THE

VIRĀṬAPARVAN

BEING THE FOURTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

CRITICALLY EDITED BY

RAGHU VIRA

PROFESSOR OF SANSKRIT, SANATAN DHARMA COLLEGE; AND DIRECTOR,
INTERNATIONAL ACADEMY OF INDIAN CULTURE, LAHORE

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1936

*Printed at cost of a subvention from
the Trustees of the Mahabharata
Fund of Great Britain
in London*

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona. Printed by Ramchandra
Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26–28, Kolbhat Street, Bombay

CONTENTS OF VOLUME FIVE

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN VOLUME FIVE

Facsimile of a page from the Śāradā MS. (paper) of the Virāṭaparvan, belonging to the Asiatic Society of Bengal

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

The MSS. utilized for this edition of the Virāṭa are as follows:

I. N(orthern) Recension.

(*a*) *North-western Group.*

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś).

$Ś_1$ = Calcutta, Library of the Asiatic Society of Bengal, No. 3312 (4065). Probable date ca. A.D. **1708**.

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kaśmīrī) Version (K).

K_1 = London, India Office Library, No. 3226 (2137). Probable date ca. A.D. **1783**.

K_2 = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15 (purchased through Dr. N. G. Sardesai of the Oriental Book Agency, Poona). Dated V. Saṁ. 1828 (ca. A.D. **1772**).

(*b*) *Central Group.*

Bengali Version (B).

B_1 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 727. Dated Śaka 1721 (ca. A.D. **1799**).

B_2 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 11 D.

B_3 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 563.

B_4 = Calcutta, Sanskrit Sahitya Parishad Library, No. 100.

B_5 = Calcutta, Library of the Asiatic Society of Bengal, No. III G 156.

Devanāgarī Versions *other than K* (D).

Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn), "the Vulgate".

Dn_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 187 of 1891-95. Dated Śaka 1606 (ca. A.D. **1684**).

Dn_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 1497. Dated V. Saṁ. 1670 (ca. A.D. **1614**).

Devanāgarī Composite Version.

D_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 113 of 1884-87. Dated V. Saṁ. 1493 (ca. **1437**).

D_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 115 of 1884-87.

D_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A 1879-80.

D_4 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 3949. Dated V. Saṁ. 1700 (ca. A.D. **1644**).

D_5 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 5. Dated V. Saṁ. 1716 (ca. A.D. **1660**).

D_6 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 10803. Dated V. Saṁ. 1745 (ca. A.D. **1689**).

D_7 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 114 of 1884-87. Dated V. Saṁ. 1550(?) (? ca. A.D. **1494**).

D_8 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 59 of 1882-83. Dated V. Saṁ. 1595 (ca. A.D. 1539).
D_9 = Madras, Adyar Library, No. 34 M 8.
D_{10} = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 473.
D_{11} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 8315 (1103).
D_{12} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 8322 (1272).

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).
T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 155.
T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809 (8245).
Grantha Version (G).
G_1 = MS. lent by Rao Bahadur Professor Dr. S. Krishnaswami Aiyangar, M.A., Ph.D., F.A.S.B., Madras.
G_2 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).
G_3 = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 54.
Malayālam Version (M).
M_1 = Trivandrum, Palace Library, No. 377 (in Devanāgarī transcript).
M_2 = Trivandrum, Palace Library, No. 378 (in Devanāgarī transcript).
M_3 = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 33.
M_4 = Cochin, State Library, No. 14. Dated Kollam 1006 (ca. A.D. 1831).
M_5 = MS. belonging to Mankavu Padinnare Kovilakam of Calicut. Dated Kollam 1013 (ca. A.D. 1838).

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

$Ś_1$

Calcutta, Library of the Asiatic Society of Bengal, No. 3312 (4065). Folios 37 (of which some are stuck together), with about 29 lines to a page; size 13½″ × 10″. Śāradā Characters. Old Indian unglazed paper.

This is the only Śāradā MS. extant of the Virāṭa, and unfortunately even this is incomplete and fragmentary though generally correct. The beginning and the end are both missing. We have now only folios 2-31 and 36-42, of which folios 2 to 5 are considerably damaged. — The extant portion commences with stanza 17 of adhy. 8, and breaks off at stanza 10 of adhy. 65.[1] — The MS. was collated at the society's premises in Calcutta under difficult conditions; and the Institute is greatly obliged to Mr. K. N. Dikshit, M.A., of the Archaeological Survey Department of the Government of India, for his disinterested and willing co-operation, which alone made the collation of the MS. possible. A facsimile of a page of this MS. appears as the frontispiece. It contains the text beginning with 4. 32. 20^{cd} and includes the first 14 lines of passage No. 32 given in App. I.

Besides the fragmentary character of the MS., there was still another most disconcerting circumstance. The folios of the MS. were generally stuck together,

---

[1] The references to stanzas and adhyāyas are to the Critical Edition, and not to the MS.

probably on account of moisture penetrating their substance. It was with considerable difficulty that the collator, Shankar Sastri Bhilavadikar, Head Sastri of the Mahābhārata Department of the Institute, who was specially deputed by the Institute to Calcutta to collate the MS., succeeded in separating most of them: a most delicate task. Still some of the folios could not be disjoined. So that now we have no Śāradā collations for: 4. 17. 1 to 18. 24; 20. 5 to 21. 21^{a}; 21. 39^{ab}, 40, 41^{a} (with the last word of st. 41), 42–43, 50–58; 22. 12 to 25. 10; 34. 4^{cd} to 36. 4^{cd}; 51. 17^{ef} to 56. 4. In the process of separating the folios, the ink has sometimes slightly peeled off with the paper, thus blurring the letters. This can be seen in the facsimile. — Here and there one meets with variae lectiones noted between the lines in smaller letters, e. g. 4. 21. 28^{d}; 27. 18^{b}; 29. 8^{c}, 11^{a}; 30. 18^{d}. Occasionally one reading is struck off in favour of another, e. g. 4. 32. 30^{d}. The margins (which are one inch broad) are generally clean. Only in a few cases are variants noted thereon, e. g. 4. 29. 11^{d}, 25^{a}; 38. 35^{cd} (a whole line). Remarkable is an additional colophon after 4. 38. 35, and a passage of four lines, 536*, after 4. 27. 12, which have been taken on to the margin from some Devanāgarī MS. of the central group, for none of them is contained in the K version; the additional colophon is also missing in D_4. All other N and S MSS. have them. This illustrates the process of contamination. A marginal gloss, an explanation of the word क्षमा, has even crept into the body of the text, after 4. 27. 26^{ab}. That belongs to an earlier marginal stratum. — Another distinguishing feature of the MS. is the substitution of ब् by व्. In the entire North of India the Sanskrit व् has been very often confounded with ब् for the last more than a thousand years. In the Ātharvaṇa literature a specific ancillary work "Dantyoṣṭhyavidhi" was compiled with the sole purpose of discriminating between the dento-labial व् and the pure labial ब्. It occupies an important place in the Lakṣaṇa literature (being one of the five). While there were scholars who mispronounced every व् as a ब् because of the speech-habit of their own mother-tongue (e. g. Bengali, Hindi), there were still others who blundered on the other side, hyper-sanskritization, every ब् altered to a व्. This was reflected in the orthography of MSS. and inscriptions. It is very unsafe at this stage of the enquiry to surmise percentages, but I am on safe ground in stating that an unexpectedly large number of northern MSS. show this tendency to hyper-sanskritization. Among my own Devanāgarī MSS. of the Virāṭa which I have before me now (14 in number) there are no less than three. In Kashmir, the house of a purer and more ancient tradition, there must have been a strong current of hyper-sanskritization (cf. K_3, which goes back to a Śāradā original). In the Paippalāda recension of the Atharvaveda (of which the only known exemplar comes from Kashmir, a birch-bark MS. written in Śāradā characters, superbly reproduced by chromophotography by Garbe and Roth, Göttingen, 1901) *brahma, bṛhaspati, bravīti* and *pibati* are throughout spelt with a *v*. — It is also worth noting that in our MS. the superscript ए and ऐ signs are the Devanāgarī sloping signs, and not the horizontal Śāradā signs. — Red ink has been used mostly for names of speakers, such as जनमेजयः, वैशंपायनः such as also for the colophons. — Some of the colophons are in Devanāgarī characters! — Besides the Virāṭaparvan, the MS. contains the Āraṇyaka, Karṇa and Bhīṣma parvans. At the end of the Āraṇyaka, the date of the copying of the MS. is given as Śaka 1630 (ca. A.D. **1708**) and V. Saṁ. 84 (?).

K_1

London, India Office Library, No. 3226 (2137). Folios 48; size $16\frac{1}{4}'' \times 9''$. Devanāgarī characters of the Kaśmīrī type; probable date ca. A.D. **1783**. Indian Paper.

This is also K_1 of the Ādiparvan, and has been minutely described in the Prolegomena, pages XI–XII. Besides the Virāṭa and the Ādi the codex contains also the Bhīṣma and a portion of the Anuśāsana. The Bhīṣma and Anuśāsana are dated V. Saṁ. 1839 (ca. A.D. **1783**). — Of all our MSS., K_1 is the most corrupt, orthographically. Generally the Mahābhārata MSS. are fairly accurate, unlike the MSS. of the Vedic literature. One of the contributive causes in that is that it has been copied from the Śāradā by one who was not well practised in the intricacies of the various ligatures of the script. Without the comparison of other MSS., especially K_2, whole strings of syllables would be insoluble riddles. One of the mislections of the Śāradā, उत्प्रेक्ष्य for तत्प्रेक्ष्य, is common with K_2 (4.2.3[c]). Deaspiration of the voiced plosives is rather common, e. g. मूड (for मूढ), दीयते (for धीयते), अदोमुखः (for अधो°). — In the उवाच formulae, श्री is often prefixed to the speaker's name, e. g. श्रीसहदेवः (for सहदेव उवाच), श्रीयुधिष्ठिरः, श्रीधौम्यः, श्री शं य (for वैशंपायनः, leaving the alternate syllables to be written in red ink later on), उवाच being omitted. Independently G_3 shows several श्रीs. Once T_1 also has it, just in the beginning. — K_1, together with K_2, writes *uniformly* सुदोष्णा ("of charming arms") for सुदेष्णा (apparently without any connotation). It is an ancient Kaśmirian hyper-sanskritization, preserved by Kṣemendra in his Bhāratamañjarī.

K_2

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15. Folios 59, with about 14 lines to a page, each line containing about 44 syllables. Size $13'' \times 6\frac{1}{2}''$, written space $10\frac{1}{2}'' \times 4\frac{1}{2}''$. Devanāgarī script. Unglazed paper, with watermarks. Dated V. Saṁ. 1828 (ca. A.D. **1772**).

It was purchased from Dr. N. G. Sardesai of the Oriental Book Agency, Poona, and is the most fortunate acquisition made by the Institute in recent years; for besides $Ś_1$ and K_1 it is the only MS. really representative of the Kashmiri tradition. — The MS. is neatly written and fairly correct. There are hardly any marginal or interlinear notes. No red ink has ever been used. Red chalk is freely used for rubbing over colophons and *uvācas*. The use of व् for ब् is very regular—वह्म, वाह्मण, वह्वला, महावाहो, अव्रवीत्, व्रवीष्वं, व्रुवाणो, सहवान्धवं, वल्लवो, वलिनो, महावलाः, पिनद्धकम्वुः, अश्ववन्धो, यथावुद्धि, निवोधत, etc., etc., and even in the case of the reduplicated वीभत्सुः.

B_1

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 727. Folios 79. Bengali characters. Dated Śaka 1721 (A.D. **1799**). Paper.

Copied by one Utsavanandana Devaśarman. — *Collated at the Visvabharati.*

B_2

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 11 D. Folios 55, with 8 lines to a page. Bengali characters. Undated. Paper.

Copied by one Vrajamohana of Navadvīpa from an exemplar belonging to Mādhavānanda Nyāyālaṁkāra Bhaṭṭācārya. The MS. appears to be fairly old. — *Collated at the Visvabharati.*

B3

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 563. Folios 90, with 5 lines to a page. Bengali characters. Undated. Palm-leaf.

The MS. has been revised and corrected with occasional variants and additions, e. g. 4. 32. 9[a]; 702*, 888*, 960*, 966*. — *Collated at the Visvabharati.*

B4

Calcutta, Sanskrit Sahitya Parishad Library, No. 100. Folios 112, with three lines to a page. Undated. Palm-leaf.

Some leaves slightly worm-eaten. — *Collated at the Visvabharati.*

B5

Calcutta, Library of the Asiatic Society of Bengal, No. III G 156 (entered at p. 140 of the old catalogue of the Society). Folios 122. Bengali characters. Indian Paper.

This is MS. N of the Tentative Edition of the Virāṭaparvan by the late Mr. Utgikar. The last two folios appear to be substitutes. There are a few marginal corrections. — *Collated at the Visvabharati.*

Dn1

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 187 of 1891-95. Folios 100, with about 11 lines to a page and 34 syllables to a line. Size 12½″ × 6″; written space 16″ × 3½″. Devanāgarī characters. Unglazed Indian paper.

The colophon at the end reads: शके १६०६ (ca. A.D. **1684**) देशमुखरघोजी पंडिनां विराटपर्व गोविन्दभटेन लिखितम्. The margins are clean. No red chalk or pigment has been used. The deletion, wherever necessary, has been carried out by black ink. A neat and fairly accurate MS.

Dn2

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 1497 of Viśrāmbāg I. Folios 88, with about 10 lines to a page, and 47 syllables to a line. Size 16″ × 7½″; written space 11½″ × 4½″. Devanāgarī characters. Unglazed European paper (with the watermark "A GERVINO" on the last folio). Dated V. Saṁ. 1670 (ca. A.D. **1614**).

Red ink used for double daṇḍas enclosing *uvācas*, colophons or the introductory and closing lines of certain chapters. Yellow pigment for deletion. व् has usurped the entire sphere of ब्.

D1

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 113 of 1884-87. Folios 51 (of which 1, 28, 30-32, 34, 38 are missing). A page has about 15 lines, every line about 45 syllables. Size 10½″ × 5″, written space 8½″ × 3½″. Old Devanāgarī characters. Dated V. Saṁ. 1493 (ca. A.D. **1437**). Unglazed old Indian paper.

This is MS. F of the Tentative Edition. — The colophon, containing the date, the provenance and the name of the writer is: इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि शतसाहस्र्यां संहितायां विराटपर्व

समाप्तमिति ॥ अतः परमुद्यम(sic!)पर्व भविष्यति ॥ संवत् १४९३ वर्षे फाल्गुन शुदि २ द्वितीयायां गुरौ etc. — 1437 A.D. is no doubt the genuine date of the writing of this MS., as is indicated by the characteristic ancient pṛṣṭhamātrās, and other letter-forms. The MS. is slightly worm-eaten. It is the oldest MS. of our critical apparatus and *probably the oldest dated MS. of the Mahābhārata now available.* The margins are generally clean. No red ink has been used. Red chalk is rubbed over colophons and *uvācas.*

D_2

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 115 of 1884-87. Folios 80 (of which 1, 22, 23, 25-30 are substituted folios). A page has about 12 lines, and a line about 38 syllables. Size $10\frac{3}{4}'' \times 4\frac{1}{2}''$; written space $8\frac{1}{2}'' \times 3''$. Old Devanāgarī with pṛṣṭhamātrās. Unglazed Indian paper.

This is MS. A of the Tentative Edition. — Considerable repairs have been done to several pages. The MS. has been much used, but still easy to handle, not being brittle. The colophon at the end reads: संवत् १४ चैत्रा (the rest missing). The writing is not neat and the margins for the first 50 folios are very dirty. The margins and the substituted folios show more than one hand. Pigment has been freely used for deletion of letters. The punctuation *daṇḍas* are indiscriminately rubbed over with red chalk. The margin supplies a number of variant readings and additions, apparently derived by comparison with inferior MSS., e. g. 362*, 614*, 652*, 679*. There are also some unique marginal additions not shown by any other MS., e. g. 598*, 600*.

D_3

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A 1879-80. Folios 67. A page has about 15 lines, and a line about 38 syllables. Size $12'' \times 7\frac{1}{2}''$; written space $9'' \times 5''$. Devanāgarī characters. Unglazed thin paper, with water-marks.

This is MS. M of the Tentative Edition. The writing is neat and uniform. Red ink used for punctuation *daṇḍas* and colophons. Marginal notes are rare.

D_4

Baroda, Oriental Institute Library, No. 3949. Folios 72. A page has about 13 lines, and a line about 44 syllables. Size $11'' \times 5''$; written space $9'' \times 4''$. Devanāgarī characters. Unglazed Indian paper. Dated V. Saṁ. 1700 (1644 A.D.).

The margins are worn out, the folio numbers in some cases have thus been lost. Pṛṣṭhamātrās are used in letters compounded particularly with र्. Red chalk is rubbed over colophons and *uvācas.* A remarkable feature is the use of white pigment in lieu of the yellow pigment for the deletion of *daṇḍas, mātrās,* single syllables and even words. The writing is not uniform. The margin supplies variants here and there, even complete lines, e. g. 601*. After 4. 29. 19 the margin has an additional passage of as many as 22 lines (App. I, No. 20).

D_5

Baroda, Oriental Institute Library, No. 5. Folios 130, with three supplementary folios appended to folios 55, 60, 86 and written on one side only. A page has about 10 lines, every line with about 28 syllables. Size $10'' \times 5''$, written space $8'' \times 3''$.

Devanāgarī characters. Unglazed paper with watermarks. Dated V. Saṁ. 1716 (ca. A.D. **1660**).

Red chalk has been used for colophons, *uvācas* and punctuation *daṇḍas*. Instead of the usual yellow pigment, black ink has been utilized for deletion. The MS. has been revised, corrected, compared and annotated on the margin. The number of variants supplied to our critical apparatus by the margin is very large. Among these variants there are whole lines too, e. g. 601*, 631*, 632*, 703*, 718*, 719*. Paper and writing are not uniform. Some of the folios have grown brittle.

D_6

Baroda, Oriental Institute Library, No. 10803. Folios 88, with two *supplementary folios*, marked 8 and 9, for Durgāstava. [App. I, No. 4 (F)]. A page has 10–14 lines and a line 40–56 syllables. Size 12″ × 5½″; written space 9½″ × 4″. Devanāgarī characters. Unglazed old Indian paper. Dated V. Saṁ. 1745 (ca. A.D. **1689**).

Red chalk rubbed over *daṇḍas*, *uvācas* and colophons. Yellow pigment used for deleting dots, *mātrās* and single syllables. The MS. is neatly and carefully written. — Besides the text, it contains the commentary of Caturbhuja in a finer hand. Only the epic text was collated. The colophon at the end, however, reads: शाण्डिल्यलक्ष्मणकृतो विराटपर्वप्रकाशः समाप्तः ॥ Occasionally variants appear interlineally or on margins.

D_7

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 114 of 1884–87. Folios 101. A page has about 11 lines, and a line about 34 syllables. Size 11½″ × 5″; written space 9″ × 3½″. Devanāgarī characters. Unglazed Indian paper. Dated V. Saṁ. 1550 (corrected to 1553 or 1557); i. e. ca. A.D. **1494** (?). The writting is not uniform. Pṛṣṭhamātrās are frequent. Red chalk has been rubbed over *daṇḍas* and colophons. Of all our MSS. it contains the largest number of marginal variants. The space between the lines has also been utilized for this purpose. There are numerous short glosses too. In one case, 651*, it is four lines. For additions, see 472*, 752*, 753*, 777*, 784*, 805*, 811*, 832*, 845*, 855*, 879*, 882*, etc. Several of the colophons appear only in the margin, e. g. for adhyāyas 42, 45, 49, 51, 55. Sometimes original readings are cancelled and other readings are substituted, cf. v. l. 4. 53. 6^{ab}.

D_8

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 59 of 1882–83. Folios 80 (of which folio 24 is a later substitute). A page has about 12 lines, and a line about 38 syllables. Size 11″ × 5″; written space 9″ × 4″. Old Devanāgarī characters. Unglazed Indian paper. Dated V. Saṁ. 1595 (ca. **1539** A.D.).

In the beginning and at the end, the edges are worn out. The pṛṣṭhamātrās are of frequent occurrence. Red chalk is rubbed over *uvācas* and colophons. Marginal variants are rare.

D_9

Madras, Adyar Library, No. 34 M 8. Folios 115 (of which folio 7 is missing). A page has about 9 lines, and a line about 36 syllables. Size 11″ × 5″; written

space 9″ × 3½″. Old Devanāgarī characters (with frequent pṛṣṭhamātrās). Unglazed Indian paper.

A folio 7″ × 5″ is appended to folio 51 with the words at the end: विराटपर्वणि साङ्कपृष्ठे एकपञ्चाशत्तमे पत्रे सर्वाधस्तनचरमपंक्तिस्थः शोधः. Folio 11 is doubly numbered: 11, 12. Up to this point all the folios are late substitutes. With folio 13 begins the original old MS. Folio 99 is again a substituted folio. The substituted folios are much later in age and hence do not show any pṛṣṭhamātrās.

A late hand has been very busy with the yellow pigment by which it covered the original successfully and over it gave it own version. This hand also utilized the interlinear spaces and margins for variant readings, additions and colophons, e. g. 4. 4. 8^b, 9^b; 15. 15^b; 401*, 777*, 795*, 966*; colophons for adhy. 19, 31.

D_{10}

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 473 of Viśrāmabag I. Folios 67. A page has about 11 lines, and a line about 52 syllables. Size 14″ × 6″; written space 11″ × 4″. Devanāgarī characters. Glazed old Indian paper.

It is written in a beautiful hand. Only the punctuation *daṇḍas* are in red ink. Like $Ś_1$ and K_8, it also substitutes ऱ्‍ for र्.

D_{11}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 8315 (1103). Folios 90, with about 10 lines to a page. Size 13½″ × 6″. Devanāgarī characters. Paper.

The total number of *granthas* noted on the margin is 2700. The Devanāgarī is of the Bengali style. A few marginal and interlinear variants. — *Collated at Tanjore.*

D_{12}

Tanjore, Saraswathi Mahal library, No. 8322 (1272). Folios 66, with about 11 lines to a page. Size 13½″ × 6″. Devanāgarī characters. Paper.

The total number of *granthas* noted is 2574. The Devanāgarī is of the Bengali style. — *Collated at Tanjore.*

T_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library No. 155. Folios 23 (numbered 212–234); some damaged; 14 lines to a page, and every line about 140 syllables. Telugu characters. Palm-leaf.

The complete MS. contains the first five parvans of the Mahābhārata. There are a few marginal and interlineal additions, e. g. 4. 34. 4^a; 1050*; 62. 7^b. Copied by Dupaguṇṭa Saṅkarappa. — *Collated at Tanjore.*

T_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809 (8245). Folios 47. 12–14 lines on a page. Size 21½″ × 2¼″. Telugu characters. Palm-leaf.

This MS., which contains the first five parvans, has the appearance of being very old, and is slightly damaged (see v. l. 4. 43. 12; 43 colophon; 44. 7, 15). — *Collated at Tanjore.*

G_1

MS. lent by Rao Bahadur Professor Dr. S. Krishnaswami Aiyangar, M. A., Ph. D., F. A. S. B., of Madras. Folios 153, with 9 lines to a page, and 40–45 syllables to a line. Size 11·8″ × ·1″. Palm-leaf.

Written by one Subramanyam.

G_2

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number). Folios 68 (numbered 194–261), with 15-17 lines to a page, and 65-75 syllables to a line. Size 14·5″ × 2·1″. Palm-leaf.

The MS. contains the first four parvans of the Mahābhārata.

G_3

Poona, BORI, Mahābhārata Collection, No. 54. Folios 65, with 12–14 lines to a page, and 70–80 syllables to a line. Size 15·4″ × 2·3″. Palm leaf.

Besides the Virāṭa, the MS. contains also the Āraṇyaka.

M_1

Trivandrum, Palace Library, No. 377. Malayālam characters. Palm-leaf.

The collations are from a Devanāgarī transcript kindly supplied by the Darbar.

M_2

Trivandrum, Palace Library, No. 378. Malayālam characters. Palm-leaf.

The collations, as in the case of M_1, are from a Devanāgarī transcript kindly supplied by the Darbar.

M_3

Poona, BORI, Mahābhārata Collection, No. 33. Folios 110. A page has 8 lines, and a line 50–55 syllables. Size 19″ × 1·6″. Malayālam characters. Palm-leaf.

The first and some subsequent folios are missing. In these folios are lost 4. 22. 1–25^c; 63. 29–54; and adhy. 64–65 entirely.

M_4

Cochin, State Library, No. 14. Folios 126, with 9 lines to a page, and 48 syllables to a line. Malayālam characters. Palm-leaf. Dated Kollam 1006 (ca. A D. 1831).

There is a large number of interlinear variant readings.

M_5

MS. belonging to Mankavu Padiññare Kovilakam of Calicut. Folios 156, with 7 lines to a page, and 45 syllables to a line. Size 15$\frac{3}{4}$″ × 1$\frac{1}{2}$″. Malayālam characters. Palm-leaf.

Written by Nāṇu of Chavayur at Tiruvannur. Dated Kollam 1013 (ca. A.D. 1838). The MS. has some few interlinear variants.

Besides these thirty-two MSS., eleven others were examined. Two of these latter are the Śāradā MSS. deposited in the Raghunath Temple Library, Jammu (Kashmir).

These unfortunately turned out to be recent copies of Nīlakaṇṭha's text, and hence of no value as Śāradā codices. The remaining nine were Devanāgarī MSS.:

1 Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 268 of Viśrāmabāg.
2 Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 194 of Viśrāmabāg.
3 Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 472 of Viśrāmabāg.
4 Saraswathi Mahal Library, Tanjore, No. 8316 (1130).
5 Saraswathi Mahal Library, Tanjore, No. 8321 (1249).
6 Adyar Library, Madras, No. 36 C 18.
7 Adyar Library, Madras, No. 11 E 6.
8 D. A. V. College Library, Lahore, No. II 14.
9 D. A. V. College Library, Lahore, No. II 16.

The variants of all these nine MSS. had been carefully recorded on the collation sheets, but the MSS. were rejected at the final stage as being of little value for critical purposes, with the exception of the last two, which, though moderately good Devanāgarī MSS., were fragmentary and would have hence burdened and complicated the critical apparatus without bestowing a corresponding advantage. As a misch-codex, No. 3 above contains the largest number of alien (viz. Southern) passages. Nos. 4 and 5 have undergone a strong Telugu influence. Occasionally however any and every one of these nine MSS. may support a good reading. But that is the limit. I recollect just one single occasion when one of these MSS. did supply a superior reading (cf. v. l. 4. 53. 63), not preserved elsewhere. In the constitution of the critical text every variant of these MSS. was utilized to the same extent as of others, though clarity, smoothness and uniformity did not permit me to register them partially, i. e. for certain passages only, in the critical apparatus. Thus though to the reader only 32 MSS. are available for the variae lectiones, to the editor there were no less than 41. This, however, does not apply to the additional passages, where the editor ignored these "rejected MSS." altogether.

TESTIMONIA

The *commentaries* are the first thing that deserve consideration. On the Virāṭaparvan they are not less than fifteen. In some cases, e. g. that of Devabodha, Arjuna, Vādirāja and Nīlakaṇṭha, it is possible to assign, tentatively, definite versions to them:—Devabodha: K; Arjuna: B; Vādirāja: T G; Nīlakantha: a sub-version of D. Their value suffers enormously because they are mostly unaccompanied by the text used by the commentators themselves. So it is only stray words cited and explained that are to be found there. Eight of these commentaries were published at the Gujarati Printing Press, in 1915, by Mahadeva Shastri Gangadhara Bhatta Bakre. The one by Vādirāja was fragmentary, another Durghaṭārthaprakāśinī was too meagre. The six remaining, those of Arjunamiśra (**Ca**), Caturbhuja (**Cc**), Nīlakaṇṭha (**Cn**), Rāmakṛṣṇa (**Cr**), Sarvajña-Nārāyaṇa (**Cs**) and another of unknown authorship, the Viṣamapadavivaraṇa (**Cv**), were utilized for the critical apparatus. The other commentaries were left unexamined.

Among the *epitomes* of the Great Epic, that of the Kaśmīrian Kṣemendra, ca. 1000 A.D., needs be noticed here. The Virāṭaparvan of the Bhāratamañjarī is a

running summary of the original. Kṣemendra was good at turning out verses and hence the entire book is his own composition. The version which he has reproduced is very close, even in many appreciable details, to our Ś1 K. This we can see in the orthography of proper names, *Sudoṣṇa* (Mañjarī 4. 36 and passim), *Vallabha* (cf. K in 4. 7. 5[c], and Ś1 in 4. 39. 5[c]), but *Māninī* for our *Mālinī* (Mañjarī 4. 43) is an easy corruption. There is just one stanza which Kṣemendra has borrowed almost *verbatim* from the epic (Crit. Ed. 4. 5. 27[cdef]: Mañjarī 4. 27):

विवर्जयिष्यन्ति नरा दूरादेव शमीमिमाम् ।
आवद्धं शवमत्रेति गन्धमादाय पूतिकम् ॥

आदाय (for आघ्राय of the Crit. Ed.) in the last quarter is preserved in K1 (with B2). — वेशकर्मणि कोविदा of the Mañjarī (4. 8) is found only in K1. 2 (K2 वेष°); other MSS. read केश°. In another line जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्रथः (Mañjarī 4. 28[ab]: Crit. Ed. 4. 5. 30[ab]), however, जयद्रथः (for जयद्बलः) is a unique reading of the Mañjarī, but probably only a mistake. The first word in अन्येद्युर्भीमसेनोऽपि भीमसेनः समाययौ of the Mañjarī (4. 34) is not warranted by our MSS. भ्रामयित्वा शतावर्तं (Mañjarī 4. 57) is after B D S (भ्रामयित्वा शतगुणं) and not after Ś1 K, which have भ्रामयित्वा भुजगतं (see Crit. Ed. 4. 12. 23[a] v. l.). The discrepancy shown in Mañjarī 4. 103:

गच्छ सैरन्ध्रि किं मिथ्या ब्रूते विघ्नकरी हि नः ।
समीहितं विधास्यन्ति पतयः सन्ति ते यदि ॥

is of Kṣemendra's own creation (cf. Crit. Ed. 4. 15. 33-34). Kṣemendra has taken licence elsewhere also; e. g.:

तमर्थयस्व सारथ्ये विसृज्य क्षिप्रमुत्तराम् ।
पत्न्या इवास्याः प्रणयाद्वचो न न करिष्यति ॥
(Mañjarī 4. 209: Crit. Ed. 4. 34. 16)

विलम्बमानेऽत्र शवे विशङ्कां मा त्वं कृथा गूढमसौ हि माया ।
(Mañjarī 4. 240: Crit. Ed. 4. 38. 12).

The great value of Kṣemendra lies in his being a worthy evidence that the Northern version, as a whole, has not undergone any appreciable change during the last thousand years approximately. It also proves the genuineness of our manuscripts of the Kaśmirian version. It makes no mention of the Durgāstava.

From the Bhāratamañjarī we pass on to a prose epitome, the one made in the ancient Hindu colony of Java, likewise in the eleventh century A.D., by orders of king Śrī Lokeśvara Dharmavaṁśa Airlaṅgānanta Vikramottuṅgadeva.

It opens:

अविघ्नमस्तु ॥
शाक्तेयो यस्तपस्व्यन्धकरिपु र व न ए सं ला स नि ते ? वै
पुंसा युक्तोपलेभे विशल पु स लि नि यं ? पुनः कन्यकार्थं ? ।
आपद्धर्मप्रतीकारजननकुशलो यस्तयोरात्मपुत्रः
कृष्णद्वैपायनाख्यः स जयति भगवान् श्रोत्रियाणां विशिष्टः ॥

[The MSS. read: (L. 1) शत्रेयो (for शाक्तेयो), °तपस्यन्धक° (for °तपस्व्यन्धक°). — (L. 2) पुन्ना युक्तोपलेसे (for पुंसा युक्तो°). — The metre is Sragdharā. It is to be noted that this stanza replaces the Northern maṅgala नारायणं नमस्कृत्य etc.]

अपि च ।

यस्माच्च्रमेति ? गुणशालिकादेया ?
साधीन वर्षा शत रोहिनास्पिते ? ।
यद्धैर्यवर्षामितकारयस्तु सा ?
श्रीधर्मवंशह्रु अनन्तविक्रम ? ॥

[This is as three MSS. AGH read. Variations in other MSS. are: (L. 1) B °शलितदेय, C °शलितादेय, D °शालितादेय, E same as above. — (L. 2) BC विरोहनस्, D विरोहनास्, E रोहिनस्. — (L. 4) BCD त्गुहू, E द्रुह्. — F and I are lost in a missing Folio. — The word ह्रु is a Javanese word. The rest is hopelessly corrupt Sanskrit. The metre is Tṛṣṭubh.]

The old Javanese paraphrase of these stanzas runs: "There was a *brahmarṣi siddha Mahāpuruṣa,* son of *bhagavān S'akti,* mighty (śakti) in the practice of *tapa,* having the one aim of worshipping the *pāda-paṅkaja* of *S'rī Kaṇṭhanātha* (rendering of Andhakaripu). — (L. 2) Furthermore, there was a *ratnāṅganā* of *Kṣatriyāṃs'a* (? Kṣatriyavaṁśa), having the characteristic of possessing a *durgandha śarīra.* She was regenerated ... (? *kadadin muuah kānandarān* ?). Then she remained embraced by a man. That was her sin for which he practised *tapa* so *tībra,* and she became a *s'uddha kanyā.* They had a son, who was *prasiddha* in his *pramāṇa* for *pāpanās'a*; who was *vidagdha* in the healing of *strī* such as had been struck by *āpaddharma.* His name was *Bhagavān* Kṛṣṇa Dvaipāyana who, among the knowers of *Catur Veda,* was *pinakottuṅga Jaya* was his *svabhāva.* He did not *vyabhicara* his *prayojana.*" After this paraphrase follows a short remark that it is the same Kṛṣṇa Dvaipāyana who has composed the *Aṣṭādas'aparva*[1] (i. e. Mahābhārata), and that adoration is due to him so that there be no hinderance in the way.

The *tṛṣṭubh* is further explained thus: "There was a *cakravartī* king. Unbounded was his excellence, *s'raddhā* and the whole earth was happy as long as he reigned. *Sarva-guṇa* (all virtues) were in *vṛddhi,* and *sarva-bījā,* namely *taṇḍula, tila, mudga-prakāra* (i. e. "and others") grew in abundance, for *anavarata* and *avicchinna* fell the rain for long periods. But what was the ground for *ās'carya* about him? It was that though (?) his *ripukula* neither prospered nor took root in the ground on account of his *vīrya* and *pratāpa,* there was likewise rain. The *Mahārāja* whose *prabhāva* was such was *S'rī Dharmavaṁs'a* of the name Anantavikrama". The following sentence says that under his auspices was composed the *Byāsamata* (i. e. Mahābhārata), so that it may be heard also in the future.

The real beginning of the Vīrāṭa is made on page 8, line 13, with the word *Svasti.* But the first paragraph is merely an introduction of the story which has nothing corresponding in our Sanskrit texts: *Mahārāja* Janamejaya has heard the narration of the *Āraṇyakaparva* (sic!) from *Bhagavān* Vaiśaṁpāyana and has heard in *s'uddhi* the anecdotes of the sons of Pāṇḍu during their *das'a* (sic! for *dvādas'a*) *var ̣a* stay in the forest. The next day, again holding a *goṣṭī* with the *yativara* (scil. Vaiśaṁpāyana), he requests him to relate the *carita* of the Virāṭaparva and asks as to the *svāstha* of the sons of Pāṇḍu in the *trayodas'a varṣa....*" The invocation to Nārāyaṇa (नारायणं नमस्कृत्य etc.) is missing. After the citation of the first verse कथं विराटनगरे etc. and

[1] Cf. *Dās'atayī* ("a book of ten chapters") for Ṛgveda, *Dvādas'ādhyāyī* for Yāska's Nirukta, *Aṣṭādhyāyī* for Pāṇini's S'abdānus'āsana, etc.

its Javanese paraphrase (mark that another verse in some of our MSS. referring to Draupadī is missing in the Javanese) follows an exhortation to tell with *vistāra,* but *yathābhūta,* without *bhūṣaṇāna* and *buddhi-racanā,* as well as without the use of *dṛṣṭānta,* so as to hear to [the original] *kavilīlā-lālana* and so as to let the entire book remain unaltered. Vaiśaṁpāyana's reply to this is similarly different from the Sanskrit texts. He promises to narrate precisely, *yathā-bhūta,* without *vakrokti* and *vāk-vistāra.* Apparently this is the composition of the author of the Javanese Virāṭa and has no background in Sanskrit.

Like the introductory matter the closing paragraphs are also of varying interest. The Sanskrit stanzas, and the English translation of the Javanese paraphrase thereof is appended below:

(1) एवं रथोद्भवाघारे ? वसन्ति स्म तदा नृपाः ।
अज्ञातवासे कथनं यन्मा त्वं परिपृच्छसि ॥

[रथोद्भवाघारे is to be corrected to something like विराटनगरे. MSS. read न्म (for स्म), नृपः and कथानं यत्.]

The paraphrase runs thus: "Thus was the *krama* of the sons of Pāṇḍu when they resided in Virāṭapura in *ajñāta-vāsa.* Thus is the *carita* of Virāṭaparva, which thou, O *mahārāja,* hadst asked me, the *Bhujaṅga*".

(2) Vaiśaṁpāyana adds: "The *kathā* is *samāpta* and *vispars'a* (a word incorrectly used !)".

(3) "Thus spoke *Bhagavān* Vaiśaṁpāyana as he effected the *upasaṁhāra* of the *carita.* Thereafter he told the effect of making *pavitra* of *Virāṭa-saṁkathā. Mahottama* and *vis'eṣa* is the *tattva* of Virāṭaparva, one with the *āgamas'āstra, sākṣāt* a *tīrtha* in my opinion. Thus says the *grantha* (i. e. a stanza ?):

विराटपर्वं श्रृणुयात् पठेद्वा
नरः सदा मुच्यते पापकर्मणः ।
स्वकार्यसिद्धिं लभते च संततिं
जयमवाप्नोति समेत्य बन्धुभिः ॥"

[MSS. read [a]) पर्व्वं, [c]) °कार्यसिद्धिर्, व शान्तितं, [d]) जयन्तवाप्नोति, वन्दुभिः.]

The Javanese paraphrase runs: "Such as will read *athavā* hear this, those will *byakta* (surely) be freed from *pāpa-karma,* all their *kārya* will become *saprayojana siddha,* they will attain *vṛddhi,* there will be increase in *kulasaṁtāna,* they will be loved of their *kula-gotra-bāndhava,* they will have *jaya* over their *svabhāva,* they will be *nirvikāra,* out of the zone of *s'atru, māra* and *upadrava.* This is the *lābha* for those who hear the Virāṭaparva, may thou, O *Parames'vara,* know. "Thus related *Bhagavān* Vaiśaṁpāyana, and *mahārāja* Janamejaya thanked".

(4) After the above follows a conversation between a *parames'vara* (king) and a Brahmin (*mahāmuni, maharṣi, bhujaṅga*). The king wants to know as to how long the *goṣṭi* has lasted. He himself could not remember it. The Brahmin first gives the date of the beginning: *pañcadas'ī, kṛṣṇa, asuji* (correct *as'vayuja*) *māsa, tuṁle kaliwon* (first of the six-day and five-day week respectively of the Javanese Calendar), *budhavāra pahaṅ* (the 16th of the 30th *wāku* decade of the Javanese Calendar), 918 *S'aka-kāla.* The day for "to-day" (i. e. the day of conversation) is given as: *mavulu vage* (the 6th and

5th day respectively of the six-day and five-day week of the Jav. Calender), *vṛhaspati, niṅ, madaṅkuṅan* (the 20th of the 30th *wuku*), *caturdas'ī, kṛṣṇa* in *kārttika māsa.*

"This makes *ekona-triṃs'ad-rātri-divasa,* a day less than a month [October-November 996 A.D.]" That this was also the period for the composition of the Javanese Virāṭa is made definite by the words *kāla niṅ kathā pinrākṛta* [corruption of 'Prākṛta']."

(5) Immediately after the above:

अचिरेण मया विलसेन विहितं प्राकृतमेतद्दृष्टवोधैः ।
प्रतिपादितपर्वं विराटं ग्रथितं वाक्यहासेन दुर्ग्रहेण ॥

[MSS., in the first line, विलसयरा (for विलसेन) and, in the second line, प्रतिपायित° (for °पादित°).]

The paraphrase is lacking. This concludes the work.

TABLE SHOWING THE CORRESPONDENCES BETWEEN THE JAVANESE VIRĀṬAPARWA AND CRITICAL EDITION.

Javanese Virāṭaparwa (Pages and lines refer to Juynboll's edition)	Critical Edition
Introduction.	
Chapter I (beginning page 9, line 8)	Adhyāya **1-5**
II	**6-11**
III	**12**
IV	**13-24.** 4
V	**24.** 5 - **29.** 19
VI	**29.** 20 (?) - **35**
VIIa (up to page 84, line 6)	**36-62**
VIIb (p. 84, l. 7 to p. 91, l. 17)	**63-64**
VIII (p. 91, l. 18 to p. 97, l. 6)	**65-67**
Conclusion.	

THE JAVANESE VERSION AND THE CRITICAL EDITION COMPARED.

Adhy. 2. Yudhiṣṭhira's eulogy of Arjuna, recounting his numerous heroic deeds, stanzas 9-20[c], is omitted in Jav. For the whole there appears only 20[d].

Adhy. 4. The sermon of Dhaumya is essentially different from the Sanskrit texts. There is extraneous matter too. There is nothing corresponding to S in particular, which in this adhyāya has a widely different text from N.

Adhy. 5. Stanzas 16–25 are missing. It is to be marked that there is no trace of the Durgāstotra.

Adhy. 6–11. Introducing the five Pāṇḍavas and their wife Draupadī into Virāṭa's service are differently arranged in N and S. The Javanese agrees with N, only introducing Arjuna after Bhīma.

Adhy. 12. The beginning and end are fairly close in the two texts. The middle, however, containing the struggle between Ballava and Jīmūta (Mallojña in Javanese) is after S (with slight variations).

Adhy. 13. Kīcaka's speech in Jav. is differently cast. St. 11–12 are here used to open and not to conclude the speech.

Adhy. 16–21. Contain a long conversation between Bhīma and Draupadī. The beginning in Jav. corresponds very well with our edition. The Jav., however, misses several portions: 18. 1–7, 11–23, 25–26, 28–30; 20. 22–25; 21. 24–37, 58, etc. The struggle between Bhīma and Kīcaka, likewise, is differently cast.

Adhy. 27. In the Jav. the speech of Bhīṣma is divided into two parts, that of Bhīṣma and Droṇa. The contents are not exactly the same. In some particulars the Jav. comes closer to S than to N.

Adhy. 28. The Jav. has incorporated two new stanzas not found in any of the Virāṭa MSS. These are, moreover, pronounced by Bhīṣma and not Kṛpa.

Adhy. 32. The struggle between Bhīma and Suśarman is differently painted in Jav. than in N or S. There are both additions and omissions.

Adhy. 38. The Jav. describes only Arjuna's Gāṇḍīva. The rest (st. 42–58) is omitted.

Adhy. 39–40. The first portion of adhy. 40 (st. 1–22) is placed before adhy. 39 in the Jav. A notable omission in the Jav. is our App. I, No. 39.

Adhy. 50. Altogether missing in Jav.

Adhy. 51–52. Are both found in an abridged form in the Jav. On the whole the Jav. stands nearer to N than to S.

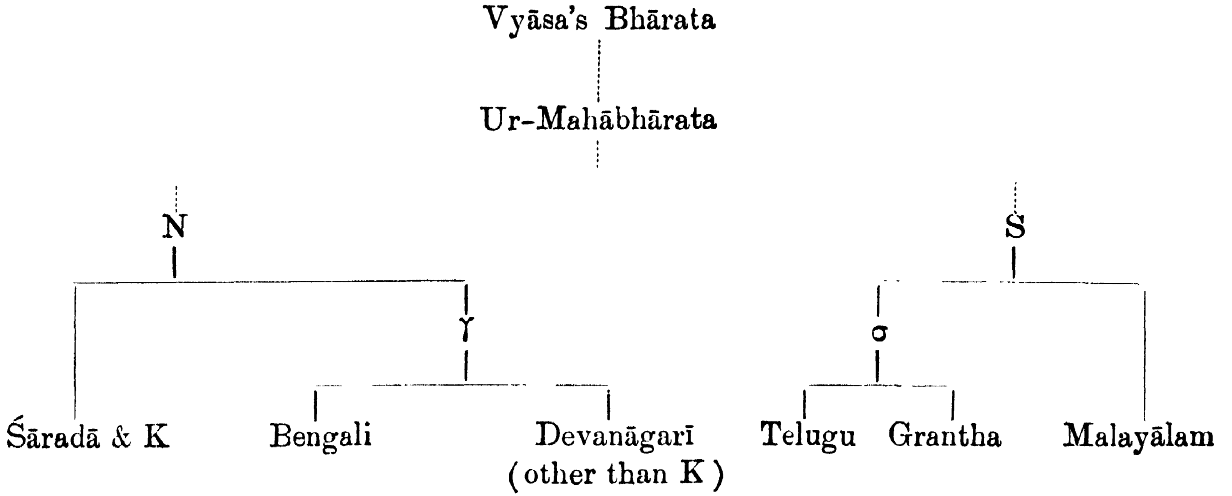
Adhy. 56. The Jav. misses the first 15 stanzas as, otherwise it agrees with N.

Adhy. 58. Is altogether missing in the Jav., although it is hard to believe with K. Wulff that it must have been missing in the Sanskrit original which the Javanese author followed.

Adhy. 59. The Jav. omits two pieces, 59. 10–20, 28–36. In the following adhyāyas the battle scenes in Jav. are based on N.

Adhy. 63–64. Whilst N and S present one text, the Jav. has a version different from both. The scene between the Virāṭa king and Yudhiṣṭhira has an entirely different character. Yudhiṣṭhira's behaviour is more gentle and sober, whilst that of the Virāṭa king is violent. As compared with the Vulgate, the Jav. misses about 400 stanzas altogether. It must at the some time be borne in mind that the Jav. is not an exact translation but an *abridged* version, and it is but natural that several details be passed over in silence. What concerns us here most is that the Jav. is based on a Northern text, which had received certain Southern traits.

PEDIGREE OF VIRĀṬAPARVAN VERSIONS

Our Ś and K are equally good Kaśmīrī MSS. They do not form separate categories.

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

THE TWO RECENSIONS

Nowhere in the entire Mahābhārata do the two recensions recede from each other so widely as in the Vīrāṭa. The Virāṭa is one of the shortest of the major parvans, full of action and excitement, the audience remaining enraptured with different sentiments, as they listen to and visualize the everchanging scenes. The arguement is as follows:

The five Pāṇḍava brothers emerge out of the wild forest with their wife, and their priest and teacher Dhaumya, whose advice at the time of his taking leave is a good piece of Nīti literature. They repair to the Virāṭa country for a life of incognito servility. Arjuna, the great hero, a eunuch, and Draupadī, the tender queen, going about in dirty clothes as a servant-maid, do not fail to excite the deepest and strongest emotions. The madness of Kīcaka for Draupadī and its sequal, the powerful, pungent appeal of Draupadī to Bhīma in the darkness of night followed by the death of Kīcaka, the relatives of Kīcaka in vengeance taking Draupadī, bound hand and foot, to the crematory to be burnt alive with her dead lover whom she hated and got murdered. Bhīma, hearing the cries of Draupadī for help, in the true giant fashion, uproots a mighty tree and kills all the hundred and five Upa-Kīcakas.

Soon after, without any loss of time, the spies of the Kauravas, while intimating their inability to discover the Pāṇḍavas, give the glad tidings that the indomitable Kīcaka, the commander of the Virāṭa forces, is dead with his train of brave Upa-Kīcakas. The fine and big stock of Virāṭa's cattle was the envy of his neighbours. To wreak vengeance for events in the past, the king of Trigartas plans with Duryodhana to

invade the Virāṭa country and carry away the cattle. He does so. The king of Virāṭa and the four Pāṇḍavas pursue the Trigarta forces. Bhīma plays the hero in the ensuing battle and rescues the Matsya king, who had been captured alive. In the meanwhile the Kauravas invade the country from the other side. Uttara, the heir-apparent, the śūnyapāla (4. 33. 11), in a spirit of bravado, brags in the harem of his valour and prepares to fight all the Kaurava heroes, only if someone could act as his charioteer. Draupadī recommends the eunuch Bṛhannaḍā, who, at the request of Uttara's sister, his pupil in dance and song, agrees. At the actual sight of battle, Uttara's heart begins to sink and he jumps out of the chariot and flies. Arjuna catches him by his locks, and brings him back, reveals to him his identity, and goes to battle. The battle scenes are described vividly. The honour of Arjuna and the Pāṇḍavas stands vindicated. With gladdened hearts the audience follows back to the final scenes at the court of Virāṭa. There is a small unfortunate incident. The Virāṭa king strikes Yudhiṣṭhira at his impudence in insisting that the reported victory of Uttara was due to the eunuch Bṛhannaḍā, whom he yet does not know to be the famous Arjuna. When Uttara comes and reveals the identity of the five brothers and Draupadī, the king is repentent, and in gratefulness for what the Pāṇḍavas did for him and his country, he offers to Arjuna his daughter in marriage, who in a most befitting manner declines her for himself, but accepts her as his daughter-in-law. Thus ends the career of incognito exile, full of excitement and human interest.

It was natural that such a piece should enjoy a greater popularity than any other parvan of the Mahābhārata. It even, in a way, supplanted the Ādi. The Mbh. reciters commenced their sessions with the Virāṭa and not with the Ādi. The Virāṭa came to be the *maṅgala* of the Mahābhārata recitation. In the North as in the South, it passed through an intensive life. Taking the North and the South separately, as we have the text for the last one thousand years, the uniformity of the text is well nigh established, but between the North and South there has arisen a barrier for the greater part of the total length in the form of alterations of varying heights, which does not permit a view of the common source. In the very extent there is the proportion of 22 (N): 35 (S). The division of the text into adhyāyas shows an excess of 10 in the Southern, which is highly significant. In S every item of any consideration has an inflated character as compared with N. It leaves nothing unsaid, it anticipates too much, thus leading to partial repetitions. It accounts for incidents which are simply mentioned or passed over in silence in N. It is the Northern text plus comment and extension in the same literary form and style as the original (style by itself would be a poor criterion for distinguishing what is early and what is late). There lies the crux of the Mahābhārata text problem. If the redactors and pseudo-redactors had only delivered their explanatory remarks in prose form, the usual literary vehicle of comment of any kind, the Mahābhārata would have been saved hundreds of surreptitious intrusions; for the *conscious* interpolations, meant to be understood by the readers and listeners as the work of Vyāsa himself, could not have been very many at any period of the growth of the epic. But the fathers of our agglutinous text were so much at home with the epic verse that prose came to them with difficulty, while the metrical verse was their natural medium of expression. So the inevitable has happened.

In three important cases, those of change of sequence, it would not be possible to be dogmatic as to the genuineness of N or S, although the present editor is inclined in favour of N.

Firstly, there is the inter-parvan transposition. The last chapter of the Āraṇyaka in N appears as an organic part of the first chapter of the Virāṭa in S.

Secondly, the entry of Pāṇḍavas and Draupadī into the Virāṭa capital is in the order of their ages in S, viz., Yudhiṣṭhira, Bhīma, Arjuna, Sahadeva, Nakula and Draupadī. In N, however, the order is Yudhiṣṭhira, Bhīma, Draupadī, Sahadeva, Arjuna and Nakula.

Thirdly, the battle scenes, which are smooth and clear in N, but in S are handled in an awkward manner and are unnecessarily complicated. Arjuna, single-handed fights the entire Kaurava army, and enters into duel contests with the Kaurava leaders, one by one. The order of N is as follows:

(1) Adhy. 49, stanzas 3–20. Arjuna fights Vikarṇa and others who were sheltering Karṇa. Vikarṇa has to fly away, Śatruṁtapa is killed. Karṇa's brother Śoṇāśvavāha is killed. Karṇa takes up the fight.

(2) Adhy. 49, stanzas 21–23. Karṇa flees from battle-field.

(3) Adhy. 50. Arjuna describes to Uttara the chariots and the distinctive flags of Kṛpa, Droṇa, Aśvatthāman, Duryodhana, Karṇa and Bhīṣma.

(4) Adhy. 51. The gods come in their aerial cars to witness the battle.

(5) Adhy. 52, stanzas 1-25. Arjuna gives fight to Kṛpa. (N further: Kṛpa is wounded and rescued and removed from the field by the infantry.)

(6) Adhy. 53. Arjuna's duel with Droṇa, whose chariot Arjuna completely covers over with arrows. His son Aśvatthāman comes and engages Arjuna. Droṇa makes his escape.

(7) Adhy. 54, stanzas 1–14. In the course of fight Aśvatthāman's quiver is exhausted, that of Arjuna, being inexhaustible, remains as full as ever. (N further: Karṇa comes in).

(8) Adhy. 55, stanzas 1–21. Fight with Karṇa. (N further: Karṇa's armour is shattered and arrows pierce his body. In great agony he leaves the battle-field).

(9) Adhy. 56. Arjuna turns towards Bhīṣma, but he is confronted first by Duḥśāsana, then by Vikarṇa, and finally by Duṣṣaha and Viviṁśati, who make a joint attack. Their horses are killed and themselves they get wounded. Other soldiers carry them away.

(10) Adhy. 57. All the great Kaurava heroes come to fight Arjuna. Arjuna slaughters a large part of the army.

(11) Adhy. 58. There is another rally under Duryodhana, Karṇa and others. The attack on Arjuna is launched by Kṛpa, Karṇa and Droṇa. They are all routed and take to flight.

(12) Adhy. 59. Bhīṣma seeing the great slaughter comes forward and meets Arjuna. They use divine missiles. Arjuna pierces him in the chest by ten arrows. Bhīṣma becomes unconscious and is carried away.

The order of these twelve items in S is: 4, 3, 1, 8, 2, 6, 7, 5, 10, 12, 9, 11! Of course the scenes are at the same time more elaborately spun out.

Transpositions of pādas and stanzas are too numerous to be noted here. They have to be carefully picked out from the labyrinth of the critical apparatus. Small discrepencies were also bound to arise. To quote one instance. In N, Nakula climbs the Śamī tree and deposits the weapons thereon. In S, however, it is Yudhiṣṭhira himself who goes up the tree, and after invoking and paying obeisance to Indra, Kubera, Varuṇa and a host of other deities, he puts the weapons on the tree as a trust to them, which they are to hand over, at the expiry of one year, to none but himself or Arjuna, but in no case to Bhīma. Yudhiṣṭhira then orders Sahadeva to pick the carcass of a *gomṛga* lying near by, to flay it and cover the bows against heat, cold, wind and rain.

Coming to the additions, S has them in plenty. They are ubiquitous. The motives are easy enough to be guessed in most cases. Here are some examples. The Pāṇḍavas have decided to play certain rôles at Virāṭa's court. In N, immediately afterwards, every one of them is seen coming to the court in his proper dress. The question must have been put by the inquisitive audiences of the South: wherefrom did the erstwhile foresters procure their dresses? The raconteur's answer is: After making the decision as to the rôles they were to play, the party repaired to the Ganges, and there Yudhiṣṭhira invokes Dharma. In a moment, miraculously, they are dressed for Virāṭa.

Kīcaka, on whom hangs in a sense the entire story of the parvan, is not properly introduced in N. He is described just as the brother of the queen, and the commander of Virāṭa's forces. The Southern readers and audiences must know more. So, a whole chapter is devoted in S (after our adhy. 13) detailing Kīcaka's parentage and family history, and describing his heroic deeds, the battles which he won and how he rose to be the commander of Virāṭa's army.

The scene of the meeting of Sudeṣṇā and Kīcaka is long drawn out in S. In N (our adhy. 14) Kīcaka declares that he would die if she does not get Draupadī for him. Sudeṣṇā feels pity for her love-stricken brother, ponders for a moment, and then proposes to Kīcaka to celebrate a feast day when she would send Draupadī to fetch liquor, and then Kīcaka could try his persuasions with her. S spins it out into a long rigmarole. Sudeṣṇā delivers a long speech: to begin with Draupadī is a charming but virtuous woman. Sudeṣṇā makes a very instructive disclosure as to how her own husband had been captivated by Draupadī's charms, but was cured by the fear of the Gandharvas. As to the Gandharvas, Kīcaka is dauntless. He would kill them by the hundred and the thousand. As to Draupadī's being virtuous, he declares the deep feminine secret (Sastri's ed. 4. 15. 19-20):

पुत्रं वा किल पौत्रं वा भ्रातरं वा मनस्विनम् ।
रहसीह नरं दृष्ट्वा नानागन्धविभूषितम् ।
योनिरुत्क्लिद्यते स्त्रीणाम्—

here he realises that he is speaking to his sister and hence adds the delimiting clause:

असतीनां मया श्रुतम् ॥ (Cf. Ādi 1189*).

Sudeṣṇā also forecasts the destruction of Kīcaka and his relatives, which comes true.

As here Sudeṣṇā is able to make a correct forecast, so in the sequel. Duryodhana makes in S an equally correct guess as to the identity of Sairandhrī, and her husband

Gandharva, who could reduce Kīcaka to pulp. Duryodhana also infers therefrom that all the other Pāṇḍavas too must be in Virāṭa. All this is directly against N.

The same mind is also working to supply the why and the wherefore of an action. The Virāṭa king had struck Yudhiṣṭhira with a dice-piece in the face. Yudhiṣṭhira's nose bleeds. Draupadī brings a golden cup and receives the blood therein (our adhy. 63). In N the matter ends here. But in S, being questioned by the king, Sairandhrī explains: "For so many years would there be no rain in thy kingdom, as many drops of blood fall on the ground".

S develops the scene further. Bhīma and Arjuna, coming to know, propose to kill Virāṭa and install Yudhiṣṭhira in his place. Yudhiṣṭhira says: Wait till tomorrow. We shall go in royal attire, and occupy the throne at the court of Virāṭa. If the Virāṭa king objects to that, we shall kill him and his relatives.

Set against this, N has an insignificant quota of additional matter, such as is alien to S. Worthy of mention among these is particularly the Durgāstava, an addition after adhy. 5. This, however, is missing in the Kaśmīrī and Bengali versions, and even in some commentaries. It is, hence, a comparatively recent addition.

A love of duels has ever existed in the human mind. The wrestling contest between Bhīma and Jīmūta is amplified in N (App. I, No. 11). Similarly, in the contest between Bhīma and Kīcaka, N has 40 additional lines (App. I, Nos. 23–24). Still another addition concerns the valour of Bhīma (App. I, No. 32). It is, however, a badly fitting replica of a scene in the Āraṇyaka.

The differences in the adhyāya divisions in the two recensions may be seen from the variants of our colophons. The Southern recension, as already observed, contains ten adhyāyas above the concordant Parvasaṁgraha figure. In this matter, the Critical Edition can be safely taken as representing a more ancient state of N than even the majority of N MSS.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The S'āradā Version.

The representative of this version is a single late fragmentary codex $Ś_1$. Unfortunately even this has been contaminated with Devanāgarī (and possibly Bengali) MSS. $Ś_1$ has 679* in common with B Dn and seven (inferior) D MSS., but against K and five (mostly superior, e. g. D_{1-8}) D MSS. together with S. Passage 805*, an intruder from the South, is found in B Dn, six inferior D MSS. and $Ś_1$. Further, 254* is copied out from Nīlakaṇṭha's *commentary* by an ignorant scribe! This incidentally throws light on the main source of contamination. But that is not the only one. $Ś_1$ shows readings which are not met with in K and Dn. It has a good number of individual readings, which can be seen in the critical apparatus of any page. The number of additional passages of the same type is, however, only four: 612*, 717*, 896* and 1006*. The additional passages where K appears with $Ś_1$ are: 320* and 613*. In four other passages (732*, 822*, 888* and 1060*), Ś K are supported by some other Northern MSS.

All these passages together comprise no more than 12 lines. These additions are, however, counter-balanced by some very significant omissions, e. g. App. I, No. 44 (26 lines), found in *all* MSS. except Ś1 K D1.2.4.8. 1026*, otherwise a Northern line, is missing in Ś1 K.

It is, moreover, the close relationship between Ś1 and K that has been of great value. Neither Ś1 by itself nor K alone would have given that strength to the edition, which they conjointly have bestowed on it. Ś1, K1 and K2 are independent MSS., with their vagaries and conflations (specially Ś1 and K2), but they represent the same version. For the determination of the adhyāya division, Ś1 K form the rock basis; though undoubtedly some Devanāgarī MSS. lent to them their very welcome support. Now we believe that the adhyāya division is firmly fixed, a statement which is hard to make in many other respects.

The "K" Version.

In the Virāṭaparvan, K has a slightly different value than in the case of most of the other parvans. Here K is a Kaśmīrī version, as good as Ś1, only that it is not written in Śāradā but in Devanāgarī. The two manuscripts forming the K group are undeniably copies from Śāradā.

K1, though very corrupt, is freer from outside influences than K2. In that respect it is superior even to Ś1. K2 has been freely compared with MSS. of the Central and Eastern group. It can be properly illustrated by citing the numbers of additional passages: 29*, 43*, 45*, 53*, 59*, 65*, 75*, 202*, 220*, 224*, 246*, 263*, 264*, 278*, 794*, 945*, 1028*, and Nos. 12, 14 of App. I. Some passages have percolated through D (and perhaps B) from S: 5*, 22*, 113*, 209*, 882*, 1032*. The specific additions of K2 are 275*, 787*, 992*, 1121* along with passage No. 2 of App. I; and with K1, 1137*. K1 alone has *no specific additional passage*: a most remarkable circumstance. Together with Ś1 and K2 (with or without other MSS.) it appears only six times, noted under Ś1. Without Ś1, but with K2 and some others, it appears twice: 44*, 78* (the points of insertion are, however, different in both places). And there is just one additional line, 701*, where K1 sides with B and D, unaccompanied by K2. The value of K1 is further enhanced by its omission of passage No. 57 of App. I, which is found in all other MSS. Besides other considerations, the text of K1 derives support from the fact that N MSS. do not all insert it at the same point. This establishes the great purity of K1.

The Bengali and Devanāgarī Versions.

Bengal was a continuous plain with the Devanāgarī provinces, and hence B and D are constantly running into each other. Curiously enough the Durgāstava did not find entry into Bengal. There are no such things as *specific* B or D passages, i. e. passages found in the whole of B or the whole of D, but nowhere else. B's closest approach to D is Dn and D11.12. D11.12 are so near to Dn that (but for a few minor variations) they might as well have been marked Dn3.n4.

Taken one by one, B D MSS. show the following *specific* additions, not found elsewhere:

B_2 258*.
B_3 41*, 702*, 781*.
B_4 699*, 846*, 887*.
B_5 778*.
Dn_1 865*, 919*.
D_2 2*, 3*, 42*, 65*, 80*, 319*, 645*, 656*, 765*, 833*, 1063*; and App. I, No. 4 (A).
D_3 128*, 174*, 875*, 909*, 1039*; and App. I, No. 4 (E).
D_4 10*, 34*, 37*, 86*, 91*, 168*, 173*, 201*, 249*, 250*, 657*, 693*, 796*, 931*, 1029*, 1030*, 1037*, 1097*; and App. I, No. 56.
D_5 150*, 786*, 1104*.
D_6 18*, 142*, 171*, 971*, 1016*, 1091*; and App. I, No. 4 (B, F).
D_7 316*, 651* (a gloss), 653*, 681*, 784*, 845*, 855*, 914*, 1056*, 1109*; and App. I, No. 42.
D_8 11*, 118*, 256*, 1038*, 1042*.
D_9 66*, 196*, 199*, 233*, 248*, 266*, 1048*; and App. I, No. 4 (G).
D_{10} 46*, 115*, 786*; and App. I, No. 38.

Among these there are also incorporated lines from the margins, and that serves as an incidental indication of still other MSS. from which these marginalia have probably been quoted.

Only B_1 Dn_2 $D_{1.\,11.\,12}$ of the B D group have no *specific* additions.

D_4 has not only the largest number of additions, but in readings of single words and lines it shows a preponderance of *individual* readings. Against the whole of N, D_4 sometimes sides with S, e. g. the last adhyāya of the Āraṇyaka is brought over to the Virāṭa by D_4 S (except T_2). But it also sides with $Ś_1$ and K, and forms a group with D_{1-3}.

D_{1-3} (which are the F, A, M of the Tentative Edition) are highly valuable MSS. If I had widened the K sphere and included within it not only the genuine and demonstrably Kaśmīrī MSS. but also allied MSS., then D_{1-3} would have been marked K_{3-5}.

Telugu, Grantha and Malayālam Versions.

Only two Telugu MSS. were utilized for this edition; one clearly conflated, the other purer. The conflated one, T_2, omits the last adhyāya of the Āraṇyaka, reads Durgāstotra as well as passage No. 12 of App. I, and exhibits Northern readings here and there. T_1, alone, with N is rare, e. g. 1111*.

Among our Grantha MSS., direct accretions from North are not very conspicuous. In one case, however, 263*, a Northern stanza, has clearly crept into G_2. It may have been through some conflated Telugu MS. different from ours.

The Telugu and Grantha are near neighbours, and in the Mbh. text they stand closer together than Grantha and Malayālam. Against more than 90 additional passages in common exclusively between T and G (singly or in groups) there are only 5 exclusively common between G and M (singly or in groups). T alone with M, I have noted only twice: 90* (T_1 M_5), 124* (T_1 M_2).

Being intercepted by T and G, M was free from direct Northern influence. It kept the Southern tradition comparatively undefiled. Five MSS. represent this version in our apparatus. The purity of this version is further proved by the paucity of additional passages. While T and G MSS. (5 in all), separately, together or in groups, contain about 135, M (also 5) contain no more than about 20 of such passages.

There are two instances where M has kept free of an interpolation which has penetrated every other version, irrespective of where it started, viz. 862* and 1082*. But there is a puzzling line, 106*, which has pervaded N and M, but of which the intermediate T G know nothing.

OLDER (PRINTED) EDITIONS

Of the numerous available versions of the North and the South (Ś, K, B, D including Dn, T, G, M) only three—and they the inferior ones, viz; Dn, T, G—have so far been published. Dn, the Nīlakaṇṭha version, here termed the Vulgate, was the first to be put in print in 1836, and has ever since been reproduced with slight alterations in several editions, sometimes with comments and translations in the Indian languages. For purposes of this edition we utilized only three of them: (1) The *editio princeps* (Calcutta 1836), comprising 2376 stanzas arranged in 72 adhyāyas. References to this and the following edition appear on the outward margins of the pages of this edition. (2) The *pothī*-form edition published by Ganpat Krishnaji, of Bombay, in Śaka 1799. References to this edition are made in the outward margins of our pages. (3) The edition of the late Mahadeva Gangadhara Bhaṭṭa Bakre, with eight commentaries, those of Nīlakaṇṭha, Arjunamiśra, Caturbhuja, Vimalabodha, Rāmakṛṣṇa, Sarvajña-Nārāyaṇa, Vādirāja, and an unknown author (of the commentary Viṣamapada-vivaraṇa), and with variant readings from 14 MSS. (with or without commentary), as well as from two printed texts, the Kumbhakonam edition, and the Jagadīśvara Press (Bombay) edition (1887). The editor made great efforts for securing the manuscript material for the commentaries and the footnotes, the latter embodying a fairly large number of important variations and even additions. The text of the commentaries is well presented and is, on the whole, reliable. With the exception of Durghaṭārthaprakāśikā of Vimalabodha, which is very meagre, and the Southern Lakṣābharaṇa of Vādirāja, which is printed only partially, i. e. as far as its explanations concern stanzas common with the Vulgate, we have utilized the remaining six commentaries for our critical apparatus. Further this

edition has been used in the making of Table A in the Concordance. Attention in that table may be drawn to 4. 24. 8^{ab}; 55. 44^{ab}, which do not occur in *any* of our MSS., and to 4. 36. 10–13, 20, which have no counterparts in N! This edition comprises 72 adhyāyas and 2272 stanzas.

The Grantha edition (Sarfojirajapuram 1896) and the old Telugu edition (Madras 1855) were not available to me.

"The Southern Recension, critically edited" by Prof. P. P. S. Sastri (Madras, 1932) is merely a partial reproduction of one single Telugu MS., the property of Mr. Krishnaswami Sastrigal, Sub-Registrar, Tanjore District. The MS. bears a date corresponding to 2nd July 1604 A.D. Professor Sastri had acquired seven more MSS., five Grantha and two Malayālam. Six of these he has occasionally utilized in his footnotes, citing here and there variants and additional lines (*adhika-pāṭha*). The seventh, a Malayālam MS., which was acquired at a late stage of the work, forms the basis of his Appendix II, where only the number of additional lines and stanzas is noted. The edition, I am bound to say, is far from being critical. From the editor of a critical edition we expect at least a faithful registration of the contents of the MSS. collated, e. g. their variations from each other, their colophons, the repetitions, the transpositions and even characteristic faults. The editor must place at the disposal of his readers all the material he possibly can, so that they might be able to appreciate and even disagree with the editor's treatment of this material. Prof. Sastri does not evidently believe in such a procedure. His labours as an editor have been acutely concentrated on getting at the Parvasaṁgraha figures for the Virāta, viz., 67 adhyāyas and 3500 ślokas. *All* his MSS. divide the text into 76 (or 77) adhyāyas! He has, however, evolved for himself "the principle of grouping one (sic!) or more chapters together, if either the Northern or the Southern Texts favour it" (Introduction, p. viii). Prof. Sastri goes on: "We easily arrive at the figure, sixty-seven, which is what has been fixed by the Anukramaṇikā-dhyāya, according to both Recensions" (*ibid.*). Again, "We are happy to note that, according to our printed edition, the Virāṭa Parvan contains all the 3,500 stanzas claimed for it. The actual number of stanzas in all the 67 chapters, according to the Principal Text edited comes to 3283 stanzas. The additional stanzas, given as अधिकपाठ: in the several footnotes, yield after re-examination as specified in the last page of the Text 217 stanzas making thus a total of 3,500 stanzas for the whole Virāṭa Parvan" (*ibid.*).

Prof. Sastri apparently wants us to believe that he has produced a text which is true to a stanza to the original. Of course the idea is absurd. A study of our Table B in the Concordance mentioned above will convince him that his text and footnotes, which contain some adventitious matter from the North and which exhibit repetitions and omissions, do not always reflect faithfully even the Southern Recension. Moreover, it is highly problematic as to how far the Parvasaṁgraha figures are reliable for the *original* Mahābhārata. In the Virāṭaparvan, as in several others, they are different in the different versions. The *original* Mahābhārata must go far beyond the versions. The figures have clearly been revised from time to time and brought into consonance with the text. The figures that we have now are the latest, pertaining to a time, undefinable yet. Prof. Sastri has hardly expended any time and labour on the editing of the text. The

only merit of his text is that it gives a continuous Southern version, in howsoever uncritical a form. A really good edition of the Southern recension made on sound principles would still be welcome.

The Kumbhakonam edition of the Viraṭaparvan by T. R. Krishnacharya and T. R. Vyasacharya described on its title page as "a new edition mainly based on the South Indian texts with footnotes and readings", and printed at the Nirnaya Sagar Press, Bombay, in 1909, comprises 78 adhyāyas and 3494 stanzas. Among the editions it is a "misch-edition", a counterpart to our misch-codices, taking in both the Northern and the Southern versions and placing them side by side, to the utter bewilderment of the reader. The Durgāstava, which is totally missing in the K and Bengali versions as well as in the entire Southern recension, is of course included in this edition!

The correspondences of the stanzas and the chapters of the Calcutta, Bombay and Kumbhakonam editions have been shown on the outward margins of the pages of this edition. These also serve to show the transposition of the adhyāyas, and with the help of our tables in the Concordance a fair idea may be obtained of its correspondence to the Vulgate and the Southern versions.

Last of all, there is the Tentative Edition of the Virāṭaparvan prepared by the late Mr. N. B. Utgikar, M.A., and published by this Institute in 1923. It was based on eleven Devanāgarī MSS. (our $D_{1-3.7.8.10}$ $Dn_{1.n2}$; the others having been rejected by me as of little critical value), one Bengali (our B_4), one Telugu, one Grantha and two Malayālam MSS. (our $M_{1.2}$). Out of these 16 MSS., Mr. Utgikar had chosen three (F A M = our D_{1-3}) as the basis of his text. The chief reason of his preference for these seems to have been their division of the Virāṭaparvan into 67 adhyāyas, exactly the number given in the Parvasaṁgraha. Further by effecting certain omissions favoured by the Southern recension, Mr. Utgikar was able to arrive at a text of just 2050 stanzas, not a stanza less or more. 2050 is, again, the Parvasaṁgraha figure. Relying on the Kumbhakonam edition as the Southern recension, which is in reality a hopeless blend of the Northern and the Southern, and which at this particular point (Parvasaṁgraha) has the Northern text, Mr. Utgikar came to believe that the Parvasaṁgraha data in both the recensions are the same, that the Parvasaṁgraha has not been tampered with, and that having been known to Kumārila in about the 7th century A.D., it must reflect the Mahābhārata of a still more ancient age, and hence his own text which tallies with this data so perfectly must be as old as "fourth century. A.D. *at least*". Mr. Utgikar thought that he could go even further back, beyond the Parvasaṁgraha age, by purging the text of 34 lines which had already crept into the Mahābhārata when the Parvasaṁgraha was composed. Every one of these 34 lines is the *third* line of a six-pāda stanza, and as such could not have been original, for the norm of the stanza was four pādas forming two lines. So though found in all MSS., Mr. Utgikar did not admit them into the text, which was thus curtailed by him to 2033 stanzas. Since the time of Mr. Utgikar more MS. material has been discovered, notably $Ś_1$ $K_{1.2}$, which represents a tradition superior to the three basic MSS. of Mr. Utgikar, and a prolonged and intensive study of the Mahābhārata MSS. has established definitively that too much reliance on any group of MSS. is unwarranted and misleading, and that the Parvasaṁgraha figures, even when uniform, can be no sure guide in our effort at going beyond the versions.

THE CRITICAL EDITION

The general principles observed in the making of this edition of the Virāṭaparvan are necessarily the same as those laid down in the first volume of this Epic, the Ādi. For their perusal the reader is referred to the Prolegomena (pp. LXXVI ff.). But the application of those principles has not been as straightforward and smooth as elsewhere. As it is true, in a general way, of the Mahābhārata text, that it is a problem *sui generis*, so within the Mahābhārata itself it is equally true that the Virāṭa problem is *sui generis*. Here every difficulty is accentuated to the highest degree. Here the material, out of which the editor struggles to evolve and reconstruct a tolerably reliable text, that according to the procedure adopted, should logically launch us some distance further to the splitting up of the Mahābhārata text into numerous versions, that material fails him. If it were the alternating divergence and convergence alone of the versions, the editor would have a chance of finding his way through them up to the objective in view. But when the versions begin to run parallel, smooth in their own channels, without coinciding, the reconstruction becomes only partial. Out of a total of 1834 stanzas of the constituted text the editor is sure for only about 300 stanzas. The rest bear the wavy line, either for a part or for the whole, an indication that the manuscripts do not permit a clear view of the common source. And then, for one-fourth of the entire extent of the Virāṭa, the *sequence* of stanzas, connected or even disconnected with the order of events, is far from certain. Not willing to create a greater chaos than already exists, we have uniformly kept the sequence of the North, that being, on the whole, the purer tradition. The wavy line is subjected to the same principle. Only in rare cases have we found reason strong enough to override this principle and put above the wavy line an S reading, e. g. 4. 4. 39^{ab}; 62. 11^{abcd}. This leaning on N must not be understood to be anything more than "āpaddharma". Wherever S has been helpful in the fixing of the text and the detection of the accretions to the whole of N (about 200 lines = 100 stanzas), we have taken good advantage of it. We have not given undue weight to either of the recensions. At the same time we have avoided emendations so far as possible. Only in three instances have we effected emendations, such as are suggested by and explain the diversity in the mass of variants, viz., 4. 13. 19^{a} *अशक्यरूपैः; 14. 7^{d} *सुपरिस्रुताम्; and 25. 2^{c} *उदीक्षध्वम्.

A word about the Parvasaṁgraha too. The Parvasaṁgraha figures for the Virāṭaparvan are 67 adhyāyas and 2050 ślokas. The best Northern manuscripts have preserved the division into 67 adhyāyas and because S did not assist us to proceed further, so the Critical Edition also shows the same figure for adhyāyas. But for ślokas, S has been of greater aid and hence we have been able to reduce the figure to 1834.

We issue this edition in the belief that with the existing manuscript material it is not possible to get better results. The technique of reconstruction has been perfected to such a degree that the personality of the editor has been almost eliminated. That is the triumph of our labours. But let us warn the uninitiated that there are pit-falls and traps quite invisible to his eye, should he try to judge too hastily.

At the end of my labours extending over three years I look back with pleasure to the assistance afforded to me in this heavy task by the Mahābhārata staff of the

Institute. The preparation of the collation sheets and the critical apparatus, and no less the correcting of the proof sheets, as they came in week after week, lightend my burden immensely. It is, however, to Dr. V. S. Sukthankar that I owe the greatest debt of gratitude. From the start to the finish he has been ever ready to come to my help. His vigilant eye and his experience of the last eleven years in the Mahābhārata MSS. vagaries has often stood me in good stead. I hope and pray that he may be able to lead and guide the course of this truly great edition to its completion.

My sincere thanks are also due to Prof. A. B. Gajendragadkar, Principal Karmarkar, Dr. P. L. Vaidya and Rao Bahadur Dr. S. K. Belvalkar who with Dr. V. S. Sukthankar, recommended my name to the Regulating Council of the Institute as an editor of the Virāṭaparvan.

Poona,
August 1936.

Raghu Vira.

CONCORDANCES

A. Concordance of Adhyāyas and Ślokas between the Bombay Edition (Gujarati Printing Press, 1915) and the Critical Edition of the Virāṭaparvan.

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
Adhy. 1	**Adhy. 1**	
1		1*
2	1	
3		5*
4		7*
$5–13^{ab}$	2–9	
13^{cd}		13*
14–25	10–21	
26		25*
27–28	22–23	
Adhy. 2	**Adhy. 2**	
$1–4^{ab}$	1–3	
$4^{cd}–5$		33*
6–13	$4–11^{cd}$	
14^{ab}		40*
$14^{cd}–20^{ab}$	$11^{ef}–17^{ab}$	
20^{cd}		44*
$20^{ef}–21^{ab}$	$17^{cd}–18^{ab}$	
21^{cd}		45*
22–25	$18^{cd}–21$	
26^{ab}		58*
26^{cd}	22^{ab}	
27^{ab}		59*
$27^{cd}–32$	$22^{cd}–27$	
Adhy. 3	**Adhy. 3**	
1		63*
2^{ab}	1^{ab}	
2^{cd}		64*
$2^{ef}–3^{ab}$	$1^{cd}–2^{ab}$	
3^{cd}		70*
4–5	$2^{cd}–4$	
6^{ab}		76*
6^{cd}		78*
$7–18^{ef}$	$5–17^{ab}$	

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
19		96*
20–22	$17^{cd}–19$	
23		99*
Adhy. 4	**Adhy. 4**	
1–5	1–5	
6		103*
7–8		105*, 106*
9^{ab}	6^{ab}	
9^{cd}		107*
$10–12^{ab}$	$6^{cd}–8$	
12^{cd}		108*
13–19	9–15	
20–21		113*
$22–31^{ab}$	16–24	
31^{cd}		116*
32–45	25–38	
46^{ab}		117* v. l.
46^{cd}	$39^{cd}–43$	
51^{ab}		119*
$51^{cd}–56$	44–49	
57–58		127*
Adhy. 5	**Adhy. 5**	
$1–2^{ab}$	$1–2^{ab}$	
2^{cd}		131*
[2^{cd}]		132*
2^{ef}	2^{cd}	
3–4	3–4	
5^{ab}		137*
$5^{cd}–10$	5–10	
11		148*
$12–14^{ab}$	$11–13^{ab}$	
14^{cd}		152*
15^{ab}	13^{cd}	
15^{cd}		157*

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
16–24^{ab}	14–22^{ab}	
24^{cd}		166*
25^{ab}	22^{cd}	
25^{cd}		167*
26–27	23–24	
28		170*
29–36	25–31	
Adhy. 6		App. I,
1–4		No. **4** (D). 1–8
5		No. **4** (C,E). 9–10
6–35		No. **4** (D). 9–71
Adhy. 7	**Adhy. 6**	
1–4^{ab}	1–4^{ab}	
4^{cd}		177*
5–9	4^{cd}–8	
10^{ab}		179*
10^{cd}–18	9–16	
Adhy. 8	**Adhy. 7**	
1–4	1–4	
5–6		186*
7–13	5–11	
Adhy. 9	**Adhy. 8**	
1^{ab}	1^{ab}	
1^{cd}		195*
2–12	1^{cd}–12	
13		200*
14	13	
15		202*
16^{ab}–18^{ab}	14^{ab}–16^{ab}	
18^{cd}		209*
19–27	16^{cd}–25	
28		216*
29–34	26–31	
35^{ab}		220*
35^{cd}–36	32–33^{ab}	
37^{ab}		224*
37^{cd}	33^{cd}	

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
Adhy. 10	**Adhy. 9**	
1	1	
2		227*
3–16	2–15	
Adhy. 11	**Adhy. 10**	
1–11^{ab}	1–11^{ab}	
11^{cd}		239*
12–14	11^{cd}–13	
Adhy. 12	**Adhy. 11**	
1–13	1–13	
Adhy. 13	**Adhy. 12**	
1–2	1–2	
3		243*
4–12^{ab}	3–11^{ab}	
12^{cd}–13^{ab}		246*
13^{cd}–15^{ab}	11^{cd}–13^{ab}	
15^{cd}		247*
16–22	13^{cd}–19	
23^{ab}		251*
23^{cd}–24^{ab}	20	
24^{cd}–33		App. I, No. **11.** 1–21
34–44^{cd}	21–31	
44^{ef}		257*
45		262*
46	32	
Adhy. 14	**Adhy. 13**	
1–3^{ab}	1–3^{ab}	
3^{cd}–4^{ab}		263*
4^{cd}–11	3^{cd}–10	
12–31		App. I, No. **12.** 1–42
32–37	11–16	
38–46		App. I, No. **14.**
47–51	17–21	
52		278*

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
Adhy. 15	**Adhy. 14**	
$1–2^{ab}$	$1–2^{ab}$	
2^{cd}		285*
$2^{ef}–6$	$2^{cd}–6$	
7^{ab}	7^{ab} v. l.	
7^{cd}	7^{cd}	
8^{ab}	8^{ab} v. l.	
$8^{cd}–21$	$8^{cd}–21$	
Adhy. 16	**Adhy. 15**	
$1–2^{ab}$	$1–2^{ab}$	
2^{cd}		301*
3–5	$2^{cd}–6^{ab}$	
6–8		307*. 1–12
9–14	$6^{cd}–11$	
$15–16^{ab}$		312*, 313*
16^{cd}		314*
17^{ab}	12^{ab} v. l.	
17^{cd}	12^{cd}	
18–19		317*
20–31	13–24	
32	26^{cdef}	
33	25	
34		326*
35–37	27–29	
38		332*
$39–44^{ab}$	30–34	
44^{cd}		337*
45–51	35–41	
Adhy. 17	**Adhy. 16**	
$1–6^{ab}$	$1–5^{cd}$	
6^{cd}		343*
7	5^{ef}	
8	10	
9–10		349*
$11–12^{ab}$	$6–7^{ab}$	
12^{cd}		345*
13	7	
14^{ab}		346*
14^{cdef}	8	
15–21	9–16	
Adhy. 18	**Adhy. 17**	
1–20	1–20	
21–23		360*
24^{abc}	21^{abc}	
24^{de}		361*
24^{f}	21^{d}	
25–29	22–26	
30		362*
31–33	27–29	
Adhy. 19	**Adhy. 18**	
1	1	
2–5		363*. 1–8
6	2	
7^{ab}		364*
$7^{cd}–12$	$3–8^{ab}$	
13^{ab}		367*
$13^{cd}–16$	$8^{cd}–11$	
17		370*
18–19	12–13	
20	20	
21–26	14–19	
27–28		374*
$29–33^{ab}$	$21–25^{ab}$	
33^{cd}		379*
34	25^{cdef}	
35–38	26–29	
39–40		382*
41–47	30–36	
Adhy. 20	**Adhy. 19**	
1–3	1–3	
4^{ab}		387*
4^{cd}	3^{cd}	
5^{abcd}	4	
5^{ef}		388*
6–31	5–30	

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
Adhy. 21	**Adhy. 20**	
$1–2^{ab}$	$1–2^{ab}$	
$2^{cd}–4$		397*
5–9	$2^{cd}–6$	
10^{ab}	7^{ab} v. l.	
$10^{cd}–14$	$7^{cd}–11$	
15		401*
$16–28^{ab}$	$12–24^{ab}$	
$28^{cd}–37^{ab}$		App. I, No. **21.**
$37^{cd}–41^{ab}$	$24^{cd}–27^{cd}$	
$41^{cd}–42^{ab}$		405*
$42^{cd}–49$	$28–34^{cd}$	
$50–51^{ab}$		407*
51^{cd}	34^{ef}	
51^{ef}		408*
Adhy. 22	**Adhy. 21**	
$1–36^{ab}$	$1–36^{ab}$	
36^{cd}		431*
$37–44^{ab}$	$36^{cd}–44^{ab}$	
$44^{cd}–45^{ab}$		441*
$45^{cd}–47$	$44^{cd}–46$	
48		444*
49	47^{abcd}	
50–51		445*
$52–54^{ab}$	$47^{ef}–49$	
$54^{cd}–64$		App. I, No. **23.** 1–21
65–73	50–58	
74–81		App. I, No. **24.** 1–17
82–84	59–61	
$85–88^{ab}$		450*
$88^{cd}–92$	62–66	
$93–94^{ab}$		455*
94^{cdef}	67	
Adhy. 23	**Adhy. 22**	
$1–19^{ab}$	1–18	
$19^{cd}–21^{ab}$		466*. 1–5
21^{cd}		466*. 6 v. l.
22–24	19–21	
25–27	23–25	
28^{ab}		470*
$28^{cd}–34$	26–30	
Adhy. 24	**Adhy. 23**	
1–7	1–7	
8^{ab}	—	—
$8^{cd}–23$	8–23	
24–25		487*
$26–28^{cd}$	24–26	
28^{ef}		490*
29–30	27–28	
Adhy. 25	**Adhy. 24**	
$1–14^{ab}$	$1–14^{ab}$	
14^{cd}		501*
15–22	$14^{cd}–21$	
Adhy. 26	**Adhy. 25**	
1–5	1–5	
6^{ab}	6^{ab} v. l.	
$6^{cd}–13$	$6^{cd}–13$	
14^{ab}		517*
14^{cd}		518*
15–18	14–17	
Adhy. 27	**Adhy. 26**	
1–10	1–10	
Adhy. 28	**Adhy. 27**	
$1–6^{ab}$	$1–6^{ab}$	
7^{abcd}		530*
$7^{ef}–10$	$6^{cd}–9$	
11^{ab}		531*
$11^{cd}–13$	$10–12^{ab}$	
14		533*
15^{ab}	12^{cd}	
$15^{cd}–16$		536*
17–24	13–20	
25^{ab}		539*

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
25^{cd}–33	21–28	
Adhy. 29	**Adhy. 28**	
1–14	1–14	
Adhy. 30	**Adhy. 29**	
1–25^{ab}	1–27^{ab}	
25^{cd}–26^{ab}		551*
26^{cd}–27	27^{cd}–28	
Adhy. 31	**Adhy. 30**	
1–2	1–2	
3		553*
4–27	3–24	
28		562*
29^{ab}	25^{ab}	
29^{cd}		563*
30–34^{ab}	25^{cd}–28	
34^{cd}		567*
35^{ab}–36^{cd}	29^{ab}–30^{cd}	
Adhy. 32	**Adhy. 31**	
1–4^{ab}	1–4^{ab}	
4^{cd}		570*
5^{ab}	4^{cd}	
5^{cd}–6^{ab}		571*
6^{cd}–7^{ab}	5	
7^{cd}		572*
7^{ef}–15^{ab}	6–13	
15^{cd}–16^{ab}		575*
16^{cd}–17^{ab}	14	
17^{cdef}		577*
18^{ab}	10^{ab} v. l.	
18^{cd}	10^{cd}	
19	15^{abcd}	
20^{ab}		580*
20^{cd}–24	15^{ef}–19	
25		582*
26–30	20–24	

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
Adhy. 33	**Adhy. 32**	
1–21	1–21	
22–26		App. I, No. **31.** 1–10
27		12–13
28^{ab}		11
28^{cd}–30		14–19
31–35^{ab}	22–25^{cd}	
35^{cd}		596*
36–42	25^{ef}–31	
43–45		599*
46^{ab}	32^{ab}	
46^{cd}–47^{ab}		601*, 602*
47^{cd}	32^{cd}	
48–49		604*
50–52^{ab}	33–35^{ab}	
52^{cd}–61		App. I, No. **32.** 1–19
Adhy. 34		
1–2^{cd}		20–23
2^{ef}–18^{ab}	35^{cd}–49	
18^{cdef}		614*
19	50	
Adhy. 35	**Adhy. 33**	
1–20^{ab}	1–20^{ab}	
20^{cd}–21^{ab}		621*
21^{cd}–22	20^{cd}–21	
Adhy. 36	**Adhy. 34**	
1–9	1–9	
10–13	—	—
14–19	10–15	
20		627* v. l.
21–24	16–19	
Adhy. 37	**Adhy. 35**	
1–5		629*
6–10	1–5	
11		632*
12–32	6–26	

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
33–34		643*
Adhy. 38	**Adhy. 36**	
$1–5^{ab}$	1–4	
5^{cd}		644*
6–26	5–24	
27		652*
$28–41^{cd}$	$25–38^{cd}$	
42		671*
$43–48^{ab}$	$39–44^{ab}$	
48^{cd}		679*
$49^{ab}–51$	$44^{cd}–47$	
Adhy. 39	**Adhy. 37**	
1–9	1–9	
10		686*
$11–13^{ab}$	10–12	
13^{cd}		687*
14–17	13–16	
Adhy. 40	**Adhy. 38**	
$1–8^{cd}$	1–8	
8^{ef}	5^{ab}	
Adhy. 41		
$1–7^{ab}$	$9–15^{ab}$	
7^{cd}		695*
8^{ab}	15^{cd}	
8^{cdef}		696*
9–12	16–19	
Adhy. 42		
1–10	20–29	
11^{ab}		701*
$11^{cd}–16^{ab}$	30–34	
$16^{cd}–17$		703*
18	35	
Adhy. 43		
1–3	36–38	
4^{ab}		710*

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
$4^{cd}–7^{ab}$	$39–42^{ab}$	
7^{cd}		712*
8–23	$42^{cd}–58$	
Adhy. 44	**Adhy. 39**	
$1–8^{ab}$	$1–8^{ab}$	
8^{cd}		732*
9^{ab}		733*
$9^{cd}–12^{ab}$	$8^{cd}–10$	
12^{cd}		738*
13–25	11–23	
Adhy. 45	**Adhy. 40**	
1–4	$1–4^{cd}$	
5		753*
$6–26^{ab}$	$4^{ef}–24^{ab}$	
$26^{cd}–29^{ab}$		764*
$29^{cd}–31^{ab}$	$24^{cd}–26^{ab}$	
31^{cd}		767*
$31^{ef}–32$	$26^{cd}–27$	
33–41		App. I, No. 39. 1–17
Adhy. 46	**Adhy. 41**	
$1–5^{ab}$	$1–5^{ab}$	
$5^{cd}–6^{ab}$		772*
$6^{cd}–16$	$5^{cd}–15^{ab}$	
17^{ab}		777*
$17^{cd}–19^{ab}$	$15^{cd}–16^{ef}$	
19^{cd}		779*
20	17	
21		785*
22	18	
23		790*
$24–29^{ab}$	19–22	
$29^{cd}–32^{cd}$		798*
$32^{ef}–33$	23	
Adhy. 47	**Adhy. 42**	
$1–11^{ab}$	1–11	
11^{cd}		805*
$12–13^{c}$	$12–13^{c}$	

Bom. Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
13^{de}		807*
13^{f}–19	13^{d}–19^{d}	
20^{ab}		810*
20^{cd}–22	19^{ef}–21	
23^{ab}		811*
23^{cdef}	22	
24		812*, 813*
25–31^{ab}	23–29^{ab}	
31^{cd}–32^{ab}		815*
32^{cd}–34	29^{cd}–31	
Adhy. 48	**Adhy. 43**	
1–12	1–12	
13		823*
14–16	13–15	
17		826*
18–23	16–21	
Adhy. 49	**Adhy. 44**	
1–6	1–6	
7^{ab}		832*
7^{cd}–23	6^{ef}–22	
Adhy. 50	**Adhy. 45**	
1–6^{ab}	1–5	
6^{cdef}		841*
7–26	6–25	
27		847*
28	26	
Adhy. 51	**Adhy. 46**	
1–9	1–9^{cd}	
10		852*
11^{ab}–13	9^{cd}–11	
14–15		853*
16–22	12–18	
Adhy. 52	**Adhy. 47**	
1–16^{ab}	1–16^{ab}	

Bom. Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
16^{cd}		862*
17–18^{ab}	16^{cd}–17^{ab}	
18^{cdef}		863*
19^{ab}	17^{cd}	
19^{cd}		865*
20–21		868*
22–23	18–19	
Adhy. 53	**Adhy. 48**	
1–7	1–7	
8		879*
9		882*
10–18^{ab}	8–16	
18^{cd}		888*
19	17	
20–24^{ab}	18–22^{ab}	
24^{cd}		895*
25	22^{cd}–23	
Adhy. 54	**Adhy. 49**	
1–20	1–20	
21–33		App. I, No. **44.** 1–52
34–36	21–23	
Adhy. 55	**Adhy. 50**	
1–2^{ab}	1–2^{ab}	
2^{cd}		App. I, No. **45.** addl. line before line **1**
3–6^{cd}		App. I, No. **45.** 1–8
6^{ef}		Addl. line
7–8^{ab}		16–18
8^{cd}		19 v. l.
9^{ab}		20
9^{cd}–10^{ab}		21–22 v. l.
10^{cd}–11		23–25
12		28–29 v. l.
13		30–31
14^{ab}		34
14^{cd}		36

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
15		Addl. line
16^{ab}		37
16^{cd}		Addl. line
17^{ab}		38
17^{cd}		40
18^{ab}		42 v. l.
18^{cd}		43
19		Addl. line
20^{ab}		50
20^{cd}		51 v. l.
$21–27^{ab}$		52–64
27^{cd}		65 v. l.
28–31		66–73
32^{ab}		76 v. l.
$32^{cd}–33^{ab}$		77–78
$33^{cd}–34$		82–84
$35–36^{ab}$		86–88
$36^{cd}–37^{ab}$		90–92
37^{cd}		93 v. l.
$38–39^{ab}$		100–102
$39^{cd}–43$	$2^{cd}–6$	
44^{ab}	—	—
$44^{cd}–60$	7–23	
Adhy. 56	**Adhy. 51**	
$1–2^{cd}$	1–2	
2^{ef}		912*
$3–4^{ab}$	$3–4^{ab}$	
4^{cd}	4^{cd} v. l.	
5^{abcd}	5	
5^{ef}		915*
6–17	6–17	
$18^{cd}–19$		916*
Adhy. 57	**Adhy. 52**	
1–11		App. I, No. **47**
12^{ab}	1^{ab}	
12^{cd}	1^{cd} v. l.	
13^{ab}	1^{ef}	
$13^{cd}–14$		920*
15	2	

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
16		922*
17–43	3–28	
Adhy. 58	**Adhy. 53**	
1–2		937*
3–21	1–19	
22		944*
23–58	20–54	
59–60		958*
$61–65^{ab}$	$55–59^{ab}$	
65^{cd}		960*
66–76	$59^{cd}–69$	
Adhy. 59	**Adhy. 54**	
1^{ab}		963*
$1^{cd}–6$	1–6	
7^{ab}		965*
7^{cd}		966*
8–21	7–20	
Adhy. 60	**Adhy. 55**	
1	1	
2		969*
3–6	2–5	
7		970*
8–27	6–25	
Adhy. 61	**Adhy. 56**	
1–2	$1–2^{cd}$	
$3–17^{ab}$		App. I, No. **49**. 1–31
$17^{cd}–23^{ab}$	$2^{ef}–7$	
23^{cd}		979*
24–27	8–11	
28		982*
$29–30^{ab}$	$12–13^{ab}$	
30^{cd}		984*
$30^{ef}–34$	$13^{cd}–17$	
35		989*
$36–40^{ab}$	$18–22^{ab}$	
$40^{cd}–46$		

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
Adhy. 62	**Adhy. 57**	
$1–18^{ab}$	$1–18^{ab}$	
$18^{cd}–21^{ab}$		1005*
$21^{cd}–22$	$18^{cd}–19$	
Adhy. 63	**Adhy. 58**	
$1–11^{ab}$	$1–11^{ab}$	
11^{cd}		1015*
12^{ab}	11^{cd}	
12^{cd}	12^{ab} v. l.	
13–14	$12^{cd}–13$	
Adhy. 64	**Adhy. 59**	
1–9	1–9	
10–11		1019*
12	10	
13^{ab}		1020*
$13^{cd}–26^{ab}$	$11–24^{ab}$	
26^{cd}		1024*
27–39	$24^{cd}–36$	
40		1025*
41	37	
42		1026*
43–49	38–44	
Adhy. 65	**Adhy. 60**	
1–19	1–19	
Adhy. 66	**Adhy. 61**	
$1–22^{cd}$	1–22	
22^{ef}		1040*
23–29	23–29	
30		1047*
Adhy. 67	**Adhy. 62**	
1–6	1–6	
7–15		App. I, No. **57**. 1–38
16^{ab}	7^{ab}	
16^{cd}		1055*
17	7^{cd}	
18–20	8–10	
21		1057*
22–23		1059*

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
Adhy. 68	**Adhy. 63**	
$1–3^{ab}$	$1–3^{ab}$	
3^{cd}		1060*
$4^{ab}–26^{ab}$	$3^{cd}–26^{ab}$	
26^{cd}	26^{cd} v. l.	
27–42	27–42	
43–44		1082*, 1083*
45–48	43–46	
49^{ab}	47^{ab} v. l.	
$49^{cd}–56$	$47^{cd}–54$	
	Adhy. 64	
57–74	1–18	
75–76		1111*
Adhy. 69		
1–8	19–26	
9	27 v. l.	
10–19	28–37	
Adhy. 70	**Adhy. 65**	
$1–5^{ab}$	$1–5^{ab}$	
5^{cd}		1127*
6–9	$5^{cd}–8$	
10–15		1128*
$16^{ab}–28$	$9^{ab}–21$	
Adhy. 71	**Adhy. 66**	
1–11	1–11	
12^{ab}		1135*
$12^{cd}–17$		1136*
18^{ab}		1137*
$18^{cd}–36$	$11^{cd}–29$	
Adhy. 72	**Adhy. 67**	
$1–19^{ab}$	$1–19^{ab}$	
19^{cd}		1151*
20–36	$19^{cd}–35$	
37		1169*
38–39	36–37	
40^{ab}		1173*
40^{cdef}	38	

CONCORDANCES

B. Concordance of Adhyāyas and Ślokas between Professor P. P. S. Sastri's Edition (Southern Recension) and the Critical Edition of the Virāṭaparvan.

N. B.—In the enumerations of stanzas of Professor Sastri's edition, (′) takes the place of Sastri's ‖ (i. e. ½).

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
Adhy. 1	**Adhy. 1**	
1	1	
2		5*
3–6^{ab}	2–5^{ab}	
6^{cd}–7		9*
8–17		App. I, No. 1. 1–20
18	—	—
18′–37′^{ab}		22–59
37′^{cd}–42^{ab}		
42^{cd}–47		60–70
Adhy. 2		
1–2		8*
2′	5^{ab}	
3′^{ab}		
3′^{cd}		11*
4′–5′	7–8	
6′–7	9 v. l.	
8–9′		14*, 15*
10′–12′	11–13	
13′		19*
14′–16′	14–16	
17′–18′^{ab}		20*
18′^{cd}–20	17–18	
20′		21*
21–23′	19–21	
24–29		22*, 23
30	22	
31^{ab}		24*
31^{cd}	23^{ab}	
Adhy. 3		
1^{ab}		26*

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
1^{cd}–7′^{ab}		27*
7′^{b}	23^{d}	
	Adhy. 2	
8′	1	
9′^{ab}		30*
9′^{cd}	2^{ab}	
10′		31*
11′	3 v. l.	
12′–13′^{ab}		36*
13′^{cd}–14′	5^{cd}, 6 v. l.	
15′–16′		35*
17′		38*
18′	7	
19′^{ab}	8^{cd}	
19′^{cd}		39*
20′–40		47*
41		55*
42^{ab}		56*
42^{cd}	21^{ab} v. l.	
43^{ab}		57*
43^{cd}	21^{cd}	
44	22	
45^{ab}	23^{ab}	
45^{cd}	25^{ab}	
45′	23^{cd}	
46′	24	
47′^{ab}		61*
47′^{cd}–48′	25^{cd}–26	
49′		62*
50′	27	
Adhy. 4	**Adhy. 3**	
1	1	

Sastri's Ed.	Critical Edition		Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.		Text	Foot-notes & App.
2^{ab}		67*	76′	44	
2^{cd}		68*	77′–78′		123*
3	2				
3′		71*. 1	**Adhy. 6**		
4′	3		1^{ab}	49^{ab}	
5′		74*	1^{cd}		126*
6′	4		2–3	45–46	
7		83*	4–4′		125*
$8–10'^{ab}$		84*	$5'^{ab}$	49^{cd}	
$10'^{cd}–12'$	$5–7^{ab}$		$5'^{cd}$		129*
13′–15		88*			
15′	7^{cd}			**Adhy. 5**	
$16'–19'^{b}$	$8–11^{ab}$		$6'^{ab}$	1^{ab}	
$19'^{cd}$	11^{cd}		$6'^{cd}$	1^{cd} v. l.	
20′	13		7′	$3^{cd}–4^{ab}$	
21′	15		$8'^{ab}$	2^{ab}	
22′	12		$8'^{cd}$		132*
23′	14		$9'^{ab}$	2^{cd}	
24′–26′		94*. 1–6	$9'^{cd}–10'$		133*
27′	16		11′		135*
$28'^{ab}$	17^{ab}		$12'^{ab}$	3^{ab}	
$28'^{cd}–29'^{ab}$		97*. 2–3	$12'^{cd}$		136*
$29'^{cd}–30'^{ab}$	18		13	4^{cd}	
$30'^{cd}$	17^{cd}		14		139*
31′	19		$14'–15'^{ab}$	5	
			$15'^{cd}$		141*
			16′	6	
Adhy. 5	**Adhy. 4**		17′–24		143*, 144*
			24′	7^{cd}	
$1–5^{cd}$	$1–5^{cd}$		$25'^{ab}$		145*
6		104*	$25'^{cd}$	8^{ab}	
7–9	6–8		26–27		146*
10–11		109*, 110*	27′	8^{cd}	
12		112*	28	9^{ab}	
13		113*. 3–4	29		147*
14		113*. 1–2	30	10	
15	9		31^{ab}		148*. 1
$16–29'^{ab}$		120*. 1–28	31^{cd}		149*
29^{cd}	—	—	32^{ab}		cf. 148*. 2
30–56		29–81	32^{cd}		148*. 3
56′–75′		82–120	33	11^{cdab}	

Sastri's Ed.	Critical Edition		Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.		Text	Foot-notes & App.
34-35		151*		**Adhy. 6**	
36	12		11^{cd}	1^{cd}	
37	13^{cdab} v. l.		12^{ab}	1^{ab}	
38		153*	$12^{cd}-52'$		180*
38′	14^{ab} v. l.		53′	16	
$39'^{ab}$		154*			
$39'^{cd}$	14^{cd}		**Adhy. 8**	**Adhy. 7**	
40		155*	1^{ab}	1^{ab} v. l.	
41	15		1^{c}		181*
42		158*	1^{d}	1^{c}	
43^{a}	16^{a}		2		182*
$43^{b}-43'^{a}$		160*	3	2	
$43'^{b}-46^{b}$	$16^{b}-18^{b}$		4–6		183*
$46^{cd}-48^{ab}$		161*	6′–11		184*, 185*
48^{cd}	18^{cd} v. l.		11′	5^{ab} v. l.	
$49-51^{ab}$	$19-21^{ab}$		12′–14′		187*–190*
$51^{cd}-53^{ab}$		162*	15	6^{ab}	
53^{cd}	21^{cd}		$16-20^{ab}$		191*
54–56		163*. 1–6	$20^{cd}-21^{ab}$	8	
57^{ab}	22^{ab}		$21^{cd}-22'$		192*
57^{cd}		4	$23'^{ab}$	9^{cd}	
57′		cf. 6	$23'^{cd}$		193*
58–59′		7–10	24′–25′	10–11	
$60'^{ab}$	cf. 23^{ab}	164*			
$60'^{cd}$		cf. 163*. 10	**Adhy. 9**	**Adhy. 10**	
61′	24 v. l.		1	1 v. l.	
$62'-64'^{ab}$		App. I, No. 3. 1–5	2^{ab}		231*
$64'^{c}$		7 prior half	2^{cd}	2^{ab}	
$64'^{d}$		8 post. half	3^{ab}		232*
65–75′		9–34	$3^{cd}-5$	$2^{cd}-4$	
$76'-79^{ab}$		175*. 1–6	6–10′		App. I, No. 9
79^{cd}			11′–16′		234*
79′–95		7–37	17′	8 v. l.	
			18	10^{ab}	
			19–20′		236*
			$21'^{ab}$		238*
Adhy. 7			$21'^{cd}-23$	12–13	
1–7					
8		App. I, No. 5. 1–28	**Adhy. 10**	**Adhy. 11**	
			$1-2^{ab}$	$1-2^{ab}$	
$9-11^{ab}$		29–38	$2^{cd}-3$		240*

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
4	3	
5–6		241*
7–10	5–8	
11–12		242*
13–16	9–12	
Adhy. 11	**Adhy. 9**	
1–11		App. I, No. 8
12–18′	4^{cd}–11^{cd}	
19′		228*
20′–21′	12–13	
22′–23′		229*
24′	14	
25′		230*
	Adhy. 11	
26′	13	
Adhy. 12	**Adhy. 8**	
1^{ab}		194*
1^{cd}	1^{ab} v. l.	
1′	1^{cd}	
2′	2	
$3'^{ab}$		197*
$3'^{cd}$–8^{ab}	3–7^{ab}	
8^{cd}–12′		App. I, No. 6. 1–10
$13'^{ab}$		10 v. l.
$13'^{cd}$–14′		Addl. lines
15′–31		11–44
32–34^{ab}	10–12	
34^{cd}	13^{cd} v. l.	
35^{ab}		203*
35^{cd}	14^{ab}	
36^{ab}	11^{ab}	
36^{cd}–37^{ab}	14^{cdef} v. l.	
37^{cd}–38		205*
39	15 v. l.	
40–41		208*
42^{ab}	16^{ab} v. l.	
42^{cd}–$43'^{ab}$		209*, 210*
43^{cd}–44^{ab}	16^{cd}–17^{ab}	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
$44'^{cd}$	17^{cd} v. l.	
$45'^{ab}$		211*
$45'^{cd}$	19^{ab}	
46–53′		App. I, No. 7
54′	20 v. l.	
55′		212*
$56'^{ab}$	21^{ab}	
$56'^{cd}$		213*
57′	22 v. l.	
58′–59′	23–24	
60′–65′		215*, 216*
66′	26	
67′		217*
$68'^{ab}$	27^{ab}	
$68'^{cd}$		218*
$69'^{ab}$	27^{cd}	
$69'^{cd}$	28^{ab} v. l.	
70′–74		219*
75–77	29–31	
77′–82		221*, 223*
83^{ab}	33^{ab} v. l.	
83^{cd}–84^{ab}		225*
84^{cd}	33^{cd} v. l.	
85		226*
Adhy. 13	**Adhy. 12**	
1–7	1–7	
8–9	29–30	
10	9	
11		245*
12^{ab}	8^{ab} v. l.	
12^{cd}		244*
13	8	
14–$19'^{ab}$	10–15^{ab}	
$19'^{cd}$	15^{cd} v. l.	
$20'^{ab}$	16^{ab} v. l.	
$20'^{cd}$–$33'^{ab}$		App. I, No. 10
$33'^{cd}$		Addl. line
34–37	16^{cd}–19	
37′		252*
38′	20	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
$39'$–$40'$		253*
41–$47'$	21–27	
$48'$		255*
$49'$–53^{ab}	28–31	
53^{cd}		261*
54	32	
Adhy. 14	**Adhy. 13**	
1–4	1–4	
5–6	10–11	
7–14		267*
15–22		App. I, No. 13. 1–30
23	13	
24–25		269*. 1–4
26–29		269*. 6–13
$29'$	14^{cd} v. l.	
$30'$		269*. 5–6
$31'$–$32'$	15–16	
$33'^{ab}$	14^{ab}	
$33'^{cd}$–34		270*
$35'^{ab}$	17^{cd}	
$35'^{cd}$		272*
$36'^{a}$	18^{a}	
$36'^{bc}$		274*
$36'^{d}$–$37'^{ab}$	18^{bcd}	
$37'^{cd}$–$38'^{ab}$		276*
$38'^{cd}$–39	19^{cdef} v. l.	
$39'$	19^{ab}	
$40'$–$44'$		280*. 1–18
$45'^{ab}$		282*
$45'^{cd}$–47		280*. 19–26
Adhy. 15	**Adhy. 14**	
1^{ab}	1^{ab} v. l.	
1^{cd}–2^{ab}		283*
2^{cd}	1^{cd}	
3–4		284*
5	2 v. l.	
6^{ab}–29^{ab}		App. I, No. 15. 1–47
29^{cd}	5^{ab}	
30^{ab}		286*
30^{cd}–31	5^{cd}–6	
$31'$–$33'^{ab}$		287*, 288*
$33'^{cd}$	8^{ab}	
$34'^{ab}$	8^{ab} v. l.	
$35'$–42		289*
43	10	
44^{ab}–45^{ab}		290*
45^{cd}–$45'$	11	
$46'$–$47'$	13–14 v. l.	
48		291*
49	15	
50–$54'^{ab}$		292*–294*
$54'^{cd}$	17^{ab}	
55		295*
56	17^{cdef} v. l.	
57	18	
Adhy. 16		
1–3^{ab}		297*
3^{cd}–$4'$	19–20	
$5'$		298*
$6'$	21	
7		299*
	Adhy. 15	
8	1	
9		300*
10	2 v. l.	
$10'$–11		302*
12	3	
13–17		303*
18^{ab}	4^{ab} v. l.	
18^{cd}		304*
19^{ab}	4^{cd} v. l.	
19^{cd}		305*
20^{ab}	5	
20^{cd}		306*
$20'$–$22'$	6–7	
$23'$–24		309*

Sastri's Ed.	Critical Edition		Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.		Text	Foot-notes & App.
25–26	8–9		$117'$	35 v. l.	
$27–27'$		310*	$118'–125'$		338*, 339*
$28'^{ab}$	10^{ab} v. l.		$126'^{ab}$	38^{ab}	
$28'^{cd}$	10^{cd}		$126'^{cd}$		340*
$29'–30$		311*, 312*	$127'^{ab}$	38^{cd} v. l.	
31	11		$127'^{cd}–128'$		341*
$32–38'$		314*, 315*	$129'–130$	$39–40^{ab}$	
$39'$	12		131^{ab}		342*
$40'–43^{ab}$		318*	$131^{cd}–132$	$40^{cd}–41$	
$43^{cd}–44'$	13–14		$133–141'$		App. I, No. 18
$45'–63^{ab}$		App. I, No. 16. 1–36	$142'$		App. I, No. 19. 1–2
$63^{cd}–63'$		Addl. line	$143'–167^{ab}$		3–51
$64'–70'$		37–50	167^{cd}		Addl. line
$71'–72'$	24–25		$167'–174'^{ab}$		52–65
$73'$		325*	$174'^{cd}$		66–67
$74'–75'^{ab}$	26		$175'–179'$		68–77
$75'^{cd}$		328*			
$76'$	27				
$77'–80'^{ab}$	$15^{ab}–18^{ab}$		**Adhy. 17**	**Adhy. 16**	
$80'^{cd}$		321*	$1–4'$	1–4	
81–86	$18^{cd}–23$		$5'–6$	5^{abefcd}	
87–88		324*	$7^{ab}–8^{ab}$	6^{abefcd}	
89	28		$8^{cd}–9^{ab}$		344*
90		331*	9^{cd}	7^{ef}	
91	29		10^{ab}	7^{cd} v. l.	
92–98		333*	10^{cd}	7^{ab} v. l.	
$98'$	30^{ab}		$11–13'$		347*
$99'$	—	—	$14'$	8 v. l.	
$100–101^{ab}$	$30^{cd}–31^{ab}$		$15'–16'$	9–10	
101^{cd}		334*	$17'$		350*
102^{ab}	31^{cd}		$18'$	11	
$102^{cd}–102'$		335*	$19'^{ab}$		351*
$103'–104'$	32–33		$19'^{cd}–20'^{cd}$	$12^{ab}–13^{ab}$	
$105'–113'^{ab}$		App. I, No. 17. 1–17	$21'^{ab}$		352*
			$21'^{cd}–24'$	$13^{cd}–16$	
$113'^{cd}$	—	—	$25'–26'$		353*
$114'–115$		18–20			
116^{ab}	34^{cd} v. l.				
116^{cd}	34^{ab} v. l.			**Adhy. 17**	
$116'$		336*	$27'–28'$	1–2	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
29′–32		354*
33–34	3–4	
35–38		356*
39–40	5–6	
41–43		357*
44–46	7–9	
47–53		358*
54	10	
55	11 v. l.	
56–73	12–29	
	Adhy. 18	
74–75	1–2	
75′		363*. 8
$76'^{ab}$		364*
$76'^{cd}$–$81'^{ab}$	3^{cd}–8^{ab}	
$81'^{cd}$–82		368*
82′–83′	8^{cd}–9^{cd}	
84	16^{cd}	
85–87^{ab}	10–12^{ab}	
87^{cd}–87′		371*
88–91	12^{cd}–15	
92–98	17–23	
99–103		378*
104	31	
105		384*
105′–$106'^{ab}$	33 v. l.	
$106'^{cd}$–107	32	
108^{ab}	34^{ab}	
108^{cd}	24^{ab}	
109^{ab}	30^{ab}	
109^{cd}	24^{cd} v. l.	
110–114′	25–29	
$115'^{ab}$		383*
$115'^{cd}$	30^{cd}	
116–118	34^{cd}–36	
Adhy. 18	**Adhy. 19**	
1–28′	1–28	
29′–30′		393*
31′–32′	29–30	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
Adhy. 19	**Adhy. 20**	
1–3′		394*
4′	1	
5		395*
6–8′	2^{ab}–4^{cd}	
9^{ab}–15^{ab}		398*
15^{cd}	4^{ef} v. l.	
16–17	5–6	
17′		399*
18′–$19'^{ab}$	9–10^{ab}	
$19'^{cd}$		400*
20	10^{cd}	
21	11 v. l.	
22–23	7–8	
23′	12^{ab}	
24′		402*
25′–26	12^{cd}–13	
26′–29		403*
29′	14^{ad}	
30′–33		404*
34–54′	15–34	
Adhy. 20	**Adhy. 21**	
1–4	1–4	
4′		409*
5′–6′	5^{ab}–6^{ab}	
7′		412*
8^{ab}–12^{ab}	6^{cd}–10^{ab}	
12^{cd}		413*
13–14′	10^{cd}–12^{cd}	
$15'^{ab}$		416*
$15'^{cd}$–20	13–17	
21–24		417*
25–32	18–25	
33^{ab}		420*
33^{cd}–36	26^{ab}–29^{ab}	
37^{ab}		421*
37^{cd}–40	29^{cd}–32^{cd}	
41^{ab}		422*

Sastri's Ed.	Critical Edition		Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.		Text	Foot-notes & App.
41^{cd}	33^{ab}		$90'$		452*
$41'$		423*. 2	$91'$–94	63–65	
$42'$–44		424*, 425*	95^{ab}		453*
45^{ab}		426*	95^{cd}–$95'$	66	
45^{cd}	34^{cd}		96		455*. 1
46–$47'$		427*, 428*	97	67	
$48'$	35 v. l.				
$49'$–50		430*	**Adhy. 21**	**Adhy. 22**	
51–52	36–37		1–3^{ab}	1–3^{ab}	
53^{ab}		434*	3^{cd}–4^{ab}		458*
53^{cd}		435*	4^{cd}–6^{ab}	3^{cd}–5^{ab}	
54		436*	6^{cd}		459*
55	38		7^{ab}–8^{ab}	5^{cd}–6^{cd}	
56^{ab}	39^{ab} v. l.		8^{cd}–$11'$		460*, 461*
56^{cd}		438*	$12'$	8	
57^{ab}–58^{ab}	40 v. l.		$13'$–$16'$		462*
58^{cd}	41^{ab}		$17'$–$18'$	11–12	
$58'$–$59'$	42^{ab}–43^{ab}		$19'^{ab}$		464*
60	43^{cd}		19^{cd}	12^{cd}	
61	44 v. l.		$20'$–$21'$	13–14	
62	45		$22'$		465*
63–$63'$		442*	$23'$–26	15–17	
64	46^{ab}		27^{ab}	18^{ab} v. l.	
65–66		443*	27^{cd}	18^{cd}	
$66'$–68	46^{cd}–47		28–30^{ab}		466*. 1–5
69	58 v. l.		30^{cd}		466*. 6 v. l.
70–71	48–49		$30'$	19^{ab}	
72–73		447*	$31'^{ab}$		467*
74^{ab}–77^{ab}	50–53^{ab}		$31'^{cd}$–36^{ab}	19^{cd}–23^{ab}	
77^{cd}	53^{cd} v. l.		36^{cd}		468*
78	54		$36'$–$37'$	23^{cd}–24^{cd}	
79	55 v. l.		$38'$	25	
80–81	56–57		39^{ab}–40^{ab}		471*
82	58 v. l.		40^{cd}–41	26	
83–84		448*	42	27^{abcd}	
85–$85'$	59^{ab}–60^{ab}		43^{ab}		472*
$86'^{ab}$		449*	43^{cd}	27^{ef}	
$86'^{cd}$	60^{cd} v. l.		$43'$–47		474*
87–$87'$	61		48–49	28–29	
$88'$		450*. 5–6	50		475*
$89'$	62		51		476*

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
52	30	
Adhy. 22	**Adhy. 23**	
1–7	1–7	
8–$15'^{ab}$	8–15	
$15'^{cd}$–16		483*
17^{ab}	16^{ab} v. l.	
17^{cd}		484*
18	16	
19		485*
20^{cd}–$29'^{ab}$	17^{cd}–26	
$29'^{cd}$–33		491*
34–35	27–28	
36–39		493*
Adhy. 23	**Adhy. 24**	
1		495*
2–2′	1^{ab}–2^{ab}	
$3'^{ab}$	2^{cd} v. l.	
$3'^{cd}$		496*
$4'^{ab}$–$7'^{ab}$	3^{ab}–6^{ab}	
$7'^{cd}$	6^{cd} v. l.	
$8'^{ab}$		497*
$8'^{cd}$	7^{ab}	
$9'^{ab}$–$10'^{ab}$		498*
$10'^{cd}$	7^{cd}	
11′–13′	8–10	
14′	11 v. l.	
15′–16′	12–13	
17′–18′		500*
19′–21	14–15	
22^{ab}	16^{ab}	
22^{cd}–23^{ab}		503*
23^{cd}	16^{cd}	
24–24′		504*
25′–27′	17^{ef}–20^{ab}	
28′–31′		505*
$32'^{ab}$		506*
$32'^{cd}$	20^{cd} v. l.	
$33'^{ab}$		508*
$33'^{cd}$–35′		509*

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
36′	21	
Adhy. 24	**Adhy. 25**	
1–5	1–5	
6		513*
7–8	6–7	
9^{a}	8^{a}	
9^{bcd}	8^{bcd} v. l.	
9′–10′	9–10^{ab}	
11	11^{cd}	
12	12	
13	10^{cd}–11^{ab}	
14	13	
14′	14^{ab}	
15′		522*
16′	14^{cdef} v. l.	
17′–$18'^{ab}$	15–16^{ab}	
$18'^{cd}$–$19'^{ab}$		524*
$19'^{cd}$	16^{cd}	
20′–21	14^{cd}–15^{ab}	
22	17 v. l.	
Adhy. 25	**Adhy. 26**	
1–8^{ab}	1–8^{ab}	
8^{cd}–9^{ab}		526*
9^{cd}	8^{cd} v. l.	
10	9	
11	10 v. l.	
	Adhy. 27	
12	1	
13	2 v. l.	
14^{ab}	3^{ab}	
14^{cd}		527*
15	3^{cdef}	
16^{ab}	4^{ab} v. l.	
16^{cd}–17^{ab}	5^{a}, 4de, 5^{b}	
17^{cd}–22	5^{cd}–10	
23–23′		532*
24′–25	11^{ab}–12^{ab}	
25′		534*

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
26–27	12^{cd}–13^{cd}	
28^{ab}		536*. 1
28^{cd}		536*. 3 v. l.
$28'$		536*. 4
$29'$–$32'^{ab}$	14^{ab}–17^{ab}	
$32'^{cd}$	17^{cd}	
$33'^{ab}$	18^{ab} v. l.	
$33'^{cd}$	18^{cd}	
$34'^{ab}$		538*
35	19	
36^{ab}–38^{ab}	21^{ab}–23^{ab}	
38^{cd}	24^{ab}	
39^{ab}	23^{cd} v. l.	
39^{cd}	23^{ef}	
40		540*
41–42	25–26	
43^{ab}	27^{ab} v. l.	
43^{cd}–44^{cd}	27^{cd}–28^{cd}	
$44'$		543*
Adhy. 26	**Adhy. 28**	
1–6	1–6	
7^{ab}		544*
7^{cd}–$8'$	7–8	
9^{ab}–10^{ab}	9 v. l.	
10^{cd}	10^{ab}	
$10'$	6^{ab}	
11^{ab}–12^{ab}	10^{cd}–11^{ab}	
12^{cd}	14^{cd}	
13^{ab}	11^{cd} v. l.	
13^{cd}–$13'$	12	
$14'$	13	
15	14^{ab} v. l.	
16–35		App. I, No. 27
	Adhy. 29	
36^{ab}	1^{ab}	
36^{cd}		545*
$36'$–$38'^{ab}$	1^{cd}–3^{ab}	
$38'^{cd}$	4^{ab} v. l.	
$39'^{ab}$	4^{cd}	
$39'^{cd}$	5^{ab} v. l.	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
40–$49'$	5^{cd}–15^{ab}	
$50'^{ab}$		547*
$50'^{cd}$	15^{cd} v. l.	
$51'$–$53'$	16–18	
$54'^{ab}$		548*
$54'^{cd}$–60	19–24	
61–62		549*
63–66	25–28	
$66'$		552*
Adhy. 27	**Adhy. 30**	
1–3	1–3	
4–10		App. I, No. 29. 1–14
11^{ab}		
11^{cd}		15
$11'$	4^{ab}	
12		554*
13^{ab}	6^{ab} v. l.	
13^{cd}–14^{ab}	5	
14^{cd}	6^{cd} v. l.	
15–$15'$	7	
$16'^{ab}$		555*
$16'^{cd}$–18	8–9	
19		557*
20–21	10–11	
22–23	13–14	
24	12	
25	15 v. l.	
26	16	
27^{ab}–28^{ab}	17–18^{ab} v. l.	
28^{cd}	18^{cd}	
$28'$–31		559*
$31'$–$32'^{ab}$	19^{abcd}	
$32'^{cd}$	21^{ab}	
33^{ab}–35^{ab}	19^{ef}–20^{ef}	
35^{cd}–$36'$	21^{cd}–22^{ef}	
$37'^{ab}$	23^{ab} v. l.	
$37'^{cd}$–$39'$	23^{cd}–25^{ab}	
$40'$		563*, 564*
$41'$	25^{cdef}	
$42'$–$44'$		65*

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
$45'^{ab}$	26^{ab}	
$45'^{cd}$	27^{ab}	
$46'^{ab}$	26^{cd}	
$46'^{cd}$	27^{cd}	
$47'^{ab}$	30^{cd}	
$47'^{cd}$	30^{ab}	
48	29^{cd}	
49^{ab}	28^{ab}	
49^{cd}		566*
50^{ab}–51^{ab}	28^{cd}–29^{ab}	
51^{cd}		569*
Adhy. 28	**Adhy. 31**	
1–13	1–13	
14		576*
15	14	
16–19		579*
20-21′	15–16	
22′		581*
$23'^{ab}$	17^{ab}	
$23'^{cd}$	17^{cd} v. l.	
24′–25′	18–19	
$26'^{ab}$		584*
$26'^{cd}$	21^{cd} v. l.	
27′	22	
28		585*
29	23	
30^{ab}	24^{ab} v. l.	
30^{cd}	24^{cd}	
Adhy. 29	**Adhy. 32**	
1–7	1–7	
8–9		586*
10^{ab}	8^{ab}	
10^{cd}–11^{ab}		587*
11^{cd}–13^{ab}	8^{cd}–10^{ab}	
13^{cd}		588*
14^{ab}	10^{cd}	
14^{cd}		589*
15–16′	11^{ab}–13^{ab}	
17′		590*

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
18	13^{cd}	
19		591*
20–21^{a}	14–15^{a}	
21^{b}	15^{d} v. l.	
21^{cd}	15^{cb}	
22	16 v. l.	
23–24′	17–18	
$25'^{ab}$		592*. 1
$25'^{cd}$		592*. 3
26′–28′	19–21	
29′		594*
30′		593*
31′	22 v. l.	
32′	22	
33′	23	
34-35^{ab}		595*
35^{cd}	24^{cd} v. l.	
36	24^{abef}	
37	25^{abcd}	
38^{ab}	25^{ef} v. l.	
38^{cd}		597*
39^{ab}–$48'^{ab}$	26^{ab}–35^{ab}	
$48'^{cd}$–58		App. I, No. **32.** 1-20
59^{ab}		22 v. l.
59^{cd}		23
59′	35^{cd}	
Adhy. 30		
1	36	
1′		609*
2′–6′	37–41	
7′		610*
8′–13′	42^{ab}–47^{ab}	
14–18^{ab}		App. I, No. **33.** 1–8
18^{cd}		9 v. l.
18′–22		10–17
23^{ab}–$25'^{ab}$	47^{cd}–49	
$25'^{cd}$–27		615*, 616*
28^{ab}	50^{cd} v. l.	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
28^{cd}		617*
Adhy. 31	**Adhy. 33**	
$1–13^{ab}$	$1–13^{ab}$	
13^{cd}		618*
14^{ab}	13^{cd}	
14^{cd}		619*
$15–17^{ab}$	$14–16^{ab}$	
17^{cd}	16^{cd} v. l.	
18^{ab}		620*
$18^{cd}–21'$	17–20	
Adhy. 32		
1	21	
	Adhy. 34	
2–4	1–3	
5	4 v. l.	
6–11	5–10	
12–19′		623*, 624*
20	13^{cd} v. l.	
21^{ab}	14^{ab} v. l.	
$21^{cd}–22$	$14^{cd}–15$	
22′–24		625*
25		627*
26–26′		628*
27′–28′	16–17	
29′	18	
$30'^{ab}$		629*. 1–2
$30'^{cd}–31'$		630*
$32'–33'^{a}$		629*. 5–9
$33'^{b}$		10 v. l.
$33'^{cd}$		11–12
34		17–18 v. l.
35^{a}		19
35^{b}		20 v. l.
35^{cd}		21–22
36–41′		633*
	Adhy. 35	
42′–44′	9–11	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
45′–48	14–15	
51–54		636*, 637*
55	17	
$56–58^{ab}$		638*
$58^{cd}–60$		639*, 640*
61^{ab}	21^{ab}	
61^{cd}		641*
61′–65′	$21^{cd}–25$	
66′–68′		642*, 643*
Adhy. 33	**Adhy. 36**	
$1–11'^{ab}$	$1–10^{ab}$	
$11'^{cd}$		646*
$12'–15^{ab}$	$10^{cd}–12$	
$15^{cd}–17'$		647*
18′	13	
$19'^{ab}$		648*
$19'^{cd}–21'$	$14^{cd}–16$	
22′		649*
23′–25′	17–19	
26–27		650*
28–32	20–24	
33^{ab}		652*. 1
33^{cd}		654*
$34–36^{ab}$	$25–27^{ab}$	
$36^{cd}–36'$	$27^{ef/cd}$	
$37'^{ab}$		658*
$37'^{cd}–38'$	$28–29^{ab}$	
$39'^{ab}$		659*
$39'^{cd}–40$	$29^{cd}–30^{ab}$	
41–42′		660*
$43'^{ab}$	30^{cd}	
$43'^{cd}$		661*
44′–45′	31–32	
46		662*
47	33	
47′		663*
$48'^{ab}$	34^{ab} v. l.	
$48'^{cd}–49$		664*
$50–51^{ab}$	$34^{cd}–35$	
51^{cd}		665*. 2

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
52	36^{abcd}	
$52'$–55		666*
56^{ab}	36^{ef}	
56^{cd}–58		667*
59	37	
$59'$		669*
$60'$	38	
$61'$		673*
$62'^{a}$	39^{a}	
$62'^{bcd}$		674*
$63'$–64	39^{cd}–40	
$64'$–$65'$		675*
$66'$–67	41–42^{ab}	
$67'$		678*
$68'$–$71'$	42^{cd}–45	
72		680*
73–74	46–47	
75–$75'$		682*
Adhy. 34	**Adhy. 37**	
1–6	1–6	
7^{ab}	7^{ab} v. l.	
7^{cd}	—	—
8–$8'$	7^{cd}–8	
9–$12'$		683*. 1–10
$13'^{ab}$		684*
$13'^{cd}$		683*. 11
$14'$–$17'$	9–12	
18		688*
19–22	13–16	
	Adhy. 38	
23	1	
24^{ab}		689*
24^{cd}–26^{ab}	2–3	
26^{cd}–27		690*
$27'$–33^{ab}	4–8	
33^{cd}		691*
34^{ab}	9^{ab} v. l.	
34^{cd}	9^{cd}	
35^{ab}	10^{ab} v. l.	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
35^{cd}	11^{cd} v. l.	
36–37		694*
38–44^{c}	12–18^{c}	
44^{d}–$44'$ prior half		697*
$44'$ post. half–46 prior half		698*
46 post. half–47	18^{d}–19	
Adhy. 35		
1–13^{ab}		704*. 1–25
13^{cd}		705* v. l.
14		706*
15–$22'$		704*. 26–43
$23'$	35	
Adhy. 36		
1	36 v. l.	
2^{ab}		709*
2^{cd}	37^{ab}	
3^{ab}	38^{ab}	
3^{cd}	39^{ab}	
4^{ab}	38^{cd}	
4^{cd}–5^{ab}	39^{cd}–40^{ab}	
5^{cd}	40^{cd} v. l.	
$5'$	41^{ab}	
$6'$		711*
$7'$	41^{cd}–42^{ab}	
$8'$		713*
9	43^{ab} v. l.	
10		715*
11^{ab}	43^{cd}	
11^{cd}		716*
12^{ab}	42^{cd} v. l.	
12^{cd}–13^{ab}		714*
13^{cd}–$26'$		720*
Adhy. 37	**Adhy. 39**	
1		723*

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
2	1	
3–5		724*. 1–6
6–7	3–4	
7′–9′		726*. 1–5
10′–11′	5–6	
12		730*
13	7 v. l.	
14^{ab}	8^{ab}	
14^{cd}		734*
15	8^{cdef}	
15′–16′		736*, 737*
$17'^{ab}$	9^{ab}	
$17'^{cd}$	9^{cd} v. l.	
18′–22	10–13	
$23–24^{c}$		740*, 742*
$24^{d}–26^{b}$	$15^{d}–17^{b}$	
26^{cd}		744*
26′	17^{cd} v. l.	
27′	18	
28′	14	
29′–30		741*
31^{ab}	19^{ab} v. l.	
31^{cd}	19^{cd}	
31′–45′		App. I, No. 37. 1–29 Addl. line 30–33
$46'^{ab}$		
$46'^{cd}–48$		
Adhy. 38		
1	21 v. l.	
$2–3^{a}$	22^{abcde}	
3^{bc}		747*
$3^{d}–4^{d}$	$22^{f}–23$	
4′–5′		748*
	Adhy. 40	
$6'^{ab}$	1^{ab}	
$6'^{cd}$	1^{cd} v. l.	
7′–8′	2–3	
$9'^{ab}$		751*
$9'^{cd}–11^{ab}$	4	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
11^{cd}		754*
$12–13^{ab}$	$5–6^{ab}$	
13^{cd}		755*
$13'–20'^{ab}$	$6^{cd}–13^{ab}$	
$20'^{cd}$		758*
$21'–26'^{ab}$		757*
$26'^{cd}–30'$	$13^{cd}–17$	
31′		760*
32′–33′	18–19	
34′	21	
35′	20	
36′	22	
37–38		761*, 762*
39	23 v. l.	
40^{ab}		763*
$40^{cd}–43'^{ab}$	$24–27^{ab}$	
$43'^{cd}–44'^{ab}$		768*
$44'^{cd}$	27^{cd}	
Adhy. 39	**Adhy. 41**	
1	1	
2	2 v. l.	
3	3^{cdab}	
$3'–4'^{ab}$	4	
$4'^{cd}$		770*
$5'–7'^{ab}$	$5–7^{ab}$	
$7'^{cd}$	7^{cd} v. l.	
8–9′		775*
$10'^{ab}$	8^{ab} v. l.	
$10'^{cd}$	8^{cd}	
$11'^{ab}$	9^{ab} v. l.	
$11'^{cd}–12'^{ab}$		776*
$12'^{cd}–20'$	$9^{cd}–16$	
21′		780*. 1–2
22	—	—
23^{ab}		780*. 3
$23^{cd}–23'$	17	
24′–25		783*
26	18	
27		793*
28	19	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
29		797*
30–31^{ab}	20–21^{ab}	
31^{cd}	21^{ef}	
32^{ab}	22^{ab}	
32^{cd}	22^{cd} v. l.	
33^{ab}	22^{ef}	
33^{cd}–36^{ab}		799*
36^{cd}–37^{ab}	23^{abcd}	
37^{cd}–38		800*. 1–3
38$'$	21^{cd}	
39$'$–42$'^{ab}$		800*. 4–10
42$'^{cd}$	23^{ef}	
43$'$		801*
Adhy. 40	**Adhy. 42**	
1–8	1–8	
9	9 v. l.	
10^{a}	10^{a}	
10^{bc}		804*
10^{d}–12^{b}	10^{b}–11^{d}	
12^{cd}–13^{cd}		805*, 806*
14–19	12–17	
20^{ab}		809*
20^{c}	18^{a} v. l.	
20^{d}–22^{b}	18^{d}–19	
22^{cd}–26$'$	20–24	
27$'$–28$'$		814*
29$'$–35$'$	25–31	
36		816*
Adhy. 41	**Adhy. 43**	
1	1	
2^{ab}		817*
2^{cd}–2$'$	2 v. l.	
3$'$–5$'$	4,3,5	
6$'^{ab}$		818*. 1
6$'^{cd}$–7$'$		4–6
8$'$–9$'$	17–18	
10$'$		828*
11$'$–12$'^{ab}$	6–7^{ab}	
12$'^{cd}$	7^{cd} v. l.	
13$'$	8	
14$'$		819*, 820*
15$'^{ab}$		821*
15$'^{cd}$	9^{ab}	
16$'$	11 v. l.	
17$'$	15	
18$'$		827*
19$'$	10	
20$'$	12	
21$'^{ab}$	13^{ab} v. l.	
21$'^{e}$,22$'$,23$'$		824*, 823*, 825*
24$'$–25$'$	19–20	
26$'$	16	
27$'$	21	
Adhy. 42	**Adhy. 44**	
1		830*
2–6	1–5^{ab}	
7^{ab}		831*
7^{cd}–8	5^{cd}–6^{cd}	
9^{ab}	6^{ef} v. l.	
9^{cd}–10$'$	7–8	
11$'$		834*
12$'$–21$'$	9–18	
22$'^{ab}$		836*
22$'^{cd}$–23$'^{ab}$	19	
23$'^{cd}$–24$'$		837*, 839*
25$'$	20	
26		838*
Adhy. 43		
1–7^{ab}		App. I, No. 41. 1–13
7^{cd}	—	—
7$'$–8$'$		14–16
	Adhy. 45	
9$'$	1	
10$'$		840*
11$'$–16	2–6	
17		842*. 3–4

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
18	7	
19^{ab}	8^{ab}	
19^{cd}	8^{cd} v. l.	
20^{ab}	10^{cd}	
20^{cd}	10^{ab} v. l.	
21	9	
22–37	11–26	
Adhy. 44	**Adhy. 46**	
1		848*
2^{ab}	1^{ab}	
2^{cd}		849*
3–$5'^{ab}$	1^{cd}–4^{ab}	
$5'^{cd}$–$7'$		850*
$8'^{ab}$–22	5^{ab}–18	
Adhy. 45	**Adhy. 47**	
1–4	1–4	
$4'$		854*
$5'$–15	5–14	
16–$16'$		858*
$17'$	15	
$18'$–$19'$		860*, 861*
20	16^{ab} v. l.	
21^{ab}	16^{cd} v. l.	
21^{cd}–22^{ab}	16^{ef}–17^{ab}	
22^{cd}		864*
23^{ab}	17^{cd}	
23^{cd}		866*
24–25		868*
$25'$		867*
$26'$	18	
$27'$–28		869*
29	19	
30–32		870*
Adhy. 46		
1–3		917*. 1–6
4^{ab}		918*
4^{c}–22^{d}		917*. 7–44

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
Adhy. 47	**Adhy. 48**	
1–2	1–2	
3–$8'$		871*
$9'^{ab}$–11^{ab}	3–4	
11^{cd}–13^{ab}		874*
13^{cd}	5^{ab}	
14		876*
15^{ab}	6^{ab} v. l.	
15^{cd}		877*
16^{ab}	6^{cd} v. l.	
16^{cd}–17		878*, 879*
18	7	
19–21		881*, 882*
Adhy. 48		
1–$1'$		883*
$2'$	8 v. l.	
$3'$–$4'$		884*
$5'^{ab}$	9^{ab}	
$5'^{cd}$–$14'$		885*
$15'$–$18'$		886*
$19'$–$21'$	15–17	
$22'$–$27'$		889*
$28'^{ab}$	18^{ab} v. l.	
$28'^{cd}$		890*
$29'^{ab}$	18^{cd} v. l.	
$29'^{cd}$		891*
$30'^{ab}$	19^{ab} v. l.	
$30'^{cd}$		893*. 1
$31'^{ab}$		892*
$31'^{cd}$	19^{cd}	
$32'$		893*. 2–3
$33'^{ab}$	20^{ab} v. l.	
$33'^{cd}$	20^{cd}	
$34'^{ab}$		894*
$34'^{cd}$	21^{ab}	
35	21^{cd} v. l.	
36	22	
37^{ab}		897*
37^{cd}–$37'$	23 v. l.	
$38'$–45		App. I, No. 43

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
	Adhy. 49	
46^{ab}	1^{ab}	
46^{cd}	2^{cd}	
47^{ab}	2^{ab}	
47^{cd}		898*
Adhy. 49		
1–5		899*
$6–28^{ab}$		910*. 1–45
28^{cd}	—	—
Adhy. 50		
1–19		App. I, No. **46**. 1–38
20^{ab}		Addl. line
$20^{cd}–21$		39–41
22–36′		App. I, No. **45**. 1–31
$37'–42^{ab}$		32–41
42^{cd}		Addl. line
$43–66^{ab}$		42–88
66^{cd}	—	—
67–72′		89–101
Adhy. 51		
1–4		102–111
5	3	
6–7		903*
8–9	4–5	
9′		905*
10′	6	
11′–15		908*
16–27′	9–20	
$28'^{ab}$		App. I, No. **44**. 1–2
$28'^{cd}–29'^{ab}$		Addl. lines
$29'^{cd}$		3–4 v. l.
30′–38′		5–40
39′–43		Addl. lines
	Adhy. 55	
44	1	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
45–46	2–3 v. l.	
$47–48^{ab}$	$4–5^{ab}$	
48^{cd}	5^{cd} v. l.	
49–50	6,13	
51^{ab}	14^{ab} v. l.	
51^{cd}	14^{cd}	
52–57	7–12	
58	15	
58′	16^{ab} v. l.	
$59'^{ab}$	16^{cd}	
$59'^{cd}–60'$		972*. 1–3
61′		5–6
$62'^{ab}$	17^{ab}	
$62'^{cd}–65'$		973*
$66'^{ab}$	20^{ab}	
$66'^{cd}–67$		974*
68	21	
69–70		975*
71		App. I, No. **44**. 41–44 v. l.
72–73		Addl. lines
74		45–48
75		49–52 v. l.
	Adhy. 49	
76–78	21–23	
Adhy. 52		
1–14		App. I, No. 48
	Adhy. 53	
$15–16^{ab}$	1	
16^{cd}		938*
17	2^{abef}	
18^{ab}		939*
18^{cd}	2^{cd}	
$19'–20'^{ab}$	3–4 v. l.	
$20'^{cd}$	5^{cd}	
$21'^{ab}$		940*
$21'^{cd}$	5^{ab} v. l.	
$22'^{ab}$	6^{ab}	

Sastri's Ed.	Critical Edition		Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.		Text	Foot-notes & App.
$22'^{cd}$	6^{cd} v. l.		65–66	39–40 v. l.	
$23'^{ab}$		941*	67	41	
$23'^{cd}$–$24'^{ab}$	7 v. l.		68–70^{ab}	43–45^{ab}	
$24'^{cd}$		942*	70^{cd}–71^{ab}		955*
25'	8 v. l.		71^{cd}	45^{ef} v. l.	
26'	9		72	42	
27'		943*	73		954*
28'–29'	16–17		73'–$74'^{ab}$	46^{cd}–47^{ab}	
30'	10		$74'^{cd}$	47^{cd} v. l.	
31'–33	18–20^{ab}		75		956*
34	11 v. l.		76–85	48–57	
35^{ab}	14^{cd}		86		959*
35^{cd}	14^{ab} v. l.		87–93	58–64	
36	13		94^{ab}		961*
37	20 v. l.		94^{cd}–98'	65–69	
38	12		99'		962*
39–39'	21 v. l.				
40'–$42'^{ab}$	22–23		**Adhy. 53**	**Adhy. 54**	
$42'^{cd}$–$43'^{ab}$	24 v. l.		1–7^{ab}	1–6	
43^{cd}		946*	7^{cd}		964*
44'	25 v. l.		8–9	7–8	
45'	26		10		967*
46'	27 v. l.		11–16	9–14	
47–48		947*			
49	28^{abcd}		**Adhy. 54**	**Adhy. 52**	
49'		948*	1–1'	1	
$50'^{ab}$	28^{ef}		2'		921*
$50'^{cd}$–51	29 v. l.		3'–4'	2–3 v. l.	
52	30		5		923*
53		949*	6	4 v. l.	
54	31		7–8^{ab}		924*
55–56^{ab}		950*	8^{cd}–9^{ab}	5 v. l.	
56^{cd}	34^{cd} v. l.		9^{cd}–10^{ab}	6	
56'		952*	10^{cd}		925*
$57'^{ab}$	34^{ab} v. l.		11^{ab}	7^{ab}	
$57'^{cd}$	33^{cd} v. l.		11^{cd}		926*
58–59'		951*	12–13^{ab}	7^{cd}–8^{ab}	
60'–61'	35–36		13^{cd}–18		928*, 932*
62'	37 v. l.		19–21'	21–24^{ab}	
63		953*	22'		929*
64	38		23'	18^{abcd}	

Sastri's Ed.	Critical Edition		Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.		Text	Foot-notes & App.
24	18^{ef} v. l.		$18'^{cd}$–$19'$		1017*
25^{ab}		930*	$20'^{ab}$	5^{cd}	
25^{e}	24^{e}		$20'^{cd}$–$29'$		App. I, No. 51.
25^{d}–$25'^{b}$		933*	$30'$–$31'$	6–7	
$26'$	25		$32'$–$33'^{ab}$		1018*
$27'^{a}$–$30'^{a}$		934*. 1–7 prior	$33'^{cd}$	9^{ab} v. l.	
$30'^{b}$–31^{b}		7 post.–9	$34'$	10	
32–$33'$		998*	$35'$		1021*
			$36'$	11	
	Adhy. 57		$37'$	12 v. l.	
$34'^{ab}$	1^{ab} v. l.		$38'^{ab}$	13^{cd}	
$34'^{cd}$–$37'^{ab}$	1^{cd}–4^{ab}		$38'^{cd}$	13^{ab} v. l.	
$37'^{cd}$	4^{cd} v. l.		$39'$–$41'^{ab}$	14–16^{ab}	
$38'^{ab}$	5^{ab} v. l.		$41'^{cd}$–$43'$		1022*, 1023*
$38'^{cd}$	5^{cd}		$44'$	17 v. l.	
$39'^{ab}$		999*	45–50	18–22	
$39'^{cd}$–42^{ab}	6–8^{ab}		51^{ab}	23^{ab} v. l.	
42^{cd}		1000*	51^{cd}–73	23^{cd}–44	
$42'$	9^{ab} v. l.				
$43'^{ab}$	9^{cd}		Adhy. 56		
$43'^{cd}$		1001*	1–$24'$		App. I, No. 52
$44'$–$48'^{ab}$	10–14^{ab}				
$48'^{cd}$		1002*	Adhy. 57	Adhy. 56	
$49'$–$50'$	14^{cd}–15		1–2	1–2 v. l.	
$51'$		1003*	3–4^{ab}		977*
$52'^{ab}$	16^{ab} v. l.		4^{cd}	2^{cd}	
$52'^{cd}$	16^{cd}		$4'$–$5'^{ab}$	3 v. l.	
$53'^{ab}$		1004*	$5'^{cd}$–$6'$	4	
$53'^{cd}$–$54'$	17–18^{ab}		$7'$	5 v. l.	
55–56		1007*. 2–4	$8'$	6	
57^{ab}–$59'^{ab}$		1008*, 1009*	$9'$		978*
$59'^{cd}$	18^{ef}		$10'^{ab}$	12^{ab}	
$60'$	19		$10'^{cd}$		983*
			11	12^{cd}	
Adhy. 55			12^{ab}	7^{ab} v. l.	
1–$13'$		App. I, No. 50. 1–27	12^{cd}–$12'$	7^{cdef}	
			$13'$	13	
			$14'^{ab}$	8^{ab}	
	Adhy. 59		$14'^{cd}$	8^{cd} v. l.	
$14'$	1 v. l.		$15'^{ab}$	9^{ab}	
$15'$–$18'^{ab}$	2–5^{ab}		$15'^{cd}$–17^{ab}		980*

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
17^{cd}–18^{ab}	11	
18^{cd}	9^{cd}	
18′		981*
19′	10	
$20'^{ab}$	14^{ab}	
$20'^{cd}$		985*
$21'^{ab}$	14^{cd}	
$21'^{cd}$–22		987*
23′	16	
24′	17 v. l.	
25–26^{ab}		990*
26^{cd}–27	18^{cd}–19	
28		991*
29–31	20–22	
31′	28^{ab}	
32′–36′	23–27	
37′		993*
$38'^{ab}$	28^{cd}	
$38'^{cd}$–41′		994*
	Adhy. 58	
42′–44′	1–3 v. l.	
$45'^{ab}$	4^{cd} v. l.	
$45'^{cd}$	[illegible]	1011*
46′	5 v. l.	
47′	6	
48′	8	
$49'^{ab}$		1014*
$49'^{cd}$	7^{cd} v. l.	
50′	9 v. l.	
51′	10	
52′	11 v. l.	
53′–55	12–13	
Adhy. 58	**Adhy. 60**	
1–20′		App. I, No. 53
21–34′	2–15	
35′–44′		App. I, No. 54
$45'^{ab}$	16^{ab}	
$45'^{cd}$	16^{cd} v. l.	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
46′–48′		1032*
49′–$50'^{ab}$	17–18^{ab}	
$50'^{cd}$		1033*
51–52	18^{cd}–19	
Adhy. 59	**Adhy. 61**	
1–2	1–2	
3–6′		1034*
7′–$19'^{c}$	3–15^{c}	
$19'^{d}$–$21'^{b}$		1035*
$21'^{cd}$	15^{cd}	
22′		1036*
23′–29^{ab}	16–21	
29^{cd}	22^{ab} v. l.	
29′	22^{cd}	
30′–32′		1041*
33′–$35'^{c}$	23–25^{c}	
$35'^{d}$	27^{d}	
$36'^{a}$–$38'^{c}$		1043*
$38'^{d}$	25^{d} v. l.	
39		1044*
40–40′	26–27^{ab}	
41′		App. I, No. 57. 1–4
42′–43′		1046*
$44'^{ab}$	29^{cd}	
$44'^{cd}$–45		1049*
Adhy. 60	**Adhy. 62**	
1–4	1–4	
5–7		1052*
8	6	
9^{ab}		1053*
9^{cd}–16′		App. I, No. 57. 5–36
17		37–38 v. l.
17′–18	7^{cdab}	
19–22	8–11	
Adhy. 61	**Adhy. 63**	
1–9	1–9	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
10		1062*
11–16	11–16	
17	10	
18–22	17–21	
23		1064*
24–24′	22	
25′		1065*
26′–27′	23–24	
28′–29′		1066*
30′–31′	25–26	
$32'^{ab}$		1067*. 1
$32'^{cd}$		1068*
33′–35′		1067*. 2–13
$36'$–42^{c}	29–34^{c}	
42^{d}–43^{a}		1073*
43^{b}	34^{d}	
43^{cd}–45^{ab}		1074*
45^{cd}–$45'$	35	
$46'^{ab}$		1075*
$46'^{cd}$–$47'^{ab}$	36	
$47'^{cd}$		1076*
48	37^{ab}	
49		1077*
49′	37^{cd}	
50′–54′		1078*
55′	40	
56–59		1079*
60^{ab}	41^{ab} v. l.	
60^{cd}–64		1080*
64′	41^{cd} v. l.	
$65'^{ab}$	42^{ab}	
$65'^{cd}$		1081*
66	42^{cd} v. l.	
67–68^{ab}		1086*
68^{cd}–69	43–44^{ab}	
70		1087*
70′–71	44^{cd}–45^{ab}	
72–73		1088*
74–75^{ab}	45^{cd}–46	
75^{cd}–77^{ab}		1089*
77^{cd}–$77'$	47 v. l.	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
78′–80′		App. I, No. 58. 1–6
Adhy. 62		
1–10′		7–27
11′	—	—
12′–26		28–56
27	48 v. l.	
28–30		1092*
31–32^{a}	49–50^{a} v. l.	
32^{bc}		1094*
32^{d}	50^{b}	
33^{ab}		1095*
33^{cd}	50^{cd} v. l.	
34		1096*
34′–37′	51–53	
$38'^{ab}$	54^{ab} v. l.	
$38'^{cd}$	54^{cd}	
39′–41′		1098*
	Adhy. 64	
42–43^{ab}	1	
43^{cd}	2^{ab} v. l.	
$43'$–$45'^{cd}$	2^{cd}–4	
46′		1101*
$47'$–$50'^{ab}$	5–8^{ab}	
$50'^{cd}$	8^{cd} v. l.	
$51'$–$53'^{ab}$	9–11^{ab}	
$53'^{cd}$		1106*
54–55′	11^{cd}–13^{ab}	
$56'^{ab}$		1107*
$56'^{cd}$	13^{cd}	
57′	18	
58′–59	15	
60	17	
61–64		1108*
65	16	
66		1110*
67–68^{a}	19–20^{a}	
68^{bc}		1114*
68^{d}–$72'$	20^{b}–24	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
$73'^{ab}$		1115*
$73'^{cd}$–77^{ab}	25–28^{ab}	
77^{cd}	28^{cd} v. l.	
78	29	
79–85		1116*
86–87	30–31	
88		1117*
89–91^{ab}	32–34^{ab}	
$91'^{cd}$–$92'^{ab}$		1118*
93'	35 v. l.	
94'–98		App. I, No. 59. 1–18
99–$109'^{a}$		19–55 prior half
$109'^{b}$		55 post. half
$109'^{cd}$		56
110'–111'		1120*
Adhy. 63	**Adhy. 65**	
1–4	1–4	
5^{ab}	5^{ab} v. l.	
5^{cd}–6		1124*, 1125*
7–13	5–11	
14	12 v. l.	
14'		1130*
15'	13 v. l.	
16'–23'	14–21	
Adhy. 64	**Adhy. 66**	
1–2^{ab}	1–2^{ab}	
2^{cd}	2^{cd} v. l.	
3–5	3–5	
6		1133*
7–8	6–7	
8'	—	—
9'	8	
10'–14'		1134*
15'–19'	10–14	
20		1141*. 1
21–22		1142*
23–26'		1144*. 1–9

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
Adhy. 65		
1–22		1144*. 10–60
Adhy. 66		
1–2'		1144*. 61–65
3'–4'	27–28	
5'		1145*
6'	29	
	Adhy. 67	
7'–19'	1–13	
20'–33'		App. I, No. 60
Adhy. 67		
1	14	
1'		1146*
2'		1147*
3'	20^{abcd}	
4'		1153*
5'–6		1148*
7	20^{ef}–21^{ab}	
8^{ab}		1155*
8^{cd}	21^{cd}	
8'		1156*
9'	22	
10'	23 v. l.	
11'	24	
12'–23		App. I, No. 61
24–26^{ab}	16–18^{ab}	
26^{cd}–28^{ab}		1150*
28^{cd}–29^{ab}	18^{cd}-19^{ab} v.l.	
$29'^{cd}$		1151*
30'	25^{abcd}	
31'–32		1157*
33^{ab}		1158*
33^{cd}	25^{ef} v. l.	
34	26	
35	27 v. l.	
36	28	
37		1159*
38–40	29–31	

Sastri's Ed.	Critical Edition		Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.		Text	Foot-notes & App.
41–41′		1161*	50′^{ab}		1166*
42′–43′	32–33		50′^{cd}–51	35	
44′–45′		1162*	51′–52′		1167*, 1168*
46′^{ab}	19^{ab} v. l.		53′–54′	36–37	
46′^{cd}	19^{cd}		55		1171*, 1172*
47′	34		56′	38	
48′		1164*	57′–59		1174*, 1176*
49′		1165*			

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
Bom. *or* Bomb. = Bombay (edition).
C. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
Cal. *or* Calc. = Calcutta (edition).
comm. = commentary.
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam.*
int. lin. = *inter lineas.*
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
Kumbh. = Kumbhakonam (edition).
M. = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri, 1931-1936).
Mad. = Madras (edition).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
p = pāṭhāntara (added to the abbreviation of the name of a commentator, e. g. Arjp, Nīlp, or to the symbol denoting a commentary e. g. **Cap**).
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu.*
st. = stanza(s).
subst. = substitute(s).
Suparṇ. = Suparṇādhyāya (ed. Grube).
suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam.*
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.
( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.
* (superior star) in the text indicates an emendation.
* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.
〰 printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

॥ विराटपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।

कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषिता दुर्योधनभयार्दिताः ॥ १ C. 4. 1. 1 B. 4. 1. 1 K. 4. 1. 1

☞ Ś1 commences with adhy. 8, st. 17. — The first folio of D1 is missing; the second fol. begins with विहरिष्याम भारत (14^{a}). — The first fol. of D2 is a substituted fol., written in a different hand; it contains the portion of the text from the beginning up to अर्जुन उवाच before st. 7; the original MS. (fol. 2) begins with जीवधन्विना । नकुलः सहदेवस्य वासं समभिमंत्रये । followed by a *repetition* of 4^{ab} (with v. l.), om. 4^{c}–5^{d} and cont. with 6. — The first fol. of M8 also is missing.

The introductory mantra:

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

is found only in N (except D4; D1. 2 orig. missing) and T2. K1 B4 Dn2 D5. 8–12 T2 read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, K1 ins. ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥ शुभमस्तु । ॐ; K2 B8 श्रीकृष्णाय नमः; B1 ॐ नमः श्रीकृष्णाय; B2 D7 ॐ नमो भगवते (D7 ins. श्री) वासुदेवाय; B4 ॐ नमो नारायणाय । ॐ; B5 ॐ गणेशाय नमः; Dn1 श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; Dn2 D5. 9. 11. 12 श्रीगणेशाय नमः; D2 (subst. fol.) स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; D3 श्रीगणेशाय नमः । श्रीरामकृष्णाय नमः; D6 ॐ नमः श्रीगुरुगोविंदगौरीगणपतिभ्यः; D8 ॐ नमो श्रीगणेशाय । व्यासाय नमः; D10 श्रीगणेशाय नमः । स जयति सिन्धुरवदनो देवो यत्पादपङ्कजस्मरणम् । वासरमणिरिव तमसां राशिं नाशयति विघ्नानाम् ॥; T2 गणाधिपतये नमः.

After the introductory mantra D2 (subst. fol.) ins.:

2* द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं
पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥
तदेव लग्नं सुदिनं तदेव
ताराबलं चन्द्रबलं तदेव ।
ग्रहाश्च सर्वे सुमुखास्तदेव
लक्ष्मीपतेरङ्घ्रियुगं स्मरेद्यदा ॥
भाति सर्वेषु शास्त्रेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु ।
तारणं सर्वलोकेषु तेन भारत उच्यते ॥

[Stanza 1 = 1. 2. 242. Stanza 3 = (var.) lines 3-4 of No. 2 of App. I of Ādi.]

This is followed (marg. *sec. m.*) by:

3* भारतं भानुमा(मे)निन्दुर्यदि न स्युरमी त्र[यः] ।
ततोऽज्ञानतमोन्ध[स्य] कावस्था जगतो [भ]वेत्॥

[= (var.) Ādi 66*.]

D4 T1 G1. 3 M4. 5 (which, like G2 M1. 2, om. the introductory mantra) begin as follows. D4 begins with जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः । * * * * * * (folio damaged) [Cf. Ādi 1*] । श्रीकृष्णाजी सत्य; T1 श्रीगुरुभ्यो नमः; G1. 3:

4* व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥

[= Ādi 7* and 11* (with v. l.).]

M4 begins with हरिः स्वस्ति । श्रीवेदव्यासाय नमः; M5 हरिः । श्रीगणपतये नमः.

---

1 Owing to missing first folios, stanzas 1–14^{a} are lost in D1, and 1–4 are lost in M8; D2 *orig.* is missing for this portion (see above). — ^{a}) D3 °भवने (for °नगरे). — ^{c}) D4. 8 अवसन्; Ca उषिताः (as in text). — After 1, M1 (which om. 2–3) reads the last adhy. of Āraṇyaka (cf. v. l. 3–5 and App. I, No. 1); while K3 B5 Dn D10–12 S (except M1. 5) ins.:

C. 4. 4 B. 4. 1. 5 K. 4. 1. 5

वैशंपायन उवाच ।
तथा तु स वराँल्लब्ध्वा धर्माद्धर्मभृतां वरः ।
गत्वाश्रमं ब्राह्मणेभ्य आचख्यौ सर्वमेव तत् ॥ २
कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः ।
अरणीसहितं तस्मै ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ॥ ३
ततो युधिष्ठिरो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
संनिवर्त्यानुजान्सर्वानिति होवाच भारत ॥ ४
द्वादशेमानि वर्षाणि राष्ट्राद्विप्रोषिता वयम् ।
त्रयोदशोऽयं संप्राप्तः कृच्छ्रः परमदुर्वसः ॥ ५
स साधु कौन्तेय इतो वासमर्जुन रोचय ।

5* पतिव्रता महाभागा सततं ब्रह्मवादिनी ।
द्रौपदी च कथं ब्रह्मन्नज्ञाता दुःखितावसत् ।

[(L. 1) T1 G3 सुखभागिनी; T2 G1. 2 M2. 4 सत्यवादिनी. — (L. 2) T1 G M2. 4 सा (for च). G1. 3 M2. 4 अज्ञातं.]

M2. 4 cont.:

6* ते च ब्राह्मणमुख्याश्च सूताः पौरोगवैः सह ।
अज्ञातवासमवसन्कथं च परिचारकाः ।

2 After वैशं° उ°, N (except B1–3 D5. 7; D3 adds the lines marg. *sec. m.*; D1 missing; D2 on subst. fol.) T2 ins.:

7* यथा विराटनगरे तव पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषितास्तच्छृणुष्व नराधिप ।

T2 cont.: D4 T1 G M1. 2. 4. 5 ins. after the last adhy. (transposed) of Āraṇyaka (cf. v. l. 3–5):

8* निवृत्तवनवासास्ते सत्यसंधा यशस्विनः ।
अकुर्वत पुनर्मन्त्रं सह धौम्येन पाण्डवाः ।
अथाब्रवीद्धर्मराजः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातॄन्कृष्णां च संप्रेक्ष्य धौम्यं च कुरुनन्दन ।

[T2 om. line 3 and ins. line 4 after 4^{ab}.]

— D1. 2 (orig.) M3 missing (cf. v. l. 1); T2 om. 2^{a}–3^{b}; M1 om. 2–3. — ^{ab}) B1. 3 Dn2 D3. 9. 11. 12 ततः; Cc तथा (as in text). B2. 4. 5 Dn1 D8 (by transp.) स तु; T1 G1 स तान्. G2. 3 तान् (for स). B2. 5 D3. 8 धर्मो; Cs धर्मात् (as in text). S (T2 M1 om.; M3 missing) धर्मराजो युधिष्ठिरः. D4 युधिष्ठिरपुरोगास्ते धर्माल्लब्धवरास्तथा. — After 2^{ab}, D4 reads lines 1–2 of a passage given in App. I (No. 1); cf. v. l. 4. — ^{d}) G3 M (M1 om.; M3 missing) ह्याचख्यौ. D4 सर्वमाचख्युरेव तत्; T1 G °ख्यौ वृत्तमात्मनः.

3 D1. 2 (orig.) M3 missing (cf. v. l. 1); D5 M1 om. 3; T2 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^{b}) D4 समाहिताः (for युधि°). — ^{c}) D7 (marg.) Crp अरणीयुगुलं; Cv अरणीयुग्मं(!); Ca. c. r. s as in text. B1. 3. 4 Cap. np. rp मंथं (cf. Cs); D4 चाग्निं; S (except T2 M4; M1 om.; M3 missing) भांडं; Ca. c तस्मै (as in text). — ^{d}) D4 ब्राह्मणेभ्यो निवे°. Ca cites ब्राह्मणाय, Cr न्यवेदयत् (both as in text). — After 3, M (for M1 cf. v. l. 1; M3 missing) reads the last adhy. of Āraṇyaka (cf. App. I, No. 1), followed by 8*.

4 D1 M3 missing (cf. v. l. 1); M om. 4. For D2 cf. v. l. 1. — ^{b}) D2 °पुत्रो महाबलः (subst. fol.) and मध्यमं वाक्यमब्रवीत् (orig. fol.); T1 G कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः (T1 *inf. lin.* G1 दृढव्रतः; G2 धृतव्रतः). — After 4^{ab}, T2 ins. line 4 of 8*. — D2 (orig.) om. 4^{c}–5^{d}; T2 om. 4^{cd}. — ^{c}) K2 D3 संनिवृत्य; B (except B5) Dn2 D5. 6 (m as in text). 9. 11. 12 Cnp संनिकृष्य; D2 (subst. fol.). 7 m. 10 संनिमंत्र्य; T1 G समाहूय; Cv संघटय्य; Cap संनिकर्ष्य (with the remark: इति पाठः प्रायशः), and संनिवेश्य; Ca. c. n. r. s as in text. — After 4, D4 reads the last adhy. of Āraṇyaka (cf. App. I, No. 1), followed by 8* (reading, however, lines 1–2 of the first passage after 2^{ab}).

5 D1 missing; D2 (orig.) om. 5 (cf. v. l. 1). — ^{a}) D2 (subst. fol.). 10 एतानि (for इमानि). — ^{b}) B1–4 D2 (subst. fol.). 5. 6. 10 स्वराष्ट्रात्प्रो°; B5 Dn1 राज्यविप्रो°; T1 G2 राज्ञा विप्रो°. Cc cites विप्रोषिताः (as in text). — After 5^{ab}, T1 G ins.:

9* छद्मना हृतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुशः कृताः ।
उषिताश्च वने कृच्छ्रं यथा द्वादश वत्सरान् ।
अज्ञातचर्यां वत्स्याम छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ।

[(L. 3) G2 शेष- (for छन्ना). G1 अज्ञातवासं वत्स्यंतः कथयंती महाबलाः.]

Thereafter T1 G read the last adhy. of Āraṇyaka (App. I, No. 1), followed by 8*, and a *repetition* of 5^{ab}; cf. H. Lüders, *Ueber die Grantharecension des Mahābhārata*, p. 54. — ^{c}) K1 °शोधनप्राप्तः(?); K2 °शोब्दः सं°; D4 °दशमिमं प्राप्तं. — ^{d}) B1. 5 Dn D6. 11. 12 कृच्छ्रात्; Cs as in text. D6 °दारुणः (for °दुर्वसः). Cr cites दुर्वसः (as in text). D4 छन्नं तद्ब्रूहि पार्थिव. — After 5, D4 ins.:

10* संवत्सरमिमं यत्र विहरेम निरामयम् ।

For 5^{c}–6^{b}, S subst. a line for which cf. v. l. 6.

6 D1 missing (cf. v. l. 1). For D2 see above.

यत्रेमा वसतीः सर्वा वसेमाविदिताः परैः ॥ ६

अर्जुन उवाच ।

तस्यैव वरदानेन धर्मस्य मनुजाधिप ।
अज्ञाता विचरिष्यामो नराणां भरतर्षभ ॥ ७
किं तु वासाय राष्ट्राणि कीर्तयिष्यामि कानिचित् ।
रमणीयानि गुप्तानि तेषां किंचित्स्म रोचय ॥ ८
सन्ति रम्या जनपदा बह्वन्नाः परितः कुरून् ।
पाञ्चालाश्चेदिमत्स्याश्च शूरसेनाः पटच्चराः ।
दशार्णा नवराष्ट्रं च मल्लाः शाल्वा युगंधराः ॥ ९
एतेषां कतमो राजन्निवासस्तव रोचते ।
वत्स्यामो यत्र राजेन्द्र संवत्सरमिमं वयम् ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा स भगवान्प्रभुः ।
अब्रवीत्सर्वभूतेशस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ ११
अवश्यं त्वेव वासार्थं रमणीयं शिवं सुखम् ।
संमन्त्र्य सहितैः सर्वैर्द्रष्टव्यमकुतोभयम् ॥ १२ C. 4. 15 B. 4. 1. 16 K. 4. 2. 12

— ^{a}) K1.2 ततो; D2 (subst. fol.) इमं; Cc.r इतो (as in text). D2 (orig. fol.) तत्र कौंतेय त्वरितो; D7.9 स साधु वद (D9 -वादं) कौंतेय. — For 5^{c}–6^{b}, S subst. त्रयोदशमिदं (T G3 M5 °मिमं; M1–4 संवत्सरमिदं) प्राप्तं क्व नु वत्स्यामहेर्जुन. — After 6^{ab}, D8 ins.:

11* अबुद्धा धार्तराष्ट्राणां सहिताः सह कृष्णया ।

(see below); while M5 ins.:

12* संवत्सरमिदं यत्र विचराम यथासुखम् ।

— ^{cd}) B2 D5 सर्वे; D3 तात (for सर्वा). B (except B2) Dn D2 (orig. and subst. fol.).3.4.7–9.11.12 Cap. cp.r संवत्सरमिमं यत्र; Ca.rp यत्रेमा वसतीः सर्वे. Cc cites इमा वसतीः. B1.3.4 Dn2 D3.5.6.9.11.12 Cnp.r वत्स्यामो; B2 D2 (orig. and subst. fol.).7.10 Ca.rp वसामो (for वसेम). D7 वयं; D8 स्वयं (for परैः). S अबुद्धा धार्तराष्ट्रैश्च (M8 अविज्ञाता धार्तराष्ट्रैः) समग्राः सह कृष्णया.

7 D1 missing (cf. v. l. 1). The subst. fol. of D2 ends with अर्जुन उ°; for the orig. fol., see note at the beginning (p. 3). — ^{b}) D7 धर्मस्यैव महात्मनः. — ^{d}) D2.4.8 जनानां (for नराणां). B5 Dn1 °णां नात्र संशयः.

8 D1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) B5 Dn1 तत्र (for किं तु). D10 यानि वै पुरराष्ट्राणि; S यानि राष्ट्राणि वासाय. — ^{b}) M1.2 तानि च (for कानि°). — ^{d}) T1 चि-; T2 G M5 तु; M1–4 सु- (for स्म).

9 D1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D2 पुण्या (for रम्या). T G1 रम्या (T2 राजन्) जनपदाः संति. — ^{b}) K1 बहुलाः; S बहवः. S त्वभितः; Ca.v परितः (as in text). — ^{c}) A few MSS. पंचालाः. T G M8 चैव म(T2 G2 मा)त्स्याश्च. — ^{d}) S साल्वा वैदेहबाल्हिकाः. — ^{e}) B1.4.5 Dn D9.11.12 नवराष्ट्राश्च; S शूरसेनाश्च. — ^{f}) K1 मल्लासाल्वा; K2 मल्लशाल्वा; D2 मल्लाः साल्वा; D7 शाल्वाः पांचा. D8 सिंधुभद्राश्च कोशलाः; D4 सिंधुर्मत्स्यः सकोशलः; D9 सिन्धुशाल्वाः सकोशलाः; S कलिंगा मा(T2 G2.3 M2.4 म)गधा अपि. — After 9, N ins.:

13* कुन्तिराष्ट्रं च विस्तीर्णं सुराष्ट्रावन्तयस्तथा ।

[Dn2 D11.12 कुंतिराज्यं. B1.3.4 D3.5.6.8–10 सु- (for च). B3.5 Dn1 विपुलं (for विस्तीर्णं).]

On the other hand after 9, S ins.:

14* विराटनगरं चापि श्रूयते शत्रुकर्शन ।
रमणीयं जनाकीर्णं सुभिक्षं स्फीतमेव च ।
नानाराष्ट्राणि चान्यानि श्रूयन्ते सुबहून्यपि ।

10 D1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) B1.3 Dn2 D7.11.12 तेषां तु (for एतेषां). D3.4 कतमे राष्ट्रे. — ^{c}) D7.8 वसामो. B5 Dn1 D2–4 यत्र वत्स्यामहे राजन् (D2–4 गूढाः). — For 10, S subst.:

15* यत्र ते रोचते राजंस्तत्र गच्छामहे वयम् ।
कतमस्मिञ्जनपदे महाराज निवत्स्यसि ।

T G1.3 cont.:

16* मा विषादे मनः कुर्याद्राज्यभ्रंश इति क्वचित् ।

11 D1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) B5 Dn1 श्रुतम् (for एवम्). B1–3 G2 M1.2 एव (for एतन्). — ^{b}) D10 धर्मः (for यथा). G2.3 गुरुः; Cr प्रभुः (as in text). — ^{d}) T G1 M2–5 तथैतत्; G2.3 तथैव; M1 तथेदं (for तत्तथा). T1 एवम्; T2 एतद् (for the second तद्).

12 D1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) B1.3.4 Dn2 D3.7.11.12 G2.3 om. तु. K2 D5.3 T1 M1 च (for तु). T1 नि- (for एव). Cn त्वेव (as in text). D4 किं तु देशं सुबहुलं. — ^{b}) D8 सुसमिद्धं (for रम°). G2.3 सुखं (for शिवं). B1.3 D10 G2.3 शुभं; D8 पुरं (for सुखम्). D8 T1 Cv transp. शिवं and सुखम्. Cr सुखं शुभं (शुभं a v. l. for सुखं?). Ca रमणीयं शिवं सुखं (as in text). — ^{d}) B D (except D6.7.9; D1 missing) वस्तव्यम् (for द्रष्टव्यम्). K1 B3m.5 D (except D3.6–9; D1

C. 4. 16 B. 4. 1. 17 K. 4. 2. 13 मत्स्यो विराटो बलवानभिरक्षेत्स पाण्डवान् ।
धर्मशीलो वदान्यश्च वृद्धश्च सुमहाधनः ॥ १३
विराटनगरे तात संवत्सरमिमं वयम् ।
कुर्वन्तस्तस्य कर्माणि विहरिष्याम भारत ॥ १४
यानि यानि च कर्माणि तस्य शक्ष्यामहे वयम् ।
कर्तुं यो यत्स तत्कर्म ब्रवीतु कुरुनन्दनाः ॥ १५

अर्जुन उवाच ।

नरदेव कथं कर्म राष्ट्रे तस्य करिष्यसि ।
विराटनृपतेः साधो रंस्यसे केन कर्मणा ॥ १६
मृदुर्वदान्यो ह्रीमांश्च धार्मिकः सत्यविक्रमः ।
राजंस्त्वमापदा क्लिष्टः किं करिष्यसि पाण्डव ॥ १७
न दुःखमुचितं किंचिद्राजन्वेद यथा जनः ।
स इमामापदं प्राप्य कथं घोरां तरिष्यसि ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

शृणुध्वं यत्करिष्यामि कर्म वै कुरुनन्दनाः ।
विराटमनुसंप्राप्य राजानं पुरुषर्षभम् ॥ १९

---

missing) M1.2 **Ca** °भयैः. — After 12, D3.4.7.8 ins.:

17* देशः पुण्यः समुद्दिष्टः सर्वबाधाविवर्जितः ।;

while D6 ins.:

18* यस्य यस्य वचो हीदं समहर्षत पाण्डवान् ।

13 D1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) S (mostly) मात्स्यो. K1.2 D4 भगवान्; G2.3 नृपतिः (for बल°). — ^{b}) B5 Dn1 अभिरक्तोथ; D4 अभिरंस्येत्स. D5 बांधवान् (for पाण्ड°). T1 M महाभौमश्च नः (T1 M5 वि-) श्रुतः; T2 महाभौम इति श्रुतः; G महाभागश्च नः (G1 °ग इति) श्रुतः. — ^{c}) S दान(M1.4 राज)शीलो. — ^{d}) K स महा°; B4 D4.8 °बलः; B5 Dn1 सततं प्रियः; Dn2 D2.3.11.12 °यशाः. S वृद्धः सत्सु च संमतः. — After 13, S (T2 G1 om. line 1) ins.:

19* गुणवाल्ँलोकविख्यातो दृढभक्तिर्विशारदः ।
तत्र मे रोचते पार्थ मत्स्यराजान्तिकेऽनघ ।

14 In D1, 14^{abc} is missing (cf. v. l. 1). — ^{ab}) K रम्ये; D10 तत्र (for तात). B1.3 transp. विराट° and संवत्सरमिमं. S °रे तात मासान् (G मासा) द्वादश संश्रितान् (T1 संमितान्; G M2.3 संश्रिताः; M1 संज्ञितान्). — K1 (hapl.) om. 14^{c}–15^{b}. — ^{c}) D2–4 कुर्वाणास्. — D1 sets in with 14^{d}. — ^{d}) S (except T2) वसामेतीह रोचये.

15 K1 (cf. v. l. 14) T2 om. 15^{ab}. — ^{a}) S (except T1; T2 om.) इह (for च). — ^{b}) Dn2 D5.11.12 M1.2.5 तानि (for तस्य). K2 B Dn D5.6.9.11.12 **Ca.r.s** वक्ष्यामहे; D1–4.7.8 शिक्ष्या(D3 °क्षा)महे. — ^{c}) B1–3 D5.6.10 योग्यः स; B4 Dn2 D11.12 योग्या स; D4 योग्यश्च; D9 योग्यानि (for यो यत्स). Dn2 D10–12 यत्कर्म; D4 यः कर्म; D9 तान्येव. B5 Dn1 आसाद्य मत्स्यं तत्कर्म; D3 कर्तुं यच्छक्यते कर्म; D7 कर्तुं योग्यं भवेत्कर्म; **Ca** कर्तुं योग्यः स तत्कर्म. **Cr** cites कर्तुं योग्यः स. — ^{d}) B5 Dn1 **Cn** प्रब्रूत; Dn2 D9.11.12 ब्रवीध्वं; D5.10 ब्रुवंतु; **Ca.r** as in text. K1 B4 D3.8 M4 °नंदनः; K2 B3m D4 T G M1–3.5 °नंदन; **Ca** as in text.

16 D1 पाण्डव उ°; D2.3 पांडवा ऊचुः. — ^{ab}) G2.3 M1 जनदेव. B4 तात; D6 तस्य (for कर्म). B5 Dn1 D5.10 transp. कर्म and तस्य. B3 D1–3.11 G2.3 M2.4.5 transp. राष्ट्रे and तस्य. B1 तस्य राज्ये; Dn2 D12 राज्ये तस्य; D4 तस्य गेहे; D7 गृहे तस्य; D11 राज्ये कर्म; M1 मत्स्यराष्ट्रे; M3 मत्स्यराज्ञः (for राष्ट्रे तस्य). D6 राष्ट्रे त्वं विचरिष्यसि. — ^{c}) K2 B5 Dn1 विराटनगरे. D10 विराटनृपतिं स त्वं; S मानुषेंद्र (M5 मानवेंद्र) विराटस्य. — ^{d}) B1.3.4 Dn2 D5–7.9.11.12 वत्स्य° (for रंस्य°). — After 16, S ins.:

20* अक्लिष्टवेषधारी च धार्मिको ह्यनसूयकः ।
न तवाभ्युचितं कर्म नृशंसं नापि कैतवम् ।
सत्यवागसि याज्ञीको लोभक्रोधविवर्जितः ।

[(L. 3) T G2.3 याज्ञीयो. G1 सत्यसंधोसि वाग्मीयो.]

17 D3 om. 17–18. — ^{a}) K D1.2.9 G3 M1.2 धीमान्; **Ca** ह्रीमान् (as in text). — ^{b}) T1 धर्मवान् (for धार्मिकः). N (except K B5 Dn1; D3 om.) **Ca.c** सत्यसंगरः. — ^{cd}) K2 B5 Dn1 आपदाकृष्टः; D7.8 आपदि क्लिष्टः; K1 corrupt. K चिकीर्षसि (for करि°). S स राजंस्तपसा क्लिष्टः कथं तस्य (T2 G1 कर्म) च(T G1.3 क)रिष्यसि. — Cf. H. Lüders, *Ueber die Grantharecension*, p. 62.

18 D3 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{b}) K D1 राज्ञो; B Dn D4–6.8–12 राजा; D7 राष्ट्रे (for राजन्). S राजन् पापजनो (T G1.3 °मतेर्) यथा. — ^{c}) D1 M2 चेमाम् (for इमाम्). — M1 (hapl.) om. 18^{d}–19^{c}. — ^{d}) M2.4.5 वासं; M3 पापं (for घोरां). D1.4.8 तरिष्यति; D10 चरि°; M2.3 करि°. — After 18, S (except M1) ins.:

21* अर्जुनेनैवमुक्तस्तु प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।

19 M1 om. 19^{abc} (cf. v. l. 18). T2 G1 M2 om.

सभास्तारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः ।
कङ्को नाम द्विजो भूत्वा मताक्षः प्रियदेविता ॥ २०
वैडूर्यान्काञ्चनान्दान्तान्फलैर्ज्योतीरसैः सह ।
कृष्णाक्षाँल्लोहिताक्षांश्च निर्वर्त्स्यामि मनोरमान् ॥ २१

आसं युधिष्ठिरस्याहं पुरा प्राणसमः सखा ।
इति वक्ष्यामि राजानं यदि मामनुयोक्ष्यते ॥ २२
इत्येतद्वो मयाख्यातं विहरिष्याम्यहं यथा ।
वृकोदर विराटे त्वं रंस्यसे केन कर्मणा ॥ २३ C. 4. 27 B. 4. 1. 28 K. 4. 3. 7

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

युधि° उ°. T1 G2.3 M3-5 वैशं° (for युधि° उ°). — a) T2 शृणु पार्थ; G1 श्रवणं यत्; G2.3 M (M1 om.) अहं तु यत्. — b) D1-4.9 अहं (for वै). K1 D8 T G1 °नंदन. G2.3 M (M1 om.) तन्मे कर्म निबोधत. — c) D1.8.9 S (M1 om.) °टं समनुप्राप्य. — d) B2.4.5 Dn1 D4-6.8.10.11 °र्षभाः; Dn2 D7.9.12 मनुजर्षभाः (D9 °भं); S म(T1 मा)त्स्यनंदन.

20 b) S विराटस्येति मे मतिः. — c) S ब्रुवाणोहं (for द्विजो भूत्वा). — d) K1 प्रियवेदिता; K2 °वेदिनः; B Dn D2.4-6.9-12 Cc.s (cf. Ca) °देवनः; D1 °देविनः; D3.8 °वादिनः; S साधुदेविता (G2 °दैवताः; M5 °सेविता). Cr cites only -देवनः; Crp -देविता.

21 a) A few MSS. (and Ca.n.r) वैदूर्यान्; Cc.s वैडूर्यान् (as in text). D7.9m अक्षान्; Cr.s दांतान् (as in text). — b) B4 D1-8 ज्योति°; all comm. ज्योती° (as in text). T G स्फाटिकान्राजतानपि; M स्फाटिकांश्च मणींस्तथा. — c) D9 कृष्णांल्लोहितवर्णांश्च; Ca as in text (cf. Cc.r.s.v). — d) K D4 निवेत्स्यामि; K2 (*sup. lin.*) B (except B5) D5.6.10 Cap विधास्या°; D1.2 T2 M5 निवप्स्या°; D3 T1 G1 M1-4 निवत्स्या°; D7.9 वर्तयिष्ये; G2.3 निवपिष्ये; all comm. as in text. Cf. H. Lüders, *Das Würfelspiel im alten Indien*, pp. 15, 16, 21, 65. — After 21, K2 D4.7.8 S (M1 om. lines 1-3) ins.:

22* अरिष्टान्राजगोलिङ्गान्दर्शनीयान्सुवर्चसः ।
लोहितांश्चाश्मगर्भांश्च सन्ति तात धनानि मे ।
दर्शनीयान्सभानन्दान्कुशलैः साधु निष्ठितान् ।
अप्येतान्पाणिना स्पृष्ट्वा संप्रहृष्यन्ति मानवाः ।
तान्विकीर्य समे देशे रमणीये विपांसुले । [5]
देविष्यामि यथाकामं स विहारो भविष्यति ।

[(L. 1) K2 D4.7.8 अदृष्टा राजगोष्ठीषु; T2 °ष्टा राजगोलिंगाः; G1 अदृष्टो राजलिंगैश्च; G2.3 अक्लिष्टान् श्रीमतो (G3 राजतो) लिंगान्. K2 D4.7.8 दर्शनीया मनोरमाः. — (L. 2) K2 D4.7.8 लोहिताक्षाः सुगर्भाश्च संति मे बहवः शुभाः. — (L. 3) K2 D4.7.8 T G1 दर्शनीयाः. K2 D4.7.8 सुखस्पर्शाः; T G1 सभानंदाः. K2 D4.7.8 समधिष्ठिताः; T1 साधु निष्ठिताः; T2 G1 साधु निर्मिताः; G2.3 M4.5 साधु निश्चितान्. — (L. 4) K2 D4.7.8 यद्येते पाणिना स्पृष्टाः. — (L. 5) G2 M5 प्रकीर्य; M1-4 प्रकीर्णान्. K2 D4.7.8 ते विकीर्णाः शुचौ देशे. M रमणीयान्. — (L. 6) K2 D4.7.8 G1 देविष्यंति. K2 यथाकालं.]

S cont.:

23* कङ्को नाम्ना परिव्राट् च विराटस्य सभासदः ।
ज्योतिषे शकुनज्ञाने निमित्ते चाक्षकौशले ।
ब्राह्मो वेदो मयाधीतो वेदाङ्गानि च सर्वशः ।
धर्मकामार्थमोक्षेषु नीतिशास्त्रेषु पारगः ।
पृष्टोऽहं कथयिष्यामि राज्ञः प्रियहितं वचः । [5]

[(L. 1) M1.5 परिव्राजः; M2.4 विराटस्य (for परिव्राट् च). M2.4 परिव्राजः; M5 भविष्यामि (for विरा°). — (L. 2) G2.3 M1.2 शकुनि°. — (L. 3) T1 ब्राह्मा वेदा मयाधीता°; M4 ब्राह्मं वेदमधीयानः. — (L. 5) T1 G1.3 M2 प्रियतमं.]

T1 G M1.3 cont.: T2 M2.4.5, ins. after 22:

24* विराटनगरे छन्न एवंयुक्तः सदा वसे ।

[M1-3 कृष्णया च सहानुजैः M5 कृष्णया सह भारत (for एवं° etc.).]

N ins. after 21 (K2 D4.7.8, after 22*):

25* विराटराजं रमयन्सामात्यं सहबान्धवम् ।
न च मां वेत्स्यते कश्चित्तोषयिष्ये च तं नृपम् ।

[(L. 1) D4 विराटं रमयंस्तात सामात्यं सपुरोहितं. — (L. 2) D4 रमयिष्ये च; D8 तोषयिष्यामि.]

22 T1 G1.3 read 22 after 23ab. — c) B2.4 D (except Dn1) नृपतिं (for राजानं). — d) B1.4 सोनुयोक्ष्यति; B3 D2 G3 M5 अनुयोक्ष्यति; B5 Dn D9.11.12 सोनु°; D8 अनुपृच्छते; M1 अनवेक्षते. Ca cites अनुयोक्ष्यति; Ccp प्रतिमंस्यते; Crp अभिमंस्यते(?); Cc.r.s अनुयोक्ष्यते (as in text). D4.7m यदि प्रक्ष्यति मां स्वयं; D7 यदि संप्रति पश्यते. — After 22, T2 M2.4.5 ins. 24*.

23 T1 G1.3 read 23ab before 22. — a) Dn2 D11.12 ते (for वो). D1-4 समाख्यातं (for मया°). S इत्येवं (T G1 M4.5 इत्येतन्) मत्प्रतिज्ञातं. — b) S विचरिष्यामि. — S ins. after 23ab (T1 G1.3 after 22) a

२

C. 4. 28
B. 4. 2. 1
K. 4. 3. 8

भीम उवाच ।
पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं बल्लवो नाम नामतः ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ १
सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे ।
कृतपूर्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः ।
तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं संजनयन्नहम् ॥ २
आहरिष्यामि दारूणां निचयान्महतोऽपि च ।
तत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म राजा प्रीतो भविष्यति ॥ ३

---

colophon (*adhy. no.:* T1 G M2; T2 1), and begins a fresh adhy. with the following lines (M1–3 om. the posterior half of line 1 and prior half of line 2):

26* वैशंपायनः ।
एवं निर्दिश्य चात्मानं निःश्वसन्नुष्णमार्तिजम् ।
विमुञ्चन्नश्रु नेत्राभ्यां भीमसेनमुवाच ह ।

— ^{cd}) B3.4 Dn2 D5.6.11.12 वत्स्य° (for रंस्य°). B5 Dn1 हेतुना (for कर्म°). — For 23^{c}, S subst.:

27* युधिष्ठिरः ।
भीमसेन कथं कर्म तस्य राष्ट्रे करिष्यसि ।
हत्वा क्रोधवशांस्तात पर्वते गन्धमादने ।
यक्षान्क्रोधाभिताम्राक्षान्राक्षसांश्चातिपौरुषान् ।
प्रादाः पाञ्चालकन्यायै पद्मानि सुबहून्यपि ।
बकं राक्षसराजानं भीषणं पुरुषादकम् ।
जघ्निवानसि कौन्तेय ब्राह्मणार्थमरिंदम ।
क्षेमा चाभयसंवीता सैकचक्रा त्वया कृता ।
हिडिम्बं च महावीर्यं किर्मीरं चातिपौरुषम् ।
त्वया हत्वा महाबाहो वनं निष्कण्टकं कृतम् ।
आपदं चापि संप्राप्ता द्रौपदी चारुहासिनी ।
जटासुरवधं कृत्वा वयं च परिमोक्षिताः ।
मत्स्यराजान्तिके तात वीर्यपूर्णोऽत्यमर्षणः ।
वृकोदर विराटस्य बलवान्दुर्बलीयसः ।
समीपे नगरे तस्य.

[(L. 1) T1 G मत्स्य- (for तस्य). — (L. 4) M2 पुष्पाणि (for पद्मानि). — (L. 8) T G1 चैव राक्षसं (for चाति°). — T1 ins. after line 13: G1, after line 14:

28* मध्ये निवासं भीमस्य दुष्करं तस्य भूपतेः ।

— (L. 14) M1–3 तात (for तस्य).]

— After 23, K2 D3.7.8 ins.:

29* श्रुत्वा स देवो नरदेवकर्म
प्रपूज्य वाक्यं तमुवाच धीमान् ।
स्वकर्मयुक्तं च हितं च काले
विमृश्य वाग्मी प्रविहाय चिन्ताम् ।

Colophon om. in D7. Ś1 missing. — *Sub-parvan:* D6 पाण्डवप्रवेश. — *Adhy. name:* B1.3.4 संमंत्रणे युधिष्ठिरवाक्यं; B2 संमंत्रणं; B5 युधिष्ठिरवचनं; D1–3 युधिष्ठिरकथनं (D2 °कथानकं); D4.9 युधिष्ठिरवाक्यं; D6 मंत्रणं; T2 G1 अज्ञातवासमंत्रः; G2 M4 युधिष्ठिरच्छन्नवास(M4 °वासोपाय)कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K B2.4.5 Dn2 D5.6.9–12 T2 1; T1 G M 2. — *S'loka no.:* D1 M1 28; G3 31.

2

1 K B2.4 Dn D6.8–10 भीमसेन उ°. G1 first reads 1^{ab} as in S (with v. l.), and then as in text (with वललं for बल्लवो)! — ^{a}) S सूदोहं वललो नाम्ना. — ^{b}) Dn1 भारत; Ca.v नामतः (as in text). S सूपकारो (M1.3 °री) नियोधकः (T G1 नराधिप). — ^{c}) D5 नृपतिं (for राजानं). — ^{d}) S रोचये (for मे मतिः). — After 1, S ins.:

30* रसान्नानाविधांश्चापि स्वादुवन्मधुरांस्तथा ।

2 ^{a}) K2 D5.8 सूपांस्तस्य; D6 भूपालस्य; S सूपांश्चापि (G2.3 सूपं चैव). Cc cites सूपानि; Ca as in text. — For S see below. — ^{c}) K2 वै रम्यैः; Dn1 D1 (by corr.).2–4.8 यान्यस्य; Dn2 D11.12 चैवास्य. — ^{d}) D1.4 भविष्यंति (for व्यञ्ज°); cf. 32*. — G1 reads 2^{cd} also as in text (cf. 32*). — ^{e}) Dn1 D2.4–6.8.9.11.12 G1 तानि (for तान्). D10 अस्य (for अपि). K तान्यपि भावयिष्यामि. — For 2^{cdef}, S (for G1 see above) subst.:

31* पूर्वमप्राशितांस्तेन कर्तास्मि सगुणान्वितान् ।
स्वादु व्यञ्जनमास्वाद्य मन्ये प्रीतो भविष्यति ।

G1 cont.:

32* कृतकृत्या हि ये तस्य भविष्यन्ति सुशिक्षिताः ।

= (var.) 2^{cd}.

3 ^{b}) K संचयान्; Ca निचयान् (as in text). D1–3 महतो निचयानपि; S पा(M1.4 *sup. lin.* स्फा)टितानां शतं शतं. — ^{c}) K ऊ(mislection for Śāradā त)त्प्रेक्ष्य; Dn1 यत्प्रेक्ष्य. D3 राजा (for कर्म). D6 तत्कर्म प्रेक्ष्य विपुलं; S राजा कर्माणि मे दृष्ट्वा. — ^{d}) K Dn1 D1–4 राजा संप्रेक्ष्यते (K1 °प्रेक्षते; K2 °प्रेक्ष्यते) स (D4 हि) मां; B1.3 (m as in text) राजा तोषं गमिष्यति; D3 संप्रेक्ष्यति महानसे; S न

द्विपा वा बलिनो राजन्वृषभा वा महाबलाः ।
विनिग्राह्या यदि मया निग्रहीष्यामि तानपि ॥ ४
ये च केचिन्नियोत्स्यन्ति समाजेषु नियोधकाः ।
तानहं निहनिष्यामि प्रीतिं तस्य विवर्धयन् ॥ ५
न त्वेतान्युध्यमानान्वै हनिष्यामि कथंचन ।
तथैतान्पातयिष्यामि यथा यास्यन्ति न क्षयम् ॥ ६
आरालिको गोविकर्ता सूपकर्ता नियोधकः ।
आसं युधिष्ठिरस्याहमिति वक्ष्यामि पृच्छतः ॥ ७
आत्मानमात्मना रक्षंश्चरिष्यामि विशां पते ।
इत्येतत्प्रतिजानामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

यमग्निर्ब्राह्मणो भूत्वा समागच्छन्नृणां वरम् ।
दिधक्षुः खाण्डवं दावं दाशार्हसहितं पुरा ॥ ९
महाबलं महाबाहुमजितं कुरुनन्दनम् । C. 4. 39 B. 4. 2. 12

मां परिभवि°. — After 3, N ins.:

33* अमानुषाणि कुर्वाणं तानि कर्माणि भारत ।
राज्ञस्तस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा नृपम् ।
भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः ।

[(L. 1) Dn D_{12} कुर्वाणस्; $D_{1-4.7.9}$ कर्माणि; D_8 राजेंद्र. D_{1-4} कुर्वाणं तत्र; $D_{7.9}$ कुर्वाणं तानि (for तानि कर्माणि). — (L. 2) $D_{1.4}$ परे; $D_{2.7.9}$ अपरे; Cc.r परि- (as above). B_3m $D_{1.3.4.8}$ प्रेक्ष्याः; Cv प्रेष्याः (as above). $D_{1.8}$ पश्यंते; Ca.v मस्यंते (as above). K D_8 नृप; Ca.rp भृशं; Cr नृपं (as above).]

D_4 cont.:

34* द्विपान्सिंहान्हनिष्यामि क्रीडार्थं तस्य पार्थिव ।
योधानन्यान्हनिष्यामि प्रीतिं तस्य विवर्धयन् ।
[With line 2 cf. 5^{cd}.]

4 a) D_{1-8} च (for वा). — b) $D_{1.2.7}$ ऋषभाः; D_5 वृषा वा; D_8 महिषा. D_{1-8} च; D_5 सु- (for वा). — c) D_{10} परैः (for मया). — d) D_5 निर्मथिष्यामि. — For 4, S subst. the foll. lines (which it reads after 6):

35* वृषो वा महिषो वापि नागो वा षाष्टिहायनः ।
सिंहो व्याघ्रो यदा चास्य ग्रहीतव्यो भविष्यति ।
तान्सर्वान्दुर्ग्रहानन्यैराशीविषविषोपमान् ।
बलादहं ग्रहीष्यामि मत्स्यराजस्य पश्यतः ।,

which are followed by 38*.

5 a) B_3m D_5 केचिन्मां (for च केचिन्). K नियोत्स्यंते; $D_{1-3.7-9}$ नियोक्ष्यति (D_7 °ते); Ca as in text. — b) B_4 Dn_2 $D_{6-8.10}$ समाजे मां ($D_{7.8}$ च). K Dn_1 D_4 नियोजकाः; Ca.c.v as in text. — For 5^{ab}, S subst.:

36* ये च तस्य महामल्लाः समरेष्वपराजिताः ।
कृतप्रतापा बहुशो राज्ञः प्रात्ययिका बले ।
रङ्गोपजीविनः साराः परेषां च भयावहाः ।

[(L. 2) T_1 G_1 प्रत्यायिका. — (L. 3) T $G_{1.3}$ सर्वे (for साराः).]

— c) B_3 Crp (?) निग्रहीष्यामि; T_2 विधमि°; Cr as in text. — d) B Dn_1 $D_{5-8.10}$ S (except $M_{4.5}$) रतिं (for प्रीतिं). $D_{9.10}$ S राज्ञः (for तस्य). $G_{1.2}$ M_{1-4} प्रवर्त°.

6 a) K_2 नन्वेवं; Dn_2 $D_{11.12}$ न चैतान्; $D_{1.3}$ यद्येतान्; $D_{7.9}$ न त्वेवा-; T $G_{1.3}$ M न च तान्. Cn cites न तु. $B_{1.2.3}$m D_5 T $G_{1.3}$ M युध्यमानो. $B_{1.3}$m T $G_{1.3}$ M अहं; D_5 अपि; $D_{7.9}$ च (for वै). K_1 न त्वेव तान्यवसरो; G_2 न च तावद्युध्यमानां. — b) D_5 निहनिष्यामि कंचन; S नयिष्ये यमसादनं. — After 6^{ab}, D_4 ins.:

37* तथैतान्युध्यमानोऽहं निहनिष्यामि सर्वशः ।

— c) Dn_2 $D_{4.11.12}$ तथैव तान्पा(D_4 °भ्रा)तयिष्ये; $D_{1.3}$ तथैतान्पातयिष्येहं; D_2 तथैव तान्पातयेय; S तथा तान्निहनिष्यामि. — d) K कश्चित्; D_{1-3} क्षितिं (for क्षयम्). S जीविष्यंति यथातुराः (G_1 °था नराः; G_2 °था पुरा). — After 6, S reads 35* (which is a subst. for 4), and cont.:

38* आरालिका वा सूदा वा येऽस्य युक्ता महानसे ।
तानहं प्रीणयिष्यामि मनुष्यान्स्वेन कर्मणा ।

7 ab) G_3 विकर्ता च (for गोवि°). D_9 सूपकारो; G_3 सूपकारी; Ca.s.v as in text. $D_{1-4.8}$ transp. गोवि° and सूप°. — d) Ca पृष्टो (for इति). S मानवान्; Ca राजनि (for पृच्छतः).

8 S transp. 8^{ab} and 8^{cd}, substituting at the same time for 8^{ab}:

39* विराटनगरे छन्नो मत्स्यराजसमीपतः ।
[Cf. 24*. — T $G_{1.3}$ विराटस्य (for मत्स्यराज-).]

— Before 8^{cd}, T_1 G_1 also ins. 8^{ab} as in N ! — c) S इत्येवं मत्(T G_1 वः)प्रतिज्ञातं.

☞ For st. 9–20, S subst. a passage (of 41 lines) which, besides containing additional stanzas, shows other differences. The text of the Southern passage (with its variants) is given separately, under v. l. 20.

10 For S cf. v. l. 20. — ab) D_4 महाबलो महा-

C. 4. 39 B. 4. 2. 12 K. 4. 3. 23 सोऽयं किं कर्म कौन्तेयः करिष्यति धनंजयः ॥ १०
योऽयमासाद्य तं दावं तर्पयामास पावकम् ।
विजित्यैकरथेनेन्द्रं हत्वा पन्नगराक्षसान् ।
श्रेष्ठः प्रतियुधां नाम सोऽर्जुनः किं करिष्यति ॥ ११
सूर्यः प्रतपतां श्रेष्ठो द्विपदां ब्राह्मणो वरः ।
आशीविषश्च सर्पाणामग्निस्तेजस्विनां वरः ॥ १२
आयुधानां वरो वज्रः ककुद्मी च गवां वरः ।
ह्रदानामुदधिः श्रेष्ठः पर्जन्यो वर्षतां वरः ॥ १३
धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिष्वैरावतो वरः ।
पुत्रः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदां वरा ॥ १४
यथैतानि विशिष्टानि जात्यां जात्यां वृकोदर ।
एवं युवा गुडाकेशः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १५
सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवाच्च भारत ।
गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वो बीभत्सुः किं करिष्यति ॥ १६
उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षस्य वेश्मनि ।
दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्तानि देवरूपेण भास्वता ॥ १७
यं मन्ये द्वादशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम् ।
यस्य बाहू समौ दीर्घौ ज्याघातकठिनत्वचौ ।
दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव वहः कृतः ॥ १८
हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव ।
त्रिदशानां यथा शक्रो वसूनामिव हव्यवाट् ॥ १९
मृगाणामिव शार्दूलो गरुडः पततामिव ।

बाहुर्महासत्त्वो महामतिः.

11 For S cf. v. l. 20. — ^{a}) D4. 8 योयमिंद्रमपाकृत्य. — ^{c}) K Dn D5. 10–12 एव (for इन्द्रं). — After 11^{cd}, N ins.:

40* वासुकेः सर्पराजस्य स्वसारं हृतवांश्च यः ।
[Cr कृतवान् (for हृतवान्).]

— ^{e}) D8 वापि; D8 लोके (for नाम). B1 Dn D4. 9–12 श्रेष्ठो यः (D4 यथेष्ट-) प्रतियोधानां; B2 श्रेष्ठः प्रतियुधानां (sic); D5. 6 श्रेष्ठः प्रतियुधानानां; D7 यः श्रेष्ठः प्रतियुद्धानां; Ca as in text. Cc cites प्रतियुधानानां. — After 11, B8 ins.:

41* पर्वतानां च हिमवान्कुरुक्षेत्रं च तीर्थतः ।
ग्रहाणामपि शीतांशुर्गरुडः पक्षिणामपि ।
वायुर्बलवतां श्रेष्ठस्तापसो भृगुसत्तमः ।

12 For S cf. v. l. 20.

13 For S cf. v. l. 20. — ^{a}) K1 च यो व्रजः; B1. 8. 5 Dn1 D5. 8. 9 वरं वज्रं; Dn2 D11. 12 तथा वज्रं. — ^{b}) B2. 8 Cr ककुद्मान्; B4 ककुद्दश; Cc as in text. — After 13^{ab}, D8 ins. 15^{ab} (v. l. स्वस्यां जात्यां for जात्यां जात्यां). — ^{d}) K गर्जं° (for वर्ष°). D1–8. 7 m नदीनां जान्हवी यथा; D4 यक्षाणां धनदस्तथा.

14 For S cf. v. l. 20. — ^{a}) B4 D10 हंसानां; Cc नागानां (as in text). — D8 om. 14^{bc}. — ^{b}) N (except B2. 4 D4; D8 om.) ऐरावणो; Cv as in text. — After 14, D8 ins.:

42* माता गुरूणां प्रवरा वर्षतां जलदो वरः ।

15 For S cf. v. l. 20. — ^{b}) D4 पांडवेषु; D8. 9 जातौ जातौ. — ^{c}) D8 एवं हि सर्ववीराणां.

16 For S cf. v. l. 20. — ^{a}) D1–4. 7. 8 Ca. rp अनवमो; D2 m लब्धवरो; Cap अवरजः; Cap. c. r as in text. — ^{b}) Dn D11. 12 महाद्युतिः; D4 महामतिः (for च भारत). Ca cites च (as in text). — ^{cd}) D2. 8. 9 गांजीव°. B1. 2 (m as in text). 8. 5 Dn D5–9. 11. 12 transp. श्वेता° and बीभ°. D4 ह्यर्जुनः (for बीभ°).

17 For S cf. v. l. 20. — ^{b}) D10 मंदिरे (for वेश्मनि). K D4 सहस्राक्षे पुरंदरे; D1–8. 8 °क्षनिवेशने. — After 17^{ab}, K2 D1–8. 8 ins.:

43* ब्रह्मचर्यव्रते युक्तः सर्वास्त्रेषूद्यतोऽभवत् ।

K2 D1–3 cont.: K1 B2. 4. 5 Dn D4–7. 9–12 ins. after 17^{ab}:

44* अस्त्रयोगं समाज्ञाय स्ववीर्यान्मानुषाद्भुतम् ।
[Dn D1. 9. 11. 12 समासाद्य. D1. 8 स्वधिया (for स्ववीर्यान्). K °द्भुतान्; Ca as above. Ca. r cite अस्त्रयोगं.]

— ^{c}) K दैवानि (for दिव्यानि). B1 Dn D8. 8. 11. 12 चाप्तानि (for अवा°).

18 For S cf. v. l. 20. — After 18^{ab}, K2 D (except D5. 6. 9) ins.:

45* वसूनां नवमं मन्ये ग्रहाणां दशमं तथा ।

— ^{e}) B2 वामे (for सव्ये). — ^{f}) D6. 10 योस्त्राण्यस्यति संगरे (D6 संयुगे); Ca as in text. Cc. r cite only वहः; Cs गवामिव वहः.

19 For S cf. v. l. 20. — ^{d}) D4 पावकः; Ca हव्यवाट् (as in text). — After 19, D10 ins.:

46* ग्रहाणामिव वै सूर्यो नक्षत्राणां निशाकरः ।
मेरुः सर्वगिरीणां च सर्पाणामिव वासुकिः ।

20 For S see below. — ^{b}) B2. 4 D5 गरुत्मान्; Ca. v as in text. K B1. 8 D4 पक्षिणाम्; Cc. s. v पतताम्

वरः संनह्यमानानामर्जुनः किं करिष्यति ।। २०

अर्जुन उवाच ।

प्रतिज्ञां षण्ढकोऽस्मीति करिष्यामि महीपते ।
ज्याघातौ हि महान्तौ मे संवर्तुं नृप दुष्करौ ।। २१
कर्णयोः प्रतिमुच्याहं कुण्डले ज्वलनोपमे ।
वेणीकृतशिरा राजन्नाम्ना चैव बृहन्नडा ।। २२

C. 4. 54
B. 4. 2. 27
K. 4. 3. 44

(as in text). — d) $B_{4.5}$ Dn_1 $D_{7.8}$ सोर्जुनः (for अर्जुनः).

☞ For 9–20, S subst.:

47* युधिष्ठिरः ।
(9^{ab}) अग्निर्ब्राह्मणरूपेण प्रच्छन्नोऽन्नमयाचत ।
(9^{c}) महाशनं ब्राह्मणं मां प्रमुखार्जुन खाण्डवे ।
संशुश्रुवे च धर्मात्मा यत्तमर्थं चकार ह ।
तस्मै ब्राह्मणरूपाय हुताशाय महायशाः ।
यस्तु देवान्मनुष्यांश्च सर्वांश्चैकरथोऽजयत् ।
(16^{cd}) स भीमधन्वा श्वेताश्वः पाण्डवः किं करिष्यति ।
आशीविषसमस्पर्शो नागानामिव वासुकिः ।
(12^{cd}) दृष्टीविष इवाहीनामग्निस्तेजस्विनामिव ।
(19^{ab}) समुद्र इव सिन्धूनां शैलानां हिमवानिव ।
(19^{c}) महेन्द्र इव देवानां दानवानां बलिर्यथा ।
सुप्रतीको गजानां च युग्यानां तुरगो यथा ।
(20^{a}) कुबेर इव यक्षाणां मृगाणां केसरी यथा ।
राक्षसानां दशग्रीवो दैत्यानामिव शम्बरः ।
रुद्राणामिव कापाली विष्णुर्बलवतामिव ।
रोषामर्षसमायुक्तो भुजंगानां च तक्षकः ।
(20^{b}) वायुवेगबलोद्धूतो गरुडः पततामिव ।
(12^{ab}) तपतामिव चादित्यः प्रजानां ब्राह्मणो यथा ।
(13^{cd}) ह्रदानामिव पातालं पर्जन्यो ददतामिव ।
(13^{ab}) आयुधानां वरो वज्रः ककुद्मांश्च गवां वरः ।
(14^{ab}) धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिष्वैरावतो वरः ।
(14^{cd}) पुत्रः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदां वरा ।
गिरीणां प्रवरो मेरुर्देवानां मधुसूदनः ।
ग्रहाणां प्रवरश्चन्द्रः सरसां मानसो वरः ।
(15^{ab}) यथैतानि विशिष्टानि स्वस्यां जात्यां वृकोदर ।
(15^{cd}) एवं युवा गुडाकेशः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
(16^{ab}) सोऽयमिन्द्रादनवमो वासुदेवाच्च भारत ।
(17^{ab}) उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षस्य वेश्मनि ।
ब्रह्मचारी व्रते युक्तः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
(17^{bd}) अवाप चास्त्रमस्त्रज्ञः सर्वं सर्वज्ञसंमतः ।
क्षिप्रं चाशु च चित्रं च ध्रुवं च वदतां वरः ।
अनुज्ञातः सुरेन्द्रेण पुनः प्रत्यागतो महीम् ।
धार्तराष्ट्रविनाशाय पाण्डवानां जयाय च ।
(18^{ab}) यं मन्ये द्वादशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम् ।
(18^{cd}) यस्य दीर्घौ समौ बाहू ज्याघातेन किणीकृतौ ।
(18^{ef}) दक्षिणं चैव सव्यं च बाहावनडुहो यथा ।
तलाङ्गुलित्राम्युषितौ नागराजकरोपमौ ।
श्यामो युवा गुडाकेशो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।
(16^{cd}) गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः किरीटी वानरध्वजः ।
किंरूपधारी किंकर्मा किंचेष्टः किंपराक्रमः ।
(20^{cd}) बीभत्सुर्भीमधन्वा च किं करिष्यति चार्जुनः ।
कुन्तीपुत्रो विराटस्य रंस्यते केन कर्मणा ।

[*N. B.* The corresponding text-lines are shown by the figs. in paranthesis above. — (L. 1) M छद्मभक्षम् (for प्रच्छन्नोऽन्नम्). — (L. 2) $M_{2.3}$ हुताशनं (for महा°). — (L. 4) G_3 महातपाः. — (L. 5) T G_1 सर्वानेक°; $G_{2.3}$ सर्वास्त्वेक°. — (L. 8) G_1 M_5 दृष्टिर्विष; G_3 दृष्टिविष. T_1 दृष्टिविषवदहीनां; T_2 अहीनां दृष्टिविषवद्; G_2 यथा दृष्टिर्विषोहीनां. — $M_{1.4.5}$ (hapl.) om. line 9; T_2 (hapl.) om. lines 10–14. — After line 10, T_1 G_1 ins.:

48* गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो यथा ।

— (L. 11) T_1 °कं गजेंद्राणां; G_1 °कोपि नागानां. — (L. 12) G_3 रुद्राणां (for मृगा°). T_1 °णामिव केसरी. — T_1 (hapl.) om. lines 15–18. — (L. 17) M (except M_5) पतताम् (for तपताम्). — (L. 18) G_1 वृष्टिमान् (for ददताम्). — (L. 19) T_1 वरं वज्रं (for वरो वज्रः). $G_{2.3}$ इव (for वरो). — (L. 20) M_1 अनंत इव (for धृतराष्ट्रश्च). — (L. 23) T_1 G_2 मानसं. G_2 सरः. — (L. 24) M_3 तथैव तानि शिष्टानि. G_3 स्वस्व- (for स्वस्यां). — (L. 30) $G_{2.3}$ चाशुं. T G_1 विचित्रं (for च चित्रं). M_2 विबुधाधिपान् (for वदतां वरः). M_5 क्षिप्रश्चाणुश्च चित्रश्च ध्रुवश्च etc. — (L. 31) M (except M_1) प्रत्यागमत्. — After line 31, M_{1-3} read 11^{ab} of the text followed by 40* (cf. v. l. 11). — M om. line 32. — (L. 35) T G_1 °णश्चैव (G_1 °णश्चापि) सव्यश्च. T_1 °डुहाविव; T_2 M_{3-5} °डुहौ यथा; $G_{2.3}$ °डुहोपमौ. — After line 36, T_1 ins.:

49* जनौ परिघसंकाशौ सदा मृदुतरौ शुभौ ।

After line 38, T_1 ins.:

50* वासुदेवसमौ लोके यशसा विक्रमेण च ।

T_1 cont.: G_1 ins. after line 38:

51* सोऽयं राज्ञो विराटस्य भवने भरतर्षभ ।

G_1 cont.: $G_{2.3}$ $M_{4.5}$ ins. after line 40:

52* अर्जुन त्वं कथं कर्म तस्य राज्ञे करिष्यसि ।

— (L. 39) T_1 M_5 किंपरायणः (for °क्रमः). — (L. 40)

C. 4. 55
B. 4. 2. 26
K. 4. 3. 45

पठन्नाख्यायिकां नाम स्त्रीभावेन पुनः पुनः ।
रमयिष्ये महीपालमन्यांश्चान्तःपुरे जनान् ॥ २३
गीतं नृत्तं विचित्रं च वादित्रं विविधं तथा ।
शिक्षयिष्याम्यहं राजन्विराटभवने स्त्रियः ॥ २४
प्रजानां समुदाचारं बहु कर्मकृतं वदन् ।
छादयिष्यामि कौन्तेय माययात्मानमात्मना ॥ २५
युधिष्ठिरस्य गेहेऽस्मि द्रौपद्याः परिचारिका ।
उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टो राज्ञा च भारत ॥ २६

T1 भीमकर्मा (for भीमधन्वा). — After line 40, G2.3 M4.5 ins. 52*. — (L. 41) M4.5 कुंतीपुत्र and रंस्यसे.]

21 After अर्जुन उ°, K2 D2 (marg.). 10 ins.:

53* शप्तोऽहमासं पूर्वं वै उर्वश्या कारणान्तरे ।

D10 cont.:

54* तच्छापं प्रेरयन्राजन्विहरिष्यामि भारत ।

On the other hand, after अर्जुनः (v. l. for अर्जुन उ°), S ins.:

55* इमौ किणीकृतौ बाहू ज्याघाततलपीडनात् ।
नित्यं कञ्चुकसंछन्नौ नान्यथा गोप्तुमुत्सहे ।

T2 G M1-4 cont.: T1 ins. after 57*: M5 after 60*:

56* किं तु कार्यवशादेतदाचरिष्यामि कुत्सितम् ।

T2 M cont.: T1 ins. after 55*: G, after 21^{ab}:

57* बाहू मे भरतश्रेष्ठ महाव्यञ्जनलक्षितौ ।

— ^{a}) B2.3 D10 Cc प्रकृत्या; S आख्याता (for प्रतिज्ञां). — ^{b}) B2.3 वदिष्यामि; D1-4.10 चरि°; S प्रतिज्ञातं. B5 D4-6.8 विशां पते; S हि पापकं (G1 °रकं; G2 M5 °तकं; G3 घातकं). — After 21^{ab}, G ins. 57*. — ^{c}) D10 किणवंतौ (for हि महा°). B2 D7 Cc.rp ज्याघातकिणवंतौ; S ज्याघातेन म°; Ccp.r as in text. — ^{d}) K1 संवर्तौ; K2 संवृतौ; Cc as in text. Dn2 D11.12 मम (for नृप). S गूहितुं नान्यथोत्सहे (T1 G ग्रहीतुं ना°; M1 नान्यथा गोप्तुमुत्सहे). — After 21, N (except K1 D1.4; D2 marg. *sec. m.*) ins.:

58* वलयैश्छादयिष्यामि बाहू किणकृताविमौ ।

[B2.4.5 D2 m. 6-8 कृतकिणौ (for किणकृतौ). K2 B3.4 D6-8.10 उभौ (for इमौ).]

D3 cont.: K2 B Dn D2 m. 5.6.9-12 ins. after 22^{ab}:

59* पिनद्धकम्बुः पाणिभ्यां तृतीयां प्रकृतिं गतः ।

(from which Ca.c.r.s cite some words). — T1 G M4 ins. after 21: M5, after 55*:

60* सोऽहं क्लैब्येन वेषेण षण्ढकोऽहमिति ब्रुवन् ।

which, in M5 is followed by 56* and 57*.

22 ^{a}) D1-4.8 प्रविमुच्य; Ca.c as in text. S उभौ कंबू (M4 कंचुक-) प्रतीमुच्य (G1 विप्र°; G2 प्रति°; G3 प्रतिछन्नौ; M2.3.5 समा°; M4 संछन्नौ). — ^{b}) B1 Dn1 D9 ज्वलनप्रभे; S परिपाण्डुके. — After 22^{ab}, K2 B Dn D2 m. 5.6.9-12 ins. 59* (from which Ca.c.r.s cite some words). — ^{c}) K2 M °शिरो. S भूत्वा (for राजन्). — ^{d}) S भविष्यामि (for नाम्ना चैव). K Dn1 D2.4.7.8 बृहन्नडा (as in text) (cf. Cn.s); the rest °न्नला, and °न्नळा.

23 ^{a}) B2.4 Dn D1-3.11.12 Cc °यिकाः; Cv as in text. B Dn D5.6.10-12 चैव (for नाम). D4 पठनाख्यायको विद्वान्. — ^{b}) G3 स्त्रीस्वभावे (for स्त्रीभा°). D4 नृत्ये गीते विशारदः. — After 23^{ab}, S (for M5 see below) reads 25^{ab}. — ^{c}) S रमयिष्यामि राजानं. — ^{d}) D1-3 सर्वं; D4 T G1 M अन्यं (M3 अन्यत्) (for अन्यान्). D1.2.4 T G1 M (except M3) जनं; D8 स्त्रियः (for जनान्). G2.3 अन्याश्चांतःपुरस्त्रियः. — After 23, M5 reads 25^{ab} followed by a *repetition* of 23^{cd} (v. l. रमयिष्यामि राजानं तथैवान्तःपुरजनं).

24 ^{a}) K1 Cv नृत्तं (as in text); the rest of N नृत्यं (cf. S below). B1.3 D4 transp. गीतं and नृत्यं (v. l. for नृत्तं). K D4.10 हि (for च). S नृत्तं गीतं च वादित्रं (G2.3 वाद्यं च). — ^{b}) S दिव्यं (T1 वृत्तं) च; Cv वादित्रं (as in text). B3 T G तदा. — ^{c}) B1.3.5 °ष्यामि राजेंद्र; D1-3 विराटान्तःपुरे राजन्. — ^{d}) D1-3 रमयिष्याम्यहं; S विराटनगरे. Dn D7-9.11.12 विराटस्य पुरे (Dn1 °र-) स्त्रियः; D4 विराटांतःपुरे स्थितः. — S ins. after 24: D3, after 25^{ab}:

61* स्त्रीभावसमुदाचारो नृत्तगीतकथाश्रयैः ।

[D3 T2 M1-3 °चारैः. M3 °गीतसमा°.]

25 S reads 25^{ab} after 23^{ab} (M5, after 23). — ^{a}) K समुपाचारं; Ca.c.r.s as in text. — ^{b}) T2 M बुद्धि-; G1 एवं (for बहु). D1-4 रूपकृतं; T1 G2.3 नर्म°; G1 विद्धि कृतं; Cr as in text. B3 च यत् (for वदन्). — After 25^{ab}, D3 ins. 61*. — ^{c}) K2 B3 D4 S राजेंद्र; D1-3 अहं राजन् (for कौन्तेय). — ^{d}) B3 D4 T2 G1 स्वयमा°; Cc मायया° (as in text).

26 ^{a}) K B2.4.5 Dn D5-8.11.12 गेहे वै; B1.3 D4 भवने; D1.3 S (except G3 M2.4) गेहेस्मिन्; D9 गेहेहं. — ^{b}) D10 S द्रौपदी-. — ^{c}) T G M3 भविता (for उषिता). T1 चाख्यामि (for वक्ष्या°). — ^{d}) B1.3 विशां पते; Dn D7.9.11.12 च पांडव. S धर्म(G2.3 महा)राजस्य संमता. — After 26, T1 ins.:

एतेन विधिना छन्नः कृतकेन यथा नलः । विहरिष्यामि राजेन्द्र विराटभवने सुखम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

युधिष्ठिर उवाच ।
किं त्वं नकुल कुर्वाणस्तत्र तात चरिष्यसि ।
सुकुमारश्च शूरश्च दर्शनीयः सुखोचितः ॥ १

नकुल उवाच ।
अश्वबन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ।
ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्मैतत्सुप्रियं मम ॥ २ C. 4. 63 B. 4. 3. 4 K. 4. 4. 5

62* उर्वश्या अपि शापेन प्राप्तोऽस्मि नृप षण्डताम् ।
शक्रप्रसादान्मुक्तोऽहं वर्षाणां तु त्रयोदशम् ।

27 ^{a}) G_1 M_{3-5} छन्नं. — ^{b}) K_2 यथाविधि; T G $M_{1.2}$ °बलं. M_{3-5} अज्ञातश्चापि केनचित्; Ca कृतकेन (= भस्मना) यथानलः. Cc.r cite कृतकेन (= भस्मना); Cs has only कृतकं (= कपटं). — ^{d}) D_4 S विराटनगरे. D_{10} शुभे (for सुखम्). — K_2 $D_{1-4.7-10}$ ins. after 27: Dn $D_{11.12}$, before the first st. of the next adhy.:

63* इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
स्तदार्जुनो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
वाक्यं तदासौ विरराम भूयो
नृपोऽपरं भ्रातरमाबभाषे ।

[Before line 1, Dn $D_{11.12}$ ins. वैशं° उ°. — (L. 2) K_2 Dn_2 $D_{7.8.11.12}$ तथा (for तदा). D_9 पृथासुतो (for तदार्जुनो). $D_{1.3.4.8}$ वरिष्ठं. — (L. 3) Dn $D_{11.12}$ तथा (for तदा). — (L. 4) K_2 Dn_2 नृपोवरं; D_{10} भूयोपरं. D_9 अभ्यभाषत (for आबभाषे).]

Colophon om. in D_4. Ś$_1$ missing. — *Adhy. name*: $B_{1.3}$ D_6 अर्जुनवाक्यं; B_4 संमंत्रणं; D_8 रूपविन्यासमंत्रिणं; D_{10} पांडवमंत्रः; T_2 भीमार्जुनात्मगूहनः; G_1 M_1 भीमार्जुनगूहनं; G_3 भीमार्जुनच्छन्नवासकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K B_4 $D_{1.3.5.6.9.10}$ T_2 2; T_1 G M 3. — *S'loka no.*: D_1 33; G_3 51; M_1 50.

3

1 Before 1, Dn $D_{11.12}$ ins. 63* (cf. v. l. 27 of the preceding adhy.). — T_1 reads 1^{ab} here (with v. l.), and repeats it (as in text) after 68* (see (below). — ^{a}) T_1 किंकर्मा किंसमाचारो. — ^{b}) T_2 G M तस्य (for तत्र). $D_{1.5}$ करि°; G_3 चिकीर्ष्य°. $B_{1.2}$ तत्रस्थो विचरि°; T_1 नकुलोयं भविष्यति. — After 1^{ab}, N ins.:

64* कर्म तत्त्वं समाचक्ष्व राष्ट्रे तस्य महीपतेः ।
[D_{1-3} कर्मैतन्नः समा°. Dn $D_{6.11.12}$ राज्ये (for राष्ट्रे). $D_{7.9}$ महात्मनः (for मही°).]
Thereafter K_2 $D_{4.7.8}$ *repeat* 4. 1. 16^{cd} (v. l. °नगरे for °नृपतेः). — K_1 $D_{1.3.5}$ om. 1^{cd}. — ^{c}) K_2 च सौम्यश्च; $G_{2.3}$ सुशीलश्च (for च शूरश्च). — ^{d}) K_2 सुखोच्यते; $B_{1.3}$ T_2 G_1 M (except M_3) सुखैधितः. — After 1, D_2 (marg.) ins.:

65* त्वत्समो रूपसंपन्नो न पश्यामि महीतले ।;

D_9 ins.:

66* ईदृशीमापदं प्राप्य कथं तत्र निवत्स्यसि ।;

S ins.:

67* अदुःखार्हश्च बालश्च लालितश्चापि नित्यशः ।
(followed, in G_1, by a *repetition* of 1^{ab}, with तस्य for तत्र). — T M cont.: G_1 ins. after the *repetition* of 1^{ab}:

68* सोऽयमार्तश्च शान्तश्च किं नु रोचयिता त्विह ।,
followed, in T_1, by a *repetition* of 1^{ab} (as in text). — $G_{2.3}$ ins. after 67*:

69* स त्वं मृदुश्च शूरश्च किं नु ते रोचते त्विह ।

2 ^{a}) S अश्वाध्यक्षो; Ca.c as in text. Cr cites बन्धः, Crp (Dev.) बन्धा. — ^{b}) S विराटस्येति मे मतिः. — After 2^{ab}, N ins.:

70* सर्वथा ज्ञानसंपन्नः कुशलः परिरक्षणे ।
[K_2 सर्वार्थज्ञान°; $D_{4.8}$ संपन्नश्चाश्वविद्यायां; D_9 सर्वाश्वज्ञान°. Cv cites ज्ञानसंपन्नः.]
— ^{c}) S दामग्रंथीति (for ग्रन्थिको नाम). Cvp दाम्ना; Cv नाम्ना (as in text). $D_{1.3}$ असा; Cv अहं (as in text). — After 2, S ins.:

71* दामग्रन्थीति विख्यातः कुशलो दामकर्मणि ।
न मा परिभविष्यन्ति जना जातु हि कर्हिचित् ।
[(L. 1) M दामग्रन्थिपरिज्ञातः (for prior half). — (L. 2) T G मां (for मा). $M_{3.5}$ वाजिनो जातु कर्हि°.]

C. 4. 63
B. 4. 3. 4
K. 4. 4. 7

कुशलोऽस्म्यश्वशिक्षायां तथैवाश्वचिकित्सिते ।
प्रियाश्च सततं मेऽश्वाः कुरुराज यथा तव ॥ ३
ये मामामन्त्रयिष्यन्ति विराटनगरे जनाः ।
तेभ्य एवं प्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि ।
किं वा त्वं तात कुर्वाणः प्रच्छन्नो विचरिष्यसि ॥ ५

सहदेव उवाच ।

गोसंख्याता भविष्यामि विराटस्य महीपतेः ।
प्रतिषेद्धा च दोग्धा च संख्याने कुशलो गवाम् ॥ ६
तन्तिपाल इति ख्यातो नाम्ना विदितमस्तु ते ।
निपुणं च चरिष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ७

---

3 ^{a}) D1–3 अश्वरक्षायां; D4 अश्वविद्यायां. — ^{b}) B1.3 Dn D11.12 °चिकित्सने. — After 3, B2.3.4 (om. line 1) D2.3.10 ins.:

72* नदुष्टाश्च भविष्यन्ति किशोरा वडवा अपि ।
नदुष्टाश्च भविष्यन्ति पृष्ठेषु च रथेषु च ।

[Cf. 74*. — (L. 1) D10 निर्दुष्टाश्च; B3 न दुष्टाश्वा; D3 अदुष्टाश्च. — (L. 2) B2.4 D2.10 अदुष्टाश्च; B3 शिक्षिताश्च; D3 न च दुष्टा. B2 D2 पृष्ठेषु रथवर्त्मसु.]

B2 cont.: B1 ins. after 4:

73* पुरा युधिष्ठिरस्याहं हयज्ञो भरतर्षभ ।
[Read हयज्ञो.]

On the other hand, S ins. after 3:

74* न मां परिभविष्यन्ति किशोरा वडवास्तथा ।
नदुष्टाश्च भविष्यन्ति पृष्ठे धुरि च मन्नताः ।

4 ^{a}) B D5.6 ये च मां मंत्र°; D1–3 ये मां त्वामंत्र°; S प्रेक्षंति (T1 G2.3 प्रेक्षंते; T2 प्रेक्ष्यंति; G1 प्रेष्यंति; M5 प्रक्ष्यंति) ये च (G1 येन; M5 चैव) मां केचित्. Cc cites आमंत्र°. — ^{c}) B1.3 (m as in text) D4 तेषां (for तेभ्य). B1.3 (m as in text) मंत्रं; Cv एवं (as in text). Dn2 D11 विवक्ष्यामि; Cv as in text. — ^{d}) K तथा (for यथा). B1.3 D4 विहरिष्ये यथासुखं; D2.3 यथा ह्यासमहं पुरा; D7.9 पांडवस्य महीभुजः. — After 4, B1 ins. 73*, followed by a *repetition* of 4^{cd} (v. l. तेषां मंत्रं for तेभ्य एवं, and विहरिष्ये यथासुखं); K2 D2–4.10 ins.:

75* पाण्डवानां नरेन्द्राणामश्वपालोऽतिशोभनः ।;

Dn D11.12 ins.:

76* पाण्डवेन पुरा तात अश्वेष्वधिकृतः पुरा ।;

and, finally, D7.9 ins.:

77* युधिष्ठिरस्याश्वबन्धो वेद मां तेषु तेष्वहम् ।
परिभ्रमन्निहायातस्तव मत्स्यपते पुरम् ।

Then follows in D7 a variation of 10 (v. l. तुरगान् for वृषभान्). — K1 B D1.5.6.3 ins. after 4: K2 D2–4.10, after 75*: Dn D11.12, after 76*: D7.9, after 77*:

78* विराटनगरे छन्नश्चरिष्यामि महीपते ।

[D1–3 तत्रैव नगरे; D4 चरिष्यामि पुरे. K D1–4 विराटस्य (for चरिष्या°). K1 D1–4 °पतेः; D5 विशां पते; D3 यथासुखं.]

B1.3.4 D6 cont.: G2.3 ins. after 7:

79* न च मां वेत्स्यते कश्चित्तोषयिष्ये च तं नृपम् ।

[= line 2 of 25*. — G2.3 तत्ते रोचतु पार्थिव (for the posterior half).]

D2 ins. after 78*:

80* वैराटे भूप संछन्नो विहरिष्याम्यहं यथा ।

After 4, T1 G1 ins.:

81* अहं परिचरिष्यामि विराटं राजसत्तमम् ।

T1 cont.: G2.3 ins. after 79*:

82* इत्येतन्मत्प्रतिज्ञातं विहरिष्याम्यहं यथा ।

(which is a v. l. of 4. 2. 8^{cd}). — T1 cont.: T2 G2.3 M ins. after 4: G1, after 81*:

83* नकुलेनैवमुक्तस्तु धर्मराजोऽब्रवीद्वचः ।

5 After युधिष्ठिर उ°, S (G1 om. lines 3–5) ins.:

84* बृहस्पतिसमो बुद्ध्या नये चोशनसा समः ।
मन्त्रैर्नानाविधैर्नीतः पथ्यैः सुपरिनिष्ठितैः ।
सुप्रणीतैः सुमार्गस्थो राजतन्त्रमपालयत् ।
न चास्य चलितं किंचिद्ददृशुस्तद्विदो जनाः ।
सुनीतनायी शूरश्च सर्वमन्त्रविशारदः ।
अधिकं मातुरस्माकं कुन्त्याः प्रियतरः सदा ।

[(L. 2) T1 वान्यैः; G1 पार्थैः; G2.3 शास्त्रैः (for पथ्यैः). — (L. 3) M3 अचारयत्; M5 अपारयत्. G2.3 राजपुत्रः प्रियंवदः. — (L. 4) T1 सदृशं; G2.3 स्खलितं (for चलितं). — (L. 5) T सुनीतिज्ञश्च शू°; G2.3 सुनीतो नयशू°.]

— ^{a}) D10 T °देवः. S कर्म (for तस्य). — ^{b}) B1.3 °पे विचरि°; D10 °पे तु चरि°; S तस्य (G2 मत्स्य-) राष्ट्रे च(T1 क)रिष्यसि (T °ति). — After 5^{ab}, M5 ins.:

85* माद्रीपुत्र विराटस्य रंस्यसे केन कर्मणा ।

— ^{c}) B1.3 तात; D9 कर्म (for वा त्वं). B1.3.4 Dn1 D4 कर्म; Dn2 D9.11.12 तत्र (for तात). — ^{d}) K B2.5 Dn D7.11.12 विहरि°. D3 प्रच्छन्नस्य भविष्यसि; D9 तात छन्नो भविष्यसि. — After 5, D4 ins.:

86* वर्षं विराटनगरे बहुव्यालसमावृते ।

अहं हि भवता गोषु सततं प्रकृतः पुरा ।
तत्र मे कौशलं कर्म अवबुद्धं विशां पते ॥ ८
लक्षणं चरितं चापि गवां यच्चापि मङ्गलम् ।
तत्सर्वं मे सुविदितमन्यच्चापि महीपते ॥ ९
वृषभानपि जानामि राजन्पूजितलक्षणान् ।
येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वन्ध्या प्रसूयते ॥ १०

सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा ।
न च मां वेत्स्यति परस्तत्ते रोचतु पार्थिव ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

इयं तु नः प्रिया भार्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
मातेव परिपाल्या च पूज्या ज्येष्ठेव च स्वसा ॥ १२
केन स्म कर्मणा कृष्णा द्रौपदी विचरिष्यति । C. 4. 74 B. 4. 3. 15 K. 4. 4. 24

---

6 a) D8 गोवताहं; T2 गोसंख्यानो; G1 गोसंख्योहं; Cv as in text. — b) D4 °स्य महात्मनः; D5 विराटनृपतेरहं; S °स्येति रोचये. — c) S प्रतिमोक्ता (G1 प्रमुमोक्ता); Ca.c.r as in text. G2.3 गोप्ता (for दोग्धा). — d) S संख्यान-; Cr.s as in text. K अभवत् (for गवाम्).

7 a) B D1.5.6 तंत्रि(B1.2 °त्री)पाल; Cr.v as in text. Cvp cites तन्त्रपालः, Cs तन्ति. D4 S तंत्री(T1 °त्रि)पालेति मे नाम (T1 नामेदं). — b) B1.3 मे (for ते). Dn D11.12 नाम्नाहं विदितस्तथा; D4 S स्वयं प्रोक्तं (D4 क्लृप्तं; G2.3 प्रोक्तो) भविष्यति. — After 7^{ab}, G2.3 ins.:

87* अभिमानात्तु मां राजन्प्रवदिष्यन्ति पाण्डवाः ।
[G3 प्रपतिष्यंति.]

On the other hand, S ins. after 7^{ab} (G2.3, after 87*):

88* अरोगा बहुलाः पुष्टाः क्षीरवत्यो बहुप्रजाः ।
निष्पन्नसत्त्वाः सुभृता व्यपेतज्वरकिल्बिषाः ।
नष्टचोरभया नित्यं व्याधिव्याघ्रविवर्जिताः ।
गावः सुसुखिता राजन्निरुद्विग्ना निरामयाः ।
भविष्यन्ति मया गुप्ता विराटपशवो नृप ।

[(L. 2) G2 निभृता; M सुहृदो (for सुभृता). — (L. 3) M (except M1) व्याल- (for व्याधि-).]
— c) K2 सं-; B5 Dn2 D5.6.8.11 तु; D1.2.4.10 वि-; G2.3 त्वा- (for च). — d) S प्रीतिरत्र परा हि मे. — After 7, G2.3 ins. 79* and 82* (cf. v. l. 4).

8 ab) K3 भवतां; D1.6 T G1.3 °तो; D3 M (except M4) भविता. Dn1 transp. भव° and सत°. T1 प्रसृतं; T2 व्यापृतः (for सततं). G M transp. सत° and प्रकृ°. B Dn D5.6.9.11.12 Ca प्रहितः; D8 सत्कृतः; D10 प्रहितं; Cc.r.v प्रकृतः (as in text). — D1 om. 8^{c}–9^{b}. — c) B5 Dn D4.5.9–12 S (except M1) सर्वं; D2.3 पूर्वं (for कर्म). — d) K व्यवबुद्धं; B1 D6 ह्यनु°; B2.3m ह्यनुबद्धं; B3 ज्ञानबद्धं; B4 ह्यनुबंधं; D7 स्वनुबंधो; D8 ह्यव°; T1 अन्वबुध्यं; T2 G1 M4 अनु°; Cc अनुबंधं. D8 एतज्ज्ञातं च पार्थिव; G2.3 अनुबुध्यस्व भारत.

9 D1 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — a) T2 M रक्षणं (for लक्ष°). D4.9 चापि; D3.4 S चैव. — b) S गवां मंगल-लक्षणं. Cc cites पूजितलक्षणं (?), Cv मंगलं. — c) D7.9 अस्ति (for सु-). — d) D1–3 विशां पते; T1 महामते. — After 9, B1.3.5 ins. (an anticipation of) 4. 9. 10, repeating the stanza in its proper place.

10 a) B2 D5.6 S Ca.r ऋषभान्.

11 b) D3.4 तस्य; Cv अत्र (as in text). K सदा मम; D3.4 भविष्यति; S परा हि मे (for हि मे सदा). — T1 G2.3 ins. after 11^{ab}: M5, after 90* (see below):

89* विराटनगरे गूढो रंस्येऽहं तेन कर्मणा ।
तोषयिष्येऽपि राजानं मा भूच्चिन्ता तवानघ ।

— c) D4 स; M2.5 हि (for च). M1 मे; M2.4 मा (for मां). B2.4.5 Dn D2.5.6.8–12 वेत्स्यते (D2 वित्सिति; D2m वेत्सिते) कश्चित् (D2 परः). — d) B1.3 D4 पांडव (for पार्थिव). K वसतस्तत्र भारत; B2.4.5 Dn D5.6.9–12 तोषयिष्ये च (D5 °यिष्यामि) पार्थिवं (B2.4 तं नृपं); D7 तत्ते पार्थिव रोचते. — After 11, T1 M5 ins.:

90* इत्येतद्वः प्रतिज्ञातं विचरिष्याम्यहं यथा ।
[=(var.) 4. 2. 8^{cd}. — M5 इत्येव मत्प्रति°.]

In M5, 90* is followed by 89*.

12 S (except G2 M4.5) reads st. 12–15 in the order 13, 15, 12, 14; for G2 M4.5 cf. v. l. 14. — a) B1.4 Dn D6.7.9.11.12 M2 हि; M5 च (for तु). — After 12^{ab}, D4 ins.:

91* किं करिष्यति पाञ्चाली राजसूयाभिषेचिता ।

— d) S transp. इव च and स्वसा.

13 For S cf. v. l. 12. — ab) K1 केनास्म; B5 केनस्मि; Dn2 केनस्वी; D1–4 केन सा; D7 T G1 केनात्र; D8 केनेह; D9.11 M3 केन स्वित्; D10 केनासौ; M1.2 केनास्मि (? पि). K B1.3 Dn D1–4.11.12 transp. कर्म° and द्रौप°. — D7 om. 13^{c}–14^{d}. — c) G2.3 इह (for हि). K D4.8 M किंचन (for किंचिद्धि-).

14 For sequence of T G1.3 M1–3 cf. v. l. 12; G2 M4.5 transp. 14 and 15; D7 om. 14 (cf. v. l. 13). — a) D2.4.8 सुकुमारा; Cc as in text. D1.2 सुबाला;

C. 4. 74
B. 4. 3. 15
K. 4. 4. 24

न हि किंचिद्विजानाति कर्म कर्तुं यथा स्त्रियः ॥ १३
सुकुमारी च बाला च राजपुत्री यशस्विनी ।
पतिव्रता महाभागा कथं नु विचरिष्यति ॥ १४
माल्यगन्धानलंकारान्वस्त्राणि विविधानि च ।
एतान्येवाभिजानाति यतो जाता हि भामिनी ॥ १५

द्रौपद्युवाच ।

सैरन्ध्र्योऽरक्षिता लोके भुजिष्याः सन्ति भारत ।
नैवमन्याः स्त्रियो यान्ति इति लोकस्य निश्चयः ॥ १६
साहं ब्रुवाणा सैरन्ध्री कुशला केशकर्मणि ।
आत्मगुप्ता चरिष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि ॥ १७

S सुशीला. Cc.r.v cite बाला. — K_1 om. 14^{c}–$15.^{d}$ — ^{cd}) D_{1-3} हि (for नु). D_4 सुखार्हा दुःखसागरे; D_3 कथं चानुचरिष्यति. S कथं वत्स्यति कल्याणी विराटनगरे सती. — After 14, M_4 ins.:

92* वैशं° ।
इत्येवमुक्त्वा भ्रातॄणां पाञ्चालीं द्रौपदीं प्रति ।

On the other hand, M ins. after 14 (M_4, after 92*):

93* अथोवाच तदा कृष्णा युधिष्ठिरमिदं वचः ।

15 For T $G_{1.3}$ M_{1-3} cf. v. l. 12; G_2 $M_{4.5}$ transp. 14 and 15; K_1 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) $B_{1.3.5}$ $G_{2.3}$ माल्यं गंधम्; $D_{1.2}$ T G_1 M (except M_2) माल्यान्गांधान्. $B_{1.3}$ $G_{2.3}$ अलंकारं. D_3 माल्यान्गंधा[न्] रतिकारान्. — ^{b}) $G_{2.3}$ मृदूनि शयनानि च. — ^{c}) $B_{1.3}$ $M_{2.4}$ °न्येव विजा°; $D_{1.3}$ °न्येव हि जा°. — ^{d}) T_2 $G_{2.3}$ M (except M_2) च (for हि). B (except B_4) $D_{5.7.9.10}$ साधु साध्वीव्रते स्थिता (= 19^{d}). Cs.v cite यतो जाता. — After 15, M_4 repeats 12.

16 After द्रौपदी (v. l. for द्रौपद्युवाच), S ($M_{1.3-5}$ om. line 7) ins.:

94* अहं वत्स्यामि राजेन्द्र निर्वृतो भव पार्थिव ।
यथा ते मत्कृते शोको न भवेन्नृप तच्छृणु ।
यथा तु मां न जानन्ति तत्करिष्याम्यहं विभो ।
छन्ना वत्स्याम्यहं यन्मां न विज्ञास्यन्ति केचन ।
वृत्तं तत्र समाख्यास्ये शमाप्नुहि विशां पते । [5]
सैरन्ध्री जातिसंपन्ना नाम्नाहं व्रतचारिणी ।
भविष्यामि महाराज विराटस्येति मे मतिः ।

[(L. 2) $G_{2.3}$ जातु; M तात (for नृप). — (L. 3) M_1 एषां तु मनुजानां तु; M_2 तेषां तवानुजातानां; $M_{3.4}$ एषां तवानुजानां च; M_5 एषाहं त्वदनुज्ञाता (for the prior half). T G प्रभो (for विभो). — (L. 4) M_2 राजन्; $M_{4.5}$ ये मां (for यन्मां). — (L. 5) $G_{2.3}$ तदाख्यास्ये.]
— ^{a}) T G M_5 सैरंध्र्यो रक्षिताः (T_2 °ता; G_2 °तां); $M_{1.2}$ सैरंध्री रक्षणा; M_3 सैरंध्री रक्षिताः; M_4 सैरंध्र्या रक्षिता. S(except $M_{2.3.5}$) स्त्रीणां (for लोके). Ca सैरंध्र्योऽरक्षिताः. Cap रक्षितस्त्रीकाः (prob. for ऽरक्षिता लोके). Cv सैरंध्र्यो रक्षिता लोके; Cr (in prose order) as in text. Cs.np रक्षिता (for ऽरक्षिता). — ^{b}) Cr अभुजिष्याः; Ca.c.s as in text. D_{1-3} भूभृतां (for भारत). — ^{c}) K_1 B_3 D_6 नव मान्याः; $B_{2.5}$ $D_{5.9}$ न वै मान्याः; B_4 नरैर्मान्याः. $D_{1.3}$ संति (for यान्ति). S एकपत्न्यः (cf. Ca) स्त्रियश्चैताः. Ca cites in prose order स्त्रियो ऽन्यं न यान्ति (?); Cr also in prose order मान्याः स्त्रियो न यान्ति; Cv paraphrases our text. ❀Cr: निश्चय इत्यनन्तरं एकपत्नीव्रताश्चैता इति लोकस्य निश्चय इति जनार्दनटीका ।❀ — ^{d}) $D_{1.2}$ त्विति; D_3 कृत- (for इति). $G_{2.3}$ लोकेषु. B_2 यथैताः प्राकृताः स्त्रियः. — After 16, B_2 D_6 ins.:

95* एकपत्नीव्रताश्चैता इति लोकस्य निश्चयः ।
[Cf. Cr above. B_2 °व्रतोपेता.]

17 ^{a}) K_1 वेश°; K_3 वेष° (for केश°). — After 17^{ab}, N ins.:

96* युधिष्ठिरस्य गेहेऽस्मि द्रौपद्याः परिचारिका ।
उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टा राज्ञा च भारत ।

[= (var.) 4. 2. 26. — (L. 1) K B Dn $D_{4-8.10-12}$ गेहे वै; D_1 गेहेस्मिन्; D_9 गेहेहं. — (L. 2) $B_{1.3}$ विशां पते (for च भारत). Cr cites परिचारिका.]

On the other hand, S ins. after 17^{ab}:

97* प्रमदाहारिका लोके पुरुषाणां प्रवासिनाम् ।
नाहं तत्र भविष्यामि दुर्भरा राजवेश्मनि ।
कृता चैव सदा रक्षा व्रतेनैव नराधिप ।

[(L. 1) T_1 °चारिका; T_2 G_1 M_2 °भारिका; G_2 °हारिणी. G_1 केषां (for लोके). — (L. 3) G_2 कृशा (for कृता). G_2 क्षामा; G_3 M_{1-3} रक्ष्या.]
— S transp. 17^{cd} and 18. — ^{c}) K गुप्तगुप्ता; S अनुगुप्ता; Cc as in text. $D_{4.10}$ भवि° (for चरि°). — ^{d}) D_{1-3} यत्त्वं मां; D_4 यथा त्वं; M_5 यन्मा त्वं. B D (except $D_{1.3}$) परिपृच्छसि (for अनु°). T_1 $G_{2.3}$ युष्माभिस्तत्र तस्थुषी. ❀Cr: आत्मभूषकत्वात् (cf. the gloss on 16: परि भूषणे) मामुद्दिश्य पृच्छसि ।❀

18 S transp. 17^{cd} and 18. — ^{a}) K सुदेष्णां. — ^{d}) N (except D_{1-3}) $M_{4.5}$ मा भूत्ते. — After 18, T_1 $G_{2.3}$ ins.:

98* इत्येवं मत्प्रतिज्ञातं विहरिष्याम्यहं यथा ।
[= (var.) 4. 2. 8^{cd}. — T_1 एतत् (for एवं), and यन्मां त्वमनुपृच्छसि (for the posterior half).]

सुदेष्णां प्रत्युपस्थास्ये राजभार्यां यशस्विनीम् ।
सा रक्षिष्यति मां प्राप्तां मा ते भूद्दुःखमीदृशम् ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।
कल्याणं भाषसे कृष्णे कुले जाता यथा वदेत् ।
न पापमभिजानासि साधु साध्वीव्रते स्थिता ॥ १९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

युधिष्ठिर उवाच ।
कर्माण्युक्तानि युष्माभिर्यानि तानि करिष्यथ ।
मम चापि यथाबुद्धि रुचितानि विनिश्चयात् ॥ १
पुरोहितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु ।
सूदपौरोगवैः सार्धं द्रुपदस्य निवेशने ॥ २
इन्द्रसेनमुखाश्चेमे रथानादाय केवलान् ।
यान्तु द्वारवतीं शीघ्रमिति मे वर्तते मतिः ॥ ३
इमाश्च नार्यो द्रौपद्याः सर्वशः परिचारिकाः ।
पाञ्चालानेव गच्छन्तु सूदपौरोगवैः सह ॥ ४
सर्वैरपि च वक्तव्यं न प्रज्ञायन्त पाण्डवाः । C. 4. 87 B. 4. 4. 5 K. 4. 5. 5

---

19 a) S भाषते. D8 भद्रे; S कृष्णा. — b) D4 सती; G2.3 तथा (for वदेत्). B1–4 Dn D5–7.9.11.12 जातासि (B4 हि) भामि(B1.3.4 Dn2 D5.6.11 °वि)नि. T G1 M यथा कौलेयकी तथा. — c) D1–3 अपापाम् (for न पापम्). Dn1 D1–3.10 अभि(D2 °पि)जानामि; S अनवद्यांगी. — d) K B2 Dn1 D4.8 transp. साधु and साध्वी- (K D8 साध्वि). D5 साध्वि (for साध्वी-). D1–3 स्थितां. S भाषते चारुहासिनी. — After 19, N ins.:

99* यथा न दुर्हृदः पापा भवन्ति सुखिनः पुनः ।
कुर्यास्तथा त्व कल्याणि लक्षयेयुर्न ते यथा ।

[(L. 2) B4 D1.3.9 कुर्यात्. B2 तथा हि; Dn1 D4–6 तत्त्वं हि (for तथा त्वं). Dn1 तथा; D2m.3 जनाः (for यथा). Co cites दुर्हृदः and लक्षयेयुः, Cv दुर्हृदः.]
D2–4.8 cont.:

100* इति निगदितवृत्तां धर्मसूनुर्निशम्य
प्रथितगुणगणौघालंकृतां राजपुत्रीम् ।
व्यसनशतनिमग्ना विक्रियन्ते न साध्व्यो
मुदितहृदयवृत्तिर्वाक्यमेतज्जगाद ।
[(L. 2) D3.4 प्रथितनिजगुणौघा°.]

Colophon om. in D4.7. Ś1 missing. — *Adhy. name:* B1–4 संमंत्रणं; D8 द्रौपदीवाक्यं; D3.10 रूपविन्यासः; D9 स्वस्वकर्मनिरूपणं; T2 अज्ञातवासमंत्रः; G1 कृष्णागूहनं; M4 यमकृष्णाच्छन्नवासोपायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K B4 D1.5.6.10 T2 3; T1 G M 4. — *S'loka no.:* G3 36.

4

1 b) B1 Dn D5.7–9.11.12 यानि (for तानि). T2 G M4.5 चरि° (for करि°). — c) B1.3 यथाबुद्धिः; B2.4 D5–7 यथाबुद्ध्या. — d) K रुचितास्ति (K1 °स्वि); D4 रुचितापि; D5 रुचितो हि; D8 रुचितां तां; T M5 रुचिता हि; G2 रुचितेति; M1–4 रुचिताभि- (for रुचितानि). D4 भविष्यति; D8 निबोधत; G2.3 T1 विनिश्चिता (for विनिश्चयात्). B1.3 भवित्री सुविनिश्चिता; Dn D9.11.12 रुचिता विधिनिश्चयात्; D1–3 रुचिताभिविनिश्चये; G1 रुचिताभिविनिश्चयः.

2 c) N (except K B2 D7.9) M1 सूत-; T1 G3 M2.3.5 (*sup. lin.*) सूदाः; T2 G1.2 M4.5 सूताः (cf. v. l. 4). C3 सूदाः (=पाचकाः), and पौरोगवाः.

3 a) B D6.8–10 M5 Cv इंद्रसेनादयश्च. Dn2 D4.11.12 M5 एव; D1 इमान्; D8 एतान्; T G M1–4 एते (for इमे). — b) K केवलं; Co as in text. — d) K निश्चिता (for वर्तते).

4 b) B1.3 S (except M3.5) सर्वतः; B2.4.5 D (except D1.3.4.7.9) सर्वाश्च. G2 M1 °चारकाः. — c) A few MSS. पंचालान्. — d) N (except K Dn1 D7.9) M1.4 सूत-; T G2 M2.5 सूदाः; G1 M3 सूताः (cf. v. l. 2). — T1 ins. after 4: G1, after 102* (see below):

101* गत्वा द्वारवतीं चैव काम्पिल्यं च पुरोत्तमम् ।

5 b) K D5.9 ज्ञायंते हि (D5 च); B Dn D1.3.4.6–8.10–12 T M1 प्राज्ञायंत. — After 5ab, T1 G1 ins.:

102* अर्धरात्रे महात्मानो भिक्षादान्ब्राह्मणानपि ।,

which in G1 is followed by 101*. — c) D1.2.7–9 G3 om. हि. Dn1 S अपाहाय; D5 अवा°; D7 अपाहृत्य; Co as

C. 4. 87 B. 4. 4. 5 K. 4. 5. 5 गता ह्यस्मानपाकीर्य सर्वे द्वैतवनादिति ॥ ५

धौम्य उवाच ।

विदिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः ।
अतोऽहमपि वक्ष्यामि हेतुमात्रं निबोधत ॥ ६

हन्तेमां राजवसतिं राजपुत्रा ब्रवीमि वः ।
यथा राजकुलं प्राप्य चरन्प्रेष्यो न रिष्यति ॥ ७
दुर्वसं त्वेव कौरव्या जानता राजवेश्मनि ।
अमानितैः सुमानार्हा अज्ञातैः परिवत्सरम् ॥ ८

---

in text. — d) B1.3.5 m D10 इतः; D7 अपि (for इति). — After 5, N (except K1 D1.3.4.8; B2 om. line 2; D2 marg.) ins.:

103* वैशंपायन उवाच ।
एवं तेऽन्योन्यमामन्त्र्य कर्माण्युक्त्वा पृथक्पृथक् ।
धौम्यमामन्त्रयामासुः स च तान्मन्त्रमब्रवीत् ।;

while S (G1 M3 om. line 2) ins.:

104* वैशंपायनः ।
तानन्वशास्त धर्मात्मा सर्वधर्मविशेषवित् ।
धौम्यः पुरोहितो राजन्पाण्डवान्पुरुषर्षभान् ।

[G1 M om. वैशं°. — (L. 1) G2 M तानन्वशासद्धर्मात्मा. M1 °मंत्र° (for °धर्म°).]

6 After धौम्य उ°, N (except D2) M (except M2) ins.:

105* विहितं पाण्डवाः सर्वं ब्राह्मणेषु सुहृत्सु च ।
याने प्रहरणे चैव तथैवाग्निषु भारत ।
त्वया रक्षा विधातव्या कृष्णायाः फाल्गुनेन च ।

[(L. 1) B1.4 D4.6.10 M5 विदितं; B2.5 D5.6 m विदिताः (for विहितं). B2.5 Dn1 D3.5.6.10 M5 सर्वे; Cc.v सर्वं (as in text). M1.3.4 विदिते चापि वक्तव्यं; Ca विहितं पांडवाः सर्वे; Cn.v as above. — (L. 2) D1.8 Ccp प्रवहणे; D4 Crp प्रवहने; Ca.c.r.s as above. K याने च वाहने चैव; M1 वाहनं चायुधेष्वेवं; M3-5 यानेषु वाहने चैव. B1.3 तथाग्निषु च; B4 यथा चाग्निषु. — (L. 3) M (except M2) फल्गु°.]

N M (except M2) cont. (D2 ins. after धौम्य उ°):

106* विदितं वो यथा सर्वं लोकवृत्तमिदं नृप ।

[D4 वे; D6 नो; D10 M3 वा; M5 ते (for वो). B2.4.5 Ca न्यायं; D8 -पूर्वं (for सर्वं). K2 लोकव्रतम्; D7 लोके वृत्तम्; Cv इतिवृत्तम्; Ca as above. D2.4.6 इमं (for इदं). B D5-9 नृपाः; Dn तत्र (for नृप).]

— After 6ab, B Dn D2 (marg.). 5.6.9-12 ins.:

107* एष धर्मश्च कामश्च अर्थश्चैव सनातनः ।

[B4 Dn2 D9.11.12 एवं (for एष). D6 स्वार्थश् (for अर्थश्). B D2.5.6.10 अपि (for एव). D9 वर्धतेर्थः (for अर्थश्चैव).]

— d) K1 B Dn D2.5-7.9-12 G1 Cc हेतुमत्र. Cr cites only हेतुं.

☞ For st. 7-43 cf. Vidhurapaṇḍita Jātaka (ed. Fausböll, vol. 6, pp. 292 ff.), Gāthās 126 ff. See also H. Lüders, *Ueber die Grantharecension*, pp. 63 ff.

7 a) K M1.2 °वसतीं; D2 °वद्वारं; Cc.r.v as in text. — b) Dn D11.12 अहम् (for वः). — d) G1 प्रेक्ष्यो; M3-5 भृत्यः (for प्रेष्यो). T1 G1 M1 भविष्यति; M2.5 न दूष्यति; M3 damaged; M4 तरिष्यसि; only G2.3 न रिष्यति (as in text)! N T2 सर्वान्दोषांस्तरिष्यथ (D8 सर्वदुःखं तरिष्यतं).

8 a) K1 दुर्वसैः; K2 दुर्वासैः; T G1 M दुर्वासं (M1 °सः); Cc.r.s.v as in text. K om. तु. B2.4 Dn2 D1.7.8.11.12 T2 G1 चैव; Dn1 बत; D9 ननु (for त्वेव). D4 निवसंत्वेव; G2.3 दुर्वसं (G3 °स)त्वेव. B2 Dn1 G2 M1.4 Cc कौरव्य; Dn2 D11.12 T2 कर्तव्यं; T1 M2 कौंतेय. — b) K जानतै; D5.10 Ccp जानतां; D5 m.9 m सततं; S (except T2) जातेन; Cc.r.v as in text. K D1-4 °वेश्मसु; T1 G M कुरुवेश्मनि; Cv as in text. — c) B2.4 अमानिताः; Cc as in text. B1.3 Dn1 Cc मानितैर्वा; Dn2 D2.4.9-12 तु (D2.4.10 च; D5 स्व) मानार्हा (D2.9 °र्हैः). K अमानितेषु राज्यार्हैः; D1.3.8 S °नितेन मानार्हा (T1 M °र्हः). Cv cites अमानितेन. — d) B2.4 स्वज्ञाताः; B5 D5-7 स्वज्ञातैः; D4 अज्ञाताः; S गूढेन. D8 प्रतिवत्सरं; G1 परिवर्तितुं; Cc as in text. — K2 B4.5 Dn D2 (marg. *sec. m.*). 5.7.9-12 ins. after 8: B1 D3.6, after 109*:

108* ततश्चतुर्दशे वर्षे चरिष्यथ यथासुखम् ।

[❀Cr: परिवत्सरमित्यनन्तरं ततश्चतुर्दशे वर्षे चरिष्यथ यथासुखमिति जनार्दनः ।❀]

B4 cont.: B1-3 D3.6 S ins. after 8:

109* पाण्डवाग्निरयं लोके सर्वशस्त्रमयो महान् ।
भर्ता गोप्ता च भूतानां राजा पुरुषविग्रहः ।

[(L. 2) Ca cites भर्ता गोप्ता च and explains पुरुषविग्रहः.]

In B1 D3.6 this is followed by 108*, in S by:

110* सर्वात्मना वर्तमानं यथा दोषो न संस्पृशेत् ।
राजानमुपजीवन्तं तस्य वृत्तं निबोधत ।,

which in turn is followed in T G M2-5 by 112*, and in M1 by:

दिष्टद्वारो लभेद्द्वारं न च राजसु विश्वसेत् ।
तदेवासनमन्विच्छेद्यत्र नाभिषजेत्परः ॥ ९
नास्य यानं न पर्यङ्कं न पीठं न गजं रथम् ।
आरोहेत्संमतोऽस्मीति स राजवसतिं वसेत् ॥ १०
अथ यत्रैनमासीनं शङ्केरन्दुष्टचारिणः ।
न तत्रोपविशेज्जातु स राजवसतिं वसेत् ॥ ११
न चानुशिष्येद्राजानमपृच्छन्तं कदाचन ।
तूष्णीं त्वेनमुपासीत काले समभिपूजयन् ॥ १२
असूयन्ति हि राजानो जनाननृतवादिनः ।
तथैव चावमन्यन्ते मन्त्रिणं वादिनं मृषा ॥ १३
नैषां दारेषु कुर्वीत मैत्रीं प्राज्ञः कथंचन ।
अन्तःपुरचरा ये च द्वेष्टि यानहिताश्च ये ॥ १४
विदिते चास्य कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि ।
एवं विचरतो राज्ञो न क्षतिर्जायते क्वचित् ॥ १५ C. 4. 101 B. 4. 4. 19 K. 4. 5. 14

111* क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत मेधावी कृशानपि कदाचन ।
एतत्त्रयं च पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ।
राजा तस्माद्बुधैर्नित्यं पूजनीयः प्रयत्नतः ।

M1 cont.: T G M2–5 ins. after 110*:

112* नातिवर्तेत मर्यादां पुरुषो राजसंमतः ।
व्यवहारं पुनर्लोके मर्यादां पण्डिता विदुः ।

S cont.: K2 B Dn (Dn1 om. lines 1–2) D5. 6. 10–12 ins. after 15:

113* गच्छन्नपि परां भूमिमपृष्टो ह्यनियोजितः ।
जात्यन्ध इव मन्येत मर्यादामनुचिन्तयन् ।
न हि पुत्रं न नप्तारं न भ्रातरमरिंदमाः ।
समतिक्रान्तमर्यादं पूजयन्ति नराधिपाः ।

[S transp. lines 1–2 and 3–4. — (L. 1) T2 G2 M2. 4. 5 भूतिं; M3 प्रीतिं (for भूमिं). K2 °ष्टश्चानुयो°; B4 °ष्टोप्यनियो°; D5 °ष्टोप्यनुयो°; D6 °ष्टो विनियो°; D10 °ष्टोयो नियो°; S भूमिपालनियो°. Cn cites the first three pādas, Cr only परां. — (L. 3) K2 D5 न पुत्रं न च पौत्रं हि (D5 नप्तारं).]

9 Cf. Vidhurap. Jātaka (*loc. cit.*), Gāthā 145; Lüders, *op. cit.* p. 63. — ^{a}) K B1 Dn D5. 7. 8. 11. 12 Cs दृष्ट-; Ca. c. v. np दिष्ट- (as in text). D6 न ते; D8 विशेद्; Ca लभेद् (as in text). Cr राजदिष्टद्वारः. K D2 राष्ट्रं; B1. 4. 5 Dn D1. 3. 5–7. 9–12 Ca. v द्रष्टुं (cf. Cs द्रष्टुमिच्छेत्); D8 वेश्म (for द्वारं). S स्पृष्ट(T2 दोष)द्वारं सदा पश्येत्. — ^{b}) K B1. 5 Dn1 D1–4. 7. 8. 9m. 10 Cv राजस्वेषु न वि°; B2–4 Dn2 D5. 6. 11. 12 Cc. np. sp रहस्येषु न वि°; D9 राजन्येषु न वि°. — ^{d}) D2. 9 G2. 3 यश्च; T2 यस्तु; G1 यत्त्वां; Cv यत्र (as in text). B1 Dn D11. 12 नाभिपतेत्; D8 °भवेत्; D4. 8. 9 S (except M1. 3. 4) °लषेत्; D10 °व्रजेत्; Ca. c. v as in text (cf. Cr अभिषङ्गः = पराभवः). K मनः; Cv परः (as in text).

☞ For st. 10–43, S subst. a passage which, besides containing some additional stanzas, differs from the text in other respects also. The text of the Southern passage (with its variants) is given separately, under v. l. 43.

10 Cf. Vidhurap. Jātaka (*loc. cit.*), Gāthā 141. Cf. Lüders, *op. cit.* p. 64. For S cf. v. l. 43. — ^{a}) N यो न (for नास्य). — ^{b}) K नवं (for गजं). B4 हयं (for रथम्). D4 न पीठं न वरासनं.

11 For S cf. v. l. 43. K Dn1 D5. 8 (? hapl.) om. 11. — ^{a}) B1. 2 Dn2 D11. 12 Cn यत्र; Ca अथ (as in text). D4 तत्र; Ca. v यत्र (as in text). — ^{c}) N (K Dn1 D5. 8 om.) यो वै (for जातु).

12 For S cf. v. l. 43. D4 om. 12. — ^{a}) B Dn1 D1. 3. 5. 6. 9. 10 Ca चानुशिष्याद्; Dn2 D11. 12 जातु शिक्षेद्; D7 जातु शिष्याद्. Cc. n. s cite अनुशिष्यात्. — ^{c}) D1. 3. 8 एवम् (for एनम्). — ^{d}) B1 Dn2 D2. 7. 9. 11. 12 Cn. s समभिपूजयेत् (cf. Cv).

13 For S cf. v. l. 43. — ^{a}) Dn1 D1. 3 इह; D4 च (for हि). — ^{b}) D4 नरान् (for जनान्).

14 For S cf. v. l. 43. — ^{a}) Cap. rp (Dl.) दारैस्तु (Cap does not cite तु); Ca. r as in text. — ^{b}) B Dn1 D1. 3. 7. 9 कदाचन (for कथं°). — ^{d}) K D5 द्वेष्टि तान्न हिताश्च ये; D8 दुष्टपानहिताश्च ये; D7 (m as in text) दृष्टिपातगताश्च ये; D8 द्वेष्टारो नहिताश्च ये; D9 विद्विषंस्त्यहिताश्च तं; Ca as in text.

15 For S cf. v. l. 43. — ^{ab}) K1 D10 विदिते वा; K2 °तो वा; D1–3 विदितानि; D4 विहिते च. Dn2 D11. 12 transp. कुर्वी° and कार्या°. Dn1 D10 सुबहूनि; Cc सुलघूनि (as in text). — After 15^{ab}, D4. 8 ins.:

114* न चापि चरणौ प्राज्ञो धुनोज्जातु भुजौ क्वचित् ।

— ^{c}) B1. 2. 5 Dn D1. 2. 7–12 Cs राज्ञि; Cc. r as in text. — ^{d}) D10 च्युतिः; Ca. v क्षतिः (as in text). — After 15, K2 B Dn (Dn1 om. lines 1–2) D5. 6. 10–12

C. 4. 104
B 4. 4. 22

यत्नाच्चोपचरेदेनमग्निवद्देववच्च ह ।
अनृतेनोपचीर्णो हि हिंस्यादेनमसंशयम् ॥ १६
यच्च भर्तानुयुञ्जीत तदेवाभ्यनुवर्तयेत् ।
प्रमादमवहेलां च कोपं च परिवर्जयेत् ॥ १७
समर्थनासु सर्वासु हितं च प्रियमेव च ।
संवर्णयेत्तदेवास्य प्रियादपि हितं वदेत् ॥ १८
अनुकूलो भवेच्चास्य सर्वार्थेषु कथासु च ।
अप्रियं चाहितं यत्स्यात्तदस्मै नानुवर्णयेत् ॥ १९
नाहमस्य प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पण्डितः ।
अप्रमत्तश्च यत्तश्च हितं कुर्यात्प्रियं च यत् ॥ २०
नास्यानिष्टानि सेवेत नाहितैः सह संवसेत् ।
स्वस्थानान्न विकम्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ २१
दक्षिणं वाथ वामं वा पार्श्वमासीत पण्डितः ।
रक्षिणां ह्यात्तशस्त्राणां स्थानं पश्चाद्विधीयते ।
नित्यं विप्रतिषिद्धं तु पुरस्तादासनं महत् ॥ २२
न च संदर्शने किंचित्प्रवृद्धमपि संजपेत् ।
अपि ह्येतद्दरिद्राणां व्यलीकस्थानमुत्तमम् ॥ २३
न मृषाभिहितं राज्ञो मनुष्येषु प्रकाशयेत् ।

ins. 113*.

16 For S cf. v. l. 43. — a) K1 B8 om. च. K चैनम्; B2 एकम् (for एनम्). — b) K सह; B1.2 Dn D6.8.10–12 त्विह; Ca सदा (for च ह). — c) D1.8.10 अनृते च; Ca.r °तेन (as in text). D4.10 उपकीर्णो; Cc अपची°; Ca उपची° (as in text). — d) B1.2.5 D (except D5.7.8.10) हन्याद् (for हिंस्याद्). B1.2.5 Dn D6.10–12 एव; D8 एष; Ca एनम् (as in text). Some B and inferior D MSS. (incl. Dn) न संशयः, न संशयं, असंशयः (for असंशयम्).

17 For S cf. v. l. 43. — a) B1.2 Dn D7.11.12 यद्यद्; D2 यत्र; Ca यत्तु (for यच्च). D1–8 राजा; Ca.v भर्ता (as in text). D9 नियुंजीत; Ca.c अनुयुंजीत (as in text). — b) B1 Dn1 Cn तत्तदेवानु°; B8 D8.9 तदेवाभ्यनुवर्ण(B8m °र्त)येत्; Dn2 D2.7.9.11.12 तदेवास्यानु°. Ca cites अभ्यनुवर्णयेत्, Cv.rp (Dev.) -वर्ण-, Cr -वर्त-. — c) B (except B2) Dn D5.9.11.12 Ca.r अवलेपं; D7 परिवादं; Crp (Dev.) अपरेषां; Cc.v अवहेलां (as in text). — d) D1–8.7 क्रोधं; Ca as in text (cf. Cv कोपः).

18 For S cf. v. l. 43. — a) K अपार्थिवासु; Ca.c.r.v समर्थनासु (as in text). — b) D4 आचरेत् (for एव च). — c) D4 वर्णयेद्यत् (for संव°). — d) D1 हितात् (for प्रियाद्). D1 प्रियं; Ca.v हितं (as in text). B2 Dn D10–12 भवेत्; D7 च यत् (for वदेत्). D9 हिताद्धिततरं भवेत्.

19 For S cf. v. l. 43. — b) D1.2 सर्वासु च (for °र्थेषु). — c) K transp. अप्रियं and अहितं. B8 D1–8.8 हितं; Cc.r अहितं (as in text). — d) B4 Dn2 D5.11.12 °वर्त°; Cc °वर्ण° (as in text).

20 For S cf. v. l. 43. — b) Cnp खंडितः (for पण्डितः). — c) B1.2 Dn D9.11.12 सततं; D1.8 दांतश्च; D2 शांतश्च; D4.7 दक्षश्च (for यत्तश्च). Ca.c cite यत्तः. — d) D1.8.4 तत् (for यत्).

21 For S cf. v. l. 43. — a) B2 D4 कुर्वीत (for सेवेत). — b) Dn D5.6.8.10–12 Ccp.rp संवदेत्; D2–4 संविशेत्; Cc.r as in text. — c) D5 विकल्पेत; Ca.c as in text.

22 For S cf. v. l. 43. — b) Cn.rp पार्श्वे; Cr as in text. — c) K D2 रक्षणं; D4 पृष्ठतो; Ca.v as in text. D2 शत्रु- (for ह्यात्त-). — d) D8 पार्श्वस्थानं; D9 पश्चात्स्थानं (by transp.). D4 आसनं त्वभिधीयते. — e) B1 Dn D1.8.11.12 हि; D2 च; Cc वि- (as in text). B2.4.5 D5.6.8.10 च; D1 हि (for तु). — f) B1.8 च यत्; B5 मतं; D10 त्यजेत् (for महत्). — After 22, D10 ins.:

115* अप्रमत्तः सदा तिष्ठेदेवं राज्ञः प्रियो भवेत् ।

23 For S cf. v. l. 43. — a) B1 D8 अस्य दर्शने; B8 D4 Crp (Dev.) अस्यादर्शने; Ca असंदर्शने (cf. Cv); Cc.r.s संदर्शने (as in text). — b) K D5.7–9 Ca प्रबुद्धं; Dn1 D10 अवद्धं; Dn2 D11.12 Cc.n.rp (Catur.) प्रवृत्तं (cf. Cs प्रवर्तितं); Cap अवद्यं; Cr (cf. Cv) प्रवृद्धं (as in text). K Dn D4.6.10–12 संजयेत्; D5 संत्यजेत्; D7.9 संवदेत्; Cc.s as in text. B2 पुरक्रमपसंवसित् (sic); D8 प्रवृद्धमभिसंवदेत्.

24 For S cf. v. l. 43. — a) Cc वृथा (for मृषा). K Dn2 D6.7.9.11.12 Cn राज्ञा; B2.4 Dn1 D8.10 राज्ञां. — cd) N असूयंति हि (D6 च) राजानो जनान् (K1 B1 Dn D4.9.11.12 नरान्; Cn नृपान्) अनृतवादिनः. — After 24, N ins.:

116* तथैव चावमन्यन्ते नरान्पण्डितमानिनः ।

[K D5 जनान्; D1.8 नराः; D4 राजन् (for नरान्). D9 नरं पंडितमानिनं.]

यं चासूयन्ति राजानः पुरुषं न वदेच्च तम् ॥ २४
शूरोऽस्मीति न दृप्तः स्याद्बुद्धिमानिति वा पुनः ।
प्रियमेवाचरन्राज्ञः प्रियो भवति भोगवान् ॥ २५
ऐश्वर्यं प्राप्य दुष्प्रापं प्रियं प्राप्य च राजतः ।
अप्रमत्तो भवेद्राज्ञः प्रियेषु च हितेषु च ॥ २६
यस्य कोपो महाबाधः प्रसादश्च महाफलः ।
कस्तस्य मनसापीच्छेदनर्थं प्राज्ञसंमतः ॥ २७
न चोष्ठौ निर्भुजेज्जातु न च वाक्यं समाक्षिपेत् ।
सदा क्षुतं च वातं च ष्ठीवनं चाचरेच्छनैः ॥ २८
हास्यवस्तुषु चाप्यस्य वर्तमानेषु केषुचित् ।
नातिगाढं प्रहृष्येत न चाप्युन्मत्तवद्धसेत् ॥ २९
न चातिधैर्येण चरेद्गुरुतां हि व्रजेत्तथा ।
स्मितं तु मृदुपूर्वेण दर्शयेत प्रसादजम् ॥ ३०
लाभे न हर्षयेद्यस्तु न व्यथेद्योऽवमानितः ।
असंमूढश्च यो नित्यं स राजवसतिं वसेत् ॥ ३१
राजानं राजपुत्रं वा संवर्तयति यः सदा ।
अमात्यः पण्डितो भूत्वा स चिरं तिष्ठति श्रियम् ॥ ३२
प्रगृहीतश्च योऽमात्यो निगृहीतश्च कारणैः ।
न निर्बध्नाति राजानं लभते प्रग्रहं पुनः ॥ ३३
प्रत्यक्षं च परोक्षं च गुणवादी विचक्षणः । C. 4. 123 B. 4. 4. 41

---

25 For S cf. v. l. 43. — [a]) D4 वीरो (for शूरो). Dn2 D11.12 Cv धृष्टः; Co दृप्तः (as in text). — [c]) D4.7 आचरेद्. D2.8.9 प्राज्ञः; Ca राज्ञः (as in text). — [d]) D7.9 गौरवात्; Ca.c.v भोगवान् (as in text).

26 For S cf. v. l. 43. — [a]) K1 दुर्वापं; K2 दुर्वार्यं; B4 D10 दुष्प्राप्यं. D4 प्रयत्नेनैव तु राजेंद्र; D6 ऐश्वर्यं दुर्लभं प्राप्य. Cv cites ऐश्वर्यं. — [b]) K1 D2 श्रियं (for प्रियं). B2.4 D6 Cr भारत; Co.rp (Catur.) राजतः (as in text). D4 प्रियं चैवाचरेज्जनः; D5 प्रियं वा प्राप्य भारत. — [c]) B4 प्राज्ञः (for राज्ञः).

27 For S cf. v. l. 43. — [b]) K महाबलः; Cv °फलः (as in text). — [d]) D4.5 अप्रियं; D10 अनर्थान्; Co as in text. D1 प्राप्य संमतः; D8 प्राज्ञसत्तमः.

28 For S cf. v. l. 43. D2 om. 28[a]–40[b]. — [a]) B2.4.5 Dn D10–12 Cr न भुजौ; D3 विभुजेत्; D7 विभजेत्; D8 निर्धुतेत्; D9 विलिहेत्; Ca.c.rp (Catur.).s.v निर्भुजेत् (as in text). B2.4.5 Dn D10–12 Cr जानू; D5 बाहुं; Ca.rp (Catur.) जातु (as in text). D1 न चोष्ठौ विभुजिह्वा तु; D4 न च प्रष्टो वदेज्जातु; Cap न चोष्ठौ न भुजौ जानू (with the remark: इत्यपि पाठो वृद्धपुस्तकेषु । स्पष्टार्थः । स च हेय एव ।). — [b]) B1.3 वाचं; Cv वाक्यं (as in text). Ca has वाचं वाक्यं. — [c]) K Dn2 D1.3.8.10–12 Ca वाचं; B Dn1 D5.6 वातं; D4 पातं; D7.9 वाक्यं (for क्षुतं). ❀Cr: सदावातं श्वासं । Cv: वातं क्षुतादिरूपं ।❀ B Dn1 D5.6 वाचं; Ca वातं (as in text). — [d]) K D1.3 चरेत् (for आचरेत्).

29 For S cf. v. l. 43. D2 om. 29 (cf. v. l. 28). — [a]) K चात्यंतं; B1 Dn D11.12 चान्यस्य; D4 सर्वेषु (for चाप्यस्य). — [b]) Dn2 D5.11 केनचित्; D4 केषु च. — [c]) B4 प्रहास्येत; D5 प्रहस्येत (for प्रहृष्येत). — [d]) K D1.3.8 वदेत् (for हसेत्).

30 For S cf. v. l. 43. D2 om. 30 (cf. v. l. 28). In D9, st. 30–49 are lost on a missing fol. — [a]) Cr cites नातिधैर्यं; Crp (Catur.) नाधैर्येण; Ca.o अतिधैर्येण (as in text). B4.5 नातिधैर्यं चरेत्तत्र; D10 न चातिदैन्यमीरेत; Crp (Dev.) as in text. — [b]) Dn1 D10 ततः (for तथा). B2 °तां हि ततो व्रजेत्; D8 भ्रुकुटिं न समाव्रजेत्. — [d]) D10 Ca प्रमादजं (for प्रसा°). B D1.3–8 दर्शयेद(B1.3 °येच्चा-; D1.3 °येता-; D7 °येत्तत्)प्रमा(B2 D7 °सा)दजं.

31 For S cf. v. l. 43. D9 missing; D2 om. 31 (cf. v. l. 30, 28). — [b]) D6 om. यः. B3 D6.8.10 °मानतः. D5 न व्यथेतावमा°. — [c]) B2 D1.3.10 तु (for च). — After 31, D1.3 read 41.

32 For S cf. v. l. 43. D9 missing; D2 om. 32 (cf. v. l. 30, 28). — [b]) B1.2.4 Dn1 D1.3.8.10 Ccp संवर्णयति; D4 संवर्ध°; D5 समर्थ°; Ca.c.s.np as in text. — [d]) K सु- (for स). B1.3 Dn D1.11.12 तिष्ठते. B2.5 श्रियां; B4 D1.3 श्रियः; Dn D10–12 प्रियः; D4 श्रिये; D6 स्वयं; D7 श्रिया.

33 For S cf. v. l. 43. D9 missing; D2 om. 33 (cf. v. l. 30, 28). — [a]) D4.8 यो नित्यं. — [b]) B1.2.5 Dn D11.12 स्वकारणैः; D7.8 च कारणात्. Ca cites कारणैः. — [c]) K निर्वपति; B1.4 D5.10 निबध्नाति; B5 Dn1 D7 m.8 Cn.v निर्वदति; Dn2 D11.12 निर्विंदति; D3 निंदयति; D4 विनिंदति; Cap निन्दति च; Ca.o as in text. — [d]) K D3 लभेत; D4 लभेत्स. B1.2.3(m as in text).4 Dn D6.7.11.12 संपदं; D1 च श्रियं; Ca आस्पदं; Cap.r प्रग्रहं

C. 4. 123
B. 4. 4. 41

उपजीवी भवेद्राज्ञो विषये चापि यो वसेत् ॥ ३४
अमात्यो हि बलाद्भोक्तुं राजानं प्रार्थयेत्तु यः ।
न स तिष्ठेच्चिरं स्थानं गच्छेच्च प्राणसंशयम् ॥ ३५
श्रेयः सदात्मनो दृष्ट्वा परं राज्ञा न संवदेत् ।
विशेषयेन्न राजानं योग्याभूमिषु सर्वदा ॥ ३६
अम्लानो बलवाञ्शूरश्छायेवानपगः सदा ।
सत्यवादी मृदुर्दान्तः स राजवसतिं वसेत् ॥ ३७
अन्यस्मिन्प्रेष्यमाणे तु पुरस्ताद्यः समुत्पतेत् ।
अहं किं करवाणीति स राजवसतिं वसेत् ॥ ३८
उष्णे वा यदि वा शीते रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
आदिष्टो न विकल्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ ३९
यो वै गृहेभ्यः प्रवसन्प्रियाणां नानुसंस्मरेत् ।
दुःखेन सुखमन्विच्छेत्स राजवसतिं वसेत् ॥ ४०
समवेषं न कुर्वीत नात्युच्चैः संनिधौ हसेत् ।
मन्त्रं न बहुधा कुर्यादेवं राज्ञः प्रियो भवेत् ॥ ४१
न कर्मणि नियुक्तः सन्धनं किंचिदुपस्पृशेत् ।

(as in text). B5 D5 संपदं लभते पुनः.

34 For S cf. v. l. 43. D9 missing; D2 om. 34 (cf. v. l. 30, 28). — ^{b}) K गूढ° (for गुण°). — ^{d}) B5 Cn यो; Dn D1. 3. 8. 10–12 वा (for च). B5 Cn वा (for यो). B1. 2 Dn D10–12 भवेत् (for वसेत्).

35 For S cf. v. l. 43. D9 missing; D2 om. 35 (cf. v. l. 30, 28). — ^{a}) B5 D5. 8. 10 अपि (for हि). K भुक्तं (for भोक्तुं). — ^{b}) K1 B1. 2 Dn D4. 7. 8. 11. 12 प्रार्थयेत; B4 °येच्च (for °येत्तु). — ^{c}) D1. 8 सं-; D4 च (for स). K B3. 4 D1. 3. 4. 6–8 Cc स्थाने; D5 कालं. — ^{d}) D1. 8 स गच्छेत्प्राण°.

36 For S cf. v. l. 43. D9 missing; D2 om. 36 (cf. v. l. 30, 28). — ^{b}) K B2. 4 D3. 10 पर- (for परं). B2. 5 संवसेत्; Cc संवदेत् (as in text). — ^{c}) D4 न विश्वसेत्; all comm. as in text. B1. 2 Dn D1. 3–5. 7. 11. 12 च; D6 तु; Ca. c. r. s. v न (as in text). — ^{d}) B (except B4) Dn D1. 3. 4. 7. 11. 12 Cs. ap. rp योग्य°; D5 योग्योहमिति; D10 योग्यो भू°; Ca. c. r. v as in text.

37 For S cf. v. l. 43. D9 missing; D2 om. 37 (cf. v. l. 30, 28). — ^{a}) K2 अव्ययो; B1. 3. 4 D5. 6 अग्लानो; Ca. c. v as in text. — ^{b}) N (except K1 D10) Cv छायेवानुगतः सदा. — ^{d}) D8 सदा संनिहिताश्रयः.

38 For S cf. v. l. 43. D9 missing; D2 om. 38 (cf. v. l. 30, 28). — ^{a}) K1 D1 Cv प्रेक्ष्यमाणे; D3. 4. 7. 10 प्रेक्ष°; Cvp as in text. — ^{c}) K1 हि (for किं). B3 m अहमेतत्करोमीति. — D1. 3. 4 read 41^{cd} after 38; for further transpositions cf. v. l. 31, 39, 41.

39 Cf. Vidhurap. Jataka (*loc. cit.*), Gāthā 132; Lüders, *op. cit.* p. 64. — For S cf. v. l. 43. D9 missing; D2 om. 39 (cf. v. l. 30, 28); D8 om. 39. — For 39^{ab}, N (except D2. 9) subst.:

117* अभावे चैव भावे च राज्ञा यश्चैव सर्वदा ।

[K B4 D3. 10 Ca. c. rp अभारे (Cv has only the paraphrase लघुनि कार्येऽनुचिते); Dn D11. 12 आंतरे; D4 अंतरे; Cr अभावे (as above). K B4 D3. 10 Cc. rp भारे (Cv has only the paraphrase गुरुकार्ये); Dn D4. 11. 12 बाह्ये; Cr भावे (as above). D1 आरभेतैव भारे च. B2 अपि; Dn D11. 12 अथ (for एव).]

— ^{c}) K B2. 4 D1–4. 6. 7 m. 8–10 Cv न विकंपेत; B1 Dn D11. 12 नैव कंपेत; Cr as in text. — After 39, D4 reads 41^{ab} (cf. v. l. 38, 41).

40 For S cf. v. l. 43. D9 missing (cf. v. l. 30). K Dn1 D3 om. 40; D2 om. 40^{ab} (cf. v. l. 28). D8 transp. 40 and 41^{ab}. — ^{b}) B4 प्रियं नैव (for °णां न). Ca as in text. — ^{c}) D2 न चाभि- (for दुःखेन). D1. 7 दुःखम् (for सुखम्). — After 40, D8 ins.:

118* समं यानं समं भोज्यं नात्युच्चैर्बहुधा हसेत् ।

41 For S cf. v. l. 43. D9 missing (cf. v. l. 30). D2 om. 41. D1. 3 read 41 after 31, repeating 41^{cd} after 38; D4 reads 41^{ab} after 39, and 41^{cd} after 38; D8 transp. 40 and 41^{ab}. — ^{a}) K B1. 3 समवेशं; B2. 5 D5 समं वेशं; B4 D3. 10 समं वेषं. Cs cites समं, Ca वेशं. — ^{b}) D1. 3 समितौ (for संनिधौ). B2 वसेत्; D1. 3 विशेत्; D8 भवेत् (for हसेत्). B1. 3–5 Dn D5–7. 11. 12 नोच्चैः संनिहितो वसेत् (B3. 4 D5–7 हसेत्). — ^{c}) N (except K1 B4 D4. 5. 7. 8) transp. मन्त्रं and न. — ^{d}) D1. 3 स राजवसतिं वसेत्.

42 For S cf. v. l. 43. D9 missing (cf. v. l. 30); K1 om. 42–43. — ^{b}) D7 द्रव्यं (for धनं). B1. 3 D1–3 Ca ततः; B2. 4. 5 Dn D5–8. 11. 12 अपि (for उप-). — ^{c}) D1–3 चाहरन् (for हि हरन्). — ^{d}) Crp भर्त्सनं; Cr बंधनं (as in text). D2. 12 धनं (for वधम्). D1. 3 °नं वधमेव वा (D3 च).

43 For S see below. D9 missing; K1 om. 43

प्राप्नोति हि हरन्द्रव्यं बन्धनं यदि वा वधम् ॥ ४२
यानं वस्त्रमलंकारं यच्चान्यत्संप्रयच्छति ।
तदेव धारयेन्नित्यमेवं प्रियतरो भवेत् ॥ ४३
संवत्सरमिमं तात तथाशीला बुभूषवः ।

C. 4. 133
B. 4. 4. 51
K. 4. 5. 82

(cf. v. l. 30, 42). — ^{d}) K2 D4.8.10 राज्ञः प्रियो; B3 राज्ञस्तरो. — After 43, Dn D4.11.12 ins.:

119* एवं संयम्य चित्तानि यत्नतः पाण्डुनन्दनाः ।

☞ For 10–43, S subst.:

120* यत्रोपविष्टः संकल्पं नोपहन्याद्बलीयसः ।
तदासनं राजकुले ईप्सेत मनुजो वसन् ।
(11^{ab}) यथैनमत्र चासीनं शङ्केरन्दुष्टचारिणः ।
(11^{cd}) न तत्रोपविशेज्जातु यो राजवसतिं वसेत् ।
स्वभूमौ काममासीत तिष्ठेद्वा राजसंनिधौ ।
न त्वेवासनमन्यस्य प्रार्थयेत कदाचन ।
परासनगतं ह्येनं परस्य परिचारकाः ।
परिषद्यपकर्षेयुः परिहास्येत शत्रुभिः ।
(22^{ef}) नित्यं विप्रतिषिद्धं तु पुरस्तादासनं मतम् ।
अर्थार्थं हि यदा भृत्यो राजानमुपतिष्ठति ।
(22^{ab}) दक्षिणं वाथ वामं वा बाहुमाश्रित्य पण्डितः ।
तिष्ठेद्विनीतवद्राजन्न पुरस्तान्न पृष्ठतः ।
(22^{cd}) रक्षिणामात्तशस्त्राणां पश्चात्स्थानं विधीयते ।
मातृगोत्रे स्वगोत्रे वा नाम्ना शीलेन वा पुनः ।
संग्रहार्थं मनुष्याणां नित्यमाभाषिता भवेत् ।
पूज्यमानोऽपि यो राज्ञा नरो न प्रतिपूजयेत् ।
नैनमाराधयिष्यन्ति शास्ता शिष्यानिवालसान् ।
(10^{ab}) नास्य युग्यं न पर्यङ्कं नासनं न रथं तथा ।
(10^{cd}) आरोहेत्सान्त्वितोऽस्मीति यो राजवसतिं वसेत् ।
(40^{ab}) यो वै गृहेभ्यः प्रवसन्क्रियमाणमनुस्मरेत् ।
उत्थाने नित्यसंकल्पो निस्तन्द्री संयतात्मवान् ।
परीतः क्षुत्पिपासाभ्यां विहाय परिदेवनम् ।
(40^{cd}) दुःखेन सुखमन्विच्छेद्यो राजवसतिं वसेत् ।
(38^{ab}) अन्येषु प्रेष्यमाणेषु पुरस्ताद्वीर उत्पतेत् ।
(38^{cd}) करिष्याम्यहमित्येव यः स राजसु सिध्यति ।
(39^{ab}) उष्णे वा यदि वा शीते रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
(39^{cd}) आदिष्टो न विकल्पेत यः स राजसु सिध्यति ।
नैवं प्राज्ञोऽवमन्येत सदा मर्त्यो विशारदः ।
(37^{cd}) ऋजुर्मृदुः सत्यवादी यः स राजसु सिध्यति ।
(31^{ab}) नैव लाभाद्धर्षमियान्न व्यथेच्च विमानितः ।
(31^{cd}) समः पूर्णतुलेव स्याद्यो राजवसतिं वसेत् ।
(37^{ab}) अल्पेच्छो मतिमाञ्श्रीमाञ्छायेवानपगः सदा ।
दक्षः प्रदक्षिणो धीरः स राजवसतिं वसेत् ।
इतिहासपुराणज्ञः कुशलः सत्कथासु च ।
वदान्यः सत्यवाक्चापि स राजवसतिं वसेत् ।
(24^{ab}) न मिथो भाषितं राज्ञो मनुष्येषु प्रकाशयेत् ।
(24^{cd}) यं चासूयन्ति राजानः पुरुषं न वदेच्च तम् ।
(42^{ab}) नैषां कर्मसु संयुक्तो धनं किंचिदपि स्पृशेत् ।
(42^{cd}) प्राप्नुयाददानो हि बन्धं वा वधमेव वा ।
तुल्योपस्थितयोः पश्यन्मम चान्यस्य चोभयोः ।
अन्यं पुष्णाति मद्धीनमिति धीरो न मुह्यति ।
श्रेयांसं हि परित्यज्य वैद्यं कर्मणि कर्मणि ।
पापीयांसं प्रकुर्वीरन्शीलमेषां तथाविधम् ।
(14^{ab}) नैषां दारेषु कुर्वीत प्राज्ञो मैत्रीं कथंचन ।
रक्षिणश्च न सेवेत यो राजवसतिं वसेत् ।
यदा ह्यभिसमीक्षेत प्रेष्यस्त्रीभिः समागतम् ।
बुद्धिं परिभवेत्तस्य राजा शङ्केत वा पुनः ।
शङ्कितस्य पुनः स्त्रीषु कस्य भृत्यस्य भूमिपः ।
जीवितं साधु मन्येत प्रकृतिस्थो बलात्कृतः ।
(29^{ab}) हर्षवस्तुषु चाप्यत्र वर्तमानेषु केषुचित् ।
(29^{cd}) नातिगाढं प्रहृष्टः स्यात्तान्येवास्यानुपूजयेत् ।
हर्षाद्धि मन्दः पुरुषः स्वैरं कुर्वीत वैकृतम् ।
तदस्यान्तःपुरे वृत्तमीक्षां कुर्वीत भूमिपः ।
अन्तःपुरगतं ह्येनं स्त्रियः क्लीबाश्च सर्वशः ।
वर्तमानं यथावच्च कुत्सयेयुरसंशयम् ।
तस्माद्गम्भीरमात्मानं कृत्वा हर्षं नियम्य च ।
नित्यमन्तःपुरे राज्ञो न वृत्तिं कीर्तयेद्बहिः ।
यथा हि सुमहान्मत्रो भिद्यमानो हरेत्सुखम् ।
एवमन्तःपुरे वृत्तं श्रूयमाणं बहिर्भवेत् ।
या तु वृत्तिरबाह्यानां बाह्यानामपि केवलम् ।
उभयेषां समस्तानां शृणु राजोपजीविनाम् ।
न स्त्रियो जातु मन्येत बाह्यो वाभ्यन्तरोऽपि वा ।
अनुजीविनां नरेन्द्रस्तु सृजेद्धि सुमहद्भयम् ।
मत्वास्य प्रियमात्मानं राजरत्नानि राजवत् ।
अराजा राजयोग्यानि नोपयुञ्जीत पण्डितः ।
अराजानं हि रत्नानि राजकान्तानि राजवत् ।
भुञ्जानं न नरं राजा तितिक्षेतानुजीविनम् ।
तस्मादव्यक्तभोगेन भोक्तव्यं भूतिमिच्छता ।
तुल्यभोगं हि राजा तु भृत्यं कोपेन योजयेत् ।
न चापत्येन संप्रीतिं राज्ञः कुर्वीत केनचित् ।
अधिक्षिप्तमनर्थं च द्वेष्यं च परिवर्जयेत् ।
एतां हि सेवमानस्य नरसीमां चतुर्विधाम् ।
द्विधा विच्छिद्यते मूलं राजमूलोपजीविनः ।
एतैस्तु विपरीताया नरसीमा नराधमैः ।
तया कुर्वीत संसर्गं न विरोधं कथंचन ।
बन्धुभिश्च नरेन्द्रस्य बलवद्भिश्च मानवैः ।
साधु मन्येत संसर्गं न विरोधं कथंचन ।
ताभ्यां तु नरसीमाभ्यां विरुद्धस्याल्पतेजसः ।

प्रथमं छिद्यते मित्रं द्वितीयं जायते भयम् ।
उद्धृतानां च यो वेषः कुहकानां च यो भवेत् ।
राजवेषं च विस्पष्टं तान्सर्वान्परिवर्जयेत् ।
इतराभ्यां तु वेषाभ्यां परिहास्येत बान्धवैः ।
अपुंभिश्चैव पुंभिश्च स्त्रीभिः स्त्रीदर्शिभिर्नरैः ।
शक्ये सति न संभाषां जातु कुर्वीत कर्हिचित् ।
प्रतिसंभाषमाणो हि त्रिभिरेतैरचेतनः ।
श्येनः पेशीमिवादत्ते पुरुषो भूतिमात्मनः ।
ये च राज्ञा च सत्कारं लभेरन्कारणादिव ।
तैश्च सामन्तवृत्तैश्च पूज्यमानो मुनिर्भवेत् ।
न चाप्यचरितां भूमिमसंदिष्टो महीपतेः ।
उपसेवेत मेधावी यो राजवसतिं वसेत् ।
(23ab) न च संदर्शने राज्ञः प्रबन्धमपि संजपेत् ।
(23cd) अपि चैतद्दरिद्राणां व्यलीकस्थानमुत्तमम् ।
अर्थकामा च या नारी राजानं स्यादुपस्थिता ।
अनुजीवी तथायुक्तां निध्यायन्दूयते च सः ।
तस्मान्नारीं न निध्यायेत्तथायुक्तां विचक्षणः ।
(28cd) तथा क्षुतं च वातं च निष्ठीवं चाचरेच्छनैः ।
न नर्मसु हसेज्जातु मूढवृत्तिर्हि सा स्मृता ।
(30cd) स्मितं तु मृदुपूर्वेण दर्शयेत प्रसादजम् ।
(28ab) न चाक्षौ न भुजौ जातु न च वाक्यं समाक्षिपेत् ।
न च तिर्यगवेक्षेत चक्षुर्भ्यां सम्यगाचरेत् ।
भ्रुकुटीं न च कुर्वीत न चाङ्गुष्ठैर्लिखेन्महीम् ।
न च गाढं विजृम्भेत जातु राज्ञः समीपतः ।
न प्रशंसेच्च चासूयेत्प्रियेषु च हितेषु च ।
श्रूयमाणेषु वा तत्र दूष्यमाणेषु वा पुनः ।
अथ संदृश्यमानेषु प्रियेषु च हितेषु च ।
श्रूयमाणेषु वाक्येषु वर्णयेदमृतं यथा ।
न राज्ञः प्रतिकूलानि सेवमानः सुखी भवेत् ।
पुत्रो वा यदि वा भ्राता यद्यप्यात्मसमो भवेत् ।
अप्रमत्तो हि राजानं रञ्जयेच्छीलसंपदा ।
उत्थानेन तु मेधावी शौचेन विविधेन च ।
ज्ञानं हि वाक्शुद्धिश्च शारीरं शौचमुच्यते ।
असक्तिः प्रकृतार्थेषु द्वितीयं शौचमुच्यते ।
राजा भोजो विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
य एतैः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ।
तस्माद्भक्तो हि युक्तः सन्सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
मेधावी धृतिमान्प्राज्ञः संश्रयेत महीपतिम् ।
कृतज्ञं प्राज्ञमक्षुद्रं दृढभक्तिं जितेन्द्रियम् ।
वर्धमानं स्थितं स्थाने संश्रयेत महीपतिम् ।
एष वः समुदाचारः समुद्दिष्टो यथाविधि ।
यथार्थान्संप्रपत्स्यन्ते पार्थ राजोपजीविनः ।

[(L. 1) T_2 G_2 बलीयसा. — (L. 2) T_1 सेवेत; G_1 M_1 ईप्सितो. — (L. 6) $M_{1.4}$ अन्विच्छेत् (for अन्यस्य). G_3 प्रार्थये तु; M प्रार्थयीत. — (L. 8) G_2 परिगृह्याप°; G_3 परिर्निद्याप° (for the prior half). — (L. 11) T_1 $G_{2.3}$ $M_{4.5}$ अपि (for अथ). — (L. 14) G_1 मातृगोत्रेषु वा नाम्ना; G_2 मातृगोत्रेण गोत्रेण; G_3 °त्रे स्वगोत्रेण. G_1 पितृशीलेन वा पुनः. — (L. 15) M_{1-3} वसेत् (for भवेत्). — (L. 16) T_1 न चैनं; G_2 M_1 (also as in text).4 नराश्च (for नरो न). — (L. 17) T $G_{1.2}$ नैनमाराधयेज्जातु; M_1 (also as in text) नैनमाराधयिष्यंति. G_1 गास्ताः शिष्यानिवारलान् (sic). — (L. 19) M_4 (*sup. lin.* as in text) संमतो (for सान्त्वितो). — After line 19, T_1 $M_{4.5}$ read lines 24–25. — (L. 20) M नात्मानमनुसंस्मरेत् ($M_{1.3}$ °रन्). — (L. 21) M °संहृष्टः. $M_{1.4}$ संकल्पः; $M_{2.3}$ संकल्पे (for निस्तन्द्री). — (L. 23) G_1 दुःखम्; G_2 समम् (for सुखम्). — T_1 $M_{4.5}$ read lines 24–25 after line 19. — M_3 om. lines 25–31. — (L. 25) G_2 अद्य; G_3 अस्य (for इति). T G_1 M_1 एवं. — (L. 26) G_3 राज्ञादिष्टो नरः सदा (for the posterior half). — (L. 27) M_1 आधिष्ठन्; M_2 आतिष्ठन्; $M_{4.5}$ आतिष्ठेत् (for आदिष्टो). — (L. 28) T_2 न यं; G_1 एवं; $G_{2.3}$ M_5 नैनं. — (L. 30) G_1 राजा (for लाभाद्), and इयं (for इयान्). T $G_{2.3}$ ह्यथेच्छावमा°. — (L. 31) T_1 पूर्णा; G_1 M_1 पूर्णे (for पूर्ण-). — (L. 32) $G_{1.3}$ अल्पेच्छुः. T G धृतिमान् (for मति°). T G राज्ञः (for श्रीमान्). T_2 छायेवानुगतः. — (L. 33) T_1 नित्यं (for धीरः). T_1 M_{1-3} यो (for स). — (L. 34) T_2 °पुराणेषु; G_1 °पुरावृत्तः. — (L. 35) G_3 °न्यः सत्यवादी यः. — (L. 36) G_3 न मर्त्येषु (for मनु°). — (L. 37) G_3 परुषं; M परेषां (for पुरुषं). — (L. 38) T $G_{1.3}$ उप- (for अपि). — (L. 39) T_2 $G_{1.3}$ अपि (for हि). T_2 बंधनं; G_1 वधं वा; M_1 दंडं वा (for बन्धं वा). G_1 बंधम् (for वधम्). — (L. 40) M_{1-3} तुल्यावस्थि°. — (L. 42) G_1 श्रेयस्थं; M_{1-3} श्रेयांसि. M (except M_4) निष्ठितं (for the second कर्मणि). — (L. 44) M_3 transp. प्राज्ञः and मैत्रीं. M_{1-3} कदाचन (for कथं°). — (L. 45) G_1 रक्षणश्च; G_3 रक्षिणं; M_1 रक्षणं. — (L. 46) T_2 G_2 M_5 प्रेष्यं; G_1 प्रेक्ष्यं. — (L. 48) M (except M_4) स्त्रीभिस् (for स्त्रीषु). M तस्य (for कस्य). T_2 भूपतिं; G_{1-3} भूपतिः (for भूमिपः). — (L. 49) T_1 दुर्बलस्य बले स्थितः (for the posterior half). — (L. 51) T_1 $G_{2.3}$ प्रहृष्येत (for °ष्टः स्यात्). — (L. 53) T_1 तत्तस्यांतः°; T_2 G_1 तस्य चांतः°; $G_{2.3}$ तदास्यांतः°. T_2 वृत्तिम् (for वृत्तम्). — (L. 54) T $G_{2.3}$ °गता; G_1 °गतो. T G_1 च सर्वतः; $G_{2.3}$ तथैव च. — (L. 57) T_1 transp. राज्ञः and वृत्तिं. $M_{4.5}$ वृत्तं. G_1 बुधः (for बहिः). — (L. 61) M_1 सुनिर्दोषं (for सम°). — (L. 62) M_1 वः

अथ स्वविषयं प्राप्य यथाकामं चरिष्यथ ॥ ४४
युधिष्ठिर उवाच ।
अनुशिष्टाः स्म भद्रं ते नैतद्वक्तास्ति कश्चन ।
कुन्तीमृते मातरं नो विदुरं च महामतिम् ॥ ४५
यदेवानन्तरं कार्यं तद्भवान्कर्तुमर्हति ।
तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ॥ ४६ C. 4. 136 B. 4. 4. 53 K. 4. 6. 3

(for न). T2 G2 बाह्ये. T2 वाभ्यंतरे; G2 बाह्यांतरे (for वाभ्यन्तरो). — (L. 63) Hypermetric! G अनुजीवी (for °जीविनां). — (L. 65) G1 नोपजीवति; G3 °युज्येत. — (L. 66) G1 M1 अराजा न; G2 अराजं न. — (L. 67) G1 तं; G2 तु (for न). M प्रभुं (M5 प्रयुं) जानं हि को राजा (M4 भुंजानमिह को राजा). — (L. 70) T2 चापथ्येन; M2.3 चातिथ्यं न. — (L. 73) T1 द्विधापोच्छि°; G2 द्विधा हि च्छि°. T2 G1 M4 °सेविनः; M1.5 °जीविनां; M2.3 °सेविनं. — After line 73, M4 ins.:

121* अर्थाः सिध्यन्ति कौरव्य न चार्थाः प्रतियान्ति च ।

— (L. 74) M1 °तां यां, and °सीमां. T1 °धिपैः; T2 °धिपः. — (L. 78) G3 प्रसिद्धस्य; M1 विहीनस्य (for विरुद्ध°). M °ल्पचेतसः. — (L. 79) G2 भिद्यते; G3 जायते (for छिद्यते). G1 नयते (for जायते). — (L. 80) G1 उत्थितानां (for उद्धृ°), and कुपितानां (for कुहका°). — (L. 81) T1 राजतेषां; M4.5 °वेषः. T1 विस्पष्टान्; T2 G1 विद्विष्टं; M4.5 विस्पष्टः. — After line 81, G M4 ins.:

122* राजवेषं हि विस्पष्टं सेव्यमानो न बध्यते ।

(M4 °वेषः. G1 विद्विष्टं; M4 विधिना. G1 सेवानोपि न; M4 सेव्यमानेन. G2 वर्धते; M4 सेव्यते.) — (L. 82) M2.3 शत्रुभिः (for बान्धवैः). — (L. 85) T1 G1 M1–3.5 स्त्रीभिर् (for स्त्रिभिर्). — (L. 87) T1 राज्ञाभिसत्कारं; M5 राज्ञोथ सत्कारं. — (L. 88) T1 G2.3 न संसज्येत कर्हिचित् (for the posterior half). — (L. 89) T2 M5 चाप्या°; G1 चान्य°; G2.3 चाम्या°. G1 संदिष्टोपि (for असंदिष्टो). — (L. 91) M4 (*sup. lin.*; orig. as above) प्रलब्धम्; M5 अवद्धम् (for प्रबन्धम्). M4 (marg.) repeats this line (with v. l. अवद्धम् for प्रबन्धम्). — (L. 92) M2.3 व्यलीके (for व्यलीक°). — (L. 94) G1.2 °जीवितया (G1 °यो) युक्तां. T2 G2.3 M5 दृश्यते. M1 च कः; M2.3 नरः; M4 वशः; M5 परं (for च सः). — (L. 96) M1–3 ष्ठीवनं; T2 ष्ठीवं च (for निष्ठीवं). G1 अपरैः (for आचरेत्). — (L. 97) M4.5 ना (for न). — (L. 98) M1–3 स्मृतं (for स्मितं). T2 M1.4.5 दर्शयीत. — (L. 99) M4 (*sup. lin.* as in text).5 पादौ (for वाक्यं). M4 (*sup. lin.*; orig. as in text).5 प्रासारयेत् (for समाक्षिपेत्). — (L. 101) G2 M5 भ्रुकुटिं. — (L. 104) Om. in M1. T G2 M4 स्तूयमानेषु (for श्रूय°). M5 वाक्येषु (for वा तत्र). M2.3 ततः (for पुनः). — M1 om. line 105. — (L. 106) T2 कंठयेत्; G1 कर्णयोः (for वर्णयेद्). — (L. 107) M1 न राज्ञां प्रतिकूलेषु. — (L. 108) M1.4.5 अस्य (for अपि). M2.3 सखा; M5 °पि वा (for भवेत्). — (L. 110) T1 M5 द्विविधेन; T2 विनयेन. T M2.3 तु (for च). — (L. 112) Om. in G1. M4.5 प्राकृ°. — (L. 113) G1.3 M1–3 राज° (for राजा). G1.2 नृपतिः (for भूपतिः). T1 G3 M1–3 नृप; G1 पतिः. — (L. 116) M2.3 वृत्ति°; M5 स्मृति° (for धृति°). T2 M3 संश्रयीत; G1 स सेवेत. — (L. 117) Om. in G2. G1.3 °भक्तं. — (L. 118) Om. in G2. T2 G1 M2 संश्रयीत. — (L. 119) G2.3 युधिष्ठिर; M3 महीपतिं; M4 यथामति. — (L. 120) M यथार्थाः. T1 M4 (*sup. lin.*) °पद्यंते; G3 °पत्स्यंतः; M1 °कल्पंते; M2.3 °कल्प्यंते. T2 G पार्थाः. M1.5 °जीविनां; M2.3 °जीविभिः.]

44 D9 missing (cf. v. l. 30). — [a]) Dn2 D11 M (except M5) इदं; Cn इमं (as in text). B3 ताताः; B4 D6 तातः; D5 S तावत्. — [b]) K1 यथाशीलं; K2 यथाचारा; D2.4.8 यथाशीला; S एवंशीला; Ca.v as in text. B2.3.5 Dn D4.11.12 T2 G1 M4 C3 बुभूषत (cf. Cv); D2 बभूवथ; T1 G2.3 M5 °षथ; M1 °षतः; M3.4 (*sup. lin.*) °षथा. — [c]) B2.3 स्वसमयं; B4 इमं विषयं (for स्ववि°). — [d]) B1.5 Dn2 D11.12 T2 M2 Cn.3 करिष्यथ. — After 44, S ins.:

123* वैशंपायनः ।
तं तथेत्यब्रुवन्पार्थाः पितृकल्पं यशस्विनम् ।
प्रहृष्टाश्चाभिवाद्यैनमुपातिष्ठन्परंतपाः ।
तेषां प्रतिष्ठमानानां मन्त्रांश्च ब्राह्मणोऽजपत् ।
भवाय राज्यलाभाय पराय विजयाय च ।

[(L. 1) M ते (for तं). M1.3.4 ऋषिकल्पा; M2.5 ऋषिकल्पं. — (L. 4) G2 क्षेमाय; G3 भव्याय (for भवाय). M2 वराय (for पराय).]

Thereafter T2 G M1.3–5 ins. a colophon (*adhy. no.*: T2 4; G M1.3–5 5); on the other hand, T1 M2 (om. lines 1, 4–5) cont.:

124* ततोऽब्रवीदसौ विप्रो वाचमाशीः प्रयुज्य च ।
स्वराज्यप्रतिलाभाय शत्रूणां मर्दनाय च ।
स्वस्ति वोऽस्तु शिवः पन्था द्रक्ष्यामि पुनरागतान् ।
इत्युक्ता हृष्टमनसो गुरुणा तेन धीमता ।
युधिष्ठिरमुखाः सर्वे गन्तुं समुपचक्रमुः ।,

which is followed by a colophon (*adhy. no.*: 5). Thereafter S begins a fresh adhy. with 49[ab] (preceded by वैशंपायनः).

4. 4. 136
4. 4. 54

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्ततो राज्ञा धौम्योऽथ द्विजसत्तमः ।
अकरोद्विधिवत्सर्वं प्रस्थाने यद्विधीयते ॥ ४७
तेषां समिध्य तानग्नीन्मन्त्रवच्च जुहाव सः ।
समृद्धिवृद्धिलाभाय पृथिवीविजयाय च ॥ ४८
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ।
याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य षडेवाथ प्रवव्रजुः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वैशंपायन उवाच ।

ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्ततायुधकलापिनः ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः कालिन्दीमभितो ययुः ॥ १
ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ।

---

45 D_9 missing (cf. v. l. 30). — ^{a}) S °शिष्टोस्मि. — ^{b}) T G_1 तत् (for एतद्). — ^{c}) K_1 D_5 वा; $D_{1-3.10}$ $G_{2.3}$ M च (for नो). — ^{d}) T $M_{1.3}$ पितरं (for विदुरं). B Dn $D_{4-8.11.12}$ वा (for च).

46 D_9 missing (cf. v. l. 30). — ^{a}) K अत्र (for एव). — ^{b}) Dn_1 $D_{2.4.5.7.10}$ S वक्तुम् (for कर्तुम्). A few MSS. अर्हसि. — ^{c}) D_5 वारणाय. T G_1 तु; $G_{2.3}$ M सु- (for अस्य). — ^{d}) T_1 G भवाय; T_2 M अभयाय (for जयाय).

47 D_9 missing (cf. v. l. 30). T_2 om. 47–48; T_1 G M om. 47.

48 D_9 missing (cf. v. l. 30). T_2 om. 48 (cf. v. l. 47). — ^{b}) K आदरात् (for मन्त्रवत्). K D_8 transp. च and सः. — For 48, S (T_2 om.) subst.:

125* तेषां प्रतिष्ठमानानां धौम्यो मन्त्रांस्तथाजपत् ।
सर्वविघ्नप्रशमनानर्थसिद्धिकरांस्तथा ।
ततः पावकमुज्ज्वाल्य मन्त्रहव्यपुरस्कृतम् ।

[(L. 1) T_1 G_1 अथ; $M_{1.3.5}$ तदा (for तथा). — (L. 2) $G_{2.3}$ सर्व° (for अर्थ°).]

Thereafter S (except T_2) reads 49^{cd}.

49 D_9 missing (cf. v. l. 30). S reads 49^{ab} after the colophon mentioned at the end of v. l. 44. Before 49^{ab}, D_6 S ins. वैशं°. — ^{a}) B_2 Dn_1 $D_{1-3.7.8.10}$ अग्नीन्; T_1 $G_{2.3}$ M तेऽग्निं; T_2 तेऽग्नीन्; G_1 ते तं (for अग्निं). B_4 Dn_1 $D_{8.10.11}$ T_2 प्रदक्षिणीकृत्य; D_5 G_3 °क्षिणीकृत्वा. — ^{b}) S ब्राह्मणं च (T M_{1-3} °णांश्च) पुरोहितं. — After 49^{ab}, S (except T_2) ins.:

126* अभिवाद्य ततः सर्वे प्राद्रवन्सह कृष्णया ।

[T $G_{1.3}$ प्रस्थातुमुपचक्रमुः (for the posterior half).]

— S (except T_2) reads 49^{cd} after 125* (cf. v. l. 48). — ^{d}) D_{1-3} पांडवास्ते प्र°; $D_{4.7}$ पांडवाथ प्र°; S सर्व एव महारथाः. — After 49, N (D_9 missing for lines 1–3) ins.:

127* गतेषु तेषु वीरेषु धौम्योऽपि जपतां वरः ।
अग्निहोत्राण्युपादाय पाञ्चालानभ्यगच्छत ।
इन्द्रसेनादयश्चैव यथोक्ताः प्राप्य यादवान् ।
रथानश्वांश्च रक्षन्तः सुखमूषुः सुसंवृताः ।

[Cf. 140*. — (L. 1) $B_{1.3}$ पार्थेषु; B_2 D_2 धीरेषु; Dn_2 $D_{11.12}$ दूरेषु (for वीरेषु). B (except B_4) Dn $D_{5-7.11.12}$ अथ (for अपि). — (L. 2) Many MSS. पंचालान्. D_4 अभ्यपद्यत. — (L. 3) $D_{1.3}$ इमान्; D_8 अपि; D_{10} अथ (for एव). K_1 $D_{1-3.5}$ यथोक्तान्; D_7 यथोक्तं. — (L. 4) D_4 सुसंयताः; D_5 सुसंहताः.]

D_8 (corrupt) cont.:

128* तेन व्यपुर्यदुदरे मुदिताः परिवारिताः ।
इति युधिष्ठिरशासनमक्ष्यते
नतिपरा रथसूतससादिनः ।
द्रुततरं समुपेत्य तदा सुत
प्रतिदिनं व्यदधुर्हृदि मङ्गलम् ।

On the other hand, S (except T_2) ins. after 49:

129* प्राद्रवन्सह धौम्येन बद्धशस्त्रा वनाद्वनम् ।

Colophon. — *Adhy. name:* $B_{1.3}$ D_{10} धौम्यवाक्यं; $B_{2.5}$ D_6 धौम्यशिक्षा; B_4 धौम्यशिक्षा अज्ञातवासप्रस्थानं; D_{1-3} धौम्यानुशासनमानुयात्रिकसंप्रेषणं (D_2 °त्रिकमंत्रणं); D_4 धौम्यानुशासनं; G_2 M_1 अनुजीविवृत्तकथनं (M_1 °जीविवर्तनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K B_4 $D_{5-7.9.10}$ T_2 4; D_4 3; T_1 G M 5. — *S'loka no.:* D_1 55; G_3 78.

5

1 S (except T_2) om. वैशं°. — ^{b}) K यथायुध°; B_1 Dn $D_{2.4.7.9.11.12}$ तथा बद्ध°; $D_{1.3.8}$ तथायुध°; D_6 तत्रायुध°; S धनुर्बाण°; Ca. np as in text. ❀ Cs: पाठान्तरे सज्जीकृतधनुषः । (cf. Cn) ❀ — ^{cd}) S अगच्छन्भीमधन्वानः

वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः ॥ २
विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वासा महाबलाः ।
उत्तरेण दशार्णांस्ते पाञ्चालान्दक्षिणेन तु ॥ ३
अन्तरेण यकृल्लोमाञ्शूरसेनांश्च पाण्डवाः ।
लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशन्वनात् ॥ ४
ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत् ।
पश्यैकपद्यो दृश्यन्ते क्षेत्राणि विविधानि च ॥ ५
व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति । C. 4. 147 B. 4. 5. 6 K. 4. 6. 17

काम्यकाद्यमुनां नदीं. — After 1, S reads 3^{c}–4^{b}.

2 ^a) Cc.rp तस्याः; Cr ततः (as in text). D6 T G ते तस्या; M1–3 कालिंदी°; M4.5 कालिंद्या (for ततस्ते). G2.3 कूलं (for तीरं). — B2 ins. after 2^{ab}: D6, after 2:

130* सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च मारयन्ति च सर्वशः ।
[D6 सारवंतश्च सर्वतः.]

N ins. after 2^{ab} (B2, after 130*):

131* निवृत्तवनवासा वै स्वराष्ट्रं प्रेप्सवस्तदा ।
[K1 °वासा यैः; K2 °त्ता वनवासाद्यैः; B1.3.5 Dn D11.12 °वासा हि; B2 °त्ता वनवासा हि; B4 D2.6 °त्ता वनवासाद्वै; D5 निर्गता वनवासाद्वै; D7 °वासाद्वै; D8.10 °वासास्ते. K1 D1.3.5.9 स्वराष्ट्र°; B2 स्वराज्यं; D4 स्वराज्य°. B3.5 D1–3 तथा; D4.12 सदा.]

On the other hand, S ins. after 2^{ab}:

132* ततः प्रत्यक्प्रयातास्ते संक्रामन्तो वनाद्वनम् ।

— ^cd) S (except M1.3) वसाना (for वसन्तो). D3 transp. गिरि° and वन°. S वन° (for गिरि°). D4 S रमणीयेषु (for वन°). D7.9 धन्विनः कवचान्विताः (for वन° etc.). — After 2, D6 ins. 130*; while S ins.:

133* पल्वलेषु च रम्येषु नदीनां संगमेषु च ।
द्रुमांश्च नानाविधाकारान्नानाविधलताकुलान् ।
कुसुमाढ्यान्मनःकान्तान्शुभगन्धमनोरमान् ।
[(L. 3) T2 M4.5 °गन्धान्मनो°.]

T1 cont.:

134* चम्पकान्बकुलांश्चैव पुंनागान्केतकीस्तथा ।
पारिभद्रान्करञ्जांश्च अन्यांश्च विविधान्द्रुमान् ।

T1 cont.: G M ins. after 133*:

135* पार्था निरीक्षमाणाश्च तान्द्रुमान्पुष्पमालिनः ।
जिघ्रन्तः पुष्पगन्धांश्च सुसुगन्धान्मनोरमान् ।
[(L. 1) T2 पुष्पशालिनः.]

3 ^a) K मृगजातीश्च; B5 D7.9 °यूथानि. — After 3^{ab}, S ins.:

136* उषित्वा द्वादश समा वने परपुरंजयाः ।

— S reads 3^{c}–4^{b} after 1. — ^c) B4 °र्णान्वै; D6.10 °र्णास्तु; S °र्णानां. — ^d) A few MSS. पंचालान्. K B2.5 D (except D6.7.9) च (for तु). Ca cites entire line as in text.

4 For S cf. v. l. 3. — ^a) B3.4 D6 सकृल्लो°; D1–3.8 बृहल्लो°; D7 तु मत्स्यानां; S यकृल्लोम्नां (T G1 °म्नः); Cv as in text. K अनंतरेण स(K1 श)कृल्लोमा(K2 °मान्). ❀Ca: यकृल्लोमशूरसेनानां मध्येन ।❀ — ^b) D7.9 पटच्चरान् (for च पाण्डवाः). Ca cites पांडवाः. — ^c) K2 D1m गुणान्; D2 लुब्धान्; D7 लब्ध्वं; D10 ऋद्धिं; S वेदं (T2 देशं; G1 देवं; M5 वेदान्). D6 कराला; D7 प्रसादं; G2 पुराणं (for ब्रुवाणा). S (except T1 G1) मात्स्य°. Cc cites लुब्धाः, Cr.v लुब्धा ब्रुवाणाः. — ^d) B4 D3 विषयान्. S तदा (for वनात्). K प्राविशन्विषयं शनैः. — Cs cites (in prose order) मत्स्यस्य लुब्धा ब्रुवाणा विषयं प्राविशन्; Ca cites entire line as in text. — After 4, N ins.:

137* धन्विनो बद्धनिस्त्रिंशा विवर्णाः श्मश्रुधारिणः ।
[K °स्त्रिंशान्. K2 विवर्णान्. K1 विवर्णे अपयुधा° (sic).]

B1.3 D5 cont.:

138* गवाढ्यमर्थसंपन्नं हृष्टपुष्टजनावृतम् ।
[B1 °मनुसं°; B3 °मन्नसं°. D5 °समायुतं (for °जनावृतम्).]

On the other hand, S ins. after 4:

139* तत्र धौम्यं महात्मानं पाण्डवेया व्यसर्जयन् ।
अग्निहोत्रं परिचरन्सोऽवुद्धोऽवसदाश्रमे ।

T1 cont.:

140* ततस्तेषु प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
इन्द्रसेनमुखाश्चैव यथोक्तं प्राप्य निर्वृताः ।
रथानश्वांश्च रक्षन्तः सुखमूषुः सुसंवृताः ।
[Cf. 127*.]

5 Before 5^{cd}, S (except G1 M2) ins. द्रौपदी. — ^c) K M3.4 (*sup. lin.* as in text) एकपद्यो; all *comm.* एकपद्यः (as in text); Crp (Dev.) एकपद्याः and एकमार्गाः (?). B1.3 प्रासादाः पथि दृ°. — ^d) D4 च गृहाणि (for विविधानि). S क्षेत्र(T2 °त्रं; M5 °त्रे)गो(T1 को)छसमावृताः (M1 °वृते; M4 *sup. lin.* °गताः; M5 °श्रिताः). — After 5, S ins.:

141* वृक्षांश्चोपवनोपेतान्ग्रामाणां नगरस्य च ।

6 ^c) B Dn D1–7.10–12 °मेहापरां (Cr also अपरां) रात्रिं; D3 वसामोत्रात्र वै रात्रिं; D9 °ह वयं रात्रिं; T2 G1 वसामोत्र परां रा°. — After 6, D6 ins.:

142* तच्छ्रुत्वा वचनं तस्याः प्राह राजा युधिष्ठिरः ।;

while S (M om. line 1) ins.:

143* युधिष्ठिरः ।
इमां कमलपत्राक्षीं द्रौपदीं माद्रिनन्दन ।
बाहुभ्यां परिगृह्यैनां मुहूर्तं नकुल व्रज ।

C. 4. 147
B. 4. 5. 6
K. 4. 6. 17

वसामेह परां रात्रिं बलवान्मे परिश्रमः ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

धनंजय समुद्यम्य पाञ्चालीं वह भारत ।
राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराडिव ।
संप्राप्य नगराभ्याशमवतारयदर्जुनः ॥ ८
स राजधानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत् ।
क्वायुधानि समासज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ ९
सायुधाश्च वयं तात प्रवेक्ष्यामः पुरं यदि ।
समुद्वेगं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ १०
ततो द्वादश वर्षाणि प्रवेष्टव्यं वनं पुनः ।

नेतो दूरे विराटस्य नगरं भरतर्षभ ।
राजधान्यां निवत्स्यामः सुमुक्तमिव नो वनम् ।
नकुलः ।
पूर्वाह्णे मृगयां गत्वा वने विद्धा महामृगाः ।
अटवी च मया दूरं सृता मृगवधेप्सुना ।
विषमा ह्यतिदुर्गा च वेगवत्परिधावता ।
सोऽहं घर्माभितप्तो वै नैनामादातुमुत्सहे ।
युधिष्ठिरः ।
सहदेव त्वमादाय मुहूर्तं द्रौपदीं नय ।
राजधान्यां निवत्स्यामः सुमुक्तमिव नो वनम् ।
सहदेवः ।
अहमप्यस्मि तृषितः क्षुधयाभिप्रपीडितः ।
श्रान्तो घर्माभितप्तो वै नैनामादातुमुत्सहे ।

[M transp. lines 2 and 3. — (L. 2) T_2 transp. बाहु° and मुहू°. M °भ्यां नकुलादाय. T_1 °तं नकुलोद्वह; M °तं द्रौपदीं नय. — (L. 3) M इतो दूरे (*or* दूरं). T_1 G नगरी. — (L. 5) G_2 M_5 मया (for महा-). — (L. 6) G_2 भ्रांता; M_4 (*sup. lin.* as above) गता (for सृता). — (L. 11) T_1 G_2 $M_{1.5}$ खिन्नश्च (for तृषितः). T_2 G_2 °या परिपी°; M_5 °या च प्रपी°. — (L. 12) T_2 परिश्रांतश्च भद्रं ते (for the prior half).]

7 ^{ab}) $B_{1.8}$ उपागम्य; D_5 समुद्रम्य. D_{1-8} द्रौपदीं (for पाञ्चालीं). — For 7^{ab}, S subst:

144* एहि वीर विशालाक्ष वीरसिंह इवार्जुन ।
इमां कमलपत्राक्षीं द्रौपदीं द्रुपदात्मजाम् ।
परिगृह्य मुहूर्तं त्वं बाहुभ्यां कुशलं व्रज ।

[(L. 1) T_2 G_1 भो भो (for एहि). T_1 G M_1 द्रुत° (for वीर°).]

— ^{c}) $D_{4.8}$ °धानीं. D_8 प्रवेश्यामो (for निव°). — ^{d}) D_4 तु; $D_{8.10}$ स्म (for च). S सु(G M_8 वि)मुक्तमिव नो वनं (cf. 143*).

8 After वैशं°, S ins.:

145* गुरोर्वचनमाज्ञाय संप्रहृष्टो धनंजयः ।

— ^{a}) M_4 ततः (for अर्जुनस्). S पार्थः (for तूर्णं). — ^{b}) B_2 नाग°; D_4 पक्षि°; S हस्ति° (for गज°). — After 8^{ab}, S ins.:

146* प्रवव्राज महाबाहुरर्जुनः प्रियदर्शनः ।
जटिलो वल्कलधरः शरतूणधनुर्धरः ।
स्कन्धे कृत्वा वरारोहां बालामायतलोचनाम् ।

[(L. 1) $M_{2.5}$ °दर्शनां; M_8 परवीरहा. — (L. 2) T_2 G_2 °तूणी.]

— ^{c}) S (M_4 *sup. lin.*) आनीय (M_{2-4} आगम्य) (for संप्राप्य). Some MSS. अभ्यासं. — ^{d}) B_4 $D_{5.7}$ अवा°. K_2 M (except M_5) अच्युतः (for अर्जुनः). $D_{1.3.4}$ G_1 °यतार्जुनः (D_4 °च्युतः). — After 8, S ins. (an additional) colophon (*adhy. no.*: 6).

9 Before 9, S reads वैशं°. — ^{b}) S पार्थिवो (for कौन्तेयो). — ^{c}) D_4 समावेश्य; D_{10} समाधाय; Cc as in text. — ^{d}) D_{1-8} प्रविशामः. — For 9^{cd}, S subst.:

147* इमानि पुरुषव्याघ्र आयुधानि परंतप ।
कस्मिन्न्यासयितव्यानि गुप्तिश्चैषां कथं भवेत् ।

10 ^{ab}) D_4 S हि (for च). K समं (for वयं). B D (except D_{1-4}) transp. वयं तात and प्रवे°. — ^{cd}) D_4 आशंकां तु (for समु°). $D_{8.10}$ पुर° (for जन°). B_2 D_{4-6} transp. जनस्यास्य and करि°. — After 10, B Dn $D_{5.6.10-12}$ S ins.:

148* गाण्डीवं च महद्गाढं लोके च विदितं नृणाम् ।
तच्चेदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयम् ।
क्षिप्रमस्मान्विजानीयुर्मनुष्या नात्र संशयः ।

[(L. 1) S हि (for च). D_5 महाह्लादं; D_6 महागाढं; D_{10} महाभागं; S नरव्याघ्र (M_8 महच्चापं). $B_{1.8}$ धनुः (for नृणाम्). S त्रिषु लोकेषु विश्रुतं (for the posterior half). — After line 1, S ins.:

149* कथं नाविष्कृताः स्यामो धार्तराष्ट्रस्य मारिष ।

— (L. 2) T G यदीदं धनुरादाय. D_5 M_{8-5} गच्छेम; M_2 गच्छाम. T G चरेम सजने पुरे (T_2 पदे). Ca cites तच्चेदायुधं, Cr तच्चेत्, Crp (Dr.) तदेव. — (L. 3) $D_{5.6}$ क्षिप्रं नः संविजा°; T G क्षिप्रं नः प्रतिजा°; M क्षिप्रं नः संप्रजा°.]

D_5 marg. cont.:

150* आशंकां च करिष्यामो जनस्यास्य न संशयः ।

एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ ११

अर्जुन उवाच ।

इयं कूटे मनुष्येन्द्र गहना महती शमी ।
भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः ॥ १२
न चापि विद्यते कश्चिन्मनुष्य इह पार्थिव ।
उत्पथे हि वने जाता मृगव्यालनिषेविते ॥ १३
समासज्यायुधान्यस्यां गच्छामो नगरं प्रति ।
एवमत्र यथाजोषं विहरिष्याम भारत ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
प्रचक्रमे निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ ॥ १५
येन देवान्मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत् । C. 4. 150 B. 4.5.18 K. 4.7.19

---

11 S transp. 11^{ab} and 11^{cd}. — a) S भूयो (M3 बुध्या) (for ततो). — b) K2 D1–3 वनवासो; B3 D5–7.9 वस्तव्यानि; S प्रविशेम (for प्रवे°). K2 D1–3 हि नः; B1.3–5 Dn D5–7.9.11.12 वने; T2 G3 M1–3.5 वयं (for वनं). T1 G1.2 M4 वयं; T2 G3 M1–3.5 वनं (for पुनः). K1 प्रवेष्टव्यानि नः पुनः. Cv cites (in prose order) न एकस्मिञ्ज्ञातेऽपि. — D10 om. 11^{cd}. — d) B3 D5 °ज्ञानं; D3 °ज्ञाते; D4 °ज्ञाता; D8 परिज्ञाता. B2 पुरा; D5.7 तदा (for तथा). Cv cites नस्तथा. S समयं न (T2 G2.3 नो; G1 ना·) व्यतीत्य च. — After 11, S (M1.2 om. lines 1 and 2) ins.:

151* तस्माच्छस्त्राणि सर्वाणि प्रच्छाद्यान्यत्र यत्र वा ।
प्रविशेम पुरं श्रेष्ठं तथा सम्यक्कृतं भवेत् ।
वैशंपायनः ।
अजातशत्रोर्वचनं श्रुत्वा चैव महायशाः ।
उवाच धर्मपुत्रं तमर्जुनः परवीरहा ।

[(L. 1) T2 G2.3 transp. शस्त्राणि and सर्वाणि. M3 प्रच्छन्नं न्यस्य यत्र ह; M4 प्रच्छन्नान्यत्र तत्र वै (*sup. lin.* प्रच्छन्नं न्यस्य कुत्रचित्); M5 प्रच्छन्नान्यत्र यत्र वा. — (L. 2) T2 पुरश्रेष्ठं.]

12 S om. अर्जुन उ°. — a) S वने (for कूटे). — b) B4 D1.3.5.7 Cr गहने; Cc.v.rp (Catur.) as in text. D8 वर्तते; Ca.v महती (as in text). S महती दृश्यते शमी.

13 S transp. 13^{ab} and 13^{cd}. — a) D6.9m अत्र; D9 अद्य (for अपि). S न चास्यां चारयि(T G संचरि·; M1 च चरि)ष्यंति. — b) K2 Dn1 इव; B Dn2 D5–12 इति (for इह). K भारत; B D (except D1–4) मे मतिः (for पार्थिव). S मनुष्याः पार्थ (T2 पथि) केचन (G2.3 कानने). — After 13^{ab}, N ins.:

152* योऽस्मान्निदधतो द्रष्टा भवेच्छस्त्राणि पार्थिव ।

[D1–3.8 दृष्ट्वा (for द्रष्टा), and हरेत् (for भवेत्). B3 D4–6.8.10 अस्त्राणि (for शस्त्राणि). B1.3 D4 भारत; B2.4.5 D2.5–7.9.10 पांडव; Dn D11.12 पांडवाः; D8 पांडवः. Cc cites (in prose order) शस्त्राणि निदधतोऽस्मान् द्रष्टा भवेत्. Ca.v cite निदधतः.]

S transp. 13^{ab} and 13^{cd}, and then after 13^{ab} ins.:

153* धनुर्भिः पुरुषं कृत्वा चर्मकेशास्थिसंवृतम् ।
उद्बन्धमिव कृत्वा च धनुर्ज्यापाशसंवृतम् ।
[(L. 2) M मनुजं (M5 पुरुषं) पाश°.]

M cont.: T G ins. after 14:

154* एवं परिहरिष्यन्ति मनुष्या वनचारिणः ।

T G cont.: M ins. after 14:

155* अत्रैवं नावबुध्यन्ते मनुष्याः केचिदायुधम् ।

— c) S °थे चापि जातेयं. — d) K1 D6 मृगव्याडनि°; T G अमनुष्य° (G1 °व्यानुषेवितं); M निर्जने गहने वने. — After 13, T2 ins.:

156* विपुलाकीर्णशाखा च वायसैरुपसेविता ।
स्नेहानुबद्धां पश्यामि दुरारोहामिमां शमीम् ।

T2 cont.: N ins. after 13:

157* समीपे च श्मशानस्य गहनस्य विशेषतः ।

[Dn2 D11 वा; D1–3 हि (for च). D10 समीपतः (for °पे च). D4 दुःप्रवेशे (for गह°).]

14 a) B2 Dn D11.12 समाधायायुधं शम्यां. Ca cites समासज्य. S अस्यामायुधमासज्य. — b) T G1 M गच्छाम (M2 गच्छेम). B1.3.4 D4 S वयं (for प्रति). — c) B (except B2) Dn D5.6.11.12 यथायोगं; D2.4.8.10 °सौख्यं; Ca.c °जोषं (as in text). — d) S विहराम (G1 विच°; G2.3 °रामो; M1 °रेम) यथासुखं. — After 14, T G ins. 154*, M ins. 155*, and finally K2 ins. a passage given in App. I (No. 2).

15 M1–3 om. वैशं°. — b) B1.3 धर्मपुत्रं; B2 Dn1 D4 धर्मराजं (for धर्मा°). S धनंजयः (for युधि°). — After 15, S ins.:

158* तानि सर्वाणि संनह्य पन्ना पन्नगाचलोपमाः ।
आयुधानि कलापांश्च निस्त्रिंशांश्चातुलप्रभान् ।

[(L. 1) T1 G3 संगृह्य. M (except M2) °चलोपमान्. — (L. 2) M5 कलापानि. M1.3.4 (*sup. lin.* as in text) °तुलोपमान्; M5 °चलप्रभान्.]

T1 G (G1 om. line 3) cont.:

159* ततो युधिष्ठिरो राजा सहदेवमुवाच ह ।

C. 4. 159 B. 4. 5. 18 K. 4. 7. 20 स्फीताञ्जनपदांश्चान्यानजयत्कुरुनन्दनः ॥ १६
तदुदारं महाघोषं सपत्नगणसूदनम् ।
अपज्यमकरोत्पार्थो गाण्डीवमभयंकरम् ॥ १७
येन वीरः कुरुक्षेत्रमभ्यरक्षत्परंतपः ।
अमुञ्चद्धनुषस्तस्य ज्यामक्षय्यां युधिष्ठिरः ॥ १८
पाञ्चालान्येन संग्रामे भीमसेनोऽजयत्प्रभुः ।
प्रत्यषेधद्बहूनेकः सपत्नांश्चैव दिग्जये ॥ १९
निशम्य यस्य विस्फारं व्यद्रवन्त रणे परे ।
पर्वतस्येव दीर्णस्य विस्फोटमशनेरिव ॥ २०
सैन्धवं येन राजानं परामृषत चानघ ।
ज्यापाशं धनुषस्तस्य भीमसेनोऽवतारयत् ॥ २१
अजयत्पश्चिमामाशां धनुषा येन पाण्डवः ।

आरुह्येमां शमीं वीर निधत्स्वेहायुधानि नः ।
इति संदिश्य तं पार्थः पुनरेव धनंजयम् ।
अब्रवीदायुधानीह निधातुं भरतर्षभ ।

16 Before 16, T1 G2 ins. वैशं°; G3 युधिष्ठिरः. — After 16^{a}, S ins.:

160* पिशाचोरगराक्षसान् ।
निवातकवचांश्चापि पौलोमांश्च परंतप ।
कालकेयांश्च दुर्धर्षान्.

— ^{b}) B (except B4) Dn2 D1.3.6.10–12 S सर्वांश्च (for सर्पांश्च). — ^{d}) K B1.3.5 Dn D7.9.11.12 कुरुपुंगवः; B4 °नंदन; D1–3 पांडु°.

17 ^{a}) D5 T1 M2 तं (for तद्). T1 G M उदग्रं (for उदारं). T2 तदग्रं च (for तदु°). B (except B5) D1–5.7.8.10 T G1 M1 महाघोरं; G2.3 °वेगं. — ^{b}) K °सेवितं; Dn D11.12 संपन्नबल°; D2 °जन°. — ^{c}) S (except T2) असज्यं. — ^{d}) D3.4.7.9 गांजीवं. B Dn2 D3.5.6.11.12 सु-(D8 स; D6 च)भयंकरं (for अभ°).

18 M3 om. 18^{ab}. — S ins. after 18^{ab} (M3, om. lines 1 and 2, after 17):

161* जृम्भिते च धनुष्यस्त्रं न्यासार्थं नृपसत्तमः ।
धर्मपुत्रो महातेजाः सर्वलोकवशीकरम् ।
भुजंगभोगसदृशं मणिकाञ्चनभूषितम् ।
वित्रासनं दानवानां राक्षसानां च नित्यशः ।

[(L. 1) G2.3 धनुश्रेष्ठे; M1.4 (*sup. lin.*) धनुष्यस्मिन्; M5 °स्यत्र. T1 अजृंभयत तच्छ्रेष्ठं. — (L. 2) T1 °वशंकरं; G2.3 °वशीकृतं. — (L. 3) T1 M1.4 मणिप्रवर°; G1.3 °भूषणं; G2 महाकांचन°.]

— ^{cd}) S धनूरत्नं महातेजा जृंभयामास पांडवः.

19 ^{a}) A few MSS. पंचालान्. — ^{c}) D4 प्रत्युध्यत्; G1 विप्रषेधत्. — ^{d}) S (except M1.2) अपि (for एव).

20 ^{a}) S (except T1) Ca विस्फारं; Cc as in text. — ^{b}) B1 व्यद्रव्यंश्च; B4 D1.7–9 S विद्रवंति; B5 प्राद्रवंत; D4 विद्रवंते. Dn1 रणात् (for रणे). B1.3 रिपून् (for परे).

21 ^{a}) D5.7 चैव (for येन). M5 संग्रामे (for राजानं). — ^{b}) B2.4 D4.10 Ca.c पर्यामृषत; B5 D1–3.6 पर्यामृशत; D5 पर्यामर्षत; D7 पर्यमर्षत; D9 प्रत्यषेधत; Cv as in text. B (except B2) D2.5–8 चानघः (D8 °घं); D4 भारत; D9 पांडवः. Dn D11.12 पर्यामृषितवानथ; S जित्वा क्रुद्धः परामृशत्. — After 21^{ab}, S (M5 om. line 3) ins.:

162* येन क्रोधवशाञ्जघ्ने पर्वते गन्धमादने ।
दिव्यं सौगन्धिकं पुष्पं येनाजैषीत्स पाण्डवः ।
त्रिगर्तान्येन संग्रामे जित्वा त्रैगर्तमानयत् ।
इन्द्रायुधसमस्पर्शं वज्रहाटकभूषितम् ।

[(L. 1) M5 तत्र (for जघ्ने). G3 राक्षसान् (for पर्वते). — (L. 2) M4 *sup. lin.* अनैषीत्. G परंतपः (for स पाण्डवः).]

— ^{c}) B1.3 ज्यां तस्य; Dn2 D11 ज्यां तां स; D12 ज्यातं स; Cc ज्यापाशं (as in text). B1.3 वीरो (for तस्य). — ^{d}) K °नोप्यवातरत्. — After 21, S ins.:

163* नकुलं पुनराहूय धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उवाच येन संग्रामे सर्वशत्रूञ्जिघांससि ।
सुराष्ट्राञ्जितवान्येन शार्ङ्गगाण्डीवसंनिभम् ।
सुवर्णविकृतं सारमिन्द्रायुधनिभं वरम् ।
तवानुरूपं सुदृढं चापमेतदलंकृतम् ।
तत्स्रंसयित्वा ज्यापाशं निधातुं धनुराहर ।
सहदेवं च संप्रेक्ष्य पुनर्धर्मसुतोऽब्रवीत् ।
कलिङ्गान्दाक्षिणात्यांश्च मागधांश्चारिमर्दन ।
येनैव शत्रून्समरे अधाक्षीररिमर्दन ।
तत्स्रंसयित्वा ज्यापाशं निधातुं धनुराहर ।

[M2.4.5 transp. lines 1–6 and 7–10. G1 om. lines 1–2. After line 2, M1 reads line 6 (for the first time) and then 22^{ab}. — (L. 3) Om. in G1 M1.3 M2.4 सुराष्ट्रं. M2 °धन्विनं (for °संनिभम्). — After line 3, M4 reads 22^{ab}. — (L. 4) Om. in G1. M2.3 °युधवरोपमं. — G1 M1.3 om. line 5. — (L. 6) Om. in G1. T ज्यापाशान्. T2 निधाय. M1 धनुराहरत्; M2 समुपाहर. — M3 om. lines 7–10. — (L. 8) T1 °मर्दनान्; G1.3 M2 °मर्दनः; M1.4 (*sup. lin.*) अपि दिग्जये. — (L. 9) G2.3 संग्रामे (for समरे). T1 न्यधाक्षीः; T2 व्यधा°; G1 M5 °क्षीद्; G3 ह्यधा°; M1.2 व्यधा°. — (L. 10) T ज्यापाशान्. T2 निधाय.]

— M1 cont.: M2 ins. after line 6 of the same

तस्य मौर्वीमपाकर्षच्छूरः संक्रन्दनो युधि ॥ २२
दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत्प्रभुः ।
अपज्यमकरोद्वीरः सहदेवस्तदायुधम् ॥ २३
खड्गांश्च पीतान्दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् ।
विपाठान्क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह ॥ २४
तामुपारुह्य नकुलो धनूंषि निदधत्स्वयम् ।
यानि तस्यावकाशानि दृढरूपाण्यमन्यत ॥ २५
यत्र चापश्यत स वै तिरो वर्षाणि वर्षति ।
तत्र तानि दृढैः पाशैः सुगाढं पर्यबन्धत ॥ २६
शरीरं च मृतस्यैकं समबध्नन्त पाण्डवाः ।
विवर्जयिष्यन्ति नरा दूरादेव शमीमिमाम् ।
आबद्धं शवमत्रेति गन्धमाघ्राय पूतिकम् ॥ २७ C. 4. 173 B. 4. 5. 32 K. 4. 7. 45

passage (cf. 22^{ab}):

164* अजयद्दक्षिणामाशां धनुषा येन पाण्डवः ।

Thereafter M_1 repeats line 10 of 163*. — M_2 ins. after 164*: M_3, after 22^{ab}:

165* तदसज्यं धनुश्चक्रे नकुलो धनुरात्मनः ।
कलिङ्गान्दाक्षिणात्यांश्च येनाजयदरिंदमः ।

22 T G M_5 om. 22–23; M_2 om. 22. $M_{1.4}$ read 22^{ab} after line 3 and 6 of 163*. — After 22^{ab}, N ins.:

166* माद्रीपुत्रो महाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषिता ।

[B (except B_4) $D_{3.7.9}$ ताम्राक्षो. $B_{1.3.5}$ D_6 [ऽ]मितविक्रमः; B_2 Dn_1 $D_{1.9}$ °भाषितः; B_4 D_3 °भाषिणः; D_7 मृदु°.]

— After 22^{ab}, M_3 ins. 165* (cf. v. l. 21). — $M_{1.3}$ om. 22^{cd}; M_4 om. 22^{c}–23^{d}. — ^{c}) D_{1-3} तस्मान् (for तस्य). K_2 समाकर्षत्; D_7 अपावर्षत्; D_3 अपाकार्षीत्; Ca as in text. — ^{d}) $B_{1.3}$ संहननो; Ca. c. v संक्रन्दनो (as in text). $B_{1.3}$ D_4 युवा (for युधि). — After 22, N ins.:

167* कुले नास्ति समो रूपे यस्येति नकुलः स्मृतः ।

[D_4 बले (for कुले), and यस्य (for रूपे). B_3 कुले यस्यास्ति न समो; Cc. r as above (but in prose order). B_3 रूपेण (for यस्येति). D_{1-3} नकुलस्तेन स (D_3 सं-) स्मृतः. D_4 reads रूपेण यशसा श्रिया for the posterior half, and cont.:

168* तेन तस्याभवन्नाम नकुलेति धनंजय ।]

23 T G $M_{4.5}$ om. 23 (cf. v. l. 22). — ^{ab}) M_1 अजयद्दक्षिणामाशां धनुषा येन पाण्डवः (=164^{f}). — After 23^{ab}, M_1 ins. line 10 (with v. l. धनुराहरत्) of 163*; while $M_{2.3}$ ins.:

169* यस्माल्लघुतरो नास्ति किंचिद्योद्धासि चर्मणि ।

M_1 om. 23^{cd}. — ^{c}) $M_{2.3}$ असज्यम् (for अपज्यम्). — ^{d}) B_3 $M_{2.3}$ स्वमायुधं; $D_{2-4.8}$ तथायु°.

24 ^{a}) D_{1-4} सु- (for the first च). K_1 पानान्; $B_{1.2.5}$ Dn $D_{6.11.12}$ दीप्तान्; D_5 दीर्घान् (for पीतान्). B_4 तीक्ष्णाग्रान्; Dn_2 D_3 दीर्घांश्च; D_5 दीप्तां च. B_3 (m as in text) खड्गान्दीर्घान्कलापांश्च; D_7 खड्गान्दीर्घानदीप्तांश्च; D_9 खड्गान्दीर्घान्प्रदीप्तांश्च; S दीर्घांश्च खड्गान् सुदृढान् (M_3 विमलान्); Cc पीतान्दीप्तांश्च खड्गांश्च. Ca cites पीतान् and दीर्घान्, Cr अदीर्घांश्च, Crp (Dev.) पीनदीर्घांश्च. — ^{b}) B_3 तोमरांश्च (for कला°); cf. Cs तोमरो हस्तक्षेप्यो बाणः. S निशितान् (M_2 विमलान्; M_3 विपुलान्) कनकत्सरून्. Ca. v cite कलापान् and महाधनान्. — ^{c}) S विविधान्क्षुरनाराचान्. — ^{d}) Dn_2 $D_{11.12}$ निदधे. S निस्त्रिंशां($M_{2.3}$ अस्त्रशां)श्च शरानपि. — After 24, Dn $D_{9.11.12}$ ins.:

170* वैशंपायन उवाच ।
अथान्वशात्स नकुलं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आरुह्येमां शमीं वीर धनूंष्येतानि निक्षिप ।

[(L. 1) D_9 Cn °न्वशासत् (for °न्वशात्स).]

— After 24, S ins. a passage given in App. I (No. 3).

☞ For st. 25–31, S subst. a passage which, besides containing some additional stanzas, shows other differences. The Southern passage (with its variants) is given separately, under v. l. 31.

25 For S cf. v. l. 31. — ^{b}) K B_{1-3} न्यदधत्; B_4 Dn_1 $D_{4.7.9}$ निदधे; B_5 $D_{6.8.10}$ अवदधे; D_{1-3} अभ्यादधत्; D_5 अवदधत्. — After 25^{ab}, D_6 ins.:

171* गाण्डीवं चापरं तत्र चतुर्भिर्निदधे सह ।

— ^{c}) $B_{1.3}$ तस्यावगाहानि; D_{10} °वशाखानि; Cn. s तस्या वकाशानि (sic); Cv as in text. — ^{d}) B_2 Dn_1 D_{12} दिव्य°; D_{1-4} दृश्य°; $D_{7.9}$ दृष्ट° (for दृढ°).

26 For S cf. v. l. 31. — ^{a}) Dn_2 $D_{3.12}$ वा (for च). K_2 D_3 यत्र चा(D_3 वा)पश्यति स वै; D_4 यत्र पश्यत वर्षे वै; D_7 यत्र चापश्यतः सर्वे; D_9 यत्रासमन्यत्र जलदो; D_{10} यत्र चापश्य तस्यैव.

27 For S cf. v. l. 31. — ^{a}) Dn_1 च मृतं च; $D_{1.3.8.9}$ मृतकस्य (for च मृतस्य). Ca. v as in text (Cv does not cite च). — ^{b}) $D_{5.10}$ समबंधंत; $D_{7.8}$ समबंधत; D_9 पर्यबध्नात्स; Ca as in text. D_{1-4} समादाय न्यबंधत (D_3 निबंधयत्; D_4 निबंधत). 27^{cdef} = (var.)

C. 4. 178 B. 4. 5. 32 K. 4. 7. 59 अशीतिशतवर्षेयं माता न इति वादिनः ।
कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वैराचरितोऽपि च ।
समासजाना वृक्षेऽस्मिन्निति वै व्याहरन्ति ते ॥ २८
आ गोपालाविपालेभ्य आचक्षाणाः परंतपाः ।
आजग्मुर्नगराभ्याशं पार्थाः शत्रुनिबर्हणाः ॥ २९
जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥ ३०
ततो यथाप्रतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं महत् ।
अज्ञातचर्यां वत्स्यन्तो राष्ट्रे वर्षं त्रयोदशम् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

Mañj. 4. 27. — e) K विवर्जयंति च; D1–8 वर्जयिष्यंति हि. — d) D1–8 हि तां शमीं (for शमीमिमाम्). — e) K शावम् (for शवम्); cf. v. l. 1. 36. 24^{e}. — f) K1 B2 आदाय (for आघ्राय).

28 For S cf. v. l. 31. — a) ❀ Cc: अशीतिः शतं च वर्षाणि यस्याः । टीकान्तरं पाठान्तरे । ❀ — b) D6 मातामहीति वा°. Ca cites माता and नः. — After 28^{ab}, K2 D4.5 ins.:

172* यया जाता स्म वृद्धा स्म इति वै व्याहरन्ति ते ।

(cf. 28^{f}). — d) B2 Dn D7.11.12 वा (for च). — e) B Dn D5–12 Cr (Dev.) समासज्याथ (for °सजाना). D4 समासज्यायुधानीत्थं. — f) D4 अन्योन्यं (for इति वै). K च (for ते). — After 28, D4 ins.:

173* तस्माद्वृक्षादपाक्रम्य व्याहरन्तस्ततस्ततः ।

29 For S cf. v. l. 31. — b) Dn2 D11.12 आचक्षुस्ते; D1–3 आचक्षेयुः; D4.9 आचक्षंतः; D8 ह्याचक्षाणाः; Ca.r as in text. — c) A few MSS. °भ्यासं. — After 29, D2 (marg.).6 ins. a short passage each, given in App. I (No. 4 A & B), a variant version of the so-called Durgāstava.

30 For S cf. v. l. 31. — c) B2 गुप्ता°; B4 नामा° (for गुह्या°). D4.5 transp. गुह्या° and नामा°. B4 गुप्ता° (for नामा°). — d) K B2.4 D4–6 transp. चक्रे and तेषां. — After 30, D4.10 ins. an addl. adhy. given in App. I (No. 4C), which D5 ins. after adhy. 5, a variant version of the so-called Durgāstava.

31 For S see below. D4 om. 31. — a) B1.3.4 D9.10 °ज्ञातं; D6 °ज्ञाते. — b) D1–3 transp. प्राविशन् and नगरं. — After 31, D3 ins.:

174* रामाभिरामसुरपादपतुल्यगन्धैः
पुष्पैरलंकृतधरं सुनिविष्टवप्रम् ।
प्राकारतोरणगृहैरिव मन्दराद्रि-
* * * कूटमथ ते ददृशुः पुरं [हि] तत् ।

☞ For 25–31, S subst.:

175*

(29) {आगोपालाविपालेभ्यः कर्षकेभ्यः परंतपाः ।
आजग्मुर्नगराभ्याशं श्रावयन्तः पुनः पुनः ।
(28^{ab}) अशीतिशतवर्षेयं मातास्माकमिहेति च ।
बहुकालपरीणामान्मृत्योस्तु वशमेयुषी ।
(28^{c}) न चाग्निसंस्कारमियं प्रापिता कुलधर्मतः ।
यः समासाद्यते कश्चित्तस्मिन्देशे यदृच्छया ।
(28^{e}) तमेवमूचुर्धर्मज्ञाः कुलधर्मो न ईदृशः ।
अथाब्रवीद्धर्मराजः सहदेवं परंतपः ।
इदं गोमृगमभ्याशे गतसत्त्वमचेतनम् ।
एतदुत्कृत्य वै वीर धनूंषि परिवेष्टय ।
एवमुक्तो महाबाहुः सहदेवो यथोक्तवत् ।
(25^{ab}) शमीमारुह्य त्वरितो धनूंषि परिवेष्टयत् ।
शीतवातातपभयाद्वर्षत्राणाय दुर्जयः ।
तानि वीरो यदाजानान्निराबाधानि सर्वशः ।
पुनः पुनः सुसंवेष्ट्य कृत्वा सुकृतकारिणः ।
अथापरमदूरस्थमुच्छवृत्तिकलेवरम् ।
प्रायोपवेशनाच्छुष्कं स्नायुचर्मास्थिसंवृतम् ।
तच्चानीय धनुर्मध्ये विनिबध्य च पाण्डवाः ।
उपायकुशलाः सर्वे प्रहसन्तः समब्रुवन् ।
(27^{f}) अस्य गन्धस्य दौर्गन्ध्यान्मनुष्या वनचारिणः ।
(27^{cde}) दूरात्परिहरिष्यन्ति सशवेयं शमी इति ।
अथाब्रवीन्महाराजो धर्मात्मा स युधिष्ठिरः ।
रज्जुभिः सुदृढं प्राज्ञ विनिबध्नीहि पाण्डव ।
(25^{cd}) यानि चात्र विशालानि रूढमूलानि मन्यसे ।
तेषामुपरि बध्नीहि इदं विप्रकलेवरम् ।
विश्रावयन्तस्ते हृष्टा दिशः सर्वा व्यनादयन् ।
स्वर्गतेयमिहास्माकं जननी शोकविह्वला ।
वने विचरमाणानां लुब्धानां वनचारिणाम् ।
(28^{cd}) कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वैराचरितः पुरा ।
एवं ते सुकृतं कृत्वा समन्तादवघुष्य च ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रावुभावपि ।
युधिष्ठिरश्च कृष्णा च राजपुत्री सुमध्यमा ।
(31^{ab}) ततो यथासमाज्ञसं नगरं प्राविशंस्तदा ।

६

वैशंपायन उवाच ।
ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो
राजा सभायामुपविष्टमाव्रजत् ।
वैडूर्यरूपान्प्रतिमुच्य काञ्चना-
नक्षान्स कक्षे परिगृह्य वाससा ॥ १

नराधिपो राष्ट्रपतिं यशस्विनं
महायशाः कौरववंशवर्धनः ।
महानुभावो नरराजसत्कृतो
दुरासदस्तीक्ष्णविषो यथोरगः ॥ २
बलेन रूपेण नरर्षभो महा- C. 4. 216 B. 4. 7. 3

मत्स्यराज्ञो विराटस्य समीपे वस्तुमञ्जसा ।
(31^cd) अज्ञातचर्यां चरितुं वर्षं राष्ट्रे त्रयोदशम् । [35]
(30^cd) अथ छन्नानि नामानि चकारैषां युधिष्ठिरः ।
(30^ab) जयो जयेशो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
आपत्सु नामभिस्त्वेतैः समाह्वामः परस्परम् ।

[M om. the posterior half of line 1 and the prior half of line 2. — (L. 1) G2.3 परंतप. — (L. 3) T G °मिहान्तिके. — (L. 4) T1 M4.5 इह; M1–3 मृता (for बहु-). — (L. 5) M4.5 प्राप्ता हि (for प्रापिता). — (L. 6) M1 यस्मिन्नासाद्यते; M2.5 योस्मिन्नासा°; M3 न समासा°. G1 M (except M4) पुमान् (for तस्मिन्). — (L. 7) M2.5 आहुः; M3 आह (for ऊचुः). M3 धर्मज्ञः. G1 M2.4 यम् (for न). M3 °धर्ममनुस्मरन्. — (L. 10) G2 धीर; M5 धर्म (for वीर). — (L. 11) M4 राज्ञो वचनमाज्ञाय (for the prior half). — (L. 12) M2 विधिवद्; M3 महर्तीं (for त्वरितो). — (L. 13) T2 G1 दुर्जयात्. — (L. 14) T2 राजा; G1 राजन्; G2 M2 जानन्. — (L. 15) T1 सुकृतमारवं; T2 G1 °माचरत्; G2 °मावरं; G3 °मंबरं. — (L. 17) T1 M1 स्नायुमजास्थि°; T2 G °संयुतं. — (L. 18) T1 G1 निर्बंबंधुश्; T2 विनिबंधुश्; G2.3 विनिर्बध्य. — (L. 19) T1 प्रहसंश्च. T1 इदमब्रुवन्; G1 च दुद्रुवन्; M1.5 ततोब्रुवन्; M2 तमब्रुवन्. — (L. 20) M5 देह° (for गन्ध°). T1 शवस्यास्य च दौ°; G2 अस्यागमस्य दौ°. — (L. 21) G1 M2–4 ससत्वेयं. T1 शमीमिति; T2 G शमीति ह (G1 हि). — (L. 22) G2.3 M2 महातेजाः; M4 °राज. T2 G2 (by transp.) स धर्मात्मा; G1.3 धर्मराजो; M1.5 सहदेवं. — (L. 23) G सुकृतं (for सुदृढं). M1 °भिः सहदेवाशु. G विनिर्बध्नीहि; M5 °बध्यस्व. — (L. 25) M1.4.5 बध्यस्व; M2 बद्धस्व (for बध्नीहि). — After line 25, M5 ins.:

176* तथा तत्सर्वमकरोत्सहदेवो यथोक्तवान् ।

— (L. 26) T2 सर्वांस्ते; G1 सर्वास्ते; G2.3 ते सर्वे (for ते हृष्टा). — (L. 28) G3 M2–5 बुद्धानां; M1 सिद्धा° (for लुब्धा°). — (L. 29) G2.3 M2.4 आचरितं. — (L. 30) T1 समयं (for सुकृतं). — M1.3.4 transp. lines 31 and 32. — (L. 31) M5 माद्रीपुत्रौ च तावुभौ. — (L. 34) T1 G1 समीपं. — G1 M1.3–5 om. line 38.]

☞ After adhy. 5, Dn D3.5–7.9.11.12 T2 ins. an additional adhy. given in App. I (No. 4 C, D, E, F, G), one of the versions of what is popularly known as the Durgāstava; cf. v. l. 29, 30. All reference to Durgā is missing in K B D1.3 and in S (except the composite MS. T2).

Colophon om. in D4.10 T2. — *Adhy. name:* B1.3 नगरगमनं; B2 अक्षनिधानं; B4 अस्त्रन्यसनं; B5 D5.6 G3 M1.2 आयुधन्यासः; Dn D9.11.12 पुरप्रवेशः; D1–3 आयुधनिक्षेपः; D7 शस्त्रन्यासः; G1 नगरप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B4 D5.6.9 5; T1 G M 7. — *S'loka no.:* D3 37; G3 67.

6

1 After वैशं°, S ins. a passage given in App. I (No. 5). — S transp. 1^ab and 1^cd. — ^b) S ददर्श दूरात्सुसमृद्धतेजसं. — ^c) A few MSS. वैदूर्य°. D1–3 °नद्धान्; D9 °बिंदून् (for °रूपान्). K D1.2 प्रवि°; B D4–7 °गृह्य; C3 प्रतिमुच्य (as in text). S निबध्य (T G1 °द्ध-) वैडूर्यचित्रान्सकांचनान् (M1 वैडूर्यचित्रान्सुगुणान्मृगासितान्). — ^d) S (except M1) नृपस्तदाक्षान् (for अक्षान्स कक्षे). B3 D5.7 Ca. cp. rp परिरभ्य; D4 प्रतीगृह्य; S °वेष्ट्य; Cc.r.s as in text. K D1.10 वाससि; D2.4.3 °सी; Cc.r.s as in text.

☞ For st. 2–15, S subst. a passage which, besides containing some additional stanzas, shows other differences. The Southern passage (with its variants) is given separately under v. l. 15.

3 For S cf. v. l. 15. — ^a) D1.3.4.3 परेण (for बलेन). B1.3 (m as in text) तथैव तेजसा; D4 यथा पुरंदरः (for नरर्षभो महान्). — ^b) B4 तथार्चि°; B5 Dn

C. 4. 216
B. 4. 7. 3 नथार्चिरूपेण यथामरस्तथा ।
महाभ्रजालैरिव संवृतो रवि-
र्यथानलो भस्मवृतश्च वीर्यवान् ॥ ३
तमापतन्तं प्रसमीक्ष्य पाण्डवं
विराटराडिन्दुमिवाभ्रसंवृतम् ।
मन्त्रिद्विजान्सूतमुखान्विशस्तथा
ये चापि केचित्परिषत्समासते ।
पप्रच्छ कोऽयं प्रथमं समेयिवा-
ननेन योऽयं प्रसमीक्षते सभाम् ॥ ४
न तु द्विजोऽयं भविता नरोत्तमः
पतिः पृथिव्या इति मे मनोगतम् ।
न चास्य दासो न रथो न कुण्डले
समीपतो भ्राजति चायमिन्द्रवत् ॥ ५
शरीरलिङ्गैरुपसूचितो ह्ययं
मूर्धाभिषिक्तोऽयमितीव मानसम् ।
समीपमायाति च मे गतव्यथो
यथा गजस्तामरसीं मदोत्कटः ॥ ६
वितर्कयन्तं तु नरर्षभस्तदा
युधिष्ठिरोऽभ्येत्य विराटमब्रवीत् ।
सम्राड्विजानात्विह जीवितार्थिनं
विनष्टसर्वस्वमुपागतं द्विजम् ॥ ७
इहाहमिच्छामि तवानघान्तिके

D11.12 अपूर्व°; D1–3 गंधर्व°; D6.7 Cr अथ स्व° (D6m आर्चिस्व°); D8 मनुष्य°; D10 नरस्व°; Cc.rp (Catur.) अथा(Cc om. अथ)र्चिरूपेण (as in text). K D9 अथ(D9 °पू)र्वरूपेण यथा पुरंदरः; B1.3 निगूढभावो ज्वलनो यथा प्रभुः; B2.3m अथ स्वरूपेण महारथ(B3m यथामर)स्तथा; D4 अथर्वरूपेण नरर्षभस्तथा.

4 For S cf. v. l. 15. — ^{a}) B2 दुरितं नृपोत्तमं; B3 (m as in text) सहसा निरीक्ष्य; D4 त्वरितं नरोत्तमं (for प्रसमीक्ष्य पाण्डवं). Cc cites प्रसमीक्ष्य. — ^{b}) D4 नृपो विराटोभ्रगतं यथा रविं. — After 4^{ab}, N ins.:

177* समागतं पूर्णशशिप्रभाननं
महानुभावं नचिरेण दृष्टवान् ।

[(L. 1) D1.3–9 सभागतं (D6.7 °तः). — (L. 2) D4 om. line 2. K B3.4 D1–3.5–8.10 सहा(D5 °भा)नुचारैर(K D6 °र्नै)चि°; D9 सभासदैर्नातिचि°.]

— ^{c}) K विराटराट्; B2.3 (m as in text) मत्तद्विजान्; B4 D1–3.7–10 स तु (D1–3 च) द्विजान्; D4 समुद्विजन् (for मन्त्रि°). D9 मंत्रि° (for सूत°). K द्विजांस्; Ca.c विशस् (as in text). D1–3 transp. विशः and तथा. K D4 तदा; Ca तथा (as in text). — ^{d}) D2 ये चानुगास्तं; D9 येन्येपि केचित्; Ca as in text. B Dn D2.5–12 Ca.c परितः (B3 पुरतः; Dn1 परतः); D4 पुरुषाः (for परिषत्). D4 समागताः; Ca समासते (as in text). D1.3 ये चानुगास्तत्परिषत्सु ते स्थिताः. — ^{e}) K D1.2.3 वः (for ऽयं). Cf. Cv अयं वः युष्माकं कः संबन्धीयः. K D5.6.10 Ca समीयिवान्; Cc.v as in text. — ^{f}) B Dn D5.7.9.11.12 नृपोपमोयं (D9 यः); D1–3.3 नरो हि येषां (D3 योयं; D3 यो वै); D4 मानेन योयं; D6 रूपोपमोयं; D10 इहागतोयं (for अनेन योऽयं). B1.2.5 Dn D3.10–13 समवेक्षते (for प्रस°).

5 For S cf. v. l. 15. — K1 om. 5^{c}–6^{b}. — ^{c}) K2 दासी; B1.2.3(m as in text).4.5 D5–7.9 वाजी; D1–4 दासा (for दासो). B Dn2 D5–7.9.11.12 कुंजरः (for कुण्डले). — ^{d}) D4 सभागतो (for समी°).

6 For S cf. v. l. 15. K1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{b}) B1 °षिक्त इति मे मनोगतं; B3.4 Dn D5–9.11.12 °षिक्तस्त्वि(Dn D11.12 °क्त इ; D8 °क्तो ह्य)ति मेत्र मानसं; D1–3 °षिक्तो मम चेतसि स्थितं; D4 मूर्धावसिक्तः प्रतिभाति मे हृदि. — ^{c}) D1–3 °व्यथं. — ^{d}) D1.3 महीं; D2.6 महान्; Ca गजस् (as in text). Cap तामरसी; Cr.s as in text. D1–3 महागजः; Ca मदोत्कटः (as in text).

7 For S cf. v. l. 15. — ^{a}) K2 B5 D5 च; D3.10 स (for तु). K2 B5 D5–7.9 °र्षभं. B1.2 Dn2 D7.9.11.12 तथा; B3 यथा (for तदा). D1–3 वितर्कयामास च तं नरर्षभः. — Before 7^{cd}, B3.4 D5 ins. युधिष्ठिर उ°. — ^{c}) Dn D11.12 विजानीहि हि; D1.3 विजानामिह. B1.4 Dn2 D3–9 जीवनार्थिनं. — After 7, D7.9 ins.:

178* विद्धि प्रभो मत्स्यपते कुलोत्तमं
सेवार्थिनं सेवकमानवर्धनम् ।

8 For S cf. v. l. 15. — ^{a}) K D10 °कं (for °के). — ^{b}) D1–3 तथा(D2 °वा)भिभो. — ^{d}) D4 Cv प्रति संग्रहेण; Ca.c.vp as in text. Cr cites only गृहाण. D3 प्रहृष्टरूपो जगृहे तथागतं. — After 8, N (except K1 D1) ins.:

179* तं राजसिंहं प्रतिगृह्य राजा
प्रीतात्मना चैवमिदं बभाषे ।

वस्तुं यथा कामचरस्तथा विभो ।
तमब्रवीत्स्वागतमित्यनन्तरं
राजा प्रहृष्टः प्रतिसंगृहाण च ॥ ८
कामेन ताताभिवदाम्यहं त्वां
कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः ।
गोत्रं च नामापि च शंस तत्त्वतः
किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥ ९
युधिष्ठिर उवाच ।
युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा
वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि ब्राह्मणः ।
अक्षान्प्रवप्तुं कुशलोऽस्मि देविता
कङ्केति नाम्नास्मि विराट विश्रुतः ॥ १०
विराट उवाच ।
ददामि ते हन्त वरं यमिच्छसि
प्रशाधि मत्स्यान्वशगो ह्यहं तव ।
प्रिया हि धूर्ता मम देविनः सदा
भवांश्च देवोपम राज्यमर्हति ॥ ११
युधिष्ठिर उवाच ।
आप्तो विवादः परमो विशां पते
न विद्यते किंचन मत्स्य हीनतः ।
न मे जितः कश्चन धारयेद्धनं
वरो ममैषोऽस्तु तव प्रसादतः ॥ १२
विराट उवाच ।
हन्यामवध्यं यदि तेऽप्रियं चरे-
त्प्रव्राजयेयं विषयाद्द्विजांस्तथा ।
शृण्वन्तु मे जानपदाः समागताः
कङ्को यथाहं विषये प्रभुस्तथा ॥ १३
समानयानो भवितासि मे सखा
प्रभूतवस्त्रो बहुपानभोजनः ।
पश्येस्त्वमन्तश्च बहिश्च सर्वदा C. 4. 228 B. 4. 7. 16

[(L. 1) K2 परिगृह्य; B3 D8 प्रसमीक्ष्य. — (L. 2) B Dn D2. 9–12 प्रीत्यात्मना; D8 प्रीतात्मवान्. B3. 4 D4. 5 चैनम् (for चैवम्).]

9 For S cf. v. l. 15. Before 9, B3 D2. 4. 7–10 read विराट उ°. — ^{b}) = 4. 9. 7^{a}. — ^{c}) D4. 8 नाम्ना सह (for नामापि च). — ^{d}) = 4. 9. 7^{b}.

10 For S cf. v. l. 15. K1 श्री * * णः; K2 ब्राह्मण उ°; D8 कंक उ° (for युधि° उ°). — ^{a}) Dn2 D1–3. 9 transp. पुरा and सखा. D4 °रस्यास्मि सखा प्रतीतो; Cnp °रः स्याहमहं (sic) सखा. — ^{b}) B4 प्रवरोस्मि; D4 पुनरेव (for पुनरस्मि). B1. 3. 4 वै द्विजः; B5 Dn1 D4 Cn. r. s विप्रः; D5 चैव ह; D7. 8 गोत्रतः; Cnp (cf. also Csp) ब्राह्मणः (as in text). — ^{c}) K D1. 7 प्रवक्तुं; B Dn D3–6. 8–12 Cc प्रयोक्तुं; Cs प्रकर्तुं; only D2 exactly as in text! K वेदिता; B1 देविनां; D2–4. 8 देवने. — ^{d}) K नामा°; Cv नाम्ना° (as in text).

11 For S cf. v. l. 15. — ^{a}) B4 ददानि. K D7 अहं तु; Cv हंत (as in text). K प्रतीच्छसि; B4 यदि°; D6 यथे°. — ^{b}) D1–3. 10 अस्मि (for हि). D1–3 ते द्विज (for अहं तव). — ^{c}) B1 Dn1 D13 च (for हि). — ^{d}) D1. 4 °र्हसि.

12 For S cf. v. l. 15. — ^{a}) K गुरोर्; B1–3. 5 Dn2 D6. 7 m. 8. 11. 12 Cc. n. s प्राप्तो; Cr. v आप्तो (as in text). N (except K D6. 10) Cv प्रथमं; Cc प्रथमः; Cr. cp परमः (as in text). Cap cites आप्तो विवादः परमः and प्राप्नोतु वादं प्रथमं विशां पते, Crp आप्नोतु वादं प्रथमं (and प्रथमः). — ^{b}) B (except B4) Ca कश्चन; Dn D11. 12 Cs कं च न; D6 किं न च; Cr किंचिन्; Cv. ap as in text. Ca cites (in prose order): मत्स्य विशां पते हीनतः कश्चन न विद्यते मम विवादः [इति] प्रथमं प्राप्तः [वरः]. — ^{c}) D2. 3 Cv जितं; Ca. c. r. s as in text. K दापयेद्धरं; Ca. c. r. s. v धारयेद्धनं (Cr om. धनं) (as in text). — ^{d}) N (except K B2. 4 D3. 10) Cv प्रसादजः.

13 For S cf. v. l. 15. — ^{a}) B1 (m as in text). 3. 5 Dn D5. 6. 10–12 अवश्यं (for अवध्यं). — ^{b}) D1–4 विवास° (for प्रव्राज°). D4 द्विजर्षभान् (for द्विजांस्तथा). — B2 om. 13^{cd}. — ^{c}) K पौरजनाः (for जान°). D4 समेताः (for समा°). — ^{d}) D8 transp. प्रभुः and तथा.

14 For S cf. v. l. 15. — ^{a}) K संपन्नजातो; B2–4 D1–10 Ca. r. v °जातो; B5 °यातो. D1–3 अस्मि भवांश्च; Ca भवितासि (as in text). — ^{b}) K बहुमान°; D10 °भोजनं. — ^{c}) D7. 9 संपश्य मे (for पश्येस्त्वम्). Cv संमदा (for सर्वदा). — ^{d}) B3 D5 तव; D1–3 मया (for च ते). B3 अनावृतं; Ca. c अपा° (as in text). D1–3 यतः (for मया).

C. 4. 228
B. 4. 7. 10

कृतं च ते द्वारमपावृतं मया ॥ १४
ये त्वानुवादेयुरवृत्तिकर्शिता
ब्रूयाश्च तेषां वचनेन मे सदा ।
दास्यामि सर्वं तदहं न संशयो

15 ^{a}) K ये बांधवा वेयुरवृत्तिकर्षिता; B4 D10 ये त्वानुयाचेयुर°; Dn D11.12 ये त्वानुवादैः पुर°; D1.8 ये त्वानुसंधेयुर°; D2.4.5 ये त्वानुबाधेयुर°; D6.7.9 Cr ये त्वां च याचेयुर°; D8 ये त्वानुधावेयुर°. Crp (Catur.) cites त्वानुवादेयुः (as in text). A few MSS. °कर्षिताः. — ^{b}) B Dn D6.7.9.11.12 मां सदा; D10 सर्वदा. — ^{c}) D1-8 सततं (for तदहं). — ^{d}) Dn2 D2.7.11 विद्यते; D4 तिष्ठति. D1.8 न विद्यते ते मम संनिधौ भयं.

☞ For 2–15, S subst.:

180* अनन्ततेजोज्वलितं यथानलं
(2^{d}) दुरासदं तीक्ष्णविषं यथोरगम् ।
सभागतं प्राञ्जलिभिर्जनैर्वृतं
विचित्रनानायुधशस्त्रपाणिभिः ।
उपायनौघैः प्रविशद्भिराचितं
द्विजैश्च शीक्षाक्षरमन्त्रधारिभिः ।
गजैरुदीर्णं तुरगैश्च संकुलं
मृगद्विजैः कुब्जगणैश्च संवृतम् ।
सितोच्छ्रितोष्णीषनिरुद्धमूर्धजं
विचित्रवैडूर्यविकारकुण्डलम् ।
विराटमाराद्य युधिष्ठिरस्तदा
बृहस्पतिः शक्रमिव त्रिविष्टपे ।
(4^{a}) तमाव्रजन्तं प्रसमीक्ष्य पाण्डवं
(4^{b}) विराटराजो मुदितेन चक्षुषा ।
(4^{c}) पप्रच्छ चैनं स नराधिपो मुहु-
(4^{d}) र्द्विजांश्च ये चास्य सभासदस्तदा ।
(4^{e}) को वा विजानाति पुरास्य दर्शनं
(4^{f}) युवा सभां योऽयमुपैति मामिकाम् ।
(3^{a}) रूपेण सारेण विदारयन्महीं
(3^{b}) श्रिया ह्ययं वैश्रवणो द्विजो यथा ।
मृगेन्द्रराड्वारणयूथपोपमः
प्रभात्ययं काञ्चनपर्वतो यथा ।
विरोचते पावकसूर्यसंनिभः
सचन्द्रनक्षत्र इवांशुमान्ग्रहः ।
(5^{c}) न दृश्यतेऽस्यानुचरो न कुञ्जरो
न चोष्णरश्म्यावरणं समुच्छ्रितम् ।
(5^{c}) न कुण्डले नाङ्गदमस्य न स्रजो
विचित्रिताङ्गश्च रथश्चतुर्युजः ।
(5^{ab}) क्षात्रं च रूपं हि बिभर्त्ययं भृशं
गजेन्द्रशार्दूलमहर्षभोपमः ।
अभ्यागतोऽस्मानलंकृतोऽपि स-
न्विरोचते भानुरिवाचिरोदितः ।
विभात्ययं क्षत्रिय एव सर्वथा
विराट इत्येवमुवाच तं प्रति ।
ससागरान्तामयमद्य मेदिनीं
प्रशासितुं चार्हति वासवोपमः ।
नाक्षत्रियो नूनमयं भविष्यति
(6^{b}) मूर्धाभिषिक्तः प्रतिभाति मां प्रति ।
तुल्यं हि रूपं प्रतिदृश्यतेऽस्य
व्याघ्रस्य सिंहस्य महर्षभस्य ।
यदेष कामं परिमार्गते द्विज-
स्तदस्य सर्वं क्रियतामसंशयम् ।
प्रियं च मे दर्शनमीदृशो जने
द्विजेषु मुख्येषु तथातिथिष्वपि ।
धनेषु रत्नेष्वथ गोषु वेश्मसु
प्रकामतो मे विचरत्ववारितः ।
एवं ब्रुवाणस्तमनन्ततेजसं
विराजमानं सहसोत्थितो नृपः ।
अनेन रूपेण समीपमागतं
त्रिदण्डकुण्ड्यङ्कुशशिक्यधारिणम् ।
समुत्थिता सा च सभा सपार्थिवा
सविप्रराजन्यविशा सशूद्रका ।
सभागतं प्रेक्ष्य तपन्तमर्चिषा
विनिःसृत राहुमुखाद्यथा रविम् ।
स तेन पूर्वं जयतां भवानिति
द्विजातिनोक्तोऽभिमुखः कृताञ्जलिः ।
जयं जयार्हेण समेत्य वर्धितो
विराटराजो ह्यभिवादयंश्च तम् ।
(8^{c}) तमब्रवीत्प्राञ्जलिरेव पार्थिवो
(8^{d}) विराटराजो मधुराक्षरं वचः ।
प्राप्तः कुतस्त्वं भगवन्किमिच्छसि
क्व यास्यसे किं करवाणि ते द्विज ।
श्रुतं च शीलं च कुलं च शंस मे
(9^{c}) गोत्रं तथा नाम च देशमेव च ।
सत्यप्रतिज्ञा हि भवन्ति साधवो
विशेषतः प्रव्रजिता द्विजातयः ।
तवानुरूपं प्रचरामि ते ह्यहं
न चावमन्ता न श्रुताभिभाषिता ।
अपूजिता ह्यग्निसमा द्विजातयः
कुलं दहेयुः सविषा इवोरगाः ।
सर्वां च भूमिं तव दातुमुत्सहे
सदण्डकोशं विसृजामि ते पुरम् ।
(9^{b}) कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः

(9[d]) किं कर्म चाज्ञाचरसि द्विजोत्तम ।
एवं ब्रुवाणं तमुवाच पार्थिवो
युधिष्ठिरो धर्ममवेक्ष्य चासकृत् ।
सत्यं वचः को न्विह वक्तुमुत्सहे-
द्यथाप्रतिज्ञं तु शृणुष्व पार्थिव ।
श्रुतं च शीलं च कुलं च कर्म च
शृणुष्व मे जन्म च देशमेव च ।
गुरूपदेशान्नियमाच्च मे व्रतं
कुलक्षमार्थं पितृभिर्नियोजितम् ।
द्विजो व्रतेनास्मि न च द्विजः प्रभो
समुण्डितः प्रव्रजितस्त्रिदण्डभृत् ।
इदं शरीरं मम पश्य मानुषं
समावृतं पञ्चभिरेव धातुभिः ।
ममेह पञ्चेन्द्रियगात्रदर्शिनो
वदन्ति पञ्चैव पितॄन्यथाश्रुति ।
मनुष्यजातित्वमचिन्तयन्नहं
न चास्मि तुल्यः पितृभिः स्वभावतः ।
(10[d]) कङ्को हि नाम्ना विषयं तवागतो
व्रती द्विजातिः स्वकृतेन कर्मणा ।
द्यूतप्रसङ्गादधनोऽस्मि राजन्
सत्यप्रतिज्ञा व्रतिनश्चरामहे ।
(10[a]) युधिष्ठिरस्यास्मि सखाभवं पुरा
गृहप्रवेशी च शरण्यमेव च ।
गृहं च तस्योषितवाहनं सुखं
राजास्मि तस्य स्वपुरेऽभवं पुरा ।
ममाज्ञया तत्र विचेरुरङ्गना
मम प्रियार्थं दमयन्ति वाजिनः ।
मया कृतं तस्य पुरे तु यत्पुरा
न तत्कदाचित्कृतवाञ्जनोऽन्यथा ।
सोऽहं पुरा तस्य वयःसमः सखा
चरामि सर्वां वसुधां सुदुःखितः ।
न मे प्रशान्तिं क्वचिदाश्रयामि वै
व्रतोपदेशान्नियमेन हारितः ।
(10[b]) वैयाघ्रपद्योऽस्मि नरेन्द्र गोव्रत-
स्तदेव सौख्यं मृगयामहे वयम् ।
कृतज्ञभावेन मयानुकीर्तितं
युधिष्ठिरस्यात्मसमस्य चेष्टितम् ।
इमं हि मोक्षाश्रममाश्रितस्य मे
युधिष्ठिरस्तुल्यगुणो भवानपि ।
न मेऽद्य माता न पिता न बान्धवा
न मे स्वरूपं न रतिर्न संततिः ।
सुखं च दुःखं च हि तुल्यमद्य मे
प्रियाप्रिये तुल्यगतिर्गतागते ।
मुक्तोऽस्मि कामाच्च धनाच्च सांप्रतं
त्वदाश्रयो वस्तुमिहाभ्युपागतः ।
संवत्सरेणेह समाप्यते त्विदं
मम व्रतं दुष्कृतकर्मकारिणः ।
ततो भवन्तं परितोष्य कर्मभिः
पुनर्व्रजिष्यामि कुतूहलं यतः ।
(10[c]) अक्षान्निवप्तुं कुशलो ह्यहं सदा
पराजितः शकुनिरुतानि चिन्तयन् ।
मृगद्विजानां च रुतानि चिन्तय-
न्निराश्रयः प्रव्रजितोऽस्मि भिक्षुकः ।
तमेवमुक्ते वचने नराधिपः
कृताञ्जलिः प्रव्रजितं विलोक्य च ।
अथाब्रवीद्धृष्टमनाः शुभाक्षरं
मनोनुगं सर्वसभागतं वचः ।
(11[a]) ददामि ते हन्त वरं यदीप्सितं
(11[b]) प्रशाधि मत्स्यान्यदि मन्यते भवा न् ।
(11[c]) प्रिया हि धूर्ता मम चाक्षकोविदा-
(11[d]) स्त्वं चापि देवो मम राज्यमर्हसि ।
(14[ab]) समानयानासनवस्त्रभोजनं
प्रभूतमाल्याभरणानुलेपनम् ।
स सार्वभौमोपम सर्वदार्हसि
प्रियं हि मन्ये तव नित्यदर्शनम् ।
(15[a]) ये त्वाभिधावेयुरनर्थपीडिता
द्विजातिमुख्या यदि वेतरे जनाः ।
(15[b]) सर्वाणि कार्याण्यहमर्थितस्त्वया
(15[cd]) तेषां करिष्यामि न मेऽत्र संशयः ।
(13[a]) ममान्तिके यश्च तवाप्रियं चरेत्
(13[b]) प्रवासये तं प्रविचिन्त्य मानवम् ।
यच्चापि किंचिद्वसु विद्यते मम
प्रभुर्भवांस्तस्य वशी वसेह च ।
युधिष्ठिरः ।
(12[ab]) अतोऽभिलाषः परमो न विद्यते
(12[c]) न मे जितं किंचन धारये धनम् ।
न भोजनं किंचन संस्पृशे त्विह
हविष्यभोजी निशि च क्षितीशयः ।
व्रतोपदेशात्समयो हि नैष्ठिको
न क्रोधितव्यं नरदेव कस्यचित् ।
एवंप्रतिज्ञस्य ममेह भूपते
निवासबुद्धिर्भविता तु नान्यथा ।
(12[d]) एवं वरं मात्स्य वृणे प्रवारितः
कृती भविष्यामि वरेण तेऽनघ ।
वैशंपायनः ।
एवं तु राज्ञः प्रथमः समागमो
बभूव मात्स्यस्य युधिष्ठिरस्य च ।
विराटराजस्य हि तेन संगमो

C. 4. 220
B. 4. 7. 17

न ते भयं विद्यति संनिधौ मम ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

एवं स लब्ध्वा तु वरं समागमं

विराटराजेन नरर्षभस्तदा ।

उवास वीरः परमार्चितः सुखी

न चापि कश्चिच्चरितं बुबोध तत् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

बभूव विष्णोरिव वज्रपाणिना ।
तमासनस्थं प्रियरूपदर्शनं
निरीक्षमाणो न ततर्प भूमिपः ।
सभां च तां प्राज्वलयद्युधिष्ठिरः
श्रिया यथा शक्र इव त्रिविष्टपम् ।

[(L. 1) T G हुताशनं (for यथानलं). — (L. 2) M1-3 °सदस्तीक्ष्णविषो यथोरगः. — (L. 4) T2 M1.2 °नानाविध°; M3-5 °नानाविधशस्त्रधारिभिः. — (L. 6) T G1 शिक्षा°. — (L. 8) T2 M2.3 °णैः समावृतं. M1.4.5 मृगद्विजश्येनगणाभिनादितं. — (L. 11) T2 M5 आयात् (for आरात्). — (L. 16) G1.3 M4 द्विजाश्च. M1.3-5 सदा सभासदः (for सभासदस्तदा). M2 वैश्यांश्च राजा स सभागतांस्तथा. — (L. 18) M1-3 मामिमां (for मामिकाम्). G2 योयं त्विहाभ्येति हि मामिकां सभां. — (L. 23) T2 G विराजते (for विरो°). — (L. 32) G1 विराजते (for विरो°). — (L. 37) G3 M (except M5) असौ (for अयं). — (L. 38) M3-5 मूर्धावसिक्तः. G2.3 प्रतियाति. — (L. 39) G1 न तुल्यरूपं; M2 क्षात्रं च रूपं. G2 परिदृश्यते; M2 प्रतिपद्यते. M2 शुभं (for ऽस्य). — (L. 40) M1.3.5 transp. व्याघ्र° and सिंह°. T1 तदर्षे°; T2 तथर्षे°; G1 यथर्षे°; M1-3 नरर्षभस्य च. — (L. 41) T1 M4.5 यमेष; G1 येनैष; G2 M2.3 य एष; M1 यमेव. — (L. 42) T G1 स चास्य; M2 तथास्य. T G1 सर्वः. — (L. 49) G1.3 M3-5 अन्येन (for अनेन). G1 समागतं तं (for समीपमा°). — (L. 50) T2 G1 °शच्छत्रधा°; M2.3 °कुड्यांकुश°. — (L. 56) G3 °भिमुखं; M2 °विमुखः. — (L. 61) M1.3.4 इच्छसे. M5 कुतोद्य संप्राप्स्यसि वै किमिच्छसे. — (L. 64) G3 तदा; M1.3.4 (*sup. lin.*).5 च ते; M4 च मे (for तथा). M2 गोत्रं च देशं च ममाद्य विप्र. — (L. 67) T2 G यथा (for तव). T2 G1 वितरामि. — (L. 68) M1.5 हि; M2-4 च (for the second न). T G2.3 तव (for श्रुता). T2 °षितः; G3 M5 °षितं. G1 न चाभिमन्ये वचसास्मि तोषितः. — (L. 74) G2 M किं चापि कर्म समुदाचरन्भवान्. — (L. 75) M (except M2) पांडवो (for पार्थिवो). — (L. 77) G1 उत्सुकं; G2 M3 उत्सहे. — (L. 78) G1 M3.5 °ज्ञां; M2 °ज्ञा. — G3 M read lines 79-80 after line 82. — (L. 79) M2.3 कुलं (for श्रुतं). G3 M1-3.4 (*sup. lin.* as in text) बलं (for कुलं). — (L. 81) M2 °देशं (for °देशात्), and नियमं (for नियमात्). T1 वने व्रतं; G1 च ते व्रतं; M3 दृढव्रतं. — (L. 82) T1 G2.3 कुलक्रमार्थं. — (L. 84) T2 M4 सुमुंडितः; G2 सुमं°; M5 समुज्झितः. T2 G2 दंडधृक्; G3 दंडवान्. — After line 84, G3 M read lines 79-80; while G2 repeats them. — (L. 87) G2 °यमात्म-दर्शिनो; G3 °यमात्र°. — (L. 88) T2 G2 M4 (*sup. lin.*) °श्रुतिः; G1 °श्रुतं. — (L. 89) M °चिंतयाम्यहं (M4 *sup. lin.* °चिंत्ययाम्यहं, and °चिंतयन्नहं as above). — (L. 90) G3 M प्रभावतः (for स्व°). — (L. 91) G3 M1.4.5 कंकोस्मि. — (L. 93) M °गाद्धनगोस्मि पार्थिव. — (L. 94) T2 G1.2 चरामः (for चरा°). — (L. 95) T G अपि (for अस्मि). — (L. 96) T G शरीरम् (for शरण्यम्). — (L. 98) T2 G1.2 M2 °गृहे (for °पुरे). T2 G1.2 transp. अभवं and पुरा. — G1 om. lines 99-104. — (L. 99) M1 चरंति ये गजा (for विचेरुरङ्गना). — (L. 101) M1-3.4 (*sup. lin.* as in text) पुरेषु (for पुरे तु). — (L. 105) T G1.2 M4 च (for मे). T G °दाशवाहनं (for °दाश्रयामि वै). — (L. 106) T1 °मेन भाति नः; G1 °मेन वारितः; M1.3 °मोभिहारिकः; M2 °मोभिकारितः; M4.5 °माभिभारि(M5 °र)कः. — (L. 107) T1 G1 वैयाघ्रपादो°; T2 M5 °पाद्यो°. — (L. 112) M4 (*sup. lin.* as in text).5 °ष्ठिरे. — (L. 113) M1 संततिः; M4 *sup. lin.* बांधवो. — (L. 114) T2 G1.2 न मेस्ति रूपं. M1 बांधवाः (for संततिः). — (L. 116) T1 G2 तुल्यगते; G3 °गती. — T2 reads lines 123-126 after line 138. — (L. 123) G1 °श्रिवासुं; G3 M3 °निवर्त्तुं; M1 °श्रिवस्तुं; M2 °णिवासुं. G1 M1.4.5 अस्मि (for हि). M5 राजन् (for अहं सदा). — (L. 124) T2 G1 शत्रुकृतानि (for शकुनिरु°). — (L. 127) G2.3 तेनैव°; M5 तदेव°. — (L. 128) T1 विसृश्य; M विपृच्छ्य (M2 प्रविश्य). — (L. 130) G2.3 मनोगतं. G1 सर्वभवानुगं वचः; M3 सर्वगतं सभागतं. — (L. 131) M3-5 ददानि. T2 हंतु. — (L. 134) T1 G1.2 M2 °हंति. — (L. 135) G1 स मानयन्नास°; M1.3.5 °भोजनः. — (L. 136) M1.3.5 °लेपनः. — After line 138, T2 reads lines 123-126. — (L. 146) M1 भवेह (for वसेह). — (L. 147) G2.3 M4.5 अतोतिलाभः; M1 अतो निवासः; M2.3 ततोतिलाभं. — (L. 149) T1

७

वैशंपायन उवाच ।
अथापरो भीमबलः श्रिया ज्वल-
न्नुपाययौ सिंहविलासविक्रमः ।
खजं च दर्वीं च करेण धारय-
न्नसिं च कालाङ्गमकोशमव्रणम् ॥ १

स सूदरूपः परमेण वर्चसा
रविर्यथा लोकमिमं प्रभासयन् ।
सुकृष्णवासा गिरिराजसारवा-
न्स मत्स्यराजं समुपेत्य तस्थिवान् ॥ २
तं प्रेक्ष्य राजा वरयन्नुपागतं C. 4. 233 B. 4. 8. 3 K. 4. 10. 7

संस्पृशाम्यहं; $G_{1.3}$ °शेच्च मे; G_3 $M_{2.3}$ °शे त्वहं; M_5 °शेत ह. — (L. 151) $M_{1.4.5}$ गुरू° (for व्रतो°). — (L. 155) $M_{3.5}$ मत्स्य. M_2 मत्स्यपते (for मात्स्य वृणे). T प्रपूर्यतां; $M_{1.3}$ प्रदापितं; M_2 प्रचारितं; M_5 त्ववारितं. — (L. 163) T G M_4 प्रज्वलयन्.]

16 S (except M_{1-3}) om. वैशं° उ°. — [a]) K D_2 transp. स and तु. B_3 $D_{4.6}$ परमं; B_5 Dn_2 $D_{5.8.9.11.12}$ तु परं; T_1 प्रथमं; T_2 G_1 नृपतिः; $G_{2.3}$ M नृवरः (for तु वरं). Cn cites वरं. B_2 $D_{1.3}$ समागमे; D_5 °गतं. — [b]) B_4 Dn_2 $D_{11.12}$ °टराज्ञा तु. $B_{4.5}$ D_{12} तथा (for तदा). — [c]) B (except B_5) D_{11} धीरः (for वीरः). D_4 सुखं. — [d]) D_4 S चास्य. T_2 G_1 $M_{2.3.5}$ किंचित्. D_4 व्यबुध्यत; T_2 निबोध तत्; G_1 कथंचन; M_5 °ध सः.

Colophon. — *Adhy. name:* $B_{1-3.5}$ D (except D_5) युधिष्ठिरप्रवेशः; T_2 M_{1-3} युधिष्ठिरविराटसमागमः (T_2 °विराटसंवादः); G_1 युधिष्ठिरसमयसंवादः; M_4 नगरप्रवेशे युधिष्ठिरसमागमः; M_5 युधिष्ठिरनगरप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 B_4 $D_{7.9.10}$ 6; $D_{4.6}$ 5; D_5 7; S 8. — *S'loka no.:* $D_{1.3}$ 17; G_3 53.

7

1 B_2 om. 1^a–2^b. — [a]) $D_{7.9}$ त्विषा (for श्रिया). S अथापरस्यां दिशि भीमदर्शनो (T_2 G_1 भीमसेनो). — [b]) $D_{7.9}$ सिंहबलोरु°; Cc सिंहविलास° (as in text). S वृकोदरोदृश्यत सिंहविक्रमः. — After 1^{ab}, T G ins.:

181* असिं प्रवेके प्रतिमुच्य शाणके.
[T_2 प्रवेशे (for प्रवेके).]

— [c]) K D_3 T_2 G_1 खंजं; B Dn $D_{5-7.9-12}$ Ca.c.n.r.s खजां (Dn_1 खंजां); D_1 खड्गं; D_4 खर्वं; Cv as in text. — After 1^c, T G ins.:

182* त्वचं च गोचर्ममयीं सुमर्दितां
समुक्षितां पानकरागषाडवैः ।
कीलासमालम्ब्य करेण चायसं
सश्टङ्गबेरार्द्रकभूस्तृणाङ्कुरम् ।

Thereafter T_2 G_1 *repeat* 1^c. — T_1 $G_{2.3}$ om. 1^d. — [d]) Dn_2 $D_{9.11}$ कालाननकोशम°; D_4 मिकोशभीषणं; D_{12} T_2 G_1 कालायसकोशम°; M कालाशनिकाशम°. Cc.n.r.s.v cite कालाङ्गम् (as in text), Cn.s अकोशम् (as in text), Cv अकोशं and भीषणम् (cf. D_4 above).

2 B_2 om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — [a]) K D_9 (m as in text) असूद°; D_3 सुसूद°; S Cv गंभीर°. T G तेजसा; Cv वर्चसा (as in text). — [b]) B (B_2 om.) D (except D_4) T_2 G_1 प्रकाशयन्; M विभासयन्. — [c]) K_1 अकृष्ण°; K_2 B (except B_5) D (except $D_{2.4.7.9}$) $G_{2.3}$ स कृष्ण°; T_2 सुश्लक्ष्ण°. Cs गिरिराजसारः (cf. also Ca.n.v). — [d]) B (except B_3) Dn $D_{1.5.6.11.12}$ तं (for स). — After 2, S ins.:

183* सभां हि तां वारणयूथपोपम-
स्तमिस्रहा रात्रिविवावभासयन् ।
सहस्रनेत्रावरजान्तकोपम-
स्त्रिलोकपालाधिपतिर्यथा हरिः ।
तमाव्रजन्तं गजयूथपोपमं
निरीक्षमाणो नवसूर्यवर्चसम् ।
भयात्समुद्विग्नविषण्णचेतनो
दिशश्च सर्वाः प्रसमीक्ष्य चासकृत् ।
तमेकवस्त्रं परसैन्यवारणं
सभाविदूरान्नृपतिर्नृपात्मजम् ।
समीक्ष्य वैक्लब्यमुपेयिवाञ्शनै-
र्जनाश्च भीताः परिसर्पिरे भृशम् ।

[M transp. lines 1–4 and 5–8. — (L. 1) M °यूथपाकृतिः. — (L. 7) $M_{1.2}$ समुदीक्ष्य (for °द्विग्न-). M °लोचनो (for °चेतनो). — (L. 12) T_1 $G_{2.3}$ परितः ससर्पिरे; M_{1-3} प्रससर्पिरे भृशं.]

3 For S see below. — [a]) B_1 Dn_1 $D_{1.3.8}$ रमयन् (for वरयन्). $B_{2.3}$ $D_{5-7.10}$ राजानमिवांतिकागतं; B_3 m D_4 राजा रमयंतमागतं; B_4 राजाकसमीपमागतं; B_5 राजार्कमिवांतिकागतं; Dn_2 $D_{9.11.12}$ राजा सभयोंतिकागतं; D_2 राजा वरजं ह्युपा° (m राजा रमणीयमा वा). — [b]) $D_{4.6}$

C 4. 283
B. 4. 8. 3
K. 4. 10. 7

ततोऽब्रवीज्जानपदान्समागतान् ।
सिंहोन्नतांसोऽयमतीव रूपवा-
न्प्रदृश्यते को नु नरर्षभो युवा ॥ ३
अदृष्टपूर्वः पुरुषो रविर्यथा
वितर्कयन्नास्य लभामि संपदम् ।
तथास्य चित्तं ह्यपि संवितर्कय-
न्नरर्षभस्याद्य न यामि तत्त्वतः ॥ ४
ततो विराटं समुपेत्य पाण्डवः
सुदीनरूपो वचनं महामनाः ।
उवाच सूदोऽस्मि नरेन्द्र बल्लवो

(m as in text) गतो (for ततो). — For 3, S subst.:

184* अथाब्रवीन्मत्स्यपतिः सभागता-
न्भृशातुरोष्णं परिनिःश्वसन्निव ।
योऽयं युवा वारणराजसंनिभः
सभामभिप्रैति हि मामिकामिमाम् ।

[(L. 1) T_2 M_{1-3} मात्स्य°. — (L. 3) T_2 G को (for यो). T_1 °राजसंमतः; G °यूथपोपमः. — (L. 4) M इमामभिप्राप्स्यति मामिकां सभां.]

S cont.:

185* को वा विजानाति पुरास्य दर्शनं
मृगेन्द्रशार्दूलगतेर्हि मामकः ।
व्यूढान्तरांसो मृगराडिवोत्कटो
य एष दिव्यः पुरुषः प्रकाशते ।
राजश्रिया ह्येष विभाति राजव-
द्विरोचते रुक्मगिरिप्रभोपमः ।
नाक्षत्रियो नूनमयं भविष्यति
सहस्रनेत्रप्रतिमस्तथा ह्यसौ ।
रूपेण यश्चाप्रतिमो ह्ययं महा-
न्महीमिमां शक्र इवाभिपालयेत् ।
नाभूमिपोऽयं हि मतिर्मतेति च
च्युतः समृद्ध्या नभसीव नाहुषः ।
वैशंपायनः ।
वितर्कमाणस्य च तस्य पाण्डवः
सभामतिक्रम्य वृकोदरोऽब्रवीत् ।
जयेति राजानमभिप्रमोदय-
न्सुखेन सभ्यं च समागतं जनम् ।

[(L. 6) G_2 विराजते (for विरो°). — (L. 7) T_2 G $M_{2.4}$ (*sup. lin.*) असौ (for अयं). — (L. 9) $M_{1.2}$ रूपेण यस्य प्रतिमो न विद्यते. — (L. 16) T $G_{2.3}$ $M_{1.3}$ समागतं.]

4 S om. 4. — [a]) $D_{4.6.10}$ अदृष्टरूपः. K दधिर् (for रविर्). — [b]) Dn_1 D_1 लभाम; D_3 लभेय; Cc लभामि (as in text). B D (except D_{1-4}) निश्चयं; Cv संपदम् (as in text). — [c]) Dn_1 $D_{11.12}$ चित्ते; Cv चित्तं (as in text). K ह्यविसं°; $B_{3.4}$ ह्यनिशं वि°; D_3 ह्यनिसं°; D_4 ह्युपसं°; $D_{7.9}$ ह्यपि संप्र°. Cv cites ह्यपि. — [d]) B Dn_1 $D_{1.2.10-12}$ अस्य; D_5 अनु (for अद्य). Cap.rp (Dev.) संपदः; Ca.r.s.v तत्त्वतः (as in text). — After 4, N ins.:

186* इहैव चैनं तु विचारयाम्यहं
गन्धर्वराजं यदि वा पुरंदरम् ।
जानीत कोऽयं मम दर्शने स्थितो
यदीप्सितं तल्लभतां च माचिरम् ।
विराटवाक्येन तु तेन चोदिता
नरा विराटस्य सुशीघ्रगामिनः ।
उपेत्य कौन्तेयमथाब्रुवंस्तदा
यथा स राजावदताच्युतानुजम् ।

[(L. 1) $D_{7.9}$ रूपं; D_{12} चैवं. K_1 $B_{1.3}$ D_3 च; $B_{4.5}$ $D_{3-7.10}$ Cc न; $D_{9.11.12}$ नु (for तु). B_4 Cc विभावयामि (for विचा°). Cr परिभाव २ (sic). — (L. 2) B (except B_3) Dn $D_{5-7.9.11.12}$ °राजो, and पुरंदरः. — (L. 4) B_3 यदीप्सिते; $D_{5.7}$ यदिच्छते; $D_{6.9}$ यदीच्छते; D_{10} यदिप्सते. — (L. 5) $B_{1.2}$ Dn $D_{7.9.11.12}$ च (for तु). $B_{2.3}$ $D_{5-7.9}$ ते प्रचोदि°; D_{1-3} तेन नोदिता. D_4 विराटराजेन तु चोदिता नरा. — (L. 6) D_3 जना (for नरा). Dn_2 $D_{11.12}$ समीपगामिनः; $D_{2.3}$ तु शीघ्र°; D_8 च शीघ्र°. D_1 विराटराजस्य तु शीघ्र°; D_4 गताश्च वेगे सुशीघ्रकारिणः. — (L. 7) $B_{2.4}$ $D_{1-3.5.6.10-12}$ तथा (for तदा). — (L. 8) $B_{3.4}$ $D_{5.6}$ अवदत् (for अवदत). K अच्युताग्रजः (K_2 °तः); $B_{2.3}$m Cap.rp अर्जुनानुजं. Ca.c.r.v as in text. Cs cites only अच्युत-. $D_{2.9}$ यथैव राज्ञो वदनाच्युता गिरः.]

5 [a]) S ततो नृपं वाक्यमुवाच पांडवः (G_1 पार्थिवः). — [b]) B_1 Dn_1 $D_{4.7.9.10}$ स्व(D_4 ह्य)दीनरूपं ($D_{9.10}$ °पो); D_3 ह्यदीनसत्त्वः. B_4 सुशील°; Dn_2 $D_{11.12}$ स भीमरूपो. D_3 महातपाः. S यथानुपूर्व्यात् (T_2 °तुष्येत्; M_{1-3} °पूर्व्यं; $M_{4.5}$ °पूर्व्या) कृपयान्वितोत्तरं (T_2 G_1 °तो नृपः; M_1 °तोक्षरं; M_{3-4} °तातुरं; M_5 °यज्ञनातुरः). — [c]) K_1 $D_{3.4.6}$ वल्लभो; Cv वल्लवो; Cc as in text. — For 5[cd], S subst.:

187* त्वां जीवितुं शत्रुदमागतोऽस्म्यहं
त्वमेव लोके परमो हि संश्रयः ।

6 S om. विराट उ° and reads 6[ab] after 190*.

भजस्व मां व्यञ्जनकारमुत्तमम् ॥ ५

विराट उवाच ।

न सूदतां मानद श्रद्दधामि ते
सहस्रनेत्रप्रतिमो हि दृश्यसे ।
श्रिया च रूपेण च विक्रमेण च
प्रभासि तातानवरो नरेष्विह ॥ ६

भीम उवाच ।

नरेन्द्र सूदः परिचारकोऽस्मि ते
जानामि सूपान्प्रथमेन केवलान् ।
आस्वादिता ये नृपते पुराभव-
न्युधिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वशः ॥ ७
बलेन तुल्यश्च न विद्यते मया
नियुद्धशीलश्च सदैव पार्थिव ।
गजैश्च सिंहैश्च समेयिवानहं
सदा करिष्यामि तवानघ प्रियम् ॥ ८

विराट उवाच ।

ददामि ते हन्त वरं महानसे
तथा च कुर्याः कुशलं हि भाषसे । C. 4. 241 B. 4. 8. 11

— ^{a}) B_1 Dn $D_{7.9.11.12}$ बल्लव (for मानद). S न शूद्रतां कांचन लक्षयामि ते. — ^{b}) B_1 Dn $D_{7.9.11.12}$ विराजसे; B_2 -सि दृश्यते; $B_{3.5}$ D_3 हि दृश्यते. S कुबेरचंद्रेंद्र-दिवाकरप्रभ (T_1 G_1 °करोपम; G_3 $M_{1.2}$ °प्रभः). — S om. 6^{cd}. — ^{c}) Dn_2 $D_{7.11.12}$ om. the last च. — ^{d}) K_1 प्रभासितामानवरो; K_2 °सि वाचानवमो; B Dn $D_{5-7.9.11.12}$ प्रभाससे त्वं नृवरो; D_1 प्रशासिताता°; D_2 प्रशासि(m प्रभासि)ता तेन°; D_3 प्रशासि मत्वं नृवरे; D_8 °सि ताराधिपतिर्; D_{10} °सि राजेव वरो. Dn_2 °ष्विव; D_8 तथा भवान्. Cc cites प्रभाससे.

7 T_1 M om. भीम उ°. B_2 $D_{4.6.11.12}$ भीमसेन उ°. — ^{a}) $D_{1.7.9}$ om. ते. — For 7^{a}, S subst.:

188* नरेन्द्र शूद्रोऽस्मि चतुर्थवर्णभा-
ग्गुरूपदेशात्परिचारकर्मकृत् ।

— ^{b}) K_2 $D_{3.5}$ पृथिवीश; B Dn $D_{6.7.9.11.12}$ प्रथमं न ($B_{1.5}$ Dn $D_{11.12}$ च; $D_{7.9}$ हि). B_2 केवलम्. Cc cites न केवलम्, Cr न केवलान्, Cv प्रथमेन and केवलान्. Cf. Ca न केवलं प्रथममहं सामान्यसूपाञ्जानामि. — For 7^{b}, S subst.:

189* जानामि सूपांश्च रसांश्च संस्कृता-
न्मांसान्यपूपांश्च पचामि शोभनान् ।

S cont.:

190* रागप्रकारांश्च बहून्फलाश्रया-
न्महानसे मे न समोऽस्ति सूपकृत् ।
वैशंपायनः ।
तमब्रवीन्मत्स्यपतिः प्रहृष्टव-
त्प्रियं प्रगल्भं मधुरं विनीतवत् ।

[(L. 4) G_2 प्रघृष्टं; M_5 प्रहृष्टं (for प्रगल्भं).]

Then follows 6^{ab}, after which S cont.:

191* हुताशनाशीविषतुल्यतेजसो
न कर्म ते योग्यमिदं महानसे ।
न सूपकारी भवितुं त्वमर्हसि
सुपर्णगन्धर्वमहोरगोपमः ।
अनीककर्णाग्रधरो ध्वजी रथी
भवाद्य मे वारणवाहिनीपतिः ।
न नीचकर्मा भवितुं त्वमर्हसि
प्रशासितुं भूमिमिमां त्वमर्हसि ।
भीमः ।
चतुर्थवर्णोऽस्म्यहमित्युवाच तं
न वै वृणे त्वामहमीदृशं पदम् ।
जात्यास्मि शूद्रो वललेति नाम्ना
जिजीविषुस्त्वद्विषयं समागतः ।
युधिष्ठिरस्यास्मि महानसे पुरा
बभूव सर्वप्रभुरन्नपानदः ।
अथापि मामुत्सृजसे महीपते
व्रजाम्यहं यावदितो यथागतम् ।
त्वमन्नसंस्कारविधौ प्रशाधि मां
भवामि तेऽहं नरदेव सूपकृत् ।

[After line 3, G_2 reads line 8 (for the first time). — G_1 om. lines 4–7; M_8 om. 4–8. — (L. 16) M व्रजामि या(M_2 ता)वद्विषयं (M_1 °याद्).]

8 ^{a}) K B_8 transp. च and न. $D_{3.4.7.9}$ न हि (for च न). — ^{b}) S अस्मि (for च). K न च; $D_{7.9.12}$ तथा (for सदा). S (except T_2) हि (for एव). — ^{c}) S गजांश्च सिंहांश्च. K B_2 D_6 Cc समीयिवान्. — ^{d}) D_{1-8} च ते नृप (for तवानघ). Cv cites अनघ. — After 8, S ins.:

192* न नीचकर्मा तव मादृशः प्रभो
बलस्य नेता त्वबलो भवेदिति ।
स्वकर्मतुष्टाश्च वयं नराधिप
प्रशाधि मां सूदपदे यदीच्छसि ।
ये सन्ति मल्ला बलवीर्यसंमता-

C. 4. 241 B. 4. 8. 11 K. 4. 10. 22

न चैव मन्ये तव कर्म तत्समं
समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ ९
यथा हि कामस्तव तत्तथा कृतं
महानसे त्वं भव मे पुरस्कृतः ।
नराश्च ये तत्र ममोचिताः पुरा
भवस्व तेषामधिपो मया कृतः ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।
तथा स भीमो विहितो महानसे
विराटराज्ञो दयितोऽभवद्दृढम् ।
उवास राजन्न च तं पृथग्जनो
बुबोध तत्रानुचरश्च कश्चन ॥ ११

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशंपायन उवाच ।
ततः केशान्समुत्क्षिप्य वेल्लिताग्राननिन्दितान् ।
जुगूह दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना ॥ १
वासश्च परिधायैकं कृष्णं सुमलिनं महत् ।

स्तानेव योत्स्यामि तवाभिहर्षयन् ।
वैशंपायनः ।
तमेवमुक्ते वचने नराधिपः
प्रत्यब्रवीन्मत्स्यपतिः प्रहृष्टवत् ।
[(L. 1) T1 G तादृशः (for मादृशः).]

9 S om. 9^{ab}. — ^{a}) K1 D6 ददानि. B1 Dn D11.12 वरान् (for वरं). K महानसं. — ^{b}) B2.4 Dn2 D2.8.10–12 हि; D8 अत्र; D4 तु; D6 Cc अधि- (for च). K B4.5 Dn1 D5 प्रभा°; D1.8 च भा° (for हि भा°). — ^{c}) S एवं न (M4 *sup. lin.* एवं हि) (for न चैव). B1.2 Dn D11.12 यत्समं; G1 मत्समः; M (except M8) कुत्सितं. — ^{d}) B1 D6 T2 Crp (Dī.) °नेमीं; Ca.r as in text. D4 °नेमिं त्वमिहार्हसि ध्रुवं. — After 9, S ins.:

193* त्रिलोकपालो हि यथा विरोचते
तथाद्य मे विष्णुरिवाभिरोचसे ।

10 ^{a}) S तु (for हि). B4 D1.8 कामं. B1–3.5 Dn D11.12 भवतस् (for तव तत्). M5 अस्तु (for कृतं). T2 G1 तव कर्म तत्तथा. — ^{b}) T1 G3 M मे; T2 G1.2 वै (for त्वं). D7.9 च मया; M स्वपुरे (for भव मे). T1 G3 वै (for मे). — M1–3 °स्कृतं; Ca.c as in text. — D1 (hapl.) om. 10^{cd}. — ^{c}) B4 तां; T1 G2 M (except M5) मे (for ये). B1.2 Dn D6.9.11.12 समाहिताः (Dn1 समागताः); D8 विमो°; D4 तवो°; D8 मयोदिताः; D10 समा°. D4 मता (for पुरा). T G1.3 M3–5 मया सदा- (T2 M3 सदा मया)र्चिताः; G2 M1.2 मया सम(G2 °दा)-र्पिताः (for ममोचिताः पुरा). — ^{d}) B Dn D2.3.5.6.9–12 G1 भवांश्च; D7 भवाद्य; T G2.3 भवापि (for भवस्व).

11 T2 G1 M1.2.4 om. वैशं° उ°. — ^{a}) B2 ततः स; B4 स तत्र; D1 तथा हि; G1 तदा स. B3 D4 निहितो; Crp (Catur.) विदितो; Cc.r विहितो (as in text). — ^{b}) B2 D6 महान् (for दृढम्). S विराटराजस्य बभूव वै प्रियः. — ^{c}) B1.2.5 Dn D11.12 राज्ये; D7.9 राष्ट्रे (for राजन्). — ^{d}) S तस्य (for तत्र). B (except B1) D °चरा(D5 गता; D10 °गमा)श्च केचन; M8 °चरश्च नापरः.

☞ The sequence of adhy. 7–12 in S is 7, 10, 11, 9, 8, 12. Cf. Lüders, *Ueber die Grantha-recension*, p. 54.

Colophon. — *Adhy. name:* B Dn2 D1.2.5.8.11.12 भीमप्रवेशः; Dn1 D6.7.9.10 M5 भीमसेन(M5 °सेननगर)-प्रवेशः; D4 भीमागमः; T2 G1 भीमविराटसंवादः; M1–3 भीमविराटसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K B4 D6.9.10 7 (as in text); D4 6; D5 8; S 9. — *S'loka no.:* D1 12; G3 25.

8

☞ For sequence of adhy. in S cf. v. l. 4. 7. 11.

1 After वैशं°, S ins.:

194* ततः कृष्णा सुकेशी सा दर्शनीया शुचिस्मिता ।
[T G2.3 सुकेशांता (for सुकेशी सा).]

— ^{a}) S वेणी- (for ततः). G1 M1.4 -केशांतमुत्सृज्य; M2 -केशांतमुत्क्षिप्य. D5 समुद्धृत्य; M4 (*sup. lin.*) Cs समुत्क्षिप्य (as in text). — ^{b}) B4 D8 विल्लि°; D3.4.10 M2 वल्लि°; T1 G2 वल्गि°; all comm. as in text (Cap कल्पिताग्रान्). T2 G1.3 M1.3–5 पीनवृत्तकुचा शुभा. — After 1^{ab}, N (except K1 D1.2.4.8.10) ins.:

कृत्वा वेषं च सैरन्ध्याः कृष्णा व्यचरदार्तवत् ॥ २
तां नराः परिधावन्तीं स्त्रियश्च समुपाद्रवन् ।
अपृच्छंश्चैव तां दृष्ट्वा का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ३
सा तानुवाच राजेन्द्र सैरन्ध्र्यहमुपागता ।
कर्म चेच्छामि वै कर्तुं तस्य यो मां पुपुक्षति ॥ ४
तस्या रूपेण वेषेण श्लक्ष्णया च तथा गिरा ।
नाश्रद्दधत तां दासीमन्नहेतोरुपस्थिताम् ॥ ५
विराटस्य तु कैकेयी भार्या परमसंमता ।
अवलोकयन्ती ददृशे प्रासादाद्द्रुपदात्मजाम् ॥ ६
सा समीक्ष्य तथारूपामनाथामेकवाससम् ।
समाहूयाब्रवीद्भद्रे का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ७
सा तामुवाच राजेन्द्र सैरन्ध्र्यहमुपागता ।
कर्म चेच्छाम्यहं कर्तुं तस्य यो मां पुपुक्षति ॥ ८

सुदेष्णोवाच ।

नैवंरूपा भवन्त्येवं यथा वदसि भामिनि ।
प्रेषयन्ति च वै दासीर्दासांश्चैवंविधान्बहून् ॥ ९ C. 4. 252 B. 4. 9. 9

195* कृष्णान्सूक्ष्मान्मृदून्दीर्घान्समुद्ग्रथ्य शुचिस्मिता ।

[K2 transp. सूक्ष्मान् and दीर्घान्. Dn D8.12 समुद्वंथ्य; D5 समुत्क्षिप्य; Ca. c. r as above.]

— T2 G1.3 M1.3.4 om. 1^{cd}. — ^{c}) K2 D10 जग्रहे; Dn1 D11.12 जगृहे (but Dn2 as in text); D5 गृहीत्वा; M2 जग्राह; Ca. n. s. v as in text.

2 ^{b}) Dn1 कृष्णा; D3.8 कृष्णां. G1 सुविमलं. — After 2^{ab}, D9 ins.:

196* नरनार्यश्च संप्रेक्ष्य विस्मयं परमं गताः ।

— ^{c}) K1 B (except B4) वेशं; G1 रूपं. B Dn2 D6.7.9.11.12 G3 तु (B4 हि) (for च). K सिरंध्रीणां; D4 पुरंध्रीणां (for च सैरंध्र्याः). B (except B1) D6 सैरिंध्र्याः. D1-3 कृत्वा (D2 °ष्णा) सैरंध्रिवेषं तु. — ^{d}) Dn1 ततः; D2 कृत्वा (for कृष्णा). K अंतिकात् (for आर्त°). B Dn2 D5-7.9-12 कृष्णा (B4 °ष्णां) सा (B1.3-5 D5.10 च) व्यचरत्तदा. — After 2, T G1 (om. from the posterior half up to 4^{a} inclusive). 2.3 M (except M1) ins.:

197* प्रविष्टा नगरं भीरुः सैरन्ध्रीवेषसंयुता ।

3 G1 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) Dn2 D11.12 पौराः; D7.9 दूरात्; Ca नराः (as in text). K °धावंती; B1.3 °धावंतः; B2.4 Dn2 D3.5.6.10-12 °धावंति; D7.9 °धावंत्यः; T2 M गच्छमानां तु. T1 G2.3 नराः सं(G3 तु)गच्छमानां तां. — ^{c}) S (G1 om.) ते च (for चैव). — After 3, M3 ins.:

198* अथ सा छिन्नपट्टाभ्यां वल्कलाजिनसंवृताम् ।

4 =(var.) 8. — G1 om. 4^{a} (cf. v. l. 2). — ^{b}) B4 D6 सैरिंध्री. K B4 Dn D2 D6.11.12 इहागता (for उपा°). — ^{cd}) B4 M5 अहं (for वै). B1.3 transp. कर्तुं and तस्य. K1 Dn1 D3.5.7.10 Cn. s. rp युयुक्षति; Dn2 D9.11.12 Cc. np पुपूष°; D4.6 बुभूष°; D8 Ca. v. rp (Dev.) बुभूर्ष°; T1 भविष्य°; T2 G1 M1-4 सु(M3 स)रक्ष°; G2 M5 भरिष्य°; G3 हरिष्य°; Cr. ap. sp (like K2 B D1.2) as in text. ❀ Ca : मुमु(? read युयु)क्षतीत्यपपाठ एव । ❀

5 Before 5, D1-3 S (except G1) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) D9 transp. रूपे° and वेषे°. K1 B1.2.5 D5.6 वेशेन. — ^{b}) D1-3 S (except T2) transp. तथा and गिरा. — ^{c}) B3 Dn D5.11.12 T2 न श्रद्धत; D1.3 न श्रद्धुस्ते; D2 नाश्रद्धुस्ते; D4 न श्रद्धंत; D7.9 नाश्रद्धंत; D8.10 न श्रद्धुश्च; T1 M1.2.4.5 न श्रद्धति; G1 M3 न श्रद्धाति; G2.3 न श्रद्धीरन्. — ^{d}) D5.6 अर्थ° (for अन्न°).

6 ^{a}) K अस्ति; B4 D8 च (for तु). — ^{b}) D6 परमशोभना; T2 °हर्षिता. — ^{c}) Hypermetric! B1.3-5 Dn D4.7.9.11.12 S आलोक°; B2 D1-3.8.10 विलोक°. — ^{d}) D4 G1 प्रासादे; Ca. r as in text.

7 ^{b}) Dn1 D3.4 G1 °वाससां; G2 M °वाससीं. — A passage given in App. I (No. 6) is ins. in S after 7^{ab} (in M2-5, after 7). — T G M1 om. 7^{c}-9^{d}; M2-5 om. 8-9.

8 =(var.) 4. — S om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) K प्रोवाच (for उवाच). — ^{b}) B3-5 D6 सैरिंध्री. K B2 D6 इहा° (for उपा°). — ^{c}) B1-3 Dn2 D1-3.5.6.8.11.12 वै (for अहं). — ^{d}) K1 Dn1 D1.3.7.10 युयुक्षति; Dn2 D4.9.11.12 पुपूष°; D2 बुभूष°; D5 युयुंक्ष°; D6 प्रयुंक्ष°; D8 बुभूर्ष°; K2 B as in text.

9 S om. 9 (cf. v. l. 7). — K1 सुदोष्णा (for सुदेष्णा उ°). — ^{a}) B3 (m as in text) नैवंविधा. K B3 D8 भवति. K Dn1 D1.7-9 एव (for एवं). — ^{b}) B3.4 D5.6.10 भाविनि. — ^{c}) K पोषयंती च; B1.3 प्रेक्षयिष्यामि; B2.4.5 Dn D5.6.8.11.12 प्रेषयंतीव (B2.4 D8 °ती तु; B5 D6 °ती ह; Dn2 D11.12 °ती च); B3 m °यामि तु; D7.9 °यिष्यसि; Cc. rp °यामि च (Cc om. च). Cr. cp cite प्रेषयन्ति, Cs. rp प्रेषयन्तो. D1-3.10 तु (for च). — ^{d}) K3 B Dn D4-6.10-12 विविधान् (for एवंविधान्).

C. 4. 253 B. 4. 9. 10 K. 4. 14. 29 गूढगुल्फा संहतोरुस्त्रिगम्भीरा षडुन्नता ।
रक्ता पञ्चसु रक्तेषु हंसगद्गदभाषिणी ॥ १०
सुकेशी सुस्तनी श्यामा पीनश्रोणिपयोधरा ।
तेन तेनैव संपन्ना काश्मीरीव तुरंगमा ॥ ११
स्वरालपक्ष्मनयना बिम्बोष्ठी तनुमध्यमा ।
कम्बुग्रीवा गूढसिरा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ १२
का त्वं ब्रूहि यथा भद्रे नासि दासी कथंचन ।
यक्षी वा यदि वा देवी गन्धर्वी यदि वाप्सराः ॥ १३
अलम्बुसा मिश्रकेशी पुण्डरीकाथ मालिनी ।
इन्द्राणी वारुणी वा त्वं त्वष्टुर्धातुः प्रजापतेः ।
देव्यो देवेषु विख्यातास्तासां त्वं कतमा शुभे ॥ १४

द्रौपद्युवाच ।

नास्मि देवी न गन्धर्वी नासुरी न च राक्षसी ।
सैरन्ध्री तु भुजिष्यास्मि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १५

---

10 ^{a}) Dn $D_{1-3.9-12}$ Cs. ap. rp (Dev.) नोच्च-; Ca. c. r. v गूढ- (as in text). K_1 $D_{2.9.10}$ संहतोरूः; S समानोरूः (T_2 $M_{1.2.4.5}$ °रुः).

11 ^{a}) D_{10} सुकेशा. D_{10} सुस्तना; S सुस्वरा. — ^{b}) Dn_2 पीनोन्नतपयो°. — S reads 11^{cd} after 14^{ab}. — ^{c}) D_{1-3} रूपेण; T_2 संप्राप्ता; Ca संपन्ना (as in text). D_4 लक्षणैश्च सुसंपन्ना. — ^{d}) K_1 कावीरी; K_2 कावेरी; $G_{1.2}$ किशोरी; Ca. r काश्मीरी (as in text). B Dn_1 $D_{1.3-6.8.10}$ Ca तुरंगमी (cf. Cv कश्मीरदेशोद्भवा तुरंगी); Dn_2 वरानना; $D_{11.12}$ वरांगना. — After 11, D_9 (marg.) ins.:

199* सार्वभौमस्य महिषी रक्तैः पञ्चभिरङ्गना ।,

followed by a *repetition* of 11^{cd}.

12 ^{a}) $B_{1.4.5}$ Dn_2 $D_{4.6.9-12}$ T_1 G_2 Cc. n. r. s. ap. vp अराल°; $B_{2.3}$ $D_{2.3.5.8}$ Ca. v मरालपक्ष्म° (D_8 °पक्ष्म°); Dn_1 आरालपक्ष्म°; $D_{1.7}$ मृणाल°. — ^{c}) N (except K_1) T_2 Ca. c. s. v गूढशिरा. — After 12, K_2 B Dn D_2 (marg. *sec. m.*). $_{5-7.9-12}$ ins.:

200* शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया ।
शारदोत्पलसेविन्या रूपेण सदृशी श्रिया ।
[(L. 1) K_2 °नेत्राभा, and °गंधिनी.]

On the other hand D_4 ins. after 4:

201* सर्वलक्षणयुक्ता च भार्या त्वं पृथिवीपतेः ।

13 S om. 13^{ab}. — ^{a}) $D_{1.2}$ सा (for का). — ^{cd}) S दानवी (M_8 भार्गवी) किंनरी वा त्वं गन्धर्वी वनदेवता. — After 13, K_2 B Dn D_2 (marg. *sec. m.*). $_{5.6.10-12}$ ins.:

202* देवकन्या भुजङ्गी वा नगरस्याथ देवता ।
विद्याधरी किंनरी वा यदि वा रोहिणी स्वयम् ।
[(L. 1) K_2 B_4 असि; $D_{2.6.10}$ अस्य; D_5 अपि (for अथ).]

On the other hand, S ins. after 13:

203* अप्सरा वापि नागी वा तारा वा त्वं विलासिनि ।

14 ^{a}) = 1. 59. 48^{a}. K_2 B Dn $D_{1.3.5.6.10-12}$ T_2 अलंबुषा. — ^{b}) D_8 °का तिलोत्तमा; T $G_{2.3}$ M °काश्च-मालिनी; G_1 °का त्वमागता. — After 14^{ab}, S reads 11^{cd}; while $B_{1.3}$ ins.:

204* मेनका वा अहल्या वा रम्भा वापि तिलोत्तमा ।

— G_3 om. 14^{cd}. — ^{c}) D_8 रुद्रा° (for इन्द्रा°). K $D_{4.6}$ वरुणानी त्वं (D_4 च; D_6 वा); S (G_3 om.) त्वथ (G_1 $M_{3.4}$ वाथ) रुद्राणी (T_2 शर्वाणी). — ^{d}) S (G_3 om.) स्वाहा वाप्यथवा रतिः. — ^{e}) S देवी ($G_{1.2}$ °वि). — ^{f}) S ब्रूहि का त्वमिहागता. — After 14, S ins.:

205* तव ह्यनुपमं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ।
त्वां सृष्ट्वोपरतं मन्ये लोककर्तारमीश्वरम् ।
न तृप्यन्ति स्त्रियो दृष्ट्वा का नु पुंसां रतिर्भवेत् ।
[(L. 3) M (except M_3) तृप्यंते. G_1 M_3 न (for नु).]

M (except M_3) cont.:

206* प्रवालपुष्पस्तबकैराचिता वनदेवता ।
त्वामेव हि निरीक्षन्ते विस्मिता रूपसंपदा ।
अन्तःपुरगता नार्यो मृगपक्षिगणाश्च ये ।
सर्वे त्वामेव कल्याणि निरीक्षन्ते सुविस्मिताः ।
न त्वादृशी काचन मे त्रिषु लोकेषु सुन्दरी ।
दृष्टपूर्वा श्रुता वापि वपुषा विद्यते शुभे ।

M (except M_3) cont.: G_3 ins. after 205*:

207* एवमुक्ता सुदेष्णां तां कृताञ्जलिपुटा स्थिता ।
अब्रवीद्विस्मयाविष्टा द्रौपदी योषितां वरा ।

15 ^{b}) B_4 D_5 T_1 G M यक्षी (for आसुरी). T_1 G_2 M_1 पन्नगी; $G_{1.3}$ M_{2-5} किंनरी (for राक्षसी). T_2 न च यक्षी न किंनरी. — ^{c}) B_{3-5} सैरिंध्री. T_1 G M °ध्री नाम मे जातिः (G_2 जातिर्मे); T_2 °ध्री नामतश्चाहं. — ^{d}) S वन्यमूलफलाशना (T_1 °शनां; G_2 °शिनां). — After 15, S ins.:

208* पतीनां प्रेक्षमाणानां कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
केशपक्षे परामृष्टा साहं त्रस्ता वनं गता ।
तत्र द्वादश वर्षाणि वन्यमूलफलाशना ।
चराम्यनिलया सुभ्रु सा तवान्तिकमागता ।

16 ^{a}) S transp. केशान् and जानामि. D_4 संस्कर्तुं; D_6 उपस्कर्तुं; S ग्रथितुं (for अहं कर्तुं). — ^{b}) Dn_1 D_4 पिष्ये; $D_{5.11.12}$ पिंष्ये. K पिपिं(K_2 °पि)षे सानुलेपनं; S

केशाञ्जानाम्यहं कर्तुं पिंषे साधु विलेपनम् ।
ग्रथयिष्ये विचित्राश्च स्रजः परमशोभनाः ॥ १६
आराधयं सत्यभामां कृष्णस्य महिषीं प्रियाम् ।
कृष्णां च भार्यां पाण्डूनां कुरूणामेकसुन्दरीम् ॥ १७
तत्र तत्र चराम्येवं लभमाना सुशोभनम् ।
वासांसि यावच्च लभे तावत्तावद्रमे तथा ॥ १८
मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवी चकार सा ।
साहमभ्यागता देवि सुदेष्णे त्वन्निवेशनम् ॥ १९

सुदेष्णोवाच ।

मूर्ध्नि त्वां वासयेयं वै संशयो मे न विद्यते ।
नो चेदिह तु राजा त्वां गच्छेत्सर्वेण चेतसा ॥ २०
स्त्रियो राजकुले पश्य याश्चेमा मम वेश्मनि ।
प्रसक्तास्त्वां निरीक्षन्ते पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २१
वृक्षांश्चावस्थितान्पश्य य इमे मम वेश्मनि ।
तेऽपि त्वां संनमन्तीव पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २२
राजा विराटः सुश्रोणि दृष्ट्वा वपुरमानुषम् ।
विहाय मां वरारोहे त्वां गच्छेत्सर्वचेतसा ॥ २३
यं हि त्वमनवद्याङ्गि नरमायतलोचने ।
प्रसक्तमभिवीक्षेथाः स कामवशगो भवेत् ॥ २४
यश्च त्वां सततं पश्येत्पुरुषश्चारुहासिनि । C. 4.270 B 4.9.27

जानामि ग्रथितुं मणीन्. — After 16^{ab}, K2 B Dn D5.6.10–12 S ins.:

209* मल्लिकोत्पलपद्मानां चम्पकानां तथा शुभे ।

[T1 G2 °मालानां (for °पद्मानां). S जानामि ग्रथितुं स्रजः (G1 ग्रथितुं केशकर्मणि).]

S cont.:

210* सिन्दुवारकजातीनां रचयाम्यवतंसकान् ।
पत्रं मृणालमगरुं पिङ्क्ष्ये च हरिचन्दनम् ।

[(L. 1) G1 सुगंधीन्पुष्कराञ्जातीन्; M8 सिन्दुवारित°. — (L. 2) T1 G1.3 मृगांगम्; T2 G2 मृगांकम् (for मृणालम्). T2 पिष्ये च.]

— ^{c}) B1.2 D1–4.8.9 S ग्रथयिष्यामि चित्राश्च (D9 G1 चित्राणि; G8 °त्रांश्च). — ^{d}) D8.9 माल्यानि परमाणि च.

☞ Here sets in the fragm. Śāradā MS. (Ś1), beginning with st. 17^{a}.

17 ^{a}) Ś1 M8 आराधयन्. — ^{c}) B1.8 तु (for च). S पार्थानां (T2 G1 M4 नारीणां) (for पाण्डूनां). — ^{d}) S नारीणा(T2 G1 M4 पार्थाना)मुत्तमां तथा. — After 17, S ins.:

211* तयास्मि सुभृता चाहमिष्टलाभेन तोषिता ।

[T2 सुभृशा; G1 M1–4 सुहृदा. T2 G1 °मिष्टालापेन.]

18 S om. 18. — ^{a}) D1.8 चरिष्ये; D2 वसामि (for चरामि). B2 D6 एका; D1.8 अहं (for एवं). — ^{b}) Ś1 B1.8(m as in text).5 Dn D2.5.8m.9.11.12 सुभोजनं. — ^{c}) Ś1 K वासं च (for वासांसि). Ś1 यावत्तु; Dn1 यावंति.

19 ^{a}) S चेति (for इत्येव). — ^{b}) D4.7.8 S इ (for सा). — After 19^{ab}, S (which om. 19^{cd}) ins. a passage given in App. I (No. 7). — ^{c}) B1.2.8(m as in text).5 D (except D2.5.6.10) °मद्यागता. — ^{d}) Here and in the sequal, Ś1 K1 सुदोष्णा (for सुदेष्णा).

20 ^{a}) Ś1 त्वा (for त्वां). T G न भरेयमहं भद्रे. — ^{b}) D8 T G2 अत्र (for न). G1 °यो मेभिवर्तते. — ^{cd}) B Dn D4.6.11.12 न (for नो). K2 त्वा; B5 D5 च (for तु). B1–8 Dn D11.12 इच्छति (for इह तु). K2 हि (for त्वां). S राजा त्वयं हि त्वां दृष्ट्वा मतिं पापां करिष्यति. — After 20, S (G1 om. line 2) ins.:

212* साहं त्वां न क्षमां मन्ये वसन्तीमिह वेश्मनि ।
एष दोषोऽत्र सुश्रोणि कथं वा भीरु मन्यसे ।

21 G1 om. 21^{ab}. — ^{a}) S (G1 om.) स्थिता (for स्त्रियो). B Dn D5.6.11.12 याश्च; S (G1 om.) नार्यः (for पश्य). — ^{b}) Ś1 राज- (for मम). — ^{c}) D2.8 निरीक्षंति. — For 21^{cd}, S (except G1) subst.:

213* त्वामेवैता निरीक्षन्ते विस्मयाद्वरवर्णिनि ।

22 ^{a}) K चक्रान् (for वृक्षान्). S उपस्थितान्; Cv अवस्थि° (as in text). — ^{b}) Ś1 K तावत्वं (for य इमे). — ^{c}) K1 ह; K2 हि (for अपि). Ś1 ते हि त्वामेव पश्यंति; B8 (m as in text) तेपि त्वां च निरीक्षंते; D8 त्वां च प्रसभमीक्षंते; T G2 M4.5 नमंत्येते हि त्वां दृष्ट्वा; G1 M1–8 न मन्येते हि त्वां दृष्ट्वा; G3 नमंते तेपि दृष्ट्वा त्वां. — ^{d}) $=21^{d}$. G1 पुमान्कस्त्वां (for पुमांसं कं). T2 G2.8 M8–5 लोभयेः; G1 M1.2 लोभयेत् (for मोहयेः). — After 22, T1 G ins.:

214* बिभर्षि परमं रूपमतिमानुषमद्भुतम् ।
तिर्यग्योनिगताश्चापि निरीक्षन्ते सविस्मयाः ।
तव रूपमनिन्द्याङ्गि किं पुनर्मानवा भुवि ।

23 ^{b}) S दृष्ट्वा ते परमं वपुः. — ^{c}) D6 S transp. विहाय and मां. — ^{d}) B4 transp. त्वां and गच्छेत्. K

C. 4. 270 B. 4. 9. 27 एवं सर्वानवद्याङ्गि स चानङ्गवशो भवेत् ॥ २५
यथा कर्कटकी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः ।
तथाविधमहं मन्ये वासं तव शुचिस्मिते ॥ २६
द्रौपद्युवाच ।
नास्मि लभ्या विराटेन न चान्येन कथंचन ।
गन्धर्वाः पतयो मह्यं युवानः पञ्च भामिनि ॥ २७
पुत्रा गन्धर्वराजस्य महासत्त्वस्य कस्यचित् ।
रक्षन्ति ते च मां नित्यं दुःखाचारा तथा न्वहम् ॥ २८
यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ प्रधावयेत् ।
प्रीयेयुस्तेन वासेन गन्धर्वाः पतयो मम ॥ २९
यो हि मां पुरुषो गृध्येद्यथान्याः प्राकृतस्त्रियः ।
तामेव स ततो रात्रिं प्रविशेदपरां तनुम् ॥ ३०

B1–3.5 Dn D7.9.11.12 गच्छेत्सर्वेण चेतसा (= 20^{d}).

24 ^{b}) B1 Dn D11.12 तरलायत°. — ^{c}) S सुप्रसन्नाभि-(T2 M3 °न्ना हि)वी° (for प्रसक्तमभि°). — After 24, S ins.:

215* सुस्नातालंकृता च त्वं यमीक्षेथा हि मानवम् ।
ग्लानिर्न तस्य दुःखं वा न तन्द्री न पराजयः ।
न शोचेन्न च संतप्येन्न क्रुध्येन्नानृतं वदेत् ।
यं त्वं सर्वानवद्याङ्गि भजेथाः समलंकृता ।
न व्याधिर्न जरा तस्य न तृष्णा न क्षुधा भवेत् ।
यस्य त्वं वशगा सुभ्रु भवेरङ्कगता सती ।
पञ्चत्वमपि संप्राप्तं यदि त्वं परिषस्वजेः ।
बाहुभ्यामनुरूपाभ्यां स जीवेदिति मे मतिः ।
यस्य हि त्वं भवेर्भार्या यं च हृष्टा परिष्वजेः ।
अतिजीवेत्स सर्वेषु देवेष्विव पुरंदरः ।

[(L. 1) T2 यं वीक्षे°; G1 M2.3 समीक्षे°. — (L. 3) T1 G2 न शोको न च संतापो; G3 न हि शोच्यो न संतप्यो. — (L. 6) G1 M1–3.5 सुभ्रूः. — (L. 7) M2 तं (for त्वं). T2 M2–5 पुरुषं स्वजेः. — (L. 9) T2 G1.3 M4 तु (for हि). T1 G1 M भवेद् (for भवेः). — (L. 10) T1 देवे°; M1.5 मर्त्ये° (for सर्वे°). T1 G2 लोके° (for देवे°).]

S cont.: B Dn D5.6.11.12 ins. after 25:

216* अध्यारोहेद्यथा वृक्षान्वधायैवात्मनो नरः ।
राजवेश्मनि ते सुभ्रु गृहे तु स्यात्तथा मम ।

[(L. 1) B2.4 S वृक्षं. S वधाया(T2 G2 यथा वा)रुह्य तिष्ठति (G2 तक्षति). — (L. 2) B4 लेखाभ्रुः (cf. Cc); Crp (Catur.) लेखाभ्रू; D6 लेखभ्रूः; T1 लेखाभ्य; T2 G3 लेखाभ्रूः; G2 लेखां तु; M1 लेखाङ्ग्यं; M2.3 लेखाङ्गा; M4 लेखाङ्ग्या; M5 लेखङ्ग्या; Crp चित्रभ्रू (for ते सुभ्रु). B2 रजवा रक्ता च लेभ्यश्रु (sic); Ca रजवा बद्धा च लेखाभ्रु. B2 वासत्ते (sic); B3.4 D6 Ca.r रोहिते (D6 °तं; cf. Cc); D5 लोहिते; Dn D11.12 गेहे तु (for गृहे तु). S (except M1) ननु (T2 न तु; M2 नरः) स्यास्त्वं (G1.3 M5 °त्वं) तथा मम.]

25 D3.7.9 S (except M3) om. 25. — ^{d}) B3 D4.5.10 Cv कामवशगो भवेत्. — After 25, B Dn D5.6.11.12 ins. 216*.

26 ^{a}) B (except B4) Dn D5.11.12 G1 Cs च (G1 वा) कर्कटी (Cs om. च); D4 हि कर्कटी (m हि वृश्चिकी); Cv कर्कटकी (as in text). ❀Cs: कर्कटी जलचरो जन्तुः 'खेंकडा' इति प्रसिद्धः ।❀ — ^{d}) B2 D6 सुमध्यमे (for शुचि°). S तव सुभ्रु इहासनं (T G3 M5 सहासनं; G1 समागमः). — After 26, S ins.:

217* अनुमानये त्वां सैरन्ध्रि नावमन्ये कथंचन ।
भर्तृशीलभयाद्भद्रे तव वासं न रोचये ।

27 D4.8 S सैरंध्री (for द्रौपद्यु°). — ^{a}) S नाहं शक्या वि°. — ^{b}) B Dn D5.6.10–12 कदाचन; D7.9 तु केनचित्. S नापि चान्येन (G3 न चैवान्येन) केनचित्. — After 27^{ab}, S ins.:

218* देवगन्धर्वयक्षैश्च द्रष्टुं दुष्टेन चेतसा ।
[M2.3 स्प्रष्टुं (for द्रष्टुं).]

— M2 om. 27^{c}–28^{b}. — ^{c}) T1 G2.3 °र्वाः पालयंते मां; T2 °र्वा गोपयंते मां; G1 M (M2 om.) °र्वाः कामयंते मां. — ^{d}) B3.4 D5.6 भाविनि. S सुकुल्याः (T1 G2 °कुलाः; T2 M4 स°; G1 M1 °कल्याः) पंच सुव्रताः.

28 M2 om. 28^{ab} (cf. v. l. 27). — ^{ab}) S (M2 om.) पुत्रा देवादिदेवानां सूर्यपावकवर्चसः (G2 °वर्चसां; M5 °सुव्रताः, *sup. lin.* °वर्चसः). — ^{d}) D9 दुःखाराध्या. N हि (B2 D5 अपि; D2 m as in text) (for नु). — For 28^{cd}, S (M2 om. line 1) subst.:

219* यश्च दुःशीलवान्मर्त्यो मां स्पृशेदुष्टचेतसा ।
स तामेव निशां शीघ्रं शयीत मुसलैर्हतः ।
यस्यापि हि शतं पूर्णं बान्धवानां भवेदिह ।
सहस्रं वा विशालाक्षि कोटिर्वापि सहस्रिका ।
दुष्टचित्तश्च मां ब्रूयान्न स जीवेत्तवाग्रतः ।
न तस्य त्रिदशा देवा नासुरा न च पन्नगाः ।
तेभ्यो गन्धर्वराजेभ्यस्त्राणं कुर्युरसंशयम् ।
सुदेष्णे विश्वस त्वं मे स्वजने बान्धवेषु वा ।
नाहं शक्या नरैः स्प्रष्टुं न च मे वृत्तमीदृशम् ।

29 ^{b}) Ś1 m प्रशोधयेत्; T G2 प्रसारयेत्; Cc.r प्रधाव° (as in text). — ^{c}) Ś1 प्रहृष्टास्; B1 Dn D11.12 प्रीणेरंस्; B2–5 D5.6.8.10 T1 G1.3 प्रीयेरंस्; D7 स्फीताः स्युस्; D9 प्रीताः स्युस्; G2 भजयुस्; M1.2 प्रीयंते; M3–5 प्रीयेयं.

न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने ।
दुःखशीला हि गन्धर्वास्ते च मे बलवत्तराः ॥ ३१

सुदेष्णोवाच ।

एवं त्वां वासयिष्यामि यथा त्वं नन्दिनीच्छसि ।
न च पादौ न चोच्छिष्टं स्प्रक्ष्यसि त्वं कथंचन ॥ ३२

वैशंपायन उवाच ।

एवं कृष्णा विराटस्य भार्यया परिसान्त्विता ।
न चैनां वेद तत्रान्यस्तत्त्वेन जनमेजय ॥ ३३ C. 4. 279 B. 4. 9. 37 K. 4. 14. 88

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

30 [a]) B_4 D_2 गृध्रेत्; D_{10} गृध्येत्; **Ca.c.v** as in text. — [b]) G_3 अन्यां; $M_{1.2}$ अन्यः. B D (except $D_{4.6}$) T_1 G M_3 **Ca** प्राकृताः स्त्रियः (G_2 प्राकृतां स्त्रियं). — [c]) B_1 Dn D_{10-12} निवसेत्; B_4 D_5 सततं; $D_{1.3}$ वसतो; D_4 स हतो; D_8 संततो; S स इमां (for स ततो). B_3 (m as in text) रात्रौ (for रात्रिं). — [d]) $Ś_1$ K transp. प्रविशेत् and अपरां. $B_{1.3}$ Dn_1 D_{10} प्रविश्य च परां तनुं. **Cn** (in prose order) परां तनुं प्रविश्य, **Cs** अपरां तनुं प्रविशेत्. **Ca** cites अपरां तनुं, **Cc** परां.

31 [d]) D_{10} न (for च). D_4 एव (for मे). $B_{1.3}$ (m as in text) दयिताः प्रियाः; B_2 D T_2 M (except M_5) **Cv** बलवत्प्रियाः; $G_{1.3}$ बलिनः प्रियाः. B_4 बलवंतश्च मे प्रियाः. — After 31, K_2 B Dn $D_{4-7.9-12}$ ins.:

220* प्रच्छन्नाश्चापि रक्षन्ति ते मां नित्यं शुचिस्मिते ।
[D_4 °न्नास्तेभिरक्षंति नित्यं मां तु शु°.]

On the other hand, S ins. after 31:

221* एवं निवसमानायां मयि मा ते भयं ह्यभूत् ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्ता तु सैरन्ध्र्या सुदेष्णा वाक्यमब्रवीत् ।

32 S om. सुदेष्णोवाच. — [b]) K D_7 नंदनि; **Ca.c** नंदिनि (as in text). — [d]) $Ś_1$ K_1 प्रेक्षसे; K_2 प्रोक्षिसे (sic); B_3 स्पृश्यसि; Dn_2 $D_{3.11.12}$ प्रेक्षसि; D_4 स्पृशसि; D_5 प्रेक्ष्यसि. B_2 कदाचन; D_4 असंशयं. — For 32, S subst.:

222* वसेह मयि कल्याणि यदि ते वृत्तमीदृशम् ।
कश्च ते दातुमुच्छिष्टं पुमानर्हति शोभने ।
प्रधावयेच्च कः पादौ लक्ष्मीं दृष्ट्वैव बुद्धिमान् ।

[(L. 1) G_1 $M_{1.2}$ यदि (for मयि). T G_3 व्रतं (for वृत्तं). — (L. 3) T_2 इह; G_2 $M_{4.5}$ इव (for एव).]

S cont.:

223* एवमाचारसंपन्ना एवं दैवपरायणा ।
रक्ष्या त्वमसि भूतानां सावित्रीव द्विजन्मनाम् ।
देवता इव कल्याणि पूजिता वरवर्णिनि ।
वस भद्रे मयि प्रीता प्रीतिर्हि मम वर्तते ।
सर्वकामैः समुदिता निरुद्विग्नमनाः सुखम् ।

[(L. 1) T_2 $G_{1.3}$ देव° (for दैव°). — (L. 2) T_1 G_3 $M_{2.4}$ त्वमपि. M_2 विजानतां; $M_{3.4}$ द्विजातिनां. — (L. 3) G_2 M_5 °वर्णिनी. — (L. 4) M_2 वर्तने; M_4 (*sup. lin.* as in text) वर्धते. — (L. 5) T_2 G प्रमुदिता.]

33 [ab]) D_3 °रक्षिता (for °सान्त्विता). S सुदेष्णयैवमुक्ता सा सुप्रीता चारुहासिनी. — After 33^{ab}, K_2 B D (except D_{1-3}) ins.:

224* उवास नगरे तस्मिन्पतिधर्मवती सती ।;

while S ins.:

225* निर्विशङ्का विराटस्य विवेशान्तःपुरं तदा ।
याज्ञसेनी सुदेष्णां तु शुश्रूषन्ती विशां पते ।

— [cd]) $D_{7.9}$ चैतां. B_4 D_3 transp. तत्रान्यः and तत्त्वेन. D_6 तत्वतः (for तत्त्वेन). S अवसत्परिचाराह्वा सुदुःखं जन°. — After 33, S ins.:

226* एवं विराटे न्यवसन्त पाण्डवाः
कृष्णा तथान्तःपुरमेत्य शोभना ।
अज्ञातचर्यां प्रतिरुद्धमानसा
यथाग्नयो भस्मनिगूढतेजसः ।

Colophon. — *Adhy. name:* B D **Ca** द्रौपदीप्रवेशः; T_3 M_2 द्रौपदीसुदेष्णासमागमः (M_2 °सुदेष्णासंवादः); $M_{3.4}$ नगरप्रवेशे द्रौपदीसुदेष्णासंगमः (M_4 °संवादः); M_5 द्रौपदीनगरप्रवेशः. $M_{4.5}$ cont. नगरप्रवेशः समाप्तः (M_5 °शं °सं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ $D_{2.4}$ 7; K B_4 $D_{9.10}$ 8; Dn_1 $D_{5.6}$(*sup. lin.*)$_{.11.12}$ 9; S 13. — *S'loka no.:* G_3 84.

9

☞ For sequence of adhy. in S cf. v. l. 4. 7. 11.

1 For $1-4^{ab}$, S subst. a passage given in App. I (No. 8). — [b]) $Ś_1$ K_1 $B_{2.5}$ D_5 वेशं. — [d]) D_6 °ष्टं समुपाययौ; $D_{7.9}$ °ष्टमुपजग्मिवान्; **Ca** as in text. — After 1, N ins.:

९

C. 4. 280
B. 4. 10. 1
वैशंपायन उवाच ।

सहदेवोऽपि गोपानां कृत्वा वेषमनुत्तमम् ।
भाषां चैषां समास्थाय विराटमुपयादथ ॥ १

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य भ्राजमानं नरर्षभम् ।
समुपस्थाय वै राजा पप्रच्छ कुरुनन्दनम् ॥ २

कस्य वा त्वं कुतो वा त्वं किं वा तात चिकीर्षसि ।
न हि मे दृष्टपूर्वस्त्वं तत्त्वं ब्रूहि नरर्षभ ॥ ३

स प्राप्य राजानममित्रतापन-
स्ततोऽब्रवीन्मेघमहौघनिःस्वनः ।
वैश्योऽस्मि नाम्नाहमरिष्टनेमि-
र्गोसंख्य आसं कुरुपुंगवानाम् ॥ ४

वस्तुं त्वयीच्छामि विशां वरिष्ठ
तान्राजसिंहान्न हि वेद्मि पार्थान् ।
न शक्यते जीवितुमन्यकर्मणा
न च त्वदन्यो मम रोचते नृपः ॥ ५

विराट उवाच ।

त्वं ब्राह्मणो यदि वा क्षत्रियोऽसि
समुद्रनेमीश्वररूपवानसि ।
आचक्ष्व मे तत्त्वममित्रकर्शन
न वैश्यकर्म त्वयि विद्यते समम् ॥ ६

कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः
किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ।
कथं त्वमस्मासु निवत्स्यसे सदा
वदस्व किं चापि तवेह वेतनम् ॥ ७

सहदेव उवाच ।

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ।
तस्याष्टशतसाहस्रा गवां वर्गाः शतं शताः ॥ ८

अपरे दशसाहस्रा द्विस्तावन्तस्तथापरे ।

227* गोष्ठमासाद्य तिष्ठन्तं भवनस्य समीपतः ।
राजाथ दृष्ट्वा पुरुषान्प्राहिणोज्जातविस्मयः ।
[(L. 2) D_{4} राजा दृष्ट्वा तु पुरुषं. Ś$_{1}$ °विस्मयान्.]

2 For S cf. v. l. 1. — ^{a}) D_{4} आगतम् (for आयान्तम्). — ^{b}) $D_{8.10}$ नरोत्तमं (for नरर्षभम्). — ^{c}) Ś$_{1}$ तमुप°; K_{3} Dn_{2} $D_{1.4.8}$ समुपा°; Cc as in text. B_{2} राजा वै (by transp.); $D_{4.7.9}$ राजा तं; $D_{8.10}$ राजा तु.

3 For S cf. v. l. 1. — ^{b}) D_{4} किं च; D_{6} किमु (for किं वा). D_{8} इह (for तात). — ^{c}) D_{8} मया (for हि मे). D_{4} असि (for त्वं). — ^{d}) $D_{1.3}$ तथ्यं; $D_{7.9}$ ब्रूहि; $D_{8.10}$ सत्यं (for तत्त्वं). $D_{7.9}$ सत्यं (for ब्रूहि).

4 For S cf. v. l. 1. — Before 4, B_{2-4} $D_{6.9}$ ins. वैशं° उ°. — ^{a}) B D (except $D_{1.3}$) सं- (for स). Ś$_{1}$ B Dn_{1} $D_{2.7.9}$ °तापनं; Dn_{2} °कर्शन; $D_{4.8.11.12}$ °कर्शनः. — ^{b}) Dn_{2} $D_{11.12}$ तथा (for ततो). Ś$_{1}$ K मेघगंभीर°; Ca as in text. — ^{d}) Dn_{2} $D_{9.11.12}$ गोसंख्ययानः; Cv as in text. B_{2} $D_{1.3.7}$ कुरुपांडवानां; D_{10} °पुंगवस्य.

5 ^{b}) D_{1-3} राजपुत्रान्. K T_{1} M_{4} च (for हि). D_{10} वेद; Cr.v वेद्मि (as in text). T_{2} G_{1} M पार्थिवान्; $G_{2.3}$ पांडवान्; Cv पार्थान् (as in text). — ^{c}) B D (except D_{10}) अपि (for अन्य-). S न जीवितुं शक्य(G_{1} कर्तुं)मतोन्यक°. — ^{d}) $D_{3.4.7.9}$ T $G_{1.3}$ M_{1-3} नृप.

6 ^{a}) B_{2-4} $D_{1.3.6.8}$ S transp. यदि and वा. B_{2} वा क्षत्रियोसि; $B_{3.4}$ D_{6} वासि (B_{3} च) क्षत्रियो; S भूमिपालः (for क्षत्रियोऽसि). $D_{7.9}$ क्षत्रियपुंगवो वा (for यदि वा क्षत्रियोऽसि). — ^{c}) Ś$_{1}$ °कर्षणः; K_{1} $D_{9.10}$ °कर्षण; K_{2} °मर्षणं. — ^{d}) S वल्लवस्त्वं (for वैश्य°). D_{5} तव (for त्वयि). Ś$_{1}$ B_{5} Dn_{1} $D_{4.10}$ क्षमं; Ca.r.v समं (as in text). T_{1} वीर विद्यते; T_{2} वीर ते समं (for विद्यते समम्).

7 $7^{ab} = 4.\ 6.\ 9^{bd}$. — ^{b}) $B_{3.4}$ Dn_{1} $D_{5.6.9}$ वा (for च). $D_{1.3.10}$ त्वयि; D_{4} न च (for तव). — ^{d}) D_{1-3} ब्रवीहि (for वदस्व). Ś$_{1}$ वा (for च).

8 ^{b}) B D भ्राता (for राजा). — ^{c}) B_{3} m °ष्टदशसा°; S °ष्टौ शतसाहस्रा ($G_{2.3}$ M_{1-3} °स्रं); Cc as in text. — ^{d}) Ca.rp वर्णाः; Cc.r.ap वर्गाः (as in text). Cf. also Cv सजातीयसमुदायो वर्गः । एकवर्णगोसमूहा दशसहस्राणि. Dn $D_{6.11.12}$ S शतं (for शताः).

9 ^{a}) $B_{1.3}$ Dn $D_{1.7-9.11.12}$ G_{3} M_{3-5} शतसाहस्रा (D_{7} °स्रे); $M_{1.2}$ °स्रं. — ^{d}) Ś$_{1}$ B_{3-5} $D_{3.5.6}$ T_{1} G_{3} तंत्रिपाले°; T_{2} G_{2} $M_{1.2.4.5}$ तंत्रीपाले°; G_{1} M_{3} तंतीपाले°.

10 ^{a}) K_{2} B D (except $D_{1.3.7.8}$) T_{1} $G_{1.3}$ $M_{3.5}$ भविष्यं च. — ^{b}) B_{3} m च संज्ञागतं; Dn_{1} D_{10} प्रसंगागतं (cf. Cv प्रसंगादागतं); D_{1} च गतागतं; $D_{2.9}$ च संगागतं; S चान्यद्गोगतं (M_{1-3} °शतं); Cn च संख्या° (as in text). B

तेषां गोसंख्य आसं वै तन्तिपालेति मां विदुः ॥ ९
भूतं भव्यं भविष्यच्च यच्च संख्यागतं क्वचित् ।
न मेऽस्त्यविदितं किंचित्समन्ताद्दशयोजनम् ॥ १०
गुणाः सुविदिता ह्यासन्मम तस्य महात्मनः ।
आसीच्च स मया तुष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ११
क्षिप्रं हि गावो बहुला भवन्ति
न तासु रोगो भवतीह कश्चित् ।
तैस्तैरुपायैर्विदितं मयैत-
देतानि शिल्पानि मयि स्थितानि ॥ १२
वृषभांश्चापि जानामि राजन्पूजितलक्षणान् ।
येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वन्ध्या प्रसूयते ॥ १३

विराट उवाच ।
शतं सहस्राणि समाहितानि
वर्णस्य वर्णस्य विनिश्चिता गुणैः ।
पशून्सपालान्भवते ददाम्यहं
त्वदाश्रया मे पशवो भवन्त्विह ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।
तथा स राज्ञोऽविदितो विशां पते
उवास तत्रैव सुखं नरेश्वरः ।
न चैनमन्येऽपि विदुः कथंचन
प्रादाच्च तस्मै भरणं यथेप्सितम् ॥ १५ C. 4. 295 B. 4. 10. 16 K. 4. 13. 20

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

(except B5) Dn D3.7.9.11.12 गवां; M4(*sup. lin.*).5 रुजा (for क्वचित्).

11 a) B1–3 Ca गुणैः; Cv as in text. B4 Dn2 D6.11.12 T2 G1 om. हि. — b) T G1.2 मया; Cv मम (as in text). — c) T G असकृत् (for आसीच्च). D1–3 transp. च and स. Dn1 D6.10 S हृष्टः (M2 पृष्टः). — After 11, S ins.:

228* अनेकगुणिता गावो दुर्विज्ञेया महत्तराः ।
बहुक्षीरतरा गावो बह्व्यः सद्यः सपुत्रकाः ।

[(L. 1) G2 M1–4 अनेक(G2 °न; M4 °का)गणिता. — (L. 2) T2 G1.3 ता वै (for गावो). T2 बहुपत्याः (for बह्व्यः सद्यः). T1 सत्यः; G1.3 संति; G2 सम्यक् (for सद्यः). T G1 सुपुत्रिकाः; G2 M4 सुपुत्रकाः.]

12 a) B3 Dn D2.4.7.9.11.12 S च (for हि). T1 G2 न तासु (for भवन्ति). — b) Ś1 K1 चासु; D1.3 गोषु. B3–5 Dn D6.8.11.12 कश्चन (for कश्चित्). T1 G2 रोगा भवंतीह नरेंद्र केचित्. — c) Ś1 K1 B5 D4.5.11.12 T2 G1.2 M4(*sup. lin.*).5 मयै° (as in text); the rest ममै°.

13 a) B (except B4) Dn D1.5.6.9–12 S ऋषभान्. B2.3 D1–4.8.10 T2 G1 M4.5 om. च. T1 G2.3 M1–3 एव; M5 अभि- (for अपि). — d) D8.10 T1 G2 ह्यपि (for अपि). — After 13, S ins.:

229* वैशंपायनः ।
मत्स्याधिपो हर्षकलेन चेतसा
माद्रीसुतं पाण्डवमभ्यभाषत ।
नैवानुमन्ये तव कर्म कुत्सितं
महीं समग्रामभिपातुमर्हसि ।
अथ त्विदानीं तव रोचितं विभो
यथेष्टतो गव्यमवेक्ष मामकम् ।
त्वदर्पणा मे पशवो भवन्तु वै
नृपो विराटस्तमुवाच सत्तमम् ।

[(L. 5) T2 G2.3 रोचते (for रोचितं). — (L. 8) T सत्तमः.]

14 S om. विराट उ°. — a) T1 G2.3 गवां ममात्र; T2 M गवां ममास्ति; G1 ममास्ति वै गवां. — b) B1.5 सवर्णवर्णस्य; B3.4 Crp वर्गस्य वर्णस्य; D4 वृषस्य वर्णस्य; D5.6.10 Ccp.r वर्गस्य वर्गस्य; D8 वर्णस्य वर्णे; Crp वर्णस्य वर्णस्य (as in text). B D4.5.7.9.10 Cr वि(B2 सु)निश्चितानि; D1.3 च निश्चिता गुणैः; D2 ममाहिता गुणैः; D6 Crp विनिश्चितान्गुणैः; S पृथग्गणानां (G1 M2 °ग्जनानां; M1 °ग्गुणानां). Ś1 Dn D11.12 सवर्णवर्णस्य विमिश्रितान्गुणैः (Ś1m वर्णस्य वर्णस्य विमिश्रिता गुणैः). — c) D7.9 च गोपान्; D8 सुपालान्; Ca as in text. K D4.5.8 भवतो. S ददामि (M2.3.5 °नि) तेहं वरमीप्सितं यत् (M4 ते हंत वरं यदीप्सितं). — d) B4 तदाश्रया; S त्वदर्पणा (T1 G2 °णान्). D4 M1.5 om. इह. D10 T G M2–4 इति (for इह).

15 a) Ś1 उवाच; Dn2 D5.7.9.11.12 तदा स; D4 ततः स. K2 D8 राजा; B4 Dn2 D1.3.5.9.11.12 राज्ञा; Cn राज्ञो (as in text). Ś1 K B1.2 Dn D4.6.7 विशां पतेः; D3 महात्मना. — b) B2.4 D1–4.7.9 सुखी. Ś1 नरेंद्रः; K1 D2.10 °श्वर; K2 °श्वरं; B2 Dn D7.9.11.12 नरोत्तमः; B4 नरोत्तम; B5 D5 जनेश्वरः. — c) D5 नरा न च (for न चैनम्). Dn2 D12 एतम्; D4 एवम् (for एनम्). Ś1 तु; D1–3 अत्र (for अपि). D4.8.10 विविदुः (for ऽपि विदुः).

१०

C. 4. 297
B. 4. 11. 1
K. 4. 11. 1

वैशंपायन उवाच ।
अथापरोऽदृश्यत रूपसंपदा
स्त्रीणामलंकारधरो बृहत्पुमान् ।
प्राकारवप्रे प्रतिमुच्य कुण्डले
दीर्घे च कम्बू परिहाटके शुभे ॥ १
बहूंश्च दीर्घांश्च विकीर्य मूर्धजा-
न्महाभुजो वारणमत्तविक्रमः ।
गतेन भूमिमभिकम्पयंस्तदा
विराटमासाद्य सभासमीपतः ॥ २
तं प्रेक्ष्य राजोपगतं सभातले
सत्रप्रतिच्छन्नमरिप्रमाथिनम् ।
विराजमानं परमेण वर्चसा
सुतं महेन्द्रस्य गजेन्द्रविक्रमम् ॥ ३
सर्वानपृच्छच्च समीपचारिणः
कुतोऽयमायाति न मे पुरा श्रुतः ।
न चैनमूचुर्विदितं तदा नराः
सविस्मितं वाक्यमिदं नृपोऽब्रवीत् ॥ ४
सर्वोपपन्नः पुरुषो मनोरमः

— [d]) D10 स (for च). B2 नेंरद्र: (for यथेप्सितम्). — For 15, S subst.:

230* एवं विराटेन समेत्य पाण्डवो
लब्ध्वा च गोवल्लवतां यथेष्टतः ।
अज्ञातचर्यामवसन्महात्मा
यथा रविश्चास्तगिरिं निविष्टः ।,

followed by 4. 11. 13 (q. v.).

Colophon. — *Adhy. name:* B D (except D12) सहदेवप्रवेशः; T2 G2 सहदेवसमागमः; G1 विराटसहदेवसंवादः; M2. 8 सहदेवविराटसमागमः; M5 सहदेवनगरप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K B4 D6 (*sup. lin.*). 10 9 (as in text); D9 8; D11 10; S 12. — *S'loka no.:* D1 16.

10

☞ For sequence of adhy. in S cf. v. l. 4. 7. 11.

1 [a]) S वर्णवान्युवा (T2 वर्णसंपदा) (for रूप°). — [b]) D7. 9 बृहन्नडा (for बृहत्पुमान्). S स्त्रीवेषधारी समलंकृतो भृशं. — [c]) Ś1 प्राकारवक्षः; D1–3 स्थित्वा च वप्रे; S प्रवाळचित्रे; all comm. as in text. K B3 m D1–5. 8. 9 T2 M3 Cap प्रविमुच्य; Cc परि°; Ca. s as in text. — [d]) S उभे (for दीर्घे). Ś1 K D1. 3. 4. 7–9 Cc परिहारके; S (except T2) °पादुके; Cr. s. v as in text. S तथा (for शुभे). — After 1, T G ins.:

231* कृष्णे च दीर्घे च निबध्य वाससी
शरीरवान्शक्रबृहस्पतिप्रभः ।

2 [ab]) G2 केशांश्च (for दीर्घांश्च). B1. 3 (m as in text) च विमुच्य; Dn Cs. vp प्रविकीर्य; D4 प्रविमुच्य. Cv cites विकीर्य (as in text). D1 Cn बाहू च दीर्घान्प्रविकीर्य मूर्ध° (Cn in prose order). Ś1 D3 वारणराजविक्रमः; B5 Dn1 D1. 5 °तुल्य°; D7. 9 S मत्तगजेंद्र°. D1 reads 2[ab] twice and D2 reads it thrice: D1. 2 बाहू (D2 °हुं)श्च दीर्घौ (D2 °र्घां)श्च विकीर्ण (D2 °र्य)मूर्धजान्दीर्घां च वेणीं विदधे महाबलः; D2 स दीर्घकेशः प्रविकीर्य मूर्धजान्दीर्घां च वेणीं विदधे महाबलः; D1. 2 स दीर्घकेशः प्रविकीर्य मूर्धजान्महाभुजो वारणमत्तविक्रमः. — After 2[ab], T G ins.:

232* क्लैब्येन वेषेण न भाति भाति च
ग्रहाभिपन्नो नभसीव चन्द्रमाः ।

— [c]) K B2 D3–5 भूमीम्; T G चोर्वीम्. K अतिकंप°; B1. 5 Dn D1. 11. 12 प्रति°; B4 S परि°; D2 ह्यभि°; D4 अपिकं°; D7–10 सम°. — [d]) M4. 5 आयाद्य (for आसाद्य).

3 [b]) Ś1 K मंत्रप्र°; B3. 5 Dn1 D11. 12 व्याजात्प्र°; B4 D7. 9 छद्मप्र°; Dn2 वस्तुं प्र°; D3 स तं प्र°; D4 सत्वप्र°; D5 छन्नप्र°; T G1 M3. 5 तत्र प्र°; G2. 3 ततः परि°; Ca. c. v as in text. Cr cites only सत्र-. Ś1 अरिमर्दनं (sic); K अरातिमर्दनं; T1 G1 M1 अमित्रघातिनं. — After 3[ab], D8 repeats 2[ab] (with v. l. as in D2). — [c]) D1–3 विभ्राजमानं; M2 विराटराजं (for विराज°). B2 °ण तेजसा; D4 S सुरराजवर्चसं (D4 °सा). — [d]) Ś1 K D10 नरेंद्रस्य; D4 S सुरेंद्रस्य (for महेन्द्रस्य). D1–3 यथा धरागतं; D8 गजेंद्रगामिनं; D9 महेंद्रवि°; Ca as in text.

4 [a]) D1. 2 नरान् (for सर्वान्). B4 D1. 2. 6. 10 G2. 3 M5 स; D4 स्व- (for च). Dn1 सभानु°; M5 समीपवर्तिनः. — [b]) B Dn D5–7. 9–12 transp. न मे and पुरा. Ś1 K transp. पुरा and श्रुतः. — [c]) D1. 6. 10 एवम् (for एनम्). S transp. तदा and नराः. — [d]) Ś1 सुविस्मितं; K1 B3. 4 D1–3. 5–8. 10 स विस्मितो; B1. 2. 5 Dn D4. 11. 12 S सविस्मयं.

श्यामो युवा वारणयूथपोपमः ।
विमुच्य कम्बू परिहाटके शुभे
विमुच्य वेणीमपिनह्य कुण्डले ॥ ५
शिखी सुकेशः परिधाय चान्यथा
भवस्व धन्वी कवची शरी तथा ।
आरुह्य यानं परिधावतां भवा-
न्सुतैः समो मे भव वा मया समः ॥ ६
वृद्धो ह्यहं वै परिहारकामः
सर्वान्मत्स्यांस्तरसा पालयस्व ।
नैवंविधाः क्लीबरूपा भवन्ति
कथंचनेति प्रतिभाति मे मनः ॥ ७
अर्जुन उवाच ।
गायामि नृत्याम्यथ वादयामि
भद्रोऽस्मि नृत्ते कुशलोऽस्मि गीते । C. 4. 305 B. 4. 11. 8 K. 4. 11. 18

D_{1-3} जगाद (for अब्रवीत्). — After 4, S ins. a passage given in App. I (No. 9).

5 For S cf. v. l. 7. — Before 5, D_{1-4} ins. विराट उ°. — ^{a}) B Dn $D_{5.6.9-12}$ सत्वो° (for सर्वो°). $Ś_1$ $B_{1.2.5}$ Dn $D_{4.5.7.9.11.12}$ °षोमरोपमः. — ^{b}) D_4 वारणमत्तविक्रमः. — After 5^{ab}, D_9 ins.:

233* जानीत कोऽयं मम दर्शने स्थितो
यस्काङ्क्षते तल्लभतां ममाचिरम् ।
एवं वितर्कन्तममित्रघातिनं
संप्राप्य राजानममित्रहाब्रवीत् ।
बृहन्नडाहं नरदेव नर्तकी
त्वां सेवितुं शत्रुदमोपयामि ।
त्वं मां भजस्वाद्य यथा त्वदागतां
भवामि ते पार्थिव नर्तकी ह्यहम् ।

— ^{c}) $Ś_1$ B_1 Dn $D_{11.12}$ आमुच्य; D_4 निर्मूच्य (sic). K $D_{1.3-5.7-9}$ °हारके. — ^{d}) D_4 विमूच्य (sic). B_4 समनह्य; $D_{1.3.8}$ अपनह्य; $D_{7.9}$ उपनह्य; Ca as in text.

6 For S cf. v. l. 7. — ^{a}) Dn_1 $D_{2.3.5m.7-10}$ स्रग्वी; D_1 सुखी (for शिखी). B ($B_{1.3}$ both marg. as in text) $D_{5.8}$ सुकेशी; D_3 सुवेशः. — ^{b}) $B_{1-3.5}$ Dn $D_{11.12}$ शुशोभ; B_4 $D_{5.6.8}$ Cr शोभस्व; $D_{1.3.10}$ शोभेत; D_2 शोभेच्च; $D_{4.9}$ वासोथ; D_7 शोभत्सु (for भवस्व). $B_{1.3.5}$ Dn D_{10-12} यथा; D_4 रथी (for तथा). — After 6^{ab}, D_6 reads 4. 11. 3^{cd} (for the first time). — ^{d}) $D_{1.3}$ सुरैः (for सुतैः). D_{1-3} त्वं; $D_{7.9}$ स्याद् (for मे). Dn_2 $D_{1-4.11}$(before corr.)$._{12}$ भविता; $D_{7.9}$ अथवा (for भव वा). $Ś_1$ मे (for वा).

7 For S see below. — ^{a}) $Ś_1$ अस्मि (for हि). $D_{1-5.8.9}$ परिहर्तु°; D_6 Ca परिहातु°; D_{10} प्रतिहार°; Cs as in text. Cr cites -हातु-; Crp (Dev.) -हार-. — ^{b}) B_2 अनुपालय; $D_{1.3}$ पालय त्वं. $B_{3.4}$ $D_{2.3}$ सर्वांस्तु°(D_2 सर्वान्; D_6 °श्च) मत्स्यान् परि(D_8 मम)पाल°. — ^{d}) $D_{4.10}$ मतिः (for मनः). — For 5–7, S subst.:

234* नार्हस्तु वेषोऽयमनूर्जितस्ते
नापुंस्त्वमर्हो नरदेवसिंह ।
तवैष वेषः शुभवेषभूषणै-
र्विभूषितो भूतपतेरिव प्रभो ।
विभाति भानोरिव रश्मिमालिनो
घनावरुद्धे गगने रवेरिव ।
धनुर्हि मन्ये तव शोभयेद्भुजौ
तथा हि पीनावतिमात्रमायतौ ।
प्रगृह्य चापं प्रतिरूपमात्मनो
रक्षस्व देशं पुरमद्य सुस्थितः ।
पुत्रेण तुल्यो भव मे बृहन्नले
वृद्धोऽस्मि वित्तं प्रतिपादयामि ते ।
त्वं रक्ष मे सर्वमिदं पुरं प्रभो
न षण्ढतां कांचन लक्षयामि ते ।
प्रशाधि मत्स्यांस्तरसाभिवर्धय-
न्ददामि राज्यं तव सत्यवागहम् ।
वैशंपायनः ।
तस्याग्रतः स्वानि धनूंषि पार्थिवो
बहूनि दीर्घाणि च वर्णवन्ति च ।
दधौ स सज्यानि बलान्वितानि
जिज्ञासमानः किमयं करिष्यति ।
ततोऽर्जुनः क्लीबतरं वचोऽब्रवी-
न्न मे धनुर्धारितमीदृशं प्रभो ।
न चापि दृष्टं धनुरीदृशं क्वचि-
न्न मादृशाः सन्ति धनुर्धरा भुवि ।

[(L. 1) $M_{3.4}$(*sup. lin.* as in text)$._5$ नाहं स्ववेषावृतमूर्जितः सन् (M_5 °तांसु). — (L. 10) T $G_{1.3}$ सुस्थिरं. — (L. 15) T_1 $G_{2.3}$ M_3 तपसा (for तरसा). $M_{1.2.5}$ प्रवर्ध° (for -भिवर्ध°). — (L. 18) $G_{1.2}$ वर्णयंति च; $M_{1.2}$ वर्जयन्निव; M_{3-5} वर्णयन्निव. — (L. 19) M शुभज्यानि (for स स°). — (L. 20) M जिनासनार्थं. $M_{1.3}$ करोति च (for करि°).]

8 G_2 om. 8. T $G_{1.3}$ M om. अर्जुन उ°. D_4 बृहन्नडा

C. 4. 305 B. 4. 11. 8 K. 4. 11. 18

त्वमुत्तरायाः परिदत्स्व मां स्वयं
भवामि देव्या नरदेव नर्तकः ॥ ८
इदं तु रूपं मम येन किं नु त-
त्प्रकीर्तयित्वा भृशशोकवर्धनम् ।
बृहन्नडां वै नरदेव विद्धि मां
सुतं सुतां वा पितृमातृवर्जिताम् ॥ ९
विराट उवाच ।
ददामि ते हन्त वरं बृहन्नडे
सुतां च मे नर्तय याश्च तादृशीः ।
इदं तु ते कर्म समं न मे मतं
समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ १०
वैशंपायन उवाच ।
बृहन्नडां तामभिवीक्ष्य मत्स्यराट्
कलासु नृत्ते च तथैव वादिते ।
अपुंस्त्वमप्यस्य निशम्य च स्थिरं
ततः कुमारीपुरमुत्ससर्ज तम् ॥ ११

उ°. — ^{a}) S (G2 om.) नृत्यामि गायामि च वादयाम्यहं. — ^{b}) D7 भद्रा and कुशला. N (except Ś1) नृत्ये. B2 D8.10 भद्रोस्मि गीते कुश° नृत्ये; S (G2 om.) प्रनर्तने (T G3 प्रणर्तने; G1 प्रनृत्तके) नैपुणकौशलं मम. — ^{c}) S (G2 om.) तद् (for त्वम्). K2 B D उत्तरायै; G1 उत्तरा मे. Ś1 B3.5 Dn1 D10 प्रदिशस्व; K B2.4 D1-3 T1 G1.3 M Ca परि(T1 प्रवि)धत्स्व; B1 Dn2 D4-9.11.12 T2 Cc as in text. Crp (Dev.) cites -धत्स्व, Crp (Cat.) -दत्स्व. S (G2 om.) नर्तकं (T2 G1 M1 °नं; M5 °ने) (for मां स्वयं). — ^{d}) M1 तेहं (for देव्या). T1 नर्तके; M1 नर्तना; M3 नर्तका; M4 नर्तनः. D1-3 °मि देव्यास्तव नर्तको ह्यहं; M5 °मि राजेंद्र कुरुष्व तत्तथा.

9 S om. 9. — ^{a}) Ś1 इमं च; D3 इमं तु (for इदं तु). B2.3 D7-9 Crp (Dev.). vp समयेन; D4 मम किं तु; Cr मम येन (as in text). K2 केन तत्; B1.3 D6 किं तत्; B4 D1-3.5 किं तु तत्; Dn1 D10 किं तव; Dn2 D11.12 किं तु; D4 येन तत्; D7-9 केनचित् (for किं नु तत्). Cap cites इदं तु रूपं समयेन किं तु तत्. — ^{b}) B (except B5) D3 Cap प्रकीर्तयिष्ये; D1-3 प्रतर्कयित्वा; D7 प्रकीर्य राज्ञो; D9 प्राप्तं हि राज्ञो. D4.6.8 मम (for भृश-). Cf. Ca इदं रूपं येन केनचित् प्रकीर्तितं मम शोकवर्धनम्; Cn.s येनेदं रूपं मम (Cs मम रूपं) तत्कीर्तनं व्यर्थं (Cn adds शोककरं च); Cv इदं तु रूपं येन केनचित् and कीर्तयित्वा मेऽतिशयेन शोकं वर्धयति. — ^{c}) B Dn2 D5.6.11.12 बृहन्नलां; D1-3 Cvp बृहंदलां; Cv as in text. Ś1 B1.4.5 Dn D6.9-12 मां (for वै). B2.3 D4.5.7.8 transp. वै and मां. Ś1 B1.4.5 Dn D6.9-12 om. मां. — ^{d}) K2 D1.3 शुभैर्विहीनां; D4 समागतां हि; Cc.r सुतं सुतां वा (as in text). Ś1 °वर्जितं.

10 ^{a}) K1 B3 M1-3.4 (*sup. lin.*) ददानि. D6.7.9 तेहं तु; T2 G2 M2.5 तेहं हि; G3 M3 ते तं हि (for ते हन्त). G1 °मि तेहं परमं बृ°. MSS. बृहन्नले (*or* °डे) and बृहंदले also; cf. v. l. 9. — ^{b}) S (except G2.3 M3) हि (for the first च). D4 नर्तयथास्; D10 दर्शय याश्च. T1 G1 ताश्च; T2 तां (for याश्च). D4 T2 त्वम् (for the second च). D4 T2 ईदृशीः; M तादृशाः. — After 10^{ab}, T1 G1.3 ins.:

235* न मद्गृहे चास्ति भवान्यकिंचनः (?)
प्रतीपकर्ता पुरुषः स्त्रियोऽपि वा ।

T1 G1.3 cont.: T2 G2 M2-5 ins. after 10^{ab}: M1 ins. after 10:

236* ततो विराटः स्वयमाह्वयत्सुतां
नृपाधिपस्तां च सुमध्यसुन्दरीम् ।
उवाच चैनां मुदितेन चेतसा
बृहन्नळा नाम सखी भवत्वियम् ।
सुगात्रि संप्रीतिसुबद्धसौहृदा [5]
तवाङ्गने प्राणसमा च नित्यदा ।
प्रकामभक्षाभरणाम्बरा शुभा
चरत्वियं सर्वजनेष्ववारिता ।
न दुष्कुलीना त्वियमाकृतिर्भवे-
न्न वृत्तभेदी भवतीदृशो जनः । [10]

[(L. 2) G3 M4.5 नरा° (for नृपा°). — (L. 5) G1.2 सुगात्रसं°; M4.5 सुबद्धसंप्रीतिनिबद्ध°.]

T1 G1(both om. lines 3-4).3 M (M5 om. line 4) cont.:

237* इतीदमुक्त्वा पुरुषैर्यथाक्रमं
परीक्ष्य राजा प्रमदाभिरागताम् ।
सुतां च तां नर्तयितुं शशास वै
बृहन्नलां क्लीबमवेक्ष्य वेश्मनि ।

T1 G1.3 M cont.: T2 G2 ins. after 236*:

238* तथा समादिश्य सुतां नराधिपः
प्रवेश्यतां साधु गृहं तवेति च ।

— S om. 10^{c}-11^{d}. — ^{c}) Ś1 K1 Dn2 D10-12 च (for तु). D1.3 सं- (for मे).

11 S om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) Hereafter the

स शिक्षयामास च गीतवादितं
सुतां विराटस्य धनंजयः प्रभुः ।
सखीश्च तस्याः परिचारिकास्तथा
प्रियश्च तासां स बभूव पाण्डवः ॥ १२

तथा स सत्रेण धनंजयोऽवस-
त्प्रियाणि कुर्वन्सह ताभिरात्मवान् ।
तथागतं तत्र न जज्ञिरे जना
बहिश्चरा वाप्यथवान्तरेचराः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

वैशंपायन उवाच ।
अथापरोऽदृश्यत पाण्डवः प्रभु-
र्विराटराज्ञस्तुरगान्समीक्षतः ।
तमापतन्तं ददृशे पृथग्जनो
विमुक्तमभ्रादिव सूर्यमण्डलम् ॥ १
स वै हयानैक्षत तांस्ततस्ततः
समीक्षमाणं च ददर्श मत्स्यराट् ।
ततोऽब्रवीत्ताननुगानमित्रहा C. 4. 313 B. 4. 12. 2 K. 4. 12. 2

---

variants of बृहन्नडा will be ignored. D4 समवेक्ष्य (for अभि°). — ^{b}) K2 D7. 9. 10 नृत्ये च; B Dn D4–6. 8. 11. 12 नृत्येषु. D7. 9 वादने (for वादिते). D1–3 °सु नृत्येन च (D2 °त्येष्वथ) गीतवादने (D2 °दिते). — After 11^{ab}, B1 Dn D11. 12 ins.:

239* संमन्त्र्य राजा विविधैः स्वमन्त्रिभिः
परीक्ष्य चैनं प्रमदाभिराशु वै ।

(cf. 237*). — ^{c}) D4 निशाम्य; Cc.s as in text. D1. 3 च निश्चयं (for निशम्य च). Ś1 वै (for च). K1 D5 स्थितं; D6 अस्थिरं. — ^{d}) Ś1 D5. 6 °पुरे; Cv -पुरं (as in text). K B1. 3. 4 Dn1 D4–10 ताम्; D1–3 तत् (for तम्).

12 T2 om. 12^{ab}. — ^{a}) K2 D1–3. 8 गीतवादनं (K2 °नैः); D4 गीतनर्तनं; D7–9 G2. 3 °दितां; M5 °दिते. — ^{c}) D6 सखाश्च; M सखी. M (except M5) °चारकस्. B3. 4 D9 शुभाः (for तथा). — ^{d}) S तस्याः (for तासां). K1 G2 प्र- (for स). D1–3 तथोचितान्यानपि तत्र पां°.

13 ^{a}) K2 सु-; D3 T2 G3 च (for स). K मंत्रेण; D5 यत्नेन; D8 S तत्रैव; D9 वेषेण; Cs सत्रेण (as in text). N (except B3. 4 D4–6. 9) वसन् (for ऽवसत्). — ^{b}) D7. 9 अर्जुनः; Cv आत्मवान् (as in text). M3 सहसाभिरात्म°; M5 स सदाभिरामयन्. — ^{c}) B1. 4 D7. 9 यथा (for तथा). B Dn D1. 2. 4. 6–12 च तं; D3 चरन् (for -गतं). D5 तथा चरंतं न हि ज°. — ^{d}) K च; D5 ये (for वा). Ś1 अथवांतरे तदा; K2 Dn1 D4. 8 अथ चांतरेचराः; B3 अथवा वने°; B4 तथांतरे°; D10 M1–4 °वांतरे जनाः; T G M5 अथ वे(G2. 3 चे; M5 ने)तरेजनाः; B1 corrupt.

Colophon. — *Adhy. name:* B1. 3. 4 D3. 10 धनंजयप्रवेशः; B2. 5 Dn2 D1–7. 9. 11. 12 अर्जुनप्रवेशः; T2 G1 बृहन्नळाविराटसंवादः; M1–3 नगरप्रवेशे (M1 om. it) धनंजयविराटसमागमः; M5 अर्जुननगरप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K B4 D8 (*sup. lin.*). 9. 10 S 10; D5 11. — *S'loka no.:* D1 13; G3 24.

11

☞ For sequence of adhy. in S cf. v. l. 4. 7. 11.

1 T M1. 2 om. वैशं° उ°. — ^{a}) D5 G1 तथा (for अथ). D8. 9 पश्यत (for ऽदृश्यत). — ^{b}) Text as in K1 only! Ś1 B1. 2 विराटराजस्; D2 °राज्ञा; S °राजे. D1–3 विबुधोपमाकृतिः (D2 m तुरगां समीक्षितं). Ś1 S समीक्षति; B1. 3. 4 D4 °क्षयन्; B2 निरीक्ष्यते; B5 D6 निरीक्षितुं; D5 समीक्षितुं; D8. 10 निरीक्षयन्. Dn D11. 12 विराटराजं तरसा समेयिवान्; D7. 9 °राजेश्वरमंतिकागतः. — ^{c}) G2 तदा (for तम्). T2 G1 आव्रजंतं (for आप°). D4. 6. 7. 9 S ददृशुः, and °जनाः. Ca °जनः (as in text). — ^{d}) S प्रमुक्तम्, and चंद्रमंडलं. — After 1, D7 repeats 4. 10. 5^{ab}.

2 ^{a}) T1 तं (for स). D2 ईक्षत तान्; S निष्पतितान् (T2 निष्पतनात्). B2 D1. 2. 4 S इतस्ततः; D6 ततस्तु तं; D8. 10 च तत्वतः (for ततस्ततः). — ^{b}) Ś1 K1 समीक्ष्यमाणः; T2 निरीक्ष°; Cc as in text. Ś1 अपि; K1 Dn D11. 12 स; K2 स्म (for च). — ^{c}) B4 वशगान् (for अनुगान्). Dn1 नरेश्वरः (for अमित्रहा). — ^{d}) Ś1 मनोरमः प्रभुः; B2. 4 D10 नरोमरप्रभुः; Dn1 D5 नरोमरोपमः; D1–4 नरो गतव्यथः. — For 2^{cd}, S subst.:

240* दृष्ट्वा तथैनं स कुरूत्तमं ततः
पप्रच्छ तान्सर्वसभासदस्तदा ।

C. 4. 313 B. 4. 12. 2 K. 4. 12. 2 कुतोऽयमायाति नरोऽमरप्रभः ॥ २
अयं हयान्वीक्षति मामकान्दृढं
ध्रुवं हयज्ञो भविता विचक्षणः ।
प्रवेश्यतामेष समीपमाशु मे
विभाति वीरो हि यथामरस्तथा ॥ ३
अभ्येत्य राजानममित्रहाब्रवी-
ज्जयोऽस्तु ते पार्थिव भद्रमस्तु च ।
हयेषु युक्तो नृप संमतः सदा
तवाश्वसूतो निपुणो भवाम्यहम् ॥ ४

विराट उवाच ।

ददामि यानानि धनं निवेशनं
ममाश्वसूतो भवितुं त्वमर्हसि ।
कुतोऽसि कस्यासि कथं त्वमागतः
प्रब्रूहि शिल्पं तव विद्यते च यत् ॥ ५

नकुल उवाच ।

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ।
तेनाहमश्वेषु पुरा प्रकृतः शत्रुकर्शन ॥ ६
अश्वानां प्रकृतिं वेद्मि विनयं चापि सर्वशः ।
दुष्टानां प्रतिपत्तिं च कृत्स्नं चैव चिकित्सितम् ॥ ७
न कातरं स्यान्मम जातु वाहनं
न मेऽस्ति दुष्टा वडवा कुतो हयाः ।
जनस्तु मामाह स चापि पाण्डवो

को वा विजानाति पुरास्य दर्शनं
योऽयं युवाभ्येति हि मामिकां सभाम् ।
प्रियो हि मे दर्शनतोऽपि संमतो
ब्रवीतु कश्चिद्यदि दृष्टवानिमम् ।

[(L. 1) M_{1-4} एव च; M_5 हि च (for तथा). — (L. 5) M धर्मतो (for संमतो).]

3 M om. 3. — ^{a}) B Dn $D_{1-3.5.6.8.10-12}$ T_2 ईक्षति; $D_{7.9}$ T_1 G पश्यति (for वीक्षति). D_{1-3} कामगान्; T_1 G मामिकान्. T_1 G मुहुः (for दृढं). $Ś_1$ अयं हयान्मामकानीक्षते वै. D_6 reads 3^{cd} here for the second time, reading it for the first time after 4. 10. 6^{ab}. — ^{c}) T_1 G वै (for मे). — ^{d}) K_2 स्थितः (for तथा). — For 4, S subst.:

241* वितर्कयत्येव हि मत्स्यराजनि
त्वरन्कुरूणामृषभः समागमत् ।
ततः प्रणम्योपनतः कुरूत्तमो
विराटराजानमुवाच पार्थिवम् ।
तवागतोऽहं पुरमद्य भूपते
जिजीविषुर्वेतनभोजनार्थिकः ।
तवाश्वबन्धः सुभृतो भवाम्यहं
कुरुष्व मामश्वपतिं यदीच्छसि ।

[(L. 2) M_1 समागतः; M_{2-5} सभामगात्. — (L. 7) M_1 सुकृतो (for °भृतो).]

4 ^{a}) $B_{3.4}$ $D_{1-4.6.10}$ सोभ्येत्य. $Ś_1$ अथाब्रवीत्तदा (for अमित्रहाब्र°). — ^{b}) $Ś_1$ B_4 $D_{1-7.9}$ ते; K_2 $B_{1-3.5}$ Dn D_{10-12} वः (for च). — $D_{1.3}$ om. 4^{c}–5^{b}. — ^{c}) $Ś_1$ K D_8 तथा; D_2 तदा (for सदा).

5 $D_{1.3}$ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — ^{a}) B_4 $D_{5.6}$ $G_{2.3}$ M_{3-5} ददानि. D_6 रत्ना° (for याना°). D_2 धनं तवेप्सितं; D_5 T_1 G धनानि वेतनं; D_{10} निवेशनं च ते. — ^{b}) M_5 न मा (for मम). T_2 G_1 अश्वबन्धो. — ^{c}) $Ś_1$ कस्यापि. Dn_1 कुतः (for कथं). B_3 (m as in text) Dn_1 D_4 समा° (for त्वमा°). — ^{d}) S ब्रवीहि (for प्रब्रूहि). B_4 D_8 om. च. Dn_1 कृतं; $D_{1.3}$ च तत्; D_4 ह यत्; D_5 तु यत्; T_1 हि यत्; M_5 अनघ. D_6 प्रब्रूहि शिल्पं त्वयि यच्च विद्यते.

6 6^{ab} = 4. 9. 8^{ab}. — ^{b}) $Ś_1$ B D भ्राता (for राजा). — ^{d}) B Dn $D_{3.5.6.11.12}$ Cc नियुक्तः; $D_{1.2.4}$ सत्कृतः; $D_{7.9}$ T_1 प्रयुक्तः; T_2 प्रक्लृप्तः (for प्रकृतः). Some MSS. °कर्षण.

7 ^{c}) D_8 $M_{2.3}$ °नां प्रकृतिं चैव. Cr. s. v प्रति° (as in text). — ^{d}) $D_{1.3}$ सर्वं; $M_{2.3}$ कर्म (for कृत्स्नं). $Ś_1$ D_5 G_3 अपि (for एव).

8 ^{a}) S (except T_2) वाजि· (for जातु); cf. 9^{a}. — D_{10} (hapl.) om. 8^{b}–9^{a}. — ^{b}) G_2 $M_{4.5}$ spell बडवाः. — ^{c}) S (except G_1) जानंस्तु. — ^{d}) $Ś_1$ K_2 °रो ग्रंथिक नामदेवतः (K_2 °देव); K_1 °रो ग्रंथिकनामधर्मणा. Cv cites (in prose order) दामतो ग्रन्थिकम्. — After 8, S ins.:

242* मातलिरिव देवपतेर्दशरथनृपतेः सुमन्त्र इव यन्ता ।
सहसाह्वो जामदग्नेस्तथैव तव शिक्षयाम्यश्वान् ।
युधिष्ठिरस्य राजेन्द्र नरराजस्य शासनात् ।
शतसाहस्रकोटीनामश्वानामस्मि रक्षिता ।

[(L. 2) T_1 सुमहा इव; T_2 सहसा इव; $G_{1.3}$ M_3 सह इव; G_2 समभा इव (for सहसाह्वो). T_2 G_2 $M_{1.2}$ जमदग्नेस्.]

9 D_{10} om. 9^{a} (cf. v. l. 8). — ^{a}) $Ś_1$ यद्यस्ति. D_1 वाहनादिकं; D_3 वाहनं कृतं; $D_{4.3}$ जातु वाहनं (for वाजि°);

युधिष्ठिरो ग्रन्थिकमेव नामतः ॥ ८

विराट उवाच ।

यदस्ति किंचिन्मम वाजिवाहनं
तदस्तु सर्वं त्वदधीनमद्य वै ।
ये चापि केचिन्मम वाजियोजका-
स्त्वदाश्रयाः सारथयश्च सन्तु मे ॥ ९
इदं तवेष्टं यदि वै सुरोपम
ब्रवीहि यत्ते प्रसमीक्षितं वसु ।
न तेऽनुरूपं हयकर्म विद्यते
प्रभासि राजेव हि संमतो मम ॥ १०
युधिष्ठिरस्येव हि दर्शनेन मे
समं तवेदं प्रियदर्श दर्शनम् ।
कथं तु भृत्यैः स विनाकृतो वने
वसत्यनिन्द्यो रमते च पाण्डवः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

तथा स गन्धर्ववरोपमो युवा
विराटराज्ञा मुदितेन पूजितः ।
न चैनमन्येऽपि विदुः कथंचन
प्रियाभिरामं विचरन्तमन्तरा ॥ १२
एवं हि मत्स्ये न्यवसन्त पाण्डवा
यथाप्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः ।
अज्ञातचर्यां व्यचरन्समाहिताः
समुद्रनेमीपतयोऽतिदुःखिताः ॥ १३ C. 4. 324 B. 4. 12. 13 K. 4. 13. 27

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

cf. 8^{a}. — ^{b}) B4 D4 मे (for वै). — ^{c}) D1–4 वाजिवाहकाः; D6 °योधकाः; T1 G M1.2 वाजियोधाः; T2 मुख्ययोधाः; M3–5 वाजियौधाः. — ^{d}) D3.7.9 तु (for च). S om. मे.

10 Ś1 K1 om. 10–11. — ^{a}) K2 D3 तु चेष्टं (for तवेष्टं). B2 D5 S विहि(M4 *sup. lin.* °दि)तं; D4 यदि वा. — ^{b}) B3 D4.7.9 T M प्रब्रूहि (for ब्रवीहि). S वरं (for वसु). — ^{c}) D4 S दृश्य° (for विद्य°). — ^{d}) D9 हि मे (for मम). S विभासि (M3.4 °ति) राजेव च कर्म वाजिनां.

11 Ś1 K1 om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) B3.4 D4.6.11.12 T2 M1.2 एव (for इव). Dn D11.12 om. मे. D8.10 वै (for मे). — ^{b}) B2.4 Dn1 D3.5.7.9 प्रियमत्र; Cv प्रियदर्श (as in text). K2 D8.10 M4 प्रियदर्शनं मम (D8 तव); M5 प्रियरूपदर्शनं. — ^{c}) B1.2 Dn1 D5.6.11 T2 G3 M1–4 नु; D2.8 M5 स; D4 हि (for तु). D1–3 च; M1–3 सु- (for स). D1.2 विना धनेन च (for विना° वने). — ^{d}) S चरति (for वसति). B4 अरण्ये; D5 आचिंत्यो; T1 G2.3 अनिद्रो; G1 अनन्यो (for अनिन्द्यो). D1–3 हि वने; Cv रमते (as in text). D1–3 M3 स (for च). D9 वसन्वनं घोरतरं च पांडवः.

12 ^{a}) Ś1 K इत्थं (Ś1 एवं) यथेष्टं हि सुरोपमो युवा. — ^{c}) B2 D6.10 एवम् (for एनम्). B1.3 हि; D8.10 S (except G3 M3) वि- (for ऽपि). B2 तदा जनाः (for कथं°). — ^{d}) B4 श्रियाभि°; G1 प्रिया हि कामं; Cc as in text. S एकदा; Cc अन्तरा (as in text).

13 S reads 13 after 230* (cf. 4. 9. 15). — ^{a}) S विराटे (for हि मत्स्ये). Dn2 D11.12 निवसंति; D3 निवसंत; D8 अद्य वसंति; T1 G2 °संश्च; G1.3 M3 °संस्तु. — ^{b}) S °विक्रमाः (for °दर्शनाः). — ^{c}) D4 अज्ञातवासं; T1 G2.3 M1–3 अबुद्ध°. D1.3 विरहन् (sic); D2.4 S चरितुं; D8 विचरन्. S यथातथं. — ^{d}) S °नेमीमभिव(T1 G2.3 °शा)स्तुमीश्वराः (T1 G2 °मुद्यताः).

Colophon. — *Adhy. name:* Ś1 K1 नगरप्रवेशः; B D नकुलप्रवेशः; G1 M3 नकुलविराटसंवादः (M3 °विराटसमागमः); M1.2 नगरप्रवेशे (M1 om. it) विराटनकुलसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K B4 D6 (*sup. lin.*).9.10 S 11; D4 10; D5.11 12. — *S'loka no.:* D3 12; G3 16.

12

1 D3.8 om. 1. — ^{a}) B (except B4) D (except D4.6; D3.8 om.) एवं ते मत्स्यनगरे (cf. v. l. 2); S एवं विराटनगरे; Ca as in text. — ^{b}) Dn1 प्रच्छन्नाः कुरुनंदनाः (=2^{b}); S वसंतः (M त ऊषुः) सत्यविक्रमाः. — ^{c}) D1.2.4 S नरव्याघ्राः (for महा°). — ^{d}) K1 B Dn D1.6.9.11.12 T1 G °कुर्वत (cf. v. l. 2^{d}). D4 भारताः; D10 वै

१२

C. 4. 4. 325
B. 4. 13. 1
K. 4. 15. 1

जनमेजय उवाच ।
एवं मत्स्यस्य नगरे वसन्तस्तत्र पाण्डवाः ।
अत ऊर्ध्वं महावीर्याः किमकुर्वन्त वै द्विज ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः ।
आराधयन्तो राजानं यदकुर्वन्त तच्छृणु ॥ २
युधिष्ठिरः सभास्तारः सभ्यानामभवत्प्रियः ।
तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विशां पते ॥ ३
स ह्यक्षहृदयज्ञस्तान्क्रीडयामास पाण्डवः ।
अक्षवत्यां यथाकामं सूत्रबद्धानिव द्विजान् ॥ ४
अज्ञातं च विराटस्य विजित्य वसु धर्मराट् ।
भ्रातृभ्यः पुरुषव्याघ्रो यथार्हं स प्रयच्छति ॥ ५
भीमसेनोऽपि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
अतिसृष्टानि मत्स्येन विक्रीणाति युधिष्ठिरे ॥ ६
वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यन्तःपुरेऽर्जुनः ।
विक्रीणानश्च सर्वेभ्यः पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ७
सहदेवोऽपि गोपानां वेषमास्थाय पाण्डवः ।
दधि क्षीरं घृतं चैव पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८
नकुलोऽपि धनं लब्ध्वा कृते कर्मणि वाजिनाम् ।
तुष्टे तस्मिन्नरपतौ पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ९
कृष्णापि सर्वान्भ्रातृंस्तान्निरीक्षन्ती तपस्विनी ।
यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति भामिनी ॥ १०

द्विजाः; S पांडवाः.

2 D8.8 om. वैशं° उ°. — ^{a}) Ś1 एवं तत्र वसंतस्ते; B4 D1-3.6-9 एवं ते मत्स्यनगरे; B1.3 Dn1 D10 एवं मत्स्यस्य नगरे (cf. 1^a and v. l.). — ^{d}) K1 B (except B4) Dn2 D2.5.9.11.12 T G2.3 °कुर्वत (cf. v. l. 1^d). — After 2, N ins.:

243* तृणबिन्दुप्रसादाच्च धर्मस्य च महात्मनः ।
अज्ञातवासमेवं तु विराटनगरेऽवसन् ।

[(L. 1) B1.2.3 (m as in text) D6.8 °बिंदोः प्रसादेन (D8 °दाच्च); B4.5 D1-5 °प्रसादेन. — (L. 2) B4 अज्ञातवर्षम्. Ś1 B4 Ca.rp (Dev.) एकं; Cr एवं (as in text). B1.3 °समेकांते; D1-4 अज्ञातचर्यामेकत्र; D8 °समवसन्; D10 °वासिकं ते तु. D8 तदा (for ऽवसन्).]

3 ^{b}) Ś1 B Dn D2.5.7.9-12 मत्स्या° (for सभ्या°). K1 अवसत् (for अभवत्). — ^{c}) M1-3 स (for च). — ^{d}) Ś1 विशेषतः; K1 B4 विशां पतेः.

4 G1 om. 4^a-5^a. — ^{a}) D5 च (for हि). D5.7.9 तं (for तान्). Dn2 D11.12 स ह्यक्षकुशलस्तान्वै. Ca स चाक्षहृदयज्ञः. — ^{b}) K पार्थिवः (for पाण्डवः). — ^{c}) T2 G2 M4.5 अक्षबंधान्; G3 °बंधून्; M1.2 °बद्धान्; M3 °वत्या. D4 यथान्यायं.

5 G1 om. 5^a (cf. v. l. 4). — ^{a}) Dn1 D1.3.10 अज्ञातस्य (for °तं च). — ^{d}) T M यथेष्टं (for यथार्हं). B3 (m as in text) Dn D3.4.7-12 यथार्हं संप्र°; D1.2 यथालब्धं प्र°; G यथेष्टं संप्र°.

6 ^{a}) K अभिसृ°; D1.3 अज्ञातानि च; D2 अनुज्ञातानि; Ca.c.v as in text. B3 m D5 Crp (Catur.) मूल्येन; D9 (m as in text) मत्स्यस्य; T G2 M (except M5) मात्स्येन; Cr as in text. — ^{d}) Ś1 B Dn D5-7.9.11.12 T2 विक्रीणीते. T2 च बंधुषु (for युधि°). T1 G M विक्रीणन्नाम भ्रातृषु.

7 ^{a}) D4 च महार्हाणि; T G2 च महाबाहुः; Ca.r.v परिजीर्णानि (as in text). — ^{b}) K लब्ध्वापि; D7.9 T1 G2.3 लब्ध्वा हि; D8 लब्धा च (for लब्धानि). — ^{cd}) K2 T1 G M विक्रीणन्नाम; B1.3.4 D7.9 विक्रीणन्नथ; B5 D5.8 विक्रीणन्नि (D8° न्ने)व; Dn2 D1.3.11.12 T2 विक्रीणाति च. D4 भ्रातृभ्यः पुरुषव्याघ्रो यथेष्टं संप्रय°. — After 7, T1 G read 29-30 (for the first time).

8 D1-4 S transp. 8 and 9. — ^{ab}) K गोपाल- (for गोपानां). Ś1 °पि गोपालान्वेशमानीय पां°; S °वो गवां नित्यं (G1 कृत्ये) कृते मंगलकर्मणि. — S ins. after 8^{ab}:

244* अध्यक्षस्त्वाच्च यल्लेभे राज्ञः कल्याणकार्यवान् ।
[T2 G2 M लब्धं (for लेभे).]

In G1, 244* is followed by a *repetition* of 8^{ab}, with text reading. — ^{c}) D1.10 G3 क्षीरघृतं.

9 D1-4 S transp. 8 and 9. — ^{b}) Ś1 तथा; K कृत्वा (for कृते). K कर्माणि; Ca.v as in text. — After 9, S ins.:

245* विनीतानृषभान्दृष्ट्वा सहदेवेन भावितान् ।
स तु हृष्टश्च संप्रादात्तदा राजा धनं बहु ।

10 D3 om. 10. — ^{a}) B4 D7 च; Dn1 तु (for अपि). D8 T2 G2 भर्तॄन् (for सर्वान्). Dn2 D7.9 सर्वभर्तॄंस् (for सर्वान्भ्रातॄंस्). B (except B4) D1.2.10-12 T1 G1.3 M3-5 भर्तॄंस्; D8 T2 G2 सर्वांस् (for भ्रातॄंस्). — ^{b}) D7.9

एवं संपादयन्तस्ते तथान्योन्यं महारथाः ।
प्रेक्षमाणास्तदा कृष्णामूषुश्छन्ना नराधिप ॥ ११
अथ मासे चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः ।
आसीत्समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसंमतः ॥ १२
तत्र मल्लाः समापेतुर्दिग्भ्यो राजन्सहस्रशः ।
महाकाया महावीर्याः कालखञ्जा इवासुराः ॥ १३
वीर्योन्नद्धा बलोदग्रा राज्ञा समभिपूजिताः ।
सिंहस्कन्धकटिग्रीवाः स्ववदाता मनस्विनः ।
असकृल्लब्धलक्षास्ते रङ्गे पार्थिवसंनिधौ ॥ १४
तेषामेको महानासीत्सर्वमल्लान्समाह्वयत् ।
आवल्गमानं तं रङ्गे नोपतिष्ठति कश्चन ॥ १५
यदा सर्वे विमनसस्ते मल्ला हतचेतसः ।
अथ सूदेन तं मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ॥ १६
चोद्यमानस्ततो भीमो दुःखेनैवाकरोन्मतिम् । C. 4. 344 B. 4. 13. 20 K. 4. 15. 35

वीक्षमाणा; Cv as in text. B2 D1 यशस्विनी; Ca.v as in text. — c) Ś1 पौरैर्; G8 पुरं; Ca पुनर् (as in text). K D1.8 इवाज्ञाता; B8 D5.8 Ca.rp (Dev.) इवाजाता; D2 इवादीता (sic); Cr अजातेव; Cc.rp as in text. Cv cites अजाता; Cvp अज्ञाता. B4 यथा न ज्ञायते कैश्चित्. — d) Ś1 तथाचरत. Ś1 भारत; B8.4 D5.6 भाविनी.

11 a) K संसारयंतस्; T G संभाव°; M सं(M5 प्र)छाद°; Cc.s as in text. — b) B1.8-5 Dn1 D1-8.5. 8-10 T1 G1.2 तदा; D11 यथा (for तदा). D1-8 अ(D1 त्व)न्योन्यं च (for तदान्यो°). Ś1 नराधिपाः (for महा°). — After 11ab, K2 B D (except D1.8) ins.:

246* विराटनगरे चेरुः पुनर्गर्भधृता इव ।
साशङ्का धार्तराष्ट्रस्य भयात्पाण्डुसुतास्तदा ।

[(L. 1) K2 चेह (for चेरुः). B8 D5 गर्भे धृता; D4.6 गर्भगता; D8 गर्भस्थिता; D10 गर्भभृता; Cs as above. — (L. 2) K2 B2-4 D2.5-7.9.10 सशंका; D4.8 प्रच्छन्ना.] — c) D4 G1 M (except M4) सदा; D6 T1 तथा (for तदा). — d) B8 (m as in text) D7.9 सुप्रच्छन्ना; D4 सुसंछन्ना; D5 संप्रच्छन्ना (for ऊषुश्छन्ना). B2 नरर्षभाः; D2.4.5.7-9 G8 M1.2 °धिपाः; D6 नरर्षभ; T2 महारथाः. — After 11, K2 D1-4 ins. (an additional) colophon.

12 Before 12, K2 D1-4 ins. वैशं° उ° (cf. v. l. 11). — b) Ś1 K2 M8 °णः स महो°; D2 °णस्तु महो°; D6 ब्राह्मणेषु महो°; T G M1 शंकरस्य महोत्सवः. — c) T1 M (except M5) मात्स्येषु.

13 a) D4 समाजग्मुः. — b) D4 S महाबलाः (for सह°). D2.8 नानादिग्भ्यः समागताः. — After 13ab, N ins.:

247* समाजे ब्रह्मणो राजंस्तथा पशुपतेरपि ।

[D1.8 समाजो; Ca.r as in text. D4 °जे देवदेवस्य. B1.8.5 Dn D5.11.12 यथा; D4.8 तदा (for तथा). B2. 8 m.5 Dn D4.5.8.11.12 इव (for अपि). ❀Cr: यथा ब्रह्मणः समाजे ब्रह्मलोके पशुपतेस्तथात्रापि पशुपतेः समाज इत्यर्थः ।❀]

— c) G8 °बला; M (except M2) °माया (for °काया). K महावीराः. — d) B2-4 D5.6 कालकंजा; S °केया. D8.10 यथा (for इव).

14 a) Ś1 D10 वीर्योदग्रा (see below); B Dn D5.11.12 Ca.r वीर्योन्मत्ता; D4.7.9 S वीर्यवंतो; D6 Cc.rp (Dev.) वीर्योन्नता; Crp (Cat.) वीर्योन्नद्धा (as in text). Ś1 बलोन्नद्धा (see above); D7-9 बलोपेता; Ca.c बलोदग्रा (as in text). — d) K2 सर्वोदाना; D2m अवदाता; D8 G8 त्ववदाता; Ca.c.s.v स्वव° (as in text). D5.8 मनीषिणः.

15 ab) K सर्वान् (for सर्व°). Ś1 य आह्व°; K1 यथाह्व°; B D5.6.10 T1 M4 (*sup. lin.* as in text).8 समाह्वयन्; Dn D4.8.11.12 अथाह्व°. D1-8 युयुत्समानाः संरब्धा मल्ला अन्योन्यमाह्वयन्. — c) K2 वल्गुमानं तु; D1.8 आह्वयमानांस् (D8 °नास्); D2 आवल्गमानास्; D10 वल्गमानं तु; Ca.v as in text. D1-8 तान् (for तं). S ह्यावल्गमानो ददृशे. — d) D1-4.8 °तिष्ठेत. B4 D8.10 °ष्ठंति केचन; S गर्जितो गतिभिः (T2 G2 M5 गतमीः) स्थितः (G8 °तोग्रगतिर्यथा). — After 15, D8 ins. (for the first time) lines 10–14 of a passage given in App. I (No. 11), followed by a *repetition* of 15; those lines (10–14) being repeated in their proper place. On the other hand, D9 ins. after 15:

248* कीचकोऽपि तदा मल्लं व्यशेषयत नो बलात् ।

16 ab) S वित्रस्तमनसः सर्वे मल्लास्ते हतचेतसः (G1 °र्वे न किंचित्प्रवदंति ते). — After 16ab, S ins. a passage given in App. I (No. 10). — c) D1-8 सूतेन; D8.10 मल्लेन; Cs सूदेन (as in text). D8 तं सूदं; D10 तं सूतं; G8 मल्लं वै. — d) B8m चोदया°; D8 योजया°; G8 प्रेषया°. D4 S पार्थिवः (for मत्स्यराट्). — After 16, D4 ins.:

249* उभाभ्यामेव घर्षोऽभूत्तथा शैलौ परस्परम् ।,

followed by lines 7–10, 12–15 of App. I (No. 11); there follows:

250* कीचकोऽपि तदा मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ।

C. 4. 344
B. 4. 13. 20
K. 4. 15. 35

न हि शक्नोति विवृते प्रत्याख्यातुं नराधिपम् ॥ १७
ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलशिथिलं चरन् ।
प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिहर्षयन् ॥ १८
बबन्ध कक्ष्यां कौन्तेयस्ततस्तं हर्षयञ्जनम् ।
ततस्तं वृत्रसंकाशं भीमो मल्लं समाह्वयत् ॥ १९
तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ तीव्रपराक्रमौ ।
मत्ताविव महाकायौ वारणौ षष्टिहायनौ ॥ २०
चकर्ष दोर्भ्यामुत्पाट्य भीमो मल्लममित्रहा ।
विनदन्तमभिक्रोशञ्शार्दूल इव वारणम् ॥ २१
तमुद्यम्य महाबाहुर्भ्रामयामास वीर्यवान् ।
ततो मल्लाश्च मत्स्याश्च विस्मयं चक्रिरे परम् ॥ २२
भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् ।

(cf. 16^cd and 248*).

17 ^a) Ś1 K2 Dn D1-3. 7-9. 11. 12 नोद्य°; B5 D5 प्रोच्य° (for चोद्य°). B2 Dn D4. 5. 11. 12 तदा; D6 तथा (for ततो). D1-3 सूतो (for भीमो). — ^b) D7. 9 सुदुःखेन (for दुःखेनैव). K धृतिं; S पदं (for मतिम्). — D8 om. 17^c-18^b. — ^c) T G2. 3 M3. 4 (*sup. lin.*) शक्नोमि; G1 शक्तोपि. Ś1 वचसा; B D5. 6. 8. 10 M Ca. c. v विवृतं; D1. 2 निवृत्तः; T G अशक्तोपि; Cs as in text.

18 D8 om. 18^ab (cf. v. l. 17). — ^b) Ś1 K B Dn D4. 6. 8. 10-12 Ca. c. r °शिथिलश्; G3 °सदृशं. D5. 7. 9 शार्दूलसमविक्रमः. — ^d) Ś1 B Dn D1-3. 6. 7. 9-12 अभिपूजयन्. D8 विराटेनाभिपूजितः.

19 D4 om. 19. — ^a) S बद्धकक्ष्योथ (for बबन्ध कक्ष्यां). Ś1 B (except B3) D Cc. r. s कक्षां; Cnp कच्छां. Ca cites कक्षः. D1-3 सूतोपि (for कौन्तेयः). — ^b) Ś1 तथा; Dn2 सूद (for ततस्). Ś1 B D संहर्ष°; T G M4 तान्हर्ष° (for तं हर्ष°). B4 S जनान् (for जनम्). — ^c) S (except T2) तत्र (for ततस्). Ś1 B1. 2. 5 Dn D11. 12 T2 तु (for तं). — ^d) D1. 3 सूते; D2 ततो (for भीमो). D1-3 T G2. 3 अथाह्वयत्. — After 19, N T2 ins.:

251* जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं प्रख्यातविक्रमम् ।

[D7-10 नामतस् (for नाम तं). B1. 3. 4 D4. 6. 8 विख्यात°; Dn2 T2 प्रथित° (for प्रख्यात°).]

On the other hand, S (except T2; T1 after line 3 of 253*) ins. after 19:

252* कक्षे मल्लं गृहीत्वा तु नमाद भुवि सिंहवत् ।
[T1 G बहु (for भुवि).]

20 ^a) M1. 2 तु (for सु-). — ^b) T1 तथा; G3 वीरौ (for उभौ). B5 Dn D11. 12 भीम°; D5 तीक्ष्ण°; D10 प्रख्यातविक्रमौ; T1 लब्ध°; T2 G2. 3 M तुल्य°; G1 बद्ध° (for तीव्र°). — ^c) M4 *sup. lin.* मदोन्मत्तौ (for महा°). — ^d) D1-3. 10 T G M1-3. 5 संनिपेततुः; D4 समपेततुः. M4 भीममल्लौ निपेततुः. — S ins. after 20 (T2 ins., however, lines 3-4 after passage No. 11 of App. I):

253* वृषतुल्यबलौ वीरौ सिंहतुल्यपराक्रमौ ।
गजाविव मदोन्मत्तौ भीममल्लौ निपेततुः ।
उत्पपाताथ वेगेन मल्लं कक्षे गृहीतवान् ।
पार्श्वे निगृह्य हस्तेन पातयामास मल्लकम् ।

[For line 2, M4 subst. 20^cd. — After line 2, T2 ins. a passage given in App. I (No. 11). — (L. 3) G2 अथोत्पपात (for उत्पपाताथ). M4 भीमस्तु (for वेगेन). — After line 3, T1 ins. 252*. — (L. 4) G1 M1. 5 पार्श्वे. G3 परिगृह्य च (for पार्श्वे नि°).]

On the other hand, N ins. after 20 a passage given in App. I (No. 11), a passage which T2 ins. after line 2 of 253*; for D3 cf. v. l. 16 also.

21 ^a) Cc उत्पात्य. — ^c) Ś1 K1 Dn D9. 11. 12 T2 G1 निनदंतम्; D1-3 विनर्दंतम्; D6 बलवंतम्; D8 निर्नदंतम्. K2 T G2 अभिक्रोधात्; B3 D6. 7 अतिक्रोशन्; D1-4. 8 M5 अतिक्रोधात्; D9 अभिक्रोधं; D10 महाक्रो (sic); G3 M1-3 अभिक्रोशात्. — ^d) D1. 4 शार्दूलम्. S (except T2) दारुणः (for वारणम्).

22 ^a) K2 B3. 5 Dn D3. 11. 12 समुद्यम्य; D7. 9 तमुत्पाट्य. D8. 10 महावीर्य. — ^b) M3 पात° (for भ्राम°). B2 D1-4. 7. 9 S पांडवः. — ^c) D1-3 तत्र (for ततो). M1-3 transp. मल्लाः and मत्स्याः. D1-3 तु (for the first च). T G2 मात्स्याश्च. D1-3 तत्प्रेक्ष्य (for मत्स्याश्च). — ^d) G2 विस्मयां; M1. 2 विनादं. D5 परमं (for चक्रिरे). B2m जनाः; D5 गताः; T G M4. 5 भृशं (for परम्). — After 22, Ś1 ins.:

254* आकृष्टक्रोडीकरणं प्रकर्षणमुदाहृतम् ।
आकर्षणं लीलयैव संमुखीकरणं स्मृतम् ॥

[This is a stanza cited by Nīl. in his comm. on lines 17-18 of a passage given in App. I (No. 11)!]

23 ^a) Ś1 K भुजगतं; Crp (Arj.) शतपरं; Ca. r शतगुणं (as in text). — ^b) K B1m. 2 D4. 7. 9. 10 अचेतसं. — ^c) Ś1 K प्रचिक्षेप; D1. 4. 7. 9 प्रत्यपेषन्. D5 महातेजा (for महाबाहुर्). D8 प्रत्यपेषम्महाबाहून्. — D8 om. 23^d-26^a. — ^d) D5 मल्लं भीमो महाबलः.

प्रत्यपिंषन्महाबाहुर्मल्लं भुवि वृकोदरः ॥ २३
तस्मिन्विनिहते मल्ले जीमूते लोकविश्रुते ।
विराटः परमं हर्षमगच्छद्बान्धवैः सह ॥ २४
संहर्षात्प्रददौ वित्तं बहु राजा महामनाः ।
बल्लवाय महारङ्गे यथा वैश्रवणस्तथा ॥ २५
एवं स सुबहून्मल्लान्पुरुषांश्च महाबलान् ।
विनिघ्नन्मत्स्यराजस्य प्रीतिमावहदुत्तमाम् ॥ २६
यदास्य तुल्यः पुरुषो न कश्चित्तत्र विद्यते ।
ततो व्याघ्रैश्च सिंहैश्च द्विरदैश्चाप्ययोधयत् ॥ २७
पुनरन्तःपुरगतः स्त्रीणां मध्ये वृकोदरः ।
योध्यते स्म विराटेन सिंहैर्मत्तैर्महाबलैः ॥ २८
बीभत्सुरपि गीतेन सुनृत्तेन च पाण्डवः ।
विराटं तोषयामास सर्वाश्चान्तःपुरस्त्रियः ॥ २९
अश्वैर्विनीतैर्जवनैस्तत्र तत्र समागतैः ।
तोषयामास नकुलो राजानं राजसत्तम ॥ ३०
तस्मै प्रदेयं प्रायच्छत्प्रीतो राजा धनं बहु । C. 4. 369 B. 4. 13. 44 K. 4. 15. 60

24 D_8 om. 24 (cf. v. l. 23). — ^{a}) K_1 विहासिते; K_2 विहंसिते; D_1 दिने हते; D_2 विनिहिते. Dn $D_{11.12}$ वीरे (for मल्ले). — ^{b}) S (except T_2) वज्रेणेव महाचले. — K_2 om. 24^{cd}. — ^{d}) B_8 $D_{4.7–10}$ G_1 अगमत्. Ś$_1$ पांडवैः सह; D_5 सह बांधवैः (by transp.); S सह बंधुभिः.

25 D_8 om. 25 (cf. v. l. 23). — ^{a}) B Dn $D_{11.12}$ प्रहर्षात्; $D_{1.2.4.5.7–10}$ स हर्षात्; S हर्षाद्धि. T_1 G_2 राजा (for वित्तं). — ^{b}) $D_{1.2}$ महाधनः; D_8 महात्मने. T_1 G_2 वित्तं बहु महा°. — Ś$_1$ K om. 25^{cd}. — ^{c}) S वललाय (G_2 °लोयं).

26 D_8 om. 26^{a} (cf. v. l. 23). — ^{a}) Ś$_1$ च (for स). — ^{d}) N (except Ś$_1$) आहरद् (for आवहद्).

27 ^{a}) $D_{1–8}$ तत् (for अस्य). B_2 T_1 G transp. तुल्यः and पुरुषः. — ^{b}) B_2 $D_{1–8}$ भुवि (for तत्र). Dn_2 $D_{11.12}$ वर्त°; $D_{1–8}$ S दृश्य° (for विद्य°). $B_{1.8–5}$ D_5 प्रत्यदृश्यत; $D_{7.9}$ प्रतिदृश्यते (for तत्र विद्यते). — ^{c}) $B_{1.2.5}$ $D_{1.2.5.10}$ G_1 तदा (for ततो). D_6 transp. व्याघ्रैः and सिंहैः. — ^{d}) $D_{1–8}$ °दैः समयोधयत्; S (except T_2) °दैश्चाप्ययुध्यत. — After 27, S ins.:

255* विराटेन प्रदत्तानि रत्नानि विविधानि च ।
स्थितेभ्यः पुरुषेभ्यश्च दत्त्वा द्रव्याणि जग्मिवान् ।

[(L. 1) T G_2 वस्त्राणि; $M_{8.4}$ चित्राणि (for रत्नानि).]

28 ^{ab}) $D_{1–8}$ M_8 पुनरंतःपुरे स्त्रीणां मध्यवर्ती (M_8 मध्ये चैव) वृको°. — ^{c}) $D_{1.8}$ S युध्यते. $B_{1.8.5}$ Dn $D_{4.5.8.11.12}$ स (for स्म). S विराटस्य. — ^{d}) K_2 S गजैः सिंहैर्; $D_{1–8}$ वृषैर्मल्लैर्. B_2 $D_{1.2.4}$ महागजैः; T G M_4 महाबलः.

29 T_1 G read 29–30 (for the first time) after 7, repeating them here. — ^{a}) T G_2 नृत्तेन (for गीतेन). — ^{b}) Ś$_1$ स्ववृत्तेन; K_1 $D_{7.9}$ सुवृत्तेन; K_2 सुव्रतेन; B $D_{1.4–6.8.10}$ सुनृत्येन; Dn $D_{11.12}$ स्वनृत्येन; D_8 सुवृत्येन; T G_2 गीतेनापि; T_1 G_8 सुकृतेन (first time); $G_{1.8}$ M नृत्तेनापि (for सुनृ°). — ^{d}) Ś$_1$ $B_{8.5}$ Dn_1 $D_{1–8.5.7.9}$ T_1 (first time).$_2$ G_1 (first time).$_2$ (second time).$_8$ (first time) $M_{1.2.5}$ °पुरस्त्रियः (as in text); the rest °पुरे स्त्रियः.

30 T_1 G read 29–30 (for the first time) after 7, repeating them here. — ^{cd}) B D transp. नकुलो and राजानं. T_1 (second time).$_2$ G_2 (second time) विराटं (for राजानं). $B_{1–8.5}$ Dn $D_{11.12}$ नृपसत्तमं (B_1 °मः; $B_{8.5}$ °म); $D_{1–8.7–9}$ G_2 (first time) राजसत्तमः; T_1 (second time).$_2$ G_2 (second time) °त्तमं; $M_{2–4}$ राजसंमतः.

31 ^{ab}) D_4 प्रददौ (for प्रायच्छत्). S तस्मै देयं ददौ (G_8 ततो) राजा बहु द्रव्यं शुभं मुदा. — After 31^{ab}, D_8 ins.:

256* अरोगा बहुलक्षीरा दृष्ट्वा गास्ता नराधिपः ।
प्रीतः प्रादान्महावित्तं मत्स्यराजो बली महान् ।

— ^{c}) S विनीतत्वं गवां दृष्ट्वा. — ^{d}) $D_{8.10}$ सहदेवाय; Ca as in text. Ś$_1$ चाभिभूः; K_1 D_7 चाभिभोः; K_2 चाविभोः; B_1 Dn $D_{8.9}$m.$_{11.12}$ चाभितः; $B_{2.8}$ $D_{8.10}$ Crp (Arj.) वा विभो; B_4 वै प्रभो; B_5 $D_{5.6}$ वै विभो; $D_{1.2}$ पार्थिवः; D_4 च प्रभुः; Cr च प्रभो. S सहदेवं ($M_{1.2}$ °वे) च तुष्टवान्. — After 31, B_1 Dn $D_{4.11.12}$ ins.:

257* धनं ददौ बहुविधं विराटः पुरुषर्षभः ।;

B_2 ins.:

258* तथैव प्रददौ वित्तमनेकं मत्स्यराट् स्वयम् ।;

$D_{8.8}$ ins.:

259* धनं प्रादात्सुबहुलं तस्य तुष्टः स पार्थिवः ।;

$D_{7.9}$ ins.:

260* गावः प्रसूता वत्सैश्च विराटो विस्मितोऽभवत् ।;

and, finally, S ins.:

261* तस्मिन्काले ददौ तस्मै धनं प्रीतो नृपो बहु ।

[$M_{1.2}$ प्रादात्तत्र; $M_{8.5}$ (*sup. lin.*) प्रदात्तस्य; M_4 ददात्तस्मै; M_5 ददौ तस्य (for ददौ तस्मै). $G_{1.8}$ °के नृपः

C. 4. 369 B. 4. 13. 44 K. 4. 15. 61 विनीतान्वृषभान्दृष्ट्वा सहदेवस्य चाभिभो ॥ ३१
एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः पुरुषर्षभाः ।
कर्माणि तस्य कुर्वाणा विराटनृपतेस्तदा ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं वैराटपर्व ॥

१३

वैशंपायन उवाच ।
वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा ।
महारथेषु छन्नेषु मासा दश समत्ययुः ॥ १
याज्ञसेनी सुदेष्णां तु शुश्रूषन्ती विशां पते ।
अवसत्परिचारार्हा सुदुःखं जनमेजय ॥ २
तथा चरन्तीं पाञ्चालीं सुदेष्णाया निवेशने ।
सेनापतिर्विराटस्य ददर्श जलजाननाम् ॥ ३
तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव ।
कीचकः कामयामास कामबाणप्रपीडितः ॥ ४
स तु कामाग्निसंतप्तः सुदेष्णामभिगम्य वै ।
प्रहसन्निव सेनानीरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
नेयं पुरा जातु मयेह दृष्टा

प्रादात्तस्य प्रीतो धनं बहु.]
— B1 Dn D4.11.12 ins. after 257*: B2 ins. after 258*: B3–5 D2.5.6.10 ins. after 31: D3.8 ins. after 259*: D7.9 ins. after 260*:

262* द्रौपदी प्रेक्ष्य तान्सर्वान्क्लिश्यमानान्महारथान् ।
नातिप्रीतमना राजन्निःश्वासपरमाभवत् ।

[(L. 2) Dn1 D2 °प्रीति°; D4.8 °प्रीतिमती. B2 D5 भूत्वा (for राजन्).]

32 ^{b}) D6 कुरुनंदनाः (for पुरुष°). — ^{c}) S (except T2 M1.2) तानि (for तस्य). D1–3 कुर्वंति (for कुर्वाणा). — ^{d}) T1 G1 °टस्य पतेः.

Colophon. — *Adhy. name:* B1.3 ब्रह्मणो महोत्सवः; B2 Dn D9.11.12 जीमूतवधः; B4 जीमूतमल्लयुद्धं वधः; B5 D4.5.8.10 M4 मल्लयुद्धं; D1.2 मल्लविजयः; D3 मल्लयुद्धे विजयः; D6 मल्लयुद्धे जीमूतवधः; D7 वधः; G1 मल्लयुद्धकथनं; M1–3 भीममल्लयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K B4 D6(*sup. lin.*).9.10 12; D5 13; S 14. — *S'loka no.:* D1 39; G3 53.

13

1 ^{a}) D1–3 एवं वसत्सु; D7.9 वसत्सु तत्र; Ca वसमानेषु (as in text). — ^{b}) Ś1 D6 विराट°; S (except G1) मात्स्यस्य; Ca मत्स्यस्य (as in text). — ^{d}) D6 transp. मासा and दश. Ś1 B2 Dn समाययुः; K B1.3–5 D समभ्य(D7.9 तदा च-)युः (for समत्ययुः).

2 ^{b}) Ś1 नराधिपं; B2 मनस्विनी; S शुचिस्मिता (for विशां पते). — After 2^{ab}, D6 ins. 263*. — ^{c}) Dn2 D11.12 आवसत्. Dn1 D1.7–9 परिचर्यार्हा; Dn2 D11.12 °चारार्थं (for °चारार्हा). — After 2, K2 D9 ins. line 2 of 263*, which is followed by 264*.

3 ^{a}) N (except Ś1 D2.4) चरंती (B1.3 वसंती; D7.9 वसंतीं) पांचाली (D7.9 °लीं). — B Dn D3.5.10–12 G2 ins. after 3^{ab}: D6, after 2^{ab}: K2 D9 (both om. line 1), after 2:

263* तां देवीं तोषयामास तथा चान्तःपुरस्त्रियः ।
तस्मिन्वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः ।

[(L. 1) B4 D5.10–12 G2 चांतःपुरे स्त्रियः. — (L. 2) K2 D3.6 सूतनंदनः; B2.4 D10 सूतसत्तमः; B3 D5 शूरसंमतः; D9 तदनंतरं (for तु महाबलाः). Ca cites line 2. — After line 2, B2 *repeats* 3^{ab}.]

K2 D9 cont.:

264* सेनापतिर्द्वारदेशं जित्वा संग्राममागतः ।

— ^{d}) G3 ददृशे (for ददर्श). B1.3–5 Dn D5–7.9.11.12 द्रुपदात्मजां; S जलजेक्षणां (for °जाननाम्). B2 द्रुपदस्य निवेशने. — After 3, T2 G2 ins.:

265* सारमेयो मन्त्रपूतं वेदिपार्श्वगतं हविः ।

4 ^{d}) D3 S कामबाणेन (T2 °बाणैर्नि-) पीडितः. — After 4, S (which om. 5) reads 10–11 (with v. l.).

5 S om. 5. — ^{a}) D1–3 स वै. D5–7.9 कामाभिसं°. — ^{b}) D1–3 °तो गतः; D3 °गम्य च.

☞ For 6–9 and 12, S (which transp. 10–11) subst. a passage given under v. l. 12.

6 For S cf. v. l. 12. — ^{a}) K Dn D3.7.8.10–12

राज्ञो विराटस्य निवेशने शुभा ।
रूपेण चोन्मादयतीव मां भृशं
गन्धेन जाता मदिरेव भामिनी ॥ ६
का देवरूपा हृदयंगमा शुभे
आचक्ष्व मे का च कुतश्च शोभना ।
चित्तं हि निर्मथ्य करोति मां वशे
न चान्यदत्रौषधमद्य मे मतम् ॥ ७
अहो तवेयं परिचारिका शुभा
प्रत्यग्ररूपा प्रतिभाति मामियम् ।
अयुक्तरूपं हि करोति कर्म ते
प्रशास्तु मां यच्च ममास्ति किंचन ॥ ८
प्रभूतनागाश्वरथं महाधनं
समृद्धियुक्तं बहुपानभोजनम् ।
मनोहरं काञ्चनचित्रभूषणं
गृहं महच्छोभयतामियं मम ॥ ९
ततः सुदेष्णामनुमन्त्र्य कीचक-
स्ततः समभ्येत्य नराधिपात्मजाम् ।
उवाच कृष्णामभिसान्त्वयंस्तदा
मृगेन्द्रकन्यामिव जम्बुको वने ॥ १०
इदं च रूपं प्रथमं च ते वयो
निरर्थकं केवलमद्य भामिनि ।
अधार्यमाणा स्रगिवोत्तमा यथा
न शोभसे सुन्दरि शोभना सती ॥ ११
त्यजामि दारान्मम ये पुरातना
भवन्तु दास्यस्तव चारुहासिनि ।
अहं च ते सुन्दरि दासवत्स्थितः　C. 4. 411 B. 4. 14. 35 K. 4. 16. 33

transp. पुरा and मया. — ^{cd}) $D_{1.8}$ जात्या; Ca जाता (as in text). ❀ Cv: नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति [=1. 155. 43; 175. 10]। गन्धे सुपक्का (cf. Ca जाता = पक्का)। जात्या उत्कृष्टा।❀ D_8 च सुरेव (for मदिरेव). $B_{3.4}$ Dn_2 $D_{5.6.10–12}$ Crp (Dev.) भाविनी; D_4 कामिनी; Ca. r भामिनी (as in text).

7 D_2 om. 7^{ab}. For S cf. v. l. 12. — ^{a}) $B_{4.5}$ $D_{5–7.9.10}$ शुभा (for शुभे). $D_{1.8}$ कां (D_8 का) देवरूपां (D_1 °पा) हृदयंगमामिमां (D_3 °गमानि). — ^{b}) Dn_1 ह्याचक्ष्व. N (except K D_8; D_2 om.) कस्य (for का च). B Dn $D_{5.11.12}$ कुतोत्र (B_4 कुतः सु-); D_8 कुलस्य. Dn शोभने; $D_{1.8.10}$ भामिनी. — ^{c}) $D_{1–8}$ इदं (for चित्तं). $D_{5.7.9}$ वि-; D_8 च (for हि). $D_{1–8}$ कामस्य (for निर्मथ्य). — ^{d}) N (except K $D_{1–4.10}$) अस्ति (for अद्य).

8 For S cf. v. l. 12. — ^{a}) B_1 $D_{11.12}$ बतेयं; D_1 न मे स्यात् (for तवेयं). — ^{b}) D_4 प्रतिमेव; Ca. c. r प्रतिभाति (as in text). D_4 कांचनी; D_8 भामिनी (for मामियम्). — ^{c}) D_4 अयुक्तमेतत्; D_8 अयुक्तिरूपं. $D_{1–4}$ तु (for हि). $D_{1.8}$ नः (for ते). D_8 om. ते. — ^{d}) $D_{1.8}$ प्रशास.

9 For S cf. v. l. 12. — ^{a}) B $D_{4–9}$ सभाजनं; Dn_1 D_{10} महागजं; Dn_2 $D_{11.12}$ महाजनं. — ^{b}) $Ś_1$ K मधुपान°. — ^{c}) $D_{1–8}$ °चित्रमुत्तमं; D_4 °रत्नभूषणं. — ^{d}) D_4 तां स्त्रियं मम.

10 S reads 10–11 after 4. — ^{a}) $D_{1.8}$ गतः; $D_{4.8}$ तथा (for ततः). $Ś_1$ $D_{1–4.8}$ अभिमंत्र्य; D_7 अनुमान्य. T G $M_{1–3.5}$ तथा च (G_1 $M_{1.5}$ तु) दृष्ट्वा ज्व(T_2 च)लितां ($M_{1–3.5}$ ज्वलतीं) च (G_1 तु) कीचकः; M_4 तथा ज्वलंतीमवलोक्य की°. — ^{b}) $Ś_1$ तदा; K_2 $B_{1.2.4}$ $D_{6.7.10}$ तथा (for ततः). $G_{1.3}$ नृपाधिपा°. — ^{c}) D_5 अनुसांत्व°; S परिसांत्व°. — After 10, B D (except $D_{1.2.4.8}$) T_2 ins. a passage given in App. I (No. 12), which K_2 ins. after 4. 14. 1.

11 Before 11, S ins. कीचकः. S reads 10–11 after 4. — ^{a}) Dn $D_{11.12}$ T_2 हि; $G_{1.3}$ M तु (for the first च). $Ś_1$ अतुलं; K ह्यतुलं (for प्रथमं). Dn $D_{9.11.12}$ T_2 नवं; $G_{1.3}$ तु ते (for च ते). — ^{b}) B_3 केवलमेव. B (except B_1) $D_{5.6}$ भाविनि; $D_{7.9}$ भाति; Cv भामिनी. — ^{c}) B (except B_2) Dn $D_{11.12}$ शुभा (for यथा). — ^{d}) $D_{2.4}$ न शोभते. $Ś_1$ शोभती सती.

12 For S see below. — ^{a}) B_2 त्यजानि. $D_{1.3}$ दारा. D_2 या; D_4 यान् (for ये). $D_{4.8.9}$ पुरातनान्. D_2m समयस्तवांतिके. — ^{b}) K_1 भवंति. $B_{1.3}$ D_2m तव ते (D_2m सततं) भजस्व मां. — $Ś_1$ K_1 D_1 om. 12^{cd}; D_2 reads it in marg. — ^{cd}) K_2 सर्वतः स्थितः; $D_{4.8}$ दास्यमास्थितः (for दास°). B_4 D_6 सदा भविष्यामि वशो वरानने (D_6 वशस्तवानघे). D_8 अहं तवादेशकरो हि किंकरः स्थाने भव त्वं मम मंडनं गृहे. — After 12, D_9 ins.:

266* त्वदीयसौन्दर्यगुणाकृतं मनो

C. 4. 411
B. 4. 14. 35
K. 4. 16. 33

सदा भविष्ये वशगो वराननेे ॥ १२

द्रौपद्युवाच ।

अप्रार्थनीयामिह मां सूतपुत्राभिमन्यसे ।

विहीनवर्णां सैरन्ध्रीं बीभत्सां केशकारिकाम् ॥ १३

परदारास्मि भद्रं ते न युक्तं त्वयि सांप्रतम् ।

दयिताः प्राणिनां दारा धर्मं समनुचिन्तय ॥ १४

निरर्थकं सुन्दरि जन्म यत्तव ।

☞ For 6–9 and 12, S subst. the foll. passage (reading 10–11 after 4):

267*
(6^a) न त्वं पुरा जातु मयेह दृष्टा
(6^b) राज्ञो विराटस्य निवेशने शुभे ।
(6^c) रूपेण मे नन्दयसे मनस्त्वं
(7^b) सुगात्रि कस्यासि कुतोऽसि का वा ।
(12^c) दासस्तवाहं पृथुताम्रलोचने
(12^d) वशानुगो वारणखेलगामिनि ।
कन्दर्पवेगाभिहतोऽस्म्यनिन्दिते
खगो वसन्तेष्विव पुष्पमूर्च्छितः ।
त्वमेवमाचारपरीतदर्शना
(8^a) नान्याः स्त्रियः संपरिचर्तुमर्हसि ।
किं राजवेश्मन्यसितायतेक्षणे
करोषि केशान्स्वयमेव भामिनि ।
अन्या हि नार्यस्तव कर्म कुर्युः
प्रतीतरूपास्तव चारुनेत्रे ।
(11^c) अधार्यमाणेव जनेन मञ्जरी
सुगात्रि किं जीर्यसि चारुहासिनि ।
(12^a) त्यजामि दारान्मम ये पुरातना-
(12^{cd}) न्भवामि दासश्च वशानुगश्च ते ।
सुगात्रि मह्यं सुकृतेन ते शपे
यथा मम त्वं हृदये प्रतिष्ठिता ।
ममानुरूपा त्वमनिन्द्यलोचने
स्वयं तथात्मानमिहानुचिन्तय ।
प्रत्यक्षमेतत्तव चारुदर्शने
यथा वयस्तुल्यवपुर्हि चावयोः ।
(9^a) प्रभूतरत्नोपहितं सुभाजनं
(9^d) पैरर्हि चाढ्यैव ममोत्तमं गृहम् ।
प्रासादमालाप्रविशालतोरणं
कुबेरपर्जन्यनिवेशनोपमम् ।
यदस्ति तत्रावसथे मदर्पणं
वसुप्रभावोपगतं ममान्तिके ।
ददामि तत्सर्वमधीरलोचने
त्वमस्य सर्वस्य सुगात्रि भाजनम् ।

[(L. 7) M कंदर्पबाणाभि°. — (L. 9) T $G_{1.3}$ M_2 त्वमेव मे चारुपरीतदर्शना (G_1 °लोचने; M_2 °दर्शने); $M_{1.3}$ त्वमेवमाचारवती सुदर्शना. — (L. 10) G_2 नान्यं स्त्रियं; $M_{1.2}$ नार्यस्त्रियः; M_3 नान्यां स्त्रियं. — (L. 15) M (except M_4) °र्यमाणा विजनेन मं°. — (L. 16) $G_{1.3}$ जीवसि; G_2 जीव्यसि (for जीर्यसि). — (L. 19) T_2 G_2 मे (for ते). — (L. 22) $M_{1.3.4}$ तदा; M_2 त्वं; M_5 तव (for तथा). — (L. 25) M °रत्नावसथं. $G_{1.3}$ सुशोभनं (for सुभा°). — (L. 26) T_2 G_2 M_4 परे (for पैरर्). — After line 28, M_1 ins.:

268* प्रभूतशय्यासनपानभोजनं
प्रविश्य तत्रैव सुखी चिरं वस ।

— (L. 30) $G_{1.3}$ वसुप्रतापोपनतं. M_4 मदंतिके.]

S cont. with a passage given in App. I (No. 13).

13 $B_{4.5}$ Dn_2 $D_{4.5.7.9.11.12}$ सैरंध्री (for द्रौपदी). — ^{a}) $D_{1.3}$ त्वं प्रार्थनीयाम्. B_5 $D_{5.10}$ मां त्वं हि (D_{10} वै); D_4 सुभगां; S कामार्तः (for इह मां). — ^{b}) Ca अतिमन्यसे; Cc.v as in text. — ^{cd}) K_1 B_4 Dn_2 $D_{2.6-9}$ निहीन°; Dn_1 $D_{4.5.10}$ न हीन°; S चतुर्थ°; Ca विहीन° (as in text). B_4 D_6 सैरिंद्रीं. S विहीनां (for बीभत्सां). Dn D_4 केशकारिणीं. $D_{1.3}$ विहीनवर्णा सैरंध्री बीभत्सा केशकारिता. — After 13, S ins.:

269* एतेनैव च वित्तेन यत्नेन च मनोरमा ।
शक्या चान्या त्वया प्राप्तुं स्वजातिकुलवर्धिनी ।
स्वेषु दारेषु मेधावी कुरुते यत्नमुत्तमम् ।
स्वदारनिरतो ह्याशु नरो भद्राणि पश्यति ।
परदाररतो मर्त्यो न च भद्राणि पश्यति ।
न चाधर्मेण लिप्येत न चाकीर्तिमवाप्नुयात् ।
स्वदारेऽभिरतिर्धर्मो मृतस्यापि न संशयः ।
स्वजातिदारा मर्त्यस्य इह लोके परत्र च ।
प्रेतकार्याणि कुर्वन्ति निवापैस्तर्पयन्ति च ।
तदक्षयं च धर्म्यं च स्वर्ग्यमाहुर्मनीषिणः ।
स्वजातिदारे ये पुत्रा जायन्ते कुलपूजिताः ।
ते क्षेत्रजाश्च पुत्राश्च श्रूयन्ते कुलवर्धनाः ।
तस्मात्स्वदारनिरता भवन्ति पुरुषाः शुभाः ।

[(L. 2) T_2 G_2 अन्या शक्या. — M om. line 5. — (L. 6) T_2 G_2 च धर्मेण and च कीर्तिम्. — (L. 8) T_2 G_2 मर्त्येषु. — (L. 10) T_2 G_2 धर्मं च. G_2 स्वर्गम्.]

14 S reads 14^{ab} after 16 (T_2 G_2, after 271*). — ^{a}) D_1 भर्तृदारा°; D_4 °दारा स्म; G_2 $M_{4.5}$ परदारो°; Cap °दाराः स्मः; Crp अन्यदाराः स्म; Ca.r as in text (Cr only दारास्मि). — ^{b}) Dn_1 $D_{5.6}$ तव (for त्वयि).

परदारे न ते बुद्धिर्जातु कार्या कथंचन ।
विवर्जनं ह्यकार्याणामेतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ १५
मिथ्याभिगृध्नो हि नरः पापात्मा मोहमास्थितः ।
अयशः प्राप्नुयाद्घोरं सुमहत्प्राप्नुयाद्भयम् ॥ १६
मा सूतपुत्र हृष्यस्व माद्य त्यक्ष्यसि जीवितम् ।
दुर्लभामभिमन्वानो मां वीरैरभिरक्षिताम् ॥ १७
न चाप्यहं त्वया शक्या गन्धर्वाः पतयो मम ।
ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः ॥ १८
अशक्यरूपैः* पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि ।
यथा निश्चेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरम् ।
तर्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं कर्तुमिच्छसि ॥ १९
अन्तर्महीं वा यदि वोर्ध्वमुत्पतेः C. 4. 428 B. 4. 14. 52 K. 4. 17. 19

S नाहं शक्या त्वया सदा (T2 G2 त्वयासता; M3 सदा त्वया). — After 14^{ab}, S ins.:

270* स्प्रष्टुं द्रष्टुं च वा सूत कामदग्धेन चेतसा ।
मां हि त्वमभिमन्वानः सूतपुत्र नशिष्यसि ।
आशु चाद्यैव न चिरात्सपुत्रपशुबान्धवः ।

[(L. 1) G2 तथा प्राप्तुं (for च वा सूत). — (L. 2) G2 त्वमवमन्वानः, and विनश्यसि. — (L. 3) G2 °सहबांधवः.] — ^{c}) S प्रिया हि (for दयिताः). — ^{d}) S तस्मात्त्वं धर्मभाग् (M °वान्) भव.

15 ^{a}) Ś1 D3.8 परदारेषु ते; G3 °दाररता. D6 तुष्टिर् (for बुद्धिर्). — ^{b}) D1.3.8 न तु; Cc जातु (as in text). D6 कुर्यात्. S transp. जातु and कार्या. — ^{c}) D4 S om. हि. D5 तु (for हि). — ^{d}) Ś1 B1.4 Dn D3.5.7.9–12 सुपुरुष°; B2 सुचलित°; D2 सपुरुष°.

16 ^{a}) B3 D7 Ca °भिगृद्धो; D1 मिथ्यागर्द्धनो (sic); T G °भिलाषी; M °वृत्तिस्तु; Cc.s.v °भिगृध्नो (as in text). Cr cites गृद्धः, Crp (Sr.) गृध्नुः. D8 मिथ्याचारो नरः पापो. — ^{b}) S कामात्मा. Ś1 K D1–3.6.8.10 लोभमा°; B4 पापमोहितः; Dn2 D11.12 मोहसं°. — ^{cd}) D5 लोके (for घोरं). B Dn D5.11.12 महद्वा; D1–3 तथैव; D8 प्राप्नुयात् (for सुमहत्). D1–3.8 सु- (D8 च) महद्भयं; D4 भयमेव च; D6 प्राप्नुते भयं. S अधर्ममयशश्चापि (M °शो घोरं) प्राप्नुयाच्च महद्भयं. — After 16, K2 B Dn D3.5–7.10–12 ins. a passage given in App. I (No. 14); while T2 G2 ins.:

271* परदाररतेः पुंसः संततिस्तस्य नश्यति ।
पतन्ति पितरश्चैव स्वयं पश्चात्पतत्यधः ।

S reads 14^{ab} (followed by 270*) after 16 (T2 G2, after 271*).

17 S om. 17^{ab}. Before 17, B D (except D2.4.8.9) ins. सैरन्ध्र्युवाच. — ^{a}) K2 B Dn D4–6.8.11.12 Cr मुह्यस्व; Crp कृष्यस्व; Ca हृष्यस्व (as in text). D7 सूतपुत्र प्रहृष्यस्त्वं. — ^{b}) D1–4 मा त्वं; D5 मा च; D10 गरि- (for माद्य). Dn1 D4 त्यक्ष्वस्व(!). D6 मात्यत्याक्षी- स्त्वजी°. — B4 *repeats* 17^{cd} (with v. l.). — ^{c}) Ś1 K अलभ्यामिति वै मत्वा; B Dn D11.12 जानीहि पंचभिर्नित्यं (Dn D11.12 °र्वीरैर्); B4 (second time) अलभ्यामपि सर्वैश्च; D5.7.9 अलभ्यामभि(D7 °पि)मन्वानो (D5 °मत्वा वै). — ^{d}) B2 Dn D11.12 नित्यं माम् (for मां वीरैर्). K2 अभ्यरक्षितां; D8 रक्षितां सदा. — After 17, S ins.:

272* पतिष्यस्यवशस्तूर्णं वृन्तात्तालफलं यथा ।

M1.2 cont.:

273* कामवेगोद्धताङ्गेन स्प्रष्टुं दुष्टेन चेतसा ।

18 ^{a}) B (B3m as in text) Dn D4–7.11.12 Ccp लभ्या; Cc शक्या (as in text). — After 18^{a}, T G ins.:

274* स्प्रष्टुं दुष्टेन चेतसा ।
कामवेगोद्धताङ्गेन,

which is a transp. of 273*. — ^{c}) B3 निहन्युः संक्रुद्धाः; D8 विहं[? हिं]स्युः कुपिताः; D5.7.9 हन्युः प्रकुपिताः. — ^{d}) B2 D4.6 साध्वसं; B3 तदलं; B4 तद्बलात्; D7.9 शूरास्त्वां (D7 °स्त्वं); Ca.r साध्वलं (as in text). Cc cites अलं. Ś1 Cr विनीनशः; Cc.rp as in text. S सानुबन्धममर्षिणः (T2 G1.3 M1.2 °र्षणाः). — After 18, K2 ins.:

275* कोऽयं कण्ठे शिलां बद्ध्वा तर्तुमिच्छति सागरम् ।
केन शक्यं विषं भोक्तुं चास्यते पुरुषाधम ।;

while S ins.:

276* सीतार्थं हि दशग्रीवं यथा रामः सबान्धवम् ।
पतिष्यसि तथा मूर्ख पाताले क्रूरदर्शने ।

[(L. 1) M1.3 सानुबन्धममार्षिणं (for the posterior half). — After line 1, M1.3 ins.:

277* रामो हत्वा तु मुदितस्तथा त्वां पतयो मम ।

— (L. 2) G2 घोरदर्शने.]

19 S reads 19^{ab} after 19^{ef}. — ^{a}) N अशक्य(D1–3 °सह्य; D8 °गम्य)रूपं; S अभव्यरूपैः. D1–3 यत्कर्म (for पुरुषैः). — ^{b}) B3 D8 G3 अर्हसि (for इच्छसि). D1–3 मा त्वं तत्कर्तुमि°. — ^{d}) Ś1 K स्थ(Ś1 स्थू)लस्थः; D8 कूट°; T1 G M5 तीर°; M1–4 कूप°. Ś1 K B3 कूलमुत्तमं; D8 कूटमुत्तरं; T1 G1.2 M5 कूपमुत्तरन्; G3 कूपकं तरन्; M1–4 तीरमुत्तरन्. Ca cites उत्तरं. — ^{ef}) D4 बाहुभ्यां (for मन्दात्मा). — D2.3.10 तद्वत्त्वं (for तथा त्वं). K D7

C 4. 428
B. 4. 14. 52
K. 4. 17. 19

समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि ।
तथापि तेषां न विमोक्षमर्हसि
प्रमाथिनो देवसुता हि मे वराः ॥ २०
त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः

किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य कीचक ।
किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशु-
श्चन्द्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कर्तुमर्हसि; B1.3 Dn2 D6.11.12 तर्तुमि°; D4 अपि कीचक. S यथा लंघितुमिच्छेत तथैव त्वन्मनोगतं.

20 For S cf. v. l. 21. — [b]) D6 पारेसमुद्रं (for समुद्र°). D4 वाभिधावसि. — [c]) B4 D6.8 तेभ्यो (for तेषां). D5 विमोक्तुमर्हसि. — [d]) D8 शूराश्च मे (for प्रमा°). B4 D5 ते वराः; Dn D11.12 खेचराः; Cv मे वराः (as in text).

21 For S see below. — [b]) D1-8 बलादिव; T1 किं मादृशीं (for किं मां दृढं). D6 भृशं (for दृढं). — D6 ins. after 21[ab]: K2 Dn D2(marg.).11.12, after 21:

278* तेषां प्रियां प्रार्थयतो न ते भुवि
गत्वा दिवं वा शरणं भविष्यति ।
न वर्तते कीचक ते दशा शुभं
या तेन संजीवनमर्थयेत सा ।

[Only Cn.s comment on this stanza. — (L. 1) D6 प्रार्थयसे न ते भृशं. Cnp न मे भुवि. — (L. 2) D2m राजा कदा (for गत्वा दिवं). — (L. 3) K2 D2.6 नि- (for न). D2 वर्तताम्. K2 कीचक नेदृशी शुभा. — (L. 4) K2 त्यजेय संजीवितमस्तु मे प्रियं; D2.6 जातं शिवं (D2 त्यजष्यति) जीवितमद्य सुप्रियं. Cs.np या ते च संजीवनमर्थयस्त-]

K2 D2 cont.:

279* पापं न वेत्सि न नयं दुरात्म-
न्दुर्वृत्तबुद्धे किल कीचकाधम ।

[(L. 1) D2 प्रभवं (for न नयं). — (L. 2) K2 °बुद्धेरिव.]

— [c]) Ś1 हृषितो; K1 सुपितो; K2 क्षुधितो (for शयितो). — [d]) Ś1 B4 D4-6.8.10 जिघृक्षसिव.

☞ For 20-21, S subst.:

280* यो मामवज्ञाय कामार्तः अवद्यानि प्रभाषते ।
अशक्तस्तु पुमान्शैलं न लङ्घयितुमर्हति ।
पतन्हि पातालमुखे महोदधौ
(20[e]) क्षितिं प्रविष्टो यदि चोर्ध्वमुत्पतेत् ।
दिशः प्रपन्नो गिरिगह्वराणि वा
गुहां प्रविष्टोऽस्तगतोऽपि वा क्षितेः ।
खुद्दअपस्वा प्रपतन्गिरेस्तटे
हुताशनादित्यगतिं गतोऽपि वा ।
भार्यावमन्ता पुरुषो महात्मनां
(20[e]) न जातु मुच्येत कथंचनाहतः ।
मोघं तवेदं वचनं भविष्यति
प्रतोलनं वा तुलया महागिरेः ।
(21[cd]) त्वं तारकाणामधिपं यथा शिशु-
र्न मां बलात्प्राप्स्यसि दुर्लभां सतीम् ।
दाराभिमर्शी पुरुषो महात्मनां
गत्वापि देवाञ्शरणं न विन्दति ।
इमां मतिं कीचक मुञ्च कामिनां
मा नीनशो जीवितमात्मनः प्रियम् ।
हुताशनं प्रज्वलितं महावने
निदाघमध्याह्न इवातुरः स्वयम् ।
प्रवेष्टुकामोऽसि बधाय चात्मनः
कुलस्य सर्वस्य विनाशनाय च ।
न देवगन्धर्वमहर्षिसंनिधौ
न नागलोकेऽसुरराक्षसालये ।
इह स्थितां मामवमत्य चेतसा
न जीवितार्थे शरणं त्वमाप्स्यसि ।

[(L. 1) G2 M4.5 प्रभाषसे. — T G3.4 om. line 2. — (L. 6) G2.3 °ष्टोंतरितो. G2 क्षितौ. — (L. 9) G2 M2.3 भार्याभिमर्शी; M4.5 °भिमंता. — G4 (hapl.) om. lines 10-15. — After line 14, T1 ins.:

281* त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः
किं मादृशीं प्रार्थयसेऽद्य कीचक ।

— After line 18, T1 G ins.:

282* त्वं कालपाशं प्रतिमुच्य कण्ठे
प्रवेष्टुमिच्छस्यथ दुष्प्रवेशम् ।

— (L. 22) G कुलस्य धर्मस्य. — (L. 25) G गूढस्थितां; M2.3 गृहस्थितां.]

Colophon. — *Sub-parvan:* B2.4.5 Dn D5.8.10-12 M1-3 Cr कीचकवध. — *Adhy. name:* D1-3 कीचकप्रतिषेधः; D4 कीचकवाक्यं; D5 द्रौपदीवाक्यं; M1-3 द्रौपदीप्रत्याख्यानं; M5 द्रौपदीवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B4 D6.7.9.10 13; D8 S 16; D5 14.

१४

वैशंपायन उवाच ।
प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत् ।
अमर्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुतः ॥ १
यथा कैकेयि सैरन्ध्या समेयां तद्विधीयताम् ।
तां सुदेष्णे परीप्सस्व माहं प्राणान्प्रहासिषम् ॥ २
तस्य तां बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा ।
विराटमहिषी देवी कृपां चक्रे मनस्विनी ॥ ३
स्वमर्थमभिसंधाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च ।
उद्वेगं चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत् ॥ ४
पर्विणीं त्वं समुद्दिश्य सुरामन्नं च कारय ।
तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम् ॥ ५
तत्र संप्रेषितामेनां विजने निरवग्रहाम् ।
सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्व्यमाना रमेद्यदि ॥ ६
कीचकस्तु गृहं गत्वा भगिन्या वचनात्तदा । C. 4. 437 B. 4. 15. 7 K. 4. 18. 32

14

1 a) S च (M तु) पांचाल्या (for राजपुत्र्या). — b) Here and in the sequal Ś1 K1 uniformly सुदोष्णा for सुदेष्णा. K2 पुनस्तां (for सुदेष्णां). S कीचकः काम-मोहितः. — After 1^{ab}, S (M om. line 1) ins.:

283* प्रविश्य राज्ञो भवनं भगिन्या अग्रतः स्थितः ।
सोऽभिवीक्ष्य सुकेशान्तां सुदेष्णां भगिनीं प्रियाम् ।

— d) M स्वचित्ते (for घोरेण). D5 अति-; D8 अपि-; Cv अभि- (as in text). — After 1, K2 ins. a passage given in App. I (No. 12), followed by a *repetition* of 1^{ab}; while S ins.:

284* स तु मूर्ध्न्यञ्जलिं कृत्वा भगिन्याश्चरणावुभौ ।
संमोहाभिहतस्तूर्णं वातोद्धूत इवार्णवः ।
प्रोवाच हि सुदुःखार्तो भगिनीं निःश्वसन्मुहुः ।
अव्यक्तमृदुना साम्ना शुष्यता च पुनः पुनः ।

[(L. 1) T2 G2 च (for तु). G3 स मूर्धन्यंजलिं. M1.2 चरणांबुजौ. — (L. 2) T2 G3 स मोहाभि°. G1 M4 वातोद्धूर्णे. — (L. 3) M4 मुखेन परिशुष्यता (for भगिनीं निः°).]

2 Before 2, B1.4 D1–3.5.6 S ins. कीचक उवाच (S om. उवाच). — ab) S सुदेष्णे (for कैकेयि). K2 B3 Dn D2.5–7.9.11.12 सैरंध्री समे(B3.4 D5.6 मामि)यात्; D1.3 सैरंध्र्याः समयं. S संगच्छेयं सकामया (for समेयां तद्वि°). — After 2^{ab}, N ins.:

285* येनोपायेन सैरन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी ।

— c) Ś1 B Dn D4.9–12 तं (D4 तत्) सुदेष्णे; D1–3 सुदेष्णे तत्. S तथा शीघ्रं कुरुष्वाद्य. — d) B5 D1–3.9 T2 M3 माहं प्राणान्; Dn1 D11.12 मोहात्प्राणान्; Dn2 प्राणान्मोहात्; D7 M2 अहं प्राणान्. K2 D2 जहामि वै (D2 मे); D1.7.9 T G2 M3 अहासिषं; D3 जहासिषं. — After 2, S ins. a passage given in App. I (No. 15).

3 Before 3, N ins. वैशं° उ°. S om. 3–4. — ab) Dn D11.12 सा; D4 ताः (for तां). D3 transp. तस्य and तां. Ś1 (by transp.) वाचं श्रुत्वा; D4 श्रुत्वा वाचो; D3 तस्य वाचा. D3 तथा (for तदा). — c) D3 शुश्राव मत्स्यदेवी सा. — d) D1.3 क्रियां; D2 प्रियां (for कृपां).

4 S om. 4 (cf. v. l. 3). — a) Ś1 Dn स्वमंत्रम्; Cv स्वमर्थम् (as in text). K2 अपिसंधाय; Dn2 D5.7.9.11.12 अनुसं°; D3 °संख्याय; Cv अभिसं° (as in text). — b) B3 D1–4.8.10 अभिचिंत्य. — c) B1.2.5 Dn D3.11.12 उद्योगं; Cv उद्वेगं (as in text).

5 Before 5, K2 B2.4 D1–3.5.6 ins. सुदेष्णोवाच. — a) Ś1 K2 B Dn D2.5–9.11.12 पर्वणि त्वं; K1 यक्षिणीं (sic) त्वं; D1 पार्विणिं त्वं; D4 पार्वतीं त्वं; D10 पार्वणेंदु; S किंचित्कार्यं (M1–4 °त्कृत्यं); Cv पार्वरीणं; only D3 exactly as in text! Cc.r.s cite पर्वणि, Crp पर्वणीं. D1.3 समुद्यम्य. — After 5^{ab}, S ins.:

286* कृते चान्ने सुरायां च प्रेषयिष्यसि मे पुनः ।

— c) D3 तत्रेमां; S तामहं. — d) S मध्वन्नार्थं (for सुराहारीं). K1 तवांतिकात्; D5 °तिके.

6 a) D3.4 S ततः (for तत्र). D3 संप्रेक्षितां; D4 सु प्रे°. D1.3 त्वेनां; D7.9 एतां. — b) Ś1 B Dn D1–4.6.10–12 Cc.s निरवग्रहे. — c) D1.3 परिसांत्व (D1 °त्वय hypermetric!); D2 सांत्वये त्वं. S यथान्यायं. — d) K B Dn2 D10.12 सांत्वमाना; D2 साध्यमाना; D3 सांत्वनाय. Ś1 D1–3 रमेद्यथा; K2 रमेदिति; D6 रमिष्यसि; D7 च रंस्यते. S यदि साम (T2 G2 साम्ना; G1 सा न; G3 सामं; M1 सा स्म) सहिष्यति (G1.3 °ते). — After 6, S ins.:

287* सद्यः कृतमिदं सर्वं शेषमत्रानुचिन्तय ।

7 For S see below. — a) B1.3 एवमुक्तः स निष्क्रम्य; B2.4.5 Dn D5.7.9.11.12 इत्युक्तः स विनिष्क्रम्य; B3 m D1–3.8.10 कीचकस्तु विनिष्क्रम्य; D4 कीचकोथ विनिष्क्रम्य;

C. 4. 437 B. 4. 15. 7 K. 4. 18. 33 सुरामाहारयामास राजार्हां *सुपरिस्रुताम् ॥ ७
आजौरभ्रं च सुभृशं बहूंश्चोच्चावचान्मृगान् ।
कारयामास कुशलैरन्नपानं सुशोभनम् ॥ ८
तस्मिन्कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता ।
सुदेष्णा प्रेषयामास सैरन्ध्रीं कीचकालयम् ॥ ९
सुदेष्णोवाच ।
उत्तिष्ठ गच्छ सैरन्ध्रि कीचकस्य निवेशनम् ।
पानमानय कल्याणि पिपासा मां प्रबाधते ॥ १०
द्रौपद्युवाच ।
न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निवेशनम् ।
त्वमेव राज्ञि जानासि यथा स निरपत्रपः ॥ ११
न चाहमनवद्याङ्गि तव वेश्मनि भामिनि ।
कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां व्यभिचारिणी ॥ १२
त्वं चैव देवि जानासि यथा स समयः कृतः ।

D6 एतच्छ्रुत्वा तु निष्क्रम्य. — b) B (except B1) D1–3. 7–10 भवनात् (for वचनात्). Ś1 K तथा. D6 भगिनीभवनात्ततः. — d) Ś1 K1 सुपरिश्रुतां; B3 m Crp स परिस्रुतां; the rest of N (incl. Co.r; for K2 see below) सुपरिष्कृतां. K2 (corrupt) राजाहारां पुरस्कृतां. — For 7, S subst.:

288* सुदेष्णयैवमुक्तस्तु कीचकः कालचोदितः ।
त्वरमाणः प्रचक्राम स्वगृहं राजवेश्मनः ।
आगम्य च गृहं रम्यं सुरामन्नं चकार ह ।

[(L. 1) T1 M (except M5) काममोहितः. — (L. 3) G3 शीघ्रं (for रम्यं).]

8 B2–4 D5.6 read 8ab *twice*, first as in text (with v. l.), and again as in Dn (with v. l.). — a) Ś1 K B1–4 (B2–4 second time) Dn D4–12 (D5.6 second time) भक्षां(*or* °क्ष्यां)श्च (K2 °स्तु) विविधाकारान्; B4 (first time) आजोरणं च सु°; D1–3 आजं शौ(D2 सौ)करमन्यच्च; D6 (first time) आजौ बभ्रुं च सु°; S अजैलकं च सुकृतं (G2 °तान्). Co cites आजं and बभ्रुं. — b) B2 (first time) ह्रस्वांश्चो°; D1.3 भक्ष्यांश्चो°; G1 बहुशो°. B2 (second time) om. च. B1.4 (second time) Dn D11.12 तदा; B2.3 D6 (all second time) तथा; D10 अपि (for मृगान्). D6 (first time) बहु चोच्चावचं तथा. — K1 om. 8c–9b. — d) Ś1 B D (except D1–3) M (except M4) अन्नं पानं. Ś1 B D4–9 च शोभनं; Dn2 D11.12 च भोजनं; S सुसंस्कृतं.

9 For S see below. K1 om. 9ab (cf. v. l. 8). — a) Ś1 तस्मिन्गते. K2 महादेवी. — c) D7 द्रौपदीं (for सुदेष्णा). — d) B4 सैरिंद्रीं (here as elsewhere) कीचकं प्रति. — For 9, S subst.:

289* त्वरावान्कालपाशेन कण्ठे बद्धः पशुर्यथा ।
नावबुध्यत मूढात्मा मरणं समुपस्थितम् ।
आनीतायां सुरायां तु कृते चान्ने सुसंस्कृते ।
कीचकः पुनरागम्य सुदेष्णां वाक्यमब्रवीत् ।
कीचकः ।
मधुमांसं बहुविधं भक्ष्याश्च विविधाः कृताः ।
सुदेष्णे ब्रूहि सैरन्ध्रीं यथा सा मे गृहं व्रजेत् ।
केनचित्त्वद्य कार्येण त्वर शीघ्रं मम प्रियम् ।
अहं हि शरणं देवं प्रपद्ये वृषभध्वजम् ।
समागमं मे सैरन्ध्र्या मरणं वा दिशेदिति ।
वैशंपायनः ।
सा तमाह विनिःश्वस्य प्रतिगच्छ स्वकं गृहम् ।
एषाहमपि सैरन्ध्रीं सुरार्थं तूर्णमादिशम् ।
एवमुक्तस्तु पापात्मा कीचकस्त्वरितं पुनः ।
स्वगृहं प्राविशच्छीघ्रं सैरन्ध्रीगतमानसः ।
कीचकं तु गतं ज्ञात्वा त्वरमाणा गृहं स्वकम् ।
सैरन्ध्रीं तत आहूय सुदेष्णा वाक्यमब्रवीत् ।

[(L. 2) G1 M नावबुध्यति. — (L. 5) G1 मद्यं; G3 मद्य- (for मधु-). — (L. 7) M transp. मम and प्रियम्. — (L. 8) T1 G2 प्रपद्येहं (T1 °यं) वृषध्वजं. — (L. 9) T G2 दिशेति च. — (L. 10) G3 transp. स्वकं and गृहम्. — (L. 11) M सुरार्थे. — (L. 13) G1.3 तूर्णं (for शीघ्रं). T G2 °चेतनः (for °मानसः). — (L. 14) T G1–3 transp. गृहं and स्वकम्. — (L. 15) M ततः सैरंध्रिमाहूय.]

10 D1–3 G1.2 M om. the ref. — a) S गच्छ सैरंध्रि मत्प्रीत्या. — c) B3 m S सुराम् (for पानम्). Ś1 K D1–3 आहर (for आनय). S सुश्रोणि. D4 सुरामहारय क्षिप्रं. — d) S तृषिताहं विलासिनि (T G °नी). — After 10, S ins.:

290* वैशंपायनः ।
सुदेष्णयैवमुक्ता सा निःश्वसन्ती नृपात्मजा ।
अब्रवीच्छोकसंतप्ता नाहं तत्र व्रजामि वै ।
सूतपुत्रो हि मां भद्रे कामात्मा चाभिमन्यते ।

11 S om. the ref. B4.5 Dn D4–6.11.12 सैरं(B4 D6 °रिं)ध्र्यु(B4 °ध्रु)वाच. — b) B1–3 कीचकस्य (for राजपुत्रि). D1.3 निकेतनं. — c) D1–3 देवि; S भद्रे (for राज्ञि).

12 Dn1 (hapl.) om. 12c–13d; S om. 12. — b) =

सा शङ्कमाना रुदती दैवं शरणमीयुषी ।
प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य निवेशनम् ॥ ४. १४. १५.

प्रविशन्त्या मया पूर्वं तव वेश्मनि भामिनि ॥ १३
कीचकश्च सुकेशान्ते मूढो मदनदर्पितः ।
सोऽवमंस्यति मां दृष्ट्वा न यास्ये तत्र शोभने ॥ १४
सन्ति बह्व्यस्तव प्रेष्या राजपुत्रि वशानुगाः ।
अन्यां प्रेषय भद्रं ते स हि मामवमंस्यते ॥ १५

सुदेष्णोवाच ।

नैव त्वां जातु हिंस्यात्स इतः संप्रेषितां मया ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

इत्यस्याः प्रददौ कांस्यं सपिधानं हिरण्मयम् ।
सा शङ्कमाना रुदती दैवं शरणमीयुषी ।
प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य निवेशनम् ॥ १७

द्रौपद्युवाच ।

यथाहमन्यं पाण्डुभ्यो नाभिजानामि कंचन ।
तेन सत्येन मां प्राप्तां कीचको मा वशे कृथाः ॥ १८ C. 4. 448 B. 4. 15. 18 K. 4. 18. 56

13[d]. B3.4 D5.6.10 भाविनि (B4 °नी) (for भामिनि).

13 Dn1 om. 13 (cf. v. l. 12). — [ab]) B2 om. च. Dn2 D11.12 transp. चैव and देवि. Ś1 K B4 D4.7.9 मे (for स). S समयश्च कृतो भद्रे त्वया (G1 M1–3 यथा) प्रथमसंगमे. — [cd]) Ś1 प्रविशंत्यैव वै. D4 यथा (for मया). K1 सार्धं (for पूर्वं). B1.4 D5.6.11.12 भाविनि (B4 °नी). S त्वया नि(T1 G1.3 तदानीं; T2 M2.4.5 तथा नि-; M3 तदा नि)वसमानायां (M1–3 °माना वै) यथाहं नान्यचारिणी. — 13[d] = 12[b].

14 [a]) Ś1 K2 Dn1 D6.8.10 M1–3 तु (for च). K1 कीचकश्चकमे कांते. — [b]) Dn2 D11.12 मदनदीपितः; G1.3 °मोहितः. — [c]) D5 स न मृष्यति मां दृष्ट्वा; D7.9 दृष्ट्वाभिमंस्यते (D7 भर्त्स्यंते) सो (D7 -सौ) मां; S स मामिहागतां दृष्ट्वा. — [d]) S व्यवस्यति निराकृतिः (T2 G2 °तिं). — After 14, S ins.:

291* कथं नु वै तत्र गतां मर्षयेन्मामबान्धवाम् ।

15 [a]) D1–3 संति चान्याः; S (by transp.) बह्व्यः संति. Dn2 D11.12 तु ते (for तव). D4 संति ते बहवः प्रेष्याः. — [b]) G1 तवागताः; G3 M5 तवानुगाः (for वशा°). — [c]) D1.2.3 अन्यान्; D2.10 अन्याः; D4 तास्त्वं. S कैकेयि (for भद्रं ते). — [d]) Ś1 मामवमन्यते; K मामभि°. S रक्ष्या ह्यह(T1 G1.3 सरंक्ष्याह)मिह त्वया. — After 15, S ins.:

292* कीचकस्यालयं देवि न यामि भयकम्पिता ।
यद्यस्त्यन्यच्च ते कर्म करोम्यतिसुदुष्करम् ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्ता तु पाञ्चाल्या दैवयोगेन कैकयी ।
तां विराटस्य महिषी क्रुद्धा भूयोऽन्वशासत ।
[(L. 2) T2 G2.3 मे (for ते). M1 यद्यन्यद्विद्यते कर्म.]

16 [a]) K2 न वै त्वां; D4.6.8 नैवं त्वां. Ś1 न चैव त्वां तु हिं°. — [b]) K Dn D6.7.9.10 संप्रेषिता (for °तां). — For 16, S subst.:

293* कीचकं त्वेव गच्छ त्वं बलात्कारेण चोदिता ।
नास्ति मेऽन्या त्वया तुल्या सा त्वं शीघ्रतरं व्रज ।
अवश्यं त्वेव गन्तव्यं किमर्थं मां विलम्बसि ।
शीघ्रं गच्छ त्वरस्वेति मत्प्रीतिवशमाचर ।
न हीदृशो मम भ्राता किं त्वं समभिशङ्कसे ।
[(L. 1) T2 G1.3 चैव; M3–5 दे वि (for त्वेव). M गच्छस्व. — (L. 2) G1.3 M2.5 मे (for त्वं). — (L. 3) T G1.2 एव (for त्वेव). M गंतव्ये. G3 M2 वा; M1.3.5 त्वं (for मां). T G3 M2.4 विवक्षसि (for विलम्बसि). — (L. 4) M1–3 त्वरस्वेह. — (L. 5) M1.3 किं तं त्वमभि°.]

17 N om. वैशं° उ°. — After वैशं°, S (which om. उवाच) ins.:

294* उक्त्वा चैनां बलाच्चैव विनियुज्य प्रभुत्वतः ।

— [a]) B1.2 Dn D4.8.9.11.12 इत्युक्त्वा. B1.3.5 Dn D2.11.12 पात्रं; Ca काश्यं; Cv.rp कांश्यं; Cap.c.r.v कांस्यं (as in text). ❀Cv: कशास्येदं निक्षेपणस्थानं कांश्यं पात्रम्। छान्दसत्वाद्बिन्दुयोगः।❀ S भाजनं प्रददौ चास्यै. — [b]) K M5 सविधानं; D1.3 सोप°; D10 संप्र°; T1 G M4 Ca सापि°; M1–3 पिधानं च; Cc as in text. — After 17[ab], S ins.:

295* या सुजाता सुगन्धा च तामानय सुरामिति ।

— [c]) D4 सुदती (for रुदती). — [d]) Ś1 B3.4 D1–4.8 Cc.r देवं; K देवी (for दैवं). D2.7 शरणमेयुषी. S वेपन्ती (M °ती) द्रुपदात्मजा. — [ef]) S दैवते(T1 G1.3 देवता)भ्यो नमस्कृत्य (M °त्वा) श्वशुरेभ्यस्तदा(M3–5 °था)-ब्रवीत्.

18 Dn D11.12 G3 सैरंध्री (for द्रौपदी). — [a]) B4 Dn D3.10–12 भर्तृभ्यो; S पार्थे° (for पाण्डु°). — [b]) G1 न हि जानामि; G3 नाहं जा°. Ś1 D9 किंचन; S मानवं. D3 न जानामि कथंचन. — [c]) S दृष्ट्वा (for प्राप्तां). — [d]) K वशीकृथाः; D4.6 वशेकरोत्; S वशं नयेत्; only Ś1 D1–3 as in text! B Dn D5.7–12 मा कुर्यात्कीचको वशे. — After 18, S (except M1) ins.:

296* यथाहं पाण्डुपुत्रेभ्यः पञ्चभ्यो नान्यगामिनी ।
तेन सत्येन मां दृष्ट्वा कीचको मा वशं नयेत् ।
[(L. 1) M (except M1) नान्यचारिणी.]

O. 4 440
B. 4. 15. 19
K. 4. 19. 8

वैशंपायन उवाच ।
उपातिष्ठत सा सूर्यं मुहूर्तमबला ततः ।
स तस्यास्तनुमध्यायाः सर्वं सूर्योऽवबुद्धवान् ॥ १९
अन्तर्हितं ततस्तस्या रक्षो रक्षार्थमादिशत् ।
तच्चैनां नाजहात्तत्र सर्वावस्थास्वनिन्दिताम् ॥ २०
तां मृगीमिव वित्रस्तां दृष्ट्वा कृष्णां समीपगाम् ।
उदतिष्ठन्मुदा सूतो नावं लब्ध्वेव पारगः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

कीचक उवाच ।
स्वागतं ते सुकेशान्ते सुव्युष्टा रजनी मम ।
स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरुष्व मम प्रियम् ॥ १
सुवर्णमालाः कम्बूश्च कुण्डले परिहाटके ।
आहरन्तु च वस्त्राणि कौशिकान्यजिनानि च ॥ २
अस्ति मे शयनं शुभ्रं त्वदर्थमुपकल्पितम् ।

Thereafter S ins. a colophon, relegating stanzas 19–21 to the next adhy.

19 After वैशं°, S (which om. उवाच) ins.:

297* अकीर्तयत सुश्रोणी धर्मं शक्रं दिवाकरम् ।
मारुतं चाश्विनौ देवौ कुबेरं वरुणं यमम् ।
रुद्रमग्निं भगं विष्णुं स्कन्दं पूषणमेव च ।
सावित्रीसहितं चैव ब्रह्माणं पर्यकीर्तयत् ।
इत्येवं मृगशावाक्षी सुश्रोणी धर्मचारिणी ।

[(L. 2) M4.5 चैव (for देवौ). G3 कुबेरवरुणौ. — (L. 3) G1 श्रियं (for स्कन्दं).]

— b) Ś1 B3.4 D5.6 अवशा; Dn2 D1.3 अचला (for अबला). S तदा. D4 °र्तमवलोक्य च. — cd) K1 subst. 21^{ab} for 19^{cd}, repeating 21^{ab} in its proper place. D4 तत्तस्यास्; G3 M1.4 तदस्यास्; M2.3.5 तदास्यास् (for स तस्यास्). K3 व्यबुद्धयत्; D8 -वबुद्धमान्; D10 M4.5 -नुबुद्धवान् (for ऽवबुद्धवान्). D1–3 तत्तस्याश्चिंतित सूर्यस्तत्र सर्वं बुबोध ह.

20 c) Ś1 K1 तदैनां; B2 D8 T1 तत्रैनां; D1.3 तथैनां; M स चैनां. G1.3 न जहात्; M न जहौ (M5 नाजहत्). D4 न चैनां चाजहत्तत्र. — d) D1–3 M1–4 सर्वावस्था(M4 °स्थ)मनिं°. — After 20, S ins.:

298* सा प्रतस्थे सुकेशान्ता त्वरमाणा पुनः पुनः ।
विलम्बमाना विवशा कीचकस्य निवेशनम् ।

21 a) B D (except D4.5.10) संत्रस्तां. — b) T1 G1.3 transp. दृष्ट्वा and कृष्णां. M हृष्टः (for कृष्णां). B2 अनिंदितां; D6 सुशोभनां; S (except M1–3) समागतां (for समीपगाम्). — c) D4.7 उपातिष्ठत्. D1–3 तदा (for मुदा). S उत्पपातासनात्तूर्णं. — d) M (except M4) सागरे (for पारगः). — After 21, S ins.:

299* श्लक्ष्णं चोवाच वाक्यं स कीचकः काममोहितः ।

Colophon. — *Sub-parvan:* K1 B2.4.5 Dn D8–12 M1–4 कीचकवध. — *Adhy. name:* B4 कीचकालयगमनं; D1–3 M1–4 द्रौपदीप्रेषणं (D1–3 °णः); D4 द्रौपदीकीचकसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K B4 D6 14; D5.9 15; S 17. — *S'loka no.:* D1 21.

15

1 S om. the ref. (cf. v. l. 4. 14. 18). — a) B3 वरारोहे; D5 सुप्रकाशे; D10 -स्तु कल्याणि (for सुकेशान्ते). — c) S साधु मे (for स्वामिनी). D3 त्वमनुप्राप्या; D8 त्वं परिक्रम्य; D10 त्वं मम प्राप्ता; T G समनुप्राप्ता. — d) D1–3 यथेप्ससि (D3 °प्सितं) (for मम प्रियम्). S चिरस्य भवनं शुभे. — After 1, S ins.:

300* कुरुष्व च मयि प्रीतिं वशं चोपानयस्व माम् ।
प्रतिगृह्णीष्व मे भोगांस्त्वदर्थमुपकल्पितान् ।

2 a) D6–8 सुवर्णमालां; D10 °माल्य-. Ś1 K1 B1.4 D4.6–8.11.12 कंबूंश्च. Ca cites कम्बून्, Cv कम्बूः (as in text). S सर्वरत्नमयीं मालां. — b) K1 D1.2.4.5.7 Cv परिहारके; S च हिरण्मये; Ca.s as in text. — After 2^{ab}, N ins.:

301* नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्नं च शोभनम् ।

[=(var.) 1. 67. 2^{cd}. — D2 नानारत्नमये. D6 सुभ्रु. K मणिरत्नानि. K B3.4 D8.10 शोभने.]

— cd) B1–3 D10 आहरं तव; B4 आभरं चैव; D5 भूषणानि च; D6 आभरणानि च; D7.9 आहृतानि च (for आहरन्तु च). Cc cites आहरं. D1–3 तव प्रेष्याः (for च वस्त्राणि). D1.10 कौशिक्यान्य°; D3–6.9 कौशेयान्य°; D8 कोशजान्य° (for कौशिकान्य°). Ca cites कौशेयानि. S वासांसि चंदनं

एहि तत्र मया सार्धं पिबस्व मधुमाधवीम् ॥ ३

द्रौपद्युवाच ।

अप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्तिकम् ।
पानमानय मे क्षिप्रं पिपासा मेति चाब्रवीत् ॥ ४

कीचक उवाच ।

अन्या भद्रे नयिष्यन्ति राजपुत्र्याः परिस्रुतम् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत् । C. 4 456 B 4. 16. 5 K. 4. 19. 21

माल्यं धूपशुद्धां च वारुणीं. — After 2, S ins.:

302* प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते विहरस्व यथेच्छसि ।
प्रीत्या मे कुरु पद्माक्षि प्रसादं प्रियदर्शने ।

3 ^{ab}) B D दिव्यं (for शुभ्रं). S स्वास्तीर्णमस्मच्छयनं सितसूक्ष्मोत्तरच्छदं. — ^{c}) S अत्रारुह्य (for एहि तत्र). — ^{d}) S पिबेमां वरवारुणीं. — After 3, S ins.:

303* वैशंपायनः ।
स मूढः कीचकस्तत्र प्राप्तां राजीवलोचनाम् ।
अब्रवीद्द्रौपदीं दृष्ट्वा दुरात्मा ह्यात्मसंमतः ।
कीचकः ।
भजस्व मां विशालाक्षि भर्ता ते सदृशो ह्यहम् ।
उपसर्प वरारोहे मेरुमर्कप्रभा यथा ।
वैशंपायनः ।
कीचकेनैवमुक्ता तु पाञ्चाली वरभाषिणी ।
अब्रवीन्न ममाचारमीदृशं वक्तुमर्हसि ।
नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुं श्वपाकेनेव ब्राह्मणी ।
मा गमिष्यसि दुर्बुद्धे गतिं दुर्गान्तरान्तराम् ।
यत्र गच्छन्ति बहवः परदाराभिमर्शकाः ।
नराः संभिन्नमर्यादाः कीटवच्च गुहाशयाः ।

[(L. 2) M कृष्णां (for दृष्ट्वा). — (L. 5) T1 G2 सा (for तु). G1.3 द्रौपदी (for पाञ्चाली). — (L. 6) M साब्रवीन्न. — (L. 7) T G1 श्वपचेनेव. — (L. 8) T1 G2 गंतुमिच्छसि; G1 नागमिष्यति. T1 G2 दुर्गांतरान्त्वरन्; T2 दुर्गतरांतरां; G1 दुर्गांतरांतरं; M5 दुर्गगतांतरां. — (L. 9) M2.3 तत्र (for यत्र).]

4 S om. the ref.; Dn1 om. 4. — ^{a}) D5 साप्रैषीत्; D7 अप्रैक्षीत्; Ca.r अप्रैषीत् (as in text). S मां सुराहारीं (for राजपुत्री मां). — ^{b}) Ś1 K सुराहारी. Ś1 तवांतिके. S सुदेष्णा त्वन्निवेशनं. — After 4^{ab}, S ins.:

304* तस्यै नयिष्ये मदिरां भगिनी तृषिता हि ते ।
[T2 G2 तव (for हि ते).]

— ^{cd}) B1.2.5 Dn2 D1.2.4.7.9.11.12 पानमाहर. D4.7.9 transp. मे and क्षिप्रं. K चेति; Cn.r मेऽस्ति. Ś1 K साब्रवीत्. B4 D1-3.6 मां (B4 मे) प्रबाधते; D8 तां च साब्रवीत् (for मेति चाब्र°). S पिपासिता च कैकेयी तूर्णमामादिशत्ततः. — After 4^{cd}, S ins.:

305* दीयतां मे सुरा शीघ्रं सूतपुत्र व्रजाम्यहम् ।

5 ^{a}) D9.10 S हरिष्यंति (for नयि°). — ^{b}) Ca सुदेष्णायाः (for राज°). Ś1 B1.3.5 D4-9.11.12 परिश्रुतं; K2 परिस्कृतं; B4 Dn D5.10 प्रतिश्रुतं; D1-3.7 (*inf. lin.*) सुरादि(D2 °वि)कं; S सुरामिमां; Cc परिस्तुतां; Ca.v परिस्रुतं (as in text). — After 5, S ins.:

306* किं त्वं यास्यसि सुश्रोणि मदर्थं त्वमिहागता ।
[M ममार्थमिह चागता.]

6 N om. the ref. — ^{a}) B1.3 (m as in text) इत्येवं; B2 D3.4.7 इत्येतां; D1.2 इति तां; D6.9 S इत्युक्त्वा. — ^{b}) Ś1 K परामृषत्. — After 6^{ab}, N (Ś1 K B2-5 D1.3.5-7.9.10 om. lines 1-4; D2 reads lines 1-8 in marg.) ins.:

307* द्रौपद्युवाच ।
यथैवाहं नाभिचरे कदाचि-
त्पतीन्मदार्ढे मनसापि जातु ।
तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वां
द्रष्टास्मि पापं परिकृष्यमाणम् ।
वैशंपायन उवाच ।
स तामनुप्रेक्ष्य विशालनेत्रां
जिघृक्षमाणः परिभर्त्सयन्तीम् ।
जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे
स कीचकस्तां सहसाक्षिपन्तीम् ।
प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन
मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ।
तया समाक्षिप्ततनुः स पापः
पपात शाखीव निकृत्तमूलः ।

[Cf. B. 3. 268. 21, 23^{ab}, 24, 25^{ab}. — (L. 1) D4.8 यथा हि नाहं व्यभिचारयुक्ता. — (L. 2) D4 कदापि नो वै; D8 कदाचिदासं (for पतीन्मदार्ढे). D4.8 Cv राजन् (for जातु). — (L. 3) D4.8 वशीकृतापि (for °कृतं त्वां). — (L. 4) D4.8 मुच्ये यथा(D8 हि चा)नेन विकृष्यमाणा. — (L. 5) B1 Dn D11.12 अभिप्रेक्ष्य. D10 विलोलनेत्रां. — (L. 6) K जिघृक्षमाणां (K2 °णं). — (L. 7) Ś1 K उत्तमवस्त्रदेशे. — (L. 8) B2 D5 सा कीचकं. K B2 D5.10 तं (for तां). Ś1 K °क्षिपत्सा; D4.8 चंचलमुत्क्षिपंतीं (for तां सहसाक्षि°). — (L. 10) B2.3 D5.7.9 मुहुर्निशश्वास. Cr cites विनिःश्वस्य (as in text). Ś1 K1 B4 D6.7.9 तु (for च). — After line 10, B2.4 D6 ins.:

308* चिक्षेप तं गाढमसृष्यमाणा

C. 4. 460 B. 4. 16. 9 K. 4. 19. 21 सा गृहीता विधुन्वाना भूमावाक्षिप्य कीचकम् ।
सभां शरणमाधावद्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ६
तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपक्षे परामृशत् ।
अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदावधीत् ॥ ७
ततो योऽसौ तदार्केण राक्षसः संनियोजितः ।
स कीचकमपोवाह वातवेगेन भारत ॥ ८
स पपात ततो भूमौ रक्षोबलसमाहतः ।
विघूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ९
तां चासीनौ ददृशतुर्भीमसेनयुधिष्ठिरौ ।
अमृष्यमाणौ कृष्णायाः कीचकेन पदा वधम् ॥ १०
तस्य भीमो वधप्रेप्सुः कीचकस्य दुरात्मनः ।
दन्तैर्दन्तांस्तदा रोषान्निष्पिपेष महामनाः ॥ ११

प्रवेपमानातिरुषा शुभाङ्गी ।

— (L. 11) Ś1 तथा; B4 भयात् (for तया). B2 समाक्षिप्तवपुः; D8 समुत्क्षिप्ततनुः. Ś1 K समंतात् (for स पापः).]

— c) Ś1 गृहीत्वा. S विधून्वंती. — d) S भूमौ निक्षिप्य भाजनं. — e) B1. 2. 5 Dn D6. 11. 12 शरणमागच्छद्.

7 a) M transp. तां and कीचकः. — b) Ś1 B2 Dn2 D2. 4. 11. 12 केशपाशे; Ca. c as in text. Ś1 K परामृषत. — c) T G पातयित्वा च (T2 तु) तां भूमौ. — d) T G सूतपुत्रः (for पात°). Ś1 परामृषत; K D1–3. 6. 10 पदाहनत्. — After 7, S (M om. line 1) ins.:

309* सभायां पश्यतो राज्ञो विराटस्य महात्मनः ।
ब्राह्मणानां च वृद्धानां क्षत्रियाणां च पश्यताम् ।
तस्याः पादाभितप्ताया मुखाद्रुधिरमास्रवत् ।

[(L. 3) M8 शोणितम् (for रुधिरम्). T2 आप्लवत्; M आसृजत् (M8 उद्वहत्) (for आस्रवत्).]

8 a) B Dn D5–12 तस्या; D1–3 युक्तो (for ततो). D8 किल (for तदा). S ततो दिवाकरेणाशु. — cd) S (except G1. 3) वायुवेगेन. D1–3 अदृश्यो वायुरूपेण अपोवाहत भारत.

9 a) B4 D (except Dn2 D11. 12) तदा; G2 हतो (for ततो). — b) B2 D1–3 °समाहितः; T G °समीरितः. — c) G1 विवर्णमानो; G3 विकीर्ण°. B Dn2 D4. 8. 10–12 निश्चेता: (for निश्चेष्टः). — After 9, S ins.:

310* तां दृष्ट्वा तत्र ते सभ्या हाहाभूताः समन्ततः ।
न युक्तं सूतपुत्रेति कीचकेति च मानवाः ।
किमियं वध्यते बाला कृपणा वाप्यबान्धवा ।

[(L. 1) T2 G2 तं (for तां). — (L. 2) T1 तेऽब्रुवन् (for मानवाः). — (L. 3) M5 बाध्यते बाला. T2 G2 M4 च (for वा).]

10 a) K2 तत्रासीनौ; D7. 9 सभासीनौ. T G2 तस्यामासन्हि ते पार्थाः. — b) T G2 सभायां भ्रातरस्तदा; G1. 3 M युधिष्ठिरवृकोदरौ. — d) D9 M1 कीचकस्य. B1 Dn D11. 12 G1 पराभवं; B2. 3 D5. 8 पदाहतं (B3 °भवं). — After 10, S ins.:

311* तां दृष्ट्वा भीमसेनस्य क्रोधादश्रमवर्तत ।

S cont.: B2 Dn D6. 11. 12 ins. after 11:

312* धूमोच्छ्वासः समभवन्नेत्रे चोच्छ्रितपक्ष्मणी ।
सस्वेदा भ्रुकुटी चोग्रा ललाटे समवर्तत ।

[(L. 1) B2 Dn D6. 11. 12 धूमच्छाया ह्यभजतां. D6 चोत्फुल्लपक्ष्मणी. — (L. 2) M5 संरंभात् (for सस्वेदा).]

11 a) D4 ततो (for तस्य). N (except Ś1 K1 D4. 5) M1 वधं प्रेप्सुः. — cd) D7–9 तथा (for तदा). Ś1 K D4. 8 महाबलः. D1–3 दंतैर्दंतांतरान् (D3 °रं) स्पृष्ट्वा क्रोधाद्भ्रुकुटिमानयत्. — After 11, B2 Dn D6. 11. 12 ins. 312*; and cont.:

313* हस्तेन ममृदे चैव ललाटं परवीरहा ।

B2 Dn D6. 11. 12 cont.: S ins. after 11:

314* भूयश्च त्वरितः क्रुद्धः सहसोत्थातुमैच्छत ।
[S सहसोत्थाय चासनात्.]

S cont.:

315* निरैक्षत द्रुमं दीर्घं राजानं चान्ववैक्षत ।
वधमाकाङ्क्षमाणं तं कीचकस्य दुरात्मनः ।
आकारेणैव भीमं स प्रत्यषेधद्युधिष्ठिरः ।
तस्य राजा शनैः संज्ञां कुर्वन्कुन्तीसुतोऽनघः ।
चकार भीमसेनस्य रोषाविष्टस्य धीमतः ।
उपाख्यानं तदा चाह कङ्कनामा युधिष्ठिरः ।
कङ्कः ।
सूद मा साहसं कार्षीः फलितोऽयं वनस्पतिः ।
नात्र शुष्काणि काष्ठानि साधनीयानि कानिचित् ।
यदि ते दारुकृत्यं स्यान्निष्क्रम्य नगराद्बहिः ।
समूलं शातयेर्वृक्षं श्रमस्ते न भविष्यति ।
यस्य चार्द्रस्य वृक्षस्य शीतां छायां समाश्रयेत् ।
न तस्य पर्णं द्रुह्येत पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ।
न क्रोधकालसमयः सूद मा चापलं कृथाः ।
अपूर्णोऽयं द्विपक्षो नो नेदं बलवतां बहु ।

[(L. 3) M आकारेण तु भीमस्य. — (L. 4) T1 G1 कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः (for the posterior half). — (L. 5) T1 G1 पांडुपुत्रस्य (for रोषाविष्टस्य). M चकार पांडुपुत्रस्य भीमस्यामिततेजसः. — (L. 14) G1. 3 विपक्षो नो. M नैतत् (for नेदं).]

12 ab) D6 पदांगुष्ठेन. B D5. 7. 9 अवमृद्नन्; D8

अथाङ्गुष्ठेनावमृद्नादङ्गुष्ठं तस्य धर्मराट् ।
प्रबोधनभयाद्राजन्भीमस्य प्रत्यषेधयत् ॥ १२
सा सभाद्वारमासाद्य रुदती मत्स्यमब्रवीत् ।
अवेक्षमाणा सुश्रोणी पतींस्तान्दीनचेतसः ॥ १३
आकारमभिरक्षन्ती प्रतिज्ञां धर्मसंहिताम् ।
दह्यमानेव रौद्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ॥ १४
द्रौपद्युवाच ।
येषां वैरी न स्वपिति पदा भूमिमुपस्पृशन् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १५
ये दद्युर्न च याचेयुर्ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १६
येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः श्रूयतेऽनिशम् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १७
ये ते तेजस्विनो दान्ता बलवन्तोऽभिमानिनः ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १८
सर्वलोकमिमं हन्युर्धर्मपाशसितास्तु ये । C. 4. 477 B. 4. 16. K. 4. 20.

अवगृह्णात्; T_1 G_2 चामृद्गात्; G_3 मृद्गात्तं. S तत्र (for तस्य). Dn $D_{11.12}$ अथावमृद्नादंगुष्ठमंगुष्ठेन युधिष्ठिरः; D_{1-3} अंगुष्ठेनावमृद्नात्तु अंगुष्ठं तस्य ध°; D_4 अंगुष्ठेनाथ तद्गात्रमंगुष्ठं तस्य ध°. — ^{cd}) B (B_3 transp. राजा and भीमं) D (except D_5) राजा (for राजन्). K_2 B (B_3 transp. राजा and भीमं) Dn $D_{5.6.8.11.12}$ भीमं तं; $D_{1-4.7.9}$ भीमं स. Dn_2 $D_{11.12}$ प्रत्यषेधत. — After 12, D_7 ins.:

316* त्रिशंकोर्द्वादशाङ्गस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।
यस्त्रिषष्टिशतारस्य एकांशं न क्षमी कथम् ।

[Commented on by **Cv** only! — (L. 1) **Cvp** त्रिंशकद्वादशां°.]

On the other hand, after 12, $D_{8.11}$ (marg. *sec. m.*) ins.:

317* तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वनस्पतिम् ।
स तमावारयामास भीमसेनं युधिष्ठिरः ।
आलोकयसि किं वृक्षं सूद दारुकृतेन वै ।
यदि ते दारुभिः कृत्यं बहिर्वृक्षान्निगृह्यताम् ।;

while S ins.:

वैशंपायनः ।

318* भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा परपुरंजयः ।
सहसोत्पतितं क्रोधं न्ययच्छद्धृतिमान्बलात् ।
इङ्गितज्ञः स तु भ्रातुस्तूष्णीमासीद्वृकोदरः ।
भीमस्य च समारम्भं दृष्ट्वा राज्ञश्च चेष्टितम् ।
द्रौपद्यभ्यधिकं क्रुद्धा प्रारुदत्सा पुनः पुनः । [5]
कीचकेनानुगमनात्कृतताम्रायतेक्षणा ।

[(L. 1) M स भीमसेनस्तद्वाक्यं. — (L. 2) $M_{2.3}$ नियच्छन् (for न्ययच्छत्). — (L. 3) M च पांडवः (for वृकोदरः). — (L. 4) M तु (for च both times). — (L. 6) M कृष्णा (for कृत-).]

13 ^{a}) Dn_2 $D_{1-4.11.12}$ °मागत्य; $D_{8.10}$ °मागम्य (for °मासाद्य). S सभाद्वारमुपागम्य. — ^{b}) K_2 $D_{1-5.8.9}$ T_2 रुदंती. S वाक्यम् (for मत्स्यम्). — ^{d}) $D_{7.9}$ स्वान् (for तान्). D_{1-3} $M_{4.5}$ तौ पती (M_4 *inf. lin.* $_5$ पती तौ) दीनमानसौ.

14 ^{a}) $D_{6.8.10}$ अभिवीक्षंती; S परिरक्षंती. — ^{b}) B (except B_2) Dn $D_{5.7.11.12}$ **Cr** प्रतिज्ञा; **Crp** as in text. $B_{1.2.5}$ Dn_1 **Cn** °संहिता; B_3 (m as in text) °संश्रयां; B_4 °संश्रयं; Dn_2 $D_{5.7.9.11.12}$ °संयमात्; G_1 °संश्रितां; G_2 °संज्ञितां; G_3 M (M_4 *sup. lin.*) °संयुतां; **Ca** °संहितं; **Cr** °संश्रयात्; **Crp** (Dev.) as in text. D_6 धर्मज्ञानसमाहिता. — ^{c}) $D_{1.4.6}$ दहमानेव (D_6 °न); $D_{7.9}$ निर्दहंतीव; D_8 दहंतीवाति- (for दह्यमानेव). D_5 रोषेण; **Cr** रौद्रेण (as in text). — ^{d}) D_4m कोपेन (orig. चक्षुषा as in text). — After 14, D_2 marg. ins.:

319* इदं ब्रुवन्ती सा देवी राजानं च वशं नयेत् ।;

while S ins. a passage given in App. I (No. 16), which is followed by st. 24–27.

15 $D_{1.3}$ om. the ref.; D_2 ins. it in marg. M_5 सैरंध्री (for द्रौपदी). — ^{a}) $B_{1.3}$ D_5 अरिः (for वैरी). S transp. वैरी and न. D_{1-3} येषामवध्यो नैवारिः; **Ca** as in text. — ^{b}) B_2 D_7 सुखं (for पदा). $B_{4.5}$ Dn $D_{4-6.9}$ (*sup. lin.* as in text)$_{.11.12}$ **Cc.s.v.ap.rp** (Cat.) षष्ठेपि (D_9 सुखं स्व-) विषये वसन् (**Cc.s** do not cite वसन्); **Ca.r.cp** सुखं भूमिमुपस्पृशन्. — 15^{cd} = 16^{cd}, 17^{cd} etc. — ^{c}) M_3 दयितां (for मानिनीं); cf. v. l. 16, 17 etc.

16 $Ś_1$ D_{1-3} (? hapl.) om. 16; D_{10} transp. 16 and 17. — ^{a}) S ये च ($G_{1.3}$ वै; M ते) दद्युर्न. — 16^{cd} = 15^{cd}, 17^{cd} etc. — ^{c}) T_1 G_1 M_5 दयितां (for मानिनीं); cf. v. l. 17, 18 etc.

17 B_2 $D_{3.4.8}$ G_3 M_3 om. 17; $Ś_1$ transp. 17 and 18. — ^{ab}) $M_{1.2}$ तेषां (for येषां). M_1 महान्; M_2 भृशं (for ऽनिशं). D_{10} श्रूयते हि अहर्निशं. — After 17^{ab}, $Ś_1$ K ins.:

C. 4. 477 B. 4. 16. 26 K. 4. 20. 20 तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १९
शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनाम् ।
चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः क्व नु तेऽद्य महारथाः ॥ २०
कथं ते सूतपुत्रेण वध्यमानां प्रियां सतीम् ।
मर्षयन्ति यथा क्लीबा बलवन्तोऽमितौजसः ॥ २१
क्व नु तेषाममर्षश्च वीर्यं तेजश्च वर्तते ।
न परीप्सन्ति ये भार्यां वध्यमानां दुरात्मना ॥ २२
मयात्र शक्यं किं कर्तुं विराटे धर्मदूषणम् ।
यः पश्यन्मां मर्षयति वध्यमानामनागसम् ॥ २३
न राजन्राजवत्किंचित्समाचरसि कीचके ।
दस्यूनामिव धर्मस्ते न हि संसदि शोभते ॥ २४
न कीचकः स्वधर्मस्थो न च मत्स्यः कथंचन ।
सभासदोऽप्यधर्मज्ञा य इमं पर्युपासते ॥ २५
नोपालभे त्वां नृपते विराट जनसंसदि ।

320* येषां ज्यातलनिर्घोषात्समकम्पत मेदिनी ।
— ^{cd}) = 15^{cd}, 16^{cd} etc. S (G3 M3 om.) दयितां (for मानिनीं); cf. v. l. 15, 16 etc. — After 17, K1 *repeats* 15.

18 D8.12 G1 om. 18; Ś1 transp. 17 and 18. — ^{a}) B2.4 Dn1 D4.5.7.9.10 च (for ते). D1.2 ये लोकपूज्याः सततं; S (G1 om.) तेजस्विनः सदा क्षान्ताः. — ^{b}) B1.5 Dn D7–10 -तिमानिनः; B2 मनस्विनः; T G2.3 च मानिनः. — S (except G1) ins. after 18^{ab} (M3 subst. for 18^{ab}):

321* महेष्वासा रणे शूरा गर्विता मानतत्पराः ।
— 18^{cd} = 15^{cd}, 16^{cd} etc. — ^{c}) S (G1 om.) दयितां (for मानिनीं); cf. v. l. 15–17. — T2 ins. after 18: T1 ins. after 19:

322* येषां नास्ति समः कश्चिद्वीर्ये सत्ये बले दमे ।
तेषां मां दयितां भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ।
येषां न सदृशः कश्चिद्धनौघैर्भुवि मानवः ।
तेषां मां दयितां भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ।
तवाग्रतो विशेषेण प्रजानां च हितैषिणः । [5]
पश्यतो निहता राजंस्तेनेह जगतीपते ।

19 K1 om. 19; B2 subst. 20^{ab} for 19^{ab}. — ^{a}) D5 G2 सर्वं लोकं. M5 सर्वान् लोकानिमान्हन्युः. — ^{b}) D1–4 धर्मपाशस्थि(D2.4 °ह)ताश्च. Ś1 D1–4.9 च (for तु). S यदि क्रुद्धा महाबलाः. — 19^{cd} = 15^{cd}, 16^{cd} etc. — ^{c}) M2 दयितां (for मानिनीं); cf. v. l. 15–18. — After 19, D6 repeats 18; while T1 ins. 322*.

20 B2 subst. 20^{ab} for 19^{ab}. — ^{a}) D1.8 शरणाय (for शरणं ये). Ca.c cite शरणं, Cc also ये. — ^{d}) B2 वै (for ऽद्य). B1 S महाबलाः (for °रथाः).

21 ^{a}) Ś1 तु (for ते). — ^{b}) D7.9 दुरात्मना; M5 अनागसीं (for प्रियां सतीम्). — D7 ins. after 21^{ab}: D1.8 (both om. line 2), after 22: D2 (om. line 2).4 (in reverse order), after 23^{ab}:

323* धर्मवैतंसिको नूनं न धर्ममपि पूजयेत् ।
पश्यन्मां मर्षयति यो वध्यमानां दुरात्मना ।

— ^{c}) Dn1 भर्त्सयंती; D2 पर्तयंति (for मर्षयन्ति). — ^{d}) D5 S -तितेजसः; D8 महौजसः (for ऽमितौजसः).

22 D7 reads 22 in marg. — ^{b}) D1 बलं (for वीर्यं). K तच्चाद्य (for तेजश्च). D6.7 m.9 प्र- (for च). S तद्बलं (for वर्तते). — ^{c}) D8 ते (for ये). — ^{d}) Ś1 K D1–3 प्रियां सतीं (cf. 21^{b}); D4 दुरात्मभिः (for दुरात्मना). — After 22, D1.8 (which om. 23^{ab}) ins. (line 1 of) 323* (omitting line 2 altogether).

23 D1.8 om. 23^{ab}. — ^{a}) Ś1 B4.5 D4–7.9 तु; B3 D10 S अपि; D2 न; D8 नु (for अत्र). D4 transp. शक्यं and कर्तुं. D8 कार्यं (for कर्तुं). — ^{b}) B2 Dn1 D4 M1.4.5 धर्मदूषके; Dn2 D11.12 T G1 M2.3 °दूषणे; G2 °भूषणे; G3 °दूषिणि. — After 23^{ab}, D2 (om. line 2).4 (in reverse order) ins. 323* (cf. v. l. 21). — ^{c}) Cv मा (for मां). D9 मर्षयते; Cv °यति (as in text). D1–3 पश्यन्मां मर्षयति यो; S मां मर्षयति यः (G1.3 सं-) पश्यन्. — ^{d}) D7 दुरात्मना; S अनागसीं (for अनागसम्). — After 23, S ins.:

324* धर्मो विद्धो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठति ।
न चेद्विशल्यः क्रियते सर्वे विद्धाः सभासदः ।
यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ।

24 For the sequence of S cf. v. l. 14. Before 24, S ins. द्रौपदी. — ^{a}) B2 Dn1 D2.8 न राजा; D6 राजन्न (by transp.). G1 इह यत्; G3 नृपवत् (for राजवत्). — ^{b}) Ś1 Dn1 D2.8 समाचरति; D1.3.4 त्वमाचरसि. — ^{c}) B2 D1–3.8 S ते धर्मो (by transp.). — ^{d}) D8 यत् (for न). K D5.10 शोभसे; D1 शस्यते. S न सत्सु परिवर्तते. — After 24, B1.5 Dn D2.7.11.12 read 26^{cdef}.

25 For the sequence of S cf. v. l. 14. — ^{a}) B2.3 D7.9 च; B4 सु-; D10 तु (for स्व-). Dn D11.12 कीचको न च धर्मज्ञः. — ^{b}) S (except T2 G2 M5) मात्स्यः. D8.10 कदाचन. — ^{c}) M2 हि (for अपि). D8 अधर्मस्थाः;

नाहमेतेन युक्ता वै हन्तुं मत्स्य तवान्तिके ।
सभासदस्तु पश्यन्तु कीचकस्य व्यतिक्रमम् ॥ २६

विराट उवाच ।

परोक्षं नाभिजानामि विग्रहं युवयोरहम् ।
अर्थतत्त्वमविज्ञाय किं नु स्यात्कुशलं मम ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तु सभ्या विज्ञाय कृष्णां भूयोऽभ्यपूजयन् ।
साधु साध्विति चाप्याहुः कीचकं च व्यगर्हयन् ॥ २८

सभ्या ऊचुः ।

यस्येयं चारुसर्वाङ्गी भार्या स्यादायतेक्षणा । C. 4. 488 B. 4. 16. 37 K. 4. 20. 32

Cv as in text. — ^{d}) Ś1 K2 Dn1 D10 एनं; K1 एवं; Dn2 D11. 12 इमे (for इमं). — After 25, S ins.:

325* न धर्मं कीचको वेत्ति राजभृत्यास्तथैव च ।
न राजा विनयं भूते अमात्याश्च न जानते ।

26 For the sequence of S cf. v. l. 14. — ^{ab}) S (except G1. 3) नृपसंसदि (for जन°). For 26^{ab}, N (except K; Ś1 damaged) subst.:

326* वैशंपायन उवाच ।
एवंविधैर्वचोभिः सा तदा कृष्णाश्रुलोचना ।
उपालभत राजानं मत्स्यानां वरवर्णिनी ।

[B1–4 D1. 4. 6 om. the ref.; B5 reads वैशं° in marg. — (L. 1) D1–3 एवंविधं विलपती वचोभिः कटुकाक्षरैः.] — Ś1 om. 26^{cd}; B1. 5 Dn D2. 7. 11. 12 read 26^{cdef} after 24. — ^{c}) Dn1 D1. 3. 8 युक्तं; Cr युक्ता (as in text). — ^{d}) B4 D1. 3 T2 वस्तुं; M2 गंतुं; Cr हंतुं (as in text). S मात्स्य. — ^{e}) K Dn1 अस्य; Dn2 D1–4. 6. 7. 9. 11. 12 च; D5 प्र- (for तु). — ^{f}) S कीचकं धर्मलंघकं (G3 M1 °लंघिनं; M2. 3. 5 °लंघनं). — After 26, D9 ins.:

327* यत्पार्थिवस्तु भयकृद्विषयस्य लोके
यद्वै पितापि जननी नु विषं ददाति ।
ते ते शरीरवरुणो ज्वलते महान्तं
तत्कस्य यातु शरणं भयवत्स लोकः ॥;

while S ins.:

328* विराट नृपते पश्य मामनाथामनागसीम् ।

T G2 cont.:

329* न साम फलते दुष्टे दुष्टे दण्डः प्रयुज्यते ।
अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
स राजा न भवेल्लोके राजशब्दस्य भाजनम् ।
दीनान्धकृपणानाथपङ्गुकुब्जजडादिकान् ।
अनाथबालवृद्धांश्च पुरुषान्वा स्त्रियोऽपि वा ।
दुष्टचोराभिभूतांश्च पालयेदवनीपतिः ।
अनाथानां च नाथः स्यादपितॄणां पिता नृपः ।
माता भवेदमातॄणामगुरूणां गुरुर्भवेत् ।
अगतीनां गती राजा नृणां राजा परायणम् ।
विशेषतः परैर्दुष्टैः परामृष्टां नरोत्तम ।
स्त्रियं साध्वीमनाथां च पालयेत्स्वसुतामिव ।
त्वद्गृहे वसतिं राजन्नेतावत्कालपर्ययम् ।
अधिकां त्वत्सुतायाश्च पश्य मां कीचकाहताम् ।

27 For sequence of S, cf. v. l. 14. — ^{a}) D5 परोक्षे. — ^{b}) D1–3 विवादं; Cc विग्रहं (as in text). M2 अपि; M5 इति (for अहम्). — ^{c}) D1. 3 कार्यस्यार्थम्; D6 अथ तत्वम्. B4 D10 अभिज्ञाय. — ^{d}) D9. 10 तु (for नु). B Dn D5. 10–12 Cs कौशलं (B4 शोभनं) (for कुशलं). D6 S किं स्यादकुशलं.

28 Ś1 om. 28 (with the ref.). D1–4. 3 om. the ref. — After the ref., T1 ins.:

330* तस्यास्तत्कृपणं श्रुत्वा सैरन्ध्र्याः परिदेवितम् ।

— ^{ab}) D1. 3 transp. तु and सभ्याः. K सर्वे (for भूयो). D1–3 कृष्णावाक्यमपूजयन्. Cc. v cite भूयः. S ततः सभ्यास्तु ते सर्वे भूयः कृष्णामपूजयन्. — ^{c}) D1–4 ते सर्वे (for चाप्याहुः). — ^{d}) B2. 5 D9. 11. 12 च विगर्हयन्; S चाप्य(G3 °प)गर्ह°. — After 28, S ins.:

331* केचित्कृष्णां प्रशंसन्ति केचिन्निन्दन्ति कीचकम् ।
केचिन्निन्दन्ति राजानं केचिद्देवीं च ते नराः ।

29 ^{a}) Dn2 D6. 11. 12 एषा (for इयं). T G2 M3–5 चारुपीनांगी. — ^{b}) B2 भार्या परमशोभना. — ^{c}) M1. 2 वरो (for परो). D10 लोकश्च (for लाभश्च). Ś1 Dn1 तु; D1. 2. 4 अद्य (for च). K तस्य च स्यात्परो लाभो. — ^{d}) Ś1 Dn D3. 7–9 च (for स). B4 T G2 M2 स शोच्यः (M2 *inf. lin.* जीवेत्); D5 शोच्यः स (for स शोचेत्). Ś1 B3. 4 Dn D1. 2. 4. 7. 9. 11. 12 कथंचन. — After 29, K2 B Dn D2. 3. 5. 6. 10–12 ins.:

332* न हीदृशी मनुष्येषु सुलभा वरवर्णिनी ।
नारी सर्वानवद्याङ्गी देवीं मन्यामहे वयम् ।

[(L. 1) B4 वनिता (for सुलभा). — (L. 2) D2. 3. 10 देवी.]

On the other hand, S ins. after 29:

333* यस्या गात्रं शुभं पीनं मुखं जयति पङ्कजम् ।
गतिर्हंसं स्मितं कुन्दं सैषा नार्हति पद्धमम् ।
द्वात्रिंशद्दशना यस्याः श्वेता मांसनिबन्धनाः ।
स्निग्धाश्च मृदवः केशाः सैषा नार्हति पद्धमम् ।
पद्मं चक्रं ध्वजं शङ्खं प्रासादो मकरस्तथा ।
यस्याः पाणितले सन्ति सैषा नार्हति पद्धमम् ।
आवर्ताः खलु चत्वारः सर्वे चैव प्रदक्षिणाः ।

C. 4. 488 B. 4. 16. 37 K. 4. 20. 32

परो लाभश्च तस्य स्यान्न स शोचेत्कदाचन ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

एवं संपूजयंस्तत्र कृष्णां प्रेक्ष्य सभासदः ।
युधिष्ठिरस्य कोपात्तु ललाटे स्वेद आसजत् ॥ ३०
अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम् ।
गच्छ सैरन्ध्रि मात्र स्थाः सुदेष्णाया निवेशनम् ॥ ३१
भर्तारमनुरुध्यन्त्यः क्लिश्यन्ते वीरपत्नयः ।
शुश्रूषया क्लिश्यमानाः पतिलोकं जयन्त्युत ॥ ३२
मन्ये न कालं क्रोधस्य पश्यन्ति पतयस्तव ।
तेन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ ३३
अकालज्ञासि सैरन्ध्रि शैलूषीव विधावसि ।
विघ्नं करोषि मत्स्यानां दीव्यतां राजसंसदि ।
गच्छ सैरन्ध्रि गन्धर्वाः करिष्यन्ति तव प्रियम् ॥ ३४

द्रौपद्युवाच ।

अतीव तेषां घृणिनामर्थेऽहं धर्मचारिणी ।
तस्य तस्येह ते वध्या येषां ज्येष्ठोऽक्षदेविता ॥ ३५

समं गात्रं शुभं स्निग्धं यस्या नार्हति पद्वधम् ।
अच्छिद्रहस्तपादा च अच्छिद्रदशना च या ।
कन्या कमलपत्राक्षी कथमर्हति पद्वधम् ।
सेयं लक्षणसंपन्ना पूर्णचन्द्रनिभानना ।
सुरूपिणी सुवदना नेयं योग्या पदा वधम् ।
देवदेवीव सुभगा शक्रदेवीव शोभना ।
अप्सरा इव सौरूप्यान्नेयं योग्या पदा वधम् ।

[M5 reads lines 7–8 *before* line 1. — (L. 1) G2 स्फीतं (for पीनं). — G3 om. lines 5–6. — (L. 6) M3 सा वधं (for पद्वधं). — (L. 8) G3 M4 सैषा (for यस्या). M3 सा वधं (for पद्वधं). — (L. 10) M सा वधं (for पद्वधं).]

30 S om. the ref. — ^{a}) S इति (for एवं). Ś1 B1. 3. 5 Dn D5–9. 11. 12 संपूजयंतस्ते; B4 संपूजयंति स्म; D1–4 पूजयतस्तां तु; T G2 M स्मा(T2 M3 स्म)पूजयंस्तत्र; G1 तां पूजयामासुः. — ^{b}) Ś1 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य). D4 transp. कृष्णां and प्रेक्ष्य. — ^{c}) D6 कोपेन (for कोपात्तु). B4 च; D5 वै (for तु). — ^{d}) Ś1 आभजत्; B Dn D5. 6. 9–12 आगमत्; D1–3 आगतः; D4 आविशत्; S आस्रवत् (for आसजत्).

31 ^{ab}) S अब्रवीद्धर्मपुत्रोथ सैरन्ध्रीं etc. — After 31^{ab}, S ins.:

334* कृष्णां तत्र नृपाभ्याशे परिव्राजकरूपधृक् ।

— Before 31^{cd}, S ins. युधिष्ठिरः. — ^{c}) B4 D6 सैरिंध्रि. D1–4 मुक्तासि; S मा भैस्त्वं; Cc. s as in text. — After 31, S ins.:

335* राजा ह्ययं धर्मशीलो विराटः परलोकभीः ।
यतस्त्वां न परित्राति सत्ये धर्मव्रते स्थितः ।

[(L. 1) M (except M3) परलोकवित्. — (L. 2) M2 यत्र (for यतस्). G3 न परित्राता. T G2 M4. 5 सत्यधर्मव्यव(M4 °पथ)स्थितः.]

32 ^{a}) Ś1 B D5. 6. 8–12 Ca. c अनुरुंधं(D10. 12 °ध्यं)त्यः; D1–4 °वर्तत्यः. S भर्तारस्तव पश्यंति. — ^{b}) D7. 9 वीरयोषितः; Ca. r °पत्नयः (as in text). S क्लिश्यंतो धीर(T2 दीन)चेतसः. — ^{c}) D8 पत्युरर्थे (for क्लिश्य°). — ^{d}) B3. 4 D5–7. 10 M3 पतिलोकान्; D8 पत्युर्लोकं; T2 M1 परलोकं. D1. 3 व्रजंति (for जयन्ति). — After 32, T1 (om. lines 1–8) ins. a passage given in App. I (No. 17); cf. v. l. 33.

33 T1 om. 33. — ^{a}) G2 M (except M4) कालः. D5 कोपस्य. — ^{b}) K पश्यंते. — ^{c}) D1. 3 येन; G3 अतः (for तेन). Ś1 K त्वा. G1 नाभिजानंति. — After 33, S (for T1 cf. v. l. 32) ins. a passage given in App. I (No. 17).

34 S transp. 34^{ab} and 34^{cd}, and om. 34^{ef}. — ^{a}) B4 D6 सैरिंध्रि. T G तस्मात्त्वमपि (G1. 3 °सि) सुश्रोणि; M तस्मात्त्वं मन्यसे सर्वैः (M5 तस्मात्त्वमद्य सर्वेषां). — ^{b}) Ś1 B4 Dn D5. 6. 10. 11 (orig.) वि(Dn1 च)रोदिषि; D1–3. 7–9. 11 (marg. *sec. m.*). 12 प्रधावसि; D4 प्रभाषसे; S विभासि नः (for विधावसि). — ^{c}) T G2 दुःखं करोषि भद्रं ते; G1. 3 M दुःखं रोदिषि वै भद्रे. — ^{d}) G1. 3 दीना त्वं; M निर्लज्जा (for दीव्यतां). — S (which om. 34^{ef}) ins. after 34^{cd}:

336* वैशंपायनः ।
एवमुक्ता तु सा भद्रा समुद्वीक्ष्याब्रवीदिदम् ।

— ^{e}) B4 D6 सैरिंध्रि; D1–4 गच्छेति. — ^{f}) D1. 2 transp. तव and प्रियम्. — After 34, K2 B Dn D2 (marg.). 5–7. 9–12 ins.:

337* व्यपनेष्यन्ति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतम् ।

35 N (except D1–3) सैरं(B4 D6 °रिं)ध्री (for द्रौपदी). — ^{ab}) D1–3 बहुदुःखान्विता येषां; D6 अतीव घृणिनां तेषां (by transp.). B2. 3 D6 मन्ये (for अर्थे). S सत्यमुक्तं त्वया विद्धश्शैलूषीं विद्धि मां पुनः. — ^{c}) B2 m D6. 9 कस्य कस्य; Cc. rp यस्य तस्य; Cr. s. v. ap. cp तस्य तस्य

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा प्राद्रवत्कृष्णा सुदेष्णाया निवेशनम् ।
केशान्मुक्त्वा तु सुश्रोणी संरम्भाल्लोहितेक्षणा ॥ ३६
शुशुभे वदनं तस्या रुदन्त्या विरतं तदा ।
मेघलेखाविनिर्मुक्तं दिवीव शशिमण्डलम् ॥ ३७

सुदेष्णोवाच ।

कस्त्वावधीद्वरारोहे कस्माद्रोदिषि शोभने ।
कस्याद्य न सुखं भद्रे केन ते विप्रियं कृतम् ॥ ३८

द्रौपद्युवाच ।

कीचको मावधीत्तत्र सुराहारीं गतां तव ।
सभायां पश्यतो राज्ञो यथैव विजने तथा ॥ ३९

सुदेष्णोवाच ।

घातयामि सुकेशान्ते कीचकं यदि मन्यसे ।
योऽसौ त्वां कामसंमत्तो दुर्लभामभिमन्यते ॥ ४० C. 4. 501 B. 4. 16. 50 K. 4. 20. 69

(as in text). K_2 B (except B_4) Dn $D_{4.10-12}$ एव; $D_{6.9}$ न (for इह). B_4 वै राध्या; D_9 वध्याहं (for ते वध्या). D_5 m. 7 तेषां साधु शुभं किं नु; S शैलूषकस्य तस्याहं. Ca कस्य कस्यैव तेऽवध्या. — ^{d}) Ca श्रेष्ठो (for ज्येष्ठो). K अक्षवेदिता; S अक्षकोविदः; Ca as in text.

36 For S cf. v. l. 37. — ^{c}) $Ś_1$ $B_{1.5}$ Dn $D_{11.12}$ च; D_8 अथ (for तु). D_6 सैरिंध्री (for सुश्रोणी). — ^{d}) D_{10} सैरंध्री (for संरम्भात्).

37 For S, see below. — ^{b}) Cv रुदितात् (for रुदन्त्या). $B_{1.3-5}$ Dn_2 $D_{3.6.11.12}$ रुदितायाश्चिरं; $D_{2.10}$ रुदत्या(D_{10} °दिता)वनतं; D_8 रुदितोपरमं (for रुदन्त्या विरतं). $Ś_1$ विनदं; B_2 Dn_1 सुचिरं; D_1 सांबकं; $D_{5.7.9}$ रुचिरं; Ca. v विरतं (as in text). — ^{c}) $D_{1.3}$ मेघलेखा(D_3 °षा)द्; Cr मेघलेखा- (as in text). — ^{d}) D_{1-3} रवि° (for शशि°).

☞ For st. 36–37, S subst.:

338* वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा वरारोहा परिमृज्याननं शुभम् ।
केशान्प्रमुक्तान्संयम्य रुधिरेण समुक्षितान् ।
पांसुकुण्ठितसर्वाङ्गी गजराजवधूरिव ।
प्रतस्थे नागनासोरूर्भर्तुराज्ञाय शासनम् ।
विमुक्ता मृगशावाक्षी निरन्तरपयोधरा ।
प्रभा नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृता ।
यस्या ह्यर्थे पाण्डवेयास्त्यजेयुरपि जीवितम् ।
तां ते दृष्ट्वा तथा कृष्णां क्षमिणो धर्मचारिणः ।
समयं नातिवर्तन्ते वेलामिव महोदधिः ।
सा प्रविश्य प्रवेपन्ती सुदेष्णाया निवेशनम् ।
रुदन्ती चारुसर्वाङ्गी तस्यास्तस्थावथाग्रतः ।
तामुवाच विराटस्य महिषी शाठ्यमास्थिता ।

38 After the ref., S ins.:

339* किमिदं पद्मसंकाशं सुदन्तोष्ठाक्षिनासिकम् ।
रुदन्त्या अवसृष्टास्त्रं पूर्णेन्दुसमवर्चसम् ।
बाष्पोष्णं कृष्णताराभ्यामत्यर्थं रुचिरप्रभम् ।
नयनाभ्यामजिह्माभ्यां मुखं ते मुञ्चते जलम् ।

— ^{a}) K कस्त्वा (K_2 °स्त्वां) वदेत्; B_5 Dn $D_{6.11.12}$ कस्त्वां वधीत्; D_{1-3} समाश्वस. Cc cites त्वा. B_4 D_7 दुरारोहे (for वरा°). D_4 आश्वासयद्वरारोहां. — ^{b}) B_5 D_5 सुप्रभे; $D_{1.4}$ भामिनि (for शोभने). $D_{2.8}$ कस्मात्त्वं रोदिषि शुभे. — After 38^{ab}, S ins.:

340* को विप्रयुज्यते दारैः सपुत्रपशुबान्धवैः ।

— ^{cd}) D_4 कः स्याद्याकुलितो भद्रे. $D_{7.9}$ येन (for केन). K असि (for ते). S कस्याद्य राजा कुपितो वधमाज्ञापयिष्यति. — After 38, S ins.:

341* ब्रूहि किं ते प्रियं कुर्मि कं त्यजे घातयामि वा ।
वैशंपायनः ।
तां निःश्वस्याब्रवीत्कृष्णा जानन्ती नाम पृच्छसि ।
भ्रात्रे त्वं मामनुप्रेष्य किमेवं त्वं विकत्थसे ।

39 S om. the ref. — ^{a}) B_4 $D_{2.4.11.12}$ मां (B_4 मा also) वधीत्. Cc cites मा. B_5 मां कीचकोवधीत्तत्र. — ^{b}) S हतो गतां (for गतां तव). K_1 तथा (for तव). — ^{d}) $Ś_1$ तदा; B_4 Dn $D_{11.12}$ वने (for तथा). S यथा वै निर्जने वने.

40 ^{a}) S सुदंतोष्ठि (for सुकेशान्ते). — ^{b}) D_1 transp. यदि and मन्यसे. — After 40^{ab}, S ins.:

342* भ्राता यद्येष मे व्यक्तं योनितो धर्मचारिणीम् ।

— ^{cd}) $Ś_1$ K_1 त्वा (for त्वां). D_8 कामेषु (for त्वां काम-). $Ś_1$ °संपन्नो; $D_{4.5.10}$ °संतप्तो (for °संमत्तो). S यस्त्वां कामाभिभूतात्मा; Crp (Dev.) यस्त्वानवरतं मत्तः; Cr as in text. $Ś_1$ अपि मन्यसे; K B Dn $D_{6.8.11.12}$ T G (except G_1) Ca अव(B_2 अपि)मन्यते (K_2 °से); Crp (Dev.) अभिमन्यते (as in text). D_4 सुलभामिति मन्यते. D_{1-3} गृहं गताया मद्वाक्याद्येन ते विप्रियं कृतं.

41 $Ś_1$ om. the ref. Dn $D_{4.8.10-12}$ सैरंध्री (for द्रौपदी). — ^{a}) S अद्यैव (for अन्ये वै). $Ś_1$ वा तं; K_2 D_8 चैनं; $B_{2.5}$ $D_{6.7.9.10}$ तं वै; B_4 चैवं; Dn_1 चैव; Dn_2 $D_{11.12}$ तस्य; D_{1-4} अपि तं (for वै तं). $D_{1-3.8.10}$ S हनिष्यंति (for वधि°). — ^{b}) T G येषामागस्करो हि सः; M विप्रकर्तारमव्ययं. — ^{c}) $B_{1.2.5}$ Dn $D_{11.12}$ चैवाद्य (for

C. 4. 502
B. 4. 16. 51
K. 4. 20. 70

द्रौपद्युवाच ।
अन्ये वै तं वधिष्यन्ति येषामागः करोति सः ।
मन्ये चाद्यैव सुव्यक्तं परलोकं गमिष्यति ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशंपायन उवाच ।
सा हता सूतपुत्रेण राजपुत्री समज्वलत् ।
वधं कृष्णा परीप्सन्ती सेनावाहस्य भामिनी ।
जगामावासमेवाथ तदा सा द्रुपदात्मजा ॥ १
कृत्वा शौचं यथान्यायं कृष्णा वै तनुमध्यमा ।
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ २
चिन्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्णयम् ।
किं करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम ॥ ३
इत्येवं चिन्तयित्वा सा भीमं वै मनसागमत् ।
नान्यः कर्ता ऋते भीमान्ममाद्य मनसः प्रियम् ॥ ४
तत उत्थाय रात्रौ सा विहाय शयनं स्वकम् ।
प्राद्रवन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ।
दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ॥ ५
सा वै महानसे प्राप्य भीमसेनं शुचिस्मिता ।
सर्वश्वेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायनी ।
उपातिष्ठत पाञ्चाली वाशितेव महागजम् ॥ ६

चाद्यैव). S मन्येहमद्य वा श्वो वा. — d) Ś1 Dn1 D5 यम° (for पर°). — After 41, S (M2-5 om. lines 13-19) ins. a passage given in App. I (No. 18).

Colophon om. in D1.3; D2.7 read it in marg. — *Sub-parvan:* K1 B2.4.5 Dn D2.5.11.12 G2 M1-8 कीचकवध. — *Adhy. name:* B1.3.4 D9 सुदेष्णावाक्यं; D4 द्रुपदीवाक्यं; M1-8 द्रौपदीप्रलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 D2.6.10 15; D5 16; S 19 (T2 20).

☞ After adhy. 15, S (except M2.3.5; M4 marg. ins. lines 1-3 here and the whole adhy. after the last adhy. of this parvan) ins. an (addl.) adhy. given in App. I (No. 19), followed by (an addl.) colophon.

16

1 a) S सा सूतपुत्राभिहता. — b) Ś1 B2 Dn D11.12 राजपत्नी. B2.4 Dn D6-8.11.12 यशस्विनी; D1-4 सुदुःखिता; Cv समज्वलत् (as in text). — c) Ś1 एवं (for वधं). — d) S सूतपुत्रस्य (for सेना°). K1 भाषिणी; B3.4 D5.6 भाविनी. — e) D1-8 एवं सा (for एवाथ). — f) D1-8 शोकादुद्विग्नमानसा.

2 b) B2 Dn D1.3.5-7.9 T G सा; M अपि (for वै). — d) D1.3 वै; T G M3 च (for सा).

3 b) Dn1 स्वस्य; D2 वन- (for तस्य). D10 T G2 निश्चयं; Cr निर्णयं (as in text). — c) Dn1 कथं कार्यं (for क्व गच्छामि). — d) Dn1 सौख्यं (for कार्यं). Ś1 K D1.2.3 मया (for मम).

4 b) S तं (for वै). — cd) B कर्तास्त्यृते भीमात् (B4 भीमं); D7 कर्तास्ति वै भीमात्. S अन्यः कर्ता विना भीमं न मेद्य मनसेप्सितं.

5 a) D8 transp. रात्रौ and सा. Dn2 D11.12 तदुत्थाय च रात्रौ सा; S प्रादुर्भूते क्षणे रात्रौ. — b) K1 B4 सुखं; D8 स्वयं; D6 M1.5 शुभं; M2 शुभे; M3.4 शुभा (for स्वकम्). — S transp. 5^{cd} and 5^{ef}. — d) S (except M2.4.5) तथा (for कृष्णा). D2 बाष्प° (for नाथ°). — After 5^{cd}, N ins.:

343* भवनं भीमसेनस्य क्षिप्रमायतलोचना ।
[D4.9 जगाम (for क्षिप्रम्).]

— e) D1.2.5 आविष्टा; D9 तथा (for युक्ता). — f) D1.2 यश° (for मन°). — After 5, B D5-7.9 read st. 10 (with 349*).

6 a) D2.3 तं (for वै). S1 B (except B4) Dn D1.3.10-12 S Cv महानसं; Ca as in text. Ś1 D7.9 प्राप्ता; Ca v प्राप्य (as in text). — S transp. 6^{cd} and 6^{ef} (G1 om. 6^{cdef}); K2 om. 6^{cd}. — d) T G (G1 om.)

सा लतेव महाशालं फुल्लं गोमतितीरजम् ।
बाहुभ्यां परिरभ्यैनं प्राबोधयदनिन्दिता ।
सिंहं सुप्तं वने दुर्गे मृगराजवधूरिव ॥ ७
वीणेव मधुराभाषा गान्धारं साधु मूर्च्छिता ।
अभ्यभाषत पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ॥ ८

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भीमसेन यथा मृतः ।
नामृतस्य हि पापीयान्भार्यामालभ्य जीवति ॥ ९
तस्मिञ्जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम द्विषि ।
तत्कर्म कृतवत्यद्य कथं निद्रां निषेवसे ॥ १०
स संप्रहाय शयनं राजपुत्र्या प्रबोधितः । C. 4. 517 B. 4. 17. 16 K. 4. 22. 16

M4. 5 वृद्धा; M1–8 विद्धा (for जाता). B2. 4. 5 Dn1 D5 T1 M Ca. c. n. r (first time) त्रिहायणी; Cr (second time). v as in text. — After 6^cd, S (except G1; T om. line 1) ins.:

344* उपातिष्ठत पाञ्चाली भीमं कौरव्यमच्युतम् ।
　　मृगर्षभं यथा दृप्तं गन्धिनी वननिर्झरे ।

[(L. 2) T1 G2 महर्षभं. T1 G2. 3 सुप्तं (for दृप्तं). T1 G2 अर्थिनी (for गन्धिनी).]

— ^e) T1 G3 M उपासर्पत. — ^f) N वासितेव (K1 corrupt वाशिवते). B3 m. 5 D1–5 Ca. r. vp महावृषं; Dn D11. 12 Cc वरर्षभं; D7. 8. 10 Cv महर्षभं; D9 नरर्षभं; Cop. rp as in text.

7 S reads 7^ef, 7^cd then 7^ab. — ^ab) K1 महासालं. S सुजातं गोमतीतीरे सालं (G1 जाती-) वल्लीव पुष्पिता. — After 7^ab, N (except K D8. 10) ins.:

345* परिष्वजत पाञ्चाली मध्यमं पाण्डुनन्दनम् ।

[D1–3. 7 पर्यष्वजत; Ca परिष्वजति. D4 बाहुभ्यां (for पाञ्चाली). D2 सा भीमं; Ca. r मध्यमं (as above).]

— ^cd) D1–4 om. 7^cd. D6 सुप्तं प्राबोधयत्पतिं; D8 वायोः सुतमबोधयत् (for ^d). S अभिप्रसार्य बाहुभ्यां पतिं सुप्तं समाश्लिषत्. — ^e) S सं- (T1 G2 सा) प्रसुप्तं तदा (T G1. 2 °था) स्थाने (T1 G2 सिंहं). — After 7, N ins.:

346* भीमसेनमुपाश्लिष्यद्धस्तिनीव महागजम् ।

[K2 B2. 4 D5. 6. 8. 10 उपाश्लिष्य ह°; D1–4. 9 समाश्लिष्य ह°.]

— T G M4. 5 ins. after 7: B4 D2. 6 (all om. line 6) M1–3, after 8 (!):

347* परिस्पृश्य च पाणिभ्यां पतिं सुप्तमबोधयत् ।
　　श्रीरिवान्या महोत्साहं सुप्तं विष्णुमिवार्णवे ।
　　क्षौमावदाते शयने शयानमृषभेक्षणम् ।
　　यथा शची देवराजं रुद्राणी शंकरं यथा ।
　　ब्रह्माणमिव सावित्री यथा षष्ठी गुहं यथा । [5]
　　दिशागजसमाकारं गजं गजवधूरिव ।
　　भीमं प्राबोधयत्कान्ता लक्ष्मीर्दामोदरं यथा ।

[(L. 1) B4 D2. 6 परिसंस्पृश्य; M परिष्वज्य च. B4 D2. 6 सुप्तं प्राबोधयत्प्रियं (B4 °त्तदा) (for पतिं सुप्तम°). — (L. 2) B4 श्रीनिवेशं (for श्रीरिवान्या). B4 D2. 6 कृष्णम् (for विष्णुम्), and महा- (for इव). — (L. 3) B4 श्यामा सुकेशी (for क्षौमावदाते). — (L. 4) B4 D2. 6 सा शचीव सहस्राक्षं रुद्राणीव च शंकरं (B4 महेश्वरं). — (L. 5) B4 D2. 6 सावित्री चैव (B4 °त्रीव च) ब्रह्माणं गुहं षष्ठीव भाविनी. — (L. 7) B4 D2. 6 M1 कृष्णा; G1 कान्तं (for कान्ता).]

B4 D2. 6 cont.:

348* देवगर्भसमाभासं प्रियं प्रियमुदा प्रिया ।

[D2 °वचः; D6 °वचा (for °मुदा).]

8 ^a) D1. 3 वाणी च (for वीणेव). Ś1 Dn D11. 12 मधुरालापा; D1–4 स्वरसंपन्ना; S मधुरा(T G1. 2 °रं)रक्ता; Ca as in text. — ^b) Ś1 Dn D11. 12 Cc मूर्छती; Cr मूर्च्छिता (as in text). B1–3 Cap साधु गांधारमूर्छिता (cf. Cv); D1–5 गांधारस्वर(D4 °ग्राम)मूर्छिता; S स्वरं गांधार(G3 गांधर्व)माश्रिता; Ca as in text. — ^d) D10 भीमसेन-समीपगा; S कौरव्यं पांडुनंदनं. — After 8, B4 D2. 6 M1–3 ins. 347*.

9 Before 9, T G3 ins. द्रौपदी. — ^b) G1 यथालसः. — ^c) D5. 10 इह; D7 अपि (for हि). K ना मृतः स हि पापेयो; T G न मृतस्ते स (T2 हि) पापीयान्. — ^d) S भार्यामालंब्य.

10 B D5–7. 9 read (like the older printed ed.) 10 (with 349*), after 5. — Before 10, B D5–7. 9 ins. द्रौपद्युवाच; Dn D3. 8 सैरंध्र्युवाच. — ^b) D7 सेनानाथे; D8 सेनाध्यक्षे. D3. 8 महद्विषि. — ^c) Ś1 B1. 5 Dn2 D1. 7. 11. 12 Cn कृतवानद्य; G1. 3 कृतवत्येव (G1 °वं). — ^d) K तत्त्वं (for निद्रां). — After 10, N ins.:

349* 　　वैशंपायन उवाच ।
　　एवमुक्त्वाथ तां शालां प्रविवेश मनस्विनी ।
　　यस्यां भीमस्तदा शेते मृगराज इव श्वसन् ।
　　तस्या रूपेण सा शाला भीमस्य च महात्मनः ।
　　संमूर्छितेव कौरव्य प्रजज्वाल च तेजसा ।

[(L. 1) K1 B2 D3 तु (for अथ). D3 शयने (for तां शालां). D3 Cv संविवेश. D2 यश° (for मन°). — (L. 2) Dn1 तथा; D1–4 सदा (for तदा). — (L. 3) K2 D10 शय्या. Ca cites whole line as in text. — (L. 4) K1

C. 4. 517 B. 4. 17. 16 K. 4. 22. 16 उपातिष्ठत मेघाभः पर्यङ्के सोपसंग्रहे ॥ ११

अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम् ।
केनास्यर्थेन संप्राप्ता त्वरितेव ममान्तिकम् ॥ १२

न ते प्रकृतिमान्वर्णः कृशा पाण्डुश्च लक्ष्यसे ।
आचक्ष्व परिशेषेण सर्वं विद्यामहं यथा ॥ १३

सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
यथावत्सर्वमाचक्ष्व श्रुत्वा ज्ञास्यामि यत्परम् ॥ १४

अहमेव हि ते कृष्णे विश्वास्यः सर्वकर्मसु ।
अहमापत्सु चापि त्वां मोक्षयामि पुनः पुनः ॥ १५

शीघ्रमुक्त्वा यथाकामं यत्ते कार्यं विवक्षितम् ।
गच्छ वै शयनायैव पुरा नान्योऽवबुध्यते ॥ १६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

इव; B_8 अति-; D_8 अथ (for च). K_1 ओजसा (for तेजसा). D_4 प्रज्वलत्स्वेन तेजसा (for posterior half). **Ca** cites whole line as in text.]

— On the other hand, S ins. after 10:

350* वैशंपायनः ।

सुखसुप्तश्च तं शब्दं निशम्य स वृकोदरः ।
संवेदितः कुरुश्रेष्ठस्तोत्रैरिव महागजः ।

11 ^{a}) S स वै विहाय. — ^{b}) S यस्मिन्सुप्तः (for राजपुत्र्या). D_6 अवबोधितः; $D_{7.9}$ विबोधितः. — ^{c}) K_1 उपायामृदद (sic). K $D_{8.10}$ मोघाशः; $B_{3.4}$ $D_{5.6}$ सोभ्यासे; D_7 बाहुभ्यां; D_9 वाभ्यासं (for मेघाभः). D_{1-4} उद(D_4 °पा)तिष्ठत्तदा तूर्णं; S उदतिष्ठदमेयात्मा. — ^{d}) D_6 पर्यंकात्. S सोत्तरच्छदे. **Cv** cites सोपधाने. — After 11, S ins.:

351* उपविश्य च दुर्धर्षः पाञ्चालकुलवर्धिनीम् ।
[T $G_{2.3}$ उपवेश्य. G पांचालीं कुल°.]

12 ^{b}) D_8 बीभत्सुर् (for कौरव्यो). — Before 12^{cd}, T $M_{1.2}$ ins. भीमः. — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{3.8}$ अपि (for असि). D_5 केनात्र हेतुना प्राप्ता; T केनार्थेन च सं°. — ^{d}) D_8 M_8 ममांतिके.

13 ^{a}) $D_{1.3}$ transp. न and ते. — ^{b}) S त्वं भीरु (T G_2 त्वमभि-) (for पाण्डुश्च). — After 13^{ab}, S ins.:

352* प्रकाशं यदि वा गुह्यं सर्वमाख्यातुमर्हसि ।

— ^{c}) D_5 अद्य विशेषेण; S (except $G_{1.3}$) त्वमशेषेण; **Ca** परिशेषेण (as in text). — ^{d}) $Ś_1$ D_8 विद्यामहे; D_{1-3} विंद्यामहे (for विद्यामहं). **Ca.v** cite विद्यां.

14 ^{b}) $B_{1.3.5}$ प्रियं; $D_{1-3.8.10}$ S शुभं; **Cc** द्वेष्यं (as in text). $B_{1.3.5}$ अप्रियं; $D_{1-3.8.10}$ S अशुभं (for प्रियम्). — ^{cd}) $Ś_1$ $B_{2.3.5}$ $D_{5-7.9}$ ध्या($Ś_1$ B_8 धा; D_9 ध्य)स्यामि; **Cv** ज्ञास्यामि (as in text). D_{1-3} अहं; D_8 **Cv** तत् (for यत्). $B_{2.3.5}$ Dn $D_{5.7.9.11.12}$ क्षमं; **Cv** परं (as in text). S यद्यप्यसुकरं कर्म कृतमित्युपधारय.

15 ^{a}) D_8 कृष्णेति (for ते कृष्णे). — ^{b}) D_4 विश्राव्यः; **Ca** विश्वास्यः (as in text). D_{1-3} सर्ववस्तुषु. — ^{c}) $D_{7.9}$ अहमापद्गतां च त्वां. — ^{d}) D_8 मोचयामि; D_{10} मोक्ष्यामि च. D_{1-3} मोक्षयिष्याम्यसंशयं.

16 ^{a}) D_3 यथाकार्यं. — ^{b}) B_8 M_2 कामं (for कार्यं). — ^{c}) $Ś_1$ K D_4 M_5 त्वं; $D_{1-3.8}$ स्वं (for वै). $D_{1.3.4.8}$ शयनं चैव. — ^{d}) $Ś_1$ K B_2 यथा (for पुरा). D_2 तु; D_{7-9} च (for न). $Ś_1$ नान्येन बुध्यसे. $B_{1.3-5}$ $D_{5.6}$ S यावदन्यो न (B_1 नु; G_1 हि) बुध्यते. **Cv** cites अन्योऽवबुध्यते. — After 16, S ins.:

353* वैशंपायनः ।

सा लज्जमाना भीता च अधोमुखमुखी ततः ।
नोवाच किंचिद्वचनं बाष्पदूषितलोचना ।
अथाब्रवीद्भीमपराक्रमो बली
वृकोदरः पाण्डवमुख्यसंमतः ।
प्रब्रूहि किं ते करवाणि सुन्दरि
प्रियं प्रिये वारणखेलगामिनि ।

[(L. 2) T_1 बाष्पवारितलोचना; T_2 बाष्पपूरित°; G_1 बाष्पलोलेक्षणा तदा. — (L. 6) T_2 °राज°; G_1 °वाम°; M_8 °मत्त° (for °खेल°).]

Colophon om. in D_7 S; D_9 reads it in marg. — *Sub-parvan:* K_1 $B_{2.4.5}$ Dn $D_{4.6.8.10-12}$ कीचकवध. — *Adhy. name:* $B_{1.3}$ भीमानुमंत्रणं; B_4 भीमाभिमंत्रणः; D_{1-4} भीम(D_2 भीमसेन)प्रबोधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 B_4 $D_{6.10}$ 16; $D_{5.9.11}$ 17.

17

1 ^{a}) B Dn $D_{5-7.9-12}$ अशोच्यस्त्वं; T G अशोच्यता (for अशोच्यं नु). $Ś_1$ K_1 D_{1-4} तु; K_2 न; D_8 वै (for नु). — After अशोच्यं नु, $Ś_1$ *collations up to 4. 18. 24 are not available, as the pages of the MS. are stuck together.* T_2 $G_{1.2}$ तस्य (for तस्याः). — ^{b}) D_1

१७

द्रौपद्युवाच ।

अशोच्यं नु कुतस्तस्या यस्या भर्ता युधिष्ठिरः ।
जानन्सर्वाणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १
यन्मां दासीप्रवादेन प्रातिकामी तदानयत् ।
सभायां पार्षदो मध्ये तन्मां दहति भारत ॥ २
पार्थिवस्य सुता नाम का नु जीवेत मादृशी ।
अनुभूय भृशं दुःखमन्यत्र द्रौपदीं प्रभो ॥ ३
वनवासगतायाश्च सैन्धवेन दुरात्मना ।
परामर्शं द्वितीयं च सोढुमुत्सहते नु का ॥ ४
मत्स्यराज्ञः समक्षं च तस्य धूर्तस्य पश्यतः ।
कीचकेन पदा स्पृष्टा का नु जीवेत मादृशी ॥ ५
एवं बहुविधैः क्लेशैः क्लिश्यमानां च भारत ।
न मां जानासि कौन्तेय किं फलं जीवितेन मे ॥ ६
योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम भारत । C. 4. 529 B. 4. 18. 7 K. 4. 22. 42

राजा (for भर्ता). — ^{d}) D_4 कथं मां परि°; S किं मां (M मा) भीमानुपृच्छसि.

2 $Ś_1$ missing. — ^{a}) T_2 G_3 M यन्मा. Cc cites मा. $D_{4.10}$ °प्रमादेन; Cv as in text. — ^{b}) K_1 $D_{3.4}$ प्रतिकामी; T_1 प्रतिगामी; Cc.s.v as in text. K_2 D_7 पदाहनत्. — ^{c}) K_1 $D_{7.9}$ M_4 पर्षदो मध्ये; $B_{1.3.5}$ T G $M_{1-3.5}$ परिषन्मध्ये; B_2 $D_{1.3}$ Cc परिषदो मध्ये. B_4 Dn $D_{8.10}$ सभा(B_4 $D_{8.10}$ °भां)परिषदो (cf. Cs.v) मध्ये. — ^{d}) M मा (for मां). T G तन्मे मर्माणि कृंतति. — After 2, S ins.:

354* विकृष्टा हास्तिनपुरे सभायां राजसंसदि ।
दुःशासनेन केशान्ते परामृष्टा रजस्वला ।
क्षत्रियैस्तत्र कर्णाद्यैर्दृष्टा दुर्योधनेन च ।
श्वशुराभ्यां च भीष्मेण विदुरेण च धीमता ।
द्रोणेन च महाबाहो कृपेण च परंतप ।
साहं श्वशुरयोर्मध्ये भर्तृमध्ये च पाण्डव ।
केशे गृहीत्वैव सभां नीता जीवति वै त्वयि ।

[(L. 7) $G_{1.3}$ M केशे गृह्य सभां नीता त्वयि जीवति पांडव (M_{3-5} भारत).]

T_1 cont.:

355* विप्रमुक्ता ततश्चाहं नवे राज्याद्वनं गता ।
साहं वने दुर्वसतिं वसन्ती चाध्वकर्शिता ।
जटासुरपरिक्लेशात्प्राप्तापि सुमहद्भयम् ।

☞ The sequence of st. 3–6 in $B_{2.5}$ is 5, 6, 3, 4; while in $D_{5.6.9}$ it is 5, 4, 3, 6.

3 $Ś_1$ missing. — ^{a}) Dn_2 $D_{11.12}$ नाथ (for नाम). — ^{b}) $B_{1.2.5}$ Dn $D_{5.7.10-12}$ जीवति; $G_{1.3}$ जीवेच्च. — ^{c}) B Dn $D_{5-7.9-12}$ ईदृशं; D_{1-4} महद् (for भृशं). — ^{d}) B_4 $D_{5.7.9}$ अत्यंतं; D_6 अन्या तु; Cv अन्यत्र (as in text). $B_{4.5}$ $D_{5-7.9}$ ऋते (for प्रभो).

4 $Ś_1$ missing; D_7 om. 4–5. — ^{a}) T G_2 M (except M_3) वनवासगता चाहं. — ^{c}) Dn $D_{4.11.12}$ परामर्शः (some MSS. °र्षः); S परामृष्टा; Ca °मर्षं; Cc as in text. B_4 द्वितीयस्य; Dn $D_{11.12}$ °यो वै. D_{1-3} तत्; D_4 तु (for च). — ^{d}) B_4 D_9 अत्र; Dn_1 $D_{1-3.10}$ तु (for नु). — After 4, S ins.:

356* पथ्यां पर्यचरं चाहं देशान्विषमसंस्थितान् ।
दुर्गाञ्श्वापदसंकीर्णांस्त्वयि जीवति पाण्डव ।
ततोऽहं द्वादशे वर्षे वन्यमूलफलाशना ।
इदं पुरमनुप्राप्ता सुदेष्णापरिचारिका ।
परस्त्रियमुपातिष्ठे सत्यधर्मपथे स्थिता ।
गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्यामं च चन्दनम् ।
नित्यं पिंषे विराटस्य त्वयि जीवति पाण्डव ।
साहं बहूनि दुःखानि गणयामि न ते कृते ।

[(L. 1) M_5 विषमसंश्रितान्. — (L. 5) $M_{4.5}$ पुरस्त्रीमुपतिष्ठामि. — (L. 7) All MSS. पिङ्क्ष्ये (for पिंषे)! — (L. 8) $M_{1.2.5}$ कृते न ते (for न ते कृते).]

5 $Ś_1$ missing; D_7 om. 5 (cf. v. l. 4). — ^{a}) B_1 D_4 S मत्स्यराजसमक्षं; D_{10} °राजसमीपं. $B_{3.5}$ Dn D_2 S तु (for च). — ^{c}) Dn_1 $D_{2.3.10}$ $M_{1.5}$ परामृष्टा; Dn_2 $D_{11.12}$ पदा मृष्टा. — ^{d}) Dn $D_{5.8.11.12}$ जीवति.

6 $Ś_1$ missing. — ^{a}) $D_{5.8.10}$ S दुःखैः (for क्लेशैः). D_{1-3} एवं सुबहुभिः क्लिष्टां. — ^{b}) S पांडव (for भारत). — ^{cd}) D_7 transp. न and मां. D_8 तव जानामि दुःखार्तां (for °). M_2 साहं बहूनि दुःखानि गणयामि न ते कृते (= line 8 of 356*). — After 6, S ins.:

357* द्रुपदस्य सुता चाहं धृष्टद्युम्नस्य चानुजा ।
अग्निकुण्डात्समुद्भूता नोर्व्यां जातु चरामि भोः ।
कीचकं चेन्न हन्यास्त्वं शिलां बद्ध्वा जले म्रिये ।
विषमालोड्य पास्यामि प्रवेक्ष्याम्यथवानलम् ।
आत्मानं नाशयिष्यामि वृक्षमारुह्य वा पते ।
शस्त्रेणाङ्गं च भेत्स्यामि किं फलं जीवितेन मे ।

[(L. 1) M_5 प्रिया पुत्री (for सुता चाहं). — (L. 2) $M_{1.5}$ समुत्पन्ना. M_1 नोर्वीं; M_5 उर्वीं. T G_2 चराम्यहं; G_1

C. 4. 4. 529
B. 4. 18. 7
K. 4. 22. 42

सेनानीः पुरुषव्याघ्र स्यालः परमदुर्मतिः ॥ ७
स मां सैरन्ध्रिवेषेण वसन्तीं राजवेश्मनि ।
नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मम भवेति वै ॥ ८
तेनोपमन्त्र्यमाणाया वधार्हेण सपत्नहन् ।
कालेनेव फलं पक्वं हृदयं मे विदीर्यते ॥ ९
भ्रातरं च विगर्हस्व ज्येष्ठं दुर्द्यूतदेविनम् ।
यस्यास्मि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनन्तकम् ॥ १०
को हि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह ।
प्रव्रज्यायैव दीव्येत विना दुर्द्यूतदेविनम् ॥ ११
यदि निष्कसहस्रेण यच्चान्यत्सारवद्धनम् ।
सायंप्रातरदेविष्यदपि संवत्सरान्बहून् ॥ १२
रुक्मं हिरण्यं वासांसि यानं युग्यमजाविकम् ।
अश्वाश्वतरसंघांश्च न जातु क्षयमावहेत् ॥ १३
सोऽयं द्यूतप्रवादेन श्रिया प्रत्यवरोपितः ।

चरामहे. — (L. 3) T1 G2 M5 ग्रीवां (for शिलां). — (L. 5) M4 पातये (for वा पते). — (L. 6) G2 छेत्स्यामि (for भेत्स्यामि).]

7 Ś1 missing. — b) B2 सारथिः; D1–3 नामतः (for भारत). — d) N (except K1 D10; Ś1 missing) श्यालः (for स्यालः).

8 Ś1 missing. — a) K1 B2.5 °वेशेन; B4 सैरिंध्रि°. — b) K2 B2.3m.5 D1.3.5.7.10 M2 चरंतीं (for वसन्तीं). — d) B2 D1–4.6.8 S (except T2 M5) transp. मम and भव.

9 Ś1 missing. — a) T G तेनैवमुच्यमानायाः; M तेनैवं (M8 °व) चोद्यमानायाः. — b) B (except B4) D5.7 सपत्नजित्; D1.8 सपत्नहा; S अरिसू(G3 °पू)दन. — c) B5 एवं; D10 च; S (except T2) एव (for इव). — d) B1.3 व्यदीर्यत. — After 9, S ins.:

358* शरणं भव कौन्तेय मा संगच्छ युधिष्ठिरम् ।
निरुद्योगं निरामर्षं निर्वीर्यमरिमर्दन ।
मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ।
विजानामि तवामर्षं बलं वीर्यं च पाण्डव ।
ततोऽहं परिदेवामि चाग्रतस्ते महाबल ।
यथा यूथपतिर्मत्तः कुञ्जरः षाष्टिहायनः ।
भूमौ निपतितं बिल्वं पद्भ्यामाक्रम्य पीडयेत् ।
तथैव च शिरस्तस्य निपात्य धरणीतले ।
वामेन पुरुषव्याघ्र मर्द पादेन पाण्डव ।
स चेदुद्यन्तमादित्यं प्रातरुत्थाय पश्यति ।
कीचकः शर्वरीं व्युष्टां नाहं जीवितुमुत्सहे ।
शापितोऽसि मम प्राणैः सुकृतेनार्जुनेन च ।
युधिष्ठिरस्य पादाभ्यां यमयोर्जीवितेन च ।
यत्कीचकवधं नाद्य प्रतिज्ञास्यसि भारत ।

[(L. 1) T1 G2 स्म गच्छेर्; M1.2 स्म गच्छ (for संगच्छ). — (L. 2) G2 M1.5 °नंदनं (for °मर्दन). — (L. 5) G2 M5 वृकोदर (for महा°). — (L. 7) T1 G1.3 आक्षिप्य (for आक्रम्य). — (L. 8) M2.5 तथोपमं (for तथैव च). — (L. 12) T2 G3 M5 अर्जुनस्य (for अर्जुनेन). — (L. 14) T2 G2 M2.3 °जानासि (for °ज्ञास्यसि).]

10 Ś1 missing. — a) D7 ते; D8 वै (for च). D1.8 विगर्ह स्वं; D5–7 विगर्हेयं (D6 °हं). — b) D4 दुर्धूतदेवनं; D10 °वादिनं; Ca as in text. — D4 (hapl.) om. 10c–11d. — c) D8 कारणात् (for कर्मणा). — d) B2 D8 T1 M2 अनंतरं; D7 अनर्थकं (for अनन्तकम्). — After 10, T1 ins.:

359* एषां मुख्यतमो ज्येष्ठो भवेत्तु कुलपांसनः ।
भ्रातरं त्वरमन्वीयुस्तेऽपि शालीनबुद्धयः ।

11 Ś1 missing; D4 om. 11 (cf. v. l. 10). — b) B2 सर्वस्वमनुजैः सह; S सपुत्रपशुबांधवं. — c) K प्रव्रज्यायै नु; D5 °यै च (for °यैव). Ca cites प्रव्रज्याय (cf. Cr). D5m.7 प्रव्रज्यामुपसेवेत; D8 प्रव्रज्यायै प्रदीप्येत; S प्रव्रजेत महारण्यं (M1–4 °ण्ये). — d) S अजिनैः (T G2 अनुजैः) परिवारितः (T1 G3 °तं).

12 Ś1 missing. — a) K D1–3.7 °सहस्रस्य; B2.5 S Cap °सहस्राणि; Ca (cf. Cv) as in text. — b) Dn2 D11.13 यथा; Ca यच्च (as in text). G3 M2.3 वा (for च). K2 D2.4.8 G2 M2.3.5 सारवर्धनं; Ca.v °वद्धनम् (as in text). D1.3 बंधनात्सारयेद्धनं. — c) Ca.rp (Arj.) प्रातर्देयम्; Cr (cf. Cv) सायंप्रातर् (as in text). — d) S अपि संवत्सरायुतं.

13 Ś1 missing. — a) K रत्नं; D5 रूप्यं; D6 वस्त्रं; Ca.v रुक्मं (as in text). K सुवर्णं; Ca.r.s.v हिरण्यं (as in text). — b) D1–4 दासीदासम्; D7.9 M यानयुग्यम्; Ca.c यानं युग्यम् (as in text). Cs cites युग्यं. — c) K2 B (except B4) Dn D6.9–12 °संघाश्च; D1.2.7 °संघातं; D3 °संधानं; D8 °संघाता; S अश्वाश्च रथसंघाश्च; Ca as in text. — d) D1–4 M आनयेत्; T G आव्रजेत्; Crp (Arj.) आवहेत् (as in text). D8 क्षयं ननु समाविशेत्; Ca as in text.

14 Ś1 missing. — a) T G2 योयं. D1–4 °प्रमा(D4 °प्रसा)देन; G1.3 °प्रसंगेन; M1 °प्रभावेन; Ca as in text. — b) B2 D7–10 T G M5 Cv श्रियः (G2 °यं). T G

तूष्णीमास्ते यथा मूढः स्वानि कर्माणि चिन्तयन् ॥ १४
दश नागसहस्राणि पद्मिनां हेममालिनाम् ।
यं यान्तमनुयान्तीह सोऽयं द्यूतेन जीवति ॥ १५
तथा शतसहस्राणि नृणाममिततेजसाम् ।
उपासते महाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरम् ॥ १६
शतं दासीसहस्राणि यस्य नित्यं महानसे ।
पात्रीहस्तं दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ १७
एष निष्कसहस्राणि प्रदाय ददतां वरः ।
द्यूतजेन ह्यनर्थेन महता समुपावृतः ॥ १८
एनं हि स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ।
सायंप्रातरुपातिष्ठन्सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १९
सहस्रमृषयो यस्य नित्यमासन्सभासदः ।
तपःश्रुतोपसंपन्नाः सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ २०
अन्धान्वृद्धांस्तथानाथान्सर्वान्राष्ट्रेषु दुर्गतान् ।
बिभर्त्यविमना नित्यमानृशंस्याद्युधिष्ठिरः ॥ २१
स एष निरयं प्राप्तो मत्स्यस्य परिचारकः । C. 4. 547 B. 4. 18. 25 K. 4. 22. 69

चैवाव°; M पर्यव° (for प्रत्यव°). D$_{1-3}$ ऐश्वर्यादवरोपितः. — ^{d}) K D$_{7}$ कार्याणि (for कर्माणि). K G$_{2}$ M (except M$_{5}$) अचिंतयन्.

15 Ś$_{1}$ missing. — ^{a}) S पुरा शत(M दश)सहस्राणि. — K$_{2}$ (hapl.) om. 15^{b}–16^{a}. — ^{b}) B$_{1}$ Dn D$_{11.12}$ हयानां; S दंतिनां; Cc.r.v पद्मिनां (as in text). D$_{8}$ पद्मिनो हेमशालिनः; Ca as in text. — ^{c}) B$_{1.3}$ अनुगच्छंति (for अनुयान्तीह). S स्म (for इह).

16 Ś$_{1}$ missing. — ^{a}) K$_{2}$ om. 16^{a} (cf. v. l. 15). Dn D$_{11.12}$ G$_{1}$ रथाः; T$_{1}$ M$_{3}$ यथा (for तथा). M$_{1.4}$ दश° (for शत°). — ^{b}) B$_{1.3-5}$ D$_{6}$ राज्ञाम्; S स्त्रीणाम् (for नृणाम्). B$_{2}$ Dn$_{1}$ नृपाणाममितौजसां; Dn$_{2}$ D$_{3.8.11.12}$ नृपाणामति(D$_{8}$ °पि)तेजसां. — B$_{4}$ om. 16^{c}–18^{d}. — ^{c}) B Dn D$_{5.9-12}$ उपासंत; D$_{1-4}$ °संते; D$_{7}$ °संति. D$_{4}$ महात्मानं; S स्म राजानं (for महाराजम्).

17 Ś$_{1}$ missing; B$_{4}$ om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{a}) B (B$_{4}$ om.) Dn D$_{5-7.11.12}$ S °सहस्राणां. — ^{b}) B$_{3.5}$ D$_{5.8}$ transp. यस्य and नित्यं. D$_{1-4}$ यस्य विप्रानुपासते. — ^{c}) K$_{1}$ पात्रीहस्तां; K$_{2}$ B$_{1}$ Dn$_{1}$ D$_{1-3.6.8}$ °हस्ताः; S पात्रहस्ताः (T$_{1}$ °स्तं). D$_{1-4}$ दिवा रात्रौ; T$_{2}$ यथान्यायं. — ^{d}) D$_{3.7.9}$ G$_{2}$ भोजयत्युत.

18 Ś$_{1}$ missing; B$_{4}$ om. 18 (cf. v. l. 16). — ^{a}) D$_{4}$ एवं; D$_{6}$ एको; D$_{8}$ हेम- (for एष). B$_{5}$ D$_{4.7.9}$ °सहस्राणां. — ^{b}) B$_{5}$ प्रदात्वा; D$_{2.6.9}$ प्रदाता; D$_{4}$ प्रादाच्च; D$_{5}$ प्रददे (for प्रदाय). S दत्वा प्रातर्दिने दिने. — ^{d}) K समुपाहृतः; B$_{2}$ Dn D$_{3.11.12}$ Cvp(?) °श्रितः; D$_{8}$ °कृतः; Cv as in text.

19 Ś$_{1}$ missing. — ^{a}) K B$_{2}$ D$_{4}$ एवं हि; T यमेनं; G M एनं सु- (for एनं हि). K रससंपन्ना. — ^{c}) S सुसं (for सायं-). — After 19, T$_{1}$ ins. a passage of 9 lines given in App. I (No. 20).

20 Ś$_{1}$ missing. — ^{c}) D$_{1-3}$ वृत्त- (for तपः-). — ^{d}) B$_{4}$ प्रपूजिताः; D$_{1.2}$ सुपूजिताः; D$_{3}$ तु पूजिताः (for उपस्थिताः). D$_{7.9.10}$ सर्वकामसुखोचिताः; D$_{8}$ सर्वे कामैरुपाश्रिताः. — After 20, B Dn D$_{2}$(marg.).$_{4}$(om. lines 5–6).$_{5-7.9-12}$ ins.:

360* अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ।
अप्रतिग्राहिणां चैव यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
दश चापि सहस्राणि सोऽयमास्ते नरेश्वरः ।
आनृशंस्यमनुक्रोशं संविभागस्तथैव च ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि सोऽयमास्ते नरेश्वरः ।

[(L. 1) Cc.r cite स्नातकाः. — (L. 2) B (except B$_{1}$) D$_{2.6}$ °द्दासीकमेकैकं. — (L. 4) Cr cites दश चापि सहस्राणि. — (L. 5) B$_{3.4}$ D$_{5.7.10}$ अनुक्रोशः; D$_{2}$ अनुप्राप्तः. D$_{6}$ संविभागित्वमेव च. Cc cites संविभागः. — (L. 6) D$_{2}$ युधिष्ठिरः (for नरे°).]

21 Ś$_{1}$ missing. B (except B$_{1}$) D$_{5.7.9}$ transp. 21^{ab} and 21^{cd}. — ^{a}) K आर्तान् (for अन्धान्). B$_{4}$ D$_{1.3.9}$ बालान्; D$_{8}$ सर्व- (for अनाथान्). — ^{b}) B$_{1}$ Dn$_{2}$ D$_{6.8.11.12}$ बालान्; D$_{1-4}$ S सर्व- (for सर्वान्). D$_{2.4}$ S दुःखितान्; D$_{8}$ निर्गतान् (for दुर्गतान्). B$_{3-5}$ D$_{5.7.9}$ स्वराष्ट्रे सर्वदुर्गतान्. — ^{c}) B$_{1}$ om. 21^{c}. K$_{2}$ अविधिना; D$_{4}$ मतिमान्; S अन्नार्थिनो (for अविमना). B$_{2-5}$ Dn D$_{5.7.9.11.12}$ बिभर्ति विविधान्राजा (D$_{7.9}$ °धाकारान्). — B Dn D$_{5.7.9.11.12}$ ins. after 21^{c} (B$_{1}$, which om. the first line also, ins. after 21^{ab}):

361* धृतिमान्सत्यविक्रमः ।
संविभागमना नित्यं.

[(L. 2) B D$_{5}$ यः संविभज्य विनयाद्. Cf. Co.]

22 Ś$_{1}$ missing. K G$_{1}$ om. 22; D$_{4}$ (hapl.) om. 22–25. — ^{a}) M$_{2}$ एव (for एष). D$_{1.3}$ निलयं; Ca.s.v निरयं (as in text). — ^{b}) T$_{2}$ M मात्स्यस्य. — ^{c}) S (G$_{1}$ om.) विदितो (G$_{3}$ विहिता) (for देविता). B D (except

4. 548 / 3. 4. 18. 25 / C. 4. 22. 69

सभायां देविता राज्ञः कङ्को ब्रूते युधिष्ठिरः ॥ २२
इन्द्रप्रस्थे निवसतः समये यस्य पार्थिवाः ।
आसन्बलिभृतः सर्वे सोऽद्यान्यैर्भृतिमिच्छति ॥ २३
पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन्वशवर्तिनः ।
स वशे विवशो राजा परेषामद्य वर्तते ॥ २४
प्रताप्य पृथिवीं सर्वां रश्मिवानिव तेजसा ।
सोऽयं राज्ञो विराटस्य सभास्तारो युधिष्ठिरः ॥ २५
यमुपासन्त राजानः सभायामृषिभिः सह ।
तमुपासीनमद्यान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवम् ॥ २६
अतदर्हं महाप्राज्ञं जीवितार्थेऽभिसंश्रितम् ।
दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ २७
उपास्ते स्म सभायां यं कृत्स्ना वीर वसुंधरा ।
तमुपासीनमद्यान्यं पश्य भारत भारतम् ॥ २८
एवं बहुविधैर्दुःखैः पीड्यमानामनाथवत् ।
शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ॥ २९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

Dn D9.11.12; D4 om.) राजा; G3 राज्ञा. — ^{d}) B D (except Dn1; D4 om.) कंकं ब्रूते (D8 कंकव्याजो); T G3 M5 कंको नाम; G2 M1–4 कंकनामा. B3 (m as in text). 4 Dn2 D5.6.10.11 युधिष्ठिरं. Cn (in prose order) कंको ब्रूते युधिष्ठिरः (as in text); Cnp कंकब्रतयुधि°.

23 Ś1 missing; D4.9 om. 23 (cf. v. l. 22). — ^{b}) T2 G2 M3 तस्य. — ^{c}) K सुलभते; D7 S (except M3) बलिकराः; D8 बलिप्रदाः; Cc as in text. D6 सद्यः (for सर्वे). — ^{d}) B3 D5.7 सोद्य वै; D6 सोन्याद्वै; S (except M3) Cv सोन्येभ्यो (for सोऽद्यान्यैर्). K Dn2 D1.5.11 T2 G1.2 M4.5 भूतिम्; D8 M2 भूमिम् (for भृतिम्). Cc has भृतिः. D5 m बलिजीविकः; D7 भृतिजीविकः (for भृतिमिच्छति).

24 Ś1 missing; D4 om. 24 (cf. v. l. 22). — ^{a}) D5.7–9 पृथिव्यां; Ca.c.r पार्थिवाः (as in text). — ^{c}) T2 स च वै; G1 समरे (for स वशे). D10 T G राज्ञां; M1.2 राज्ञः (for राजा). — ^{d}) D10 अनु- (for अद्य).

25 Ś1 missing; D4 om. 25 (cf. v. l. 22). — ^{a}) S संप्राप्य (for प्रताप्य). D8 मेदिनीं; T2 G2 वसुधां (for पृथिवीं). — ^{b}) B D5.6.12 S रश्मिमानिव. — ^{c}) S (except M1.2) सोद्य (for सोऽयं).

26 Ś1 missing. — ^{a}) B1.3 यमुपासत; D10 समुपासंत; M यमुपासंति. T G M5 राजानं. — ^{b}) D1.3 वृष्णिभिः सह; S ऋषिसत्तमाः. — ^{c}) = 28^c. D2 उपासतम्; D7 °संतम् (for उपासीनम्). B3 एनं (for अन्यं). D4 सोद्य मत्स्यमुपासीत. — ^{d}) D4 T2 G2 पश्य भारत भारतं (= 28^d). — After 26, N (except K1 D1.3.4.8; D2 marg. *sec. m.*) ins.:

362* सदस्यं समुपासीनं परस्य प्रियवादिनम् ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिरं शोको न विशेत्कमसंशयम् ।

[Ca cites the pratīka of this stanza, while Cv cites उपासीनं. — (L. 2) B1 Dn D11.12 कोपो (for शोको). D2 अतः परं (for असंशयम्). K2 D10 न स्यात्कस्य न संशयः; B1 Dn D11.12 वर्धते मामसंशयं.]

27 Ś1 missing; D4 om. 27–28; D8 om. 27. — ^{a}) D2 m हतमर्थं; D7.9 तदनर्हं; S अनवद्यं (for अतदर्हं). B3 D9 महत्प्रज्ञं; D1–3 महाभागं. — ^{b}) K2 D10 जीवितार्थो; D7 °तार्थी. K2 हि संप्रियं; B1.3 D1–3 -भि(D1–3 हि)संवृतं; Dn D11.12 -भिसंस्थितं; D2 m समाश्रितं; D5.7 -न्य(D7 न)संश्रितं. S जीविता(M4 °का)र्थेन संवृ(T2 सांप्र)तं. — ^{c}) D1–3 तं दृष्ट्वा कस्य नो दुःखं. — ^{d}) S धर्मराजं (for धर्मा°).

28 Ś1 missing; D4 om. 28 (cf. v. l. 27). — ^{a}) G1.3 उपासते (for उपास्ते स्म). D7.9 उपास्ते यं समस्तेयं. — ^{b}) B5 कृत्स्ना देवी; D10 (by transp.) वीर कृत्स्ना; S कृत्स्नापि च (M4 कृत्स्ना चापि); Ca as in text. — ^{c}) = 26^c. B2 तद् (for तम्). B2 D5.7.9 उपासंतम्. B1.5 Dn D11.12 अपि (for अद्य). D1–3 तमुपासीन(D3 °त)मत्स्यस्य. — ^{d}) D1–3 पश्य भारत पांडवं; D5 (before corr.) T G2 पश्य पांडव पांडवं (= 26^d); D6 पश्यता बत भारतं; D8 जीवितार्थिनमागतं.

29 Ś1 missing. — ^{b}) D6 अथाब्रवीत् (for अनाथवत्). — ^{d}) G1 चापि (for भीम). D1.3 प्रपश्यसि; M4 अनुपृच्छसि (for न प°).

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* B Dn D9–12 कीचकवध. — *Adhy. name:* B1.3.5 द्रौपदीवाक्यं; D1–4.8 द्रौपदीवि(D4.8 °प्र)लापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 B4 D6.10 17; D5.11 18.

१८

द्रौपद्युवाच ।
इदं तु मे महद्दुःखं यत्प्रवक्ष्यामि भारत ।
न मेऽभ्यसूया कर्तव्या दुःखादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ १
शार्दूलैर्महिषैः सिंहैरागारे युध्यसे यदा ।
कैकेय्याः प्रेक्षमाणायास्तदा मे कश्मलो भवेत् ॥ २
प्रेक्षासमुत्थिता चापि कैकेयी ताः स्त्रियो वदेत् ।
प्रेक्ष्य मामनवद्याङ्गी कश्मलोपहतामिव ॥ ३
स्नेहात्संवासजान्मन्ये सूदमेषा शुचिस्मिता ।
योध्यमानं महावीर्यैरिमं समनुशोचति ॥ ४
कल्याणरूपा सैरन्ध्री बल्लवश्चातिसुन्दरः । C. 4. 565 B. 4. 19 9 K. 4. 22. 82

18

☞ Collations of Ś1 not available up to 24 (cf. v. l. 4. 17. 1).

1 S (which cont. the preceding adhy.) om. the ref. — a) S (except M5) दुःखतरं (for महद्दुःखं). B (except B2) D5.7.9 इदं तु दुःखं कौंतेय. — b) T G त्वां; M त्वा (for प्र-). G1.3 तच्छ्रुणु (for भारत). B4.5 D5.7.9 ममा(D9 माम)सह्यं निबोध तत्. — c) B5 D1.3 न ते; D7 ते न (for न मे). D8 M2 ह्यसूया (for ऽभ्यसूया). — d) G1.3 दुःखम् (for दुःखाद्). T2 G2 एवं; M2 एव; M3 एतं (for एतद्). B1 D5 M5 ब्रवीमि ते. — After 1, N (K1 D3 om. lines 3–4; D1 om. lines 3–6; D8.10 om. lines 7–8) ins. the foll. passage, of which T G ins. line 8 only after 2:

363* सूदकर्मणि भीम त्वमसमे भरतर्षभ ।
ब्रुवन्बल्लवजातीयः कस्य शोकं न वर्धयेः ।
सूपकारं विराटस्य बल्लवं त्वां विदुर्जनाः ।
प्रेष्यत्वं समनुप्राप्तं ततो दुःखतरं नु किम् ।
यदा महानसे सिद्धे विराटमुपतिष्ठसि । [5]
ब्रुवाणो बल्लवः सूदस्तदा सीदति मे मनः ।
यदा प्रहृष्टः सम्राट् त्वां संयोधयति कुञ्जरैः ।
हसन्त्यन्तःपुरे नार्यो मम तूद्विजते मनः ।

[Before line 1, D6 ins.:

363a* सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठस्त्वं च भीम महाबलः ।

— (L. 1) K1 हीनं; K2 B4 Dn1 D1.2.4.5 Cn हीने (for भीम). K त्वाम्. K D3 असमं; B4 D10 आत्मानं; D4 अधमे; Cv असमे (as above). — (L. 2) K °जातीयं; Cr °जातीयः (as above). D1–4 ब्रुवन्मे (D2 °वंस्ते) बल्लवो नाम (D4 ब्रुवन्बल्लवनामेति) तेन मे शुष्यते (D4 मुह्यते) मनः. — (L. 3) D4 बुधाः (for जनाः). — (L. 4) B2 °प्राप्तः; D6 °प्राप्य (for °प्राप्तं). — (L. 5) D6.10 °तिष्ठसे. — (L. 6) D6 करालो (for ब्रुवाणो). D4.7.9 बल्लवं सूदं. — (L. 7) K Dn2 D7–9.11.12 च हृष्टः (for प्रहृष्टः). D7.9 संप्राप्य (for सम्राट् त्वां). K B4 D5 स (for त्वां). D1.2 स यदा हृष्टसाम्राज्यः (for prior half). K B4 D1.2.5.7.9 स्वां योधयति; D6 योधयिष्यति (for संयोध°). — (L. 8) D7.9 वै वेपते (for तूद्विजते). T G मम चेष्टां निरीक्ष्य च (for posterior half).]

2 Ś1 missing. — a) S नागैः (for सिंहैः). — b) B3 D1.4.8.11 S अगारे; D7 अपारैर्; D9 अपरैर् (for आगारे). B1 Dn1 D10.12 योध्यसे; B5 D3.6 योध्यते; S योत्स्यसे (for युध्यसे). D3.11 S सदा (for यदा). — c) B3.4 D5 कैकेय्यां °माणायां. — d) B1–3 D1–4.5 (by corr.).7 Cc.s कश्मलं; Ca as in text. Dn2 D6.11.12 S (except G3) -भवत् (for भवेत्). — After 2, T G ins. line 8 of 363*. — Dn D6 (marg.).11.12 M ins. after 2: T G, after line 8 of 363*:

364* तत उत्थाय कैकेयी सर्वास्ताः प्रत्यभाषत ।

3 Ś1 missing; S om. 3^{ab}; D6 reads 3 in marg. — a) K1 प्रेक्ष्य समुत्थिता; B D प्रेष्याः (B1–3.5 °क्षा-; B4 D6 °क्षाः; D8 °क्ष्याः) समुत्थिताः (D1.3 प्रेक्ष्य ते उत्थिता; D2 प्रेक्ष्या समुचिता; D4 प्रेक्षे समुत्थिता). Cc.rp (Cat.) cite प्रेक्षाः, Cr प्रेष्याः and समुत्थिताः. K2 D1–3 वापि. — b) B1.2.5 Dn D4.7.8.11.12 कैकेयीं. K1 भवेत्; B D1.6.7 वदत्; Dn1 ब्रुवन्; Dn2 D2.8–12 वदन् (for वदेत्). — c) N (except D1.4–6.10; Ś1 missing) G2 अनवद्यांगीं. — d) S कश्मलाभि°.

4 Ś1 missing. — a) D1–3 स्नेहं. D1–3 संवासजं; T G M2.3 संवासनाद्; M1.4.5 संवादजाद्. B1.5 Dn D11.12 धर्मात्; S एव (for मन्ये). — b) D6 सूदस्य (for सूदम्). B5 एव; D8 एनं (for एषा). S सदा (T2 यथा; G2 यदा) वै चारुहासिनी. — After 4^{ab}, B2 D6 ins.:

365* एकान्तार्पितभावेन बल्लवं चारुहासिनी ।;

while B4 ins.:

366* तस्माच्छोचति भावेन दुष्करं चारुहासिनी ।
युध्यमानं मृगैर्व्याघ्रैर्नूनं च समबुध्य तम् ।
सौहार्दादगतत्रासाद्यस्मात्समनुशोचति ।

— c) B5 S युध्यमानं. K D6 महावीरैः; D1–3 महावीर्य.

C. 4. 566 B. 4. 19. 10 K. 4. 22. 82 स्त्रीणां च चित्तं दुर्ज्ञेयं युक्तरूपौ च मे मतौ ॥ ५
सैरन्ध्री प्रियसंवासान्नित्यं करुणवेदिनी ।
अस्मिन्राजकुले चेमौ तुल्यकालनिवासिनौ ॥ ६
इति ब्रुवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमवेदयत् ।
क्रुध्यन्तीं मां च संप्रेक्ष्य समशङ्कत मां त्वयि ॥ ७
तस्यां तथा ब्रुवत्यां तु दुःखं मां महदाविशत् ।
शोके यौधिष्ठिरे मग्ना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ८
यः सदेवान्मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत् ।
सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ॥ ९
योऽतर्पयदमेयात्मा खाण्डवे जातवेदसम् ।
सोऽन्तःपुरगतः पार्थः कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥ १०
यस्माद्भयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात् ।
स लोकपरिभूतेन वेषेणास्ते धनंजयः ॥ ११
यस्य ज्यातलनिर्घोषात्समकम्पन्त शत्रवः ।

— ^{d}) B1.4.5 Dn D5.7–12 इयं; M2 भीमं; M8 इदं (for इमं). B4.5 D5 यदनु°; D1–3 °शोचते; D9 यदभि°.

5 Ś1 missing. — ^{a}) B4 D6 सैरिंध्री. — ^{b}) S वल्लल: (for बल्लवः). B2.3 Dn D4.5.10–12 T G2 M अपि सुंदरः; G3 अरिसूदनः. — ^{c}) B1.3.5 तु चित्तं; Dn1 D1.2.4.5 M चित्तं च; Dn2 D9.11.12 वृत्तं च; D3 च वृत्तं; D6.8 G3 चित्तं हि; D7 वृत्तं हि; T G2 चित्तं तु; G1 हि चित्तं (for च चित्तं). B4 स्वज्ञेयं; D1 विज्ञेयं (for दुर्ज्ञेयं). — ^{d}) D1.12 युक्तरूपं; G1.3 °रूपो. B1.3 D5 तु; D8 S हि (for च). G1.3 मे मतिः.

6 Ś1 missing. — ^{a}) B4 D6 सैरिंध्री. B1.3.4 T G2.3 M5 प्रियसंवादा; Dn1 D1.2.4.6.12 M1–4 °संवासा; D5.9 च प्रिया चास्य; D8 चिरसंवासा; Cs as in text. — ^{b}) K B5 Dn D4.6.7.9.11.12 Cs.v करुणवादिनी; D5 कल्याणवादिनी. — ^{c}) Dn D11.12 T G2 चोभौ (for चेमौ). — ^{d}) G1 °निवेशिनौ; G3 चिरकालनिवासिनं.

7 Ś1 missing. — ^{b}) D2.3 समां; T M2.4 साम्ना; M5 सा वै (for सा मां). B1.3 D6 Cc.r अखेदयत्; B2.5 Dn D9.11.12 अतर्ज°; B3m.4 D5 Crp अतेज°; D2 अनोद°; D3.4.8 Cv अवेक्षते (D4 °ति); S अजीजपत् (for अवेदयत्). — ^{c}) K1 क्रुधंतीं; K2 कुप्यंतीं; D1.3.4 क्रुद्धीं (D4 °द्धा) च; D2 त्रस्यंतीं (for क्रुध्यन्तीं). D7.9 अपि (for मां च). D1.3.4 ततः प्रेक्ष्य (for च संप्रेक्ष्य). — ^{d}) D1.3 समाशंकेति; D4.5 S पर्यशंकत (for सम°). Dn1 मे; D2.4 सा (for मां). D1 इति; D3 अति; D7.9 इयं (for त्वयि).

8 Ś1 missing. — Before 8, M4 ins. वैशं. — ^{a}) D1–3 तस्यामेवं; D6 (by transp.) तथा तस्यां; D7.9 तस्यास्तथा. K1 Dn1 D1–3 G1 M4.5 ब्रुवंत्यां तु; D8 वदंत्यास्तु; D9 ब्रुवंत्यास्तु; G3 ब्रुवाणायां; M2 ब्रुवत्यां च. — ^{b}) D1–4 मे (for मां). D8.10 समुपाविशत् (for महदा°). S भीमो भीमपराक्रमः. — After 8^{ab}, N (except K1 D1–4.8) ins.:

367* त्वय्येवं निरयं प्राप्ते भीमे भीमपराक्रमे ।
[K2 B3 निरये. B4 भीम भीमपराक्रमैः. Ca cites निरयं.]

On the other hand, S ins. after 8^{ab}:

368* नोवाच किंचिद्वचनं संरम्भाद्रक्तलोचनः ।
ज्ञात्वा तु रुषितं भीमं द्रौपदी पुनरब्रवीत् ।
[(L. 2) T2 अति-; G3 तं (for तु).]

9 Ś1 missing. — Before 9, D2 T2 ins. द्रौपद्युवाच. — ^{a}) B1.3 D5 G1.3 M5 तु; B4 D8.10 च (for स-). — ^{b}) B Dn D4.9.11.12 S सर्वान्; D5.6 साध्यान् (for सर्पान्). T G2 om. च. — $9^{cd} = 16^{ab}$. — ^{d}) B2 D2 कन्यानां वर्तको; D10 कन्यां नर्तयते; S कन्यानर्तनको. — After 9, B4 ins.:

369* यस्य ज्यातलनिर्घोषात्समकम्पत मेदिनी ।
सोऽद्य पार्थो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ।
[Line 1 = 17^{ab} (with v. l.). — Line 2 = 9^{cd} (with v. l.).]

10 Ś1 missing. — ^{b}) D2 हव्यवाहनं (for जातवेदसम्). — ^{c}) T1 G1.3 M3 पार्थ (for पार्थः). — ^{d}) K कुंभे; Dn1 क्षंयो (? अक्षय्यो); D4 कोपे; D8 गर्ते (for कूपे). D5 सीदति (for संवृतः).

11 Ś1 missing. — ^{b}) D5.10 पुरुषर्षभ. — ^{d}) K1 B2.5 वेशेन. D1 च; D8 इव (for आस्ते). — N (except D4) ins. after 11 (D7.9, after 14):

370* यस्य ज्याक्षेपकठिनौ बाहू परिघसंनिभौ ।
स शङ्खपरिपूर्णाभ्यां शोचन्नास्ते धनंजयः ।
[(L. 1) K D1.3 ज्याक्षेपविहितौ; D2m ज्याघातकठिनौ; D7 (m as in text).9 ज्याघोषनिहतौ. D1.3 परिघसंमतौ; D6 कृतकिणावुभौ. Cv glosses on both lines.]
— After 11, the sequence of M3 is: 19^{cd}–23, 378* (lines 1–8), 12^{ab}, 371*, 12^{cd}–19^{ab}, 378* (lines 9–10), 31, 33^{cd}, 32, 34^{ab}, 24^{ab}, 30^{ab}, 24^{cd}–30, 34^{cd}–36 ।

12 Ś1 missing. M5 reads 12–13 after 16^{ab}. D3 om. 12^{ab}. — ^{a}) B4.5 ज्याक्षेप(B5 °घोष)निर्घोषात्; D7.9 M5 ज्यातलघोषेण. — After 12^{ab}, S ins.:

371* षण्डरूपं वहन्तं तं गीतं नृत्तं च लम्बनम् ।

स्त्रियो गीतस्वनं तस्य मुदिताः पर्युपासते ॥ १२
किरीटं सूर्यसंकाशं यस्य मूर्धनि शोभते ।
वेणीविकृतकेशान्तः सोऽयमद्य धनंजयः ॥ १३
यस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि महात्मनि ।
आधारः सर्वविद्यानां स धारयति कुण्डले ॥ १४
यं स्म राजसहस्राणि तेजसाप्रतिमानि वै ।
समरे नातिवर्तन्ते वेलामिव महार्णवः ॥ १५
सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ।
आस्ते वेषप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥ १६
यस्य स्म रथघोषेण समकम्पत मेदिनी ।
सपर्वतवना भीम सहस्थावरजङ्गमा ॥ १७
यस्मिञ्जाते महाभागे कुन्त्याः शोको व्यनश्यत ।
स शोचयति मामद्य भीमसेन तवानुजः ॥ १८
भूषितं तमलंकारैः कुण्डलैः परिहाटकैः ।
कम्बुपाणिनमायान्तं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ १९
तं वेणीकृतकेशान्तं भीममधन्वानमर्जुनम् । C. 4. 576 B. 4. 19. 20 K. 4. 22. 99

कुर्वन्तमर्जुनं दृष्ट्वा न मे स्वास्थ्यं मनो व्रजेत् ।

[(L. 1) T2 G2 नृत्तावलंबनं; G3 नृत्तादिलंबनं.]
— ^{c}) S (except M5) °स्वनात् (for °स्वनं). Dn2 D11.12 द्रष्टुं (for तस्य). D8 तं स्त्रियो गीतवाद्यार्थं; D9 स्त्रियो गीतं विनीतस्य.

13 Ś1 missing. For M5, cf. v. l. 12. — ^{b}) All MSS. (except K D1–4.6.10 G2) अशोभत (for शोभते). — ^{c}) D1.3.4 स वेणीकृतकेशांतः; D5.6 वेणीविकृतवेषांतः (D6 °केशांतं); D7.9 M8 तं वेणीकृतकेशांतं. — ^{d}) B4 D1.3 शोचन्नास्ते धनंजयः; D9 अद्य पश्ये धनंजयं. — After 13, K2 B Dn D3–6.11.12 read 20.

14 Ś1 missing. — ^{a}) M8 सर्वाणि (for अस्त्राणि). B2 T सर्वाणि (for दिव्यानि). — ^{b}) B2 T दिव्यानि च (B2 सु-) महात्मनि (B2 °नः). — ^{cd}) Dn1 °भूतानां (for °विद्यानां). D1.3 सर्वसत्त्वाकरः श्रीमान्सर्वविद्यासु निश्चितः. — After 14, D7.9 ins. 370* (cf. v. l. 11).

15 Ś1 missing. — ^{a}) K1 यः स; K2 B Dn D5.6.9.11.12 Cap यस्य; D2 यस्मिन्; S यं वै; Ca स्प्रष्टुं (for यं स्म). — ^{b}) Dn1 D3 तेजसाप्रतिमेन वै; D1.3.4 पुरा व्यूढानि पांडवं (D3 °व); D9 समस्तानि महात्मनः; S तेजसाप्रतिमं भुवि. — ^{c}) B Dn D5–7.10–12 नाभ्य(B3 °त्य)वर्तत; D1.3 तानि वर्तंते; D2 नापि वर्तंते. — ^{d}) K D7 महार्णवाः; D1.3.4.9 महोदधेः; D8 M5 महोदधिः; T G M1–4 महोर्मयः.

16 Ś1 missing; D7.9 om. 16^{ab}. — $16^{ab} = 9^{cd}$. — ^{b}) D8.10 किंकरः समुपस्थितः; S कन्यानर्तनको युवा. — After 16^{ab}, M5 reads 12–13. — ^{c}) K B2.4.5 Ca वेश°; D1.3 °परिच्छन्नः; D2.10 °प्रविच्छन्नः. D7.9 सोंतः कन्यापुरगतः. — ^{d}) D7.9 किंकरः; D10 मत्स्यानां (for कन्यानां). Dn2 D11.12 प्रति° (for परि°). D1–4 पश्य दैवविपर्ययं.

17 Ś1 missing. — ^{a}) D2.7–9 वै; D8 स्व-; D5 अश्व- (for स्म). T G रथनिर्घोषात्. — ^{b}) K1 D7 समकंपति. D1.3.4 कंपतीव (D3 कंपयंती) वसुंधरा. — D1.3.4 ins. after 17^{ab}: D2.7, after 17:

372* आपतन्तं रणे दृष्ट्वा शात्रवा यान्ति संभ्रमम् ।

D2.7 cont.:

373* एवंविधमिमं श्रुत्वा कुन्त्याः शोको भविष्यति ।

— D4 om. 17^{cd}. — ^{c}) B4 °वनद्वीपा; S °वनाकाशा (M1 °कारा). — ^{d}) M (except M5) °जंगमैः.

18 Ś1 missing. — ^{a}) S महेष्वासे (for महा°). — ^{b}) D2 -प्यनश्यत; D3 विनश्यते; D7 व्यनीनशत्; Cv as in text. S कुंत्याः प्रीतिरवर्धत. — ^{c}) K स शोषयति; Dn2 D2.11 स शोकयति; D4 संतापयति; G1–3 M न स (G3 स तु; M3 न हि) शोचति. D3 स षंढवद्भजत्यत्र.

19 Ś1 missing. — ^{a}) S (except M1–3) विभूषितमलंकारैः. — ^{b}) K परिचारकैः; D1.3.4 उपशोभितं; D2.5.7.9.10 °हारकैः; S °पादुकैः; Cv °हारके (for °हाटकैः). — ^{c}) B4 D6 S (except M5) कंबुपाणिं (G2 °कंठं) तथा(B4 तमा-; T तदा-; M1–3 अथो; M4 अथा)यांतं; D1.3 वे(D3 चि)त्रपाणिं समायांतं; D4 वेत्रपाणिनमायांतं. — After 19^{c}, D5 reads 20^{bc} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{d}) D4.5 भीम (for दृष्ट्वा).

20 Ś1 missing. K2 B Dn D3–6.11.12 read 20 after 13 (B1 repeats it here). K1 (hapl.) om. 20. — ^{a}) S वेणीविकृतकेशांतं. — ^{d}) S शोकं गच्छति मे मनः. — After 20, N ins.:

374* यस्य नास्ति समो वीर्ये कश्चिदुर्व्यां धनुर्धरः ।
सोऽद्य कन्यापरिवृतो गायन्नास्ते धनंजयः ।
धर्मे शौर्ये च सत्ये च जीवलोकस्य संमतम् ।
स्त्रीवेषविकृतं पार्थं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ।

[(L. 1) D3 वीरः (for वीर्ये). D5 अन्यो (for उर्व्यां).

— After line 1, D1.3.6.7 ins.:

375* यः स्वराष्ट्रं समासाद्य सावित्रोऽप्यरिरक्षवित् ।
बिभ्रच्छौर्यं परं तिष्ठेत्स्वसेनामभिहर्षयन् ।

C. 4. 576 B. 4. 19. 20 K. 4. 22. 99 कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा भीम सीदति मे मनः ॥ २०
यदा ह्येनं परिवृतं कन्याभिर्देवरूपिणम् ।
प्रभिन्नमिव मातङ्गं परिकीर्णं करेणुभिः ॥ २१
मत्स्यमर्थपतिं पार्थं विराटं समुपस्थितम् ।
पश्यामि तूर्यमध्यस्थं दिशो नश्यन्ति मे तदा ॥ २२
नूनमार्या न जानाति कृच्छ्रं प्राप्तं धनंजयम् ।
अजातशत्रुं कौरव्यं मग्नं दुर्द्यूतदेविनम् ॥ २३
तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं युधां पतिम् ।
गोषु गोवेषमायान्तं पाण्डुभूतास्मि भारत ॥ २४
सहदेवस्य वृत्तानि चिन्तयन्ती पुनः पुनः ।
न विन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतम् ।
यस्मिन्नेवंविधं दुःखं प्राप्नुयात्सत्यविक्रमः ॥ २५

(D6.7 reading यो हि संग्राममासाद्य for prior half of line 1 of 375*). — (L. 2) D8 अयं (for अद्य). D4 धनुर्धरः (for धनं°). — (L. 3) K D2.4.8 transp. शौर्ये and सत्ये (D4 reading वीर्ये for शौर्ये). D1-4 संमतः. — (L. 4) D6 प्राप्तं (for पार्थं). D1.8 तदद्य षंढकं दृष्ट्वा (for prior half). B2 D1.8 भीम (for दृष्ट्वा). Cc glosses on स्त्रीवेषविकृतं.]

21 Ś1 missing; B4 om. 21. — a) D7 यथा; T2 G2 M2-4 यदि (for यदा). D1.3 पुनः; D9 G2 ह्येवं (for ह्येनं). — c) S प्रच्छन्नमिव. D1.8 स्तंबेरमं यथा मत्तं. — d) D7.9 प्रविकीर्णं; T G1.8 M3-5 परिपूर्णं (for परिकीर्णं).

22 Ś1 missing. — a) S मात्स्यं पार्थं च गायंतं. — After 22^{ab}, D7 ins.:

376* संदृश्येमं मनस्त्वासीद्दुःखे परमके तदा ।

— c) K भूतमध्य(K1 °भ्य)स्थं; D1-3 परिषन्मध्ये; S स्त्रीषु मध्यस्थं. Cs cites तूर्यं. — d) K2 D2.7.9 दृशो; D8 दृष्टिः; T G3 M1.3.4 दृष्ट्वा; G1.2 परि-; M2.5 तदा (for दिशो). D4 S मुह्य(D4 M1.3 °ह्यं)ति (for नश्यन्ति). B4.5 D1.3.7.12 सदा; T G M4.5 मनः; M1-3 दिशः (for तदा).

23 Ś1 missing. — a) D1.3.4 आर्यो; D2 पार्थो; Ca.c.s आर्या (as in text). G1 विजानाति. — b) Dn2 D1-3.7-9 कृच्छ्रप्राप्तं; M5 दुःखं प्राप्तं. — D4 ins. after 23^{ab}: D1.3 subst. for 23^{cd}:

377* अनर्हवेषप्रच्छन्नं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।

— c) D5 धर्मज्ञं; D8 कौंतेयं (for कौरव्यं). G3 M (except M5) अजातशत्रौ कौरव्ये. — d) T2 G2 तं च; G1 अभ्रन् (for मग्नं). M °देविनि (for °देविनम्). G3 अनिशं द्यूतदेविनि. — After 23, S ins.:

378* ऐन्द्रवारुणवायव्यब्राह्माग्नेयैश्च वैष्णवैः ।
अग्नीन्संतर्पयन्पार्थः सर्वांश्चैकरथोऽजयत् ।
दिव्यैरस्त्रैरचिन्त्यात्मा सर्वशत्रुनिबर्हणः ।
दिव्यं गान्धर्वमस्त्रं च वायव्यमथ वैष्णवम् ।
ब्राह्मं पाशुपतं चैव स्थाणुकर्णं च दर्शयन् । [5]
पौलोमान्कालकेयांश्च इन्द्रशत्रून्महासुरान् ।
निवातकवचैः सार्धं घोरानेकरथोऽजयत् ।
सोऽन्तःपुरगतः पार्थः कूपेऽग्निरिव संवृतः ।
कन्यापुरगतं दृष्ट्वा गोष्ठेष्विव महर्षभम् ।
स्त्रीवेषविकृतं पार्थं कुन्तीं गच्छति मे मनः । [10]

[T G M4.5 transp. posterior halves of lines 2 and 3. — (L. 7) T1 G1.3 M4 सर्वान् (for घोरान्). — (L. 9) M4.5 °परिवृतं (for °पुरगतं). T G महावृषं (for महर्षभम्).]

— After 378*, S reads st. 31, 33, 32 and 34^{ab}.

24 Ś1 missing. G1 om. 24-25^{ab}. — a) D7.9 कनीयांसं (for यवी°). — b) B2 परां गतिं; B4 Dn2 D5-7.9.11.12 गवां पतिं; D1.3 उपस्थितं (for युधां पतिम्). — After 24^{ab}, S (T2 G1 om.) reads 30^{ab}. — c) D1 गोभ्यंदम्; D2 गोवृंदम्; D3.4 गोव्यंदम्; D6.8.10 Ca.v गोविंदम्; Cs गोवेषम् (as in text). Cc.rp (Cat.) गोषु गोविंदम्. K2 गोपवेषसमायांतं; B3-4 गोपालवेषमा°; D7.9 गोपालतुल्यमा°; S (G1 om.) दुःखशोकपरीतांगी. Cr.cp cite गोपालवेशं (Ccp °षं). — d) D1.3.4 स्थाणुभूतास्मि. Ca.c cite पाण्डुभूता. D4 T G2.3 पांडव (for भारत).

25 Ś1 resumes from st. 25. — G1 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). — b) M2 पुनः सदा (for पुनः पुनः). — After 25^{ab}, N ins.:

379* न निद्रामभिगच्छामि भीमसेन कुतो रतिम् ।

[K1 B4 Dn1 D5.8 अधि-; D6 उप-; D10 अत्र (for अभि-). D1.3 कथंचन (for कुतो रतिम्). Cc cites रतिं.]

— D1.3 (which om. 25^{cdef}) cont.:

380* युवानमृषभं राज्ञां सर्वशास्त्रविशारदम् ।
दृष्ट्वा गोपालवेषं तं भृशं मुह्यति मे मनः ।

— c) S पश्यामि (for विन्दामि). D3 न स्वल्पमभिगच्छामि. — e) T2 G2 तस्मिन्; G1.3 M4.5 यस्माद्. T2 G2 एवंविधे. D3 कृच्छ्रं; S क्लेशं (for दुःखं). — f) D3 प्राप्तवान्; T2 G2 प्राप्नुयां. D2.7 T2 G2 सत्यविक्रम.

26 a) Ś1 K D2.7.10 दूये च; B4 दूयेत; D4.6 m.3 दूयेहं; D9 ह्रियये च; G1 क्रियाम; Cs दूयामि (as in text). Cc cites दूये. D1.2 T2 G2 M1-3 भरतश्रेष्ठं. — b) D2

दूयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते भ्रातरं प्रियम् ।
गोषु गोवृषसंकाशं मत्स्येनाभिनिवेशितम् ॥ २६
संरब्धं रक्तनेपथ्यं गोपालानां पुरोगमम् ।
विराटमभिनन्दन्तमथ मे भवति ज्वरः ॥ २७
सहदेवं हि मे वीरं नित्यमार्या प्रशंसति ।
महाभिजनसंपन्नो वृत्तवाञ्शीलवानिति ॥ २८
ह्रीनिषेधो मधुरवाग्धार्मिकश्च प्रियश्च मे ।
स तेऽरण्येषु बोद्धव्यो याज्ञसेनि क्षपास्वपि ॥ २९
तं दृष्ट्वा व्यापृतं गोषु वत्सचर्मक्षपाशयम् ।
सहदेवं युधां श्रेष्ठं किं नु जीवामि पाण्डव ॥ ३०
यस्त्रिभिर्नित्यसंपन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया ।
सोऽश्वबन्धो विराटस्य पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ३१
अभ्यकीर्यन्त वृन्दानि दामग्रन्थिमुदीक्षताम् ।
विनयन्तं जवेनाश्वान्महाराजस्य पश्यतः ॥ ३२ C. 4. 599 B. 4. 19. 43 K. 4. 22. 111

चापरं (for भ्रातरं). — ^{c}) D10 गोष्ठे (for गोषु). D7.9 गोविंदसंकाशं. — ^{d}) T2 G2.3 M4.5 मात्स्येन. D4.6 अतिनिवेशितं (D4 °शनं); T G विनिवेशितं; M अभिसमीक्षितं. B2 मत्स्यराजनिवेशितं.

27 ^{a}) K1 corrupt. S संरंभ(G3 °रक्त)तररक्ताक्षं. — ^{b}) T2 G2 गोपानां च (for गोपालानां). D1.3.4 पुरःसरं. — ^{c}) G1 विराटमनभिज्ञातं. — ^{d}) D1.3 क्षिप्रं; D2 तनौ; D7.9 तथा; D3 अत्र; T2 G2 चित्ते; G1.3 अपि (for अथ). D1.3 व्यथा; Cc ज्वरः (as in text). Ś1 D4 दृष्ट्वा (D4 अंतर्) भवति मे ज्वरः.

28 ^{ab}) D7.9 सहदेवं च; T G2 M5 °देवस्य. B5 D5 महावीरं (for हि मे वीरं). D2 ते (for मे). D7.9 वीर. D6 transp. मे and वीरं. S transp. वीरं (T G1.2 M2 वीर्यं) and नित्यं. D1.3 दृष्ट्वा कुंतीप्यु(D3 ह्यु)वाच मां (for ^{b}). — After 28^{ab}, D1.3 (which both om. 28^{cd}) ins.:

381* त्वया सदैव रक्ष्योऽयं कृष्णे मद्वाक्यगौरवात् ।
कथं मया विहीनो हि वने दुःखं निवत्स्यति ।

— ^{d}) B Dn D2.5–7.9.11.12 transp. वृत्त(B4 बल-; D7.9 श्रुत)वान् and शीलवान्. D3.10 शीलवानिति मे मतिः; S नीतिमाञ्शीलवानपि.

29 ^{a}) K1 ह्रीनिषिद्धो; K2 ह्रीयुक्तश्च; B Dn D1–3.5.6.9–11 Cr.ap ह्रीनिषेवो (B2 ह्रीनिवेशो; B5 जानीषे वो); Crp (Dev.) as in text (cf. Ca.v). T1 G1.3 ह्यनुपमो; T2 G2 M ह्यनवमो (for मधुर°). — ^{b}) D1.3 सु- (for the first च). — ^{c}) D7.9 तु (for ते). Ś1 B Dn D5–12 Ca.c वोढव्यो (for बोद्धव्यो). K2 स तेरण्ये सेवितव्यो; D1.3 सुसेनैतेन बोद्धव्यं; T2 G2 M स तेरण्येवबोद्धव्यः. — ^{d}) B1.3 D6 च (for अपि). D1.3 पांचालि विषमेष्वपि; S पांचालि रजनी(M3 शर्वरी)ष्वपि. — After 29, N ins.:

382* सुकुमारश्च शूरश्च राजानं चाप्यनुव्रतः ।
ज्येष्ठापचायिनमिमं स्वयं पाञ्चालि भोजयेः ।
इत्युवाच हि मां कुन्ती रुदती पुत्रगृद्धिनी ।
प्रव्रजन्तं महारण्यं तं परिष्वज्य तिष्ठती ।

[(L. 1) D1.3.8 सुकुमारं च शूरं च राजानं °व्रतं. — (L. 2) B2.3.5 D1.3.5.10 Ca ज्येष्ठानुयायिनं; B4 °नुजामिनं; Dn D4.7.11.12 ज्येष्ठोपया°; Cc.n.s.v as above. Cr cites अनुयायिनं, Crp (Cat.) अपचायिनं. B1 Dn D3.11.12 वीरं; D4 अमुं; D7.9 नित्यं (for इमं). D2 पूजय (for भोजयेः). — (L. 3) D1.3 प्रस्थितां हस्तिनापुरात् (for posterior half). — (L. 4) K B2–4 D2.4–7.9.10 प्रव्रजत्सु तदा(B3 D5 महा)रण्यं (K °ण्ये) (for prior half). D5 तं परिष्वजती सती (for posterior half).]

30 S (except T2 G1, which om. 30^{ab} altogether) reads 30^{ab} after 24^{ab}. — ^{a}) T1 G2 च ते (for दृष्ट्वा). K2 D2.4.10 व्यावृतं; D1.3 तु वृतं; Ca.c व्यापृतं (as in text). S (T2 G1 om.) गोषु गोसंख्यं (for व्यापृतं गोषु). — ^{b}) K वत्सक(K1 °व)मेविवासिनं; B4 °कृतासनं; Dn1 °कृताशयं; D1.3.4 वत्सकर्मक्रियापरं; D2.5.7.8 °क्षिपाशयं; S (T2 G1 om.) वत्सकर्मक्षितीशयं. Ca.c.n.s.v explain वत्सचर्मक्षपाशयं. — S ins. after 30^{ab} (T2 G1, which om. 30^{ab}, after 29):

383* तं दृष्ट्वा गोषु गोपालवेषमास्थाय विष्ठितम् ।

— ^{d}) D6 न जानासि (for नु जीवामि). K2 D10 M2 भारत (for पाण्डव).

31 S reads 31–34^{ab} after 378* (cf. v.l. 23). D3 om. 31^{ab}. — ^{a}) G M5 स्त्रीभिः (for त्रिभिः). — ^{b}) Ś1 तेजसा; D2 मेधसा (for मेधया). Cf. Cv. — ^{d}) D1.3.4.10 T G M3 कालविपर्ययं (for कालस्य प°). Cc cites पर्ययं. — After 31, S ins.:

384* राजकन्याश्च वेश्याश्च विशां दुहितरश्च याः ।
सर्वाः सारयुता नार्यो दामग्रन्थिवशं गताः ।

32 D4 S transp. 32 and 33 (cf. also v.l. 23). — ^{a}) B4 Ca अभ्याकीर्यंत; D1.3.4 T2 G2 M1.3.5 अभिकीर्यंति; D5 अभ्यकीर्य च; D6.10 अभ्यकीर्यंत; G1.3 अभिशीर्यंत; M2 अभिकीर्यंत; M4 अभिकीर्यंत; Cc.s.v अभ्यकीर्यंत

C. 4. 600
B. 4. 19. 44
K. 4. 22. 110

अपश्यमेनं श्रीमन्तं मत्स्यं भ्राजिष्णुमुत्तमम् ।
विराटमुपतिष्ठन्तं दर्शयन्तं च वाजिनः ॥ ३३
किं नु मां मन्यसे पार्थ सुखितेति परंतप ।
एवं दुःखशताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ ३४
अतः प्रतिविशिष्टानि दुःखान्यन्यानि भारत ।
वर्तन्ते मयि कौन्तेय वक्ष्यामि शृणु तान्यपि ॥ ३५
युष्मासु म्रियमाणेषु दुःखानि विविधान्युत ।
शोषयन्ति शरीरं मे किं नु दुःखमतः परम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

द्रौपद्युवाच ।
अहं सैरन्ध्रिवेषेण चरन्ती राजवेश्मनि ।
शौचदास्मि सुदेष्णाया अक्षधूर्तस्य कारणात् ॥ १
विक्रियां पश्य मे तीव्रां राजपुत्र्याः परंतप ।

(as in text). D7 अभ्यकीर्याश्ववृन्दानि. — b) Ś1 B (except B5; B3m as in text) Dn D7.8.11.12 Cr उदीक्ष्य तं; K D9 उदीक्षितं; S उदीक्षितुं; Ca.c.v.rp (Dev.) as in text. D1.3.4 हयानां वातरंहसां. — c) D1.3 आशु; G1 अश्वं; Cc (cf. Ca) as in text. — d) D7 G1.3 मत्स्यराजस्य; T2 G2 M धर्मराजस्य. D1.3 अश्वानां वेगमुत्तमं.

33 D4 S transp. 32 and 33 (cf. also v. l. 23). — a) Dn2 D2.11.12 एवं; D10 एव; Ca.n एनं (as in text). D9 ह्रीमंतं. D1.3 प्रधावमानं भीम त्वं; T1 G1.3 प्रेष्यकर्मणि तं दृष्ट्वा; T2 G2 M प्रेक्ष्य कर्माणि चाश्वाश्च (M4.5 °नां) — b) D8 अहं; D9 रूप- (for मत्स्यं). B5 भ्राजिष्णुकुण्डलं. D4 विराटस्य पुरःसरं; S शोचामि विलपामि च. — d) D6 दमयंतं. D3.10 M3 वाजिनं.

34 For sequence of S cf. v. l. 23. — a) D10 किं तु; G1 त्वं तु; G3 किं त्वं. D8 पापां (for पार्थ). — b) K1 सुखितोपि; K2 B1 Dn D5.7.9.11.12 °नीति; D2 °तेपि (m as in text). — After 34^{ab}, M1–3 repeat 30^{cd}. — c) Ś1 B4 Dn1 D10 °शताविष्टां; Dn2 D11.12 °शताधिक्यं; D1.3 M1.2 °समाविष्टां. — After 34, D1 marg. ins.:

385* अपश्यमेव श्रीमन्तं विराटस्य पुरःसरम् ।

(cf. v. l. 33).

35 a) S पुनः (for अतः). D10 प्रत्यवशिष्टानि; T2 G2 °निविष्टानि; G1 °निवृत्तानि; Co as in text. D2.7.9 अतस्तु (D9 अतोपि) प्रविशिष्टानि. — b) S शृणु (for अन्यानि). — c) D4.12 मम; D10 यानि (for मयि). K कौरव्य (for कौन्तेय). — d) G1.3 दुःखानि (for वक्ष्यामि). S अन्यानि (for शृणु). T2 G2 ते; G1.3 M (except M4) मे (for अपि). D1.3 शृणु तानि विशेषतः; D4 यानि तान्यपि मे शृणु; D8 शृणु वक्ष्यामि तान्यपि.

36 b) Ś1 B3.4 D1.3.5.7–10 G1.3 च; D4 अपि; T1 अथ (for उत). — c) D1.3.4 यच्च (D4 किं तु) दासी सुदेष्णायाः. — d) S (except M5) किं नु दुःखतरं ततः. — After 36, T2 G2 ins.:

386* एकभर्ता तु या नारी सा दुःखेनैव वर्तते ।
पञ्च मे पतयः सन्ति मम दुःखमनन्तकम् ।

Colophon lost in T1 on a broken fol. — *Subparvan:* K B Dn D2.5.7.9–12 M1.2 कीचकवध. — *Adhy. name:* D1.3 दुःखकीर्तनः; D4 द्रौपदीदुःखकथनं; D10 भीमं प्रति द्रौपदीवाक्यं; M3 भीमप्रोत्साहनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 B4 D2.6 18; D3 G1 M2–5 20; D5.9.10 19; T2 G2.3 M1 21.

19

1 a) Ś1 K1 B2.4 सैरं(B4 °रिं)ध्रिवेशेन; B3 D6 सैरिंध्रिवेषेण (D6 °रूपेण). — b) S वसंती. Ś1 राजसंसदि. — c) B (B3m as in text) D6.8.10 S वशगास्मि; D2 किंकरीव; Cs.rp शौचदास्मि (as in text). Cr cites वशगा. — d) K1 व्यक्षंधूतस्य (sic); B4 तस्य धूर्तस्य; G3 M ह्यक्षधू°.

2 D2 om. 2. — a) B2 पश्य या विक्रिया तीव्रा. — D4 om. 2^{cd}. — c) Ś1 आस्से कालम्; K1 आस्से का°; K2 D3 G1.3 M1–3 आस्ते का°; B2.4.5 Dn D6.10–12 आत्मका°; D1 स्यास्ये का°; T2 आस्ये का°; Ca.v as in text. Ś1 B2 Dn2 D5.7.11.12 उदीक्षंति; B5 Dn1 D9 उदीक्षती; D6 अपेक्षंती; Ca.c.v.rp (as in text). — d) Ś1 K1 D11.12 सर्वे दुःखं; Dn1 D3.10 सर्वदुःखं; Cv दुःखं सर्वं (in prose order). Ca cites सर्वं. Ś1 B Dn D6.7.10 Cv अंतवत् (for आर्तवत्). D5.9 सर्वदुःखार्णवं (D5 °वे) किल;

आसे कालमुपासीना सर्वं दुःखं किलार्तवत् ॥ २
अनित्या किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ ।
इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणामुदयं पुनः ॥ ३
य एव हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः ।
पराजये च हेतुः स इति च प्रतिपालये ॥ ४
दत्त्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा वध्यन्ति चापरे ।
पातयित्वा च पात्यन्ते परैरिति च मे श्रुतम् ॥ ५
न दैवस्यातिभारोऽस्ति न दैवस्यातिवर्तनम् ।
इति चाप्यागमं भूयो दैवस्य प्रतिपालये ॥ ६
स्थितं पूर्वं जलं यत्र पुनस्तत्रैव तिष्ठति ।
इति पर्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षाम्युदयं पुनः ॥ ७
दैवेन किल यस्यार्थः सुनीतोऽपि विपद्यते ।
दैवस्य चागमे यत्नस्तेन कार्यो विजानता ॥ ८
यत्तु मे वचनस्यास्य कथितस्य प्रयोजनम् ।
पृच्छ मां दुःखितां तत्त्वमपृष्टा वा ब्रवीमि ते ॥ ९
महिषी पाण्डुपुत्राणां दुहिता द्रुपदस्य च । C. 4. 614 B. 4. 20. 11 K. 4. 23. 11

S सर्वदुःखसहा पुनः.

3 [a]) D1.3 S (except M3) अनित्याः; D4 चक्रवत्; D9 अन्यथा (m as in text); Cv as in text. T G खलु (for किल). — [b]) T G2 अर्थाश्चैव सुखान्युत; G1.3 M अर्थाश्च व्यसनानि (M5 विविधानि) च (G1 उत). — D10 om. 3[cd]. — [c]) B4 D5 S (except G1) मत्वा (for कृत्वा). — [d]) D4 भ्रातृ° (for भर्तृ°). — After 3, N (except K D4; D5 in marg.) ins.:

387* चक्रवत्किल मर्त्यानामर्थाश्च व्यसनानि च ।

[B1 Dn1 चक्रवत्परिवर्तन्ते ह्यर्थाश्च व्य°. ❀Ca: अर्थः पुरुषार्थः भ्रंशनं भ्रंशः ।; Cv: अर्थाः पुरुषार्थाः व्यसनानि च पुरुषार्थभ्रंशाः ।❀]

Thereafter the same MSS. (except D5) repeat 3[cd].

4 D1.3 transp. 4 and 5. — [b]) B4 जयाय हि; M1 सुखावहः; Ca as in text. — [c]) Dn2 D11.12 पराजयाय; G3 अपजये च (for पराजये च). B2.4 D5.8 स; D1.3 अपि (for च). Ś1 K B2.4 D5.8 स्यात्; Dn D7.11.12 च (for स). — [d]) Dn D7.11.12 स इति; D1.3.4 इति वै; G1 इत्यहं (for इति च). T2 G2 इति मत्वा प्रपालये. — After 4, Dn D11.12 ins.:

388* किं मां न प्रतिजानीषे भीमसेन मृतामिव ।;

while D2 marg. ins.:

389* पराभवनिमित्तानि तथैवाचरते नरः ।

5 D1.3 transp. 4 and 5; B3 D5.7.9 read 7 before 5. — [b]) Ś1 बध्वा (for हत्वा). D1 चापरैः. T2 G2 हत्वा हन्यंत एव ते. — [c]) D2 याचकाश्चैव याच्यंते; S मानयित्वाव(T2 G2 °त्वा च)मान्यंते. — [d]) B4 वि-; D2 M5 नः (for मे). T2 G2 नरा दैवविपर्यये.

6 Ś1 B1 om. 6. D2 reads 6 in marg. and repeats it (with v. l.) after 8. — [a]) T2 G2 M5 देवस्य (for दैवस्य). — [b]) T2 G2 M5 देवस्य (for दैवस्य). G2.3 अनिवर्तनं; M1 अनुव°; Ca.v निव° (for अतिव°). K Dn1 D10 न चैवास्ति (Dn1 °स्य) निवर्तनं; B2.3 न दैवस्यानि(B2 °ति)व°; B5 Dn2 D11.12 Cn न चैवास्यातिव°; D1-3.5 न दैवस्याभिव°; D4.6 न दैवस्य निव°. — [c]) S मत्वा (for चापि). T2 G1.2 गतिं (for आगमं). — [d]) B3 T2 G2 देवस्य. G1 परिपालये.

7 B3 D5.7.9 read 7 before 5. — [a]) K1 D1.3.7.9 स्थितपूर्वं (K1 °र्वे-); K2 स्थितं पूर्वे-. T2 G2 M5 जयं (for जलं). — [b]) T G2 न; G3 तु; M2 इव (for एव). Ś1 B3 Dn D6.11.12 गच्छति (for तिष्ठति). G1 न पुनस्तत्र ति°. — [c]) D2 इति कृत्वा प्रतीक्षामि. Ca cites पर्यायम्. — [d]) B1.2 Dn D11.12 प्रतीक्षे; D2 भ्रातृणाम् (for प्रतीक्षामि). A few N MSS. प्रतीक्ष्यामि.

8 [a]) K2 कार्यार्थः (for यस्यार्थः). — [b]) D4 विहन्यते; D7.10 न विद्यते (for विपद्यते). — [c]) D7.9.10 M एव (for च). Ś1 D3-5.8 दैवस्यागमने; K1 D6 दैवस्याव(D6 °स्योप)-गमे; D2 तद्दैवस्यागमे; T G स(G1 त)दा दैवागमे; Cs as in text. — [d]) D1.3.4 कर्तव्यो हि; D2 कार्यस्तेन (by transp.). — After 8, D2 repeats 6 (v. l. न चैवास्ति निव° for न दैवस्यातिव°).

9 [a]) Ś1 यच्च; K1 या तु; D6 यस्त्वा; D8 किं तु; S किं नु (for यत्तु). B2 D1.3 G1.3 transp. वचनस्य and कथितस्य (in [b]). D9 अर्थं; T2 G2.3 अद्य (for अस्य). K2 यत्नादेव चरस्यास्य. — [c]) D1.3 पश्य (for पृच्छ). K1 D8 एव; D1.3 तच्च; T2 G2.3 M2.3.5 एनाम्; M1.4 एवम् (for तत्त्वम्). — [d]) D4.5 S च; D7.9 अपि (for वा). Ś1 B (except B4) Dn D11.12 पृष्टा चात्र; D1.3 तमेष्टामि (sic); D8 संपृष्टा प्र- (for अपृष्टा वा).

10 [a]) D8 राजपुत्राणां. — [c]) G1 अवज्ञां (for अवस्थां). K1 D1-3 संप्राप्तां; T2 G2 संप्राप्य. — [d]) Ś1 B1.3.5 Dn D9.11.12 transp. का and मदन्या. D5.7 कथमद्य (for का मदन्या).

11 [a]) Ś1 B2.5 Dn D11.12 Cs परिभवेत्; D1.3.10

C. 4. 615 B. 4. 20. 11 K. 4. 23. 11 इमामवस्थां संप्राप्ता का मदन्या जिजीविषेत् ॥ १०
कुरून्परिभवन्सर्वान्पाञ्चालानपि भारत ।
पाण्डवेयांश्च संप्राप्तो मम क्लेशो ह्यरिंदम ॥ ११
भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैर्बहुभिः परवीरहन् ।
एवं समुदिता नारी का न्वन्या दुःखिता भवेत् ॥ १२
नूनं हि बालया धातुर्मया वै विप्रियं कृतम् ।
यस्य प्रसादाद्दुर्नीतं प्राप्तास्मि भरतर्षभ ॥ १३
वर्णावकाशमपि मे पश्य पाण्डव यादृशम् ।
यादृशो मे न तत्रासीद्दुःखे परमके तदा ॥ १४
त्वमेव भीम जानीषे यन्मे पार्थ सुखं पुरा ।
साहं दासत्वमापन्ना न शान्तिमवशा लभे ॥ १५
नादैविकमिदं मन्ये यत्र पार्थो धनंजयः ।
भीमधन्वा महाबाहुरास्ते शान्त इवानलः ॥ १६
अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां वै गतिर्नरैः ।
विनिपातमिमं मन्ये युष्माकमविचिन्तितम् ॥ १७
यस्या मम मुखप्रेक्षा यूयमिन्द्रसमाः सदा ।
सा प्रेक्षे मुखमन्यासामवराणां वरा सती ॥ १८
पश्य पाण्डव मेऽवस्थां यथा नार्हामि वै तथा ।

अभिभवन्; S परिहर(M1. 2 °स)न् (for परिभवन्). D7. 9 transp. परिभवन् and सर्वान्. — b) D1. 3. 8 पंचालान्. — c) B3. 5 D5. 7. 9 पांडवांश्चैव (B3 °श्चापि) संप्राप्तो; D1. 3. 4 पश्य त्वं समनु(D4 मम सं)प्राप्तो.

12 D1–8 read 12–13ab after 19. — a) D2. 4 भर्तृ° (for भ्रातृ°). — b) D4 भ्रातृ°; M5 बंधु° (for बहु°). B Dn D2. 5–12 परिवारिता; G1 परिवारितान्. — c) D5 m. 7. 9 सुविदिता (for समुदिता). — d) Ś1 K B1. 3. 4 Dn D1–3. 5. 11. 12 का त्व(may be read as न्व in some MSS.)न्या; D4. 8. 10 मदन्या; D6 का त्वस्या; D7. 9 का नु वै (for का न्वन्या). B2. 5 का मदन्या सुदुःखिता (B5 जिजीविषेत्); S का न्वे(M2 त्वे)वं दुःखभागिनी.

13 For sequence of D1. 3, cf. v. l. 12. — a) K तु (for हि). S बालतया (for हि बालया). — b) D2 अपि (for वै). Dn1 न प्रियं (for विप्रियं). — c) D2. 5. 8 यस्याप्रसादाद्; D4 S त(D4 M4 य)स्य प्रभावाद्. D1. 3. 4 सुमहत्; D7. 9 दुरितं; G1 अमितं (for दुर्नीतं). — d) D1. 3 दुःखं प्राप्तास्मि भारत; D4 दुःखं परमदारुणं.

14 D4 om. 14. — a) D6 T2 G2 Cc वर्ण(T2 G2 °र्णं)विकारम्; M1. 2 वर्णावसादम्; Ca. r. s. v as in text. D1 अप्येकं; D3 अप्येव (for अपि मे). — b) B2 D5 m. 6 (*sup. lin.*). 7. 8 तादृशं; G3 मादि[? दृ]शां (for यादृशम्). — c) Ś1 यादृशं; K2 Dn तादृशो; S ईदृशो (for यादृशो). D1. 3 यादृशोनैव (for यादृशो मे न). D2 कस्य; Cv तत्र (as in text). — d) Ś1 K2 दुःखं; Cs as in text. Ś1 परमकं; D1. 3 परमिके (D3 °ते). D1. 3 सति; S पुरा (for तदा). K परमकाम्य(K2 °म)या; Cv परमके and तदा (as in text).

15 a) D2. 3 तावत्; D6 पार्थ (for भीम). B3–5 D1–6. 8–10 जानासि. K इमं भीम न (K2 transp. भीम and न) जानामि; M3 स मे भीम न जानीषे. — b) D6 G3 भीम; T2 G2 अत्यंतं; G1 स्याद्धि (for पार्थ). D1. 3. 4 यन्मे सुखमभूत्; D9 यन्ममासीत्सुखं (for यन्मे पार्थ सुखं). Ś1 तदा; D5 पुरे; D7 परं (for पुरा). — c) B Dn D5. 6. 8–12 S दासीत्वम्; D1. 3. 4 दीनत्वम्. — d) S मनसा (G1. 3 M1. 2. 5 °सो) (for अवशा). — After 15, B4 D6 ins.:

390* का प्रीतिर्जीवितेनाद्य ममानेन वृकोदर ।

16 a) Dn D12 अहं (for इदं). T1 G1. 3 नैतद्देवाद्दते मन्ये; T2 G2 तद्दैविकमहं मन्ये; M (except M5) न दैविकमिदं मन्ये. — b) B4 यत्तु (for यत्र). Ś1 धनुर्धरः (for धनं°). — c) Ś1 धनंजयो (for भीम°). S महारंगे (for °बाहुर्). — d) S (except M4. 5) चास्ते (for आस्ते). Dn1 D8 छन्न (for शान्त). D11. 12 इवापरः (for इवानलः).

17 a) Ś1 K न शक्या; M5 अशक्यं. D1. 3 विदितं (for वेदितुं). — b) D9 हि (for वै). T G परैः (for नरैः). — c) D3. 11. 12 S (except T1 G3 M1) इदं (for इमं). S (except G1 M1. 2) पश्य (for मन्ये). — d) B1. 2 Dn D1–3. 6–12 ins. हि before अविचि°. D6 अविचिंतयं; T2 अपि चिंतितं; G3 अविहिंसितं.

18 D4 om. 18–19. — a) D7. 9 आसन् (for मम). K2 सुखप्रेक्ष्या; D1. 3 सुखं प्रेष्या; G2 M1–3 मुखं प्रेक्ष्य. Cv glosses on मुखप्रेक्षाः (as in text). A few N MSS. °प्रेक्ष्या. D6 यस्यायमसुखे प्रेक्ष्य; D3 यस्याः सुखमनुप्रेक्ष्या. — b) B1. 3 D7. 9 पुरा; D3 युधि (for सदा). — c) B4 प्रेक्षे सा (by transp.); G1 सा प्रेक्ष्य; M3 सावेक्ष्य. K2 D12 सुखम् (for मुखम्). B2–4 अन्येषाम् (for अन्यासाम्). D1–3 सहामि दुःखमन्यासां.

19 D4 om. 19 (cf. v. l. 18). — a) D1–3 transp. पाण्डव and मे. — b) Crp नार्हति; Cr as in text. — c) D3 दुःखासु (for युष्मासु). — d) = 4. 18. 31d. B3 D1. 3. 4 कालविपर्ययं. Ca cites पर्ययं. S पांचालेषु च

युष्मासु ध्रियमाणेषु पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १९
यस्याः सागरपर्यन्ता पृथिवी वशवर्तिनी ।
आसीत्साद्य सुदेष्णाया भीताहं वशवर्तिनी ॥ २०
यस्याः पुरःसरा आसन्पृष्ठतश्चानुगामिनः ।
साहमद्य सुदेष्णायाः पुरः पश्चाच्च गामिनी ।
इदं तु दुःखं कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत् ॥ २१
या न जातु स्वयं पिंषे गात्रोद्वर्तनमात्मनः ।
अन्यत्र कुन्त्या भद्रं ते साद्य पिंषामि चन्दनम् ।
पश्य कौन्तेय पाणी मे नैवं यौ भवतः पुरा ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

इत्यस्य दर्शयामास किणबद्धौ करावुभौ ॥ २३

द्रौपद्युवाच ।

बिभेमि कुन्त्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन ।
साद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किंकरी ॥ २४
किं नु वक्ष्यति सम्राण्मां वर्णकः सुकृतो न वा ।
नान्यपिष्टं हि मत्स्यस्य चन्दनं किल रोचते ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

सा कीर्तयन्ती दुःखानि भीमसेनस्य भामिनी ।
रुरोद शनकैः कृष्णा भीमसेनमुदीक्षती ॥ २६
सा बाष्पकलया वाचा निःश्वसन्ती पुनः पुनः ।
हृदयं भीमसेनस्य घट्टयन्तीदमब्रवीत् ॥ २७
नाल्पं कृतं मया भीम देवानां किल्बिषं पुरा । C. 4. 633 B. 4. 20. 29 K. 4. 23. 29

मानद (M1.2 भारत). — After 19, D1–3 read 12–13^{ab}.

20 Ś1 K (? hapl.) om. 20^{cd}. — c) D4.5 (after corr.).7.9 सास्मि; D5 (before corr.) साहं (for साद्य). — d) D1–4 भीतास्मि; D10 तिष्ठामि; S पांचाली (for भीताहं).

21 a) Before आसन्, Ś1 K D1–3.5–9 T G M1.2.5 ins. हि, B (except B5) D4.10 M3.4 च. — b) B4 अभि- (for च). Ś1 अनुवर्तिनः; B D5–9 अनुयायिनः; Dn2 D11.12 अनुजीविनः (for अनुगामिनः). — c) D1–3 अस्मि (for अद्य). — d) Ś1 भामिनी; K यायिनी (for गामिनी). D1.3 साद्य पीष्यामि चंदनं; S पश्चाद्यामि भयार्दिता. — e) M1.2 हि (for तु). D1–3 transp. तु and दुःखं. — f) Dn1 ममासाद्य; G1.3 ममासीद्यत्. K2 Dn2 D3.11.12 निबोधय; B4 निवेदितं.

22 a) K1 D2 पिंष्ये; K2 D1.3 पिष्ये; D7 कुर्यात्; D10 पिंषेत्; S पिंक्षे (for पिंषे). — b) S (except G1) गात्रोन्मर्दनम्. Ś1 आत्मना. — D4 om. 22^{cd}. — c) D1–3 निमित्तं हि सुदेष्णायाः. Cr cites अन्यत्र, Cc अन्यत्र कुन्त्याः. — d) D1–3 पिष्यामि; S पिंक्षामि (for पिंषामि). Ś1 K1 B Dn D5.6.8.11.12 सा पिनष्म्य(K1 B1 °स्त्य)द्य चंदनं; D7.9 सा पिपिंषे(D7 °ष्ये)द्य चं°; D10 (corrupt) सा पिनाद्येद्य चं°. — D4 om. 22^{e}–23^{b}. — e) B4 D1–3.5 M4 मे पाणी (by transp.). — f) B2.4 D5 यौ नैवं (by transp.). D3 हि; T G वै; M मे (for यौ). Ca भवतः (as in text). Ś1 Dn D11.12 नैवाभूतां हि यौ पुरा; D1–3 नो (D2 न) दृष्टौ भवता (D1.3 °तः) पुरा; D10 नैवंभूतौ हि तौ पुरा.

23 MSS. om. वैशं° उ°! — a) D5.10 सा; S असौ (for अस्य). M5 प्रददौ पाणी (for दर्शयामास). — b) Ś1 B Dn1 D5.6.10 Ca.c.n किणवंतौ; D9 किणकांकौ (for किणबद्धौ). D1–3 पाणी कृतकिणौ तदा (D2 °था).

24 MSS. om. द्रौपद्युवाच! D4 om. 24^{ab}. — a) D5–7.9 नैवाहं (for या नाहं). D1–3 नाहं बिभेमि कुंत्या वै. — b) D3 च; D10 न (for वा). D1–3 कथंचन; D3 विशेषतः (for कदा°). — c) D10 सा च (for साद्य). D1–4 यथा (D4 साहं) नित्यं सुदेष्णाया. — d) S किंकरा. — After 24, D1–4 ins.:

391* तदाग्रतो विराटस्य किंकरीव स्थिता ह्यहम् ।

25 a) D1–3.9.10 तु; D4 ते (for नु). K मे; D5 स; S वै (for मां). D1–4.3 असौ राजा; D5 m.7.9 असावद्य (for सम्राण्मां). Ca cites सम्राट् and मां. — b) G1.3 M2.3 वर्णतः (M3 °वः); Ca.c.r.s as in text. G1.3 M1–3 सुकृतेन वा; M5 सुकृतोपि वा. — c) Ś1 नान्यशिष्टं; D6 इत्यपिष्टं; G1 नात्यपिंक्षं; G3 नाद्य पिष्टं. S विराटस्य (for हि मत्स्यस्य).

26 a) D6 सा कीर्णयंती; T1 G3 संकीर्तयंती. — b) B4 D5 भाविनी. D1.4 भीमस्य किल (D1 lacuna for किल) भामिनी; D3 भामिनी सातिमानिनी. — d) D1.3 उदीक्षत. S (T1 torn) भीमस्योरः समाश्रिता.

27 a) D5.3 बाष्पाकुलया; Cs as in text (cf. Ca.v). D3 बाला (for वाचा). — b) Ś1 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः). — d) K1 चंद्रयंती; K2 व्यदीर्यंती; D1 घर्षयंती; D2 दारयंती; D3 वर्षयंती; D8 पाटयंती; Ca.c.s.v घट्टयंती (as in text). B2 समब्रवीत्; D1–3 च भामिनी (for इदमब्र°). — After 27, D1 (om. lines 1–3).2.3 ins.:

392* इदं तु समुपालब्धं त्वत्तो राजा युधिष्ठिरः ।

C. 4. 638 B. 4. 20. 29 K. 4. 28. 29 अभाग्या यत्तु जीवामि मर्तव्ये सति पाण्डव ॥ २८
ततस्तस्याः करौ शूनौ किणबद्धौ वृकोदरः ।
मुखमानीय वेपन्त्या रुरोद परवीरहा ॥ २९
तौ गृहीत्वा च कौन्तेयो बाष्पमुत्सृज्य वीर्यवान् ।
ततः परमदुःखार्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

भीमसेन उवाच ।
धिगस्तु मे बाहुबलं गाण्डीवं फल्गुनस्य च ।
यत्ते रक्तौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकिणावुभौ ॥ १
सभायां स्म विराटस्य करोमि कदनं महत् ।
तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण न्यवारयत् ।
तदहं तस्य विज्ञाय स्थित एवास्मि भामिनि ॥ २

शृणुयाद्यदि कल्याणि कृत्स्नं जह्यात्स जीवितम् ।
धनंजयोऽपि सुश्रोणि यमौ चापि शुचिस्मिते ।
रुरोद शनकैः कृष्णा पुनर्वाक्यमभाषत ।
[(L. 1–3) = (var.) 4. 20. 5–6^{ab}. — (L. 4) Prior half = 26^{c}.]

28 ^{a}) B4 पुरा (for मया). G1.3 पूर्वं (for भीम). — ^{b}) B2–4 D1–7 विप्रियं; Cv किल्बिषं (as in text). B4 मया; D8 पुनः (for पुरा). — ^{c}) Ś1 K B1.3.5 D (except D7.9) यत्र; B2 येन; T2 G2 या तु (for यत्तु). — ^{d}) K2 D4 मृतव्ये; B5 D2 Cn कर्तव्ये. D8 मर्तव्यमिति पांडव; M4.5 त्यक्तुमिच्छामि जीवितं. — After 28, S ins.:

393* कीचकं चेन्न हन्यास्त्वं स्वात्मानं नाशयाम्यहम् ।
विषमालोड्य पास्यामि प्रवेक्ष्याम्यथवानलम् ।
अभाग्याहमपुण्याहं नित्यदुःखा च विक्लवा ।
पापेन पातितायाश्च किं फलं जीवितेन मे ।
[(L. 3) G3 विह्वला (for विक्लवा). — (L. 4) G1 कृच्छ्रे निपति°; G3 पापे निपति°; M2 पापेन पातितायां च. — After line 4, T2 G1–3 *repeat* 23.]

29 Before 29, Ś1 B Dn D6.7.9.11.12 ins. वैशं° उ°. — ^{a}) Ś1 B1–3 Dn2 D11.12 सूक्ष्मौ; K शूरः; B4 वंध्यौ; B5 Dn1 D1–3.5.6.8–10 Cr शून्यौ; D4 रम्यौ; D7 रक्तौ; T (T1 damaged) G2 M पीनौ; G1.3 वीरः; only Crp.v शूनौ (as in text). — ^{b}) B (except B1) D5–7.10 किणवंतौ (for किणबद्धौ). — ^{c}) Ś1 K B Dn D1–3.11.12 वै पद्याः; D10 पद्यास्तु (for वेपन्त्या).

30 ^{a}) K D6.10 T2 G2 M3 तु; D1–3 स (for च). — ^{b}) D5 पांडवः (for वीर्यवान्). — ^{c}) S (except M4.5; T1 damaged) °दुःखार्ताम्.

Colophon om. in D7; D9 reads it in margin.

— *Sub-parvan:* K1 B Dn D5.6.10–12 M1–3 कीचकवध. — *Adhy. name:* D1–4 द्रौपदीविलापः; D3 द्रौपदीवाक्यं; M3 भीमपरिदेवनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 B4 D6.10 19; D3 M2–5 21; D5.9 20; T G M1 22.

20

1 After the ref., S ins.:

394* शृणु भद्रे वरारोहे क्रोधात्तत्र तु चिन्तितम् ।
त्वां वै सभागतां दृष्ट्वा मात्स्यानां कदनं महत् ।
कर्तुकामेन भद्रं ते वृक्षश्चावेक्षितो मया ।
तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण न्यवारयत् ।
तस्मात्त्वावाङ्मुखस्तूष्णीमास्थितोऽस्मि महानसम् ॥ [5]
शृणुष्वान्यत्प्रतिज्ञातं यद्वदामीह भामिनि ।
वैशंपायनः ।
आश्वासयन्निह पाञ्चालीं भीमसेन उवाच ह ।
[Line 4 = 2^{cd}.]

— ^{b}) D2.3.7–9 गांजीवं. N (except Ś1 K1) T2 फाल्गुनस्य. D4.8 धिक् (for च). — ^{c}) M यौ (for यत्). G1.3 transp. रक्तौ and पाणी (in ^{d}). K पु(K1 प)रा भूतौ; D2 करौ भूत्वा; D8 इमौ भूत्वा. — ^{d}) K1 B1.4 Dn2 D8.11.12 T2 इमौ (for उभौ). — After 1, S ins.:

395* तदद्य मानुतपति यत्कृतं न मया पुरा ।

M4 cont.:

396* द्यूते न निधनं भीरु कुरूणां पापकारिणाम् ।

2 ^{a}) K1 सभावो (for सभायां). Ś1 K Dn1 B1.3.5 D5–9 तु; B2 स; D2 च; D10 न; D11.12 किं (for स्म). — After 2^{ab}, N ins.:

397* तत्र मे कारणं भाति कौन्तेयो यत्प्रतीक्षते ।
अथवा कीचकस्याहं पोथयामि पदा शिरः ।

यच्च राष्ट्रात्प्रच्यवनं कुरूणामवधश्च यः ।
सुयोधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ॥ ३
दुःशासनस्य पापस्य यन्मया न हृतं शिरः ।
तन्मे दहति कल्याणि हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
मा धर्मं जहि सुश्रोणि क्रोधं जहि महामते ॥ ४
इमं च समुपालम्भं त्वत्तो राजा युधिष्ठिरः ।
शृणुयाद्यदि कल्याणि कृत्स्नं जह्यात्स जीवितम् ॥ ५
धनंजयो वा सुश्रोणि यमौ वा तनुमध्यमे ।
लोकान्तरगतेष्वेषु नाहं शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ ६
सुकन्या नाम शार्याती भार्गवं च्यवनं वने । C. 4. 650 B 4. 21. 10 K. 4. 24. 20

ऐश्वर्यमदमत्तस्य क्रीडन्निव महाद्विपः ।
अपश्यं त्वां यदा कृष्णे कीचकेन पदा हताम् ।
तदैवाहं चिकीर्षामि मत्स्यानां कदनं महत् ।

[D1-8 read lines 4-5 before line 1. — (L. 1) K1 तत्तु; B4 Dn2 D11.12 तच्च (for तत्र). B1.8 विद्धि (for भाति). D1-8 तत्र कार्यं मया किं तु (for prior half). Cs cites कारणं. D7.9 कौंतेयं तु प्रतीक्ष्य वै (D7 °क्षते) (for posterior half). Ca.s cite प्रतीक्षते. — (L. 2) D4.8 दुष्टस्य (for अथवा). K2 पेषयामि; B4 चूर्णयामि; Ca.c.v पोथयामि (as in text). D7 तदा; D11.12 महा- (for पदा). — (L. 3) D1-8 नागो बिल्वमिवाक्रम्य न चेद्राजा न्यवारयत्. — (L. 5) Cf. 2^{ab}. B8 D5.6 तत्र (for तदा). D1-8 कर्तुमिच्छामि (for अहं चिकीर्षामि).]
— ^{e}) D5 च; T2 G2 M4 वै (for तु). — ^{d}) D8.8 निवारय(D8 °ये)त्; D10 अभ्यवारयत्. — ^{e}) D1-8 अस्य चा(D8 वा)हं (for अहं तस्य). — ^{f}) D1-8 स्थितवान् (for स्थित एव). Ca cites स्थितः. B4 Dn2 D5.11 भाविनि; S शासने (for भामिनि).

3 D2 marg. repeats 3^{ab}, with v.l. — ^{a}) D2m लब्ध- (for यच्च). D2m.4 राज्यात्. D1.8 व्यवसनं; D8 प्रव्यजनं (for प्रच्यवनं). — ^{b}) Dn1 D9 G8 अवधिः; Dn2 अधिकः; D11.12 M8 अधिपः (for अवधः). D1-8 एव पश्यतां; M1.2.4 अधिपस्य नः; M5 अपि वंचनं (for अवधश्च यः). Ś1 K D2m.4.5.8 यत् (for यः). — ^{c}) B4 D9 दुर्योधनस्य. — ^{d}) D7.9 यत् (for च).

4 ^{a}) S दुःशासनचतुर्थानां. — ^{b}) D1-8 यच्च तन्; D4.8 S (M2 missing) यच्च मे (for यन्मया). K2 B8-5 Dn D11.12 नाहृतं; B1 अलंकृतं; B2 D8 corrupt. D7.9 न मयापहृतं शिरः; D10 हृतं यस्य तदा शिरः. — ^{c}) T G मां; M (M2 missing) मा (for मे). K2 B D (except D4.7-9) गात्राणि (for कल्याणि). — ^{d}) T G2 M (M2 missing) शल्य इवार्पितः. — After 4^{cd}, S (M2 missing) ins.:

398* अपि चान्यद्वरारोहे स्मरिष्यसि वचो मम ।
पुण्ये तीरे सरस्वत्या यत्प्रतिष्ठाम संगताः ।
तत्राहमब्रुवं कृष्णे पूर्वक्लेशाननुस्मरन् ।
न चाहमनुगच्छेयं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
धनंजयं च पाञ्चालि माद्रीपुत्रौ च भ्रातरौ ।
कृत्वैतां च मतिं कृष्णे युधिष्ठिरमगर्हयम् ।
परुषं वचनं श्रुत्वा मम धर्मात्मजस्तदा ।
ह्रीमान्वाक्यमहीनार्थं ब्रुवन्राजा युधिष्ठिरः ।
सर्वानन्वनयद्भ्रातॄन्मुनेर्धौम्यस्य पश्यतः ।
मा रोदी राज्ञि लोकानां सर्वागमगुणान्विते ।
रक्षितव्यं सदास्माभिः सत्यमप्रतिमं भुवि ।
अनुनीतेषु चास्मासु अनुनीता त्वमप्युत ।

[(L. 2) G2 M (M2 missing) यत्र तिष्ठाम (M1 °मि) संगताः (M1 °तः) (for posterior half). — (L. 3) M1.8 यत्र (for तत्र). — (L. 5) T2 महाबलौ (for च भ्रातरौ). — (L. 8) M5 अदीनात्मा (for अहीनार्थं). M1.3 ब्रुवन्नास्ते (for ब्रुवन्राजा). — (L. 9) M (M2 missing) अनुनयन् (for अन्वनयद्). — (L. 10) M1.8 मा रोद (for मा रोदी). T1 G1.8 °गुणान्विता (for °न्विते). — (L. 12) M1.8 त्वमेव हि (for त्वमप्युत).]
— ^{ef}) D1.8 कुरु (for जहि). D1.8 कोपं (for क्रोधं). D4 त्यज (for जहि). K2 D5m.7 सुशोभने; D1.8.4 शुचिस्मिते; D2.6 सुमध्यमे (for महामते). Dn1 D8 क्षिप्रं(Dn1 कृत्स्नं)जह्यात्स जीवितं (for ^{f}); cf. 5^{d} also. S (T1 broken; M2 missing) माधर्मतो (M5 °धर्म्यं त्वं) वचः कृष्णे क्रोधजं (M1.8 °नं) समुदाहर.

☞ From 4. 20. 5 up to 4. 21. 21^{a}, Ś1 could not be collated, the fol. being stuck together.

5 Ś1 M2 missing. Dn1 D1.8 om. 5; D1 om. 6^{ab} also. — ^{a}) B4 Dn2 D2.8.6.10.12 इदं (for इमं). B1.8 वा; B4.5 Dn2 D2.3.6.11.12 तु (for च). S (T1 M2 missing) एवं चोक्तमुपालंभं. — ^{b}) S (T1 broken; M2 missing) त्वया (for त्वत्तो). — ^{c}) B1.2.5 Dn2 D11.12 वापि (for यदि). — K1 (hapl.) om. 5^{d}-6^{a}. — ^{d}) T2 G2 कृच्छ्रं; Cr कृत्स्नं (as in text). D6 स्व- (for स). K2 सोहं जह्यात्मजीवनं.

6 Ś1 M2 missing. K1 om. 6^{a}; D1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) B2 D8.4 T1 अपि; T2 M (M2 missing) च (for वा). D2 कल्याणि; M (M2 missing) दुर्धर्षौ (for

C. 4. 651 B. 4. 21. 10 K. 4. 24. 20

वल्मीकभूतं शाम्यन्तमन्वपद्यत भामिनी ॥ ७
नाडायनी चेन्द्रसेना रूपेण यदि ते श्रुता ।
पतिमन्वचरद्वृद्धं पुरा वर्षसहस्रिणम् ॥ ८
दुहिता जनकस्यापि वैदेही यदि ते श्रुता ।
पतिमन्वचरत्सीता महारण्यनिवासिनम् ॥ ९
रक्षसा निग्रहं प्राप्य रामस्य महिषी प्रिया ।
क्लिश्यमानापि सुश्रोणी राममेवान्वपद्यत ॥ १०
लोपामुद्रा तथा भीरु वयोरूपसमन्विता ।
अगस्त्यमन्वयाद्धित्वा कामान्सर्वानमानुषान् ॥ ११
यथैताः कीर्तिता नार्यो रूपवत्यः पतिव्रताः ।
तथा त्वमपि कल्याणि सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ १२
मादीर्घं क्षम कालं त्वं मासमध्यर्धसंमितम् ।

सुश्रोणि). — b) D2 यमौ चानुत्तमाविमौ; D3 T G यमौ चापि सुमध्यमे (D3 शुचिस्मितौ); M (M2 missing) माद्रीपुत्रौ तथैव च. — c) K1 एव (for एषु). M (M2 missing) °गते चा(M5 त)स्मिन्. — d) B2 D2.5.6 शक्यामि; B4 शक्या हि; D3 शक्यास्मि; D9 रक्ष्यामि (for शक्ष्यामि). D3.9 जीवितं. D1.3 M (M2 missing) नाहं जीवितुमुत्सहे. — After 6, S (M2 missing) ins.:

399* धर्मं शृणुष्व पाञ्चालि यत्ते वक्ष्यामि भामिनि ।
[M1.4 सतीनामिह भामिनी; M5 सतीनामुत्तमा सती.]

7 Ś1 M2 missing. S (M2 missing) reads 7–8 after 11. — a) B2-4 Dn D5.11.12 पु(B4 प)रा सुकन्या (for सुकन्या नाम). K1 शार्याति; D1.3 भार्यासीद्; D2 स्वर्याती; T1 G1.3 M4.5 शर्यातिर्; T2 M1 शर्यातेर्; G2 शर्यातिं; M3 चान्वेति; Cv as in text. — b) T G M1 भार्गव-. — c) K1 D2.3 वाल्मीकभूतं; Cs as in text. K1 शास्रं तं; D10 पश्यंतं; T2 G2 साध्वी त्वं; G1 तप्यंतं; Ca.s.v शाम्यंतं (as in text). — d) B (except B2) Dn2 D5.6.11.12 भाविनी.

8 Ś1 M2 missing. For sequence of S, cf. v. l. 7. — a) B Dn D5.6.10-12 नारायणी; D1.3.4 दाक्षायणी; S (M2 missing) नाळायणी. ❀Cv: इलयोरैक्येन नाडायनी नलस्य सुता ।❀ K D2-4.6.8 चंद्रसेना; D5 चांद्रसेनी; D7.10 चैंद्रसेनी. — b) S (M2 missing) रूपेणाप्रतिमा भुवि. — D3.4 (hapl.) om. 8c-9b. — c) T2 G2 दृष्टा (for वृद्धं). — d) B4 D1.10 S (T1 M2 missing) वर्षसहस्र(B4 M1.3-5 °स्रि)कं.

9 Ś1 M2 missing. For sequence of S, cf. v. l. 7. D3.4 om. 9ab (cf. v. l. 8). — a) S (M2 missing) आसीद् (for अपि). — d) B4 महारण्यं; D8 अरण्येपि; T2 G2 महारण्ये.

10 Ś1 M2 missing. For sequence of S, cf. v. l. 7. — a) B (except B3) D5.6.10 रक्षसो; Cc रक्षसा (as in text). D1.3 अयोनिजा महाभागा; S (T1 M2 missing) वसं(T2 G °स)ती च महारण्ये. — After 10ab, S (T1 M2 missing) ins.:

400* रावणेन हृता सीता राक्षसीभिश्च तर्जिता ।
[T2 G2 साध्वी (for सीता).]

— c) D10 प्रक्लिश्यमाना; T2 G1.3 M (M2 missing) सा क्लिश्यमाना (for क्लिश्यमानापि).

11 Ś1 M2 missing. For sequence of S, cf. v. l. 7. — a) T1 G1.3 M1.3.5 तु वैदेही; T2 G2 M4 तु वैदर्भी (for तथा भीरु). — b) S (M2 missing) भर्तारमृषिसत्तमं. — cd) B (except B4) Dn D7 अगस्तिम्. D1.3 अन्वगात्; D2.4.8.10 अन्वियात् (for अन्वयात्). K3 स्म मानुषान् (for अमा°). S (M2 missing) भगवंतमगस्त्यं सा वनायैवान्वपद्यत. — After 11, Dn D9 (marg.) 10-12 ins.:

401* द्युमत्सेनसुतं वीरं सत्यवन्तमनिन्दिता ।
साविञ्यनुचचारैका यमलोकं मनस्विनी ।
[(L. 1) D10 सत्यसेनम् (for °वन्तम्). — (L. 2) D9 अन्वचरचैका (for अनुचचारैका).]

12 Ś1 M2 missing. — a) K1 उथै(mislection for Śāradā तथै!)तत्; D4 यच्चैता: (for यथैता:). S (T1 M2 missing) कीर्तितास्ते मया नार्यो. — b) Dn2 D1-3.12 रूपवंत्य:. — After 12ab, S (T1 M2 missing) ins.:

402* नलं राजानमेवाथ दमयन्ती वनान्तरे ।
अन्वगच्छत्पुरा कृष्णे तथा भर्तृंस्त्वमन्वगाः ।

— c) D6 अनु; D8 अति (for अपि). D1.3 सुश्रोणि (for कल्याणि). — d) K B4 प्रमुदिता (for समु°).

13 Ś1 M2 missing. — a) B1.3.4 D4-9 S (T1 M2 missing) Ca सा(D4.8 सु)दीर्घं; Cs मादीर्घं (as in text). K कालमेव त्वं; D4.8 क्षपि(D8 क्षिप)त: कालो; Ca क्षम कालं त्वं (as in text). Cs cites क्षम. — b) K D2.5 Cv अप्यर्ध-; B1.5 Dn D11.12 Cs अर्धं च; B2 corrupt; D3 अन्वर्ध-; D4.10 अर्धार्ध-; Ca as in text (cf. Cr). Ca.v cite संमितं (as in text). D8 मासार्धं सह सांप्रतं; S (M2 missing) त्रिंशद्रात्रमनिंदिते. — d) B D (except D1-3.5) राज्ञां राज्ञी. — After 13, S (M2 missing; M3-5 om. lines 2-6) ins.:

403* सत्येन ते शपे चाहं भविता नान्यथेति ह ।
सर्वासां परमस्त्रीणां प्रामाण्यं कर्तुमर्हसि ।

पूर्णे त्रयोदशे वर्षे राज्ञो राज्ञी भविष्यसि ॥ १३

द्रौपद्युवाच ।

आर्तयैतन्मया भीम कृतं बाष्पविमोक्षणम् ।
अपारयन्त्या दुःखानि न राजानमुपालभे ॥ १४
विमुक्तेन व्यतीतेन भीमसेन महाबल ।
प्रत्युपस्थितकालस्य कार्यस्यानन्तरो भव ॥ १५
ममेह भीम कैकेयी रूपाभिभवशङ्कया ।
नित्यमुद्विजते राजा कथं नेयादिमामिति ॥ १६
तस्या विदित्वा तं भावं स्वयं चानृतदर्शनः ।
कीचकोऽयं सुदुष्टात्मा सदा प्रार्थयते हि माम् ॥ १७
तमहं कुपिता भीम पुनः कोपं नियम्य च ।
अब्रुवं कामसंमूढमात्मानं रक्ष कीचक ॥ १८
गन्धर्वाणामहं भार्या पञ्चानां महिषी प्रिया ।
ते त्वां निहन्युर्दुर्धर्षाः शूराः साहसकारिणः ॥ १९
एवमुक्तः स दुष्टात्मा कीचकः प्रत्युवाच ह ।
नाहं बिभेमि सैरन्ध्रि गन्धर्वाणां शुचिस्मिते ॥ २०
शतं सहस्रमपि वा गन्धर्वाणामहं रणे ।
समागतं हनिष्यामि त्वं भीरु कुरु मे क्षणम् ॥ २१ C. 4. 66b B. 4. 21. 25 K. 4. 24. 39

सर्वेषां च नरेन्द्राणां मूर्ध्नि स्थास्यसि भामिनि ।
भर्तृभक्त्या च वृत्तेन भोगान्प्राप्स्यसि दुर्लभान् ।
पूर्णायां तु प्रतिज्ञायां महान्तं भोगमाप्नुयाः ।
कुरु भर्तृगतं ज्ञात्वा राज्ञां मूर्ध्नि स्थिता भवेः ।

[(L. 2) T सर्वासां हि वरस्त्रीणां; G3 सर्वेषामपरस्त्रीणां (for prior half). — (L. 4) T1 G1.3 युक्तासि; M1 वित्तेन (for वृत्तेन). G2 प्राप्नुहि (for प्राप्स्यसि). T2 G2 M1 भामिनि (for दुर्लभान्). — (L. 5) T2 G2 यातायां (for पूर्णायां), and आप्नुहि (for आप्नुयाः). — (L. 6) T1 G1.3 गुरुभक्तिकृतं ज्ञात्वा (for prior half).]

14 Ś1 M2 missing. — a) K कृतं (for मया). T1 G1.3 M (M2 missing) आर्तप्रलापात् (T1 G1 °पा; G3 °पः) कौंतेय; T2 G2 स्वात्मानं प्रलपे चाहं. — S (M2 missing) om. 14bc. — b) K मया वै बाष्पमोक्षणं; Dn D2.7.8.10–12 कृतं बाष्प(D12 वाक्य)प्रमोचनं (D2.8.10 °क्षणं). — c) K आराधयंत्या; D4 अपश्यंत्या तु (for अपारयन्त्या). Cc cites (the nom. sg.) अपारयन्ती. — After 14, S (M2 missing) ins.:

404* व्यतीतं कथयित्वा किं भीमसेन महाबल ।
इदं तु दुःखं कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत् ।
योऽयं राज्ञो विराटस्य सूतपुत्रस्तु कीचकः ।
स्यालो नाम प्रवादेन भोजत्रैगर्तदेशजः ।
त्यक्तधर्मो नृशंसश्च सर्वार्थेषु च वल्लभः ।
नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मे भव शोभने ।
अविनीतः सुदुष्टात्मा मामनाथेति चिन्त्य सः ।

[(L. 7) G3 M1 मामनाथां विचिंत्य सः (for posterior half).]

15 Ś1 M2 missing. — a) K2 B1.3.5 Dn D2.4–9.11.12 T G2.3 M (M2 missing) किमुक्तेन (for विमु°). D10 अतीतेन. G1 मामनाथामितो मत्वा. — c) D3 प्रत्यासन्नस्य कालस्य (cf. Cv). — d) D1.3.4 दुःख° (for कार्य°). S (M2 missing) दुःखस्यांतकरो भव.

16 Ś1 M2 missing. — a) D1 मामेव; D3.7.9 G1.3 ममैव (for ममेह). B4 Dn2 D1.3.4.6–8.10–12 transp. भीम and कैकेयी. D2 ममेह कैकयसुता; T G2 M (M2 missing) कैकेयी चैव (T2 G2 चापि) मां दृष्ट्वा. — b) D2 भीम रूपाभिशंकया; D7.9 नियोगपरिशंकिता; T G2 रूपेणाप्रतिमा सती (T2 °तिं); G1.3 M (M2 missing) रूपा(G1 नृपा)द्धि भय(G3 परि-; M1.5 भृश)शंकिता. — c) D1.3.4 राज्ञः; D7.10 राज्ञि (for राजा). — d) D10 इह (for इति). D1.3.4 इति मे वर्तते मतिः; D2 कथमायाति मामिति; D7.9 कथमेनां विरोधये; D8 कथं नेमां व्रजेदिति; Cv as in text. Ca.c.s cite नेयात्.

17 Ś1 missing; M2 resumes. — b) T1 अकृत° (for अनृत°). D2 नाहं स्वस्था कदाचन. Ca.v cite अनृतदर्शनः (as in text). — c) D11.12 स (for सु-). D2 कीचको हि स्वयं दृष्ट्वा; S कीचकोपि च (M हि) दुष्टात्मा. — d) S पुनः (for सदा). M2.3 ह (for हि). K1 सा; D10 M3 मा (for माम्).

18 Ś1 missing. — a) B2 D2.3 M2 तदहं (for तमहं). — b) K भविष्यति; D10 नियम्य वा. — c) K1 M5 अब्रवं. K कामसंपन्नं; D3 तमहं मूर्खं.

19 Ś1 missing. — b) D2.3 सततं (for महिषी). — c) B1.3 Dn1 D4–6.8 M1.2.5 कुपिताः (for दुर्धर्षाः). — d) K1 °चारिणः; D6.7.10 °कारिणं. M5 सानुबंधममर्षणाः.

20 Ś1 missing. — a) B2 Dn1 सु-; D2 अपि; T G M1.5 तु; M2–4 च (for स). — K1 om. 20bc. — b) D4 प्राहसत्तदा; D3 प्रत्युवाच मां; M3.4 (*inf. lin.* as in text) कुरुते क्षणं; M5 पुनरुक्तवान्. — c) B4 D6 सैरिंध्रि. — d)

C. 4. 667
B. 4. 21. 26
K. 4. 24. 40

इत्युक्ते चाब्रुवं सूतं कामातुरमहं पुनः ।
न त्वं प्रतिबलस्तेषां गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ॥ २२
धर्मे स्थितास्मि सततं कुलशीलसमन्विता ।
नेच्छामि कंचिद्वध्यन्तं तेन जीवसि कीचक ॥ २३
एवमुक्तः स दुष्टात्मा प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
न तिष्ठति स्म सन्मार्गे न च धर्मं बुभूषति ॥ २४
पापात्मा पापभावश्च कामरागवशानुगः ।
अविनीतश्च दुष्टात्मा प्रत्याख्यातः पुनः पुनः ।
दर्शने दर्शने हन्यात्तथा जह्यां च जीवितम् ॥ २५
तद्धर्मे यतमानानां महान्धर्मो नशिष्यति ।
समयं रक्षमाणानां भार्या वो न भविष्यति ॥ २६
भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ २७
वदतां वर्णधर्मांश्च ब्राह्मणानां हि मे श्रुतम् ।
क्षत्रियस्य सदा धर्मो नान्यः शत्रुनिबर्हणात् ॥ २८
पश्यतो धर्मराजस्य कीचको मां पदावधीत् ।

D6 गंधर्वेभ्यः. D2 कदाचिच्च न संशयः.

21 Ś1 missing. — a) D1.8 अथ (for अपि). B (except B8) Dn D5 शतं शतसहस्राणि (B4.5 D5 °णां); D4 सहस्रमपि कल्याणि. — b) D1.8.10 महा- (for अहं). — c) B2 D1.8 समागतान्; D7.9 समायातं. — d) D7 M1.4.5 तद् (for त्वं). K प्रियं; D1.8 क्षमं; Ca.c.s क्षणं (as in text). Dn1 भीरु त्वं भीरु मा क्षणं; D2 कुरु मे चाद्य संगमं.

22 Ś1 missing. — a) T M1.4.5 इत्युक्ता; G M2.8 इत्युक्त्वा. K2 सूते; B2.5 Dn1 मत्तं; Dn2 D11.12 मूढं; G1 धूर्तं (for सूतं). — b) D4 वचः (for पुनः). — c) B5 Dn1 चैषां (for तेषां). — After 22, B5 (which om. 23^{a}–24^{b}) ins. a passage given in App. I (No. 21); cf. v. l. 24.

23 Ś1 missing. B5 om. 23–24^{ab}. — b) B2 °समाश्रिता. — c) KD8 T2 G2.8 M4.5 Ca.r किंचित्; T1 केचित् (for कंचित्). K मनसा; B4 D6 वध्यं तु; D8 वध्यं ते; D5.7 वध्यं हि; T1 विध्यं तु; G8 वध्यं त्वां. Ca cites वध्यं. — d) K तत्र; T G तस्मात् (for तेन). M4(*sup. lin.*).5 जीवति. M1.4 सूतज (M4 *sup. lin.* °जः); M5 कीचकः.

24 Ś1 missing. B5 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — a) G1.8 M8 तु; G2 सु- (for स). — b) B (B5 om.) D8.5–9.11.12 प्रा(D6 प्र)हसत् (for प्रहस्य). D7(*inf. lin.* as in text).9 विनिवृत्य च (for स्वनवत्तदा). D1 ततः (for तदा). — A passage given in App. I (No. 21) is ins. in B1–4 Dn D4–7.9–12 after 24^{ab}, in K2 D8 after 24, in B5 after 22; and thereafter D8 repeats 24^{cd}. — c) B2.8.5 Dn D11.12 तिष्ठते. Dn2 D7.9.10–12 स (for स्म). B4 D1.8.4 G1 च (D1.8 स) तिष्ठति (for तिष्ठति स्म). — d) D1.8 स (for च). B1.8 (m as in text) बुभूत्सति; B4 Cr चिकीर्षति; Crp बुभूर्षति; Cv.rp (Dev.) as in text. D5.7.9 अधर्मं विचिकीर्षति; D10 न च धर्मेनुभूषति; Ca as in text.

25 Ś1 missing. — a) D2.8 मोहात्मा. D2.8 मोह-भावश्च; T1 G1.8 M पापकारी च; T2 G2 कामचारी च. — b) K °समन्वितः; B (except B4) Dn D1.8.7.9 m. 11.12 कामबाण° (D1 °कार°); Ca as in text. — c) D5 दुर्विनीतश्च. M1 सु- (for च). — e) S दुःखं (for हन्यात्). K2 दर्शने भीमसेनाद्य; D7 स ददर्श हि मां नित्यं; Cs as in text (cf. Cv). — f) K2 D2 तव; B4 D1.8 Cv यथा; Dn D11.12 Cs यदि; D8 तदा (for तथा). Dn2 D11.12 हन्यात्; D1.8.5–7 G8 जह्यात्; M5 त्यज्यां; Cn.s.v as in text. D6 स्व- (for च).

26 Ś1 missing. — a) D1.8 एवं वो; D2.8 स्वधर्मे; D4 T G M1.5 धर्मे प्र-; D6 अधर्मे; M2–4 धर्मे हि. — b) B2.5 D5.6.8 T G2 अयं; B4 D7.9.10 G1 M1.2 महा-; D4 सदा (for महान्). B2.5 D10 न सिध्यति; B4 D7.9 Ca नशिष्यते; D6 न शस्यते; D7 (*inf. lin.*) विनंक्ष्यति; D8 विशिष्यते; G1 भविष्यति. — c) T2 G2 कांक्ष° (for रक्ष°). — d) D1.8 S (except M4) दारा; D4 दारं (for भार्या). T G भवंति च (for भविष्यति).

27 Ś1 missing. — a) Some N MSS. रक्षमाणायां. — D1–8 om. 27^{bc}. — c) Some N MSS. रक्षमाणायां. — D4 M8 om. 27^{cd}. — N (Ś1 missing; D2 om. line 2) ins. after 27 (D4, which om. 27^{cd}, after 27^{ab}):

405* आत्मा हि जायते तस्यां तेन जायां विदुर्बुधाः ।
भर्ता तु भार्यया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ।

[(L. 1) D1.4.9 यस्मात्; D8 तस्मात् (for तस्यां). B2 आत्मा हि रक्षमाणायां (for prior half). D1.8 तस्मात् (for तेन). — (L. 2) K जायया (for भार्यया). D4.5.7.9 जायेत्; Cs जायात् (as above).]

28 Ś1 missing. Dn1 om. 28. — a) B5 T1 G1 Cn °धर्मश्च. — b) B1 Dn2 D6.11.12 इति; B4.5 D5 मया; D2.8 च मे (for हि मे). B2.8.5 G1 श्रुतः. — c) D1.8.4 क्षत्रियाणां (D8 °यस्य) तथा धर्मः. — d) S दस्युनिबर्हणात्

तव चैव समक्षं वै भीमसेन महाबल ॥ २९
त्वया ह्यहं परित्राता तस्माद्घोराज्जटासुरात् ।
जयद्रथं तथैव त्वमजैषीर्भ्रातृभिः सह ॥ ३०
जहीममपि पापं त्वं योऽयं मामवमन्यते ।
कीचको राजवाल्लभ्याच्छोककृन्मम भारत ॥ ३१
तमेवं कामसंमत्तं भिन्धि कुम्भमिवाश्मनि ।
यो निमित्तमनर्थानां बहूनां मम भारत ॥ ३२
तं चेज्जीवन्तमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ।
विषमालोड्य पास्यामि मा कीचकवशं गमम् ।
श्रेयो हि मरणं मह्यं भीमसेन तवाग्रतः ॥ ३३

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा भीमस्योरः समाश्रिता ।
भीमश्च तां परिष्वज्य महत्सान्त्वं प्रयुज्य च ।
कीचकं मनसागच्छत्सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ ३४ C. 4. 602 B. 4. 21. 51 K. 4. 24. 53

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

(M_1 °विनिग्रहात्).

29 $Ś_1$ missing. — ^{b}) M कीचको मानुधावति ($M_{4.5}$ °न्वधावत). — After 29^{ab}, T_1 ins.:

406* येषां मतिर्न स्वपिति षष्ठेऽपि विषये वसन् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ।
[=(var.) 4. 15. 15.]

— ^{c}) D_6 तव चापि; $D_{7.8}$ तव चैवं; S तवैव च. $B_{4.5}$ $D_{1.3.4.6}$ समक्षं च; D_2 G_3 °क्षं हि; D_{10} महाबाहो. — ^{d}) $D_{3.7.8}$ महाबलः.

30 ^{a}) D_3 पूर्वं; S चाहं (M_1 एवाहं) (for ह्यहं). — ^{b}) S भीम तस्मात् (for तस्माद्घोरात्). $D_{1.3}$ महा° (for जटा°). — ^{c}) K_1 D_{1-4} जयद्रथात्.

31 $Ś_1$ missing. — ^{a}) D_2 *inf. lin.* इमं दसं; G_3 त्वं भीम (for इममपि). K_1 चापितृं (sic); $B_{1.3}$ Dn D_2 (*inf. lin.*).$_{11.12}$ S पापिष्ठं; D_6 तं पापं (for पापं त्वं). — ^{b}) S असौ (for अयं). $D_{1.3.4}$ यो मां त्वां चावमन्यते; D_6 त्वं योयं मावमन्यसे. — ^{c}) D_3 राजशालत्वात्; T G राजवश्चित्यं (for राजवाल्लभ्यात्).

32 $Ś_1$ missing. — ^{a}) $D_{1-4.8}$ S कीचकं (for तमेवं). B_4 °संपन्नं; $D_{2.4.8.10}$ S °संतप्तं. — ^{b}) D_3 भित्वा; T_1 छिंधि (for भिन्धि). D_7 T_2 अश्मना (for अश्मनि). D_6 reads 32^{cd} in marg. — ^{c}) K_1 यो संदुष्टो ह्यनर्थाणां. — ^{d}) B_4 सर्वेषां (for बहूनां). K अपि (for मम). K B_2 पापकृत् (for भारत).

33 $Ś_1$ missing. — ^{d}) $D_{2.9}$ °वशे. S कीचको मा वशं नयेत्. — ^{e}) T_2 G_2 परमं (for मरणं). K_1 D_4 मे(K_1 म)द्य; M_5 मन्ये (for मह्यं).

34 $Ś_1$ missing. K $B_{1.5}$ $D_{1-4.8-10}$ T_2 G_2 M_5 om. the ref. — ^{a}) K_1 प्ररुदत्. — ^{b}) Dn भीमस्योरं; D_6 °रः; D_3 °रु; Cc as in text. T G_2 $M_{1.3}$ भीमस्योरसि संश्रिता; $G_{1.3}$ भीमसेनस्य संनिधौ. — ^{c}) B_4 D_4 T G_2 तु (for च). — ^{d}) K B_4 बहुसांत्वं. T G_2 M_2 नेत्रे संपरिमृज्य च. — N (except K_1 $D_{1.3.4}$; $Ś_1$ missing) ins. after 34^{cd} (K_2 $D_{2.7-9}$, after 34:

407* आश्वासयित्वा बहुशो भृशमार्तां सुमध्यमाम् ।
हेतुतत्त्वार्थसंयुक्तैर्वचोभिर्द्रुपदात्मजाम् ।
प्रमृज्य वदनं तस्याः पाणिनाश्रुसमाकुलम् ।

[(L. 1) B_4 तामार्तां च सुदुःखितां (for posterior half). — (L. 2) D_{10} °संपन्नैः (for °संयुक्तैः). B_4 तत्त्वार्थसहितैर्वाक्यैर्बहुभिर्द्रुपदात्मजां. — (L. 3) D_{10} प्रगृह्य (for प्रमृज्य). D_6 नयनं (for वदनं). D_6 बहुशो श्रममाकुलं (for posterior half).]

— K_2 $D_{7.9}$ ins. after 34^{cd}: $D_{2.8}$, after the above (407*): B Dn $D_{5.6.10-12}$, after 34:

408* उवाच चैनां दुःखार्तो भीमः क्रोधवशं गतः ।
[Dn $D_{7.8.11.12}$ क्रोधसमन्वितः; D_{10} °समाकुलः.]

— ^{e}) D_2 गत्वा; T_2 गच्छेत्; Cs as in text. — ^{f}) B_2 सुकरणी; B_4 Dn_2 D_{11} G_2 M सृ($M_{4.5}$ स्र)क्कणी; $D_{1.3}$ सृग्विणी; $D_{4-6.9.12}$ T_2 सृक्किणी; Cs as in text. B_2 T $G_{1.2}$ परिलेलिहन्.

Colophon om. in $D_{2.9}$. — *Sub-parvan:* B Dn $D_{5.6.10-12}$ $M_{1.2.4.5}$ कीचकवध. — *Adhy. name:* $D_{1.3.9}$ दुःखकीर्तन; D_4 द्रौपदीदुःखकथनं; D_8 द्रौपदीवाक्यं; G_2 $M_{2.4.5}$ द्रौपदीसमाश्वासनं; $M_{1.3}$ द्रौपद्याश्वासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_4 D_6 20; D_8 M_{2-5} 22; $D_{5.9}$ 21; T G M_1 23. — *S'loka no.:* D_1 38; G_3 53.

२१

C. 4. 694 B. 4. 22. 1 K. 4. 25. 1

भीमसेन उवाच ।

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सहबान्धवम् ॥ १
अस्याः प्रदोषे शर्वर्याः कुरुष्वानेन संगमम् ।
दुःखं शोकं च निर्धूय याज्ञसेनि शुचिस्मिते ॥ २
यैषा नर्तनशाला वै मत्स्यराजेन कारिता ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ ३
तत्रास्ति शयनं भीरु दृढाङ्गं सुप्रतिष्ठितम् ।
तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ४
यथा च त्वां न पश्येयुः कुर्वाणां तेन संविदम् ।
कुर्यास्तथा त्वं कल्याणि यथा संनिहितो भवेत् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

तथा तौ कथयित्वा तु बाष्पमुत्सृज्य दुःखितौ ।
रात्रिशेषं तदत्युग्रं धारयामासतुर्हृदा ॥ ६
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय कीचकः ।
गत्वा राजकुलायैव द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ ७
सभायां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाहनम् ।
न चैवालभथास्त्राणमभिपन्ना बलीयसा ॥ ८

21

☞ Ś1 not collated for st. 1–21, the folios being stuck together.

1 ^{b}) D4 यथा भीरु प्रभाषसे. — ^{c}) S एनं (M5 एव) (for तं). D1.3 निहनिष्यामि (for सूदयि°). — ^{d}) D2.7–9 S सह बांधवैः; D4 सह बंधुभिः.

2 ^{a}) K1 यस्याः; D7.9 अद्य (for अस्याः). D2.7.9 शर्वर्यां. — ^{b}) B D (except D2.3.9) Cs संगतं; T G3 M1.4 (*sup. lin.* as in text).5 Cc संविदं; G1.2 सौहृदं; Cv संगमं (as in text). — ^{c}) B4 D2 वि- (for च).

3 For 3^{ab} cf. 16^{ab}. — ^{a}) D1.4 यथा (for यैषा). B1.3.4 Dn D1.3.4.10–12 इयं; D5.6 इह (for वै). D2.3 S य(D2 त)देतन्नर्तनागारं. — ^{b}) T1 G3 मात्स्यराजेन. D2 S कारितं. — $3^{cd} = 16^{cd}$. — ^{d}) D2.3 यथासुखं; D10 तथा गृहं; S स्वकं गृहं. — After 3, B4 reads 17^{ab} for the first time (v. l. निशीथे for तमिस्रे, and गच्छामि for गच्छेथा), repeating it in its proper place.

4 ^{a}) B Dn D5–12 दिव्यं (for भीरु). — ^{b}) D8 सुगाढं; M2 सुदृढं; Cs.v दृढांगं (as in text). B2 सुपरिस्थितं; B4 D8 सुपरिस्कृतं. D1.3.4 दृढसंधि प्रतिष्ठितं. — ^{c}) B D6 तं (B3 तान्); S एनं (for अस्य). — ^{d}) D7.9 पूर्वान्प्रेतान्. — After 4, S (M om. line 1) ins.:

409* त्वद्दर्शनसमुत्थेन कामरागेण मोहितम् ।
संकेतं सूतपुत्रस्य कारयस्व शुभानने ।

[(L. 1) G1.3 कामेनाकुलितेंद्रियः (for posterior half).]

5 ^{a}) K2 यथान्ये त्वां; S यथापरे. D2 transp. त्वां and न. D1–3 बुध्येयुः (for पश्येयुः). — ^{b}) D1.3 कुरवः; D10 ब्रुवाणां; S कुर्वंतीं (for कुर्वाणां). B2 तत्र (for तेन). D2.3 Cv संगमं; Ca संविदं (as in text). — ^{c}) S तथा कुरुष्व कल्याणि. — ^{d}) Dn1 G2 संनिहतो; D1.3 T2 G3 M स निहतो; Cv as in text. — After 5, T1 ins.:

410* आवयोः संगमं भीरु यथा मर्त्यो न बुध्यति ।
कीचकस्य विनाशस्य तथा कुरु नृपात्मजे ।

6 After वैशं° उ°, D2 ins.:

411* एवं सा भीरु तन्वङ्गी आमन्त्र्यैनं महानसे ।
वधं तस्य परीप्सन्ती आजगाम स्ववेश्मनि ।

— ^{a}) S (except T2) तत्र (for तथा). K2 B2 तु (for तौ). B4 च; D8 तौ (for तु). — After 6^{ab}, S ins.:

412* भीमेन च प्रतिज्ञाते कीचकस्य वधे तदा ।
द्रौपदी च सुदेष्णायाः प्रविवेश पुनर्गृहम् ।

— ^{c}) K2 B2 T2 G2 तदा; B1.3m.4.5 Dn D4.5.11.12 M1.2 तम्; B3 D2.6–8.10 तथा (for तद्). S अत्यग्रा (M2–5 अत्यग्रं) (for अत्युग्रं). — ^{d}) B4 वाह°; D2 पार°; Ca.o धार° (as in text). B4 D1.3.7.9 तदा; B5 Dn D8.11.12 हृदि (for हृदा). S धारयामास वै हृदा (M1–4 दुर्हृदा; M5 तद्धृदि). — After 6, D9 ins. a passage given in App. I (No. 22).

7 ^{a}) D8 ततो (for तस्यां). S तस्यां रजन्यां व्युष्टायां. — ^{c}) D7.9 गतो (for गत्वा). G1.3 राजकुलं पापो; M3 राजकुले चैव. — ^{d}) M2 पुनर् (for इदम्).

8 Before 8, B2 T1 ins. कीचकः (B2 cont. उवाच). — ^{a}) T1 G यत्त्वा(G2 °त्व)हं; T2 M2.3 यस्त्वाहं; M1.4.5 यदा(M5 °द)हं (for सभायां). — ^{b}) K2 हता; Dn1 D4 हता; D1–3 अहनत्; D8 हतं; Cn अहनं (as in text). S ह्यनु(G2 अप्य-; M3–5 अभ्य)धावनमाचरं (T2 ह्यनुधावन्पदाहनं). — ^{c}) Dn2 D11.12 transp. च and एव. Dn

प्रवादेन हि मत्स्यानां राजा नाम्नायमुच्यते ।
अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनीपतिः ॥ ९
सा सुखं प्रतिपद्यस्व दासो भीरु भवामि ते ।
अह्नाय तव सुश्रोणि शतं निष्कान्ददाम्यहम् ॥ १०
दासीशतं च ते दद्यां दासानामपि चापरम् ।
रथं चाश्वतरीयुक्तमस्तु नौ भीरु संगमः ॥ ११

द्रौपद्युवाच ।

एकं मे समयं त्वद्य प्रतिपद्यस्व कीचक ।
न त्वां सखा वा भ्राता वा जानीयात्संगतं मया ॥ १२
अवबोधाद्धि भीतास्मि गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ।
एवं मे प्रतिजानीहि ततोऽहं वशगा तव ॥ १३

कीचक उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथा सुश्रोणि भाषसे ।
एको भद्रे गमिष्यामि शून्यमावसथं तव ॥ १४
समागमार्थं रम्भोरु त्वया मदनमोहितः ।
यथा त्वां नावभोत्स्यन्ति गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ १५

द्रौपद्युवाच ।

यदिदं नर्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ १६
तमिस्रे तत्र गच्छेथा गन्धर्वास्तन्न जानते । C. 4. 710 B. 4. 22. 17 K. 4. 25. 22

D11.12 आलभसे; D2 अलंभयस्; D4 लभते (for अलभथास्). K न चैवास्त (K2 °पि) तथा त्राणं; S न कं च (T1 G1.3 M1 किंचित्; M4.5 कंचित्) लभसे नाथं.

9 ^{a}) K प्रोवाच नेह (for प्रवादेन हि). Cc.r.v cite प्रवादेन. B4 Dn D2.10 M इह; D4 वै; D6 एव; D11.12 च; T G तु (for हि). — ^{b}) D1.3.4 राजा; Ca.rp (Dev.) नाम (for नाम्ना). Cr cites राजा नाम्ना, Cc.r cite अयम्. K1 राजो वै राजमर्हति; S अयं राजेति चोच्यते. — ^{cd}) D4 अत्र; G2 तु (for हि). T2 G2 मात्स्यानां. M transp. मत्स्यानां and राजा वै.

10 ^{a}) K2 Dn D7.9.11.12 मां (for सा). D1 दुःखं (for सुखं). D7.9 त्वं प्रपद्यस्व (for प्रतिप°). — ^{b}) T सखा (for दासो). D10 transp. दासो and भीरु. — After 10^{ab}, S ins.:

413* न ह्यहं त्वामृते भीरु चिरं जीवितुमुत्सहे ।

— ^{c}) K1 अह्नायै तव; Dn1 अह्नि हि भव; D4 अह्नाय तावत्; T1 G अहन्यहनि; T2 अहान्यहानि. Ca.c.v cite अह्नाय. — ^{d}) M1.2 शत- (for शतं). Dn D11.12 S (except M5) निष्कं. D1.3.4 S (except M5) ते (for अहम्).

11 ^{a}) K D2 तेद्यास्तु; D4 दास्यामि (for ते दद्यां). — ^{b}) B4 चायुतं; M1.5 तावतां (for चापरम्). — ^{c}) T G2.3 M रथाः and °युक्ताः; G1 रथान् and °युक्तान्. — ^{d}) D2.3 कुरु मे; D4 अस्तु ते; T G2 M संतु ते; G1.3 दद्यां (G3 °द्यं) ते (for अस्तु नौ). Ca.c cite नौ. D2.3 संगमं; S संगमे (for संगमः). D1 अस्तु भीरु सुसंगमः. — After 11, T1 ins.:

414* तुभ्यं दास्यामि सर्वाणि राजार्हाण्यपराणि च ।

12 S (except G1) सैरंध्री (for द्रौपद्यु°). — ^{a}) B Dn D2.5–12 एवं; G3 M (except M4) एतन् (for एकं). B4 मां (for मे). K संशयं; B4 समये; S वचनं; Ca समयं (as in text). B3 तं वै; B4 ह्यद्य; D1.3.4 S सत्यं (for त्वद्य). — ^{b}) G1 संप्रद्यस्व च (for प्रतिपद्यस्व). — After 12^{ab}, D5 (marg.).10 ins.:

415* यदि त्वं खलु संयोगमिच्छस्यद्य मया सह ।
[D10 सूत (for खलु).]

— ^{c}) K1 D4 त्वा; B4 त्वे; S ते (for त्वां). — ^{d}) D2.3.8 S संगमं (for संगतं). D2.3 मम (for मया). — After 12, S ins.:

416* अनुबोधादनर्थः स्यादयशश्च महद्भवेत् ।

13 ^{a}) B2 D1–4.8 S अनुबोधाद्धि (G1 °त्तु); Dn D11.12 अनुप्रवादाद्. — ^{b}) B2 मन° (for यश°). — ^{c}) S (except M2) एतन् (for एवं). B4 त्वं; D1 तु; D8 ते (for मे). — ^{d}) S (except G3) वशगाभवं.

14 After the ref., D4 om. 14–15 and the ref. before 16. — ^{c}) S एकोहमागमिष्यामि (M °मेव यास्यामि).

15 D4 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) D1 °गमो हि; D8 °गमोस्तु (for °गमार्थं). — ^{b}) Dn1 त्वया मदविमोहितः; D6 S त्वया मदनदर्पितः; D7.9 त्वयाहं मदमोहितः. — ^{c}) K1 त्वा; B5 तं (for त्वां). K D1.8 नावबुध्यंति (D1 °ते); B1 Dn D11.12 नैव पश्येयुः; B2.4 D2.5.7.9.10 नाव(D2 नाभि-; D5.7.9 नैव)वेत्स्यंति (D10 °ते); S नाव(T2 G2 च न)बुध्येरन्; Ca नावभोत्स्यंति (as in text); Cv °भोत्स्यंते. — K1 om. 15^{d}–16^{e}; M3 om. 15^{d}–17^{a}. — ^{d}) T G पतयस्तव (for सूर्य°).

16 =(var.) 3. — K1 om. 16^{abe} with the ref.; D4 om. the ref.; M3 om. 16 (cf. v. l. 14, 15). — S

C. 4. 710 B. 4. 22. 17 K. 4. 23. 22 तत्र दोषः परिहृतो भविष्यति न संशयः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तमर्थं प्रतिजल्पन्त्याः कृष्णायाः कीचकेन ह ।
दिवसार्धं समभवन्मासेनैव समं नृप ॥ १८
कीचकोऽथ गृहं गत्वा भृशं हर्षपरिप्लुतः ।
सैरन्ध्रीरूपिणं मूढो मृत्युं तं नावबुद्धवान् ॥ १९
गन्धाभरणमाल्येषु व्यासक्तः स विशेषतः ।
अलंचकार सोऽऽत्मानं सत्वरः काममोहितः ॥ २०
तस्य तत्कुर्वतः कर्म कालो दीर्घ इवाभवत् ।
अनुचिन्तयतश्चापि तामेवायतलोचनाम् ॥ २१
आसीदभ्यधिका चास्य श्रीः श्रियं प्रमुमुक्षतः ।
निर्वाणकाले दीपस्य वर्तीमिव दिधक्षतः ॥ २२
कृतसंप्रत्ययस्तत्र कीचकः काममोहितः ।
नाजानाद्दिवसं यान्तं चिन्तयानः समागमम् ॥ २३

(except G1; M8 om.) सैरंध्री (for द्रौपद्यु°). — a) K2 B4 D1-8. 8 S (M8 om.) एतन् (for इदं). B4 (here and below) नर्तकागारं. — b) T G2 मात्स्य°. — d) D2 यथासुखं; D4. 10 तथा गृहं; T G1. 2 M1. 4 स्वकं गृहं.

17 M8 om. 17^{a} (cf. v. l. 15). — a) A few N MSS. तमिश्रे; D2 न मिश्रं; D10 निशीथे; S (M3 om.) निशायां; Ca. c तमिस्रे (as in text). K1 गच्छ त्वं (for गच्छेथा). — b) Dn1 D1. 2 तं; T2 त्वां (for तन्). — c) K °वृतो (for °हृतो). — d) K D7. 9 भवतीति (for भविष्यति). — After 17, S ins.:

417* एकः सन्नर्तनागारं रात्रौ संकेतमाव्रज ।
तत्राहं वशगा तुभ्यं भविता नात्र संशयः ।
कीचकः ।
तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु मन्यसे ।
एकः सन्नर्तनागारमागमिष्यामि शोभने ।
समागमार्थं सुश्रोणि शपे च सुकृतेन मे । [5]
यथा त्वां नावबुध्यन्ते गन्धर्वा वरवर्णिनि ।
सत्यं ते प्रतिजानामि गन्धर्वेभ्यो न ते भयम् ।
अलंकरिष्याम्यथाहं त्वत्समागमनाय वै ।

[(L. 1) T2 G एकस्त्वं (for एकः सन्). — (L. 3) T2 अहं ते (for भद्रे). T2 G1. 8 M1 वक्ष्यसि (for मन्यसे). — (L. 4) T2 M1 भामिनि (for शोभने). — (L. 6) T °बुध्येरन् (for °बुध्यन्ते). — (L. 7) M2. 8 सत्यं मे प्रतिजानीहि (for prior half). G1. 8 तु नो (for न ते).]

T G2 cont.:

418* वासांसि च विचित्राणि मनोज्ञानि तवापि च ।
यथाहं न त्यजेथास्त्वं तथा रंस्ये त्वया सह ।
द्रौपदी ।
तथा चेदप्यहं सूत दर्शयिष्यामि ते सुखम् ।
यन्नानुभूतं भवता जन्मप्रभृति कीचक ।

18 a) B2 अपि; Dn1 अभि°; D1. 8. 10 परि°; S सह (for प्रति°). D4 तमर्थं कीचकस्याथ. — b) B D7-9 हि; Dn1 च; D6 तु (for ह). D1. 8 S द्रौपद्याः (D1. 8 कृष्णायाः) कीचकस्य च. — c) S क्षणमात्रं (for दिवसार्धं). D7. 9 समगमत्; S (except G1. 8) तदभवत्. — d) M3 भवेत् (for समं). B1. 8 विभो; D6 M5 तदा; M8 ततः (for नृप). — After 18, B2. 4 D2 (marg.). 7. 9. 10 ins.:

419* तत्र सा भीमसेनस्य तमर्थं समवेदयत् ।

19 a) D8 अयं; G1. 8 अपि (for अथ). — b) G स्वकं (for भृशं). B2 D1. 8. 5. 6. 10 हर्षसमन्वितः. — c Here and below (almost uniformly) B4 D6 सौरिंध्री D2. 4 सैरंध्रीरूपसंमूढो (D4 °पन्नो); T1 G1. 8 M सैरंध्री (M1-[illegible] °ध्रीं)रूपिणीं मूढो. D1. 8 transp. मूढः and मृत्युं (in d) — d) D2 S तां (for तं). D1 °बुद्धते; D8 °बुध्यत.

20 a) D1. 8 °माल्यैश्च. — b) D8 रागीशः; Ca व्यासक्त (as in text). B2 परिशोषितः; D1 च विशेषतः; D2. [illegible] सविशेषवान्. — c) K D2. 4. 7. 9 चात्मानं; M स्वं देहं (for सोऽऽत्मानं as in D1. 8). B Dn D5. 6. 8. 10-12 अलं(D[illegible] एवं)चक्रे तदात्मानं; T G अलंकारं चकारासौ. — d) B Dn2 D4. 5. 8. 10-12 T1 G2 सत्वरं. S (except M2) काल चोदितः. — After 20, D2 reads 23 (for the first time), repeating it in its proper place.

21 a) D2 ततस्तु (for तस्य तत्). — cd) G1. 8 कान्त (for चापि). D1. 8 तत्र चिंतयतस्तस्य सैरंध्रीं वामलोचनां.

☞ Ś1 resumes from 22.

22 a) D10 अभ्यधिकं. B1. 2. 5 Dn1 D8 T2 G1. 8 M चापि; D4 त्वस्य; T1 G2 चाथ (for चास्य). — b) B1 स्वयं G2 श्रिया (for श्रियं). D3 प्रमुमुंचतः; D7 (m as in text). 10 प्रमुमूर्षतः. G1 श्रियं प्रतिमुमुक्षतः. — Dn1 M (hapl.) om. 22^{cd}. — c) D1. 8 °काल°. — d) D1. [illegible] यथावर्तिं; D4 यथावृत्तिं (for वर्तीमिव).

23 a) D2 ततसं°; T1 G2. 3 M1-8 श्रुतसं°; G1 अश्रुसं° Cs कृतसं° (as in text). Ś1 चैव; B (except B3) Dn D5. 7. 11. 12 M1-3 तस्याः (for तत्र). — b) M कीचकोपि समागमे. — c) K1 D2 न जानाद्; Ca. r as in text Dn2 D2. 10 दिवसं यातं; S पतनं स्वस्य; Ca. r as in text (Ca in prose order). — B4 om. 23^{d}–25^{a}. — d) Dn[illegible] समागतं. D7. 9 चिंतयन्मनसागमं; S चिंतयंस्तां शुभाननां

ततस्तु द्रौपदी गत्वा तदा भीमं महानसे ।
उपातिष्ठत कल्याणी कौरव्यं पतिमन्तिकात् ॥ २४
तमुवाच सुकेशान्ता कीचकस्य मया कृतः ।
संगमो नर्तनागारे यथावोचः परंतप ॥ २५
शून्यं स नर्तनागारमागमिष्यति कीचकः ।
एको निशि महाबाहो कीचकं तं निषूदय ॥ २६
तं सूतपुत्रं कौन्तेय कीचकं मददर्पितम् ।
गत्वा त्वं नर्तनागारं निर्जीवं कुरु पाण्डव ॥ २७
दर्पाच्च सूतपुत्रोऽसौ गन्धर्वानवमन्यते ।
तं त्वं प्रहरतां श्रेष्ठ नडं नाग इवोद्धर ॥ २८
अश्रु दुःखाभिभूताया मम मार्जस्व भारत ।
आत्मनश्चैव भद्रं ते कुरु मानं कुलस्य च ॥ २९

भीमसेन उवाच ।

स्वागतं ते वरारोहे यन्मा वेदयसे प्रियम् ।
न ह्यस्य कंचिदिच्छामि सहायं वरवर्णिनि ॥ ३०
या मे प्रीतिस्त्वयाख्याता कीचकस्य समागमे ।
हत्वा हिडिम्बं सा प्रीतिर्ममासीद्वरवर्णिनि ॥ ३१
सत्यं भ्रातॄंश्च धर्मं च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ।
कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा ॥ ३२
तं गह्वरे प्रकाशे वा पोथयिष्यामि कीचकम् । C. 4. 727 B. 4. 22. 33 K. 4. 25. 43

❀ Cr : ध्यायमानः २ नाभ्यजानात्सहसहिं यांतं ध्यायन् (दे) । ❀

24 B_4 om. 24 (cf. v. l. 23). — Before 24, S (except T_2 M_5) ins. वैशं°. — ^{b}) $D_{1.3.4}$ S भीमसेनं महानसे. — ^{d}) K_2 $D_{4.7.9}$ अंतिके; Dn $D_{11.12}$ अंतिकं; G_1 अन्वगात् (for अन्तिकात्).

25 B_4 om. 25^{a} (cf. v. l. 23). — ^{a}) Ś$_1$ स केशांतं (for सुकेशान्ता). — ^{b}) B_4 D_5 कीचकेन (for °कस्य). S कीचकस्य कृतो ($G_{1.3}$ °स्याश्रुतो) मया. — ^{c}) K $D_{5.7.9}$ समयो; B_3 D_{10} $M_{1.2.4.5}$ संकेतो (for संगमो). — ^{d}) $D_{1.3}$ तव वाक्यात्; $D_{7.9}$ यथात्थ त्वं (for यथावोचः). S यथा चोक्तं नरर्षभ. — After 25, S ins.:

420* कालेन नियतं बद्धः कामेन च बलात्कृतः ।

26 $D_{1.3}$ read 27^{c}–28^{b} *before* 26. — ^{a}) G_1 transp. शून्यं and स. Ś$_1$ K_1 मे; D_2 च; G_3 तत् (for स). — ^{b}) S सूतजः (for कीचकः). — ^{c}) D_3 एवं (for एको). — ^{d}) M_{1-3} कीचकस् (for °कं). D_3 त्वं (for तं). Ś$_1$ K B_4 D_2 M_{3-5} निसूदय; M_2 निभेदय.

27 For sequence of $D_{1.3}$, cf. v. l. 26. — ^{b}) K M (except M_5) °गर्वितं (for °दर्पितम्). — ^{c}) Ś$_1$ K_1 B_4 $D_{2.9}$ $G_{1.3}$ तं; D_3 तत्; D_{10} तु (for त्वं). T_2 M_2 नर्तनागारे. $D_{1.3}$ शून्येस्मिन्नर्तनागारे. — M om. 27^{d}–28^{c}. — ^{d}) D_9 पुंगव (for पाण्डव).

28 For sequence of $D_{1.3}$, cf. v. l. 26. M om. 28^{abc} (cf. v. l. 27). — ^{a}) T G गर्वितः (for दर्पाच्च). D_4 अयं (for असौ). — ^{c}) K_1 D_9 तत्; $D_{1.3.4}$ T G_2 स (for तं). — D_4 om. 28^{d}–29^{c}. — ^{d}) Ś$_1$ (orig.) नागः कंदम्, (*sup. lin.*) ह्रदान्मूलम्; K_2 D_{10} नगं नाग; B कंदं नाग; Dn $D_{2.9.11.12}$ Cs ह्रदान्नागम्; $D_{1.3}$ मत्तनागम्; S ना(T_1 M न)ळं नाग (for नडं नाग). Ca.c cite कंदं. M इवारुजः (for इवोद्धर).

29 D_4 om. 29^{abc} (cf. v. l. 28). — ^{a}) S आ(T_2 M_1 अ)स्रं (for अश्रु). — ^{b}) K_1 T_2 G_2 M (except M_2) अपमार्जस्व; B_4 परिमा°; $D_{1.3}$ $G_{1.3}$ मम मार्जय; T_1 अवमानस्य (for मम मार्जस्व). S पांडव (for भारत). Ś$_1$ अथ मार्जयसेनघ. — After 29^{ab}, S ins.:

421* बाहुवीर्यानुरूपं च दर्शयाद्य पराक्रमम् ।

30 After the ref., $B_{2.4}$ D_6 read 36^{ab} (for the first time), repeating it in its proper place. — ^{a}) $D_{1.3}$ अस्तु सैरंध्रि; S सुकेशांते (for वरारोहे). — ^{b}) K_2 B Dn $D_{2.4-12}$ $G_{1.2}$ Ca यन्मां; D_3 M_5 यन्मे. B_4 $D_{2.7-9}$ S (except T_2) Ca वेदयसि; D_4 प्रेषयसि. B_4 D_4 प्रिये. — ^{c}) Ś$_1$ B (except B_3) Dn $D_{5.11.12}$ अन्यं; $D_{6.7.9.10}$ M_5 अहं (for अस्य). $D_{1.3.6}$ M_2 किंचित्; $D_{7.9}$ कश्चित् (for कंचित्). — ^{d}) B_3 Ca.r साहाय्यं.

31 $D_{9.10}$ (hapl.) om. 31. — ^{a}) D_4 यास्ति (for या मे). B_4 D_{1-4} समा(D_4 तवा)ख्याता. — ^{b}) Ś$_1$ K $D_{1.3}$ कीचकेन (for °कस्य). — ^{c}) $D_{1.3}$ हित्वा (for हत्वा). K_1 हरिंब (sic); D_{1-4} हिडंबं. S या (for सा). — ^{d}) S सा ममासीच्छुचिस्मिते.

32 ^{a}) S पुत्रांश् (for धर्मं). — ^{b}) K_1 वपुः मन्यं (sic); Cr पुरस्कृत्य (as in text). Ś$_1$ वदामि; S शपामि. — ^{c}) D_4 च; D_3 हि; D_{10} तं (for नि-). — ^{d}) $M_{2.4}$ केशवः केशिनं यथा. — After 32, T G $M_{1.3}$ ins.:

422* प्रसह्य सूदयिष्यामि केशवः केशिनं यथा ।
[$M_{1.3}$ कीचकं निहनिष्यामि (for prior half).]

33 ^{a}) B_4 अंधकारे प्रकाशे वा; S रहस्यं वा प्रकाशं वा. Ca.c.v cite गह्वरे. — ^{b}) $D_{7.9}$ Cvp योध°; S सूद°; Ca.v पोथ° (as in text). — After 33^{ab}, S ins.:

C. 4. 728
B. 4. 22. 33
K. 4. 23. 45

अथ चेदवभोत्स्यन्ति हंस्ये मत्स्यानपि ध्रुवम् ॥ ३३
ततो दुर्योधनं हत्वा प्रतिपत्स्ये वसुंधराम् ।
कामं मत्स्यमुपास्तां हि कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४

द्रौपद्युवाच ।

यथा न संत्यजेथास्त्वं सत्यं वै मत्कृते विभो ।
निगूढस्त्वं तथा वीर कीचकं विनिपातय ॥ ३५

भीमसेन उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
अदृश्यमानस्तस्याद्य तमस्विन्यामनिन्दिते ॥ ३६
नागो बिल्वमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः ।
अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ॥ ३७

वैशंपायन उवाच ।

भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ छन्न उपाविशत् ।
मृगं हरिरिवादृश्यः प्रत्याकाङ्क्षत्स कीचकम् ॥ ३८
कीचकश्चाप्यलंकृत्य यथाकाममुपाव्रजत् ।
तां वेलां नर्तनागारे पाञ्चालीसंगमाशया ॥ ३९

423* अहं भद्रे हनिष्यामि कीचकं मदनान्वितम् ।
यस्त्वां कामाभिभूतात्मा दुर्लभामभिमन्यते ।

[(L. 1) M2 वृत्रं देवेश्वरो यथा (for posterior half). — (L. 2) G2.8 अवमन्यते (for अभिम°).]

— c) Ś1 B1.3–5 Dn D3.5.6.11.12 अथ चेदपि योत्स्यंति; D2.8 अथ योत्स्यामि (D2 °त्स्यंत) मत्स्यान्वै; D7.9 अथ योत्स्यंति मत्स्यास्ते. Ca cites भोत्स्यन्ति, Cc योत्स्यन्ति, Cr अवभोत्स्यंति (as in text). — d) Ś1 B4 Dn1 D1.8 हिंसे; B1–3.5 Dn2 D11.12 हिंस्ये (for हंस्ये). D2.8 निहनिष्यामि तान्(D8 °न्य)पि. — For 33cd, S subst.:

424* अथ चेदनुबुध्यन्ति सूतपुत्रं मया हतम् ।
निर्मनुष्यं करिष्यामि मत्स्यानामिममालयम् ।

34 ab) D6 सुयोधनं (for दुर्यो°). D10 प्रतिलप्स्ये (for °पत्स्ये). For 34ab, S subst.:

425* मया हतांश्चेन्मात्स्यांस्तु धार्तराष्ट्रोऽनुबुध्यति ।
दुर्योधनं ततो हत्वा सानुबन्धं सबान्धवम् ।
कुरूणामखिलं राज्यं प्रतिपत्स्यामि भामिनि ।

T G M2 cont.:

426* नाहं शक्ष्येऽनुनयितुं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

— c) B2 D2 मत्स्यान् (for मत्स्यम्). D10 उपास्तो. B4 वै; D4.7.9 तु (for हि). S कामं सत्यमुपासीत. — d) D1.8 कुरुराजो (for कुन्तीपुत्रो). G1 कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं. — After 34, S ins.:

427* काममन्ये ह्युपासन्तु विनीता धर्मचारिणः ।
त्वां तु दुःखमिदं प्राप्तां नाहं शक्नोम्युपेक्षितुम् ।
निर्वृता भव पाञ्चालि कीचकस्य वधात्पुनः ।

35 After the ref., S ins.:

428* कीचकस्य वधं भीम यदि जानन्ति नागराः ।
त्वया कृतं महाबाहो यदि जीवितुमस्सहे ।

— ab) D7 शुभं (inf. lin. सत्यं as in text). B4 प्रभो (for विभो). T G कथं सत्याच्च नापेयाद्राजायं मत्कृते (G3 °द्राजा ममकृते) प्र(G1.3 वि)भो; M1–4 कथं सत्यमुपानीयाद्राजानं मत्कृते प्रभो; M5 कथं सत्यं न जह्याद्वै राजानं मत्कृते प्रभो. — M8 om. 35cd. — c) T G2.3 निशि गूढं; G1 निगृह्णीस्तं; M (M3 om.) निगूढं तं. Ś1 B4 Dn D11.12 पार्थ. D1.8 S (M3 om.) भीम (for वीर). — d) K1 D1 तं निपातय; B Dn D2–12 तं निषू(or °सू)दय. — After 35, T1 ins.:

429* अनुबुद्धेद्धि कौन्तेयो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पुनर्वनं व्रजेद्धीमाननुजैः परिवारितः ।
कश्च धर्मपरं श्रेष्ठमतिवर्तेत भारत ।
भीम भीताक्षि संबोधास्साधु मा चापलं कृथाः ।

— S ins. after 35 (T1, after 429*):

430* यथा न कश्चिज्जानीते सूतपुत्रं त्वया हतम् ।
तथा कुरुष्व कौरव्य बलवच्चारिमर्दन ।
अदृश्यमानस्त्वं तस्य भिन्धि प्राणानरिंदम ।

Thereafter S ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* T G 24; M 23).

36 a) S तथा भद्रे क°. — After 36ab, K2 B Dn D5.6.7(marg.).8.10–12 ins.:

431* अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सहबान्धवम् ।
[Dn D11.12 सह बांधवैः; D7.8 हि सबांधवं.]

— c) D1–8 अदृश्यमाणस्. B1.2.5 Dn D3.11.12 अथ (for अद्य). — d) D4 तमिस्रेहम् (for तमस्विन्याम्). S तमिस्रायां सकुंडलं.

37 a) K बिलम् (for बिल्वम्). K आसाद्य; B4 क्रोधात्; D7(m as in text).9 आकृष्य (for आक्रम्य). — b) B4 S तत् (for अहं). — After 37, T G2 ins.:

432* मया यदुक्तं पाञ्चालि धर्मराजसुतं प्रति ।
कोपाद्दते किमन्यत्तु नानुवर्तेत को नृपम् ।

38 M5 om. the ref. — After the ref., D9 ins.:

433* धर्मप्रसादात्पवनात्मजस्तु
चकार रूपं परिवर्त्य बल्लवम् ।
भीमो महोग्रो बलकालदुर्मदः

मन्यमानः स संकेतमागारं प्राविशच्च तम् ।
प्रविश्य च स तद्वेश्म तमसा संवृतं महत् ॥ ४०
पूर्वागतं ततस्तत्र भीममप्रतिमौजसम् ।
एकान्तमास्थितं चैनमाससाद सुदुर्मतिः ॥ ४१
शयानं शयने तत्र मृत्युं सूतः परामृशत् ।
जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णाधर्षणजेन ह ॥ ४२
उपसंगम्य चैवैनं कीचकः काममोहितः ।
हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ४३
प्रापितं ते मया वित्तं बहुरूपमनन्तकम् ।
यत्सर्वं त्वां समुद्दिश्य सहसा समुपागतः ॥ ४४ C. 4. 742 B. 4. 22. 45 K. 4. 20. 12

स्थितो यथा हस्तिवधाय केसरी ।

— S ins. after the ref. (M5, which om. the ref., ins. after 37):

434* एवमुक्त्वा महाबाहुस्तत्र पाण्डवनन्दनः ।

T2 G2 cont.:

435* अर्धरात्रे तदोत्थाय सत्ववान्भीमविक्रमः ।

T1 ins. after 434*: T2 G2, after 435*:

436* अवदातेन मृदुना पटेनाच्छादितस्तदा ।
द्रौपदीं पृष्ठतः कृत्वा यत्रासीन्नर्तनालयः ।

— ^{a}) D2.7.9 भीमोपि; S स भीमः (for भीमोऽथ). K1 भीमो भद्रवटं गत्वा. — ^{b}) K2 छन्नं; D4 गच्छन्; D8 छिन्नं; Co as in text. S तमिस्रायाम् (for रात्रौ छन्न). — ^{c}) S मृगं सिंह इवाद्दश्यः (T2 इवोद्दिश्य; M इवादिश्य). Cc.s cite हरिः. — ^{d}) K2 प्रत्याकांक्षी स; B1-3.5 Dn D7.11.12 G1.3 °कांक्षत; B4 T2 M5 °कांक्षन्स; D4 °कांक्षच; D6 °कांक्षंश्च; T1 प्रीत्याकांक्षस्स. D1.8 क्रुद्धस्तत्र विनिश्वसन्. — After 38, D1.2 (om. line 1).3.4 ins.:

437* काङ्क्षमाणो वधं तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ।
एतस्मिन्नन्तरे सूतस्तदा चास्तं गते रवौ ।

☞ 39^{ab}, 40, 41^{a} with the last word सुदुर्मतिः of 41, as also 42 and 43 are not collated from Ś1, the folios being stuck together.

39 ^{a}) D1.3.4 आत्मानमप्यलंकृत्य; S कीचकस्तु शिरःस्नातो (T G2 स्नात्वा). — ^{b}) B Dn1 D2.4.6.8.10 उपागमत्; Dn2 D11.12 उपागतः; D1 अपाव्रजत्; D3 अनुव्रजत्; D5 अथाव्रजत् (for उपाव्र°). D7.9 यथासमयमाव्रजत्; S निशायां समलंकृतः. — After 39^{ab}, S ins.:

438* संकेतमगमत्तूर्णं शून्यागारमपावृतम् ।

[G1.3 उपागतः; M2 उपावृतं (for अपावृतम्).]

— ^{c}) S तदे(M2.3 °मे)व (for तां वेलां). Ś1 B Dn D2.5.7-12 S नर्तनागारं. — ^{d}) K -रमणाशया; B4 -संगमेच्छया; D4 समभाषत; S यदभाषत (for -संगमाशया).

40 ^{a}) D2.3 तु (for स). S तां मन्यमानः संकेते. — ^{b}) D4.5.8 अगारं. B1.3 यत्; B2.4.5 Dn1 D1-3.5.7.9.10 तत् (for तम्). D4 वरं (for च तम्). D6.8 प्रविवेश तत् (for प्राविशच्च तम्). S सैरंध्री(G2 °ध्र्या)काममोहितः.

— ^{cd}) D6 संप्रविश्य च (for प्रविश्य च स). D2.3 ततो (for स तद्). D5 स च (by transp.). S प्रविश्य (M1.2 ततस्तन्) नर्तनागारं ततस्तं (M1.2 प्रविश्य; M3.5 ततः स; M4 तदेव) पुरुषाधमः (T G2 पुरुषर्षभं).

41 ^{a}) D1.3 गतः (for ततः). D2 सूतः (for तत्र). S भीमसेनं (for ततस्तत्र). — ^{b}) D4 S हस्तम् (for भीमम्). — M5 om. 41^{cd}. S (M5 om.) reads 41^{cd} after 43^{ab}. — ^{c}) D2 चैकं; D8 हित्वा (for चैनम्). B Dn D5.11.12 एकांतावस्थितं चैनं (B1.3.5 Dn2 D11.12 चैवं); D1.3.4 एकांते भीमसेनं तं; S (M5 om.) एकांते भीममासाद्य (G1 भीमं समुपगम्यैनं). — ^{d}) N (except K B1 D5-7) स दुर्मतिः. S (M5 om.) कीचकः कालचोदितः (G1 अभ्यभाषत दुर्मतिः; G3 कीचकः स दुरात्मवान्). — S (except G1 M5) ins. after 41: K2 D4, after 42^{ab}:

439* भीमं समुपसंगम्य अभ्यभाषत दुर्मतिः ।

[T भीमसेनं सुसंरब्धं; G3 भीमं समुपसंसृत्य (for prior half). K2 D4 कीचकः काममोहितः (for posterior half).]

42 ^{a}) T1 G2 M1.4.5 तं सः; G1 तूर्णं; G3 तस्मिन्; M2.3 दिव्ये (for तत्र). — ^{b}) Dn D11.12 सूतपुत्रः; D7.9 मृत्युभूतं; S मृत्युं मूढः (G1 मूढः पार्श्वे) (for मृत्युं सूतः). K1 B3-5 परामृषत्. — After 42^{ab}, K2 D4 ins. 439*; while B4 ins.:

440* पतंगं पावकं दीप्तं सिंहं क्षुद्रपशुर्यथा ।

— ^{c}) K जाज्वल्यमानः कामेन. — ^{d}) B1.3 D1.2 हि; B5 D4 T G च; D7.9 तं (for ह). K कृष्णादर्शनजेन वै; M कृष्णाया धर्षणेन च.

43 ^{a}) G2 °संहृत्य (for °संगम्य). B4 तत्रैनं; D4 वै चैनं; D7.9 चैनं वै; G1 सोप्येनं (for चैवैनं). — ^{b}) G1.3 °चोदितः (for °मोहितः). — After 43^{ab}, S (M5 om.) reads 41^{cd}. — M1 om. 43^{cd}. — ^{d}) T G2 च भारत (for अभ्यभाषत).

44 Before 44, D5 (marg.) S (except M5) ins. कीचकः. — ^{a}) D1.3 प्राप्तं हि; D10 m कल्पितं (इति वा पाठः); S प्रहितं (for प्रापितं). S भद्रे (for वित्तं). — ^{b}) S बहुवित्तं (G1 °द्रव्यं) शुचिस्मिते. — After 44^{ab},

C. 4. 742
B. 4. 22. 46
K. 4. 26. 13

नाकस्मान्मां प्रशंसन्ति सदा गृहगताः स्त्रियः ।
सुवासा दर्शनीयश्च नान्योऽस्ति त्वादृशः पुमान् ॥ ४५

भीमसेन उवाच ।

दिष्ट्या त्वं दर्शनीयोऽसि दिष्ट्यात्मानं प्रशंससि ।
ईदृशस्तु त्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्वो न कर्हिचित् ॥ ४६

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।
समुत्पत्य च कौन्तेयः प्रहस्य च नराधमम् ।
भीमो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु सुगन्धिषु ॥ ४७

स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिनां वरः ।
आक्षिप्य केशान्वेगेन बाह्वोर्जग्राह पाण्डवम् ॥ ४८

बाहुयुद्धं तयोरासीत्क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ।
वसन्ते वाशिताहेतोर्बलवद्गजयोरिव ॥ ४९

ईषदागलितं चापि क्रोधाच्चलपदं स्थितम् ।

Ś1 B Dn D2.5–8.10–12 ins.:

441* यत्कृतं धनरत्नाढ्यं दासीशतपरिच्छदम् ।
रूपलावण्ययुक्ताभिर्युवतीभिरलंकृतम् ।
गृहं चान्तःपुरं सुभ्रु क्रीडारतिविराजितम् ।

[(L. 1) B4 D2.5.6.8 त्व(D2 य)त्कृते. Crp (Dev.) रत्नाद्यं. B1.3 दासीशतपरिष्कृतं; D7 दासदासीपरिच्छदं; D10 दासीशतमनंतकं. — (L. 2) Dn D11.12 रूपवद्भिर्; D2 तत्कांताभिर्; D7 कांताभिर्; D8 ताभिः स्त्रीभिर् (for युवतीभिर्). D6 नारीभिश्च स्वलंकृतं (for posterior half). — (L. 3) B4 D5.6.8 सां(B4 शां)तःपुरं; D2.10 शांतप(D10 °पु)रं (for चान्तःपुरं). D8 क्रीडार्थं मे विनिर्मितं.]

— ^{cd}) D10 उपाविश्य (for समुद्दिश्य). D7.9 रहस्यं (for सहसा). Ś1 B1–3.5 Dn D4.6.8.10–12 अहमुपागतः; B4 D8 समुपागमं. S त्वयि तिष्ठतु तत्सर्वं यथासि स्वयमागता.

45 ^{a}) N (except K) T2 G1.2 M2.4 अ(D1 G2 न)कस्मात्; M8 एतस्मात् (for नाकस्मात्). — ^{b}) B2 D5.6 सर्वाः (for सदा). — ^{c}) S बलवान् (for सुवासा). — ^{d}) D6.9 न चान्यः; T1 G नान्यस्ते (for नान्योऽस्ति). D1 तादृशः; D4.5 (before corr.) S सदृशः (for त्वादृशः). — After 45, S ins.:

442* अहं रूपेण संपन्नः स्नानागरुविभूषितः ।
नित्यमेव प्रियः स्त्रीणां सौभाग्यात्प्रियदर्शनः ।
रूपस्य तन्मया प्राप्तं फलं कमललोचने ।

[(L. 1) T1 G1 स्नातो°; M2.4 नाना° (for स्नाना°). T2 चंदनागरुभूषितः; G3 नानाभरणभूषितः. — (L. 3) T1 G1.3 M2 अस्य (for तन्). G2.3 फलं प्राप्तं मया (for मया प्राप्तं फलं).]

46 ^{a}) B (except B4) Dn D11.12 अथ; T2 M1 च (for असि). — After 46^{ab}, S ins.:

443* त्वयापीदृग्गुणां नारीं रूपशीलगुणान्वितताम् ।
अदृष्टपूर्वां पश्यस्व यतो जातोऽसि सूतज ।
द्रक्ष्यसि त्वं मुहूर्तेन यथेयं स्त्री गुणान्विता ।
उपरंस्यसि कामाच्च शीघ्रं त्वं द्रष्टुमर्हसि ।

[(L. 1) T G3 M2 °गुणा नारी. G1.3 त्वयाप्यसदृशा नारी. T G M4 °समन्वितां (for °गुणान्वितताम्). — (L. 2) T1 G1.3 पश्येमां; T2 पश्य त्वं (for पश्यस्व). T1 यतो जातेन सूतज; T2 स्त्रियं यत्तश्च सूतज; G1.3 यथा वदसि सूतज (for posterior half.). — (L. 3) M द्रक्ष्यसे तां (for द्रक्ष्यसि त्वं). — (L. 4) M1.2 नोपरंस्यसि नारीषु (for prior half.).]

— ^{c}) D1.10 ईदृशश्च; D4 ईदृग्विधः (for ईदृशस्तु). S एवमंगस्य सं(G1.3 M2–5 °गसम)स्पर्शो. — ^{d}) B4 D6 स्पृष्टः पूर्वो; D1.3.4 दृष्टपूर्वो. S न ते दृष्टः कदाचन. — After 46, N (except K D1.3.4) ins.:

444* स्पर्शं वेत्सि विदग्धस्त्वं कामधर्मविचक्षणः ।
स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्त्वत्समः पुरुषस्त्विह ।

47 ^{a}) Ś1 M2 एवमुक्त्वा (for इत्युक्त्वा तं). D7–9 महाबाहुं. — K2 om. 47^{cd}. — ^{c}) N सहसोत्पत्य. — ^{d}) K (K2 om.) B1–4 D6.7.9 प्रहस्योवाच कीचकं; B5 Dn D1–5.8.10–12 प्रहस्येद(D5 °व)मुवाच ह. — After 47^{cd}, N ins.:

445* अद्य त्वां भगिनी पापं कृष्यमाणं मया भुवि ।
द्रक्ष्यत्यद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम् ।
निराबाधा त्वयि हते सैरन्ध्री विचरिष्यति ।
सुखमेव चरिष्यन्ति सैरन्ध्र्याः पतयस्तदा ।

[(L. 1) Ś1 B (except B2) D2.5.8–12 पाप (for पापं). D1.3 युधि (for भुवि). — (L. 2) Ś1 B Dn2 D1–3.7–12 द्रक्ष्यते; Cr प्रेक्षति (for द्रक्ष्यति). K Dn D11.12 महागजं (for °द्विपम्). — (L. 4) Ś1 D2.5 तथा; B2.4 Dn D1.3.6.7–9.11.12 सदा (for तदा). — After line 4, D2 (marg.) repeats 47^{ab}, and cont.:

446* तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य भीमस्य स महाबलः ।
स्वरात्रक्रोधं तं तदा हृदं वचनमब्रवीन् ।
* * * त्वां महावीर गन्धर्वोऽसि न संशयः ।
अद्य त्वां निहनिष्यामि सहायैः सह बान्धवैः ।
एवमुक्तस्तथा तेन कीचकेन दुरात्मना ।
तौ द्वावपि महावीर्यौ सहसाभिनिपेततुः ।]

— ^{e}) N ततो (for भीमो). — ^{f}) N महाबलः (for

कीचको बलवान्भीमं जानुभ्यामाक्षिपद्भुवि ॥ ५०
पातितो भुवि भीमस्तु कीचकेन बलीयसा ।
उत्पपाताथ वेगेन दण्डाहत इवोरगः ॥ ५१
स्पर्धया च बलोन्मत्तौ तावुभौ सूतपाण्डवौ ।
निशीथे पर्यकर्षेतां बलिनौ निशि निर्जने ॥ ५२
ततस्तद्भवनश्रेष्ठं प्राकम्पत मुहुर्मुहुः ।
बलवच्चापि संक्रुद्धावन्योन्यं तावगर्जताम् । ५३
तलाभ्यां तु स भीमेन वक्षस्यभिहतो बली ।
कीचको रोषसंतप्तः पदान्न चलितः पदम् ॥ ५४
मुहूर्तं तु स तं वेगं सहित्वा भुवि दुःसहम् ।
बलादहीयत तदा सूतो भीमबलार्दितः ॥ ५५
तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः ।
वक्षस्यानीय वेगेन ममन्थैनं विचेतसम् ॥ ५६
क्रोधाविष्टो विनिःश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदरः ।
जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव तदा भृशम् ॥ ५७
गृहीत्वा कीचकं भीमो विरुराव महाबलः । C. 4. 770 B. 4. 22. 73 K. 4. 20. 37

सुगन्धिषु). — After 47, S reads 58 (with v. l.) for the first time, repeating it in its proper place.

48 b) D8 बलिना; Cr बलेन (as in text).

49 c) D8 वनांसि; T1 G1 वनांते (for वसन्ते). N (except K1) T2 C8 वासिताहेतोः. — d) B4 अन्वयोः (for बलवद्). D5.7.9 वने मातंगयोरिव; S बलिनोर्नागयोरिव. — After 49, N ins. a passage given in App. I (No. 23); while T G ins.:

447* शार्दूलाविव गर्जन्तौ तार्क्ष्यनागाविवोद्धतौ ।
समयत्तौ समक्रोधौ पतितौ भीमकीचकौ ।
गजाविव मदोन्मत्तौ गर्जन्तौ पतितौ क्षितौ ।
वृषभाविव वल्मीकं मृद्नन्तौ समविक्रमौ ।

[For lines 3–4 G1 reads: गर्जंतौ पतितौ पद्भ्यां वृषभाविव चोन्मदौ.]

50 Ś1 is illegible from 50–58, the pages of the MS. being stuck together. — a) Dn D10–12 आकलितं; D1.2.3.9 आलिंगितं; Ca.c.rp (Cat.) आगलितं (as in text). B (except B2) हस्तात्; S (except G2) भीमं (for चापि). — b) M1.2 कोपात् (for क्रोधात्). Dn D11.12 द्रुतपदं; D4 Ca चलपदे. — c) D1.3 M2.3 बलवद् (for बलवान्). — d) S पातयत् (for आक्षिपत्). D4 ततः (for भुवि).

51 Ś1 missing. — a) D4 भुवि वेगेन; D6 भुवि भीमोथ; S (except M1–3) भीमसेनस्तु. — b) D4 वृकोदरः (for बली°). — c) D6 अति- (for अथ). — d) N (Ś1 missing) दंडपाणिरिवांतकः.

52 Ś1 missing. — a) K अपि; D2 तौ (for च). — b) S भीमकीचकौ (for सूत°). D8 उभौ पांडवकीचकौ. — D2 om. 52c–54b. — c) D4 S निःशब्दं; Co निशीथे (as in text). — d) Dn D11.12 निर्जने स्थले; D1 इव निर्जने; D4 बलिनां वरौ; D5.7.9 निर्जने गृहे (for निशि निर्जने). S अन्योन्यस्य विनिर्जये.

53 Ś1 missing; D2 om. 53 (cf. v. l. 52). — a) B4 Dn2 D4–6.10–12 भवनं श्रेष्ठं. — b) B2 पुनः पुनः; B4 D8 S तदा भृशं (for मुहुर्मुहुः). — c) B3 बलवंतौ च; D8 बलवंतापि (for °च्चापि). S तौ क्रोधवशमापन्नौ. — d) Dn1 प्रति गर्जतां; Dn2 D11.12 भुवि गर्जतां; D8 तौ च गर्जितौ; D10 अभिगर्जतां; S अभिजघ्नतुः.

54 Ś1 missing; D2 om. 54ab (cf. v. l. 52). — a) D8 बाहुभ्यां (for तलाभ्यां). K2 B (except B4) Dn D4–6.9.11.12 स तु भीमेन; D10 तु समीपेन; S भीमसेनेन (M1.3 °सेनस्य). — M1 om. from 54b–55c. — b) Dn2 D11.12 प्रहतो; M3 अनिहते (for अभिहतो). T1 G2 भृशं (for बली). — c) B4 D8 रोषसंपन्नः; D10 रोषसंरब्धः; S (M1 om.) रोषताम्राक्षः. — d) S न चचाल पदात्पदं.

55 Ś1 missing; M1 om. 55abc (cf. v. l. 54). — a) Dn2 D11.12 तत्र संवेगं; D4 स तु तं वेगं; D7.9 तं तथा वेगं; S (M1 om.) अशक्तस्सोढुं (for तु स तं वेगं). — b) S (M1 om.) वेगं तस्य महात्मनः. — cd) D4 ततो (for सूतो). S (M1 om. prior half) कीचको भीमसेनस्य पश्चात्पश्चादहीयत (M2–4 °स्तु हीयते).

56 Ś1 missing. — c) D1.2.4 वक्षस्या(D4 °सा)हृत्य; C8 वक्षस्यानीय (as in text). — d) K B (except B4) Dn D4.11.12 ममर्दैनं; S प्रममाथ (for ममन्थैनं). Cr cites ममन्थ. Dn2 D6.8.11.12 T1 G1.2 M1 विचेतनं.

57 Ś1 missing. — a) D2 क्रोधाविष्टं; D8 कोपाविष्टो; D10 कोपाविष्टं. D4 विनिष्पिष्य. — d) S भृशं तदा (by transp.).

58 Ś1 missing. — a) D2m भीमसेनस्तं (for कीचकं भीमो). — b) B1 Dn D9.11.12 S विरराज; B2.3.5 D4.5 Cv विरराम; D1.2.3 विननाद; D7 विचचार; Ca विरराम. — cd) K1 गृहीत्वैव; Dn2 D11.12 Cnp °त्वा च. B (except B2) D7.9 °गजं (for °मृगं). S आमिषार्थे (G3 °र्थी; M1 °र्थं) गृहीत्वे(G1.2 M3 °त्वै)व शार्दूलो मृगयूथपं

C. 4. 770 B. 4. 22. 73 K. 4. 26. 37

शार्दूलः पिशिताकाङ्क्षी गृहीत्वेव महामृगम् ॥ ५८
तस्य पादौ च पाणी च शिरो ग्रीवां च सर्वशः ।
काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक् ॥ ५९
तं संमथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम् ।
कृष्णायै दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥ ६०
उवाच च महातेजा द्रौपदीं पाण्डुनन्दनः ।
पश्यैनमेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथा कृतः ॥ ६१
तथा स कीचकं हत्वा गत्वा रोषस्य वै शमम् ।
आमन्त्र्य द्रौपदीं कृष्णां क्षिप्रमायान्महानसम् ॥ ६२
कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योषितां वरा ।
प्रहृष्टा गतसंतापा सभापालानुवाच ह ॥ ६३
कीचकोऽयं हतः शेते गन्धर्वैः पतिभिर्मम ।
परस्त्रीकामसंमत्तः समागच्छत पश्यत ॥ ६४
तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्तनागाररक्षिणः ।

(M1.4 *inf. lin.* °पोतकं). — After 58, N ins. a passage given in App. I (No. 24); while S ins.:

448* पुनश्चातिबलस्तत्र कीचको बलदर्पितः ।
व्यायच्छत्तैव दुर्धर्षः पाण्डवेन तरस्विना ।
मुष्टिना भीमसेनेन शिरस्यभिहतो भृशम् ।
कीचको वृत्तरक्ताक्षो गतासुरपतद्भुवि ।

[(L. 3) M1.4 अभ्याहतो (for अभिहतो). — After line 3, T G2 ins. a passage given in App. I (No. 25).]

59 ^{a}) B2 D3.8 M5 पाणी च पादौ च (by transp.). — ^{b}) D2.8 कटि- (for शिरो). Ś1 शिरोग्रीवे; T G2 शिरश्चैव; G1 M1 शिरोग्रीवं. S सकुंडलं (for च सर्वशः). — ^{c}) K D4.7 कायं (for काये). Ś1 कायं च पेषयामास; Cr पादेन पीडयामास; Crp (Dev.) पादाष्ठीलैर्जंघानाथ. Cc cites पादाष्ठीलैः. — ^{d}) Ś1 पिनाकधृत्; K °भृत्. S मृदित्वांगानि सर्वशः.

60 ^{a}) B2 तमुन्मथित°; B4 S स तं मथित°. — ^{b}) Ś1 स्थितं (for कृतं). S मांसपिंडमथा(T G2 °मिवा)करोत्. — After 60^{ab}, S ins.:

449* तत्राग्निं स्वयमुज्वाल्य दर्शयामास कीचकम् ।

— M5 om. 60^{cd}. — ^{c}) Ś1 B (except B8) Dn1 D1.3.5.7.9.11.12 Cn कृष्णायाः. T G कृष्णां प्रोवाच भीमस्तु (T1 G2.3 °स्तं). — ^{d}) S (M5 om.) पश्येमं (M1–4 पश्यैनं) सुभ्रु कामुकं.

61 ^{a}) D3.4.7.8 स (for च). D8 महाबाहो; D10 महस्तेजा. — ^{b}) Dn D7.11.12 योषितां वरां (for पाण्डु°). — After 61^{ab}, D4 ins. वैशंपायन उ°. — ^{c}) K1 D1.8 इमम् (for एनम्). Ś1 K इह (for एहि). — ^{d}) D2(*inf. lin.*).8 कीचको (for कामुको). Ś1 हतः (for कृतः). S कामुकोयं (T G3 कामक्रोध-; M5 कामुकं ते) कृतागसः (T2 M5 °सं). — After 61, N (except K D1.4.8; B2 om. lines 4–7; D2 marg.; D8 om. line 7) ins. the foll. passage, of which T G ins. at the same point lines 5–6 only:

450* एवमुक्त्वा महाराज भीमो भीमपराक्रमः ।
पादेन पीडयामास तस्य कायं दुरात्मनः ।
ततोऽग्निं तत्र प्रज्वाल्य दर्शयित्वा तु कीचकम् ।
पाञ्चालीं स तदा वीर इदं प्रोवाच तां पुनः ।
प्रार्थयन्ति सुकेशान्ते ये त्वां शीलगुणान्विताम् ।
एवं ते भीरु वध्यन्ते कीचकः शोभते यथा ।
तत्कृत्वा दुष्करं कर्म कृष्णायाः प्रियमुत्तमम् ।

[(L. 1) B8 D5 °तेजाः; D6 °बाहुः (for °राज). — (L. 2) B1.3.5 पादाष्ठीलैर्जंघानाथ; D6 पादेन घट्टयामास (for prior half). D7.9 महात्म(D7 °त्म)नाः (for दुरात्मनः). — (L. 3) Cf. 449*. — (L. 4) Ś1 B1.5 Dn D3.5.11.12 इदं वचनमब्रवीत् (for posterior half). — (L. 5) D8 T G प्रार्थयंते. T G °समन्विताम् (for °गुणान्विताम्). — (L. 6) D2.3.6 Crp (Cat. Dev.) शोभने; Cr शोभते (as in text). T G एवं स्वपंति ते भीरु शेतेयं कीचको यथा. — After line 6, T ins.:

451* यस्त्वामभ्यहनद्भद्रे पदा भूमौ निपात्य च ।
एवमुक्त्वा महाबाहुर्गन्धर्वेण हतं तदा ।
विज्ञापनार्थमन्येषां विरराम महाहवात् ।

62 Before 62, K2 D2 (marg.) T2 G M5 ins. वैशं°. — ^{a}) D6 T2 च; G1 तु (for स). M3 transp. हत्वा and गत्वा (in ^{b}). — ^{b}) D1.8 S निष्कृतिं (for वै शमम्). Cc cites शमम्. — ^{c}) B4 भीमः; D1.8 भूयः; S पश्चात् (for कृष्णां). — ^{d}) G3 प्रायात् (for आयात्). — After 62, S (except M3) ins.:

452* स्नात्वानुलेपनं कृत्वा ह्यापूर्य च मनोरथम् ।
सुखोपविष्टः शयने भीमो भीमपराक्रमः ।
ततः कृष्णा यदा मेने गतं भीमं महानसम् ।

[(L. 1) G2.3 M (except M3) महा° (for मनो°).]

63 ^{a}) B4 D9 M2 पातयित्वा; G1.3 योधयित्वा. K1 transp. घात° and तु. T G1.3 M1–4 च; G2 अथ (for तु). — ^{c}) D6 S गतसंत्रासा. — ^{d}) G M2–4 सा (for ह).

64 ^{c}) B4 °कामसंभूतः; Dn1 S °संतप्तं (Dn1 T G2 °प्तः); D8 °संमत्तं; D10 °कामुकं मत्तं. — ^{d}) Ś1 B1.2.5 Dn D11.12 तत्रा°; B3 तमा°; B4 D5.10 तदा° (for समा°).

सहसैव समाजग्मुरादायोल्काः सहस्रशः ॥ ६५
ततो गत्वाथ तद्वेश्म कीचकं विनिपातितम् ।
गतासुं ददृशुर्भूमौ रुधिरेण समुक्षितम् ॥ ६६
क्वास्य ग्रीवा क्व चरणौ क्व पाणी क्व शिरस्तथा ।
इति स्म तं परीक्षन्ते गन्धर्वेण हतं तदा ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्काले समागम्य सर्वे तत्रास्य बान्धवाः ।
रुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिवार्य समन्ततः ॥ १
सर्वे संहृष्टरोमाणः संत्रस्ताः प्रेक्ष्य कीचकम् ।
तथा सर्वाङ्गसंभुग्नं कूर्मं स्थल इवोद्धृतम् ॥ २
पोथितं भीमसेनेन तमिन्द्रेणेव दानवम् । C. 4.705 B. 4.23.3 K. 4.27.3

G$_{1.8}$ पश्यतैनं हतं भुवि.

65 Before 65, G M$_{2}$ ins. वैशं°. — ^{a}) D$_{1.8}$ श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा). — ^{b}) In M$_{8}$, the portion from 4. 21. 65^{e} to 4. 22. 25^{e} is lost on a missing fol. — ^{c}) S (except M$_{2.4}$; M$_{8}$ missing) तदा° (for समा°). — ^{d}) S (M$_{8}$ missing) उल्कामा(M$_{1.4}$ °श्रा-; M$_{5}$ आ)दाय सर्वशः. — After 65, T$_{1}$ G$_{8}$ M (M$_{8}$ missing) ins.

453* तस्यास्तं निनदं श्रुत्वा कीचकस्य सहोदराः ।
[G$_{8}$ तस्य तन्निधनं; M$_{1.2}$ तत्र तं निनदं.]

66 M$_{8}$ missing; D$_{8}$ om. 66^{ab}. — ^{a}) B$_{8}$ M$_{2}$ च; D$_{1-8}$ तु (for अथ). Dn$_{2}$ D$_{11.12}$ वेगेन (for तद्वेश्म). T$_{1}$ सर्वे चागम्य तद्वेश्म. — After 68, D$_{2}$ (marg.) ins.:

454* नास्य ग्रीवा न चरणौ न पाणी न शिरस्तथा ।,
repeating thereafter 67^{cd} (v. l. निरीक्षंते for परी°). On the other hand, B$_{2}$ (om. lines 2–3).$_{4}$ Dn$_{2}$ D$_{6.11.12}$ S (om. lines 2–3) ins. after 66: D$_{2}$, after 454*:

455* पाणिपादविहीनं तु दृष्ट्वा ते व्यथिताभवन् ।
निरीक्षन्ति ततः सर्वे परं विस्मयमागताः ।
अमानुषं कृतं कर्म तं दृष्ट्वा विनिपातितम् ।

[(L. 1) S (M$_{8}$ missing) पाणिपादशिरोहीनं (for prior half). S (M$_{8}$ missing) विस्मिताभवन् (T$_{2}$ विस्मयं गताः) (for व्यथिताभवन्). — After line 1, B$_{2.4}$ D$_{2}$ (marg.).$_{6}$ ins.:

456* ततो भयं ययुः शीघ्रं सायुधा भरतर्षभ ।
अथैनं हृष्टरोमाणो विस्मिताः प्रेक्ष्य कीचकम् ।

(B$_{2}$ D$_{2}$ सर्वे for शीघ्रं). — (L. 2) B$_{4}$ निरीक्षंतः; Dn$_{2}$ D$_{11.12}$ निरीक्षंत. — (L. 3) D$_{2}$ अहो कष्टं (for अमानुषं).]

67 ^{b}) D$_{1.8.4}$ बाहू (for पाणी). S क्व हक् (for तथा). — ^{c}) T G$_{2.8}$ M$_{8}$ transp. स्म and हं. K D$_{1.8.4}$ परीप्संतो; B D$_{5.6.10}$ निरीक्षंते (for परीक्षन्ते). Dn$_{2}$ D$_{7.9.11.12}$ इति तां पर्यपृच्छंत. — ^{d}) B$_{5}$ D$_{1.8.4.8.10}$ तथा (for तदा). D$_{6}$ गंधर्वैर्निहतं तथा. — After 67, K$_{2}$ D$_{1-4.7-9}$ ins.:

457* हतं हि दृष्ट्वा निशि सैन्यनाथं
राज्ञो विराटस्य बलाभिमुख्याः ।
कीलालमिश्रं पिशितस्य पिण्डं
तं मेनिरे दस्तमुषाधिदेव्याः ।
[Cv explains lines 3–4.]

Colophon is lost in M$_{8}$ on a missing fol. — *Sub-parvan*: All MSS. (M$_{8}$ missing) कीचकवध. — *Adhy. name*: M$_{2}$ कीचकहननं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_{1}$ K$_{1}$ B$_{4}$ D$_{6.10}$ 21; D$_{8}$ 23; D$_{5.11}$ 22; T G M$_{1}$ 25; M$_{2.4.5}$ 24. — *S'loka no.*: G$_{3}$ 46.

22

☞ In M$_{8}$, 1–25^{c} are lost on a missing folio.

1 K$_{1}$ reads 2^{bcd} before 1. — ^{a}) D$_{1-8.8.10}$ G$_{8}$ M$_{1.2.4}$ ततः (for तस्मिन्). D$_{2}$ कालं; D$_{10}$ कल्यं (for काले). T G$_{2}$ तत्काले तु (for तस्मिन्काले). B$_{2}$ समाक्रम्य; D$_{4}$ समागत्य. — ^{b}) D$_{1.8.4}$ ते तत्र (for तत्रास्य). — ^{d}) K$_{1}$ समं तथा; D$_{1.8}$ T$_{2}$ G M$_{1.2.4}$ उपतस्थिरे; T$_{1}$ M$_{5}$ अभितः स्थिताः (for समन्ततः).

2 T$_{1}$ om. 2–8. — ^{a}) B$_{4}$ संत्रस्तमनसः; D$_{5}$ (m as in text) संतप्तमनसः (for संहृष्टरोमाणः). — ^{b}) B$_{4}$ D$_{5}$ (m as in text) संतप्ताः (for संत्रस्ताः). K$_{1}$ विस्मिता व्याकुलास्तथा. — ^{c}) D$_{4}$ M$_{1}$ ततः (for तथा). Ś$_{1}$ K B Dn D$_{5.7.9.11.12}$ संभिन्नसर्वांगं; D$_{1-4.6.8.10}$ T$_{2}$ G$_{2.8}$ M$_{4.5}$ सर्वांगसंभग्नं; G$_{1}$ सर्वांगसंलग्नं; text as in M$_{1.2}$! — ^{d}) K$_{2}$ D$_{1.2.9.10}$ M$_{5}$ कूर्मं (D$_{9.10}$ M$_{5}$ °र्मं) स्थलमिव; D$_{8}$ कूर्मजाल-

C 4.796 B. 4.23.3 K. 4.27.4 संस्कारयितुमिच्छन्तो बहिर्नेतुं प्रचक्रमुः ॥ ३
ददृशुस्ते ततः कृष्णां सूतपुत्राः समागताः ।
अदूरादनवद्याङ्गीं स्तम्भमालिङ्ग्य तिष्ठतीम् ॥ ४
समवेतेषु सूतेषु तानुवाचोपकीचकः ।
हन्यतां शीघ्रमसती यत्कृते कीचको हतः ॥ ५
अथवा नेह हन्तव्या दह्यतां कामिना सह ।
मृतस्यापि प्रियं कार्यं सूतपुत्रस्य सर्वथा ॥ ६
ततो विराटमूचुस्ते कीचकोऽस्याः कृते हतः ।
सहायानेन दह्येत तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ७
पराक्रमं तु सूतानां मत्वा राजान्वमोदत ।
सैरन्ध्र्याः सूतपुत्रेण सह दाहं विशां पते ॥ ८
तां समासाद्य वित्रस्तां कृष्णां कमललोचनाम् ।
मोमुह्यमानां ते तत्र जगृहुः कीचका भृशम् ॥ ९
ततस्तु तां समारोप्य निबध्य च सुमध्यमाम् ।

मिव. Ś1 K2 उद्धृतं (for उद्धृतम्). K1 कूर्मं स्थलगतं तथा.

3 T1 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) D8 प्रोज्झितं; D10 पातितं; T2 G2 M (M8 missing) तं हतं; G1.3 हतं तं; Ca.rp (Dev.) प्रोक्षितं; Cr पोथितं (as in text). D8 (corrupt) पीष्पितं भीमं (for भीमसेनेन). — ^{b}) S (T1 om.; M8 missing) महेन्द्रेण (for तमिन्द्रेण). D8.10 च (for इव). M1 शंबरं (for दानवम्). — After 3^{ab}, S (T1 om.; M8 missing) ins.:

458* कीचकं बलसंमत्तं दुर्धर्षं येन केनचित् ।
गन्धर्वेण हतं श्रुत्वा कीचकं पुरुषर्षभम् ।
[(L. 2) G3 पुरुषाधमं (for पुरुषर्षभम्).]

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 2). — ^{a}) Ś1 K1 B2 D5 तदा; K2 तथा (for ततः). S (T1 om.; M8 missing) अपश्यन्नथ ते कृष्णां. — ^{c}) B1 D11.12 ins. च before अनवद्याङ्गीं. — ^{d}) Ś1 आश्रित्य; K आलंब्य (for आलिङ्ग्य).

5 T1 om. 5 (cf. v. l. 2). — ^{a}) G2 समुपेतेषु (for समवे°). Dn D11.12 G3 M1.2 सर्वेषु (for सूतेषु). K2 समवेक्ष्य तदा सर्वे; D1.3.4.8 समवेक्ष्यैव ते सर्वे; D7.9 समवेतास्तदा सर्वे. — ^{b}) Ś1 तम् (for तान्). K1 एक- (for उप-). K2 B D (except D2) तामू(B2 D5 तत्रो)चुरुप(K2 °स्तेथ)कीचकाः. — After 5^{ab}, T2 G ins.:

459* हसन्निव तदामर्षान्निर्दहन्निव चक्षुषा ।

— Before 5^{cd}, M4 ins. उपकीचकः. — ^{c}) K D (except D5.11.12) G1.3 असतीं (reading originally, perhaps, हन्म तां for our हन्यतां). — ^{d}) D2.8 यस्यार्थे (for यत्कृते).

6 T1 om. 6 (cf. v. l. 2). — ^{a}) Ś1 B1.2.5 Dn2 D11.12 नैव; Dn1 वै न; D7.9 इयं न; M (M8 missing) एषा न (for नेह). D6 सहायानेन हंतव्या. — ^{b}) Ś1 दहतां सह कामिना. — After 6, S (T1 om.; M8 missing) ins.:

460* इयं हि दुष्टचारिण्या मम भ्रातुरमित्रिणी ।
यत्कृते मरणं प्राप्तो नेयं जीवितुमर्हति ।
सहेयं दह्यतां सूता आपृच्छ्य च जनाधिपम् ।
हतस्यापि हि गन्धर्वैः कीचकस्य प्रियं भवेत् ।
[(L. 2) G3 व्यसनं (for मरणं). — (L. 3) T2 G M1.4.5 आपृच्छत (G3 °थ) (for आपृच्छ्य च).]

7 T1 om. 7 (cf. v. l. 2). — ^{c}) Ś1 B1.2.5 Dn D2.4.7–9.11.12 सहानेनाद्य (D2.3 °न तु); B3 D5 सहानयैव; B4 D10 सहैवा(D10 °षा)नेन (for सहायानेन). D7.9 दाह्यैषा (for दह्येत). — ^{d}) K D1.3.4 ताम् (for तद्). D10 अनुज्ञातुं त्वमर्हसि. — For 7, S (T1 om.; M8 missing) subst.:

461* वैशंपायनः ।
ततो विराटमागम्य सूताः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ।
सूताः ।
कीचकोऽयं हतः शेते गन्धर्वैः कामरूपिभिः ।
सैरन्ध्र्या घातितो रात्रौ तं दहेम सहानया ।
मानिता हि त्वया राजंस्तदनुज्ञातुमर्हसि ।
[(L. 4) T2 G स्म (for हि). M (M8 missing) वीर (for राजन्).]

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 2). Before 8, S (T1 om.) ins. वैशं°. — ^{a}) K2 तं; D1.3.6 च (for तु). — ^{b}) D1.3 तच्च; T2 G2.3 M (M8 missing) ज्ञात्वा (for मत्वा). D1.3 अन्वमोदयत्; D6 अनुमोदते; T2 G2.3 M4 अन्वमन्यत; G1 अन्वपद्यत; M1 अनुमन्यत; M2 अवमन्यत. — ^{c}) Ś1 K D1–4.8 प्रेक्ष्य(K D2 °क्ष-; D4 °क्ष्य)माणायाः (for सूत°). — ^{d}) T2 सह दग्धुं (for सह दाहं). B1 D4.11.12 विशां पतिः; T2 G2.3 M (M3 missing) जनाधिपः (M4.5 °प).

9 D9 om. 9. For S see v. l. 10. — ^{a}) B4 D5 समादाय (for °साद्य). — ^{b}) D5 कन्यां (for कृष्णां). — ^{c}) Ś1 K संमुह्यमानां; D2.3 रोरूयमाणां (D2 °णास्); Cc मोमुह्यमानां (as in text). B2.4 D1.3–5 तां (for ते). — ^{d}) K बलात् (for भृशम्).

10 For S see below. — ^{a}) D1 तु ते; D10 तां च (for तु तां). — ^{b}) B3 निबध्य तनुमध्यमां. — ^{c}) Ś1 K1 D10 जहुर् (for जग्मुर्). B4 उत्पत्य; D1.3 उद्दिश्य; D6 उद्गम्य; Cc उद्यम्य (as in text). D2 ते वै तदा (for उद्यम्य ते). — ^{d}) K D4 श्मशानाभिमुखास् (for °नम-

जग्मुरुद्यम्य ते सर्वे श्मशानमभितस्तदा ॥ १०
ह्रियमाणा तु सा राजन्सूतपुत्रैरनिन्दिता ।
प्राक्रोशन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ॥ ११

द्रौपद्युवाच ।

जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १२
येषां ज्यातलनिर्घोषो विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
व्यश्रूयत महायुद्धे भीमघोषस्तरस्विनाम् ॥ १३
रथघोषश्च बलवान्गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ।
ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

तस्यास्ताः कृपणा वाचः कृष्णायाः परिदेविताः ।
श्रुत्वैवाभ्यपतद्भीमः शयनादविचारयन् ॥ १५

भीमसेन उवाच ।

अहं शृणोमि ते वाचं त्वया सैरन्ध्रि भाषिताम् ।
तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो न भयं भीरु विद्यते ॥ १६ C. 4. 808 B. 4. 23. 16 K. 4. 27. 25

भितस्). B_2 $D_{8.12}$ तथा (for तदा).

☞ For 9–10, S (M_8 missing) subst.:

462* ततस्ते समनुज्ञाताः सर्वे तत्रास्य बान्धवाः ।
रुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिचार्याभितः स्थिताः ।
आरोप्य कृष्णामथ कीचकेन
निबध्य केशेषु च पादयोश्च ।
ते चापि सूता वचनैरवोच-
न्नुद्दिश्य कृष्णामभिवीक्ष्य चैनाम् ।
यस्याः कृतेऽयं निहतो महात्मा
तस्माद्धि सा कीचकमार्गगास्तु ।
अनार्यसत्त्वेन च कीचकेन
गतासुना सुन्दरी स्वर्गलोकम् ।
वैशंपायनः ।
साशेत कृष्णा शयने निबद्धा
मनस्विनी चैव यशस्विनी च ।
विलम्बमाना विवशा हि दुष्ट-
स्तत्रैव पर्यङ्कवरे शुभाङ्गी ।

[(L. 2) T_2 M_2 परिवार्योपतस्थिरे (for posterior half). — (L. 9) G_8 M (M_8 missing) सहार्यसत्त्वा (for च कीचकेन). — (L. 10) G_8 M (M_8 missing) कीचकेन (for स्वर्गलोकम्).]

11 Before 11, K_2 ins. वैशं° उ°. — ^{a}) D_6 च; T G_2 M (M_8 missing) अथ (for तु). $D_{1.3.4}$ सा तत्र; S (M_3 missing) सुश्रोणी (for सा राजन्). — ^{c}) B_4 आक्रोशत्. D_8 मोक्षम् (for नाथम्). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_4 $D_{7.9.10}$ तदा (for कृष्णा). — After 11, T ins.:

463* सूतेन सह बद्धाङ्गी निराशा जीविते तदा ।
श्मशानाभिमुखं नीता करेणुरिव रौति सा ।

☞ $Ś_1$ missing from 4. 22. 12 up to 4. 25. 10.

12 12^{ab} = 4. 5. 30^{ab}. — ^{a}) S (M_8 missing) जयेशो (for जयन्तो). — ^{b}) D_{1-3} जयसेनो; D_7 जयावहः. D_4 बृहद्बलः. — ^{c}) K_1 ये ते; K_2 एते (for ते मे). $D_{1.3.4}$ विश्रृण्वंतु (for विजानन्तु). — ^{d}) T_2 हरंति (for नयन्ति). — After 12, T G_2 $M_{1.4}$ ins.:

464* येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः श्रूयते महान् ।, repeating thereafter 12^{cd}.

13 B_3 (hapl.) om. 13–14 and the ref. before 15. D_{10} repeats 13–14 thrice (with corrupt v. l.). — ^{a}) B_4 ज्याघातनिर्घोषो. — ^{b}) G $M_{4.5}$ विस्फूर्जितम्. — ^{c}) K_2 S (M_8 missing) अश्रूयत. S (except G_3; M_8 missing) महान्यु(G_1 महद्यु)द्धे.

14 B_3 om. 14 (cf. v. l. 13); D_4 G (? hapl.) om. 14^{ab}. — ^{b}) B (B_3 om.) Dn $D_{7.9.11.12}$ T_1 तरस्विनां; D_5 महौजसां (for यश°). — ^{c}) $D_{1.3}$ विश्रृण्वंतु; G_3 विजानंति. — After 14, S (except M_2; M_8 missing) ins.:

465* येषां वीर्यमतुल्यं तु शक्रस्येव बलं यशः ।
राजसिंहा इवाढ्यास्ते मां जानन्तु सुदुःखिताम् ।

[(L. 1) T येषां तु (T_2 हि) वीर्यमतुलं (for prior half). G_3 बलीयसः (for बलं यशः).]

15 B_3 S (except T_1) om. the ref. — ^{a}) $D_{1.3.4}$ एवं सु (D_4 स-); S (M_8 missing) इत्यस्याः (for तस्यास्ताः). — ^{b}) D_6 T_1 G_2 द्रौपद्याः; G_3 कृष्णया (for कृष्णायाः). B_1 Dn D_{10-12} G_3 परिदेवितं. — ^{c}) B Dn $D_{7.8.11.12}$ अभ्यापतद् (B_4 अभ्यद्रवद्); S (M_8 missing) अभ्युत्थितो. D_2 श्रुत्वोत्तस्थौ तदा भीमः. — ^{d}) K अवधारयन् (for अविचारयन्).

16 D_1 om. 16 (with the ref.). D_8 $G_{1.3}$ M (M_8 missing) om. the ref. B_{1-3} $D_{4.5.9}$ T G_2 भीमः (for भीमसेनः). — ^{ab}) N (except K B_4 D_{5-7}) भाषितं. S (M_8 missing) अहं सैरंध्रि ते वाचः (G_3 M_5 °चं) शृणोमि तव (T G_2 परि-; M_1 मयि) भाषिताः (T_2 G_3 M_2 °तं). — ^{d}) S (M_8 missing) जातु (for भीरु). B (except B_4) Dn $D_{6.10-12}$ भयं भीरु न विद्यते; $D_{3.4}$ न भयं विद्यते

C. 4. 809
B. 4. 23. 17
K. 4. 27. 26

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा स महाबाहुर्विजजृम्भे जिघांसया ।
ततः स व्यायतं कृत्वा वेषं विपरिवर्त्य च ।
अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य निर्जगाम बहिस्तदा ॥ १७
स भीमसेनः प्राकारादारुज्य तरसा द्रुमम् ।
श्मशानाभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचका गताः ॥ १८
स तं वृक्षं दशव्यामं सस्कन्धविटपं बली ।
प्रगृह्याभ्यद्रवत्सूतान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ १९
ऊरुवेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकाः ।
भूमौ निपतिता वृक्षाः संघशस्तत्र शेरते ॥ २०
तं सिंहमिव संक्रुद्धं दृष्ट्वा गन्धर्वमागतम् ।
वित्रेसुः सर्वतः सूता विषादभयकम्पिताः ॥ २१
तमन्तकमिवायान्तं गन्धर्वं प्रेक्ष्य ते तदा ।
दिधक्षन्तस्तदा ज्येष्ठं भ्रातरं ह्युपकीचकाः ।
परस्परमथोचुस्ते विषादभयकम्पिताः ॥ २२
गन्धर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपम् ।

कश्चित्. — After 16, D8 ins. an additional colophon.

17 D8 M1.5 om. the ref. — b) K2 D1.10 विजिजृंभे; D2 विजृंभित॰; D7.9 G2 व्यजृंभत; T1 G1 विजृंभेन (G1 °त); Ca.c as in text. — c) Dn1 संव्यायतं (analysis of Cv points to an original संव्यायतिं); T1 G3 स व्यावृतं; T2 G2 सोप्यायतं; Ca सव्यायनं; Cc.ap सव्यायतं; Cap स व्यायतं (as in text). ❀ Cr: [स]व्यायतं वामं २ [स]व्यायनं दक्षिणं(दे)।❀ Cc cites व्यायतं (cf. Cs). S (M8 missing) बध्वा (for कृत्वा). K तस्मात्साध्वायतं कृत्वा; D1.8 स व्यायतं वपुः कृत्वा. — d) S (M8 missing) वस्त्रं च परिविष्ट्य च. — e) D2.6.8 वि(D6 अभि)निष्क्रम्य; Ca अभ्यवस्कन्द्य (as in text). Cc cites अवस्कन्द्य.

18 S om. 18ab. — a) B8.4 D5–7.9 प्राकारम् (for प्राकाराद्). — b) K1 आसज्य; K2 आदाय; B Dn D2.5–7.9–12 Cr.8 आरुह्य; D1.8 उत्पाट्य; Ca.c.v.rp (Dev.) as in text. B2 D5 सहसा; Cv तरसा (as in text). B (except B5) D5–7.9 ॰द्रवत्; D2.6 द्रुतं (for द्रुमम्). D4.8 अधिरुह्य (D8 अविभज्य) महाद्रुमं. — d) T G M5 यत्रस्ते (for यत्र ते). — After 18, B Dn (Dn2 om. lines 1–2) D2(marg.).4(om. lines 3, 4).5(om. line 1).6.7.9–12. (D11.12 om. lines 1–2) S (om. line 1; M8 missing) ins.:

466* स लङ्घयित्वा प्राकारं निःसृत्य च पुरोत्तमात् ।
जवेनोत्पतितो भीमः सूतानामग्रतस्तदा ।
चितासमीपे गत्वा स तत्रापश्यद्वनस्पतिम् ।
तालमात्रं महास्कन्धमूर्ध्वशुष्कं विशां पते ।
तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च । [5]
स्कन्धमारोपयामास दशव्यामं परंतपः ।

[(L. 2) B Dn1 D2.4.5.7.9 पतितो; D6 आपतितो (for उत्पतितो). — (L. 3) D6.10 S (M8 missing) °समीपं (for °समीपे). S (M8 missing) तु (for स) and महाबलः (for वनस्पतिम्). — (L. 4) B Dn D11.12 मूर्ध°; D2.5.7.9.10 अर्ध° (for ऊर्ध्व°). S (M8 missing) वनस्पतिं (for विशां पते). — (L. 5) B4 D2.4 T G2.3 उपाक्रम्य; Cr as in text. B8 परिरुज्य; G1.3 M1 परिगृह्य (for परिरभ्य). — (L. 6) D2 सह°; D7m शत° (for दश°). S (M8 missing) वृक्षमुत्पाटयामास भीमो भीमपराक्रमः]

19 a) S (M8 missing) ततो (M1 तं तु) (for स तं). — b) D1.8.9 सुस्कंध° (for सस्कन्ध°). S (M8 missing) निष्पत्रमकरोत्तदा. — After 19ab, S (M8 missing) ins.:

467* तं महाकायमुद्यम्य भ्रामयित्वा च वेगितः ।

[M4 उत्पाट्य (for उद्यम्य). G8 M1 वेगतः (for वेगितः).] — e) S (except G2; M8 missing) अभ्यपतत् (T2 अपातयत्; M4 अभ्यगमत्; M5 प्राद्रवत्) (for अभ्यद्रवत्).

20 a) D4 ते भग्ना; G1 तस्यास्य (for तस्याथ). — e) B4 Dn1 निपातिता (for निप°). — d) Dn2 D11.12 संहताः; D7 शतशः; S (M8 missing) सं(T8 सु-; G1 ते)भग्नाः (for संघशः).

21 a) D9 ते (for तं). D9 क्रुद्धं तं; M1 संभ्रमं (for संक्रुद्धं). — b) D2 गंधर्वं प्रेक्ष्य ते तदा. — c) D8 दुद्रुवुः (for वित्रेसुः). B4 Dn1 D5 G2 M1.2 सर्वशः (for सर्वतः). — d) = 22f. B1.8 °कर्षिताः; D1.3.4 °मोहिताः; S (M8 missing) °पीडिताः.

22 B1.2.5 Dn1 D10 M2 (? hapl.) om. 22; M1 om. 22ab. — a) D2.8 T G M4.5 क्रुद्धं (for आयान्तं). — b) D2 दृष्ट्वा गंधर्वमागतं; D4 दृष्ट्वा भीमपराक्रमं; T G M4.5 गंधर्वभयशंकिताः. — c) B8 D5.6 T G M1.4.5 तथा (for तदा). D8 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). — d) D2.8 कीचकं तदा; T1 G2.8 M1.4.5 चोपकीचकाः; T2 G1 चापि की°. — f) = 21d. B4 क उपायो भवेदिति; D1.3.4.8 गंधर्वभयशंकिताः; D2 पश्य पश्यत कीचकाः; D7 °शंकिताः; S (except M2; M8 missing) °मोहिताः (M5 °पीडिताः).

23 After 23ab, S (M8 missing) ins.:

सैरन्ध्री मुच्यतां शीघ्रं महन्नो भयमागतम् ॥ २३

ते तु दृष्ट्वा तमाविद्धं भीमसेनेन पादपम् ।
विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ २४

द्रवतस्तांस्तु संप्रेक्ष्य स वज्री दानवानिव ।
शतं पञ्चाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २५

तत आश्वासयत्कृष्णां प्रविमुच्य विशां पते ।
उवाच च महाबाहुः पाञ्चालीं तत्र द्रौपदीम् ।
अश्रुपूर्णमुखीं दीनां दुर्धर्षः स वृकोदरः ॥ २६

एवं ते भीरु वध्यन्ते ये त्वां क्लिश्यन्त्यनागसम् ।
प्रैहि त्वं नगरं कृष्णे न भयं विद्यते तव ।
अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसम् ॥ २७

पञ्चाधिकं शतं तच्च निहतं तत्र भारत । C. 4. 828 B. 4. 23. 32 K. 4. 27. 61

468* प्रबुद्धाः सुमहाभागा गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ।
— ^{d}) Dn D1.7.11.12 यतो; D8 महान् (for महत्). S (M8 missing) transp. महत् and भयं. B (except B4) D6 वो (for नो). D1.8 भय आगत:.

24 Before 24, S (M8 missing) ins. वैशं°. — ^{a}) B2 Dn1 D5.7–9 M2 तदाविद्धं; B4.5 तथाविद्धं; D1–3.10 समाविद्धं. — ^{c}) K आविध्यन्; D10 आमुच्य; Cs विमुच्य (as in text). D1.3.4 तूर्णं; S (M8 missing) त्रस्ताः (for तत्र). — After 24, T G2 (which both om. 25^{ab}) ins.:

469* अथ भीमः समुत्पत्य द्रवतां पुरतोऽपतत् ।
ते तं दृष्ट्वा भयोद्विग्ना निश्चेष्टाः समवस्थिताः ।
दृष्ट्वा तान्शतसंख्यानान्स वज्री दानवानिव ।
एकेनैव प्रहारेण दश सप्त च विंशतिः ।
त्रिंशच्चत्वारिपञ्चाशाञ्जघान स वृकोदरः ।

[(L. 1) G2 समुत्सृत्य (for °त्पत्य). T1 -भवत् (for ऽपतत्). — (L. 3) T2 शतसंख्याकान्. — (L. 5) T1 अष्टादश च (for त्रिंशच्चत्वारि-).]

25 T G2 om. 25^{ab}. — ^{a}) D8 स; G1.3 M1.4.5 च (for तु). M2 समालक्ष्य (for तु संप्रेक्ष्य). — ^{b}) M2 वृत्रहा (for स वज्री). B4 दानवानिव वासवः. — M8 resumes from 25^{d}. — After 25, K2 B1.4.5 Dn D2 (marg.).6.11.12 ins.:

470* वृक्षेणैतेन राजेन्द्र प्रभञ्जनसुतो बली ।;
while S ins.:

471* वायुवेगसमः श्रीमान्सर्वान्सूतानशेषतः ।
तान्निहत्य महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।

[(L. 2) T G2 तान्निहत्य महान्भीमः शतं पंच च कीचकान्.]

26 ^{a}) D6 ततश्चाश्वासयत्; S (by transp.) आश्वासयत् (M5 °यन्) ततः (G1.3 तदा). — ^{b}) K विमुच्यैव; B1.2.5 Dn2 D11.12 स विमुच्य; B4 D6.10 प्रतिमुच्य; Dn1 संविमुच्य. S प्रतिमुच्य च बंधनात्. — ^{c}) D3.7–9 स (for च). T G2 उवाच श्लक्ष्णया वाचा. — ^{d}) B2.4.5 D5 पांडुनंदनः; D1.3.4 रहसि (D4 रहिते) त(D1 स्त)दा; S भरतर्षभः (T2 जनमेजय) (for तत्र द्रौपदीम्). — ^{e}) D4 दृष्ट्वा; D7.9 देवीं; T1 G M3.4 भीतां (for दीनां). — ^{f}) G1.3 M उद्धरन् (for दुर्धर्षः). T G2 केशग्रहणवेपितां. — After 26, T G2 ins. a passage given in App. I (No. 26).

27 ^{b}) B3 D2.5 (m as in text) G1.3 M हिंसंति; D3.10 हिंस्यंति; T G2 कांक्षंति (for क्लिश्यन्ति). D2 अनिंदिते; S मानवाः (for अनागसम्). — ^{c}) D3.6 प्रेहि; S गच्छ; Cc as in text. D1–3.8 भद्रे (for कृष्णे). — After 27^{cd}, D7 (marg.) S ins.:

472* अन्येन त्वं पथा शीघ्रं सुदेष्णाया निवेशनम् ।
— ^{e}) D5.9 अज्ञातोहं; G1 अनेनाहं (for अन्येनाहं). Cc.r cite अन्येन (as in text). — ^{f}) D1.2.4 महानसे (for °नसम्). — K subst. for 27^{cdef}: D1–4.5 (marg.).7–9 ins. after (the interpolated) वैशं° उ° of 28 (cf. v. l. 28):

473* इत्युक्ता भीमसेनेन अदृश्या सा च तत्क्षणात् ।
अपसर्पेत मा कश्चित्पश्येदित्यभिशङ्कया ।

[(L. 1) K1 इत्युक्त्वा स च तत्रान्यैरदृष्टः स च तत्क्षणात्.]
— After 27, S ins.:

474* यथा नौ नावबुध्येरन्नाज्ञावेवं व्यवस्थितौ ।
वैशंपायनः ।
सागच्छन्नगरं कृष्णा भीमेनाश्वासिता सती ।
कृतकृत्या सुदेष्णाया भवनं शुभलक्षणा ।
शचीव नहुषे शप्ते प्रविवेश त्रिविष्टपम् ।
भीमोऽप्यमितवीर्यस्तु बलवानरिमर्दनः । [5]
सर्वांस्तान्कीचकान्हत्वा तत्र धर्मात्मजानुजः ।
निःशेषान्कीचकान्हत्वा रामो रात्रिंचरानिव ।
जितशत्रुरदीनात्मा प्रविवेश पुरं ततः ।

28 All MSS. except K M1.4.5 (Ś1 missing) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°) before 28. — After the ref., D1–4.5 (marg.).7–9 ins. 473*. — D2 om. from 4. 22. 28 up to 4. 23. 22. — ^{a}) G1.3 पंचाधिकशतं. B4 D4.6.10 T G M1.4 तत्र; Dn2 D11.12 यच्च; D5 तत्तु; D8 हत्वा; D3 m M5 तेषां; M2 चैव (for तच्च). — ^{b}) B2.4 S तेन (M2 तत्तु) (for तत्र). D4 निहतं तत्पतन्महीं; D8 वृक्षेण स महाभुजः (m as in text). — ^{c}) D3 जगाम नगरं भूयः (m as in text). — ^{d}) K चक्रे; D1.2.4.7.8 m.

C. 4. 826 B. 4. 23. 32 K. 4. 27. 61 महावनमिव छिन्नं शिश्ये विगलितद्रुमम् ॥ २८
एवं ते निहता राजञ्शतं पञ्च च कीचकाः ।
स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत्सूतषट्शतम् ॥ २९
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं नरा नार्यश्च संगताः ।
विस्मयं परमं गत्वा नोचुः किंचन भारत ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

वैशंपायन उवाच ।
ते दृष्ट्वा निहतान्सूतान्राज्ञे गत्वा न्यवेदयन् ।
गन्धर्वैर्निहता राजन्सूतपुत्राः परःशताः ॥ १
यथा वज्रेण वै दीर्णं पर्वतस्य महच्छिरः ।
विनिकीर्णं प्रदृश्येत तथा सूता महीतले ॥ २
सैरन्ध्री च विमुक्तासौ पुनरायाति ते गृहम् ।
सर्वं संशयितं राजन्नगरं ते भविष्यति ॥ ३
तथारूपा हि सैरन्ध्री गन्धर्वाश्च महाबलाः ।

॰ शेते; Ca शिश्ये (as in text). K1 विचलित॰; K2 विवसित॰. D8 सिंहो हत्वा मृगानिव.

29 D2 om. 29 (cf. v. l. 28). — b) D4 पंचाधिकीचकाः; S पंचोपकी॰. — c) S सूतः (G1 चापि) (for पूर्वम्). — d) G1 पातितः (for इत्येतत्). — After 29, T G ins.:

475* न गन्धर्वभयाच्छेकुर्वक्तुं कीचकबान्धवाः ।
अशक्नुवन्तस्तां तत्र भयादप्यभिवीक्षितुम् ।

T G cont.: M ins. after 29:

476* विराटनगरे चापि सर्वे मात्स्याः समागताः ।
कार्त्स्न्यं पञ्चशतं चैतानपश्यन्सारथीन्हतान् ।

[(L. 2) G1 चैव; M1–4 सूतान् (for चैतान्).]

30 D2 om. 30 (cf. v. l. 28). — a) D10 तं (for तत्). D10 निहतं तत्र; T1 तु महाश्चर्यं (for महदाश्चर्यं). — b) S (except M8) नागराः (G1 नागताः; M5 संयुताः) (for संगताः). — After 30ab, M5 ins.:

477* नागराश्च तथा राजन्विस्मयं परमं गताः ।

— c) D4. 6 जग्मुर् (for गत्वा). M5 विस्मिताश्च तथा राजन्. — d) G1. 3 किंचिच्च (for किंचन). D4 सूतपुत्रैर्हतैस्तथा.

Colophon. Ś1 missing; D2 om. colophon. — *Subparvan:* K B1. 3–5 Dn D7. 8. 11. 12 T1 M1. 2. 4 कीचकवध. — *Adhy. name:* B2 D5 G2. 3 M3. 5 उपकीचकवधः; B5 कीचकवधः; D1. 4. 9 कीचकभ्रातृवधः; D6. 10 कीचकानां वधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 B4 D6. 10 22; D5. 9 23; S 26 (M2–5 25). — *S'loka no.:* G3 50.

23

☞ In Ś1 the whole adhy. is lost on a missing fol. (cf. v. l. 4. 22. 12). D2 om. up to 22 (cf. v. l. 4. 22. 28).

1 After the ref., D7 (marg.) ins.:

478* ततो रजन्यां व्युष्टायामुत्थाय सगणो नृपः ।
कल्ये शतं षडधिकं हतान्शुश्राव कीचकान् ।

— a) B4 D9 तान् (for ते). D4 अभि॰ (for नि॰). T2 सर्वान् (for सूतान्). — After 1a, T G ins.:

479* भीमसेनेन भारत ।
पौराश्च सहिताः सर्वे.

— b) D1. 3. 4. 10 गत्वा राज्ञे (D3 ॰ज्ञो) (by transp.). D5 G1 राज्ञो (for राज्ञे). B4 पौरा (for गत्वा). — c) K1 T1 गंधर्वेण हता राजन्. — d) K D3. 10 परंतपाः; B3 m महारथाः; B4 Dn D11. 12 महाबलाः; B5 परं गताः; D1. 3–7. 9 परं शताः; T G2. 3 M4 (*inf. lin.*) परःशतं; G1 च षट्शतं; M1. 5 शतात्परं; M2. 3 परं शतं (for परःशताः).

2 a) S भिन्नं (M1. 2 छिन्नं) (for दीर्णं). — c) K2 B1. 4 D4–6. 11. 12 T G3 Cc विनिकीर्णाः; Dn D9 व्यतिकीर्णाः; D7 विनिदी(m ॰की)र्णाः; Cv विनिकीर्णं (as in text). K2 B (except B3) Dn D3–9. 11. 12 T G प्रदृश्यंते (K2 ॰त; D3 ॰तः) (for प्रदृश्येत).

3 a) K2 प्रविमुच्य; S चापि मुक्ता (for च विमुक्ता). B4 D3. 8 विनिर्मुक्ता (for विमुक्तासौ). D6. 10 S सा (for असौ). — b) K गृहान् (for गृहम्).

4 a) K Dn D1. 3. 4. 8–12 यथारूपा. K Dn D4. 6. 11. 12 G1. 3 M5 च (for हि). — b) T G2 बलोत्कटाः

पुंसामिष्टश्च विषयो मैथुनाय न संशयः ॥ ४
यथा सैरन्ध्रिवेषेण न ते राजन्निदं पुरम् ।
विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ५
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा विराटो वाहिनीपतिः ।
अब्रवीत्क्रियतामेषां सूतानां परमक्रिया ॥ ६
एकस्मिन्नेव ते सर्वे सुसमिद्धे हुताशने ।
दह्यन्तां कीचकाः शीघ्रं रत्नैर्गन्धैश्च सर्वशः ॥ ७
सुदेष्णां चाब्रवीद्राजा महिषीं जातसाध्वसः ।
सैरन्ध्रीमागतां ब्रूया ममैव वचनादिदम् ॥ ८
गच्छ सैरन्ध्रि भद्रं ते यथाकामं चराबले ।
बिभेति राजा सुश्रोणि गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ॥ ९
न हि तामुत्सहे वक्तुं स्वयं गन्धर्वरक्षिताम् ।
स्त्रियस्त्वदोषास्तां वक्तुमतस्त्वां प्रब्रवीम्यहम् ॥ १०
अथ मुक्ता भयात्कृष्णा सूतपुत्रान्निरस्य च ।
मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ ११
त्रासितेव मृगी बाला शार्दूलेन मनस्विनी ।
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ १२
तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन्प्राद्रवन्त दिशो दश । C. 4. 841. B. 4. 24. 13 K 4. 28 17

(for महाबलाः).

5 [a]) K1 °वेशेन; B Dn D8–9.11.12 M1–8 °दोषेण; D10 °रूपेण (for °वेषेण). — [b]) S नेदं (for न ते). D4 राज्यं; G1 राष्ट्रं (for राजन्). D4 न ते पुरं; S पुरं तव (for इदं पुरम्). — [c]) D6 एष्यति (for एति वै). D8 transp. वै and क्षिप्रं. D10 शीघ्रं (for क्षिप्रं). — [d]) G1.8 M साधु (for नीतिर्). — After 5, T G2 ins.:

480* सर्वाङ्गसौष्ठवयुतां रूपलावण्यशालिनीम् ।
पश्यतामनिमेषेण चक्षुषा वनितां शुभाम् ।
मनसश्चक्षुषश्चैव प्रतिबन्धो न विद्यते ।
तस्मात्तां यः पुमान्दृष्ट्वा रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
गच्छेत्कामवशं मूढः गन्धर्वैः स निहन्यते । [5]
निष्कासयैनां भवनात्पुराच्चैव विशेषतः ।
कामः प्रविश्य सैरन्ध्रीं पुरं नाशयते ध्रुवम् ।
[(L. 7) T2 कालः (for कामः).]

6 Before 6, G1.8 M2–5 ins. वैशं°. — [a]) G1.8 M5 तु (for तद्). — [b]) G1 विराटोप्याकुलेंद्रियः. — [c]) D1.8 परमां; D8 कृपया (for क्रियताम्). D8 M5 तेषां (for एषां). — [d]) Ca मृतानां (for सूतानां). B1.2.4 D5.6 M4 Ca.c चरम(D6 °मा)क्रिया; Dn D4.8.9.11.12 परमा (D8 °माः) क्रिया (D8 °याः); D1.8 क्रियतां क्रिया; D10 परिसत्क्रिया; T G अ(G1.8 चा)परक्रिया.

7 [a]) B8 अपि (for एव). G1 सर्वेषु; M4 (*inf. lin.*) ते देशे (for ते सर्वे). — [c]) B2 S सर्वे (for शीघ्रं). — [d]) K माल्यैर्गंधै°; B8 घृतैर्गंधै°; D1.8 एधैर्गंधै°; D4 वस्त्रैर्गंधै°; D5 गंधैरर्घ्यै°; S सर्वगंधै°. — After 7, T G2 ins.:

481* एकस्मिन्नेव तान्सर्वे सुसमिद्धे हुताशने ।
अदहन्कीचकान्सर्वान्संस्कारैश्चैव सर्वशः ।

8 [a]) B (except B4) Dn D7.8.11.12 T2 om. च. — [b]) T G2 M1.8.5 °संभ्रमः; M2 °साध्वसां. — [c]) D10 ब्रूहि (for ब्रूया). — [d]) D8 वचनादिकं. S इह (for इदम्).

9 [b]) B1.4 Dn D8.10–12 वरानने; G1.8 M चराधुना (for चराबले). Cc cites अबले. — [c]) D1.8.4 M1.2 transp. बिभेति and राजा. B4 D10 S सैरंध्रि (for सुश्रोणि). — [d]) Dn1 D8 पराभवन्; D8 पराक्रमात्; G1.8 M8 पराभवं.

10 [a]) D1.8 च (for हि). N (Ś1 missing; D2 om.) त्वाम्; Cv त्वा (for ताम्). ❀Cn: हित्वाम् हातुं योग्यां।❀ D1.8.5.6.10 उत्सहेद्. B4 न त्वामुत्सहते वक्तुं. — [b]) D1.8.4 °शंकिता: (for °रक्षिताम्). — [c]) B Dn D4.11.12 Cs स्त्रियास्. K2 B Dn D1.8.5–9.11.12 Cs त्वदोषः (cf. Cv). K Dn1 D5–7.9 M4 त्वां; D1.8.8.10 तद् (for तां). D4 त्वदोषतो (for त्वदोषास्तां). M5 स एष दोषस्तां वक्तुं.

11 Before 11, all MSS. (Ś1 missing; D2 om.) ins. वैशं°. — [a]) B2 corrupt. G1 अभि- (for अथ). M1.2 transp. मुक्ता and कृष्णा. D8.4 भयं (for भयात्). — [b]) T G M5 तु (for च). D4 सूतपुत्रकृतान्द्भयात्. — [c]) D8 रक्षिता; D4 मोचिता (for मोक्षिता).

12 [a]) D8 शंकिता (for त्रासिता). — [b]) D4 तप° (for मन°). — [c]) S सा तु गात्राणि वासश्च. — [d]) D8 च (for सा). S प्रक्षाल्य प्रविवेश ह.

13 [a]) D1.8.5 m दूरात् (for राजन्). — [b]) D8 T G M1.2 प्राद्रवंति. D1.8.4.8 दिशः (for दश). — [c]) B8 D10 भयात्रस्ताः. D6 गंधर्वभयवित्रस्ताः; T G2 गंधर्वेभ्यश्च ते त्रस्ताः. — [d]) K B2 Dn2 D4.7 (m as in text).8.11.12 दृष्ट्वा; B4 T2 G2 M4 दृष्टिं (for दृष्टीर्). D1.8 केचिन्नेत्राण्यमीलयन्. — After 13, T1 ins.:

482* प्रदुद्रुवुश्चाप्यपरे तथा जना
हस्तैश्च चक्षूंषि पिधाय मोहिताः ।
मा पश्यत स्त्रीति च तां ब्रुवन्त-

C. 4. 841 B. 4. 24. 13 K. 4. 28. 17 गन्धर्वाणां भयत्रस्ताः केचिद्दृष्टीर्न्यमीलयन् ॥ १३
ततो महानसद्वारि भीमसेनमवस्थितम् ।
ददर्श राजन्पाञ्चाली यथा मत्तं महाद्विपम् ॥ १४
तं विस्मयन्ती शनकैः संज्ञाभिरिदमब्रवीत् ।
गन्धर्वराजाय नमो येनास्मि परिमोचिता ॥ १५

भीमसेन उवाच ।

ये यस्या विचरन्तीह पुरुषा वशवर्तिनः ।
तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा अनृणा विचरन्त्युत ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

ततः सा नर्तनागारे धनंजयमपश्यत ।
राज्ञः कन्या विराटस्य नर्तयानं महाभुजम् ॥ १७
ततस्ता नर्तनागाराद्विनिष्क्रम्य सहार्जुनाः ।
कन्या ददृशुरायान्तीं कृष्णां क्लिष्टामनागसम् ॥ १८

कन्या ऊचुः ।

दिष्ट्या सैरन्ध्रि मुक्तासि दिष्ट्यासि पुनरागता ।
दिष्ट्या विनिहताः सूता ये त्वां क्लिश्यन्त्यनागसम् ॥ १९

बृहन्नडोवाच ।

कथं सैरन्ध्रि मुक्तासि कथं पापाश्च ते हताः ।
इच्छामि वै तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ २०

सैरन्ध्र्युवाच ।

बृहन्नडे किं नु तव सैरन्ध्र्या कार्यमद्य वै ।
या त्वं वससि कल्याणि सदा कन्यापुरे सुखम् ॥ २१
न हि दुःखं समाप्नोषि सैरन्ध्री यदुपाश्नुते ।
तेन मां दुःखितामेवं पृच्छसे प्रहसन्निव ॥ २२

स्तथा जनाश्चक्रुशुरार्तरूपाः ।
तामद्य यः पश्यति रूपशालिनीं [5]
शयीत भग्नोऽत्र यथैव कीचकाः ।
इति ब्रुवन्तो भयवेगचेतना
भयेन गन्धर्वगतेन मोहिताः ।

14 ^{a}) D4 T1 G M3.5 °द्वारे (for °द्वारि). — ^{d}) K वाशि(K2 °सि)तेव (for यथा मत्तं). B1 इव द्विपं; D3 T G2 महागजं.

15 Dn1 om. 15–18^{ab}. — ^{a}) S सा(T1 G2 सो)पहासं तु श°. — ^{b}) D1.3 इदं वचनमब्रवीत्; M1.2 संज्ञया चे(M2 संज्ञातुरि)दमब्रवीत्. Ca.c संज्ञाभिर् (as in text). — ^{c}) D6 T G M4 नमो गंधर्वराजाय. — ^{d}) K बत मोचिता; B1–3.5 D5.6.10 T2 G1 M परिमोक्षिता; B4 D4 T1 G2 परिरक्षिता. — After 15, S ins.:

483* कीचकेभ्यो विनिर्दोषामनाथां वसतीं गृहे ।
यो मां रक्षति संत्रस्तां गन्धर्वाय नमोऽस्तु ते ।

[(L. 1) G1.3 M3.4 अपि निर्दोषां; M1.5 हि नि° (for विनि°). — (L. 2) T2 महात्मने; G3 नमो नमः (for नमोऽस्तु ते).]

16 Dn1 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) K B1–3.5 Dn2 D1.3–8.11.12 Cn.r.s पुरा; B4 D10 पुरे; D9 पुरीं (for यस्या). B2 D5.9 Cn.s विहरंति; G1.3 वै चरंति; Cr as in text. — ^{b}) M5 Cc गंधर्वा (for पुरुषा). — After 16^{ab}, T1 G ins.:

484* तेषां वशगता नित्यं विचर त्वं यथेष्टतः ।

— ^{c}) K अस्याः; D5 यस्याः (for तस्याः). M1 transp. तस्याः and ते. M2.3 तत् (for ते). — ^{d}) B D11.12 S ह्यनृणा; D4 जनाद्य; D6.10 स्वनृणा. B1–3.5 Dn2 D11.12 Cn.s विहरंतु; B4 T1 विचरंतु; D7.9 G2 विहरंति. B Dn2 D11.12 अतः (B4 इतः); T1 इह; G2 ह (for उत).

17 Dn1 om. 17 (cf. v. l. 15). — After the ref., S ins.:

485* तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा जज्ञिरे नेतरे जनाः ।
ततः पाञ्चालराजस्य सुता चापि जगाम ह ।

— ^{c}) D10 G1.3 M1.2 कन्यां. — ^{d}) K2 B2 S नर्तयंतं. D1.3 मनस्विनं (for महा°).

18 Dn1 om. 18^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) K2 तं; D1.3 तां; G1.3 M4 सा; G2 स (for ताः). — ^{c}) D8 गत्वा (for कन्याः). D6 transp. कन्याः and आयान्तीं. — ^{d}) B2 om. 18^{d}. Dn1 (by transp.) क्लिष्टां कृष्णाम्; D10 तां तु कृष्णाम्; G1 क्लिश्यमानाम्. Dn1 D1.3 अनागसां; S (except M1.2) अनागसीं.

19 ^{b}) D1.3 त्वं (for असि). G1.3 दिष्ट्या पुनरिहागता. — ^{c}) D6 M च (for वि-). — ^{d}) B2 om. 19^{d}. D10 यत् (for ये). S अनागसीं.

20 A few MSS. read (with usual variations) बृहन्नला, °न्नल, or °न्नर (for °न्नडा). — ^{a}) K1 (by transp.) मुक्तासि सैरंध्रि. — ^{b}) Dn2 D11.12 सूताः (for पापाः). D10 दिष्ट्यासि पुनरागता (= 19^{b}). — ^{c}) K2 चैव तं; S ते कथां (for वै तव). — ^{d}) K सम्यगेव; B1.3.5 सत्यमेतद्; B4 D1.4–6 सर्वमेतद्; D8 एतदेव; S कथयस्व. D4 यथा तथा; T2 G2 यथाक्रमं.

21 ^{a}) Dn D1.3.7–9 तु (for नु). Dn1 तया (for तव).

22 ^{a}) D4 नैव; D8 न त्वं (for न हि). K1 B2 D10

बृहन्नडोवाच ।

बृहन्नडापि कल्याणि दुःखमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
तिर्यग्योनिगता बाले न चैनामवबुध्यसे ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

ततः सहैव कन्याभिर्द्रौपदी राजवेश्म तत् ।
प्रविवेश सुदेष्णायाः समीपमपलायिनी ॥ २४
तामब्रवीद्राजपुत्री विराटवचनादिदम् ।
सैरन्ध्रि गम्यतां शीघ्रं यत्र कामयसे गतिम् ॥ २५
राजा बिभेति भद्रं ते गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ।
त्वं चापि तरुणी सुभ्रु रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ २६

सैरन्ध्र्युवाच ।

त्रयोदशाहमात्रं मे राजा क्षमतु भामिनि ।
कृतकृत्या भविष्यन्ति गन्धर्वास्ते न संशयः ॥ २७
ततो मां तेऽपनेष्यन्ति करिष्यन्ति च ते प्रियम् ।
ध्रुवं च श्रेयसा राजा योक्ष्यते सह बान्धवैः ॥ २८ C. 4. 860 B. 4. 24. 30 K. 4. 28. 43

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ समाप्तं कीचकवधपर्व ॥

समाप्नोति; B4 D3–5 G3 M4 अवाप्नोषि; D5 m. 7 (m as in text). 9 विजानासि; D8 (corrupt) आप्नोति (for समाप्नोषि). S न हि तद्दुःखमाप्नोषि. — After 22^{ab}, T G2 ins.:

486* सुखेन वर्तसे येह न तद्दुःखमवाप्यते ।
[T2 यैषा (for येह).

— ^{c}) M1 केन (for तेन). K2 T2 मा; M2 तां (for मां). K1 Dn1 G3 M2 एव (for एवं). — ^{d}) K B2 D4. 6. 8. 10 T2 G2 पृच्छसि. T G2 प्रहसं(G2 °रं)त्यपि (T2 °सि); Cr (om. इव). 8 as in text.

☞ D2 resumes from 23.

23 ^{b}) D1. 8 आप्नोमि (for °ति). T1 अनंतरं; T2 G2. 8 M अनंतकं (for अनुत्तमम्). — ^{c}) K D2. 5. 8 °गतां (for °गता). T G2 इवेयं; M1. 5 भद्रे; Cap बाले (as in text). ❀ Ca: वाले । वा शब्द इवार्थे । आले हे सखि । ❀ — ^{d}) Dn D9 एताम्; Cr as in text. Crp (Cat.) न चैनां (Ed. wrongly चैना) माव° (for न चैनामव°); cf. Cc, which cites only मा. — After 23, N (Ś1 missing) T1 (om. lines 3–4) ins.:

487* त्वया सहोषिता चास्मि त्वं च सर्वैः सहोषिता ।
क्लिश्यन्त्यां त्वयि सुश्रोणि को नु दुःखं न चिन्तयेत् ।
न तु केनचिदत्यन्तं कस्यचिद्धृदयं क्वचित् ।
वेदितुं शक्यते नूनं तेन मां नावबुध्यसे ।

[(L. 1) D1. 8 नित्यं; T1 चाहं (for चास्मि). K B2 D2. 5. 7–10 T1 Cv सर्वैस्त्वदूषिता (K D2. 10 °का); D1. 8 सर्वेषु दूषिका; D4. 6 सर्वेस्त्व(D6 °षु)दुःखिता. — For line 2, T1 subst.:

488* त्वत्तः कृच्छ्रतरं वासं वसेयमहमङ्गने ।

— (L. 3) D5 m (orig. as in text). 7 (m as in text). 9 subst. for line 3:

489* कस्य वै हृदयं केन वेदितुं परिशक्यते ।

— (L. 4) K B3 D1–3. 6. 10 अन्येन; B2. 4 D5. 8 भद्रे; D4 तत्र; D7 m अन्यत्र (for नूनं). D5 m. 7. 9 अज्ञानं तव कल्याणि (for prior half).]

24 G2 om. the ref. — ^{b}) G2 सैरंध्री (for द्रौपदी). D1. 3. 4. 6. 10 °वेश्मनि; D8 °संसदि; M4 °वेश्मनः. — ^{c}) D1 प्राविशच्च (for प्रविवेश). K सुदोष्णायाः. — ^{d}) B Dn D3. 10–12 उपगामिनी; D5 अनुगामिनी; T G2 अनपायिनी (for अपलायिनी). ❀ Cv: सुदेष्णासहोदराणां वधादपि न पलायनशीला । ❀

25 ^{a}) K अवोचत् (for अब्रवीत्). B2 Dn1 D5. 6. 11. 12 T G M5 °पत्नी; D2 °पुत्रीं (for °पुत्री). — ^{b}) D2 °नगरात् (for °वचनात्). D1–4 ततः (for इदम्). — Before 25^{cd}, T1 G M4. 5 ins. सुदे(T1 °धे)ष्णा. — ^{c}) S (except T2) तत्र (for शीघ्रं). — ^{d}) B2 D8 रतिं (for गतिम्).

26 26^{ab} = (var.) 9^{cd}. — ^{a}) Dn D11. 12 ते भद्रे; D6 सुश्रोणि; S सैरंध्रि. — ^{b}) D8 °क्रमात्; G1. 3 °भवं; M2 °जयात् (for °भवात्). — After 26, B1 Dn2 D2–5. 7–12 ins.:

490* पुंसामिष्टश्च विषयो गन्धर्वाश्चातिकोपनाः ।
[Cf. 4^{c} and 4^{b}.]

On the other hand, S ins. after 26:

491* चित्तानि च नृणां शुभ्रे रक्तानि स्पर्शजे सुखे ।
तस्मात्त्वत्तो भयं मह्यं राष्ट्रस्य नगरस्य च ।
गच्छाद्यैव यथेष्टं त्वं नगराद्यत्र रंस्यसे ।
त्वन्निमित्तं शुभे मह्यं सर्वे बन्धुजना हताः ।
नृशंसा खलु ते बुद्धिर्भ्रातॄणां मे कृतो वधः ।
तस्माद्गन्धर्वराजेभ्यो भयमद्य प्रवर्तते ।

२४

C. 4. 861
B. 4. 25. 1
K. 4. 29. 2

वैशंपायन उवाच ।

कीचकस्य तु घातेन सानुजस्य विशां पते ।
अत्याहितं चिन्तयित्वा व्यस्मयन्त पृथग्जनाः ।। १
तस्मिन्पुरे जनपदे संजल्पोऽभूच्च सर्वशः ।
शौर्याद्धि वल्लभो राज्ञो महासत्त्वश्च कीचकः ।। २
आसीत्प्रहर्ता च नृणां दारामर्शी च दुर्मतिः ।
स हतः खलु पापात्मा गन्धर्वैर्दुष्टपूरुषः ।। ३
इत्यजल्पन्महाराज परानीकविशातनम् ।

यथेष्टं गच्छ सैरन्ध्रि इह स्वस्ति यथा भवेत् ।
वैशंपायनः ।
सुदेष्णावचनं श्रुत्वा सैरन्ध्री चेदमब्रवीत् ।

[(L. 4) G3 सर्वो बंधुजनो हतः; M (except M4) सर्वं बंधुजनं हतं (for posterior half). — (L. 5) T1 G2 M1.2.5 यत्कृतो (for मे कृतो).]

27 K1 S om. the ref. before 27. — a) D2 S तु (for मे). — b) K1 क्ष*तु; B1–3.5 Dn2 क्षम्यतु; B4 Dn1 D4–7 क्षाम्यतु; T2 क्षमिति. B4.5 D5.6 भाविनि. D8 राजा क्षमितुमर्हति. — c) B3 गमि° (for भवि°). — D12 (hapl.) om. 27d–28a.

28 a) D12 om. 28a (cf. v. l. 27). B Dn D5.6.10.11 उपने°; D1–4 S अपने°; (for तेऽपने°). D7–9 ततस्ते मां तु (D8 च) नेष्यंति. — b) D7.9 भविष्यति (for करिष्यन्ति). B4 तव; D4.8 च मे (for च ते). — c) K तु; D1.8 हि (for च). D2 श्रेयसे; M5 तेजसा (for श्रेयसा). — d) K2 D2 योज्यते (for योक्ष्यते). S (except M3–5) बंधुभिः. — After 28, D5 (marg.).7.8 (om. line 1) ins.:

492* एवमुक्ताथ कैकेयी नृपायोक्त्वा परामृशत् ।
पूर्णकामा कृता कृष्णा वायुपुत्रेण चावसत् ।;

while S ins.:

493* राज्ञा कृतोपकाराश्च कृतज्ञाश्च सदा शुभे ।
साधवश्च बलोत्सिक्ताः कृतप्रतिकृतेप्सवः ।
अर्थिनी प्रब्रवीम्येषा यद्वा तद्वेति चिन्तय ।
भरस्व तदहर्मात्रं तत्ते श्रेयो भविष्यति ।
वैशंपायनः ।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कैकेयी दुःखमोहिता । [5]
उवाच द्रौपदीमार्ता भ्रातृव्यसनकर्शिता ।
वस भद्रे यथेष्टं त्वं त्वामहं शरणं गता ।
त्रायस्व मम भर्तारं पुत्रांश्चैव विशेषतः ।

[(L. 4) T2 G2 द्वादशाहं मां (for तदहर्मात्रं).]

Colophon. Ś1 missing. *Sub-parvan:* K B Dn D5–7.9–12 M कीचकवध; to it K B1–3 Dn D5.9–12 M2–3 add समाप्त. — *Adhy. name:* D1–4.8 कीचकसंस्कारः; G2 सुदेष्णाद्रौपदीसंवादः; M2.3 सुदेष्णासैरन्ध्रीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 13 (erroneously for 23); B4 D6 23; D8 25; D5 24; D10 33; T G M1 27; M2–4 26. — *S'loka no.:* D1 30; G3 31.

24

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 4. 22. 12), which is therefore ignored here.

1 Before वैशं° उ°, D8 ins. the gloss:

494* इति पाण्डवनिगूढवाससंवत्सरचरितमभिधाय पाराशर्यः । कीचकवधान्तं यत्र त्रयोदशाहमज्ञा(न)तशेषवासनिवृत्तये । कुरुपतिकार्यानुसंधानाय दूरान्वेषितफलावाप्तये हि । सुयोधनादीनां चारप्रत्याचारमभिधातुमाह ।

— After वैशं°, S ins.:

495* कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहा ।
शोकमाहारयत्तीव्रं सामात्यः सपुरोहितः ।

— a) B2 D5.7.9 Cr निपातेन; G1.3 विनाशेन; M1 निघातेन; M3 च घातेन; Crp (Dev.) तु घातेन (as in text). — b) D5 G1 सानुगस्य; G3 सजनस्य. — c) Cv अत्याहतं; Ca.c.s as in text. D7.9 अद्भुतं चिंतयित्वा तु. — d) D1.3.7 विस्मयंतः; D9 T2 G1.3 विस्मयंत.

2 a) B2.4 जनपदाः; D7 (m as in text).9 जानपदाः. — b) B4 D9 संजजल्पुश्च; D7 (m as in text) ससंजल्पुश्च; S जजल्पुश्चापि (for संजल्पोऽभूच्च). Ca cites संजल्पः. Dn D1.7 (m as in text).8.9.11.12 T G2.3 संघशः; D3 संशयः; G1 संशयं; M संगताः (for सर्वशः). — c) D1.3 असौ यद् (for शौर्याद्धि). Dn2 D11.12 तु; D2 च (for हि). S वीर्यवान्दयितो राज्ञो. Ca cites शौर्यात्, वल्लभः and राज्ञः. — d) B3.5 D3.5.6 °सत्वः स; D4 समवीर्यश्च; D8 °सत्वस्य; T G2 M3–5 दर्पोत्सिक्तश्च; G1 वीर्योत्सिक्तश्च; G3 M1.2 दर्पोद्रिक्तश्च. — After 2, S ins.:

496* सांपराये परिक्रुष्टो बलवान्दुर्जयो रणे ।

[T2 सांपरायपरिक्लिष्टो; G1 °येणापकृष्टो; G2.3 °ये परिक्लिष्टो; M1 °ये परिक्रोष्टा.]

3 a) K नृणां च; B1 Dn D1–3.8.10–12 स्त्रीणां; S

देशे देशे मनुष्याश्च कीचकं दुष्प्रधर्षणम् ॥ ४
अथ वै धार्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये बहिश्चराः ।
मृगयित्वा बहून्ग्रामान्राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ५
संविधाय यथादिष्टं यथादेशप्रदर्शनम् ।
कृतचिन्ता न्यवर्तन्त ते च नागपुरं प्रति ॥ ६
तत्र दृष्ट्वा तु राजानं कौरव्यं धृतराष्ट्रजम् ।
द्रोणकर्णकृपैः सार्धं भीष्मेण च महात्मना ॥ ७
संगतं भ्रातृभिश्चापि त्रिगर्तैश्च महारथैः ।
दुर्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥ ८
कृतोऽस्माभिः परो यत्नस्तेषामन्वेषणे सदा ।
पाण्डवानां मनुष्येन्द्र तस्मिन्महति कानने ॥ ९
निर्जने मृगसंकीर्णे नानाद्रुमलतावृते ।
लताप्रतानबहुले नानागुल्मसमावृते ॥ १०
न च विद्मो गता येन पार्थाः स्युर्दृढविक्रमाः ।
मार्गमाणाः पदन्यासं तेषु तेषु तथा तथा ॥ ११
गिरिकूटेषु तुङ्गेषु नानाजनपदेषु च । C. 4. 872 B 4. 25. 12 K. 4. 29. 16

शत्रूणां (for च नृणां). D7 (m as in text). 9 आसीत्प्रहरतां नृणां (D9 श्रेष्ठः). Ca cites प्रहर्ता. — b) K2 दारानर्थां; D7 (m as in text) दारानर्थी; T G2.3 छिद्रदर्शी; G1 भद्रदर्शी; M दारदर्शी; Ca दारा(व)मर्शी. B1.3 D4.6.8.10 M3.4 सु-; D7 (m as in text). 9 स; M2 तु (for च). — cd) D1.3 दुष्टपौरुषः. S स हतः किल गन्धर्वैः सैरंध्रीकारणान्निशि.

4 a) D1-3 महाबाहो; D8 नरा राजन्. — b) B2.4 Dn D2.5.7.9-12 °विनाशनं; D6 °कं विशोभनं; D8 °निदेशनं; S कीचकानां महावधं (M1.2 वधं महत्; M3 महान्वधं; M4.5 महद्वधं). — c) K D6 °ष्याः स्म; D1-3.10 °ष्याणां; D9 °ष्यास्तु. — d) MSS. (mostly) दुःप्र°. S विस्मिताः (M विस्मयात्) कीचके हते.

5 a) D1-3 M1.2 ये; D4 T1 G M4.5 ते (for वै). — b) D7.9 transp. प्रयुक्ता and ये. D1-3 वै; D4 च (for ये). K1 बहिश्श्रुताः; K2 बहिष्कृताः; D8 च ते चराः. S °क्ता बहवश्चराः. — c) D4.8.10 S देशान् (for ग्रामान्). — d) B4 देशांश्च; S (except M3) ग्रामांश्च (for राष्ट्राणि). B1.3.5 D1-3.8-10 विविधानि (for नग°).

6 Dn1 om. 6–7. — a) K B1-3.5 D (except D5.7.9; Dn1 om.) T G M1-4 यथा दृष्टं; B4 यथादेशं; M5 यथाज्ञप्तं. — b) B4 यथादृष्टं प्रदर्शितं; Dn2 तथादेश°; D7.9 °देशप्रवेशनं; S °देशं प्रदर्शकाः (G3 प्रवर्तकाः). Cc has देशानां निदर्शनं, Cr प्रदेशनं. — c) B (except B4) Dn2 D2 m.5-9.11.12 Cc.n कृतकृत्याः; D1.2 कृतचित्ताः. Cr has कृत्यं. S कृतसंकेतनाः (G1.3 °काः) सर्वे. — d) K ये च; B (except B4) D5.6.10 चरा; D1-3 ते वै; D4 सर्वे (for ते च). Dn2 D11.12 ते चरा नगरं प्रति; D8 यथा नाम यथाश्रुतं; S न्यवर्तत पुरं (T G2 पुनः) ततः (G1 पुनः). Ca cites नागपुरं. — After 6, S ins.:

497* आगम्य हास्तिनपुरं धार्तराष्ट्रमरिंदमम् ।

7 Dn1 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) B (except B4) D1.3-5.7.9 च (for तु). — b) K कौरवं. — After 7^{ab}, S ins.:

498* प्रणम्य शिरसा भूमौ वर्धयित्वा जयाशिषा ।
आसीनं सूर्यसंकाशे काञ्चने परमासने ।
उपास्यमानं सचिवैर्मरुद्भिरिव वासवम् ।

— T ins. after 7: G2 (om. hapl. 7^{d} and the prior half of line 1) ins. after 7^{c}:

499* विद्वद्भिर्गायकैः सार्धं कविभिः स्तुतिपाठकैः ।
अनेकैरपि राजन्यैः सेवितं सपरिच्छदैः ।

8 a) K सार्धं; D1-3 चैव (for चापि). — d) B2 D5 (m as in text) इदं वचनमब्रु°.

9 Before 9, K2 B (except B2) D1.2 (marg.).5.6.10-12 ins. चरा ऊचुः; S (except G1) चाराः. — a) G1.3 transp. अस्माभिः and यत्नः. Dn2 D11.12 T1 परं (for परः). — b) G1.3 अन्वेषणं. Dn1 M4.5 तदा; D4 नृप; G1.3 प्रति (for सदा).

10 a) B1.3.5 द्रव्य°; D7.9 व्याघ्र°; S (except T1) व्याल° (for मृग°). — b) K1 °लताभृते; B1.3.5 D5.7.9 G1.3 M1 °लतायुते; B4 °गणावृते; Dn D2.11.12 M2-5 °लताकुले; D4 नानामृगलताकुले; T G2 नानाभ्रमरसंकुले. — K (hapl.) om. 10^{cd}. — c) D4 वल्ली°; G1.3 M (except M2) °गहने. Cc cites लताप्रतानं. — d) D1-3 °शतावृते; D4 T1 G2 M5 °समाकुले; D5 °तृणावृते; D7.9.10 M2.3 °लतावृते; D8 °समायुते; T2 °लताकुले. Cc cites गुल्मः.

11 a) S न च विद्म गतिं तेषां. — b) K2 B1-3.5 Dn D5.6.10-12 सु-; D7.9 स्म (for स्युर्). B4 पार्थाः शत्रुनिबर्हणाः; D8 °र्थास्तेमित°; S पांडवानामरिंदम. — d) D4 पथि (for the second तथा). S आश्रमेषु वनेषु च.

12 M3 om. 12^{ab}. — a) K transp. -कूटेषु and तुङ्गेषु. D4.5 M1 दुर्गेषु; D7 (m as in text).8-10 G1 शृंगेषु; T2 G3 मार्गेषु (for तुङ्गेषु). — K1 D4 om. 12^{cd}.

C. 4. 872
B. 4. 25. 12
K. 4. 29. 16

जनाकीर्णेषु देशेषु खर्वटेषु पुरेषु च ॥ १२
नरेन्द्र बहुशोऽन्विष्टा नैव विद्मश्च पाण्डवान् ।
अत्यन्तभावं नष्टास्ते भद्रं तुभ्यं नरर्षभ ॥ १३
वर्त्मान्यन्विष्यमाणास्तु रथानां रथसत्तम ।
कंचित्कालं मनुष्येन्द्र सूतानामनुगा वयम् ॥ १४
मृगयित्वा यथान्यायं विदितार्थाः स्म तत्त्वतः ।
प्राप्ता द्वारवतीं सूता ऋते पार्थैः परंतप ॥ १५
न तत्र पाण्डवा राजन्नापि कृष्णा पतिव्रता ।
सर्वथा विप्रनष्टास्ते नमस्ते भरतर्षभ ॥ १६
न हि विद्मो गतिं तेषां वासं वापि महात्मनाम् ।
पाण्डवानां प्रवृत्तिं वा विद्मः कर्मापि वा कृतम् ।
स नः शाधि मनुष्येन्द्र अत ऊर्ध्वं विशां पते ॥ १७

— ^{c}) D1. 3. 10 नाना°; D5. 6 जला° (for जना°). K2 D8 S सर्वेषु; D10 सत्वेषु (for देशेषु). — ^{d}) K2 D8 पर्वतेषु; B1. 3. 5 D6 Cr.v कर्व°; B2 कर्क°; B4 संक°; Dn D10–12 कटकेषु; D1. 8 कंटके°; D2 ग्रामेषु च; S चत्वरेषु (for खर्वटेषु). Cc explains खर्वटं, Cs cites खर्वटः, Ca has कर्वटे कर्वटे. B1 Dn2 D7–9. 11. 12 परेषु (for पुरेषु).

13 G1 (hapl.) om. 13 (with lines 1–3 of 500*). — ^{a}) D1–4 राजेंद्र. S (G1 om.) सहसा (for बहुशो). K2 दृष्ट्वा; T G2 M1–3. 5 नष्टा; G3 M4 नष्टान् (for ऽन्विष्टा). — ^{b}) K D4 T G2. 3 M1. 2. 5 विद्म. D8 न विद्मः क नु ते गताः. — ^{c}) K D4 अत्यंत(D4 °ता)भावनष्टास्ते; B1. 4. 5 Dn D10–12 अत्यंतं वा विनष्टास्ते (B4 प्रणष्टास्ते; D10 विनष्टेषु); S (G1 om.) अत्यंतनाशनष्टास्ते (T2 °तमेव नष्टास्ते); Ca (on st. 16?) as in text. ❀ Crp (Dev.): अतिशयेनान्तभावो मरणं यत्र नाशो तथा नष्टाः । ❀ — ^{d}) D8 T G2 नराधिप (for नरर्षभ). — S ins. after 13 (G1 om. lines 1–3):

500* गिरीणां कूटकुञ्जेषु कन्दरान्तरसानुषु ।
नदीप्रस्रवणेष्वेव ह्रदेषु च सरःसु च ।
गह्वरेषु च दुर्गेषु ग्रामेषूपवनेषु च ।
दुर्विज्ञेया गतिस्तेषां मृग्यन्तेऽस्माभिरेव हि ।
गजव्यालसमीपेषु सिंहान्ते शरभान्तरे ।

[(L. 2) T1 M3 नदीकूलेषु सर्वेषु (for the prior half). — (L. 3) M (except M1) सर्वेषु (for दुर्गेषु).]

14 ^{a}) K1 (corrupt) धार्मात्यनिह्यमानास्तु; K2 धर्मानि निछमानास्तु (sic); B1 Dn D1. 2. 10–12 वर्त्मन्यन्वे(D1 °न्वि)ष्यमाणा वै (D1. 2 °णास्तु; D10 °णाश्च); B2–5 D5. 6 वार्तामन्विष्य(B3 D5 °न्वेष-; B5 °न्विष)माणाश्च; D4. 7–9 वर्त्मान्यन्वेष(D4 °ष्य)माणाश्च (D4. 8 °स्तु); S वर्त्म(G1 M3 पद्मा-; M5 वरर्मा)न्यन्विच्छमानास्तु. — ^{b}) B1 Dn D11. 12 रथिनां; B4 पार्थानां. B (except B4) Dn D4. 8. 11. 12 रथिसत्तम; D1–3 रथसत्तमाः. — After 14^{ab}, B1 Dn D11. 12 ins.:

501* न हि विद्मो गतिं तेषां वासं हि नरसत्तम ।

— B3 om. 14^{c}–16^{d}. — ^{c}) B2. 4. 5 D (except D1. 5. 6) S (except M1. 4. 5) किंचित् (for कंचित्). — ^{d}) Ca मुख्यानां (for सूतानां). S सूताननुगता वयं.

15 B8 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{b}) D1. 3. 8 S च (for स्म). — ^{c}) T G1. 2 पार्थान्; G3 प्राप्तान् (for सूता). — ^{d}) B (B3 om.) D (except D1. 8) विना (for ऋते). D1–3 M पार्थान्; T G सूताः (for पार्थैः). — After 15, T G2 ins.:

502* सन्तीतरे जनपदा ये पार्थान्वेषिभिर्नृप ।
प्रविचितास्ते ह्यस्माभिः पृथिवीमण्डलेऽखिले ।

16 B3 om. 16 (cf. v. l. 14); B2 om. 16^{a}–17^{d}. — ^{a}) B1 Dn D6. 10–12 न तत्र कृष्णा राजेंद्र. — ^{b}) K B5 च (for अपि). B1 Dn D6. 10–12 पांडवाश्च (D6 °वा वा); D5. 7. 9 कृष्णा चापि (for नापि कृष्णा). B1 Dn2 D8. 10–12 महाव्रताः; Dn1 D6 महारथाः; D1–3 G3 M महाव्रता; G1 परंतप (for पतिव्रता). — After 16^{ab}, S ins.:

503* नरदेव यथोद्दिष्टं नैव विद्म च पाण्डवान् ।
निर्वृतो भव नष्टास्ते स्वस्थो भव परंतप ।

[(L. 1) T1 G च; T2 हि (for एव). M3. 4 विद्मः. G1. 3 अत्र (for च).]

— ^{c}) S एव (for वि-). — ^{d}) B4 हृत्यस्व; D6 (corrupt) भद्रं तुभ्यं; D7. 9 भ्रष्टाश्च; G1 न भीस्ते (for नमस्ते). B1 D7. 9 G3 पुरुषर्षभ; D2 अस्तु नरर्षभ; G1 पुरुषोत्तम.

17 B2 om. 17^{abcd} (cf. v. l. 16). For S see below. — ^{b}) K1 D4. 6. 8. 9 च (for वा). D1–4 कथंचन (for महा°). — ^{c}) K D9 न; B1. 5 Dn D5. 8. 10–12 च (for वा). — ^{d}) K विद्म. D6 विद्मः कर्माणि वा तथा. — For 17^{abcd}, S subst.:

504* सर्वा च पृथिवी कृत्स्ना सशैलवनकानना ।
सराष्ट्रनगरग्रामा पत्तनैश्च समन्विता ।
अन्वेषिता च तत्सर्वं न च पश्याम पाण्डवान् ।

[(L. 1) T राजन् (for कृत्स्ना). — (L. 2) T G2 °ग्राम(G2 °ग्रामा)खेटखर्वटपत्तना. — (L. 3) T G2 मही सर्वा; G1. 3 च सर्वत्र; M1 च नः सर्वा (for च तत्सर्वं).]

— ^{e}) K मतश्चापि; B2 D5 (m as in text). 6 न ते संति; D10 तन्नः शाधि; T G2 अत ऊर्ध्वं; G1 M पुनः शाधि; G3 अतः शाधि (for स नः शाधि). Ca cites स नः, Cc स and

अन्वेषणे पाण्डवानां भूयः किं करवामहे ।
इमां च नः प्रियामीक्ष वाचं भद्रवतीं शुभाम् ॥ १८
येन त्रिगर्ता निकृता बलेन महता नृप ।
सूतेन राज्ञो मत्स्यस्य कीचकेन महात्मना ॥ १९

स हतः पतितः शेते गन्धर्वैर्निशि भारत ।
अदृश्यमानैर्दुष्टात्मा सह भ्रातृभिरच्युत ॥ २०
प्रियमेतदुपश्रुत्य शत्रूणां तु पराभवम् ।
कृतकृत्यश्च कौरव्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २१ C 4. 812 B. 4. 25. 22 K. 4. 24. 37

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

शाधि. — ^{f}) T G2 शाधि भूयो यदिच्छसि.

18 ^{b}) D6.10 करवाम ते; G1 करवाणि ते. — ^{c}) G1 मे (for नः). K चात्र; B वार्ता; Dn1 D1.3.10–12 वीर; Dn2 D6 वीक्ष्य; D2.7.8 ईक्ष्य; D4 धीर; S ईषद्; Cc.rp (Cat.) ईक्ष (as in text). — ^{d}) B1.4.5 D7 m शृणु (for वाचं). Dn1 D1–4.8.10–12 S शृणु (for शुभाम्). B2 भद्रं तुभ्यो नरेश्वर. Cr has वाचं शृणु (for Crp see above).

19 ^{a}) K B1.2.5 Dn D5.8.11.12 T1 G1.8 निहता; D9.10 विकृता; Ca as in text. D8 (by transp.) त्रिगर्ता निकृता येन. — ^{b}) S बहुशो (for महता). G1.3 नृपाः. — ^{c}) S (except G1) मात्स्यस्य. — ^{d}) K B1.3 D1.8.5 m.6.7.9 पुनः पुनः; B2.4.5 D4.5.8.10 M दुरात्मना; Dn D11.12 बलीयसा (for महात्मना).

20 ^{a}) D1–8.10 M1–8 पातितः. — After 20^{ab}, S ins.:

505* स्यालो राज्ञो विराटस्य सेनापतिरुदारधीः ।
सुदेष्णाया महाज्येष्ठः शूरो वीरो गतव्यथः ।
उत्साहवान्महावीर्यो नीतिमान्बलवानपि ।
युद्धज्ञो रिपुवीरघ्नः सिंहतुल्यपराक्रमः ।
प्रजारक्षणदक्षश्च शत्रुग्रहणशक्तिमान् । [5]
विजितारिर्महायुद्धे प्रचण्डो मानतत्परः ।
नरनारीमनोह्लादी धीरो वाग्मी रणप्रियः ।
पुण्यधर्मार्थकामानां भाजनं मनुजोत्तमः ।

[(L. 1) T1 G1.3 M4 विराटराजस्य (for राज्ञो विरा°). — (L. 5) T1 G1.3 °णशक्तश्च.]

T G cont.:

506* स हतो निशि गन्धर्वैः स्त्रीनिमित्तं नराधिप ।

T G2 cont.:

507* गन्धर्वाणां च महिषी काचिदस्ति नितम्बिनी ।
सैरन्ध्री नाम तां ह्यसौ दुष्टात्माकामयद्बली ।

— M om. 20^{cd}, but cf. line 5 of 509*. — ^{c}) T G अमृष्यमाणो दु°. — ^{d}) D7.9 अप्युत (for अच्युत). K सहबंधुससोदरः; Dn D11.12 भ्रातृभिः सह सोदरैः; T G निशीथे सह सोदरैः. — After 20^{cd}, T G ins.:

508* सुहृदश्चात्र निहता योधाश्च प्रवरा हताः ।

T G cont.: M ins. after 505*:

509* इत्येवं श्रुतमस्माभिर्गन्धर्वैर्निहतो निशि ।
बान्धवैर्बहुभिः सार्धं कीचको निहतोऽभवत् ।
अद्य प्रभृति राजेन्द्र पाण्डवान्वेषणं प्रति ।
चारांस्तान्सर्वतश्चर्तुं प्रेषयेति मतिर्हि नः ।
निहतो निशि गन्धर्वैर्दुष्टात्मा भ्रातृभिः सह ।

[(L. 1) M1.2 सैरंध्रीकारणात् (for गन्धर्वैर्निहतो). — (L. 4) T2 M8 च; M1.2 तु (for तान्). M1 स त्वं; M2 सर्वान् (for चर्तुं). G1 सर्वांश्चारान्विचरितुं (for the prior half). M2 प्रेषिति स्म (for प्रेष°). G1.3 संप्रेषयितुमर्हसि.]

21 ^{a}) S प्रियं तदुपसं(M1 तावदुप)श्रुत्य. — ^{b}) K B4 D8.10 त्वं; B1.3 D7.9 M1 ते; B2.5 Dn D4–6.11.12 M8 च; D1–3 तं (for तु). — After 21^{ab}, T G2 ins.:

510* एतावच्छ्रुतमस्माभिर्भद्रं तेऽस्तु नराधिप ।

— ^{c}) G1.3 M तु (for च). T G2 विचार्य शुद्धया बुद्ध्या.

Colophon missing in Ś1; D7 om. it; D9 reads it in marg. — *Adhy. name:* B1 चारप्रत्यागमः; B2–5 D2–4.6.8 चारप्रत्याचारः; Dn D9 m.11.12 चारप्रत्यागमनं; D1.5 चारप्रचारः; D10 चारप्रत्याख्यानं; G2 M8 पाण्डवान्वेषणं; M1 पाण्डवादर्शननिवेदनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 D6.10 24; D5.9 m 25; S 28 (M2.4.5 27; M8 broken). — *S'loka no.:* G3 36.

25

1 In Ś1, st. 1–10 are missing (cf. v. l. 4. 22. 12). — ^{a}) D4 अथाब्रवीन्महावीर्यो. — ^{b}) Dn D11.12 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). D4 राजा दुर्योधनस्तथा. — D7 ins. after 1^{ab}: D2 (om. lines 2–4).3 ins. after 3^{ab}:

511* जानन्नपि महाराज सशल्येनान्तरात्मना ।
कीचकस्य वधं श्रुत्वा न चाकारमदर्शयत् ।

२५

C. 4. 883 B. 4. 26. 1 K. 4. 30. 1 वैशंपायन उवाच ।
ततो दुर्योधनो राजा श्रुत्वा तेषां वचस्तदा ।
चिरमन्तर्मना भूत्वा प्रत्युवाच सभासदः ॥ १
सुदुःखा खलु कार्याणां गतिर्विज्ञातुमन्ततः ।
तस्मात्सर्वे *उदीक्षध्वं क्व नु स्युः पाण्डवा गताः ॥ २
अल्पावशिष्टं कालस्य गतभूयिष्ठमन्ततः ।
तेषामज्ञातचर्यायामस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ ३
अस्य वर्षस्य शेषं चेद्व्यतीयुरिह पाण्डवाः ।
निवृत्तसमयास्ते हि सत्यव्रतपरायणाः ॥ ४
क्षरन्त इव नागेन्द्राः सर्वे आशीविषोपमाः ।
दुःखा भवेयुः संरब्धाः कौरवान्प्रति ते ध्रुवम् ॥ ५
अर्वाक्कालस्य विज्ञाताः कृच्छ्ररूपधराः पुनः ।
प्रविशेयुर्जितक्रोधास्तावदेव पुनर्वनम् ॥ ६
तस्मात्क्षिप्रं बुभुत्सध्वं यथा नोऽत्यन्तमव्ययम् ।
राज्यं निर्द्वन्द्वमव्यग्रं निःसपत्नं चिरं भवेत् ॥ ७
अथाब्रवीत्ततः कर्णः क्षिप्रं गच्छन्तु भारत ।

केवलं शौर्यमालम्ब्य गतसत्त्व इव श्वसन् ।
भूयः प्रत्यागतप्राणो धृतराष्ट्रात्मजो बली ।
[(L. 4) D8 °प्राणैः शरीरस्थैश्च प्रेक्षकाः.]

D8 cont.:

512* श्रुत्वा तेषां वचस्तावच्चिन्तयामास कौरवः ।

— ^{c}) K चिरमंतस्तथा भूत्वा; D4 श्रुत्वा तेषां तदा वाक्यं; T1 G1 चिरं तु तन्मना भू°; G8 चिरं मंदमना भू°. Ca cites चिरमन्तर्मनाः (as in text). — ^{d}) D4 तानुवाच; S इदमाह (for प्रत्यु°).

2 Ś1 missing. — Before 2, S (except M5) ins. दुर्योधनः. — ^{a}) S अशक्या (for सुदुःखा). — ^{b}) D10 वै ज्ञातुं; S ज्ञातुं हि (for विज्ञातुं). S तत्त्वतः (for अन्ततः). Ca cites 2^{ab} entirely as in text. — D8.9 om. (hapl.) 2^{c}–3^{b}. — ^{c}) K B1–8 Dn D5.11.12 T2 Cc निरीक्षध्वं; B4.5 D1.2.4.7m.8 ह्युदीक्षध्वं; D6 -भ्युदीक्षध्वं; D7 विनीक्षध्वं; D10 प्रतीक्षध्वं; T1 G M परीक्षध्वं. — ^{d}) K1 केन; K2 क्व ते (for क्व नु). B8 Dn D11.12 ते (for स्युः).

3 Ś1 missing; D8.9 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^{a}) S °वशेषः (T2 M1 °वशिष्टः) कालोयं (M °लस्तु). — ^{b}) K1 गतिभू°; K2 गतिर्भू°; B (except B5) Dn1 D1.2.4.5.10 गतं भू°. Cc.r cite भूयिष्ठं. S गतभूयिष्ठ एव च (M3.4 तु). Ca cites 3^{ab} entirely as in text. — After 3^{ab}, D2 (om. lines 2–4).8 ins. 511* (cf. v. l. 1). — ^{c}) K D4 °चर्यायाः; B1–8 D6.8 M (except M5) °चर्याणां. — ^{d}) K M4 तस्मिन्वर्षे; B4 वर्षे ह्यस्मिन्.

4 Ś1 missing. — ^{a}) D10 तस्य; S अपि (for अस्य). T2 वर्षं ह्यशेषं. Dn2 D9.11.12 च; D1.3.6.8 वै (for चेद्). — ^{b}) D6 G1 यदि; G8 M8 इति (for इह). — ^{c}) G1 °मनसस् (for °समयास्). D8 पार्थाः; T G M8 तेपि; M5 ते तु (for ते हि). — ^{d}) K सत्यधर्म°; D4 सत्यवृत्त°; D8 महात्मानो महाबलाः.

5 Ś1 missing. — ^{a}) D6 स्फुरंतः; Ca क्षरन्तः (as in text). D8 जीमूताः (for नागेन्द्राः). — ^{b}) D1–8 सर्पाः (for सर्वे). K2 B4.5 Dn1 D8 T G2 M1.4.5 ह्याशी°; D6.7.9 चाशी° (for आशी°). — ^{c}) D2.8.10 S (except M4) दुःखाद्; Ca.c.s दुःखाः (as in text). — ^{d}) T1 कौरव्याः; G2.8 कौरव्यान्. D1–8 क्षणं (for ध्रुवम्). — After 5, S ins.:

513* विज्ञातव्या मनुष्येन्द्रास्तर्कया सुप्रणीतया ।
निपुणैश्चारपुरुषैः प्राज्ञैर्दक्षैः सुसंवृतैः ।

[(L. 1) Cf. 10^{cd}. — (L. 2) Cf. 11^{b}. G1.8 समावृतैः; M2 सुसंमतैः.]

6 Ś1 missing. — ^{a}) B1.2 Dn1 D11m सर्वे; B8 अधिक-; B4 यथा; B5 damaged; Dn2 D11.12 अथ; D8 वर्ष-; Ca.c.r अर्वाक् (as in text). B4 Dn2 D11 (m as in text).12 काले च; Cr काले तु; Ca.c.rp कालस्य (as in text). Dn1 D11m वेत्तारः (for विज्ञाताः). S अज्ञातसमये ज्ञाताः. — ^{b}) B4 ततः; Dn1 D11m स्थिताः (for पुनः).

7 Ś1 missing. — ^{a}) B8 शीघ्रं (for क्षिप्रं). K B Dn D6.8.11.12 बुभूषध्वं; D1–8 हि बुध्यध्वं; D4 प्रभाषध्वं; S वि (G8 प्र) चिन्वध्वं; Ca बुभुत्सध्वं (as in text). D7.9 तस्माद्बुभुत्सुभिः शर्म. — ^{b}) Dn D11.12 ते; D1 त्वं; S च (for नो). B D5–7.9 प्रतिकर्तव्यमव्ययं (B2.5 D5 °मस्य यत्); D4 यथा जानीत पांडवान्; D8 यथान्योन्यं तदव्ययं. — D4 om. 7^{cd}. — ^{c}) K राज्ञो (for राज्यं). D1.8 अद्वंद्वम् (for निर्द्वन्द्वम्). — ^{d}) T G2 M असपत्नं (for निःस°). D5.7.9 स्थिरं; D10 इदं; Cc.r चिरं (as in text).

8 Ś1 missing. — Before 8, S ins. वैशं°. — T G2 cont.:

अन्ये धूर्ततरा दक्षा निभृताः साधुकारिणः ॥ ८
चरन्तु देशान्संवीताः स्फीताञ्जनपदाकुलान् ।
तत्र गोष्ठीष्वथान्यासु सिद्धप्रव्रजितेषु च ॥ ९
परिचारेषु तीर्थेषु विविधेष्वाकरेषु च ।
विज्ञातव्या मनुष्यैस्तैस्तर्कया सुविनीतया ॥ १०
विविधैस्तत्परैः सम्यक्तज्ज्ञैर्निपुणसंवृतैः ।
अन्वेष्टव्याश्च निपुणं पाण्डवाश्छन्नवासिनः ॥ ११
नदीकुञ्जेषु तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
आश्रमेषु च रम्येषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ १२
अथाग्रजानन्तरजः पापभावानुरागिणम् ।
ज्येष्ठं दुःशासनस्तत्र भ्राता भ्रातरमब्रवीत् ॥ १३
एतच्च कर्णो यत्प्राह सर्वमीक्षामहे तथा । C. 4. 897 B. 4. 26. 15 K. 4. 30. 17

514* दुर्योधनेनैवमुक्ते वचनेऽतीव दुःखिना ।
— ^{a}) $D_{8.10}$ तु तं (for ततः). K अब्रवीत्तं ततः कर्णः; S ततः कर्णोब्रवीद्वाक्यं. — After 8^{a}, T G_{2} ins.:

515* सत्यधर्मार्थसंयुतम् ।
कर्णः ।
एते पुनर्न गच्छन्तु

— ^{b}) S अन्ये (for क्षिप्रं). — ^{c}) B (except B_{4}) $D_{2.4}$ अन्ये धूर्ताः (D_{2} °र्त-) नरा दक्षाः; S शीघ्रवृत्ता नरा योग्याः ($G_{1.3}$ नरव्याघ्राः). Ca cites नो धूर्ततराः. — ^{d}) D_{5} (m as in text) S निपुणाः; Ca.c निभृताः (as in text). S छद्मचारिणः (for साधु°).

9 $Ś_{1}$ missing. — ^{a}) T_{1} G M_{5} विविधान्; T_{2} M_{1-4} सचिवाः; Ca.c.v संवीताः (as in text). — ^{b}) $D_{4.10}$ स्फीतान् (D_{10} °ता) जनपदान्बहून्; T G_{2} °ञ्जनपदानपि; G_{3} देशाञ्जन°. Cs.v cite जनपदाकुलान् (as in text). — ^{c}) Dn_{2} $D_{11.12}$ यत्र; Ca.rp (Dev.) तंत्र-; Cr तत्र (as in text). S (except T_{2}) गोष्टेषु (for गोष्ठीषु). K_{2} रथ्यासु; B Dn $D_{5.6.8.10-12}$ रम्यासु; $D_{1.3}$ अथात्मासु; $D_{7.9}$ अथान्यत्र; T G M_{4} (*sup. lin.*) अरण्येषु; M चान्येषु (for अथान्यासु). — ^{d}) S सिद्धा (G_{3} °द्धु-) ब्राह्मणरूपिणः. — After 9, B_{2} ins.:

516* परिचारेषु तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
($=10^{a}+12^{b}$).

10 $Ś_{1}$ missing. K_{1} om. 10^{a}–12^{b}; K_{2} om. 10^{ab}. — ^{a}) B_{1} S परिवाहेषु; B_{3} (m as in text).$_{5}$ $D_{1.3.10}$ Cr परिवारेषु; $D_{4.8}$ सरित्तीरेषु; D_{7} Ca परीवारेषु; Cc.rp (Cat.) as in text. Cs explains परिचाराः. — ^{b}) D_{4} ग्रामेषु नगरेषु च. — D_{6} om. 10^{c}–12^{d}. — T G read 10^{c}–11^{b} after 12. — ^{c}) $D_{1-4.7.9.10}$ ते (for तैः). K_{2} विविधे ग्रामनगरे; S °ष्या मनुष्येंद्र (T_{2} $M_{1.2}$ °ष्येंद्राः; G_{1} °ष्यास्ते). — ^{d}) M सुप्रणीतया.

11 $Ś_{1}$ resumes. K_{1} D_{6} om. 11 (cf. v. l. 10). T G read 10^{c}–11^{b} after 12. — ^{b}) $D_{6.7.9}$ धूर्तैः (for तज्ज्ञैः). K_{2} निपुणसंहितैः; D_{1-3} °संश्रितैः; $D_{5.7.9}$ °मादृतैः; D_{8} °वीक्षिभिः; D_{10} °संस्थितैः. D_{7} कृतज्ञैर्निपुणैः स्वयं; S निपुणैस्तज्ज्ञ(T_{2} °णैः ज्ञानि-; G_{1} °णैरर्थ-; G_{3} °णार्थज्ञ)संमतैः (M_{1} सत्तमैः). — ^{c}) K_{2} Dn_{2} $D_{11.12}$ तु निपुणैः (K_{2} °णं); $B_{1.3}$ च निपुणाः; B_{2} च निपुणैः; B_{5} Dn_{1} $D_{8.10}$ सुनिपुणैः ($D_{8.10}$ °णं); S मनुष्येंद्र (M_{4} °द्राः). — ^{d}) T_{1} $G_{1.3}$ विविधान् (T_{1} °धाः) (for पाण्डवाः). K_{2} B_{2} S छद्मचारिणः; B_{4} $D_{5.7.9}$ छद्मवासिनः.

12 K_{1} om. 12^{ab}; D_{6} om. 12 (cf. v. l. 10). T G read 10^{c}–11^{b} after 12. — ^{ab}) K_{2} D_{8} S नदीकूले-(G_{2} °पे)षु; B_{4} D_{4} °तीरेषु. $Ś_{1}$ transp. तीर्थेषु and ग्रामेषु. D_{2} तीरेषु; $D_{5.7.9}$ ग्रामेषु; M_{4} व्रजेषु (for तीर्थेषु). $D_{5.7.9}$ अरण्य-; T G $M_{2.3}$ व्रजेषु; M_{1} ह्रदेषु (for ग्रामेषु). K_{2} गतं प्रश्रवणेषु च; M_{5} ह्रदेषु च सरस्सु च. — G_{1} om. 12^{cd}. — ^{c}) B_{4} सर्वेषु; D_{1-4} पुण्येषु (for रम्येषु). — ^{d}) S (G_{1} om.) वनेषु (for गुहासु).

13 Before 13, S (except T G_{2}) ins. वैशं°. — ^{a}) K_{2} अथाग्रजातं तरसा; Cs as in text. — ^{b}) $Ś_{1}$ $B_{1.3.5}$ Dn $D_{11.12}$ °नुरागवान्; B_{4} °नुकारिणं; T G भ्रातुः प्रियहिते रतः; M पापभावः सुदुर्मतिः. — ^{c}) T_{1} G_{2} दुर्योधनं (for दुःशासनस्). — ^{d}) $G_{1.3}$ भ्रातरं त्विदमब्र°. — After 13, all MSS. (except M) ins.:

517* येषु नः प्रत्ययो राजंश्चारेषु मनुजाधिप ।
[Before the line, T G ins. दुःशासनः. — T G एष (for येषु). $D_{1.3}$ च; D_{2} अस्ति (for नः). K B_{4} मनुजेश्वर; $D_{1-3.7.9}$ T G मनुजर्षभ; D_{4} भरतर्षभ.]

$Ś_{1}$ B Dn D_{2} (marg.).$_{5-7.9-12}$ cont.:

518* ते यान्तु दत्तदेया वै भूयस्तान्परिमार्गितुम् ।
[$Ś_{1}$ पुनस् (for भूयस्).]

On the other hand $D_{2.4}$ ins. after 517*:

519* तानहं प्रेषयिष्यामि यतन्तो दृढभक्तयः ।
[D_{4} ये तज्ज्ञा (for यतन्तो).]

D_{4} cont.: D_{5} (marg.) ins. after 518*:

520* एतन्मतं महाराज मदीयं प्रियदर्शन ।
[D_{5} महाभाग (for °राज), and शुभ° (for प्रिय°).]

Finally, D_{8} ins. after 517*:

521* अपरे तत्र गच्छन्तु चराः प्रच्छन्नचारिणः ।

C. 4. 897
B. 4. 26. 15
K. 4. 30. 17

यथोद्दिष्टं चराः सर्वे मृगयन्तु ततस्ततः ।
एते चान्ये च भूयांसो देशाद्देशं यथाविधि ॥ १४
न तु तेषां गतिर्वासः प्रवृत्तिश्चोपलभ्यते ।
अत्याहितं वा गूढास्ते पारं वोर्मिमतो गताः ॥ १५
व्यालैर्वापि महारण्ये भक्षिताः शूरमानिनः ।
अथ वा विषमं प्राप्य विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ १६
तस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वा त्वं कुरुनन्दन ।
कुरु कार्यं यथोत्साहं मन्यसे यन्नराधिप ॥ १७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

14 D4 om. 14^{ab}. — Before 14, M ins. दुःशासनः. — ^{a}) S यदाह कर्णो राजेंद्र. — ^{b}) Ś1 B1 ईहामहे; B4 वीक्षा°; Dn D11.12 इच्छा°; some MSS. ईक्ष्या°. B3 वयं; D2 यथा (for तथा). S सर्वमेतदवेक्ष्यतां. — After 14^{ab}, S ins.:

522* घ्राणैः पश्यन्ति पशवो वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ।

[(L. 1) T G2 वेदैरेव द्विजोत्तमाः (T2 द्विजातयः).]

— ^{c}) S यथोक्ताश्चारपुरुषाः. — ^{d}) B1.3 मृगंयतस्; D1-3 विचिन्वंतु. Dn D5.6.11.12 यतस्ततः; D4 नरास्ततः; S पुनः पुनः. — ^{e}) K S (except T1) बहवो. D7.9 भूयो वै (for भूयांसो). — ^{f}) D1.2 देशोद्देशं; D6 देशे देशे (for देशाद्देशं). B4 D1.3 यथा विधिः. S (except T1) देशांश्च नगराणि च. — For S, cf v. l. 16 also.

15 ^{a}) D4 S न च (T1 नेति); D7 ननु (m न तु). D4 कश्चिद् (for गतिर्). — ^{b}) B5 D3.5.7.9 S वा; D2 नः; D8 न (for च). B4 D1.3.7 उपलक्ष्यते; D2 अपि लक्ष्यते. — T1 om. 15^{c}–16^{d}. — ^{c}) Ś1 B (except B2) Dn D4.6.7.9.11.12 अत्यंतं वा निगूढास्ते; D3 °हितं निगूढास्ते; D8 अत्यंतभावं गूढास्ते; S (T1 om.) प्रत्यागताश्च (M4 orig. अत्याहिताश्च; *sup. lin.* °हिता वा) गूढास्ते (M4 *sup. lin.* °ढा वा). — G1 (hapl.) om. 15^{d}–16^{b}, as also line 1 with prior half of line 2 of 524* (cf. v. l. 16). — ^{d}) Ś1 B (except B4) Dn D1.2.4.7.9.11.12 च (for वा). Ś1 ऊर्मिमितो (for °मतो). K परं बोधयतो (K2 °थो) गताः; S (T1 G1 om.) पारमूर्मिगणा इव. Ca.c.s cite ऊर्मिमतः (as in text). — After 15, D7.9 ins.:

523* प्रत्याहर्तुं च मूढास्ते पथि नाशमतो गताः ।

16 T1 om. 16; G1 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) K1 व्याघ्रैः; Ca व्यालैः (as in text). K om. वा. Ś1 B1.3.4 Dn D3.11.12 च (for वा). — ^{b}) S (except M1.3; T1 G1 om.) निहताः (for भक्षिताः). D3 शूरसंमताः; M3 राक्षसैर्भृशं (for शूर°). — T2 G2.3 M ins. after 16^{ab}; G1 (om. line 1 and the prior half of line 2) ins. after 15^{c} (cf. v. l. 15):

524* द्वीपं वा परमं प्राप्ता गिरिदुर्गं वनानि वा ।
हीनदर्पा निराशास्ते भक्षिता वापि राक्षसैः ।

[(L. 1) T2 G (G1 om.) गिरिदुर्गं(G3 °र्गे)वनेष्वपि. — (L. 2) M1-3 भक्षिता राक्षसैर्भृशं.]

— ^{c}) D4 प्राप्ताः; Cr प्राप्य (as in text). — After 16, S (T1 om.) repeat 14^{c}–15^{b} with v. l. [14^{c}) S (T1 om.) °द्दिष्टाश्. G2 च ते (for चराः). — 14^{d}) S (T1 om.) देशान्गच्छंतु संवृताः. — 14^{e}) S (T1 om.) भूयांसो (for बहवो). — 15^{ab}) S (T1 om.) इति (for न तु), and वा (for च).]

17 ^{a}) B4 आत्मानम् (for मानसम्). — ^{b}) Dn1 D10 तत्; D8 तु (for त्वं). S कृत्वात्मानं नियम्य च. — ^{c}) Ś1 B1-3 Dn D11.12 महो° (for यथो°). — ^{d}) S यन्मन्यसि नरा°.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 गोग्रह. — *Adhy. name:* K1 B Dn2 D3.6.7.9.10-12 चार(D10 om. it)-प्रत्याचारः; D1.2.4.8 चारविचारः (D8 cont. समाप्तः); D5 चारप्रचारः; T2 G2 चारप्रेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 B4 D6.10 25; D5 26; T G M1 29; M2.4.5 28; M3 broken. — *S'loka no.:* G3 22.

26

1 ^{a}) D1.3 महाबाहुः; D2 °बाहो; D6 °वीरः; S सभामध्ये. — ^{b}) D5 (by corr.).7 (m as in text).9 °दर्शनः; S सूक्ष्मार्थदर्शिवान् (G1 M3 °तत्ववित्; M1.2.4.5 °दर्शनः). — D10 om. 1^{c}–2^{b}. — ^{d}) B (except B4) Dn2 D11.12 न प्रयांति; Dn1 न प्राप्यंति; D1.3 प्राप्नुवंति; D2 नाप्नुवंति; D6 न ते यांति.

2 D10 om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — ^{c}) D7.9 धार्मिकाः (for धर्मज्ञाः). S धर्मज्ञाः सत्यसंधाश्च. — ^{d}) B3.4 D5 (by corr.).7.9 राजधर्मम्; S युधिष्ठिरम् (for धर्मं°). Dn2 D11.12 महेष्वासा महाबलाः.

२६

वैशंपायन उवाच ।
अथाब्रवीन्महावीर्यो द्रोणस्तत्त्वार्थदर्शिवान् ।
न तादृशा विनश्यन्ति नापि यान्ति पराभवम् ॥ १
शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः ।
धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च धर्मराजमनुव्रताः ॥ २
नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञं पितृवच्च समाहितम् ।
धर्मे स्थितं सत्यधृतिं ज्येष्ठं ज्येष्ठापचायिनम् ॥ ३
अनुव्रता महात्मानं भ्रातरं भ्रातरो नृप ।
अजातशत्रुं ह्रीमन्तं तं च भ्रातॄननुव्रतम् ॥ ४
तेषां तथा विधेयानां निभृतानां महात्मनाम् ।
किमर्थं नीतिमान्पार्थः श्रेयो नैषां करिष्यति ॥ ५
तस्माद्यत्नात्प्रतीक्षन्ते कालस्योदयमागतम् ।
न हि ते नाशमृच्छेयुरिति पश्याम्यहं धिया ॥ ६
सांप्रतं चैव यत्कार्यं तच्च क्षिप्रमकालिकम् ।
क्रियतां साधु संचिन्त्य वासश्चैषां प्रचिन्त्यताम् ॥ ७
यथावत्पाण्डुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृतात्मनाम् ।
दुर्ज्ञेयाः खलु शूरास्ते अपापास्तपसा वृताः ॥ ८
शुद्धात्मा गुणवान्पार्थः सत्यवान्नीतिमाञ्शुचिः ।
तेजोराशिरसंख्येयो गृह्णीयादपि चक्षुषी ॥ ९
विज्ञाय क्रियतां तस्माद्भूयश्च मृगयामहे ।
ब्राह्मणैश्चारकैः सिद्धैर्ये चान्ये तद्विदो जनाः ॥ १० C. 4. 911 B. 4. 27. 10 K. 4. 31. 11

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

---

3 [a]) Ś1 नीतितत्वार्थतत्वज्ञं; B (except B8) Dn2 D5. 6. 8. 11. 12 T G M4 °तत्वज्ञाः; D7. 9 नीतितत्वार्थधर्मज्ञाः. — [b]) K पितृभक्तं; B4 D6 प्रीतिमंतः; D8 इंद्रियेषु (for पितृवच्च). Cc. r cite पितृवत्. B (except B4) D5–9 T G2 Cr समाहिताः; D4 सदा हितम्; G1. 3 सदा नृप (G3 °पम्). Ś1 पितृसेवासमा°. — [c]) D8 सत्यरतिं; M5 सत्यसंधं. ❀Cc: स्थिरा धृतिर्यस्य ।❀ — [d]) D11. 12 T2 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). Ś1 D6 Crp ज्येष्ठापचायिनः; K2 ज्येष्ठोपयायिनं; B Dn D2. 3. 5. 7. 9–12 Cr ज्येष्ठानुयायिनः (D3 °नं); D4 ज्येष्ठोपचारिणं; T1 श्रेष्ठोप°; T2 G2 ज्येष्ठाभिधायिनः (G2 °नं); G1. 3 श्रेष्ठगुणान्वितं; M2 ज्येष्ठोप°.

4 [a]) B4 S (except G1. 3) °त्मानो. — [b]) Ś1 B3 Dn1 D6 M transp. भ्रातरं and भ्रातरः. B2. 4. 5 Dn1 D5. 10 नृपं; M प्रियं. B1 भ्रातरो नृपसत्तम; T G भ्रातरो भ्रातृवत्सलं. — [c]) B D5 धीमंतं; Dn D11. 12 श्रीमंतं; D7. 9 भीमश्च; T G M1–3. 5 दुर्धर्षं. M4 °शत्रुर्दुर्धर्षः. — [d]) Ś1 Dn D3. 10–12 सर्व-; D1–4 तांश्च; D6 ते च; D7. 9 तौ च. D6 °व्रतान्; D7. 9 °व्रतौ. T G2 स च ताश्चातिवर्तते; G1. 3 स तानपि तथानुजान्; M स (M5 न) चापि हि तथानुजान् (M4 °नुजाः).

5 [c]) S प्राज्ञो (for पार्थः). — [d]) K2 D2. 4 तेषां (for नैषां). D1–3 विधास्यति (for करि°). S न श्रेयो (T G2 निःश्रेयो; G1. 3 यच्छ्रेयो) न करि°.

6 [a]) K यस्मात्; D10 पुनः; T G यत्ताः (for यत्नात्). Ś1 D1–4 G1. 3 प्रतीक्षध्वं; K °क्षंतः; T G2 M परीक्षध्वं. — [b]) S यावच्च (T G1. 2 न तावत्; G3 न यावत्) समयो गतः. — [c]) Ś1 अर्छेरन्; K अभ्येरन्; B4 अर्हंति; Dn1 D2 इच्छेयुः; D1. 3 अर्हेयुः; D4 एष्यंति; D5 Cv ऋच्छेरन्. D6. 7. 9 न ते नाशं गताः शूराः; S न ते विनाशमृच्छेयुः (M1. 2. 4 °मिच्छेयुः). — [d]) B3 इति पश्यामहे वयं; S इति मे नैष्ठिकी मतिः.

7 [a]) S चिंत्यतां; Ca. v सांप्रतं (as in text). M1. 2. 4 कृत्यं; M3 क्षिप्रं (for कार्यं). — [b]) D2 अत्र; D4 भवेत् (for तच्च). G1 अलिंगकं; M विचार्यं वै (M3 विधीयतां); all comm. अका° (as in text). — After 7[ab], M3 reads line 2 of 526* for the first time, repeating it in its proper place. — [c]) T G चैव (for साधु). D7. 9 यच्चित्यं; S निश्चित्य (for संचिन्त्य). — [d]) D6. 7. 9 G1 M वि- (for प्र-). — After 7, B5 (irrelevantly) ins.:

525* तथाभिवादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक्पृथक् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
प्रतिनन्दाम ते वाक्यं सर्व एव विशां पते ।

8 [a]) S यथा च (for यथावत्). — [b]) S हितात्मनां; Cap. rp (Dev.) हता°; Ca. r. v धृता° (as in text).

२७

C. 4. 912
B. 4. 28. 1
K. 4. 31. 13

वैशंपायन उवाच ।
ततः शांतनवो भीष्मो भरतानां पितामहः ।
श्रुतवान्देशकालज्ञस्तत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १
आचार्यवाक्योपरमे तद्वाक्यमभिसंदधत् ।
हितार्थं स उवाचेमां भारतीं भारतान्प्रति ॥ २
युधिष्ठिरे समासक्तां धर्मज्ञे धर्मसंश्रिताम् ।
असत्सु दुर्लभां नित्यं सतां चाभिमतां सदा ।
भीष्मः समवदत्तत्र गिरं साधुभिरर्चिताम् ॥ ३
यथैष ब्राह्मणः प्राह द्रोणः सर्वार्थतत्त्ववित् ।
सर्वलक्षणसंपन्ना नाशं नार्हन्ति पाण्डवाः ॥ ४
श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः साधुव्रतसमन्विताः ।
वृद्धानुशासने मग्नाः सत्यव्रतपरायणाः ॥ ५

— After 8^{ab}, S ins.:

526* प्रवृत्तिरुपलभ्येत तथा नीतिर्विधीयताम् ।
सर्वोपायैर्यतस्व त्वं यथा पश्यसि पाण्डवान् ।

— c) D1.2 transp. शूराः and ते. — d) B1–3.5 Dn D9.11.12 दुरापास्; B4 D6 निष्पापास्; D1 तेपापास्; D2 ते पार्थास्; D5 त्वपापास्; D7 (m as in text) स्वपापास्; D10 ह्यपापास्. S रक्ष्या नित्यं च (M1.2 हि) दैवतैः.

9 a) B2 D5.7.9 बुद्धिमान्; B4 D4 श्रद्धावान्; D6 शुद्धिमान् (for शुद्धात्मा). S (except T2) ज्ञान° (for गुण°). D1.3 शूरः (for पार्थः). — b) D3 सत्यवाक्; G1.3 सत्यात्मा. — c) D7 (m as in text) तेजोगतिर्. D7.9 असंज्ञेयो (D7 m इवासंख्यो). Cf. Ca असंख्येयतेजोरश्मित्वात्. S °राशिभिरापूर्णो. — d) B1.3.5 D5 Cn.ap.rp (Di.) चक्षुषा; Ca.r.v चक्षुषी (as in text). D1.3 निगृह्णीयाद्धि चक्षुषी; T1 (first time) G1.3 यथा लोके दिवाकरः; T (T1 second time) G2 M दहेदपि च चक्षुषा.

10 a) D4 यत्नो (for तस्माद्). B3 तस्माद्विज्ञायतां तात; S तस्माद्यत्नश्च क्रियतां. — b) D1–3 अपि; D6.7.9 वा (for च). D7.9 मृग्यतां बलैः (for मृग°). — c) Ś1 K B2 D5 चारणैः; B4 चापरैः; D7.9 च चैरः. M °णैश्चारपुरुषैः. — d) D7–9 तद्विधा. T G तापसैर्निपुणैरपि; M सिद्धैस्तापसनैपुणैः. — After 10, T1 repeats 4. 25. 11 (v. l. निर्भीतैस्तज्ज्ञसंमतैः for 11^{b}).

Colophon om. in D7 S; D9 reads it in marg. — *Adhy. name:* K D3.4 चारप्रत्याचारः; B1.3 Dn1 D5.6.8.9m.11.12 द्रोणवाक्यं; B2.4.5 Dn2 D10 चारप्रत्याचारे द्रोणवाक्यं; D1.2 चारविचारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 B4 D6.10 26; Dn2 D5.9m 27.

27

1 a) S (except M4) धीमान् (for भीष्मो). — b) B4 D1.3.4 T1 G भारतानां; D5 कौरवाणां. D4 धुरंधरः (for पिता°). — d) S नीतिमांश्च महामतिः.

2 a) S तस्मिन्नुपरते वाक्ये. — b) B2 D10 अभ्यनंदत; D2 अभिसंदधेत्; D4 अभिपूज्य च; D5 m.7.9 °संवदन् (D7 m अभिनंदयन्); Ca.c.s.v as in text. S आचार्यस्य महात्मनः. — c) K कृतार्थं. Ś1 B (except B4) Dn D3.6.11.12 समुवाच (for स उ°). Cn cites उवाच. B Dn D11.12 एनां; Cr इमां (as in text). D5 m.7 (m as in text) हितार्थमाहार्थवतीं; S अनंतरमुवाचेदं. — d) Dn D3.5.8.9.11.12 भरतान् (for भारतान्). S वाक्यं हेत्वर्थदर्शनं (T2 G2 °र्शिनं).

3 a) B4 Dn2 D10 G1.2 M समायुक्तां (G1 °क्तो); Ca °सक्तां (as in text). — b) K1 धर्ममाश्रितां; B1.3 °माश्रिताः; B2 °संश्रिताः; Dn D11.12 °संवृतां; D1–3 T G M2.3.5 °संहितां; D4 °संस्थितिं; D6 °संभृतां; M1.4 °संयुतां. B4 भीष्मः सुधर्मसंश्रितां. — After 3^{ab}, S ins.:

527* पाण्डवे नित्यमव्यग्रां गिरं भीष्मः समाददे ।

— c) B4 असत्ये; D3 असतां. — d) B4 सत्यं (for सतां). G3 चानुमतां. — e) Cn समं वदत्; S त्वभ्यवदत् (for सम°). Ś1 क्षत्रं; K1 क्षत्तां; D1.2.3.10 क्षिप्रं (for तत्र).

4 Before 4, S ins. भीष्मः. — a) Ś1 K2 D4.5.7.9.10 यथैव; B1.2.5 Dn यश्चैष; B4 यथेह; S यथा नो (M2.3 °थायं). B2 भगवान् (for ब्राह्मणः). S अवादीत् (for प्राह). — b) Ś1 D10 °धर्म° (for °तत्त्व°). S आचार्यः सर्वधर्मवित्. — After 4^{ab}, B4 ins.:

528* तद्वाक्यमभिनन्दामि न मेऽस्त्यत्र विचारणा ।;

while D2 (marg.) ins.:

529* निःसंशयं तथैवैतद्ब्रूयश्चैनां विबोधत ।

— T G1.3 transp. 4^{cd} and 5^{ab}. — d) B1.3.4 Dn D4.7.9.11.12 T G3 साधुव्रत(T G3 °वृत्त)समन्विताः (= 5^{b}); G1 साधुवृत्तमनुव्रताः; G2 न नाशं यांति पांडवाः; M नाशं नायांति पांडवाः. — After 4, Dn1 ins. 530* (cf. v. l. 6).

5 T G1.3 transp. 4^{cd} and 5^{ab}; Dn1 om. 5^{a}–6^{b}; D4

समयं समयज्ञास्ते पालयन्तः शुचिव्रताः ।
नावसीदितुमर्हन्ति उद्वहन्तः सतां धुरम् ॥ ६
धर्मतश्चैव गुप्तास्ते स्ववीर्येण च पाण्डवाः ।
न नाशमधिगच्छेयुरिति मे धीयते मतिः ॥ ७
तत्र बुद्धिं प्रणेष्यामि पाण्डवान्प्रति भारत ।
न तु नीतिः सुनीतस्य शक्यतेऽन्वेषितुं परैः ॥ ८
यत्तु शक्यमिहास्माभिस्तान्वै संचिन्त्य पाण्डवान् ।
बुद्ध्या प्रवक्तुं न द्रोहात्प्रवक्ष्यामि निबोध तत् ॥ ९
सा त्वियं साधु वक्तव्या न त्वनीतिः कथंचन ।
वृद्धानुशासने तात तिष्ठतः सत्यशीलिनः ॥ १०
अवश्यं त्विह धीरेण सतां मध्ये विवक्षता ।
यथामति विवक्तव्यं सर्वशो धर्मलिप्सया ॥ ११
तत्र नाहं तथा मन्ये यथायमितरो जनः ।
पुरे जनपदे वापि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १२ C. 4. 926 B. 4. 28. 15 K. 4. 31. 33

om. 5^{ab}. — ^{a}) K2 B3.5 D7.9 G1.3 श्रुतव्रतोपसंपन्नाः; B1.2 Dn2 D11.12 श्रुतव्रतोपपन्नाश्च; B4 श्रुतवृत्तो सुसंपन्ना: (sic); G2 सर्वलक्षणसं° (= 4^{c}). — ^{b}) B1.3.4 Dn2 D11.12 नानाश्रुति(B4 °त)समन्विताः; B2.5 D7.9 नानाश्रुतिसमाहिताः; D8 G2 M साधुवृत्त°; T G1.3 नाशं नायांति पांडवाः. Cn cites नानाश्रुतिः. — ^{c}) B1-3.5 D1.2 M4 युक्ताः; B4 Dn2 D5-7.9-12 लग्नाः; D3.8 सक्ताः; T G M1-3.5 यत्ताः (for मग्नाः). D4 °शासनरताः. — ^{d}) D4 S °धर्म° (for °व्रत°).

6 Dn1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{b}) D4 पारयंति; T G2 पालयंति. S (except G1.3) शुभव्रताः. — K2 B Dn2 D2 (marg. *sec. m.*).5-7.10-12 ins. after 6^{ab}: Dn1 (which om. $5-6^{ab}$), after 4: D8, after 7^{ab}:

530* क्षत्रधर्मरता नित्यं केशवानुगताः सदा ।
प्रवीरपुरुषास्ते वै महात्मानो महाबलाः ।

[(L. 1) K2 B D5 °धर्मपराः; D6 क्षात्रे धर्मे रताः. B4 केशवानुरताः; Dn2 D5.6 °नुमताः. — (L. 2) D2 शस्त्रशास्त्ररता नित्यं; D10 उत्तीर्णसमयाचाराः (for the prior half).]

— ^{c}) B (except B4) D2.3.6.11.12 नावसीदतुं; Dn2 न च सीदितुं. S न विषीदंति ते पार्थाः. — ^{d}) Ś1 K चोद्वहंतः; D4 प्राद्वहंतः; D10 ह्युद्वहंतः.

7 ^{a}) S तपसा (for धर्मतः). — ^{b}) Ś1 B (except B4) Dn1 सुवीर्येण च; D1-3 स्वेन वीर्येण; D10 °र्येणापि. — After 7^{ab}, D8 ins. 530* (cf. v. l. 6). — ^{c}) T G अभिगच्छेयुः. — ^{d}) S नैष्ठिकी (for धीयते).

8 ^{a}) B1.3.5 Dn D11.12 प्रवक्ष्यामि; D4 प्रवेश्यामि; S प्रदास्यामि (for प्रणे°). — ^{b}) Ś पांडवान्वेषणे शृणु (M1 नृप). — Dn1 om. $8^{c}-9^{b}$. — ^{d}) D9 S वेदितुं; Cs अन्वेषितुं (as in text).

9 Dn1 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) B4 वाच्यं; Cr शक्यं (as in text). — ^{c}) K2 प्रवर्तुं; B (except B4) Dn D9-12 प्रयुक्तं; S प्रणेतुं; Cr प्रवक्तुं (as in text). S वक्ष्ये(T G2 °क्ष्ये)हं. — ^{d}) K विवक्ष्यामि; D1-3.8 यद्वक्ष्यामि; D4 तद्वक्ष्या°. B4 D4.6.8 G1.3 M4.5 निबोधत. — After 9, N (except D4) ins.:

531* न त्वियं मादृशैर्नीतिस्तस्य वाच्या कथंचन ।

[Ś1 K1 अद्य; K2 अप-; B4 तेषां; Ca.r.v तस्य (as above).]

10 ^{a}) K2 D4.8 साधुभिः; D9 S न त्वियं (for सा त्वियं). D4.8 वक्तव्यं. — ^{b}) D8 नाविनीतं; S तस्य नीतिः (for न त्वनीतिः). — ^{c}) Ś1 K M1 तत्र; Dn2 D11.12 नाम (for तात). — ^{d}) Ś1 B1.3.4 Dn D4.5.7.8.10-12 M3 तिष्ठता; B5 तिष्ठंते; D2 M1.2 तिष्ठंतः; D6 निभृताः; Cr as in text. Ś1 B4 Dn D4-6.8.11.12 सत्यशालिना; B1.3 D7.9 °शीलिना; D10 धर्मशालिना; S सत्यवादिनः. — After 10, S ins.:

532* अयुक्तं तु मया वक्तुं तुल्या मे कुरुपाण्डवाः ।
निवासं पाण्डुपुत्राणां संचिन्त्य च वदाम्यहम् ।
बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ।

11 ^{a}) K हि (for इह). Ś1 K Dn2 D8 वीरेण. S °श्यं तु नि(M1 विनि-; M5 त्वनु)युक्तेन. — ^{b}) D6 S सभामध्ये. — ^{c}) B1-3.5 D5 °मति तु वक्तव्यं; B4 Dn D6 यथार्थमिति (Dn °मिह; D6 मभि-) वक्त°; D11.12 यथार्हमिह वक्त°; D4 T2 G2 °मति हि वक्त°; D8 °मतिर्विव°; D9 °मति विवे°; T1 G3 °मतिर्हि वक्तव्यं; G1 M1.2 °मति च वक्त°. Cr cites मति तु, Crp (Sr.) मति हि, Crp (Dev.) मतिरिति, Ca विवक्तव्यम्. — ^{d}) B4 सर्वार्थे-; Dn D10-12 सर्वथा; S सदृशं (G1 सूनृतं) (for सर्वशो).

12 ^{a}) B3 वक्ष्ये; Cr मन्ये (as in text). — ^{b}) S यथान्ये (M2 ये चान्ये) मेनिरे जनाः. — After 12^{ab}, N ins.:

533* निवासं धर्मराजस्य वर्षेऽस्मिन्वै त्रयोदशे ।
तत्र तात न तेषां हि राज्ञां भाव्यमसांप्रतम् ।

[(L. 1) B4 विवासं; D1-3.8 विवासः; D4 निवासः. B4 D5 ह्यस्मिन्; D7.9 -स्मिंस्तु. — (L. 2) D8 राज्ञो; D4 राजा; D7.9 राज्यं; D8 राज्ञा.]

On the other hand, S ins. after 12^{ab}:

534* निवासं पाण्डुपुत्राणां शृणुष्व मनुजाधिप ।

C. 4. 929 B. 4. 28. 17 K. 4. 31. 35 नासूयको न चापीर्षुर्नातिवादी न मत्सरी ।
भविष्यति जनस्तत्र स्वं स्वं धर्ममनुव्रतः ॥ १३
ब्रह्मघोषाश्च भूयांसः पूर्णाहुत्यस्तथैव च ।
क्रतवश्च भविष्यन्ति भूयांसो भूरिदक्षिणाः ॥ १४
सदा च तत्र पर्जन्यः सम्यग्वर्षी न संशयः ।
संपन्नसस्या च मही निरीतीका भविष्यति ॥ १५
रसवन्ति च धान्यानि गुणवन्ति फलानि च ।
गन्धवन्ति च माल्यानि शुभशब्दा च भारती ॥ १६
वायुश्च सुखसंस्पर्शो निष्प्रतीपं च दर्शनम् ।
भयं नाभ्याविशेत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १७
गावश्च बहुलास्तत्र न कृशा न च दुर्दुहाः ।
पयांसि दधिसर्पींषि रसवन्ति हितानि च ॥ १८

T1 cont.:

535* भ्रातृभिः सहितो वीरैः कृष्णया च महायशाः ।
किमर्थं स महाराजो नात्मश्रेयो भविष्यति ।
पाण्डवो निकृतः पूर्वं यथावद्विदितं तव ।
क्लेशितश्च पुरे नित्यं राज्यकामैश्च सांप्रतम् ।
छन्नश्चरति तस्मात्स प्रकृत्या नीतिमान्नृपः ।
वर्षमेकं सुसंछन्नमुष्य वासमनुत्तमम् ।
आयाति चोदये काले क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवम् ।
सोदरैः सहितं वीरं द्रौपद्या च परंतप ।
संविधत्स्व महाबाहो यथा न स्यात्सुखोदयः ।
यस्मिन्स राजा वसतिश्छन्नः सत्त्वभृतां वरः ।
भविष्यन्ति नरास्तत्र रागमोहविवर्जिताः ।
नाधयो हि महाराज न व्याधिः क्षत्रियर्षभ ।

— M4 om. 12^{cd}. — c) B1.3.5 Dn2 D4.11.12 T G1.2 M3.5 च (for वा). — After 12, all MSS. except K (Ś1 *marg.*; D1.3 transp. lines 1–2 and 3–4; M1.2.4.5 om. line 2) ins.:

536* दानशीलो वदान्यश्च निभृतो ह्रीनिषेधकः ।
जनो जनपदे भाव्यो यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
प्रियवादी सदा दान्तो भव्यः सत्यपरो जनः ।
हृष्टः पुष्टः शुचिर्दक्षो यत्र राजा युधिष्ठिरः ।

[(L. 1) S (except T2) क्षमायुक्तः (for वदान्यश्च). B Dn D2.5.6.10–12 Cap °षेवकः; G1.3 M4 °षेधनः; Ca.c (cf. Cv) °षेधकः (as above). — (L. 2) T G M3 पुरे (for जनो). D6 सर्वः; Ca.c.r.v भाव्यो (as in text). — (L. 3) D1–3 सत्य° (for प्रिय°). B3.4 Dn1 D2.5–9 भाव्यः; Cs भव्यः (as above). D10 भव्यः सत्यपरायणः (for posterior half). S प्रियवाक् (T1 °वान्) सत्यवान् (T2 G2 °वाक्) शूरो (T1 G1.3 धीरो) धर्मशीलो जितेंद्रियः. — (L. 4) Ś1 D1.3.4.8.10 Ca.v.rp (Dev.) तुष्टः; Cr हृष्टः (as above). S तुष्टः (for पुष्टः). Ś1 शुक्लो; B4 D3 Ca.rp (Dev.) शुद्धो; D1.3 शुक्तो; D10 शक्तो; Cr दक्षः (as above). D2 हृष्टपुष्टशुचिर्दक्षः. M1 निवसेद्धर्मतत्परः (for the posterior half).]

13 a) Ś1 D1.4.6–8 चापीर्ष्युः; K1 चापीर्षुः; B3 चामर्षी; S वाक् (G1 वै; G3 वा) दुष्टो; Ca.v चापीर्षुः (as in text) Cc cites only ईर्षुः. — b) Ś1 नाभिवादी; B Dn D5.7.9.11.12 Ca नाभिमानी; D6 नातिमानी; T G2 M नाल्पभाग्यो; G1.3 नाल्पभोगी (for नातिवादी). — d) B1.2.5 Dn D11.12 T G2.3 M1–4 स्वयं (for स्वं स्वं). G1 यत्र राजा युधिष्ठिरः.

14 a) B4 धर्मघोषाः. — b) T G2.3 M1.3.5 पुण्यशब्दाः; G1 पुण्याः शब्दाः; M2.4 शुभशब्दाः (for पूर्णाहुत्यः). D4 M1 च सर्वशः (for तथैव च). — d) M3 यत्र राजा युधिष्ठिरः.

15 b) T1 G1.2 सम्यग्वर्षत्यसंशयः (T1 °यं). — c) D6 मही संगंधमासाद्य. — d) B2 D6 transp. निरी° and भवि°. B1.3–5 Dn D1.3.4.7.9–12 Cr निरातंका; Ca.c.rp निरीतिका; Crp निरीतीका (as in text). D3 नैरंतर्या निरीतिका; S भविष्यति निरामया.

16 a) K धन°; B1.2.5 Dn D4.8.11.12 G1.3 गुण°; B3.4 D5–7.9 फल°; D1–3.10 स्वादु° (for रस°). G1.3 सस्यानि (for धान्यानि). — b) B D G1.3 रस° (for गुण°). K अपि (for च). — c) B3 माल्यानि च सुगंधीनि.

17 G3 transp. 17^{ab} and 17^{cd}. — b) Some MSS. निःप्रतीपं. Dn1 निर्भयं वाति सर्वशः; S यत्र राजा युधिष्ठिरः. Ca.c.n.s.v cite निष्प्रतीपं, Cn also दर्शनं. — After 17^{ab}, M5 reads 18, 538*, and 19. — T G M1.4 ins. after 17^{ab}: M5, after 19:

537* न रोगास्तत्र विद्यन्ते वधबन्धा न सन्ति च ।
न चोरा न हि दम्भाश्च न च बाधा भवन्ति च ।
नाशक्ता न च दुष्टाश्च यत्र राजा युधिष्ठिरः ।

[(L. 1) M1 दृश्यंते (for विद्यन्ते), and नाधयो व्याधयो न च (for the posterior half).]

— After 537*, T G read 20, 18, 19. — G1 M1.2 om. 17^{cd}. — c) Ś1 S (G1 M1.2 om.) भयं च नाविशेत्तत्र; B4 भयं नात्राहितं तत्र; Dn D11.12 भयं न त्वावि°; D3 न पापीत्यावि°; D10 आपन्नाभ्यावि°. Cc cites अत्याहितं, Crp (Cat.) नात्याहितं, Cr अभ्याविशेत् (as in text).

18 B4 (hapl.) om. 18–19; D5 transp. 18 and

गुणवन्ति च पानानि भोज्यानि रसवन्ति च ।
तत्र देशे भविष्यन्ति यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १९
रसाः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणान्विताः ।
दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २०
स्वैः स्वैर्गुणैः सुसंयुक्तास्तस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ।
देशे तस्मिन्भविष्यन्ति तात पाण्डवसंयुते ॥ २१
संप्रीतिमाञ्जनस्तत्र संतुष्टः शुचिरव्ययः ।
देवतातिथिपूजासु सर्वभूतानुरागवान् ॥ २२
इष्टदानो महोत्साहः शश्वद्धर्मपरायणः ।
अशुभद्विट् शुभप्रेप्सुर्नित्ययज्ञः शुभव्रतः ।
भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २३
त्यक्तवाक्यानृतस्तात शुभकल्याणमङ्गलः ।
शुभार्थेप्सुः शुभमतिर्यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
भविष्यति जनस्तत्र नित्यं चेष्टप्रियव्रतः ॥ २४ C. 4. 942 B. 4. 28. 30

19^{ab}. — ^{a}) S बहुक्षीरस्रवा (T1 G3 °स्रवो; G1 M1.2.5 °प्रदा) गावः. — ^{b}) Ś1 (*sup. lin.* as in text) B (B4 om.) Dn D1.3.5.6.11.12 दुर्बलाः; K दुर्ग्रहाः (for दुर्दुहाः). S सुपुष्टाश्च सु(G1.3 °ष्टा घट)दोहनाः. — ^{c}) M मधु° (for दधि°). — ^{d}) K2 फलानि; G1.3 मधूनि; Cc हितानि (as in text). — After 18, S ins.:

538* सलिलानि प्रसन्नानि सर्वे भावाश्च शोभनाः ।
[M1.2 यत्र राजा युधिष्ठिरः (for the posterior half).]

— After 18, D4 reads 20–21.

19 B4 om. 19 (cf. v. l. 18); M1 om. 19; M2 om. 19–20. D5 transp. 18 and 19^{ab}. — ^{ab}) Ś1 M4 transp. पानानि and भोज्यानि. K2 Dn D6.10–12 G1.3 पेयानि; B (B4 om.) D5 भोज्यानि; Cv पानानि (as in text). B (B4 om.) D5 पेयानि; D7.9 भक्ष्याणि (for भोज्यानि). D1–3 च भवंति; S (M1.2 om.) विविधानि (for रस°). — ^{c}) D9 काले; S (M1.2 om.) राजन् (for देशे).

20 D9 M3 om. 20. M2 also om. 20 (cf. v. l. 19). D4 reads 20–21, after 18. T G read 20 after 537* (cf. v. l. 17). — ^{ab}) Ś1 T G2 transp. गन्धाः and शब्दाः. G1.3 एव (for अपि). D8 रूपशब्दा (for शब्दाश्चापि). D1–3.7 M1 गुणाधिकाः. — ^{c}) B1.3.5 D1–3.6.8.10 दिशश्चैव; B4 D7 दृश्याश्चैव; D4 दृश्यंतेत्र; M1 दृश्याधिक- (for दृश्यानि च). Cc.r cite दृश्यानि. B3.4 D1–3.6–8.10 प्रसन्नाश्च; Cr प्रसन्नानि (as in text). — After 20, B4 Dn D1–3.6.8.10–12 ins.:

539* धर्माश्च तत्र दृश्यन्ते सेविताश्च द्विजातिभिः ।
[Dn1 D11m सर्वैस्तु (for दृश्यन्ते).]

21 D4 reads 20–21 after 18. — ^{a}) Ś1 B2 D5 समायुक्ताः; B3.5 Dn D1–3.6–8.11.12 S च (D7 तु) संयुक्ताः; D4.10 च संपन्नाः; D9 संप्रयुक्ताः (for सुसं°). — ^{b}) B1.3.5 Dn D1.2.4.8.10 अस्मिन्; B2.4 D5.6 ह्यस्मिन्; D3 यस्मिन्; T G3 तत्र. — ^{c}) D6 तत्र (for देशे). D1–3 चास्मिन्; D4.8 S तत्र; D6 देशे. — ^{d}) B4 जनाः; D8 वर्षाः; M1 यत्र (for तात). K1 पांडवसंगते; S °संश्रिते (G1 °विश्रुते).

22 ^{a}) D4 नाप्रीतिमान् (for संप्री°). B1.3.5 जनश्चैव; Dn2 D11.12 जनपदः (for जनस्तत्र). — ^{b}) D2 संहृष्टः; Cv संतुष्टः (as in text). B3 D6 T1 M3–5 अव्ययः; D5m.7.9 उज्ज्वलः; Cv अव्ययः (as in text). D1 हृष्टपुष्टोतिमानदः; D3 हृष्टपुष्टोभवत्तदा. — ^{c}) Dn2 D11.12 °पूजा च. — ^{d}) N (except B4 D10) सर्वभावानु°.

23 ^{a}) K इष्टदाने. D5 S इष्टदाना (D5 G1.3 M3 °न-) महोत्साहाः (D5 °हः). — ^{b}) K2 B (except B4) Dn D7.9.11.12 स्वस्वधर्म°; D1–3 सत्यधर्म°; S नित्यं (T1 G2 M2.3.5 °त्य-) धर्मपरायणाः. — After 23^{ab}, D4 S read 24^{ab}. — ^{c}) Ś1 K B (except B4) Dn2 D11.12 अशुभाद्धि शुभ(K °भे)प्रेप्सुः; S अशुभद्विषः (T1 शुभद्विषे; T2 G2 अहिंसकाः; G1 शुभवृत्ताः; G3 शुभप्रीताः) शुभेच्छाश्च. Cn cites अशुभात्. — ^{d}) Dn D11.12 इष्टयज्ञः; S नित्य(T1 G2.3 °त्यं)तुष्टाः. D4.5m.7.9 श्रियावृतः; T G2 M1.3 शुभान्विताः; G1.3 M2.4.5 श्रियान्विताः. — ^{e}) S भविष्यंति जनास्तत्र. — After 23, S (except M1.3) ins.:

540* नित्योत्सवप्रमुदितो नित्यहृष्टः श्रिया वृतः ।
भविष्यति निवासोऽयं यत्र राजा युधिष्ठिरः ।

24 D4 S read 24^{ab} after 23^{ab}. — ^{a}) B2 D1.3.4 सत्यवाक्या(D4 °क्यो)नृतस्; D10 शुभवाक्याहृतस्; T G M3 व्यक्तवाक्यास्ततस्; M1.2 °क्यास्तथा (M2 °स्ततस्); M4 व्यक्तवाक्या जनास्; M5 त्यक्तवक्रानृतस्. Cv analyses त्यक्त° (as in text). D4 त्रस्तः; D7.9 M4 तत्र (for तात). — ^{b}) D3 °मंगलं; S °मंगलाः. Cv cites शुभ° (as in text). Cf. Cc.r. — Ś1 om. 24^{cd}; S om. 24^{cdef}. — B2 D6 ins. after 24^{cd}: B4, after 24:

541* सर्वभूतदयायुक्तः सदा निर्मलमानसः ।
[B4 °भूतहिते युक्तः.]

Thereafter B4 repeats 23^{ef}. D4 (which om. 24^{e}–25^{b}) ins. after 24^{cd}:

C. 4. 942 B. 4. 28. 30 K. 4. 31. 50 धर्मात्मा स तदादृश्यः सोऽपि तात द्विजातिभिः ।
किं पुनः प्राकृतैः पार्थः शक्यो विज्ञातुमन्ततः ॥ २५
यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं परा शान्तिर्ध्रुवा क्षमा ।
ह्रीः श्रीः कीर्तिः परं तेज आनृशंस्यमथार्जवम् ॥ २६
तस्मात्तत्र निवासं तु छन्नं सत्रेण धीमतः ।
गतिं वा परमां तस्य नोत्सहे वक्तुमन्यथा ॥ २७
एवमेतत्तु संचिन्त्य यत्कृतं मन्यसे हितम् ।
तत्क्षिप्रं कुरु कौरव्य यद्येवं श्रद्दधासि मे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

वैशंपायन उवाच ।
ततः शारद्वतो वाक्यमित्युवाच कृपस्तदा ।
युक्तं प्राप्तं च वृद्धेन पाण्डवान्प्रति भाषितम् ॥ १
धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं तत्त्वतश्च सहेतुमत् ।
तत्रानुरूपं भीष्मेण ममाप्यत्र गिरं शृणु ॥ २
तेषां चैव गतिस्तीर्थैर्वासश्चैषां प्रचिन्त्यताम् ।

542* अनिर्दिश्यः स धर्मात्मा द्विजैरपि हि भारत ।

25 D4 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). — a) Ś1 स तथा; B (except B4) Dn2 D5–7. 9. 11. 12 सततं; Dn1 शक्यते (for स तदा). Dn1 ज्ञातुं (for दृश्यः). D1–3. 8 धर्मात्मावस्थितो दृश्यः (D1 देशाः); S धर्मात्मा स तु (T2 G2 सुधर्मात्मा सु-) दुर्ज्ञेयः. ❀Cr: धर्मात्मासततमित्यत्र नञर्थोऽकारस्तेन अदृश्य इत्यर्थः ।❀ — b) Dn1 न (for सो). D1. 8 प्रेक्ष्यः; D2 अप्येष (for सोऽपि). D5 m. 7. 9 सोपि तादृग्विधैर्नृभिः; S सर्वज्ञैश्च (T2 विज्ञेयश्च; G2 सुज्ञेयश्च) द्विजा°. — cd) K transp. पार्थः and शक्यः. Dn D11. 12 तात; G1 पापैः (for पार्थः). Ś1 K हि ज्ञातुम्; B2 वेदितुम् (for विज्ञातुम्). Dn D11. 12 पार्थो विज्ञायते क्वचित्; S शक्यो ज्ञातुं वने वसन्.

26 a) B1 T G1. 2 M2. 4. 5 तस्मिन्; G3 तस्मात्. K दांतं; B2 D5. 6. 10 दाक्ष्यं (for दानं). — b) Ś1 K B4 D1–3. 5–10 शक्तिः; G3 श्रुतिः (for शान्तिः). Ś1 दमः; B4 दया (for ध्रुवा). — After 26^{ab}, Ś1 ins. in the text: शक्तौ सत्यामपि परापराधसहिष्णुता क्षमा ।, which is an *explanation* of the word क्षमा. — c) B2 D5 श्रीः कीर्तिर्ह्रीः परं तेजः. — d) Ś1 तथा; T2 G2 परा (for अथ).

27 a) S तस्मान्निवासः (M °सं) पार्थानां. — b) K1 मैत्रेण; K2 B (except B3) Dn D1–4. 9 m. 11. 12 यत्नेन; D5. 9 मंत्रेण; Cv सत्रेण (as in text). Cs cites सत्रं. Ś1 धीमता. S चिंत्यतां यद्ब्रवीमि वः. — c) S (except M2) गतिर्. Ś1 B Dn D1–4. 6–12 च; D5 तु (for वा). S (except M2) परमा. B (except B4) Dn D1–3. 11. 12 T G2 M1–4 तत्र; G1. 3 वक्तुं; M5 तेषां (for तस्य).

28 a) B1 D4 S एव; Dn2 D8. 11. 12 एवं; D10 एतं (for एतत्). — b) B1. 3–5 Dn2 D10. 11 T1 G1. 3 M (except M3) कृत्यं; B2 कृते; D4 द्रुतं; T2 G2 क्षिप्रं (for कृतं). S साधु मन्यसे (for मन्यसे हितं). — d) S एतत् (for एवं). — After 28, S (except T2) ins.:

543* कुलस्य हि क्षमं तात यदहं तद्ब्रवीमि ते ।
[M प्रब्र° (for तद्ब्र°).]

Colophon om. in D1–3; D7 reads it in marg. — *Adhy. name:* K1 चांत्याचार (sic); K2 प्रत्याचारः; B1. 3 Dn D5. 7 m. 9. 11. 12 T2 भीष्मवाक्यं; B2. 4 D4. 6. 8. 10 चार(D8 om. it)प्रत्याचारे भीष्मवाक्यं; M1. 3 पांडवपरिज्ञाने (M3 om. it) द्रोणभीष्मवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 B4 D6. 10 27; D5. 11 28; S 30 (M2–5 29). — *S'loka no.:* G3 47.

28

1 a) T अथ (for ततः). D4 वाङ्मी; D5 वाचं (for वाक्यं). — b) D1–3 transp. कृपः and तदा. D4 प्रत्युवाच ततस्तदा. — c) Ś1 K Dn1 D1 प्रोक्तं; Ca स्वाप्तं; Cc. n. r. s प्राप्तं (as in text). — d) Ś1 भाषितुं.

2 a) Dn1 धर्मेण सहितं. B4 सूक्ष्मं; G3 वक्ष्ये; Ca. v श्लक्ष्णं (as in text). — b) D6 धर्मतत्वं; D9 तत्ववच; T1 G1. 3 M सर्वं तथ्यं; T2 G2 सर्वं सत्यं (for तत्वतश्च). Ś1 B D (except D1–3. 8) T G2 सहेतुकं; M1 तु हेतुमत्. K2 तच्च तत्वं च हेतुमत्. — c) B4 भग्नमुक्तं च; D1–3 तत्वानुरूपं; D4 आत्मानु°; G1 तवानु°; G3 तथानु°; M1. 5 अत्रानु° (for तत्रा°). Cr cites अनुरूपं (as in text). T G M1 भीष्मस्य. — d) T G वचनं; M च वचः (for अत्र गिरं).

3 a) Dn2 D2. 9. 11. 12 गतिं; Ca गतिः (as in text).

नीतिर्विधीयतां चापि सांप्रतं या हिता भवेत् ॥ ३
नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोऽपि बुभूषता ।
किं पुनः पाण्डवास्तात सर्वास्त्रकुशला रणे ॥ ४
तस्मात्सत्रं प्रविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
गूढभावेषु छन्नेषु काले चोदयमागते ॥ ५
स्वराष्ट्रपरराष्ट्रेषु ज्ञातव्यं बलमात्मनः ।
उदये पाण्डवानां च प्राप्ते काले न संशयः ॥ ६
निवृत्तसमयाः पार्था महात्मानो महाबलाः ।
महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा ह्यतितेजसः ॥ ७
तस्माद्बलं च कोशं च नीतिश्चापि विधीयताम् ।
यथा कालोदये प्राप्ते सम्यक्तैः संदधामहे ॥ ८
तात मन्यामि तत्सर्वं बुध्यस्व बलमात्मनः ।
नियतं सर्वमित्रेषु बलवत्स्वबलेषु च ॥ ९
उच्चावचं बलं ज्ञात्वा मध्यस्थं चापि भारत ।
प्रहृष्टमप्रहृष्टं च संदधाम तथा परैः ॥ १०
साम्ना भेदेन दानेन दण्डेन बलिकर्मणा ।
न्यायेनानम्य च परान्बलाच्चानम्य दुर्बलान् ॥ ११
सान्त्वयित्वा च मित्राणि बलं चाभाष्यतां सुखम् । C. 4. 968 B. 4. 29. 12 K. 4. 32. 12

K D4.5.7.8.10 Cr तथ्या; B3.4 D6 Ca.rp (Dev.) तर्क्या; D1.3 तत्वात्; D2 सम्यक्; D9.11.12 सूक्ष्मां; T G2 तत्र; G1.3 M तात; Cs तीर्थैः (as in text). — b) Dn2 D6.11.12 वासं; Ca वासः (as in text). K2 D1.3.8 वि- (for प्र-). T G निवासश्चानुर्वि°; M वासश्चैवानुर्वि°. — c) D1.3 G1.3 M (except M2) अत्र; T G2 तत्र (for चापि). — d) D4 °तं या विधीयते.

4 b) M2.3 बलीयसा (for बुभूषता). — c) K2 D4 तत्र; S शूराः (for तात). — d) D1.3.8.10 सर्वा(D10 धर्मा)र्थकुशला रणे (D8 इमे); S विद्वांसो बलिनस्तथा.

5 a) Ś1 क्षत्रं; K मंत्रं; D9 छद्म (gloss); T2 सम्यक्; G1.3 तत्र; Cs.v सत्रं (as in text). Ś1 विशिष्टेषु; Cv प्रवि° (as in text). D2 तस्मात्सत्यप्रतिष्ठेषु. — M4 (hapl.) om. 5^{b}–6^{a}.

6 M4 om. 6^{a} (cf. v. l. 5). — a) B2 D (except D1.3.4.9.10) स्वराष्ट्रे (D10 °ष्ट्रा-) परराष्ट्रेषु (Dn D5.11.12 °ष्ट्रे च; D6 °ष्ट्रे वा). — b) Ś1 फलम्; Cc बलम् (as in text). — c) B3 भावाय; B5 Dn1 D1.3.9.10 S उदयः; D4 उदयं. B2 D5 पांडुपुत्राणां; D4 S पांडवेयानां. — d) B2.4 Dn2 D2.5 प्राप्तकाले; D9 S प्राप्तकालो. — After 6, S ins.:

544* निवासं पाण्डुपुत्राणां दर्शने मृगयामहे ।

7 a) M5 ते हि (for पार्था). — b) D1–3 M5 सत्यव्रतपरायणाः; D6 (m as in text) °नो महारथाः. — d) Ś1 K B1–3.5 Dn1 D2.5 G3 M5 ह्यमितौजसः; Dn2 D11 ह्यमितेजसः; D1.3.4 अमितौ°; D7 चातिते°, D9 चाम्रिते°; D12 अम्रिते° (for ह्यतिते°).

8 a) Ś1 D (except Dn2 D6.11.12) S (except G M4) कोशश्; a few MSS. कोषं. — b) S एव (for अपि). — c) Ś1 अथ (for यथा). — d) B4.5 D10 संदधीमहे; Dn1 D5 संदधीमहि; D11m Cn.s as in text. Dn2 D11.12 Cnp सम्यक्तेषां विधीयते; S सम्यक् संधामहे (T1 G1.3 संदध्महे) परैः.

9 D3 om. 9. — a) B2 D5.6 इति (for तात). Ś1 K पश्यामि; B4 Dn1 बुध्यापि; D5 मत्वापि; D8 वक्ष्यामि (for मन्यामि). D1.2 तत्राहं (for तत्सर्वं). B1.3 D7m.10 मन्ये तत्र त्वहं तात; B5 Dn2 D11.12 य(B5 त)देतन्मन्यसे सर्वं (B5 यत्तु) (D11m तात बुध्यापि तत्सर्वं); D4.7.9 तात मन्यामहे सर्वं (D4 तत्र); D5m न ते वक्ष्यामि तत्राहं; S यत्र (M1.5 तत्र) यन्मन्यसे श्रेयः. — b) Dn1 हितं (for बलं). — G1 om. 9^{c}–10^{b}. — c) D1.4 नियतः; T1 G2.3 निश्चयं; Ca.c नियतं (as in text). G3 शत्रु°; M1.5 सत्त्व° (for सर्व°). — d) K बलेषु बलवत्सु च; M1 °वत्स्वितरेषु च.

10 G1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — a) T1 G3 M2–4 सारं (M2.3 सार-) फल्गु बलं ज्ञा°; T2 G2 स त्वं परबलं ज्ञा°; M1.5 सारफल्गुफलं ज्ञा°. Crp (Cat.) cites हठं कृत्वा (cf. Cc); Cr बलं ज्ञात्वा (as in text). — b) T1 मध्यस्थानां च; T2 G2 मध्यस्थांश्चापि. — After 10^{ab}, S (except G1 M3) *repeat* 6^{ab} (v. l. in T G2 स्वराष्ट्रे पर°). — c) D6 Ca प्रकृष्टं (for प्रहृष्टं). B4 D6 Ca अप्र(B4 °प)कृष्टं; D4 G1.3 वाप्रहृष्टं (for अप्रहृष्टं). D4.8.9 S वा (for च). — d) Ś1 K2 D1–3.8 संदधामस्; Dn2 D11.12 Cnp संधनीयं; D4.6 संदधानस्; D10 °धीमस्; Cn as in text. Dn2 D11.12 अथापरैः; D5 (m as in text) यथा परैः. T G तथा (T2 तदा) संदध्महे (T1 °ध्म नः) परैः; M तथा संधामहे परैः (M5 मध्योदासीनमेव च).

11 ab) D1–4.7–9 S transp. भेदेन and दानेन. Dn2 D5.11.12 transp. दानेन and दण्डेन. D10 साम्ना दानेन दंडेन भेदेन बलि°. — c) D4 नयेन; Ca.c न्यायेन (as in text). B1.2.5 Dn D1.3.10–12 आक्रम्य; D2 अन्येन (for आनम्य). D1–3 च परं; S बलिनो. Cc cites परान्. — d) D3 T2 om. च. D8 आक्रम्य (for आनम्य). S

C. 4. 968 B. 4. 29. 12 K. 4. 32. 13 सकोशबलसंवृद्धः सम्यक्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १२
योत्स्यसे चापि बलिभिररिभिः प्रत्युपस्थितैः ।
अन्यैस्त्वं पाण्डवैर्वापि हीनस्वबलवाहनैः ॥ १३
एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्वधर्मतः ।
यथाकालं मनुष्येन्द्र चिरं सुखमवाप्स्यसि ॥ १४

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वैशंपायन उवाच ।
अथ राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा रथयूथपः ।
प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो भृशम् ॥ १
असकृन्निकृतः पूर्वं मत्स्यैः साल्वेयकैः सह ।
सूतेन चैव मत्स्यस्य कीचकेन पुनः पुनः ॥ २
बाधितो बन्धुभिः सार्धं बलाद्बलवता विभो ।
स कर्णमभ्युदीक्ष्याथ दुर्योधनमभाषत ॥ ३
असकृन्मत्स्यराज्ञा मे राष्ट्रं बाधितमोजसा ।

दुर्हृदः (for दुर्बलान्).

12 ^{b}) B3 om. च. D1.3 बलं चाभाष्य मुख्यतः; D4.5 बलं चाभाष्य वै सुखं (D4.5m शुभं); S स्वं चाभाष्य बलं सुखं. Ca.s cite बलं and आभाष्यतां, Ca also सुखं. — ^{c}) B1 Dn2 D7.11.12 सुकोश°; D1-3 स्वकोश(D2 सकोशो)बलसंपन्नः; D6 सकोषबलबद्धः स्यात्; S स्वकोश°. — ^{d}) S सर्वां (for सम्यक्). K1 Dn1 D7.9 संधिम्; T1 G2 वृद्धिम्; Cn सिद्धिम् (as in text). — After 12, G1 M4 (which om. st. 13–14) ins. a passage given in App. I (No. 27); cf. v. l. 14.

13 D4 G1 M4 om. 13–14. — ^{b}) D8 अरातिभिरुपस्थितैः. — ^{c}) D7.9 च; S (G1 M4 om.) वा (for त्वं). B4 पार्थिवैर् (for पाण्डवैर्). Dn2 D3.7.9.11.12 Cn च (for वा). — ^{d}) Ś1 K हीन(K2 °नः)स्वबलपौरुषैः; B4 Dn D7.9-12 हीनैश्च (B4 D10 हीनाः स्व-; D7.9 हीनाश्च) बल°; D3 S (except T2 G2; G1 M4 om.) हीनः स्व°; D8 °बलमात्मभिः.

14 D4 G1 M4 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) Ś1 K विनिक्षिप्य. — ^{b}) D5m.7.9 व्यवहारं (for व्यवसायं). D9m स्वकर्मणः (orig. स्वधर्मतः as in text). S (G1 M4 om.) व्यवहर्तासि न्यायतः (G3 नान्यतः). — ^{c}) D10 यथाकामं. — A passge given in App. I (No. 27) is ins. in S after 14 (in G1 M4, which om. 13–14, after 12).

Colophon om. in S; D7 reads it in marg. — *Adhy. name:* K भीष्मद्रोणकृपानुशासनं; B1-3 Dn D4.5.7m.8.9.11.12 कृपवाक्यं; B4.5 D6.10 चारप्रत्याचारे कृपवाक्यं; D1.2 चारप्रत्याचारः; D3 चारप्रचारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 B4 D6.10 28; D5 29. — *S'loka no.:* D1 47.

29

1 ^{a}) D4 S ततो; Ca अथ (as in text). — After 1^{ab}, S ins.:

545* पूर्वमाभाष्य कर्णेन तथा दुःशासनेन च ।

— ^{d}) B2 त्वरितं. Dn1 D11m.12 S बली (for भृशम्).

2 Before 2, S (except M5) ins. सुशर्मा. — ^{a}) Ś1 Dn D6.11 (before corr.) Cs निकृताः; D4.6 निष्कृतः; D7.9 निर्जितः. G1.3 तेन (for पूर्वं). — ^{b}) K2 अहं (for सह). Ś1 B D मत्स्य(D10 °स्यैः)शाल्वे(B4 D1.2.3 °ल्व)यकैः प्रभो (Ś1 B4 सह; D1-3.10 परैः); S (M4 *sup. lin.*) मा(T2 M2 म)त्स्यसाल्वेयकेकयैः (M4 orig. मात्स्यकेकयबाल्हिकैः). — ^{c}) Dn1 transp. च and एव. M1 अपि (for एव). D8 मत्स्यानां; D10 मत्स्येन; S (except G3 M3) मात्स्यस्य. — ^{d}) S पुरा त्वहं (for पुनः पुनः).

3 ^{a}) M1.3 पातितो; M5 घातितो (for बाधितो). M5 भ्रातृभिः (for बन्धुभिः). — ^{b}) G3 Cn बलवतां. Ś1 विभौ; G3 प्रभो; Cn विभौ. — G1 om. 3^{cd}. — ^{c}) S (except T2; G1 om.) अभि(G2 °पि)वीक्ष्य (for अभ्यु°). — ^{d}) M1.2 सुयो° (for दुर्यो°).

4 ^{a}) Ś1 मत्स्यराज्ञस्ते; K °राज्ञा ते; B4 Dn2 D6.11.12 °राजेन. S राष्ट्रं ममासकृद्राजन्. — ^{b}) Ś1 बाधितुम्. S राज्ञा मा(G1.3 M5 म)त्स्येन बाधितं. — ^{c}) B1.2.5 Dn2 D7.9.11.12 S तस्य (for चास्य). — ^{d}) Ś1 K °वान्योभवत्पुरा; D1 S बलमत्तोभव(D1 °त्तोऽभ्यभू)त्पुरा; D2 बले

प्रणेता कीचकश्चास्य बलवानभवत्पुरा ॥ ४
क्रूरोऽमर्षी स दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः ।
निहतस्तत्र गन्धर्वैः पापकर्मा नृशंसवान् ॥ ५
तस्मिंश्च निहते राजन्हीनदर्पो निराश्रयः ।
भविष्यति निरुत्साहो विराट इति मे मतिः ॥ ६
तत्र यात्रा मम मता यदि ते रोचतेऽनघ ।
कौरवाणां च सर्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ॥ ७
एतत्प्राप्तमहं मन्ये कार्यमात्ययिकं हितम् ।
राष्ट्रं तस्याभियात्वाशु बहुधान्यसमाकुलम् ॥ ८
आददामोऽस्य रत्नानि विविधानि वसूनि च ।
ग्रामान्राष्ट्राणि वा तस्य हरिष्यामो विभागशः ॥ ९
अथ वा गोसहस्राणि बहूनि च शुभानि च ।
विविधानि हरिष्यामः प्रतिपीड्य पुरं बलात् ॥ १०
कौरवैः सह संगम्य त्रिगर्तैश्च विशां पते ।
गास्तस्यापहरामाशु सह सर्वैः सुसंहताः ॥ ११
संधिं वा तेन कृत्वा तु निबध्नीमोऽस्य पौरुषम् ।
हत्वा चास्य चमूं कृत्स्नां वशमन्वानयामहे ॥ १२
तं वशे न्यायतः कृत्वा सुखं वत्स्यामहे वयम् ।
भवतो बलवृद्धिश्च भविष्यति न संशयः ॥ १३
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजानमब्रवीत् । C. 4. 984 B. 4. 30. 14 K. 4. 32. 47

ह्यधिकृतः पुरा; D3.4.7.9 °वान्स ह्य(D3 °नभ्य-; D4 °न्सम) भूत्पुरा; D8 °मत्तो मदोत्कटः.

5 ᵃ) Dn2 D11.12 क्रोधामर्षी; D8 शूरोमर्षी; D10 क्रूरामर्षी. Ca cites क्रूरः. B2 Dn1 D5.6 सु-; Dn2 D8.10–12 च (for स). S अमर्षी (G1 स बली) दुर्जयो जेता. — ᵇ) Ś1 भूरिविख्यात°; B4 D5.8.10 भुवि विख्यात°; S प्र(M5 वि)ख्यातबलपौरुषः. — ᶜ) B3 S स (for नि-). Ś1 स हि; B2.4 Dn D11.12 स तु; D5.7.9 तु स; M8 किल (for तत्र). — ᵈ) D1–4.8.10 S नृशंसकृत्; D6 °सकः.

6 ᵃ) B2.3.5 D5.10 M4 तु; Dn1 D6 T G वि- (for च). Dn1 D1.10 M राजा (for राजन्). — ᵇ) Dn1 हृतदर्पो; D7.9 नष्ट°; D8 क्षीण°.

8 ᵃ) D10 प्राप्तकालम्; T G एतत्कार्यम्. — ᵇ) T G परम्; Ca कार्यम् (as in text). Dn1 औपयिकं; Ca.c.r.v आत्ययिकं (as in text). Ś1 S महत्; B (except B3) D (except D4.5.8.11.12) हि नः (for हितम्). — ᶜ) Ś1 D5 अभियायाशु (Ś1 *sup. lin.* अर्पयित्वाशु); K अपयात्वाशु; B Dn D2.3.10–12 अभियास्यामः; D1.8 अभियास्यामि; D6 अपि यास्यामः; D7.9 अभिगत्वाशु; S अभियात्वा तु (G3 °गच्छंतु). — ᵈ) Ś1 D4 S धनधान्य°; D1–3.10 पशुधान्य°; D6.7.9 °धनाकुलं.

9 ᵃ) B2.4 D6 आदास्यामो; D3.10 आददानो. B2 हि (for ऽस्य). S आददीम हि रत्नानि. — ᵇ) Dn2 D1–4.10 transp. विविधानि and वसूनि. K B4 G1 बहूनि (for वसूनि). — ᵈ) B2 D10 हरिष्यामि; T2 गृहीष्यामो.

10 ᵇ) Ś1 K1 B2 Dn1 D5 transp. बहूनि and शुभानि. D1–3.10 सुबहूनि (for बहूनि च). D5 सु- (for the first च). S बहूनि शुभदर्शन (G1 °ने; M °नाः). — After 10ᵃᵇ, T1 ins.:

546* विधमित्वा हरिष्यामः प्रविश्य च पुराद्बलम् ।
[Cf. 10ᶜᵈ.]

— ᶜ) T G विविधं तद्; M विधमित्वा (for विविधानि). — ᵈ) B1.3.5 S परिपीड्य; D1–4 निपीड्य च.

11 ᵃ) S कौरवाः (T2 °व्याः). Ś1 (*sup. lin.* as in text) D8 संमंत्र्य; Dn D11.12 T2 संगत्य; M (except M5) संहत्य. — ᵇ) S त्रिगर्तांश्च. — ᶜ) K Dn D11.12 अपहरामो; B4 आहारयाम; D9 आह्रियताम्. K वा; Dn D11.12 अथ (for आशु). D8 M1–4 गावस्तस्य (D8 M1 °स्या-) हरामाशु; T G M5 गास्तस्य च (T2 °स्य चा-; G3 गाश्च तस्य) हरामाशु. — ᵈ) Ś1 सर्वाः सर्वे; M8 सह सैन्यैः. Ś1 (m as in text) सुसंमताः; K सुसंहतैः; B (except B2) Dn2 D7.10–12 सुसंगताः; Dn1m सुसंयताः; D2.3.9 सुसंहितैः (D3 °ताः); S महारथैः; Ca सुसंहताः (as in text).

12 ᵃ) Dn D4.8.11.12 Cv संविभागेन (for संधिं वा तेन). Dn1 D1.3.6 आशु; D4 अस्य; D10 अथ (for तु). B4 संविधां तेन कृत्वांते (sic). — D1 om. 12ᵇ–13ᵃ. — ᵇ) B4 D9 निगृह्णीमो; Ca निब° (as in text). — ᶜ) T G1 हृत्वा (for हत्वा). Ś1 K1 B1 Dn2 D2–4.11.12 T2 वा (for च). D4 यशः; T1 G1.3 भुवं (for चमूं). D2 M5 सर्वां (for कृत्स्नां). — ᵈ) D2 वसु; D6 वासम् (for वशम्). B Dn1 D11m एवानयामहे; D2 सर्वं नया°; D4 कृत्वा नया°; D5.6.10 अद्या(D10 °द्य)नया(D6 °लभा)महे; D8 तव नया° (for अन्वान°).

13 D1 om. 13ᵃ (cf. v. l. 12). — ᶜ) B1.5 D4.6 भवतां; Dn1 भवता; M (except M5) भद्रं वो.

14 Before 14, D5 (marg.) S ins. वैशं°. — ᵃ) G3 श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा). — Before 14ᶜᵈ, B2 G3 M5 ins. कर्ण उ° (resp. कर्णः). — ᶜ) M सर्वं (for वाक्यं). B4

C. 4. 984 B. 4. 30. 14 K. 4. 32. 48

सूक्तं सुशर्मणा वाक्यं प्राप्तकालं हितं च नः ॥ १४
तस्मात्क्षिप्रं विनिर्यामो योजयित्वा वरूथिनीम् ।
विभज्य चाप्यनीकानि यथा वा मन्यसेऽनघ ॥ १५
प्रज्ञावान्कुरुवृद्धोऽयं सर्वेषां नः पितामहः ।
आचार्यश्च तथा द्रोणः कृपः शारद्वतस्तथा ॥ १६
मन्यन्ते ते यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयताम् ।
संमन्त्र्य चाशु गच्छामः साधनार्थं महीपतेः ॥ १७
किं च नः पाण्डवैः कार्यं हीनार्थबलपौरुषैः ।
अत्यर्थं वा प्रनष्टास्ते प्राप्ता वापि यमक्षयम् ॥ १८
यामो राजन्ननुद्विग्ना विराटविषयं वयम् ।
आदास्यामो हि गास्तस्य विविधानि वसूनि च ॥ १९
ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमादाय तस्य तत् ।
वैकर्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमाज्ञापयत्स्वयम् ॥ २०
शासने नित्यसंयुक्तं दुःशासनमनन्तरम् ।
सह वृद्धैस्तु संमन्त्र्य क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ २१
यथोद्देशं च गच्छामः सहिताः सर्वकौरवैः ।
सुशर्मा तु यथोद्दिष्टं देशं यातु महारथः ॥ २२
त्रिगर्तैः सहितो राजा समग्रबलवाहनः ।

युक्तं सुशर्मणो वा°. — d) Ś1 हितं च वः; Dn2 D11.12 हितं वचः; S इदं वचः.

15 a) G1 M1.4 हरिष्यामो; M2.3 हनिष्यामो; M5 गमिष्यामो (for विनिर्यामो). — b) K यूथ° (for योज°). — After 15^{ab}, S ins.:

547* यद्येतत्तेऽभिरुचितं मम चैतद्धि रोचते ।
[T2 M4 अपि; M1–3 हि (for च).]

— c) D1–3.5.9 वापि; D4.8 तानि (for चापि). S प्रविभज्य च (G1 °त) सैन्यानि. — d) Ś1 K S मन्यते. Ś1 अनघः; K °घाः; D6 नृप; S भवान्.

16 a) Ś1 K Dn1 D1–3.8 प्राज्ञो वा; D4 प्राज्ञोथ (for प्रज्ञावान्). Dn1 कुरुमुख्यानां; Dn2 D6 कुलवृद्धोयं; D4 कुरुवर्धोयं; D7.9 गुणवृद्धोयं; S कुरुवृद्धश्च. — c) B1.2.5 Dn D11.12 यथा; S कृपः (G3 ततः) (for तथा). T G विद्वान्; M चापि (M5 चैव) (for द्रोणः). — d) S शकुनिश्चापि सौबलः.

17 a) D1.3 transp. मन्यन्ते and ते. D8 मन्यंति. D2.3 हि (for ते). D7 (m as in text) सार्धं (for सर्वे). D4 यथा हि सर्वे मन्यंते; S यथा मन्यंति (T2 M1 मन्यंत; G1 वक्ष्यंति; G2 मंस्यति; G3 मंस्यंति) ते सर्वे (T1 यथा ते मन्वते सर्वे). — b) Ś1 D8.10 नीतिर्; D2 तत्र (for यात्रा). — c) D6 आमंत्र्य (for सं°). D7 सुसंमंत्र्य (for संमन्त्र्य च). D4 साधु (for चाशु). K1 गच्छाम. — d) K1 साधयार्थं; K2 साधयार्थे; D8 साधयार्थान्; Cc as in text. K1 D1–3.5.8 G1 M1.3 महीपते.

18 a) D1.2 वा; S नु (for च). — After 18^{ab}, G3 reads 22^{c}–23^{b}. — c) Ś1 B Dn D1–5.7–12 M3 अत्यंतं (for अत्यर्थं). Ś1 D4 T1 G2 प्रणष्टास्; Cr as in text. D6 अत्यंतभावं नष्टास्ते. — d) D1–3 गता (for प्राप्ता). D7.9.11.12 M3 च (for वा). — After 18, S ins.:

548* तत्रवांश्चतुरङ्गेण बलेन महता वृतः ।

19 a) Ś1 D4.5 याम; Cc यामः (as in text). B1.2.5 Dn2 D11.12 निरुद्विग्ना; D4 अनुज्ञाता (for अनुद्विग्ना). S विराटनगरं यातु. — b) Ś1 Dn D1–3.11.12 विराटनगरं. D9 स्वयं; D10 वद. S सर्वसैन्येन भारत. — c) D3 आदद्यामो; M आदास्याम. D3 अथ (for हि). — d) B D5.7.9 धनानि; D1.3 पशूनि; M2 बहूनि (for वसूनि). D8 रत्नानि विविधानि च. — After 19, D4 (marg.).5 (on suppl. fol.).9 (marg.) ins. a passage given in App. I (No. 28).

20 Before 20, B Dn D4–7.9–12 S ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — b) D1–3 तु (for तत्). S वचः श्रुत्वा तु (G1.3 च) तस्य तत् (G1 शुश्रुवान्). — d) D4 स्वयं (for क्षिप्रं). D4 तथा; S ततः (for स्वयम्).

21 a) D1.3 G1.3 M नित्ययुक्तं तु; D4 नित्यसंसक्तं. — Before 21^{cd}, S (except T1 G2) ins. दुर्योधनः. — c) D6.10 सर्वैः; M3 वृंदैः; Cv वृद्धैः (as in text). B2.4 D4–6 M3 च; Dn2 D11.12 सु- (for तु).

22 a) K D1–4.8.10 यथादेशं; Cs यथोद्देशं (as in text). T1 हि; G3 तु (for च). — b) Ś1 K2 B4 सह; B1–3.5 Dn D5–9.11.12 तत्र (for सर्व-). G3 सर्वबांधवैः. — G3 reads 22^{c}–23^{b} after 18^{ab}. — cd) Ś1 K B2.4 Dn1 D1–3.10 च; G3 (*inf. lin.* as in text) अपि; M2 अथ (for तु). D9 यथोद्दिष्टां दिशं.

23 For G3 cf. v. l. 22 also. — a) D9 त्रिगर्तसहितो. D8 राजन्; S सर्वैः. — b) D4 °वाहनैः; S प्रख्यातबलपौरुषैः. — c) G1.3 तु (for हि). Dn2 D7.9.11 (m as in text).12 सुखं यातु; T1 G1.3 सुसंवृद्धो; T2 G2 सुसंरब्धो; M सुसंयत्तो; Ca.c.v सुसंवीतो (as in text). — d) Ś1 D10 मत्स्यस्य नगरं; T G2 मत्स्यराजपुरं; G1.3 M विराटविषयं (M1 °नगरं).

24 a) G1 अन्यतो हि; M5 प्रागेव हि (for जघन्यतो).

प्रागेव हि सुसंवीतो मत्स्यस्य विषयं प्रति ॥ २३
जघन्यतो वयं तत्र यास्यामो दिवसान्तरम् ।
विषयं मत्स्यराजस्य सुसमृद्धं सुसंहताः ॥ २४
ते यात्वा सहसा तत्र विराटनगरं प्रति ।
क्षिप्रं गोपान्समासाद्य गृह्णन्तु विपुलं धनम् ॥ २५
गवां शतसहस्राणि श्रीमन्ति गुणवन्ति च ।
वयमपि निगृह्णीमो द्विधा कृत्वा वरूथिनीम् ॥ २६
स स्म गत्वा यथोद्दिष्टां दिशं वह्नेर्महीपतिः ।
आदत्त गाः सुशर्माथ घर्मपक्षस्य सप्तमीम् ॥ २७
अपरं दिवसं सर्वे राजन्संभूय कौरवाः ।
अष्टम्यां तान्यगृह्णन्त गोकुलानि सहस्रशः ॥ २८ C. 4. 999 B. 4. 30. 27 K. 4. 32. 64

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

D8 T G तस्य (for तत्र). — b) B1.2.5 Dn D10–12 दिवसांतरे. — d) B8 सुसंबद्धं; D5 सुसंपन्नं; D10 सुप्रवृद्धं. D8 सुसंहिताः; S सुसंहितं (G1 हितं परं). — After 24, S ins.:

549* सुशर्मणा गृहीते तु मत्स्यराजस्य गोधने ।
विराटः सैन्यमादाय त्रिगर्तैः सह योत्स्यते ।
अपरं दिवसं गास्तु तत्र गृह्णन्तु कौरवाः ।
गवार्थे पाण्डवास्तत्र योत्स्यन्ति कुरुभिः सह ।

[(L. 2) G1 सह सैन्येन (for सैन्यमादाय). T1 G2 योत्स्यति. — (L. 3) G8 M4.5 गावस्; M1.8 गाश्च; M2 नापस्. M1.2.4 तस्य (for तत्र).]

25 a) Ś1 (m as in text) B1.2.5 Dn D10–12 यांतु; B2.4 D1–8.6.8 M गत्वा (for यात्वा). Ś1 B1.5 Dn2 D1–4.8.10–12 सहितास् (for सहसा). T G तथा (T2 G2 °तो) गत्वा यथोद्देशं. — b) D8 M विराटविषयं प्रति; T G °नगरांतिके (T1 G8 °कं). — c) S गोष्ठं (for गोपान्). K समागम्य (for °साद्य). Dn2 D11.12 क्षिप्रं गोधनमासाद्य.

26 G1 om. 26c–27d. — c) Dn1 अथ; S (G1 om.) अस्य (M2 मात्स्याः) (for अपि). Ś1 K2 अभिगृह्णीमो; B1–8.5 D अनुगृ° (Cc cites only अनु); B4 अनुगच्छामो; M2 हि गृ°; M4 च गृ° (for निगृ°).

27 G1 om. 27 (cf. v. l. 26). Before 27, all MSS. (G1 om.) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — After वैशं° उ°, K2 D2 (marg. *sec. m.*) ins.:

550* असतां सङ्गदोषेण साधवो यान्ति विक्रियाम् ।
दुर्योधनप्रसङ्गेन भीष्मो गोग्रहणे गतः ।

D1 ins. after वैशं° उ°: K Dn D2.8.7–12, after 27ab: Ś1 B4 D5 (with line 1 in marg.), after 27:

551* संनद्धा रथिनः सर्वे सपदातिबलोत्कटाः ।
प्रतिवैरं चिकीर्षन्तो गोषु संन्यपतन्परे ।

[(L. 1) Dn D8.11.12 सपदाता बलो°. — (L. 2) B4 गोषु संयमतत्पराः; Dn D11.12 °षु गृद्धा (Cs cites गृद्धाः) महाबलाः; D1 °षु संज्ञपयन्परैः; D8.5.7–9 °षु संन्यपतंस्तदा.] Thereafter D2.8 *repeat* 27ab (v. l. ते for स्म). — a) B D2.4.5.10 स तु (B4 च); Dn D1.8.7m.8.11.12 ते स्म; D6 तस्य; T2 तस्माद्; M1 स वै; M4 तं स्म; M5 तत्र. Dn1 D2–5.7m S (except T2) °द्दिष्टं. D7.9 स गत्वा तु यथोद्दिष्टां (D7 °ष्टं). — b) D7 (m as in text) S (except T2; G2 om.) देशं; Cr.v दिशं (as in text). Ś1 K अग्नेर्; D2.8.7m स्याप्य; D7 वात्र; T2 G2 तस्य; G8 मत्स्य-; M1.4.5 स्यह्ने; M2.8 ह्यन्ये; Cr.v वह्नेर् (as in text). Dn D1–4.6.7m.8.10–12 T2 G2.8 M महीपते (T2 G2.8 M5 °तेः). — After 27ab, K Dn D2.8.7–12 ins. 551*. — c) B1.8.5 D9 आददे; B2.4 Dn1 D2 (before corr. as in text).11m आदातुं; D7 आत्त वै. D1.8.8 S (G1 om.) वै; D5.6 तु; D7.9 च (for अथ). — d) B (except B8) Dn D5.9.11.12 S (G1 om.) कृष्णपक्षस्य; D4 घर्ममासस्य; Ca as in text. S (G1 om.) चाष्टमीं; Cr सप्तमीं as in text. ❀Cv: आषाढमासकृष्ण(शुक्ल)सप्तम्याम् ।❀ — After 27, Ś1 B4 D5 ins. 551*.

28 a) Dn2 D2 (by corr.).10–12 अपरे दिवसे; T G2 अथान्यं दिवसं. D7.9 प्राप्य; S (except T2 M5) चापि (for सर्वे). — b) D7.9 सर्वे; S (except T2) सह (for राजन्). — c) S नवम्यां (for अष्टम्यां). B2 Dn1 D4.10 ते न्यगृह्णंत; Dn2 D11.12 तु निगृह्णंतः; T1 तु स्यगृह्णन् तु; T2 G2.8 तु न्यगृ°; G1 चानुगृह्णंतु; M1 त्वनुगृह्णंतु; M2 तत्र गृह्णन् तु; M8 प्रतिगृह्णन् तु; M4 अनुगृह्णंति (*inf. lin.* अन्वगृ°); M5 अनुगृ°. — d) Ś1 K B8 D2 गोधनानि (for गोकु°). D10 च सर्वशः (for सहस्र°). — After 28, S ins.:

552* कौरवास्तु महावीर्या मत्स्यानां विषयान्तरे ।

Colophon. D7 reads it in marg. — *Sub-parvan:* K Dn1 D8 गोग्रह; T1 G2.8 M2 गोग्रहण. — *Adhy. name:* Ś1 प्रकाशे चारप्रचारः; B2 चारप्रत्याचारे सुशर्मवाक्यं;

३०

C. 4. 1000
B. 4. 31. 1
K. 4. 33. 1

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तेषां महाराज तत्रैवामिततेजसाम् ।
छद्मलिङ्गप्रविष्टानां पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १
व्यतीतः समयः सम्यग्वसतां वै पुरोत्तमे ।
कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य महीपतेः ॥ २
ततस्त्रयोदशस्यान्ते तस्य वर्षस्य भारत ।
सुशर्मणा गृहीतं तु गोधनं तरसा बहु ॥ ३
ततो जवेन महता गोपाः पुरमथाव्रजत् ।
अपश्यन्मत्स्यराजं च रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ॥ ४
शूरैः परिवृतं योधैः कुण्डलाङ्गदधारिभिः ।
सद्भिश्च मन्त्रिभिः सार्धं पाण्डवैश्च नरर्षभैः ॥ ५
तं सभायां महाराजमासीनं राष्ट्रवर्धनम् ।
सोऽब्रवीदुपसंगम्य विराटं प्रणतस्तदा ॥ ६
अस्मान्युधि विनिर्जित्य परिभूय सबान्धवान् ।
गवां शतसहस्राणि त्रिगर्ताः कालयन्ति ते ।
तान्परीप्स मनुष्येन्द्र मा नेशुः पशवस्तव ॥ ७

B3 D1.2.6 चारप्रत्याचारः; B4 सुशर्मवाक्यं चारप्रत्याचारः; B5 दक्षिणगोग्रहे सुशर्मवाक्यं; Dn2 D10–12 दक्षिणगोग्रहः; D3 दक्षिणगोग्रहे गवां ग्रहणं; D5 चारप्रचारः (followed by समासः); D7.9 सुशर्मावाक्यं; T2 सुशर्मप्रस्तानं; G2 सुशर्मा॰प्रस्थापनं; M1–3 सुशर्मागोग्रहणे (M2 om. it) यात्रानिर्णयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 B4 D6.10 29; D5m M3–5 30; D7m 28; D9 27; T G M1 31. — *S'loka no.*: G3 66.

30

1 a) M तदा राजन् (for महाराज). — b) Ś1 तथा (for तत्र).

2 b) Dn2 D11.12 ॰तां तत्र वै पुरे; S विराटनगरे सतां. — c) M (except M5) चरतां (for कुर्वतां). Ś1 तत्र (for तस्य). — d) Some MSS. महीपते; G1 महामतेः. — After 2, N (D4 om. line 2) ins.:

553* कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहा ।
आसांचक्रे सहामात्यः कुन्तीपुत्रश्च वीर्यवान् ।

[(L. 1) D5m सभायामुपविष्टोथ; D3 कीचकेषु हतेष्वेषु. — (L. 2) Ś1 B4 D2.10.12 आशां चक्रे; Cr आसांचक्रे (as in text). ❀Cc: आसामपाश्रयं प्रणयं वा ।❀ Dn1 D11m परां संभावनां चक्रे (for the prior half). Cn.s cite संभावनां. B1.3.5 D2.6 कुंतीपुत्रेषु वीर्य॰; B2 D5(m as in text).7m पांडवैर्धर्मचारिभिः; B4 कौंतेयेषु महात्मसु; Dn1 कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः; Dn2 D11.12 पांडवेषु महात्मसु; D7.8 कुंतीपुत्रस्य वीर्य॰; D11m कुंतीपुत्रे युधिष्ठिरे.]

3 a) B4 D4.8 T G2 M2.3 तत्र; D6 तस्य (for ततस्). — b) D6 वर्षस्य भरतर्षभ. — c) Ś1 B (except B4) Dn1 D1–4.8,10–12 T तद् (for तु). — d) M2–4 बहुधा (for तरसा). M1.5 मत्स्यराजस्य गोधनं. — After 3, S ins. a passage given in App. I (No. 29).

4 a) T G2 जवेन महता चैव. — b) Ś1 B1 Dn D5.8.9.11.12 गोपः. K2 B2–5 D4.6.7.10 आव्रजन्; D1 आविशन्; D3 आविशत्. D2 S गोपालाः पुरमाव्रजन् (D2 ॰माविशन्). — c) Dn D3.11.12 स दृष्ट्वा; D1.2.5m तत्रैको; D7 (m as in text) अपतन् (for अपश्यत्). B2 D1.2.4.5.10 मत्स्यराजानं (for मत्स्यराजं च). Dn2 D11.12 सु; D3 वै (for च). — d) B D5(m as in text).6.10 सिंहासनगतं प्रभुं (B2 विभुं). Cc cites अवस्कन्द्य, Cv प्रस्कन्द्य (as in text). — For 4cd, S subst.:

554 विराटनगरं प्राप्य नरा राजानमब्रुवन् ।
[G2 M3–5 नरराजानमब्रुवन् (G2 ॰ब्रवीत्).]

5 S transp. 5 and 6 (T2 transp. 5 and 6ab only). — a) Ś1 D10 वीरैः (for योधैः). — cd) B1 Dn D11.12 संवृतं; D1–3 सभ्यैश्च; D5(m as in text).6 षड्भिश्च (for सद्भिश्च). K transp. मन्त्रिभिः and पाण्डवैः. T G2 पंडितैः (for मन्त्रिभिः), and मंत्रिभिः (for पाण्डवैः). K नरर्षभ; B1 Dn D11.12 M5 महात्मभिः; D3 महाबलैः; T G2 अपि संवृतं; G1.3 M1–4 अमितौजसैः (for नरर्षभैः). — After 5, S (except T2) repeat 554* (v. l. G1.3 राजानमिदम् for नरा राजानम्).

6 For sequence of S, cf. v. l. 5. — a) D1.3 महाराज. S सभायां राजशार्दूलं. — b) T G पांडवैः सह (for राष्ट्रवर्धनम्). — c) B D6 तेब्रुवन्नुप॰; S दृष्ट्वा शीघ्रं तु गोपालाः. — d) B (except B1) D6 प्रणतास्तदा; S इदमब्रुवन्. — After 6, Dn2 D11.12 repeat 4cd (with v. l. ॰राजानं सिंहासनगतं प्रभुं).

7 Before 7, T2 G2.3 M5 ins. गोपालाः. — b) B2 च बांधवान्; G1 सपालकान्; M5 विशां पते (for सबान्ध॰). — c) S षष्टिं (G1.3 षष्टिर्) गवां सहस्राणि. — d) Dn1

तच्छ्रुत्वा नृपतिः सेनां मत्स्यानां समयोजयत् ।
रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् ॥ ८
राजानो राजपुत्राश्च तनुत्राण्यत्र भेजिरे ।
भानुमन्ति विचित्राणि सूपसेव्यानि भागशः ॥ ९
सवज्रायसगर्भं तु कवचं तप्तकाञ्चनम् ।
विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकोऽभ्यहारयत् ॥ १०
सर्वपारसवं वर्म कल्याणपटलं दृढम् ।
शतानीकादवरजो मदिराश्वोऽभ्यहारयत् ॥ ११
शतसूर्यं शतावर्तं शतबिन्दु शताक्षिमत् ।
अभेद्यकल्पं मत्स्यानां राजा कवचमाहरत् ॥ १२
उत्सेधे यस्य पद्मानि शतं सौगन्धिकानि च ।
सुवर्णपृष्ठं सूर्याभं सूर्यदत्तोऽभ्यहारयत् ॥ १३
दृढमायसगर्भं तु श्वेतं वर्म शताक्षिमत् ।
विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शङ्खोऽभ्यहारयत् ॥ १४
शतशश्च तनुत्राणि यथास्वानि महारथाः ।
योत्स्यमानाभ्यनह्यन्त देवरूपाः प्रहारिणः ॥ १५ C. 4. 1016 B. 4. 31. 17 K. 4. 33. 24

नः; $D_{4.6}$ मे (for ते). — ^{e}) K_1 T G_2 $M_{1.4.5}$ ताः; G_3 तत् (for तान्). Dn_1 S महाराज (for मनुष्येन्द्र). $Ś_1$ B_1 Dn_2 $D_{11.12}$ तान्परीप्सस्व राजेंद्र. Cv cites परीप्सस्व. ❀Ca: आस्थामभ्युगमं परीप्सुः ।❀ — ^{f}) D_2 (marg. *sec. m.*) आनेतुं; $G_{1.2}$ मा नश्यत; M मा नश्यन्; Ca.c.s मा नेशुः (as in text). M_1 reads नेशुः and नश्युः also as pāṭhāntaras. — After 7, S ins.:

555* वैशंपायनः ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां गोपालानामरिंदमः ।

8 ^{a}) S स राजा (for तच्छ्रुत्वा). D_3 S महतीं (for नृपतिः). — ^{b}) D_{5}m.$_{7.9}$ तरसा; D_8 विराटः; T G_2 मात्स्यानां. S समवाह(M_5 °चोद)यत्. — ^{c}) D_{1-3} °सहितां (for °कलिलां). Ca.v cite कलिलां. — ^{d}) D_4 पदातिजनसंकुलां. — After 8, D_8 ins.:

556* समादिश्य तदा राजा मत्स्यानां परवीरहा ।

9 ^{b}) $B_{1.3-5}$ $D_{5.6.8}$ T $G_{2.3}$ अनु-; B_2 Dn $D_{4.11.12}$ $M_{1.3.5}$ अथ; D_{1-3} वि-; G_1 अति- (for अत्र). $D_{7.9}$ °त्राणानि (for °त्राण्यत्र). Cs cites तनुत्रं; Cc तनुत्राणि (as in text). — ^{c}) S निवातानि (for विचि°). — ^{d}) $B_{2.4}$ D_{10} नृपसेव्यानि; Dn $D_{11.12}$ शूर°; $D_{1.6}$ रूप°; $D_{3.4}$ सुख°; D_8 सुखप्राह्यानि; Cc.v सूप° (as in text). D_8 भारत; Ca भागशः (as in text). — After 9, S (M_2 om. line 2) ins.:

557* पृथक्काञ्चनसंनाहान्रथेष्वश्वानयोजयन् ।
उत्कृष्य पाशान्मौर्वीणां वीराश्चापेष्वयोजयन् ।

[(L. 1) $M_{1.2.4}$ (*sup. lin.* as in text) °श्वानचोदयन्. — (L. 2) T_2 उत्क्षिप्य (for उत्कृष्य). G_2 °ष्यमाणान्वीराश्च गुणांश्चापेष्व°.]

10 M_2 om. 10. — ^{a}) Dn_2 Cnp.sp संनाहायसगर्भं; S (M_2 om.) दृढमायसगर्भं; Ca as in text. Cc.s cite वज्रायसं. — ^{b}) B_2 Dn_1 D_{10} T_2 G_2 तत्र (for तप्त-). M_3 राजा कवचमाहरत्. — ^{d}) K_2 महाबलः; B_4 $D_{4.5}$ $G_{1.3}$ अभ्यधारयत्; D_7 अस्य धार°; D_9 ह्यधार°; Ca.c.s अभ्यहा° (as in text). Cr cites अभिहारः.

11 K_1 (hapl.) om. 11. — ^{a}) $B_{3.4}$ $D_{2.5.6}$ सर्वपारशवं; D_7 (m as in text) सर्ववर्मातिगं; Ca.c as in text. Cs cites पारसवं. D_7 (m as in text) तारं (for वर्म). — ^{b}) $D_{1-3.8}$ कल्याणं पा(D_8 प)टलं; D_7m सर्वसलोहमयं; D_{10} कल्याणं च नवं; Cs as in text (cf. Ca.c.r). — ^{d}) K_2 $B_{1.2.5}$ D (except $D_{1-3.5.8}$) T G_2 मदिराक्षः. B_4 $D_{4.5.7.9}$ $G_{1.3}$ अभ्यधा°.

☞ The sequence of st. 11–14 in D_{1-3} is 11, 13, 12^{cd}, 12^{ab}, 14; in T G $M_{1.4.5}$ 11, 13, 14, 12; in M_2 11, 13^{ab}, 12 (om. 13^c–14^d); in M_3 11, 13, 14^{cd}, 12, 14^{ab}.

12 For sequence in D_{1-3} S, cf. v. l. 11. — ^{a}) Dn_1 D_{10} शतसूर्य-. Ca cites शतसूर्यं. — ^{b}) D_4 शतदंष्ट्रं; D_6 T_1 $G_{1.3}$ M_4 शतबिंदुं; $D_{7.9}$ सतारं च; D_8 शतबिंबं; M_5 शतचंद्रं (for शतबिंदु). Cs cites बिन्दुः. M_5 च भानुमत् (for शताक्षिमत्). — ^{c}) S अवध्य° (for अभेद्य°). $Ś_1$ Dn_1 $D_{1-4.7.9}$ मत्स्यस्य; $D_{3.10}$ मत्स्यश्च; T G_2 मात्स्यानां. — ^{d}) $Ś_1$ $D_{1-4.7}$ राज्ञः (for राजा). $D_{7.10}$ आहरन्; $G_{1.3}$ आवहत्. D_8 कवचं च समाहरत्.

13 For sequence in D_{1-3} S, cf. v. l. 11. — ^{a}) D_{1-4} पद्मानां; Ca.s पद्मानि (as in text). — ^{b}) K Dn_2 $D_{3.4.7.8}$ शत-; D_2 सुख-; $M_{1.2}$ गतं; Cn.s शतं (as in text). — M_2 om. 13^c–14^d. — ^{c}) S (except M_3; M_2 om.) सृष्टहाटकपर्यंतं. — ^{d}) $D_{4.5.7.9}$ $G_{1.3}$ °भ्यधारयत्.

14 For sequence in D_{1-3} S, cf. v. l. 11. — $D_{4.8}$ om. (hapl.) 14; M_2 also om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) $Ś_1$ Dn D_{10-12} च (for तु). — ^{b}) $Ś_1$ श्वेतवर्म. Cc cites श्वेतं. S (M_2 om.) श्वेतं रुक्मपरिष्कृतं. — ^{d}) Cv संख्यः (for शङ्खः). $D_{5.7.9}$ $G_{1.3}$ °भ्यधारयत्.

15 ^{a}) S ततो नानातनु°. — ^{b}) Dn_1 D_{10} यथास्वं ते;

C. 4. 1016 B. 4. 31. 17 K. 4. 33. 25 सूपस्करेषु शुभ्रेषु महत्सु च महारथाः ।
पृथक्काञ्चनसंनाहात्रथेष्वश्वानयोजयन् ॥ १६
सूर्यचन्द्रप्रतीकाशो रथे दिव्ये हिरण्मयः ।
महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छिश्रिये तदा ॥ १७
अथान्यान्विविधाकारान्ध्वजान्हेमविभूषितान् ।
यथास्वं क्षत्रियाः शूरा रथेषु समयोजयन् ॥ १८
अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं जघन्यजम् ।
कङ्कबल्लवगोपाला दामग्रन्थिश्च वीर्यवान् ।
युध्येयुरिति मे बुद्धिर्वर्तते नात्र संशयः ॥ १९
एतेषामपि दीयन्तां रथा ध्वजपताकिनः ।
कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि च ।
प्रतिमुञ्चन्तु गात्रेषु दीयन्तामायुधानि च ॥ २०
वीराङ्गरूपाः पुरुषा नागराजकरोपमाः ।
नेमे जातु न युध्येरन्निति मे धीयते मतिः ॥ २१
एतच्छ्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः ।
शतानीकस्तु पार्थेभ्यो रथान्राजन्समादिशत् ।

D6 यथार्हं ते; D8 स्वानि स्वानि; Ca यथास्वानि (as in text). S स्वानि स्वान्यत्र क्षत्रियाः (T G2 स्वानि नराधिपाः; G1 स्वान्यत्र पार्थिवाः). — D8 (hapl.) om. 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) Ś1 B1. 3. 5 Dn1 D11m °माना अनह्यंत; Dn2 D11. 12 °नाभ्यवहरन्; D1–3 °ना ह्यनह्यंत; D4 °नास्त्वनह्यंत; D5 नान्यनह्यंत; D6 °ना ह्यनह्यंत; D9 °नापिनह्यंत; D10 °नावनह्यंत; S युयुत्सवोभ्य(M1–3 °भ्व)पद्यंत (G1. 3 °वर्तंत). Cnp cites अभ्यनह्यन्त (as in text). — ^{d}) Dn2 D11. 12 घोररूपाः; S देवकल्पाः.

16 D8 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) K D2 सूपस्कारेषु; D1 अयस्का°; D4. 6 S (except T2) सोपस्क°; Ca. c. s सूप° (as in text). D7. 9 शुक्लेषु (for शुभ्रेषु). — ^{b}) D1–3 सहस्रं (for महत्सु). S म(M3 बृ)हत्सु समलंकृतान् (G1. 3 °कृताः). — ^{c}) D2. 3 पृथु-; D5 m. 9 घृत-; D7 घृतं; G1. 3 M1. 2. 4 बृहत् (for पृथक्). D1–3. 5. 7. 9 °संनाहा. — ^{d}) G1 M1. 2. 5 अचोदयन्; G3 अयोधयन्.

17 ^{a}) Ś1 B D (except D10) S सूर्यचंद्र(T G2 चंद्रसूर्य)प्रतीकाशे (T1 G M1–4 °शं). — ^{b}) Ś1 B D (except D5) °ण्मये. S मणिहेमविभूषितं (M5 °तः). — ^{c}) D7. 9 महानुभावे; S महाप्रमाणं; Ca. r महानुभावः (as in text). S (except G3) मात्स्यस्य. — ^{d}) S (except T1 M5) ध्वजम्. B1 Dn2 D3. 11. 12 T2 M2. 3 उच्छ्रियते; T1 G1. 3 M1. 4 उच्छ्रयते; G2 उच्छ्रीयते; Cn. s उच्छिश्रिये (as in text). T G M1–4 रथे (for तदा). M5 ध्वजः सिंहः समुच्छ्रितः.

18 ^{a}) D4. 8 तथा (for अथ). S ध्वजान्बहुविधाकारान्. — ^{b}) B (except B4) D (except D6) ध्वजान्हेमपरिष्कृ(or ष्कृ)तान्; S सौ(G1 M4 वि-; M1–3 सु)वर्णान्हेममालिनः. — After 18^{ab}, M5 ins.:

558* वाजिनो विविधांश्चैव तप्तकाञ्चनभूषणान् ।

— ^{d}) Ś1 (*sup. lin.* as in text) यथास्वं (for रथेषु). — After 18, S ins.:

559* रथेषु युज्यमानेषु कङ्को राजानमब्रवीत् ।
मयाप्यस्त्रं चतुर्मार्गमवाप्तमृषिसत्तमात् ।
दंशितो रथमास्थाय पदं निर्यास्म्यहं गवाम् ।
अयं च बलवाञ्छूरो वल्लो दृश्यतेऽनघ ।
गोसंख्यमश्वबन्धं च रथेषु समयोजय ।　　[5]
नैते न जातु युध्येयुर्गवार्थमिति मे मतिः ।

[(L. 2) G1. 3 मयोपात्तं; M1 मया व्यक्तं (for मयाप्यस्त्रं). — (L. 3) M1 रथमास्थाय पदवीमनुयास्याम्यहं गवां. — (L. 4) G1. 3 M2. 3 शूद्रो (for शूरो). — (L. 5) T1 G2 अश्वसंख्यं; G3 अश्वपालं. T G संयोजय रथेषु वै (for the posterior half). — (L. 6) Cf. 21^{cd} and v. l. M3 इति मे धीयते मतिः (for the posterior half).]

19 Before 19, S ins. वैशं°. — ^{a}) S (except M1–3) मात्स्यो. — ^{b}) Ś1 B1 Dn2 D11m. 12 T2 जघन्यकं. — ^{c}) T G कंकश्च वलल: सूतो (T2 G1 सूदो); M कंको वललगोपालौ. — After 19^{cd}, D8 T1 ins.:

560* तन्तिपालश्च गोसंख्यो य एतत्पुरुषर्षभाः ।

On the other hand, T2 G read 21^{ab} after 19^{cd}; while T1 reads it after 560*. — ^{e}) D10 transp. मे and बुद्धिः.

20 20^{cd} = 24^{ab}. — ^{c}) Ś1 B1. 2. 5 D11. 12 च (for वि-). — ^{d}) B2 transp. दृढानि and मृदूनि. M2 मृदूनि (for दृढानि). Dn2 D11. 12 सु- (for the first च). D4 बहूनि; D6 शुभानि; T G लघूनि; M2 गुरूणि (for मृदूनि). — D8 (hapl.) om. 20^{e}–24^{b}; Ś1 K (? hapl.) om. 20^{ef}. — ^{f}) D1. 2 अपि (for च).

21 D8 om. 21 (cf. v. l. 20). T1 reads 21^{ab} after 560*, T2 G after 19^{cd}. — ^{a}) T1 G2 शूराश्च वीरपुरुषाः; T2 शूराः सुरूपाः पु°; G1. 3 शूराः सुवीराः पु°; M3–5 वीरांगरागाः पु°. — ^{c}) D10 मन्ये (for नेमे). S (except T2 G1 M5) transp. जातु and न. Ś1 B3. 4 Dn2 D1. 2. 4. 5. 11. 12 G1 M1. 4. 5 युध्येयुर्; D10 युध्यंति. D7. 9 त इमे जातु युध्येरन्.

सहदेवाय राज्ञे च भीमाय नकुलाय च ॥ २२
तान्प्रहृष्टास्ततः सूता राजभक्तिपुरस्कृताः ।
निर्दिष्टान्नरदेवेन रथाञ्शीघ्रमयोजयन् ॥ २३
कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि च ।
विराटः प्रादिशद्यानि तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
तान्यामुच्य शरीरेषु दंशितास्ते परंतपाः ॥ २४
तरस्विनश्छन्नरूपाः सर्वे युद्धविशारदाः ।
विराटमन्वयुः पश्चात्सहिताः कुरुपुंगवाः ।
चत्वारो भ्रातरः शूराः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ॥ २५
भीमाश्च मत्तमातङ्गाः प्रभिन्नकरटामुखाः ।
क्षरन्त इव जीमूताः सुदन्ताः षष्टिहायनाः ॥ २६
स्वारूढा युद्धकुशलैः शिक्षितैर्हस्तिसादिभिः ।
राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ॥ २७
विशारदानां वश्यानां हृष्टानां चानुयायिनाम् ।　C. 4. 1032 B. 4. 31. 33 K. 4. 33. 47

---

22 D_{8} om. 22 (cf. v. l. 20). — Before 22, S (except M_{3}) ins. वैशं°. — ^{a}) D_{6} एवं (for एतत्). D_{5} वचनं (for नृपतेर्). S तच्छ्रुत्वा नृपतेर्वाक्यं. — G_{1} om. 22^{b}–23^{a}. — ^{b}) D_{5} राज्ञस्; S शीघ्रं (for वाक्यं). — ^{c}) $D_{4.7.9}$ पांडवेभ्यो; D_{10} च पार्थे°; S (G_{1} om.) स पार्थे°. Ca cites पार्थेभ्यः. — ^{d}) Ś1 D_{8} राजा (for राजन्). T_{1} रथान्राजाज्ञयादिशत्. — ^{ef}) B D (except Dn_{1} $D_{1.2}$; D_{8} om.) transp. राज्ञे च and भीमाय. $M_{1.2}$ राज्ञेपि.

23 D_{8} om. 23 (cf. v. l. 20); G_{1} om. 23^{a} (cf. v. l. 22). — ^{a}) B (except B_{4}) D_{5} ते (for तान्). Ś1 K B_{3-5} Dn_{2} $D_{4.8.11.12}$ प्रहृष्टान्; B_{2} D_{6} प्रदिष्टास्. Ś1 तदा (for ततः). B_{3} $D_{1.2}$ शूरा (for सूता). T G_{2} तान्दृष्ट्वा सहसा सूता; G_{3} M ते वीराः सिंहविक्रांता. — ^{b}) Ś1 K राजभक्तिपुरःसराः; B_{2} D_{6} °परायणाः; G_{3} M बलवंतो मनस्विनः. — G_{3} repeats 23^{ab} (with v. l. as in T G_{2}). — ^{c}) Ś1 K B (except B_{4}) Dn D_{10-12} T G निर्दिष्टा; D_{8} निसृष्टान्; M संदिष्टा. $D_{4.7.9}$ निर्दिष्टा(D_{7} °ष्टां)स्तरसा राज्ञा. — ^{d}) $G_{1.3}$ शीघ्रान्.

24 D_{8} om. 24^{ab} (cf. v. l. 20). — 24^{ab} = 20^{cd}. — ^{b}) Ś1 $B_{1.3.5}$ Dn_{1} $D_{1.2.7.9.10}$ transp. दृढानि and मृदूनि. D_{6} गूढानि (for दृढानि). G_{3} लघूनि (for मृदूनि). K समृदूनि दृढानि च; Dn_{2} $D_{8.11.12}$ मृदूनि सुदृढानि च; T G_{2} नवानि च लघूनि च; G_{1} सारवंति दृढानि च; M नवानि रुचिराणि च. — Dn_{1} (hapl.) om. 24^{c}–25^{b}. — ^{c}) T G प्रददौ (for प्रादिशद्). $D_{4.5}$ $G_{1.3}$ तानि; M राजा (for यानि). — ^{d}) D_{2} T_{1} G_{2} °क्लिष्टकारिणां. — After 24^{cd}, T_{1} ins.:

561* तानि ते प्रतिगृह्याशु समनह्यन्त पाण्डवाः ।
वीराश्च सिंहविक्रान्ता बलवन्तो मनस्विनः ।

— ^{e}) B_{4} D_{10} आ(B_{4} अ)मुंचन् (for आमुच्य). M तानि ते प्रतिगृह्याशु (= prior half of line 1 of 561*). — ^{f}) M संनह्यंत (for दंशितास्ते). T G महारथाः (for परंतपाः). — After 24, N (except Dn_{1} D_{10}) ins.:

562* रथान्हयैः सुसंपन्नानास्थाय च नरोत्तमाः ।
निर्ययुर्मुदिताः पार्थाः शत्रुसंघावमर्दिनः ।

[(L. 2) $D_{1-5.7-9}$ °संघातमर्दिनः (D_{8} °ताः; $D_{7.9}$ °र्दना:).]

25 Dn_{1} om. 25^{ab} (cf. v. l. 24); Ś1 transp. 25^{ab} and 25^{cd}. — ^{a}) $D_{7.9}$ (both marg. as in text) चानु° (for छन्न°). — ^{b}) S सर्वशस्त्रविशारदाः. — After 25^{ab}, Dn_{2} $D_{11.12}$ S ins.:

563* रथान्हेमपरिच्छिन्नानास्थाय च महारथाः ।
[S °परिष्कारान्समास्था(M_{1-3} °दा)य महा°.]

S cont.:

564* पाण्डवा निर्ययुर्हृष्टा दंशिता राजसत्तमाः ।

— ^{c}) $B_{1.2.5}$ Dn D_{10-12} पार्थाः; D_{4} सर्वे (for पश्चात्). — ^{d}) D_{4} समेताः (for सहिताः). Ś1 Dn_{2} $D_{5.11.12}$ कुरुनंदनाः. — ^{f}) M_{5} सर्वे चेंद्रपराक्रमाः. — After 25, S ins.:

565* दीर्घाणां च दृढानां च धनुषां ते यथाबलम् ।
उत्कृष्य पाशान्मौर्वीणां वीराश्चापेष्वयोजयन् ।
ततः सुवाससः सर्वे ते वीराश्चन्दनोक्षिताः ।
चोदिता नरदेवेन क्षिप्रमश्वानचोदयन् ।
ते हया हेमसंछन्ना बृहन्तः साधुवाहिनः । [5]
चोदिताः प्रत्यदृश्यन्त पक्षिणामिव पङ्क्तयः ।

[(L. 1) $G_{1.3}$ च (for ते). — (L. 3) G_{3} वीराश्चंदनरूषिताः (for the posterior half). — (L. 6) T G_{2} पत्रिणां (for पक्षि°).]

26 ^{a}) S भीमरूपाश्च मातंगाः. — ^{b}) M_{1}m. $_{2-4}$ प्रभिन्नकटसंकुलाः. — S transp. 26^{cd} and 27^{ab}. — ^{c}) B_{4} वर्षंत (for क्षरन्त). Dn_{1} D_{7} क्षरंतश्चैव (D_{7} °त इव) नागेंद्राः (D_{7}m वर्षंत इव पर्जन्याः). — ^{d}) Ś1 K_{2} $D_{1-3.5.6}$ सुदांताः; D_{4} मदांधाः; D_{10} कुंजराः. D_{10} S षाष्टि°.

27 S transp. 26^{cd} and 27^{ab}. — ^{a}) B_{4} Dn_{2} $D_{1.3.4.6.10-12}$ T_{2} Cr आरूढा. — ^{b}) B_{4} Dn_{1} शिक्षिता. K हस्तिपालकैः; D_{6} गजसादिभिः. S महामात्राधिरोहणैः (T G_{2} M_{1} °रोहिताः; M_{1}m °रोहणैः). — ^{d}) Ś1 $D_{1.2}$ चरंत; T_{1} G M_{1-4} क्रमंत; M_{5} क्षरंत (for चलन्त). — After 27, the sequence in S is 30^{cd}, 30^{ab}, 29^{cd},

C. 4. 1033 B. 4. 31. 33 K. 4. 33. 48 अष्टौ रथसहस्राणि दश नागशतानि च ।
षष्टिश्चाश्वसहस्राणि मत्स्यानामभिनिर्ययुः ॥ २८
तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरतर्षभ ।
संप्रयातं महाराज निनीषन्तं गवां पदम् ॥ २९
तद्बलाग्र्यं विराटस्य संप्रस्थितमशोभत ।
दृढायुधजनाकीर्णं गजाश्वरथसंकुलम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

वैशंपायन उवाच ।
निर्याय नगराच्छूरा व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
त्रिगर्तानस्पृशन्मत्स्याः सूर्ये परिणते सति ॥ १
ते त्रिगर्ताश्च मत्स्याश्च संरब्धा युद्धदुर्मदाः ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोषु गृद्धा महाबलाः ॥ २
भीमाश्च मत्तमातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः ।

---

28 and 29^{ab}.

28 For sequence of S cf. v. l. 27. — ^{a}) Ś1 K2 Dn1 D9 मुख्यानां; B D8. 10 वंश्यानां; Dn2 D11. 12 देश्यानां; D1. 3 वन्यानां; D2 मत्स्यानां; D6 हृष्टानां; T2 अश्वानां; G3 वीराणां; M1 मर्त्यानां. — ^{b}) D1–3 धृष्टानां; D6 चश्यानां; D10 पृष्टानां. Dn1 चारुजीविनां; D8 चानुगामिनां. S प्रकृ(M °हृ)ष्टानां तदा नृप. — After 28^{ab}, S ins.:

566* विंशतिस्तु सहस्राणि नराणामनुयायिनाम् ।
[T1 G1. 3 द्वाविंशति- (for विंशतिस्तु).]

— ^{e}) S विंशच्छा(M3 °त्य)श्वसह°. — ^{f}) B2 मत्स्यानामग्रतो ययुः; Dn2 D11. 12 °नामपि निर्ययुः; D4. 5 पदाता लक्षसंमिताः; T G मा(G1. 3 म)त्स्यानां त्वरितं (G1 °ता) ययुः; M म(M1. 2 मा)त्स्यं तमनुयायिरे (M1 °नः, but marg. °रे); Crp (Sr.) पत्तिकोटी च भारत; Cr as in text. — After 28, D1–3. 7. 8 ins.:

567* पूर्णे शतसहस्रे द्वे पदातीनां च भारत ।

D7 cont.: D5. 9 ins. after 28:

568* एतद्बलमपर्यन्तं मत्स्यानामभिनिर्ययौ ।

29 ^{b}) S (except M5) °भेतीव भारत. — After 29^{ab}, S ins.:

569* वसन्ते बहुपुष्पाढ्यं काननं चित्रितं यथा ।
[M3 लसंते (for वसन्ते). G1 पत्रपुष्पाढ्यं.]

— For sequence in S, cf. v. l. 27. — K om. 29^{c}–30^{b}. — ^{c}) Ś1 प्रयातं च; B4 D1. 2 संप्रयांतं; D8 तत्प्रयातं; S तं प्रयांतं; Cr तं प्रयातं. Ś1 B D (except Dn2 D4. 11. 12) तदा राजन्; T2 G1. 3 महाराजं. — ^{d}) Ś1 B1. 2. 4 Dn D1–3. 9–12 G निरीक्षंतं; D7m निरीषंतं; D8 अन्विष्यन्न; T2 अन्विषंतं; M5 जिहीषंतं; Crp (Dev.) निनीषन्तं; Crp (Cat.) निनीषं तं; Crp (Sr.) निनीषंस्तं; Ca. c निनीषंतं (as in text).

30 For sequence in S, cf. v. l. 27. — K om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — ^{b}) D7. 9 प्रस्थितं समशोभत; S शक्रस्येव तदा बभौ. — After 30^{ab}, Ś1 repeats 29^{cd} (with v. l. तदा राजन् for महाराज, and ईक्षमाणं for निनीषन्तं). — ^{c}) Ś1 °समाकीर्णं; D4. 8 °ध्वजाकीर्णं; D6 °ध्वजानीकं; D10 हृष्टपुष्ट°. — ^{d}) B3 रथनागाश्वसंकुलं; D9 S रथाश्वगज(M1 °जन)संकुलं.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K गोग्रह; B Dn D4–9 दक्षिणगोग्रह (D9 °ग्रहणं); T1 G3 M4 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B Dn2 D1–4. 8. 11. 12 M4 सेनानिर्याणं (*or* °णः); D5. 10 विराटनिर्याणं; T2 G2 सुशर्माणं प्रति विराटनिर्गमनं; M1–3 सुशर्मागोग्रहणे सेनानिर्याणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 D6. 10 30; D3. 5 31: D7 29; S 32 (M2–5 31). — *S'loka no.:* D1 36; G3 51.

31

1 ^{a}) Ś1 K B4 D2. 3 T1 G2 निर्ययुर्. D4 वीरा; M5 तूर्णं (for शूरा). — M4 om. 1^{c}–2^{b}. — ^{c}) T G मात्स्याः — After 1, M2 ins.:

569* त्रिगर्ता अस्पृशन्मात्स्यान्पूर्वमेव महारथाः ।

2 M4 om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — ^{a}) Dn2 D11. 12 T G त्रिगर्ताश्चापि (T2 °श्चैव) (for ते त्रिगर्ताश्च). T G1. 2 मात्स्याश्च. — ^{b}) K2 °ब्धा युधि दुर्मदाः; S (M4 om.) व्यूढानीकाः प्रहारिणः (= 1^{b}). — ^{c}) T G M3 अभिवर्तते; M1. 2 °वर्धते; M4. 5 अभ्यवर्तत. — ^{d}) D7. 9 गव्यां; Cv गोषु (as in text). K1 Dn D12 G2 M1. 2 गृध्रा; D2 T1 G1. 3 गृध्ना; Ca. c. v गृद्धा (as in text).

3 ^{b}) B2 Dn D1–4. 7. 11. 12 °नोदिताः; D8 °घाणवः.

ग्रामणीयैः समारूढाः कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३
तेषां समागमो घोरस्तुमुलो लोमहर्षणः ।
देवासुरसमो राजन्नासीत्सूर्ये विलम्बति ॥ ४
उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्रज्ञायत किंचन ।
पक्षिणश्चापतन्भूमौ सैन्येन रजसावृताः ॥ ५
इषुभिर्व्यतिसंयद्भिरादित्योऽन्तरधीयत ।
खद्योतैरिव संयुक्तमन्तरिक्षं व्यराजत ॥ ६
रुक्मपृष्ठानि चापानि व्यतिषक्तानि धन्विनाम् ।
पततां लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्यताम् ॥ ७
रथा रथैः समाजग्मुः पादातैश्च पदातयः ।
सादिभिः सादिनश्चैव गजैश्चापि महागजाः ॥ ८
असिभिः पट्टिशैः प्रासैः शक्तिभिस्तोमरैरपि ।
संरब्धाः समरे राजन्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ९
निघ्नन्तः समरेऽन्योन्यं शूराः परिघबाहवः ।
न शेकुरभिसंरब्धाः शूरान्कर्तुं पराङ्मुखान् ॥ १०
क्लृप्तोत्तरोष्ठं सुनसं क्लृप्तकेशमलंकृतम् । C. 4. 1047 B. 4. 32. 12 K. 4. 34. 13

— ^{c}) G1.3 रमणीयैः; G2 M4.5 ग्रामणेयैः.

4 ^{a}) B3 D5 तु (D5 स) समरः; Crp (Sr̥.) तु समयः; Ca.r समागमः (as in text). — ^{b}) A few MSS. तुमलो. Ś1 B4 S (except M3) रोम° (for लोम°). — After 4^{ab}, N ins.:

570* घ्नतां परस्परं घोरो यमराष्ट्रविवर्धनः ।

[D1.3.10 परस्परो. Ś1 तत्र; B1.5 Dn2 D4.11.12 घोरं; B3 m.4 Dn1 D1.3.5 राजन्; D5 m.7.9 रौद्रो. Dn2 D4.11.12 °वर्धनं.]

— ^{d}) Ś1 K विलंबिते; B1.3–5 Dn1 D4.5.7.9 Cn अवलंबति; B2 D6 अवलंबिनि; Dn2 D1.3.8.11.12 विलंबिनि. — After 4, N M5 (om. line 1) ins.:

571* पदातिरथनागेन्द्रहयारोहबलौघवान् ।
अन्योन्यमभ्यापततां निघ्नतां चेतरेतरम् ।

[(L. 1) Ś1 K °हयानीकबलौ°. — (L. 2) M5 शूराणां (for अन्योन्यम्) Dn D1–3.12 अभ्यपततां; M5 युध्यमानानां; Cv अभ्या° (as above). D5.6 M5 om. च.] Thereafter M5 reads 7^{ab}.

5 ^{a}) B4 G2 भूमौ; G1.3 भीमं (for भौमं). — ^{b}) K1 B D (except D2.3.7.8) T M1.2 प्राज्ञायत.

6 ^{a}) D4.7–9 इषूणां (for इषुभिर्). B1–3 Dn1 D5.6.10.11 m T2 Cc.r व्यतिसर्पद्भिः; B4.5 संपतद्भिश्च; Dn2 D11.12 चापतद्भिश्च; D2 खे संपतद्भिः; D4 अभिसंपातैः; D7–9 अभि(D8 °ति)संपाते; T1 G2 व्यतिषंगद्भिः; Ca व्यतिसंयद्भिः (as in text). Crp (Dev.) cites संयद्भिः. — ^{c}) T1 G2.3 M4.5 संपृक्तम्; T2 M1–3 संवृत्तम्; G1 संवीतम् (for संयुक्तम्). — ^{d}) D7 (marg. *sec. m.* as in text).9 विराजते; G1.3 अराजत. — After 6, D4.8 ins.:

572* रुक्मपुङ्खैः सुतीक्ष्णाग्रैर्वज्राग्निसदृशप्रभैः ।

7 M5 reads 7^{ab} after 571* (cf. v. l. 4). — ^{b}) K B1.2.5 D (except D1–3; D7 before corr.) M5 व्यतिषिक्तानि; Cv व्यभिष°; Ca.c.s व्यतिष° (as in text). T G M1–4 विचेरु(M1.4 °रेजु; M2.3 °रेचु)र्विद्युतो यथा. — ^{c}) D1.3 यततां; S नदतां (T G2 °र्दतां); Ca.c.v पततां (as in text). — ^{d}) D6 T M सव्यं दक्षिण°.

8 ^{a}) Ś1 transp. रथाः and रथैः. — ^{b}) Ś1 B4 Dn1 D1–4.7.8.10 पदातै(D4 °ता)श्च; T G पत्तयश्च; M पत्तिभिश्च. D4 T1 G पदातिभिः. — ^{c}) Dn1 D1.3.4.10 transp. सादिभिः and सादिनः. B1.3.4 Dn2 D4.11.12 T2 चापि; T1 G M जग्मुर् (for चैव). — ^{d}) Ś1 B2 D5 एव (for अपि). — After 8, T1 ins.:

573* रथिनः सादिनश्चात्र संप्रहारमकुर्वत ।

9 ^{a}) K1 D2 T2 पट्टिसैः; B5 मुषलैः; D4 पट्टिभिः; T1 G M5 पट्टसैः; M4 पट्टशैः. B1.5 D3 प्राशैः; D5 m.7.9 शूलैः; D10 पाशैः; T G2 M1 चैव; G1.3 M2–4 चापि. — ^{b}) B5 पट्टिशैस् (for शक्तिभिस्). D5 (m as in text) मुशलैर् (for तोमरैर्). M5 इषुभिस्तोमरांकुशैः. — ^{c}) S योधा (M1–4 यौधा; M5 शूरा) (for राजन्). — After 9, D4 ins. (cf. line 2 of 577*):

574* अन्तरिक्षे गतिर्येषां ददृशुश्चापि वध्यताम् ।

10 ^{a}) T2 G2 निर्जघ्नुः (for निघ्नन्तः). — ^{b}) T1 G M4.5 हृष्टाः; T2 हृष्टा (for शूराः). G1.3 परिघपाणयः. — D3 om. 10^{c}–14^{d} with 577*. — ^{c}) B2.3 Dn2 S अतिसंरब्धाः; D1 °रब्धान्; D3.10 अभिसंक्रुद्धाः. — ^{d}) Dn2 D8.9 S (except M3.5) शूराः; D4 कर्तुं. D4 कांश्चित् (for कर्तुं). T G2 पराभवं; G1.3 M2 पराङ्मुखं. — After 10, D4 reads 15^{abcd}, 580*, 15^{ef}, 16–19; then follows passage No. 30 of App. I; and finally 11, 12 etc.

11 D3 om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) B1.5 Dn2 D10–12 कृत्तोत्त°; B2.4 Dn1 D5 दष्टोत्त°; D4 कृष्टोत्त°; D7 (before corr.) क्लिप्तोत्तरीयं; D9 क्लृप्तोत्तरीयं; S रक्ताधरोष्ठं; Cc दंतोत्तरोष्ठं (sic); Ca (cf. Cv) क्लृप्तोत्तरोष्ठं (as in text). — ^{b}) B1.2.5 Dn D10–12 कृत्तकेशम्; D4 क्लिष्टकेशम्; Cc.r.v क्लृप्तकेशम् (as in text). S (except M2.3)

C. 4. 1048
B. 4. 32. 13
K. 4. 34. 13

अदृश्यत शिरश्छिन्नं रजोध्वस्तं सकुण्डलम् ॥ ११
अदृश्यंस्तत्र गात्राणि शरैश्छिन्नानि भागशः ।
शालस्कन्धनिकाशानि क्षत्रियाणां महामृधे ॥ १२
नागभोगनिकाशैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
आकीर्णा वसुधा तत्र शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ १३
उपशाम्यद्रजो भौमं रुधिरेण प्रसर्पता ।
कश्मलं प्राविशद्घोरं निर्मर्यादमवर्तत ॥ १४
शतानीकः शतं हत्वा विशालाक्षश्चतुःशतम् ।
प्रविष्टौ महतीं सेनां त्रिगर्तानां महारथौ ।
आर्च्छेतां बहुसंरब्धौ केशाकेशि नखानखि ॥ १५
लक्षयित्वा त्रिगर्तानां तौ प्रविष्टौ रथव्रजम् ।
जग्मतुः सूर्यदत्तश्च मदिराश्वश्च पृष्ठतः ॥ १६

क्लृप्तश्मश्रुस्वलंकृतं. — ^{cd}) Dn1 om. 11^{cd}. Ś1 K D7.9 transp. शिरश्छिन्नं and रजोध्वस्तं. D4 रथोपस्थे; G2 रजोध्यस्तं (for रजोध्वस्तं). Dn2 D11.12 सुकुंडलं. G1.3 रजोभिर्ध्वं(G3 °विध्व)स्तकुंडलं; M1.4 अनेकं हेमकुंडलं.

12 D8 om. 12 (cf. v. l. 10). — ^{a}) B D5–7.9 अदृश्यंत च; D1.8.10 °श्यंतात्र; D4 °श्यन्नथ; S दृश्यंते तत्र (T2 सर्व°). — ^{b}) G1.3 M (except M3) वीरैश्च (for शरैश्च). Dn2 D11.12 सर्वशः; D4.8 अनेकशः (for भागशः). — ^{c}) Ś1 Dn1 शालस्कंद°; K सालस्कंद°; S सालस्कंध°.

13 D8 om. 13 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D1.2 तु (for च). Ś1 K नामभोगप्रती(Ś1 °निरा)काशैः; Cs as in text. — ^{c}) N (except K1; D8 om.) आस्तीर्णा. K3 Dn1 D7.9 भाति (for तत्र). — After 13, N (D8 om.) ins.:

575* रथिनां रथिभिश्चात्र संप्रहारोऽभ्यवर्तत ।
सादिभिः सादिनां चात्र पादातानां पदातिभिः ।

[(L. 2) D4 रथिभिः (for सादिभिः). D6.10 transp. सादिभिः and सादिनां. B Dn1 D1.2.5.7 चापि; Dn2 D6.8.9.11.12 चैव; D4 तत्र (for चात्र). Ś1 B Dn D1.2.7–9.11.12 पदातीनां; K2 D4.10 पदातानां. D4 तथा हयैः (for पदातिभिः).]

On the other hand, S ins. after 13:

576* यथा वा वाससी श्लक्ष्णे महारजतरञ्जिते ।
बिभ्रती युवती श्यामा भाति तद्वद्वसुंधरा ।

[(L. 1) G2 M2.3 महाराजत°. — (L. 2) G3 विभूषितवती श्यामा. G1 transp. भाति and तद्वद्.]

14 D8 om. 14 (cf. v. l. 10). — ^{a}) Ś1 B1–3.5 D2.5.6.8–12 T2 G1 M4.5 उपाशाम्यद्; B4 उपशांतं. K2 B4 G2 भूमौ (for भौमं). — ^{b}) D4 Cv प्रवर्तता; S प्रवर्षता; Ca.vp प्रसर्पता (as in text). — ^{c}) G2 कर्दमं (for कश्मलं). B4 Dn1 D5.6.10 चाविशद्; D1.2.9 चाभवद् (for प्रावि°). Cn.s cite आविशत्. D4.8 तेषां तु युध्यतामेवं. — After 14, N (D8 om.; for D4 see below) ins.:

577* उपाक्रोशंस्तदान्योन्यं शरैर्गाढं प्रचोजिताः ।
अन्तरिक्षे गतिर्येषां दर्शनं चाप्यरुध्यत ।,

thereafter *repeating* 10 (with v. l. similar to those as at 10).

[(L. 1) Ś1 K Dn1 उपाविशन्ना(K1 °द्र)हृष्यमानः (Dn1 °हसंतः; cf. Cc.n.r.s); D1.2.4m.7(m as above).8 उपादृश्यंत उन्मत्ताः; D9 °शंस्तदोन्मत्ताः. Ca.n.s cite उपाविशन्, Cc उपाक्रोशन् (as above). Dn2 D11(m as above).12 प्रयोजिताः; D7.9.10 प्रचोदिताः; Cc.n.s.v as above. — (L. 2) Ś1 K1 चाप्यबध्यत; K2 °विध्यत; Dn2 D10–12 चाभ्य(D10 °प्य)वर्तत; D1 °पद्यत; D2 चापि युध्यतां; D8 नावदृश्यते (for चाप्यरुध्यत). Cc.rp cite अवर्तत, Cr.cp अरुध्यत (as above).]

D4, which om. 577*, ins. after 14 (cf. 19^{cd}):

578* उपानिघ्नंत सुभृशं गोषु गोवृषभा इव ।,

followed by 582* (cf. v. l. 19); then follow 20, 21 etc. — On the other hand, S ins. after 14:

579* युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितस्तदा ।
व्यूहं कृत्वा विराटस्य अन्वयुध्यत पाण्डवः ।
आत्मानं श्येनवत्कृत्वा तुण्डमासीद्युधिष्ठिरः ।
पक्षौ यमौ च भवतः पुच्छमासीद्वृकोदरः ।
सहस्रं न्यहनत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनः सुसंक्रुद्धः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
द्विसाहस्रं रथान्वीरः परलोकं प्रवेशयत् ।
नकुलस्त्रिशतं जघ्ने सहदेवश्चतुःशतम् ।

15 For sequence of D4, cf. v. l. 10. B2 om. 15; K2 M3 om. 15^{ab}. — ^{a}) Ś1 शतानीकबलं (for °कः शतं). T G2 जघ्ने (for हत्वा). — ^{b}) Dn2 D11.12 T2 मदिराक्षः; T1 G M (M3 om.) मदिराश्वः (for विशा°). Ś1 चतुश्शतौ (for चतुःशतम्). — ^{d}) D5m S (except M1.5) °बलौ (G1 °बलः) (for °रथौ). — After 15^{cd}, N G3 ins.:

580* तौ प्रविश्य महासेनां बलवन्तौ यशस्विनौ ।

[B5 Dn1 D11m प्रविष्टौ (for प्रविश्य). D4 प्रविश्य तु महा°; D7.9 अप्रतर्क्यबलौ वीरौ; G3 प्रविष्टौ महतीं सेनां. G3 त्रिगर्तानां (for बलवन्तौ). Ś1 G3 महाबलौ; K D4.6 तरस्विनौ; B1.3.5 Dn1 D5m.7.9.11.12 मन° (for यश°).]

— ^{c}) D9 T G M1.2.4.5 आर्छेतां; M3 आच्छिद्य; Crp

विराटस्तत्र संग्रामे हत्वा पञ्चशतान्रथान् ।
हयानां च शतान्यत्र हत्वा पञ्च महारथान् ॥ १७
चरन्स विविधान्मार्गान्रथेषु रथयूथपः ।
त्रिगर्तानां सुशर्माणमार्च्छद्रुक्मरथं रणे ॥ १८
तौ व्यावहरतां तत्र महात्मानौ महाबलौ ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तौ गोष्ठे गोवृषभाविव ॥ १९
ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यतियाय समन्ततः ।
शरान्व्यसृजतां शीघ्रं तोयधारा घनाविव ॥ २०
अन्योन्यं चातिसंरब्धौ विचेरतुरमर्षणौ ।
कृतास्त्रौ निशितैर्बाणैरसिशक्तिगदाभृतौ ॥ २१ C. 4. 1063. B. 4. 32. 27 K. 4. 34. 30

(Dev.) अच्छैत्तां; Ca.c.r.v आच्छेतां (as in text). Ś1 B1.5 Dn D3.7.11.12 बाहुसंरब्धौ; K D3 बहुसंरंभ (K2 °भे); B3.4 D6 प्रतिसंरब्धौ; D4 तत्र संरब्धौ; D10 Cc बाहुसंरंभात्; M1 भृशसंरब्धौ. — f) B1.5 Dn D7-9.11.12 T2 G2 M4.5 रथारथि; T1 G1.3 M1.2 रथारथी; Ca.s.np नखानखि (as in text). D4.5m बाणैः प्राणापहारिभिः.

16 For sequence of D4, cf. v. l. 10. — a) D1.3 क्षिपयित्वा; D4 एवं शूरौ (for लक्ष°). — b) Ś1 K रथध्वजं (Ś1 °जैः); B2.4.5 D5.10 °ध्वजान्; D6 S महाचमूं. — D1 lacuna for 16cd. G1 (hapl.) om. 16cd and 581*. — c) B1.4 Dn D3.10-12 अग्रतः; D2 G3 जघ्नतुः. — d) B1.2 Dn D2m.4-8.10-12 मदिराक्षश्च; D2 G3 M1-4 विमलाश्वश्च (M3 °क्षश्च); D3 विशालाक्षश्च. — After 16, S (G1 om.) ins.:

581* शङ्खो विराटपुत्रस्तु महेष्वासो महाबलः ।
विनिघ्नन्समरे शत्रून्प्रविवेश महाचमूम् ।

17 For sequence of D4, cf. v. l. 10. — b) Dn2 D6.11.12 T G M5 °शतं (for °शतान्). — c) S कुंजराणां (for हयानां च). B Dn2 D11 M5 शतं तत्र; Dn1 D2.4.5m.10 शतान्यष्टौ (D10 °ष्ट); T G M1-4 शतं चैव. — d) Ś1 B2 D1.5.6.8.9 महारथः; K2 महागजान्; D3.7 °रथाः. D4.5m गजानां च महाबलः (D5 °रथः); S सहस्रं वाजिनां (M3 °नः) तथा. — After 17, B2 (which om. 18-19) ins. 582* (cf. v. l. 19).

18 For sequence of D4, cf. v. l. 10. B2 om. 18a-19d. — a) T1 विचरन् (for चरन्स). D1.3 सुविविधान्; D3 बहुविधान्. — b) B1.3 Dn1 D6.10 S रथेन (for रथेषु). Dn1 D5 (m as in text) रथसत्तमः. Dn2 D11.12 रणे युद्धविशारदः; D4 असियुद्धविशारदः. — c) D4 °र्तानां च मुख्योसौ. — d) D3 रुक्मरथो. D4 मत्स्यानां च परंतप.

19 For sequence of D4, cf. v. l. 10. B2 om. 19 (cf. v. l. 18). — a) Ś1 B1.3.5 D2.4.5.7-9 Ca व्यवाहरतां; B4 D6.10 तु व्यचरतां; Dn1 व्यवहरतां; Dn2 D11.12 तु व्यगाहतां; D1 व्यवहरेतां; S तु प्रहरतां. D4 युद्धे; T2 M5 श्रेष्ठौ (for तत्र). — b) S (except T2) महेष्वासौ. D4.6 T1 M5 महारथौ. D6m Cc मत्स्यराजसुशर्मणौ. — c) S अभिनिघ्नंतौ (M3 °वर्तंते) (for अभिग°). — d) B1.5 Dn D1.11.12 गोष्ठेषु वृष°; D4 हंतुकामौ परस्परं; G2 गोषु गो°; M5 गोष्ठेष्विव महर्षभौ. — N ins. after 19 (B2, which om. 18-19, after 17: D4, after 578*):

582* ततो राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।
मत्स्यं समीयाद्यत्ताश्वं द्वैरथेन नरर्षभः ।

[(L. 2) D3 समीपे; D7 समेयात्. Ś1 यत्ताश्वो; B Dn D5.6.9.11.12 राजानं; D1 दांतात्मा; D2 यत्रास्य; D3 गत्वा च; D4 यंताश्व; D7 श्वेताश्वं; D10 यत्ताश्वो. MSS. नरर्षभं, °र्षभ also. B2-4 Dn2 D5.11(m as above).12 द्वैरथं (Dn2 D5.11.12 °थे) युद्धमाह्वयत्; D4 द्वैरथे भरतर्षभ; D10 द्वैरथं प्रसमाह्वयन्.]

On the other hand, D4 ins. after 19 a passage of 11 lines given in App. I (No. 30), which is followed by 11-14, 578* (cf. v. l. 14), 582*, 20, 21 etc. — D5 ins. after 582*:

583* त्रिगर्तानां च मुख्योऽसौ मत्स्यानां च महाबलः ।
अभीयतुरथान्योन्यं द्वैरथेन नरर्षभ ।

Finally, S ins. after 19:

584* राजसिंहौ सुसंरब्धौ विरेजतुरमर्षणौ ।,

followed by an anticipation of 21cd (with v. l. °परश्वधैः for °गदाभृतौ).

20 b) Ś1 Dn2 D1.2.6.8.11.12 S Cr.v व्यतीयातां; K2 B1 व्यतीयाय; B (except B1) Dn1 D11m व्यतीयतुर्; D3.10 योधयित्वा; D4 विचरंतौ; D5 व्यतीय च; D7.9 व्यतीत्य च; only K1 Ca.rp (Dev.) व्यतियाय (as in text). B2.4.5 Dn1 D11m अमर्षणौ; D4 अभीतवत् (for समन्ततः). — c) D1-3.7.8.9 (m as in text) विसृजतां; D6 असृजतां; S (except T1) स(M3.5 वि)सृजतुः; Cv व्यसृजतां (as in text). D6 तत्र (for शीघ्रं). D4 प्रावृट्काले घनौ शीघ्रं. — d) S यथा (for तोय-). Ś1 D5.9 घना इव; D3 घनानिव; D8 घनानि च. D4 शरवर्षैर्ववर्षतुः.

21 a) Ś1 D5.7.9 चाभिसं°; B1.3.5 Dn D3.10-12 चापि सं°; B2 D1-4.6 T G1.3 अभिसं°; G2 M5 इव सं°; M1-4 अभिसंक्रुद्धौ. — b) S दंताभ्यामिव कुंजरौ. — M1

C. 4. 1063 B. 4. 32. 28 K. 4. 34. 31 ततो राजा सुशर्माणं विव्याध दशभिः शरैः ।
पञ्चभिः पञ्चभिश्चास्य विव्याध चतुरो हयान् ॥ २२
तथैव मत्स्यराजानं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।
पञ्चाशता शितैर्बाणैर्विव्याध परमास्त्रवित् ॥ २३
ततः सैन्यं समावृत्य मत्स्यराजसुशर्मणोः ।
नाभ्यजानंस्तदान्योन्यं प्रदोषे रजसावृते ॥ २४

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

वैशंपायन उवाच ।

तमसाभिप्लुते लोके रजसा चैव भारत ।
व्यतिष्ठन्वै मुहूर्तं तु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ १
ततोऽन्धकारं प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमाः ।
कुर्वाणो विमलां रात्रिं नन्दयन्क्षत्रियान्युधि ॥ २
ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्युद्धमवर्तत ।

---

om. 21^{cd}. — d) S (M1 om.) दा(M5 वा)रयामासतू रणे; Crp (Cat.) ततश्चतुररिंदमौ, Cr as in text. Cc cites ततश्चतुः.

22 a) T G M4 मात्स्यो राजा; M2.3.5 मत्स्यराजः. — b) T G निशितैः (for दशभिः). — c) D1.3 चैव; S (except T1 M5) बाणैः (for चास्य). B4 पंचभिश्चाथ विव्याध. — d) B4 चतुर्भिः (for विव्याध). D6 °ध च तुरंगमान्. — After 22, S (except M3) ins.:

585* द्वाभ्यां सूतं तु विव्याध केतुं च त्रिभिराशुगैः ।
[G1.3 transp. सूतं तु and विव्याध.]

23 a) D6 G1.3 M5 म(G1 मा)त्स्यराजं च; T1 G2 M1–3 °राजं तु; T2 मात्स्य°. D4 ततस्त्रिगर्तराजोपि. — b) K °दुर्मदं. — c) K2 पंचाशतं; B1.2.5 Dn D11.12 G1.3 °शद्भिः. T G2 पंचभिर्निशितै°; M (except M1) पंचाशन्निशितै°.

24 D6 om. 24 with 1^{ab} of the foll. adhy. — a) D4 सैन्याः; Cc सैन्यं (as in text). B1.2 Dn D11.12 महाराज; B3–5 D1.2.5(m as in text).7.8 समाहत्य; D9.10 समाहृत्य. S तयोर्बलानि (M1 °र्बाणानि) राजेंद्र. — b) D7.10 °सुशर्मणौ; S समस्तानि महारणे (G1.3 °मृधे). Cop cites सुशर्मणोः. — c) Ś1 न जानतां; Ś1m Dn1 D9 नाभ्यजानत्; K2 नाभिजानन्; B1–3.5 D5.11.12 नाजानीतां; B4 Dn2 Cc न जानीतां; D7m नाजानतां; T G नाजानंत; M3 न जानंति; Cop नाभ्यजानात्. K ततो; M4 तु च (for तदा). M1.2 नाजानंस्तानि चान्योन्यं. — d) B2 Dn D5(m as in text).11.12 सैन्येन; B4 सैन्येथ; D5 सैन्ये च; D7m सैन्ये तु (for प्रदोषे). Ś1 K D7m तमसा (for रजसा). B1.3 Dn D11.12 आवृतं; D3 आवृतः; D8 आवृताः; D10 आवृतौ. ❀Cn: ततः सैन्यमिति श्लोकः प्राचीनपुस्तकेष्वन्यथा पठ्यते ।

ततः सेनाः समाहत्य मत्स्यराजसुशर्मणौ ।
न जानीतां तदान्योन्यं सैन्येन रजसावृतौ ॥ इति । ❀

Colophon om. in D6.7; D9 reads it in marg. — *Sub-parvan:* Ś1 गोग्रह; K गोगृह; B Dn D4.5.8.9m.10–12 दक्षिणगोग्रह; M5 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B1.3 D2 सुशर्मयुद्धं; B2 विराटसुशर्मयुद्धं; D1.3 सुशर्मायुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 D10 31; D3.5.9m M2–5 32; T G M1 33. — *S'loka no.:* D1 30; G3 32.

32

1 D6 om. 1^{ab} (cf. v. l. 4. 31. 24). — ab) Ś1 transp. तमसा and रजसा. B4 Dn1 D4 विप्लुते (for अभिप्लुते). G1.3 M समावृते (for एव भारत). — c) Ś1 D4.8.10 Cv व्यतिष्ठंत; K2 B4 Dn1 अतिष्ठन्वै. D4.6.7.9 S ते (for तु). — d) = 4. 31. 1^{b}. G1.3 महारथाः (for प्रहा°).

2 b) D1–3 उपातिष्ठत (for उद°). D4 उदतिष्ठत्स चंद्रमाः; T G °ष्ठन्निशाकरः; M °ष्ठच्छुभांशुमान्. — c) D4 प्रकाशयंस्तदा लोकं. — d) Dn2 D9 दर्शयन् (for नन्दयन्). S रणे (for युधि).

3 a) D1 प्रकाशमासाद्य ततः. — b) Dn2 अवर्तयन् (for अवर्तत). — B2 om. 3^{c}–6^{b}. — c) B4 घोररूपस्. D4 T G2 तदा; D10 तमस्; G1.3 तथा (for ततस्). B3.4 D1.4.6 तस्मिन्; Dn2 D11.12 M1.5 तत्र; D3 तेन्यं; T G तेषां (for ते स्म). — d) Ś1 B (B2 om.) Dn1 D1.5.7–10 नावैक्षंत; Dn2 D11.12 चैक्षंत च; D3 न्यवेक्षंत; D4.6 न व्यैक्षंत; T2 G2.3 अवेक्ष्य तु; G1 M5 अवेक्षंत; M1.3.4

घोररूपं ततस्ते स्म नावेक्षन्त परस्परम् ॥ ३
ततः सुशर्मा त्रैगर्तः सह भ्रात्रा यवीयसा ।
अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथव्रातेन सर्वशः ॥ ४
ततो रथाभ्यां प्रस्कन्द्य भ्रातरौ क्षत्रियर्षभौ ।
गदापाणी सुसंरब्धौ समभ्यद्रवतां हयान् ॥ ५
तथैव तेषां तु बलानि तानि
क्रुद्धान्यथान्योन्यमभिद्रवन्ति ।
गदासिखड्गैश्च परश्वधैश्च
प्रासैश्च तीक्ष्णाग्रसुपीतधारैः ॥ ६
बलं तु मत्स्यस्य बलेन राजा
सर्वं त्रिगर्ताधिपतिः सुशर्मा ।
प्रमथ्य जित्वा च प्रसह्य मत्स्यं
विराटमोजस्विनमभ्यधावत् ॥ ७
तौ निहत्य पृथग्धुर्यावुभौ च पार्ष्णिसारथी ।
विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमगृह्णताम् ॥ ८
तमुन्मथ्य सुशर्मा तु रुदतीं वधुकामिव ।
स्यन्दनं स्वं समारोप्य प्रययौ शीघ्रवाहनः ॥ ९
तस्मिन्गृहीते विरथे विराटे बलवत्तरे । C. 4. 1076 B 4. 33. 10 K. 4. 35. 13

अवैक्षंत; M2 अवेक्षंते.

4 B2 om. 4 (cf. v. l. 3). G1.3 read 4–5 after line 1 of 587* (cf. v. l. 8). — b) D10 transp. सह and भ्रात्रा. B4 सुधर्मणा; D1–3.5.8.10 T2 G2.3 M2–5 सुवर्मणा; D6 T1 G1 M1 सुशर्मणा (for यवीयसा). — c) D4 अभ्यर्दयन्. — d) M शरव्रातेन. G1 M4.5 सर्वतः; G3 संवृतः.

5 B2 om. 5 (cf. v. l. 3). For sequence of G1.3, cf. v. l. 4. — d) K समभ्याद्र°; G2.3 समभिद्र°. Dn1 D8.10 रथात्; Dn2 D7 m.11.12 रथान्; D3.5 रणे; T1 भयात्; G1.3 जवात् (for हयान्). — After 5, G1.3 ins. line 2 of 587* (cf. v. l. 8).

6 B2 om. 6ab (cf. v. l. 3). — a) D7.9 तुमलानि; G3 M तुमुलानि (for तु बलानि). — b) D7.9 बलानि; T2 युद्धानि (for क्रुद्धानि). T2 G M1.5 च (for अथ). — c) D1–3 खड्गगदाभिश्च; G1.3 M2.3 गदासिपट्टैश्च; M1.4.5 गदासिशूलैश्च. Some MSS. परस्वधैश्च. — d) Ś1 तीक्ष्णाग्रसुतीक्ष्णधारैः; D11 m.12 Cnp तीक्ष्णायसपीत°; T G1.2 तीक्ष्णाग्रसुरूप°; G3 M तीक्ष्णाग्रसुधौ(M3 °धू)त°. Cs analyses तीक्ष्णानि अग्राणि सुतरां पीता धाराश्च येषाम्.

7 a) S (except G1 M3) मात्स्यस्य. D5.7 राज्ञः (for राजा). — c) S निपीड्य (for प्रसह्य). T G2 मात्स्यं; G1 M मत्स्यान्; G3 मात्स्यान्. Ś1 K प्रमाथ्य (Ś1 °थ्य) जित्वा त्व(K1 च)विषह्यमत्स्यं; D2.7.9 °थ्य जित्वा प्रसभं च मत्स्यं; D4.8 विजित्य (D8 प्रमथ्य) वेगेन विगृह्य मत्स्यं; D6 °थ्य जित्वा तरसा प्रसह्य; D10 प्रसह्य जित्वा बलवच्च मत्स्यं. — d) M1 आससाद (for अभ्यधावत्). — After 7, S ins.:

586* मत्ताविव वृषावेतौ गजाविव मदोत्कटौ ।
सिंहाविव गजग्राहौ शक्रवृत्राविवोत्थितौ ।
उभौ तुल्यबलोत्साहावुभौ तुल्यपराक्रमौ ।
उभौ तुल्यास्त्रविक्षेपावुभौ युद्धविशारदौ ।

[(L. 1) T1 G1 M3.4 transp. वृषौ and गजौ. M1.2.5 महानागौ (for वृषावेतौ), and वृषौ (for गजौ). G1.3 मदोत्कटौ. — (L. 2) T1 G1.3 °त्राविवोद्धृ(G1 °द्य)तौ; M1–3.5 °त्राविवोर्जितौ. — (L. 4) M4.5 °विदुषौ (for °विक्षेपौ).]

After 7, D5 *repeats* 4. 31. 22–23.

8 a) D2.3.5.7.8.10 T1 G2 M1.2 धुर्यान्; D4 क्रुद्धौ; D6 वीर्यौ; G1 सूतौ; Cc.v धुर्यौ (as in text). — b) B1.3 Dn D3–12 T G2.3 तौ; D4 वै (for च). D5.7 तथोभौ; G1 तावुभौ (for उभौ च). T G2 हतसारथी; G1 M1.2.4.5 प्राष्टि°; G3 प्रष्ठ°; M3 प्राष्ठ°; Cc as in text. Cv cites पार्ष्णी. — After 8ab, S ins. (for G1.3 see below):

587* आस्तां तुल्यधनुर्ग्राहौ विष्णुकंसाविवोद्धतौ ।
सुशर्मा परवीरघ्नो बलवान्वीर्यवान्गदी ।

[(L. 1) G2 °तनुत्राणौ (for °धनुर्ग्राहौ). G कृष्ण° (for विष्णु°). — After line 1, G1.3 read st. 4–5.]

— c) D4 S (except G2) विराटं (for विरथं). — d) S अथाग्रहीत् (M5 अगृह्णत).

9 D4 reads 9ab twice (with v. l.). — a) K उन्माथ्य; B3 (m as in text) प्रगृह्य. B1.3 Dn1 D1.6 अथ; D3 च (for तु). Ca reads 9a exactly as in text. — b) B1.4.5 Dn1 D4 (second time).5.10 युवतीं; B2 वधुकां; D6 वधूकां; D7 m बंधुकीं (for रुदतीं). Ś1 युवतीम्; K1 बंधुकाम्; K2 बंधुकीम्; D2 बंधुकीम्; D3 वधुकीम्; D8 वुधकीम्. B1 वधूकामुकः; B2.4.5 Dn D4–6.10–12 इव कामुकः (for वधुकामिव). D4 (first time) अतीव त्वरितो भृशं; S विराटं भीमविक्रमं (T °मः). B3 m Cr.ap युवतीमिव कामुकः; Ca.rp (Dev.) as in text. Cf. Cv रुदतीं बालवधूमिव. — c) B3 D4.5 (m as in text) समारुह्य.

10 a) D4 समरे; S नृपतौ (for विरथे). — b) B3.4

C. 4. 1076 B. 4. 33. 10 K. 4. 35. 14

प्राद्रवन्त भयान्मत्स्यास्त्रिगर्तैरर्दिता भृशम् ॥ १०
तेषु संत्रास्यमानेषु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अभ्यभाषन्महाबाहुं भीमसेनमरिंदमम् ॥ ११
मत्स्यराजः परामृष्टस्त्रिगर्तेन सुशर्मणा ।
तं मोक्षय महाबाहो न गच्छेद्द्विषतां वशम् ॥ १२
उषिताः स्मः सुखं सर्वे सर्वकामैः सुपूजिताः ।
भीमसेन त्वया कार्या तस्य वासस्य निष्कृतिः ॥ १३

भीमसेन उवाच ।

अहमेनं परित्रास्ये शासनात्तव पार्थिव ।
पश्य मे सुमहत्कर्म युध्यतः सह शत्रुभिः ॥ १४
स्वबाहुबलमाश्रित्य तिष्ठ त्वं भ्रातृभिः सह ।
एकान्तमाश्रितो राजन्पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ १५
सुस्कन्धोऽयं महावृक्षो गदारूप इव स्थितः ।
एनमेव समारुज्य द्रावयिष्यामि शात्रवान् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वनस्पतिम् ।
अब्रवीद्भ्रातरं वीरं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १७
मा भीम साहसं कार्षीस्तिष्ठत्वेष वनस्पतिः ।

D8.10 बलवत्तरैः. — After 10^{ab}, S ins.:

588* बलं सर्वं विभग्नं तन्निरुत्साहं निराशकम् ।

[T2 G1 निराश्रयं; G3 निराजकं; M3 निराशिकं.]

— ^{c}) T G2.3 मात्स्यास्. — ^{d}) S रणे (for भृशम्). — After 10, S ins.:

589* विदिक्षु दिक्षु सर्वासु पलायन्ति च यान्ति च ।

11 ^{a}) K1 B1.4.5 Dn1 D4–6.8.11.12 संत्रस्य°; T G M5 विद्राव्यमाणेषु; M1–4 वित्रास्य°. — ^{c}) B2.3 Dn1 D5.6 प्रत्य° (for अभ्य°). Ś1 B3 D6 महाबाहुः. S अभ्यभाषत धर्मात्मा. — ^{d}) D4 अनंतरं; T2 अमर्षणं (for अरिं°).

12 D1 om. 12^{ab}. Before 12, S (except T2 M3.4) ins. युधिष्ठिरः. — ^{ab}) T G M5 transp. परामृष्टः and त्रिगर्तेन. Ś1 K D2.5.8.10 त्रैगर्तेन. — For 12^{cd}, M5 subst. line 2 of 590* (cf. v. l. 13). — ^{c}) K2 B1.3.5 Dn1 D2.11.12 मोचय (for मोक्षय). M1–4 तमेहि (M1 तमाशु) परिमोक्ष्यामः. — ^{d}) T G मा गमद्; M1.2 मा गमेद् (for न गच्छेद्). Dn2 D8.11.12 विद्विषां (for द्विषतां). D2m न चिरं कर्तुमर्हसि; M4 मा गमिष्यद्विशां वशं (sic).

13 ^{a}) Ś1 B (except B4) D11.12 T G2 M4.5 स्म; D10 G3 M1.2 च (for स्मः). D8 वयं; D10 सुखैः (for सुखं). — ^{b}) B4 प्रपूजिताः; D8 सुपूरिताः; G1 च पूजिताः. G3 कामैश्च प्रतिपू°. — S ins. after 13^{ab} (M5 om. line 1 and subst. line 2 for 12^{cd}):

590* भीमसेन महाबाहो गृहीतं तं सुशर्मणा ।
त्रायस्व मोक्षय क्षिप्रमस्मत्प्रीतिकरं नृपम् ।

— ^{d}) M2 पापस्य; M3 कार्यस्य (for वासस्य). M3.5 निष्क्रयः; others mostly निःकृतिः (for निष्कृतिः). — After 13, T G ins.:

591* वैशंपायनः ।
तं तथावादिनं तत्र भीमसेनो महाबलः ।
अभ्यभाषत दुर्धर्षो रणमध्ये युधिष्ठिरम् ।

14 Ś1 T1 G M भीमः (om. उ°); K1 भीमसेनः (om. उ°); B1.3 D4.7.9 भीम उ°; B5 T2 (erroneously) वैशं°. — ^{a}) D4 मत्स्यराजं (for अहमेनं). — ^{b}) Ś1 भारत (for पार्थिव). — ^{c}) S (except T1) इदं (for मे). — ^{d}) D1.8.10 transp. युध्यतः and शत्रुभिः. T G M5 मम; M1–4 तव (for सह). D2 transp. सह and शत्रुभिः. B5 Dn2 D11.12 युध्यमानस्य शत्रुभिः.

15 ^{a}) Dn2 D11.12 आसाद्य (for आश्रित्य). — S transp. 15^{b} and 15^{d}. — ^{c}) D4 आस्थितो (for आश्रितो). T1 G2 राजन्नेकांतमाश्रित्य. — ^{d}) S परेषामसमं रणे.

16 ^{ab}) T1 reads 16^{ab} twice (with v. l.). D10 शुष्कस्कंधः (for सुस्कन्धोऽयं). T1 (second time) ऋजुश्चैव (for महावृक्षः). T (T1 first time) G अयं वृक्षो महासालो (T2 G1 °रो) गिरिमात्रो वनस्पतिः. — ^{c}) Ś1 B4 D4 एतमेव; K D8 एवमेव; B3.5 D11m S अहमेनं; D6 एनमेवं. Cv cites एनं. K समाभज्य; B2 °दाय; B4 D4.10 °रुह्य; Dn2 D1–3.5.7 (m as in text).11.12 Cv °साद्य; D3 °भ्यस्य; D9 °रोप्य; D11m M3 Cn.3 अपारुज्य. Dn1 अहमारुज्य तरसा. — ^{d}) B4 D6 दारयि°; T G2 पोथयि°; G1.3 पातयि°. D4 अहं रिपून् (for शात्र°).

17 ^{a}) D4 नागेंद्रं (for मातङ्गं). — ^{b}) Many MSS. वीक्ष्यमाणे. — D8 (hapl.) om. 17^{c}–18^{b}. — ^{c}) D4.8 ज्येष्ठो; M1.2 वीरो. — ^{d}) Dn2 D6 धर्मपुत्रो; D10 कुंतीपुत्रो (for धर्म°).

18 D8 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). Before 18, G1 ins. युधिष्ठिरः. — ^{a}) B2 D4.5 T1 M5 transp. मा and भीम. M1 वीर (for भीम). — ^{c}) N (except Ś1 K1 B2) त्वां (for त्वा). — ^{d}) S (except G1) कुर्वंतम् (for

मा त्वा वृक्षेण कर्माणि कुर्वाणमतिमानुषम् ।
जनाः समवबुध्येरन्भीमोऽयमिति भारत ॥ १८
अन्यदेवायुधं किंचित्प्रतिपद्यस्व मानुषम् ।
चापं वा यदि वा शक्तिं निस्त्रिंशं वा परश्वधम् ॥ १९
यदेव मानुषं भीम भवेदन्यैरलक्षितम् ।
तदेवायुधमादाय मोक्षयाशु महीपतिम् ॥ २०
यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ ।
व्यूहतः समरे तात मत्स्यराजं परीप्सतः ॥ २१

ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानभ्यचोदयन् ।
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणास्त्रिगर्तान्प्रत्यमर्षणाः ॥ २२
तान्निवृत्तरथान्दृष्ट्वा पाण्डवान्सा महाचमूः ।
वैराटी परमक्रुद्धा युयुधे परमाद्भुतम् ॥ २३
सहस्रं न्यवधीत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमः सप्तशतान्योधान्परलोकमदर्शयत् ।
नकुलश्चापि सप्तैव शतानि प्राहिणोच्छरैः ॥ २४
शतानि त्रीणि शूराणां सहदेवः प्रतापवान् । C. 4. 1100 B. 4. 33. 34 K. 4. 35. 46

कुर्वाणम्). — ^{e}) K2 D10 समनुबुध्येरन्; B4 समभिबुध्येथा; D2 न समबुध्ये°; D8 सर्वे विबु°. — ^{f}) D4 मे मतिः; M1.4 पांडव (for भारत). — After 18, S (G1.3 M om. line 2) ins.:

592* मा ग्रहीस्त्वमिमं वृक्षं सिंहनादं च मा नद ।
इमं वृक्षं गृहीत्वा त्वं नेमां सेनामभिद्रव ।
वृक्षं चेत्त्वं नयेर्वीर विज्ञास्यति जनो ध्रुवम् ।

19 ^{a}) S गृह्य (for किंचित्). — ^{b}) D4 गृहीत्वा ह्यत्र (for प्रतिपद्यस्व). Ś1 K मारिष (for मानुषम्). — ^{c}) D4 शक्तिं (for चापं), and खड्गं (for शक्तिं). — ^{d}) D4 परिघं (for निस्त्रिंशं). Some N MSS. परस्वधं; D8 M5 परंतप; T G M1–4 गृहाण भो (for परश्वधम्).

20 ^{a}) D10 वीर (for भीम). — ^{c}) D2 आसाद्य (for आदाय). — ^{d}) D1–3 S (except T2 M5) मोचय (for मोक्षय). B2 महामतिं (for महीपतिम्).

21 ^{a}) M (except M5) तु (for ते). D8 om. 21^{c}–22^{d}. — ^{c}) Dn1 सहिताः; Cc व्यूहतः (as in text). B4 Dn1 तत्र; D4 शत्रून् (for तात). Dn2 D11.12 युध्यतः समवेतांस्तु; S व्यायच्छतस्ते समरे. — ^{d}) B1–3 Dn1 परीप्सत; D2 परीप्सय; G1.3 परिप्लुतं. — After 21, Dn D5 (suppl. fol.).7.9.11.12 ins. a passage given in App. I (No. 31). — On the other hand, T G M4 ins. after 21:

593* वैशंपायनः ।
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमो वृक्षं विसृज्य च ।
चापमादाय संप्राप्तो रथमारुह्य पाण्डवः ।

[(L. 1) T G1 आदाय (for आज्ञाय). M4 विसर्जयन्.]

And finally, M1.5 ins. after 21:

594* इत्युक्त्वा भीमसेनं तं स्वयमेव युधिष्ठिरः ।
अन्वयाज्जवनैरश्वैः परीप्सन्मात्स्यसत्तमम् ।
[(L. 1) M5 यमौ चैव (for स्वयमेव).]

22 D3.8 om. 22 (cf. v. l. 21). M1.5 read 22 twice (with the same v. l.). — ^{a}) Ś1 समस्तांस्ते. G1 ततः समनसः सर्वे; M1.5 ते संहताः सर्व एव. — ^{b}) D1.2.5.7.9 °गानभ्यनोदन्; M1.5 हयान्पार्थो अचोद°. — ^{c}) K1 स-; Dn2 D5–7 G1.3 प्र-; T1 G2 च (for वि-). M1.5 दिव्यास्त्रकुशलाः सर्वे. — ^{d}) K G1 त्रिगर्तं; M1.5 नीतिज्ञाः (for त्रिगर्तान्). Ś1 प्रतिमर्षिणः; K2 B4 Dn2 D1.7.9.10 प्रत्यमर्षणः; Dn1 D4.5 °मर्षिणः; D2 °मर्षितान्; T च व्यपाद्रवन्; G1.3 M3 चाभ्यु(G3 °प्यु)पाद्रवन्; M1.5 चास्पृशन्परान्; M2.4 अभ्युपाद्रवन्.

23 ^{a}) Ś1 Dn1 D1–3.6–8.10 M5 निवृत्ता(Ś1 °ता?)न्रथान्; G2 निवृत्तरथं. D4 निवृत्तांस्तान्रथान्दृष्ट्वा. — ^{b}) G1 पार्थिवान्; M1.5 चतुरः (for पाण्डवान्). B4 T1 स; D1–3 च; G1.3 M2–4 सु- (for सा). D4.7.8.10 पांडवानां महा°. — ^{c}) B1.4 Dn D9.11.12 T G M1.2 वैराटिः. B1.2.4 Dn D7.9.11.12 T G2 M1.2.4 परमक्रुद्धः; D6.10 परमा क्रु°; G1.3 प्रथमं (G3 °मः) क्रुद्धः. — ^{d}) Ś1 सुमहाद्भुतं (for परमा°). — After 23, S ins.:

595* त्रिगर्ताः समतिक्रम्य व्ययुध्यन्त जयैषिणः ।
तान्भीमसेनः संक्रुद्धः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

[(L. 1) M त्रिगर्तान्. T1 G1.3 प्रायुध्यंत; M4 अयुध्यत; M5 त्वयुध्यत. M1–3 जयमत्तान्सुयुध्यतः (for the posterior half). — (L. 2) G3 M (except M4) भीमसेनः सुसंक्रुद्धः.]

24 S transp. 24^{ab} and 24^{cd}. — ^{a}) Dn D10–12 अवधीत्; D1.3 न्यहनत्; S प्राहिणोत्. Ś1 K तात; T G2 वीरो; G1.3 M राजा (for तत्र). B D6 सहस्राण्यवधीत्तत्र. — ^{b}) D1 युद्धे योद्धा युधि°; T G2 रथानां धर्मसंभवः. — ^{c}) Ś1 K2 भीमसेनः सप्तशतान्; Dn2 D11.12 भीमः सप्त सहस्राणि; S द्विसा(T G2 °स)हस्रं रथान्वीरः. — ^{d}) B D (except D1.3.6.8) यम° (for पर°). G1.3 प्रवेशयत् (for अदर्श°). — ^{e}) T G2 पंच (for सप्त).

25 ^{cd}) Ś1 Dn2 D11.12 भरतर्षभ; K Dn1 D3.5.10

C. 4. 1101
B. 4. 33. 35
K. 4. 35. 46

युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुषर्षभः ।
भित्त्वा तां महतीं सेनां त्रिगर्तानां नरर्षभ ॥ २५
ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः ।
अभिद्रुत्य सुशर्माणं शरैरभ्यतुदद्भृशम् ॥ २६
सुशर्मापि सुसंक्रुद्धस्त्वरमाणो युधिष्ठिरम् ।
अविध्यन्नवभिर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ २७
ततो राजन्नाशुकारी कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
समासाद्य सुशर्माणमश्वानस्य व्यपोथयत् ॥ २८

पृष्ठगोपौ च तस्याथ हत्वा परमसायकैः ।
अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपाहरत् ॥ २९
चक्ररक्षश्च शूरश्च शोणाश्वो नाम विश्रुतः ।
स भयाद्द्वैरथं दृष्ट्वा त्रैगर्तं प्राजहत्तदा ॥ ३०
ततो विराटः प्रस्कन्द्य रथादथ सुशर्मणः ।
गदामस्य परामृश्य तमेवाजघ्निवान्बली ।
स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि तरुणो यथा ॥ ३१
भीमस्तु भीमसंकाशो रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।

पुरुषर्षभ. D4 S °दिष्टा निजघ्नुः पुरुषर्षभाः (G2 °भ). — After 25^cd, N ins.:

596* ततोऽभ्यपतदत्युग्रः सुशर्माणमुदायुधम् ।

[Ś1 (m as above) K भ्यपतत् (for ऽभ्यप°). Ś1 K B3 D1–3. 10 अत्युग्रं; D8 उग्रं वै. D4. 5. 7. 9 ततस्त्वभ्यपतदुग्रं; D6 ततस्तेभ्यपतच्छीघ्रं. Ś1 D4–6 उदायुधः; B4 तदायुधं; D8 °युधैः.]

— ^e) B4 Dn1 हत्वा तां; T G प्रविश्य; M तथा तां. — ^f) Ś1 Dn2 D10–12 महारथं; B Dn1 D1. 2. 8 महारथः; D3–7. 9 महारथाः; T G महाबलाः; M रथर्षभाः (for नरर्षभ). — After 25, T G ins.:

597* क्षोभयन्सर्वसैन्यानि सिंहः क्षुद्रमृगानिव ।

26 D1 (hapl.) om. 26^ab. — ^b) T G2 महाबलः. — After 26^ab, Ś1 K D6 read 27^cd. — ^c) K2 B2. 5 Dn D11. 12 अभिपत्य; B1. 3 अभ्युपेत्य; T1 G2 अभिगम्य (for अभिद्रुत्य). — ^d) Ś1 B3. 4 D5 अभ्यर्दयद्; B1. 2. 5 Dn D11. 12 अभ्याहनद्; D1–4. 6. 7 m. 8 S अभ्यहनद्; D7. 9. 10 अभ्यनुदद्.

27 B2 om. 27^ab. — ^a) K B1. 5 Dn D5. 6. 11. 12 सुसंरब्धः (for °क्रुद्धः). Ś1 °र्माभि(and also पि)सुसंरब्धः. — Ś1 K D6 read 27^cd after 26^ab. — ^c) Dn2 D11. 12 आविध्यन्. B4 बहुभिर्; T G दशभिर्; M च त्रिभिर् (for नवभिर्). — ^d) M3 °भिश्च हयोत्तमान्.

28 ^a) T2 G2 राजा (for राजन्). T G क्षिप्र° (for आशु°). — ^b) B1–3 Dn2 D3. 8. 11. 12 T G युधिष्ठिरः (for वृकोदरः). — ^d) S अश्वांस्तस्य न्यपातयत्.

29 G1 om. 29. — ^a) Ś1 B1. 2. 5 Dn1 D5 M1–5 पृष्ठगोपान्; K पार्ष्णिगोपं; B3 D7 पृष्ठगोपं; D6 पृष्ठरक्षौ. D4 पृष्ठगान्पंच (for °गोपौ च). — ^d) All MSS. except Ś1 K M अपातयत् (for °हरत्).

30 ^a) D2 अस्य; D7–9 अथ; T G M1. 3 तु (for the first च). K D1. 2 शूरस्य (for शूरश्च). Ś1 B3 D7. 9 अस्य; B1. 2. 4. 5 Dn2 D5. 6. 11. 12 वै (for the second च). — ^b) D8 शोणाक्षो. D1–3 भारत; S नामतः (for विश्रुतः). B Dn D5 (m as in text). 6. 11. 12 मदिराक्षो(B3 D5. 6 °श्वे-; B4 Dn1 °क्षे)तिविश्रुतः. — ^c) B1. 2 Dn2 D9. 11. 12 समायाद्; K1 समयाद्; B3 स तु तं; B4 D8 स तदा; B5 स च तं; Dn1 समीयद्; D3. 4 समराद्; D6 समीयाद्; M3 सहयो (for स भयाद्). Ś1 (with sup. lin. युधिष्ठिरं) B D S विरथं (D3. 4 विमुखं) (for द्वैरथं). K हित्वा; B3. 5 त्यक्त्वा; D3. 4 कृत्वा (for दृष्ट्वा). Cop स भयाद्विरथं दृष्ट्वा. — ^d) Ś1 (after corr.) B1. 4 Dn D1. 5. 8–12 त्रिगर्तं; Ś1 (before corr.) K B2. 3. 5 D6 त्रिगर्तान्. Ś1 (after corr.) B Dn2 D6. 11. 12 प्राहरत् (Ś1 before corr. प्राहनत्); K प्राद्रवत्; Dn1 D2 G1 प्रजहात्; D5. 10 T1 M4 प्राजहात्. Ś1 ततः; B2 तथा; D6 भृशं (for तदा). D3. 4 विचचार समंततः; D7. 9 Ccp त्रिगर्तं प्र(D9 च)जहार ह; D7 m Cv त्रिगर्तं (Cv °र्तः) प्राजहात्तदा.

31 ^a) D4 ततो रथादवप्लुत्य; G1 विराटं विप्रमुच्याथ. — ^b) D4 विराटोथ; D6 रथादाशु; G1. 3 रथात्तस्मात् (for °दथ). — ^c) B3 Dn D11. 12 T2 तस्य; D8 चास्य (for अस्य). D8 समादाय (for परामृश्य). — ^d) B1. 2. 5 Dn1 D2. 5. 7. 9. 11. 12 अभ्यद्रवत्; Dn2 D6 S अभ्यहनत्; D4 आन्यपतत्; D10 अभ्यपतत् (for आजघ्निवान्). D1 has a lacuna for 31^d. — ^e) D4. 6. 8 transp. स and चचार. G1. 2 स च चापगदा°. — ^f) D8 तरुणाकृतिः (for तरुणो यथा). Cf. Cv वृद्धोऽपि तरुणो हर्षात्. — After 31, D2 (marg. sec. m.) ins.:

598* तयोः स दृष्ट्वा तत्कर्म मत्स्यपाण्डवयोर्मृधे ।
त्वरमाणो रथं त्यक्त्वा पदातिः प्राद्रवद्रणात् ।

N ins. after 31 (D2, after the above):

599* पलायमानं त्रैगर्तं दृष्ट्वा भीमोऽभ्यभाषत ।
अनेन वीर्येण कथं गास्त्वं प्रार्थयसे बलात् ।
राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ।

त्रिगर्तराजमादत्त सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ३२
तस्मिन्गृहीते विरथे त्रिगर्तानां महारथे ।
अभज्यत बलं सर्वं त्रैगर्तं तद्भयातुरम् ॥ ३३
निवर्त्य गास्ततः सर्वाः पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
अवजित्य सुशर्माणं धनं चादाय सर्वशः ॥ ३४
स्वबाहुबलसंपन्ना ह्रीनिषेधा यतव्रताः ।
संग्रामशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिनोऽवसन् ॥ ३५
ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुषविक्रमान् । C. 4. 1131 B. 4. 34 K. 4. 36

कथं चानुचरांस्त्यक्त्वा शत्रुमध्ये विषीदसि ।
इत्युक्तः स तु पार्थेन सुशर्मा रथयूथपः ।
तिष्ठ तिष्ठेति भीमं स सहसाभ्यद्रवद्बली ।

[Cf. (B.) 3. 271. 58 ff. — (L. 1) D8 प्राह भीमो महाबलः (for the posterior half). — B (except B4) Dn D5. 11. 12 transp. lines 2 and 3. — (L. 2) D9 transp. कथं and गास्त्वं. D8 नृप (for बलात्). — (L. 3) Ś1 K2 transp. ते and युक्तं. — (L. 4) D2 हित्वा (for त्यक्त्वा). B2 D6. 10 पलायसे; Cv न सीदसि (for विषी°). D8 शत्रुसूदन सीदसि. — (L. 5) D5. 7–9 इत्युच्यमानः पार्थेन (D8 स तदा). — (L. 6) B2 तं भीमं; D8 Cv भीमस्य (for भीमं स). B4 तं; Dn2 D11. 12 च (for स). D5. 7. 9 सुशर्मा; D10 समरे (for सहसा). K प्राद्रवद्.]

D2 marg. *sec. m.* cont.:

600* पञ्चभिस्त्वरितो भीमं जघान समरे बली ।
तां * बाणाञ्छ्रिणीकृत्य जीवितेप्सुस्ततो रणात् ।

K B3. 4 Dn2 D1–3. 6. 10–12 cont. after 599*: Ś1 B1. 5 Dn1 D4. 5 (both marg.). 7–9 ins. after 32^{ab}:

601* प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुशर्मणः ।

[B3 अथात्मनः; B4 सुखात्मनः; D1–3. 8 ततो रणात् (for सुशर्मणः).]

32 ^{a}) D3 अथ; D8 अपि (for तु). T G2 प्रस्कंद्य तावद्भीमः स्वात् (T1 तु). — ^{b}) B1. 5 Dn D11. 12 पांडवः; G1. 3 M5 वीर्यवान्; M2 भारत (for कुण्डली). T G2 रथाद्भीमपराक्रमः. — After 32^{ab}, Ś1 B1. 5 Dn1 D4. 5 (both marg.). 7–9 ins. 601* (cf. v. l. 31). — Ś1 B1. 5 Dn1 D4. 5. 7–9 cont. after 601*: K B2–4 Dn2 D1–3. 6. 10–12 ins. after 32^{ab}:

602* तं भीमसेनो धावन्तमभ्यधावत वीर्यवान् ।

[B4 भीमसेनः प्रधा°; D4. 7. 9 भीमसेनोपि धाव°. Ś1 K D1–4. 7. 9. 10 अभ्यद्रवत (for °धावत). D6 पश्यामेवा(भ्य)द्रवद्बली.]

On the other hand, T G2 ins. after 32^{ab}:

603* उत्प्लुत्यागत्य वेगेन तद्रथे विनिपत्य च ।
सुशर्मणः शिरोऽगृह्णात्पुनराश्वास्य युध्यतः ।

— ^{c}) B D (except D1. 3. 8. 10) आदातुं; Cv आदत्त (as in text). T G अश्वाद्गिरेर्विनिक्षिप्य. — ^{d}) D1–4. 10 क्रुद्धो (D10 क्रुद्ध-) (for क्षुद्र-). — After 32, N ins.:

604* अभिद्रुत्य सुशर्माणं केशपक्षे परामृशत् ।
समुद्यम्य च रोषात्तं निष्पिपेष महीतले ।
पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ।
तस्य जानुं ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ।
स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ।

[(L. 2) Ś1 K धावंतं (for रोषात्तं). Dn2 D5. 11. 12 तु; D4. 7. 9 स (for तं). — After line 3, B4 ins.:

605* तं निषेधयतां भीमं यमौ त्रैगर्तमारणे ।
तदा भीमोऽभिसंक्रुद्धस्तस्य दर्पं ननाश ह ।

— (L. 4) Ś1 B4 D1. 3–5. 10 जानु; D7–9 जानू (for जानुं). Dn2 D2. 4. 5. 7–9 पृष्ठे (for भीमो). D6 तस्य भीमो ददौ जानु. Ś1 K1 एवम् (for एनम्). D2 भीमो जघ्ने रुषान्वितः; D4 घातयिष्यन्वृकोदरः; D10 निःकनिष्ठेन मुष्टिना (for the posterior half). Cf. Ca अरत्निना निष्कनिष्ठेन मुष्टिना, and cf. also Cc. s. — (L. 5) D1. 3. 8. 10 सं- (for स). Dn2 D11. 12 °परि°; D1–3. 5 m. 7–10 °बल°; D6 °पर° (for °वर°).]

On the other hand, T G2 ins. after 32:

606* ऊर्ध्वमुत्प्लुत्य मार्जार आखोर्यद्वच्छिरो रुषा ।

A passage given in App. I (No. 32) is ins. in Ś1 K after 604*, in B D after 35^{ab}.

33 ^{a}) D1–4. 10 T2 G2 वीरे तु; G1. 3 संग्रामे (for विरथे). M तस्मिन्वीरे गृहीते तु. — D8 om. 33^{c}–34^{b}. — ^{c}) B3 अभ्यद्रवद् (for अभज्यत). — ^{d}) Ś1 भयाकुलं (for °तुरम्). S त्रिगर्तानां भया°.

34 D8 (cf. v. l. 33). 4 om. 34^{ab}. — ^{a}) T G2. 3 M2. 4 तत्र (for ततः). K G1 सर्वे (for सर्वाः). M1 °र्त्ये शात्रवान्सर्वान्. — ^{b}) N (except K B4 Dn1; D3. 4 om.) T G पांडोः पुत्रा; M1 कुंतीपुत्रा. Dn1 D1. 2. 5 m. 7–10 T G2. 3 M1. 5 °रथाः (for °बलाः). — ^{c}) K अविचिंत्य; B2 D4 सु (D4 स) विजित्य; D1–3. 10 तान्विजित्य; D6 अभिजित्य; M2 अविजित्य (for अवजित्य). Ś1 K विराटारीन्; D1. 3 त्रिगर्तादीन्; D2 सुशर्मादीन्; D10 महात्मानो (for सुशर्माणं).

35 ^{b}) Ś1 K2 B Dn D5. 6. 10–12 ह्रीनिषेवा. — After 35^{ab}, B D ins. a passage given in App. I (No. 32); cf. v. l. 32. On the other hand, S ins. after 35^{ab}:

607* मोचयित्वा विराटं तं पाण्डवास्ते हतद्विषः ।

— D4 om. 35^{c}–36^{d}. — ^{d}) Dn2 D11. 12 सुखतः (for

C. 4. 1132 B. 4. 34. 3 K. 4. 36. 1 अर्चयामास वित्तेन मानेन च महारथान् ॥ ३६

विराट उवाच ।

यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा ।
कार्यं कुरुत तैः सर्वे यथाकामं यथासुखम् ॥ ३७
ददान्यलंकृताः कन्या वसूनि विविधानि च ।
मनसश्चाप्यभिप्रेतं यद्वः शत्रुनिबर्हणाः ॥ ३८
युष्माकं विक्रमादद्य मुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह ।
तस्माद्भवन्तो मत्स्यानामीश्वराः सर्व एव हि ॥ ३९

वैशंपायन उवाच ।

तथाभिवादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक्पृथक् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ४०
प्रतिनन्दाम ते वाक्यं सर्वं चैव विशां पते ।
एतेनैव प्रतीताः स्मो यत्त्वं मुक्तोऽद्य शत्रुभिः ॥ ४१
अथाब्रवीत्प्रीतमना मत्स्यराजो युधिष्ठिरम् ।
पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ।
एहि त्वामभिषेक्ष्यामि मत्स्यराजोऽस्तु नो भवान् ॥ ४२
मनसश्चाप्यभिप्रेतं यत्ते शत्रुनिबर्हण ।
तत्तेऽहं संप्रदास्यामि सर्वमर्हति नो भवान् ॥ ४३
रत्नानि गाः सुवर्णं च मणिमुक्तमथापि वा ।
वैयाघ्रपद्य विप्रेन्द्र सर्वथैव नमोऽस्तु ते ॥ ४४

सुखिनः). — After 35, T1 ins.:

608* स भीमसेनः समरे निहत्य
शत्रून्विराटस्य महानुभावः ।
ननाद हृष्टो बलवानमर्षी
सिंहो यथा क्षुद्रमृगं निहत्य ।

An addl. colophon is ins. in S after 35 (in T1, after 608*) (*adhy. no.:* T G M1 34; M2–5 33).

36 D4 om. 36 (cf. v. l. 35). Before 36, S ins. वैशं°. — ^{cd}) D10 transp. वित्तेन and मानेन. D8 सन्मानेन (for मानेन च). Cc cites मानेन (as in text). — After 36, S ins.:

609* वचसा चैव सान्त्वेन स्नेहेन च मुदान्वितः ।
[M3–4 समन्वितः (for मुदा°).]

37 ^{b}) D1.8 युष्माभिः (D8 °कं) सह तानि वै. — ^{c}) Ś1 B Dn D5.10–12 वै; D1.8 ते; D4 तत् (for तैः). D5 सर्वे वै (for तैः सर्वे). B2 D7.9 S सर्वैर् (for सर्वे). D8.11m पूजयामि यथान्यायं.

38 ^{a}) All MSS. except M ददामि. — ^{b}) T1 G2 वस्त्राणि (for वसूनि). M1.2 transp. वसूनि and विविधानि. — G2 om. 38^{e}–39^{d}. — ^{c}) B2 T1 G1.3 M1–4 मनसा (for मनसश्च). Dn2 D11.12 अभिमतं (for °प्रेतं). — ^{d}) Ś1 K1 यद्वा; K2 Dn2 D11.12 युद्धे; Dn1 यथा; D10 यद्वै; G3 यच्च; M4 यद्यत्.

39 G2 om. 39 (cf. v. l. 38). — ^{a}) D6 विक्रमेणाद्य. — ^{b}) D4 S (except M5; G2 om.) इति (for इह). — In B5 the portion from 39^{cd} up to 15^{ab} of adhy. 33 is lost on a missing fol. — ^{d}) D4 सर्व एव तु ईश्वराः.

40 B5 missing. — ^{a}) B2 Dn1 D1.3–7 तथे(D4.6 °था)तिवादिनं म°; D8 तथानुवादिनं म°; S तं तथा वादिनं सर्वे (T2 तत्र). — ^{b}) D7.9 पांडवेयाः; Cv कौरवेयाः (as in text). — ^{c}) S ऊचुः प्रहृष्टमनसः.

41 B5 missing. — ^{a}) B2 D10 अभिनंदामहे; B4 Dn2 D1–3.8.11.12 अभिनंदाम ते; D6 T2 G2 प्रतिनंदामहे. S वाचं (G1 M1 वाचः) (for वाक्यं). — ^{b}) Ś1 K2 D8 S सर्वथै(K2 °शै)व; B3.4 D1–5.7.9.10 सर्व एव; Dn1 सर्वे चैव. B2 D6 मनोज्ञं मत्स्य भाषसे (= 46^{d}). — ^{c}) D8 अनेनैव; T1 G2 एतावता (for एतेनैव). B3m D6.7.10 च प्रीताः; Dn2 D11.12 प्रीणिताः; D1 प्रभूताः; D8 हि तुष्टाः; T G M3–5 अद्य प्रीताः (G1 °तः); M1 च मुक्ताः; Ca. n. s प्रतीताः (as in text). B4 Dn1 D1–5.7.9.10 स्म; G1 अस्मि (for स्मो). M2 एतेन मन्ये प्रीताः स्मः. — ^{d}) K2 S असि (for अद्य). D6 शत्रुतः (for शत्रुभिः). — After 41, S ins.:

610* यत्त्वं मुक्तोऽसि शत्रुभ्य एतत्कार्यं हितं हि नः ।
न किंचित्कार्यमस्माकं न धनं मृगयामहे ।

[(L. 1) G1 शत्रुभ्यस्त्वं प्रमुक्तोसि (for the prior half). T1 M1.2.5 एतत्कार्यतमं हि नः; G1 कार्यमेतद्धितं च नः.]

42 B5 missing. — ^{a}) Dn1 ततो; Dn2 D11.12 तथा (for अथ). — ^{b}) Ś1 कुरुराजो; B2 D1.3–5.7–9 मत्स्यो राजा; T1 G2 मात्स्य°. — After 42^{ab}, T1 G2 ins.:

611* निर्भरः प्रीतिपूर्वेण हर्षगद्गदया गिरा ।

— ^{c}) MSS. °बाहुं and °बाहो also. — ^{e}) D1–3 अभिषिंचामि. — ^{f}) B1–3 D (except D4–6.9) T2 G1.3 M3 तु (for ऽस्तु).

43 B5 missing. K D8 (hapl.) om. 43. — ^{a}) T G M3.4 मनसा (for मनसः). — ^{b}) Dn1 यथेष्टं भुवि दुर्लभं. — ^{c}) T1 G1.3 तुभ्यं (for तेऽहं). — ^{d}) B2 D6

त्वत्कृते ह्यद्य पश्यामि राज्यमात्मानमेव च ।
यतश्च जातः संरम्भः स च शत्रुर्वशं गतः ॥ ४५
ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत ।
प्रतिनन्दामि ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्य भाषसे ॥ ४६
आनृशंस्यपरो नित्यं सुसुखः सततं भव ।
गच्छन्तु दूतास्त्वरितं नगरं तव पार्थिव ।
सुहृदां प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम् ॥ ४७
ततस्तद्वचनान्मत्स्यो दूतान्राजा समादिशत् ।
आचक्षध्वं पुरं गत्वा संग्रामे विजयं मम ॥ ४८
कुमाराः समलंकृत्य पर्यागच्छन्तु मे पुरात् ।
वादित्राणि च सर्वाणि गणिकाश्च स्वलंकृताः ॥ ४९
ते गत्वा केवलां रात्रिमथ सूर्योदयं प्रति ।
विराटस्य पुराभ्याशे दूता जयमघोषयन् ॥ ५०

C. 4. 1148
B. 4. 34. 16
K. 4. 36. 27

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

चार्हति (for अर्हति).

44 B5 missing. — ^{b}) K मणिमुक्तानि; B1. 3. 4 D6 मणि(B4 °णिं)मुक्ताम्; M1. 2 मणिं मुक्तम्. B2 T2 G3 M च (for वा). Dn2 D10–12 मणिमुक्तास्तथापि च (D10 वा); D1–3. 5. 7–9 °क्ता वसूनि (D9 फलानि) च; D4 °क्तानि यानि च; T1 G2 °क्तादिकं तथा.

45 B5 missing. — ^{a}) B2 D6 च (for हि). Dn2 D3. 11. 12 M3 °तेद्य प्रपश्यामि. — After 45^{ab}, Ś1 ins.:

612* एवमुक्तस्तु मत्स्येन तमभाषत पाण्डवः ।

— ^{c}) K जयसंरंभः; B (B5 missing) Dn1 D2 (after corr.). 3–7. 9 T1 G Cn जातसंरंभः (D2 before corr. as in text); Dn2 D11. 12 M3 जात(M3 °तः)संरब्धः. Cc. s cite संरंभः. D10 यतस्त्वया च संरब्धः. — ^{d}) B1 Dn1 D11. 12 Cn न (for स). B1–3 Dn1 D1. 3–5. 7–9. 11. 12 T2 G1 M1. 4 Cn शत्रुवशं; M2 शत्रोर्वशं. Ś1 K विशां पते (for वशं गतः). Dn2 सर्वशत्रुवशं गतः. Cf. Cv स सुशर्मा वशं गतः. — After 45, Ś1 K (which om. 46^{ab}) ins.:

613* विनयेनेति राजानं वदन्तं तत्र संसदि ।
धर्मराजो महाराज जगाद सदृशीं गिरम् ।
[(L. 2) Ś1 महाराजं.]

46 B5 missing. Ś1 K om. 46^{ab}. — ^{a}) D6 राजा; S मात्स्यं. — ^{b}) D6 मत्स्यं पुनरभाषत; T G2. 3 M पुनरेवाब्रवीद्वचः (M5 °वाह धर्मवित्). — ^{c}) D1–3. 8 G1. 3 M1. 4. 5 प्रतिनंदाम ते; D10 अभिनंदामि ते; T1 G2 प्रतिनंदामहे. Cv cites प्रतिनन्दाम. T2 G1. 3 M4. 5 वाचं (for वाक्यं). — ^{d}) G3 M मनोज्ञां. T1 G1. 2 M1 मात्स्य. T1 G1. 2 भाषितं; G3 M भाषितां.

47 B5 missing. — ^{b}) K D10 T G2. 3 M4. 5 सुमुखः; B1. 3 Dn1 D2. 4. 9 M1. 2 Cv सुसुखी; B2 Dn2 D5. 11. 12 सुमनाः; B4 ससुखः; D1. 3. 7. 8 स सुखी; G1 सुमुखं; M3 सुमुखा. Dn2 D11. 12 भवान् (for भव). — After 47^{ab}, S ins. a passage given in App. I (No. 33). — ^{c}) D4 हृष्टाः (for दूताः). B3 D1–4. 8. 9 S (except T1) त्वरिता (for त्वरितं). — ^{d}) D5 प्रति; D6 तत्र (for तव). B1. 3 Dn2 D10–12 नगरं राज(D10 तव)शासनात्. — ^{f}) B3 Dn2 घोषयंतश्च. K जयं तव; D8 जयं तु ते (for च ते जयं).

48 B5 missing. — ^{a}) B1. 3 तस्य (for ततस्). T2 G1. 3 तु (for तद्). B1. 3. 4 Dn2 D11. 12 वचनं (for वचनात्), and श्रुत्वा (for मत्स्यो). S (except G3 M2) मात्स्यो. — ^{b}) M5 transp. दूतान् and राजा. K1 जाया; K2 जय; D4 शीघ्रं (for राजा). — ^{c}) Ś1 आख्येयुश्च (for आच°).

49 B5 missing. — ^{a}) Ś1 B (B5 missing) D (except D4. 6. 10) कुमार्यः (for कुमाराः). — ^{b}) Ś1 D4. 7–9 समा°; T1 पश्या° (for पर्या°). Dn2 D11. 12 मत् (for मे). — ^{d}) D1–3 °काश्चा(D2 °काः स्व)भ्यलंकृताः. — After 49, B (B5 missing) D (except D1. 3. 8. 9; D2 marg. *sec. m.*) ins.:

614* एतदाज्ञां ततः श्रुत्वा राज्ञा मत्स्येन नोदिताः ।
तामाज्ञां शिरसा कृत्वा प्रस्थिता हृष्टमानसाः ।
[(L. 1) B1–3 एतां चाज्ञां; Dn1 एतां त्वाज्ञां; Dn2 D2. 11. 12 ते तदाज्ञां; D6 एतामाज्ञां. B (B5 missing) Dn2 D6. 10–12 चोदिताः (B4 °तां); Dn1 नोदितां.]

On the other hand, S ins. after 49:

615* प्रत्यायान्तु च ते सर्वे नागराः सर्व एव हि ।
[G1. 3 प्रत्यागच्छंतु (for °यान्तु च). T2 G1. 3 मे शीघ्रं (for ते सर्वे). T2 M3–5 ते (for हि).]

50 B5 missing. — ^{a}) Dn1 तत्र तां; D1–3 सकलां; Ca. r केवलां (as in text). — For 50^{ab}, S subst.:

616* एवमुक्तास्तथा दूता रात्रौ यात्वा तु केवलम् ।

३३

C. 4. 1149
B. 4. 35 1
K. 4. 37. 1

वैशंपायन उवाच ।
याते त्रिगर्ते मत्स्ये तु पशूंस्तान्स्वान्परीप्सति ।
दुर्योधनः सहामात्यो विराटमुपयादथ ॥ १
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् ।
द्रौणिश्च सौबलश्चैव तथा दुःशासनः प्रभुः ॥ २
विविंशतिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।
दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चैवान्ये महारथाः ॥ ३
एते मत्स्यानुपागम्य विराटस्य महीपतेः ।
घोषान्विद्राव्य तरसा गोधनं जह्रुरोजसा ॥ ४
षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते ।
महता रथवंशेन परिवार्य समन्ततः ॥ ५
गोपालानां तु घोषेषु हन्यतां तैर्महारथैः ।
आरावः सुमहानासीत्संप्रहारे भयंकरे ॥ ६
गवाध्यक्षस्तु संत्रस्तो रथमास्थाय सत्वरः ।
जगाम नगरायैव परिक्रोशंस्तदार्तवत् ॥ ७
स प्रविश्य पुरं राज्ञो नृपवेश्माभ्ययात्ततः ।

ततोऽन्तरे वै उषिता दूताः शीघ्रानुयायिनः ।
नगरं प्राविशंस्ते वै सूर्ये सम्यगथोदिते ।

[(L. 1) T1 G1.3 M1 ततो (for तथा). G2 M3.5 केवलान्. — (L. 3) G2 °र्ये सद्यो यथो°; M4 (*sup. lin.* as above) °र्यै सम्यगनूदिते.]
— ^{c}) Some MSS. पुराभ्यासे. D7.9 विराटनगराभ्यासे; D8 °स्य पुरे गत्वा; S विराटनगरं प्राप्य. — ^{d}) S शीघ्रं नांदी(T1 जय)मघोषयन्. — After 50, S ins.:
617* पताकोच्छ्रयमालाढ्यं पुरमप्रतिमं यथा ।

Colophon. B5 missing. — *Sub-parvan:* K गोग्रह; B1–4 D Ca दक्षिणगोग्रह (Dn1 °ग्रहणं) (to it B2 Dn1 D3–9 add समाप्त). — *Adhy. name:* Ś1 D10 सुशर्म(Ś1 °र्मणः)पराजयः; D8 सुशर्मायुद्धं; T1 सुशर्मविसर्जनं; T2 त्रिगर्तयुद्धं; M1–3 विराटजयघोषणं (M3 °घोषः); M4 सुशर्मगोग्रहणं; M5 विराटजयघोषः and सुशर्मगोग्रहणं (M4.5 cont. समाप्तं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 D10 32; D8 M2–5 34; D6 31; D9 33; T G M1 35. — *S'loka no.:* G3 21.

33

1 In B5 the portion from 1–15^{ab} is lost on a missing fol. (cf. v. l. 4. 32. 39). — ^{a}) Ś1 B (B5 missing) Dn D1–3. 5. 6. 10–12 M2–5 त्रिगर्तान्; D4. 5 m. 7–9 T G2. 3 M1 त्रिगर्तैः; G1 विराटे. D4. 5 m. 9 मत्स्यान्; S Ca मात्स्ये; Cv मत्स्ये (as in text). — ^{b}) D1. 2 अन्यान्; D5 m तांश्च; D10 स्वान्स्वान्; T1 स्वाम्वै; Cv तांस्तान्. B1 Dn1 D11. 12 वै; Dn2 D4. 7. 9 च; G1 स (for स्वान्). — ^{c}) S सहामात्यैः. — ^{d}) S °पुरमेत्य च (M5 °पुरमभ्ययात्).

2 B5 missing. — ^{a}) S (except T1 M1. 2) भीष्मद्रोणौ (for भीष्मो द्रोणश्च). — D10 (hapl.) om. 2^{b}–3^{a}. — ^{b}) M3–5 अथ (for च). K2 om. 2^{c}–3^{b}. — ^{c}) D7 m शकुनिश्च (for सौबलश्च). — ^{d}) B (except B4; B5 missing) D (except D6. 9. 11. 12; D10 om.) प्रभो; T1 G शलः; T2 शठः (for प्रभुः).

3 B5 missing. K2 om. 3^{ab}; D10 om. 3^{a} (cf. v. l. 2). — ^{b}) M3. 5 °सेनः प्रतापवान्. — ^{c}) D6 T1 G M3. 4 transp. दुर्मुखः and दुःसहः (T1 G M3. 4 दुःषहः). B1 Dn D11. 12 दुःशलः; D1. 3 दुःप्रभः; T2 M1. 2. 5 दुःषहः (for दुःसहः). — ^{d}) Ś1 K2 तथैवान्ये; K1 तथा चान्ये; B1–3 Dn2 D4. 5. 11. 12 ये चान्ये च (B2 D5 -पि); S एते चान्ये.

4 B5 missing. — ^{a}) S (except T2) सर्वे (for एते). T1 G1. 2 M1. 4 मात्स्यान्. — ^{c}) Ś1 D8 S गोपान्; Ca. c घोषान् (as in text). — ^{d}) B2 D1–3. 6 Ca. c. v अंजसा; D8 रंहसा (for ओजसा).

5 B5 missing. — 5^{ab} = 10^{ab}. — ^{a}) S गवां शतसहस्राणि. — ^{b}) D6 कौरवाः. B1 Dn D11. 12 S (except M5) च (for ते). D5. 7. 9 Cv पर्यकालयन् (for कालयन्ति ते). Dn1 om. 5^{c}–6^{d}. — ^{d}) B2. 4 D1–4. 5 (m as in text). 8. 10 T G M1. 2. 4 Cv °गृह्य; M3. 5 °क्षिप्य (for °वार्य).

6 B5 missing. Dn1 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{a}) Ś1 D6 Cn घोषस्य; B1. 3 मत्स्यस्य; B2. 4 D5 सर्वेषां; Dn2 D11. 12 घोषश्च; D1–3. 7. 8 T1 G1. 3 M1. 2. 4 घोषेण; T2 रोषेण (for घोषेषु). D4 घोषानामनुघोषं तु; D9 °लानां समूहं तु; D10 गोपानां चैव घोषेण. — ^{b}) D1. 3. 7 हतानां; Ca. c. v हन्यतां (as in text). G2 हन्यते दुंदुभिर्महान्. — ^{d}) Ś1 सुदारुणो (for भयं°).

7 B5 missing. — ^{a}) Dn1 गोपाध्यक्षो. Ś1 K1

अवतीर्य रथात्तूर्णमाख्यातुं प्रविवेश ह ॥ ८
दृष्ट्वा भूमिंजयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम् ।
तस्मै तत्सर्वमाचष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणम् ॥ ९
षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते ।
तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्रवर्धनम् ॥ १०
राजपुत्र हितप्रेप्सुः क्षिप्रं निर्याहि वै स्वयम् ।
त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ॥ ११
त्वया परिषदो मध्ये श्लाघते स नराधिपः ।
पुत्रो ममानुरूपश्च शूरश्चेति कुलोद्वहः ॥ १२
इष्वस्त्रे निपुणो योधः सदा वीरश्च मे सुतः ।
तस्य तत्सत्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितम् ॥ १३
आवर्तय कुरूञ्जित्वा पशून्पशुमतां वर ।
निर्दहैषामनीकानि भीमेन शरतेजसा ॥ १४
धनुश्च्युतै रुक्मपुङ्खैः शरैः संनतपर्वभिः ।
द्विषतां भिन्ध्यनीकानि गजानामिव यूथपः ॥ १५
पाशोपधानां ज्यातन्त्रीं चापदण्डां महास्वनाम् ।
शरवर्णां धनुर्वीणां शत्रुमध्ये प्रवादय ॥ १६
श्वेता रजतसंकाशा रथे युज्यन्तु ते हयाः ।
ध्वजं च सिंहं सौवर्णमुच्छ्रयन्तु तवाभिभोः ॥ १७
रुक्मपुङ्खाः प्रसन्नाग्रा मुक्ता हस्तवता त्वया । C. 4. 1166 B. 4. 35. 18 K. 4. 37. 19

न्वसंतुष्टः; Dn1 भयत्रस्तः; D4 च संत्रस्तः; D7 G2 M2 तु संक्रुद्धः; G1 तु तत्रस्थः; G3 तु संरब्धः. — ^{b}) D1–3 आरुह्य; D6 आदाय (for आस्थाय). — ^{d}) Dn2 D11.12 भृशं (for आर्त°).

8 B5 missing. — ^{a}) Dn D3.6.11 (before corr.).12 M2.4 संप्रविश्य; D8 प्रविश्य च. G2 गत्वा तु नगरं राज्ञः. — ^{b}) B3 Dn2 D1.3 राज° (for नृप°).

9 B5 missing. — ^{a}) K1 Dn1 D2.3.5.8 भूमिजयं; Cn.n.s as in text. — ^{b}) S मात्स्य°. T1 G नंदनं (for मानिनम्). — ^{d}) Dn1 कौरवैः; D8 राष्ट्रेभ्यः (for राष्ट्रस्य).

10 B5 missing. — $10^{ab} = 5^{ab}$. — ^{a}) D4 गवां षष्टिसह°; S गवां शतसह°. — After 10^{ab}, M2 repeats 5^{cd}. — ^{c}) D4.7 (m as in text).9 तान्विजेतुं; S प्रतिजेतुं. — ^{d}) B1.2 Dn2 D1.2.11.12 T M1.5 °वर्धन; G1.3 °नायक.

11 B5 missing. — ^{a}) B3.4 D6.8 M2 हितं प्रेप्सुः. — ^{b}) Ś1 B2 च (for वै). B1.3 पुरात् (for स्वयम्). — ^{c}) D1.3 तु (for हि). S (except G3) मात्स्यो. — ^{d}) B3m.4 D3.4.5 (by corr. from text).7 (m as in text).8 G3 सैन्यपालम्; Cv शून्यपालम् (as in text).

12 B5 missing. — ^{a}) B2 तां च; B4 D6 त्वां च; D4 सदा; S त्वां वै (for त्वया). B1 च परिषन्; D1.2.4.9 च पर्षदो; G1.3 परिषदां. K त्वां (K3 त्वा) चैव प(K3 पा)र्षदो मध्ये; B3 त्वां चैव परिषन्मध्ये; Dn2 D11.12 उवाच परिषदो मध्ये (hypermetric!); D8 त्वया च पर्वसभामध्ये (sic). — ^{b}) D1–4.10 श्लाघ्यते. Ś1 K यं; D4 च; S हि (for स). — ^{c}) B3 अयम् (for मम). — ^{d}) B1.3 Dn2 D11.12 अपि (for इति). Ś1 D3.4.6.8 M4 कुलोद्वह; D11.12 कुलोद्भवः

13 B5 missing. — ^{a}) D5.9 T G M4.5 इष्वस्त्र°; Co as in text. S योद्धा (for योधः). — ^{b}) S सर्वशस्त्रविशारदः (G3 °विदां वरः). — After 13^{ab}, S ins.:

618* समर्थः समरे योद्धुं कौरवैः सह तादृशैः ।

— ^{c}) G1 M2 सर्वम् (for सत्यम्). — After 13, S ins.:

619* जयश्च नियतो युद्धे कौरवाश्च ध्रुवं हताः ।

14 B5 missing. — ^{a}) B4 D10 आवर्तयन्. — ^{b}) D3.7–9 मति° (for पशु°). S पशून्पशुपतिर्यथा. — ^{d}) K भीमस्य (for भीमेन). D6 शरवह्निना. T M भीमेने(T1 M1.2 °नै)श्वरतेजसा; G भीमैनैश्वर्यतेजसा.

15 15^{ab} is missing in B5. — ^{b}) T2 M चित्रैः (for शरैः). — B5 resumes. — ^{c}) K सैन्यानि (for अनी°). — ^{d}) D7m.8 केसरी (for यूथपः).

16 ^{a}) S बाणोपवीणां (for पाशो°). — ^{cd}) Ś1 शरकीर्णां; K शरकीलां; D4.5m शरकोणां. Cr cites वर्णः. Cf. Cc शरा एव वर्णा यस्यां सा; Cs शरा एव वर्णाः; Cv शरा एव कोणो वादनदण्डः स्यात्. S प्रविश्य महतीं सेनां धनुर्वीणां प्रवा°. Ca cites the entire stanza as in text. — After 16, S ins.:

620* निर्याहि नगराच्छीघ्रं राजपुत्र किमास्यते ।

17 Dn1 om. 17^{a}–18^{b}. — ^{a}) S श्वेताः काञ्चनसंनाहा. — ^{c}) Ś1 रथं; K ध्वजे; D6 ध्वजान्. B4 Dn2 D10 T2 G1.2 M1.2 सिंहसौवर्णं; Cn as in text. Cf. Cs सिंहाकारं सौवर्णं. — ^{d}) S उच्छ्रयस्व. B1.3–5 Dn2 D1–3.6.11.12 Cr तव प्रभो; B2 D5.10 च ते विभो; D4 M3 तथा विभो; D7–9 तवाभिभो (D7m नरा विभो); T1 रथोत्तमे; T2 G2 महाविभो; G1 पुनर्विभो; G3 तदा विभो; M1.2 रथे प्रभो; M4.5 रथे विभो; Crp (Dev., Sr.) तवाभिभोः (as in text). Ca cites विभो.

18 Dn1 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — ^{a}) D6 सु-

C. 4. 1166
B. 4. 35. 18
K. 4. 37. 19

छादयन्तु शराः सूर्यं राज्ञामायुर्निरोधिनः ॥ १८
रणे जित्वा कुरून्सर्वान्वज्रपाणिरिवासुरान् ।
यशो महदवाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं पुनः ॥ १९
त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मत्स्यपतेः सुतः ।
गतिमन्तो भवन्त्वद्य सर्वे विषयवासिनः ॥ २०
स्त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ तद्वाक्यमभयंकरम् ।
अन्तःपुरे श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

उत्तर उवाच ।
अद्याहमनुगच्छेयं दृढधन्वा गवां पदम् ।
यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेदश्वेषु कोविदः ॥ १
तमेव नाधिगच्छामि यो मे यन्ता भवेन्नरः ।
पश्यध्वं सारथिं क्षिप्रं मम युक्तं प्रयास्यतः ॥ २
अष्टाविंशतिरात्रं वा मासं वा नूनमन्ततः ।
यत्तदासीन्महद्युद्धं तत्र मे सारथिर्हतः ॥ ३
स लभेयं यदि त्वन्यं हययानविदं नरम् ।

तीक्ष्णाग्रा; D9 संनताग्रा (for प्रसन्नाग्रा). — [d]) B1.3 D6 राज्ञामायुर्वि°; B2 °ज्ञामात्मनि°; B4 °ज्ञायुर्विनि°; D1-3 °ज्ञां चायुर्नि°; D11m °ज्ञां मार्गनिरोधकाः; S °ज्ञामायुर्निरोधकाः.

19 After 19[ab], G1 (which om. 19[c]-21[b]) ins. a colophon, followed by 622* (cf. v. l. 20). — [d]) Dn2 D11.12 transp. पुरं and पुनः.

20 G1 om. 20 (cf. v. l. 19). — [a]) D1.3 राज्ञोस्य (for राष्ट्रस्य). — [b]) B1.3 विभो; D3.7.9 T G3 M4.5 सुत. — After 20[ab], B2.4 Dn D2 (marg. *sec. m.*).10-12 ins.:

621* यथा हि पाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयतां वरः ।
एवमेव गतिर्नूनं भवान्विषयवासिनाम् ।

[(L. 2) B1.3 एवं गतिस्त्वं मत्स्यानां भव वंशविवर्धनः.] — [c]) Ś1 B2 Dn1 वयं तु (for भवन्तु). — S reads the colophon after 20 (G1, which om. 19[cd]-20, after 19[ab]). After the colophon T1 G ins.:

622* वैशंपायनः ।
महाजनसमक्षं तु स्त्रीमध्ये तु विशेषतः ।
गवाध्यक्षेण संप्रोक्तं वाक्यं तेजःप्रवर्धनम् ।

21 G1 om. 21[ab] (cf. v. l. 19). Before 21, K1 Dn D2 (marg.).10-12 M ins. वैशं° उ° (M om. उ°). — [a]) D10 आसीत् (for असौ). — [b]) K तद्वचो ह्यभय°; D4 तद्वाक्यं सुभयं°; S (G1 om.) वाक्यं तेजःप्रवर्धनं. — [c]) D (except D7.9.11.12) श्लाघ्यमान. Cf. Cv प्रशस्यमानः यद्वा स्वयं श्लाघमानः.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K गोग्रह; B D उत्तरगोग्रह; T2 M1-3 गोग्रहण. — *Adhy. name:* D3.10 गोपवाक्यं; G2 उत्तरप्रोत्साहनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 (in *words*) B4 D10 33 (K1 in *figures* 23 !); D3 34; D6 32; D7 31; S 36; (M2.4.5 35; M3 broken).

34

1 Before उत्तरः, S (which om. उवाच) reads 4. 33. 21; cf. v. l. 4. 33. 20. — [a]) K अन्वगच्छेयं; D1-3 अनुगच्छामि. — [d]) D6 शिक्षितः (for कोविदः).

2 Dn1 om. 2. — [a]) B Dn2 D2.5.6.8.10-12 तं त्वहं; D1.3 स त्वहं; D4 नन्वेनं; D7.9 न त्वेनं; T2 तमेतं; M5 तमहं (for तमेव). B1.4 D11.12 नावगच्छामि; D4 अनुगच्छामि. — [b]) T G M1.2.5 समो भवेत्; M3.4 भवेद्धितः (for भवेन्नरः). — After 2[ab], T1 reads 4[cd] (for the first time), repeating it in its proper place. — [c]) D5 G2 M1.2.4 पश्य त्वं (for पश्यध्वं). D4 युक्तं; S शीघ्रं (for क्षिप्रं). — [d]) B5 T G युद्धं; D4 क्षिप्रं (for युक्तं).

3 [a]) D1-3 च; D5.7.9 तु (for वा). — [b]) K2 मासं वा नूनसंमतः; B3-5 D5.6 न्यूनं वा माससंततः (D6 °मात्रतः); D1-3 मासं वापि समंततः; D4 माससमात्रं श्रुतं तत् (sic); D7.9 (m as in text) संधानसमनंतरं; D8.10 मासं वा न्यून°; S मासो वापि भवेत्ततः. Cv cites अन्ततः and न्यूनं. — [c]) T G M1-4 यत्र चासीन्. D8 G1 महायुद्धं. M5 यत्र युद्धं समभवत्.

4 [a]) K2 B1 Dn D2.11.12 यदा (for यदि). D8 अद्य (for अन्यं). S यद्यहं त्वधिगच्छेयं. — [b]) Dn1 हययानविदां वरं; Dn2 D9.11 हयज्ञानविदं नरं; S यो मे यंता

त्वरावानद्य यात्वाहं समुच्छ्रितमहाध्वजम् ॥ ४
विगाह्य तत्परानीकं गजवाजिरथाकुलम् ।
शस्त्रप्रतापनिर्वीर्यान्कुरूञ्जित्वानये पशून् ॥ ५
दुर्योधनं शांतनवं कर्णं वैकर्तनं कृपम् ।
द्रोणं च सह पुत्रेण महेष्वासान्समागतान् ॥ ६
वित्रासयित्वा संग्रामे दानवानिव वज्रभृत् ।
अनेनैव मुहूर्तेन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ७
शून्यमासाद्य कुरवः प्रयान्त्यादाय गोधनम् ।
किं नु शक्यं मया कर्तुं यदहं तत्र नाभवम् ॥ ८
पश्येयुरद्य मे वीर्यं कुरवस्ते समागताः ।
किं नु पार्थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान्प्रबाधते ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भाषतः स पुनः पुनः ।
नामर्षयत पाञ्चाली बीभत्सोः परिकीर्तनम् ॥ १०
अथैनमुपसंगम्य स्त्रीमध्यात्सा तपस्विनी ।
व्रीडमानेव शनकैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११
योऽसौ बृहद्वारणाभो युवा सुप्रियदर्शनः ।
बृहन्नडेति विख्यातः पार्थस्यासीत्स सारथिः ॥ १२ C. 4. 1186 B. 4. 36. 16 K. 4. 38. 20

भवेद्युधि (M_{1-4} समो भवेत्; M_5 भवेद्धितः); Cn. v cite हययान° (as in text). In Ś1, the portion from 4^{cd} of this adhy. up to 4^{cd} of adhy. 36, is lost on folios which are stuck together. — T_1 reads 4^{cd} (for the first time) after 2^{ab}, repeating it here. — ^{c}) M_1 परवान्; M_2 त्वरमान्; M_3 त्वरवान्. B_4 योद्धाहं; Dn_1 यास्येहं; Dn_2 $D_{11.12}$ S यास्यामि; D_2 गंताहं; D_6 गत्वाहं (for यात्वाहं). — ^{d}) K B_3 $D_{1.3.10}$ G_2 समुच्छ्रित्य महा°; D_2 समुत्सृत्य महा°; Dn_2 $D_{4.7.9.11.12}$ T_1 (*sup. lin.* as in text). $_2$ G_1 M °महाध्वजः.

5 Ś1 missing (cf. v. l. 4). — ^{a}) $M_{1.2}$ रथा° (for परा°). — ^{c}) Dn_2 D_5 m. $_7$ शस्त्रप्रपात-; D_1 शत्रून्प्रताप्य; D_8 शत्रुप्रताप-; S शस्त्रप्रतापान्. — ^{d}) T_2 G_2 पशूनये (for आनये पशून्).

6 Ś1 missing (cf. v. l. 4). — ^{b}) K D_3 T_2 $G_{1.3}$ नृपम् (for कृपम्). — ^{c}) G_2 द्रौणिं च सौबलं चैव. — ^{d}) D_7 महाबलान्; $D_{3.10}$ महारथान् (for समा°).

7 Ś1 missing (cf. v. l. 4). — ^{a}) D_{1-3} विनाशयित्वा. D_6 वित्रास्य समरे सर्वाः. — ^{b}) D_6 वृत्रहा (for वज्रभृत्). S दानवान्मघवानिव.

8 Ś1 missing (cf. v. l. 4). — ^{a}) S आज्ञाय (for आसाद्य). — ^{c}) $B_{2.3.5}$ Dn_1 $D_{1-3.5.7-10}$ G_1 तु; T_1 M_3 न (for नु). S च तैः (for मया).

9 Ś1 missing (cf. v. l. 4). — ^{d}) S इति मंस्यंति मां परे.

10 Ś1 missing (cf. v. l. 4). — ^{a}) $D_{1-3.5}$ S श्रुत्वा (for स्त्रीषु). — ^{b}) $B_{1-3.5}$ Dn $D_{6.8.11.12}$ च; B_4 $D_{4.10}$ स (for स). S स्त्रीषु चात्मप्रशंसनं (T_1 चातिप्रशंसिनं; T_2 $M_{2.3.4}$ *sup. lin.* चात्मप्रकीर्तनं). — T_2 M_3 om. 10^{cd}. — ^{c}) B_4 नैवामर्षत पां°; Dn_1 न सामर्षत पां°; $D_{2.3}$ नामर्षत पां° (sic). — ^{d}) K G_1 °कीर्तनात्; $D_{3.4}$ °कीर्तितं.

11 Ś1 missing (cf. v. l. 4). — ^{b}) D_{10} स्त्रीमध्ये सा. $B_{1.4}$ D (except Dn_1) यश° (for तप°). — ^{cd}) D_4 सैरंध्री (for शनकैर्). — For 11, S subst.:

623* श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यमुत्तरेण प्रभाषितम् ।
पाञ्चालीमर्जुनो वाक्यमुपांशु तदनुस्मरन् ।
अतीतसमये काले प्रियां भार्यामभाषत ।
द्रुपदस्य सुतां राज्ञः पाञ्चालीं रूपसंमताम् ।
सत्यार्जवगुणोपेतां भर्तुः प्रियहितैषिणीम् ।
उत्तरां ब्रूहि पाञ्चालि गत्वा क्षिप्रं शुचिस्मिते ।
अयं किल पुरा युद्धे खाण्डवे सव्यसाचिनः ।
सारथिः पाण्डुपुत्रस्य पार्थस्य तु बृहन्नला ।
महाश्रयो भवेद्युद्धे सा चेद्यन्ता बृहन्नला ।
वैशंपायनः ।
सा चोदिता तदा तेन अर्जुनेन शुचिस्मिता ।
पाञ्चाली च तदागम्य उत्तराया निवेशनम् ।
ज्ञात्वा तु समयान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव ।
युधिष्ठिरं धर्मपरं सत्यार्जवपथे स्थितम् ।
अमर्षयन्ती तद्दुःखं कृष्णा कमललोचना ।
उत्तरामाह वचनं सखिमध्ये विलासिनी ।

[(L. 1) T_2 उत्स्मयित्वार्जुनो वाक्यं. — (L. 2) T_2 हृष्टः (for वाक्यं). M_1 उवाच तमनुस्मरन् (*sup. lin.* उपांशुव्रतमाचरन्); $M_{2.3}$ °शुव्रतमनुस्म°; M_4 °शुव्रतमस्मरन्. — (L. 13) T_1 G_3 $M_{4.5}$ °र्जवगुणान्वितं; T_2 $G_{1.3}$ M_3 °र्जवपथि स्थितं. — (L. 15) M विलासिनीं.]

12 Ś1 missing (cf. v. l. 4). — ^{c}) MSS. बृहन्नला, °टा etc. also. — For 12–13^{ab}, S subst.:

624* द्रौपदी ।
योऽयं युवा वारणयूथपोपमो
बृहन्नलास्मीति जनेऽभ्यभाषत ।
पुरा हि पार्थस्य स सारथिस्तदा
धनुर्धराणां प्रवरस्य मन्ये ।

C. 4. 1187 B. 4. 36. 17 K. 4. 38. 20 धनुष्यनवरश्चासीत्तस्य शिष्यो महात्मनः ।
दृष्टपूर्वो मया वीर चरन्त्या पाण्डवान्प्रति ॥ १३
यदा तत्पावको दावमदहत्खाण्डवं महत् ।
अर्जुनस्य तदानेन संगृहीता हयोत्तमाः ॥ १४
तेन सारथिना पार्थः सर्वभूतानि सर्वशः ।
अजयत्खाण्डवप्रस्थे न हि यन्तास्ति तादृशः ॥ १५
येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी ।
अस्याः स वचनं वीर करिष्यति न संशयः ॥ १६
यदि वै सारथिः स स्यात्कुरून्सर्वानसंशयम् ।
जित्वा गाश्च समादाय ध्रुवमागमनं भवेत् ॥ १७
एवमुक्तः स सैरन्ध्या भगिनीं प्रत्यभाषत ।
गच्छ त्वमनवद्याङ्गि तामानय बृहन्नडाम् ॥ १८
सा भ्रात्रा प्रेषिता शीघ्रमगच्छन्नर्तनागृहम् ।
यत्रास्ते स महाबाहुश्छन्नः सत्रेण पाण्डवः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

[(L. 2) T_1 G_3 M_2 जनो (for जने). — (L. 3) T $G_{1.3}$ पुरापि. G_2 $M_{2.3}$ सदा (for तदा). — In G_1, there follows a passage given in App. I (No. 34).]

13 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 4). For S cf. v. l. 12. — a) B_3 $D_{4.5m.7.9}$ अनवमः; Cc अनवरः (as in text). $D_{1.3}$ हि (for च). B_4 धनुर्धरवरश्चासीत्. — c) K $D_{1.4-8}$ वीरह्. S स दृष्टपूर्वो हि (M_{1-3} ॰पि) मया. — d) Dn_2 $D_{11.12}$ विचरन् (for चरन्त्या). S पांडवालये (for पाण्डवान्प्रति).

14 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 4). — ab) B_2 $D_{1-3.5.10}$ तु (for तत्). B_2 $D_{1.3}$ पांडवो (for पावको). S यदा(T_1 यथा॰; G_2 तदा॰; M_{1-4} यद)नेन सहायेन खांडवं चादहत्पुरा. — c) $G_{1.3}$ पुरा (for तदा). B $D_{5.6.8.10-12}$ $G_{1.3}$ तेन (for अनेन).

15 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 4). — b) D_6 भागशः; D_8 अनेकशः (for सर्वशः). — After 15, S (except M_5; M_2 om. lines 3–4; T_2 om. line 4) ins.:

625* वैशंपायनः ।
ततः सैरन्ध्रिसहिता उत्तरा भ्रातुरब्रवीत् ।
अभ्यर्थयेमां सारथ्ये वीर शीघ्रं बृहन्नलाम् ।
शिक्षितैषां हि सारथ्ये नर्तने गीतवादिते ।
सैरन्ध्र्याह महाप्राज्ञ स्तुवन्ती वै बृहन्नलाम् ।

[(L. 1) $G_{1.3}$ ॰सहितोत्तरा भ्रातरमब्रवीत्. — After line 2, T_1 reads 17 for the first time. — (L. 3) T_2 $G_{1.3}$ गीतवादने.]

T_1 G_2 cont.:

626* श्रुत्वोत्तरोत्तरावाक्यं सैरन्ध्र्या समुदीरितम् ।
संधार्य मनसा सम्यक्सैरन्ध्रीं पुनरब्रवीत् ।

T_1 G_2 cont.: T_2 $G_{1.3}$ M ins. after 625* (M_5 ins. after 15):

627* उत्तरः ।
सैरन्ध्रि जानासि मम व्रतं हि
क्लीबो न एष पुरुषः स्वयं हि ।
नाहं प्रवक्ष्यामि बृहन्नलां शुभे
वक्तुं स्वयं यच्छ हयान्ममेति ।

[(L. 2) T_1 $G_{1.3}$ न वायं; G_2 य एष; M_1 नु एष. — (L. 3) G_3 M_5 प्रशक्ष्यामि. — (L. 4) G_1 भवाम वै यदि (for हयान्ममेति).]

T G cont.:

628* सैरन्ध्री ।
भयकाले तु संप्राप्ते न व्रतं नाव्रतं पुनः ।
यथा दुःखं प्रतरति कर्तुं युक्तं चरेद्बुधः ।
इति धर्मविदः प्राहुस्तस्माद्वाच्या बृहन्नला ।

[(L. 2) T यथा युक्तं प्रच॰; $G_{1.3}$ यथा युक्ता (G_3 ॰क्तः) प्रत॰.]

16 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 4). — Before 16, M ins. सैरंध्री. — a) G_3 M_1 सा (for या). — b) $B_{2.4}$ $D_{5.6}$ $G_{1.3}$ यशस्विनी; $D_{4.5m.7.9}$ कनीयसी; M_5 शुचिस्मिता; Ca.v यवी॰ (as in text). — c) $B_{1.2.5}$ T_1 सा; D_4 सु॰; T_2 $G_{1.3}$ M तु (for स). $B_{1.2.5}$ $D_{2.4.7.9.10}$ transp. वचनं and वीर. B_3 $D_{1.5.6.8}$ वीरो वचनं (for वचनं वीर). B_4 Dn_1 वीरः (for वीर). Dn_2 $D_{3.11.12}$ अस्याः प्रवीर (D_3 ॰रो) वचनं.

17 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 4). T_1 reads 17 (for the first time), after line 2 of 625* (cf. v. l. 15), repeating it here with v. l. — a) $B_{1.3}$ अस्य; $B_{2.5}$ S (T_1 both times) ते; D_6 असौ (for वै). D_6 तु; T_1 (both times) $G_{1.2}$ सा (for स). — b) D_9 जित्वा; T_2 हत्वा (for सर्वान्). K न संशयं; B $D_{2.3.5.6.8.9}$ T_1 (first time) $G_{1.3}$ न संशयः; Dm_1 असंशयः. M_3 सर्वा॰ न्स्वात्रूनसं॰. — c) K समानीय. — d) $D_{1.3}$ T_1 (second

३५

वैशंपायन उवाच ।
स तां दृष्ट्वा विशालाक्षीं राजपुत्रीं सखीं सखा ।
प्रहसन्नब्रवीद्राजन्कुत्रागमनमित्युत ॥ १
तमब्रवीद्राजपुत्री समुपेत्य नरर्षभम् ।

C. 4. 1202
B. 4. 37. 7
K. 4. 38. 40

time) G_2 M_1 पुनर् (for ध्रुवम्). — After 17, M_5 reads the colophon (*adhy. no.* 36), which is om. in the other S MSS.

18 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 4). Before 18, S ins. वैशं°. — ^{a}) T_1 G_2 $M_{1.2.4}$ तु (for स). — ^{b}) D_4 वाक्यमब्रवीत् (for प्रत्य°). — ^{c}) K अनुनीयाशु (for अनव°). — ^{d}) K समानय (for तामा°). MSS. बृहन्नलां; °न्नटां etc. also.

19 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 4). S om. 19. — ^{a}) D_4 साध्वी (for शीघ्रम्). — ^{b}) B_4 $D_{8.10}$ अगमन्. B_3 $D_{1-4.5}$ m. $_{7.8}$ नर्तना(D_2 °का)लयं.

Colophon. Ś$_1$ not collated; T G M_{1-4} om. it; M_5 reads it after st. 17. — *Sub-parvan:* K गोगृह; B Dn D (except D_8) उत्तरगोग्रह ($D_{7.9}$ गोग्रह). — *Adhy. name:* $B_{2.4}$ Dn_1 $D_{8.8.10}$ सैरंध्रीवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 B_4 D_{10} 34; D_8 35; $D_{5.7}$ 32; D_6 33; M_5 36. — *S'loka no.:* D_1 19; D_8 20.

35

☞ The collations of Ś$_1$ are not available for this adhy., the folios being stuck together (cf. v. l. 4. 34. 4). The MS. is ignored in this adhy.

1 Before 1, all MSS. except K $D_{1-3.7-9}$, ins. the foll. passage (S om. lines 3–4, 13–16; M_2 om. lines 17–19, and G_1 om. lines 20–22 also):

629* वैशंपायन उवाच ।
सा प्राद्रवत्काञ्चनमाल्यधारिणी
ज्येष्ठेन भ्रात्रा प्रहिता यशस्विनी ।
सुदक्षिणा वेदिविलग्नमध्या
सा पद्मपत्राभनिभा शिखण्डिनी ।
तन्वी शुभाङ्गी मणिचित्रमेखला
मत्स्यस्य राज्ञो दुहिता श्रिया वृता ।
तन्नर्तनागारमरालपक्ष्मा
शतह्रदा मेघमिवान्वपद्यत ।
सा हस्तिहस्तोपमसंहतोरू:
स्वनिन्दिता चारुदती सुमध्यमा ।
आसाद्य तं वै वरमाल्यधारिणी
पार्थं शुभा नागवधूरिव द्विपम् ।
सा रत्नभूता मनसः प्रियार्चिता
सुता विराटस्य यथेन्द्रलक्ष्मीः ।
सुदर्शनीया प्रमुखे यशस्विनी
प्रीत्याब्रवीदर्जुनमायतेक्षणा ।
सुसंहतोरुं कनकोज्ज्वलत्वचं
पार्थः कुमारीं स तदाभ्यभाषत ।
किमागमः काञ्चनमाल्यधारिणि
मृगाक्षि किं त्वं त्वरितेव भामिनि ।
किं ते मुखं सुन्दरि न प्रसन्न-
माचक्ष्व तत्त्वं मम शीघ्रमङ्गने ।

[After line 2, S (which om. lines 3–4) ins.:

630* भ्रातुर्नियोगं तु निशम्य सुभ्रूः
शुभानना हाटकरत्नभूषणा ।
सवज्रमुक्तामणिहेमकुण्डला
मृदुक्रमा भ्रातृनियोगचोदिता ।
प्रदक्षिणावर्ततनुः शिखण्डिनी
पद्मानना पद्मदलायताक्षी ।

— (L. 4) ❀Cn: पद्मपत्राभिनवा शिखण्डिनीति प्राचीनपाठः ।❀ — (L. 5) S तन्वी (M_2 शंखी) समांगी मृदुमंदलोचना. — (L. 6) S (except G_8) मात्स्यस्य. S विलासिनी (for श्रिया वृता). — (L. 7) S (except M_5) सा (for तन्). — (L. 9) B_{1-3} Dn_2 $D_{5.10-12}$ °संहितोरू:; S सु(G_2 सा)नागनासोपमसंह(G_8 °हृ)तोरू:; Ca as in text. — (L. 10) $B_{3.5}$ Dn $D_{4.11.12}$ S अनिंदिता (for स्वनि°). B_5 Dn_2 $D_{6.11.12}$ सुमध्या (for सुमध्यमा). S वेदिविलग्नमध्या (for चारुदती सुमध्यमा). — (L. 11) S तस्थौ (for तं वै). — (L. 17) B_{2-5} D_{4-6} सुशोभनोरुं (for सुसंहतोरुं). S (M_2 om.) तामागतामायतताम्रलोचनां. — (L. 18) S (M_2 om.) अवेक्ष्य पार्थः (T_2 कृष्णः; G_1 वाक्यं; $M_{1.4.5}$ जिष्णुः; M_8 कृष्णां) समयेभ्यभाषत. — (L. 19) D_{10} S (M_2 om.) किमागता (for °गमः). — (L. 20) S (G_1 om.) सुगात्रि किंचित् (T_1 G_8 किं तु; T_2 किं च) त्वरितासि सुभ्रु. — (L. 22) S (G_1 om.) आचक्ष्व शीघ्रं मम चारुहासिनि.]

— For S, cf. v. l. 8. — ^{b}) K राजपुत्रीं (K_2 °त्री) सखीं सखी; D_{4-9} °पुत्रीं सखीं ($D_{4.7.9}$ °खी-) वृतां (D_6

C. 4. 1202 B. 4. 37. 7 K. 4. 38. 40 प्रणयं भावयन्ती स्म सखीमध्य इदं वचः ॥ २
गावो राष्ट्रस्य कुरुभिः काल्यन्ते नो बृहन्नडे ।
तान्विजेतुं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्धरः ॥ ३
नचिरं च हतस्तस्य संग्रामे रथसारथिः ।
तेन नास्ति समः सूतो योऽस्य सारथ्यमाचरेत् ॥ ४
तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यर्थं बृहन्नडे ।
आचचक्षे हयज्ञाने सैरन्ध्री कौशलं तव ॥ ५
सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु साधु बृहन्नडे ।
पुरा दूरतरं गावो ह्रियन्ते कुरुभिर्हि नः ॥ ६
अथैतद्वचनं मेऽद्य नियुक्ता न करिष्यसि ।
प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ७
एवमुक्तस्तु सुश्रोण्या तया सख्या परंतपः ।
जगाम राजपुत्रस्य सकाशममितौजसः ॥ ८
तं सा व्रजन्तं त्वरितं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।

तथा); D10 सखीं प्रणयसंयुतां. — c) K2 प्रहसंत्यब्रवीद्. D10 वाक्यं (for राजन्). — d) B D किम् (for कुत्र). D1-3 आगमनकारणं (for आगमनमित्युत).

2 For S, cf. v. l. 8. — c) D1-3 भाषयंती; Cv भाव° (as in text). B1.2.4 Dn D1-3.6-12 सा (for स्म). — d) B4 D6 सखीमध्यात् (for °मध्ये). — After 2, D5 (marg.).9 ins.:

631* उवाच त्वरया युक्ता चोत्तरा मधुराक्षरम् ।

3 For S, cf. v. l. 8. — b) Some MSS. बृहन्नले (°टे). — c) K1 B1.3.5 Dn D3.6-8.11.12 ता (for तान्).

4 For S, cf. v. l. 8. — a) B1.2 D8 नाचिरं. K2 B1-3 Dn2 D3.11 निहतस्; Dn1 D1.2.7.10 वहतस्; D8 हि हतस्; D12 सारथिस् (for च हतस्). — c) D10 नास्य (for नास्ति).

5 For S, cf. v. l. 8. — b) B3 वरये त्वां; D10 सारथ्यर्थें. — c) K हयस्थाने; D10 रथज्ञाने (for हयज्ञाने). — After 5, B1 Dn D1-3.5 (marg.).7-12 ins.:

632* अर्जुनस्य किलासीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ।
त्वयाजयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डवर्षभः ।
[(L. 2) D5.9 पांडुनंदनः (for पाण्डव°).]

6 For S, cf. v. l. 8. — ab) B2 तं; D1.2.4.7-9 स (for सा). B Dn2 D4.5.7-9.11.12 transp. मम and कुरु. D10 सारथ्यं कुरु भद्रं ते मम भ्रातुर्बृहन्नटे. — c) B1 D9.11.12 Ca पुराद्; B4 D5.6 दूराद्; Cv.rp (A.) पुरा (as in text). — d) D6 कौरवैर् (for कुरुभिर्).

7 For S, cf. v. l. 8.

8 For S, see below. — b) D1.3 तनयाख्या (for तया सख्या). B (except B1) D4 पुनः पुनः (for परंतपः). — d) D1-3 समीपम् (D3 °पे); Ca सकाशम् (as in text).

☞ For 1-8, S subst.:

633* वैशंपायनः ।
सा वज्रवैडूर्यविकारकुण्डला
विनिद्रपद्मोत्पलपत्रगन्धिनी ।
प्रसन्नताराधिपसंनिभानना
पार्थं कुमारी वचनं बभाषे ।
हरन्ति वित्तं कुरवः पितुर्मे
शतं सहस्राणि गवां बृहन्नले ।
सा भ्रातुरश्वान्मम संयमस्व
पुरा परे दूरतरं हरन्ति गाः ।
सैरन्ध्रिराख्याति बृहन्नले त्वां
सुशिक्षितां संग्रहणे रथाश्वयोः ।
अहं मरिष्यामि न मेऽत्र संशयो
मया वृता तत्र न चेद्गमिष्यसि ।
तथा नियुक्तो नरदेवकन्यया
नरोत्तमः प्रीतमना धनंजयः ।
उवाच पार्थः शुभमन्दया गिरा
शुभाननां शुक्लदतीं शुचिस्मिताम् ।
गच्छामि यत्रेच्छसि चारुहासिनि
हुताशनं प्रज्वलितं व्रजामि वा ।
इच्छामि तेऽहं वरगात्रि जीवितं
करोमि किं ते प्रियमद्य सुन्दरि ।
न मत्कृते द्रक्ष्यसि तत्पुरं प्रिये
वैवस्वतं प्रेतपतेर्महाभयम् ।
स एवमुक्त्वा कुरुवीरपुंगवो
विलासिनीं शुक्लदतीं शुचिस्मिताम् ।
बृहन्नलारूपविभूषिताननो
विराटपुत्रस्य समीपमाव्रजत् ।

G2 cont.:

634* तमाव्रजन्तं वरभूषणैर्वृतं
महाप्रभं वारणयूथपोपमम् ।
गजेन्द्रबाहुं कमलायतेक्षणं
कवाटवक्षःस्थलमुन्नतांसम् ।
तमागतं पार्थममित्रकर्शनं
महाबलं नागमिव प्रमाथिनम् ।
वैराटिरामन्त्र्य ततो बृहन्नलां
गवां निनीषन्पदमुत्तरोऽब्रवीत् ।

अन्वगच्छद्विशालाक्षी शिशुर्गजवधूरिव ॥ ९
दूरादेव तु तं प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ।
त्वया सारथिना पार्थः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ॥ १०
पृथिवीमजयत्कृत्स्नां कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
सैरन्ध्री त्वां समाचष्ट सा हि जानाति पाण्डवान् ॥ ११
संयच्छ मामकानश्वांस्तथैव त्वं बृहन्नडे ।
कुरुभिर्योत्स्यमानस्य गोधनानि परीप्सतः ॥ १२
अर्जुनस्य किलासीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ।
त्वयाजयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डवर्षभः ॥ १३
एवमुक्ता प्रत्युवाच राजपुत्रं बृहन्नडा ।
का शक्तिर्मम सारथ्यं कर्तुं संग्राममूर्धनि ॥ १४
गीतं वा यदि वा नृत्तं वादित्रं वा पृथग्विधम् ।
तत्करिष्यामि भद्रं ते सारथ्यं तु कुतो मयि ॥ १५

उत्तर उवाच ।

बृहन्नडे गायनो वा नर्तनो वा पुनर्भव ।
क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृह्णीष्व हयोत्तमान् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत्पाण्डवो बहु ।
उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिंदम ॥ १७
ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत । C. 4. 1219 B. 4. 37. 24 K. 4. 36. 62

---

9 ^{a}) K B_4 Dn $D_{11.12}$ तमाव्रजंतं; B_2 सा तं व्र°; T_1 तथा व्र° (for तं सा व्र°). — ^{d}) B_{1-4} $D_{5.6.11}$m S गजं; B_5 Dn $D_{3.4.7-9.11.12}$ शिशुं; D_2 शत्रुर् (for शिशुर्). G_3 नाग° (for गज°).

10 ^{a}) K B D (except $D_{1-3.6}$) तां; S सं- (for तं). — Before 10^{cd}, $M_{1.2.5}$ ins. उत्तरः.

11 ^{a}) D_4 पृथ्वीं समजयत्; S पृथिवीं चाजयत्. — ^{c}) Dn $D_{1-3.8.9.11.12}$ G_1 समाचष्टे; S (except G_1) ममाचष्ट. — ^{d}) $D_{1.3}$ सा जानाति च; G_2 M_4 साभिजानाति. $B_{3.5}$ D_5 पांडवं. B_4 पार्थिवान् (for पाण्डवान्).

12-13 For 12-13, S subst.:

635* देवेन्द्रसारथिर्वीरो मातलिः ख्यातविक्रमः ।
सुहोत्रो जामदग्न्यस्य विष्णोर्यन्ता च दारुकः ।
अरुणः सूर्ययन्ता च सुमन्त्रो दशरथस्य च ।
सर्वे सारथयः ख्याता न बृहन्नलया समाः ।
इत्युक्तोऽहं च सैरन्ध्र्या तेन त्वामाह्वयामि वै ।
आहूता त्वं मया सार्धं योद्धुं याहि बृहन्नले ।
दूराद्दूरतरं गावो भवन्ति कुरुभिर्हृताः ।

[(L. 2) T_2 G_3 M सहसाह्वो (G_3 सह्वो यथा) जामदग्नेः; G_2 सुमह्वो जामदग्नेश्च (for prior half). — (L. 3) T $G_{2.3}$ सुमंत्रो वा दाशरथेः सूर्ययंता यथारुणः.]

14 ^{a}) D_6 इत्युक्ता प्रत्युवाचैनं; S त(M_2 अ)थोक्ता प्रत्युवाचेदं (T_2 °चैनं). — Before 12^{cd}, M_4 ins. बृहन्नला. — ^{c}) $D_{1.2}$ गतिर् (for शक्तिर्). — ^{d}) D_6 समर° (for संग्राम°).

15 ^{a}) N (except K_1; $Ś_1$ missing) नृत्यं (D_4 नृतिं); Cv नृत्तं (as in text). S transp. गीतं and नृत्तं. — ^{b}) $D_{1.2}$ तथाविधं; Cv पृथग्विधं (as in text). — ^{c}) D_5 (m as in text) तत्करिष्याम्यहं सर्वं. — ^{d}) $B_{1.3}$ Dn $D_{11.12}$ S मम (for मयि).

16 ^{ab}) D_2 गायको. B_4 $D_{2.4.10}$ नर्तको. $B_{1-3.5}$ $D_{5.6}$ गायनो नर्तनो ($B_{1.3}$ D_6 नर्तको; B_5 वादनो) वापि वादनो (B_5 नर्तनो; D_6 वादको) वा पुनर्भव. — For 16, S subst.:

636* त्वं नर्तको वा यदि वापि गायकः
क्षिप्रं तनुत्रं परिधत्स्व भानुमत् ।

[M_{1-4} नर्तनो (for नर्तको). T_1 $G_{1.3}$ वासि (for वापि).] — After 16, S ($M_{4.5}$ om. lines 1-4) ins.:

637* अभीक्ष्णमाहुस्तव कर्म पौरुषं
स्त्रियः प्रशंसन्ति ममाद्य चान्तिके ।
वैशंपायनः ।
इत्येवमुक्त्वा नृपसूनुसत्तम-
स्तदा स्मयित्वार्जुनमभ्यनन्दयत् ।
अथोत्तरः पारशवं शताक्षिम-
स्सुवर्णचित्रं परिगृह्य भानुमत् ।
बृहन्नलायै प्रददौ स्वयं तदा
विराटपुत्रः परवीरघातिने ।
तदाज्ञया मात्स्यसुतस्य वीर्यवा-
नकर्तुकामेव समाददे तदा ।
बृहन्नला ।
यद्यस्ति च रणे शौर्यं शक्तिः स्याद्द्विषतां वधे ।
अहं त्वामभिगच्छामि यत्र त्वं यासि तत्र भोः ।

[(L. 11) T_2 G_2 $M_{4.5}$ शक्यः स्याद्द्विषतां वधः (for posterior half).]

17 ^{a}) T_3 ततः स (for स तत्र). Dn_3 $D_{11.12}$ तं नर्मयुक्तम्; Ca.c.v नर्मसंयुक्तम् (as in text). — ^{b}) Dn_3 $D_{11.12}$ पांडवं बली; D_{1-3} पांडुनंदनः (for पाण्डवो बहु). — ^{d}) B (except B_5) Dn_1 D_{1-10} S अरिंदमः (for °दम).

:. 4. 1219 ı. 4. 37. 24 ı. 4. 38. 61 कुमार्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राहसन्पृथुलोचनाः ।। १८
स तु दृष्ट्वा विमुह्यन्तं स्वयमेवोत्तरस्ततः ।
कवचेन महार्हेण समनह्यद्बृहन्नडाम् ।। १९
स बिभ्रत्कवचं चाग्र्यं स्वयमप्यंशुमत्प्रभम् ।
ध्वजं च सिंहमुच्छ्रित्य सारथ्ये समकल्पयत् ।। २०
धनूंषि च महार्हाणि बाणांश्च रुचिरान्बहून् ।
आदाय प्रययौ वीरः स बृहन्नडसारथिः ।। २१
अथोत्तरा च कन्याश्च सख्यस्तामब्रुवंस्तदा ।
बृहन्नडे आनयेथा वासांसि रुचिराणि नः ।। २२
पाञ्चालिकार्थं सूक्ष्माणि चित्राणि विविधानि च ।
विजित्य संग्रामगतान्भीष्मद्रोणमुखान्कुरून् ।। २३
अथ ता ब्रुवतीः कन्याः सहिताः पाण्डुनन्दनः ।
प्रत्युवाच हसन्पार्थो मेघदुन्दुभिनिःस्वनः ।। २४
यद्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान् ।
अथाहरिष्ये वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ।। २५
एवमुक्त्वा तु बीभत्सुस्ततः प्राचोदयद्धयान् ।
कुरूनभिमुखाञ्शूरो नानाध्वजपताकिनः ।। २६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

---

18 [d]) Dn1 D2 प्रहसन् (for प्राह°). — For 18, S subst.:

638* तमाददानं प्रमदा जहासिरे
ह्यधोमुखं वीरवरोऽभ्यहारयत् ।
ततस्तिरश्चीनकृतं सपत्नहा
ह्यधोमुखं कवचमथाभ्यकर्षयत् ।
सम्यक्प्रजानन्नपि सत्यविक्रमो
ह्यज्ञातवत्सर्वकुरुप्रवीरः ।
ऊर्ध्वं क्षिपन्वीरवरोऽभ्यहारय-
त्पुनश्च यत्नात्कवचं धनंजयः ।
एवंप्रकाराणि बहूनि कुर्वति
तस्मिन्कुमार्यः प्रमदा जहासिरे ।

[M2 om. lines 3–6; M3 om. lines 3–4. — (L. 5) G3 M स नाम जानन्नपि (for सम्यक्प्रजानन्नपि). — (L. 6) G1.3 सम्यक्कृतप्र° (for सर्वकुरुप्र°). — (L. 8) G2 M पुनर्नि(G2 पुनश्च)यंता वचनात् (M2.3 °नं) धनंजयः.]

19 [a]) B (except B5) D2.5.6.8.10 तं (for तु). K विमुह्यंती; B3 D5.6 पिनह्यंतं; B4 विमुंचंतं; Dn2 विमुच्यंतं; D1.3 Cc.r विनह्यंतं; Cop विपर्यस्तं; Cv विमुह्यंतं (as in text). — [b]) B2 D4.5 तदा (for ततः). D8 तथोत्तरः (for उत्तरस्ततः). — For 19, S subst.:

639* तथा विकुर्वन्तममित्रकर्शनं
नैवोत्तरः पर्यभवद्धनंजयम् ।
तं राजपुत्रः समनाहयत्स्वयं
जाम्बूनदाम्तेन शुभेन वर्मणा ।
कृशानुवत्सप्रतिमेन भास्वता
जाज्वल्यमानेन सहस्ररश्मिना ।

[(L. 2) G1.2 पर्यहसद् (for °भवद्). — (L. 4) T2 जांबू° हृडेन; M °नदांताकृपणेन (M1 °भरणेन; M3 °चरणेन).]

20 [a]) B D5.6 बभार (for स बिभ्रत्). Dn2 D11.12 दिव्यं (for चाग्र्यं). — [c]) K चारुम्; D7 सैंहम् (for सिंहम्). B (except B4) D1.5.6.9.11.12 ध्वजं सिंहं (D9 सैंहं) समुच्छ्रित्य. — [d]) B D5.6 सारथ्यं; Dn2 D11.12 सारथिं (for सारथ्ये). — For 20, S subst.:

640* अथास्य शीघ्रं प्रसमीक्ष्य योजय-
द्रथे हयान्काञ्चनजालसंवृतान् ।
सुवर्णजालान्तरयोक्त्रभूषणा-
न्सिंहं च सौवर्णमुपाश्रयद्रथे ।

21 [a]) S विचित्राणि (for महा°). — [b]) D1.3 निषंगान्; M5 शरांश्च (for बाणांश्च). D4 विपुलान्; G1 विविधान् (for रुचिरान्). K रुचिराननान् (for °रान्बहून्). — After 21[ab], S ins.:

641* आयुधानि च वै तत्र रथोपस्थे च संन्यसत् ।

[M1.2 च संन्यधात्; M3 च संह***; M5 उपाहरत् (for च संन्यसत्).]

— [c]) S (except T1 G1 M5) आरुह्य (for आदाय).

22 [b]) S चैव (for ताम्). — [d]) B Dn D4–7.9–12 M4 (*inf. lin.* as in text) च (for नः).

23 [a]) B4 पांचालिकानि; G3 (*inf. lin.*) बालकार्थं च; Ca as in text. Co.r.3 cite पाञ्चालिका. B2.3.5 Dn1 D2.5 चित्राणि (for सूक्ष्माणि). — [b]) B (except B4) Dn1 D5 सूक्ष्माणि; D1–3 दिव्यानि; S रत्नानि (for चित्राणि). B Dn1 D5 च मृदूनि (B4 रुचिराणि) (for विविधानि). — [d]) Dn2 D8.11.12 G3 बहून् (for कुरून्). D1–3 भीष्मद्रोणपुरोगमान्.

24 [a]) B Dn D5.6.10–12 एवं (for अथ). — [b]) K1 D1.3.8 संहिताः; K2 हसिंताः; G1 सस्मिताः; G3 सुस्थिताः (for सहिताः). K कुंतिनंदनः; S (except T2) कुरुनंदनः

३६

वैशंपायन उवाच ।
स राजधान्या निर्याय वैराटिः पृथिवींजयः ।
प्रयाहीत्यब्रवीत्सूतं यत्र ते कुरवो गताः ॥ १
समवेतान्कुरून्यावज्जिगीषूनवजित्य वै ।
गाश्चैषां क्षिप्रमादाय पुनरायामि स्वं पुरम् ॥ २
ततस्तांश्चोदयामास सदश्वान्पाण्डुनन्दनः ।
ते हया नरसिंहेन चोदिता वातरंहसः ।
आलिखन्त इवाकाशमूहुः काञ्चनमालिनः ॥ ३ C. 4. 1233 B. 4. 38. 3 K. 4. 39. 4

(M5 °सत्तमः). — D1 is missing from 4. 35. 24° up to 4. 36. 39°. — °) D4.7 उवाच प्रहसन्पार्थः. — d) G1 ताश्च (for मेघ-). D2.8 °गंभीर°. Many MSS. निस्वनः (for निःस्वनः).

25 D1 missing (cf. v. l. 24). Before 23, N (Ś1 D1 missing) ins. बृहन्नडो(*or* °लो)वाच. — a) D8.10 यत् (for यदि). — b) G1.3 जेस्यतेति (for विजेष्यति). D2.8 महारथः. — c) B2.4.5 D5.6 तदा (for अथ). D2.8 आहरिष्यामि वासांसि. — d) Dn2 D8 विविधानि (for रुचिराणि). T G2 M सूक्ष्माण्याभरणानि च; G1.3 सूक्ष्माणि विविधानि च.

26 Before 26, all MSS. (Ś1 D1 missing) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°), which latter, in D6, is followed by 643* (see below). — b) D8.10 प्राणोदयत् (for प्राचोदयत्). — c) B Dn D5.6.8.10–12 °मुखः (for °मुखाम्). D4.6.8 शूरान् (for शूरो). — For 26, S subst.:

642* अथोत्तरो वर्मे महाप्रभावं
सुवर्णवैडूर्यपरिष्कृतं दृढम् ।
आमुच्य वीरः प्रययौ रथोत्तमं
धनंजयं सारथिनं प्रगृह्य ।

[(L. 1) G1.3 °प्रतापः (for °प्रभावं). — (L. 3) T1 G2 रथेन (for रथोत्तमं). — (L. 4) G ins. तं after प्रगृह्य.]

B Dn D5.9–12 S ins. after 26: D6, after (the interpolated) वैशं° उ° (see above):

643* तमुत्तरं वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितं
बृहन्नडायाः सहितं महाभुजम् ।
स्त्रियश्च कन्याश्च द्विजाश्च सुव्रताः
प्रदक्षिणं चक्रुरथोचुरङ्गनाः ।
यदर्जुनस्यर्षभतुल्यगामिनः
पुराभवत्खाण्डवदाहमङ्गलम् ।
कुरून्समासाद्य रणे बृहन्नडे
सहोत्तरेणास्तु तदद्य मङ्गलम् ।

[(L. 1) S प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य). B4.5 D6 रथोत्तम(B4 र)स्थं. — (L. 2) S बृहन्नलां चैव महाजनस्तदा. — (L. 3) B2 Dn2 D5.9–12 सुसंयतव्रताः; B4 द्विजाश्च सम्मताः (for द्विजाश्च सुव्रताः). — (L. 4) B1.3(m as in text) D6 अथोत्तरं तदा; B5 अथो दिशश्च; Dn1 सुहृष्टवत्तदा (for अथोचुरङ्गनाः). S प्रदक्षिणं मंगलिनो ह्य(T2 M1.3 °नश्च; G2 °नोभ्य-; M2.3 °नं च; M4 °नस्त्व)पूजयन् (M1 चक्रिरे; M5 चक्रुः). — (L. 5) B4 यदर्जुनस्यास्य गजेंद्रगामिनः; D6 यदर्जुनस्योत्तमगामिनः पुरा. — (L. 8) Dn1 D9 T2 G1 M3 transp. अस्तु and अद्य. B2 S तव (for तद्).]

Colophon. Ś1 could not be collated; D1 missing; D7 om. it. — *Sub-parvan:* K1 गोग्रह; B1–4 Dn D2–6.8.9.11.12 उत्तरगोग्रह; T G2 M1.2.5 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B Dn1 D8.10 T2 M2–4 उत्तरनिर्याणं; D3 रथारोहणं; T1 G2 बृहन्नलासारथ्ये उत्तरनिर्याणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 B4 D10 35; D8.9 M2–4 36; D5 33; D6 34; T G M1.5 37. — *S'loka no.:* D8 29.

36

☞ Ś1 is missing up to st. 4 (cf. v. l. 4. 34. 4); D1 is missing up to 39° (cf. v. l. 4. 35. 22).

1 b) B2 Dn1 D5(m as in text) अकुतोभयः; Ca पृथिवींजयः (as in text). — d) D2.8 स्थिताः (for गताः).

2 a) B Dn1 D5.6.10 सर्वान्; D2 यास्ये; D7–9 याहि; G1 आवां (for यावत्). — b) D8 जिगीषुर् (for °षून्). B4 च विजित्य (for अवजित्य). S (except G1.2) च (for वै). B2 D2.5.6.10 विजिगीषून्विजित्य वै. — c) Dn D11.12 तेषां; S चैताः (for चैषां). B1–3.5 D6 गाश्चैवै(D6 °ते)षां समादाय; D2.3.8 गाश्च क्षिप्रं समादाय. — d) B1–3.5 Dn D5.6.8.10–12 एष्यामि (for आयामि). K Dn1 D2.8 अहं; S मत्- (G2 तत्) (for स्वं). B4 पुनरायां स्वकं पुरं; D4.5m.7.9 प्रवेक्ष्यामि निजं पुरं.

3 a) B4 तान्देश°; D2.8 प्रनोद°; D8 तान्प्रेर° (for तांश्चोद°). — c) D8.10 नरदेवेन (for °सिंहेन). — d) B2 Dn1 D2–4.7 नोदिताः; B4 देशिताः; D8 प्रेरिताः (for चोदिताः). S शीघ्रवाहिनः (G1.3 M4 °गामिनः) (for वातरंहसः). — D8 om. 3ef. — e) K2 B2 आलिहंतः; D5 आलिखंतः;

C. 4. 1283 B. 4. 38. 4 K. 4. 39. 5 नातिदूरमथो यात्वा मत्स्यपुत्रधनंजयौ ।
अवेक्षेताममित्रघ्नौ कुरूणां बलिनां बलम् ।
श्मशानमभितो गत्वा आससाद कुरूनथ ॥ ४
तदनीकं महत्तेषां विबभौ सागरस्वनम् ।
सर्पमाणमिवाकाशे वनं बहुलपादपम् ॥ ५
ददृशे पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ।
दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवस्पृङ्नरसत्तम ॥ ६
तदनीकं महद्दृष्ट्वा गजाश्वरथसंकुलम् ।
कर्णदुर्योधनकृपैर्गुप्तं शांतनवेन च ॥ ७
द्रोणेन च सपुत्रेण महेष्वासेन धीमता ।
हृष्टरोमा भयोद्विग्नः पार्थं वैराटिरब्रवीत् ॥ ८
नोत्सहे कुरुभिर्योद्धुं रोमहर्षं हि पश्य मे ।
बहुप्रवीरमत्युग्रं देवैरपि दुरासदम् ।
प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि कुरुसैन्यमनन्तकम् ॥ ९
नाशंसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकाम् ।
रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् ।
दृष्ट्वैव हि परानाजावात्मा प्रव्यथतीव मे ॥ १०
यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ ११
दुर्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः ।

Cc.v आलिखंत: (as in text). D4 आलिखंस्तद्ददाकाशं. — f) B4 ययु:; Cr बभु:; Cc.rp (Cat.) ऊहु: (as in text). — Ca cites 3^{ef} entirely as in text.

4 a) B (except B2) D (except D4.7.9; D1 missing) T G2 गत्वा (for यात्वा). — b) S मात्स्य- (G1 मत्स्य-; M1 राज-). — c) B4 D5.6 M5 अवैक्षेताम्; Dn1 D4.7 M1.2.4 अवेक्षताम्; D2 अवेक्षितम्; D8 अवेक्षते (for अवेक्षेताम्). S (except T2 G1) अवित्रस्तौ (for अमित्रघ्नौ). — e) D6 भूत्वा; M2 यात्वा (for गत्वा). — f) D2.3.8 (for avoiding hiatus!) व्याससाद (for आस°). B4 D4.7.9 तदा; Dn2 D2.3.8.10–12 असौ (for अथ). S शूरौ ददृशतुः कुरून्. — After 4, N (Ś1 D1 missing) ins.:

644* तां शमीमन्ववीक्षेतां व्यूढानीकांश्च सर्वशः ।

[B D5.6 तत्समीपे (for तां शमीम्). K Dn2 D11.12 अन्ववैक्षच; B D3.5.6 °वैक्षेतां; D2 °वीक्षेथा; D4.7.9 °वेक्ष्याथ; D7m.10 °वेक्षेतां; D8 °वेक्ष त्वं. B3–5 D5.6 व्यूढानीकं च (for °नीकांश्च). K D2–4.7–9 गच्छत: (for सर्वशः).]

5 Ś1 resumes. — b) B (except B4) विततं (for विबभौ). Ś1 B4 Dn1 D10 सागरोपमं (for सागरस्वनम्). — c) Dn1 भ्रम° (for सर्प°). S संसर्प(T G1.3 °स्पर्श)-माण(or °न)माकाशे.

6 b) T G1 सर्वशः; G2 M4 सर्वत: (for सर्पता). — d) G2 M4.5 दिविस्पृक्. B1.3.5 Dn2 D10–12 कुरु° (for नर°).

7 a) Dn1 D3.4.6 तदानीकं. S अथो वी(M1 -ही)क्ष्य (M2 अथालक्ष्य) (for महद्दृष्ट्वा). — b) M1.2 रथाश्वगजसं°. — c) D4 °मुखैर् (for °कृपैर्).

8 a) D6 अपि (for च). K2 B3 Dn1 D8 G M2.4.5 द्रोणेन सहपुत्रेण. — After 8^{ab}, D2 (marg.) ins.:

645* तेषां तत्सैन्यमतुलं दृष्ट्वा भयविवर्धनम् ।

9 Before 9, N (D1 missing) ins. उत्तर उवाच; T1 वैराटि:; T2 M5 उत्तर:. — b) B2.3.5 D2–6.8.10 S च (for हि). — c) D4 °प्रवीरसंयुक्तं; cf. Cv. — e) Ś1 B3 D3.6.7 शक्यामि; S शक्नोमि (cf. v. l. 16^{e}). — f) T1 G भयानकं; T2 M भयंकरं (for अनन्तकम्).

10 a) M1.4 कौरवीं (for भारतीं). — b) Ś1 घोर° (for भीम°). — After 10^{ab}, S ins.:

646* देवैरपि सहेन्द्रेण न शक्यं किं पुनर्नरैः ।

— c) S °कलिलं. — d) D3 S °समाकुलं. — e) D4 च; G1.3 तु (for हि). B3(m as in text).4 D5(m as in text).6 Cc पुरोया(B3 D6 Cc °जा)तां; D8 परानेतान्; D7 परा ग्लानिर्; S परानीकं (for परानाजौ). — f) B Dn D5(m as in text).6.10–12 S मनः (for आत्मा). D8 प्रव्यथितं मम (m प्रव्यथतीव मे as in text).

11 ab) D6 transp. भीष्मः and कर्णः. Ś1 यत्र द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्चैव वि°. — d) D4.9 सोमदत्तिश्. B Dn D4.5.7–12 च (for अथ).

12 a) S तदा (T2 M1.5 °था) राजा (for तथा वीरो). — b) D5 बलिनां (m रथिनां as in text). Ś1 K राजा परमदुर्लभः (Ś1 °दुर्जयः); S वीरो (M1 ततो) दुर्मर्षणः पटुः (G1 परः). — c) S द्युति° (for श्रुति°). — T1 G (G1 om. line 5) ins. after 12: T2 M5, after 13^{ab}: M1.3 ins. lines 1–2 after 13^{ab} and lines 3–6 after 13: M2.4 (om. lines 1–2 along with 13^{ab}), after 13:

647* मत्ता इव महानागा युक्तध्वजपताकिनः ।
प्रीतिमन्तो महेष्वासाः सर्वाश्चकृतनिश्चयाः ।

द्युतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १२
दृष्ट्वैव हि कुरूनेतान्व्यूढानीकान्प्रहारिणः ।
हृषितानि च रोमाणि कश्मलं चागतं मम ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

अवियातो वियातस्य मौर्ख्याद्धूर्तस्य पश्यतः ।
परिदेवयते मन्दः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ १४
त्रिगर्तान्मे पिता यातः शून्ये संप्रणिधाय माम् ।
सर्वां सेनामुपादाय न मे सन्तीह सैनिकाः ॥ १५
सोऽहमेको बहून्बालः कृतास्त्रानकृतश्रमः ।
प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि निवर्तस्व बृहन्नडे ॥ १६

अर्जुन उवाच ।

भयेन दीनरूपोऽसि द्विषतां हर्षवर्धनः ।
न च तावत्कृतं किंचित्परैः कर्म रणाजिरे ॥ १७
स्वयमेव च मामात्थ वह मां कौरवान्प्रति ।
सोऽहं त्वां तत्र नेष्यामि यत्रैते बहुला ध्वजाः ॥ १८
मध्यमामिषगृध्राणां कुरूणामाततायिनाम् ।
नेष्यामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् ॥ १९
तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च ।
कत्थमानोऽभिनिर्याय किमर्थं न युयुत्ससे ॥ २०
न चेद्विजित्य गास्तास्त्वं गृहान्वै प्रतियास्यसि । C. 4. 1253 B 4. 38. 23 K. 4. 39. 27

दुर्जयाः सर्वसैन्यानां देवैरपि सवासवैः ।
पताकिनश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च महारथाः ।
विप्रकीर्णाः कृतोद्योगा वाजिनश्चित्रभूषिताः ।
तांश्चेतुं समरे शूरान्दुर्बुद्धिरहमागतः ।

[(L. 4) G_1 योधा मत्ता गजा मत्ता वाजिनो वेगिता भृशं.] Thereafter $M_{1.3.5}$ *repeat* 13^{cd}.

13 $M_{2.4}$ om. 13^{ab}. — ^{a}) S ($M_{2.4}$ om.) सर्वान् (for एतान्). — After 13^{ab}, T_2 M_5 ins. 647*, while $M_{1.3}$ ins. lines 1–2 only of that passage; after 13, M_{1-4} ins. lines 3–6 of 647*; after 647*, $M_{1.3.5}$ *repeat* 13^{cd}.

14 ^{a}) K D_7 अपि यातोपि (D_7 °तो वि-) या°; B Dn $D_{2.3.6.10}$ Cr.ap अविजातो विजातस्य; Cc.v.rp as in text. Cs cites वियातः ❀Cn: प्राचां तु सयकारः पाठः । तदा वियातो धृष्टः । अवियातोऽप्रगल्भः ।❀ — ^{b}) B_3 $D_{2.3.6}$m.3 मूर्खो; Dn_1 $D_{5.6}$ Cr.ap मौर्ख्यं; D_9 मौढ्याद् (for मौर्ख्याद्). — For 14^{ab}, S subst.:

648* दृष्ट्वा तु महतीं सेनां कुरूणां दृढधन्विनाम् ।

— ^{c}) G_1 मंदं (for मन्दः). — ^{d}) D_4 समीपे (for सकाशे). G_1 सेनां दृष्ट्वा जनाग्रतः. Ca cites the whole stanza as in text, with only मूर्खो for मौर्ख्याद्.

15 Before 15, K_2 $D_{4.5}$(marg.)$._{7-9}$ T_1 G_2 ins. उत्तरः. — ^{b}) B (except B_4) D_{4-6} अस्मिन्; S वै (for सं-). B (except B_4) $D_{5.6}$ संनि° (for -प्रणि°). — ^{c}) S समा° (for उपा°). — ^{d}) $D_{2.3}$ बले (D_3 न मे) तिष्ठंति सैनिकाः.

16 D_3 om. 16^{ab}. — ^{a}) S अहम् (for सोऽहम्). D_4 एतान् (for बालः). — ^{c}) $Ś_1$ Dn_2 $D_{5.6.11.12}$ शक्यामि; B_2 S शक्नोमि; D_4 पश्यामि (cf. v. l. 9^{c}). — ^{d}) S निवर्तय (for °र्तस्व). — After 16, S ins.:

649* वैशंपायनः ।
तं तथावादिनं तत्र बीभत्सुः प्रत्यभाषत ।
संप्रहस्य पुनस्तं वै सर्वलोकमहारथः ।

17 N (D_1 missing) बृहन्नडा (*or* °ला) (for अर्जुनः). — ^{a}) D_3 वातिदीनो (for दीनरूपो). S भयादुदीर्णरूपोसि (T_1 G_2 °द्विदीर्णहृदयो). — ^{b}) Some MSS. हर्षवर्धन. — ^{c}) B (except B_4) Dn_1 $D_{3.8-10}$ transp. किंचित् and कर्म (in ^{d}). $Ś_1$ न चैव च परैः किंचित्; K भवेन्न च कृतं किंचित्. — ^{d}) $Ś_1$ कृतं (for परैः).

18 ^{b}) $Ś_1$ K बहुशः (for वह मां). — ^{c}) $Ś_1$ K G_3 अत्र; B (except B_1) $D_{2-7.10}$ Ca अद्य; D_3 Cv उप- (for तत्र). B_2 रक्षामि; B_{3-5} Ca वक्ष्यामि; Cc.v नेष्यामि (as in text). — ^{d}) $Ś_1$ Dn_1 $D_{2.4}$ $G_{1.3}$ M_3 ते; D_5 इमे; T_2 एव (for एते). $Ś_1$ M_3 बहवो; K बहुशो (for बहुला).

19 ^{a}) MSS. °गृद्धानां, °गृध्रीनां, °गृध्नूनां etc. (for °गृध्राणां). — ^{b}) T_1 G_2 सेनानाम्; M_5 द्विषताम् (for कुरूणाम्). — ^{d}) K_1 पार्थिवानां हि युध्यतां; D_9 पृथिवीमपि यु°; S मा त्वं हि विमना भव; Ca as in text. Cc.v cite पृथिव्यां, Cr पृथिव्यामपि. — After 19, S (M_1 om. line 2) ins.:

650* समुद्रमिव गम्भीरं कुरुसैन्यमरिंदम ।
स्त्रीसकाशे प्रतिज्ञाय पुरुषाणां हि शृण्वताम् ।
विकत्थमानो निर्यात्वा ब्रूहि किं नात्र बुध्यसे ।

[(L. 1) M_1 भयंकरं (for अरिंदम). — (L. 2) $G_{1.3}$ अशृण्वतां (for हि शृ°). — (L. 3) M_5 युध्यसे (for बु°).]

20 M_1 om. 20^{cd}; M_3 om. 20. — ^{cd}) $Ś_1$ °भिनिर्यातः किम°; D_3 उक्तो भवति यः पूर्वं किम°. S ($M_{1.3}$ om.) रथमारुह्य (M_2 °स्थाय) निर्यात्वा (M_2 °य) किमर्थं न च

C. 4. 1263 B. 4. 38. 23 K. 4. 30. 27 प्रहसिष्यन्ति वीर त्वां नरा नार्यश्च संगताः ॥ २१
अहमप्यत्र सैरन्ध्र्या स्तुतः सारथ्यकर्मणि ।
न हि शक्ष्याम्यनिर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २२
स्तोत्रेण चैव सैरन्ध्र्यास्तव वाक्येन तेन च ।
कथं न युध्येयमहं कुरून्सर्वान्स्थिरो भव ॥ २३
उत्तर उवाच ।
कामं हरन्तु मत्स्यानां भूयांसं कुरवो धनम् ।
प्रहसन्तु च मां नार्यो नरा वापि बृहन्नडे ॥ २४
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
त्यक्त्वा मानं स मन्दात्मा विसृज्य सशरं धनुः ॥ २५
बृहन्नडोवाच ।
नैष पूर्वैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ।
श्रेयस्ते मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनम् ॥ २६
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽवप्लुत्य रथोत्तमात् ।
तमन्वधावद्धावन्तं राजपुत्रं धनंजयः ।
दीर्घां वेणीं विधुन्वानः साधु रक्ते च वाससी ॥ २७
विधूय वेणीं धावन्तमजानन्तोऽर्जुनं तदा ।
सैनिकाः प्राहसन्केचित्तथारूपमवेक्ष्य तम् ॥ २८

योत्स्यसे.

21 a) B1.3.5 गास्तास्तु; D10 गास्त्वेता; T1 G गास्त्वं वै (G1.3 हि); T2 M3.4 गावस्ता (T2 °स्त्वं); M1.2.5 गाश्च त्वं (for गास्तास्त्वं). — b) B4 गृहं वै; S नगरं (for गृहान्वै). B1.3.5 गृहांश्चैव प्रयास्यसि. — c) Ś1 B (except B2) Dn D2–4.8.11.12 T G2 M4 वीरास् (for वीर). — d) Ś1 संघशः; M1.4 नागराः (for संगताः).

22 a) S (except T2 G1.3) अस्मि (for अत्र). Here and below B4 D6 सैरिंध्री (for सैरन्ध्री). — D8 (hapl.) om. 22^{b}–23^{a}. — b) B1 Dn D11.12 ख्याता; D10 ख्यातः; T2 ततः; M5 स्थितः (for स्तुतः). D7 G2 सारथिकर्मणि. — c) B (except B4) Dn1 D5–8 च; S अहं (for हि). Ś1 B3 D5 शक्यामि; D6 S शक्नोमि (T2 शक्तो न; M4 शक्तो हि); D8 शिष्यामि (cf. v. l. 9, 16).

23 D8 om. 23^{a} (cf. v. l. 22). — a) K B3 एव च (for चैव). — b) D6 चैव हि; S चोदितः (for तेन च). — d) S (except T1) एतान् (for सर्वान्).

24 a) T1 G2 मात्स्यानां. — b) Only T2 M भूयांसं (as in text); the rest (D1 missing) भूयांसः. — After 24^{ab}, D7 ins. (what is probably a gloss on the आततायिनाम् of 19):

651* अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ।
आततायिनमायान्तमपि वेदाङ्गपारगम् ।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न नरो ब्रह्महा भवेत् ।

— d) B4 Dn2 D11.12 S (except T1) च (for वा). — B Dn D2(marg.).5–7.10–12 S (except M2) ins. after 24 (G1, which om. उवाच, ins. after उत्तरः):

652* संग्रामेण न मे कार्यं गावो गच्छन्तु चापि मे ।
शून्यं मे नगरं चापि पितुश्चैव बिभेम्यहम् ।

[Before line 1, D7 ins.:

653* क्षीरं वा दधि वाज्यं वा तक्रं वा न पिबाम्यहम् ।
आरनालं हि पास्यामि न मे गोभिः प्रयोजनम् ।

— (L. 1) B1 Dn1 संग्रामे न च मे कार्यं; Dn2 D11.12 युद्धेन नास्ति कार्यं मे (for prior half). B Dn2 D5.6.11.12 T2 वा (for च). — For line 2, S (except M2) subst.:

654* नगरं च प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते बृहन्नले ।

— After line 2, B2–4 D6 cont.:

655* निवर्तय रथं तूर्णं हृदयं मे विदीर्यते ।,

while D2 (marg.) cont.:

656* वरं कालेन जीवन्क्षभुन् न मे गोभिः प्रयोजनम् ।
यद्यहं जीवमानस्तु गच्छामि नगरं प्रति ।]

On the other hand, D4 ins. after 24:

657* भोजनं गोरसैर्हीनं काञ्जिकेनाप्यतः परम् ।
भोक्ष्येऽहं बहुभिर्वापि यास्ये बालो मृतेर्भयात् ।

25 a) D5 एवमुक्त्वाद्रवद्भीतः. — c) Ś1 K आसनं; B3 दर्पं (for मानं). B Dn D5.11.12 च दर्पं (B3 मानं) च; D2.3.7–9 सु(D8 तु)मंदात्मा; D6 च धर्मज्ञ; S सुसंत्रस्तो (for स मन्दात्मा).

26 G1 अर्जुनः (for बृहन्नडा). — a) B1 Dn D9.11.12 शूरैः; D6 पूर्वः; D10 पूर्वं; T2 M पूर्व- (for पूर्वैः). — b) B4 D8 क्षत्रियाणां (for °यस्य). — K1 (hapl.) om. 26^{cd}. — c) Ś1 B2 Dn D11.12 तु; T1 G3 M हि; G1.2 अस्य (for ते). T2 श्रेयसे (for श्रेयस्ते). — d) B1.3.5 न तु श्रेयः पलायनं; S क्षत्रियस्य पलायनात्.

27 a) S इति चोक्त्वा (for एवमुक्त्वा). T1 G2 अथ; G1 M4 स; G3 M5 च (for तु). — b) S रथादवततार ह. — K S transp. 27^{cd} and 27^{ef}. — c) S अन्वधावन्महाबाहुः. — e) S दीर्घवेणीं. T1 G2.3 M1–4 वि(G2 च)धून्वानः. — After 27, S ins.:

तं शीघ्रमभिधावन्तं संप्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ।
क एष वेषप्रच्छन्नो भस्मनेव हुताशनः ॥ २९
किंचिदस्य यथा पुंसः किंचिदस्य यथा स्त्रियः ।
सारूप्यमर्जुनस्येव क्लीबरूपं बिभर्ति च ॥ ३०
तदेवैतच्छिरोग्रीवं तौ बाहू परिघोपमौ ।
तद्वदेवास्य विक्रान्तं नायमन्यो धनंजयात् ॥ ३१
अमरेष्विव देवेन्द्रो मानुषेषु धनंजयः ।
एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके धनंजयात् ॥ ३२
एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये संनिहितः पुरे ।
स एष किल निर्यातो बालभावान्न पौरुषात् ॥ ३३
सत्रेण नूनं छन्नं हि चरन्तं पार्थमर्जुनम् ।
उत्तरः सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्बहिः ॥ ३४
स नो मन्ये ध्वजान्दृष्ट्वा भीत एष पलायति ।
तं नूनमेष धावन्तं जिघृक्षति धनंजयः ॥ ३५ C. 4. 1269 B. 4. 38. 36 K. 4. 39. 47

658* विक्रमन्तं पदन्यासैर्नमयन्निव भूतलम् ।
[T1 G2.8 नमयंतं च; G1 निर्मथंतं च (for नमयन्निव).]

28 ^{a}) K धुन्वंतं (for धावन्तं). B4 तथा तमनुधावंतं. — ^{d}) T1 G2 M केचिद्रूपम्; T2 योषिद्रूपम्; G1.8 तस्य रूपम् (for तथारूपम्). D4.8 तां; S च (for तम्).

29 ^{a}) B8 D4.5.8.10 सु- (for तं). B4 अनु-; D2.4 अपि (for अभि-). S तं च शीघ्रं प्रधावंतं. — ^{b}) M1.8 अवेक्ष्य (for संप्रेक्ष्य). — After 29^{ab}, S ins.:

659* सैनिकाः ।
कोऽयं धावत्यसंगेन पूर्वं मुक्त्वा रथोत्तमम् ।

— ^{c}) A few MSS. वेश- (for वेष-). Ś1 B1 Dn D2.11.12 T2 °संछन्नो (for °प्रच्छन्नो). B4 एष वेशपरिछन्नो; G2 एक एवैष प्रच्छन्नो. — ^{d}) Ś1 B1.2 Dn D11.12 भस्मन्येव (for °नेव). G1 भस्मच्छन्न इवानलः.

30 ^{ab}) S (except M1.5; M4 *inf. lin.*) both times तस्य (for अस्य). — After 30^{ab}, S ins.:

660* इत्येवं सैनिकाः प्राहुर्द्रोणस्तानिदमब्रवीत् ।
आचार्यः कुरुपाण्डूनां मतौ शुक्राङ्गिरोपमः ।
किं विचारेण वः कार्यमेतेनानुसृतेन वै ।
धावन्तमनुधावंश्च निर्भयो भयविह्वलम् ।
वेणीकलापं निर्धूय प्रविभाति नरर्षभः ।

[(L. 3) T1 G1.8 नः (for वः). M किं विचारणया कार्यं (for prior half).]

— ^{c}) D4.7–9 स्वरूपं; S आकारं (for सारूप्यम्). T G ह्यर्जुनस्यैव. — ^{d}) D8 क्लैब्य° (for क्लीब°). — After 30, S (except G1) ins.:

661* रूपेण पार्थसदृशः स्त्रीवेषसमलंकृतः ।

31 ^{b}) M1.2 बाहू च (for तौ बाहू). — ^{c}) K तद्वच्चैव; B4 तत्तदेव; S तत् (M5 तं) तथैव (T2 तथैव च) (for तद्वदेव). — After 31, M2.4.5 ins. 662* (cf. v. l. 32).

32 D2 om. 32^{ab} and reads 32^{cd} in marg. after 35; D8 M2.4.5 om. (hapl.) 32. — ^{a}) Ś1 D8 एकदेवेंद्रो; K D7 एक एवेंद्रो; D10 च देवेंद्रो; D11.12 एवं देवेंद्रो (for इव देवेन्द्रो). D4 अयं सुरेषु देवेंद्रो. — ^{b}) MSS. मानवेषु, मनुष्येषु also (for मानुषेषु). — ^{c}) Ś1 को नु हि; D8 एको हि; D7 एकोपि (for एकः को). B4 उपायुज्येत्; D2.4 उपादी(D4 °दे)यात्; D8.6.7 उपायाति (for उपायायात्). T G2 M1.8 एकोस्माननुयात्येष; G1 कोस्मानेकोनुयाति स्म; G8 एकोस्माननुयान्नान्यः. — ^{d}) D8.7 T1 G2 M1.8 नान्यो; D6 विना; G1 कोन्यो; G8 को हि (for अन्यो). T2 नायमन्यो धनंजयात्. — S ins. after 32 (M2.4.5, which om. 32, after 31):

662* द्रोणेन चैवमुक्ते तु कर्णः प्रोवाच बुद्धिमान् ।
[T G1 चैवमुक्तस्तु.]

33 Before 33, S (except G1) ins. कर्णः. K1 om. 33^{cd}. — ^{c}) D2.4 एव; D7.9 एकः (for एष). K2 स एकाकी विनिर्यातो. — ^{d}) D7.9 बालत्वान्न तु पौरुषात्. — After 33, G2 M1.8.5 ins. (cf. 34^{cd}):

663* क्लीबं वै सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्बहिः ।

34 M2.4 om. 34^{ab}; T G8 M1.8 transp. 34^{ab} and 34^{cd}; G1 reads 34^{ab} after 35^{ab}. — ^{a}) D4 छद्मेन; D7.9 वेषेण; Ca सत्रेण (as in text). B4 वै छन्नं; D2 संछिन्नं; D8 संछन्नं (for छन्नं हि). Ś1 (by transp.) छन्नं सत्रेण नूनं हि; S (M2.4 om.) छन्नं (G2 °न्ना) सत्रेण वा नूनं. — ^{b}) B4 रभसा; D8 जानामि (for चरन्तं). S (M2.4 om.) जानीध्वं यांतमर्जुनं. — After 34^{ab}, S (M2.4 om.) ins.:

664* ते हि नः प्रतिसंयातुं संग्रामे न हि शक्नुयुः ।
कथमेकतरस्तेषां समस्तान्योधयेत्कुरून् ।
[(L. 2) G1.8 एकरथः (for एकतरः).]

— After 664*, T *repeats* 34^{cd}, while G1 *repeats* 34^{cd}–35^{ab}. — ^{c}) T G1 (all three first time).8 M1–8 क्लीबं वै (for उत्तरः).

35 D8 om. 35; D4 om. 35^{ab}. G1 repeats 35^{ab} (cf. v. l. 34). — ^{a}) B2.8 (m as in text).4.5 D5 (m as in text).6 T2 मध्ये (for मन्ये). Ś1 K रथान् (for ध्वजान्). Dn1 D11m मन्यामहे (for मन्ये ध्व°). D2 ततो महाध्वजान्दृष्ट्वा. — ^{b}) Ś1 ह्येष; D2.11.12 T2 एव; D6 एक (for एष). Ś1 B D (except D9; D4.8 om.; D1

C. 4. 1270
B. 4. 38. 39
K. 4. 39. 47

इति स्म कुरवः सर्वे विमृशन्तः पृथक्पृथक् ।
न च व्यवसितुं किंचिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते ।
छन्नं तथा तं सत्रेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत ॥ ३६
उत्तरं तु प्रधावन्तमनुद्रुत्य धनंजयः ।
गत्वा पदशतं तूर्णं केशपक्षे परामृशत् ॥ ३७
सोऽर्जुनेन परामृष्टः पर्यदेवयदार्तवत् ।
बहुलं कृपणं चैव विराटस्य सुतस्तदा ॥ ३८
शातकुम्भस्य शुद्धस्य शतं निष्कान्ददामि ते ।
मणीनष्टौ च वैडूर्यान्हेमबद्धान्महाप्रभान् ॥ ३९
हेमदण्डप्रतिच्छन्नं रथं युक्तं च सुव्रजैः ।

---

missing) पलायते. G1 (first time) भीतः प्राद्रवतीह वै (second time as in text). — Before 35^{cd}, S ins. कृपः. — ^{c}) S transp. तं and नूनं. B1.8 S एव (M2 अन्व-); Dn2 D11.12 अभि- (for एष). — After 35, S (T G1.2 M2.4.5 om. line 1) ins.:

665* एकोऽस्माननुयात्येष नान्यो लोके धनंजयात् ।
सारथिं ह्युत्तरं कृत्वा स्वयं योद्धुमिहेच्छति ।

[With line 1 cf. 32^{cd}. — (L. 2) G8 M1.8.5 उत्तरं सारथिं कृत्वा.]

36 Before 36, all MSS. except T1 G8 M1 (D1 missing) ins. वैशंपायनः. M8 om. 36. — ^{b}) Ś1 K B2 D8 विमृष(B2 D5 °श)न्ति; B4 निर्दिशंतः; D4.8 विमृशंत. S (M8 om.) पुनः पुनः. — ^{c}) Ś1 ते; K तु; D4.8.10 एव (for च). K B2 D4 M1 व्यवसितं; Ca.c as in text. S (M8 om.) वीराः (G2 वीरं) (for किंचित्). — ^{d}) S (M8 om.) अर्जुनं (for उत्तरं). — S ins. after 36^{cd} (M8, which om. 36^{abcd}, after the ref., for which see above):

666* दुर्योधन उवाचेदं सैनिकान्रथसत्तमान् ।
अर्जुनो वासुदेवो वा रामः प्रद्युम्न एव वा ।
ते हि नः प्रतिसंयोद्धुं संग्रामे न हि शक्नुयुः ।
कथमेकतरस्तेषां समस्तान्योधयेत्कुरून् ।
अन्यो वै क्लीबवेषेण यथागच्छेद्ध्रुवां पदम् । [5]
शरैस्तीक्ष्णैरर्पयित्वा पातयिष्यामि भूतले ।

[M2.8 om. line 1. T G1.2 M2-5 read line 4 after line 6. — (L. 3) T2 G2 M2-5 °संयातुं (for °संयोद्धुं). — (L. 5) G2 M5 °रूपेण (for °वेषेण).]

— ^{e}) B8 D5.6 तु (for तं). D8 छद्मेन; D4.8.9 वेषेण; G1.8 क्लैब्येन (for सत्रेण). — ^{f}) S सैनिकाः (for भारत). — After 36, S ins.:

667* अर्जुनं नेति चेत्येनं न व्यवस्यन्ति ते पुनः ।
इति स्म कुरवः सर्वे मन्त्रयन्ति महारथाः ।
दृढवेधी महासत्त्वः शक्रतुल्यपराक्रमः ।
अभ्यागच्छति चेद्योद्धुं सर्वं संशयितं बलम् ।
न चाप्यन्यतरं तत्र व्यवस्यन्ति धनंजयात् ।

[(L. 1) T G1.2 चेत्येव (for चेत्येनं). — (L. 2) T2 मन्यंते ते; G2.8 M2 मंत्रयंतो (for मन्त्रयन्ति). — (L. 5) T2 अन्यं नरं (for अन्यतरं).]

37 ^{b}) B1.5 Dn D2.8.6.9-12 T2 अभिद्रुत्य; D7 अनुद्रुत्य (for अनुद्रुत्य). — ^{c}) T G1.2 शतपदं (for पदशतं). T M पूर्णं; G1 पूर्वं (for तूर्णं). — ^{d}) D2 केशपाशे; Cv as in text. Ś1 K परामृषत्. — After 37, T1 G2 ins.:

668* मा मा गृहाण भद्रं ते दासोऽहं ते बृहन्नले ।
इति वादिनमेवाशु धावन्तं तरसाग्रहीत् ।

S ins. after 37 (T1 G2, after 668*):

669* विराटपुत्रं बीभत्सुर्बलवानरिमर्दनः ।

38 K om. 38^{ab}. — ^{ab}) B4 पर्यक्रोशत्तदार्तवत्; M1 कृपणं पर्यदेवयत् (for ^{b}). Ś1 परामृष्टस्तदा तेन सोऽर्जुनं वाक्यमब्रवीत्. — After 38^{ab}, T1 G2 ins.:

670* मा मा मारय भद्रं ते मुञ्च मामेमि मे गृहम् ।
मुञ्च मां मुञ्च मुञ्चेति तत्पादावग्रहीद्ब्रुवन् ।
दर्शयित्वा ततः सर्वानदशत्सोऽङ्गुलिं नृप ।
मा भैस्त्वमिति पार्थेन प्रार्थितः पर्यदेवयत् ।

— ^{c}) B4 बहुशः (for बहुलं). B4 वाक्यं; D6 बालो; D10 चैष; T1 G2 चोक्त्वा (for चैव). — ^{d}) K अब्रवीत् (for तदा). S (except M1) वित्तं प्रा(T चा)वेदयद्बहु. — After 38, B Dn D2.5.6.10-12 ins.:

671* उत्तर उवाच ।
शृणुयास्त्वं हि कल्याणि बृहन्नडे सुमध्यमे ।
निवर्तय रथं शीघ्रं जीवन्भद्राणि पश्यति ।

D5 cont.: D7 ins. after 38:

672* ग्रामांश्चतुर्दश तथा पूर्णांश्च धनगोकुलैः ।
ददाम्येतद्धनं तुभ्यं मुञ्च मां त्वं बृहन्नडे ।
अश्वानां तु सहस्रे द्वे शुभ्राणां हेममालिनाम् ।
सर्वलक्षणयुक्तानां मुञ्च मां त्वं बृहन्नडे ।

On the other hand, S ins. after 38:

673* उत्तरः ।
सुवर्णमणिमुक्तानां यद्यदिच्छसि दद्मि ते ।
हस्तिनोऽश्वान्रथान्गावः स्त्रियश्च समलंकृताः ।

39 ^{a}) Ś1 K1 D4 शातकौंभस्य; Ca.v as in text. — For 39^{b}, S subst.:

674* श्रेष्ठस्य रजतस्य च ।
ददामि शतनिष्कं ते मुञ्च मां त्वं बृहन्नले ।

— G1 M8 om. (hapl.) 39^{c}-40^{d}. — ^{c}) Some MSS.

मत्तांश्च दश मातङ्गान्मुञ्च मां त्वं बृहन्नडे ॥ ४०
वैशंपायन उवाच ।
एवमादीनि वाक्यानि विलपन्तमचेतसम् ।
प्रहस्य पुरुषव्याघ्रो रथस्यान्तिकमानयत् ॥ ४१
अथैनमब्रवीत्पार्थो भयार्तं नष्टचेतसम् ।
यदि नोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रुकर्शन ।
एहि मे त्वं हयान्यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभिः ॥ ४२
प्रयाह्येतद्रथानीकं मद्बाहुबलरक्षितः ।
अप्रधृष्यतमं घोरं गुप्तं वीरैर्महारथैः ॥ ४३
मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परंतप ।
अहं वै कुरुभिर्योत्स्याम्यवजेष्यामि ते पशून् ॥ ४४
प्रविश्यैतद्रथानीकमप्रधृष्यं दुरासदम् । C. 4. 1282 B. 4. 38. 49 K. 4. 39. 76

वैदूर्यान्. — [d]) K2 B2 D2.5.7 (*sup. lin.*) °नद्धान्; D8 °विद्धान् (for °बद्धान्). — D1 resumes from 39[d].

40 G1 M2 om. 40. — [a]) Ś1 K D1-8 हेमदंडैः. — [b]) Ś1 B1-3.5 हयग्रजैः; K1 च सुंभुजैः; K2 B4 D10 च सुध्वजैः; Dn1 D5.7-9 च वाजिभिः; Dn2 D3.4.6.11.12 च सुप्रतैः; S (G1 M2 om.) तु वाजिभिः. — [c]) D1-8 बहु (for दश). — [d]) M (M2 om.) मा (for मां). D4 हेमबद्धान्महाप्रभान्. — S ins. after 40 (G1 M2, which om. 39[c]-40[d], ins. after 39[ab]):

675* षष्टिं स्वलंकृताः कन्या ग्राममेकं ददामि ते ।
मुञ्च मां त्वं भृशं दीनं विह्वलं भयकम्पितम् ।
गमिष्यामि पुरं षण्ढ द्रष्टुं मातरमर्दिताम् ।

[(L. 1) G1 M2 एव (for एकं), and अहं (for ते). — (L. 2) G1.2 M1.2 °पीडितं (for °कम्पितम्). — (L. 3) M1 शीघ्रं (for षण्ढ).]

T1 G2 cont.:

676* मात्स्यस्य पुत्रो बालोऽहं तेन चास्मि सुखोषितः ।
मातृपार्श्वशयानोऽहमस्पृष्टातपवायुमान् ।
अदृष्टबलयुद्धोऽहं कुतस्ते कुरवः कुतः ।
मातृपार्श्वं गमिष्यामि मुञ्च मां त्वं बृहन्नले ।
प्रलयार्णवसंकाशं दृश्यते कौरवं बलम् ।
स्त्रीणां मध्येऽहमज्ञानाद्वीर्यशौर्याङ्कितां गिरम् ।
उक्तवान्मदगर्वेण को जेतुं शक्नुयात्कुरून् ।
अमुक्त्वा वा यदि नयेर्मरिष्यामि तवाग्रतः ।

After 40, D4 ins. a passage given in App. I (No. 35), of which D8 ins., at the same point, lines 2-3 only.

41 T1 G1 M1.2 om. the ref. — [a]) Ś1 K1 Dn2 D1.2.7.11.12 चान्यानि; K2 वाक्यानि (for वाक्यानि). — [b]) Ś1 D1.2 G1.3 M1.3 अचेतनं; B3 D6 विचेतसं; M4 (*inf. lin.*) धनंजयः (for अचेतसम्). — [d]) D6 रथांतिकमुपानयत्.

42 [b]) S (except T2 M3.5) °चेतनं (for °चेतसम्). — After 42[ab], T1 G2 ins.:

677* अर्जुनः ।
अहं योत्स्यामि कौरव्यैर्हयान्संयच्छ चोत्तर ।
आददानः किमर्थं त्वं पलायनपरोभवः ।
युध्यस्व कौरवैः सार्धं विजयस्ते भविष्यति ।
यस्य यन्तास्म्यहं युद्धे संयच्छामि हयोत्तमान् ।
राज्ञो वा राजपुत्रस्य तस्य नित्यं जयो ध्रुवः ।
सर्वथोत्तर युध्यस्व यथा साकं मया कुरून् ।
जित्वा महीं यशः प्राप्य भोक्ष्यसे सकलामिमाम् ।
हतोऽपि प्राप्स्यसे स्वर्गं न श्रेयस्ते पलायनम् ।
अद्य सर्वान्कुरूञ्जित्वा यथा जयमवाप्स्यसि ।
तथाहं प्रयतिष्येऽत्र सहायोऽत्र मतो ह्यहम् ।

T1 ins. after line 5 of 677*: T2 G1.3 M, after 42[ab]:

678* संयच्छामि हयान्यस्य न स भीतः पलायति ।

— [d]) B2.4 D6 कुरुभिः (for शत्रुभिः). Ś1 K M3 शत्रुसूदन; B Dn D5.10-12 G1 शत्रुक(B4 °ह)र्षण; D1-3 °कर्शनः; D4 °कर्शनं; D8 सार्धमाहवे; T1 G2 कुरुभिः सह.

43 [a]) B4 प्रयुज्यैतद् (for प्रयाह्येतद्). D4 बला° (for रथा°). — [b]) D1.2 S °परि°. — [d]) B4 शूरैर्; S (except G1.3) घोरैर् (for वीरैर्).

44 D1 om. 44[a]-45[b]. — [ab]) B4 °पुत्रोसि (for °पुत्राग्र्य). G1.3 राजपुत्रः क्षत्रियोसि मा भैषीस्त्वं परंतप. — After 44[ab], Ś1 B Dn D2 (marg.).5-7.10-12 ins.:

679* कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि ।

[Ś1 *repeats* 44[b] instead of the posterior half.]

— [c]) T2 G3 M तैः (for वै). B1.4 Dn D2-4.7.8.10-12 S (except M2) योत्स्ये (for योत्स्यामि). T1 G2 कुरुभिस्तैरहं योत्स्ये. — [d]) B1 Dn D11.12 विजेष्यामि च; D2.3.5 m.8 आनयिष्यामि; D10 ह्यवजेष्यामि; S प्रत्या(M2 अप)नेष्यामि (for अवजेष्यामि). D4 रिपून् (for पशून्).

45 D1.2 om. 45[ab] (cf. v. l. 44). — [a]) D4 प्राप्य ह्येतद्; D8 प्रयाह्येतद् (for प्रविश्यैतद्). — [b]) D7.9 मद्बाहुबलरक्षितः (=43[b]). — [c]) Ś1 यत्तु; K Dn D3.5-7.10 यत्तो; Cv यन्ता (as in text). Ś1 K B2.3.5 D2-5.7-10 Cv भूत्वा; B1.4 Dn D1.6.11.12 भव; T2 असि त्वं (for भूत्वं). D2 नरश्रेष्ठो; G2 मम श्रेष्ठ. — After 45, S ins.:

680* शूरान्समरचण्डांश्च नयिष्ये यमसादनम् ।

C. 4. 1262 B. 4. 38. 50 K. 4. 39. 77 यन्ता भूस्त्वं नरश्रेष्ठ योत्स्येऽहं कुरुभिः सह ॥ ४५
एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्वैराटिमपराजितः ।
समाश्वास्य मुहूर्तं तमुत्तरं भरतर्षभ ॥ ४६
तत एनं विचेष्टन्तमकामं भयपीडितम् ।
रथमारोपयामास पार्थः प्रहरतां वरः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

वैशंपायन उवाच ।
तं दृष्ट्वा क्लीबवेषेण रथस्थं नरपुंगवम् ।
शमीमभिमुखं यान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ १
भीष्मद्रोणमुखास्तत्र कुरूणां रथसत्तमाः ।
वित्रस्तमनसः सर्वे धनंजयकृताद्भयात् ॥ २
तानवेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चाद्भुतान् ।
गुरुः शस्त्रभृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३
चलाश्च वाताः संवान्ति रूक्षाः परुषनिःस्वनाः ।
भस्मवर्णप्रकाशेन तमसा संवृतं नभः ॥ ४
रूक्षवर्णाश्च जलदा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः ।
निःसरन्ति च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ५
शिवाश्च विनदन्त्येता दीप्तायां दिशि दारुणाः ।

[T1 G2 स्थापयिष्ये यमालये (for posterior half).]

46 c) S (except G2 M5) भयार्तं (for मुहूर्तं). B8 D2.6.7.9 तु (for तम्). — d) B2 Cc.r प्रत्यपद्यत; D1.3.8.10 G1 M1 भरतर्षभः (for भरतर्षभ). B3.4 D6 नोत्तरं प्रत्यपद्यत (B3 m °भाषत).

47 a) K B2 तत एवं; T1 G2 इतस्ततो (for तत एनं). — b) D1–8 तमसा (for अकामं). M3 °विह्वलं (for °पीडितम्). — d) S परपुरंजयः (for प्रहरतां वरः). — After 47, D7 ins.:

681* कुरूनभिमुखं पार्थः प्रययौ शीघ्रवाहनः ।
यथेन्द्रो दानवान्हन्तुं प्रयाति च समातलिः ।;

while S (T2 om. line 1) ins.:

682* तमारोप्य रथोपस्थे विलपन्तं धनंजयः ।
गाण्डीवं धनुरादातुमुपायात्तां शमीं प्रति ।
उत्तरं स समाश्वास्य कृत्वा यन्तारमर्जुनः ।

[(L. 1) T1 G2 अनाथवत् (for धनंजयः). — (L. 3) T1 G2.3 तु (for स).]

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 D9 गोग्रह; B Dn D1–8.10–12 उत्तरगोग्रह; M1.2 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B1.2.5 D4.8.10 उत्तरभंगः; D8 अर्जुनवाक्यं; T2 M2–4 उत्तरपलायनं; M5 अर्जुननिर्याणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 B4 D10 36; D8 M2–4 37; D5.9 35; T1 G M1.5 38. — *S'loka no.:* D8 50; G3 73.

37

1 a) Ś1 K1 B4 D5 °वेशेन; T1 G M1.4.5 °रूपेण. — b) T1 G M4.5 रथ° (G1 रथि°) (for नर°). B2 D5 (m as text) चरंतं पार्थमर्जुनं.

2 a) S द्रोणभीष्मा(G1.3 भीष्मद्रोणा-; M5 द्रोणकर्णा)-दयः शूराः. — b) B1 Dn D11.12 कुरवो (for कुरूणां). — c) S चासन् (for सर्वे).

3 c) D1.8 धनुर्भृतां (for शस्त्रभृतां). — d) K D4 भरद्वाजो. — After 3, D1 ins. 686* (cf. v. l. 9).

4 Before 4, D5 (marg.) S (except G2 M5) ins. द्रोणः. — a) N (except K) Cap चंडाश्च; S खराश्च; Ca as in text. — b) Ś1 रूढाः (for रूक्षाः). B1.2.5 D2.8–10 शार्करकर्षि(D8 °र्षे)णः; B3.4 Dn D1.3–7.11.12 शार्करवर्षिणः. Cs cites शर्कराः. — After 4^{ab}, M3 repeats 3^{c}–4^{b}. — c) S (except G2) °वर्ष° (for °वर्ण°). — d) B4 D6 रजसा (for तमसा). G1.3 चावृतं (for संवृतं).

5 B2–4 D5 read 5^{ab} after 6. — c) K1 M1.2.4 निश्चरंति; G1 निस्वनंति; Cv as in text. A few MSS. कोषेभ्यः. — d) K विमलानि (for विविधानि).

6 M3 om. 6^{a}–7^{b}. — a) B3 Dn2 D10 M1.2 भिनदंति. D4.7.8 शिवा च वि(D8 नि)नदत्येषा; D9 शिवायां च विनित्येषा (sic). — b) D4 दक्षिणा; D7.8 दारुणा (for दारुणाः). — After 6, B2–4 D5 read 5^{ab}.

7 M3 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). B2.3 D5.6 read 7^{ab}

हयाश्चाश्रूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्यकम्पिताः ॥ ६
यादृशान्यत्र रूपाणि संदृश्यन्ते बहून्यपि ।
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु स्याद्युद्धं समुपस्थितम् ॥ ७
रक्षध्वमपि चात्मानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि ।
वैशसं च प्रतीक्षध्वं रक्षध्वं चापि गोधनम् ॥ ८
एष वीरो महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
आगतः क्लीबवेषेण पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ ९
स एष पार्थो विक्रान्तः सव्यसाची परंतपः ।
नायुद्धेन निवर्तेत सर्वैरपि मरुद्गणैः ॥ १०
क्लेशितश्च वने शूरो वासवेन च शिक्षितः ।
अमर्षवशमापन्नो योत्स्यते नात्र संशयः ॥ ११
नेहास्य प्रतियोद्धारमहं पश्यामि कौरवाः ।
महादेवोऽपि पार्थेन श्रूयते युधि तोषितः ॥ १२

कर्ण उवाच ।

सदा भवान्फल्गुनस्य गुणैरस्मान्विकत्थसे ।
न चार्जुनः कला पूर्णा मम दुर्योधनस्य वा ॥ १३ C. 4. 1209. B. 4. 39. 14 K. 4. 40. 29

---

after 8. — ^{a}) $D_{1.2}$ अदृश्यानि; D_{7} G_{1} $M_{1.2}$ तादृशानि (for यादृशानि). S (M_{3} om.) दृश्यंते (for रूपाणि). — ^{b}) B_{4} $D_{1-5.7.8.10}$ दृश्यंते (D_{4} °ति) सु- ($D_{5.7.10}$ च) (for संदृश्यन्ते). B_{5} Dn_{1} D_{10} च (for अपि). S (M_{3} om.) रूपाणि विविधानि च. — ^{c}) $Ś_{1}$ तिष्ठंतः; $D_{2.3.6}$ तिष्ठध्वं (for तिष्ठन्तु). — ^{d}) B Dn_{1} $D_{5.6}$ Ca साध्वसं; S युद्धं स्यात् (for स्याद्युद्धं). Dn_{2} $D_{1-4.7-12}$ महद्युद्धमुपस्थितं.

8 M_{3} transp. 8^{b} and 8^{d}. — ^{b}) $Ś_{1}$ K वहध्वं (for व्यूहध्वं). B_{4} इतः; D_{6} इव (for अपि). $Ś_{1}$ D_{4} अपि वाहिनीं (D_{4} °नीः) (for वाहिनीमपि). — ^{c}) D_{2} स्यंदनं; D_{4} वैषम्यं; D_{10} विषमं; Ca.c.s.v वैशसं (as in text). B_{2-4} वा (for च). B_{2-4} D_{6} Cr परीक्ष(D_{6} °प्स)ध्वं; Crp प्रतीप्सध्वं; Ca as in text. — ^{d}) D_{1-3} om. च. — After 8, $B_{2.3}$ $D_{5.6}$ read 7^{ab}; while S ins.:

683* एतावदुक्त्वा वचनं भीष्ममालोक्य चाब्रवीत् ।
नदीज लङ्केशवनारिकेतु-
नगाह्वयो नाम नगारिसूनुः ।
गत्वा सुरेशः क्वचिदङ्गनेव
गुरुर्बभाषे वचनं तदेव । [5]
इत्युक्त्वा संज्ञया द्रोणस्तूष्णीमासीद्विशां पते ।
भारद्वाजवचः श्रुत्वा गाङ्गेयः संज्ञयाब्रवीत् ।
अतीतं चक्रमस्माकं विषयान्तरमागताः ।
अतीतः समयश्चोक्तो ह्यस्माभिर्यः सभातले ।
न भयं शत्रुतः कार्यं शङ्कां त्यज नरर्षभ । [10]
दुर्योधनमथालोक्य संज्ञया द्रोण अब्रवीत् ।

[For lines 2–5 cf. 686*. — (L. 5) T_{2} $G_{1.3}$ तदानीं (for तदेव). — (L. 6) $G_{1.3}$ आस्ते (for आसीत्). — After line 5, T_{1} G_{2} ins.:

684* देवव्रतेनैवमुक्ते वचने हितकारिणा ।

— (L. 11) T_{2} $G_{1.3}$ द्रोणं (for द्रोणः).]

9 Before 9, T_{1} G_{2} M ins. द्रोणः. — ^{b}) T_{2} कृष्णः (for सर्व-). — After 9^{ab}, T_{1} G_{2} ins.:

685* गवामर्थे हि विक्रान्तः सव्यसाची परंतपः ।

— ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1} D_{5} °वेशेन; B_{3} S (except M_{3}) °रूपेण. — ^{d}) Dn_{1} एव (for अत्र). D_{10} पार्थोस्त्यत्र न संशयः. — $B_{1.2}$ (om. lines 1–2).$_{3.5}$ Dn $D_{11.12}$ ins. after 9: D_{1}, after 3:

686* नदीज लङ्केशवनारिकेतु-
नगाह्वयो नाम नगारिसूनुः ।
एषोऽङ्गनावेषधरः किरीटी
जित्वाव यं नेष्यति चाद्य गा वः ।

[Lines 1–2 = lines 2–3 of 683* (cf. v. l. 8). — (L. 3) B_{2} प्रमाथी; D_{1} तरस्वी (for किरीटी). — (L. 4) D_{1} विजेष्यते सर्वकुरुप्रवीरान्. — Cs explains the whole stanza.]

After 9, G_{2} ins. a passage given in App. I (No. 36).

10 G_{2} (hapl.) om. 10–11. — ^{a}) B_{2} Dn_{2} $D_{6.11.12}$ स एव पार्थो; D_{2} स ह्येष पार्थो; S (except T_{2}; G_{2} om.) एष पार्थो हि. — ^{b}) $B_{2.3.5}$ Dn_{1} $D_{1-3.5.7.9}$ धनंजयः; D_{10} महारथः (for परंतपः). — A passage given in App. I (No. 36) is ins. in T_{1} after 10^{ab}, in G_{2} (which om. 10–11) after 9. — M_{3} om. 10^{cd}. — ^{c}) D_{8} युद्धे निवर्तते नायं; T_{2} $G_{1.3}$ M (M_{3} om.) नाजित्वा विनिवर्तेत. — ^{d}) $B_{1.5}$ Dn_{1} D_{4} T_{1} सुरासुरैः; Co मरुद्गणैः (as in text). T_{2} $G_{1.3}$ M (M_{3} om.) सर्वानपि मरुद्गणान् (M_{5} *inf. lin.* कुरून्गतान्).

11 G_{2} om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) K शून्ये; D_{7} $G_{1.3}$ वीरो (for शूरो). — ^{b}) Dn_{1} D_{9} अपि; D_{2} सु- (for च). D_{8} रक्षितः (for शिक्षितः). — ^{c}) D_{10} अमर्षं च समापन्नो. — ^{d}) B Dn $D_{1-5.7-12}$ वासवप्रतिमो युधि ($D_{1.4.8.10}$ गुणैः; D_{2} गुणी; D_{8} रणे; D_{7} बले).

12 ^{a}) D_{10} नैतस्य; S न ह्यस्य (for नेहास्य). — ^{d}) S (except T_{2}) युद्ध- (for युधि). — After 12, N ins.:

687* किरातवेषप्रच्छन्नो गिरौ हिमवति प्रभुः ।

C. 4. 1306 B. 4. 39. 15 K. 4. 40. 30

दुर्योधन उवाच ।

यद्येष पार्थो राधेय कृतं कार्यं भवेन्मम ।
ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति द्वादशान्यान्हि वत्सरान् ॥ १४
अथैष कश्चिदेवान्यः क्लीबवेषेण मानवः ।
शरैरेनं सुनिशितैः पातयिष्यामि भूतले ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्ब्रुवति तद्वाक्यं धार्तराष्ट्रे परंतपे ।
भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषं तदपूजयन् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

वैशंपायन उवाच ।

तां शमीमुपसंगम्य पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
सुकुमारं समाज्ञातं संग्रामे नातिकोविदम् ॥ १
समादिष्टो मया क्षिप्रं धनूंष्यवहरोत्तर ।
नेमानि हि त्वदीयानि सोढुं शक्ष्यन्ति मे बलम् ॥ २
भारं वापि गुरुं हर्तुं कुञ्जरं वा प्रमर्दितुम् ।

[K °संछन्नो; B4 °संछित्वा (for °प्रच्छन्नो).]

On the other hand, G2 ins. after 12:

688* इत्येवं वादिनं द्रोणं कर्णः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ।

13 ^{a}) N (except Ś1) Cv फाल्गुनस्य. — ^{b}) Ś1 प्रभाषसे; K B2.4 D6.10 T1 M1 Ca.c.v विकत्थते. G1.3 गुणानस्मासु कत्थते. — ^{c}) Ś1 B Dn D3.5–7.9–12 T M2.3 कलापूर्णः; K D4.8 G1.3 कलां पूर्णां; G2 M1.4.5 कलां पूर्णः. Cc.r.s.v cite कला. — ^{d}) B1.2.5 Dn D1–3.10–12 T2 M च (for वा).

14 ^{b}) T1 G1.2 इदं; G3 M महन् (for भवेन्). — ^{d}) B3.5 D5.8 T G1.3 M च; B4 वि- (for हि). Dn D11.12 द्वादशाब्दान्विशां पते; D10 द्वादशानिह वत्सरान्; G2 द्वादशां-श्चान्यवत्सरान्.

15 Dn1 om. 15. — ^{a}) Dn2 D7.9.11.12 एकः; T1 G1.2 M2.3 वा; M1 एव (for एष). G1 अत्र; G2 अद्य (for अन्यः). — ^{b}) Ś1 D8 S क्लीब(G1 स वै)रूपेण. B4 चागतः; T G1.2 M3–5 देवराट् (for मानवः).

16 D4.7 om. the ref. — ^{a}) B4 वदति (for ब्रुवति). D7.9 कौरव्ये (for तद्वाक्यं). S तस्मिन्वदति तां वाचं. — ^{b}) B Dn D2.4–7.10–12 °तप; D1.3.8 °तपः (for °तपे).

Colophon om. in S; D7 reads it in marg. — *Sub-parvan:* Ś1 K गोग्रह; B2.4.5 Dn2 D1–4.6.8–12 उत्तर-गोग्रह. — *Adhy. name:* B1–4 Dn1 D2.4.5.8.10 अर्जुन-प्रशंसा; D8 अर्जुनसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 B4 D10 37; D3.9 38; D5.6 36. — *S'loka no.:* D8 17.

38

1 M1.2.4 om. the ref. B8 read 7^{e}–8^{f}, before 1. — ^{a}) Ś1 शमीं तां (by transp.). S (except G3 M5) अभि° (for उप°). — ^{c}) K समायांतं; B1.5 Dn D6.9–12 समाज्ञाय; D4 महाप्राज्ञं; D5.7 अविज्ञातं; D8 अविक्रांतं (for समाज्ञातं). S सुखसंवर्धितं पित्रा. — ^{d}) S समरा(G2 संग्रामा)णामकोविदं. — After 1, S ins.:

689* एहि भूमिंजयारुह्य वैराटे महतीं शमीम् ।

[M1.2.4.5 आरोह (for आरुह्य).]

2 ^{a}) D1.2 समाज्ञातो (for °दिष्टो). D1 शीघ्रं (for क्षिप्रं). — ^{b}) K2 Dn1 च हर; D7 वह च; D1–4 आहर च (D4 °त); D5m.9 उत्तारय; Cn.s अवहर (as in text). B8 त्वं धनूंष्यवतारय; B4 धनुं त्वं वह उत्तर; S धनुर्गा-ण्डीवमानय. — ^{c}) K D10 ह; D6 च (for हि). S नेमानीष्व(G °ष्वा)सनानीह. — ^{d}) Ś1 B4 D3.6.8 शक्ष्यंति; D4 रक्षंति. D10 मद्बलं (for मे बलम्).

3 ^{a}) B Dn D3–5.7–9.11.12 च (for वा). Ś1 हंतुं; B D वोढुं (B4 D2 सोढुं) (for हर्तुं). S नालं भारं गुरुं हर्तुं (T1 भर्तुं; T2 हंतुं; G भेत्तुं). — ^{b}) D6 कुंजराश्वान्; D7.9 कुंजरान्वा. D4 कुंजराणां प्रमर्दनं. — ^{c}) B2 D1–3 मम बाहुसुविक्षेपं; D4.8.10 मम बाह्वोर्विनिष्पेषं (D10 °क्षेपं); D7.9 T2 मम बाहुविनि°. — After 3, S ins.:

690* नैभिः काममहं कर्तुं कर्म वैजयिकं विह ।
अतिसूक्ष्माणि ह्रस्वानि सर्वाणि च मृदूनि च ।
आयुधानि महाबाहो तवैतानि परंतप ।

[(L. 1) M1.3 अलं (M5 *inf. lin.* अहं, as above).]

4 ^{a}) T1 G2 आरुह्य (for आरोह). — ^{b}) B3.5 T1 G1

मम वा बाहुविक्षेपं शत्रूनिह विजेष्यतः ॥ ३
तस्माद्भूमिंजयारोह शमीमेतां पलाशिनीम् ।
अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां धनूंषि निहितान्युत ॥ ४
युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयोस्तथा ।
ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्यानि कवचानि च ॥ ५
अत्र चैतन्महावीर्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवम् ।
एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ॥ ६
व्यायामसहमत्यर्थं तृणराजसमं महत् ।
सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसंबाधकारकम् ॥ ७
सुवर्णविकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमव्रणम् ।
अलं भारं गुरुं वोढुं दारुणं चारुदर्शनम् ।
तादृशान्येव सर्वाणि बलवन्ति दृढानि च ॥ ८

उत्तर उवाच ।

अस्मिन्वृक्षे किलोद्बद्धं शरीरमिति नः श्रुतम् ।
तदहं राजपुत्रः सन्स्पृशेयं पाणिना कथम् ॥ ९
नैवंविधं मया युक्तमालब्धुं क्षत्रयोनिना ।
महता राजपुत्रेण मन्त्रयज्ञविदा सता ॥ १०
स्पृष्टवन्तं शरीरं मां शववाहमिवाशुचिम् ।
कथं वा व्यवहार्यं वै कुर्वीथास्त्वं बृहन्नडे ॥ ११

बृहन्नडोवाच ।

व्यवहार्यश्च राजेन्द्र शुचिश्चैव भविष्यसि ।
धनूंष्येतानि मा भैस्त्वं शरीरं नात्र विद्यते ॥ १२ C. 4. 1315 B. 4. 41. 4 K. 4. 40. 50

M3–5 एनां (for एतां). — ^{d}) D1–3 अवहितानि (for निहि°). B4 च; D4.8 वै (for उत).

5 T1 G2 transp. 5^{ab} and 5^{cd}.

6 ^{a}) K T2 एव (for च). K2 हि; D4.6.8.10 S एव (T2 च) (for एतन्). — ^{d}) Ś1 K D1.3 संमतं; Ca संमितं (as in text).

7 For sequence of B3, cf. v. l. 1. — ^{a}) K1 D10 अत्युग्रं (for अत्यर्थं). — ^{b}) Ś1 K मृग°; Ca.s.v तृण° (as in text). — ^{d}) B1.3 D9 °कारणं; S सर्वारिक्षयकारकं (M °कारिणं).

8 For sequence of B3, cf. v. l. 1. — ^{b}) D4 सज्यम् (for श्लक्ष्णम्). — ^{c}) B4 D1.2.7.10 S (except T) सोढुं (for वोढुं). — ^{d}) G M4.5 वारुणं; M2.3 वारणं (for दारुणं). D1.3 °शोभनं (for °दर्शनम्). M1 कुंजरं वा प्रमर्दितुं (= 3^{b}). — After 8^{cd}, M1 *repeats* 3^{cd}. — After 8, N *repeats* 5^{ab} (v. l.: Ś1 K यमयोरपि चोत्तर; B1–4 D1–3.5–10 °श्च तथोत्तर for ^{b}); while S ins.:

691* प्रधानानि विशिष्टानि दुर्दर्शानि भवन्त्युत ।

T1 cont.:

692* अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिः प्रत्यभाषत ।

— After the *repetition* of 5^{ab}, B Dn D5.6.11.12 ins. an addl. colophon (*Sub-parvan*: उत्तरगोग्रह.—*Adhy. name*: B अस्त्रदर्शनं. — *Adhy. no.*: B4 38; D6 37).

9 ^{ab}) D3.8 किलाबद्धं; D10 मृतं बद्धं (for किलोद्बद्धं). S शरीरमिह (G3 °व) चासक्तं शम्यां शुष्कं पुरा किल (T1 पुरातनं).

10 ^{ab}) K1 Dn D8 आलब्धं; K2 आलंभं; D1 आरब्धुं; D3 आरब्धं; Ca.c.n as in text. S न मामेवंविधं कर्म कारयस्व बृहन्नले. — S om. 10^{c}–11^{b}. — ^{d}) B (except B1) D1–10 मंत्रव्रत(D10 °प्रति)विदा. Dn1 तथा; Dn2 D2–4.7 (before corr.).11.12 सदा (for सता). K1 मंत्रयज्ञविशारदा; K2 शस्त्रयज्ञविशारद. — After 10, D4 ins.:

693* स्पृशामीह शरीरं चेदप्यस्यां शोकवर्जितः ।

11 S om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{b}) K2 Dn2 D11.12 शाववाहम्; B4 D5 (m as in text) शावं (B4 °रं) व्याधम्; Cr शारं व्याधम्; Crp शरवाहम् and शारं वाहम्; Ca.v शववाहम् (as in text). Cc cites शावं. ❀Ca: वाहं व्याधमित्यपपाठः।❀ — ^{cd}) Ś1 K2 नाव्यवहार्यं; B3.4 D1.3.4.6.8 अव्यव°; Dn2 D11 चाव्यव°; D7 आव्यव° (for वा व्यव°). S कथं वा (M1 वै) शक्यते कर्तुं बुध्या त्वं मन्यसे कथं. — After 11, S ins.:

694* वैशंपायनः ।
तमुवाच ततः शूरः पार्थः परपुरंजयः ।
दायादं सर्वमत्स्यानां कुले जातं विशारदम् ।
जानामि त्वां महाप्राज्ञ शुभं जात्या कुलेन च ।
कथं नु पापकं कर्म ब्रूयां त्वाहं परंतप ।

[(L. 2) Cf. 13^{ab}. M1.3 महारथं (for विशारदम्). — (L. 3) T G1 शुद्धं (T2 °भ्रं) जात्या; G3 जात्या शुद्धं (for शुभं जात्या).]

12 S om. the ref. — ^{a}) B3 लोकेस्मिन्; B4 लोकेषु; M1.2 राज्ञासि; M4 राज्ञां त्वं (for राजेन्द्र). — ^{b}) S (except T2) शुद्धः (for शुचिः). — D2 reads 12^{cd} after 13. — ^{c}) D2.3.7.8.10 मा भैषीः (for मा भैस्त्वं). Cf. Ca मा भैः मा भैषीः. — ^{d}) D3 दृश्यते (for विद्यते).

13 For 13^{ab}, cf. 694*. — ^{a}) T1 G2 मात्स्यराजस्य; M1.3 सर्वमत्स्यानां. — ^{b}) B4 D1–3 यशस्विनं; Dn2 D4

C. 4. 1316 B. 4. 41. 5 K. 4. 40. 51 दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं मनस्विनम् ।
कथं त्वा निन्दितं कर्म कारयेयं नृपात्मज ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स पार्थेन रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
आरुरोह शमीवृक्षं वैराटिरवशस्तदा ॥ १४
तमन्वशासच्छत्रुघ्नो रथे तिष्ठन्धनंजयः ।
परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं चैव व्यपानुद ॥ १५
तथा संनहनान्येषां परिमुच्य समन्ततः ।
अपश्यद्गाण्डिवं तत्र चतुर्भिरपरैः सह ॥ १६
तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्चसाम् ।
विनिश्चेरुः प्रभा दिव्या ग्रहाणामुदयेष्विव ॥ १७
स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव जृम्भताम् ।
हृष्टरोमा भयोद्विग्नः क्षणेन समपद्यत ॥ १८
संस्पृश्य तानि चापानि भानुमन्ति बृहन्ति च ।
वैराटिरर्जुनं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १९

उत्तर उवाच ।

बिन्दवो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः ।
सहस्रकोटि सौवर्णाः कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २०

मनस्विनां. — ^{c}) Some N MSS. त्वां (for त्वा). Dn1 त्वां कथं; S कथं वा. — ^{d}) D6 कारयेहं; S कारये त्वां. B4 Dn1 नृपात्मजं. — After 13, D2 reads 12^{cd}.

14 ^{b}) D1-3 स तं वृक्षं; D7 तदा वृक्षं (m as in text); M5 शमीं शीघ्रं (for शमीवृक्षं).

15 After 15^{ab}, N ins.:

695* अवारोपय वृक्षाग्राद्धनूंष्येतानि मा बिभः ।

[B1-3.5 Dn D3-5.7-9.11.12 अवरोपय; B4 अवरोहय; D10 अवरोह च (for अवारोपय). D4 वृक्षात्त्वं (for °ग्रात्). K1 मा भिरोः; K2 मानिनः; B1 Dn D11.12 मा चिरं; B2.3.5 मे विभो; B4 वै प्रभो; D2.5 मा बिभेः; D6 वा विभो; D10 गा बिभीः (for मा बिभः).]

— D10 om. 15^{cd}. — ^{d}) Ś1 चापि (for चैव). B2 D8 व्यपानय (for °नुद). S सर्वं मुंचस्व मा चिरं. — After 15, N (except D8; D10 om. line 1) ins.:

696* सोऽपहृत्य महार्हाणि धनूंषि पृथुवक्षसाम् ।
परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् ।

[(L. 1) ❀Ca: पङ्कमवतीर्य ।❀ — K2 om. from पृथु° (in line 1) up to विमुच्य (in line 2).]

16 ^{a}) Ś1 यथा; B1.3 D4.5.10 Ca ततः; S तेषां (for तथा). D1.3 संनिहितान्येषां; S संनहनीयानि; Ca संनहनान्येषां (as in text). Cs cites संनहनं, Cr.v संनहनानि (as in text). — ^{b}) D6 S विप्रमुच्य (G1 प्रमुच्य च) (for परिमुच्य). S परंतपः (G1 नराधिप) (for समन्ततः). — ^{c}) D8 गांजिवं (for गाण्डिवं). S तत्र गांडीवं (by transp.).

☞ The portion from 4. 38. 17 up to 4. 41. 21^{e} is lost in D1 on missing folios.

18 ^{a}) D8 आलक्ष्य; D10 आलभ्य (for आलोक्य). Ś1 K तेषां रूपं समालक्ष्य (Ś1 °लोक्य). — After 18^{c}, S (except M3) ins.:

697* प्रवेपिततनुस्तदा ।
अर्जुनेन समाश्वस्तः.

T1 G2 cont.:

698* किंचिद्धृष्टो नृपात्मजः ।
तेषां संदर्शनाभ्यासं स्पर्शाभ्यासं पुनः पुनः ।
आमील्य पुनरुन्मील्य स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा चकार सः ।
सम्यग्दृष्ट्वा तदाश्वस्तः.

After 18, B4 ins.:

699* तदुपश्रुत्य शत्रुघ्नः स तदार्जुनमब्रवीत् ।
सारथे किमिदं शेते नागेन्द्रो वापि वा धनुः ।

(for line 2 cf. line 1 of 704* below).

19 ^{a}) B4 संस्पृशंस्तानि चास्त्राणि. — ^{b}) B4 भासुराणि (for भानुमन्ति). D2.8 दृढानि (for बृहन्ति). — After 19, all MSS. except Ś1 K D7 (D1 missing; B8 marg.) ins. an addl. colophon (*Sub-parvan:* B Dn D2-4.6.8.10-12 उत्तरगोग्रह; M1.2.4 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B1.3 अस्त्रप्राप्तिः; B2.4.5 D5 अस्त्रदर्शनं; D4 शम्यारोहः; T2 आयुधदर्शनं; G2 M2.3 शम्यारोहणं. — *Adhy. no.:* B4 D3.9 T G M1.5 39; D6.10 M2-4 38).

☞ For st. 20-34, S subst. a passage which (with its v. l.) is given separately under 34.

20 After the ref., D5.7.9 ins.:

700* न दृष्टं न श्रुतं चित्रं धनुषो रूपमीदृशम् ।

— ^{a}) Ś1m बभ्रवो; K बिभ्रद्वै (for बिन्दवो). D7.9 यस्य सौवर्णाः (for जातरूपस्य). — ^{b}) D4 शतं यत्र; D7.9 शतशोभां (for शतं यस्मिन्). K निपातितं; Cc as in text. Ca reads 20^{ab} as in text. — ^{c}) K सहस्रकोटिः (K2 °टि-) सौवर्णः; B3.5 D6 Ca °कोट्यः सौ°; D2.4.8 सहस्रशोध (D4m °त्र) सौ°; D5.7.9 °कोष्टाः सौ°; D10 °गोधाः सौ°. Cap cites सहस्रकोटीः; Cc.r कोट्यः; Crp (Dī.) कोटी. ❀Cs: सहस्रे सहस्रसौ कोटी प्रान्तौ यस्य । (cf. Cn)❀

वारणा यस्य सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः ।
सुपार्श्वं सुग्रहं चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २१
तपनीयस्य शुद्धस्य षष्टिर्यस्येन्द्रगोपकाः ।
पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २२
सूर्या यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति दंशिताः ।
तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २३
शालभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः ।
सुवर्णमणिचित्रं च कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २४
इमे च कस्य नाराचाः सहस्रा लोमवाहिनः ।
समन्तात्कलधौताग्रा उपासंगे हिरण्मये ॥ २५
विपाठाः पृथवः कस्य गार्ध्रपत्राः शिलाशिताः ।
हारिद्रवर्णाः सुनसाः पीताः सर्वायसाः शराः ॥ २६
कस्यायमसितावापः पञ्चशार्दूललक्षणः ।
वराहकर्णव्यामिश्रः शरान्धारयते दश ॥ २७
कस्येमे पृथवो दीर्घाः सर्वपारशवाः शराः ।
शतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रुधिराशनाः ॥ २८
कस्येमे शुकपत्राभैः पूर्वैरर्धैः सुवाससः ।
उत्तरैरायसैः पीतैर्हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ २९
कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ।
वैयाघ्रकोशे निहितो हेमचित्रत्सरुर्महान् ॥ ३० C. 4. 1336 B. 4. 42. 12 K. 4. 41. 16

— D2 (hapl.) om. 20^{d}–21^{a}. — After 20, D8 reads 23.

21 For S cf. v. l. 34. D8 reads 21 after 24. — a) D2 om. 21^{a} (cf. v. l. 20). K B2 Dn2 D5–7. 9. 10 यत्र (for यस्य). — b) D5 तिष्ठंति; D8 भांति च (for भासन्ति). — After 21^{ab}, B2 reads 23^{cd}.

22 For S cf. v. l. 34. D8. 10 om. (hapl.) 22. — b) D9 पृष्ठे (for षष्टिर्). D2. 8. 7 यत्र (for यस्य).

23 For S cf. v. l. 34. D8 reads 23 after 20. — a) Ś1 K B8 Dn1 D2–4 यस्य (for यत्र). Ś1 K तु; Dn1 इह (for च). — D4 reads 23^{b}–24^{a} in marg.; D7. 9. 12 om. (hapl.) 23^{b}–24^{a}. — c) Ś1 K वै; D6 च (for हि). — B2 reads 23^{cd} after 21^{ab}.

24 For S cf. v. l. 34. D4 reads 24^{a} in marg.; D7. 9. 12 om. 24^{a} (cf. v. l. 23); B2 om. 24^{ab}; D2. 8. 10 om. (hapl.) 24. — 24^{ab} = 46^{ab}. — a) K यस्य (for यत्र). — b) Dn D6. 11. 12 °विभूषिताः; Cr as in text. — c) Dn2 D4. 7. 11. 12 यत् (for च). B2 D5 सुवर्णसुविचित्रं च; Ca सुवर्णमणिरचितं. Cv cites सुवर्णमणिचित्रं (as in text). — After 24, D8 reads 21.

25 For S cf. v. l. 34. — a) B4 D4 कस्य च (by transp.). — b) K2 B1 Dn2 D8. 10–12 Cn साहस्राः; B2. 4 D3–7. 9 सहस्रं; B8. 5 साहस्रं. K लोमवाहनाः; all comm. as in text. — c) Ś1 K D2–5. 8. 9 समेताः; D10 समंताः. K कालधौताग्राः; B4 D6 Cc (cf. Crp) कुंदधौताग्राः. Ca. r cite कलधौतं. ❀ Ca : मन्दधौतेत्यपपाठः । ❀

26 For S cf. v. l. 34. — a) K विपाताः; Dn1 D4 विशालाः; Cn. s. v विपाठाः (as in text). — b) Ś1 K D10 गार्ध्र(Ś1 K2 °र्द्ध्र)पक्षाः; Cs गार्धपत्राः. — c) Ś1 K D4. 6 हरिद्र°. Ś1 च तथा; K1 Cv सुनसः; B1. 5 Dn D4. 11. 12 सुमुखाः; B8. 4 D10 शतशः; D6 सुसमाः.

27 For S cf. v. l. 34. — a) B1. 2. 5 Dn D2. 6. 9–12 असितश् (D9 °तं) चापः (Dn1 °यं); D8 असिता बाणाः; D5 ह्यसितो बाणः; Cc. r (cf. Cv) as in text. D4 corrupt. — c) B (except B8. 4) Dn2 D2. 4. 9–12 °व्यामिश्रान्; Dn1 (cf. Cn. s. v) D8. 8 वाराहकर्णव्यामिश्रान्. — d) Ś1 B8. 4 D6 शतं; D4. 7 Cr. v शतान् (for शरान्). D5 नित्यं भासयते दिशः. Cc. r. v cite दश.

28 For S cf. v. l. 34. — a) D7. 9 इषवो (for पृथवो). — b) Ś1 Cc. rp (Cat.) °पारसवाः; Ca as in text. B1. 5 Dn D2–4. 7–12 Cv चंद्रबिंबार्धदर्श(D7. 9 °र्शि)नाः. Cr कंकबर्हिणवाससः (?). — D5 repeats 28^{ab} in marg. (v. l. इषवो for पृथवो and चंद्रबिंबार्धदर्शनाः).

29 For S cf. v. l. 34. — a) D2. 8. 6. 9 शुकपत्राभाः; Cr. v as in text. — b) B8 पूर्वबंधैः (for पूर्वैरर्धैः). Ca. r (Ā. ?) cite चन्द्रबिम्बार्धाः (?). — d) K B2 Dn D2–5. 7–12 हेमपुंखाः; Ca as in text. B2. 8. 5 D2–5. 7–10 °शिताः (for °शितैः). — After 29, K1 B (B8 marg.) Dn1 D4–6. 8 ins.:

701* गुरुभारसहो दिव्यः शात्रवाणां भयंकरः ।
[B8 D4. 8 °सहः कस्य सायकोयं शिलीमुखः (B8 भयंकरः).]
B8 (marg.) cont.:

702* हेमपुङ्खो गार्धपत्रः शात्रवाणां भयंकरः ।

30 For S cf. v. l. 34. — b) Ś1 K Dn1 D2. 5 शिलापृष्ठः; D9. 10 Cr शिला(D9 °ली)घृष्टः; Ca. rp (Dev.) (cf. Cs) शिलीपृष्ठः (as in text). — After 30^{ab}, D6 repeats 27. — d) Ś1 हेमचित्रो दुरासदः; cf. Cv.

31 For S cf. v. l. 34. D8 (hapl.) om. 31^{ab}.

C. 4. 1330
B. 4. 42 12
सुफलश्चित्रकोशश्च किङ्किणीसायको महान् ।
कस्य हेमत्सरुर्दिव्यः खड्गः परमनिर्व्रणः ॥ ३१
कस्यायं विमलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः ।
हेमत्सरुरनाधृष्यो नैषध्यो भारसाधनः ॥ ३२
कस्य पाञ्चनखे कोशे सायको हेमविग्रहः ।
प्रमाणरूपसंपन्नः पीत आकाशसंनिभः ॥ ३३
कस्य हेममये कोशे सुतप्ते पावकप्रभे ।
निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः सैक्यः परमनिर्व्रणः ॥ ३४

— a) Ś1 सहेमः; K सुफेनः; B8 D2.8.10 सफलः; Dn1 पृथुलः; Ca.n.r as in text. Cs cites फलं. D2 चित्रः खड्गश्च (for °कोशश्च). Ca cites कोषः. — c) Dn1 हेमशतं; Ca हेमत्सरुः (as in text). — d) B1.2.5 Dn D10–12 °निर्मलः (for °निर्व्रणः).

32 For S cf. v. l. 34. D4 (? hapl.) om. 32. — a) K1 B2 विपुलः (for विमलः). — b) A few MSS. कोषे (for कोशे). D8 व्यवस्थितः; D5 प्रतिष्ठितः (for समर्पितः). — d) D7 निषिद्धो; D9 निषक्तो; Cvp नैषंग्यः; all comm. नैषध्यो (as in text). D7.9 °साधकः; Ca.c.v as in text.

33 For S cf. v. l. 34. — a) Ś1 D2.4–8 पंचनखे; Ca.c.s.v as in text. — b) B8 (m as in text) Cv हेमभूषितः; D6 हेमविश्रुतः; Ca as in text. Cs cites विग्रहः. — c) B4 प्रमारूपसुसंपन्नः; Cv as in text. — d) B4 पीतकौशेय°; D4.8.10 पीतश्चाकाश°.

34 For S see below. — a) A few MSS. कोषे. — b) B8 प्रतप्ते; D2 संतप्ते; Ca.r.v as in text. B8 D2.8 पावकोपमे. D5 तप्तपावकसप्रभे. — c) Ś1 पीतैः (for पीतः). — d) Ś1 सर्वा°; K सैन्यः; B2–5 D4–6 Ca.r शैक्यः; B8 m Crp शैक्ष्यः; D8 एकः; D10 खड्गः; Cnp.sp शिक्यः; Cc.v सैक्यः (as in text). B1 Dn D11.12 सायकः परनिर्व्रणः (cf. 31[d]). — After 34, Dn D5 (marg.).7.9.11.12 ins.:

703* कस्यायमसितः खड्गो हेमबिन्दुभिरावृतः ।
आशीविषसमस्पर्शः परकायप्रभेदनः ।
गुरुभारसहो दिव्यः सपत्नानां भयप्रदः ।

[(L. 1) D5.7.9 आर्चितः (for आवृतः). — (L. 2) D7.9 परकायाव(D9 °यवि)भेदकः.]

☞ For 20–34, S subst.:

704* उत्तरः ।
सारथे किमिदं दिव्यं नागो वा यदि वा धनुः ।
सौवर्णान्यत्र पद्मानि शतपत्राणि भागशः ।
कुशाग्निप्रतितप्तानि भानुमन्ति बृहन्ति च ।
(20[a]) बिन्दवश्चात्र सौवर्णा मणिप्रोताः समन्ततः ।
शशिसूर्यप्रभाः पृष्ठे भान्ति रुक्मपरिष्कृताः ।
पुष्पाण्यत्र सुवर्णानि शतपत्राणि भागशः ।
विस्मापनीयरूपं च भीमं भीमप्रदर्शनम् ।
नीलोत्पलनिभं कस्य शातकुम्भपरिष्कृतम् ।
(21[ab]) ऋषभा यस्य सौवर्णाः पृष्ठे तिष्ठन्ति शृङ्गिणः ।
तालप्रमाणं कस्येदं मणिरुक्मविभूषितम् ।
हाटकस्य सुवर्णस्य यस्मिञ्शाखामृगा दश ।
दुरानमं महद्दीर्घं सुरूपं दुष्प्रधर्षणम् ।
कस्येदमीदृशं चित्रं धनुः सर्वे च दंसिताः ।
चन्द्रार्कविमला भासः सुरूपाः सुप्रदर्शनाः ।
हंसाः पृष्ठे श्रिता यस्य कुशाग्निप्रतिमार्चिषः ।
शार्ङ्गगाण्डीवसदृशं कस्येदं सारथे धनुः ।
चतुर्थं काञ्चनवपुर्भाति विद्युद्गणोपमम् ।
नीलोत्पलितमच्छिद्रं जातरूपप्रभं धनुः ।
मत्स्या यस्य हिरण्यस्य पृष्ठे तिष्ठन्ति संचिताः ।
शक्रचापोपमं दिव्यं कस्येदं सारथे धनुः ।
उच्छ्रितं फणिवद्दीर्घं सारवत्बाहुरानमम् ।
(20[c]) सहस्रगोधाः सौवर्णा द्वीपिनश्च चतुर्दश ।
बर्हिणश्चात्र सौवर्णाः शतचन्द्रार्कभूषणाः ।
जाम्बूनदविचित्राङ्गं कस्येदं पञ्चमं धनुः ।
(25[ab]) कस्येमे क्षुरनाराचाः सहस्रं लोमवाहिनः ।
पक्षिणस्तीक्ष्णतुण्डाग्राः कस्येमे निशिताः शराः ।
(26[ab]) विपाठाः पृथवः कस्य गृध्रपत्रार्धवाजिताः ।
(27[c], 28[ab]) वराहकर्णास्तीक्ष्णाग्राः कस्येमे रुचिराः शराः ।
वज्राशनिसमस्पर्शा वैश्वानरसमार्चिषः ।
सुवर्णपुङ्खास्तीक्ष्णाग्राः कस्य सप्तशतं शराः ।
(30[a]) कस्यायं सायको दीर्घो गव्ये कोशे च दंसितः ।
कस्य दण्डो दृढः श्लक्ष्णो रुचिरोऽयं प्रकाशते ।
(30[c]) वैयाघ्रकोशः कस्यायं दिव्यः खड्गो महाप्रभः ।
(27[ab]) कस्यायमसिरावापे पञ्चशार्दूललक्षणः ।
(32[ab]) कस्यायं निर्मलः खड्गो द्वीपिचर्माधिवासितः ।
नीलोत्पलसवर्णोऽयं कस्य खड्गः पृथुर्महान् ।
मृगेन्द्रचर्मावसितस्तीक्ष्णधारः सुनिर्मलः ।
ऋषभाजिनकोशस्तु कस्य खड्गो महानयम् ।
यस्यापिधाने दृश्यन्ते सूर्याः पञ्च परिष्कृताः ।
(32[a]) कस्यायं विपुलः खड्गः शृङ्गत्सरुमनोहरः ।
निहितः पार्षते कोशे तैलधौतः समाहितः ।
(33[c]) प्रमाणवर्णयुक्तश्च कस्य खड्गो महानयम् ।
नैतेन प्रतिविद्धः सञ्जीवेत्कश्चन कुञ्जरः ।

[(L. 3) T1 G1.8 कृशानु° (for कुशाग्नि°). — (L. 6) M1–8 सुवर्णस्य (for सुवर्णानि). — (L. 7) M1–8 दिव्यं

निर्दिशस्व यथातत्त्वं मया पृष्टा बृहन्नडे ।
विस्मयो मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ॥ ३५
बृहन्नडोवाच ।
यन्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसेनानिबर्हणम् ।
गाण्डीवमेतत्पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥ ३६
सर्वायुधमहामात्रं शातकुम्भपरिष्कृतम् ।
एतत्तदर्जुनस्यासीद्गाण्डीवं परमायुधम् ॥ ३७
यत्तच्छतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ।
येन देवान्मनुष्यांश्च पार्थो विषहते मृधे ॥ ३८
देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ।
एतद्वर्षसहस्रं तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ॥ ३९
ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् । C. 4. 1347 B. 4. 43. 5

(for भीमं). — (L. 9) G_2 $M_{4.5}$ यत्र (for यस्य). — (L. 13) M_{1-8} दिव्यं (for चित्रं). — (L. 14) M_{1-8} °विमलाभासा: (for °ला भास:). — (L. 17) M_{1-8} °द्रुणो° (for °द्रुणो°). — (L. 18) G_2 $M_{4.5}$ नीलोपलिप्तं (for °त्पलितं). M_{1-8} °ग्रहं (for °प्रभं). — (L. 19) G_2 $M_{4.5}$ मत्स्याश्चास्य (for मत्स्या यस्य). G_2 $M_{4.5}$ दंशिता: (for संचिता:). — (L. 21) T_1 $G_{1.8}$ $M_{1.3.4}$ वर्ण° (for फणि°). — M om. posterior half of line 22 and prior half of 23. — (L. 23) T_2 G_2 $M_{4.5}$ °भूषिता: (for °भूषणा:). — (L. 25) T_1 G_2 $M_{4.5}$ रोमवापिन:; T_2 लोमवाहिन:. — (L. 26) T_1 M प्रक्षिप्तास् (for पक्षिणस्). T_2 रुचिरा: (for निशिता:). M_{1-8} उपासंगे हिरण्मये (for posterior half). — After line 26, T ins.:

705* विप्रक्षिप्तास्तीक्ष्णदंष्ट्रा उपासङ्गे हिरण्मये ।

— T cont.: G_1 (om. line 1) M_{1-8} ins. after line 26:

706* हारिद्रवर्णा: कस्येमे शिता: पञ्चशतं शरा: ।
आशीविषसमस्पर्शा गतौ चाजिह्मगा दृढा: ।

— (L. 27) T_1 गृध्रपक्षार्धवाजिता:; T_2 °पत्रार्धपूजिता:; G_1 °वक्रार्धवा°; G_2 $M_{4.5}$ °पक्षाश्च वा°. — (L. 29) T °शिखार्चिष: (for °समार्चिष:). — (L. 33) T_2 शंखो (for खड्गो). — (L. 34) T_1 असितावापे; G_2 $M_{1.4.5}$ असिरावास: (for असिरावापे). — (L. 35) G_2 $M_{4.5}$ निशित: (for निर्मल:). M_{1-8} °चर्मणि दंसित: (for °चर्माधिवासित:). — (L. 37) M_{1-8} °वहित: (for °वसित:). — (L. 39) $G_{1.8}$ -शतं वरा: (for परिष्कृता:). — After line 39, T G M_{1-8} *repeat* line 33 (v. l. शंखो महान्पृथु: for खड्गो महाप्रभ:), and cont.:

707* यस्यापिधाने दृश्यन्ते शार्दूला: काञ्चना: शुभा: ।

— (L. 40) T_2 M_{1-8} °मनोरम: (for °मनोहर:).]

35 ^{a}) D_{2-4} निर्दिश त्वं; G_1 निदर्शय. T G_2 यथाकामं; $G_{1.8}$ यथा पृष्टा; M यथामार्गं. — ^{b}) Ś$_1$ मया पृष्टे; $D_{2.6}$ T_1 M_{1-3} मया पृष्टो; D_3 मया पृष्टं; $G_{1.8}$ यथान्यायं. Some MSS. बृहन्नटे, °न्नले. — D_4 om. 35^{cd}; while Ś$_1$ reads it in marg. — ^{d}) Ś$_1$ दृष्ट्वापूर्वम्. D_8 G_1 जगत् (for महत्). — After 35, all MSS. except K D_4 (D_1 missing; Ś$_1$ *marg.*) ins. an addl. colophon (*Subparvan:* B Dn $D_{2.3.5-12}$ उत्तरगोग्रह; $M_{1.2}$ गोग्रहण. — *Adhy. name:* $B_{1.3.4}$ अस्त्रदर्शनं; B_2 आयुधवर्णनं; B_5 आयुधदर्शनं; Dn_1 उत्तरवाक्यं; D_8 $M_{3.4}$ आयुधप्रश्न:. — *Adhy. no.:* B_4 D_8 T G $M_{1.5}$ 40; D_5 37; $D_{6.10}$ 38; D_9 33; M_{2-4} 39).

36 Before the ref., T_1 G_2 ins.:

708* वैशंपायन: ।
उत्तरेणैवमुक्तस्तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
मृद्वा प्रत्याययन्वाचा भीतं शङ्कावशं गतम् ।

— S (except M_5) अर्जुन: (for बृहन्नडा). — ^{a}) S यत्त्वया प्रथमं पृष्टं. — ^{b}) B_4 °निबर्हण:; Dn $D_{11.12}$ शत्रु- (Dn_1 त्वं तु)सेनापहारिणं; $D_{2.3.8.10}$ °निवारणं; D_5 सर्वसेना°; S शत्रुसेनांगमर्दनं. — ^{cd}) D_4 गांजिवम्; $D_{7.8}$ गांजीवम् (for गाण्डीवम्). S पार्थस्यैतद्धनुर्दिव्यं गाण्डीवमिति विश्रुतं. — After 36, S ins.:

709* अभेद्यमजरं श्रीमद्दिव्यमच्छेद्यमव्रणम् ।
[M_1 अजयं; $M_{2.3}$ अभयं (for अजरं).]

37 ^{b}) Ś$_1$ K $D_{2.4}$ शातकौंभपरिष्कृतं; S शातकुंभमयं धनु: (T_1 G_2 M_5 दृढं); Cv as in text. Many MSS. °परिस्कृतं. S om. 37^{cd}. — ^{c}) D_8 तदेतद्; D_9 एतदेव (for एतत्तद्). — ^{d}) $D_{3.5.7.8}$ गांजीवं. Ś$_1$ धनुरुत्तमं (for परमा°).

38 D_{10} om. 38. — ^{a}) S एतत् (for यत्तत्). — ^{b}) Ś$_1$ K $D_{3.8}$ संमतं (for संमितं). S transp. 38^{cd} and 39^{ab}. — ^{cd}) $B_{1.3}$m$_{.5}$ Dn_1 D_{12} विजयते (for विषहते). B_4 रणे; D_4 युधि (for मृधे). Dn_2 $D_{7.9.11}$ सर्पा(D_{11} पार्थ)श्चैकरथो मृधे ($D_{7.9}$ °थोजयत्). S येन देवासुरान्पार्थ: सर्वान्विषहते (G_1 °न्सर्वानजयद्विक्षतो) रणे. — After 38, N ins.:

710* चित्रमुच्चावचैर्वर्णै: श्लक्ष्णमायतमव्रणम् ।

Thereafter B_2 D_6 repeat 8^{ab}.

39 S transp. 38^{cd} and 39^{ab}. — ^{a}) B $D_{2.5.9}$ °मानुष° (for °दानव°). Ca cites 39^{c}–41^{d} as in text

C. 4. 1348 B. 4. 43. 6 K. 4. 42. 6 त्रीणि पञ्चशतं चैव शक्रोऽशीति च पञ्च च ॥ ४०
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ।
पार्थः पञ्च च षष्टिं च वर्षाणि श्वेतवाहनः ॥ ४१
महावीर्यं महद्दिव्यमेतत्तद्धनुरुत्तमम् ।
पूजितं सुरमर्त्येषु बिभर्ति परमं वपुः ॥ ४२
सुपार्श्वं भीमसेनस्य जातरूपग्रहं धनुः ।
येन पार्थोऽजयत्कृत्स्नां दिशं प्राचीं परंतपः ॥ ४३

इन्द्रगोपकचित्रं च यदेतच्चारुविग्रहम् ।
राज्ञो युधिष्ठिरस्यैतद्वैराटे धनुरुत्तमम् ॥ ४४
सूर्या यस्मिंस्तु सौवर्णाः प्रभासन्ते प्रभासिनः ।
तेजसा प्रज्वलन्तो वै नकुलस्यैतदायुधम् ॥ ४५
शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः ।
एतन्माद्रीसुतस्यापि सहदेवस्य कार्मुकम् ॥ ४६
ये त्विमे क्षुरसंकाशाः सहस्रा लोमवाहिनः ।

(with only अशीतिं for अशीति in 40^{d}). — ^{c}) D2-4. 8 Cv °सहस्राणि; D7 °सहस्रं हि (for °सहस्रं तु).

40 Dn1 D10 M2 om. (hapl.) 40^{ab}. Ca cites entire stanza as in text, with only अशीतिं for अशीति in the last pāda. — ^{a}) Ś1 K1 अपि; D8. 7. 8 इदं; S (except T2 M1; M2 om.) एतत् (for अथ). — ^{b}) D8 मनुरष्टोत्तरं शतं. — ^{c}) Ś1 B4 D3 पंचाशतं; Cc. s as in text. K वापि (for चैव). S प्रजापतिश्चतुःषष्टिं. — ^{d}) K1 B3-5 D2. 6. 8. 10 T G M4. 5 Ca. c अशीतिं; M1-3 अशीतिः. Ś1 तथैव च (for च पञ्च च).

41 ^{a}) Ś1 D2. 8 पंचाशतं राजा; S पंच सहस्राणि. — ^{b}) S च (for एव). — After 41^{ab}, S ins.:

711* तस्माच्च वरुणादग्निः प्रेम्णा प्राहृत्य तच्छुभम् ।
अग्निना प्रतिभाव्येन दत्तं पार्थाय गाण्डिवम् ।

[(L. 1) G1. 8 प्रास्रवान् (for वरुणाद्). — (L. 2) M1. 8 प्रतिभाव्यैनं (for °व्येन).]

— ^{d}) S कौंतेयो धारयिष्यति (G1 धारयद्धनुः). — Ca cites the entire stanza as in text.

42 ^{a}) B2 Dn2 D3. 4. 7-12 महादिव्यं (for महद्दिव्यं). S एवंवीर्यं महावेगं. — ^{b}) S (except M5) च (for तद्). K B1. 2 D (except D4. 9) एतद्धनुरनुत्तमं. — After 42^{ab}, N (D1 missing) ins.:

712* एतन्मामनुसंप्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् ।

[D4. 10 उपसं° (for अनुसं°). Ś1 K एवं तस्समनु(Ś1 °स्समये)प्राप्तं; Dn1 एतच्चामानुषं प्राप्तं; Dn2 D11. 12 एतत्पार्थमनुप्राप्तं. Cv cites मां.]

On the other hand, S ins. after 42^{ab}:

713* नीलोत्पलनिभं राज्ञः कौरव्यस्य महात्मनः ।
बिन्दवश्चास्य सौवर्णाः पृष्ठे साधु नियोजिताः ।

— M2 om. 42^{c}-43^{d}. S (M2 om.) transp. 42^{cd} and 43. — ^{d}) Ś1 धनुः (for वपुः). S (M2 om.) बिभर्ति (T1 विभक्तं; T2 G प्रथितं) धनुरुत्तमं. — S ins. after 42 (M2, after 42^{ab}):

714* तालप्रमाणं भीमस्य मणिरुक्मविभूषितम् ।
दुरानमं महद्दीर्घं सुरूपं दुष्प्रधर्षणम् ।

[=(var.) lines 10 and 12 of 704* (cf. v. l. 34).]

43 M2 om. 43 (cf. v. l. 42). S (M2 om.) transp. 42^{cd} and 43. — ^{a}) S (M2 om.) मिश्रकं (T2 माणिक्यं) (for सुपार्श्वं). K भीमसेनेन (for °सेनस्य). — ^{b}) B3. 4 Dn1 °मयं धनुः; D7 (marg. *sec. m.*). 8 °परिष्कृतं; S (M2 om.) °मयं (T2 G1 M1 °ग्रहं) दृढं (for °ग्रहं धनुः). Cf. Cc जातरूपं ग्रहो यस्य. — After 43^{ab}, S (M2 om.) ins.:

715* सहस्रगोधा हैरण्या द्वीपिनश्च चतुर्दश ।
ऋषभाश्चापि सौवर्णाः पृष्ठे तिष्ठन्ति शृङ्गिणः ।

[=(var.) lines 22 and 9 of 704* (cf. v. l. 34). — (L. 1) T2 G1. 8 सौवर्णा (for हैरण्या). — (L. 2) T2 M3-5 यस्य (for चापि).]

— ^{c}) K येन पार्थेन यत्कृत्स्नां. — T2 G2 M (M2 om.) ins. after 43: G1. 8, after line 1 of 720*:

716* पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कुशाग्निप्रतिभाविताः ।

[T2 °दीपिताः; G2 M4. 5 °तापिताः (for °भाविताः).]

44 S om. 44 (but cf. 713*). — ^{b}) Ś1 Dn2. D4. 7. 9. 11. 12 °दर्शनम् (for °विग्रहम्).

☞ For st. 45-58, S subst. a passage which (with its v. l.) is given separately under 58..

45 ^{a}) Ś1 K यस्य तु; B2 D2. 8 यस्मिंश्च; D4 यत्र च; D6 यत्र तु (for यस्मिंस्तु). — Ś1 K om. (hapl.) 45^{b}-46^{a}. — ^{b}) Dn2 D11. 12 प्रकाशंते प्रकाशिनः.

46 For S cf. v. l. 58. Ś1 K om. 46^{a} (cf. v. l. 45). — 46^{ab} = 24^{ab}. — After 46, Ś1 repeats 46^{ab} and cont.:

717* तपनीयविचित्रं च वैराटे नाकुलं धनुः ।

47 For S cf. v. l. 58. — ^{b}) Ś1 Dn2 D2. 4. 8. 10 साहस्रा; B2-4 Dn1 D5. 6 सहस्रं. Ś1 K लोमवाहनाः. D7. 9 नाराचा मर्मभेदिनः. — ^{cd}) D8 आशीविषोपमाः;

एतेऽर्जुनस्य वैराटे शराः सर्पविषोपमाः ॥ ४७
एते ज्वलन्तः संग्रामे तेजसा शीघ्रगामिनः ।
भवन्ति वीरस्याक्षय्या व्यूहतः समरे रिपून् ॥ ४८
ये चेमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रबिम्बार्धदर्शनाः ।
एते भीमस्य निशिता रिपुक्षयकराः शराः ॥ ४९
हारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुङ्खाः शिलाशिताः ।
नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूललक्षणः ॥ ५०
येनासौ व्यजयत्कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे ।
कलापो ह्येष तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः ॥ ५१
ये त्विमे भास्कराकाराः सर्वपारशवाः शराः ।
एते चित्राः क्रियोपेताः सहदेवस्य धीमतः ॥ ५२
ये त्विमे निशिताः पीताः पृथवो दीर्घवाससः ।
हेमपुङ्खास्त्रिपर्वाणो राज्ञ एते महाशराः ॥ ५३
यस्त्वयं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ।
अर्जुनस्यैष संग्रामे गुरुभारसहो दृढः ॥ ५४
वैयाघ्रकोशस्तु महान्भीमसेनस्य सायकः ।
गुरुभारसहो दिव्यः शात्रवाणां भयंकरः ॥ ५५
सुफलश्चित्रकोशश्च हेमत्सरुरनुत्तमः ।
निस्त्रिंशः कौरवस्यैष धर्मराजस्य धीमतः ॥ ५६
यस्तु पाञ्चनखे कोशे निहितश्चित्रसेवने ।
नकुलस्यैष निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः ॥ ५७
यस्त्वयं विमलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः ।
सहदेवस्य विद्ध्येनं सर्वभारसहं दृढम् ॥ ५८ C. 4. 1366 B. 4. 43. 23 K. 4. 42. 24

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

Ca. c. v सर्पविषो° (as in text). D7.9 अर्जुनस्य शरा ह्येते लेलिहाना विषोल्बणाः (D9 repeats 47^{cd} as in text).

48 For S cf. v. l. 58. — ^{d}) K गूहतः; D7m घनतः; Ca. v व्यूहतः (as in text). — After 48, D5(marg.).9 ins.:

718* घोराग्रा दीर्घरूपाश्च गिरीणामपि दारणाः ।

49 For S cf. v. l. 58. — ^{a}) Ś1 य इमे (for ये चेमे).

50 For S cf. v. l. 58. — ^{a}) B4 ये चेमे; Dn2 D11 यत्रैते; D2 ये चैते; D4 ये त्वेमे; D6 सुसमाः (for ये त्वेते). — ^{b}) Ś1 K D6 शिलीमुखाः; B (except B1) D5 शिताः शराः (for शिलाशिताः). — ^{c}) D2.8 कलापो नकुलस्यैष; D7 नकुलस्य शरा ह्येते. Ca. c. 8 cite कलापः (as in text). — D7 om. 50^{d}–51^{c}.

51 For S cf. v. l. 58. D7 om. 51^{abc} (cf. v. l. 50). — ^{a}) B2 Dn1 D5 अजयत् (for व्यजयत्).

52 For S cf. v. l. 58. D2.5 om. (hapl.) 52. — ^{b}) Ś1 K सर्वगाः पारगाः; D3.7.9 सर्वे पारशवाः; Cn. s. v सर्वपारसवाः; Ca as in text. — D10 om. 52^{c}–53^{d}. — ^{c}) B (except B2) Dn1 D6.7.9 Ca. c चित्र-. — Ś1 K om. 52^{d}–53^{a}. — ^{d}) D4 सायकाः (for धीमतः).

53 For S cf. v. l. 58. D10 om. 53; Ś1 K om. 53^{a} (cf. v. l. 52). — ^{c}) B3 D5(m as in text) °श्रृंगास् (for °पुङ्खास्). D7.9 सु° (for त्रि°). — ^{d}) D4.8 राज्ञश्चैते.

54 For S cf. v. l. 58. — ^{b}) Ś1 D10 शिलापृष्टः. D10 शिलामुखः. D2.8 शली(D2 °ला)पृथुः शलीमुखः. — ^{d})=57^{d}. Ś1 Dn2 D8.11.12 गुरुर्भार°. — D8 (hapl.) om. from दृढः (in 54^{d}) up to °भारसहो (in 55^{c}).

55 For S cf. v. l. 58. D8 om. 55^{ab} and गुरु-भारसहो (in ^{c}) (cf. v. l. 54). — ^{a}) B Dn1 D4.5.7.9.10 सु-; D2 च (for तु). Ś1 K तथा (for महान्). — ^{c}) Ś1 Dn2 D8.11.12 गुरुर्भार°. — ^{d}) Dn1 बाणानां च भयं°.

56 For S cf. v. l. 58. — ^{a}) B3.4 D5 अव्रणश् (for सुफलश्). K सुफेनश्चित्रफेनश्च. — ^{b}) Ś1 अनिंदितः (for अनुत्तमः). — ^{c}) D7 इह; D8 एव (for एष).

57 For S cf. v. l. 58. — ^{a}) Ś1 D2–5 पंच° (for पाञ्च°). — ^{b}) K °सेनके; B1 Dn D10–12 °साधने; B2.3.5 Ca °सीवने; D2 °वीर्यवान्; D3 °विग्रहे; D4 °कांचने; D5 °दीर्घके; D6 चित्रितत्सरुः; D7 चित्रभोभिते; D8.9 °साधनः; Cn. s °योधने; only Ś1 B4 D1 °सेवने (as in text). Cf. Cr से(? सी)वनं स्यूतिः. — ^{d})=54^{d}. Ś1 D7 गुरुर्भार°.

58 For S see below. — ^{a}) B Dn D5–7.9.11.12 विपुलः; D2–4.8 पिंगलः (for विमलः). Cv यस्त्वयःपिंगलः. — ^{b}) Ś1 समन्वितः. — ^{c}) D2 एतं; D4 इमं (for एनं). D8 निस्त्रिंशः (for विद्ध्येनं). — ^{d}) Ś1 गुरुं (for सर्व-). B2.4 D5 गुरुं (for दृढम्). — After 58, D5(marg.).9

३९

C. 4. 1367
B. 4. 44. 1
K. 4. 43. 2

उत्तर उवाच ।
सुवर्णविकृतानीमान्यायुधानि महात्मनाम् ।
रुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाशुकारिणाम् ॥ १
क्व नु स्विदर्जुनः पार्थः कौरव्यो वा युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ २
सर्व एव महात्मानः सर्वामित्रविनाशनाः ।

---

ins.:

719* वैशंपायनः ।
एवमाख्यातवांस्तत्र स्वायुधानि परंतपः ।
विराटपुत्राय तदा पार्थः सत्यपराक्रमः ।

☞ For 45–58, S subst.:

720*
(45a) बर्हिणश्चात्र सौवर्णाः शतचन्द्रार्कभूषणाः ।
नकुलस्य धनुस्त्वेतन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः ।
एतेन सदृशं चित्रं धनुश्चैतद्यवीयसः ।
(50a) हारिद्रवर्णं राज्ञश्च कौरव्यस्य महात्मनः ।
विपाटा भीमसेनस्य गिरीणामपि दारणाः ।
सुप्रभाः सुमहाकायास्तीक्ष्णाग्राः सुकृता दृढाः ।
भीमेन प्रहिता ह्येते वारणानां निवारणाः ।
सुवर्णवर्णा रुचिराः कालदण्डोपमाः शुभाः ।
(50c) नकुलस्य शरा ह्येते वज्राशनिसमप्रभाः ।
यांश्च त्वं पृच्छसे दीर्घान्समधारान्समाहितान् ।
(52d) वराहकर्णास्तीक्ष्णाग्राः सहदेवस्य ते शराः ।
(54a) यस्त्वयं सायको दिव्यो गव्ये कोशे च दंसितः ।
(54d) पार्थस्यास्त्रमिदं घोरं सर्वभारसहं महत् ।
यस्त्वयं निर्मलः खड्गो द्वीपिचर्मणि दंसितः ।
राज्ञो युधिष्ठिरस्यायं कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
(55a,50d) वैयाघ्रकोशो भीमस्य पञ्चशार्दूललक्षणः ।
वारणानां सुदृप्तानां शिक्षितः स्कन्धशातने ।
नीलोत्पलसवर्णाभः खड्गः पार्थस्य धीमतः ।
मृगेन्द्रचर्मपिहितस्तीक्ष्णधारः समाहितः ।
दर्शनीयः सुतीक्ष्णाग्रः कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
(54e) अर्जुनस्यैष निस्त्रिंशः परसैन्याग्रदूषणः ।
(57a) यस्त्वयं पार्षते कोशे प्रक्षिप्तो रुचिरत्सरुः ।
(57c) नकुलस्यैष निस्त्रिंशो वैश्वानरसमप्रभः ।
(58a) यस्त्वयं पिङ्गलः खड्गश्चित्रो मणिमयत्सरुः ।
(58cd) सहदेवस्य खड्गोऽयं भारसाहोऽतिदंसितः ।
भीमस्यायं महादण्डः सर्वामित्रविनाशनः ।
वैशंपायनः ।
भेदतो ह्यर्जुनस्तूर्णं कथयामास तत्त्वतः ।
आयुधानि कलापांश्च निस्त्रिंशांश्चातुलप्रभान् ।

[(L. 1) = Line 23 of 704*. T2 G1.3 शतचंद्रकभूषिताः (for posterior half). — After line 1, G1.3 ins. 716*; while M1 ins.:

721* अन्यत्तु सहदेवस्य धनुः श्रेष्ठं महौजसः ।

— T2 M4.5 om. line 3. — (L. 4) T2 M1–3 °वर्णा (for °वर्णं). — (L. 6) M1.3 सुतरां (for सुकृता). — (L. 7) T1 G2 M4.5 वरवारणवारणाः (for posterior half). — (L. 8) M1.2 सुवर्णपुंखाः शत्रुघ्नाः (for prior half). T2 शराः; G2 M शिताः (for शुभाः). — (L. 10) T2 G2 M4.5 दीप्तान् (for दीर्घान्). — (L. 12) M1–3 दीर्घो (for दिव्यो). — (L. 13) T1 G2 M4.5 पार्थस्यायं महाघोरः सर्वभारसहो महान्. — (L. 18) M निर्मलः (for धीमतः). — (L. 19) T1 G2 M4.5 मृगेंद्रचर्मावसितः; G1 °र्माभिहितः (for prior half). — (L. 21) T1 G2 M4.5 °खंडनः (for °दूषणः). — (L. 26) T1 G2 M4.5 °विमर्दनः (for °विनाशनः). — After line 28, T1 ins.:

722* क्वासौ प्रच्छन्नवासानां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
न्यस्तान्यत्र महार्हाणि व्रतसिद्धिमुपेयुषाम् ।
इत्युत्तरं तु तत्सर्वमर्जुनस्तत्त्वतोऽब्रवीत् ।

Colophon. D1 fol. missing. — *Sub-parvan:* K M3 गोग्रह; B1–4 Dn D2.6–12 उत्तरगोग्रह; M1.2.4 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B1–3.5 Dn1 D5.6.9.10 T2 G2 आयुधवर्णनं (B2 G2 °दर्शनं); B4 आयुधअस्त्रदर्शनं वर्णनं; D3.4 M2.3 आयुधकथनः (M2.3 °नं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 D5 38; B4 D3 T G M1.5 41; D6 M2–4 40; D9 43; D10 39. — *S'loka no.:* D3 24.

39

☞ In D1 this adhy. is lost on a missing fol. (cf. v. l. 4. 38. 16).

1 Before the ref., S ins.:

723* वैशंपायनः ।
एतस्मिन्नन्तरे पार्थं मूढात्मा न व्यजानत ।
विराटपुत्रः प्रमुखे पप्रच्छ पुनरेव तु ।
[(L. 2) T G तं (for तु).]

— a) D7 °विकृतान्येषाम्; S °रुचिराण्येषाम् (G1 °ण्येतानि). — K1 S (except G2) om. 1cd, but cf. 724* (line 2). — c) Ś1 K2 B3 प्रभासंते (for प्रकाशन्ते). — d) D10 पंचानाम् (for पार्थानाम्). B3.4 D2–6.8 आशकारिणां; D7.9

राज्यमक्षैः पराकीर्य न श्रूयन्ते कदाचन ॥ ३
द्रौपदी क्व च पाञ्चाली स्त्रीरत्नमिति विश्रुता ।
जितानक्षैस्तदा कृष्णा तानेवान्वगमद्वनम् ॥ ४

अर्जुन उवाच ।

अहमस्म्यर्जुनः पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः ।
बल्लवो भीमसेनस्तु पितुस्ते रसपाचकः ॥ ५
अश्वबन्धोऽथ नकुलः सहदेवस्तु गोकुले ।
सैरन्ध्रीं द्रौपदीं विद्धि यत्कृते कीचका हताः ॥ ६

उत्तर उवाच ।

दश पार्थस्य नामानि यानि पूर्वं श्रुतानि मे । C. 4. 1?73 B. 4. 44. 7 K. 4. 43. 19

अमितौजसां (for आशुका°).

2 For S see below. — a) B4 कुतश्चिद्; D10 क्व नु स्याद् (for क्व नु स्विद्). D4.8 शूरः (for पार्थः). — b) D7.9 क्व च राजा युधि°. — c) K1 B3.4 D5 वा (for च). — d) D7.9 वीर्यवान् (for पाण्डवः). — For 2, S subst.:

724* क्व नु ते पाण्डवाः शूराः संग्रामेष्वपराजिताः ।
एषामिमानि दिव्यानि श्रिया दीव्यन्ति भान्ति च ।
कस्मिन्वसन्ति ते देशे धर्मज्ञा बन्धुवत्सलाः ।
क्व धर्मराजः कौरव्यो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चापि सर्वे ते मातुला मम ।
नकुलः सहदेवो वा सर्वास्त्रकुशलो रणे ।

[(L. 2) M4.5 दीप्यंति (for दीव्यन्ति). T1 G2 भागशः (for भान्ति च). — (L. 3) M4.5 देशे च (for ते देशे). — (L. 4) T1 G2 कौंतेयो (for कौरव्यो). — After line 4, T1 G2 ins.:

725* धर्मशीलश्च धर्मात्मा धर्मवान्धर्मवित्सुधीः ।
धर्माध्यक्षो धर्मव्रतो धर्मज्ञो धर्ममूर्तिमान् ।
धर्मनिष्ठो धर्मकर्ता धर्मगोप्ता सुधर्मकृत् ।
सत्यार्जवक्षमाधारो घृणी धर्मपरायणः ।

— (L. 5) T2 वर्तंते (for सर्वे ते). — (L. 6) T2 M4.5 °कुशलौ (for °कुशलो).]

3 a) Ś1 K एते (for एव). — b) Ś1 सर्वे शत्रुनिबर्हणाः; B3.4 Dn1 D2.5.7–9 सर्वेमित्रविनाशनाः; D8 सर्वे क्लेशविकाशनाः (sic); D10 G1 सर्वामित्रविनाशिनः; T G2.3 सर्वे शत्रुविनाशनाः. — c) S पराजित्य (T2 G1 परित्यज्य); Cc.s.v पराकीर्य (as in text). — d) B1.3–5 Dn D2.3.11.12 कथंचन; B2 वने गताः; D6 क्व ते गताः; S वनं गताः (for कदाचन).

4 a) B D5 क्वाथ; Dn2 D2–4.6–12 क्व नु; S चापि (for क्व च). — b) K अति°; B3.4 भुवि (for इति). B2 या श्रुता; Dn2 नः श्रुता; D2–4.7 (before corr.).8.9 नः श्रुतं; T1 G2 मे श्रुता (for विश्रुता). — c) S जिता चाक्षैस्. M2.4.5 तथा (for तदा). — d) B3 M2 तांश्चैव (for तानेव). D3 स्वयं; D6 S वने (for वनम्). K1 तामेवागमयद्वशं; K2 तानेनाभ्यगमद्वशं. — After 4, S (M2 om. lines 2–3) ins.:

726* उत्सृज्य धर्मराज्यं ते न श्रूयन्ते वनं गताः ।
पाण्डवान्यदि जानीषे क्व नु ते धर्मचारिणः ।
क्व चाद्य निवसन्तीति सत्यं ब्रूहि बृहन्नले ।
वैशंपायनः ।
ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
उवाच राजपुत्रं तमुत्तरं शृणु मे वचः ।

[After line 3, T1 G2 ins.:

727* किमर्थमागतान्यत्र शस्त्रास्त्राणि महात्मनाम् ।
कथं ज्ञातानि भवता तथा मे ब्रूहि शोभने ।

— For lines 4–5, G1 subst.:

728* ततः प्रहस्य कौन्तेयो राजपुत्रमुवाच ह ।

T1 cont.:

729* मा भैस्त्वं राजशार्दूल सर्वं ते वर्णयाम्यहम् ।
नात्र भेतव्यमद्यापि राजपुत्र यथा तथा ।
वयं ते पाण्डवा नाम वनवासस्य पारगाः ।
अतीते द्वादशे वर्षे छन्नवासमिहोषिताः ।
तस्मादशङ्कितमनाः शृणुष्व महितोत्तर ।

5 T2 G1 M1–3.5 om. the ref. — a) D12 M1.2 अपि (for अस्मि). T1 G2.3 M3 नाम्ना; T2 G1 M1.2.4.5 नाम (for पार्थः). — b) S कंको नाम (M नाम्ना). — c) Ś1 वल्लभो (for बल्लवो). K B3 Dn2 D2.3.6.11.12 च (for तु). S भीमसेनस्तु वलल:. — d) D2 चित्राक्ष- (for पितुस्ते). S परिचारकः (for रसपाचकः).

6 a) B1.3 च; D4 S तु (for अथ). — b) D3.4.8.10–12 अथ; D5.6 च (for तु). D7m.10 S गोपतिः; D8 गोकुलिः (for गोकुले). Ś1 सहदेवो गवां पतिः. — d) B1.3.4 D2.5.6.10–12 T2 M यस्यार्थे; B2.5 D3.4.7.8 T1 G यदर्थे (for यत्कृते). D2.5 S कीचको हतः. — After 6, S ins.:

730* भीमसेनेन दुर्वृत्तः सह भ्रातृभिराहवे ।

T1 G2 cont.:

731* श्रुत्वैतद्वचनं जिष्णोर्विस्मयस्फारितेक्षणः ।
पश्यन्ननिमिषः पार्थं शनैर्वाचमुवाच ह ।

7 a) T1 G पार्थस्य दश (by transp.). Ś1 K D5.6 नामानि पार्थस्य (by transp.). — b) S श्रूयंते मे (T1 नो; M1 वै) कथासु च. Dn1 (hapl.) om. 7c–8b. — cd) B4

C. 4. 1378 B. 4. 44. 7 K. 4. 43. 19 प्रब्रूयास्तानि यदि मे श्रद्दध्यां सर्वमेव ते ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

हन्त तेऽहं समाचक्षे दश नामानि यानि मे ।
अर्जुनः फल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः ।
बीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनंजयः ॥ ८

उत्तर उवाच ।

केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः ।
किरीटी नाम केनासि सव्यसाची कथं भवान् ॥ ९
अर्जुनः फल्गुनो जिष्णुः कृष्णो बीभत्सुरेव च ।
धनंजयश्च केनासि प्रब्रूहि मम तत्त्वतः ।
श्रुता मे तस्य वीरस्य केवला नामहेतवः ॥ १०

अर्जुन उवाच ।

सर्वाञ्जनपदाञ्जित्वा वित्तमाच्छिद्य केवलम् ।
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनंजयम् ॥ ११
अभिप्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् ।
नाजित्वा विनिवर्तामि तेन मां विजयं विदुः ॥ १२
श्वेताः काञ्चनसंनाहा रथे युज्यन्ति मे हयाः ।
संग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ १३

त्वं ब्रूयास; D_5 प्रब्रूहि (for प्रब्रूयास्). D_8 तत्सत्यं यदि मे ब्रूयात् (for °). $Ś_1$ K श्रद्धेयं; Cv श्रद्दध्यां (as in text). S ब्रूयास्त्वं यदि जानीषे श्रद्दधेयं (T_1 G °हं) वचस्तव.

8 Dn_1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{a}) $D_{3.4.7.9}$ हंत ($D_{3.4}$ अहं) ते कथयिष्यामि; S हंत तर्हि (G_1 अहं तर्हि; T_1 G_2 अहं तात) तवाचक्षे. — ^{b}) K T_1 G_2 यानि वै; D_8 मे पुनः; D_4 मे दश (for यानि मे). — After 8^{ab}, $Ś_1$ K Dn_2 $D_{4.6.11.12}$ ins.:

732* वैराटे शृणु तानि त्वं यानि पूर्वं श्रुतानि ते ।
[$Ś_1$ K ये श्रुताः पूर्वमेव हि ($Ś_1$ ते) (for posterior half).]

Dn_2 $D_{6.11.12}$ cont.: B Dn_1 $D_{5.7.10}$ ins. after 8^{ab}:

733* एकाग्रमानसो भूत्वा शृणु सर्वं समाहितः ।

On the other hand, S ins. after 8^{ab}:

734* ईशानो विदधे देवस्त्रिदिवस्येश्वरो दिवि ।

T_1 cont.:

735* तानि लोके प्रवृत्तानि वैराटे शृणु तत्त्वतः ।

— ^{c}) N T_2 फाल्गुनो ($Ś_1$ फल्गुणो; K_1 फल्गुनो as in text; D_1 missing). D_2 पार्थः (m जिष्णुः as in text); D_{12} विष्णुः. — ^{e}) S (except T_2) पार्थः (for कृष्णः). — B_4 om. 8^{f}–10^{a}. — After 8, S ins.:

736* एतानि मम नामानि स्थापितानि सुरोत्तमैः ।

9 B_4 om. 9 (cf. v. l. 8). — After the ref., S ins.:

737* गुणतो दश नामानि समवेतानि पाण्डवे ।
चरन्ति लोके ख्यातानि विदितानि ममानघ ।
[(L. 1) M_{1-3} समवेतानि दश नामानि (by transp.). — (L. 2) G_1 तवानघ; $G_{2.3}$ मयानघ (for ममानघ).]

— ^{a}) T_1 G नाम्ना (for नाम). — ^{c}) $D_{7.9}$ चैव (for नाम). $Ś_1$ S सव्यसाचीति ($Ś_1$ °ची च) केनासि. — ^{d}) $Ś_1$ किरीटी च (for सव्यसाची). S जिष्णुः (M कृष्णः; M_5 *sup. lin.* जिष्णुः) बीभत्सुरेव च.

10 B_4 om. 10^{a} (cf. v. l. 8); D_4 om. 10. — ^{a}) $Ś_1$ फल्गुणो; K_2 B D फाल्गुनो ($D_{5.10}$ फाल्गुणो; D_1 missing). D_{12} विष्णुः; G कृष्णः (for जिष्णुः). — ^{b}) S पार्थः केनासि सारथे. — ^{d}) B (except B_4) Dn $D_{9.11.12}$ ब्रूहि तन्; D_{10} ब्रूया हि (for प्रब्रूहि). S शीघ्रं वद बृहन्नले. — D_4 om. 10^{ef}. — After 10, N (except D_4; D_1 missing) ins.:

738* तत्सर्वं यदि मे ब्रूयाः श्रद्दध्यां सर्वमेव ते ।
[K श्रद्दधे (for श्रद्दध्यां).]

On the other hand, T_1 G_2 ins. after 10:

739* इतस्ततश्चलत्येतन्मनो मे चञ्चलं त्वयि ।
अर्जुनो वा भवाञ्चेति वद शीघ्रं बृहन्नले ।

☞ The sequence of $Ś_1$ from 11–20 is: 18, 14 (S also reads 14 after 18!), 19, 15, 13, 16, 12, 20, 17, 11!!

11 ^{b}) B_2 Dn $D_{9.11.12}$ आदाय; B_4 आसाद्य; D_6 आश्रित्य (for आच्छिद्य). S धनमाच्छिद्य सर्वशः. — ^{c}) S तिष्ठंतं (for तिष्ठामि). — ^{d}) $Ś_1$ K_1 Dn_2 $D_{3.11.12}$ माहुर्; K_2 $D_{4.8}$ चाहुर्; Dn_1 ऊचुर्मां (for आहुर्मां). S तस्मादाहुर् (T $G_{1.2}$ तन्मामाहुर्; G_3 आहुर्मां च) धनंजयं.

12 ^{b}) $D_{2.8}$ °दुर्मदं; M (except M_5) °दुर्मदः. — ^{c}) Dn_2 $D_{4.8}$ च (for वि-). S अजित्वा न (M_5 अभिजित्वा) निवर्तामि ($G_{1.3}$ $M_{2.4.5}$ निवर्तेयं). — ^{d}) K_1 M_2 मा (for मां).

13 ^{a}) B_2 D_5 रजतसंकाशा; D_4 कांचनवर्णाभा. — ^{b}) Dn_2 $D_{11.12}$ युज्यंत (for युज्यन्ति). $Ś_1$ युज्यंते मे रथे हयाः. — ^{c}) S शत्रुभिर् (for संग्रामे). — ^{d}) D_5 ततोहं; $G_{1.3}$ तेनास्मि (for तेनाहं). — After 13, S ins.:

740* किरीटं सूर्यसंकाशं भ्राजते मे शिरोगतम् ।
रणमध्ये रथस्थस्य सूर्यपावकसंनिभम् ।

उत्तराभ्यां च पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्यामहं दिवा ।
जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फल्गुनं विदुः ॥ १४
पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः ।
किरीटं मूर्ध्नि सूर्याभं तेन माहुः किरीटिनम् ॥ १५
न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथंचन ।
तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति मां विदुः ॥ १६
उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे ।
तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥ १७
पृथिव्यां चतुरन्तायां वर्णो मे दुर्लभः समः ।
करोमि कर्म शुक्लं च तेन मामर्जुनं विदुः ॥ १८
अहं दुरापो दुर्धर्षो दमनः पाकशासनिः ।
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुनामास्मि विश्रुतः ॥ १९
कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम ।
कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वाद्बालकस्य वै ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततः पार्थं स वैराटिरभ्यवादयदन्तिकात् ।
अहं भूमिंजयो नाम नाम्नाहमपि चोत्तरः ॥ २१
दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनंजय । C. 4. 1391 B. 4. 44. 24 K. 4. 44. 2

---

14 S reads 14 after 18. — a) Ś1 K D4 न; D6. 8 S तु (G1 हि); Cnp च (as in text). Dn1 फाल्गुनीभ्यां; Cnp च पूर्वाभ्यां (as in text). — b) Ś1 फल्गुणीभ्यां; K2 D8–10 फाल्गुनीभ्यां; Dn1 Cn नक्षत्राभ्यां; Cc. r as in text. G1 पुनः; Crp यतः; Cr दिवा (as in text). — d) Ś1 फल्गुणं; K2 B D (D1 missing) फाल्गुनं (D5. 10 °णं). — Ca cites the entire stanza (with v. l. यतः for दिवा, and फाल्गुनं for फल्गुनं). — After 14, S ins.:

741* यो ममाङ्गे व्रणं कुर्यान्मम ज्येष्ठस्य पश्यतः ।
युधिष्ठिरस्य रुधिरं दर्शयेद्वा कदाचन ।
पराभवमहं तस्य कुले कुर्यां न संशयः ।

15 b) B1. 3 दानवैः सह; D7. 9 दानवोत्तमैः. — For 15^{abc}, S subst.:

742* अच्छेद्यं रुचिरं चित्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
इन्द्रदत्तमनाहार्यं.
[(L. 2) G1. 3 °दत्तं महानर्घ्यं.]

— d) Ś1 B Dn D4–12 T2 तेनाहुर्मां; D2 तेन मां वै; T1 आहुस्तेन; G3 तेन चाहुः (for तेन माहुः).

16 a) D2 भी स्यान्मे; D3–9 बीभत्सुं (for बीभत्सं). — b) Ś1 K कदा° (for कथं°). — d) Ś1 बीभत्सुमिह; Cr. s °त्सुरिति (as in text). Ca cites बीभत्सुः. B D (except D2; D1 missing) विश्रुतः (for मां विदुः).

17 M2. 4 om. (hapl.) 17. — a) S (M2. 4 om.) तुल्यकर्माणौ (for दक्षिणौ पाणी). — b) D3. 4. 7. 8 गांजीवस्य. Dn D11. 12 विकर्षणौ; Cn. s as in text. — For 17^{ab}, D2 (marg.) subst.:

743* धनुषाहं समायुक्तः शरवर्षं सृजामि च ।

— After 17^{ab}, S (M2. 4 om.) ins.:

744* भुजौ मे भवतः संख्ये परसैन्यविनाशने ।
[G1. 3 प्र- (for मे). G3 °विनाशिनौ; M5 °निवारणौ (for °विनाशने).]

— c) D2 (marg.) सव्यदक्षिणतो ह्यस्मि; S (M2–4 om.) तयोः सव्योधिकस्तस्मात्. — d) Ś1 अस्मि (for इति). Ś1 D7. 9 विश्रुतः (for मां विदुः). — Ca cites the entire stanza as in text.

18 a) B4 चतुरर्णायां; S सागरांतायां; Ca. v as in text. — b) Ś1 धवलः (for दुर्लभः). B1. 4 यतः; D6 मतः (for समः). — c) S शुद्ध(M1. 2 °द्ध)त्वाद्रूपवत्त्वाच्च. — d) B Dn D2–4. 6. 9–12 तस्मात् (for तेन). — After 18, S reads 14.

19 ab) Ś1 K D9 transp. दुर्धर्षः and दमनः. S योत्स्यामि यैरहं संख्ये (G1 M2–4 सर्वैः) न मे तेभ्यः पराभवः (T1 G3 M2. 4. 5 °जयः). — d) Ś1 B (except B4) Dn2 D4. 6. 7. 9. 11. 12 T1 G2 M1. 3 जिष्णुर्नामास्मि; D5. 8. 10 M2. 4 जिष्णुना(M2. 4 °र्ना)म्नास्मि. — After 19, S (which om. 20) ins. a passage given in App. I (No. 37), ending with a colophon.

20 S om. 20. — c) K B4 कृष्णावतारस्य; Cc. s (cf. Cr. v) as in text. K स तत्; B Dn1 D5. 6 सदा (for सतः). — d) K बालकेषु (for °कस्य). — After 20, D7. 9 ins.:

745* स्थितोऽस्मि यत्तः संग्रामे वैराटे व्येतु ते भयम् ।
एतच्छ्रुत्वा प्रहृष्टात्मा विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।

21 a) Ś1 Dn2 D3. 7. 8. 11. 12 स पार्थं (by transp.); S पार्थं च. — b) Dn2 D2. 3 अभ्यवादयत (for °वादयद्). D7–9 अंतिके; Cv अन्तिकात् (as in text). S प्रांजलिस्त्वभ्यवादयत् (M1 °लिः प्रत्यभाषत). — After 21^{ab}, T1 ins.:

746* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वैराटिः पार्थतोत्तम ।
प्रहृष्टरोमा हृष्टोऽभूद्विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।

C. 4. 1391 B. 4. 44. 24 K. 4. 44. 2 लोहिताक्ष महाबाहो नागराजकरोपम ।
यदज्ञानादवोचं त्वां क्षन्तुमर्हसि तन्मम ॥ २२
यतस्त्वया कृतं पूर्वं विचित्रं कर्म दुष्करम् ।
अतो भयं व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

उत्तर उवाच ।
आस्थाय विपुलं वीर रथं सारथिना मया ।
कतमं यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ १
अर्जुन उवाच ।
प्रीतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र न भयं विद्यते तव ।
सर्वान्नुदामि ते शत्रून्रणे रणविशारद ॥ २
स्वस्थो भव महाबुद्धे पश्य मां शत्रुभिः सह ।
युध्यमानं विमर्देऽस्मिन्कुर्वाणं भैरवं महत् ॥ ३
एतान्सर्वानुपासङ्गान्क्षिप्रं बध्नीहि मे रथे ।
एतं चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतम् ।

तं प्रेक्ष्य वै महात्मानमर्जुनं मत्स्यनन्दनः ।
प्राञ्जलिश्चाभिवाद्याथ इदं वचनमब्रवीत् ।
— c) S (except T1 G2) नाम्ना (for नाम). — d) S प्रणतोस्मि धनंजय.

22 a) T2 अद्य (for पार्थ). G1.3 दिष्ट्या पार्थ प्रपश्यामि. — c) B4 D2–5. 8. 10 M2 अजानन् (for अज्ञानाद्). K1 अचक्रं; K2 अवर्त (for अवोचं). — After 22c, S ins.:

747* प्रमादेन नरोत्तम ।
अकृत्वा हृदये सर्वं.

23 a) S यत्तु (for यतस्). S (except M1–3) कर्म (for पूर्वं). — b) B2 चित्रं कर्म सुदुष्करं; S विचित्रं वै सुदु° (M3 °त्रं क्रिमिदूषितं). — c) Ś1 S व्यपेतं (for व्यतीतं). — After 23, D9 ins. a passage given in App. I (No. 38); while S ins.:

748* दासोऽहं ते भविष्यामि पश्य मामनुकम्पया ।
या प्रतिज्ञा कृता पूर्वं तव सारथ्यकारणात् ।
मनःस्वास्थ्यं च मे जातं जातं भाग्यं च मे महत् ।

[After line 1, T1 ins.:

749* यदज्ञानादवोचं त्वां विस्रब्धं धनंजय ।
यावदर्वागहं विद्यां त्वां न तत्त्वेन भारत ।
तावन्मेऽभूद्भयं तात कुरुभ्यो नात्र संशयः ।
यदा त्वज्ञासिषमहं छन्नं तत्त्वेन भारत ।
विस्मितोऽस्मि महासत्त्व सर्वशत्रून्विनाशय ।
त्वद्वाक्यजलसंसिक्तमुत्पलं हृदयं मम ।
घर्माभितप्तं विजले म्लानपद्ममिव ह्रदे ।

— (L. 2) G3 प्रतिज्ञा च मया पूर्वं कृता सारथ्य°. — After line 2, T1 ins.:

750* नेयं प्रतिज्ञा पूर्णा मे हर्षश्चार्जुन जायते ।
देवेन्द्रतनयस्येह सारथिः स्यां महामृधे ।
इति पूर्वं कृतास्माभिः प्रतिज्ञा युद्धदुर्मद ।
प्रतिज्ञा मम संपूर्णा तव सारथ्यकारणात् ।

Colophon missing in D1, and om. in D2.4 S. — *Sub-parvan:* Ś1 K1 गोग्रह; B2.4 Dn1 D3. 6. 7. 9. 10. 12 उत्तरगोग्रह. — *Adhy. name:* B अर्जुनदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 42; D5 39; D6 41; D7 37. — *S'loka no.:* D8 25.

40

☞ D1 is missing in this adhy. (cf. v. l. 4. 38. 16).

1 D2.4 S om. the ref. B2 om. 1a–2c. — a) Ś1 K Dn1 रुचिरं (for विपुलं). — b) D8 transp. रथं and मया. — cd) B3 कतमद् (for कतमं). B4 प्रयुक्तो याम्यहं त्वया (for d). S दुर्योधनं च जित्वाजौ निवर्तय पशून्मम.

2 B2 om. 2abc (cf. v. l. 1). — a) S राजपुत्राद्य (T2 G3 M3.5 °द्य) (for पुरुष°). — G1 om. 2c–3d. — c) B1.3 D9 जयामि; B5 D5. 8. 10 G2 तुदामि; Cs नुदामि (as in text). — d) D2. 3. 5 °विशारदान्.

3 G1 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) B4.5 सुस्थो (for स्वस्थो). Ś1 K2 B1.5 D6.9 T2 G2 °युद्धे; B2 Dn D11.12 G3 °बाहो (for °बुद्धे). — c) D2.3 दिने ह (D3 हि); Ca. v विमर्दे (as in text). — d) S (G1 om.) रवं (for महत्). — After 3, S (except G1) ins.:

751* गाण्डीवं देवदत्तं च शरान्कनकभूषितान् ।

4 M3 om. 4ab. — b) B3–5 D5.6 आहर (for बध्नीहि). — c) Ś1 K2 B5 D3. 4. 6. 7 (by corr.). 8. 11. 12 M1. 2. 4 एनं; B2 Dn2 D11 m (*sec. m.*) G1.3 एकं; D9 T2

अहं वै कुरुभिर्योत्स्याम्यवजेष्यामि ते पशून् ॥ ४
संकल्पपक्षविक्षेपं बाहुप्राकारतोरणम् ।
त्रिदण्डतूणसंबाधमनेकध्वजसंकुलम् ॥ ५
ज्याक्षेपणं क्रोधकृतं नेमीनिनददुन्दुभि ।
नगरं ते मया गुप्तं रथोपस्थं भविष्यति ॥ ६
अधिष्ठितो मया संख्ये रथो गाण्डीवधन्वना ।
अजेयः शत्रुसैन्यानां वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ ७

उत्तर उवाच ।

बिभेमि नाहमेतेषां जानामि त्वां स्थिरं युधि ।
केशवेनापि संग्रामे साक्षादिन्द्रेण वा समम् ॥ ८
इदं तु चिन्तयन्नेव परिमुह्यामि केवलम् ।
निश्चयं चापि दुर्मेधा न गच्छामि कथंचन ॥ ९
एवं वीराङ्गरूपस्य लक्षणैरुचितस्य च ।
केन कर्मविपाकेन क्लीबत्वमिदमागतम् ॥ १०
मन्ये त्वां क्लीबवेषेण चरन्तं शूलपाणिनम् ।
गन्धर्वराजप्रतिमं देवं वापि शतक्रतुम् ॥ ११

अर्जुन उवाच ।

भ्रातुर्नियोगाज्ज्येष्ठस्य संवत्सरमिदं व्रतम् । C. 4. 1407 B. 4. 45. 14 K. 4. 44. 22

एतच् (for एतं). B (except B2) Dn1 D5.7 (by corr.) आहर; D9 व्याहर (for चाहर). — ^{d}) Many MSS. °परिस्कृतं. — After 4^{cd}, D5.7 (both marg.).9 ins.:

752* गाण्डीवं देवदत्तं च तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
रथमारोपयैतन्मे प्रत्यानेष्यामि ते पशून् ।
[(L. 1) D5 गांडीवं.]

D5.7 (both marg.) cont.: B Dn D2 (marg.).6.10–12 ins. after 4^{cd}:

753* वैशंपायन उवाच ।
अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा त्वरावानुत्तरस्तदा ।
अर्जुनस्यायुधान्गृह्य शीघ्रेणावातरत्ततः ।
अर्जुन उवाच ।

[(L. 2) B2 D6 सर्वान् (for गृह्य). B3.4 शीघ्रम् (for शीघ्रेण). B4 Dn D5.10 अवतरत्; Cn अवात° (as above). B2 D6 रथे शीघ्रमुपाहरत्; B5 रथमावाहदच्युतः; D3 शीघ्रेणावगतस्ततः; D7 (corrupt) तूर्णमाव्रज तत्पुनः.]

— ^{e}) Dn2 D11.12 हि (for वै). B4 Dn2 D2–4.8.11 (m as in text).12 योत्स्ये (for योत्स्यामि). — ^{f}) B4 निवर्तिष्यामि; D2 -प्यवनेष्यामि; D3 T1 अवने°; D4 विजेष्यामि च; D8 न्यवजे°; G1.2 M1.2 अपने°; G3 आनयि°. Dn2 D11 (m as in text).12 तान्; Cc ते (as in text). — After 4, S ins.:

754* तोषयिष्यामि राजानं प्रवेक्ष्यामि पुरं पुनः ।

5 ^{a}) S संकल्पा(G2.3 °ल्प)गाधपरिघं. — ^{c}) K B4 °तूर्ण°; D7 m (*sec. m.*) °वेणु°; G °त्राण°; M1.4.5 °स्थूण°; Cr.s.v °तूण° (as in text). — ^{d}) S नैक(M1.3.5 एक-; M4 मेघ)ध्वजसमाकुलं. — Ca cites the entire stanza as in text.

6 ^{a}) T1 M3 क्रोधकरं; G1.3 क्रोधनकं; M1.2 क्रोधतरं. Ś1 ज्याक्षेपेण कृतं क्रोधं; B3 m ज्याक्षेपक्रोधविकृतं; T1 M4.5 ज्याक्षेपणक्रोध(M4 *inf. lin.* °क्रोश-; M5 °क्षोभ)करं; G2 ज्याक्षेपणीरोधकरं; all comm. as in text. — ^{b}) Ś1 K1 B1.3 Dn D11.12 S (except M4) °दुंदुभिं; K2 D3–8 °दुंदुभिः; cf. Cc.r.v. — After 6^{ab}, S (except M2) ins.:

755* शरजालवितानाढ्यमाक्ष्वेळितमहास्वनम् ।

— ^{d}) Ś1 K1 B3.4 D2–10 Cr (cf. Cv) रथोपस्थे; K2 °पस्थो; Cc.s as in text. — Ca cites the entire stanza (with v. l. °क्षेपण- and रथोपस्थे).

7 ^{a}) Dn1 D5 स्वधि°; Cn अधि° (as in text). B6 युद्धे (for संख्ये). — ^{b}) Some MSS. गांजीव- (for गाण्डीव-). D2–4.7 °धन्विना (for °धन्वना). — ^{c}) K1 सर्व° (for शत्रु°). — ^{d}) M ह्यैतु (for व्येतु).

8 ^{a}) Ś1 B2 D6 S एतेभ्यो (for एतेषां). Dn2 D11.12 नाहं बिभेमि समरे. — ^{b}) K1 त्वा (for त्वां). — After 8, T1 G2 ins.:

756* बहुना किं प्रलापेन शृणु मे चरमं वचः ।
नाहं बिभेमि कौन्तेय साक्षादपि शतक्रतोः ।
यमपाशिकुबेरेभ्यो द्रोणभीष्मशतादपि ।
[(L. 1) G2 परमं (for चरमं).]

9 ^{a}) K1 इत्थं तु; Dn2 D11.12 इदं च; T1 G2 तदिदं; T2 इदं हि (for इदं तु). B D9 एवं; Dn2 D11.12 नूनं (for एव). — ^{c}) D3.7.10 वापि (for चापि). Dn2 D11 (m as in text).12 S नाधि(Dn2 D11.12 °भि)गच्छामि (for चापि दुर्मेधा). — ^{d}) Dn2 D11 (m as in text).12 चिंतयन्वै (for न गच्छामि). K कदा° (for कथं°). S नावगच्छामि (G2 न च जानामि) किंचन.

10 ^{a}) D4 वाचं (for एवं). Ś1 रूपांग°; B Dn1 D2–10 G1.3 Cn युक्तांग° (for वीराङ्ग°). — ^{b}) B2 Dn1 सूचितस्य; S उदितस्य (for उचितस्य). — ^{d}) K D2.3.7.9 क्लैब्यं त्वां (for क्लीबत्वम्). D4 ते भवत्विदं; S स(T G2 त्वा)मुपागतं (for इदमागतम्). Ś1 तवेदं क्लैब्यमागतं.

11 ^{a}) D2 T1 G2 M1.3.5 °रूपेण; a few MSS. °वेशेन

C. 4. 1407 B. 4. 45. 14 K. 4. 44. 22 चरामि ब्रह्मचर्यं वै सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।। १२
नास्मि क्लीबो महाबाहो परवान्धर्मसंयुतः ।
समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज ।। १३

उत्तर उवाच ।

परमोऽनुग्रहो मेऽद्य यत्प्रतर्को न मे वृथा ।
न हीदृशाः क्लीबरूपा भवन्तीह नरोत्तमाः ।। १४
सहायवानस्मि रणे युध्येयममरैरपि ।
साध्वसं तत्प्रनष्टं मे किं करोमि ब्रवीहि मे ।। १५
अहं ते संग्रहीष्यामि हयाञ्शत्रुरथारुजः ।
शिक्षितो ह्यस्मि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ।। १६
दारुको वासुदेवस्य यथा शक्रस्य मातलिः ।
तथा मां विद्धि सारथ्ये शिक्षितं नरपुंगव ।। १७
यस्य याते न पश्यन्ति भूमौ प्राप्तं पदं पदम् ।
दक्षिणं यो धुरं युक्तः सुग्रीवसदृशो हयः ।। १८
योऽयं धुरं धुर्यवरो वामं वहति शोभनः ।
तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवेन सदृशं हयम् ।। १९

(for °वेषेण). — d) Dn1 D3.4.10 चापि (for वापि).

12 a) G1.3 भ्रातुर्नियोगमाज्ञाय. — c) B5 व्रत° (for ब्रह्म°). Dn D11.12 च (for वै).

13 b) Ś1 B3 D3 Ca.v धर्मसंयतः; M1.2 अस्मि धर्मतः (for धर्मसंयुतः). — After 13ab, T1 G2 ins.:

757* पुराहमाज्ञया भ्रातुर्ज्येष्ठस्याहं सुरालयम् ।
प्राप्तवानुर्वशीं दृष्ट्वा सुधर्मायामहं तदा ।
नृत्यन्तीं परमं रूपं बिभ्रतीं वज्रिसंनिधौ ।
अपश्यं तामनिमिषं कूटस्थामन्वयस्य मे ।
रात्रौ समागता मह्यं शयनं रन्तुमिच्छया ।
अहं तामभिवाद्यैव मातृसत्कारमाचरम् ।
सा च मामशपत्क्रुद्धा शिखण्डी त्वं भवेरिति ।
श्रुत्वा तमिन्द्रो मामाह मा भैस्त्वं पार्थ षण्डतः ।
उपकारो भवेत्तुभ्यमज्ञातवसतौ पुरा ।
इतीन्द्रो मामनुग्राह्य ततः प्रेषितवान्वृषा ।
तदिदं समनुप्राप्तं व्रतं चीर्णं मयानघ ।;

while T2 G1.3 ins.:

758* उर्वशीशापसंभूतं क्लैब्यं मां समुपस्थितम् ।

— c) D6 °वर्षम् (for °व्रतम्). — d) D2.3 नराधिप (for नृपात्मज).

14 b) B1.2.5 Dn D11.12 यतस्तर्को; D6 यद्वितर्को; D10 प्रतर्कोयं (for यत्प्रतर्को). Ca cites प्रतर्कः. D4.8.10 मृषा (for वृथा). — d) B भविष्यंति; Dn D11.12 भवंति तु; D3–4.7–10 भवंतीति; D5 T2 G1 भवंति हि (for भवन्तीह). Dn D11.12 नरोत्तम. D6 भवंति नरसत्तमाः.

15 b) T2 युध्येयं मनुजर्षभ. — c) B1 मे; B2.3.5 D5 सं-; B4 Dn1 हि; Dn2 D11.12 तु; D6 च (for तत्). Ś1 K1 D6 T1 G प्रणष्टं. B5 च (for मे). T2 भयं मेद्य प्रनष्टं वै. — d) Dn2 D11.12 S प्रशाधि (for ब्रवीहि). Dn2 D2.5.7.9.11.12 S मां (for मे). D3 (corrupt) ब्रूहीति यत् (for ब्रवीहि मे).

16 b) D6 रथं; T2 अश्वान् (for हयान्). Ś1 K B1–3 Dn D10–12 पर(B1–3 Dn1 D10 शत्रु)रथा(K °थान्)रुज; B5 D5 (before corr.) M4 Cn.s शत्रुरथारुजान्; D2 शत्रुगणाश्रय; D3.5 m शत्रून्प्रयास्यतः; D8 छत्ररथध्वजान्; T1 G2 शत्रुनिबर्हण; T2 समरदुर्जयान्; M1–3.5 शत्रूनथारु(M5 °न्यु)ज (for शत्रुरथारुजः). — c) Ś1 अहं स्म (for ह्यस्मि). B3.4 D5–7.9 सारथ्यं (for °थ्ये). K शिक्षितोहं सुसारथ्ये; D4.8.10 शिक्षितोस्म्यश्वसारथ्यं (D8 °थ्ये); M4 सुशिक्षितोस्मि सारथ्ये. — d) B4 Cv तत्वतः; D8 वीर्यतः; D10 शास्त्रतः; S निष्ठितः; Ca.c.s तीर्थतः (as in text). Ś1 नरपुंगव; B3 (m as in text) D6 पुरुषर्षभात्; D3.7.9 पुरुषोत्तम (D3 °मात्) (for पुरुषर्षभ).

17 d) K शिक्षितो (for °तं). B4 Dn नरपुंगवं; B5 च नरर्षभ; G1.3 नृपपुंगव. — After 17, D7.9 ins.:

759* एतासु पञ्चस्वश्वानां रथचर्यासु पाण्डव ।
शत्रवो विद्रविष्यन्ति गच्छमानमितस्ततः ।;

while S (except T1; G1 om. line 2) ins.:

760* अश्वा ह्येते महाबाहो तवैवाहवदुर्जयाः ।
योग्या रथवरे युक्ताः प्राणवन्तो जितश्रमाः ।

18 D7.9 om. 18ab; G1 om. 18. — a) Ś1 D2–4.10 M1 याने न; T G2 M3–5 यातो न; G3 वाते नु (for याते न). Ca.c cite याते. — b) Dn D10–12 T1 क्षिप्तं (for प्राप्तं). Ś1 K हृदं पदं; B (except B4) M1 परं पदं; D2 m पदं पदात्; D3 पदं पदी; D8 पदं गवां (for पदं पदम्). — c) N (except K D2; D1 missing) T1 G2.3 दक्षिणां; M4 (*inf. lin.* as in text) दक्षिणे. G2 सो; G3 वै (for यो). B3 m धत्ते; D4 युंक्ते; D8 युक्तं; T G2 M वोढा; G3 M4 (*inf. lin.*) वोढुं (for युक्तः). — d) S (G1 om.) सुग्रीवेण समो हयः.

19 a) K धुर्यों; Cc धुरं (as in text). B2.3 D5 G1.3 °वहो; B4 °रोहे; M1 °वर्यो (for °वरो). — b) Ś1 B Dn1 D3–5.8–10 वामां; M4 (*sup. lin.*) वामे (for वामं). D7 T1 हरति (for वहति). G1 corrupt. — D4 G1 om.

योऽयं काञ्चनसंनाहः पार्ष्णिं वहति शोभनः ।
वामं सैन्यस्य मन्ये तं जवेन बलवत्तरम् ॥ २०
योऽयं वहति ते पार्ष्णिं दक्षिणामञ्चितोद्यतः ।
बलाहकादपि मतः स जवे वीर्यवत्तरः ॥ २१
त्वामेवायं रथो वोढुं संग्रामेऽर्हति धन्विनम् ।
त्वं चेमं रथमास्थाय योद्धुमर्हो मतो मम ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।
ततो निर्मुच्य बाहुभ्यां वलयानि स वीर्यवान् ।
चित्रे दुन्दुभिसंनादे प्रत्यमुञ्चत्तले शुभे ॥ २३
कृष्णान्भङ्गीमतः केशाञ्श्वेतेनोद्ग्रथ्य वाससा ।
अधिज्यं तरसा कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः ॥ २४
तस्य विक्षिप्यमाणस्य धनुषोऽभून्महास्वनः । C. 4. 1423 B. 4. 45. 30 K. 4. 44. 47

(hapl.) 19^{e}–20^{b}; K (hapl.) om. 19^{d}–20^{c}.

20 K om. 20^{abc}; D4 G1 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). T G2. 3 M transp. 20 and 21. — ^{b}) S (G1 om.) वामं (M5 °मे) (for पार्ष्णिं). Dn2 M2 शोभनं; D11. 12 °नां (for °नः). — ^{c}) Ś1 B Dn D5. 6. 11. 12 समं; T1 धुर्यं; T2 M धुरं; G1 सूर्यः; G2 वरं; G3 धुर्यः (for वामं). Ś1 शैन्यस्य; B1. 2. 4. 5 Dn D5. 6. 11. 12 शैब्यस्य; B3 शैवेन (for सैन्यस्य). Ś1 Dn1 S तं मन्ये; B1–3 Dn2 D6. 11. 12 मन्येहं (for मन्ये तं). — ^{d}) M5 जवेन सदृशं हयं.

21 G1 om. 21. T G2. 3 M transp. 20 and 21. — ^{a}) Ś1 B4 Dn1 D9 मे; S (G1 om.) वै (for ते). K1 षाष्टिं; S (G1 om.) प्राष्टिं (T2 प्राष्टं; G3 प्राष्टी; M1–4 प्राष्टीं) (for पार्ष्णिं). D2. 3 पार्ष्णिं तु (for ते पार्ष्णिं). — ^{b}) M5 दक्षिणे. B1. 2 Dn1 D11. 12 अभितः स्थितः; D2 उदितोद्यतः; D3 उच्चितोघनः; D5. 7. 9 T G3 M1. 4. 5 अं(M5 स्वं)चितोद्यमः; D10 अर्चितोदरः; Ca. c as in text. — ^{c}) Ś1 K बलाहकस्यैष जवे; D4 T G2. 3 °हकादभिमतः; D5 m. 7. 9 °हकस्येव समो; D6 °हकादनवरः. — ^{d}) D3. 10 जवेन; D5 m भवंतो; D9 जवतो; S (G1 om.) तेजसा (for स जवे). D2. 3. 6. 10 बलवत्तरः; D4 वेगवत्तरः; G3 वीर्यवत्तमः. Ś1 K संमतो वीर्यवत्तमः; D6 स वीर्यबलवत्तरः.

22 ^{a}) M5 (*sup. lin.*) हयो (for रथो). — ^{b}) D10 संग्रामे बलवत्तरं. — ^{c}) K त्वमेव (K1 °मं); Dn2 D4. 7. 8. 10 त्वं च मे (for त्वं चेमं). — ^{d}) D7. 9 योद्धुमर्हसि सत्तम. — After 22, S ins.:

761* सर्वशत्रुभिरायातैर्देवराज इवासुरैः ।

23 After the ref., S ins.:

762* ततो रथादवस्कन्द्य वीर्यवानरिमर्दनः ।
　　प्रणम्य देवान्गाण्डीवमादाय रुरुचे श्रिया ।

— ^{a}) B1. 2. 5 Dn D3. 6. 7. 9. 11. 12 S Ca विमुच्य; Cc निर्मुच्य (as in text). — ^{b}) S शंखचूडानि (M °वालानि; M1 °चूडादि also) पांडवः (T2 वार्थिनः). — ^{c}) D10 चित्रं (for चित्रे). Ś1 K1 D3. 5. 10 दुंदुभिसंनाहे; B1. 2. 5 Dn D6. 11 m कांचनसंनाहे (for दुन्दुभिसंनादे) (cf. Cc). S तौ च दुंदुभिसंनादौ. — ^{d}) S प्रतिब(G1. 3 °बु)ध्य; Cnp. sp पर्यमुंचत्; Ca. c as in text. Dn D6. 11. 12 तदा शुभे (D6. 11 m तले); S तलावुभौ; Cnp. sp तदा शुभे; Ca तले शुभे (as in text). Cc. r cite तले (as in text). — After 23, S ins.:

763* इन्द्रदत्ते च ते दिव्ये उद्धृत्यामुच्य कुण्डले ।

[T2 G1. 3 प्रतिमुच्य च; M2. 4 (*sup. lin.*) उत्पाद्य प्रोच्य (M4 प्रेत्य) (for उद्धृत्यामुच्य).]

24 ^{a}) Ś1 B (except B4) Dn1 D5. 7. 9. 10 Ca. c. n. s भंगिमतः; Dn2 D11. 12 ऊर्मिव(D12 °म)तः; D6 भंगायतः; D3 संयमितान् (for भङ्गीमतः). K3 कृष्णाभान्धीमतः केशान्; S श्लक्ष्णा(M5 कृष्णा)न्केशान्मृदून्स्निग्धान्. — ^{b}) B (except B4) D5 (*sup. lin.* as in text). 6 ततः (for श्वेतेन). K Dn1 D3 M1. 2 उद्ग्रंथ्य; D4 उद्धृत्य; D5 (*sup. lin.*) आग्रथ्य (for उद्ग्रथ्य). — After 24^{ab}, N (D1 missing; D7 om. line 2) ins.:

764* अथासौ प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
　　अभिदध्यौ महाबाहुः सर्वास्त्राणि रथोत्तमे ।
　　ऊचुश्च पार्थं सर्वाणि प्राञ्जलीनि नृपात्मजम् ।
　　इमे स्म परमोदाराः किंकराः पाण्डुनन्दन ।
　　प्रणिपत्य ततः पार्थः समालभ्य च पाणिना ।
　　सर्वाणि मानसानीह भवतेत्यभ्यभाषत ।
　　प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत् ।

[D7. 9 ins. after line 1: D3, after line 2:

765* सस्मार दिव्यान्यस्त्राणि यथावद्भरतर्षभः ।

— (L. 2) K अभ्युपेयान् महास्त्रा(K1 सहस्त्रा)णि कुरूणां रथसत्तमः. — D2. 7 ins. after 765*: D4–6. 9, after line 2 of 764*:

766* अभ्युपेयुर्महाभागं महास्त्राणि तदार्जुनम् ।

(v. l.: D2. 4 °र्महाभीममस्त्राणि भरतर्षभं; D6 °र्महास्त्राणि कुरूणां रथसत्तमे). — (L. 3) Ś1 K कृ(K1 हृ-; K2 वृ)-ताञ्जिकं (for नृपात्मजम्). — (L. 4) D5. 6 परमोदार (for °दाराः). B4 Dn2 D2–4. 7–12 इमानि स्म महाबाहो (Dn2 D3. 10–12 महोदार) किंकराणींद्रनंदन (B4 °दर्शन). — (L. 5) Ś1 K B4 तु पार्थश्च; Dn2 D2. 3. 11. 12 च पार्थस्तान् (D2. 3 °र्थः स); D5 च तान्पार्थः; D7–9 अर्जुनस्तानि (for ततः

C. 4. 1424 B. 4. 45. 30 K. 4. 44. 47 यथा शैलस्य महतः शैलेनैवाभिजघ्नुषः ॥ २५
सनिर्घाताभवद्भूमिर्दिक्षु वायुर्ववौ भृशम् ।
भ्रान्तद्विजं खं तदासीत्प्रकम्पितमहाद्रुमम् ॥ २६
तं शब्दं कुरवोऽजानन्विस्फोटमशनेरिव ।
यदर्जुनो धनुःश्रेष्ठं बाहुभ्यामाक्षिपद्रथे ॥ २७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

वैशंपायन उवाच ।
उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
आयुधं सर्वमादाय ततः प्रायाद्धनंजयः ॥ १
ध्वजं सिंहं रथात्तस्मादपनीय महारथः ।

पार्थः). D4 पार्थस्तानि नमस्कृत्य (for prior half). K तु (for च). — (L. 6) Ś1 K सर्वे सुमनसो नित्यं (for prior half). Ca cites मानसानि भवत. D9 सर्वाणि मम सांनिध्यं संभवंत्वित्यभाषत. D7 (m as above) orig., which was as in D9, is cancelled.]

— d) Some MSS. गांजीवं (for गाण्डीवं). D2.3.5 प्राक्षिपद्; M4 विक्षिपन् (M4 *inf. lin.* व्याक्षिपद् as in text).

25 a) K विक्षिप्यमानस्य; B3.4 D4-8.10 व्या(B4 D10 चा)क्षिप्यमान(B3 D4.5.7 °ण)स्य; D7 m निर्मुच्यमानस्य; T2 विस्फार्यमाणस्य. — b) Dn1 °ध्वनिः; D2 °धनः (for °स्वनः). — d) T G2 M अपि (for एव). K2 अभ्यजघ्नतः; B1-3 अवजघ्नुषा; B4 Cn अवजघ्नतः; B5 Dn1 D5.6 अवजघ्नुषः; Dn2 D11.12 Cnp अभिनिघ्नतः; D2.4.7-10 T1 G2 अभि(D7 °पि)ज(D9 °जि)घ्नतः; Ca अभिजघ्नुषा. G1.3 शैलेनाक्षिप्य जघ्नतः.

26 a) G1 सनिपाता (for सनिर्घाता). B (except B1) Cn.s भूभिद् (for भूमिर्). — B Dn D4-6.11.12 ins. after 26ab (B4, after 26):

767* पपात महती चोल्का दिशो न प्रचकाशिरे ।

[B3.4 स्म चकाशिरे; B5 स्म प्रकाशते; Dn D11.12 स्म प्रकाशिरे; D5 स्म चकासते; Cn प्रचकाशिरे (as above).]

— c) K B Dn D6.10-12 T2 °ध्वजं (for °द्विजं). Cs cites द्विजाः. S अभवत् (for तदासीत्). — d) T G प्राकंपंत महाद्रुमाः; M5 प्राकंपित°.

27 a) B4 Dn1 D2.3.6 S शजन्; D4 -शृण्वन् (for ऽजानन्). — After 27ab, S ins.:

768* तार्क्ष्यं शब्दमिव श्रुत्वा वित्रेसुर्दीनमानसाः ।
यथेन्द्रो व्याक्षिपद्भीमं विस्फोटमशनेर्विभुः ।

[(L. 2) T1 G1.3 M1 भूमिं (for भीमं), and विस्फोटैर् (for विस्फोटम्). M2 इव (for विभुः).]

G2 cont.:

769* महाशनिमहाशब्दः सदृशो ज्यास्वनो महान् ।
शत्रून्वीरांश्च संत्यज्य निग्रहस्थो रथे स्थितः ।

— c) S तथा (for यद्). — d) T2 प्राक्षिपद् (for आक्षि°). D2 द्रुतं; D3 द्रुम; D7.9.10 रणे; S रथी (for रथे). — After 27, N (D1 missing) ins. a passage given in App. I (No. 39); cf. B. 5. 158. 28 ff., a parallel passage with which this passage has some lines in common.

Colophon missing in D1. — *Sub-parvan:* Ś1 K1 गोग्रह; B Dn D2.4.6.7.9-12 उत्तरगोग्रह; M1-3 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B1-4 Dn1 उत्तरार्जुनयोर्वाक्यं (B3 °र्जुनवाक्यं); D3 उत्तरस्याभयप्रदानः; D4.8.10 उत्तरसारथ्यं; M3 गांडीवग्रहणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 T G M1.5 43; D3.6.9 M2-4 42; D5.10 40; D7 38. — *S'loka no.:* D3 G3 38.

41

☞ D1 is missing up to 21c (cf. v. l. 4. 38. 16).

1 d) B1 Dn1 प्रययौ पांडवर्षभः; B2-5 D5.6 भ्रातॄणां पांडवर्षभः (D6 पांडुनंदनः).

2 ab) Ś1 K सिंहध्वजं (for ध्वजं सिंहं). D7 अवतीर्य (m अपनीय as in text). Ś1 °भुजः; K °ध्वजः (for °रथः). S ध्वजं च (T2 स) सिंहं मात्स्यस्य भ्रातॄणामायुधानि च. — cd) S प्रणिधाय शमीमध्ये प्रयातुमुपचक्रमे.

3 a) D3 देवीं (for दैवीं). K रणे (for रथे). Ś1 B Dn D2.3-5.9-12 युक्तां (for युक्त्वा). S दिव्यं मायामयं युक्तं (T2 दिव्यं श्वेताश्वसंयुक्तं). — b) B3.5 S विहितं (for

प्रणिधाय शमीमूले प्रायादुत्तरसारथिः ॥ २

दैवीं मायां रथे युक्त्वा विहितां विश्वकर्मणा ।

काञ्चनं सिंहलाङ्गूलं ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ३

मनसा चिन्तयामास प्रसादं पावकस्य च ।

स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे भूतान्यचोदयत् ॥ ४

सपताकं विचित्राङ्गं सोपासङ्गं महारथः ।

रथमास्थाय बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ५

बद्धासिः सतनुत्राणः प्रगृहीतशरासनः ।

ततः प्रायादुदीचीं स कपिप्रवरकेतनः ॥ ६

स्वनवन्तं महाशङ्खं बलवानरिमर्दनः ।

प्राधमद्बलमास्थाय द्विषतां लोमहर्षणम् ॥ ७

ततस्ते जवना धुर्या जानुभ्यामगमन्महीम् ।

उत्तरश्चापि संत्रस्तो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ८

संस्थाप्य चाश्वान्कौन्तेयः समुद्यम्य च रश्मिभिः ।

उत्तरं च परिष्वज्य समाश्वासयदर्जुनः ॥ ९

मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परंतप । C. 4. 1446 B. 4. 46. 11 K. 4. 45. 16

विहितां). — ^{c}) B4 D6 °शार्दूलं; Cs °लाङ्गूलं (as in text). S ततः (M8 °त्र) कांचनलांगूलं (G1 °ल-).

4 ^{b}) D7.9 तं (for च). — ^{d}) B4 Dn1 Cn अदेशयत्; Dn2 D11.12 T2 अयोजयत्; D4.7–9 अनोदयत् (for अचोदयत्). — After 4, S ins.:

770* ध्वजे वानरमुच्छ्रित्य गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ।

[T2 G2 M1.8 रथे (for ध्वजे). M1 उत्क्षिप्य (for उच्छ्रित्य). T1 G2 M1 व्याक्षिपद् (for विक्षिपन्). G1 M4 मुहुः (for धनुः).]

T G2 cont.:

771* उत्तस्थौ चोत्तरस्तात स्मृत्वा पुनरिहागतः ।
तं समाश्वास्य बीभत्सुरभियातुं प्रतत्वरे ।

[(L. 1) T2 G2 तावत् (for तात). G2 मुक्त्वा (for स्मृत्वा). T2 भीत्या पुनरुपाविशत् (for the posterior half). — (L. 2) T2 प्रचक्रमे (for प्रतत्वरे).]

5 ^{a}) D3.4.8.12 सुपताकं. D4.8.10 महाचित्रं. — ^{b}) K B5 Dn2 D2.3.7.9.11.12 G1 M5 महारथं; B1.3 महावरं; B2 D6 M8 हिरण्मयं; B4 D4.5.8.10 महारवं; Dn1 महाबलं (for महारथः). — After 5^{ab}, B Dn D5.6.10–12 ins.:

772* खात्पपात रथे तूर्णं दिव्यरूपं मनोरमम् ।
रथं तमागतं दृष्ट्वा दक्षिणं प्राकरोत्तदा ।

[(L. 1) B2.3m D5.6 रथं; B4.5 Dn1 रथात्; Dn2 D11.12 रथस् (for रथे). Dn1 °हरं; Dn2 D11.12 °रथं (for °रमम्). — (L. 2) B1.3 (cf. Cc.r) रथागतं तु तं दृष्ट्वा; B4 ध्वजं रथागतं दृष्ट्वा; D6 अथापतंतं तं दृष्ट्वा (for prior half). D5 प्राकरोपमं.]

6 ^{a}) Dn2 D2.3.8.11.12 S °तल° (for °तनु°). B Dn1 D5.6.7(m as in text).9.10 बद्धगोधांगुलित्राणः. — D9 transp. 6^{b} and 6^{d}. — After 6, T2 G2 ins.:

773* सैन्याभ्याशमनुप्राप्य गृहीत्वा भीममुत्तमम् ।

[G2 °समं (for °मनु-), and शंखम् (for भीमम्).]

7 ^{b}) S देवदत्तं धनंजयः (M3 °त्तमनुत्तमं). — D3 transp. 7^{cd} and 8^{cd}; and om. 8^{ab}. T G2 om. 7^{cd}. — ^{cd}) D6 प्रदध्मौ; D8 प्राधम्य (for प्राधमद्). K B4 रथम् (for बलम्). D6 आदाय (for आस्थाय). D11.12 रोम° (for लोम°). S (T G2 om.) शशांकरूपं बीभत्सुः प्रा(G1.3 M8 प्र)ध्मापयदरिंदमः. — After 7, T G2 ins.:

774* शशाङ्ककुन्दधवलं मुखे निक्षिप्य वासविः ।
उच्छ्वसद्गण्डयुगुलं सिराळयाचितफालकम् ।
आयत्तनिम्ननयनं ह्रस्वस्थूलशिरोधरम् ।
अतिश्लिष्टोदरोरस्कं तिर्यगाननशोभितम् ।
यावत्स्वशक्तिसामग्र्यं त्रैलोक्यं क्षोभयन्निव । [5]
मरुद्भिर्दशभिश्चैव प्राध्मापयदरिंदमः ।

[(L. 1) G2 °शंख° (for °कुन्द°). — (L. 3) T1 आरक्त° (for आयत्त°). — (L. 4) T2 °शिष्टो° (for °श्लिष्टो°), and आयत° (for आनन°). — (L. 5) T2 °सामर्थ्यं (for °सामग्र्यं).]

T (T2 om. line 3) G2 cont.: G1.3 M ins. after 7:

775* शङ्खशब्दोऽस्य सोऽत्यर्थं श्रूयते कालमेघवत् ।
तस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निस्वनेन च ।
वानरस्य च नादेन रथनेमिस्वनेन च ।
जङ्गमस्य भयं घोरमकरोत्पाकशासनिः ।

[(L. 1) T G2 शंखशब्दः स चात्यर्थं श्रूयतेशनिर्निर्घवत्.]

8 D3 om. 8^{ab}; and transp. 7^{cd} and 8^{cd}. — ^{ab}) A few MSS. धूर्या. S शंखशब्देन पार्थस्य मुखेनाश्वाः पतन्क्षितौ. — ^{c}) B2 D5(m as in text) संलीनो; D4 संविग्नो; D6 संभ्रांतो (for संत्रस्तो).

9 ^{ab}) S अथाश्वान्रश्मिभिः पार्थः समुद्यम्य परंतपः. — After 9^{ab}, S ins.:

776* व्यभ्राजत रथोपस्थे भानुर्मेराविवोत्तरे ।
शङ्खशब्देन वित्रस्तं ज्याघातेन च मूर्छितम् ।

[(L. 1) T2 G2 M3.5 विभ्राजति (for व्यभ्राजत). T2 उदितः (for उत्तरे). — (L. 2) G2 °स्वनेन (for °घातेन).] — ^{c}) B5 तु; S सं- (for च). — ^{d}) B (except B2)

C. 4. 1446
B. 4. 46. 11
K. 4. 45. 16

कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि ॥ १०
श्रुतास्ते शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ।
कुञ्जराणां च नदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ ११
स त्वं कथमिहानेन शङ्खशब्देन भीषितः ।
विषण्णरूपो वित्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ १२

उत्तर उवाच ।

श्रुता मे शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ।
कुञ्जराणां च निनदा व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ १३
नैवंविधः शङ्खशब्दः पुरा जातु मया श्रुतः ।
ध्वजस्य चापि रूपं मे दृष्टपूर्वं न हीदृशम् ।
धनुषश्चैव निर्घोषः श्रुतपूर्वो न मे क्वचित् ॥ १४
अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निस्वनेन च ।
रथस्य च निनादेन मनो मुह्यति मे भृशम् ॥ १५
व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथतीव मे ।
ध्वजेन पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे ।
गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥ १६

अर्जुन उवाच ।

एकान्ते रथमास्थाय पद्भ्यां त्वमवपीडय ।
दृढं च रश्मीन्संयच्छ शङ्खं ध्मास्याम्यहं पुनः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ॥ १८

Dn2 D2–8. 10–12 प्रत्या° (for समा°).

10 Before 10, Ś1 K B Dn D5. 6. 7 (*sup. lin.*). 11. 12 M (except M8) ins. अर्जुन उ° (resp. अर्जुनः). — ^{c}) Dn1 कथं तु पुरुषव्याघ्र.

11 =(var.) 13. — Ś1 K (? hapl.) om. 11–12. — ^{b}) D6 वीर° (for भेरी°). Dn2 D2–4. 7–12 S सर्वशः (for पुष्कलाः). — ^{c}) B4 पुष्कराणां (for कुञ्जराणां). Dn2 D4. 10 T1 G1. 8 च निनदा; D2. 8 निनादाश्च; D7. 9 विनदतां; D8 च नादानां (for च नदतां). — ^{d}) B4 रथानीकेषु; D4 व्यूह्यानी°. T G नित्यशः (for तिष्ठताम्).

12 Ś1 K om. 12 (cf. v. l. 11); M8 (hapl.) om. 12–13. — ^{a}) S (except M5; M8 om.) इव (for इह). — ^{c}) Dn1 T G2 विवर्ण° (for विषण्ण°).

13 =(var.) 11. — M8 om. 13 (cf. v. l. 12); G2 om. 13^{a}–14^{b}. — ^{a}) Dn2 D2. 8. 11. 12 श्रुता मया शंखशब्दा. — ^{b}) Dn2 D2. 8. 7–9. 11. 12 S (G2 M8 om.) सर्वशः (for पुष्कलाः). — ^{c}) Ś1 B2 Dn1 D7 निनदतां; B1. 3–5 D5. 6. 8. 9 T2 M (M8 om.) च नदतां; D8 निनादाश्च (for च निनदा). — ^{d}) B4 रथा° (for व्यूढा°).

14 G2 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — ^{ab}) Ś1 D4. 8 S (G2 om.) °विधाः, °शब्दाः and श्रुताः. — ^{c}) B3. 5 चास्य (for चापि). — ^{e}) T G2 शब्दश्च; G1 नादोयं; G3 M घोषश्च (for निर्घोषः).

15 Ś1 K1 om. (hapl.) 15^{b}–16^{c}. — ^{b}) Most N Mss. निःस्वनेन. — After 15^{ab}, B Dn D5. 6. 7 (marg.). 9 (marg.). 11. 12 ins.:

777* अमानुषाणां शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
[D6 अमानुषेण (for °षाणां).]

— ^{c}) D4 तु; D10 एव (for च). S रथनेमिप्रणादेन. — ^{d}) G1. 8 M मनो मे मुह्यते भृशं.

16 Ś1 K1 om. all but 16^{f} (cf. v. l. 15). — ^{b}) T G2 M2 च (for मे). D7. 9 व्यथते हृदयं च मे; D10 हृदयं व्यथतीति च; G1. 8 हृदयं भ्रमतीव च (G1 मे). — ^{c}) K2 D2. 8. 7–9 रजसा (for ध्वजेन). — ^{e}) D8. 4. 7–9 गांडीवस्य. — D8 (hapl.) om. from शब्देन (in 16^{e}) up to गाण्डीवस्य च (in 18^{c}). — After 16, B5 ins.:

778* तान् * * परिभाषन्तमुत्तरं युद्धदुर्मदः ।

B5 cont.: B1. 3. 4 Dn2 D11. 12 ins. after 16:

779* स मुहूर्तं प्रयातं तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।

On the other hand, S ins. after 16:

780* वैशंपायनः ।
पुनर्ध्वजं पुनः शङ्खं धनुश्चैव पुनः पुनः ।
संमूढचेता वैराटिरर्जुनं समुदैक्षत ।
अर्जुनः ।
स्थिरो भव महाबाहो संज्ञां चात्मानमानय ।

[(L. 1) G1. 3 रथध्वजं (for पुनर्ध्वजं). — (L. 3) M8 °बुद्धे (for °बाहो). G1. 3 सत्वं (for संज्ञां). G3 चात्मनि मानय (for चात्मानमानय).]

17 D8 (hapl.) om. 17 (cf. v. l. 16). S om. the ref. — ^{a}) B1. 2. 5 D6. 9. 11. 12 Cs एकांतं; T2 एकांतो; Cr. v एकान्ते (as in text). ❀Cn: एकान्तं सुदृढम् । सप्तम्यन्तपाठस्तु लेखप्रमादः ।❀ — ^{b}) Ś1 B2 Dn2 D11. 12 अवपीडयन्; B4 परिपीडयन्; D2. 7. 9 अनुपीडय (D2 °यन्); D4 पीडयाधुना; D10 अपि पीडय; S अव(G1. 3 °भि)पीड्य च. Cr cites पीडय. — ^{c}) K B3 रश्मींश्च (by transp.). — After 17, B3 ins.:

द्रोण उवाच ।
यथा रथस्य निर्घोषो यथा शङ्ख उदीर्यते ।
कम्पते च यथा भूमिर्नैषोऽन्यः सव्यसाचिनः ॥ १९
शस्त्राणि न प्रकाशन्ते न प्रहृष्यन्ति वाजिनः ।
अग्नयश्च न भासन्ते समिद्धास्तन्न शोभनम् ॥ २०
प्रत्यादित्यं च नः सर्वे मृगा घोरप्रवादिनः । C. 4. 1462 B. 4. 46. 26 K. 4. 46. 5

781* न भयं विद्यते चान्यन्मयि तिष्ठति संयुगे ।
पश्य बाहुबलं वीर युध्यतः शत्रुभिः सह ।;
while T1 ins.:

782* स्थिरीकुरुष्व हृदयं यथा शब्दो महान्भवेत् ।
T1 cont.: T2 G M ins. after 17:

783* एवमुक्त्वा महाबाहुः सव्यसाची परंतपः ।
प्रदध्मौ च महाशङ्खं देवदत्तमनुत्तमम् ।
ज्याघोषं तलघोषं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ।

18 After the ref., D7 (marg. *sec. m.*) ins.:

784* ततः स पुनरेवाथ तं शङ्खं प्राधमद्बली ।
द्विषतां दुःखजननं सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ।
D7 cont.: B Dn D5.6.10–12 ins. after the ref.:

785* ततः शङ्खमुपाध्मासीद्दारयन्निव पर्वतान् ।
गुहा गिरीणां च तदा दिशः शैलांस्तथैव च ।
उत्तरश्चापि संलीनो रथोपस्थ उपाविशत् ।

[(L. 1) Dn2 D11.12 पूरयन् (for दारयन्). — After line 1, D6 ins. line 2 of 784* (v. l. °जनकं for °जननं and हर्ष° for प्रीति°). — (L. 2) Dn1 तथा; D10 ततो (for तदा).]

D5 marg. cont.:

786* ततोऽर्जुनः शङ्खशब्दं चकारातीव दुःसहम् ।
— D8 om. 18 up to गाण्डीवस्य च (in °) (cf. v. l. 16). — °) D4.7–9 गांजीवस्य. B1.3 Dn2 D11.12 S (except M5) शब्देन (for घोषेण). — ^{d}) D2.3.9 °कंपयत् (for °कम्पत). — After 18, K2 ins.:

787* श्रुत्वा शब्दं तदा द्रोणो गाङ्गेयं वाक्यमब्रवीत् ।;
while B2–4 ins.:

788* उत्तरं तु रथे दृष्ट्वा शङ्खशब्देन मोहितम् ।
But after 18, D10 *repeats* 8^{ab} and cont.:

789* स रथः संस्मृतस्तेन उपायाद्वानरध्वजः ।
B1 Dn D5.6.11.12 ins. after 18: B2–4, after 788*: D10, after 789*:

790* तं समाश्वासयामास पुनरेव धनंजयः ।
D5.10 cont.:

791* ततो द्रोणो महाबुद्धिः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
उवाच ह कुरोर्मध्ये सर्वं संबोधयन्निव ।

On the other hand, after 18, S ins. an addl. colophon (*Sub-parvan*: T1 M1.2 गोग्रहणं. — *Adhy. no.*: T G M1.5 44; M2–4 34). — After the addl. colophon, T1 ins.:

792* वैशंपायनः ।
शङ्खशब्दं च तं श्रुत्वा मेघस्य निनदं यथा ।
गाण्डीवज्यास्वनेनैव विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
T1 (om. the ref.) cont.: T2 G M ins. after the addl. colophon.

793* वैशंपायनः ।
भारद्वाजस्ततो द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
राजानं चाह संप्रेक्ष्य दुर्योधनमरिंदमम् ।

[(L. 2) T2 अरिंदमः; M5 अमर्षणं (for अरिंदमम्).]

19 T2 G3 M3 om. the ref. — K2 D4.7.9 ins. after the ref.: D3.8, after 795*: D6 (marg.), after 4. 48. 3: D10, after 4. 48. 17:

794* नदीज लङ्केशवनारिकेतु-
र्नगाह्वयो नाम नगारिसूनुः ।
एषोऽङ्गनावेषधरस्तरस्वी
विजेष्यते सर्वकुरुप्रवीरान् ।

[(L. 1–2) = lines 2–3 of 683* and lines 1–2 of 686* (cf. v. l. 4. 37. 8, 9). — (L. 3) K2 किरीटी; D4 प्रमाथी (for तरस्वी). — (L. 4) D10 जित्वाव यं नेष्यति चाद्य गा वः (= last line of 686*).]

— D7.9 (marg. *sec. m.*) cont.: D3.8 ins. after the ref.:

795* एषा न योषा यदि योषिदेषा
तस्यैव या शुम्भनिशुम्भहन्त्री ।
मायामयस्त्रीवपुरातनोति
लीलायितं वा पुरुषः पुराणः ।

— D4 ins. after 794*:

796* यथेन्द्रजित्क्षत्रियाण्यङ्गनेयं
गुरुर्बभाषे वचनं किलैतत् ।

— ^{b}) K2 B Dn D2–9.11.12 मेघः (for शङ्खः). D4 न (or वि°) दीर्यते. D10 यथा मेघस्य निःस्वनः. — °) D6 प्रकंपते (for कम्पते च). — After 19, S (G1 om. line 2) ins.:

797* औत्पातिकमिदं राजन्निमित्तं भवतीह नः ।
न हि पश्यामि विजयं सैन्येऽस्माकं परंतप ।

20 G1 om. (hapl.) 20^a–21^b. — ^{a}) Ś1 न शस्त्राणि (by transp.). B4 Dn1 D5.6 अस्त्राणि (for शस्त्राणि). K1 प्रकूप्यंते; K2 प्रसंसंते (sic) (for प्रकाशन्ते). — ^{b}) B4 हृष्यंति च (for प्रहृष्यन्ति). D2 वा हयाः; S (except M5; G1 om.) वाहनाः (for वाजिनः). — °) Ś1 T2 शोभंते; Cv

C. 4. 1462 B. 4. 46. 26 K. 4. 46. 12 ध्वजेषु च निलीयन्ते वायसास्तन्न शोभनम् ।
शकुनाश्चापसव्या नो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ २१
गोमायुरेष सेनाया रुवन्मध्येऽनुधावति ।
अनाहतश्च निष्क्रान्तो महद्वेदयते भयम् ।
भवतां रोमकूपाणि प्रहृष्टान्युपलक्षये ॥ २२
पराभूता च वः सेना न कश्चिद्योद्धुमिच्छति ।
विवर्णमुखभूयिष्ठाः सर्वे योधा विचेतसः ।
गाः संप्रस्थाप्य तिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

भासन्ते (as in text). — ^{d}) B4 शोभते (for शोभनम्). S (G1 om.) सुसमिद्धा न शोभनं (M2 °द्धा हुताशनाः).

21 G1 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — ^{a}) Ś1 K प्रत्यादिष्टाः (Ś1 °ष्टं); Cc प्रत्यादिष्टं (as in text). — ^{b}) D2. 3. 7. 9 °णादिनः (for °वादिनः). S (G1 om.) मृगा घोरा नदंति च. — S reads 21^{cd} after line 3 of 800* (cf. v. l. 23). — ^{c}) D5 m. 7. 9 S ध्वजाग्रेषु (for ध्वजेषु च). D5 प्रवि-; D8 वि नि- (for च नि-). G1 ध्वजाग्रेष्ववलीयंते. — G1 om. 21^{e}–23^{d}. — ^{e}) S (G1 om.) च (for नो).

☞ D1 resumes from 21^{f}.

22 G1 om. 22 (cf. v. l. 21). — ^{a}) Ś1 K2 B1–3. 5 Dn D3. 5. 7. 9. 11. 12 T2 G2 सेनायां; B4 D4 T1 M2. 3 सेनानां; D8 G3 सैन्यानां. — ^{b}) Ś1 K2 B1 Dn D1. 3. 7–9. 11. 12 T G2. 3 M1 Cv (?) रुदन् (for रुवन्). B1 Dn D4. 9–12 G3 Cv मध्येन; B2–5 D1–3. 5–7 मध्ये प्र-; D8 मध्ये च (for मध्येऽनु-). — ^{c}) N MSS. (mostly) निःक्रांतो. S (G1 om.) चाषा (G3 भासा) नदंति चाकाशे. — ^{d}) Ś1 भयं वेदयते महत्; S (G1 om.) वेदयंतो महद्भयं. — Ś1 K om. 22^{ef}. — ^{e}) S (G1 om.) चैव रोमाणि (for रोमकूपाणि). — ^{f}) B3 D7 च; B5 D1–4. 7 (*sup. lin.*). 8. 10 प्र-; D6 इव (for उप-). S (G1 om.) संहृष्टा(G3 हृषिता)-न्येव (M1. 2 °नीव; M3 °न्युप-) लक्षये. — After 22, N (Ś1 K om. line 6; D10 om. line 7) ins.:

798* ध्रुवं विनाशो युद्धेन क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ।
ज्योतींषि न प्रकाशन्ते दारुणा मृगपक्षिणः ।
उत्पाता विविधा घोरा दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ।
विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ।
उल्काभिश्च प्रदीप्ताभिर्बाध्यते पृतना तव ।
वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशां पते ।
उपासते च सैन्यानि गृध्रास्तव समन्ततः ।
तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीडिताम् ।

[(L. 1) B2. 4 D10 युद्धेषु; B5 युद्धेस्मिन् (for युद्धेन). For line 1, D6 reads line 4 (for the first time), repeating it in its proper place. — (L. 3) D1–3 विहिता (for विविधा). — (L. 4) Dn2 D11. 12 इव (for इह). Ś1 K विशेषेणेह चास्माकं (for the prior half). — (L. 5) D1–4. 7. 8. 10 हि (for च). Dn2 D11. 12 उल्काभिरिव दीप्ताभिः (for the prior half). Ś1 K उल्काश्चापि प्रदीप्ताग्रा बुध्यंते (Ś1 दृश्यंते) पृतनांतरे. — (L. 7) D1. 3. 8 उपासंते (for °सते). D5 m. 7 रौद्राः (for तव). Ś1 K गृध्रास्ते (Ś1 °श्च) पर्युपासंते सैन्यानि च समंततः (Ś1 सैनिकानि न संशयः). — Ś1 repeats 22^{ef} after line 7, K D4 after line 8 (v. l. न प्रहृष्टानि लक्षये for the posterior half).]

On the other hand, S (G1 om.) ins. after 22:

799* अनुष्णाङ्गाश्च संखिन्ना जृम्भन्ते चाप्यभीक्ष्णशः ।
विष्टम्भन्तीह मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रूणि वाजिनः ।
सदा मूत्रं पुरीषं च उत्सृजन्ते पुनः पुनः ।
लोहितार्द्रा च पृथिवी दिशः सर्वाः प्रधूपिताः ।
न च सूर्यः प्रतपति महद्वेदयते भयम् ।
हस्तिनश्चापि वित्रस्ता योधाश्चापि वितत्रसुः ।

23 G1 om. 23^{abcd} (cf. v. l. 21). — ^{a}) B4 D7. 9 परिभूता; T1 पराहता. B4 एव; M (except M3) इव (for च). D5. 6. 10 M (except M3) नः (for वः). — ^{c}) T G2 M विषण्ण°. — ^{d}) Ś1 प्रहारिणः (for विचेतसः). — S ins. after 23^{cd} (G1, which om. 21^{e}–23^{d} as also lines 1–3 of the following passage, ins. after 21^{cd}):

800* दिशं ते दक्षिणां सर्वे विप्रेक्षन्ते पुनः पुनः ।
मृगाश्च पक्षिणश्चैव सव्यमेव पतन्ति नः ।
वादित्रोद्धुष्टघोषाश्च न गाढं प्रस्वनन्ति नः ।
यथा मेघस्य निनदो गम्भीरस्तूर्णमायतः ।
श्रूयते रथनिर्घोषो नायमन्यो धनंजयात् ।
अश्वानां स्वनतां शब्दो वहतां पाकशासनिम् ।
वानरश्च ध्वजो नित्यो निःसङ्गं धूयते महान् ।
शङ्खशब्देन पार्थस्य कर्णौ मे बधिरीकृतौ ।
सर्वसैन्यं च वित्रस्तं नायमन्यो धनंजयात् ।
राजानमग्रतः कृत्वा दुर्योधनमरिंदमम् ।

[(L. 1) M3 अथ सर्वशः (for पुनः पुनः). — (L. 3) T2 M1. 2 च (for नः). — After line 3, S reads 21^{cd}. — (L. 7) T रथे दिव्ये; G1. 3 रथो- दिव्यो; M1. 3 ध्वजो

४२

वैशंपायन उवाच ।

अथ दुर्योधनो राजा समरे भीष्ममब्रवीत् ।
द्रोणं च रथशार्दूलं कृपं च सुमहारथम् ॥ १
उक्तोऽयमर्थ आचार्यो मया कर्णेन चासकृत् ।
पुनरेव च वक्ष्यामि न हि तृप्यामि तं ब्रुवन् ॥ २
पराजितैर्हि वस्तव्यं तैश्च द्वादश वत्सरान् ।
वने जनपदेऽज्ञातैरेष एव पणो हि नः ॥ ३
तेषां न तावन्निर्वृत्तं वर्तते तु त्रयोदशम् ।
अज्ञातवासं बीभत्सुरथास्माभिः समागतः ॥ ४
अनिवृत्ते तु निर्वासे यदि बीभत्सुरागतः ।
पुनर्द्वादश वर्षाणि वने वत्स्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५
लोभाद्वा ते न जानीयुरस्मान्वा मोह आविशत् ।
हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुमर्हति ॥ ६
अर्थानां तु पुनर्द्वैधे नित्यं भवति संशयः ।
अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति चान्यथा ॥ ७
उत्तरं मार्गमाणानां मत्स्यसेनां युयुत्सताम् । C. 4. 1478 B. 4. 47. 8 K. 4. 47. 8

दिव्यो (for ध्वजो नित्यो). T G$_{1.3}$ निस्वन: (for नि:सङ्गं).] — ^{e}) K संस्थाप्य तु; D$_{6}$ T$_{1}$ G$_{2}$ च प्रस्थाप्य; D$_{7.8}$ T$_{2}$ M प्रस्थाप्य च (D$_{7.8}$ तु); G$_{1.3}$ प्रतिष्ठाप्य (for संप्रस्थाप्य). — After 23, S ins.:

801* प्रविभज्य त्रिधा सेनां समुच्छ्रित्य ध्वजानपि ।
दिक्षु गुल्मा निवेश्यन्तां यत्ता योत्स्यामहेऽर्जुनम् ।

[After line 1, T$_{1}$ ins.:

802* शितैर्बाणैः प्रतप्येमां चमूमेष धनंजयः ।
मूर्ध्नि सर्वनरेन्द्राणां वामपादं करिष्यति ।
न ह्येष शक्यो बीभत्सुर्जेतुं देवासुरैरपि ।]

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś$_{1}$ K$_{1}$ गोग्रह; B$_{2.4}$ D (except D$_{5}$) उत्तरगोग्रह; M$_{1.2}$ गोग्रहण. — *Adhy. name:* B$_{1-3}$ D$_{5}$ औ(B$_{1}$ ओ)त्पातिकं; B$_{4}$ D$_{10}$ औत्पातिक:; B$_{5}$ औत्पातकं; Dn$_{1}$ औत्पतिक:; D$_{3.4}$ M$_{2.3}$ द्रोणवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_{1}$ D$_{5.10}$ 41; B$_{4}$ M$_{2-4}$ 44; D$_{3.6}$ 43; D$_{7}$ 39; T G M$_{1.5}$ 45. — *S'loka no.:* D$_{3}$ 33; G$_{3}$ 17.

42

1 ^{a}) Ś$_{1}$ S ततो (for अथ). — ^{c}) D$_{8.9}$ G$_{2}$ रथिशार्दूलं; D$_{4}$ T$_{1}$ G$_{1.3}$ नरशा°; D$_{10}$ रथमारूढं. — ^{d}) B (except B$_{1}$) D$_{1-5.7-10}$ °बलं (for °रथम्). Dn$_{2}$ D$_{11.12}$ G$_{1}$ कृपं चैव महारथं.

2 ^{a}) D$_{6}$ Cv अर्थं (for अर्थ). Ś$_{1}$ B$_{2.3.5}$ D$_{11.12}$ Cn आचार्यौ; B$_{1.4}$ D$_{1-9}$ S आचार्य; D$_{10}$ आचार्या; Cr.v.np as in text. Cr analyses: आचार्य उ संबोधने. K उक्तपूर्वोयमाचार्यो. — ^{c}) B (except B$_{1}$) Dn D$_{11.12}$ प्र (for च). — ^{d}) K नाहं; B$_{2}$ D$_{5}$ G$_{1}$ न च; D$_{1.2}$ नाभि-; Cv न हि (as in text). Cv मृष्यामि (for तृप्यामि). Ś$_{1}$ वै; K ते; Cc तं (as in text).

3 Ś$_{1}$ om. 3. — ^{a}) B$_{4}$ परिज्ञातैर्; Dn$_{1}$ पराभूतैर् (for पराजितैर्). B$_{1.3-5}$ D$_{5}$ नि-; B$_{2}$ Dn$_{2}$ D$_{7.9.10.12}$ G$_{1.3}$ M (except M$_{4}$) वि-; D$_{8}$ च (for हि). K यदा स्थितं वा सत्यं तैः. — ^{b}) Dn$_{2}$ D$_{11.12}$ तैर्हि; D$_{1-4.8}$ वने; D$_{7}$ एतैर्; D$_{10}$ तैर्वा; G$_{1.3}$ एतद् (for तैश्च). K द्वादशैव हि वत्सरान्; B$_{2.4}$ D$_{5}$ तैर्द्वादश हि व°; D$_{6}$ तैर्द्वादश समा वने. — ^{c}) K पुरे; D$_{1-3.6.10}$ एकं; D$_{4}$ एको; Cc वने (as in text). K -ज्ञाते; D$_{7}$ स्त्वेकं; D$_{9}$ चैक (for ऽज्ञातैर्). — ^{d}) K Dn$_{2}$ D$_{1-3.10-12}$ एवमेष; B$_{1.3}$ एवं हि स; B$_{2}$ D$_{5}$ एकं हि स; M$_{4.5}$ एक एव (for एष एव). K$_{1}$ सः (for नः). D$_{1-3}$ पणः कृतः (for पणो हि नः). B$_{4}$ D$_{4.6.8}$ एष नः (B$_{4}$ एवं हि; D$_{6}$ तैरेष) समयः कृतः; D$_{7.9}$ अज्ञातैः परिवत्सरं.

4 ^{a}) D$_{2.3.5.10}$ निवृत्तं; T$_{1}$ G$_{1.3}$ निर्वृत्तो (for निर्वृत्तं). D$_{4}$ एषां नः परिनिवृत्तं; D$_{8}$ तेषां न परिवृत्तं तु. — ^{b}) K अद्य; B$_{2.3}$ D$_{5}$ च; D$_{4}$ अत्र; D$_{6}$ हि; T$_{2}$ तत् (for तु). T$_{1}$ G M वत्सरं तु (T$_{1}$ °रस्तत्; G$_{1}$ °रस्य; G$_{2}$ °रं न; G$_{3}$ °रः स; M$_{4.5}$ °रं तत्) त्रयोदशं (T$_{1}$ G$_{1.3}$ °शः). — ^{c}) Ś$_{1}$ B$_{5}$ Dn$_{1}$ D$_{9}$ °वासो; D$_{7}$ S °वासे (for °वासं). — ^{d}) K B$_{3}$ तथा (for अथ). K अस्माकं (for अस्माभिः). D$_{3}$ सहागतः; S परिश्रुतः (G$_{1}$ समाहितः) (for समागतः).

5 ^{a}) D$_{1.2.6}$ T$_{2}$ G$_{1}$ M$_{1.2}$ अनिर्वृत्ते. D$_{1.3}$ निवासे तु (for तु निर्वासे). — ^{b}) B$_{2.3}$ D$_{4.5}$ बीभत्सुर्यदि चागतः.

6 ^{a}) B$_{4}$ G$_{3}$ मोहाद् (for लोभाद्). — ^{b}) K$_{1}$ B$_{2}$ अस्माकं (K$_{1}$ अस्मान्वा also). D$_{4.8}$ लोभ (for मोह). M$_{1-3}$ आविशेत् (for °शत्). — ^{d}) B$_{4}$ विज्ञातुमर्हति.

7 ^{a}) B$_{2.4}$ Dn$_{1}$ D$_{9.10}$ च; S हि (for तु). K$_{2}$ अनर्थानां पुनर्द्वैधे. Cc.r cite अर्थानां (as in text). — B$_{4}$ ins. after 7^{ab}: B$_{2.3}$ D$_{6}$, after 7:

C. 4. 1479 B. 4. 47. 8 K. 4. 47. 8 यदि बीभत्सुरायातस्तेषां कः स्यात्पराङ्मुखः ॥ ८
त्रिगर्तानां वयं हेतोर्मत्स्यान्योद्धुमिहागताः ।
मत्स्यानां विप्रकारांस्ते बहूनस्मानकीर्तयन् ॥ ९
तेषां भयाभिपन्नानां तदस्माभिः प्रतिश्रुतम् ।
प्रथमं तैर्ग्रहीतव्यं मत्स्यानां गोधनं महत् ॥ १०
सप्तमीमपराह्णे वै तथा नस्तैः समाहितम् ।
अष्टम्यां पुनरस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति ॥ ११
ते वा गावो न पश्यन्ति यदि वा स्युः पराजिताः ।
अस्मान्वाप्यतिसंधाय कुर्युर्मत्स्येन संगतम् ॥ १२
अथवा तानुपायातो मत्स्यो जानपदैः सह ।
सर्वया सेनया सार्धमस्मान्योद्धुमुपागतः ॥ १३
तेषामेव महावीर्यः कश्चिदेव पुरःसरः ।

803* स्वार्थे सर्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः ।
— c) D5 M2 विहितो; Cr चिन्तितो (as in text). — d) B D (except D6) स:; G1 न (for च).

8 b) B (except B4) Dn D10–12 मत्स्यानां च (D11.12 प्र-); T G2 M1.5 मात्स्यसेनां. — c) D6.10 आयाति (for आयात:). — d) B Dn1 D5.6 तदा (for तेषां). Ś1 B Dn D5.6.10–12 कस्यापराङ्मुख: (for कः स्यात्पराङ्मुख:). D7 m कृतं कार्यं भविष्यति; S किं न: (G1.3 नु) कृत्य(T2 G2 कार्य)मत: परं.

9 ab) D1–3 उपागता: (for इहागता:). S त्रिगर्तानामिदं कार्यं पांडवानां च मार्गणं. — c) Ś1 K मत्स्या हि (for मत्स्यानां). Ca विप्रकाराणि (for °कारांस्ते). Cv cites विप्रकारान् (as in text). S विप्रकारैर्हि मात्स्येन. — d) Ś1 बहूनि (for बहून्). B2.4 Dn2 D1–4.6.7.10 अस्मासु (D4 °स्सु) (for अस्मान्). K प्रकीर्त°; D3 च कीर्त° (for अकीर्त°). S सुशर्मा बाधित: पुरा.

10 a) N (except Ś1 K) भयाभिभूतानां. — After 10a, S ins.:

804* त्रस्तानां त्राणमिच्छताम् ।
अभयं याचमानानां.

— b) K2 D4.8 तदा; D10 तथा; Cs तद् (as in text). K D9 परि°; Cs प्रति° (as in text).

11 a) Ś1 B1.2.4 Dn D1–4.7–12 सप्तम्याम्. Dn2 D11.12 च (for वै). S अष्टम्यां चापराह्णे (T2 G2 om. च) तु. — b) S इति (for तथा). B4 Dn1 तैश्च; D1.3 चास्मै (for नस्तै:). G1.3 समीरितं; Ca.c.v समाहितं (as in text). — M2 om. 11cd. — c) B3.5 D6 अष्टमीं; S (M2 om.) नवम्यां; Cc अष्टम्यां (as in text). — d) S सूर्यस्योदयनं प्रति. — Ś1 B Dn D5.6.7(marg.).10–12 S ins. after 11 (M2, which om. 11cd, after 11ab):

805* इमा गावो गृहीतव्या गते मत्स्ये गवां पदम् ।
[S याते मा(G1 म)त्स्ये (for गते मत्स्ये).]

S cont.:

806* इत्येष निश्चयोऽस्माकं मन्त्रोऽभून्नागसाह्वये ।
पाण्डवानां परिज्ञाने सर्वेषां न: परस्परम् ।
[(L. 1) T2 G2 एवं (for एष).]

12 a) K1 त्रिगर्ता: (obviously taken over into the text from a marg. gloss); K2 तेषां; D9 तैर्वा; G1 तेन; Ca ते वा (as in text). Cr.s.v cite ते. D1–3 गाश्च; G1 नागो; Ca गावो (as in text). B1–4 D5.10 Cs नयिष्यंति; D6 तु नेष्यंति; D8.9 न दृश्यंते (for न पश्यन्ति). B5 Dn1 ते गावश्चानयिष्यंति; Dn2 D4.11.12 ते वा (D4 तेषां) गा नैव पश्यंति. — b) Ś1 B (except B1) D1–10 ते; K1 त्रिगर्ता: (originally a marg. gloss); K2 तै:; Cv स्यु: (as in text). — c) Ś1 K D6 अभिसं° (K1 corrupt); B1.4.5 Dn D11.12 ह्युपसं°; B3 D1–5.7–10 अप्युपसं°; Cap.rp (Dev.) अपसं°. Ca.r.s cite उपसंधाय. — d) S (except G1 M5) मात्स्येन. B3 m T G1.3 Ca संगतिं; D3 M5 संगमं; Cr.s.v as in text.

13 a) Ś1 समायातो; B1.2.5 Dn2 D1.3–5.8.11.12 Cn.s अपाहाय; B3 Dn1 D2.7.9.10 S उपादाय (for उपायातो). — b) S (except G3) मात्स्यो. Ś1 B (except B4) Dn D4.9.11.12 T2 जन° (for जान°). — c) Dn2 D11 m स सर्व; D3 T1 G1 सर्वथा (for सर्वया). — After 13c, N ins.:

807* संवृतो भीमरूपया ।
आयात: केवलां रात्रिम्.

[(L. 1) Dn1 संवृत्तो; Dn2 D5.11.12 संभूतो; D3 सर्वतो (for संवृतो). D7 °सेनया (for °रूपया). — (L. 2) Ś1 D1.3.10 Ca.v.rp (Dev.) आ(Ś1 अ)यात्वा; K1 अथ वा; K2 B3.5 D5.6 आयाह्ना; B4 D7 आगत्य; D4 अयोध्वा; D7 (marg. sec. m.).9 आयाति; Cs आयात: (as above). K2 B2 D2.3.9 Cn.s केवलं; D7 सकलां (for केवलां).]

— d) D1 मत्स्यान्; D4 यदि; Cs अस्मान् (as in text). Ś1 B (except B4) Dn1 D5.9 Cn.s इहागत: (for उपागत:). S अस्मानेव (T1 °च) युयुत्सति.

14 a) D3 एष; D11.12 एवं; S एको (for एव). — b) B (except B5) Dn D5–7.9–12 एष; T1 G1.3 एक: (for एव). — c) D4–6.8.10 योद्धुम् (for जेतुम्). K2 G1 उपायाति; D4.6.8.10 उपायातो (for इहा°). — M3

अस्माञ्जेतुमिहायातो मत्स्यो वापि स्वयं भवेत् ॥ १४
यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः ।
सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति नः समयः कृतः ॥ १५
अथ कस्मात्स्थिता ह्येते रथेषु रथसत्तमाः ।
भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विकर्णो द्रौणिरेव च ॥ १६
संभ्रान्तमनसः सर्वे काले ह्यस्मिन्महारथाः ।
नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति तथात्मा प्रणिधीयताम् ॥ १७
आच्छिन्ने गोधनेऽस्माकमपि देवेन वज्रिणा ।
यमेन वापि संग्रामे को हास्तिनपुरं व्रजेत् ॥ १८
शरैरभिप्रणुन्नानां भग्नानां गहने वने ।
को हि जीवेत्पदातीनां भवेदश्वेषु संशयः ।
आचार्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १९
जानाति हि मतं तेषामतस्त्रासयतीव नः ।
अर्जुनेनास्य संप्रीतिमधिकामुपलक्षये ॥ २०
तथा हि दृष्ट्वा बीभत्सुमुपायान्तं प्रशंसति ।
यथा सेना न भज्येत तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २१
अदेशिका महारण्ये ग्रीष्मे शत्रुवशं गता ।
यथा न विभ्रमेत्सेना तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २२ C. 4. 1495 B. 4. 47. 23 K. 4. 47. 24

om. 14^{d}–16^{a}. — ^{d}) D8 T2 G2.3 M (M2 om.) मात्स्यो (for मत्स्यो).

15 M2 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) T G1.2 M5 मात्स्यानां (for मत्स्यानां). — ^{c}) B2.3 (m as in text) D5 तद्वै (for सर्वैर्). M3 अपि च योद्धव्यं (for योद्धव्यमस्माभिः). — ^{d}) D1.3 एष (for इति). — After 15, M4 ins.:

808* शरैरेनं सुनिशितैः पातयिष्यामि भूतले ।

16 M2 om. 16^{a} (cf. v. l. 14). — ^{a}) Ś1 K1 अथाकस्मात्. D4 om. हि. — ^{b}) D4 T1 G1.2 रथि°; D6 नर° (for रथ°). D5 रथे पुरुषसत्तमाः. — ^{c}) D4.7-9 T1 G2 कर्णः (for चैव). Dn1 D2 भीष्मद्रोणकृपाश्चैव; T1 G1 भीष्मद्रोण(T1 °णौ)विकर्णा(T1 °र्णे)श्च. — ^{d}) T1 G1 कृपश्च (for विकर्णो).

17 ^{a}) B2.5 D5.6 सं(B2 वि)भ्रांतनयनाः; B4 संत्रस्तमनसः. — ^{b}) D5 कार्ये; S प्राप्ते (for काले). D4 समागताः; S धनंजये (for महारथाः). — G1 om. 17^{c}–23^{d}. — ^{d}) Dn1 D3 प्रणिधीयते; Ca.c.n.s.v as in text. — After 17, S (G1 om.) ins.:

809* सर्वलोकेन वा युद्धं देवैर्वास्तु सवासवैः ।

18 G1 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) S (G1 om.) अनाच्छिन्ने पुनर्द्रक्ष्ये. — S om. 18^{bc}. — ^{d}) G2.3 M4.5 हस्तिनपुरं.

19 G1 om. 19 (cf. v. l. 17). — ^{a}) Ś1 B D5.7 G3 Cn एभिः; K D1-3.10 अपि (for अभि-). — After 19^{cd}, B2 D5 read 21^{cd} with 811* (D5 reads 811* in marg.); while D7 (marg.) ins. 811* only. — After 19, Dn D10-12 ins.:

810* दुर्योधनवचः श्रुत्वा राधेयस्त्वब्रवीद्वचः ।

[D10 राधेयस्त्विदमब्रवीत् (for the posterior half).]

20 G1 om. 20 (cf. v. l. 17); M2 om. 20-22. — ^{a}) D8 G3 M1.4.5 जानामि; T2 जानंति; Cv जानाति (as in text). S (G1 M2 om.) च (for हि). K गतिं; Cs.v मतं (as in text). — ^{b}) K त्रासयते (for °यति). K च; B1 Dn1 D3.4.7-10 T2 M1.5 इह (for इव). — ^{c}) B Dn D4-6.8.11.12 M3 अर्जुने चास्य; D10 °ने वास्य; T G2 M1.4.5 °ने चापि; G3 °ने वापि (for °नेनास्य).

21 G1 M2 om. 21 (cf. v. l. 17, 20); B2 om. 21^{ab}. — ^{a}) Ś1 D1-4.8.10-12 च; K तु; G3 M3 अपि (for हि). B4 दृष्ट्वा तु (for हि दृष्ट्वा). — ^{b}) Ś1 K D4 T1 G2 उपयांतं; B3 उपायातं; B4 आयांतं सं-; G3 M4.5 उपयातं (for उपायान्तं). — B2 D5 read 21^{cd} (with 811*) after 19^{cd}. K om. 21^{cd}. — ^{c}) D4 भिद्येत (for भज्येत). B3 (m as in text) G2.3 M (M2 om.) यथा ते(G2 M -ने)नाभिविस्यातं (G3 °तः); D6 यथा न विभ्रमेत्सेना; T यथा सेनानभिख्यातं. — After 21, N (except Dn1; for B2 D5.7 cf. v. l. 19) ins.:

811* हेषितं ह्युपश्रृण्वाने द्रोणे सर्वं विघट्टितम् ।

[Ś1 K1 D2 ह्युप-; B2 D4.10 ह्यपि (for ह्युप-). D1-3 निवेदये; D7 प्रकाशितं; D9 प्रकंपितं; D10 विदं हितं; Cvp विचेष्टितं; Ca.c.s.v विघट्टितम् (as above).]

22 G1 M2 om. 22 (cf. v. l. 17, 20); Dn1 D12 also om. 22. — ^{a}) Ś1 अदेषिता; D1-3.8.9 Cv अदेशका; D4.5 आदेशिका; D7 (*sup. lin.* as in text) ह्यादिशिका; Crp (Cat.) अदैशिका; Cc.r.s as in text. S (G1 M2 om.) ह्यरण्येऽस्मिन् (for महारण्ये). — ^{b}) K1 Cs भीष्मे; S (G1 M2 om.) कृच्छ्रे (for ग्रीष्मे). Only Dn2 D10.11 Ca शत्रुवशं गता (as in text); Ś1 शत्रुविघट्टिता; the rest (with Cap) °वशं गताः. — ^{c}) K विभ्रसेत्; D1-3 संभ्रमेत्; Cv as in text. Ca cites the entire stanza (v. l. न

C. 4. 1497 B. 4. 47. 25 K. 4. 47. 25 अश्वानां हेषितं श्रुत्वा का प्रशंसा भवेत्परे ।
स्थाने वापि व्रजन्तो वा सदा हेषन्ति वाजिनः ॥ २३
सदा च वायवो वान्ति नित्यं वर्षति वासवः ।
स्तनयित्नोश्च निर्घोषः श्रूयते बहुशस्तथा ॥ २४
किमत्र कार्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते ।
अन्यत्र कामाद्द्वेषाद्वा रोषाद्वास्मासु केवलात् ॥ २५
आचार्या वै कारुणिकाः प्राज्ञाश्चापायदर्शिनः ।
नैते महाभये प्राप्ते संप्रष्टव्याः कथंचन ॥ २६
प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीष्वावसथेषु च ।
कथा विचित्राः कुर्वाणाः पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ २७
बहून्याश्चर्यरूपाणि कुर्वन्तो जनसंसदि ।
इष्वस्त्रे चारुसंधाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ २८
परेषां विवरज्ञाने मनुष्याचरितेषु च ।
अन्नसंस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ २९
पण्डितान्पृष्ठतः कृत्वा परेषां गुणवादिनः ।
विधीयतां तथा नीतिर्यथा वध्येत वै परः ॥ ३०
गावश्चैव प्रतिष्ठन्तां सेनां व्यूहन्तु माचिरम् ।
आरक्षाश्च विधीयन्तां यत्र योत्स्यामहे परान् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

विभ्रमेद्यथा सेना in ^{c}). — B1 Dn D11 ins. after 22: D12 (which om. 22), after 811*:

812* दृष्टा हि पाण्डवा नित्यमाचार्यस्य विशेषतः ।

B1 Dn1 cont.:

813* आसयक्षपरार्थाश्च कथ्यते स्म स्वयं तथा ।

[Dn1 आसन्यक्षप°; Cn आसयक्षप° (as above).]

23 G1 om. 23 (cf. v. l. 17); K om. 23^{ab}. — ^{a}) Ś1 B1.2.4 Dn2 D10–12 ह्रेषितं; T ह्रेषितं (for हेषितं). — ^{b}) Ś1 B1 Dn D11.12 कः (for का). Ś1 भवेत्परैः; B1 Dn D11.12 -परो भवेत् (for भवेत्परे). D4 corrupt. — ^{c}) K तिष्ठंतो वा; Dn2 D7.11.12 T2 स्थाने चापि (for स्थाने वापि). Cr cites स्थाने. B3–5 D1–5.7.9.10 व(D3 वृ)हंतो; D6 वहस्थो (for व्रजन्तो). D8 स्थाने वा प्रवहंतो वा. — ^{d}) Ś1 B1.2.4 Dn2 D10–12 ह्रेषंति (cf. ^{a}).

24 ^{a}) D1–3 माधवो (for वायवो). — ^{b}) B4 D4 सदा (for नित्यं). — ^{c}) Dn1 D8 घोषश्च; D1.2 संघोषः (for निर्घोषः). D4.8 तडित्तोयदनिर्घोषः. — ^{d}) B4.5 T1 G2.3 तदा; Dn2 D4.7.8.11.12 T2 सदा (for तथा). — After 24, S ins.:

814* भीषयन्पाण्डवेयेभ्यो भवान्सर्वानिमाञ्जनान् ।
प्रमुखे सर्वसैन्यानामबद्धं बहु भाषते ।
यथैवाश्वान्मार्गमाणास्तानेवाभिपरीप्सवः ।
हेषितान्येव शृण्वन्ति स्यादिदं भवतस्तथा ।

25 ^{a}) D6 मानुष्ये (for पार्थस्य). — ^{b}) D6 M4 सं- (for स). — ^{c}) D4.8 कामाद्धर्षाद्वा. Cv cites कामाद्धर्षात्. M5 लोभाद् (for द्वेषाद्). — ^{d}) G1.3 दोषाद्; M5 क्रोधाद् (for रोषाद्). Ś1 B1.2.5 Dn1 D11.12 T2 M1 om. वा. Ca cites क्रोधाद्वा. T G केवलं (for °लात्).

26 ^{a}) T2 ये (for वै). B2 D5 आर्याः कारुणिकाः प्राज्ञाः. Crp कारणिकाः (for कारुणिकाः). — ^{b}) B2 D5 वैद्याश् (for प्राज्ञाश्). B1.3.5 Dn2 D7.11.12 Cn अपाप°; T1 G1.3 Cv उपाय°; Ca.vp अपाय° (as in text). — ^{c}) D7 ते (for एते). S महाहवे (T2 °भये) घोरे (for महाभये प्राप्ते).

27 ^{b}) Ś1 B1.4.5 Dn D4.5m.7–9.11.12 उपवनेषु; B2.3 D5.6 Cc उपासनेषु; D1.2 च वनेषु; D3 चेतनेषु; D10 इष्टजनेषु (for आवसथेषु). S गोष्ठीपानाश(T1 G2 °स)नेषु च. — D8 om. 27^{c}–29^{b}. — ^{c}) T2 कथां विचित्रां कु°. — ^{d}) = 28^{d}, 29^{d}.

28 D8 om. 28 (cf. v. l. 27); B1 D12 M3 also om. (hapl.) 28. K1 transp. 28 and 29. D5 reads 28 in marg. — ^{a}) Ś1 K M2 °भूतानि; Cs °रूपाणि (as in text). — ^{b}) B2 Dn1 D10 M1 कुर्वाणा; Dn2 D11 कुर्वतां; T G2 कुर्वं(T1 °वं)ते. D1.3 परेषां गुणवादिनः. — ^{c}) B2.3 Dn2 D11 T2 Cn.s इज्यास्त्रे; Ca.v इष्वस्त्रे (as in text). Ś1 B3 Dn2 D11 S चाप°; K1 चार°; D5 चास्त्र°; D6 चाव°; Cv चारु° (as in text). Cn.s cite उपसंधाने. Dn1 D1–3.10 इष्वस्त्रेषु च संधाने; D7 इष्वस्त्राचारसं°. — ^{d}) = 27^{d}, 29^{d}. K D5 नात्र (for तत्र). — After 28, B5 ins. a passage given in App. I (No. 40).

29 D8 (cf. v. l. 27) M3 om. 29^{ab}; K2 D5 om. (hapl.) 29. K1 transp. 28 and 29. — ^{b}) Ś1 B (except B3) D (D5.8 om.) T2 Cs मनुष्य°. — After 29^{ab}, B1 Dn D11.12 ins.:

815* हस्त्यश्वरथचर्यासु खरोष्ट्राजाविकर्मणि ।
गोधनेषु प्रतोलीषु वरद्वारमुखेषु च ।

— ^{c}) B3 D1–3 G1.3 M1.3.5 °दोषे च; Ca.v °दोषेषु (as in text). — ^{d}) 27^{d}, 28^{d}.

४३

कर्ण उवाच ।

सर्वानायुष्मतो भीतान्संत्रस्तानिव लक्षये ।
अयुद्धमनसश्चैव सर्वांश्चैवानवस्थितान् ॥ १
यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः ।
अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ २
मम चापप्रमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
नावृत्तिर्गच्छतामस्ति सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ३
रुक्मपुङ्खाः सुतीक्ष्णाग्रा मुक्ता हस्तवता मया ।
छादयन्तु शराः पार्थं शलभा इव पादपम् ॥ ४
शराणां पुङ्खसक्तानां मौर्व्याभिहतया दृढम् ।
श्रूयतां तलयोः शब्दो भेर्योराहतयोरिव ॥ ५
समाहितो हि बीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ च पञ्च च । C. 4. 1512 B. 4. 48. 6 K. 4. 48. 11

---

30 D1 om. 30ab. — b) G1.3 बल° (for गुण°). — d) K तप्येत वै परः; B4 corrupt; B5 Dn1 D8 वध्यो भवेत्परः; D4.5 बा(D5 ब)ध्येत वै परः; T2 broken.

31 a) D2 G M एताः; T1 एते (for एव). Ś1 प्रतिष्ठंतु; K D9 प्रतिष्ठंति. Cnp गावश्च संप्रतिष्ठंतां. — b) Ś1 K D1.4.6 G2 M1.2 सेनाः; B2 D5 सैन्यं (for सेनां). B4 Dn2 D4.5.7–9.11.12 व्यूहत; D1–3 व्यूहतु. D1.3 वाचिरात् (for माचिरम्). Dn1 सेनां व्यूह्य समंततः. T2 broken. — c) K आशु रक्षा; D6 आरक्ष्याश्च. Ca.s.v cite आरक्षाः. — d) B4 यथा; M यत्ता (for यत्र). B5 S परैः (G1 वयं) (for परान्). — After 31, S ins.:

816* यथास्माकं जयो वीर चिन्तनीयस्तथा त्वया ।
[M2–5 चिंतनीयं (for °नीयस्).]

Colophon. D7 reads it in marg. — *Sub-parvan:* Ś1 K D7 गोग्रह; B1–4 Dn D1–4.6.8–12 उत्तरगोग्रह; M1.2 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B D4.5.8–10 M2 दुर्योधनवाक्यं; D7m राजवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D5 42; B4 M2–4 45; D3.6 44; D9 38; D10 41; T G M1.5 46. — *S'loka no.:* D8 33; G3 36.

43

1 b) D10 उप- (for इव). — c) B2 D6 सर्वे (for चैव). — d) B2 D6 धनंजयकृताद्भयात्; G M (except M3) सर्वांश्चैता(M1.4.5 °नेता)नव(G1.3 °नुप)स्थितान्. Cr.s.v cite अनवस्थितान्, Crp (Cat.) अनुप°. — After 1, S ins.:

817* यद्येष जामदग्न्यो वा यदि वेन्द्रः पुरंदरः ।
[G1.3 वैष (for वेन्द्रः).]

2 G1 om. 2. — a) Ś1 राजैष (by transp.). S (G1 om.) वासुदेवेन सहितो. — D1 is missing from 2b up to 4. 45. 2b. — c) Dn2 D2–4.7 (m as in text). 8–12 अहमावार(D7 °ह)याम्येनं; S (G1 om.) अहमेनं (T G2 M2 °व) निरोत्स्यामि. — d) Dn2 D2–4.8.10–12 सरितां पतिं; S (G1 om.) वरुणालयं (T2 लवणार्णवं). Ś1 K वेलामिव महोदधिः.

3 D1 missing (cf. v. l. 2). S (T2 broken) transp. 3 and 4. — a) Ś1 °विमुक्तानां; B (except B4) D T1 G °प्रयुक्तानां. — c) D8 S (T2 broken) निवृत्तिर्; Cv नावृत्तिर् (as in text). Ca cites आवृत्तिः, Cn.s अवृत्तिः. B2 Dn1 तेषां; S (T2 broken) नास्ति (for अस्ति). — d) Dn2 D4.7–9.11.12 G1.3 सर्पतामिव; T1 असतामिव; T2 G2 M2–5 श्वसतामिव (for इव सर्पताम्). M1 वैश्वानरशिखार्चिषां.

4 D1 missing (cf. v. l. 2). S (T2 broken) transp. 3 and 4. — a) D2.3 S प्रसन्ना° (for सुतीक्ष्णा°). — c) S सूर्यं (for पार्थं). — d) B5 D2.3.8.10 पावकं (for पादपम्). S पार्थस्यायुर्निरोधकाः.

5 D1 missing (cf. v. l. 2). — a) D3 °युक्तानां; D5 °मुक्तानां (m as in text); D6 °शब्दानां; Cs °सक्तानां (as in text). ❀Cv: बाणो बाणस्य पुङ्खसक्तो याति एकबाण इव ।❀ — b) D9 निहतयोर्; G अभिहतयोर् (for अभिहतया). Ś1 S भृशं (for दृढम्). — c) S (except M1.2) श्रूयते (for श्रूयतां). — After 5, S (M4 om. lines 2–3) ins.:

818* एकैकं चतुरः पञ्च क्वचित्षष्टिं क्वचिच्छतम् ।
मया पश्यत मत्स्यानामिषुभिर्निहतान्रथान् ।
एकं द्वौ चतुरः पञ्च क्वचित्षष्टिं क्वचिच्छतम् ।
हतान्पश्यत मातङ्गान्कीर्णानेकेषुणा मया ।
मद्बाहुमुक्तैरिषुभिस्तैलधौतैः पतत्रिभिः ।
खद्योतैरिव संवृत्तमन्तरिक्षं व्यराजताम् ।

[(L. 2) G1 रणे (for रथान्). — (L. 6) T2 संपृक्तं (for संवृत्तं). T2 विराजतां; G1 विराजतु (for व्यरा°).]
— After the above insertion, S reads 17–18 (with 828*).

C. 4. 1512
B. 4. 48. 6
K. 4. 48. 11

जातस्नेहश्च युद्धस्य मयि संप्रहरिष्यति ॥ ६
पात्रीभूतश्च कौन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव ।
शरौघान्प्रतिगृह्णातु मया मुक्तान्सहस्रशः ॥ ७
एष चैव महेष्वासस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
अहं चापि कुरुश्रेष्ठा अर्जुनान्नावरः क्वचित् ॥ ८
इतश्चेतश्च निर्मुक्तैः काञ्चनैर्गार्ध्रवाजितैः ।
दृश्यतामद्य वै व्योम खद्योतैरिव संवृतम् ॥ ९
अद्याहमृणमक्षय्यं पुरा वाचा प्रतिश्रुतम् ।
धार्तराष्ट्रस्य दास्यामि निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ १०
अन्तरा छिद्यमानानां पुङ्खानां व्यतिशीर्यताम् ।
शलभानामिवाकाशे प्रचारः संप्रदृश्यताम् ॥ ११
इन्द्राशनिसमस्पर्शं महेन्द्रसमतेजसम् ।

---

6 D_1 missing (cf. v. l. 2). — ^{a}) K B_4 अपि; S च (for हि). — ^{b}) $D_{2.3}$ वर्षान् (for वर्षाणि). — B_2 om. from 6^c up to नि (of निहतो) in 17^b. — ^{c}) $D_{2.4}$ °स्नेहस्य; G_1 °स्तस्य च; $M_{1.4.5}$ °स्नेहस्तु; M_2 °स्नेहात्तु (for °स्नेहश्च). $C^{a.v}$ cite जातस्नेहः. Ś$_1$ $B_{1.5}$ Dn $D_{8.9.11.12}$ युद्धेस्मिन्; K $D_{7.10}$ T_2 G_3 युद्धेषु (for युद्धस्य). D_8 जातस्नेहं स तु मयि. — ^{d}) D_8 पार्थः (for मयि). T_1 G_2 $M_{1.2}$ संदर्शयिष्यति (for संप्रहरि°). G_3 स समं दर्शयिष्यति.

7 D_1 missing (cf. v. l. 2). B_2 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) D_7 अथ; T_1 G_2 M तु; $G_{1.3}$ स (for च). — ^{c}) S शरमालां स (T_1 $G_{2.3}$ M_3 प्र-) गृह्णातु. — ^{d}) $D_{2.3}$ सहस्रधा; C^v सहस्रशः (as in text). S (T_2 broken) मत्प्रसृष्टां स्व(G_2 सु-; M_3 यु)धामिव.

8 D_1 missing (cf. v. l. 2). B_2 om. 8 (cf. v. l. 6). — ^{a}) D_{10} T_1 G_3 M चापि; G_1 बली; G_2 चाप- (for चैव). — ^{c}) B_3 D_3 चैव (for चापि). Ś$_1$ B_1 Dn_1 $D_{11.12}$ नरश्रेष्ठात्; K_2 $B_{3.5}$ Dn_2 $D_{2-7.9.10}$ T G_2 M कुरुश्रेष्ठात् (M_4 महेष्वासात्); D_8 $G_{1.3}$ कुरुश्रेष्ठ; only K_1 B_4 कुरुश्रेष्ठा (as in text). — ^{d}) K_3 D_{2-4} अवरः; T G_2 नावमः; C^v नावरः (as in text). C^c cites अवरः. ❀C^a: अर्जुनावयवः अर्जुनसदृश इत्यर्थः । अर्जुनादवरो नाम पुमान् कश्चित् ।❀ — After 8, S (except M_5) ins.:

819* मम हस्तप्रमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।

T G $M_{2.3}$ cont.: $M_{1.4.5}$ ins. after 9^{ab}:

820* निवृत्तिर्गच्छतां नास्ति वैश्वानरसमत्विषाम् ।

[Cf. 3^{cd} and v. l. — T_2 यथार्चिषां; G_1 M शिखार्चिषां (for समत्विषाम्).]

— After 820*, M reads 11.

9 D_1 missing (cf. v. l. 2). B_2 (cf. v. l. 6) $M_{2.3}$ om. 9. — ^{a}) S ($M_{2.3}$ om.) मुक्तानां (for निर्मुक्तैः). — ^{b}) Ś$_1$ D_9 °वाससैः; $D_{3.8}$ °वाजिभिः; D_7 °पक्ष्मभिः; $C^{a.c.s}$ °वाजितैः (as in text). S ($M_{2.3}$ om.) शराणां नतपर्वणां (= 3^b). — After 9^{ab}, $M_{1.4.5}$ ins. 820*, which, in M, is followed by 11. — T G ins. after 9^{ab}: $M_{1.4}$, after 819*:

821* तुमुलः श्रूयतां नादः षट्पदां गायतामिव ।

[T_1 $G_{1.3}$ शब्दः (for नादः). M_4 सर्पाणां श्वसतामिव (for the posterior half).]

— T G read 11 after 821*; M, after 820*. — S om. 9^{cd}, but cf. last line of 818*. — ^{c}) K अत्र (for अद्य). — ^{d}) D_6 शलभैरिव. Ś$_1$ K चित्रितं (for संवृतम्).

10 D_1 missing (cf. v. l. 2). B_2 om. 10 (cf. v. l. 6); B_5 om. 10–20. — ^{ab}) D_6 तस्य (for अद्य). S (T_2 broken up to यन्मया) अद्य (G_3 यदि) त्वहमृणं (T_1 °णान्) मोक्ष्ये यन्मया तत्प्रतिश्रुतं. — ^{c}) Ś$_1$ $B_{1.3}$ D (except D_6; D_1 missing) धार्तराष्ट्राय; B_4 दुर्योधनाय (for धार्तराष्ट्रस्य). S तत्काले (for दास्यामि). — ^{d}) T_2 निपात्य (for निहत्य). — After 10, Ś$_1$ K $B_{3.4}$ $D_{4.5}$ (marg.)$_{.7.10}$ ins.:

822* मत्कार्मुकविमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
क: सहेताग्रतः स्थातुमपि सर्वैः सुरासुरैः ।

[Line 1 = var. 3^{ab}. — (L. 2) B_3 शक्तो हि (for सहेत). Ś$_1$ K नावृत्तिरस्ति (Ś$_1$ आवृत्तिर्नास्ति) कायेषु सर्पाणामिव सर्पताम्.]

11 D_1 missing (cf. v. l. 2). $B_{2.5}$ om. 11 (cf. v. l. 6, 10). D_5 reads 11^a–13^b in marg. For the sequence of S, cf. v. l. 8–9. — ^{ab}) K_1 संख्यात-; K_2 संख्येन (for पुङ्खानां). K व्यवशीर्यतां; B_3 D_6 C^c °कीर्यतां; B_4 °ईर्यतां (for °शीर्यताम्). S (T_2 broken up to शिला) अंतरा संपतद्भिस्तु गृध्रपत्रैः (T_1 G °पक्षैः) शिलाशितैः (G_1 तथा हितैः). — ^{d}) S छाया (M_3 कुलैः) संप्रतिदृश्यतां (G_2 °ते). — After 11, S reads 15.

12 D_1 missing (cf. v. l. 2). $B_{2.5}$ om. 12 (cf. v. l. 6, 10). — ^{a}) K_1 °समैः संघैः; K_2 °समैः सर्वैः; B_4 $D_{3.4.6.7}$ °समस्पर्शैः; D_{10} °समस्पर्शी. — ^{b}) $B_{1.3.4}$ $D_{7.8}$ S °विक्रमं; $D_{2.3}$ °तेजसा. D_5 महेंद्राशनिविक्रमं. — ^{c}) D_8 दर्शयिष्याम्यहं पार्थं. — B_1 Dn $D_{11.12}$ ins. after 12: S (T_2 line 1 broken) ins. after 824*:

823* रथादतिरथं शूरं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
विवशं पार्थमादास्ये गरुत्मानिव पन्नगम् ।

अर्दयिष्याम्यहं पार्थमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ १२
तमग्निमिव दुर्धर्षमसिशक्तिशरेन्धनम् ।
पाण्डवाग्निमहं दीप्तं प्रदहन्तमिवाहितान् ॥ १३
अश्ववेगपुरोवातो रथौघस्तनयित्नुमान् ।
शरधारो महामेघः शमयिष्यामि पाण्डवम् ॥ १४
मत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाशीविषोपमाः ।
शराः समभिसर्पन्तु वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ १५
जामदग्न्यान्मया ह्यस्त्रं यत्प्राप्तमृषिसत्तमात् ।
तदुपाश्रित्य वीर्यं च युध्येयमपि वासवम् ॥ १६
ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन्भल्लेन निहतो मया ।
अद्यैव पततां भूमौ विनदन्भैरवान्रवान् ॥ १७
शत्रोर्मयाभिपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
दिशः प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवं गतः ॥ १८
अद्य दुर्योधनस्याहं शल्यं हृदि चिरस्थितम् ।
समूलमुद्धरिष्यामि बीभत्सुं पातयन्रथात् ॥ १९
हताश्वं विरथं पार्थं पौरुषे पर्यवस्थितम् ।
निःश्वसन्तं यथा नागमद्य पश्यन्तु कौरवाः ॥ २०
कामं गच्छन्तु कुरवो धनमादाय केवलम् ।
रथेषु वापि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु मामकम् ॥ २१ C. 4. 1529 B. 4. 48. 23 K. 4. 48. 28

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

[(L. 1) S (T2 broken) लोके (for शूरं). — (L. 2) M1.2.4 आसाद्य (for आदास्ये).]

13 D1 missing (cf. v. l. 2). B2.5 om. 13 (cf. v. l. 6, 10). — a) S शरजालमहाज्वालं. — b) S °गर्देधनं. — cd) For S cf. v. l. 14. Ś1 B1.3.5 Dn D5.6.10–12 Cr अहितं (for अहितान्).

14 D1 missing (cf. v. l. 2). B2.5 om. 14 (cf. v. l. 6, 10). For S see below. — b) Ś1 K Dn1 D4.8 °यित्न(D8 °त्नु)वान्. Cr cites स्तनयित्नु. — c) K °धारा (for °धारो). — For 13c–14d, S subst.:

824* निर्दहन्तमनीकानि शमयिष्येऽर्जुनानलम् ।,

which is followed by 823* (cf. v. l. 12), which latter in its turn is followed by:

825* क्षुद्रकैर्विविधैर्भल्लैर्निपतद्भिश्च मामकैः ।
संमूढचेताः कौन्तेयः कर्तव्यं नाभिपद्यते ।

15 D1 missing (cf. v. l. 2). B2.5 om. 15 (cf. v. l. 6, 10). S reads 15 after 11. — ab) S अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्टाः शराः (G1.3 M1–3 शिताः) पार्थस्य म(G1 क)र्मगाः. — c) S (except G2) शरीरमभिसर्पंतु (T2 °वर्षंतु). — After 15, N (D1 missing; B2.5 om.) ins.:

826* सुतेजनै रुक्मपुङ्खैः सुपीतैर्नतपर्वभिः ।
आचितं पश्य कौन्तेयं कर्णिकारैरिवाचलम् ।

[(L. 1) Dn1 D2–4.6.8 सुतेजसैः; Ca सुतेजितैः; Cap.rp सुराजितैः; Co.r सुतेजनैः (as above). Dn1 D7 सुधौतैर् (for सुपीतैर्). Ś1 शरैः संनतपर्वभिः (for the posterior half). — (L. 2) Dn1 D2.8 अर्चितं; Cv अंचितं; Co आचितं (as above).]

On the other hand, S ins. after 15:

827* बर्हिबर्हिणवाजानां बर्हिणां बर्हिणामिव ।
पततां पततां घोषः पततां पततामिव ।

16 D1 missing (cf. v. l. 2). B2.5 om. 16 (cf. v. l. 6, 10). S reads 16 after 20. — a) S लब्धं (T G2 चाप्तं) (for ह्यस्त्रं). — b) B3 D5 संप्राप्तं; S दिव्यास्त्रं (for यत्प्राप्तम्). — c) Ś1 Dn2 D2.3.7.11.12 M4.5 तदपा° (for तदुपा°). B3 समरे; D2 वै वीर्यं (for वीर्यं च). — d) D6 अमरैरपि (for अपि वासवम्).

17 D1 missing (cf. v. l. 2). B2 om. up to नि (cf. v. l. 6). B5 om. 17 (cf. v. l. 10). S reads 17–18 after 818* (cf. v. l. 5). — a) S ध्वजाग्राद् (for ध्वजाग्रे). K D6 वानरश्रेष्ठो; S °रस्तस्य (G1 °रस्तस्मात्) (for °रस्तिष्ठन्). — b) K2 बलेन; D5.7.9 भल्लैर् (for भल्लेन). B4 Dn2 D2–5.7–11 अभिहतो; S उ(G3 M1.4 अ)पहतो (M1 °हृतो) (for निहतो). — d) D2.3 विनर्दन् (for विनदन्). G1.3 भैरवस्वनान्.

18 D1 missing (cf. v. l. 2). B5 om. 18 (cf. v. l. 10). For sequence of S, cf. v. l. 17. — a) D5 m.7 शत्रौः; Cr शत्रोः (as in text). K दयाभि°; B3 भयाभि°; B4 D8 मायाभि°; T2 वशाभि° (for मयाभि°). B1 D3.11.12 Cn वि°; Co अभि° (as in text). — c) D6 दिक्षु प्रद्रवमाणानां. — d) B1.3 Dn1 D4–7 दिवंगमः (for दिवं गतः). — After 18, S ins.:

828* क्रुद्धेनास्त्रं मया मुक्तं निर्दहेत्पृथिवीमिमाम् ।
स्थितं संग्रामशिरसि पार्थमेकाकिनं किमु ।

19 D1 missing (cf. v. l. 2). B5 om. 19 (cf. v. l.

C. 4. 1530
B. 4. 49. 1
K. 4. 40. 2

४४

कृप उवाच ।
सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः ।
नार्थानां प्रकृतिं वेत्थ नानुबन्धमवेक्षसे ॥ १
नया हि बहवः सन्ति शास्त्राण्याश्रित्य चिन्तिताः ।
तेषां युद्धं तु पापिष्ठं वेदयन्ति पुराविदः ॥ २
देशकालेन संयुक्तं युद्धं विजयदं भवेत् ।
हीनकालं तदेवेह फलवन्न भवत्युत ।
देशे काले च विक्रान्तं कल्याणाय विधीयते ॥ ३
आनुकूल्येन कार्याणामन्तरं संविधीयताम् ।
भारं हि रथकारस्य न व्यवस्यन्ति पण्डिताः ॥ ४
परिचिन्त्य तु पार्थेन संनिपातो न नः क्षमः ।
एकः कुरूनभ्यरक्षदेकश्चाग्निमतर्पयत् ॥ ५

---

10). — [b]) S शोकं (for शल्यं). D9 हृदि शल्यं (by transp.). Dn1 S (except G2 M4) चिरं स्थितं; D7.9 व्यवस्थितं (for चिरस्थितम्). — [c]) S अप(M5 °व)नेष्यामि (for उद्धरि°). — [d]) S हरन्पार्थशिरः शरैः.

20 D1 missing (cf. v. l. 2). B5 om. 20 (cf. v. l. 10). — [b]) Ś1 सम° (for पर्य°). — D8 om. 20[cd]. — After 20, S reads 16.

21 D1 missing (cf. v. l. 2). D8 transp. 21[ab] and 21[cd]. — [b]) S गाः प्रगृह्य (G1 प्रगृह्य च) परंतपाः. — [c]) Dn D7.11.12 T2 चापि; D4 वापि-; G1.3 व्यव-; M वा(M3 चा)व- (for वापि). — [d]) Ś1 K D2.4.7m.8 अमानुषं; D8.9 कौरवाः (for मामकम्). — After 21, D7.9 ins.:

829* पश्यन्तु वीर्यमिह मामकमद्य नाम
मय्येव जने समनुजाः सुरसिद्धसंघाः ।
शक्रात्मजस्य समरे विरथीकृतस्य
एवं पुनः स विरराम कृपो बभाषे ।

Colophon om. in B2; D1 missing; T2 damaged. — *Sub-parvan:* Ś1 K गोग्रह; B4 Dn2 D2.4–12 उत्तरगोग्रह; M2.3 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B1.3.5 D5.6 कर्णाभिगर्जनं; B4 Dn1 D4.7–9 कर्णवाक्यं; D8 कर्णगर्जरनः (sic); D10 कर्णगर्जनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D5 43; B4 M2.4 46; D3.6 45; D7 41; T1 G M1.5 47; M3 40. — *S'loka no.:* D3 23; D10 42; G3 26.

44

☞ D1 is missing in this whole adhy. (cf. v. l. 4. 43. 2).

1 Before 1, S ins.:

830* वैशंपायनः ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नीतिशास्त्रविशारदः ।
आचार्यः कुरुवीराणां कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।
[(L. 2) M2.4.5 °पांडूनां (for °वीराणां).]

— B2 om. 1–5 (with the ref.). — [b]) B3 °गता; D10 °तमा (for °तरा). T1 क्रूरमता गतिः. — [c]) B4 Ca.c.r अर्थानां; D6 आत्मानं; Cop.rp नार्थानां (as in text). Dn1 D2.5.6.8.10 S वेत्सि; Ca वेत्थ (as in text).

2 B2 om. 2 (cf. v. l. 1). — [a]) K2 D6 तथा; Dn2 D11.12 Cn.ap माया; Cap मया; Ca.s.np नया (as in text). — [b]) Dn1 T G2 शास्त्रम्; Ca.v शास्त्राणि (as in text). D10 आहृत्य; Ca.v आश्रित्य (as in text). — [c]) B4 G2 M युद्धं सु; D4 तु युद्धं; D10 हि युद्धं (for युद्धं तु). Ś1 K तेषां युद्धमुपाविष्टं. Cs cites पापिष्ठं.

3 B2 om. 3 (cf. v. l. 1). — [a]) B3 देशे काले च. — [c]) Ś1 K B3–5 D8.9 °काले (for °कालं). — [d]) Dn1 Cn फलं न लभते पुनः; Dn2 D7.9.11.12 फलवन्न भवेत् पुनः (D7.9 क्वचित्); S (except G1.3) अ(T G2 ह्य)नर्थायोपकल्पते (T G2 °पद्यते). — [e]) D3.4.8.10 S (except G1.3 M2) Cv देशकालेन. — [f]) Ś1 K कल्याणमवधीयते.

4 B2 om. 4 (cf. v. l. 1); T1 M3 om. 4[ab]. — [a]) D5 B3m आनुपूर्व्येण; Cap °पूर्व्या च; Cc.v आनुकूल्येन (as in text). B3m देशानां; Cnp मंत्राणां (for कार्याणां). — [b]) S (T1 M3 om.) उत्तरं (for अन्तरं). B1.3.4 Dn D4.6.11.12 Ca.s संविधीयते; D5 संप्रधीयते; S (T1 M3 om.) तु विधीयतां (T2 G1.2 °ते); Cv as in text. D7.9 Cap संविधानं विधीयते (D7 °तां). — Ca cites the entire stanza (v. l. न विधीयते for संविधीयताम्).

5 B2 om. 5 (cf. v. l. 1). — [a]) D2.4.7.9 च; D6 स (for तु). Ś1 परिचिंत्य तमेवार्थं. — [b]) Dn2 D7.11.12 ते (for नः). — Ca cites 5[ab] (v. l. सानुयातो). — After 5[ab], S ins.:

831* एको हि समरे शत्रून्समर्थः प्रतिबाधितुम् ।
[T G1.3 M4 शत्रून्समरे (by transp.).]

— [c]) Ś1 अभिरक्षेत्; D9 अभ्यगच्छत् (for अभ्यरक्षत्).

एकश्च पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमधारयत् ।
एकः सुभद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाह्वयत् ।
अस्मिन्नेव वने कृष्णो हृतां कृष्णामवाजयत् ॥ ६
एकश्च पञ्च वर्षाणि शक्रादस्त्राण्यशिक्षत ।
एकः सांयमिनीं जित्वा कुरूणामकरोद्यशः ॥ ७
एको गन्धर्वराजानं चित्रसेनमरिंदमः ।
विजिग्ये तरसा संख्ये सेनां चास्य सुदुर्जयाम् ॥ ८
तथा निवातकवचाः कालखञ्जाश्च दानवाः ।
दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिताः ॥ ९
एकेन हि त्वया कर्ण किं नामेह कृतं पुरा ।
एकैकेन यथा तेषां भूमिपाला वशीकृताः ॥ १०
इन्द्रोऽपि हि न पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ।
यस्तेनाशंसते योद्धुं कर्तव्यं तस्य भेषजम् ॥ ११
आशीविषस्य क्रुद्धस्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
अविमृश्य प्रदेशिन्या दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥ १२
अथ वा कुञ्जरं मत्तमेक एव चरन्वने ।
अनङ्कुशं समारुह्य नगरं गन्तुमिच्छसि ॥ १३
समिद्धं पावकं वापि घृतमेदोवसाहुतम् ।　C. 4. 1544 B. 4. 49. 15 K. 4. 49. 17

— d) B3.5 हि (for च). — After 5, B4 D7 (marg.) ins. 832*.

6 a) B3 एको द्वादश वर्षाणि. — c) D5 आहृत्य; Cc.r आरोप्य (as in text). — B1–3.5 Dn D2.3.5.6.9–12 ins. after 6^{cd}: B4 D7 (marg.), after 5:

832* एकः किरातरूपेण स्थितं शर्वमयोधयत् ।
[B1 Dn D2.9.11.12 रुद्रं; Ca.c शर्वं (as above).]

— K2 B2 M2 om. 6^{ef}. D4 reads 6^{ef} in marg.; D5, after 8. — e) Ś1 B5 D3.6 तस्मिन्; D4.8 एक (for अस्मिन्). Ś1 अवसरे (for एव वने). B1.4.5 Dn1 D5 पार्थो; D6 हृष्टो; Ca कृष्णो (as in text). S (M2 om.) सैंधवं वनवासे तु. — f) S (M2 om.) जित्वा (G1 हृत्वा); Cc.v हृतां (as in text). D5 भार्याम् (for कृष्णाम्). T G2 M (M2 om.) अथानयत्; G1 असारयत्; G3 अधारयत् (for अवाजयत्).

7 M2 om. 7^{ab}; D4 reads it in marg. — a) D3 सप्तैव (for च पञ्च). — After 7^{ab}, D2 ins.:

833* एको देवेश्वरं जित्वा अश्वराजमवाप्तवान् ।

— c) D3 एष (for एकः). Ś1 सांयमनिं; K1 सांयामितं; K2 संयमिनं; B1.3–5 Dn1 D5.6 सोयमरिं (B3 D5 °रीम्); B2 योधमरिं; Dn2 D7 चायमरिं; D2.9.11.12 चायमरीञ्; D3 संयमनं; D4 M5 संयमनीं; D8 सोमगिरिं; D10 G1 संयमनिं; T1 G3 संयमिनीं; T2 broken; only M1–4 *exactly* as in text! G2 एकः सपत्नाञ्जित्वा तु.

8 a) K °राजं तं; Cr °राजानं (as in text). — b) K B4 D4.6.8 G3 M (except M5) अरिंदमं (for °दमः). — c) K व्यजेष्यत्; D6 T2 विजित्य (for विजिग्ये). — After 8, D5 reads 6^{ef}; while S ins.:

834* पाञ्चालीं श्रीमतीं प्राप्तः क्षत्रं जित्वा स्वयंवरे ।
आदाय गतवान्पार्थो भवान्क नु गतस्तदा ।
[(L. 1) T2 प्राप; M2 प्राप्य; M4.5 प्राप्तां (for प्राप्तः).]

9 a) M4 °कवचान्. — b) B3.5 D6 कालकंजाः; T G M1–3.5 °केयाः (for °खञ्जाः). M2 इवासुराः (for च दानवाः). M4 कालकेयांश्च दानवान्. — c) G2 अमरैर् (for दैवतैर्).

10 a) D2 इह; D6 अपि (for हि). — b) D4 पुरा कृतं (by transp.). — c) B4 D6 एकेन हि; Cr एकैकेन (as in text). B3.4 D5.6 तेन (for तेषां). — d) B1 Dn2 D2.3.7–12 T G1.2 M (except M5) वशे कृताः; G3 वशं गताः.

11 a) K G3 न हि; G1 नैव (for हि न). — b) K समरे; B2 D5.7 M3 संग्रामे (for संयुगे). K इच्छति (for अर्हति). — c) B2.5 D6 आशंस मे; B4 D5 (m as in text) आशंससे (for आशंसते). B2.3.5 D5.6 युद्धं; B4 त्वं तु (for योद्धुं). D3 यस्ते तेन समं योद्धुं — d) D3 M1 तत्र (for तस्य). B (except B1) D5 (m as in text).6 कर्तु(B4 योद्धु)मुत्तमतेजसा; Cv as in text.

12 c) Ś1 B2.4 D4–6.8.9 Ca अवमृष्य (D4–6.9 °श्य); K1 अविमृष्य; B1.3.5 Dn2 D11.12 अवमुच्य; Dn1 अवमृज्य; D7 (m as in text) अपमृश्य; D10 अंगुष्ठेन; S अनुसृत्य. — d) D6 दंष्ट्रा व्यादातुमिच्छसि.

13 G1 (hapl.) om. 13. — b) D3.4 T एकमेव. D2 अवशं (for चरन्). B4 D3.10 T G2 वनेचरं (D10 °रन्). ❀Cv: चरं वने वनेचरम् । व्यत्ययो बहुलम् ।❀ G3 M (except M3) एकमेकचरं वने. — c) K Dn2 D6.10–12 अनंकुशः. B4 इवारुह्य. — d) S (G1 om.) यातुम् (for गन्तुम्).

14 a) Ś1 K B2 Dn1 चैव; B4 D7.9.10 S चापि (T1 घोरं; G1 क्वापि) (for वापि). — b) D2.3 °वसाप्लुतं (D3 °तः); D4 °वसादनं (for °वसाहुतम्). T1 घृतदोहसमुक्षितं. — After 14^{ab}, T1 ins.:

835* प्रावृतः कुशचीरेण पतितुं मूर्ख मन्यसे ।

C. 4. 1545 B. 4. 49. 15 K. 4. 48. 17 घृताक्तक्षीरवासास्त्वं मध्येनोत्तर्तुमिच्छसि ॥ १४
आत्मानं यः समुद्बध्य कण्ठे बद्ध्वा महाशिलाम् ।
समुद्रं प्रतरेद्दोर्भ्यां तत्र किं नाम पौरुषम् ॥ १५
अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बलवन्तं सुदुर्बलः ।
तादृशं कर्ण यः पार्थं योद्धुमिच्छेत्स दुर्मतिः ॥ १६
अस्माभिरेष निकृतो वर्षाणीह त्रयोदश ।
सिंहः पाशविनिर्मुक्तो न नः शेषं करिष्यति ॥ १७
एकान्ते पार्थमासीनं कूपेऽग्निमिव संवृतम् ।
अज्ञानादभ्यवस्कन्द्य प्राप्ताः स्मो भयमुत्तमम् ॥ १८
सह युध्यामहे पार्थमागतं युद्धदुर्मदम् ।
सैन्यास्तिष्ठन्तु संनद्धा व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ १९
द्रोणो दुर्योधनो भीष्मो भवान्द्रौणिस्तथा वयम् ।
सर्वे युध्यामहे पार्थं कर्ण मा साहसं कृथाः ॥ २०
वयं व्यवसितं पार्थं वज्रपाणिमिवोद्यतम् ।
षड्रथाः प्रतियुध्येम तिष्ठेम यदि संहताः ॥ २१
व्यूढानीकानि सैन्यानि यत्ताः परमधन्विनः ।
युध्यामहेऽर्जुनं संख्ये दानवा वासवं यथा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

— c) Ś1 K च (for त्वं). — d) Ś1 मध्ये वै; K2 मध्ये त्वं (for मध्येन). Ś1 गंतुं; K1 तर्तुं; K2 चर्तुं; Dn1 D7 Cn. s उत्सर्तुं; Dn2 D9. 11. 12 T2 G2 M3. 5 उद्धर्तुं (for उत्तर्तुं).

15 T1 om. 15–17. — a) Dn1 अथ वा (for आत्मानं). Ś1 B5 Dn1 D10 कः (for यः). B4 Dn1 D5 यः समुद्यम्य; Dn2 D11. 12 बंधयित्वा तु; T2 G M1–4 यः समाबध्य. M5 आत्मानं स्वयमाबध्य. — b) Dn2 D11. 12 तु वा; D2–4. 7. 9. 10 G2 M अथ वा; D8 G1. 3 तथा (for महा-). — c) Ś1 B2. 4 Dn1 तरते (for प्रतरेद्). — d) S (T1 om.; T2 broken) कर्ण (for नाम).

16 T1 om. 16 (cf. v. l. 15). — a) Ś1 M4 च (for वै). B2 D5 (by transp.) कृतास्त्रमकृतास्त्रो वै. — c) B3 पार्थ वै; D6 पार्थ त्वं (for यः पार्थ). — d) Ś1 K1 D6 इच्छसि; K2 D10 M1 इच्छति; B2. 3 इच्छेः सु-; D9 T2 G1 M2. 4. 5 इच्छेत्सु- (for इच्छेत्स).

17 T1 om. 17 (cf. v. l. 15). — a) Ś1 B1. 2. 4. 5 Dn D2–4. 7–12 ह्येष; K1 चैष; K2 चैव; B3 D5. 6 M4 एव (for एष). — c) D4 स हि (for सिंहः). D5 T2 G2 M °विमुक्तो वा; Cop °विनिर्मुक्तः (as in text). Cr cites निर्मुक्तः, Cc पाशविनिर्मुक्तौ वा. — d) K2 ननु; D3. 8 स निः-; D6 न वः (for न नः). S (T1 om.) निः(T2 G2. 3 M2 न)शेषं कर्तुमर्हति.

18 a) M2 आसाद्य (for आसीनं). — b) D4. 6 M2 अग्निरिव (for °मिव). Ś1 संभृतं (for संवृतम्). — c) Ca cites प्रत्यवस्कन्द्य, Cc अवस्कन्द्य. — d) S स्म (for स्मः). — After 18, S ins.:

836* उत्सृष्टं तूलराशौ तु एकोऽग्निं शमयेत्कथम् ।

19 K2 (hapl.) om. 19–20[ab]. — a) M1 योत्स्या° (for युध्या°). — c) B4 सेनास्तिष्ठंतु; Dn2 D2–4. 7–9 सेना तिष्ठतु. Cc cites सैन्याः. K1 संरब्धा (for संनद्धा). T G2 यत्ता वयं पराक्रांता; G1 युक्ताः सेनापरिक्रांता; G3 M यत्त(M1 या तु; M2–4 यत्तु)सेना(M5 °नाः)पराक्रांता. — d) D2–4. 7. 8 G1 M1 °नीका प्रहारिणी. — After 19, S ins.:

837* युद्धायावस्थितं पार्थमागतं पाकशासनिम् ।,

which is followed by 839*.

20 K2 om. 20[ab] (cf. v. l. 19). S reads 20 (with 838*), after the S substitute of 21–22 (=839*). — b) D2. 3 चापि (for द्रौणिः). — After 20 (which is transposed in S, see above), S ins.:

838* न ह्यसंहत्य समरे पार्थं जेष्यामहे वयम् ।

21 For S, cf. v. l. 22. — a) Dn1 D6. 8 व्यवसिताः; D5 व्यवस्थितं (for व्यवसितं). — b) Ś1 K1 D2–4. 7–10 °वेगम् (for °पाणिम्). B2. 5 Dn1 D2 उद्धतं; D8 उद्यमं (for उद्यतम्). — d) D4. 8. 10 यदि संगताः; D6 सहिता यदि. Cs cites संहताः.

22 For S see below. — a) D5 m. 7 व्यूह्यानीकानि. B4 D3–5. 7–10 सर्वाणि (for सैन्यानि). — b) B4 तिष्ठंतु (for परम-). — c) Ś1 D10 सर्वे (for संख्ये). — d) B4 Dn D2. 3 दानवा इव वासवं. — For 21–22, S subst. the foll. lines (reading them after 837*):

839* यत्ताः सर्वे रथश्रेष्ठं परिवार्य समन्ततः ।
षड्रथाः परिकीर्यन्तां वज्रपाणिमिवासुराः ।

Colophon missing in D1; D7 reads it in marg.; T2 damaged. — *Sub-parvan*: Ś1 K गोग्रह; B2. 4 Dn D2–6. 8–12 उत्तरगोग्रह; M2 गोग्रहण. — *Adhy. name*: B Dn1 D4–6. 7 m. 8–10 M2 कृपवाक्यं. — *Adhy. no.*

४५

अश्वत्थामोवाच ।

न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तरं गताः ।
न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वं च कर्ण विकत्थसे ॥ १
संग्रामान्सुबहूञ्जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् ।
विजित्य च परां भूमिं नाहुः किंचन पौरुषम् ॥ २
पचत्यग्निरवाक्यस्तु तूष्णीं भाति दिवाकरः ।
तूष्णीं धारयते लोकान्वसुधा सचराचरान् ॥ ३
चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि मनीषिभिः ।
धनं यैरधिगन्तव्यं यच्च कुर्वन्न दुष्यति ॥ ४
अधीत्य ब्राह्मणो वेदान्याजयेत यजेत च ।
क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेतैव न याजयेत् ।
वैश्योऽधिगम्य द्रव्याणि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् ॥ ५
वर्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमाम् ।
सत्कुर्वन्ति महाभागा गुरून्सुविगुणानपि ॥ ६
प्राप्य द्यूतेन को राज्यं क्षत्रियस्तोष्टुमर्हति ।
तथा नृशंसरूपेण यथान्यः प्राकृतो जनः ॥ ७ C. 4. 1562 B. 4. 50. 8 K. 4. 50 21

(figures, words or both): K1 44; D6 46; D9 49; D10 43; T1 G M1.5 48; M2-4 47. — *S'loka no.:* D8 24; G8 26.

45

1 Before 1, S ins. a passage given App. I (No. 41). 1-2[ab] is missing in D1 (cf. v. l. 4. 43. 2). — [c]) T G2 हस्तिन°. — [d]) K किं च; D4 किं त्वं; D5 त्वं तु; D6 त्वं तु (for त्वं च). Ca cites the entire stanza (v. l. त्वं तु for त्वं च). — After 1, S (except M1-3) ins.:

840* बहूनि धर्मशास्त्राणि पठन्ति द्विजसत्तमाः ।
तेषु किं स्विदिदं दृष्टं द्यूते जीयेत यन्नृपः ।

2 2[ab] missing in D1. — [a]) B1 Dn1 D11.12 च बहून्; S विपुलान् (for सुब°). — D1 resumes from 2[cd]. — [c]) Dn1 परां सेनां; S महीं कृत्स्नां (for परां भूमिं). — [d]) Ś1 K भूमिपाः; B4 D6-8 पूरुषाः; Ca पौरुषम् (as in text). S नैव (T1 G1.3 M4 नैवं; T2 न हि; G2 नेह) कत्थेत पंडितः.

3 [a]) B (except B4) Dn D5.6.10-12 Cr.ap.vp दहति; Ca.v.rp (Dev.) पचति (as in text). D4.10 G1 अवाक्यो हि; G3 अनिर्वाक्यः (for अवाक्यस्तु). — [b]) Ś1 भाति चैव; K1 तथा भाति; K2 यथा भाति (for तूष्णीं भाति). — [d]) D7 G3 च (for स-).

4 [a]) K D4.9 T1 M1-3 Ca चातुर्वर्णस्य. — [b]) B4 Dn D1-4.5m.7-12 स्वयंभुवा; Ca मनीषिभिः (as in text). — [c]) D1.2 अव° (for अधि°). K1 कर्मभिस्त्वधिगंतव्यं; B D5(m as in text).6.10 वर्णै(B1.2 बलै)र्य(B4 D5 °स्त)दिह कर्तव्यं. Cr.v cite यैः. — [d]) K वैश्च; B5 तत्तु (for यच्च). T1 G3 न दूष्यति.

5 [b]) D2 transp. याजयेत and यजेत. G1 याजयेद्वा. K3 B1.3 Dn2 D1-3.7.9.11.12 S वा (for च). — [c]) D7 S धनमाहृत्य (for धनुराश्रित्य). — [d]) K1 यजते च; B1-3.5 Dn1 D1.2.5.6 यजेचैव; D4 जयत्येव (for यजेतैव). B4 जयेच्च तु पराजये; D8 जयेदवति मा जयेत्; D10 यजेत न च याज°. — [e]) B D वित्तानि (for द्रव्याणि). — [f]) B2 D5.6 कृषि°; D10 विप्र°; S वार्ता° (G1 वृद्धि°); all commentaries ब्रह्म° (as in text). — After 5, N ins.:

841* शूद्रः शुश्रूषणं कुर्यात्त्रिषु वर्णेषु नित्यशः ।
वन्दनायोगविधिभिर्वैतसीं वृत्तिमास्थितः ।

[(L. 2) K B1-3.5 D4-6 वंचना° (for वन्दना°). B4 वंचनावेदविधिभिः. Ś1 K B5 D4.10 आश्रितः (for आस्थितः).]

6 M om. 6[a]-8[b]. — [a]) Cap वर्तयंतः. — [c]) D3.10 Ca शक्नुवंति; T G2 अकुर्वन्निह; G1.3 प्रकुर्वंति; Cs as in text. Ś1 महाभागान्. — [d]) B4 प्रति°; D1-3.6-8 शुचि°; D4 स्वान्वि°; D10 सर्वे°; Ca सुवि° (as in text). Cs cites विगुणान्. T G यज्ञान्सुविपुलानपि. — After 6, T G (G1.3 om. lines 1-2) ins.:

842* का जातिस्तेषु सूतेयं केऽन्यमन्त्राः क्रियाश्च काः ।
केयं वर्णेषु या राज्ञो वक्तृभोक्तृनियन्तृषु ।
वैशंपायनः ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य कर्णं च कुरुसंसदि ।
अश्वत्थामा भृशं क्रुद्धो दुर्योधनमतर्जयत् ।

7 M om. 7 (cf. v. l. 6). Before 7, T G2 ins. अश्वत्थामा. — [b]) B3-5 D5.6 तुष्टिम्; D1.3.8 स्तोतुम्; D4.7.9.10 तोषम्; T G भोक्तुम् (for तोष्टुम्). — [c]) D2 यथा (for तथा). Dn1 D12 °रूपोयं (for °रूपेण). T G यथावृत्तं स्वभावेन. — [d]) T G यथा (for जनः). B3 Dn1 धार्तराष्ट्रश्च निर्घृणः. — After 7, T G2 ins.:

C. 4. 1508 B. 4. 50. 9 K. 4. 50. 22 तथावाप्तेषु वित्तेषु को विकत्थेद्विचक्षणः ।
निकृत्या वञ्चनायोगैश्चरन्वैतंसिको यथा ॥ ८
कतमद्द्वैरथं युद्धं यत्राजैषीर्धनंजयम् ।
नकुलं सहदेवं च धनं येषां त्वया हृतम् ॥ ९
युधिष्ठिरो जितः कस्मिन्भीमश्च बलिनां वरः ।
इन्द्रप्रस्थं त्वया कस्मिन्संग्रामे निर्जितं पुरा ॥ १०
तथैव कतमं युद्धं यस्मिन्कृष्णा जिता त्वया ।
एकवस्त्रा सभां नीता दुष्टकर्मन्रजस्वला ॥ ११
मूलमेषां महत्कृत्तं सारार्थी चन्दनं यथा ।
कर्म कारयिथाः शूर तत्र किं विदुरोऽब्रवीत् ॥ १२
यथाशक्ति मनुष्याणां शममालक्षयामहे ।
अन्येषां चैव सत्त्वानामपि कीटपिपीलिके ॥ १३
द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षन्तुं पाण्डवोऽर्हति ।
दुःखाय धार्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनंजयः ॥ १४
त्वं पुनः पण्डितो भूत्वा वाचं वक्तुमिहेच्छसि ।
वैरान्तकरणो जिष्णुर्न नः शेषं करिष्यति ॥ १५
नैष देवान्न गन्धर्वान्नासुरान्न च राक्षसान् ।
भयादिह न युध्येत कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १६

843* यद्वृत्तं प्राकृतैश्चीर्णं लोके सद्भिर्विगर्हितम् ।

8 M om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). D8. 7. 8 यथा (for तथा). B D1–8. 5. 7. 9 Ca. v प्रा(B4 चा)प्तेषु (for अवाप्तेषु). Dn1 D6. 7 m. 10 T G तथा (T1 G तेना)धि(D6 °भि)गम्य वित्तानि. — ^{b}) K को हि कत्थेद्. B4 (? gloss) अवालिशः [? read अबालिशः] (for विचक्षणः). — After 8^{ab}, T G2 ins.:

844* बुद्धिमाञ्शीतिमाञ्राजा क्षत्रियो यदि वेतरः ।

— ^{c}) K1 वंचनायोगाः; D1–4. 10 वंचनोपायैः. S न चानृतैर् (T2 G2 °ते) योगविधिं. — ^{d}) B4 D6 S चरेद् (for चरन्).

9 S transp. 9 and 10 (cf. v. l. 10). — ^{a}) Ś1 K कतरद्; B1–4 Dn2 D1–8. 8. 11. 12 कतमं; B5 D10 S कतमे (for कतमद्). K1 D1–8. 10 S द्वैरथे (for द्वैरथं). D10 युद्धे; S राजन् (T2 राजा) (for युद्धं). — ^{b}) S त्वम् (for यत्र). Many MSS. अजैषीद्. — ^{c}) D6 S वा (for च). — ^{d}) Ś1 ह्येषां (for येषां).

10 S transp. 9 and 10, transposing at the same time 10^{ab} and 10^{cd}, so that the S sequence becomes: 10^{cd}, 10^{ab}, 9. — ^{ab}) D1–8 कश्चिद् (for कस्मिन्). D8 युधिष्ठिरोधिकस्तस्मिन् (for ^{a}). S युधिष्ठिरश्च भीमश्च कस्मिन्युद्धे त्वया जितौ. — D10 om. (hapl.) 10^{bc}. — ^{c}) B3. 5 D5 इंद्रप्रस्थः; B4 Dn1 D6 M °प्रस्थे; Cn as in text. B4 तदा; D1–8 कदा (for त्वया). D1–8 कच्चित् (for कस्मिन्). — ^{d}) B1 Dn2 D1–4. 7–12 विजितं; B3–5 D5. 6 M1–4 विजि(M1–4 निर्जि)तः (for निर्जितं). T1 G2. 8 पुरं (for पुरा).

11 ^{a}) Ś1 B (except B2) D5–9 कतमद् (for कतमं). S भूयश्च कतमे युद्धे. — ^{b}) B4 S यत्र (for यस्मिन्). B4 हृता (for जिता). B2. 5 D5 S transp. जिता and त्वया. — ^{d}) S क्षुद्र° (for दुष्ट°).

12 ^{a}) D5 तेषां (for एषां). T1 अपकृतः; G1 अपाक्रांतः; G2. 8 M4. 5 अपाकृतः; M1–8 अपाकृंतन् (for महत्कृत्तं). — ^{b}) Ś1 सारार्थे चंदनं; K सरथे चोदने; Cs. v as in text. — ^{c}) Dn1 कारयिता; D1. 8. 4. 8 कारयतः; D5 कारयितुं; D7 Cc कारयथाः. B1 Dn2 D11. 12 Cn सूत; B4 शूद्रः; Dn1 D8. 4. 8 Cv शूरः; D5 धीरः; D7 वीर (for शूर). B2 D2. 6. 9. 10 Cap. vp कर्मकार इवाधीरः (D2 °शूरः); D8 m कर्मकार यथा वीर; S क्षुद्रकर्म समास्था(G1 °ज्ञा)य. — Ca cites the entire stanza (v. l. कारयथाः).

13 ^{b}) K B2 D4 समम्; Cc. s. v शमम् (as in text). Ś1 K आलक्षयाम्यहं; Cv नालक्षयामहे; Cc. r आलक्षयामहे (as in text). Cn. s cites लक्षयामहे. S अमर्षं लक्षयामहे. — ^{c}) Ś1 B1 Dn1 D1–8. 11. 12 T2 अपि; B8 D4. 8. 10 चापि (for चैव). B2 D5 भूतानां (for सत्त्वानां). — ^{d}) B (except B2) Dn2 D8. 11. 12 T1 Cn. r. s °पिपीलिकैः; D1–4. 6 °पिपीलिका (D4. 6 °काः).

14 ^{a}) B1. 8 S तु (M8 च); Dn1 D8 सं; Dn2 D11. 12 तत् (for तं). — ^{b}) D10 कः (for न). T पार्थिवो (for पाण्डवो). — ^{c}) B Dn1 D5. 6 क्षयाय (for दुःखाय). — ^{d}) Cv आविर्भूतः (for प्रादुर्भूतः). — After 14, D5 reads 17.

15 D5 reads 15–16 in marg. — ^{a}) B8 कर्णं (for पुनः). — ^{b}) Dn2 D8. 6. 11. 12 इहार्हसि (for इहेच्छसि). S ह्या(T1 G1. 8 om. हि)चार्य क्षेप्तुमिच्छसि (G1 क्षन्तुमर्हसि). — ^{d}) = 4. 44. 17^{d}. S निःशेषं (G1 न शोकं) कर्तुमर्ह(M4 °मिच्छ)ति.

16 D5 reads 16 in marg. (cf. v. l. 15). — ^{a}) Dn2 D11. 12 S Cn नैव (G1 न च); D5 नैनं; Cs नैष (as in text). D5. 6 S (except T2) देवा (for देवान्). K2 B (except B4) D2. 5. 6 S गंधर्वा (for गन्धर्वान्). D8 न देवा न च गंधर्वा. — ^{b}) D8 S °सुरा (for °सुरान्). Dn2 D11. 12 पन्नगान्; D8 S राक्षसाः (for राक्षसान्). D5. 7

यं यमेषोऽभिसंक्रुद्धः संग्रामेऽभिपतिष्यति ।
वृक्षं गरुडवेगेन विनिहत्य तमेष्यति ॥ १७
त्वत्तो विशिष्टं वीर्येण धनुष्यमरराट्समम् ।
वासुदेवसमं युद्धे तं पार्थं को न पूजयेत् ॥ १८
दैवं दैवेन युध्येत मानुषेण च मानुषम् ।
अस्त्रेणास्त्रं समाहन्यात्कोऽर्जुनेन समः पुमान् ॥ १९
पुत्रादनन्तरः शिष्य इति धर्मविदो विदुः ।
एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ २०
यथा त्वमकरोर्द्यूतमिन्द्रप्रस्थं यथाहरः ।
यथानैषीः सभां कृष्णां तथा युध्यस्व पाण्डवम् ॥ २१
अयं ते मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्मस्य कोविदः ।
दुर्द्यूतदेवी गान्धारः शकुनिर्युध्यतामिह ॥ २२
नाक्षान्क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च ।
ज्वलतो निशितान्बाणांस्तीक्ष्णान्क्षिपति गाण्डिवम् ॥
न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गार्ध्रपत्राः सुतेजनाः ।
अन्तरेष्ववतिष्ठन्ति गिरीणामपि दारणाः ॥ २४
अन्तकः शमनो मृत्युस्तथाग्निर्वडवामुखः ।
कुर्युरेते क्वचिच्छेषं न तु क्रुद्धो धनंजयः ॥ २५
युध्यतां काममाचार्यो नाहं योत्स्ये धनंजयम् ।
मत्स्यो ह्यस्माभिरायोध्यो यद्यागच्छेद्गवां पदम् ॥ २६ C. 4. 1582 B. 4. 50. 28 K. 4. 50. 41

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

नासुरोरगराक्षसाः. — D8 om. 16^{c}–17^{b}. — c) D5 S युध्येरन् (M1 °युः); Cs युध्येत (as in text). — d) D5 तं पार्थं को न पूजयेत्; S कुंती(T1 G2 पांडु)पुत्रेण धीमता.

17 D5 reads 17 after 14; D8 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — a) D7.9 S एको (for एषो). B Dn1 अति-; Dn2 D7.9.11.12 हि; S (except M1.2) अपि (for अभि-). — b) B D (except D5.7.9; D8 om.) G3 Ca.c नि-; T2 G2 हि (for ऽभि-). — Dn1 M8 om. 17^{cd}. — c) D7.9 तं तं (for वृक्षं). B1.5 गरुत्मान्वेगेन; B2.3 Dn2 D1–6.8.10–12 S गरुडवेगो (D2 °गे) वा (G1 वा गरुडो वापि); D7 निहत्य वेगेन. Ca cites गरुडो वा (cf. Cc). — d) D1–3.8 समे° (for तमे°). Dn2 D11.12 निहत्य तमिहेष्यति; D7.9 वृक्षं तार्क्ष्य इवेष्यति; T G2 विनिहत्यांतमेष्यति; G1 न निहत्य तमेष्यति.

18 a) S त्वया (for त्वत्तो). K D4 M1 विशिष्टो. M8 संग्रामे (for वीर्येण). — b) B2 D2 M1.2.4 (*inf. lin.* as in text) स्वयं (for -समम्). — c) Dn2 D11(m as in text).12 वीर्ये (for युद्धे). — d) Ś1 K नु जीवयेत् (for न पूज°).

19 a) Ś1 K1 B2.4 Dn2 D8 G2.3 देवं देवेन; B5 दैवेन देवं; D2.4.6.7 दैवेन दैवं (by transp.); D9 देवेन दैवं; T देवं दैवेन; G1 M1.2 दैवं देवेन. Cn cites देवेन. D8 युद्धेन; G1 युध्येरन् (for युध्येत). — b) K2 B5 D1–3.9 तु; D4 एव (for च). Ś1 K1 B1–3 D5 मानुषं (K1 मनुष्यं) मानुषेण च (K1 तु); G1 मनुष्यो मानुषेण वा. — c) Ś1 K महद्धन्यात् (for समाह°). B4 Dn1 अस्त्रं ह्यस्त्रेण यो (B4 समा-) हन्यात्; Dn2 D11.12 S अस्त्रेण चास्त्रमा(T1 G M2–4 °स्त्रं को; T2 M1.5 °स्त्रं यो)हन्यात्. — d) G1.3 om. कः. S (except G3 M5) अधिकः (for समः). — After 19, D7 (marg. *sec. m.*) ins.:

845* एवमाभाष्य राधेयं दुर्योधनमथाब्रवीत् ।

20 a) Ś1 B3–5 Dn1 अनंतरं; Dn2 D1.3.5.11.12 अनवरः; S अनवमः; Cc.r as in text.

21 c) S (by transp.) सभां कृष्णां यथानैषीः (G1 यथा कृष्णा सभां नीता). — d) D1.2 भारत (for पाण्डवम्). G2 (*inf. lin.*) यद् द्यूतस्थानमद्य हि.

22 c) K गांधारे; D4.7–9 M8 गांधारिः. — d) D1–3 इति (for इह).

23 a) Ś1 S (except M8) गांडीवी; K गांडीवो (for गाण्डीवं). — b) G1 न द्यूतस्थानमद्य वै (cf. v. l. 21^{d}). — c) B4 ज्वलंताग्निशिखाकारान्; T G ज्वलता(T1 °लिता; G1 °लद)ग्निशिखान्बाणान्; M ज्वलिताग्निशितान्बाणान्. — d) Ś1 B1.5 Dn2 D1.11.12 तांस्तान्; B4 नाराचान् (for तीक्ष्णान्). Ś1 M5 गांडिवी; K गांडिवः; Dn2 D11.12 शत्रुषु; T G M1.2 पांडवः (for गाण्डिवम्). — Ca cites the entire stanza as in text.

24 b) Ś1 K2 गार्ध्रपक्षाः; K1 गार्द्धपक्षाः; D1–3.7.8.10 गार्ध्रपत्राः; T G2 गृध्रपक्षाः; G1 गृध्रवक्त्राः; G3 M गृध्रपत्राः. D1–4.7–10 सुतेजसः; S शिलाशिताः (G1.3 शिलीमुखाः). Dn2 D11.12 शरा ह्याशीविषोपमाः. — c) Dn D11.12 नांतरेषु; Cc अन्तरेषु (as in text). B1–3.5 Dn D5 D11.12 T G2 M2–4 अव(Dn2 इव)तिष्ठंते; B4 D4 G3 अपि तिष्ठंते (B4 °ति); D1–3 G1 एव (D8 चैव) तिष्ठंति (G1 °ते); M1.5 अवतिष्ठंतो.

४६

C. 4. 1583
B. 4. 51. 1
K. 4. 51. 2

भीष्म उवाच ।

साधु पश्यति वै द्रोणः कृपः साध्वनुपश्यति ।
कर्णस्तु क्षत्रधर्मेण यथावद्योद्धुमिच्छति ॥ १
आचार्यो नाभिषक्तव्यः पुरुषेण विजानता ।
देशकालौ तु संप्रेक्ष्य योद्धव्यमिति मे मतिः ॥ २
यस्य सूर्यसमाः पञ्च सपत्नाः स्युः प्रहारिणः ।
कथमभ्युदये तेषां न प्रमुह्येत पण्डितः ॥ ३
स्वार्थे सर्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः ।
तस्माद्राजन्ब्रवीम्येष वाक्यं ते यदि रोचते ॥ ४
कर्णो यदभ्यवोचन्नस्तेजःसंजननाय तत् ।
आचार्यपुत्रः क्षमतां महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ५
नायं कालो विरोधस्य कौन्तेये समुपस्थिते ।
क्षन्तव्यं भवता सर्वमाचार्येण कृपेण च ॥ ६
भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथादित्ये प्रभा तथा ।

---

25 a) B5 D5.6 पवनो; Dn1 प्रति यो; D7–9 स्वसनो; Cs शमनो (as in text). — b) B4 पावको; D4.7–9 अथाग्निः; D5 पातालं (m अथ वा); G1.3 यथाग्निः (for तथाग्निः). — After 25^{ab}, B4 ins.:

846* क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः ।

— d) G1.3 कुर्याद् (for क्रुद्धो). — After 25, Dn2 D11.12 ins.:

847* यथा सभायां द्यूतं त्वं मातुलेन सहाकरोः ।
तथा युध्यस्व संग्रामे सौबलेन सुरक्षितः ।

26 b) D1.2 न हि (for नाहं). — c) S मात्स्यस्त्व- (T2 मात्स्य अ; G3 मत्स्यस्त्व)स्त्वभिर्. — After 26, D7 ins. a passage given in App. I (No. 42).

Colophon. D7 reads it in marg. — *Sub-parvan:* Ś1 K गोग्रह; B2.4 Dn D1–4.6.8.10–12 उत्तरगोग्रह; M1.2.5 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B1 D5m T1 G2 M2.3 अश्वत्थामवाक्यं (M2.5 °मवचनं); B3.4 D3.4.7–10 अश्वत्थामा- (D8 °म्नो)वाक्यं; B2 Dn1 D6 द्रौणिवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 M3.4 48; D3 46; D5.10 44; D6 47; D7 43; T G M1.5 49; M2 58. — *S'loka no.:* G3 36.

46

1 Before the ref., T G ins.:

848* वैशंपायनः ।
ततः शांतनवस्तत्र धर्मार्थकुशलं हितम् ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ।

— a) B2.3 D (except D4.6.7.9) द्रौणिः (for द्रोणः). — b) K1 D10 साधु च; D6 च साधु; D8 साधु प्र° (for साध्वनु°). G1 साधु पश्यति वै कृपः. — After 1^{ab}, T G ins.:

849* आचार्यपुत्रः सहजं निश्चितं साधु भाषते ।

— c) D6 M5 क्षात्र° (for क्षत्र°). — d) Dn1 केवलं (for यथावद्). D1–3.8 S अर्हति (for इच्छति).

2 a) Ś1 K2 B1 Dn2 D10–12 नाभिवक्तव्यः; B2–5 D5.6 Ca.c नाभियोक्तव्यः; Dn1 D4.5m.7.8 S नाव(Dn1 °भि)मंतव्यः. Cr cites योक्तव्यः; Crp (Dev.) वक्तव्यः; Cap क्षेप्तव्यः. — b) B4 कदाचन; T G2 विपश्चिता (for विजानता). — c) Ś1 K2 B2.4 D1–3 G3 च (for तु).

3 c) K D1.2.3 °दयस्; G1.3 °दयं (for °दये). — d) Dn2 D11.12 पूरुषः (for पण्डितः).

4 D1 om. 4^{a}–5^{b}. — a) B2.4 D3.7.10 प्र° (for वि°). S स्वार्थे हि (T G2 M5 -पि) सर्वे मुह्यंति. — b) M5 ये च (for येऽपि). — After 4^{ab}, S (M om. lines 4–5) ins. the following (all omitting 4^{cd} altogether):

850* तस्मात्त्वं न जानाति यत्तु कार्यं नराधिपः ।
धार्तराष्ट्रो हि दुर्बुद्धिः पश्यन्नपि धनंजयम् ।
नैव पश्यति नाघ्राति मन्दः क्रोधवशं गतः ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा तु राजानं पुनर्द्रौणिमुवाच ह ।
प्राञ्जलिर्भरतश्रेष्ठः साम्ना बुद्धिमतां वरः ।

— c) B2 D6.7 एतत् (for एष). — d) B3 वाच्यं (for वाक्यं). B3 यदि च (for ते यदि).

5 D1 (cf. v. l. 4) M om. 5^{ab}. Before 5, T1 G2 ins. भीष्मः. — a) K2 B2.3.5 D2–4.8.9 ते; B4 त्वां; Dn2 D11.12 वै; D7 तत् (for नः). Ś1 यत्कर्णो ह्यद्य वोचन्नः; B1 कर्णो यदयमावोचत्; Dn1 Cn कर्णो हि यदवोचत्त्वां; D6 T G कर्णो यद्यदवोचद्धि (D6 °न्नः; G3 °त्तं). — b) G1 °संदहनाय. K1 यत्; K2 D4 च; D2 T G1 ते; D7.9 वै; D8 वः; G2 नः (for तत्). G3 पश्यन्नपि धनंजयं. — c) K2 B1 D1.3.8 T2 M4.5 °पुत्र.

6 d) G1.3 कृपेणाचार्यसूनुना (G1 °जेन च). — After 6, T1 G1.3 ins. a variant of 11:

यथा चन्द्रमसो लक्ष्म सर्वथा नापकृष्यते ।
एवं भवत्सु ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रं च प्रतिष्ठितम् ॥ ७
चत्वार एकतो वेदाः क्षात्रमेकत्र दृश्यते ।
नैतत्समस्तमुभयं कस्मिंश्चिदनुशुश्रुमः ॥ ८
अन्यत्र भारताचार्यात्सपुत्रादिति मे मतिः ।
ब्रह्मास्त्रं चैव वेदाश्च नैतदन्यत्र दृश्यते ॥ ९
आचार्यपुत्रः क्षमतां नायं कालः स्वभेदने ।
सर्वे संहत्य युध्यामः पाकशासनिमागतम् ॥ १०
बलस्य व्यसनानीह यान्युक्तानि मनीषिभिः ।
मुख्यो भेदो हि तेषां वै पापिष्ठो विदुषां मतः ॥ ११
अश्वत्थामोवाच ।
आचार्य एव क्षमतां शान्तिरत्र विधीयताम् ।
अभिषज्यमाने हि गुरौ तद्वृत्तं रोषकारितम् ॥ १२
वैशंपायन उवाच ।
ततो दुर्योधनो द्रोणं क्षमयामास भारत ।
सह कर्णेन भीष्मेण कृपेण च महात्मना ॥ १३
द्रोण उवाच ।
यदेव प्रथमं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् । C. 4. 1606 B. 4. 51. 18 K. 4. 51. 2

851* बलस्य व्यसनान्याहुस्तानि धीरा मनीषिणः ।
मुखे भेदं च तेषां तु पापिष्ठं विदुषां मतम् ।
[(L. 2) T1 मुख्ये (for मुखे).]

7 ^{a}) Dn2 D10–12 भवतां च; S भवतोपि (T1 M3 °तो हि). — ^{c}) K तथा (for यथा). B D (except D2. 9) T G2 लक्ष्मीः (for लक्ष्म). G1. 3 यथा च सोमे लक्ष्मीश्च. — ^{d}) Ś1 K2 D8 नावकृष्यते; D9 M2 नोप°. — Ś1 K1 om. (? hapl.) 7^{e}–9^{d}. — ^{ef}) S ब्रह्मास्त्रं ब्रह्म चैव (G1. 3 ब्रह्मास्त्रं ब्राह्मण्यं च) (for ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रं च). K2 ब्रह्मास्त्रेश; D1–3. 8 ब्रह्मास्त्रं (D1 °स्त्र-) त्वं (for °स्त्रं च).

8 Ś1 K1 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) = 1. 1. 208^{a}. S एकतश्चतुरो वेदाः. — ^{b}) K2 B2 D2. 4. 7. 8 T1 G1. 3 M2. 3 क्षत्रम् (for क्षात्रम्). — M3 om. 8^{c}–9^{d}. — ^{d}) Dn2 D4. 7. 9. 11. 12 अपि; T2 उप- (for अनु-). K2 B5 Dn D3. 4. 7. 8 T G M5 -शुश्रुमः (as in text); the rest -शुश्रुम.

9 Ś1 K1 M3 om. 9 (cf. v. l. 7, 8). — ^{a}) D7 T G2. 3 M5 भरताचार्यात्; Cs as in text. — After 9^{ab}, Dn D11. 12 ins.:

852* वेदान्ताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनम् ।
जामदग्न्यमृते राजन्को द्रोणादधिको भवेत् ।

10 ^{a}) K2 B1. 4 D8. 10 T2 M आचार्यपुत्र. — ^{b}) T G1. 3 नैष (for नायं). M2 शांतिरत्र (for नायं कालः). B2 Dn2 D11. 12 प्र-; Dn1 S वि-; D4. 9 च (for स्व-). — ^{c}) T G2 संगम्य (for संहत्य). B4 योत्स्यामः (for युध्यामः). — After 10, D11 ins. 853* and erases it.

11 Before 11, Dn2 D11. 12 ins. दुर्योधन उ°. — For a variant of 11 in T1 G1. 3, cf. 851* (under v. l. 6). — ^{c}) K1 मुख्यभेदे; K2 मुख्ये भेदे; T1 G2 मुखभंगो; G1 मुख्यभेदो; G3 मुखे भेदो (for मुख्यो भेदो). B D G1 तु (B1 हि) (for वै).

12 B4 द्रौणिः (for अश्वत्थामा). — After the ref., B Dn D3 (om. lines 1–2). 5–7. 10–12 ins.:

853* नैव न्याय्यमिदं वाच्यमस्माकं पुरुषर्षभ ।
किं तु रोषपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणाः ।
शत्रोरपि गुणा ग्राह्या दोषा वाच्या गुरोरपि ।
सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हितं वदेत् ।
दुर्योधन उवाच ।

[(L. 1) B4. 5 D5–7 नैवं; Cs नैव (as above). B1. 5 Dn1 D7. 10 इमं कालम्; B3 इदं कालम्; D6 इदं वाक्यम्; Cn इदं वाच्यम् (as above). Ca cites वाच्यं. Dn2 D11. 12 परमर्षभ (for पुरुषर्षभ). — (L. 3) B (except B5) Dn2 D5. 6. 11. 12 वाच्या (for ग्राह्या). — (L. 4) Dn2 D11. 12 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन (for prior half). Dn2 पुत्रैः शिष्ये; D8 पुत्रैः शिष्यैः (for पुत्रे शिष्ये). — D3. 10 om. दुर्योधन उ°; D11 reads it in marg. (*sec. m.*).]

— ^{a}) B Dn D6. 12 T2 G2. 3 एष (for एव). — ^{b}) B4 नीतिर् (for शान्तिर्). — ^{c}) Hypermetric! K2 अभिवाद्य°; B1 Dn2 D11. 12 अभिद्यमाने; B2. 5 Dn1 D5. 9 (cf. Cv) आक्षिप्य°; B3m Cnp. sp अभिमृष्य°; B4 प्रक्षिप्य°; D1–3. 7. 8 Cc. np. s. v अभिषह्य°; D4 अविद्य°; D6 असह्य°; Ca. vp अभिषज्यमाने (as in text). B Dn D4–7. 9. 11. 12 तु (for हि). S प्रशांते हि गुरौ मे स्यात्. — ^{d}) Dn2 D11 (marg. *sec. m.* as in text). 12 न कृतं; S निवृत्तं (G1. 3 प्रशांतं); Ca. r. v तद्वृत्तं (as in text). Cc cites वृत्तं. D1. 3 दोष°; D11. 12 Cn (cf. Cs) शेष°; S कोप°; Ca (cf. Cv) as in text.

13 ^{d}) T G कृपं चैव महाबलं; M5 कृपेण द्रौणिना सह.

14 ^{a}) Ś1 K1 B2. 3 Dn D6. 7. 9. 11. 12 यदेतत्; K2 D4 यद्येतत्; B4 D8 यदेवं; D10 T2 G1. 3 M यदैव (for यदेव). — ^{c}) Ś1 K तत्राहं च (Ś1 वै); Dn2 D11. 12 एतेनाहं; D10 G1 तदैवाहं; T G2. 3 M तदैवावां (for तेनैवाहं). Ś1 प्रसन्नस्तु; K प्रसक्तस्तु; B2 D5 प्रसन्नोस्मि; Dn2 D11. 12

C. 4. 1600 B. 4. 51. 18 K. 4. 51. 20

तेनैवाहं प्रसन्नो वै परमत्र विधीयताम् ॥ १४
यथा दुर्योधनेऽयत्ते नागः स्पृशति सैनिकान् ।
साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १५
वनवासे ह्यनिर्वृत्ते दर्शयेन्न धनंजयः ।
धनं वालभमानोऽत्र नाद्य नः क्षन्तुमर्हति ॥ १६
यथा नायं समायुज्याद्धार्तराष्ट्रान्कथंचन ।
यथा च न पराजय्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७
उक्तं दुर्योधनेनापि पुरस्ताद्वाक्यमीदृशम् ।
तदनुस्मृत्य गाङ्गेय यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १८

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

भीष्म उवाच ।
कलांशास्तात युज्यन्ते मुहूर्ताश्च दिनानि च ।
अर्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ १
ऋतवश्चापि युज्यन्ते तथा संवत्सरा अपि ।

प्रसन्नोसौ; T G3 M2 प्रसन्नौ वै; M1.5 प्रसन्नौ स्व: (for प्रसन्नो वै). — d) B1.5 Dn D11.12 नीतिर्; Co परम् (as in text).

15 D9 om. 15. — a) B2 M1.2 तथा (for यथा). Ś1 K B3 D5.6.10 S दुर्योधनो; B1.2.4.5 Dn D11.12 °धनं (for °धने). Ś1 K यत्तो; B1.2.4.5 Dn D9.11.12 पार्थो; B3 D6 पार्थ; D2 यत्नो; D3 यत्ने; D5.10 इदं; D8 याते; S राजा (for ऽयत्ते). — b) Ś1 K1 B4 D2.4 नाप(B4 °व)स्पृश(K1 D4 °शं)ति; B1.5 D6 नोपसर्पति; B2 नोपयुज्यत; B3 नोपसर्पेत; Dn D3.11.12 नायं पश्यति; D1 नापस्स्पृशति (for नागः स्पृशति). B (except B4) D6 संगरे; D4 सैनिकाः. S न गंच्छेत्कांचिदापदं. — D6 repeats 15^{ab} (v. l. नेदमागः for ऽयत्ते नागः). ❀ Cr: सैनिकान् षष्ठ्यर्थे। सैनिकानां मध्ये दुर्योधनमिदमागः अर्जुनेन सह युद्धम्॥ Cv: द्रोणादीनागः भङ्गलक्षणोऽपराधो न स्पृशति। हे सैनिकाः यथा दुर्योधनो यत्तो यत्नवानमुं दूरवर्तिनमर्जुनं न स्पृशति ॥ ❀

16 a) K1 ह्यतिवृत्ते; Dn1 D1-4 ह्यनिवृत्ते; S तु निर्वृत्ते (for ह्यनिर्वृत्ते). — b) T G दृश्यते च (T2 G2 तु); M2.5 दर्शयी(M2 °ये)त (for दर्शयेन्न). B2 D5 स्वमर्जुनः; D10 हि पांडवः (for धनंजयः). M1.3 यदि बीभत्सुरागतः. — c) Ś1 K एवं; Cr.s धनं (as in text). B1 D (except D2.4.6.10) S च (for वा). — d) T G नार्जुनः; M4 नात्र तत् (for नाद्य नः). B1 Dn2 D11.12 तत् (for नः). T1 क्षेप्तुम् (for क्षन्तुम्). B4 न ह्येवं कर्तुमर्हति.

17 M3 om. 17^{ab}. — a) Ś1 B1.2.5 Dn2 D11.12 Cn.s °युंज्यात्; B3 °युध्येत्; D6 °युज्येत्; D10 °सज्येत् (for °युज्यात्). B4 D1-5.7-9 T G1.2 M (M3 om.) यथा नायशसा युज्येत् (D4.8 युध्येत्; D5 मुह्येत् [m युज्येत्]; D7 G1 M1.2.5 युज्यात्; D9 M4 युंज्यात्; T G2 युक्तो); G3 यथा नाशाय नो युंज्यात्. — b) K B3.4 D1-3.5.7.9.10 T G2.3 M (M3 om.) धार्तराष्ट्रः; B2 D6 °राष्ट्रं; D4.8 °राष्ट्र (for °राष्ट्रान्). — c) B1 न च सेना; B2.3 य(B3 त)था न च; B4 यथान्यायं; Dn1 न च सेनां; Dn2 D11.12 न वशेन (for यथा च न). B2.4 D5-7 परो जय्यात्; D9 T G2 M पराजैषीत्; Cr.s पराजय्यात् (as in text). G1.3 यथा च नापरो(G1 °रा)जैषीत्. — d) D9 S पार्थो नस्तद्विधीयतां.

18 a) Ś1 अथ (for अपि). — b) B3 D6 पुनस्तद्; D1-3 तत्तथा; Cs पुरस्तात् (as in text). — c) Ś1 तदनुसृत्य. D1-4.6-9 S (except T1) गांगेयो. — d) D1-3.7.9 S वक्तुमर्हति.

Colophon om. in D7. — *Sub-parvan:* Ś1 गोगूहे (sic); K गोग्रह; B Dn D1-4.6.8.9.11.12 उत्तरगोग्रह; M1 गोग्रहण; M2 गोहरण. — *Adhy. name:* B4.5 M2 भीष्मवाक्यं; D4 द्रोणप्रशंसा; G2 द्रोणप्रसादं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 D6 M2.4 49; D3 47; D5.10 45; D9 42; T G M1.5 50; M3 illegible. — *S'loka no.:* D3 20; G3 23.

47

1 a) Ś1 K1 कालशस्; B D5.10 Ca.r कालतस्; D4 T2 G1 कालांशास्; G3 कलाश्च (for कलांशास्). K2 D7-9 कलाश्चात्र प्रयुज्यंते; Dn D3.6.11.12 कला काष्ठाश्च यु° (cf. Cs); D1.2 कलास्तास्तात (D1 °सु) यु°. Cv कालतश्चात्र युज्यन्ते. — b) S मुहूर्तानि (for °र्ताश्च).

2 b) B2.3.5 D5 संवत्सराणि; D6 °त्सरान्. B3 च (for अपि).

3 a) Ś1 तस्मात्; K तथा; Cr.v तेषां (as in text).

एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्तते ॥ २
तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषां च व्यतिक्रमात् ।
पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः ॥ ३
तेषामभ्यधिका मासाः पञ्च द्वादश च क्षपाः ।
त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्तते मतिः ॥ ४
सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः परिश्रुतम् ।
एवमेतद्ध्रुवं ज्ञात्वा ततो बीभत्सुरागतः ॥ ५
सर्वे चैव महात्मानः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ।
येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्धर्मेऽपराध्नुयुः ॥ ६
अलुब्धाश्चैव कौन्तेयाः कृतवन्तश्च दुष्करम् ।
न चापि केवलं राज्यमिच्छेयुस्तेऽनुपायतः ॥ ७
तदैव ते हि विक्रान्तुमीषुः कौरवनन्दनाः ।
धर्मपाशनिबद्धास्तु न चेलुः क्षत्रियव्रतात् ॥ ८
यच्चानृत इति ख्यायेद्यच्च गच्छेत्पराभवम् ।
वृणुयुर्मरणं पार्था नानृतत्वं कथंचन ॥ ९
प्राप्ते तु काले प्राप्तव्यं नोत्सृजेयुर्नरर्षभाः ।
अपि वज्रभृता गुप्तं तथावीर्या हि पाण्डवाः ॥ १०
प्रतियुध्याम समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
तस्माद्यदत्र कल्याणं लोके सद्भिरनुष्ठितम् ।
तत्संविधीयतां क्षिप्रं मा नो ह्यर्थोऽतिगात्परान् ॥ ११ C. 4. 1617 B. 4. 52. 11 K. 4. 52. 14

— [d]) Ś1 K उपजायते; B3 (m as in text). 4. 5 D5. 6 Ca. c. rp उपचीयतः; D4. 10 उपजायेतां; S अधिमासकौ; Cap. rp उपचीयते; Cr उपजायतः (as in text). D1. 3. 7–9 द्वौ जायेतेधिमासकौ (cf. Cv).

4 [a]) B1. 3. 5 Dn D4–6. 8. 11. 12 Ca. c. s. v एषाम् (for तेषाम्). B (except B5) Dn1 D4–7. 9. 10 G2 Ca. c अप्यधिका; D8 T1 अध्य°; M1 च द्य° (for अभ्य°). — [b]) B (except B4) Dn1 D5. 6 G1 M1 Ca. c. r च द्वादश (by transp.). — [d]) Ś1 K निश्चिता (for वर्तते). — Ca. c cite the entire stanza. — After 4, S ins.:

854* पूर्वेद्युरेव निर्वृत्ते ततो बीभत्सुरागतः ।;

while D7 (marg.) ins.:

855* गते वर्षद्वये चैव पञ्चपक्षे दिनद्वये ।
　　दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः ।

5 [b]) K तद्यदेभिः. Ś1 B Dn1 D1–5. 8–12 T G2 M4. 5 प्रति° (for परि°). — [c]) Ś1 यथा; K तथा; Dn D11. 12 ध्रुतं (for ध्रुवं). Ś1 K1 श्रुत्वा; S मत्वा (for ज्ञात्वा).

6 [a]) S (except M5) पंच (for चैव). — [d]) D1. 3. 5 कथं (for कस्माद्). K2 पराङ्मुखः (for ऽपराध्नुयुः). — After 6, T G2 ins.:

856* कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च कामक्रोधभयादपि ।
　　स्नेहाद्वा यदि वा मोहाद्धर्मं नात्येति धर्मजः ।

7 [d]) D6 Cc अभ्युपायतः; D10 च पापतः; D11. 12 उपायतः; T G2 ह्यधर्मतः; Cv अनुपायतः (as in text).

8 [a]) Ś1 Dn1 D8 M3 तदेव; T2 तथैव (for तदैव). B3. 4 D4. 8 M1–3 Ca विक्रांतम्; M5 °तिम्. D6 तदैव ते विनिष्क्रांताः; G1 यदैव हि बहिर्याताः; G3 यदैव ते वनं प्राप्ताः. — [c]) D7 °पाशैर्. B2–4 M3 ते (for तु). — [d]) K2 D6 M2 °व्रताः.

9 [a]) K D4. 8 T1 G2 M2. 3 यश्च; B1. 5 D5. 6. 7m तच्च; D7. 9 यथा; Cs यच्च (as in text). B (except B1) Dn1 D5. 6. 10 Cr अनृतम्; Cn. s. v अनृतः (as in text). K B2. 4 D5 ध्यायेत्; Dn2 D11. 12 Cn. s ख्यायात्; D1–3 ख्याय; T G ख्यातः (for ख्यायेत्). — [b]) Ś1 B1–3. 5 Dn1 D5. 6. 10 यः स; K G1. 3 M2. 3 यश्च; B4 तच्च; D1–3 यत्र; D7. 9 T G2 स च; D8 कुत्र (for यच्च). M परां गतिं (for पराभवम्). — [c]) T G2. 3 वृणीयुर्. — [d]) B4 D5–7 नानृतं तु; Cv नानृतत्वं (as in text).

10 [a]) B (except B4) Dn D1–3. 5. 6. 8. 10–12 प्राप्ते (B1–3. 5 Dn1 D3. 5 °प्त-) काले तु (B3. 5 D8 च) (for प्राप्ते तु काले). D7. 9 S स्वानर्थान् (for प्राप्तव्यं). D4 प्राप्तव्यं प्राप्तकाले तु. — [b]) B4 कथंचन (for नरर्षभाः). — [c]) D1–3 चक्र° (for वज्र°). D7. 9 S गुप्तान् (M1–3 गुप्ताः).

11 [a]) B1 Dn2 D11. 12 G1. 3 प्रतियुध्येम; B3. 4 °युध्यामि; D7. 9 °योत्स्यंति. D10 प्रतियुध्यामहे पार्थं. — [b]) K °शास्त्र°. Dn1 वर; D7. 9 वराः; G2 वरः. — After 11[ab], B4. 5 D6 ins.:

857* आगतं फाल्गुनं राजन्सर्वे तत्र न संशयः ।

— [c]) K यत्र हि (for यदत्र). — [e]) B4 तथा विधीयतां. B (except B5) Dn D4–12 शीघ्रं; D2 यत्नं (for क्षिप्रं). — [f]) K2 B1. 2 D11. 12 मा वो; Dn1 D1. 3 मनो (for मा नो). Ś1 K ह्यर्थातिगो; B1. 2 Dn D2. 4. 6–9. 11. 12 ह्यर्थोऽभ्य- (Dn1 D4. 6. 8 °त्य)गात्; T1 M3 ह्यर्थोऽति (T1 °रि)गात्; M1. 2 -त्यर्थोत्य (M2 -त्यर्थोति)गात्. Ca. rp (Dev.) अभिगात्; Cr अत्यगात्; Cvp अतिगात् (as in text). Ś1 B Dn1 D4–7. 9. 10 G2 Cc. r. vp परं; D8 परः. Cv मा नो ह्यर्थोऽत्यगात्परः.

12 [a]) D8 समरे (for संग्रामे). — [b]) K1 गारव; K2

C. 4. 1617 B. 4. 52. 12 K. 4. 54. 15 न हि पश्यामि संग्रामे कदाचिदपि कौरव ।
एकान्तसिद्धिं राजेन्द्र संप्राप्तश्च धनंजयः ॥ १२
संप्रवृत्ते तु संग्रामे भावाभावौ जयाजयौ ।
अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयम् ॥ १३
तस्माद्युद्धावचरिकं कर्म वा धर्मसंहितम् ।
क्रियतामाशु राजेन्द्र संप्राप्तो हि धनंजयः ॥ १४
दुर्योधन उवाच ।
नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवानां पितामह ।
युद्धावचारिकं यत्तु तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ १५
भीष्म उवाच ।
अत्र या मामकी बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते ।
क्षिप्रं बलचतुर्भागं गृह्य गच्छ पुरं प्रति ।
ततोऽपरश्चतुर्भागो गाः समादाय गच्छतु ॥ १६
वयं त्वर्धेन सैन्येन प्रतियोत्स्याम पाण्डवम् ।
मत्स्यं वा पुनरायातमथ वापि शतक्रतुम् ॥ १७
आचार्यो मध्यतस्तिष्ठत्वश्वत्थामा तु सव्यतः ।

गौरवं; B8 G1 कौरवाः (for कौरव). — ^{d}) = (var.) 14^{d}. B8 अयं; B4 M3. 5 हि (for च).

13 ^{a}) D1-8 संप्राप्तेपि (for संप्रवृत्ते). B8 अपि; D1-8 हि; T G2. 8 च (for तु). G1 सम्यक्प्रवृत्ते संग्रामे. — ^{c}) D8. 10 G8 स्पृशते. — ^{d}) Ś1 K B5 D7 M8 दिष्टम्; Ca दृष्टम् (as in text). A few MSS. न संशयः, असंशयः etc.

14 ^{a}) Cf. 15^{c}. D6 अस्माद् (for तस्माद्). K2 युद्धोवितर्क वा; B1 Dn D11. 12 Crp (Dev.) युद्धोचितं कर्म; B4. 5 D5-10 S Ca. c युद्धाव(B4. 5 °नु; D5. 7-9 G1. 8 °य; T G2 °प)चरितं; D1-4 युद्धं विचार्यैकं (for युद्धावचरिकं). ❀ Cr: अपचरितं? युद्धोचितम्। (दे) अनुचरितम्। ❀ — ^{b}) M5 कदाचिदपि कौरव. — M8 om. 14^{c}-15^{d}; M5 om. 14^{cd}. — ^{c}) Ś1 कौरव्य (for राजेन्द्र). — ^{d}) B1. 2. 5 Dn D11. 12 M2 च; D1-8 G8 अयं (for हि). — S (except M8) ins. after 14 (M5, which om. 14^{cd}, after 14^{ab}):

858* एकोऽपि समरे पार्थः पृथिवीं निर्दहेच्छरैः ।
भ्रातृभिः सहितस्तात किं पुनः कौरवाग्रणे ।
तस्मात्संधिं कुरुश्रेष्ठ कुरुष्व यदि मन्यसे ।

[(L. 1) M5 त्रैलोक्यं (for पृथिवीं). G1 M5 अपि निर्दहेत् (for निर्दहेच्छरैः). — (L. 2) T G2 पार्थः; G1. 8 M1. 4 वीरैः (for तात).]

15 M8 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) M1 न हि (for नाहं). — ^{b}) S (M8 om.) पांडवेभ्यः. — After 15^{ab}, T G ins.:

859* ग्रामं सेनां च दासीं च स्वल्पं द्रव्यमपि प्रभो ।

— ^{c}) Cf. 14^{a}. Ś1 B2-5 D5. 6 S (M8 om.) युद्धाव(B5 °नु; D5 T G M2 °य)चरितं (T1 M2 °तुं); B1 Dn D11. 12 युद्धोपचारिकं; D1. 8 युद्धाविचारिकं; D2. 4. 7-9 Cv युद्धाधिकारिकं (D4. 8 °तं). Ś1 यच्च (for यत्तु). — ^{d}) T G सर्वं (for शीघ्रं). B1 Dn D11. 12 प्र° (for सं°). Ś1 D1. 8 तत्तु शीघ्रं विधी°. — After 15, S (except M8) ins.:

860* वैशंपायनः ।
भीष्मस्योपरते वाक्ये तथा दुर्योधनस्य च ।
प्राप्तमर्थ्यं च यद्वाक्यं द्रोणश्चाह द्विजोत्तमः ।

16 S द्रोणः (for भीष्मः). — S ins. after the ref. (M8, which om. 14^{c}-15^{d}, after 14^{ab}):

861* यत्तु युद्धाय चरितं भवेद्वा धर्मसंहितम् ।
कस्त्वया सदृशो लोके भूयस्त्वं वक्तुमर्हसि ।

[(L. 1) M8 om. line 1. M1 युद्धावचरितुं धर्मं वा (for युद्धाय चरितं भवेद्वा). — (L. 2) T1 G8 M2 कर्तुम् (for वक्तुम्).]

— ^{a}) S इयं तु (for अत्र या). Ś1 मामिकी; B1-8 Dn D1. 5. 6. 9-12 S Cc मामिका; D2-4. 8 मामका. S प्रज्ञा (for बुद्धिः). — After 16^{ab}, all MSS. except M ins.:

862* सर्वथा हि मया श्रेयो वक्तव्यं कुरुनन्दन ।
[D1 G1. 8 च; D2-4 तु (for हि).]

— ^{c}) S राजा (for क्षिप्रं). K2 B2. 4. 5 Dn D11. 12 G8 बलं (for बल-). — ^{d}) S क्षिप्रमादाय गच्छतु. — G1 om. 16^{ef}.

17 ^{a}) G1 स्वयं (for वयं). B1-8 Dn D2. 11. 12 चार्धेन; B5 D7. 9 S अर्धेन (G1 मध्येन); D8 तदर्धेन (hypermetric!) (for त्वर्धेन). Ś1 K B1 Dn1 D7 G1 सैन्यस्य (for सैन्येन). — ^{b}) S प्रतियोत्स्यामहेऽर्जुनं. — After 17^{ab}, N T1 G1. 8 ins.:

863* अहं द्रोणश्च कर्णश्च अश्वत्थामा कृपस्तथा ।
प्रतियोत्स्याम बीभत्सुमागतं कृतनिश्चयम् ।

[(L. 1) T1 G8 भीष्मश्च (for द्रोणश्च). D6 द्रोणिः शारद्वतस्तथा (for the posterior half). — (L. 2) G1 °योत्स्यंति (for °योत्स्याम). T1 G1. 8 संग्रामे (for आगतं). T1 °निश्चयाः.]

T1 G1. 8 cont.: T2 G2 M ins. after 17^{ab}:

864* एवं राजा सुगुप्तः स्यान्न क्लैब्यमनुपश्यति ।
[T G2 M4. 5 ह्यनु° (for अनु°).]

— ^{c}) S मात्स्यं. Dn2 D11. 12 S पुनरायांतं. — ^{d}) N (except Ś1 K D7) आगतं वा (for अथ वापि). D4 पुरंदरं. — After 17, Dn1 ins.:

कृपः शारद्वतो धीमान्पार्श्वं रक्षतु दक्षिणम् ॥ १८
अग्रतः सूतपुत्रस्तु कर्णस्तिष्ठतु दंशितः ।
अहं सर्वस्य सैन्यस्य पश्चात्स्थास्यामि पालयन् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।
तथा व्यूढेष्वनीकेषु कौरवेयैर्महारथैः ।
उपायादर्जुनस्तूर्णं रथघोषेण नादयन् ॥ १
ददृशुस्ते ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुश्च रथस्वनम् । C. 4. 1631 B. 4. 53. 2 K. 4. 54. 2

865* अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ।;
while S ins.:

866* युध्याम सह संहत्य पाकशासनिमागतम् ।

[=(var.) 4. 46. 10^{cd}. — T G संगम्य; M4 संगत्य (for संहत्य).]

M cont.: T G ins. after 868*:

867* वैशंपायनः ।
द्रोणस्योपरते वाक्ये भीष्मः प्रोवाच बुद्धिमान् ।

N ins. after 17 (Dn1, after 865*): T G1 after 866*:

868* वैशंपायन उवाच ।
तद्वाक्यं रुरुचे तेषां भीष्मेणोक्तं महात्मना ।
तथा हि कृतवान्राजा कौरवाणामनन्तरम् ।
भीष्मः प्रस्थाप्य राजानं गोधनं तदनन्तरम् ।
सेनामुख्यान्व्यवस्थाप्य व्यूहितुं संप्रचक्रमे ।

[T G om. उवाच. — (L. 1) T G द्रोणेन (for भीष्मेण). — (L. 2) D7. 9 धनुर्धरः (for अनन्तरं). — (L. 4) D1–4. 8. 10 T G अवस्थाप्य; D7 प्रतिष्ठाप्य (for व्यव°).]

Thereafter T G ins. 867*.

18 Before 18, all MSS. except M ins. भीष्म उवाच (T1 G1. 3 वैशं°). Ś1 B1. 5 Dn D8 आचार्य मध्ये तिष्ठ त्वं; D6. 7. 9 T1 G1. 3 आचार्यो मध्यतस्तिष्ठेत्; D10 आचार्य मध्यतस्तिष्ठ. — ^{b}) B5 D4. 7. 9. 10 च (for तु). B1. 3. 5 वामतः; G3 मध्यतः. — After 18, S ins.:

869* विकर्णश्च महावीर्यो दुर्मुखश्च परंतपः ।
शकुनिः सौबलश्चैव दुःसहश्च महाबलः ।
द्रोणस्य पार्श्वमजिताः पालयन्तु महारथाः ।

19 ^{a}) D7 T G2 M4 च (for तु). — ^{b}) K1 S दंसितः; C8 दंशितः (as in text). — ^{c}) D1–3. 8 वै सर्व- (for सर्वस्य). — ^{d}) D1. 2 पार्ष्णिं (for पश्चात्). B4 तिष्ठामि (for स्थास्यामि). — After 19, S ins.:

870* सर्वे महारथाः शूरा महेष्वासा महाबलाः ।
युध्यन्तु पाण्डवश्रेष्ठमागतं यत्नतो युधि ।
वैशंपायनः ।
अभेद्यं परसैन्यानां व्यूहं व्यूह्य कुरूत्तमः ।
वज्रगर्भं व्रीहिमुखं पद्मचन्द्रार्धमण्डलम् ।
तस्य व्यूहस्य पश्चार्धे भीष्मश्चाथोद्यतायुधः । [5]
सौवर्णं तालमुच्छ्रित्य रथे तिष्ठन्नशोभत ।

[(L. 4) M1 °चक्रार्धं°; M2. 3 °चक्रांत°; M4. 5 °चंद्रार्क° (for °चन्द्रार्ध°).]

Colophon om. in D7. — *Sub-parvan:* K1 गोग्रह; B2. 4 Dn D1–3. 6. 8–12 उत्तरगोग्रह; M1. 2 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B D5 भीष्मवाक्यं; D4 दुर्योधनस्य गोधनस्य च प्रचलनः; T G2 M3 भीष्म(M3 om. it)व्यूहकरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D8 47; B4 M2–4 50; D5 46; D6. 9 49; D10 45; T G M1. 5 51. — *S'loka no.:* D1 24; G3 34.

☞ In S, this adhy. is followed by (the S version of) adhy. 51.

48

1 ^{a}) T2 G2 ततो (for तथा). — ^{b}) Dn D11. 12 कौरवेयेषु भारत; D6 कौरवाणां महा°.

2 ^{a}) S तद् (for ते). D7. 9 तु; S (except G1. 3) ते (for वै). — ^{b}) K2 B D (except D6) महा° (for रथ°). — D9 om. 2^{cd}. — ^{d}) D7. 9 गांजीवस्य. N निःस्वनं. — After 2, S ins.:

871* त्रिकोशमात्रं गत्वा तु पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
सेनामुखमभिप्रेक्ष्य पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
राजानं नात्र पश्यामि रथानीके व्यवस्थितम् ।
दक्षिणं पक्षमास्थाय कुरवो यान्त्युदङ्मुखाः ।
उत्सृज्यैतद्रथानीकं महेष्वासाभिरक्षितम् । [5]
गवाग्रमभितो याहि यावत्पश्यामि मे रिपुम् ।
गवाग्रमभितो गत्वा गाश्चाशु विनिवर्तय ।
यावदेते निवर्तन्ते कुरवो जवमास्थिताः ।
तावदेव पशून्सर्वान्निवर्तिष्ये तवाभिभो ।
इत्युक्त्वा समरे पार्थो वैराटिमपराजितः । [10]
सव्यं पक्षमनुप्राप्य जवेनाश्वानचोदयत् ।

C. 4. 1631 B. 4. 53. 2 K. 4. 54. 2 दोधूयमानस्य भृशं गाण्डीवस्य च निस्वनम् ॥ २
ततस्तत्सर्वमालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
महारथमनुप्राप्तं दृष्ट्वा गाण्डीवधन्विनम् ॥ ३
एतद्ध्वजाग्रं पार्थस्य दूरतः संप्रकाशते ।
एष घोषः सजलदो रोरवीति च वानरः ॥ ४
एष तिष्ठन्रथश्रेष्ठो रथे रथवरप्रणुत् ।
उत्कर्षति धनुःश्रेष्ठं गाण्डीवमशनिस्वनम् ॥ ५
इमौ हि बाणौ सहितौ पादयोर्मे व्यवस्थितौ ।
अपरौ चाप्यतिक्रान्तौ कर्णौ संस्पृश्य मे शरौ ॥ ६
निरुष्य हि वने वासं कृत्वा कर्मातिमानुषम् ।

ततोऽभ्यवादयत्पार्थो भीष्मं शांतनवं कृपम् ।
द्वाभ्यां द्वाभ्यां तथाचार्यं द्रोणं च निशितैः शरैः ।
[(L. 3) T1 यथानीकं; T2 G2 M5 (*sup. lin.*) यथानीके (for रथा°). — (L. 4) M1. 2 आश्रित्य (for आस्थाय). — M2 om. line 6. — (L. 7) M1–8 गाश्चैवाशु निव°. — (L. 8) M1. 2 निवर्तति. — (L. 13) M2. 8 विशिखैः (for निशितैः). T G2 द्रोणं प्रथमतः क्रमात् (for the posterior half).]
T G2 cont.:
872* द्रोणं कृपं च भीष्मं च पृषत्कैरभ्यवादयत् ।
3 ^{a}) T G2 सोपि (for ततस्). B1 Dn D11. 12 तु; B4 ते; D9 तं (for तत्). D6 ततः सर्वं समा°. — T1 ins. after 3^{ab}: G1. 8, after 4:
873* द्रोणः ।
न कश्चिद्योद्धुमिच्छेत न च गुप्तं स्वजीवितम् ।
अयं वीरश्च शूरश्च दुर्धर्षश्चैव संयुगे ।
[(L. 1) G1. 8 सु° (for स्व°). — (L. 2) G1. 8 अयं रथिवरः शूरः.]
In G1. 8, 873* is followed by line 4 of 874* (cf. v. l. 4), while the remaining three lines thereof follow stanza 3.
4 Before 4, N ins. द्रोण उ°. — After द्रोण उ°, D6 (marg.) ins. 686* (v. l. प्रमाथी for किरीटी); cf. also 4. 41. 19, and stanza 17 below. — ^{b}) D8 संप्रकाशयेत्; S प्रतिदृश्यते (T2 G1 परिदृश्यते). — ^{c}) B (except B2) D (except Dn1 D4. 10) Ca घोरः (for घोषः). B4 सनिनदो; Dn1 स रथजो; D1. 8 स्वनिलजो; D2. 4 Cap सजलजो; D5. 7. 9 जलदवत्; Ca सजलदो (as in text). S मेघः सविद्युत्स्तनितो. — ^{d}) K2 B1 Dn D4. 11. 12 रौरवीति; Cc as in text. D1–8 स (for च). — S ins. after 4 (G1. 8, after 3):
874* अवस्थाय रथं याति गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ।
अश्वानां स्तनतां शब्दो वहतां पाकशासनिम् ।
रथस्याम्बुधरस्येव श्रूयते भृशदारुणः ।
दारयन्निव तेजस्वी वसुधां वासवात्मजः ।
[G1. 8 ins. line 4 after 873*.]
On the other hand, after 4, G1. 8 ins. 873*, while D8 (marg.) ins.:
875* एष उदार आयाति रथे च रथिनां वरः ।
5 ^{a}) B4 तिष्ठत्येष (for एष तिष्ठन्). Ś1 K1 B Dn D1. 4–7. 9. 11. 12 G1 M1–8 रथश्रेष्ठे; D8 नरश्रेष्ठः; D8 T G2. 8 रथिश्रेष्ठः. — ^{b}) Ś1 रथी रथवरं प्रणुत्; K2 D8 रथे रथवरप्रभुः; B1. 8. 5 D6 रथी रथ°; B2. 4 (corrupt) रथी रथवरप्रभुत (B4 °भूत्); Dn D8. 11. 12 रथे (Dn °थी) च रथिनां वरः; D1. 2. 10 रथे पररथ(D2 °थं)प्रणुत्; D5 रश्मी रथ°; D5 m. 7. 9 रथे रथ(D7 °थि)वरोत्तमः; T1 G2 M8–5 रथे रथशतप्र°; G1 रथे रथवरः प्र°; G3 रथे रथवरं प्र°; M1. 2 युद्धे रथशतप्रणुत्. Ca cites रथवरप्रणुत्. — After 5^{ab}, S (which om. 5^{cd}) ins.:
876* एष दृष्ट्वा रथानीकमस्माकमरिमर्दनः ।
ह्रीमान्वदान्यो धृतिमान्सत्करोति च पाण्डवः ।
— ^{c}) K1 D10 तत्कर्षति; D7. 9 प्रकर्षति. — ^{d}) D8 गांजीवम्.
6 ^{ab}) B1. 8 Dn D7. 9. 11. 12 च; Cv हि (as in text). B5 D7 (m as in text) प्रहितौ (for सहि°). S इमौ बाणावनुप्राप्तौ पादयोः प्रत्युपस्थितौ. — After 6^{ab}, S ins.:
877* बन्धुराग्रौ निखातौ मे चित्रपुङ्खावजिह्मगौ ।
[G1 बंधुरग्रे; M1. 8 रथस्याग्रे.]
— ^{c}) K अपरौ चास्य विक्रांतौ; B1. 8. 5 D1. 5. 6 °रौ च ह्यति°; S इमौ चाप्यपरौ बाणौ. — ^{d}) S अभितः (M1. 8 सुस्पर्शौ) कर्णमूलयोः. — After 6, S ins.:
878* संस्पृशन्तावतिक्रान्तौ पृष्ट्वेवानामयं भृशम् ।
S cont.: B D (except D1. 2. 4. 8–10; D7 marg. *sec. m.*) ins. after 7:
879* चिरदृष्टोऽयमस्माभिः प्रज्ञावान्बान्धवप्रियः ।
अतीव ज्वलितो लक्ष्म्या पाण्डुपुत्रो धनंजयः ।
[(L. 1) S धर्मज्ञो (for प्रज्ञावान्). — (L. 2) S ज्वलते (for ज्वलितो), and °पुत्रः प्रतापवान्.]
7 ^{a}) B1. 8. 4 D5. 6. 10 निर्वर्त्य (for निरुष्य). K2 स निरुष्य; D8 तं निरुष्य (for निरुष्य हि). B4 S च (for हि). — ^{b}) S कृत्वा कर्म सु(G1 M1. 2 च)दुष्करं. — ^{d}) D5 m. 7. 9 कुशलं (for श्रोत्रे च). S पूजयन्मामरिंदमः. — After 7, D10 ins.:
880* कुशलं परिपृष्ट्वा च गतास्ते कङ्कवाससः ।;
while B D (except D1. 2. 4. 8–10; D7 marg. *sec. m.*)

इषुपाते च सेनाया हयान्संयच्छ सारथे।
यावत्समीक्षे सैन्येऽस्मिन्क्वासौ कुरुकुलाधमः॥ ४. ४८. ८.

अभिवादयते पार्थः श्रोत्रे च परिपृच्छति ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

इषुपाते च सेनाया हयान्संयच्छ सारथे ।
यावत्समीक्षे सैन्येऽस्मिन्क्वासौ कुरुकुलाधमः ॥ ८
सर्वानन्याननादृत्य दृष्ट्वा तमतिमानिनम् ।
तस्य मूर्ध्नि पतिष्यामि तत एते पराजिताः ॥ ९

एष व्यवस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तदनन्तरम् ।
भीष्मः कृपश्च कर्णश्च महेष्वासा व्यवस्थिताः ॥ १०
राजानं नात्र पश्यामि गाः समादाय गच्छति ।
दक्षिणं मार्गमास्थाय शङ्के जीवपरायणः ॥ ११
उत्सृज्यैतद्रथानीकं गच्छ यत्र सुयोधनः ।
तत्रैव योत्स्ये वैराटे नास्ति युद्धं निरामिषम् । C. 4. 1645 B. 4. 53. 14

---

ins. 879* (cf. v. l. 6). Finally, S ins. after 7:

881* अमर्षेणाभिसंपूर्णो दुःखेन प्रतिबोधितः ।
अथेमां भारतीं सेनामेको नाशयते ध्रुवम् ।
अधिकं दश उष्य वत्सराणां
स्वजनेनाविदितस्त्रयोदशं च ।
ज्वलते रथमास्थितः किरीटी
तम इव रात्रिजमभ्युदस्य सूर्यः ।

[(L. 1) M °र्षेण हि सं°. — (L. 5) M1 ज्वलति हि; M2.3 ज्वलयति (for ज्वलते).]

S cont.: K2 ins. after 7: B D (except D1.2.4.8–10; D7 marg. *sec. m.*) ins. after 879* (cf. v. l. 6):

882* रथी शरी चारुतली निषङ्गी
शङ्खी पताकी कवची किरीटी ।
खड्गी च धन्वी च विभाति पार्थः
शिखी वृतः स्रुग्भिरिवाज्यसिक्तः ।

[(L. 1) K2 चारुकुली; D8 चारुतूणी; T M चारुमाली; G चारुमहा°. — (L. 2) K2 B4 D3.7 शिखी (for शङ्खी). — (L. 3) K2 सुखड्गधारी च विभाति पार्थः; D6 खड्गी च धन्वी चरितानि पा°; S खड्गी च धन्वी च विराजते यथा (G1.3 °ते यः). — (L. 4) K2 शिखी घृतेनाग्निरिवावसिक्तः; B3–5 शिखी घृतस्रुग्भिरिवाज्यसिक्तः (B4 °भिषिक्तः; B5 °ज्यषिक्तः); D3.6 शिखी घृ(D3 घृ)तः स्रुग्भिरिवावसि(D3 स)क्तः; D7 शिखी घृताहुद्भिरिवाभिवृद्धः; S शिखीव यज्ञेषु घृतावसिक्तः (G1 घृते निषक्तः; G3 घृतेन सिक्तः).]

Thereafter S ins. a colophon (*Adhy. name:* T G2 द्रोणाभिवादनं (T2 °दिवंदनं); M2.3 अभिवाद्यशरविसर्गः. — *Adhy. no.*: T G M1 53; M2–5 52).

S cont.:

883* वैशंपायनः ।
तमदूरमुपायान्तं दृष्ट्वा पाण्डवमर्जुनम् ।
नारयः प्रेक्षितुं शेकुस्तपस्यन्तं यथा रविम् ।
स तं दृष्ट्वा रथानीकं पार्थः सारथिमब्रवीत् ।

[(L. 2) T प्रतपंतं; G1.3 तपंतं हि (for तपस्यन्तं). — (L. 3) T1 G1.3 M1.2.4 तद् (for तं).]

8 S om. अर्जुन उ°. — a) Ś1 D1.9 G इषुपातेन; K2 D10 °पातेषु; T1 M (hypermetric!) °पातमात्रे; T2 °पातेत्र. B1.2 Dn1 D4 सेनायां. — b) S स्थापयाश्वानरिंदम. — c) D7.9 द्रक्ष्यामि; D8 ससैन्यम् (for समीक्षे). D6 सैन्यस्य; D7.9 सैन्यानि; D8 ईक्षेस्मिन्; S व्यूहेस्मिन्. D4 यावत्सैन्ये समस्त्येस्मिन्. — d) S मम शत्रुं सुयोधनं. — After 8, S ins.:

884* रत्नवैडूर्यविकृतं मणिप्रवरभूषितम् ।
परिजानाम्यहं तस्य ध्वजं दूरात्समुच्छ्रितम् ।
यद्येनमिह पश्यामि दुर्बुद्धिमतिमानिनम् ।
यमाय प्रेषयिष्यामि सहायोऽस्य यदीश्वरः ।

9 M2 om. 9^{ab}. — a) B2.5 सैन्यान्; Dn D5.11.12 एतान् (for अन्यान्). D7.9 सर्वसैन्याननाद°. — b) B4 D2 अभिमा° (for अतिमा°). — For 9^{c}–12^{f}, S (which om. 13–14) subst. 885* (cf. v. l. 12).

10 For S cf. v. l. 12. D8 om. 10. — a) Ś1 व्यवसितो; D1.2.3 चावस्थितो. — d) B1.2 Dn D11.12 समागताः (for व्यव°).

11 For S cf. v. l. 12. — c) Dn2 D11.12 पार्श्वम्; D6 पथम् (for मार्गम्). B5 आश्रित्य (for आस्था°). — d) D4 जीवितलिप्सया.

12 a) Ś1 K B (except B4) Dn D1–3.7–9.11.12 उत्सृजैतद्; D10 तस्य ह्येतद्. — d) Ś1 अनामिषं; D8 निरामयं; Ca.c.r.v as in text. — e) B4 हत्वा (for जित्वा). B1–3 D5.6 तं निहत्य निवर्तिष्ये; Dn2 D11.12 तं च जित्वा निव°; D1–4.7.8.10 तं हि जित्वा (D2 हि गत्वा; D7 विजित्वा) निवर्तिष्ये (D2 °र्तेथाः); D5m तं विजित्य निव°. — f) D1.3 वै पुरं; D6 सर्वशः. — For 9^{c}–12^{f}, S (which om. 13–14) subst.:

885*
(9^{c}) सिंहः क्षुद्रमृगस्येव पतिष्ये तस्य मूर्धनि ।
हनिष्यामि तमेवाशु शरैर्गाण्डीवनिःसृतैः ।
(9^{d}) तस्मिन्हते भविष्यन्ति सर्वे एव पराजिताः ।
शरैः समर्पयिष्यामि धार्तराष्ट्रं ससौबलम् ।
असभ्यानां च वक्तारं कुरूणां किल किल्बिषम् ।
(11^{c}, 12^{d}) राजानं नेह पश्यामि निरामिषमिदं बलम् ।

C. 4. 1646 B. 4. 53. 14 K. 4. 55. 44 तं जित्वा विनिवर्तिष्ये गाः समादाय वै पुनः ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स वैराटिर्हयान्संयम्य यत्नतः ।
नियम्य च ततो रश्मीन्यत्र ते कुरुपुंगवाः ।
अचोदयत्ततो वाहान्यतो दुर्योधनस्ततः ॥ १३
उत्सृज्य रथवंशं तु प्रयाते श्वेतवाहने ।
अभिप्रायं विदित्वास्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ॥ १४
नैषोऽन्तरेण राजानं बीभत्सुः स्थातुमिच्छति ।
तस्य पार्ष्णिं ग्रहीष्यामो जवेनाभिप्रयास्यतः ॥ १५
न ह्येनमभिसंक्रुद्धमेको युध्येत संयुगे ।
अन्यो देवात्सहस्राक्षात्कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ॥ १६
किं नो गावः करिष्यन्ति धनं वा विपुलं तथा ।
दुर्योधनः पार्थजले पुरा नौरिव मज्जति ॥ १७
तथैव गत्वा बीभत्सुर्नाम विश्राव्य चात्मनः ।

अभिद्रवे ह राजानं व्यक्तमित्यत्र निर्भयः ।
(10^{ab}) आस्थितो मध्यमाचार्यो ह्यश्वत्थामा त्वनन्तरम् ।
(10^{cd}) कृपकर्णौ पुरस्तात्तु महेष्वासौ व्यवस्थितौ ।
भूरिश्रवाः सोमदत्तो बाह्लीकश्च जयद्रथः ।
(11^{c}) दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता युद्धविशारदाः ।
साल्वराजो द्युमत्सेनो वृषसेनश्च सौबलः ।
दशार्णश्चैव कालिङ्गो वामं पक्षं समाश्रिताः ।
पृष्ठतः कुरुमुख्यस्तु भीष्मस्तिष्ठति दंसितः ।
अर्धसैन्येन बलवान्सर्वेषां नः पितामहः ।
(11^{ab}) दुर्योधनं न पश्यामि क्व नु राजा स गच्छति ।
(12^{ab}) उत्सृजैतद्रथानीकं याहि यत्र सुयोधनः ।
(12^{ef}) तं हत्वा विनिवर्तिष्ये गाः स आदाय गच्छति ।
गवाग्रमभितो याहि यत्र राजा भविष्यति ।

[(L. 5) T_1 $G_{1.3}$ M_1 असह्यानां; M_4 असत्यानां. G_1 पराणां (for कुरूणां). T_2 G_2 $M_{3.5}$ कुल-; $G_{1.3}$ कुरु (for किल). — (L. 8) T $M_{3.4}$ °यौप्यश्च°; $M_{1.2}$ °र्यं अश्व°. T_1 $M_{4.5}$ अपि; G हि (for तु). $G_{1.3}$ M_{1-3} अनंतरः. — (L. 11) Om. in M_2. $M_{1.3}$ आस्थाय (for आश्रित्य). G_1 युद्धपिपासितां; G_3 युद्धेषु पंडिताः; $M_{3.5}$ युद्धनिवासिनः. M_3 om. line 12. — (L. 15) $G_{1.3}$ सार्धं; M_{1-3} सोर्ध- (for अर्ध-). — $G_{1.3}$ om. lines 17–19. — (L. 18) T G_2 M_5 संनि° (for विनि°). — (L. 19) M_1 स तिष्ठति; M_2 सुयोधनः (for भवि°).]

— S cont.:

886* इत्युक्त्वा समरे पार्थो वैराटिमपराजितः ।
संस्पृशानो धनुर्दिव्यं त्वरमाणोऽगमत्तदा ।
ततो भीष्मोऽब्रवीद्वाक्यं कुरुमध्ये परंतपः ।
चिरदृष्टोऽयमस्माभिर्धर्मज्ञो बान्धवप्रियः ।
अतीव ज्वलते लक्ष्म्या पाकशासनिरच्युतः ।
एष दुर्योधनं पार्थो मार्गते विकृतिं स्मरन् ।
सेनामत्यर्थमालोक्य त्वरते ग्रहणे कृतम् ।
मृगं सिंह इवादातुमीक्षते पाकशासनिः ।

[For lines 4–5 cf. 879*. — (L. 7) T_2 $M_{1.3}$ तु तं; M_5 भृशं (for कृतं). — (L. 8) T_2 $G_{1.3}$ इच्छते (for ईक्षते).]

— After 12, B_4 ins.:

887* पश्चादेते प्रदातव्या इति मे वर्तते मतिः ।

13 S om. 13–14. — ^{b}) B_4 $D_{1-4.7.8.10}$ वाहान् (for हयान्). $D_{1-4.8.10}$ सत्वरः (for यत्नतः). — ^{d}) $B_{1.3.4}$ D_6 कुरवो गताः (for कुरु°). — ^{e}) B_4 अदेशयत्; Dn_1 $D_{1-3.7-9}$ अनो°; D_5 प्राचो°. — ^{f}) B_5 Dn $D_{1-3.11.12}$ यत्र (for यतो). B_5 D_{10} गतः; $D_{1.3.4}$ तदा (for ततः). B_{1-3} $D_{5.6}$ यत्र ($D_{5.6}$ °तो) राजा सुयोधनः.

14 S om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{c}) B_2 Dn_2 $D_{5.11.12}$ तु; Dn_1 अथ; D_6 तं (for अस्य). — ^{d}) Ś1 K B_1 Dn $D_{4.9.11.12}$ कृपो (for द्रोणो).

15 ^{a}) $D_{1-3.8.10}$ एव; Ca एषो (as in text). — ^{b}) B_4 $D_{1-4.6.7}$ (m as in text). $_{8.10}$ S Ca अर्हति (for इच्छति). — ^{c}) Most MSS. spell गृहीष्यामो. — ^{d}) B_4 रथेन (for जवेन). Dn_2 $D_{11.12}$ °नाति प्र°; D_8 °नास्य प्र°; S °नाभिप्रधावतः.

16 ^{a}) Ś1 B Dn $D_{3.6.9.11.12}$ अतिसंक्रुद्धं; D_{10} अभिसंबुद्धं; T_2 G_2 M_5 अपि सं°; M_3 इह सं°. — ^{c}) S महादेवात् (for सहस्रा°). — After 16, Ś1 K $B_{1.3}$ (marg.). $_5$ Dn D_7 (marg. *sec. m.*). $_{11.12}$ ins.:

888* आचार्यप्रवराद्वापि भारद्वाजान्महारथात् ।

[$B_{1.5}$ Dn $D_{11.12}$ आचार्याच्च सपुत्राद्वा. B_3 °द्वाजाच्च गौतमात्.]

17 ^{b}) S द्रव्यं (for धनं). D_7 before corr. महत्, and after corr. (marg.) तथा (as in text). — ^{c}) S °गतः (for °जले). — ^{d}) D_2 यथा; Ca.c.r पुरा (as in text). B_2 D_5 (m as in text) सीदति; Cv मज्जति (as in text). S पुरा प्राणान्वि(G_3 °न्प्र)मुंचति. — After 17, D_{10} ins. 686* (cf. also v. l. 4. 41. 19); while S ins.:

889* इत्युक्त्वा समरे भीष्मः सेनया सह कौरवः ।
अन्वधावत्तदा पार्थं धार्तराष्ट्रस्य रक्षणे ।

शलभैरिव तां सेनां शरैः शीघ्रमवाकिरत् ॥ १८
कीर्यमाणाः शरौघैस्तु योधास्ते पार्थचोदितैः ।
नापश्यन्नावृतां भूमिमन्तरिक्षं च पत्रिभिः ॥ १९
तेषां नात्मनिनो युद्धे नापयानेऽभवन्मतिः ।
शीघ्रत्वमेव पार्थस्य पूजयन्ति स्म चेतसा ॥ २०
ततः शङ्खं प्रदध्मौ स द्विषतां लोमहर्षणम् ।
विस्फार्य च धनुःश्रेष्ठं ध्वजे भूतान्यचोदयत् ॥ २१
तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
अमानुषाणां तेषां च भूतानां ध्वजवासिनाम् ॥ २२
ऊर्ध्वं पुच्छान्विधुन्वाना रेभमाणाः समन्ततः ।
गावः प्रतिन्यवर्तन्त दिशमास्थाय दक्षिणाम् ॥ २३ C. 4. 1659 B. 4. 53. 25 K. 4. 55. 30

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

वैशंपायनः ।
त्रिकोशमात्रं गत्वा तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
इषुपातेन सेनायाः स्थापयाश्वानरिंदम ।
एतदग्रं गवां दृष्टं मन्दं वाहय सारथे ।
याह्युत्तरेण सेनाया गाश्चैव प्रविभज्य च ।
परिक्षिप्य गवां यूथमत्र योत्स्ये सुयोधनम् ।
गच्छन्ति सत्वरं गावः सगोपाः परिमोचय ।
तत्र गत्वा पशून्वीर सगोपान्परिमोचय ।
अन्तरेण च सेनायाः प्राङ्मुखो गच्छ चोत्तर ।
इमे त्वतिरथाः सर्वे मम वीर्यपराक्रमम् ।
पश्यन्तु कुरवो युद्धे महेन्द्रस्येव दानवाः ।

[(L. 3) T_2 G_2 M_{1-8} विक्रोशमात्रं (T_2 क्रोशमात्रं तु; G_2 क्रोधमात्रं तु) यात्वा तु. — (L. 4) Cf. 8^{ab}. T_2 इषुपातेत्र से°; G_2 M (hypermetric!) इषुपातमात्रे से°. — (L. 6) $M_{1.8}$ अंतरेण (for उत्त°). T_2 G_2 गाश्चेह प्र°; M_{1-8} गवां चाग्रं वि°; $M_{4.5}$ गवां च प्र°. — T_2 transp. lines 7 and 8. — (L. 9) T_1 $G_{1.8}$ repeat line 7 in the place of line 9. M_1 निवर्तयाशु गावस्त्वं; M_2 रथेनानेन वैराटिः; M_8 पूर्वं गत्वा तु ता गावः (for the prior half). $M_{1.8}$ स्व- (for स-). $M_{1.2}$ °चोदय (for °मोचय).]

18 ^{a}) S ततः स रथिनां श्रेष्ठो. — After 18^{ab}, S ins.:

890* निशिताग्राञ्छरांस्तीक्ष्णान्मुमोचान्तकसंनिभान् ।

— ^{c}) S चाकाशं (for तां सेनां). — ^{d}) $D_{2.7.8.10}$ इवा-किरत् (for अवा°). S धाराभिरिव (G_2 $M_{4.5}$ °रभि) पर्वतं. — After 18, S ins.:

891* निरावकाशमभवच्छरैः क्षिप्तैः किरीटिना ।
[$M_{1.8.4}$ तीक्ष्णैः (for क्षिप्तैः).]

$G_{1.8}$ cont.: T G_2 M ins. after 19^{ab}:

892* सा चापि बहुला सेना पार्थबाणाभिपीडिता ।

19 ^{a}) B_4 शरैस्तैस् (for शरौघैस्). $D_{1.8.10}$ च; D_8 ते (for तु). S विकीर्यमाणास्तु शरैः. — ^{b}) S transp. योधाः and ते. S धार्तराष्ट्रिकाः (for पार्थचोदितैः). B_4 योधाः पार्थप्रदेशितैः. — After 19^{ab}, T G_2 M ins. 892*. — ^{c}) B_4 अपश्यन्; S (except G_8) Crp नापश्यद्; Cr अपश्यत् (for नापश्यन्). $D_{1-4.7.8.10}$ संवृतां; S विवृतां (G_1 विविधां); Cc नावृतां (as in text). — ^{d}) $Ś_1$ $B_{1.8}$ Dn $D_{1-8.5.6.11.12}$ T_2 G_2 M_{1-8} नांतरिक्षं; D_4 चांतरिक्षं (for अन्तरिक्षं). Dn_1 $D_{11.12}$ पतत्रिभिः; $D_{1-4.5m.7-10}$ दिशस्तथा; S दिशो(G_1 अथा)पि वा (for च पत्रिभिः). — After 19, S ins.:

893* गाश्चैव हि न पश्यन्ति पार्थमुक्तैरजिह्मगैः ।
अर्जुनस्तु तदा हृष्टो दर्शयन्वीर्यमात्मनः ।
पीडयामास सैन्यानि गाण्डीवप्रसृतैः शरैः ।
[(L. 3) M_{1-8} पीड्यमानानि (for पीडयामास).]

20 ^{a}) B_{1-4} Dn $D_{5.6.9.11.12}$ आपततां; B_5 $D_{1-4.8.10}$ तु मानिनां; D_7 आत्मनिनां (for नात्मनिनो). S तेषां नैवाप-(M_4 °भि)याने च (G_1 वा). — ^{b}) S (except M_4) नाभि° (for नाप°). Ca cites अपयाने. — ^{c}) S शीघ्रताम् (for शीघ्रत्वम्). — ^{d}) B (except B_1) D_5 ते तदा; S विस्मिताः (for चेतसा). — After 20, S ins.:

894* चन्द्रावदातं सामुद्रं कुरुसैन्यभयंकरम् ।
[M °सैन्यं (for °सैन्य-).]

21 ^{a}) S उपाध्मासीत् (for प्रदध्मौ स). — ^{b}) Dn_2 $D_{11.12}$ S रोम° (for लोम°). — ^{cd}) Dn_2 $D_{11.12}$ ध्वज- (for ध्वजे). B_4 अदेशयत्; some MSS. अनोद° (for अचोद°). S ज्याघोषतलघोषं च कृत्वा भूतान्यमोहयत्.

22 ^{a}) B_2 Dn $D_{8.11}$ ततः (for तस्य). M_4 घोषेण (for शब्देन). — D_8 om. 22^{bc}. — ^{b}) Dn_2 $D_{11.12}$ S धनुषो निस्वनेन च. — N ins. after 22^{ab} (D_8, which om. 22^{bc} but reads 22^{cd} after 22^{d}, ins. after 22):

895* गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ।
[B_{2-4} $D_{1.2}$ शब्देन (for घोषेण).]

— ^{cd}) D_1 मानुषाणां च (for अमानुषाणां). S शब्देन मानुषाणां च (for °). $B_{2.5}$ शब्देन भूतानां; Dn $D_{1.2.11.12}$ भूतानां तेषां च; D_6 सर्वेषां भूतानां (for तेषां च भू°). D_8 repeats 22^{cd} (with v. l. as in D_1) after 22^{d} and

४९

C. 4. 1660
B. 4. 54. 1
C. 4. 55. 45

वैशंपायन उवाच ।
स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य
गास्ता विजित्याथ धनुर्धराग्र्यः ।
दुर्योधनायाभिमुखं प्रयातो
भूयोऽर्जुनः प्रियमाजौ चिकीर्षन् ॥ १
गोषु प्रयातासु जवेन मत्स्या-
न्किरीटिनं कृतकार्यं च मत्वा ।
दुर्योधनायाभिमुखं प्रयान्तं

---

thereafter ins. 895*. — After 22, Ś1 ins.:

896* शब्देन महता राजन्संत्रस्तं गोधनं महत् ।;

while S ins.:

897* वियद्गतानां देवानां मानुषाणां रवेण च ।

23 ᵃ) B2 D8 G1. 8 पुच्छं (for पुच्छान्). S विधून्वाना. D7 ऊर्ध्वं पुच्छानि धुन्वाना. — ᵇ) Ś1 रेफमाणाः; K मेहमानाः; B8 वेष्टयमाना; B4 बाहसाहमानाः (sic); Dn1 D5 वेष्टमानाः; D6 धावमानाः; S हेष(T1 G2 हर्ष-; T2 हेष)माणाः; Cr रेटमानाः; Cn. s. v. rp (Arj., Dev.) रेभ° (as in text). ❀ Ca : रेभमाणाः शब्दं कुर्वाणाः। पाठान्तरमवद्यम्। ❀ D8 मुहुर्मुहुः (for समन्ततः). — ᶜᵈ) D2. 8. 10 °निवर्तत; Cv as in text. D4 दक्षिणां दिशमाश्रिताः (for ᵈ). S गावः सवत्साः संत्रस्ता निवृत्ता दक्षिणां दिशं. — After 23, S ins. a passage given in App. I (No. 43).

Colophon om. in S; but cf. v. l. 4. 49. 2. — *Subparvan:* Ś1 K1 गोग्रह; B1–4 Dn D1. 8. 6–12 उत्तरगोग्रह. — *Adhy. name:* B2. 4. 5 D1. 3–5. 8–10 गोनिवर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D8 48; B4 51; D6 50; D7 45; D9 42.

49

1 S om. the ref. — ᵃ) S तां (G1 तत्) (for स). B2 तत्र; D7. 9 तस्य (for शत्रु-). G2 सहसा (for तरसा). M1 विजित्य (for प्रणुद्य). — ᵇ) S गाश्चैव (T2 G1. 8 गाश्चापि) जित्वा धनुषा वरेण (T2 G1. 8 M2 धनुषो रवेण). — S om. 1ᶜᵈ and reads 2ᶜᵈ in its place. — ᶜ) B2 Dn1 D2. 4–6. 10–12 °मुखः (for °मुखं). — ᵈ) D5 m. 7. 9 पार्थस्तदा (for भूयोऽर्जुनः). D8 Cv मनःप्रियम् (for ऽर्जुनः प्रियम्). K1 जयम् (for प्रियम्). B1 Dn D11. 12 भूयो रणं सोभिचिकीर्षमाणः; B3. 4. 5 D5. 6 मत्स्यस्य राज्ञः प्रियमा(B2 राज्ञाश्च प्रियं)चिकीर्षुः; B8 भूयश्चिकीर्षु******; D1–4 भूयो मनःप्रीतिमसौ विकर्षन्; D7 m. 10 भूयो रणेसौ अय(D10 °णे सौष्ठव)माचिकीर्षन्. Cv cites आजौ.

2 ᵃ) D7. 9 नष्टप्रयातांस्तु (for गोषु प्रयातासु). M2 बलेन (for जवेन). D7. 9 योधान्; S (except M4. 5) मात्स्याः (for मत्स्यान्). — ᵇ) B2. 4 D5 कार्यकृतं; S प्रीतियुतं (for कृतकार्यं). S दृष्ट्वा (for मत्वा). — After 2ᵃᵇ, S ins.:

898* पशून्समादाय ततो निवृत्ता
गोपागणाः स्वान्प्रययुश्च राष्ट्रान् ।

[(L. 2) T G2 समस्ताः (for गणाः स्वान्).]

Thereafter S ins. a colophon (*adhy. no.:* G1. 8 M1. 5 54; M2. 4 53), and cont.:

899* वैशंपायनः ।
ततस्त्रीणि सहस्राणि रथानां च धनुष्मताम् ।
घोराणि कुरुवीराणां पर्यकीर्यन्त भारत ।
कर्णो रथसहस्रेण प्रत्यतिष्ठद्धनंजयम् ।
भीष्मः शांतनवो धीमान्सहस्रेण पुरस्कृतः ।
तथा रथसहस्रेण भ्रातृभिः परिवारितः ।
पश्चाद्दुर्योधनोऽतिष्ठद्यस्तावापी श्रिया ज्वलन् ।
अतिष्ठन्नवकाशेषु पादाताः सह वाजिभिः ।
भीमरूपाश्च मातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः ।
तानि दृष्ट्वा ह्यनीकानि विततानि महात्मनाम् ।
वैराटिमुत्तरं तं तु प्रत्यभाषत पाण्डवः ।

[(L. 1) M1–3 ततोस्त्राणि; M4. 5 ततो रथ- (for ततस्त्रीणि). M1. 2. 5 शतानां; M3 घोराणां; M4 जनानां (*sup. lin.* वाजीनां) (for रथानां). — G1 ins. after line 2: G8, after line 7:

900* वर्मिता वाजिनोऽतिष्ठन्सहारूढैः प्रहारिभिः ।

— (L. 3) M शत° (for रथ°). — (L. 7) M °काशे तु (for °काशेषु). — After line 7, G8 ins. 900*. — After line 8, T1 ins.:

901* तत्र तत्रावकाशेषु पादाताश्च सहस्रशः ।

— (L. 10) T G2 दृष्ट्वा; G8 तत्र (for तं तु).]

Then follows (the S version of) 4. 50. 4–23 (ending with a colophon), which is given in extenso at the end of the foot-notes of adhy. 50, which in its turn is followed by a passage given in App. I (No. 46). — S reads 2ᶜᵈ in the place of 1ᶜᵈ (cf. v. l. 1). — ᶜ) D5. 7. 9 दुर्योधनस्या°. Ś1 K2 B (except B4) Dn D2. 8. 8. 11. 12 प्रयातं (for प्रयान्तं). — ᵈ) S °भ्य

कुरुप्रवीराः सहसाभिपेतुः ॥ २
तेषामनीकानि बहूनि गाढं
व्यूढानि दृष्ट्वा बहुलध्वजानि ।
मत्स्यस्य पुत्रं द्विषतां निहन्ता
वैराटिमामन्त्र्य ततोऽभ्युवाच ॥ ३
एतेन तूर्णं प्रतिपादयेमा-
ञ्श्वेतान्हयान्काञ्चनरश्मियोक्त्रान् ।
जवेन सर्वेण कुरु प्रयत्न-
मासादयैतद्रथसिंहवृन्दम् ॥ ४
गजो गजेनेव मया दुरात्मा
यो योद्धुमाकाङ्क्षति सूतपुत्रः ।
तमेव मां प्रापय राजपुत्र
दुर्योधनापाश्रयजातदर्पम् ॥ ५
स तैर्हयैर्वातजवैर्बृहद्भिः
पुत्रो विराटस्य सुवर्णकक्ष्यैः ।
विध्वंसयंस्तद्रथिनामनीकं C. 4. 1665 B. 4. 54. 6 K. 4. 58. 10

(G1 M4 °भि)गच्छन् (for °भिपेतुः). D5.7.9 वैराटिरित्यर्जुनमाह हृष्टः. — After 2, D5.7.9 ins.:

902* उत्तर उवाच ।
पुरं प्रतिनिवर्तस्व पार्थ प्रहरतां वर ।
गावस्त्वया जिताश्चेमाः किं युद्धेनेति वै वृथा ।
संदिग्धेऽर्थे न युध्येत पुष्टे वापि बले सति ।
त्वयैकेन बहूनां हि विग्रहेण तु किं वृथा ।
श्रुत्वैतदर्जुनो वाक्यं वैराटेर्भीतवत्तदा ।
प्रहस्य प्राह तं भूयो मा भैः पश्येह कौतुकम् ।
बहूनि दृष्टपूर्वाणि प्राग्युद्धान्युत्तर त्वया ।
पश्येममेवं संग्रामं बहूनामेककेन यत् ।
ततो दुर्योधनं यान्तमर्जुनं तरसा तदा ।
रथाग्र्याः कौरवेन्द्रस्य निपेतुः सहसाखिलाः ।

Thereafter D5.7.9 *repeat* 2[cd] ।

3 [a]) M2 निर्भिद्य सैन्यानि (for तेषामनीकानि). S (except T1) किरीटमाली (for बहूनि गाढं). Ś1 K1 पार्थो (for गाढं). — [b]) K1 तानि (for दृष्ट्वा). S (except T1) विपुल° (for बहुल°). — [c]) S (except T1) गांडीवधन्वा (for मत्स्यस्य पुत्रं). — After 3, S ins.:

903* अर्जुनः ।
सुसंगृहीतैरथ रश्मिभिस्त्वं
हयान्नियम्य प्रसमीक्ष्य यत्तः ।
संप्रेषयाशु प्रतिवीरमेनं
वैकर्तनं योधयितुं वृणोमि ।
यां हस्तिकक्ष्यां बहुधा विचित्रां
स्तम्भे रथे पश्यसि दर्शनीयाम् ।
विवर्तमानं ज्वलनप्रकाशं
वैकर्तनस्यैतदनीकमग्र्यम् ।

[(L. 6) G1 तां वीर पश्यस्यसि; G3 तां द्रुरथे पश्यसि (for स्तम्भे रथे पश्यसि). — (L. 7) G3 M1-3 विवर्धं° (for विवर्तं°). T2 G1.2 °मानां and °प्रकाशां.]

4 [a]) G1.3 एतत्तु (for एतेन). S शीघ्रं (for तूर्णं). B (except B5) D5.6 M1.2 प्रतिपादयैतान्; D1.2 °पाद्यमानः; D3 °पादयस्व. — [b]) Ś1 K B4 D4.6.9 °रश्मियुक्तान्; S °जाल(G2 °वाजि)कक्ष्यान्; Ca (cf. Cs) °रश्मियोक्त्रान् (as in text). — [c]) D6 गाढेन (for सर्वेण). S सर्वं जवं तत्र विदर्शय त्वं (T1 G2 विदर्शयिष्ये; T2 °यिष्यन्). — [d]) B1.2.5 Dn2 D3.11.12 आसादयेहं; B3 D1.3.7.9 °दयैनं; B4 D5.6.10 Cv °दयेयं; Dn1 °दयेमं; D2.4 आसाद्य एनं; G2 ह्यासाद° (for आसादयैतद्). K रथवृंदसिंहं; B1.3 Dn D1-4.5m.7-12 कुरुसिंहवृंदं; S रथवीरवृंदं.

5 [a]) D7.9 गजोपमेनेव. D1.3 यथा (for मया). B2.3 D5 महात्मा (D5m as in text) (for दुरात्मा). D3 महादुरासदो; S हि योद्धुकामो (for मया दुरात्मा). — [b]) B1.5 Dn D10-12 योद्धुं समा°; T G2 मया सहा°; G1.3 M4 मया सदा°; M1-3 मया समा°; M5 सदा मया° (for यो योद्धुमा°). D5 आशंसति (m आकाङ्क्षति as in text). — After 5[ab], M1 ins.:

904* तदद्य युद्धं कुरुवीरमध्ये
करोमि तं याहि तथाप्रवृत्तः ।

— M om. 5[c]. — [d]) T °धनोपाश्रय°; G1 °धनं वा भृश°. — After 5, S (M4 om. the posterior half) ins.:

905* तं पातयिष्यामि रथस्य मध्ये
सहस्रनेत्रोऽशनिनेव वृत्रम् ।

[After the prior half, M1.2 ins.:

906* गाण्डीवमुक्तैरिषुभिः सिताग्रैः;

while M5 ins.:

907* शरैः सुतीक्ष्णैर्हृदयं विभिद्य.]

6 M4 om. 6. Before 6, S (M4 om.) ins. वैशं°. — [a]) K सितैर्; B (except B4) D1-3.5.6.8.10 M2 ततो; G1 स वै (for स तैर्). T G M5 जात° (for वात°). — [b]) Ś1 सुतो (for पुत्रो). B1.3 S (M4 om.) हिरण्य°; Co.r सुवर्ण° (as in text). — [c]) B Dn D1.3.6.9 व्यध्वंसयत्तद्; D2 G1 विध्वंसयंतं; D4.11.12 विध्वंसयत्तद्;

C. 4. 1665 B. 4. 54. 6 K. 4. 58. 10 ततोऽवहृत्पाण्डवमाजिमध्ये ॥ ६
तं चित्रसेनो विशिखैर्विपाठैः
संग्रामजिच्छत्रुसहो जयश्च ।
प्रत्युद्ययुर्भारतमापतन्तं
महारथाः कर्णमभीप्समानाः ॥ ७
ततः स तेषां पुरुषप्रवीरः
शरासनार्चिः शरवेगतापः ।
व्रातात्रथानामदहत्समन्यु-
र्वनं यथाग्निः कुरुपुंगवानाम् ॥ ८
तस्मिंस्तु युद्धे तुमुले प्रवृत्ते
पार्थं विकर्णोऽतिरथं रथेन ।
विपाठवर्षेण कुरुप्रवीरो
भीमेन भीमानुजमाससाद ॥ ९
ततो विकर्णस्य धनुर्विकृष्य
जाम्बूनदाग्र्योपचितं दृढज्यम् ।
अपातयद्ध्वजमस्य प्रमथ्य
छिन्नध्वजः सोऽप्यपयाज्जवेन ॥ १०
तं शात्रवाणां गणबाधितारं
कर्माणि कुर्वाणममानुषाणि ।
शत्रुंतपः कोपममृष्यमाणः
समर्पयत्कूर्मनखेन पार्थम् ॥ ११
स तेन राज्ञातिरथेन विद्धो

D10 व्यध्वंसयं तद्. — d) K1 नयं; K2 वहन् (for ऽवहृत्). K1 Dn2 D11.12 आजिमध्यं. — S (which om. 7–8) ins. after 6 (M4, which om. 6 also, ins. after line 1 of 905*):

908* तमापतन्तं परमेण तेजसा
समीक्ष्य वैकर्तनमभ्यरक्षन् ।
अभ्यद्रवंस्ते रथवीरवृन्दा
व्याघ्रेण चाक्रान्तमिवर्षभं रणे ।
चित्राङ्गदश्चित्ररथश्च वीरः
संग्रामजिद्दुःसहचित्रसेनौ ।
विविंशतिर्दुर्जयदुर्मुखौ च
विकर्णदुःशासनसौबलाश्च ।
शोणो निषेधश्च तमन्वयुस्ते
वैकर्तनं शीघ्रतरं युवानः ।
पुत्रा ययुस्ते सहसोदराश्च
वैकर्तनं पार्थगतं समीक्ष्य ।
प्रगृह्य चापानि महाबला रणे
धनंजयं पर्यकिरञ्छरौघैः ।
तेषां दृढज्याकृतनैकतन्त्रीं
प्रासोपवीणां शरसंघकोणाम् ।
कराग्रयन्त्रां स्थिरचापदण्डां
वीणामुपावादयदाशु पार्थः ।

[(L. 9) T1 G1.3 M5 शोणाश्वनामा च (M5 °वाहस्तु). M1–4 शोणा निषेधश्च तमन्वयाच्च. — (L. 14) T1 G1.3 M4.5 शरार्चिभिः (for शरौघैः). — (L. 15) T1 G1.3 M4.5 धनुर्ज्या° (for दृढज्या°). — (L. 17) M2.3 शराग्र° (for कराग्र°). T2 M1 °यंत्रस्थित° (for °यन्त्रां स्थिर°). M3–5 °चारु° (for °चाप°).]

7 S om. 7–8; but cf. 908* above. — a) Ś1 K2 D4 निशितैर् (for विशिखैर्). — b) Dn2 D11.12 शत्रुजयौ सहश्च. — c) B4 D6 भ्रातरम् (for भारतम्). — d) Ś1 K Cv °रथं (for °रथाः). Ś1 K B2 Dn2 D6.8.11.12 Cv अभीप्समानं; Cn.s °मानाः (as in text).

8 S om. 8 (cf. v. l. 7). — a) B2 D6 च कुरु° (for पुरुष°). — c) K2 B2.5 Dn1 D6.9 व्रातं; Cn.s व्रातान् (as in text). — d) B3–5 D1–4.8 °पुंगवाग्निः; D6 °पुंगवाग्र्यः.

9 a) D4 m.7 प्रवृद्धे (for °त्ते). — c) D1.2 °वेगेन (for °वर्षेण). B4 D6 °प्रवीरं (for °प्रवीरो). T G वरूथिना केतुमता नृसिंहो.

10 a) D2 विदन्य; D5 विकृत्य; D7.8 विहत्य; D7m S निकृत्य; D9 विहृत्य; Cs विकृष्य (as in text). — b) Ś1 K1 °नदाढ्यापचितं; S °नदेनोप(T2 °नेव)हितं. D7.9 दृढांगं; D8 दृढं च (for दृढज्यम्). — c) T1 G2.3 M2.3 व्यपात°; T2 M1.5 न्यपात°; G1 M4 निपात° (for अपात°). K2 D1–4.8.10 केतुमपि प्रमथ्य; B1 Dn D11.12 तं ध्वजमस्य मथ्य; B2.3 D6 च (B2 स) ध्वजमाप्रमथ्य; B4 च ध्वजमस्य मुख्यं; B5 Cn तं ध्वजमस्य प्रमथ्य; S तद् (T1 G1.2 तं) ध्वजमस्य विध्वा (for ध्वजमस्य प्रमथ्य). — d) B4 अप्य-पतत्; D4 व्यपयात्; D6 अभ्यपयात् (for अप्यपयात्). Cs cites अपयात्.

11 a) D7 पार्थिवाणां (m शात्र° as in text). D7 युधि (for गण-). G1 °शासि° (for °बाधि°). — b) B1.4.5 Dn D1–3.7–12 M (except M3) कुर्वतम् (for कुर्वाणम्). — c) G1.3 °जयो (for °तपः). B1.3.5 Dn D1.3.4.8.11.12 पार्थम्; S वैरम् (for कोपम्). — d) Ś1 K B Dn D1.5.6.8.11.12 समा(Ś1 B4 D8 °म)र्दयत्; D2.4.7.9 समार्पयत्;

विगाहमानो ध्वजिनीं कुरूणाम् ।
शत्रुंतपं पञ्चभिराशु विद्ध्वा
ततोऽस्य सूतं दशभिर्जघान ॥ १२
ततः स विद्धो भरतर्षभेण
बाणेन गात्रावरणातिगेन ।
गतासुराजौ निपपात भूमौ
नगो नगाग्रादिव वातरुग्णः ॥ १३
रथर्षभास्ते तु रथर्षभेण
वीरा रणे वीरतरेण भग्नाः ।
चकम्पिरे वातवशेन काले
प्रकम्पितानीव महावनानि ॥ १४
हतास्तु पार्थेन नरप्रवीरा
भूमौ युवानः सुषुपुः सुवेषाः ।
वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्याः
पराजिता वासवजेन संख्ये ।
सुवर्णकार्ष्णायसवर्मनद्धा
नागा यथा हैमवताः प्रवृद्धाः ॥ १५
तथा स शत्रून्समरे विनिघ्न-
न्गाण्डीवधन्वा पुरुषप्रवीरः ।
चचार संख्ये प्रदिशो दिशश्च
दहन्निवाग्निर्वनमातपान्ते ॥ १६
प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते
विशातयित्वात्यनिलो नुदन्खे ।
तथा सपत्नान्विकिरन्किरीटी
चचार संख्येऽतिरथो रथेन ॥ १७
शोणाश्ववाहस्य हयान्निहत्य
वैकर्तनभ्रातुरदीनसत्त्वः ।
एकेन संग्राममजितः शरेण
शिरो जहाराथ किरीटमाली ॥ १८
तस्मिन्हते भ्रातरि सूतपुत्रो C. 4. 1678 B. 4. 54. 19 K. 4. 58. 25

D10 समर्चयत्. Ś1 K B1.5 Dn D11.12 शरवर्षेण; Ca.v कूर्मनखेन (as in text). Cc cites कूर्मनखैः.

12 [a]) D7.9 राज्ञः (for राज्ञा). D6 अधिरथेन; D7.9 तनयेन; D8 अतिजवेन; M5 अभिहतेन (for अतिरथेन). — [b]) S परेषां (for कुरूणाम्). — [c]) D8 शत्रुं ततः; G1.3 शत्रुंजयं (for शत्रुंतपं).

13 [b]) D1.3 गात्राति(D3 °भि)बलातिगेन; S कायावरणाति°; Cv as in text. — [c]) B2.4 D5 मह्यां; S (except T1) राजन् (for भूमौ). — [d]) D1 नगो नगांताद्; Ca नागो न°; Co.v नगो न° (as in text). Cs cites नगः. D7.9 वातभग्नः; T G वायु(G1 जात)रुग्णः; Ca.c as in text.

14 [a]) Ś1 B1.3.4 Dn D1.2.11.12 T2 नर°; M2 भरत° (for रथ°). Ś1 B1.3.4 Dn D1.11.12 T2 G2 तेन (for ते तु). Ś1 B Dn D1–3.11.12 T2 नर° (for रथ°). K रथर्षभास्ते भरतर्षभेण. — [c]) B2 °जवेन; B3 °रयेण; Dn1 °वर्षेण (for °वशेन). — [d]) D6 प्रवेपि° (for प्रकम्पि°).

15 [a]) B4 S च (for तु). K रथ°; D10 G1.3 M1.2.4 (*inf. lin.* रथ) कुरु°; G2 रथि° (for नर°). — [b]) B5 Dn D11.12 गतासवोर्व्यां; D6 भूमौ प्रधानाः (for भूमौ युवानः). — [e]) T2 G2 M5 °कृष्णायस°; G1.3 °कालायस° (for °कार्ष्णायस°). — [f]) T G हैमवते (T1 °ति); Cv as in text. D4.8 प्रसिद्धाः (for प्रवृद्धाः).

16 [a]) B3 D6 निजघ्ने; D10 विनिघ्ने (for विनिघ्नन्). — [b]) D7.9 गांजीव° (for गाण्डीव°). — [c]) B1.5 Dn D2.11.12 G1.3 वि° (for प्र°). — [d]) K आतपेन; Cs आतपान्ते (as in text).

17 Ś1 om. 17[ab]; K1 M4 om. (? hapl.) 17[a]. — [a]) D4 प्रकीर्य°; T1 संचीर्ण°; T2 G M1–3 सुशीर्ण°; M5 विशीर्ण°. — [b]) K1 B3 विशातयेत्; B2.4.5 D1.4–6.8 विशातयन्; D3 विशर्जयन्; D7 विपातयन्; D10 वियातयत् (for विशातयित्वा). K1 वायुरुत्पातदन्वै; B1 Dn1 पवनोंबुदांश्च; B2 वातरथो नुदन्खे; B3 D6.7 वायुरथो नु(D6 °भ्रु; D7 °तु)दन्खे; B4 वायुरिवोऽब्रदन्खे; B5 वायुसखो नुदन्खे; Dn2 D11.12 पवनो नुदन्खे (Dn2 °दन्मुखे); D1 वात्यनिलो नुदन्वै; D2 अत्यनिलोंबुदांश्च; D3–5 वातनिलोनु(D5 °भ्रु)दन्खे (D3 °न्खैः); D8 वायुरथो निदाघे; D10 वात्यनिलो नुदार्धं; M तु रजो नुदन् (M4.5 नुदः) खे (for अत्यनिलो नुदन्खे). T G निशातयित्वा तु रजो नुदन्खे (T2 तु समीरणः खे; G1 तुरगो मरुःसुखं; G3 तु रजोंबुदः खे). Text as in K2 D9! Cr cites उन्नदन् (see above). — [c]) D6 स तान् (for तथा).

18 [d]) B3 D5.6 T2 G1.2 आशु; D3 अस्य (for अथ).

19 [b]) Ś1 वीर्यमथादधानः; D6 चाथमुपाददानः; D8 वीर्यमथाजहार; S वीर्यमदप्रतापी. — [c]) D1–5.7.9.10 प्रोद्यम्य; G1.3 निगृह्य; Cv प्रगृह्य (as in text). Dn1 दंति°

C. 4. 1678
B. 4. 54. 19
K. 4. 58. 25

वैकर्तनो वीर्यमथाददानः ।
प्रगृह्य दन्ताविव नागराजो
महर्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत् ॥ १९
स पाण्डवं द्वादशभिः पृषत्कै-
वैकर्तनः शीघ्रमुपाजघान ।
विव्याध गात्रेषु हयांश्च सर्वा-
न्विराटपुत्रं च शरैर्निजघ्ने ॥ २०
स हस्तिनेवाभिहतो गजेन्द्रः
प्रगृह्य भल्लान्निशितान्निषङ्गात् ।
आकर्णपूर्णं च धनुर्विकृष्य
विव्याध बाणैरथ सूतपुत्रम् ॥ २१
अथास्य बाहूरुशिरोललाटं
ग्रीवां रथाङ्गानि परावमर्दी ।
स्थितस्य बाणैर्युधि निर्बिभेद
गाण्डीवमुक्तैरशनिप्रकाशैः ॥ २२
स पार्थमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नो
गजो गजेनेव जितस्तरस्वी ।
विहाय संग्राममशिरः प्रयातो
वैकर्तनः पाण्डवबाणतप्तः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

वैशंपायन उवाच ।
अपयाते तु राधेये दुर्योधनपुरोगमाः ।
अनीकेन यथास्वेन शरैरार्छन्त पाण्डवम् ॥ १
बहुधा तस्य सैन्यस्य व्यूढस्यापततः शरैः ।

(for नाग°). — ^{d}) Ś$_1$ K महर्षभो व्याघ्रं; $B_{2.3}$ $D_{5.6}$ महर्षभं सिंहः; $D_{3.8.9}$ महर्षभं व्याघ्रं; S महाबलं सिंहं (for महर्षभं व्याघ्रः). Cv cites महर्षभं. S आजगाम (for अभ्यधावत्).

20 ^{b}) B_4 $D_{7.8}$ अथाजघान; B_5 Dn $D_{1.3.11.12}$ अथो ज°; $D_{2.4.9.10}$ ह्यवाज° (for उपाज°). — D_8 om. 20^{cd}. — ^{c}) B_4 आविध्य (for विव्याध). — ^{d}) B D (D_8 om.) करे (for शरैर्). Ś$_1$ K विजघ्ने; B_4 जघान; G_1 प्रजघ्ने (for निजघ्ने). — After 20, all MSS. except Ś$_1$ K $D_{1.2.4.8}$ ins. a passage given in App. I (No. 44); thereafter B_3 *repeats* 20. — After line 40 of this passage (No. 44), however, there is in S an insertion of 18 lines, which in turn is followed by adhy. 55.

21 D_8 (which om. 20^{cd}) transp. 21^{a} and 21^{b}, and om. 21^{c}. — ^{c}) Ś$_1$ K आकर्णपूरं स (Ś$_1$ च); T_1 °पूर्णं तु; T_2 G_2 M_{3-5} °पूर्णेन; $G_{1.3}$ °पूर्णं स; $M_{1.2}$ °पूर्णैश्च. D_4 °पूर्णं धनु संनिकृष्य. — ^{d}) D_8 जघान (for विव्याध). $B_{1.5}$ Dn $D_{11.12}$ गात्रेष्वथ (for बाणैरथ).

22 ^{a}) S बाहू(M_4 °हुं) सशिरो° (for बाहूरुशिरो°). — ^{b}) $B_{1.2.5}$ Dn D_5(m शिरां°)$_{.6.11.12}$ वरांगानि (for रथाङ्गानि). Cs cites वराङ्ग. B_4 रथावमर्दी; Dn_1 परांग°; D_6 बलाव°; D_{10} रणाव°. S ग्रीवामुरस्कंधभुजांतरं च. — ^{c}) $B_{1.2.5}$ Dn $D_{11.12}$ शितैश्च; S कर्णस्य (for स्थितस्य). S पार्थो (for बाणैर्). $D_{1-4.8}$ निशितैर्बिभेद (for युधि निर्बिभेद). — ^{d}) D_9 गांजीव°. S वज्रैरिवाग्नि भगवान् महें(T_1 हूर्वे)द्रः.

23 ^{a}) $D_{7.9}$ पार्थस्य (for स पार्थ-). Ś$_1$ $B_{1.2}$ Dn $D_{11.12}$ इषुभिः (for विशिखैः). S स पार्थमुक्तानविषह्य बाणान्. — ^{b}) B (except B_1) $D_{5-7.9.10}$ $G_{1.3}$ हतस् (for जितस्). — ^{c}) S °शिरोपयातो. — ^{d}) S पार्थशराभितप्तः.

Colophon. D_7 reads it in marg. — *Sub-parvan:* Ś$_1$ K गोग्रह; B_4 $D_{1.3-6.10}$ उत्तरगोग्रह. — *Adhy. name:* $B_{1.3.5}$ Dn $D_{5.6.11.12}$ कर्णापयानं; B_2 कर्णायोपयानं; B_4 $D_{4.7-10}$ कर्णभंगः; D_{1-3} वैकर्तनभंगः; T G_2 कर्णपलायनं; G_1 M_1 कर्णपराजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 49; D_5 48; D_6 51; S 57 (M_{2-4} 56). — *S'loka no.:* G_3 76.

50

1 S om. 1–3; T $M_{1.4.5}$ om. the ref. also. — ^{a}) B_4 अथापयाते (for अपयाते तु). — ^{c}) D_6 समासाद्य (for

अभियानीयमाज्ञाय वैराटिरिदमब्रवीत् ॥ २
आस्थाय रुचिरं जिष्णो रथं सारथिना मया ।
कतमद्यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ ३
अर्जुन उवाच ।
लोहिताक्षमरिष्टं यं वैयाघ्रमनुपश्यसि ।
नीलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठन्तमुत्तर ॥ ४
कृपस्यैतद्रथानीकं प्रापयस्वैतदेव माम् ।
एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढधन्विनः ॥ ५
कमण्डलुर्ध्वजे यस्य शातकुम्भमयः शुभः ।
आचार्य एष वै द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ६
सुप्रसन्नमना वीर कुरुष्वैनं प्रदक्षिणम् ।
अत्रैव चाविरोधेन एष धर्मः सनातनः ॥ ७
यदि मे प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ।
ततोऽस्य प्रहरिष्यामि नास्य कोपो भविष्यति ॥ ८
असाविदूरे तु धनुर्ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते ।
आचार्यस्यैष पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः ॥ ९
सदा ममैष मान्यश्च सर्वशस्त्रभृतामपि ।
एतस्य त्वं रथं प्राप्य निवर्तेथाः पुनः पुनः ॥ १०
य एष तु रथानीके सुवर्णकवचावृतः ।
सेनाग्र्येण तृतीयेन व्यवहार्येण तिष्ठति ॥ ११ C. 4. 1746 B. 4. 55. 48

यथा°). — ^{d}) K1 B4.5 D1.2 शनैर् (for शरैर्). B4 D8 आर्दंत पांडवं; D6 पांडवमार्दयन्; D7.9 आनर्छुरर्जुनं; D8 आनर्छे पांडवं. Ca cites आर्दन्तः, Cc आर्दयन्, Cs.cp आर्छेन्त.

2 S om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{b}) B4 D8 Cv व्यूहस्य; Cc व्यूढस्य (as in text). D1–4 शनैः; Cc शरैः (as in text). D7 (m as in text).9 शरैराप(D9 °पा)तितैर्भृशं. — B Dn D5.6.11.12 (all by conflation) ins. after 2^{ab} a passage given in App. I (No. 45), which S ins. after passage No. 46 of the same App. — ^{c}) B1.3.5 D4.7 (marg. *sec. m.*).10 Cr.cp अभिज्ञानीयमाज्ञाय; B2 D6 अभ्या(D6 प्रत्या)गमनमा°; B4 Dn2 D11.12 अभिप्रायं समाज्ञात्वा (B4 °य); Dn1 D5 अभिज्ञानाय कौंतेयं. Cc cites अभिज्ञानाय, Cv अभियानीयं. — ^{d}) D6 पार्थम् (for इदम्). — Ca cites the entire stanza (v. l. अभिज्ञानीयम् for °यानीयम्).

3 S om. 3 (cf. v. l. 1). — ^{c}) B (except B4) D (except D6) कतमं (for कतमद्). — ^{d}) D8 वै (for अहं).

☞ For 4–23, S subst. a passage which is given at the end of this adhy. in the foot-notes, where its points of agreement with the N version have been shown marginally, within parenthesis.

4 ^{a}) Ś1 K2 लोहिताग्रम्; K1 °ताख्यम्; B1.4 Dn D10–12 °ताश्वम् (for °ताक्षम्). D1.2 वै (for यं). — ^{b}) D1.2 यं व्याघ्रम्; Cr.s वैयाघ्रम् (as in text). — ^{c}) Ś1 K सितां; D7.9 पीतां (for नीलां).

☞ D1, which is missing from 4^{cd} up to the end of adhy. 51, is generally ignored here, in the critical apparatus, up to the end of the lacuna.

5 ^{a}) D3 एव (for एतद्). B1.2.5 Dn2 D6.7.11.12 अनीकाग्र्यं; Dn1 D4.5.8.9 अनीकाग्रं (for रथानीकं). — ^{b}) B4 D2.7.9.10 तद्; Cr एतद् (as in text). — ^{d}) Ś1 K1 °धन्वनः; B2 °धर्मितां. D6 शीघ्रास्त्रत्वं महात्मनः. Cc cites शीघ्रास्त्रं (as in text).

6 ^{a}) B4 Dn D2–4.7–12 (by transp.) ध्वजे कमंडलुर्यस्य. — ^{b}) Ś1 K Dn2 D4.11.12 °कौंभ° (for °कुम्भ°). — ^{c}) B (except B3) Dn D3.5–7.9–12 हि (for वै). — After 6, B (except B2) Dn D2–4.7–12 ins., for the first time, 10^{ab} (v. l. तु for च in some MSS.), repeating it in its proper place.

7 ^{a}) B4 D2 वीरः; D7.9 धीरः (for वीर). B1.2.5 Dn2 D11.12 सुप्रसन्नं महावीरं. Cc cites सुप्रसन्नमनाः (as in text). — ^{c}) B1 अत्र चैवावरोहैनं; B2.5 Dn2 D11.12 Cn.s अत्रैवावावरोहैनं (B2.5 °हेयं); B3 अत्र चैवाविरोधेन; Dn1 D2–10 Cv अत्रैव चावरोहेयं (Dn1 D7 °हैनं; D10 °होयं).

8 ^{c}) Ś1 K D6 ततोस्मै; D3 ततो ह; D8 तथैनं (for ततोऽस्य). D10 निहनिष्यामि. — ^{d}) B (except B5) Dn D4–6.11.12 भवेदिति (D5 °त्तथा) (for भविष्यति).

9 D3 om. 9. — ^{a}) B1.3.5 Dn D2.4.7–12 हि; B2 D5.6 च; B4 अपि (for तु). — ^{d}) Ś1 B2 °बलः (for °रथः). D7.9 सर्वशस्त्रभृतां वरः (cf. 10^{b}).

10 ^{a}) B2.5 Dn1 D5 सखा (for सदा). B1.4 Dn D4.7.9.11.12 तु (for च). — ^{b}) D7.9 अश्वत्थामा महाबलः (cf. 9^{d}). — D3 reads 11^{cd} before 10^{cd}. — ^{c}) D2.8 च (for त्वं).

11 ^{a}) B2–4 D2.5.7.9.10 तुरगा°; D4 कवचा° (for तु

C. 4. 1746 B. 4. 55. 49 यस्य नागो ध्वजाग्रे वै हेमकेतनसंश्रितः ।
धृतराष्ट्रात्मजः श्रीमानेष राजा सुयोधनः ॥ १२
एतस्याभिमुखं वीर रथं पररथारुजः ।
प्रापयस्वैष तेजोभिप्रमाथी युद्धदुर्मदः ॥ १३
एष द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्रास्त्रः प्रथमो मतः ।
एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं विपुलं शरैः ॥ १४
नागकक्ष्या तु रुचिरा ध्वजाग्रे यस्य तिष्ठति ।
एष वैकर्तनः कर्णो विदितः पूर्वमेव ते ॥ १५
एतस्य रथमास्थाय राधेयस्य दुरात्मनः ।
यत्तो भवेथाः संग्रामे स्पर्धत्येष मया सदा ॥ १६
यस्तु नीलानुसारेण पञ्चतारेण केतुना ।
हस्तावापी बृहद्धन्वा रथे तिष्ठति वीर्यवान् ॥ १७
यस्य तारार्कचित्रोऽसौ रथे ध्वजवरः स्थितः ।
यस्यैतत्पाण्डुरं छत्रं विमलं मूर्ध्नि तिष्ठति ॥ १८
महतो रथवंशस्य नानाध्वजपताकिनः ।
बलाहकाग्रे सूर्यो वा य एष प्रमुखे स्थितः ॥ १९
हैमं चन्द्रार्कसंकाशं कवचं यस्य दृश्यते ।
जातरूपशिरस्त्राणस्त्रासयन्निव मे मनः ॥ २०
एष शांतनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ।
राजश्रियावबद्धस्तु दुर्योधनवशानुगः ॥ २१
पश्चादेष प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत् ।
एतेन युध्यमानस्य यत्तः संयच्छ मे हयान् ॥ २२
ततोऽभ्यवहदव्यग्रो वैराटिः सव्यसाचिनम् ।
यत्रातिष्ठत्कृपो राजन्योत्स्यमानो धनंजयम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

रथा°). — ^{b}) Ś$_1$ K B$_{2.3}$ सौ(Ś$_1$ B$_2$ सु)वर्णकवचान्वि(B$_3$ °वृ)तः; D$_3$ हिरण्य°. — ^{c}) Ś$_1$ K B$_4$ Dn$_1$ D$_{3.4.7.8.10}$ सेनाग्रेण. Cv cites अग्र्येण. Ca द्वितीयेन; Cv तृतीयेन (as in text). — ^{d}) K$_1$ B (except B$_3$) Dn$_2$ D$_{4.8.9.11.12}$ Ca.n.s.v ह्यावहार्येण.

12 ^{a}) K ध्वजाग्रेण; B (except B$_2$) Dn$_2$ D$_{2-5.7-12}$ °ग्रेसौ; Dn$_1$ °ग्रेषु. — ^{b}) K B (except B$_2$) Dn$_1$ D$_{2.3.5.8.10}$ हे(K है)मकेतनसंवृतः; Dn$_2$ D$_{11}$ (m as in text).$_{12}$ केतनेन समं धृतः; D$_4$ °संभृतः; D$_4$m.$_{7.9}$ हिरण्यमणिभूषितः. Co.r cite केतनं. — ^{c}) D$_6$ °राष्ट्रसुतः (for °राष्ट्रात्मजः).

13 ^{b}) K$_2$ B Dn D$_{4-6.8-12}$ °रुजं (for °रुजः). — ^{cd}) K$_3$ B$_4$ राजा वै प्रमाथी; B$_{1-3.5}$ D (D$_1$ missing) राजा हि प्र° (for तेजोभिप्र°).

14 ^{a}) Dn$_2$ D$_{11}$(m as in text).$_{12}$ एको (for एष). D$_6$ शिष्येषु (for शिष्याणां). — ^{b}) K$_2$ B$_{1.2.5}$ Dn D$_{2.4.7-12}$ शीघ्रास्त्रे. K परमो (for प्रथमो). — ^{d}) D$_3$ शीघ्रत्वं (for शीघ्रास्त्रं). Ś$_1$ विपुलैः; D$_6$ प्रथमं. B D (D$_1$ missing) रणे (for शरैः).

15 ^{a}) Most MSS. & Comm. °कक्षा (for °कक्ष्या). D$_{2-4.7.8.10}$ सु- (for तु).

16 ^{a}) B$_4$ D$_{2-4.6-10}$ आसाद्य (for आस्थाय). — ^{b}) B$_4$ महा° (for दुरा°). — ^{d}) B Dn D$_{2.3.5.7-12}$ स्पर्धते हि; D$_4$ °ते स; D$_6$ °ते यः. Ś$_1$ सदा मम; B Dn D$_{5-7.9.11.12}$ सदा मया (by transp.); D$_{3.8.10}$ मया सह.

17 ^{a}) D$_{11}$(m as in text).$_{12}$ नीलाभि°; Cc.r.s नीलानु° (as in text). — ^{b}) B$_4$ °तालेन; Cr °तारेण (as in text). D$_{2-4.8}$ केतुना प्रविलक्ष्यते. — Ca cites the entire stanza as in text.

18 ^{a}) D$_2$ यस्य बालार्कबिंबोसौ. — ^{b}) B$_{1.2}$ Dn D$_{11.12}$ ध्वजो रथवरे स्थितः.

19 ^{c}) D$_{2.3.10}$ बलाहकेषु (for °हकाग्रे). K सूर्ये वा; B$_4$ सूर्याभः; Ca.c सूर्यो वा (as in text). — ^{d}) Ś$_1$ K प्रमुख(Ś$_1$ °खः)स्थितः.

20 ^{a}) Ś$_1$ D$_{4.5}$ हेम-; K D$_9$ हेमं; Cv हैमं (as in text). — ^{b}) K च य (sic) (for यस्य). — ^{c}) B$_{1-3}$ Dn D$_{10-12}$ °त्राणं (for °त्राणः). — ^{d}) D$_8$ कंपयन् (for त्रासयन्). Dn$_1$ मनस्तापयतीव मे.

21 ^{c}) K$_1$ वरलब्धः; B$_1$ Dn D$_{11.12}$ Crp अभिवृद्धः; B$_2$ विवृद्धः; B$_{3.5}$ D$_{6.10}$ Cr प्रवृद्धः; B$_4$ निबद्धः; D$_4$ अपविद्धः; D$_5$ विरुद्धः; D$_{7.9}$ Ca.rp (Dev.) अवरुद्धः (for अवबद्धः). B$_{1.3}$ Dn D$_{11.12}$ च; D$_6$ अयं (for तु). — ^{d}) Ś$_1$ B$_{1.3.4}$ Dn D$_{3.5.7-12}$ सुयोधन°.

22 ^{d}) D$_{3.10}$ यत्नात् (for यत्तः). — After 22, D$_8$ ins.:

909* एवमुक्तस्तदा तेन पार्थेनामित्रकर्शिना ।

☞ For 4–23, S subst. the foll. passage, inserting it after 899* (which, in its turn, is ins. after 4. 49. 2^{ab}):

910* अर्जुनः ।
जाम्बूनदमयी वेदी ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते ।
शोणाश्वाश्वा रथे युक्ता द्रोण एष प्रकाशते ।
आचार्यो निपुणो धीमान्ब्रह्मविच्छूरसत्तमः ।
लाघवे चाप्रतिद्वन्द्वो दूरपाती महारथः ।
(7ab) सुप्रसन्नमना वीरः कुरुष्वैनं प्रदक्षिणम् ।
(7cd) अत्रैव चाविरोधेन एष धर्मः सनातनः ।
(8ab) यदि मे प्रहरेद्द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यतः ।
(8cd) ततोऽस्मिन्प्रहरिष्यामि नान्यथा युद्धमस्ति मे ।
भारताचार्यमुख्येन ब्राह्मणेन महात्मना ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्दं वाहय सारथे ।
ध्वजाग्रे सिंहलाङ्गूलो दिक्षु सर्वासु भासते ।
(9cd) भारताचार्यपुत्रस्तु सोऽश्वत्थामा विराजते ।
ध्वजाग्रे दृश्यते यस्य बालसूर्यसमप्रभः ।
दुर्जयः सर्वसैन्यानां देवैरपि सवासवैः ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्दं वाहय सारथे ।
ध्वजाग्रे वृषभो यस्य दिक्षु सर्वासु शोभते ।
आचार्यवरमुख्यस्तु कृप एष महारथः ।
द्रोणेन च समो वीर्ये पितुर्मे परमः सखा ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्दं वाहय सारथे ।
(15a) यस्य काञ्चनकम्बुभिर्हस्तिकक्ष्यापरिष्कृतः ।
ध्वजः प्रकाशते दूराद्रथे विद्युद्गुणोपमः ।
(15c) एष वैकर्तनः कर्णः प्रतिमानं धनुष्मताम् ।
(16d) एष वै स्पर्धते नित्यं मया सह सुदुर्जयः ।
जामदग्न्यस्य रामस्य शिष्यो ह्येष महारथः ।
सर्वास्त्रकुशलः कर्णः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
युद्धेऽप्रतिमवीर्यश्च दृढवेधी पराक्रमी ।
अद्याहं युद्धमेतेन करिष्ये सूतबन्धुना ।
युद्धमेतत्तु द्रष्टासि बलिवासवयोरिव ।
महारथेन शूरेण सूतपुत्रेण धन्विना ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्दं वाहय सारथे ।
(12ab) यस्य चैव रथोपस्थे नागो मणिमयो ध्वजः ।
(12cd) एष दुर्योधनस्तत्र कौरवो यशसावृतः ।
लब्धलक्षो दृढं वेधी लघुहस्तः प्रतापवान् ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्दं वाहय सारथे ।
(17ab) यस्तु श्वेतावदातेन पञ्चतालेन केतुना ।
वैडूर्यदण्डेन तथा तालवृक्षेण राजते ।
(17cd) हस्तावापी बृहद्धन्वा सेनां तिष्ठति हर्षयन् ।
रामेण जामदग्न्येन द्वैरथे न जितः पुरा ।
शीघ्रश्च लघुवेधी च लघुहस्तः प्रतापवान् ।
(21ab) एष शांतनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ।
ककुदः सर्वयोधानां सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
(21cd) राजश्रियावबद्धस्तु सुयोधनवशानुगः ।
(22ab) पश्चादेष प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत् ।
(22cd) एतेन युध्यमानस्य यत्तात्संयच्छ मे हयान् ।
इत्येतांस्त्वरितः पार्थः कथयित्वा तु चोत्तरे ।
रूपतश्चिह्नतश्चैव युद्धाय त्वरते पुनः ।

[(L. 1) T2 G1.3 M4 यत्र (for यस्य). — (L. 3) G1 M1.5 शूरसंमतः; G3 द्विजसत्तमः (*sup. lin.* as in text). — (L. 6) G1.3 अत्र वेच्छाविरोधेन (for अत्रैव चावि°). — (L. 10, 15, 19, and 30) G1 आवह (for वाहय). — (L. 11) G1.3 दृश्यते; M5 शोभते (for भासते). T G2 कांचनो हि विराजते (for the posterior half). — G1 om. lines 13–14. — (L. 13) T1 G2.3 M4 ध्वजाग्रं. M1–4 यत्र (for यस्य). T1 G2.3 M4 °प्रभं (for °प्रभः). — M2.3 om. lines 16–17; M2 om. 18–19 also. — (L. 16) G1.3 M5 कांचनोभिविराजते (for the posterior half). — (L. 20) G °दंडेन (for °कम्बुभिः). — (L. 22) G2 M1.3 °मानो (for °मानं). — After 22, T ins.:

911* दृढवैरी सदास्माकं नित्यं कटुकभाषणः ।
यस्याश्रयबलादेव धार्तराष्ट्रः ससौबलः ।
अस्मान्निरस्य राज्याच्च पुनरद्यापि योत्स्यति ।

— (L. 24) M1.3 om. हि. — (L. 26) T G2.3 अयं (for च). T G2.3 °धन्वा (for °वेधी). — (L. 28) T G2 द्रष्टा त्वमावयोर्युद्धं (for the prior half). — (L. 29) M1.3 मानिना; M2.5 बंधुना (for धन्विना). G3 M4 समरे सूतबंधुना (for the posterior half). — (L. 30) T G1.2 शीघ्रं (for मन्दं). — (L. 31) T1 G1 M1–3 चैष (for चैव). — (L. 33) T1 G2.3 दृढवेधी; M3.4 दृढवेधी (for दृढं वेधी). — (L. 34) G शीघ्रं (for मन्दं). — (L. 36) T1 G2 M4 राजता (for राजते). — (L. 38) T2 °थे निर्जितः; G2 M1–3 °थेनाजितः (for °थे न जितः). — (L. 39) M1–3 शीघ्रं च (for शीघ्रश्च). — (L. 42) T च बद्धस्; G2 अवरुद्धस्; G3 अभिबद्धस्; M1.4 (*sup. lin.*) अपविद्धस्; M2 बबंधस्; M3.5 अनुबद्धस् (for अवबद्धस्). G1 जरया च श्रिया वृद्धः (for prior half). G3 M4 दुर्योधन° (for सुयोधन°). — G1.2 M om. line 44. — (L. 44) G3 वाहय सारथे (for संयच्छ मे हयान्). — T2 om. lines 45–46. — (L. 45) G1.3 इत्येतान्कथयित्वा तु त्वरितः पार्थ उत्तरे.]

Colophon missing in D1. — *Sub-parvan:* Ś1 K1 गोग्रह; B1–4 Dn2 D3–6.8.10–12 उत्तरगोग्रह; M1.2 गोग्रहण. — *Adhy. name:* Dn1 देवविमाननावर्णनं; D2.3.7–10 ध्वजवर्णनं; D4 ध्वजचिह्नलक्षणं; T G2 द्रोणादिसंज्ञापनं; M2 कौरवसंज्ञावचनं; M3 कौरवसंज्ञापनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 53; D3 50; D6 52; D7 47; S 55 (M2–4 54). — *S'loka no.:* G3 28.

५१

C. 4. 1759 B. 4. 56. 1 वैशंपायन उवाच ।

तान्यनीकान्यदृश्यन्त कुरूणामुग्रधन्विनाम् ।
संसर्पन्तो यथा मेघा घर्मान्ते मन्दमारुताः ॥ १
अभ्याशे वाजिनस्तस्थुः समारूढाः प्रहारिभिः ।
भीमरूपाश्च मातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः ॥ २
ततः शक्रः सुरगणैः समारुह्य सुदर्शनम् ।
सहोपायात्तदा राजन्विश्वाश्विमरुतां गणैः ॥ ३
तद्देवयक्षगन्धर्वमहोरगसमाकुलम् ।
शुशुभेऽभ्रविनिर्मुक्तं ग्रहैरिव नभस्तलम् ॥ ४
अस्त्राणां च बलं तेषां मानुषेषु प्रयुज्यताम् ।
तच्च घोरं महद्युद्धं भीष्मार्जुनसमागमे ॥ ५
शतं शतसहस्राणां यत्र स्थूणा हिरण्मयाः ।
मणिरत्नमयाश्चान्याः प्रासादमुपधारयन् ॥ ६
तत्र कामगमं दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् ।
विमानं देवराजस्य शुशुभे खेचरं तदा ॥ ७
तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशत्तिष्ठन्ति सहवासवाः ।
गन्धर्वा राक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ ८
तथा राजा वसुमना बलाक्षः सुप्रतर्दनः ।

51

☞ The S version of this adhy., which is considerably different from the N version and found after adhy. 47, is given *in extenso* at the end of the foot-notes of this adhy. where its points of agreement with the N version have been shown marginally, within parenthesis. — D1 is missing in this adhy. (cf. v. l. 4. 50. 5).

1 ^{a}) Ś1 तत्र (for तानि). — B2 om. 1^{b}–2^{d}. — ^{b}) B4 D10 अग्र° (for उग्र°). — ^{c}) Ś1 B1 Dn2 D4.11.12 संसर्पंते.

2 B2 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) B3.4 D6 Crp आकाशे; Dn1 D3.4.7–10 अभ्यासे; Crp अवकाशे; Cr अभ्याशे (as in text). — ^{b}) Ś1 K D7 प्रहारिणः. — ^{c}) D3.4 भीमाश्च मत्तमातंगाः. — ^{d}) B4 °देशिताः; Dn1 D2–4.7–10 °नोदिताः. — After 2, B (except B2) Dn D3.5.10–12 ins.:

912* महामात्रैः समारूढा विचित्रकवचोज्वलाः ।

while D7 ins.:

912^{a} आरूढा युद्धकुशलैः शिक्षितैर्गजसादिभिः ।

3 D6 om. 3–4. — ^{b}) K प्रदर्शनं; Ca. r. s. v सु° (as in text). — After 3^{ab}, B4 D3 ins.:

913* सर्वान्देवान्समारोप्य वैडूर्यकवचावृतम् ।

[D3 वैडूर्यफलकक्षितं (for the posterior half).]

— ^{c}) K D2.4.10 सहो(D2.4 °हा)पया(D2 °य)त्; B3 समायातः (for सहोपायात्). — ^{d}) K विश्वैश्च; B4 वस्वश्वि°; D7 विश्वेशो (m विश्वाश्वि°, विश्वाश्वैः) (for विश्वाश्वि°). Ś1 K पतिः (for गणैः). B4 विश्वेशः समरुद्गणैः.

4 D6 om. 4 (cf. v. l. 3); D4 om. 4^{cd}. — ^{c}) D2 ग्रभ्र°; D3 चंद्र° (for ऽभ्रवि°). — ^{d}) B1.5 Dn D11.12 ग्रहाणामिव मंडलं. — After 4, D7 ins.:

914* दर्शनार्थं तदा सर्वे समेता वासवादयः ।

5 ^{b}) K B3 D4.6 मनुष्येषु. Ś1 B1.5 Dn D11.12 Ca प्रयुंजतां; B2 प्रमुह्यतां; B4 प्रमुच्यतां. — ^{c}) B5 Dn1 भीमं (for घोरं). B2.3.5 D7.9 महायुद्धं. B4 D4 तच्च युद्धं महद्घोरं. — ^{d}) Ś1 °समागमं; K D4 भीमार्जुनसमाकुलं (D4 °गमे); B5 Dn1 D3.10 कृपार्जुनसमागमे (D10 °मं); D2 °समाकुले. — After 5, B (B3 marg.) Dn D5.6.7 (marg. *sec. m.*). 10–12 ins.:

915* द्रष्टुमभ्यागता देवाः स्वविमानैः पृथक्पृथक् ।

[B2.3 D5.6 विमानैः स्वैः; D10 स्वैर्वि° (for स्ववि°).]

6 ^{a}) D3 Ca कोटिः (for शतं)! — ^{b}) B2.4 D2.4–6.8 तत्र; D7.9 तस्मिन् (for यत्र). D2.7.9 स्तंभाः (for स्थूणाः). B1.3.4 Dn D5.11.12 Ca हिरण्मयी (B4 Ca °यीः). D10 नाकस्थानां हिरण्मयान्. — ^{c}) Ś1 K °मयान्यासन्; B1.2 Dn2 D11.12 °मयी चान्या; B3.5 D5 °मयीश्चान्याः; B4 Dn1 D10 °मयांश्चान्यान्; D2.8 °मयैश्चान्याः. D7.9 मणिमुक्तामयाश्चान्ये. — ^{d}) K Dn1 D3–4.8 प्रसादं; B2.3.5 D6.10 प्रासादान्; B4 प्रसादान्. B1 Dn D11.12 तदधारयत्; D2.4.8 तमधारयन् (D2 °यत्); D3 नामधारयत्; D7.9 समधारयन्; D10 तानधारयन्; Ca as in text.

7 K2 (which om. 7^{cd}) reads 7^{ab}, after 10^{ab}. — ^{a}) K2 B2 Dn1 ततः; B1.3–5 D4.5.8 तत्तु; D2.3.10 तं तु; D6 यत्तु; D7.9 यत्र (for तत्र). — ^{c}) D10 transp. विमानं and शुशुभे (in ^{d}). D7 राज(m देव)राजस्य. — K1 (hapl.) om. from 7^{d} up to 10^{c}. — ^{d}) B2.3.5 D5.6 Cc शुभं; D4 दिवि; Cop सुभं (for तदा).

8 Ś1 om. 8–10; K1 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{c}) Dn1

अष्टकश्च शिबिश्चैव ययातिर्नहुषो गयः ॥ ९
मनुः क्षुपो रघुर्भानुः कृशाश्वः सगरः शलः ।
विमाने देवराजस्य समदृश्यन्त सुप्रभाः ॥ १०
अग्नेरीशस्य सोमस्य वरुणस्य प्रजापतेः ।
तथा धातुर्विधातुश्च कुबेरस्य यमस्य च ॥ ११
अलम्बुसोग्रसेनस्य गन्धर्वस्य च तुम्बुरोः ।
यथाभागं यथोद्देशं विमानानि चकाशिरे ॥ १२
सर्वदेवनिकायाश्च सिद्धाश्च परमर्षयः ।
अर्जुनस्य कुरूणां च द्रष्टुं युद्धमुपागताः ॥ १३
दिव्यानां तत्र माल्यानां गन्धः पुण्योऽथ सर्वशः ।
प्रससार वसन्ताग्रे वनानामिव पुष्पताम् ॥ १४
रक्तारक्तानि देवानां समदृश्यन्त तिष्ठताम् ।
आतपत्राणि वासांसि स्रजश्च व्यजनानि च ॥ १५
उपशाम्यद्रजो भौमं सर्वं व्याप्तं मरीचिभिः ।
दिव्यान्गन्धानुपादाय वायुर्योधानसेवत ॥ १६
प्रभासितमिवाकाशं चित्ररूपमलंकृतम् ।
संपतद्भिः स्थितैश्चैव नानारत्नावभासितैः ।
विमानैर्विविधैश्चित्रैरुपानीतैः सुरोत्तमैः ॥ १७ C. 4.1777 B. 4.56.18

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

D2.9 गंधर्व-. K2 सिद्धाः; D6.8 सर्वे (for सर्पाः). — ^{d}) B2.4 D8.6 महर्षयः; some MSS. सहर्षिभिः.

9 Ś1 K1 om. 9 (cf. v. l. 7, 8). — ^{b}) K2 बालाकिः; D2.3.8 Cv बलाकः; D4.5m.7.9 हर्यश्वः; Cvp बलाक्षः (as in text). K2 शुभ्रदर्शनः; Dn1 D8 सुप्रदर्शनः; D4 च सुदर्शनः; Cvp as in text. — ^{c}) B4 तथाष्टकः (for अष्टकश्च). — ^{d}) D10 नलः (for गयः).

10 Ś1 om. 10; K1 om. 10^{abc} (cf. v. l. 7, 8). — ^{a}) K2 क्षिपो; B1 Dn D11.12 पूरुः; B8 D8 क्षपो; D2 कृपो; D8 शिक्षो; D4 क्षेपो; Cv क्षुपो (as in text). — ^{b}) B (except B1) D5(m as in text).6 कृष्णाक्षः (for कृशाश्वः). B1 Dn D9.11.12 नलः; B2 स्वनः; D3.7 शिलः (for शलः). — After 10^{ab}, K2 reads 7^{ab}.

12 D8 transp. some pādas here. — ^{a}) K2 B Dn D3.5–8.10–12 Cc अलंबुष-. Cv cites अलम्बुसः. N (except D2.3.10; D1 missing) Cc °सेनानां (for °सेनस्य). — ^{b}) Some MSS. तुंबरोः. — ^{c}) Dn1 D10 °मानं (for °भागं).

13 ^{a}) K1 B3.5 सर्वे (for सर्व-). — ^{b}) B (except B1) D5.6 सिद्धगंधर्वराक्षसाः (B2 °पन्नगाः); D8 सिद्धाश्च पुरतस्तथा. — Ś1 K1 D3 om. 13^{cd}; D8 om. 14 also. — ^{d}) B2.4.5 D5–7.9 transp. द्रष्टुं and युद्धं. K2 उपाययुः; B4 D7 समागताः (for उपागताः).

14 D8 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) K1 B1 Dn D6.9.11.12 सर्व- (for तत्र). — ^{b}) Ś1 अतिशोभनः (for अथ सर्वशः). — ^{c}) K वनांताग्रे; D6 वसंतादौ (for वसन्ताग्रे). — ^{d}) B1 Dn D6.11.12 भारत; B4 D2.4.7–10 Ca पुष्पिणां (for पुष्पताम्).

15 ^{a}) Ś1 D9 रक्तरक्तानि; B1 Dn D6.11.12 तत्र रत्नानि; D8 तत्र रक्तानि (for रक्तारक्तानि). — ^{b}) D7 (marg. *sec. m.* by corr.) विमानानि चकाशिरे (= 12^{d}).

16 ^{a}) K1 B Dn D5.6.9–12 उपाशाम्यद्. — ^{c}) B2.4 दिव्य- (for दिव्यान्). — ^{d}) D10 देवान् (for योधान्).

17 ^{c}) B1.2.5 Dn D2–6.8.10–12 चापि; B4 वापि (for चैव). — ^{d}) B1.3 °रत्नविभूषितैः; Dn D4.11.12 °वर्णावभासितैः. In Ś1, the folios containing the portion of the text from 17^{ef} up to 4. 56. 4 are firmly stuck together and could not be collated. — ^{f}) B4 D2.5.6.10 उपनीतैः. — After 17, B Dn D8 (om. lines 2–3).5.6.7 (marg. *sec. m.*).10–12 ins.:

916* वज्रभृच्छुशुभे तत्र विमानस्थः सुरैर्वृतः ।
बिभ्रन्मालां महातेजाः पद्मोत्पलसमायुताम् ।
विप्रेक्ष्यमाणो बलभित्पातृप्यत्सुमहाहवम् ।

[(L. 1) B1 Dn D10–12 विमानस्थैः. D8 सुरैः सह. — (L. 2) B4 °युतां शुभां; B5 D5.10 °व(D10 °प)रायुतां; D6 °गणायुतां; D7 °मयीं शुभां (for °समायुताम्). — (L. 3) B2.5 सुमहाहवे; B4 D6.7 सूनुमाहवे (for सुमहाहवम्).]

☞ For this adhy., S subst. the foll. passage, reading it after adhy. 47 :

917* वैशंपायनः ।
ततः सुदर्शनं नाम प्रासादं हरिवाहनः ।
सर्वान्देवान्समारोप्य प्रययौ यत्र पाण्डवः ।
स्थूणाराजिसहस्रं तु यस्य मध्ये प्रतिष्ठितम् ।
तत्र सूर्यपथेऽतिष्ठद्विमला वासवी सभा ।
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च मरुद्गणाः ।
तत्र श्वेतानि छत्राणि काञ्चनस्फाटिकानि च ।

५२

C. 4. 1780
B. 4. 57. 12
K. 4. 61. 1

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नन्तरे तत्र महावीर्यपराक्रमः ।
आजगाम महासत्त्वः कृपः शस्त्रभृतां वरः ।
अर्जुनं प्रति संयोद्धुं युद्धार्थी स महारथः ॥ १

मणिरत्नविचित्राणि नानारूपाणि भागशः ।
आकाशे समदृश्यन्त भानुमन्ति शुभानि च ।
(11ab) अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य वरुणस्य च ।
(11cd) तथा धातुर्विधातुश्च मित्रस्य धनदस्य च ।
रुद्रस्य विष्णोः सवितुस्त्रिदशानां तथैव च ।
काञ्चनानि च दामानि विविधाश्चोत्तमस्रजः ।
दिव्यपुष्पाभिसंवीतास्तत्र छत्राणि भेजिरे ।
(6cd) तस्मिंश्च राजन्प्रासादे दिव्यरत्नविभूषिते ।
दिव्यगन्धसमाविष्टाः स्रजो दिव्याश्चकाशिरे ।
(14ab) दिव्यश्च वायुः प्रववौ गन्धमादाय सर्वशः ।
ऋतवः पुष्पमादाय समतिष्ठन्त भारत ।
प्रजानां पतयश्चैव सप्त चैव महर्षयः ।
तत्र देवर्षयश्चैव ते च राजन्दिवौकसः ।
इन्द्रेण सहिताः सर्वे त्रिदशाश्च व्यवस्थिताः ।
न पङ्को न रजस्तत्र प्रविवेश कथंचन ।
आदित्यश्चापि रूक्षोऽत्र नातिवेलमिवातपत् ।
(16cd) दिव्यं गन्धं समादाय वायुस्तत्राभिगच्छति ।
आकाशं च दिशः सर्वा दर्शनीयमदृश्यत ।
तत्र देवाः समारुह्य तं दिव्यं सर्वतःप्रभम् ।
अम्बरे विमलेऽगच्छन्प्रासादं कामगामिनम् ।
तत्र राजर्षयश्चैव समारूढा दिवौकसः ।
(9ab) श्वेतो राजा वसुमनास्तथा भद्रः प्रतर्दनः ।
नृगो ययातिर्नहुषो मान्धाता भरतः कुरुः ।
अष्टकश्च शिबिः पूरुः स च राजा पुरूरवाः ।
दम्भोद्भवः कार्तवीर्यो ह्यर्जुनः सगरस्तथा ।
दिलीपो भरतः पूरुः शय्यातिः सोमकस्तथा ।
हरिश्चन्द्रश्च तेजस्वी रघुर्दशरथस्तथा ।
भगीरथश्च राजर्षिः सर्वे च जनमेजय ।
पाण्डुश्चैव महाबाहुश्चामरव्यजनायुतः ।
छत्रेण ध्रियमाणेन राजसूयश्रिया वृतः ।
एते चान्ये च बहवः पुण्यशीलाः शुचिव्रताः ।
कीर्तिमन्तो महावीर्यास्तत्रैवासन्दिवि स्थिताः ।
गणाश्चाप्सरसां सर्वे गन्धर्वाश्चापि सर्वशः ।
दैत्यराक्षसयक्षाश्च सुपर्णाः पन्नगास्तथा ।
वासवप्रमुखाः सर्वे देवाश्च सगणेश्वराः ।
आसंस्तत्र समारूढाः संग्रामं तं दिदृक्षवः ।
इत्यम्बरे व्यवस्थाय प्रासादस्था दिवौकसः ।
(13cd) एकस्य च बहूनां च द्रष्टुं युद्धं व्यवस्थिताः ।

[(L. 1) M1-3 °वाहनं (for °वाहनः). — (L. 4) T G M3 महती (for वासवी). — (L. 6) G1.3 चित्राणि (for छत्राणि). M4 दिव्यरूपाणि भागशः (m भारत) (for the posterior half). — After line 6, T G2.3 M5 ins.:

918* तथा चित्राणि छत्राणि दिव्यरूपाणि भारत ।

— (L. 7) M2.3 तथा चित्राणि छत्राणि (for prior half). — (L. 12) T1 M1.2 विचित्राश्च; G1 विविक्ताश्च (for विविधाश्च). — (L. 18) G1.3 M3-5 पतयः सप्त (for पतयश्चैव). G1 ब्रह्मर्षयस्तथा; G3 ब्रह्ममहर्षयः (for चैव मह°). — (L. 23) M1.5 अधिगच्छति (for अभिग°). — (L. 24) T G2 M3 प्रकाशंते (for आकाशं च). — (L. 26) T G2 व्योमगामिनं; M3 कामगामिकं (for कामगामिनम्). — (L. 27) T G2.3 समारुह्य (for °रूढा). — (L. 28) T1 G M3-5 भद्रप्रदर्शनः (for भद्रः प्रतर्दनः). — (L. 30) G1.3 चोभौ (for पूरुः). — (L. 32) G1 केरळः (for भरतः). M1.4.5 चांबरीषश्च (for भरतः पूरुः). T1 G2 शर्यातिः (for शय्यातिः). — (L. 36) T G2 M3 युतः (for वृतः). — (L. 37) G3 M1.4 शुभ° (for शुचि°). — (L. 39) M1.4 गणाश्चाप्सरसश्चैव (for the prior half). G1 संघशः (for सर्वशः). — (L. 40) T1 G2 M1 सुपर्णः (for °र्णाः). — M3 om. lines 41-43. — (L. 44) G1.3 M1.2 transp. द्रष्टुं and युद्धं.

Colophon missing in Ś1 D1; D7 reads it in marg. — *Sub-parvan:* K1 गोग्रह; B1-4 Dn D2-6.8.10-12 उत्तरगोग्रह; M1-8 गोग्रहण. — *Adhy. name:* D4 देवविमानदर्शनं; D7-9 विमानदर्शनं; T1 G2 धनंजयदर्शनं; M2.3 दिव्यसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 54; D3 M2-4 51; D5.10 49; D6 53; D7m 48; T G M1.5 52. — *S'loka no.:* G3 22.

52

☞ This whole adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 4. 51. 17).

1 Before the ref., D3 repeats 4. 50. 3. — After the ref., N (Ś1 missing; D1 missing for lines 1-8 only) ins. a passage given in App. I (No. 47). — a) D3.4.7.9 विप्रो; B Dn D5.6.10-12 वीरो; D1.2 राजन्; D8 दर्पो (for तत्र). — M1 om. 1bc. — b) N (Ś1 missing) बलदर्प(Dn D11.12 °वीर्य)समन्वितः; G1.3

तौ रथौ सूर्यसंकाशौ योत्स्यमानौ महाबलौ ।
शारदाविव जीमूतौ व्यरोचेतां व्यवस्थितौ ॥ २
पार्थोऽपि विश्रुतं लोके गाण्डीवं परमायुधम् ।
विकृष्य चिक्षेप बहून्नाराचान्मर्मभेदिनः ॥ ३
तानप्राप्ताञ्शितैर्बाणैर्नाराचान्रक्तभोजनान् ।
कृपश्चिच्छेद पार्थस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४
ततः पार्थश्च संक्रुद्धश्चित्रान्मार्गान्प्रदर्शयन् ।
दिशः संछादयन्बाणैः प्रदिशश्च महारथः ॥ ५
एकच्छायमिवाकाशं प्रकुर्वन्सर्वतः प्रभुः ।
प्रच्छादयदमेयात्मा पार्थः शरशतैः कृपम् ॥ ६
स शरैरर्पितः क्रुद्धः शितैरग्निशिखोपमैः ।
तूर्णं शरसहस्रेण पार्थमप्रतिमौजसम् ।
अर्पयित्वा महात्मानं ननाद समरे कृपः ॥ ७
ततः कनकपुङ्खाग्रैर्वीरः संनतपर्वभिः । C. 4. 1799 B. 4. 57. 22 K. 4. 61. 13

महासत्त्वपराक्रमः. — After 1ab, Dn1 ins.:

919* अर्जुनं प्रति संरब्धः कृपः परमदुर्जयः ।

— c) T2 G M8 °वीर्यः (for °सत्त्वः). N (Ś1 missing) अमृष्यमाणस्तं (D4 तत्) शब्दं. — d) N (Ś1 missing) कृपः शारद्वतस्तथा (B3 m. 4. 5 Dn1 D1. 5 °स्तदा; Dn2 D2. 4. 7–12 °स्ततः); M8 सर्वशस्त्रभृतां वरः. — e) B Dn D1–6. 10–12 Cc संरब्धो; D7. 9 संरोद्धुं; S योद्धुं वै (for संयोद्धुं). — f) B5 युद्धार्थं स; T1 G M3. 5 युद्धकामी; T2 M1. 2. 4 युद्धकामो (for युद्धार्थी स). B5 Dn1 D10 °बलः (for °रथः). — After 1, N (Ś1 missing) ins.:

920* महोदधिजमादाय दध्मौ वेगेन वीर्यवान् ।
स तु शब्देन लोकांस्त्रीनावृत्य रथिनां वरः ।
धनुरादाय सुमहज्ज्याशब्दमकरोत्तदा ।

[(L. 1) K1 महोदधिसमं शंखं; K2 °समादाय; Dn1 °जमासाद्य. Ca. c. r. s cite महोदधिजं. D7. 9 शंखं दध्मौ स वीर्यवान्.]

On the other hand S ins. after 1:

921* अथ द्रौणे रथं त्यक्त्वा कृपस्य रथमुत्तमम् ।
आजगामार्जुनस्तूर्णं सूर्यवैश्वानरप्रभम् ।

2 a) B4 D5 S वीरौ (for रथौ). M4 वीर्यसंपन्नौ (*inf. lin.* °संकाशौ) (for सूर्य°). — b) D3 बलौजसा; D4. 5. 7 महारथौ (for °बलौ). — c) S वार्षिकौ (for शारदौ). — After 2, N (Ś1 missing) ins.:

922* ततः शारद्वतस्तूर्णं पार्थं दशभिराशुगैः ।
विव्याध परवीरघ्नं निशितैर्मर्मभेदिभिः ।

[(L. 2) K B3 D3. 10 परवीरघ्नो (for °घ्नं).]

3 ab) B3 D5 विदितं (for विश्रुतं). D9 गांजीवं. K B3 धनुरुत्तमं (for परमायुधम्). S प्रगृह्य गांडिवं लोके (G by transp. लोके गांडीवं) विश्रुतं पुनरर्जुनः. — cd) K2 तस्मै चिक्षेप; Dn1 चिक्षेप वरान् (for चिक्षेप बहून्). D3. 8 °भेदिभिः (for °भेदिनः). S अभ्ययाच्छरतश्रेष्ठो विनिघ्नञ्शरमालया. — After 3, S ins.:

923* कृपश्च धनुरादाय तथैवार्जुनमभ्ययात् ।

4 a) B4 D4. 7. 8 तान्प्राप्तांस्त्रिशितैर्बाणैः; S प्रगृह्य बलवच्चापं. Cc cites अप्राप्तान्. — c) S कृपश्चिक्षेप पार्थाय. — After 4, S ins.:

924* जीमूत इव घर्मान्ते शरवर्षं विमुञ्चति ।
नन्दयन्सुहृदः सर्वान्प्रत्ययुध्यत फल्गुनम् ।
विकृष्य बलवच्चापं पाण्डवो भीमविक्रमः ।

5 a) B Dn D4. 5. 7–12 तु; D1. 3 स; D2 सु- (for च). S चचार समरे पार्थः. — b) B4 (? gloss) बाणान् (for मार्गान्). B5 M वि° (for प्र°). B3 शीघ्रास्त्रं तु प्रदर्शयन्; D1–6. 8. 10 शीघ्रास्त्रत्वं वि(D1. 4 प्र-; D3. 10 व्य)दर्शयन् (D5 m as in text); G1 चित्रमार्गान्प्र°; M8 चित्रमार्गं वि°. — c) D5 प्रच्छादयन्; G1. 3 चापूरयन् (for संछा°). B5 D6 दिशः प्र(B5 सं)छादयामास; T G2 M1. 5 सर्वाश्चैव दिशो बाणैः; M2–4 स सर्वाश्च (M2 सर्वा वि-) दिशो बाणैः. — d) K °रवैः (for °रथः). D6 बाणौघैः प्रदिशं तथा.

6 b) B1 Dn D11. 12 अकरोत् (for प्रकुर्वन्). B2–5 D1–6. 8. 10 कुर्वन्प्रथगतः प्रभुः; S सर्वतः कृतवान्प्रभुः. — D10 om. 6cd. — c) B Dn D3–5. 7–9. 11. 12 S (except G1 M8) प्रा(B3 आ)च्छादयद्. D6 ततः प्रच्छादयामास. — After 6, S ins.:

925* उद्गतः समये मेघो धाराभिरिव पर्वतम् ।

[T2 G2 M2 समरे (for समये).]

7 a) K B Dn D5–7. 9. 11. 12 अर्दितः; D1–4. 8. 10 आचितः; G1 अपि सं- (for अर्पितः). — b) D1. 2 शतैर्; D4 M4 शरैर्; D10 चिच्छेद (for शितैर्). D3 °विषो° (for °शिखो°). — After 7ab, S ins.:

926* कृपो बभूव समरे विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।

— c) D6 शरैः; S ततः (for तूर्णं). B1–4 D1–3. 10 शत°; B5 Dn D9. 11. 12 दश° (for शर°). — d) D4 पार्थस्यामिततेजसः. — e) N (Ś1 missing) अर्द(D1 दर्श)यित्वा. D6 S महानादं (G1 °बाहुः). — f) B1. 5 Dn D11. 12 ननर्द (for ननाद).

8 D1 om. 8. — a) D4 कृपः (for ततः). B5 Dn

C. 4. 1800 B. 4. 57. 22 त्वरन्गाण्डीवनिर्मुक्तैरर्जुनस्तस्य वाजिनः ।
चतुर्भिश्चतुरस्तीक्ष्णैरविध्यत्परमेषुभिः ॥ ८
ते हया निशितैर्विद्धा ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ।
उत्पेतुः सहसा सर्वे कृपः स्थानादथाच्यवत् ॥ ९
च्युतं तु गौतमं स्थानात्समीक्ष्य कुरुनन्दनः ।
नाविध्यत्परवीरघ्नो रक्षमाणोऽस्य गौरवम् ॥ १०
स तु लब्ध्वा पुनः स्थानं गौतमः सव्यसाचिनम् ।
विव्याध दशभिर्बाणैस्त्वरितः कङ्कपत्रिभिः ॥ ११
ततः पार्थो धनुस्तस्य भल्लेन निशितेन च ।
चिच्छेदैकेन भूयश्च हस्ताच्चापमथाहरत् ॥ १२
अथास्य कवचं बाणैर्निशितैर्मर्मभेदिभिः ।
व्यधमन्न च पार्थोऽस्य शरीरमवपीडयत् ॥ १३

तस्य निर्मुच्यमानस्य कवचात्काय आबभौ ।
समये मुच्यमानस्य सर्पस्येव तनुर्यथा ॥ १४
छिन्ने धनुषि पार्थेन सोऽन्यदादाय कार्मुकम् ।
चकार गौतमः सज्यं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १५
स तदप्यस्य कौन्तेयश्चिच्छेद नतपर्वणा ।
एवमन्यानि चापानि बहूनि कृतहस्तवत् ।
शारद्वतस्य चिच्छेद पाण्डवः परवीरहा ॥ १६
स छिन्नधनुरादाय अथ शक्तिं प्रतापवान् ।
प्राहिणोत्पाण्डुपुत्राय प्रदीप्तामशनीमिव ॥ १७
तामर्जुनस्तदायान्तीं शक्तिं हेमविभूषिताम् ।
वियद्गतां महोल्काभां चिच्छेद दशभिः शरैः ।
सापतद्दशधा छिन्ना भूमौ पार्थेन धीमता ॥ १८

$D_{11.12}$ **Cs** °पर्वाग्रैः; S °पुंखेन (for °पुङ्खाग्रैः). — ^{b}) S शरेण (M_{5} °तेन) नतपर्वणा. — After 8^{ab}, $B_{1.8}$ D_{6} ins.:

927* धनुरादाय विव्याध पार्थं दशभिराशुगैः ।;

while S ins.:

928* बिभेद समरे पार्थः कृपस्य ध्वजमुत्तमम् ।
ततः पश्चान्महातेजा नाराचान्सूर्यसंनिभान् ।
जग्राह समरे पार्थो भूयो बहुशिलीमुखान् ।
तैस्तदानीं महाबाहुः कृपस्य रथरक्षिणः ।
जघान क्षत्रियश्रेष्ठान्युध्यमानान्महाबलान् ।
चन्द्रकेतुः सुकेतुश्च चित्राश्वो मणिमांस्तथा ।
मुञ्जमौली च विक्रान्तो हेमवर्मा भयावहः ।
सुरथोऽतिरथश्चैव सुषेणोऽरिष्ट एव च ।
नृकेतुश्च सहानीकास्ते निपेतुर्गतासवः ।

[(L. 5) T_{2} G °श्रेष्ठः (for °श्रेष्ठान्). — (L. 6) T G बली (for तथा). — (L. 9) $M_{1.5}$ सकेतनः (for नृकेतुश्च). M_{2-5} निषेदुर् (for निपेतुर्).]

Thereafter S reads a variant version of 20^{a}–24^{b}, omitting altogether 8^{c}–16^{f}. — ^{c}) D_{9} गांजीव°.

9 S om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) $B_{3.5}$ $D_{5.6}$ विशिखैः (for निशितैः). $B_{1.2}$ Dn $D_{11.12}$ बाणैः; $B_{4.5}$ $D_{5.6}$ स्पृष्टाः; $D_{7.9}$ भिन्नाः (for विद्धाः). — ^{b}) K इव पावकैः; $B_{2.4.5}$ $D_{5.6}$ पावकोपमैः (for इव पन्नगैः). — ^{d}) D_{1} अवाच्यवत्; D_{4} अथ च्युतः (for अथाच्यवत्). K कृपं स्थानादपातयत्.

10 S om. 10 (cf. v. l. 8). — ^{ab}) D_{8} च्यवंतं (for च्युतं तु). D_{6} च्युतं गौतममालोक्य स्थानात्कुंतीसुतस्तदा. — D_{4} om. 10^{cd}.

12 S om. 12 (cf. v. l. 8). — ^{b}) $B_{1.2}$ Dn $D_{11.12}$ ह (for च). — ^{d}) K_{2} B (except B_{4}) Dn_{2} $D_{5.6.8.11.12}$ **Cc** हस्तावापम् (for हस्ताच्चापम्). $D_{1.3.7}$ अपाहरत्; D_{10} अथाच्छिनत् (for अथाहरत्).

14 S om. 14 (cf. v. l. 8). — ^{b}) K कवचं; **Cc** कवचात् (as in text). — ^{d}) K त्वचं (K_{1} °चे) (for तनुर्). D_{6} यथा सर्पस्य वै तनुः.

16 S om. 16 (cf. v. l. 8). — ^{b}) $B_{3.4}$ $D_{5.10}$ आनतपर्वणा; D_{8} पांडवस्तदा; $D_{7.9}$ नतपर्वभिः; D_{8} निशितैः शरैः. — ^{d}) $B_{2.4}$ D_{5} दृढहस्तवत्; D_{6} दृढवंति च; **Cs** कृत° (as in text).

17 S reads 17–18 after 24^{ab}. — ^{a}) D_{9} शारद्वतस्तदादाय. — ^{b}) $B_{1-3.5}$ $D_{2.5.7.8.10-12}$ **Cc** रथशक्तिं; B_{4} Dn $D_{1.3.4.6.9}$ रथाच्छक्तिं (D_{4} °च्छिक्तं) (for अथ शक्तिं). — ^{c}) D_{5} चापि पार्थाय (m पाण्डुपुत्राय as in text). — For 17, S subst.:

929* अथ शक्तिं परामृश्य सूर्यवैश्वानरप्रभाम् ।
चिक्षेप सहसा क्रुद्धः पार्थायाद्भुतकर्मणे ।
[(L. 1) $M_{3.4}$ रथशक्तिं.]

18 For S cf. v. l. 17. — ^{a}) K_{1} तदायंतीं; $D_{1-4.7.8.10}$ समायांतीं; S तथारूपां. — ^{b}) D_{8} °विभूषणां; S °परिष्कृतां. — ^{c}) B_{4} वियद्यातां; S आपतंतीं. — ^{ef}) Dn_{1} D_{1} om. 18^{ef}. K_{2} $D_{4.8}$ भिन्ना; D_{2} भूत्वा (for छिन्ना). S सापतद्दश(T_{1} G_{2} °च्छत)धा भूमौ पार्थेन निहता शरैः. — After 18, S ins.:

930* शक्त्यां तु विनिकृत्तायां विरथः शरपीडितः ।

युगमध्ये तु भल्लैस्तु ततः स सधनुः कृपः ।
तमाशु निशितैः पार्थो बिभेद दशभिः शरैः ।। १९

ततः पार्थो महातेजा विशिखानग्नितेजसः ।
चिक्षेप समरे क्रुद्धस्त्रयोदश शिलाशितान् ।। २०

अथास्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
षष्ठेन च शिरः कायाच्छरेण रथसारथेः ।। २१

त्रिभिस्त्रिवेणुं समरे द्वाभ्यामक्षौ महाबलः ।
द्वादशेन तु भल्लेन चकर्तास्य ध्वजं तथा ।। २२

ततो वज्रनिकाशेन फल्गुनः प्रहसन्निव ।
त्रयोदशेनेन्द्रसमः कृपं वक्षस्यताडयत् ।। २३

स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
गदापाणिरवप्लुत्य तूर्णं चिक्षेप तां गदाम् ।। २४

सा तु मुक्ता गदा गुर्वी कृपेण सुपरिष्कृता ।
अर्जुनेन शरैर्नुन्ना प्रतिमार्गमथागमत् ।। २५ C. 4. 1819 B. 4. 57. 40 K. 4. 61. 25

[T1 G2 M8 °विक्षत: (for °पीडित:).]

19 Dn1 D1. 2 S om. 19. — ^{a}) K1 D8 युगमध्येन; B4 युगमस्य तु; Dn2 D11. 12 युगपच्चैव (for युगमध्ये तु). Ca. r. v cite युगमध्ये (as in text). — ^{b}) B5 Dn2 D10–12 सज्यधनु:; D6 सशधनु:; D8 समधमत् (for स सधनु:). B4 समकृंतस्तत: कृप:; D4. 7. 9 ततस्तु (D7 आदाय; D9 संधाय) सशरं धनु:. — After 19^{ab}, D4 ins.:

931* प्रगृहीत्वा रथस्तूर्णं रथादन्यन्महाधनु: ।

— ^{cd}) D7 (marg. *sec. m.* as in text). 9 तमेव (for तमाशु). K transp. निशितै: and दशभि:. D6 विव्याध (for बिभेद).

20 S (which for 20 subst. 932*) reads 20^{a}–24^{b} after 928* (cf. v. l. 8). — ^{b}) B2 D5 शरानग्निशिखोपमान्. — ^{c}) D4 चिच्छेद दशभि: क्रुद्ध:. — For 20, S subst.:

932* तान्निहत्य तत: पार्थो निमेषादिव भारत ।
पुनरन्यान्समादत्त त्रयोदश शिलीमुखान् ।

21 For S cf. v. l. 20 also. — ^{a}) B4 एकेन. D2 S तु (for च). S संख्ये (G2 M1–3. 5 °खे; G1. 3 °घे) (for कायात्). — ^{d}) B3 जहाराथ स सारथे:; D5 सारथे: पत्रिणा तथा; T G2 M1. 2. 4 कृपस्य रथसारथे:; G1. 3 M3. 5 शरेण कृपसारथे:.

22 For S cf. v. l. 20 also. — ^{a}) S बलवान् (for समरे). — ^{b}) B Dn D1–4. 6. 11. 12 S अक्षं; D10 आछेन्; Cv अक्षौ (as in text). N (except K) °रथ: (for °बल:). — ^{c}) B3–5 D2. 4. 6–10 च; D1. 3 अथ; D5 अस्य (for तु). G3 बाणेन (for भल्लेन). — ^{d}) D4 महाध्वजं; D6 ध्वजोत्तमं; B4 Dn1 D9 ध्वजं तदा (for ध्वजं तथा). S कृपस्य सशरं धनु:.

23 For S cf. v. l. 20 also. — ^{a}) S छित्त्वा (for ततो). — ^{b}) N (Ś1 missing) फाल्गुन: (for फल्गुन:). T1 G3 (by transp.) प्रहसन्निव फल्गुन:. — ^{c}) K D2. 3 G3 °समं (for °समः). — ^{d}) B2. 4. 5 Dn1 D5. 6 अविध्यत (for अताडयत्). S प्रत्यविध्यस्तनांतरे.

24 For S cf. v. l. 20 also. — ^{a}) G2 M4. 5 सं- (for स). — After 24^{ab}, S reads 17–18. — ^{c}) D6 खमुत्पत्य (for अवप्लुत्य). — For 24^{d}, S subst.:

933* रथात्तूर्णममित्रहा ।
गदां चिक्षेप सहसा पार्थायामिततेजसे ।

25 ^{a}) B5 Dn D7. 11. 12 च; G1. 3 वि- (for तु). — ^{c}) S अर्जुनस्य (for °नेन). — ^{d}) Dn1 D5. 6 अथा(D5 °थो)गता; S जगाम सा; Ca अथागमत् (as in text). Cn cites अगमत्. — After 25, S ins.:

934* अथ खड्गं समुद्धृत्य शतचन्द्रं च भानुमत् ।
इयेष पाण्डवं हन्तुं कृपोऽलघुपराक्रमः ।
स शरद्वत्सुतस्तूर्णं महाचार्यः सुशिक्षितः ।
खेचरो विचचारैकः क्रमाच्चर्मासिधृग्विभुः ।
ततः क्षुराग्रैः कौन्तेयो दशभिः खड्गचर्मणी ।
निमेषादिव चिच्छेद तदद्भुतमिवाभवत् ।
विषण्णवदनस्तत्र युद्धादपगतोद्यमः ।
अश्वत्थाम्नस्तु स रथं कृपः समभिपुप्लुवे ।
स्वस्रीयस्य महातेजा जग्राह च धनुः पुनः ।

[(L. 2) After line 2, G3 ins.:

935* तदा गाण्डीवनिर्मुक्तैः खड्गं तस्य न्यवारयत् ।

— (L. 4) M1. 2 खेचरीव; M3 खचरेव; M4. 5 खेचरेव (for खेचरो वि-). M1. 2 भुवि (for विभुः). — (L. 7) T2 M3 विवर्ण° (for विषण्ण°). — After the prior half of line 7, T G2 ins.:

936* विनाशात्खड्गचर्मणोः ।
दन्तैर्दन्तच्छदान्दष्ट्वा चुकोप हृदि दीर्घवत् ।
भवस्विति पुनश्चोक्त्वा.

T G2 युद्धापगमनोद्यतः (for the posterior half). — (L. 9) M1. 2 च पुनर्धनुः; M4 (*inf. lin.* as in text) सशरं धनुः (for च धनुः पुनः).]

Thereafter S reads adhy. 57.

26 S om. 26–28. — ^{a}) B1. 5 Dn D3. 7–9. 11. 12 तं

C. 4. 1819
B. 4. 57. 41

ततो योधाः परीप्सन्तः शारद्वतममर्षणम् ।
सर्वतः समरे पार्थं शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २६
ततो विराटस्य सुतः सव्यमावृत्य वाजिनः ।
यमकं मण्डलं कृत्वा तान्योधान्प्रत्यवारयत् ॥ २७
ततः कृपमुपादाय विरथं ते नरर्षभाः ।
अपाजह्रुर्महावेगाः कुन्तीपुत्राद्धनंजयात् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

अर्जुन उवाच ।
यत्रैषा काञ्चनी वेदी प्रदीप्ताग्निशिखोपमा ।
उच्छ्रिता काञ्चने दण्डे पताकाभिरलंकृता ।
तत्र मां वह भद्रं ते द्रोणानीकाय मारिष ॥ १
अश्वाः शोणाः प्रकाशन्ते बृहन्तश्चारुवाहिनः ।
स्निग्धविद्रुमसंकाशास्ताम्रास्याः प्रियदर्शनाः ।
युक्ता रथवरे यस्य सर्वशिक्षाविशारदाः ॥ २
दीर्घबाहुर्महातेजा बलरूपसमन्वितः ।
सर्वलोकेषु विख्यातो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ३
बुद्ध्या तुल्यो ह्युशनसा बृहस्पतिसमो नये ।

तु; B3.4 तत्र (for ततो). — d) D6 °व्रातैर् (for °वर्षैर्). B2 इवाकिरन् (for अवा°). D4 सर्वत: समवाकिरन्.

27 S om. 27 (cf. v. l. 26). — b) B5 Cn ऽसव्यं; D4 सर्वान्; C3 सव्यं (as in text). — c) D5 m. 7 (m as in text). 9 दक्षिणं; Cc. 3 यमकं (as in text). — d) D8 °वेधयत् (for °वारयत्).

28 S om. 28 (cf. v. l. 26). — b) D1.3 रथं तेन (for विरथं ते). D4 महारथा: (for नरर्षभा:). — c) K उपाजह्रुर्; B1.2.5 Dn D2.7.9–12 अपजह्रुर्; B4 D1.4 अपाजग्मुर्; Cc as in text. B3 D1–3 महावेगात्; D5.7 महाभागा: (D7 °ग).

Colophon missing in Ś1; S om. it. — *Sub-parvan:* K1 गोग्रह; B Dn D1–3.6.8.10–12 उत्तरगोग्रह. — *Adhy. name:* B1–3.5 Dn1 D5 कृपापयानं; B4 D10 कृपभंग:; D4.7–9 कृपपराजय:. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 52; D5.10 50; D6.9 54; D7 49.

53

☞ This whole adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 4. 51. 17).

1 Before the ref., N (Ś1 missing; B2 D8 om. lines 3–4; D4 om. 2–4) ins.:

937* वैशंपायन उवाच ।
कृपेऽपनीते द्रोणस्तु प्रगृह्य सुमहद्धनुः ।
अभ्यद्रवदनाधृष्य: शोणाश्वः श्वेतवाहनम् ।
स तु रुक्मरथं दृष्ट्वा गुरुमायान्तमन्तिकात् ।
अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ।

[(L. 1) D2.3 वि° (for प्र°). B1 Dn D7.9.11.12 सशरं; B2 D5 रुचिरं; B3–5 D6 विपुलं (for सुमहद्) — (L. 2) K1 अनाधृष्यं; D7.9 दुराधर्ष: (for अनाधृष्य:) — For lines 3–4 cf. 943* below. — (L. 4) B1 D1 D11.12 जयतां (for रथिनां).]
On the other hand, S ins. before the ref. a passage given in App. I (No. 48). — B2 om. 1–19. — K D2.4.7–9 S om. the ref. — a) T1 G1.3 M1–3.5 वेदि (for वेदी). — b) B5 दीप्ता चाग्निशिखो°; Dn1 ध्वजे यस्य प्रकाशते; S दृश्यतेग्निशिखो°. — c) K कांचनैर्दंडै:; B1.4. Dn D2.4–12 प्रवरे दंडे; B3 कूबरे दंडे; D1.3 प्रवरा येन (for काञ्चने दण्डे). — e) B1 Dn2 D11.12 अत्र (for तत्र) — f) B1.3 Dn1 सारथे; D4.7.9 मानद (for मारिष). S द्रोणं यास्यामि सत्तमं. — After 1, S ins.:

938* भारद्वाजेन योत्स्येऽहमाचार्येण महात्मना ।

2 B2 om. 2 (cf. v. l. 1). — a) S अमी (for अश्वा:). — b) D4 चारुदर्शना:; D10 साधुवाहिन:. S तुरगा साधुवाहिन: (G2 °हना:). — S transp. 2cd and 2ef — c) B3.4 D4 स्निग्धा वि°; S °वैडूर्यसंकाश:. — d) D4.1 ताम्राक्षा:. K B4 चारुदर्शना:. S ताम्राक्षः प्रियदर्शन: — After 2ef (transposed), S ins.:

939* यस्तो रथवरे शूरः सर्वशस्त्रभृतां वर: ।

3 B2 om. 3 (cf. v. l. 1). — ab) S पीनदीर्घभुज श्रीमान् (T2 G2 आदित्य इव तेजस्वी) बलवीर्यसमन्वित:. T *repeats* 3ab (with v. l. as in T2 G2). — cd) B1.5 D D11.12 विक्रांतो; D3 विज्ञातो (for विख्यातो). S सर्वलोके

वेदास्तथैव चत्वारो ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥ ४

ससंहाराणि दिव्यानि सर्वाण्यस्त्राणि मारिष ।
धनुर्वेदश्च कार्त्स्न्येन यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितः ॥ ५

क्षमा दमश्च सत्यं च आनृशंस्यमथार्जवम् ।
एते चान्ये च बहवो गुणा यस्मिन्द्विजोत्तमे ॥ ६

तेनाहं योद्धुमिच्छामि महाभागेन संयुगे ।
तस्मात्त्वं प्रापयाचार्यं क्षिप्रमुत्तर वाहय ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।
अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिर्हेमभूषितान् ।
चोदयामास तानश्वान्भारद्वाजरथं प्रति ॥ ८

तमापतन्तं वेगेन पाण्डवं रथिनां वरम् ।
द्रोणः प्रत्युद्ययौ पार्थं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ९

ततः प्राध्मापयच्छङ्खं भेरीशतनिनादितम् ।
प्रचुक्षुभे बलं सर्वमुद्धूत इव सागरः ॥ १०

अथ शोणान्सदश्वांस्तान्हंसवर्णैर्मनोजवैः ।
मिश्रितान्समरे दृष्ट्वा व्यस्मयन्त रणे जनाः ॥ ११

तौ रथौ वीर्यसंपन्नौ दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि ।
आचार्यशिष्यावजितौ कृतविद्यौ मनस्विनौ ॥ १२　C 4. 1837 B. 4. 58. 14 K. 4. 59. 38

(M1–3. 5 °के)धनुःश्रेष्ठः सर्वलोकेषु पूजितः.

4 B2 om. 4 (cf. v. l. 1). — ^{ab}) S अंगिरोशनसोस्तुल्यो नये बुद्धिमतां वरः. — ^{cd}) D1–3 तथोत्तमं (for तथैव च). S चत्वारो निखिला वेदाः सांगोपांगाः सलक्षणाः.

5 B2 om. 5 (cf. v. l. 1). — S transp. 5^{ab} and 5^{cd}. — ^{ab}) D1. 3 संतिष्ठंति हि (for ससंहाराणि). K B1 Dn D7. 9. 11. 12 transp. दिव्यानि and सर्वाणि. B5 सारथे; D4 यान्युत; D5m यान्यपि; D7. 9 यानि च; Cs मारिष (as in text). S भारद्वाजे समस्तानि सर्वाण्येतानि सांप्रतं. — ^{d}) S ब्राह्मं चास्त्रं (T1 G2 M1. 5 ब्रह्मास्त्रं च; M2 ब्राह्ममस्त्रं) प्रतिष्ठितं. — After 5^{cd}, S ins.:

940* पुराणमितिहासं च अर्थविद्या च मानवी ।
[T2 M5 इतिहासश्च (for °सं च).]

6 B2 om. 6 (cf. v. l. 1). — ^{a}) D7 original धर्मार्जवश्च सत्यं च is cancelled, and क्षमा दया शमः सत्यं is noted in marg. G1. 3 दया च (for दमश्च). — ^{b}) D7 orig. दमानृशंस्यमेव च is cancelled, and text reading is noted in marg. S तेजो मार्दवमार्जवं (M1. 2 मार्दवं ह्रीरचापलं). — ^{cd}) B1. 4. 5 D यस्मिन्नित्यं (D1–3 by transp. नित्यं यस्मिन्) द्विजे गुणाः (D4 प्रतिष्ठिताः) (for ^{d}). S प्रतिष्ठिता गुणा यस्मिन्बहवो द्विजसत्तमे. — After 6, S ins.:

941* यस्याहमिष्टः सततं मम चेष्टः सदा च यः ।

7 B2 om. 7 (cf. v. l. 1). — ^{ab}) S क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य तेन योत्स्यामि (M3 योत्स्ये ह) संयुगे. — ^{c}) B1. 5 D11. 12 तं; B3 मां (for त्वं). D7. 9 तं (D7 त्वं) मां संप्रापयाचार्यं; S आचार्यं प्रापयेदानीं. — ^{d}) Dn1 D10 वाहनं; D4 मे रथं (for वाहय). S ममोत्तर महारथं.
— After 7, S ins.:

942* अपरं पश्य संग्राममद्भुतं मम तस्य च ।

8 B2 om. 8 (cf. v. l. 1). T1 M om. the ref. — ^{ab}) B1. 4. 5 D (except D6) °भूषणान् (for °भूषितान्). S उत्तरस्त्वे(M5 °श्चै)वमुक्तोश्वांश्चोदयामास तं (G3 सं-) प्रति. — G2 M3 om. 8^{cd}. — ^{c}) D1–4. 7. 9 नोदयामास; D3 प्रेरयामास. S (G2 M3 om.) आजगामार्जुनरथो.

9 B2 om. 9 (cf. v. l. 1). — ^{a}) M1. 5 संप्रेक्ष्य (for वेगेन). — ^{b}) S सरथं रणे (for रथिनां वरम्). — ^{c}) K2 प्रत्याययौ; S -त्य(G2 द्य)भ्यद्रवत् (G1. 3 °पतत्) (for प्रत्युद्ययौ). D5 यत्तो; D6 क्रुद्धो (for पार्थं). — After 9, S ins.:

943* स तु रुक्मरथं दृष्ट्वा कौन्तेयं समभिद्रुतम् ।
आचार्यं तं महाबाहुः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
[Cf. lines 3–4 of 937*.]

Thereafter S reads 16–17.

10 B2 om. 10 (cf. v. l. 1). — ^{a}) D1–5. 3 G M3–5 प्रध्मापयच्. — ^{b}) K B1 Dn1 D1. 3. 4. 7. 9–12 °निनादिनं. S भेरीपणवनादितं. — ^{c}) S व्यक्षोभयद् (for प्रचुक्षुभे). — ^{d}) D1. 3 S उद्धूतमिव सागरं. Cv cites उद्धूत इव (as in text). — After 10, S reads 18–19.

11 B2 om. 11 (cf. v. l. 1). — ^{a}) S अश्वाञ्शोणान्महावेगान्. — ^{b}) G1 हयान्स्वर्णैः. D7. 9 महाजवैः; D10 हयोत्तमैः; S तु (T G2. 3 च) वाजिभिः. — ^{d}) D1. 3. 3 G1. 3 विस्मयंत. S पृथग् (for रणे). K2 B1. 3. 4 D (except D5. 7. 9) नराः; B3 नृपाः (for जनाः). — After 11, S reads 14, 13, 20.

12 B2 om. 12 (cf. v. l. 1). — ^{a}) S वीरौ (for रथौ). K सूर्यसंकाशौ (for वीर्यसंपन्नौ). — ^{c}) S रथिनौ (for अजितौ). — ^{d}) S तर° (M4 *inf. lin.* तप°) (for मन°).

13 B2 om. 13 (cf. v. l. 1). — For sequence of S

C. 4. 1838
B. 4. 58. 15
K. 4. 59. 36

समाश्लिष्टौ तदान्योन्यं द्रोणपार्थौ महाबलौ ।
दृष्ट्वा प्राकम्पत मुहुर्भरतानां महद्बलम् ॥ १३
हर्षयुक्तस्तथा पार्थः प्रहसन्निव वीर्यवान् ।
रथं रथेन द्रोणस्य समासाद्य महारथः ॥ १४
अभिवाद्य महाबाहुः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेयः परवीरहा ॥ १५
उषिताः स्म वने वासं प्रतिकर्म चिकीर्षवः ।
कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ॥ १६
अहं तु प्रहृते पूर्वं प्रहरिष्यामि तेऽनघ ।
इति मे वर्तते बुद्धिस्तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ १७

ततोऽस्मै प्राहिणोद्द्रोणः शरानधिकविंशतिम् ।
अप्राप्तांश्चैव तान्पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ १८
ततः शरसहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्यवान् ।
अवाकिरत्ततो द्रोणः शीघ्रमस्त्रं विदर्शयन् ॥ १९
एवं प्रववृते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः ।
समं विमुञ्चतोः संख्ये विशिखान्दीप्ततेजसः ॥ २०
तावुभौ ख्यातकर्माणावुभौ वायुसमौ जवे ।
उभौ दिव्यास्त्रविदुषावुभावुत्तमतेजसौ ।
क्षिपन्तौ शरजालानि मोहयामासतुर्नृपान् ॥ २१
व्यसयन्त ततो योधाः सर्वे तत्र समागताः ।

---

cf. v. l. 11. — a) K समा°; B3 D7.9 (*sup. lin.* as in text) तथा°; S (except G1) इवा° (for तदा°). — b) K B4 D6 °रथौ (for °बलौ). S द्रोणपांडवयोर्ध्वजौ. — c) K1 प्रकंपत; Cn प्राकम्पत्; Cs प्राकम्पयत्. G1 चमूः (for मुहुः). — d) K2 D1.4.7.8.10 G3 M1.2.5 Cn भारतानां. K B3 (by transp.) बलं महत्; B4.5 D4.5 महाबलं; S महाचमूः (G1 मुहुर्मुहुः).

14 B2 om. 14 (cf. v. l. 1). For sequence of S, cf. v. l. 11. S transp. 14^{ab} and 14^{cd}. — a) B (B2 om.) Dn D5–7.9.11.12 ततः; D1–4.8.10 G1.3 M तदा (for तथा). S आचार्यः (for पार्थः). — b) S प्रत्यगृह्णत पांडवं. — c) S पार्थस्य (for द्रोणस्य). — d) S समाहृ(M1–3 °प)त्य परंतपः.

15 B2 (cf. v. l. 1) S om. 15. — b) B1 Dn2 D6.7.9.11.12 साम° (for सान्त्व°).

16 B2 om. 16 (cf. v. l. 1). For sequence of S, cf. v. l. 11. — a) K B (B2 om.) Dn D1.3–6.8.10–12 स्मो (for स्म). D5m उषितोस्मि. — b) D5m.9 स्वत्प्रसादादरिंदम. Cc.s cite प्रतिकर्म, Cv प्रतिकर्म चिकीर्षवः (as in text). — c) D2 तं; D5m मे (for नः). B5 D7.9 (by transp.) कर्तुं नः (D9 मे). D6 (by transp.) कर्तुं नार्हसि कोपं नः. — d) K G3 M3 °दुर्मद (K2 M3 °दः); D1–3 °दुर्जयः; G1 °दुर्दम.

17 B2 om. 17 (cf. v. l. 1). For sequence of S, cf. v. l. 11. — a) D6 त्वया (for अहं). Dn2 D11.12 प्रहते; D4 प्रहृतः; D10 प्रकृते; S ताडितः; Cc as in text. — b) D6 अहं तव (for तेऽनघ). S (except G1.3) प्रहरेयं तवानघ. — Ca cites 17^{ab} as in text. — d) S क्षंतुमर्हति (M2.5 अनुमन्यतां).

18 B2 om. 18 (cf. v. l. 1). For sequence of S, cf. v. l. 11. M om. 18–19. — a) B4 D11.12 अस्मिन्; D6 असौ; T G तु (for अस्मै). — K D10 (hapl.) om. 18^{b}–19^{c}. — b) D1.3 °विंशतिः; D5 G °विंशतीन्; D7.8 °विंशति; Cv as in text. — c) B4 अपास्तान् (for अप्राप्तान्). T G एव (for चैव). — d) T1 G2 चिच्छेद लघुहस्तवान्.

19 B2 M om. 19 (cf. v. l. 1, 18). K D10 om. 19^{abc} (cf. v. l. 18). For sequence of S, cf. v. l. 11. — a) Dn2 T1 G2 शत° (for शर°). — c) D1–3 अवाकिरन्. D6 रणे (for ततो). D4 अमेयात्मा (for ततो द्रोणः). — d) D10 शीघ्रास्त्रं (for शीघ्रमस्त्रं). D6 T G1.2 हस्तं; D7.9 शस्त्रं (for अस्त्रम्). B3 D1–5 T2 G2 प्रदर्शयन्; Dn1 D10 व्यदर्शयन्; D7.9 उदीरयन्. — After 19, N (Ś1 missing) ins.:

944* हयांश्च रजतप्रख्यान्कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ।
अवाकिरदमेयात्मा पार्थं संकोपयन्निव ।

20 For sequence of S, cf. v. l. 11. — ab) D4.8 प्रवर्तिते; G1 प्रवर्तते (for प्रववृते). D4 युद्धे (for युद्धं). D2 एवं प्रवर्तते बुद्धिः. M तत्तु युद्धं प्रववृते आचार्यस्यार्जुनस्य च. — c) S विमुंचतोः शरानुग्रान्. — d) M1–3 विविधान् (for विशिखान्). B2 D5.6 अग्नि° (for दीप्त°).

21 a) S उभौ विश्रुतकर्माणौ. — b) D1.2.4.7–9 वात° (for वायु°). S उभौ श्रमगतौ जये (M2.3 रणे). — c) B3.4 D5.6.7m °विद्वांसौ (for °विदुषौ). S उभावतिरथौ लोके (G1.3 वीरौ). — d) D5.6 उभावतुलतेजसौ (D6 °विक्रमौ); S उभौ परपुरंजयौ. — e) G तान्शरान्दृष्ट्वा (for शरजालानि). — f) B5 भृशं; D8 नरान् (for नृपान्). T1 G2 M4.5 क्षत्रियान्मोह आविशत्; T2 G1.3 M1.2 क्षत्रिया

शरान्विसृजतोस्तूर्णं साधु साध्विति पूजयन् ॥ २२
द्रोणं हि समरे कोऽन्यो योद्धुमर्हति फल्गुनात् ।
रौद्रः क्षत्रियधर्मोऽयं गुरुणा यदयुध्यत ।
इत्यब्रुवञ्जनास्तत्र संग्रामशिरसि स्थिताः ॥ २३
वीरौ तावपि संरब्धौ संनिकृष्टौ महारथौ ।
छादयेतां शरव्रातैरन्योन्यमपराजितौ ॥ २४
विस्फार्य सुमहच्चापं हेमपृष्ठं दुरासदम् ।
संरब्धोऽथ भरद्वाजः फल्गुनं प्रत्ययुध्यत ॥ २५
स सायकमयैर्जालैरर्जुनस्य रथं प्रति ।
भानुमद्भिः शिलाधौतैर्भानोः प्रच्छादयत्प्रभाम् ॥ २६
पार्थं च स महाबाहुर्महावेगैर्महारथः ।
विव्याध निशितैर्बाणैर्मेघो वृष्ट्येव पर्वतम् ॥ २७
तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनुरादाय पाण्डवः ।
शत्रुघ्नं वेगवद्धृष्टो भारसाधनमुत्तमम् ।
विससर्ज शरांश्चित्रान्सुवर्णविकृतान्बहून् ॥ २८
नाशयञ्शरवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्यवान् ।
तूर्णं चापविनिर्मुक्तैस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
स रथेन चरन्पार्थः प्रेक्षणीयो धनंजयः ।

C. 4. 1857 B 4. 58. 33 K. 4. 59. 52

मोहमाविशन्; M8 क्षत्रियाणां महामृधे. — K2 ins. after 21: D2. 4. 5. 7–9, after 23^{ab}:

945* अर्जुनं वा विना द्रोणात्कोऽन्यो योद्धुं रणेऽर्हति ।

22 a) D1–3. 7–9 विस्मयंत (D1. 3 °तः). K रणे; B8 तदा (for ततो). S व्य(G1. 2 वि)स्मयन्त जनाः सर्वे. — b) B1 Dn D1–4. 8. 11. 12 ये तत्रासन्; D10 ये च तत्र (for सर्वे तत्र). S द्रोणार्जुनसमागमे. — cd) D6 शीघ्रं (for तूर्णं). B Dn D2. 4–8. 10–12 अपूजयन् (for पूज°). S नराणां सृजतां (T2 G2. 3 °णां ब्रुवतां; G1 शराणामब्रुवन्) वाक्यं श्रूयते सुमहा(T1 स महा-; G3 सुमहान्)स्वनः.

23 a) D7 द्रोणं तु; D10 द्रोणेन (for द्रोणं हि). — b) B1. 3 D1–4. 8 इच्छति (for अर्हति). S अथार्जुनात् (for फल्गुनात्). — After 23^{ab}, D2. 4. 5. 7–9 ins. 945*. — d) S (except T G2) गुरुं वै (for गुरुणा). B4 D10 यत्र युध्यत (D10 °ते); D1. 3. 4 सह यु(D4 यो)ध्यते (D1 °त); S यदयोधयत् (for यदयुध्यत). — e) Dn2 D11. 12 इति ब्रुवन्.

24 a) D6 तौ वीरौ (by transp.). B2 Dn D5. 7. 9 अभि-; B5 D1–4. 6. 8. 10 अति-; D11. 12 अधि- (for अपि). S तौ समीक्ष्य तु (G1. 3 सु-) सं°. — b) K B2 संनिकृष्य; D7 (m as in text). 9 °विष्टौ; G1. 3 संहृष्टौ तौ. Dn D11. 12 महाभुजौ. — e) D8 छादयंतौ. S शरौघैस्तौ. — After 24, S ins.:

946* संयुगे संचकाशेतां कालसूर्याविवोदितौ ।

25 a) T1 तन्; T2 G2 तं (for सु-). G1. 3 M (except M4) स विष्फार्य महच्चापं. — b) T G2 M1. 2. 4. 5 (*inf. lin.* as in text) °नमं (for °सदम्). — c) B1. 2. 5 Dn D1–5. 8. 10–12 भा(D4 भ)रद्वाजोथ (Dn1 °पि) संक्रुद्धः (B5 D1–3. 5. 8. 10 संरब्धः); S संरब्धस्तु (T G2 सुसंरब्धस्) तथा (T2 G1 M5 तदा; G3 ततो) द्रोणः. — d) N (Ś1 missing) फाल्गुनं (K1 फल्गुणं). B1 Dn D1–4. 7. 9. 11. 12 प्रत्य(D4 सम)विध्यत. S (by transp.) प्रत्ययुध्यत फल्गुनं (M1 पांडवं).

26 d) S बाणैः (M4 *sup. lin.* 5 द्रोणः) (for भानोः). B1. 3. 4 Dn2 D1. 3. 5–12 T2 M1–3 प्राच्छादयत्; B5 Dn1 D2 Cc आच्छाद°. S दिशः (M1. 2 द्विजः) (for प्रभाम्).

27 a) B1. 3. 5 D (except D6) सु- (for स). B2 D3 °बाहो; B4 D7–9 °बाहुं. S अर्जुनस्तु तदा (T1 G3 तथा; T2 G3 ततो) द्रोणं. — b) D1. 3 वेगेन च; G1. 3 महावेगो (for °वेगैः). — c) S शतशो (for निशितैर्). — d) S धाराभिरिव पर्वतं. — After 27, S ins.:

947* कालमेघ इवोष्णान्ते फल्गुनः समवाकिरत् ।
तस्य जाम्बूनदमयैः शितैश्चापच्युतैः शरैः ।
प्रच्छादयद्रथश्रेष्ठं भारद्वाजोऽर्जुनस्य वै ।

[(L. 2) T1 G1. 3 चित्रैश् (for शितैश्). — (L. 3) T2 G2 प्राच्छादयद्. M4 अमेयात्मा (for रथश्रेष्ठं).]

28 a) D9 गांजीवं. — b) T1 G3 M3. 4. 5 आयम्य; M1. 3 उद्यम्य (for आदाय). B2 D5. 6 T1 G1. 3 M2. 4. 5 चार्जुनः; B4. 5 Dn2 D1–4. 7–9. 11. 12 फाल्गुनः; T2 G2 सोर्जुनः (for पाण्डवः). — c) B2. 4. 5 Dn1 D6. 7. 9 वेगवान् (for °वद्). B2 D6 दृष्ट्वा; B3. 4 हृष्टः; D10 कृत्या; M1 स्पृष्ट्वा; M2 स्रष्टुं; M3 सृष्टो; M4 सृष्टं (for हृष्टः). — After 28^{cd}, S ins.:

948* शोभते स्म महाबाहुर्गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ।

— e) K B2 D10 तीक्ष्णान् (for चित्रान्). S शरांश्च विसृजंश्चित्रान्.

29 ab) B2–4 D5. 6 शमयञ्; Dn1 D1. 2. 8. 10 नाशयंच. D7 शरजालानि. S प्र(T G2 प्रा)च्छादयदमेयात्मा भा(T1 G1 M4. 5 भ)रद्वाजरथं प्रति (M4 तदा). — D4 om. 29^{c}–30^{b}; D9 om. 29^{c}–30^{d}. — cd) B2–4 D5. 6 विमुक्तानि

C. 4. 1858 B. 4. 58. 33 K. 4. 59. 52 युगपद्दिक्षु सर्वासु सर्वशस्त्राण्यदर्शयत् ॥ ३०
एकच्छायमिवाकाशं बाणैश्चक्रे समन्ततः ।
नादृश्यत तदा द्रोणो नीहारेणेव संवृतः ॥ ३१
तस्याभवत्तदा रूपं संवृतस्य शरोत्तमैः ।
जाज्वल्यमानस्य यथा पर्वतस्येव सर्वतः ॥ ३२
दृष्ट्वा तु पार्थस्य रणे शरैः स्वरथमावृतम् ।
स विस्फार्य धनुश्चित्रं मेघस्तनितनिस्वनम् ॥ ३३
अग्निचक्रोपमं घोरं विकर्षन्परमायुधम् ।
व्यशातयच्छरांस्तांस्तु द्रोणः समितिशोभनः ।
महानभूत्ततः शब्दो वंशानामिव दह्यताम् ॥ ३४
जाम्बूनदमयैः पुङ्खैश्चित्रचापवरातिगैः ।
प्राच्छादयदमेयात्मा दिशः सूर्यस्य च प्रभाम् ॥ ३५
ततः कनकपुङ्खानां शराणां नतपर्वणाम् ।
वियच्चराणां वियति दृश्यन्ते बहुशः प्रजाः ॥ ३६
द्रोणस्य पुङ्खसक्ताश्च प्रभवन्तः शरासनात् ।
एको दीर्घ इवादृश्यदाकाशे संहतः शरः ॥ ३७
एवं तौ स्वर्णविकृतान्विमुञ्चन्तौ महाशरान् ।
आकाशं संवृतं वीरावुल्काभिरिव चक्रतुः ॥ ३८

(for विनिर्मुक्तैः). S द्रोणचापविनिर्मुक्तान्बाणैर्बाणानवारयत्.

30 D_{4} om. 30^{ab}; $D_{8.9}$ om. 30 (cf. v. l. 29). — ^{a}) S सरथो व्यचरत् (G_{1} विचरन्) पार्थः. — ^{b}) D_{5} बभूव ह; S महारथः (for धनंजयः). — ^{c}) D_{7} बाणैश्च (for सर्वासु). — ^{d}) $B_{1.3}$ Dn $D_{11.12}$ S सर्वतोस्त्राणि; $D_{1.2}$ सर्वशोस्त्राणि (for सर्वशस्त्राणि). K $B_{4.5}$ $D_{2.4-6.8.10}$ दर्शयन्; S अवासृजत् (G_{1} M_{5} °किरत्) (for अदर्शयत्). — After 30, S ins.:

949* आददानं शरान्घोरान्संदधानं च पाण्डवम् ।
विसृजन्तं च कौन्तेयं न स्म पश्यन्ति लाघवात् ।

31 ^{b}) B (except B_{1}) D_{6} $M_{2.4.5}$ धनंजयः; $D_{5.7.9}$ स सर्वशः (for समन्ततः). — ^{c}) $D_{1-5.7.9.10}$ $G_{1.3}$ $M_{4.5}$ ततो (for तदा). — ^{d}) $G_{1.3}$ नीहारैरिव. S पर्वतः. — After 31, S ins.:

950* मरीचिविकचस्येव राजन्भानुमतो वपुः ।
आसीत्पार्थस्य सुमहद्वपुः शरशतार्चिषः ।
क्षिपतः शरजालानि कौन्तेयस्य महात्मनः ।
[(L. 2) T $G_{2.3}$ शरशताचितं (G_{3} °तः).]

32 S om. 32^{a}–33^{b}. — ^{c}) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{11.12}$ तदा (for यथा). D_{6} यथा जाज्वल्यमानस्य (by transp.). — ^{d}) B_{4} D_{6} सर्वशः.

33 S om. 33^{ab} (cf. v. l. 32). — ^{a}) D_{1-4} स दृष्ट्वा तु रणे पार्थः; D_{6} (by transp.) दृष्ट्वा पार्थस्य तु रणे. — S reads 33^{cd} after 34^{ab}. — ^{c}) D_{3} विस्फार्य च (for स विस्फार्य). B_{3} महच्चापं (for धनुश्चित्रं). B_{1} Dn $D_{1-5.8-12}$ श्रेष्ठं (for चित्रं). S विकृष्य सुमहच्च (G_{2} M_{1-3} बलवच्च) चापं. — ^{d}) N (mostly) °निःस्वनं. — After 33, S ins.:

951* असकृन्मुञ्चतो बाणान्ददृशुः कुरवो युधि ।
दिक्षु सर्वासु विपुलः शुश्रुवे चरतस्तदा ।
द्रोणस्यापि धनुर्घोषो विद्युत्स्तनितनिस्वनः ।
अभवद्विस्मयकरः सैन्यानां भरतर्षभ ।
[(L. 2) T_{1} G_{1} च रवस्तदा; T_{2} G_{2} -थ जनैस्तदा (for चरतस्तदा). $M_{4.5}$ श्रूयते सुमहास्वनः (for the posterior half).]

34 S transp. 34^{ab} and 34^{cd}. — ^{a}) D_{5} m. $_{7.9}$ अग्निचक्रमिवाविद्धं. — ^{b}) B Dn $D_{5.11.12}$ व्यकर्षत् (for विक°). S मं(G_{1} कुं)डलीकृतकार्मुकं (T_{1} °माहवे; T_{2} G °मग्रणं). — ^{cd}) $D_{6.10}$ तीक्ष्णान् (for तांस्तु). D_{6} समर° (for समिति°). S तान्विधूय ($M_{1.2}$ °धून्वन्) शरान्घोरान् (T_{1} G_{1} °न्द्रोणो; M_{4} °न्वेगान्) द्रोणोपि (T_{1} G_{1} घोरान्स) समितिंजयः. — After 34^{cd}, S (which om. 34^{ef}) ins.:

952* बभासे तिमिरं व्योम्नि विधूय सविता यथा ।

— ^{f}) D_{4} दीर्यतां (for दह्यताम्).

35 ^{ab}) Dn_{1} corrupt. D_{1} कुंभैः (for पुङ्खैः). B_{1} Dn_{2} D_{10-12} °विनिर्गतैः; $D_{2.9}$ °परातिगैः (for °वरातिगैः). S तस्य जांबूनदमयैर्दीप्तैरग्निशिखोपमैः. — ^{c}) $G_{1.3}$ M प्रच्छादयद्. — ^{d}) K_{1} तदा (for दिशः). D_{4-6} T G_{2} M_{2} प्रभाः (for प्रभाम्).

36 ^{c}) S वियद्गतानां चरतां (T G_{2} च तदा). — ^{d}) D_{10} नश्यंते (for दृश्यन्ते). B D $G_{1.3}$ $M_{4.5}$ बहवः (for बहुशः). B D G_{3} M_{4} प्रजाः; T_{2} $G_{1.2}$ M_{1-3} प्रभाः (for प्रजाः).

37 ^{ab}) K °सक्तश्च; $D_{4.7.9}$ °संसक्ताः. S शरासनात्तु द्रोणस्य प्रभवंति स्म सायकाः. — ^{c}) T एक- (for एको). K_{1} $D_{1.2.5}$ अदृश्यः; K_{2} अदृश्य-; $D_{4.7.9}$ आकाशे; D_{3} अपश्यत्; S अपांगात् (T_{1} अपांगाः; G_{2} अभांतः) (for अदृश्यत्). — ^{d}) K प्रकाशः; D_{4} दृश्यते (for आकाशे). S प्रदृश्यंते (M_{4} दृश्यंते स्म) महाशराः. — After 37, S ins.:

953* आकाशे समदृश्यन्त हंसानामिव पङ्क्तयः ।

38 ^{a}) S सुवर्ण° (for तौ स्वर्ण°). — ^{b}) T_{1} $G_{2.3}$

शरास्तयोश्च विबभुः कङ्कबर्हिणवाससः ।
पङ्क्तयः शरदि खस्थानां हंसानां चरतामिव ॥ ३९
युद्धं समभवत्तत्र सुसंरब्धं महात्मनोः ।
द्रोणपाण्डवयोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४०
तौ गजाविव चासाद्य विषाणाग्रैः परस्परम् ।
शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ४१
तौ व्यवाहरतां शूरौ संरब्धौ रणशोभिनौ ।
उदीरयन्तौ समरे दिव्यान्यस्त्राणि भागशः ॥ ४२
अथ त्वाचार्यमुख्येन शरान्सृष्टाञ्शिलाशितान् ।
न्यवारयच्छितैर्बाणैरर्जुनो जयतां वरः ॥ ४३
दर्शयन्नैन्द्रिरात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः ।
इषुभिस्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ ४४
जिघांसन्तं नरव्याघ्रमर्जुनं तिग्मतेजसम् ।
आचार्यमुख्यः समरे द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
अर्जुनेन सहाक्रीडच्छरैः संनतपर्वभिः ॥ ४५
दिव्यान्यस्त्राणि मुञ्चन्तं भारद्वाजं महारणे ।
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य फल्गुनः समयोधयत् ॥ ४६
तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ।
अमर्षिणोस्तदान्योन्यं देवदानवयोरिव ॥ ४७
ऐन्द्रं वायव्यमाग्नेयमस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः । C. 4. 1876 B. 4. 58. 52 K. 4. 59. 75

शराञ्शितान्; T2 M4.5 शरान्बहून्; G1 शिताञ्शरान्; M1-3 बहूञ्शरान् (for महाशरान्). — c) D6 आवृतं (for संवृतं).

39 a) S transp. शराः and तयोः. K ते; B1-3 Dn D11.12 तु (for च). T2 G2 बहुशः; G1.3 बहवः (for विबभुः). — c) B3 D2.6 T2 G2 पंक्तिः (for पङ्क्तयः). K रम्याणां; T G2 हंसानां; G1.3 M मत्तानां (for खस्थानां). D1.3 पंक्तयः शिरसिस्थानां; D4 पंक्तयो हि शरत्काले. — d) खगानां पक्षिणामिव; S सारसानामिवांबरे.

40 a) B4 तयोर्युद्धं समभवत्; S तत्तु युद्धं पुनर्घोरं (G3 M1 महाघोरं; M4.5 महद्घोरं). — b) D5 संरब्धं सु°; D6 सुसंवृद्धं (for सुसंरब्धं). D5 m.7.9 S तयोः संरब्धयोर्महत् (D5 m.7.9 °योरभूत्). — c) S अत्यद्भुतमचिंत्यं च.

41 a) K संसज्य; B3 D6 संरब्धौ; B4 D5.10 संक्रुद्धौ (for चासाद्य). B2 मत्ताविव सुसंक्रुद्धौ; S महागजाविवासाद्य. Cop cites मत्ताविव.

42 S reads 42 after 45 (G2 M3, after 955*). — a) K B2.4 D5.6 व्यावहरतां; D1.3.4.9 व्यवह°; S व्य(G2 द)दारयतां. K शीघ्रं; B5 Dn1 युद्धे; Dn2 D11.12 युद्धं; T1 G2 वीरौ (for शूरौ). B2.4 D5.6 उभौ व्यच(D5 प्रह)रतां शूरौ. — b) S संनद्धौ (for संरब्धौ). — c) D1 उदीर्यंतौ हि; D2 उदीरयेतां; D3 उदीरयंतौ. S दिव्यानि (for समरे). — d) S ब्रह्मा(M1-3 सर्वा°; M5 शस्त्रा)-ण्यस्त्राणि (for दिव्यान्य°). — After 42, S ins.:

954* पार्थस्तु समरे शूरो दर्शयन्वीर्यमात्मनः ।
स महास्त्रैर्महात्मानं द्रोणं प्राच्छादयच्छरैः ।
[(L. 2) M1.3.5 महाबाहुर् (for °त्मानं).]

In S (which om. 46ab), 954* is followed by 46cd.

43 a) D1.3 om. तु. D2.7-9 स तथा (for अथ तु). — b) D1-3.7.9 शरासनात् (for शिला°). — c) Dn2 D3 निवारयच्; S अवारयच् (M2 अवाकिरच्).

44 a) B Dn D5.6.11.12 वीक्षमाणानां; D1.3 इंद्रमात्मानं; D2.4.5 m.7-9 रौद्रमात्मानं; S ऐंद्रमात्मानं. — b) B Dn2 D6.11.12 अस्त्रम्; Dn1 शास्त्रम्; D5 शस्त्रम् (m as in text); Cv उग्रम् (as in text). Dn1 D5.8 °पराक्रमं. D3 समन्युश्च पराक्रमः. — d) G1.3 बीभत्सुः (for बहुभिः). B2 D5.6 स; T G तु (for च).

45 b) K T1 G M3 जयतां वरं; D7 T2 M1.2 भीमतेजसं; M4.5 भीमदर्शनं; Ca तिग्म° (as in text). — After 45ab, S (G2 om. line 2) ins.:

955* विव्याध निशितैर्द्रोणः शरैः संनतपर्वभिः ।
हृष्टः समभवद्द्रोणो रणशौण्डः प्रतापवान् ।

— S om. 45cd; G2 M3 om. 45ef also. — e) D1.3 सह क्रीडन्; S (G2 M3 om.) समाक्रीडन्. D5.7.9 अवारयत्तदा वीरः. — S reads 42 after 45 (G2 M3, after 955*).

46 S om. 46ab. — a) K वै द्रोणं; Dn D9.11.12 वर्षंतं; D7 च द्रोणो (for मुञ्चन्तं). D1.3 दिव्यास्त्राणि विमुंचंतं. — b) K D7 प्र(D7 वि)मुंचंतं; B D6.10 भारद्वाजो (B1 भवेद्राजा) (for भारद्वाजं). Dn D9.11.12 तस्मिन्नेव तुमुले रणे. — c) T G2 संहृत्य (for संवार्य). — d) B Dn D6.7.10-12 फाल्गुनं. K1 B3.5 प्रत्य°; K2 प्रति° (for सम°). S पार्थो द्रोणमवारयत्.

47 c) B3 अमृष्यतोस्; D1.3 जयैषिणोस् (for अमर्षिणोस्). S अमृष्यमाणयोः संख्ये. — d) T G2 वृत्रवासव°; G1.3 M बलिवासव°. — After 47, S ins.:

956* दर्शयेतां महास्त्राणि भारद्वाजार्जुनौ रणे ।

48 ab) M1.2 वारुणम् (for वायव्यम्). D3 repeats 48ab with v. l. वितेरेश सरासनात् (for b). — c) B1.2.5 Dn D9.11.12 मुक्तमात्रं (for मुक्तं मुक्तं). B4 D1-3.5.8 च

C. 4. 1877 B. 4. 58. 52 K. 4. 59. 75 द्रोणेन मुक्तं मुक्तं तु ग्रसते स्म पुनः पुनः ॥ ४८
एवं शूरौ महेष्वासौ विसृजन्तौ शिताञ्शरान् ।
एकच्छायं चक्रतुस्तावाकाशं शरवृष्टिभिः ॥ ४९
ततोऽर्जुनेन मुक्तानां पततां च शरीरिषु ।
पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां श्रूयते स्वनः ॥ ५०
ततो नागा रथाश्चैव सादिनश्च विशां पते ।
शोणिताक्ता व्यदृश्यन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ॥५१
बाहुभिश्च सकेयूरैर्विचित्रैश्च महारथैः ।
सुवर्णचित्रैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ ५२
योधैश्च निहतैस्तत्र पार्थबाणप्रपीडितैः ।
बलमासीत्समुद्भ्रान्तं द्रोणार्जुनसमागमे ॥ ५३
विधुन्वानौ तु तौ वीरौ धनुषी भारसाधने ।
आच्छादयेतामन्योन्यं तितक्षन्तौ रणेषुभिः ॥ ५४
अथान्तरिक्षे नादोऽभूद्द्रोणं तत्र प्रशंसताम् ।
दुष्करं कृतवान्द्रोणो यदर्जुनमयोधयत् ॥ ५५
प्रमाथिनं महावीर्यं दृढमुष्टिं दुरासदम् ।
जेतारं देवदैत्यानां सर्पाणां च महारथम् ॥ ५६
अविश्रमं च शिक्षां च लाघवं दूरपातिताम् ।
पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोणस्याभूच्च विस्मयः ॥ ५७
अथ गाण्डीवमुद्यम्य दिव्यं धनुरमर्षणः ।
विचकर्ष रणे पार्थो बाहुभ्यां भरतर्षभ ॥ ५८
तस्य बाणमयं वर्षं शलभानामिवायतम् ।

(for तु). S मुक्तं मुक्तं द्रोणचापात्. — ^{d}) B (except B_4) D T_1 ग्रसति (for °ते).

49 D_8 om. 49^{ab}. — ^{a}) K_1 शूर-; B (except B_4) D_5 (m as in text) -भूतौ; D_1 वीरौ; D_6 भूमौ (for शूरौ). — ^{b}) D_{4-6} सृजंतौ नि-; T G_2 विसृजेतां. B_5 $D_{2.3.10}$ $G_{1.3}$ शराञ्शितान् (by transp.); T G_2 M_3 शिलाशितान्; M_4 शरान्बहून्. — ^{c}) S अकुर्वा(T_2 °र्वी)तां (for चक्रतुस्तौ). — ^{d}) S गगनं (for आकाशं).

50 ^{a}) D (except $D_{2.6}$) T_2 G_2 तत्र (for ततो). — ^{b}) B_{2-4} $D_{5.6}$ पतितानां (for पततां च). $B_{1.5}$ Dn $D_{11.12}$ वै (for च). — ^{d}) G_1 वीराणां (for शराणां). $D_{2.7}$ (m as in text).$_9$ शुश्रुवे (for श्रूयते).

51 ^{a}) T_1 G_2 $M_{4.5}$ रथाश्वाश्च; T_2 M_{1-3} रथाश्चाश्वाः; G_1 रथा ह्यश्वाः; G_3 रथानश्वान् (for रथाश्चैव). — ^{b}) $B_{1.2.5}$ Dn $D_{1-3.8.10-12}$ वाजिनश्च; D_5 (m as in text) समुत्क्रांता (for सादिनश्च). — ^{c}) M_1 शोणितार्द्रो. B_3 $D_{4.8}$ व्यरा- जंत; S च (M_4 स्म) दृश्यंते. — After 51, B_4 D_6 ins.:

957* अशोकानां वनानीव छन्नानि कुसुमैर्नवैः ।
रेजुः पार्थशरैस्तत्र तदा सैन्यानि भारत ।

52 ^{b}) B_3 $D_{1.2.5.6}$ विचक्रैश्च; S निकृत्तैश्च (for विचित्रैश्च). — ^{d}) B_{2-4} D_6 गजैश्च (for ध्वजैश्च). B_{2-4} $D_{5.6}$ अपि (for वि-).

53 ^{a}) D_{10} यानैश्च; M यौधैश्च (for योधैश्च). — ^{b}) S °बाणाभि°. — D_8 reads 54^{cd} after 53^{ab}. — ^{c}) B_3 सुवित्रस्तं; $D_{3.7.9.10}$ T_2 $G_{1.3}$ सुसंभ्रांतं; $D_{5.6}$ सुविभ्रांतं; Cc सुविद्राणं (for समुद्भ्रान्तं).

54 ^{a}) S विधून्वानौ. $M_{1.3}$ कृतौ (for तु तौ). B_5 Dn $D_{1-4.7-12}$ तत्र (for वीरौ). — D_2 (hapl.) om. from 54^{b} up to the prior half of line 2 of 958*. D_8 reads 54^{cd} after 53^{ab}. — ^{c}) $D_{4.10}$ आच्छादयंतौ; S प्रच्छादयेताम्. — ^{d}) K तितिक्षंतौ; B Dn $D_{5.6.10-12}$ ततक्षतुः; $D_{1.3}$ अन्वेक्षंतौ; D_4 विक्षिपंतौ; $D_{7.9}$ वितक्षंतौ; D_8 Ca संतक्षंतौ; S दिधक्षंतौ. B Dn $D_{1.3.5-12}$ रथे°; D_4 शिते°; S वरे° (for रणे°). — After 54, N (Ś$_1$ missing; D_2 om. line 1 and prior half of line 2) ins.:

958* तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं भरतर्षभ ।
द्रोणकौन्तेययोस्तत्र बलिवासवयोरिव ।
अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैः संनतपर्वभिः ।
व्यदारयेतामन्योन्यं प्राणद्यूते प्रवर्तिते ।

[(L. 1) B_{2-4} $D_{1.3-6}$ लोमहर्षणं (for भरत°). — (L. 2) K B_3 D_7 वृत्र°; D_8 बल° (for बलि°). — (L. 4) K B_3 न्यवार°; D_5 अहार°; D_8 बिदार° (for व्यदार°). K_2 $B_{3.5}$ $D_{2.3.8.10}$ प्रवर्तते.]

55 ^{a}) B_3 अंतरिक्षे च (for अथान्त°). — ^{b}) K_2 प्रपश्यतां (for प्रशं°).

56 ^{c}) K B_{2-4} D_6 देवमर्त्यानां; D_5 $G_{1.3}$ सर्व(D_5 देव)सैन्यानां; T G_2 M सर्वदेवानां (for देव°). — ^{d}) K नागानां; B_1 Dn $D_{7.9.11.12}$ S सर्वेषां. K_1 महाहवं; K_2 °हवे; $D_{7.9}$ °त्मनां (for °रथम्).

57 ^{a}) D_3 च शिष्याणां; D_8 च शिष्यस्य; T G_2 सुशिक्षां च. — ^{b}) K_2 हस्तपातितां; S दूरपातनं (G_1 °घातनं). — ^{d}) $D_{5.7.10}$ S आसीच्च; D_4 आसीत्सु- (for अभूच्च). — After 57, S ins.:

959* तत्प्रवृत्तं चिरं घोरं तयोर्युद्धं महात्मनोः ।
अवर्तत महारौद्रं लोकसंक्षोभकारकम् ।

58 ^{a}) B $D_{5.6}$ ततो (for अथ). — ^{d}) Some MSS.

न च बाणान्तरे वायुरस्य शक्नोति सर्पितुम् ॥ ५९

अनिशं संदधानस्य शरानुत्सृजतस्तदा ।
ददृशे नान्तरं किंचित्पार्थस्याददतोऽपि च ॥ ६०

तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु वर्तमाने सुदारुणे ।
शीघ्राच्छीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ॥ ६१

ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
युगपत्प्रापतंस्तत्र द्रोणस्य रथमन्तिकात् ॥ ६२

अवकीर्यमाणे द्रोणे तु शरैर्गाण्डीवधन्वना ।
हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ६३

पाण्डवस्य तु शीघ्रास्त्रं मघवान्समपूजयत् ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव ये च तत्र समागताः ॥ ६४

ततो वृन्देन महता रथानां रथयूथपः ।
आचार्यपुत्रः सहसा पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ६५

अश्वत्थामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः ।
पूजयामास पार्थस्य कोपं चास्याकरोद्भृशम् ॥ ६६

स मन्युवशमापन्नः पार्थमभ्यद्रवद्रणे ।
किरञ्शरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ६७

आवृत्य तु महाबाहुर्यतो द्रौणिस्ततो हयान् ।
अन्तरं प्रददौ पार्थो द्रोणस्य व्यपसर्पितुम् ॥ ६८

स तु लब्ध्वान्तरं तूर्णमपायाज्जवनैर्हयैः ।
छिन्नवर्मध्वजः शूरो निकृत्तः परमेषुभिः ॥ ६९ C. 4. 1900 B. 4. 58. 76 K. 4. 59. 97

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

भरतर्षभः.

59 ^{a}) K तत्र (for तस्य). — ^{b}) B D (except D_{10}) Cn आयतिं; S अभवत् (for आयतम्). — After 59^{ab}, B (except B_1; B_3 marg.) Dn $D_{5.7.11.12}$ ins.:

960* दृष्ट्वा ते विस्मिताः सर्वे साधु साध्वित्यपूजयन् ।

— ^{c}) B (except B_2) -प्यस्य; D_6 -द्व्यस्य; D_7 S तस्य (for वायुः). — ^{d}) B (except B_2) D_7 S वायुः; $D_{1-4.8.10}$ तस्य; D_6 राज्ञः (for अस्य). K शक्नोति स्म प्रसर्पितुं.

60 ^{a}) S अभीक्ष्णं (for अनिशं). — ^{b}) T_2 G_2 M_{1-3} बाणान् (for शरान्). $B_{4.5}$ $D_{5.6}$ वि-; D_4 सं- (for उत्-). B D T_1 G (except G_1) तथा (D_4 बहून्). — ^{c}) B_4 $D_{11.12}$ ददर्श (for ददृशे). D_{10} transp. ददृशे and नान्तरं. B D (except D_6) T_1 G_2 M (except M_4) कश्चित् (for किंचित्). — ^{d}) K आददतो; S आपततो.

61 ^{a}) K च (for तु). $B_{2.4}$ D_5 अथास्त्र(B_4 तथास्त्र; D_5 अथास्य)युद्धे घोरे तु; S युद्धे तु कृतशीघ्रास्त्रे. — ^{c}) Dn $D_{11.12}$ शीघ्रं (for शीघ्रात्). B $D_{1-5.8}$ °तरः (for °तरं). — ^{d}) K अचोदयत्; B (except B_1) D_6 $M_{1.2}$ उदैरयत्.

62 ^{c}) K_1 द्रोणस्य (for युगपत्). — ^{d}) K_1 पार्थस्य (for द्रोणस्य). $D_{7.9}$ रथसंनिधौ (for °मन्तिकात्).

63 ^{a}) Hypermetric! K B $D_{5.6}$ आ° (K_1 अ°); $D_{7.9}$ S वि° (for अव°). Dn $D_{11.12}$ कीर्यमाणे तदा द्रोणे; $D_{1-4.8.10}$ द्रोणेव(D_4 वि)कीर्यमाणे तु. The text reading अवकीर्यमाणे (hypermetric!) is found only in MS. No. 472 of the Vishrambag Collection I of the Govt. MSS. library at this Institute (= H of Utgikar's Tent. Ed., cf. p. 415 there) fully collated but not included in our app. crit., it being an inferior misch-codex. — ^{b}) $D_{2.3.7.9}$ T_2 G_3 °धन्विना (G_3 °नः).

64 ^{a}) $D_{7.9}$ तत्पांडवस्य (for पाण्डवस्य तु). B_2 $D_{1.3}$ T G_2 M (except M_5) च (for तु). — ^{b}) N (except D_{1-3}; $Ś_1$ missing) मघवा (for °वान्). B D प्रत्य(D_2 संप्र)पूजयत्. — ^{d}) B_2 वृतान्यत्र; $B_{3.4}$ D_6 तत्र तत्र; B_5 सर्वे तत्र; D_5 नृत्यंस्त्यत्र (for ये च तत्र). — After 64, S ins.:

961* द्रोणं युद्धार्णवे मग्नं दृष्ट्वा पुत्रः प्रतापवान् ।

65 ^{b}) T $G_{2.3}$ M रथिनां (for रथानां). G_1 रथयूथेन यूथपः. — ^{c}) S तु शरैः (for सहसा). — ^{d}) B_1 Dn $D_{11.12}$ T_2 पर्यवारयत्; M_2 सम°.

66 ^{a}) K कर्माणि (for तत्कर्म). — ^{d}) G_3 अपि (for अस्य). S तदाकरोत् (for अकरोद्भृशम्).

67 ^{a}) $D_{1-4.8.10}$ सोमर्षवश°. — ^{b}) K अभ्या° (for अभ्य°). — ^{c}) K मुंचन् (for किरन्).

68 ^{a}) D_3 S आवर्त्य (M_3 आपत्य; M_5 as in text). K $M_{1.3}$ च; T G $M_{2.4.5}$ स (for तु). — ^{b}) M_1 तमभ्ययात्; M_3 ततोभ्ययात् (for ततो हयान्).

69 ^{b}) D_2 अप° (for अपा°). — ^{c}) S °ध्वजरथो (for °ध्वजः शूरो). — After 69, S ins.:

962* पराजिते रणे द्रोणे द्रोणपुत्रः समागतः ।
सदण्ड इव रक्ताक्षः कृतान्तः समरे स्थितः ।

५४

C. 4. 1901
B. 4. 58. 1
K. 4. 60. 1

वैशंपायन उवाच ।

तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवोद्धतम् ।
शरजालेन महता वर्षमाणमिवाम्बुदम् ॥ १
तयोर्देवासुरसमः संनिपातो महानभूत् ।
किरतोः शरजालानि वृत्रवासवयोरिव ॥ २
न स्म सूर्यस्तदा भाति न च वाति समीरणः ।
शरगाढे कृते व्योम्नि छायाभूते समन्ततः ॥ ३
महांश्चटचटाशब्दो योधयोर्हन्यमानयोः ।
दह्यतामिव वेणूनामासीत्परपुरंजय ॥ ४
हयानस्यार्जुनः सर्वान्कृतवानल्पजीवितान् ।
स राजन्न प्रजानाति दिशं कांचन मोहितः ॥ ५
ततो द्रौणिर्महावीर्यः पार्थस्य विचरिष्यतः ।
विवरं सूक्ष्ममालोक्य ज्यां चिच्छेद क्षुरेण ह ।
तदस्यापूजयन्देवाः कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ॥ ६
ततो द्रौणिर्धनूंष्यष्टौ व्यपक्रम्य नरर्षभम् ।
पुनरभ्याहनत्पार्थं हृदये कङ्कपत्रिभिः ॥ ७

[(L. 1) $M_{1.3.4}$ प्रतापवान्; M_2 समाहित: (for समागत:).]

Colophon missing in $Ś_1$. — *Sub-parvan:* K_1 गोग्रह; B Dn_2 $D_{1.3.5.6.8-10}$ उत्तरगोग्रह; M_2 गोग्रहण. — *Adhy. name:* $B_{1-3.5}$ Dn $D_{5.6.11.12}$ द्रोणापयानं; B_4 $D_{1.2.4.10}$ द्रोणभंग:; D_{7-9} T $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ द्रोणपराजय:. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 D_3 53; B_4 56; $D_{5.10}$ 51; D_8 55; D_7 50; S 58 (M_{2-4} 57). — *S'loka no.:* G_3 91.

54

☞ This whole adhy. is missing in $Ś_1$ (cf. v. l. 4. 51. 17).

1 After the ref., N ($Ś_1$ missing) ins.:

963* ततो द्रौणिर्महावीर्यः प्रययावर्जुनं प्रति ।

[$D_{1.2.10}$ अथ (for ततो). Dn $D_{4.8.9.11.12}$ महाराज; $D_{1.2.10}$ महाभाग (D_2 °ग:) (for °वीर्य:). B_3m$._{4.5}$ Dn $D_{3.6-8.10-12}$ रणे (for प्रति).]

— [b]) B_2 $D_{5.6}$ तार्क्ष्यो नागम् (for वायुवेगम्). B_1 D_8 इवोद्धत:; $D_{4.7.9}$ T G_2 M_5 इवाचल:. B_3 $G_{1.3}$ M_{1-4} वायुवेग इवोद्ध($G_{1.3}$ °स्थि)त:. — [c]) D_3 °धारेण (for °जालेन). — [d]) B_{3-5} D_6 $G_{1.3}$ M वर्षमाण इवांबुद:.

2 [a]) $D_{6.7.9}$ ततो (for तयोर्). — [b]) D_6 तयोर् (for महान्).

3 [a]) $B_{1-3.5}$ D_8 दिवा (for तदा). T G M_4 (*inf. lin.*) प्रतपति (for तदा भाति). B_4 (by transp.) न स्म भाति तदा सूर्यो. — [b]) K_2 नापि (for न च). — [c]) $B_{1.3}$m शरपातै: कृते; $B_{2.5}$ °सार्थै: कृते; B_3 °व्रातै: कृते; B_4 D_6 Cap °संघै: चिते (D_6 कृते); $D_{1.2.3}$ शरगाधकृते; $D_{4.7.9}$ °जालावृ($D_{7.9}$ °चि)ते; D_5 °सार्थैर्वृते; D_{10} °भूते कृते; G_1 M_3 °जाले कृते; G_3 °जालै: कृता; M_1 °जाते कृते; Ca.c शरै: सांद्रीकृते (for शरगाढे कृते). G_3 भूमि: (for व्योम्नि). — [d]) D_6 हाहा° (for छाया°). S छायाभूतमिवाभवत्.

4 [b]) $M_{1.2.5}$ यौधयोर्. B_{1-3} $D_{3.5.6.8}$ S युध्यमानयो:; B_4 विध्य°; B_5 $D_{1.2}$ वध्य°; $D_{4.7}$ भिद्य°. — K om. 4^{cd}. — [d]) $B_{1.2.4}$ D (except $D_{4.5.8.10}$) परपुरंजय:; S परमदारुण:.

5 [a]) D_3 S तस्य (for अस्य). S संख्ये (G_3 °ख्ये) (for सर्वान्). — [b]) $D_{4.7-9}$ अल्पजीविन:; S अल्पतेज(G_3 °चेत)स:. — [c]) B_1 D T G ते (for स). B_1 Dn $D_{1.4.9.11.12}$ T_1 न प्रजानंत; B_2 D_6 नाभिजाना(D_6 °नं)ति; B_4 $D_{2.3.7.10}$ T_2 G न प्रजानंति; B_5 प्रतिजानाति (for न प्रजानाति). — [d]) T G_2 M दिश:. T_2 M काञ्चन; G_1 केचन. $B_{1.4}$ D (except D_{4-6}) T G मोहिता:.

6 [a]) $B_{2.4}$ तथा; B_3 अथ; D_6 तदा (for ततो). — [b]) $D_{7.9}$ चरतो रणे; M_3 विचकर्षत: (for °रिष्यत:). — [d]) S नुनोद (for चिच्छेद). K $D_{3.8}$ हि; B_4 M_4 च; D_6 T G M_{1-3} स: (for ह). — [e]) K G_1 ततस्य (for तदस्य). — [f]) D_{1-3} transp. कर्म and दृष्ट्वा. — After 6, S ins.:

964* न शक्तोऽन्य: पुमान्स्थातुमृते पार्थं धनंजयम् ।

[$M_{2.4}$ जेतुं (M_4 *inf. lin.* स्थातुं as above). G_3 द्रौणे:; M_4 (*inf. lin.*) युधि (for पार्थं).]

On the other hand, N ($Ś_1$ missing) ins. after 6:

965* द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्चैव महारथ: ।

[K D_4 transp. द्रोण: and भीष्म:. D_3 द्रोणभीष्मौ च. K कृपश्चैव कर्णश्चैव (for च कर्णश्च कृपश्चैव). B (except B_4) Dn_2 $D_{3.11.12}$ महारथा:; $D_{1.2}$ °स्मन:.]

$B_{1.2.3}$(marg.) Dn $D_{3.6.9}$(marg.) 11. 12 cont.:

966* साधु साध्विति भाषन्तो पूजयन्कर्म तस्य तत् ।

ततः पार्थो महाबाहुः प्रहस्य स्तनवत्तदा ।
योजयामास नवया मौर्व्या गाण्डीवमोजसा ॥ ८
ततोऽर्धचन्द्रमावृत्य तेन पार्थः समागमत् ।
वारणेनेव मत्तेन मत्तो वारणयूथपः ॥ ९
ततः प्रववृते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः ।
रणमध्ये द्वयोरेव सुमहल्लोमहर्षणम् ॥ १०
तौ वीरौ कुरवः सर्वे ददृशुर्विस्मयान्विताः ।
युध्यमानौ महात्मानौ यूथपाविव संगतौ ॥ ११
तौ समाजघ्नतुर्वीरावन्योन्यं पुरुषर्षभौ ।
शरैराशीविषाकारैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ॥ १२
अक्षय्याविषुधी दिव्यौ पाण्डवस्य महात्मनः ।
तेन पार्थो रणे शूरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १३
अश्वत्थाम्नः पुनर्बाणाः क्षिप्रमभ्यस्यतो रणे ।
जग्मुः परिक्षयं शीघ्रमभूत्तेनाधिकोऽर्जुनः ॥ १४
ततः कर्णो महच्चापं विकृष्याभ्यधिकं रुषा ।
अवाक्षिपत्ततः शब्दो हाहाकारो महानभूत् ॥ १५
तत्र चक्षुर्दधे पार्थो यत्र विस्फार्यते धनुः ।
ददर्श तत्र राधेयं तस्य कोपोऽत्यवीवृधत् ॥ १६
स रोषवशमापन्नः कर्णमेव जिघांसया ।
अवैक्षत विवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुंगवः ॥ १७
तथा तु विमुखे पार्थे द्रोणपुत्रस्य सायकान् ।
त्वरिताः पुरुषा राजन्नुपाजह्रुः सहस्रशः ॥ १८
उत्सृज्य च महाबाहुर्द्रोणपुत्रं धनंजयः ।
अभिदुद्राव सहसा कर्णमेव सपत्नजित् ॥ १९
तमभिद्रुत्य कौन्तेयः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
कामयन्द्वैरथे युद्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २० C. 4. 1922 B. 4. 59. 21

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

---

7 ^{a}) B_{1} Dn $D_{11.12}$ धनुःश्रेष्ठं; D_{4} धनुः कृष्य; $D_{7.9}$ धनुष्यस्य; $C_{a.r.v}$ धनूंष्यष्टौ (as in text). — ^{b}) B_{1} Dn $D_{11.12}$ अपकृष्य; $B_{2.3.5}$ $D_{3.6}$ Cv उपक्रम्य; $D_{1.2}$ आक्रम्य तु; $D_{4.5.8.10}$ Cr. vp अपक्रम्य; D_{9} व्युपक्रम्य; T_{1} व्यतिक्रम्य; G_{2} व्यपाक्रम्य. K_{1} B_{1} Dn $D_{11.12}$ रथर्षभं; $B_{2.3.5}$ $D_{5.6}$ रथर्षभः; B_{4} च वीर्यवान्; $D_{1.2}$ नरर्षभात्; $D_{7.9}$ महारथः; D_{10} M_{4} नरर्षभ; T G $M_{2.3.5}$ नरर्षभः; M_{1} परंतपः. — ^{c}) B D पुनरेवा°; S पुनरम्य° (for पुनरभ्या°). — ^{d}) T G_{2} समरे (for हृदये).

8 ^{b}) $D_{7.9}$ विहस्य; T G_{2} $M_{3.4}$ प्रहसन् (for प्रहस्य). — ^{c}) S च तदा (for नवया). — ^{d}) K अंजसा (for ओजसा). — After 8, S (except M_{2}) ins.:

967* तं दृष्ट्वा क्रुद्धमायान्तं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।
क्रुद्धः समाह्वयामास द्रौणिर्युद्धाय भारत ।

9 M_{2} om. 9–10. — ^{a}) S (M_{2} om.) आहृत्य (for आवृत्य). — ^{b}) T $G_{2.3}$ °गतः; G_{1} M (M_{2} om.) °हृतः (for °गमत्). — After 9^{ab}, T G_{2} ins.:

968* चिच्छेद तस्य चापं च सूतं चाश्वान्रथस्य वै ।
विव्याध निशितैश्चापि शरैराशीविषोपमैः ।
सोऽन्यं रथं समास्थाय प्रत्ययाद्द्विपुंगवः ।

— ^{c}) $D_{1-3.6}$ वारणेनैव.

10 M_{2} om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{c}) B_{3} Dn_{1} $D_{1-4.10}$ एवं (for एव). — ^{d}) S (M_{2} om.) रोम° (for लोम°).

11 ^{ab}) N (except K; $Ś_{1}$ missing) transp. कुरवः and ददृशुः. D_{8} विस्मयं गताः (for विस्मयान्विताः). — ^{c}) B D (except $D_{7.9}$) महावीर्यौ (for °त्मानौ). — ^{d}) S द्विरदाविव. B_{2} D_{5} संवृतौ; $B_{4.5}$ संयुतौ; D_{6} संहतौ.

12 ^{a}) B_{3}(m as in text) $D_{6.10}$ M_{2-4} समा(M_{3} °मं)जग्मतुर्. — ^{b}) S परस्परममर्षि($G_{1.3}$ °जयैषि)णौ. — ^{d}) B_{2} $D_{2.5.7.9}$ S पावकैः (for पन्नगैः).

13 ^{b}) B_{5} गांडीवं च महद्धनुः.

14 ^{a}) K_{1} ततो बाणाः; K_{2} M_{5} ततो बाणान्; D_{8} सुपर्वाणः (for पुनर्बाणाः). — ^{b}) Dn $D_{11.12}$ अप्यस्यतो; Ca अभ्य° (as in text). — ^{c}) D (except $D_{5.7-10}$) तूर्णम् (for शीघ्रम्). — ^{d}) $D_{1.2}$ transp. अधिकः and अर्जुनः.

15 S om. from 15 to end of this adhy. K_{2} om. 15^{a}–16^{b}. — ^{a}) K_{1} B_{1} Dn_{2} $D_{9.11.12}$ महाचापं. — ^{b}) K_{1} Dn $D_{11.12}$ तथा (for रुषा). — ^{d}) D_{4} ज्याघातेन; D_{8} m. 9 गोधाघातो; Cv गोघातेन (for हाहाकारो).

16 S om. 16; K_{2} om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) $B_{1.4}$ Dn_{1} $D_{6.8.11}$(m as in text).12 ततश्च; B_{2} $D_{5.10}$ अथ (for तत्र). K_{1} $D_{4.10}$ दधत् (for दधे). — ^{d}) B Dn $D_{1.2.5.9-12}$ °स्य(B_{4} °प्य-; D_{6} °भ्य)वर्धत; D_{4} °भ्यवर्धयत्; $D_{7.8}$ °प्य(D_{8} °भ्य)वीवृधत् (for ऽत्यवी°). D_{6}

५५

C. 4. 1923
B. 4. 60. 1
K. 4. 58. 43

अर्जुन उवाच ।

कर्ण यत्ते सभामध्ये बहु वाचा विकत्थितम् ।
न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं प्रत्युपस्थितम् ॥ १
अवोचः परुषा वाचो धर्ममुत्सृज्य केवलम् ।
इदं तु दुष्करं मन्ये यदिदं ते चिकीर्षितम् ॥ २
यत्त्वया कथितं पूर्वं मामनासाद्य किंचन ।
तदद्य कुरु राधेय कुरुमध्ये मया सह ॥ ३
यत्सभायां स्म पाञ्चालीं क्लिश्यमानां दुरात्मभिः ।
दृष्टवानसि तस्याद्य फलमाप्नुहि केवलम् ॥ ४
धर्मपाशनिबद्धेन यन्मया मर्षितं पुरा ।
तस्य राधेय कोपस्य विजयं पश्य मे मृधे ॥ ५
एहि कर्ण मया सार्धं प्रतिपद्यस्व संगरम् ।

कोपश्चास्य भवत्ततः.

17 S om. 17 (cf. v. l. 15). — a) K कोप° (for रोष°). — c) B Dn D8.9.11.12 तमैक्षत (B4 अपैक्षत); D1.2.4 समैक्षत; D3 ततक्षत; D6 संप्रैक्षत; D7 अन्वैक्षत (for अवैक्षत). D4 अतिवक्राभ्यां (for विवृत्ताभ्यां). D10 तमेवैक्षत वृत्ताभ्यां. — d) D7.9 कुरुनंदनः.

18 S om. 18 (cf. v. l. 15). — a) K अपि (for तु). — b) B (except B4) Dn D9.11.12 सायकात्. — d) Dn2 D11.12 अपाजह्रुः; D6 उपानिन्युः. K ततस्ततः (for सहस्रशः).

20 S om. 20 (cf. v. l. 15). — a) D8 ततः (for तम्). — c) B1.5 Dn D10–12 द्वैरथं तेन; B2–4 D1.2.5 (m as in text) द्वैरथेनैनं; D3.4.6 द्वैरथेनैव (D8 °वं) (for द्वैरथे युद्धं). — d) B1.2 D4–6.11.12 युद्धं; Dn युद्धे (for इदं).

Colophon missing in Ś1; K1 om. it. — *Sub-parvan:* K2 Dn2 गोग्रह; B D1.3–6.8.10–12 उत्तरगोग्रह; M2 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B1.3.5 अश्वत्थामापयानं; B2.4 D6.8 M2 अश्वत्थाम(D6.8 °मा)युद्धं; D1–4.7.9.10 अश्वत्थामा(D9 °म)भंगः; D5 G1 अश्वत्थाम(D5 °मा)पराजयः; T G2 अश्वत्थामबाणपरिक्षयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 57; D8 54; D5.10 52; D6 55; D7 51; S 59 (M2.4 58). — *S'loka no.:* G3 16.

☞ In S this adhy. (54) is followed by adhy. 52; see below also.

55

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 4. 51. 17). S reads this adhy. after an insertion of 18 lines, which follows line 40 of passage No. 44 of App. I.

1 a) D3 यं ते; D8 T1 G3 यत्त्वं; T2 G1.2 M यत्तत् (for यत्ते). — b) S बहुबद्धं (for बहु वाचा). D8 M1 विकत्थसे; T G M2–5 प्र(G2 ब)भाषसे (for विकत्थितम्). — c) K2 B2 D2.5.10 T2 G2 युद्धे (for युधि). — d) B D समुपस्थितं (B2 तमुप°; D3.4 पर्युप°; D7 त्वामुप°). — After 1, N (Ś1 missing) ins.:

969* सोऽद्य कर्ण मया सार्धं व्यवहृत्य महामृधे ।
ज्ञास्यस्यवरमात्मानं न चान्यानवमन्यसे ।

[(L. 1) D2.6 सोथ; D7.9 अद्य (for सोऽद्य). — (L. 2) B3.4 Dn2 D3.4.6.8–10 ज्ञास्यसे (for °सि). B Dn D2.3.5 (m as in text).6.10–12 अबलम् (for अवरम्). B4 D2–4.6.8.10 °मंस्यसे (for °मन्यसे).]

2 a) D7 परमा (m परुषा as in text). S सभायां पौरुषं प्रोच्य (M2 प्राप्य). — cd) S कर्तुमिच्छसि यत्कर्म तन्मन्ये दुष्करं त्वया (M5 तव).

3 b) D2–4.5m.7–9 अनाहृ(D2 °धृ)त्य (for °साद्य). D2.4.5.7.9 सूतज (for किंचन). S नास्ति मत्सम इत्यपि. — c) D8 तदिदं; S तत्सत्यं (M1 °वं) (for तदद्य).

4 D1 om. 4a–5b. — a) K B2–4 Dn1 D5–7.9 T G2 च; Dn2 D2.11.12 स (for स्म). — b) D7 (marg. *sec. m.* as in text).9 कृष्यमाणां. S तथा (T G3 अहं) त्वया (for दुरात्मभिः). — c) S (except G1) अस्मि (for असि). K1 (corrupt) दृष्ट्वा तद्योस्यफलं; K2 दृष्टवानद्य सफलं. — d) K त्वं तत् (for फलं). K2 D2.3.6.8–10 प्राप्नुहि; D4 प्राप्तं हि; D7 प्राप्नोषि; T2 G2 M4 अश्नुहि (for आप्नुहि). D4 T G2 दुर्मते (for केवलम्).

5 D1 om. 5ab (cf. v. l. 4). — b) S तव (G2 तपः) (for पुरा). — c) D4.6.9 S तस्य पा(D4.6.9 को)पस्य राधेय. — d) B5 विक्रमं; D2.4.5.7.9 विमोक्षं; D3.6.8 विपाकं (for विजयं). S फलं प्रा(T1 G3 आ)प्नुहि दुर्मते (T1 G2 सांप्रतं; T2 संप्रति). — After 5, B Dn D3.5.6.10–12 ins.:

970* वने द्वादश वर्षाणि यानि सोढानि दुर्मते ।

प्रेक्षकाः कुरवः सर्वे भवन्तु सहसैनिकाः ॥ ६
कर्ण उवाच ।
ब्रवीषि वाचा यत्पार्थ कर्मणा तत्समाचर ।
अतिशेते हि वै वाचं कर्मेति प्रथितं भुवि ॥ ७
यत्त्वया मर्षितं पूर्वं तदशक्तेन मर्षितम् ।
इति गृह्णामि तत्पार्थ तव दृष्ट्वापराक्रमम् ॥ ८
धर्मपाशनिबद्धेन यदि ते मर्षितं पुरा ।
तथैव बद्धमात्मानमबद्धमिव मन्यसे ॥ ९
यदि तावद्वने वासो यथोक्तश्चरितस्त्वया ।
तत्त्वं धर्मार्थवित्क्लिष्टः समयं भेत्तुमिच्छसि ॥ १०
यदि शक्रः स्वयं पार्थ युध्यते तव कारणात् ।
तथापि न व्यथा काचिन्मम स्याद्विक्रमिष्यतः ॥ ११
अयं कौन्तेय कामस्ते नचिरात्समुपस्थितः ।
योत्स्यसे त्वं मया सार्धमद्य द्रक्ष्यसि मे बलम् ॥ १२
अर्जुन उवाच ।
इदानीमेव तावत्त्वमपयातो रणान्मम ।
तेन जीवसि राधेय निहतस्त्वनुजस्तव ॥ १३
भ्रातरं घातयित्वा च त्यक्त्वा रणशिरश्च कः । C. 4. 1938 B. 4. 60. 1 K. 4. 58. 50

तस्याद्य प्रतिकोपस्य फलं प्राप्नुहि संप्रति ।

[(L. 1) D_8 दुर्गमे (for दुर्मते). — (L. 2) B_4 प्राप्स्यसि (for प्राप्नुहि). B_4 संयतं; B_5 केवलं; D_3 शंसिनः; D_5 सांप्रतं; D_6 संगरे (for संप्रति).]

6 [b]) $B_{1.2.5}$ Dn $D_{1-4.9-12}$ °युध्यस्व (for °पद्यस्व). Dn_1 संयुगे; Dn_2 $D_{1-5.9.11.12}$ संगरे (for संगरम्). S इहाद्य कुरु वैशसं. — [c]) S सन्तु (for सर्वे). — [d]) S सर्वे ते (for भवन्तु). K सह सैनिकैः; B D (except $D_{1-4.7.8}$) तव (D_{10} मम) सैनिकाः; M_4 बहुसैनिकाः. — After 6, S reads 13–14.

7 [b]) B_{2-4} एतत्; D_6 एतां (for तत्). Ca cites 7[cd] (v. l. ते वाक्यं for वै वाचं). — [c]) T G विशेष($G_{1.2}$ °षि)तो; $M_{1-3.5}$ (*inf. lin.*) अविषह्यो; $M_{4.5}$ अविशेषो (for अतिशेते). $B_{1-3.5}$ Dn $D_{6.10-12}$ हि ते; $D_{5.7.9}$ सदा; M हि त्वं (for हि वै). Cc cites ते. $B_{1-3.5}$ Dn $D_{5.6.10-12}$ Cc.s.rp (Dī.); M वाचा; Cr.v वाचं (as in text). B_4 D_{1-4} वाचं वै (by transp.); T G वाचा त्वं. — [d]) $B_{1.2.5}$ Dn D_{10-12} एतत्; B_3 D_5 एव; D_6 अति-; Cc इति (as in text). T G कर्मणाप्रतिमो ($G_{2.3}$ °मं) भुवि; M कर्म ना($M_{3.5}$ न; M_4 चा)प्रतिमं भुवि.

8 [b]) $G_{1.3}$ तदशक्त्या तु; Cop तदाशक्तेन. $D_{5.8.9}$ पांडव (for मर्षितम्). — [c]) D_8 प्रति- (for इति). D_{10} गर्हामि (for गृह्णामि). $B_{1.3.4}$ $D_{1.5.6.10}$ ते (for तत्). B_2 Dn $D_{11.12}$ इतो गृह्णीमहे पार्थ; S इति (M यदि) गृह्णीम ते ($G_{1.3}$ गृह्णामहे) पार्थ (G_2 वाक्यं; M_5 वाचं). — [d]) D_5 पुनर्दृष्ट्वा; D_6 दृष्ट्वा युधि; T $G_{1.2}$ $M_{1.3}$ तम- ($M_{1.3}$ मम)दृष्ट्वा (for तव दृष्ट्वा).

9 [a]) B_4 °निबंधेन; D_4 धर्मपाशे नि°; Cc as in text. — [b]) $B_{1.5}$ Dn $D_{1.2.4.10-12}$ S यत्त्व(Dn_1 न त्व)या; D_3 यदिदं (for यदि ते). — [d]) B_3 T_1 G_3 M अबद्धः. $D_{1-3.8}$ S इति; Cc अव- (for इव).

10 [a]) S न हि (for यदि). Cr वनेऽवासो. — [b]) $G_{1.3}$ $M_{4.5}$ यथोक्तं; $M_{1.2}$ यथावच् (for यथोक्तश्). — [c]) D_5m न त्वं; D_8 स त्वं (for तत्त्वं). B (except B_1) $D_{1-3.5-7.9}$ Cc कृत्स्नं; D_4 कृत्य; D_{10} क्लिष्टं (for क्लिष्टः). S अर्थलोभा(T_1 °लाभा)त्तु क्लिष्टस्त्वं (M_4 क्लीबत्वं; M_5 लुब्धः सन्) (M_3 अर्थे लोभानुतुष्टस्त्वं). — [d]) Dn_2 $D_{11.12}$ स मया; D_{10} सत्समा- (for समयं). B_4 नेतुं; Dn_2 D_{10-12} योद्धुं; D_6 हंतुं; S छेत्तुं (M_3 जेतुं); Cc भेत्तुं (as in text). B_4 $D_{1.4.5}$m.$_{6-9}$ G_2 $M_{3.4}$ अर्हसि (for इच्छसि). — D_7 repeats 10 in marg.

11 [a]) S चेंद्रः (for शक्रः). — [b]) $B_{1.3.5}$ S तव युध्येत; B_4 D_{4-8} युध्येत तव. $B_{1.3.5}$ D_6 कारणे.

12 [c]) K च; Dn $D_{6.7.9.11.12}$ S हि (for त्वं). T_2 पार्थ (for सार्धम्). — [d]) D_4 ज्ञास्यसे चात्मनो बलं; S अत्र पश्यामि ते बलं.

13 S om. the ref. For sequence of S cf. v. l. 6. — After the ref., D_6 ins.:

971* खद्योतो द्योतते तावद्यावन्नोदयते शशी ।
उदिते च सहस्रांशौ न खद्योतो न चन्द्रमाः ।
प्राकृतान्पुरुषाञ्जित्वा वृथा ते कर्ण गर्जितम् ।

— [b]) B (except B_1) D_{1-10} व्यपयातो. B_{3-5} D_6 रणे मम; D_4 रणाजिरात्. — [c]) K_1 D_3 येन; T_1 G_2 $M_{1.2}$ कस्मात्; T_2 $G_{1.3}$ M_{3-5} तस्मात् (for तेन). — [d]) D_8 तथा (for तव).

14 For sequence of S cf. v. l. 6. — [ab]) B_1 Dn $D_{6.11.12}$ कः; B_{2-4} $D_{5.8}$ तु (for the first च). D_4 च यः; $D_{7.8}$ तथा (for च कः). S यो (T_1 यद्; $M_{1.2}$ को) भ्रातरं घातयित्वा कस्त्यक्त्वा च रणाजिरं. — [c]) B_1 Dn $D_{11.12}$ कः पुमान् (for पुरुषः). B_4 कर्ण; D_1 सत्यो; D_2 सद्यो; D_7

C. 4. 1938 B. 4. 60. 16 K. 4. 58. 50 त्वदन्यः पुरुषः सत्सु ब्रूयादेवं व्यवस्थितः ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

इति कर्णं ब्रुवन्नेव बीभत्सुरपराजितः ।
अभ्ययाद्विसृजन्बाणान्कायावरणभेदिनः ॥ १५
प्रतिजग्राह तान्कर्णः शरानग्निशिखोपमान् ।
शरवर्षेण महता वर्षमाण इवाम्बुदः ॥ १६
उत्पेतुः शरजालानि घोररूपाणि सर्वशः ।
अविध्यदश्वान्बाह्वोश्च हस्तावापं पृथक्पृथक् ॥ १७
सोऽमृष्यमाणः कर्णस्य निषङ्गस्यावलम्बनम् ।
चिच्छेद निशिताग्रेण शरेण नतपर्वणा ॥ १८
उपासङ्गादुपादाय कर्णो बाणानथापरान् ।
विव्याध पाण्डवं हस्ते तस्य मुष्टिरशीर्यत ॥ १९
ततः पार्थो महाबाहुः कर्णस्य धनुरच्छिनत् ।
स शक्तिं प्राहिणोत्तस्मै तां पार्थो व्यधमच्छरैः ॥ २०
ततोऽभिपेतुर्बहवो राधेयस्य पदानुगाः ।
तांश्च गाण्डीवनिर्मुक्तैः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २१

सम्यक्; D8 कश्चित् (for सत्सु). — [d]) B1.8 धर्मे (for एवं).

15 M1-8 om. the ref. — [a]) S कर्णो (for कर्णं). B8.4 D6 वदन् (for ब्रुवन्). — [b]) S बीभत्सुमपराजितं (G2 M1.2 °तः). — [c]) B4 प्रत्य° (for अभ्य°).

16 K1 om. 16 and 17[ab] up to °रूपाणि. — [a]) D1.2.4.8 अभि-; D10 अपि; M2 इति (for प्रति-). D (except D4-7.9) M तं (for तान्). S पार्थः (for कर्णः). — [b]) Dn D11.12 S प्रीयमाणो महारथः; D1-8.10 प्रीयमाणो धनंजयं (D8 °यः); D8 जृंभमाणो धनंजयं. — [c]) Dn D11.12 महता शरवर्षेण (by transp.). — [d]) K2 Dn D1-4.8.10-12 वर्षमाणमिवांबुदं; S पर्जन्य इव वृष्टिमान्. — After 16, S (except T2; M2 om. lines 1, 4; M8 om. line 4) ins.:

972* अभियाय हि बीभत्सुर्गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ।
जिघांसुः समरे कर्णं विससर्ज शरान्बहून् ।
(cf. 16[a]) तं कर्णः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवाचलः ।
(cf. 16[cd]) शरजालेन महता वर्षमाणमिवाम्बुदम् ।
तयोर्देवासुरसमः संनिपातोऽभवन्महान् ।
किरतोः शरजालानि निराकाशमनन्तरम् ।

[(L. 1) G2 अभिधाय; G8 अभियातो (for °याय). — (L. 6) G8 कृत्स्नं व्योम निरंतरं; M5 निरंतरमनंतरं (for the posterior half).]

17 T2 om. 17-25. K1 om. up to °रूपाणि (cf. v. l. 16). — [a]) D1.2 शरवर्षाणि; S (T2 om.) मेघजालानि. — [b]) D8 सर्वतः. — After 17[ab], S (which om. 17[c]-19[d]) ins.:

973* ववर्ष च रजो भौमं कर्णपार्थसमागमे ।
न स्म सूर्यः प्रतपति न च वाति समीरणः ।
शरप्रच्छादितं व्योम छायाभूतमिवाभवत् ।
गाण्डीवस्य च निर्घोषः कर्णस्य धनुषस्तथा ।
दह्यतामिव वेणूनामासीत्परमदारुणः ।
अर्जुनस्तु हयान्नागान्रथांश्च विनिपातयन् ।
क्षोभयामास तत्सैन्यं कर्णं विव्याध चासकृत् ।

— [d]) B4 D10 हस्तयोश्च; Dn1 हस्तौ चापं; D4 हस्तौ चैव; D5 हस्तावापौ; D8.9 हस्ताच्चापं.

18 S om. 18 (cf. v. l. 17). — [b]) K अवयस्वनं; B2 °लस्वनं; D8 °बंधनं; Ca.c.r.s अवलंबनं (as in text). — [c]) B2.4 D5.6 निशिताग्रेण चिच्छेद (by transp.). — [d]) K2 बाणेन (for शरेण). K2 B2-4 Dn2 D2.6.11.12 आनत° (for नत°).

19 S om. 19 (cf. v. l. 17). — [b]) B D5.6 बाणम(B1.5 बाणान)थापरं; D8.4.8.10 बाणांस्तथापरान्.

20 T2 om. 20 (cf. v. l. 17). — [a]) T1 G2 °तेजाः (for °बाहुः). — [b]) Dn1 D1.8.4.6 आच्छिनत्. — For 20[cd], S (T2 om.) subst.:

974* छिन्नधन्वा ततः कर्णः शक्तिं चिक्षेप वेगवान् ।
तां शक्तिं समरे पार्थश्चिच्छेद निशितैः शरैः ।

21 T2 om. 21 (cf. v. l. 17); B5 (hapl.) om. 21[a]-24[b]. — [a]) B1.2.4 D11.12 अनु-; B8 Dn D1-10 M5 नि- (for अभि-). — [b]) D7.9 पदातयः; G8 वशानुगाः. — [c]) D9 गांजीव°. B (B5 om.) D6 तान्गांडीवविनिर्मुक्तैः. — After 21, S (T2 om.) ins.:

975* अशोरतावृत्य महीं समग्रां
पार्थेषुमार्गेषु महाद्विपेन्द्राः ।
हिरण्यकक्ष्याः शरजालचित्रा
यथा नगाः पावकजालनद्धाः ।
तं शत्रुसेनाङ्गनिबर्हणानि
कर्माणि कुर्वन्तममानुषाणि ।
वैकर्तनः पूर्वममृष्यमाणः
समर्पयल्लक्षमिवाशु दूरात् ।

[(L. 2) T1 G °मार्गेषु (G2 °मार्गे नि-) हता द्वि°. — (L. 6) T1 G M8 कुर्वाणम् (for कुर्वन्तम्). — (L. 8) T1 G पार्थं (for दूरात्).]

ततोऽस्याश्वाञ्शरैस्तीक्ष्णैर्बीभत्सुर्भारसाधनैः ।
आकर्णमुक्तैरभ्यघ्नंस्ते हताः प्रापतन्भुवि ॥ २२
अथापरेण बाणेन ज्वलितेन महाभुजः ।
विव्याध कर्णं कौन्तेयस्तीक्ष्णेनोरसि वीर्यवान् ॥ २३
तस्य भित्त्वा तनुत्राणं कायमभ्यपतच्छरः ।
ततः स तमसाविष्टो न स्म किंचित्प्रजज्ञिवान् ॥ २४
स गाढवेदनो हित्वा रणं प्रायादुदङ्मुखः ।
ततोऽर्जुन उपाक्रोशदुत्तरश्च महारथः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

वैशंपायन उवाच ।
ततो वैकर्तनं जित्वा पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
एतन्मां प्रापयानीकं यत्र तालो हिरण्मयः ॥ १
अत्र शांतनवो भीष्मो रथेऽस्माकं पितामहः ।
काङ्क्षमाणो मया युद्धं तिष्ठत्यमरदर्शनः ।
आदास्याम्यहमेतस्य धनुर्ज्यामपि चाहवे ॥ २
अस्यन्तं दिव्यमस्त्रं मां चित्रमद्य निशामय ।
शतह्रदामिवायान्तीं स्तनयित्नोरिवाम्बरे ॥ ३　　C. 4. 1968 B. 4. 61. 18 K. 4. 65. 6

22 B5 om. 22 (cf. v. l. 21). S om. 22–25. — a) K अपि; B5 D5 च (for अस्य). B4 D1–6. 8. 10 दृढैस् (for शरैस्). D7. 9 तस्याश्वान्सुदृढैस्तीक्ष्णैः. — b) K बीभत्सुश्च महाधनैः; D1 नाराचैः स तु वीर्यवान्. — D1 om. 22c–23d. — c) K आ(K1 ब्या)कर्णपूरैर्; D5. 7. 9 आकर्णपूर्णैर्. B2–4 D5. 6 अहनत्; D2–4. 8. 10 अवधीत् (for अभ्यघ्नन्). — d) B3 D2. 3. 6. 8–10 हयाः (for हताः).

23 B5 D1 S om. 23 (cf. v. l. 21, 22). — a) D4. 7. 9 भल्लेन (for बाणेन). — b) B (B5 om.) Dn D5. 6. 8. 11. 12 महौजसा (for महाभुजः).

24 B5 om. 24ab; S om. 24 (cf. v. l. 21, 22). — b) K1 अध्यपतच्; B1–3 Dn D1–5. 7. 9–12 अभ्यगमच्; B4 अभ्यागमच्; D5 अस्याविशच्. — c) K2 D8 ततः शरसमाविष्टो; D6 ततः कर्णो महाबाहुः.

25 S om. 25 (cf. v. l. 22). — a) D1. 2 °वेदनाविद्धो. — b) D1. 2. 8 रणात्; D6 पार्थं (for रणं). — c) B D (except D9) Ca. c उदक्रोशत् (D7 both उद° and उपा° as in text). — d) D6 °बलः (for °रथः). — After 25, D7. 9 ins.:

976* दृष्ट्वा कर्णं तदा राजन्नपयान्तं रणाजिरात् ।

Colophon missing in Ś1; D7 reads it in marg.; S (which transp. this adhy.; cf. v. l. 4. 49. 20) om. it. — *Sub-parvan:* K गोग्रह; B1–4 Dn D1. 2. 5. 6. 8. 10–12 उत्तरगोग्रह. — *Adhy. name:* B1–3. 5 D1. 2. 4–6. 10 कर्णापयानं (D2 °नः); B4 D7. 9 कर्णपलायनं; D3 कर्णापनयनः; D8 कर्णपराजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 54; B4 58; D5 53; D6 57; D7 51.

56

☞ Ś1 is missing up to 4 (cf. v. l. 4. 51. 17).

1 a) S कर्णं पराजितं दृष्ट्वा (G1. 3 मत्वा). — c) G2 M1. 2 एतं; M5 रथं (for एतन्). G2 M3. 5 मे (for मां). S इदानीं (for अनीकं). — d) S रथवृंदं प्रहारिणां.

2 a) B1. 5 D1–4. 6–10 S यत्र (M2 यत्तु); B2 D5 एष (for अत्र). — b) B3 रणे (for रथे). S सर्वेषां नः (for रथेऽस्माकं). — cd) D1. 2. 4. 10 सार्धं (for युद्धं). K °विक्रमः; D6 °मर्दनः (for °दर्शनः). S सुयुद्धं कांक्षमाणो वै रथे तिष्ठति दंसि(T2 °शि)तः (M3 वीर्यवान्). — After 2cd, N (Ś1 missing) ins. a passage given in App. I (No. 49); while S ins.:

977* तालोऽसौ काञ्चनो यत्र वज्रवैडूर्यभूषितः ।
अतीव समरे भाति मातरिश्वप्रकम्पितः ।
दारुणं प्रहरिष्यामि रथवृन्दानि दारयन् ।

[(L. 1) G1. 3 M2. 4 वै (for ऽसौ). — (L. 3) M3. 4 प्रकरि° (for प्रहरि°). T G धन्विनां (for दारयन्).]

— e) B Dn D5. 6. 7 m. 10–12 आच्छेत्स्यामि (for आदास्यामि). D3 एवास्य; S एतेषां (for एतस्य). D4 आदास्यामि धनुर्ज्यांया. — f) D4 अक्षय्यमहमायुधं; S धनुर्ज्या(M1–3 °ज्यां)वेष्टनानि च.

3 D3 om. 3–4ab. — a) M2 अस्य तद्; M3 अस्य तं; M5 अस्यतो (for अस्यन्तं). K1 चित्रं (for दिव्यम्). K1 अस्त्रं वा; D3 अस्त्रं मे; S अस्त्राणि (M4 °णां) (for अस्त्रं मां). — b) K दिव्यम् (for चित्रम्). S चित्रमुत्तर पश्यसि. — c) K1 G3 M4 क्षतह्रदं; C3 °ह्रदां (as in text). S जृंभमाणां (G3 M4 °णं) (for इवायान्तीं). — d) D1. 2. 4 अंबरात् (for अम्बरे). S मेघस्थां (G3 मेघं स्व) इव प्रावृषीं

C. 4. 1669 B. 4. 61. 19 K. 4. 65. 6 सुवर्णपृष्ठं गाण्डीवं द्रक्ष्यन्ति कुरवो मम ।
दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण स्विदस्यति ।
इति मां संगताः सर्वे तर्कयिष्यन्ति शत्रवः ॥ ४
शोणितोदां रथावर्तां नागनक्रां दुरत्ययाम् ।
नदीं प्रस्यन्दयिष्यामि परलोकप्रवाहिनीम् ॥ ५
पाणिपादशिरःपृष्ठबाहुशाखानिरन्तरम् ।
वनं कुरूणां छेत्स्यामि भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ ६
जयतः कौरवीं सेनामेकस्य मम धन्विनः ।
शतं मार्गा भविष्यन्ति पावकस्येव कानने ।
मया चक्रमिवाविद्धं सैन्यं द्रक्ष्यसि केवलम् ॥ ७
असंभ्रान्तो रथे तिष्ठ समेषु विषमेषु च ।
दिवमावृत्य तिष्ठन्तं गिरिं भेत्स्यामि धारिभिः ॥ ८
अहमिन्द्रस्य वचनात्संग्रामेऽभ्यहनं पुरा ।
पौलोमान्कालखञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ ९
अहमिन्द्राद्दृढां मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्तताम् ।
प्रगाढं तुमुलं चित्रमतिविद्धं प्रजापतेः ॥ १०
अहं पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजम् ।
जित्वा षष्टिसहस्राणि रथिनामुग्रधन्विनाम् ॥ ११

(T $G_{1.2}$ प्रावृषीव च).

4 D_{8} om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{a}) D_{9} गांजीवं. — ^{b}) D_{4} द्रक्षंतु; S पश्यंतु (for द्रक्ष्यन्ति). $M_{1.2.4}$ (*inf. lin.* as in text) युधि (for मम). — ^{c}) K न दक्षिणेन वामेन. — ^{d}) D_{10} S (except $M_{4.5}$) कतमेन (for कतरेण). K चि(K_{2} वि)दस्यति; G_{8} व्यवस्यति; Ca as in text. Cv cites स्विद्. — ^{e}) D_{8} शंकिताः; S शत्रवः; Ca संगताः (as in text). — ^{f}) D_{4} कथ° (for तर्क°). S न विज्ञास्यंति सारथे.

5 $Ś_{1}$ resumes. — ^{a}) S अस्त्रोदकां शरावर्तां. — ^{b}) S रथह्रदां (for दुरत्ययाम्). — ^{c}) All MSS. except $Ś_{1}$ K D_{10} नदीं प्रस्कंदयिष्यामि. — ^{d}) D_{10} S (except G_{8}) परलोकापहारिणीं (D_{10} °वाहिनीं).

6 ^{ab}) K पादजानु-; M_{2} पाणिपादं (for पाणिपाद-). D_{4} -शिरःपृष्ठा-; $G_{1.3}$ M_{2-4} -शिरःपृष्ठं (for -शिरःपृष्ठ-). S -शंखचराचरं (for -शाखानिरन्तरम्). — ^{c}) T_{1} G_{1} भेत्स्यामि; M_{2} ज्योत्स्नाभिः; M_{8} जेत्स्यामि; M_{5} जेष्यामि (*inf. lin.* छेत्स्यामि as in text). — ^{d}) B D शरैः (for भल्लैः). — After 6, S ins.:

978* तूणीशयाः सुपुङ्खाग्रा निशिता दुन्दुभिस्वनाः ।
मया प्रमुक्ताः संग्रामे कुरून्धक्ष्यन्ति सायकाः ।

Thereafter S reads 12.

7 ^{a}) G_{8} दहतः (for जयतः). S भारतीं (for कौरवीं). — ^{b}) S संयुगे (for धन्विनः). — ^{f}) B_{5} D_{6} T_{2} G_{2} $M_{1.3.5}$ Co द्रक्ष्यंति; T_{1} प्रक्ष्यंति; M_{2} रक्षंति (for द्रक्ष्यसि). — After 7, S reads 13; while N ins.:

979* इष्वस्त्रे शिक्षितं चित्रमहं दर्शयितास्मि ते ।

[$D_{4.9}$ इष्वस्त्रं. D_{8} संशितं (for शिक्षितं). $Ś_{1}$ D_{8} महद् (for अहं).]

8 ^{a}) $D_{1.2.4}$ अप्रमत्तो (for असंभ्रान्तो). $Ś_{1}$ K_{1} D_{10} रणे (for रथे). $Ś_{1}$ K D_{6} S तिष्ठन् (for तिष्ठ). — ^{c}) S मार्गम् (for दिवम्). — ^{d}) S अपि (for गिरिं). K_{2} सायकैः; S पर्वतं (for धारिभिः). $Ś_{1}$ B D गिरिं भिंद्यां ($D_{1.2}$ °द्यात्) स्म ($Ś_{1}$ च; $B_{4.5}$ Dn_{1} स्व-) पत्रिभिः ($D_{1-4.8}$ सहारिभिः; D_{10} शरोर्मिभिः). Text (with धारिभिः) as in K_{1} only!

9 ^{a}) S संग्रामे (for वचनात्). — ^{b}) K अभ्याहनं; Dn_{2} D_{11} (by corr.) अभ्यहनन्; D_{8} व्यहनत् (for अभ्यहनं). Dn_{2} D_{8} परान् (for पुरा). S द्विषतो बलदर्पितान्. — After 9^{ab}, S ins.:

980* मातलिं सारथिं कृत्वा निवातकवचान्रणे ।
हतवान्सर्वतः सर्वान्धावतो युध्यतस्तदा ।
निवातकवचान्हत्वा गाण्डीवास्त्रैः सहस्रशः ।

[(L. 2) G_{2} M_{5} transp. सर्वतः and धावतः.]

Thereafter S reads 11. — ^{c}) $B_{4.5}$ Dn_{2} $D_{5.6}$ कालकंजांश्च; S °केयांश्च. — ^{d}) S समरे भृशदारुणान्. — After 9, S ins.:

981* असुरानहनं रौद्रानैन्द्रेणास्त्रेण सारथे ।

[$G_{1.2}$ घोरान् (for रौद्रान्). T_{2} असुरानहमैन्द्रेण हत्वा शस्त्रेण सारथे.]

10 ^{a}) K_{1} D_{10} दृढं; K_{2} अयं; Co दृढां (as in text). G_{1} अहमिंद्रस्य संग्रामे. — ^{b}) G_{1} दर्शयन् (for ब्रह्मणः). S क्षिप्र° (for कृत°). D_{6} ब्रह्मणश्च कृतास्त्रतां. — G_{1} om. 10^{cd}. — ^{c}) B_{1} विगाढं; D_{6} Cn प्रगाढे; $Cr._{3}$ प्रगाढं (as in text). $D_{4.9}$ तुमलं; S (G_{1} om.) निपुणं (for तुमुलं). — ^{d}) $B_{1.3}$(m as in text) अलभं च; B_{2} $D_{1.2.4.6-10}$ अभ्यशिक्षं ($D_{2.4}$ °क्ष्यं; D_{7} °क्षत्; D_{8} °क्ष्यत्); $B_{4.5}$ अभिविद्धं; D_{8} अभ्ययिष्यं; T_{1} अतिदृढं; $M_{1.4.5}$ अतिवेध्यं (for अतिविद्धं). $M_{2.3}$ अतिविद्धं (M_{3} °द्धं-) प्रकाशते. — After 10, S reads 14.

ध्वजवृक्षं पत्तितृणं रथसिंहगणायुतम् ।
वनमादीपयिष्यामि कुरूणामस्त्रतेजसा ॥ १२
तानहं रथनीडेभ्यः शरैः संनतपर्वभिः ।
एकः संकालयिष्यामि वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ १३
रौद्रं रुद्रादहं ह्यस्त्रं वारुणं वरुणादपि ।
अस्त्रमाग्नेयमग्नेश्च वायव्यं मातरिश्वनः ।
वज्रादीनि तथास्त्राणि शक्रादहमवाप्तवान् ॥ १४
धार्तराष्ट्रवनं घोरं नरसिंहाभिरक्षितम् ।
अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ १५
एवमाश्वासितस्तेन वैराटिः सव्यसाचिना । C. 4. 1984 B. 4. 61. 33 K. 4. 65. 22

11 For sequence of S, cf. v. l. 9. — ^{a}) S परं (T_1 परे) (for अहं). — ^{b}) Ś$_1$ K आव्रजं (for आरुजम्). B Dn $D_{1.3.4-7.9.11.12}$ °पुरवासिनां (D_4 °नः) (for °पुरमारुजम्). — ^{c}) $D_{5.7}$ (m as in text) जघ्ने; S हत्वा; Cr जित्वा (as in text). B Dn_2 $D_{4-9.11.12}$ षष्टिं (for षष्टि-). — ^{d}) S (except M_5) रथानाम् (for रथिनाम्). — After 11, N ins.:

982* शीर्यमाणानि तूलानि प्रवृद्धेनेव वायुना ।
मया कुरूणां वृन्दानि पात्यमानानि पश्य वै ।

[(L. 1) D_8 वीर्य°; $D_{7.9}$ दीर्य° (for शीर्य°). $B_{1.2}$ Dn $D_{1-4.5m.7.9-12}$ कूलानि; B_3 शूलानि; B_5 तूर्णानि; D_6 भूतानि (for तूलानि). $D_{4.5m.7.9}$ वारिणा (for वायुना). — (L. 2) Ś$_1$ K $D_{3.7.9}$ ह; $D_{1.2.8}$ च (for वै). D_4 पश्यसि (for पश्य वै).]

12 B_1 om. 12–23. For sequence of S, cf. v. l. 6. — ^{a}) B_5 पत्तिशाखं; $D_{4.5}$ दंतिनगं (D_5 °तृणं); T M शरतृणं; $G_{1.2}$ शरत्राणं; G_3 शस्त्रतृणं (for पत्तितृणं). — ^{b}) Ś$_1$ गजसिंहसमाकुलं; B_4 °गणानुगं; D_4 रथसिंहं नृपत्रिणां; S नागाश्वश्वापदाकुलं (T_1 रथसिंहगणैर्युतं). — After 12^{ab}, S ins.:

983* रथसिंहगणैर्युक्तं धनुर्वल्लीसमाकुलम् ।

— From 12^{c}, the sequence of K_1 is: 12^{c}, 13^{d}, 14^{abcd}, 12^{d}, 13^{ab}, 984*, 13^{c}, 14^{ef} etc.

13 B_1 om. 13 (cf. v. l. 12). For sequence of K_1, cf. v. l. 12; for that of S, cf. v. l. 7. — ^{a}) B_3 m. $_{4.5}$ Cr रथमभ्येत्य; $D_{6.10}$ रथमध्यस्थान् (for रथनीडेभ्यः). C_s cites नीडं. — ^{b}) S परलोकाय शात्रवान्. — After 13^{ab}, N (B_1 om.) ins.:

984* यत्तान्सर्वानतिबलान्योत्स्यमानानवस्थितान् ।

[B_3 पत्तीन्; B_4 D_8 यत्नात्; $D_{7.9.10}$ योधान् (for यत्तान्).]

— ^{c}) B_{3-5} सन् काल(B_4 पात)यिष्यामि; S प्रद्राव(G_2 °भ्राज)यिष्यामि. — ^{d}) S (except $M_{1.2}$) चक्र° (for वज्र°).

14 B_1 om. 14 (cf. v. l. 12). For sequence of K_1, cf. v. l. 12. S reads 14 after 10. — ^{a}) K D_4 M_3 रौद्राद् (for रुद्राद्). Ś$_1$ अस्त्रमहं (for अहं ह्यस्त्रं). K_1 अस्त्रं; T G M_{3-5} वेद्मि (for ह्यस्त्रं). $M_{1.2}$ रौद्रो रौद्रमहं वेद्मि. — ^{b}) $M_{1.2.5}$ अहं (for अपि). D_6 वरुणादपि वारुणं. — After 14^{ab}, T_1 ins.:

985* सौर्यं सूर्यादहं वेद्मि याम्यं दण्डधराद पि ।

— ^{c}) D_4 transp. अस्त्रम् and आग्नेयम्. $D_{7.9}$ तु (for च). — After 14^{cd}, $D_{4.7}$ ins.:

986* गारुडं गरुडात्पाशुपतं पशुपतेरहम् ।
नागास्त्रं वासुकेश्चापि सर्पेभ्यः सार्पबन्धनम् ।
गन्धर्वगुह्यकेभ्यश्च गान्धर्वं गौह्यकं तथा ।
महामायां प्रसाद्याहं मायास्त्रं चाप्यशिक्षयम् ।
श्रीसूर्याच्चाक्षुषीं विद्यां ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मणो मुखात् ।
ग्रहास्त्राणि ग्रहेभ्योऽहं मोक्षं तत्तद्गुरोरपि ।
आदानसंधानविकर्षणादि-
मोक्षोपसंहारमुखास्तु पञ्च ।
दिव्यास्त्रयोगे खलु ये प्रकारा-
स्तत्तद्गुरोर्मुखतः शिक्षिता मे ।
प्रस्थापनं यद्दिव्यास्त्रं तथा संमोहनं परम् ।
वैकल्यकरणादीनि दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः ।
पश्य मां शत्रुसैन्येषु प्रयुञ्जन्तं प्रयोगतः ।
प्राप्ते त्ववसरे तेषां यद्यद्योगेषु युञ्जताम् ।

On the other hand, S (which om. 14^{ef}) ins. after 14^{cd}:

987* अन्यैर्देवैरहं प्राप्तः को मां विषहते पुमान् ।
अद्य गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरौघै रोमहर्षणैः ।
कुरूणां पातयिष्यामि रथवृन्दानि धन्विनाम् ।

— ^{f}) K अवाप्नुवान्; D_8 अवाप्नुवं (for अवाप्तवान्). — After 14, $D_{4.7}$ ins.:

988* दिक्पाललोकपालादीन्प्रसाद्यार्चनसेवया ।
तपोभिश्चोग्ररूपैश्च चिरकालं जितेन्द्रियः ।
तन्निष्ठश्च निराहारः स्थाणुभूतो निराश्रयः ।
वर्षशीतातपसहः प्राप्तवानस्त्रसंचयम् ।

15 B_1 (cf. v. l. 12) S om. 15. — ^{a}) B_2 D_5 (m as in text) धार्तराष्ट्रबलं; B_4 Dn_3 D_1 °राष्ट्रं वनं. — ^{b}) D_4 नृसिंहैः परिरक्षितं. — D_8 om. 15^{c}–16^{d}. — ^{c}) B_3 $D_{5.6}$ उत्साद°; B_4 आवार° (for उत्पाट°).

C. 4. 1984 B. 4. 61. 33 K. 4. 63. 22 व्यगाहत रथानीकं भीमं भीष्मस्य धीमतः ॥ १६
तमायान्तं महाबाहुं जिगीषन्तं रणे परान् ।
अभ्यवारयदव्यग्रः क्रूरकर्मा धनंजयम् ॥ १७
तं चित्रमाल्याभरणाः कृतविद्या मनस्विनः ।
आगच्छन्भीमधन्वानं मौर्वीं पर्यस्य बाहुभिः ॥ १८
दुःशासनो विकर्णश्च दुःसहोऽथ विविंशतिः ।
आगत्य भीमधन्वानं बीभत्सुं पर्यवारयन् ॥ १९
दुःशासनस्तु भल्लेन विद्ध्वा वैराटिमुत्तरम् ।
द्वितीयेनार्जुनं वीरः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ २०
तस्य जिष्णुरुपावृत्य पृथुधारेण कार्मुकम् ।
चकर्त गार्ध्रपत्रेण जातरूपपरिष्कृतम् ॥ २१
अथैनं पञ्चभिः पश्चात्प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
सोऽपयातो रणं हित्वा पार्थबाणप्रपीडितः ॥ २२
तं विकर्णः शरैस्तीक्ष्णैर्गार्ध्रपत्रैरजिह्मगैः ।

---

16 Before 16, K2 B2-4 Dn D5-8. 10-12 S ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). B1 D8 om. 16 (cf. v. l. 12, 15). — a) B3 अभ्यगाहद्; B4. 5 Dn D3. 9. 11. 12 व्यव(B4. 5 Dn1 Cn °वा)गाहद्; D1. 2. 4-6 व्यगाहत्तद्; D7. 10 व्यगाहयद् (for व्यगाहत). — d) B (B1 om.) D (D8 om.) Cv भीष्माभिरक्षितं; S भीष्मस्य वाजिभिः (for भीष्मस्य धीमतः).

17 B1 om. 17 (cf. v. l. 12). — a) D6 तमापन्नं महा°; S रथसिंहमनाधृष्यं. — b) B D कुरून् (for परान्). S परान् (M5 *inf. lin.* रथान्) रणे (by transp.). — c) T1 G3 M अभ्यधावत्तथै(G3 M1-3 °दै)वोग्रो; T2 °धावत्तथैव ज्यां; G1 °धावत्तदैकाड्यो; G2 °धावंस्तदैव ज्यां. — d) B2. 3. 5 Dn D5. 6. 11. 12 क्रूरकर्मापगासुतः; D4 °र्मा धनंजयः; D10 °र्मा विविंशतिः; T1 G1. 3 M ज्यां विकर्षन्धनंजयः (T1 M4 °यं); T2 G2 विकर्षंतो धनंजयं. — After 17, N (B1 om.) ins.:

989* तस्य जिष्णुरुपावृत्य ध्वजं मूले न्यपातयत् ।
विकृष्य कलधौताग्रैः स विद्धः प्रापतद्रथात् ।

[(L. 1) Ś1 K उपावृत्य; D1. 2 अपावृत्य; C3 उपावृत्य (as above). B2 D6 न्यकृंतत; B3. 4 D2. 4 व्यपात°; Co. r न्यपात° (as above). Dn D10-12 ध्वजं मूलादपातयत; D7. 9 ध्वजमूलमपातयत् (for the posterior half). — (L. 2) Ś1 K1 B (B1 om.) D3-5. 7 कलधौताग्रं; C3 °ग्रैः (as above). B (B1 om.) D5 (m as in text). 6 Co. r इष्वग्रं (for स विद्धः). B (B1 om.) D3. 5 (m as in text). 6 प्रापयद् (for प्रापतद्). Co प्राप. B (B1 om.) D5 Co रथं; Dn D1. 2. 4. 5 m. 7-9. 11. 12 भुवि; Cr रथात् (as above).]

On the other hand, S ins. after 17:

990* दुःशासनोऽभ्ययात्तूर्णमर्जुनं भरतर्षभ ।
अन्येऽपि चित्राभरणा युवानो मृष्टकुण्डलाः ।

18 B1 om. 18 (cf. v. l. 12). S om. 18^{ab}, but cf. line 2 of 990*. — a) B3-5 विचित्र° (for तं चित्र°). D8 °भरणं (for °भरणाः). — c) Ś1 K आकृष्य (Ś1 °ष्यन्); D1 आयांतं; G1. 3 अभ्ययुर्; M1. 2. 5 अगच्छन्; M3 अभ्यर्चन् (for आगच्छन्). D3. 8 S °धन्वानः (for °नम्). — d) Ś1 आर्यैः; (for मौर्वीं). K पार्थाः पार्थाः (K2 मार्गाः पर्याः) स्वबाहुभिः; B (B1 om.) Dn D5-7. 9. 11. 12 चत्वारश्च (B3. 4 D5. 6 °रस्तु; D5 m. 7. 9 °रः सु-)महाबलाः (D5 °रथाः); D1. 2. 4 आराद्दृष्ट्वा धनंजयं; D3. 8. 10 बीभत्सुं पर्यवारयन् (= 19^{d}).

19 B1 om. 19 (cf. v. l. 12). — b) B4 दुःसहश्च; S वृषसेनो (for दुःसहोऽथ). — c) S अभीता (T2 अभितो) (for आगत्य). — d) S पांडवं (for बीभत्सुं). — After 19, S ins.:

991* तस्य दुःशासनः षष्टिं वामे पार्श्वे समर्पयत् ।
अस्यतः प्रतिसंधाय कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।

[(L. 2) T1 G3 ततस्तत्; T2 तस्य तत् (for अस्यतः).]

20 B1 om. 20 (cf. v. l. 12). — a) S पुनश्चैव स (T2 G3 तु; G1 च; M3 सु-) भल्लेन. — b) Ś1 भित्वा (for विद्ध्वा). — c) Ś1 K तूर्णं; D8 वीर; D4. 8 T G2 M (except M4) वीरं (for वीरः).

21 B1 om. 21 (cf. v. l. 12); Dn1 D1 (hapl.) om. 21^{a}-22^{b}. — a) S उदावृत्य (for उपा°). — b) D2-4. 10 S क्षुर° (for पृथु°). — c) Ś1 °पक्षेण (for °पत्रेण). S प्रा(M1. 3-5 न्य)कृंतद्गृध्रपत्रेण.

22 B1 om. 22 (cf. v. l. 12); Dn1 D1 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). — a) S बाणैः (for पश्चात्). — b) K1 प्रतिविध्यात्; D7 अभ्यविध्यत्; D8 प्रतिवि°; D10 प्रत्यभिध्यत्. — c) K D1. 2. 4. 8. 10 सोपायात्तद् (for सोऽपयातो). D6 रणे हित्वा; S रथोपस्थात् (for रणं हित्वा). D8 सोपयाद्रविणं हत्वा. — d) S °बाणाभिपीडितः. — After 22, S reads 28^{ab}.

23 B1 om. 23 (cf. v. l. 12). — a) B3 D1. 2 गाढं (for तीक्ष्णैः). — b) Ś1 K गार्ध्रपक्षैः; B2. 5 Dn D9. 11. 12 S (except M4. 5) गृध्रपत्रैः. S शिलीमुखैः (M1. 2. 4. 5 शिलाशितैः) (for अजिह्मगैः).

विव्याध परवीरघ्नमर्जुनं धृतराष्ट्रजः ॥ २३
ततस्तमपि कौन्तेयः शरेणानतपर्वणा ।
ललाटेऽभ्यहनत्तूर्णं स विद्धः प्रापतद्रथात् ॥ २४
ततः पार्थमभिद्रुत्य दुःसहः सविविंशतिः ।
अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः परीप्सन्भ्रातरं रणे ॥ २५
तावुभौ गार्ध्रपत्राभ्यां निशिताभ्यां धनंजयः ।
विद्ध्वा युगपदव्यग्रस्तयोर्वाहानसूदयत् ॥ २६
तौ हताश्वौ विविद्धाङ्गौ धृतराष्ट्रात्मजावुभौ ।
अभिपत्य रथैरन्यैरपनीतौ पदानुगैः ॥ २७
सर्वा दिशश्चाभ्यपतद्बीभत्सुरपराजितः ।
किरीटमाली कौन्तेयो लब्धलक्षो महाबलः ॥ २८ C. 4. 1697 B. 4. 61. 46 K. 4. 65. 37

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

---

24 [b]) K_1 $D_{1-3.7-9}$ S (except T_2) नत° (for आनत°). — [c]) M_5 बलाद् (for ललाटे). S गाढं (M_1 पार्थः) (for तूर्णं). — [d]) $D_{1.2.4}$ प्रापतद्भुवि; D_3 T_2 प्रापतद्रणात्; T_1 G M प्राद्रवद्भयात्.

25 [a]) K_1 पार्थः (for पार्थम्). Ś1 K परिद्रुत्य; T G_2 $M_{1.2.4}$ उपद्रुत्य; G_1 M_3 उपा°; M_5 उदावृत्य (for अभिद्रुत्य). — [b]) S (except T_2) दुष्सहः. — [c]) Ś1 K तूर्णं; D_6 उग्रैः (for तीक्ष्णैः). — [d]) $B_{1.2}$ Dn_2 $D_{11.12}$ परीप्सुर् (for परीप्सन्).

26 [a]) Ś1 K गार्द्धपक्षाभ्यां; S (except M_5) गृध्रपत्राभ्यां. — [b]) G_1 धनंजयमुपाद्रवत्. — [c]) S विव्याध युगपद्व्यग्रः. — [d]) $B_{3.4}$ ततो (for तयोर्).

27 [a]) Ś1 G_1 च विद्धांगौ; $B_{1.2.5}$ Dn $D_{11.12}$ विभिन्नांगौ; B_3 निकृत्तांगौ; D_3 विनद्धांगौ; $M_{1.2}$ प्रविद्धांगौ. — [c]) B_4 $D_{5.6}$ °पद्य; G_1 °द्रुत्य (for °पत्य). — [d]) G_1 विद्रुतौ तु (for अपनीतौ). T रथा° (for पदा°). — After 27, K_2 ins.:

992* तथैव क्रुद्धः सुबलस्य पुत्रो
बाणैश्च पीतैर्निशितैर्धनुर्धरम् ।
त्रिभिश्च विव्याध ननाद शूरः
पुनश्च विव्याध त्रिभिः पृषत्कैः ।
स तं दृष्ट्वा समायान्तं नदन्तं रणमूर्धनि ।
जग्राह शूरो निशितांस्त्रयोदश शिलीमुखान् ।
एकेन चापं हस्ताच्च चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
द्वाभ्यां च मुकुटं तस्य शिरस्त्वेकेन सारथिः ।
रथं च द्वाभ्यां तिलशः कृतवानर्जुनो रणे ।
तथा तदैनं हृदये त्रिभिर्बाणैरजिह्मगैः ।
सोऽतिविद्धो बलवता अर्जुनेन महात्मना ।
हताश्वं रथमुत्सृज्य गतो यत्र सुयोधनः ।
ननाद तत्र बीभत्सुर्जित्वा राज्ञोऽनुजाग्रणे ।;

while S ins.:

993* व्यग्रावयस्स शेषांश्च धृतराष्ट्रात्मजांस्तदा ।
विद्राव्य च रणे पार्थो रणभूमिं व्यराजयत् ।

[(L. 1) T_2 $G_{1.3}$ विद्रावयन्स ($G_{1.3}$ °यत) (for व्यग्रावयस्स). M_4 °राष्ट्रसुताग्रणे (for the posterior half). — (L. 2) M_1 विराज°; M_{2-4} पराज° (for व्यराज°).]

28 S reads 28[ab] after 22. — [d]) S प्रतापवान् (for महाबलः). — After 28[cd], S (M_2 om. lines 1–6) ins.:

994* पातयन्नुत्तमाङ्गानि बाहूंश्च परिघोपमान् ।
अशोभत महातेजाः शतशो रुक्ममालिनः ।
कमलदिनकरेन्दुसंनिभैः
सितदशनैः सुमुखाक्षिनासिकैः ।
रुचिरमुकुटकुण्डलैर्मही
पुरुषशिरोभिरवास्तृता बभौ ।
सुनसं चारु दीप्ताक्षं क्लृप्तश्मश्रु स्वलंकृतम् ।
अदृश्यत शिरश्छिन्नमनीकं हेमकुण्डलम् ।
एवं तत्प्रहतं सैन्यं समन्तात्प्रद्रुतं भयात् ।

[$M_{1.3.4}$ ins. after line 1: M_5, before line 1:

995* सर्वा दिशश्चानुदिशः कौन्तेयस्याभितो रथम् ।

— (L. 2) G_2 $M_{4.5}$ अशेरत (for अशोभत). $M_{1.5}$ °वीराः; M_4 °वीर्याः (for °तेजाः). — After line 2, M_1 reads lines 7–8. — After line 6, M_1 ins.:

996* अर्जुनस्य शरास्तीक्ष्णा गाण्डीवात्तस्य निःसृताः ।

— (L. 7) T_1 G सुनासं (for सुनसं). M_1 रक्ताधरोष्ठं सुनसं (for the prior half), and विभूषितं (for स्वलंकृतम्). — (L. 8) $M_{1.4.5}$ रजोध्वस्तं सकुंडलं (for the posterior half). — After line 8, M_1(om. line 3)$_{.4.5}$ ins.:

997* धावन्त इव पार्थस्य निरमित्रं चिकीर्षवः ।
ययुः पुङ्खाग्रपातेन फल्गुनस्य पतत्रिणः ।
आददाना रथेभ्यश्च प्राणान्बाहूञ्शिरांसि च ।
आकाशे समदृश्यन्त हंसानामिव पङ्क्तयः ।
क्षिपतो लघु चित्रं च सव्यं दक्षिणमस्यतः ।
पार्थस्य विशिखा जग्मुः शतशोऽथ सहस्रशः ।
प्रमथन्नुत्तमाङ्गानि सोत्सेधानि धनुष्मताम् ।
प्राहिणोत्त्रिशतं योधान्कुरूणामाततायिनाम् ।

५७

C. 4. 1998
B. 4. 62. 1
K. 4. 61. 24

वैशंपायन उवाच ।

अथ संगम्य सर्वे तु कौरवाणां महारथाः ।
अर्जुनं सहिता यत्ताः प्रत्ययुध्यन्त भारत ॥ १
स सायकमयैर्जालैः सर्वतस्तान्महारथान् ।
प्राच्छादयदमेयात्मा नीहार इव पर्वतान् ॥ २
नदद्भिश्च महानागैर्हेषमाणैश्च वाजिभिः ।
भेरीशङ्खनिनादैश्च स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ३
नराश्वकायान्निर्भिद्य लोहानि कवचानि च ।
पार्थस्य शरजालानि विनिष्पेतुः सहस्रशः ॥ ४
त्वरमाणः शरानस्यन्पाण्डवः स बभौ रणे ।
मध्यंदिनगतोऽर्चिष्माञ्शरदीव दिवाकरः ॥ ५
उपप्लवन्त वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तदा ।
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ॥ ६
शरैः संताड्यमानानां कवचानां महात्मनाम् ।
ताम्रराजतलोहानां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ७
छन्नमायोधनं सर्वं शरीरैर्गतचेतसाम् ।

प्रवृत्ताग्रथनीडेभ्यः क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ।
प्रगाढधन्वा कौन्तेयो लब्धलक्षः प्रतापवान् ।

Thereafter S reads adhy. 58.

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* Ś1 K गोग्रह; B1–4 Dn D1–3. 5. 6. 8–12 उत्तरगोग्रह. — *Adhy. name:* B4 दुःशासनभंगः; D4 उत्तरधृतराष्ट्रपुत्राणां पराजयः; D7 धार्तराष्ट्राणां पराजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 D6 59; D8 56; D5 54; D7 53.

57

☞ S reads this adhy. after 934* (cf. v. l. 4. 52. 25).

1 Before 1, T2 G2 ins.:

998* एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो भीष्मो द्रोणमथाब्रवीत् ।
दृष्ट्वा कृपं फल्गुनेन पीडितं च जितं रणे ।
एकैकमस्मान्संग्रामे पराजयति फल्गुनः ।
अहं द्रोणश्च कर्णश्च द्रौणिर्गौतम एव च ।
अन्ये च बहवः शूरा वयं जेष्याम वासविम् ।

— S om. the ref. — ^{a}) B1. 5 Dn D1. 3. 11. 12 सर्वे ते; D2–4 ते सर्वे (for सर्वे तु). S समागम्य तु ते (T G2 ततः) सर्वे भीष्मद्रोणमुखा रथाः. — ^{c}) D3. 4. 8 यत्नात् (for यत्ताः).

2 ^{b}) Ś1 बबंधैतान्महा°. — Ś1 K om. 2^{cd}. — ^{c}) Dn1 T1 G1. 3 M (except M1) प्रच्छाद°; D6. 7. 9 आच्छाद° (for प्राच्छाद°). T G शरौघैस्तान् (T1 G1. 3 °स्तु); M4. 5 रथौघांस्तान् (for अमेयात्मा). — ^{d}) B1. 5 Dn D11. 12 नीहारेणेव (for नीहार इव).

3 D6 om. 3. — ^{a}) Ś1 °भागैः (for °नागैः). — ^{b}) B Dn2 D1–3. 9. 11. 12 M4. 5 ह्रेष° (for हेष°).

4 ^{a}) B4 D5–7 G1. 3 नागाश्व-; D8 M1–3 नरां(M3 °रा)श्च (for नराश्व-). D10 उच्छिद्य (for निर्भिद्य). D4 योधकायान्विनिर्भिद्य. — ^{b}) Ś1 B D (except D3. 8) T2 M3 लौहानि (for लोहानि). — ^{c}) S °वर्षाणि (M1. 2 °वर्षेण) (for °जालानि). — ^{d}) B4 D1. 2. 4. 7 विनिपेतुः (for °ष्पेतुः). D3. 5 पेतुः शतसहस्रशः; S न्यपतञ्शतशः क्षितौ.

5 ^{b}) Ś1 K च बभौ; B1. 2 Dn D10–12 प्रबभौ; D7. 9 अथ बभौ (for स बभौ). S पांडवः स्म (T2 G1. 3 सं-; M4 स) प्रकाशते. — After 5, S ins.:

999* अविषह्य शरान्सर्वे पार्थचापच्युतान्रणे ।

6 ^{a}) Ś1 B D1–3. 8. 10 Cn उपप्लवंते; D5. 7. 9. 11. 12 Cr °ति; D6 Cs °तः; S उदक्प्रयांति. T1 G विध्वस्ताः. — ^{b}) B3 Dn D1. 2. 6. 11. 12 T2 तथा (for तदा). G1 रथेभ्यो रथिनां वराः. — In D7, orig. 6^{cd} is cancelled and rewritten in marg. *sec. m.* (cf. v. l. 7); D9 reads 6^{cd} after 8^{ab}. — ^{d}) Dn D3. 9. 11. 12 चैव; D7 यांति (for चापि). D4. 5 भूमिष्ठाश्च पदा°.

7 In D7, orig. 7^{ab} is cancelled and rewritten in marg. *sec. m.* (cf. v. l. 6). — ^{a}) Dn D3. 11. 12 संछि- (D3 °छा)द्य°; S तु ताड्य°. — ^{c}) Ś1 B D (except D3. 4. 8) M5 °लौहानां (for °लोहानां).

8 ^{a}) S जज्ञे (for सर्वं). — ^{b}) D7. 9 गतचेतनैः. — After 8^{ab}, D9 reads 6^{cd}. — ^{c}) Dn D1. 2. 4. 5. 9–12 °सादिनां (for °सादिभिस्). K2 D8 चैव (for तत्र). D3 गजाश्वसादिपत्तीनां. — ^{d}) K2 गत-; D1. 2. 4 पार्थ-; D3 बभौ (for शित-). B D3. 5–7. 10 पार्थबाणप्रपीडितैः. — For 8^{cd}, S subst.:

1000* श्रान्त्या गलितशस्त्राणां पतताम्अश्वसादिनाम् ।
[T2 शांत्या; M श्रांता (for श्रान्त्या).]

गजाश्वसादिभिस्तत्र शितबाणात्तजीवितैः ॥ ८
रथोपस्थाभिपतितैरास्तृता मानवैर्मही ।
प्रनृत्यदिव संग्रामे चापहस्तो धनंजयः ॥ ९
श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
त्रस्तानि सर्वभूतानि व्यगच्छन्त महाहवात् ॥ १०
कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपस्रजानि च ।
पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि रणमूर्धनि ॥ ११
विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्च सकार्मुकैः ।
सहस्ताभरणैश्चान्यैः प्रच्छन्ना भाति मेदिनी ॥ १२
शिरसां पात्यमानानामन्तरा निशितैः शरैः ।
अश्मवृष्टिरिवाकाशादभवद्भरतर्षभ ॥ १३
दर्शयित्वा तथात्मानं रौद्रं रुद्रपराक्रमः ।
अवरुद्धश्चरन्पार्थो दश वर्षाणि त्रीणि च ।
क्रोधाग्निमुत्सृजद्घोरं धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ॥ १४
तस्य तद्दहतः सैन्यं दृष्ट्वा चैव पराक्रमम् ।
सर्वे शान्तिपरा योधा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १५
वित्रासयित्वा तत्सैन्यं द्रावयित्वा महारथान् ।
अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः पर्यवर्तत भारत ॥ १६
प्रावर्तयन्नदीं घोरां शोणितौघतरङ्गिणीम् ।
अस्थिशैवलसंबाधां युगान्ते कालनिर्मिताम् ॥ १७ C. 4. 2015 B. 4. 62. 17 K. 4. 61. 53

---

9 a) B2 D1–3.10 G1.3 रथोपस्थाभिपतितैः; T G2 M शून्यान् कुर्वन्रथोपस्थान् (T2 कुर्वंश्च स रथान्). Cc cites अभिपतितैः. — b) G1.3 आस्तीर्णा (for आस्तृता). Ś1 K पूरयामास मेदिनीं; T G2 M मनुष्यै(T2 M1–3 मानवै)रास्तृ-(T2 °स्तृ)णोन्महीं. — G1.3 repeats 1000* and 9ab. — c) Ś1 K B3–5 D1.2.4–7.9.10 अनृत्यद्; B1 Dn D11.12 प्रनृत्यति; D8 S प्रनृत्यन्; D3 प्रनर्तन् (for प्रनृत्यद्). — After 9, S ins.:

1001* शिरांस्यपातयत्संख्ये क्षत्रियाणां नरर्षभः ।

10 M2 om. 10–13. — b) G1.3 M (M2 om.) विष्फूर्जितम्. T G2 विस्फोटमशनेरिव. — c) B1 Dn D1–4.5m.7.9–12 S (M2 om.) °सैन्यानि (for °भूतानि). — d) B1–3 D व्यपा(B3 D9 °प)गच्छन् (D8 व्यगमंत) (for व्यगच्छन्त). Ś1 °जवात्; D1 °हवे (for °हवात्). S (M2 om.) व्यव(T1 °प)लीयंत भागशः (G1 भारत).

11 M2 om. 11 (cf. v. l. 10). — a) D7 °चारूणि. — b) Ś1 K °स्रजांसि च; B4 °ध्वजानि च; Dn D11.12 °स्रजस्तथा; D10 °शुभानि च. Cc cites °स्रजानि. — c) D1 अपि; D4 च; D8 प्र- (for स्म).

12 M2 om. 12 (cf. v. l. 10). — a) Ś1 विशिखैः पतितैर्गात्रैः; K विशिखोत्पतितैर्गात्रैः. — c) Ś1 K छिन्नैः; T1 G चैव (for चान्यैः).

13 M2 om. 13 (cf. v. l. 10). — b) D2.5 S (M2 om.) समरे; Cc अन्तरा (as in text). — c) B (except B1) D6 आकाशे (for आकाशात्). — d) B2.4 D6 ह्यभवद्; D1.2.10 अपतद् (for अभवद्).

14 a) D1–4.7.8.10 T2 G2 तदा (for तथा). — b) D1.2.4 G2 M रौद्रपराक्रमः; D8 रुद्रपराक्रमं. — After 14ab, S ins.:

1002* जघान समरे योधाञ्शतशोऽथ सहस्रशः ।
[M यौधाञ् (for योधाञ्).]

— D8 (hapl.) om. 14c–15b. — c) K1 अवरुध्य; B3–5 अथ (B3 अव-) क्रुद्धः; Cop अवरुद्धं; Cc अवरुद्धः (as in text). K B1.2 Dn D1.2.4.7–12 अचरत्; D6 शरः (for चरन्). S तथावरुद्धश्चारण्ये. — d) B1.2.5 Dn D11.12 वर्षाणि त्रिदशानि च; B3 D5–7.9.10 (by transp.) वर्षाणि दश त्रीणि च (B3 D6 वै); B4 वर्षाण्यष्टौ च पंच च; D1.2 वर्षाणि त्रीणि वै दश; D3 वर्षाणि दश पंच च. — D4 om. 14e–15b. — e) B1 Dn D1.2.7–12 उत्सृजन्; B2 D5 असृजद्; B3–5 D6 सोऽसृजद्; S उत्ससर्ज (for उत्सृजद्). B1 Dn D10–12 वीरः; T1 G2 M2 आदौ; T2 M1.3–5 आजौ; G1.3 अथ (for घोरं). — f) B3–5 धार्तराष्ट्रस्य.

15 D3.4 om. 15ab (cf. v. l. 14). — b) D6 घोरं; S चास्य (G2 च स्म) (for चैव). — c) M यौधाः. — d) T G M2.4.5 भारत (for पश्यतः). M1.3 स्वचित्तं नाभिजज्ञिरे. — After 15, S ins.:

1003* यथा नलवनं नागः प्रभिन्नः षष्टिहायनः ।
परं सर्वानपामृद्नादर्जुनः शस्त्रतेजसा ।

16 a) Ś1 K1 विनाशयित्वा तत्सैन्यं; B2 D6 वित्रास्य सर्वसैन्यानि; D5 वित्रासयित्वा सैन्यानि; S विद्राव्य भारतं (M1–3 °ध्यापरतः; M4.5 °ध्य पततां) सैन्यं. — b) Ś1 D3 धाव°; K नाश°; S त्रास° (for द्राव°). — c) D1–4.10 रथिनां; D3 जयिनां (for जयतां). — d) D3 पर्यावर्तत भारत; D6 संयुगे पर्यवर्तत. — After 16, T1 G1.3 ins.:

1004* तस्य मार्गान्विचरतो निघ्नतश्च रणाजिरे ।

17 a) T1 G1 प्रावर्तत नदी घोरा. — b) B Dn D1.5–7.9–12 T2 G3 शोणितोदां; D3 °तां च; D4 °तोद-; D8 T1 G1.2 M °तांत्र- (for °तौघ-). T1 G1 -तरङ्गिणी. — c)

C. 4. 2015
B. 4. 62. 18
K. 4. 61. 53

शरचापप्लवां घोरां मांसशोणितकर्दमाम् ।
महारथमहाद्वीपां शङ्खदुन्दुभिनिस्वनाम् ।
चकार महतीं पार्थो नदीमुत्तरशोणिताम् ॥ १८

आददानस्य हि शरान्संधाय च विमुञ्चतः ।
विकर्षतश्च गाण्डीवं न किंचिद्दृश्यतेऽन्तरम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

K[1°]संछन्नां; B3–5 D4. 5 (m as in text). 6. 7. 9. 10 केशशैवाल- (D4. 6 केशशैवल; D10 कचशैवल)संबाधां (D7. 9 °संयुक्तां); Dn1 corrupt; Dn2 D1–3. 8. 11. 12 T2 °शैवाल°; T1 G1. 2 अस्थिसैकत°; G3 हस्तिशैवल°; M5 अस्थिशर्कर°. — [d]) S संग्रामे पार्थ(M5 सत्व)नि°.

18 D2 om. 18[ab]. — [a]) T1 G1 रथोडुपा(G1 °पला) चांत्रसर्पा. — [b]) B1 Dn D11. 12 T1 G1 केशशैव(G1 °वा)लशाद्वलां (T1 G1 °ड्वला). T1 repeats 18[ab] as in text. — After 18[ab], N ins.:

1005* तनुत्रोष्णीषसंबाधां नागकूर्ममहाद्विपाम् ।
मेदोवसासृक्प्रवहां महाभयविवर्धिनीम् ।
रौद्ररूपां महाभीमां श्वापदैरभिनादिताम् ।
तीक्ष्णशस्त्रमहाग्राहां क्रव्यादगणसेविताम् ।
मुक्ताहारोर्मिकलिलां चित्रालंकारभूषिताम् । [5]
शरसंघमहावर्तां नागनक्रां दुरत्ययाम् ।

[(L. 1) B2 नागनक्रां; B4. 5 Dn (cf. Cn) D6. 7 नागकूर्मां; D2 क्षत्रकूर्म-; D4 अश्वपूर्णां (for नागकूर्म-). Ś1 K D1. 3 -महोडुपां; B (except B1) D2. 6. 7. 10 -रथोडुपां; D8 -महडुपां; D4 गजोडुपां; D5. 9 -महोदयां (for -महाद्विपां). Cs cites उडुपं. — (L. 2) D1–3 °विवर्धनीं. — K2 ins. after line 2: Ś1, after line 3:

1006* रौद्ररूपां महाभीमां शरदुन्दुभिनिःस्वनाम् ।

— (L. 3) Ś1 K2 B4 °घोरां (for °भीमां). Ś1 शंखदुंदुभिनिःस्वनां (for the posterior half). — (L. 5) B1 Dn D11. 12 °बुद्बुदां; D5 °शोभितां (for °भूषिताम्). — (L. 6) B4 शिरःसंघ°; D5 शरशंख° (for शरसंघ°). K1 नागचक्रं; B2 (cf. Cc) नागकूर्म-; D3. 5–7. 9 (cf. Cr) नागनक्र- (for नागनक्रां).]

On the other hand, S (T G M2. 4. 5 om. line 1) ins.:

1007* प्रावर्तयन्नदीं घोरां पिशाचगणसेविताम् ।
करवालासिपाठीनां चामरोष्णीषफेनिलाम् ।
अश्वग्रीवमहावर्तां कबन्धजलमानुषाम् ।
काककङ्करुतां तीव्रां सारसक्रौञ्चनादिताम् ।

[(L. 3) M1 अश्वग्रीवां गजावर्तां; M2 °ग्रीवहयानक्रां; M3 °ग्रीवभयावर्तां; M5 °ग्रीवमहानक्रां (for the prior half). — (L. 4) T1 G1 °रुता तीव्रा and °नादिता.]

— [c]) Ś1 K °वीर° (for °रथ°). — For 18[cd], S subst.:

1008* सिंहनादमहानादां शङ्खकम्बुकसंकुलाम् ।

[T1 °शंबूक°; T2 शंखस्वनमहास्वनां; G1 °संचक°; M1. 2. 4. 5 शंखशंकु(M2 °संघ-; M4 °कंबु-; M5 °शुक्ति)समाकुलां; M3 °शंकुल°.]

— After 18[cd], S (T2 G2 om. line 5 with 18[ef]) ins.:

1009* वीरोत्तमाङ्गपद्माढ्यां शरचापमहानलाम् ।
पदातिमत्स्यकलिलां गजशीर्षककच्छपाम् ।
गोमायुमृगसंघुष्टां मांसशोणितकर्दमाम् ।
प्रावर्तयन्नदीं घोरां पिशाचगणसेविताम् ।
अपारामनपारां च रक्तोदां सर्वतो वृताम् ।

[(L. 2) T2 G1. 3 M3 °कलुषां (for °कलिलां). — (L. 3) T2 °भ्रात°; G3 °पंक्ति°; M4 °वृक° (for °मृग°). T2 G3 M3. 5 °मज्जास्थि° (for °शोणित°). — (L. 4) G1 M1. 2 शोणितांत्रतरंगिणीं (for the posterior half).]

— T2 G2 om. 18[ef]. — [e]) B1 Dn D11. 12 च तदा (for महतीं). Ś1 पार्श्वे; D3 सेनां (for पार्थः). S (T2 G2 om.) अभीक्ष्णमकरोत्पार्थः. — [f]) Ś1 K D6 S (T2 G2 om.) उत्तम°; B1. 2. 4 Dn D1–5. 7. 8. 10–12 दुस्तर°; Ca. r उत्तर° (as in text). D5 m. 9 केशशैव(D5 m °वा)लशाद्व(D9 °ड्व)लां. — T1 ins. after 18: T2 G2 (which om. line 5 of 1009* and 18[ef]) ins. after line 4 of 1009*:

1010* गजवर्ष्ममहाद्वीपामश्वदेहमहाशिलाम् ।
पदातिदेहसंघाटां रथावलिमहातरुम् ।
केशशाड्वलसंच्छन्नां सुतरां भीतिदां नृणाम् ।
अगाधरक्तोदवहां यमसागरगामिनीम् ।
दुस्तरां भीरुमर्त्यानां शूराणां सुतरां नृप । [5]
प्रावर्तयन्नदीमेवं भीषणां पाकशासनिः ।

19 [a]) B3 D3. 7. 8 च (for हि). D6 विशिखान् (for हि शरान्). S (except T2) तस्याददानस्य शरान्. — [b]) M4 अपि (for च). G3 विचरिष्यतः (for च विमुञ्चतः). D4. 10 T G2 संदधानस्य मुंचतः. — [d]) B1. 3 Dn D1–4. 7–12 G1. 3 M कश्चिद् (for किंचिद्). Dn D1–4. 7–12 G1. 3 M ददृशे (for दृश्यते). D3 नरः (for ऽन्तरम्).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K गोग्रह; B1–4 D उत्तरगोग्रह; M1. 2. 5 गोग्रहण. — *Adhy. name:* D4 सर्वेषां कुरूणां पराजयः; D7–9 युद्धवर्णनं; T1 सैन्यपराजयः; T2 G1. 2

५८

वैशंपायन उवाच ।
अथ दुर्योधनः कर्णो दुःशासनविविंशती ।
द्रोणश्च सह पुत्रेण कृपश्चातिरथो रणे ॥ १
पुनरीयुः सुसंरब्धा धनंजयजिघांसया ।
विस्फारयन्तश्चापानि बलवन्ति दृढानि च ॥ २
तान्प्रकीर्णपताकेन रथेनादित्यवर्चसा ।
प्रत्युद्ययौ महाराज समस्तान्वानरध्वजः ॥ ३
ततः कृपश्च कर्णश्च द्रोणश्च रथिनां वरः ।
तं महास्त्रैर्महावीर्यं परिवार्य धनंजयम् ॥ ४
शरौघान्सम्यगस्यन्तो जीमूता इव वार्षिकाः ।
ववर्षुः शरवर्षाणि प्रपतन्तं किरीटिनम् ॥ ५
इषुभिर्बहुभिस्तूर्णं समरे लोमवाहिभिः ।
अदूरात्पर्यवस्थाय पूरयामासुरादृताः ॥ ६
तथावकीर्णस्य हि तैर्दिव्यैरस्त्रैः समन्ततः ।
न तस्य द्व्यङ्गुलमपि विवृतं समदृश्यत ॥ ७
ततः प्रहस्य बीभत्सुर्दिव्यमैन्द्रं महारथः । C. 4. 2028 B. 4. 63. 8 K. 4. 65. 48

M_2 कृप(M_2 कृपादि)पराजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_4 T G $M_{1.2.5}$ 60; D_8 57; $D_{5.10}$ 55; D_6 $M_{3.4}$ 59; D_7 54. — *S'loka no.:* G_3 59.

☞ After adhy. 57, S ins. a passage given in App. I (No. 50), which in its turn is immediately followed by adhy. 59 (our adhy. 58 being transposed).

58

☞ S reads this adhy. after 994*, which is ins. in S after adhy. 56.

1 S om. the ref. — ^{a}) Dn $D_{3.4.7.8.11.12}$ ततो (for अथ). — ^{b}) D_8 °विशां पते (for °विविंशती). T G_2 शकुनिः सौबलस्तथा (G_2 °दा); $G_{1.3}$ M_3 सौबलः शकुनिस्तथा; M_1 भीष्मः शकुनिरेव च; $M_{2.4.5}$ भीष्मश्च रथिनां वरः. — ^{c}) S द्रोणपुत्रश्च (for सह पुत्रेण). — ^{d}) K रथी (for रणे). Dn $D_{11.12}$ कृपश्चापि महारथः.

2 ^{ab}) B_{1-3} Dn_1 D_{11}(m as in text).$_{12}$ ययुः (for ईयुः). $B_{1.2}$ Dn $D_{11.12}$ च (for सु-). K_1 B Dn $D_{5-7.9.11.12}$ °जिघांसवः (for °जिघांसया). S सहिता विजयं (M_2 °ये) तत्र ($M_{1.2.5}$ यत्ता) योधयंतो महारथाः. — ^{c}) S (except T_2) विष्फारयंतश्च. — ^{d}) T G महाबलाः; M महांति च (for दृढानि च).

3 ^{a}) $Ś_1$ Dn $D_{11.12}$ तान्विकीर्ण°; T G $M_{2.3}$ ततः कीर्ण°; $M_{1.4.5}$ तं प्रकीर्ण°. Cs cites प्रकीर्णाः. — ^{c}) S पुनरावृत्य (G_2 °दित्य-; G_3 °गत्य) मार्गस्थं (G_1 °स्तं; G_2 °स्थाः). — ^{d}) B (except B_3) Dn $D_{1.5}$(m as in text).$_{6.11.12}$ समंताद्; Cc समस्तान् (as in text). S ददृशुर्वानरध्वजं.

4 T G M_3 om. 4^{ab}; G_1 om. 4^{cd} also. — ^{b}) M (M_3 om.) द्रोणो द्रौणिश्च संयुगे. — ^{c}) T_1 $G_{2.3}$ $M_{3.4}$ ते (for तं). M_1 महारथं (for तं महास्त्रैर्). S (G_1 om.) महेष्वासाः (for महावीर्यं). — After 4, S (except G_1) ins.:

1011* अभ्यवर्षन्सुसंक्रुद्धा महामेघा इवाचलम् ।

[G_3 मेघा इव महाचलं (for the posterior half).]

5 ^{b}) $Ś_1$ K च क्षितौ; $B_{2.4}$ $D_{5.10}$ पर्वते (B_4 °तं); $B_{3.5}$ $D_{3.6.7}$(before corr.).$_{8}$ T G_1 M_5 शारदाः (for वार्षिकाः). — ^{c}) $D_{1.2}$ °जालानि (for °वर्षाणि). T G $M_{3.4}$ युद्धे तस्थुर्महावीराः ($M_{3.4}$ °र्याः); $M_{1.2.5}$ तं रथस्थं महेष्वासाः. — ^{d}) $Ś_1$ B_1 Dn $D_{11.12}$ Cs पातयंतो; K_1 प्रपतंते; K_2 प्रापतंतः; $D_{2.3.5.6.8.9}$ M प्रतपंतं; D_7 प्रतपंति; T G प्रतपंतः. B_1 Dn $D_{11.12}$ धनंजयं; $B_{3.5}$ किरीटिनः.

6 ^{ab}) $Ś_1$ transp. बहुभिः and समरे. S विशिखैः (for समरे). T G °वापिभिः; M_1 °वाजिभिः; M_2 °बाहुभिः (for °वाहिभिः). — ^{c}) K_1 Dn $D_{9.11.12}$ पर्यवस्थाप्य; S प्रत्यव(M_4 °त्युप)स्थाय (for पर्यवस्थाय). — ^{d}) B_3 ओजसा (for आदृताः). S पांडवं समयोधयन्. — $M_{2.4.5}$ ins. after 6: M_1, after 8:

1012* नोत्तरस्य च गात्राणां चक्रयोर्न च वाजिनाम् ।

S (except $M_{2.4.5}$) reads 8 after 6.

7 S om. 7^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ तस्य; B_3 अथ (for तथा). B D_{2-10} च (for हि). Dn $D_{1.11.12}$ तथा तैरव(D_1 च तस्य)कीर्णस्य. — ^{cd}) T G M_{1-3} read 7^{cd} after 1014*; M_5 reads it after 1012*; M_4 *repeats* 7^{cd} (with v. l.), reading it first after 1012* and again after 1014*! Dn $D_{11.12}$ संप्रदृश्यते (for समदृश्यत). T G $M_{1.3}$ अंगुलाद् (T_1 °ल्या; G_2 M_1 °लं) अंगुलं (T M_3 °लाद्) वापि विवृतं (T_1 G_2 विवरं) प्रत्यदृश्यत (G_1 विवृमत्र

C. 4. 2028
B. 4. 63. 8
K. 4. 65. 48

अस्त्रमादित्यसंकाशं गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ८
स रश्मिभिरिवादित्यः प्रतपन्समरे बली ।
किरीटमाली कौन्तेयः सर्वान्प्राच्छादयत्कुरून् ॥ ९
यथा बलाहके विद्युत्पावको वा शिलोच्चये ।
तथा गाण्डीवमभवदिन्द्रायुधमिवाततम् ॥ १०
यथा वर्षति पर्जन्ये विद्युद्विभ्राजते दिवि ।
तथा दश दिशः सर्वाः पतद्गाण्डीवमावृणोत् ॥ ११
त्रस्ताश्च रथिनः सर्वे बभूवुस्तत्र सर्वशः ।
सर्वे शान्तिपरा भूत्वा स्वचित्तानि न लेभिरे ।
संग्रामविमुखाः सर्वे योधास्ते हतचेतसः ॥ १२
एवं सर्वाणि सैन्यानि भग्नानि भरतर्षभ ।
प्राद्रवन्त दिशः सर्वा निराशानि स्वजीविते ॥ १३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

न दृश्यते); $M_{2.4.5}$ आसीद् (M_4 राजन्) ह्यंगुलमात्रं तु विवृतं प्रत्यदृश्यत. — After 7^{cd}, M_1 ins. 1013*.

8 S (except $M_{2.4.5}$) reads 8 after 6. — ^{b}) S तदैंद्रं (T_1 G_2 तमैंद्रं; G_1 रौद्रं तत्; G_3 तथैंद्रं; M_3 तस्मैंद्रं) पं($M_{3.5}$ पां)चवार्षिकं. — ^{d}) $D_{2.9}$ गांजीवे (for गाण्डीवे). — G_3 $M_{2.4.5}$ (the latter two hapl. om. lines 2–6) ins. after 8: M_1, after 7^{cd}:

1013* मोहयित्वा तु तान्सर्वान्स तत्र ह्यस्त्रतेजसा ।
अर्दयामास वै बाणैरर्जुनः समितिंजयः ।
दुर्योधनं त्रिसप्तत्या शकुनिं पञ्चभिः शरैः ।
द्रोणमेकेन बाणेन कृपं द्वाभ्यां महाबलः ।
अशीत्या सूतपुत्रं तु षष्ट्या द्रौणिं तथैव च । [5]
दुःशासनमुखान्सर्वान्स तत्र ह्यस्त्रतेजसा ।
अर्दयामास तैर्बाणैः पाण्डवोऽस्त्रभृतां वरः ।

G_3 M_4 cont.: T $G_{1.2}$ M_3 ins. after 8: $M_{1.2}$, after 1012*:

1014* नाक्षाणां न च चक्राणां न रथानां न वाजिनाम् ।
[G_1 न नागानां न योधानां (for the prior half).]

— After 1014*, T G M_{1-3} read 7^{cd}.

9 K om. 9. — ^{a}) $B_{1.2}$ D (except D_{3-9}) शररश्मिरिवादित्यः; S यथा रश्मिभिरादित्यः. — ^{b}) B_{1-3} Dn $D_{9.11.12}$ प्रतस्थे (Dn_1 °स्थौ) (for प्रतपन्). S वृणुते सर्वतो दिशं (G_1 आवृणोत्सकलां महीं). — ^{cd}) S एवं किरीटिना मुक्तं (G_1 $M_{2.5}$ °क्ताः) सर्वं (M_2 शराः; M_3 एवं; M_5 सर्वाः) प्राच्छादयत् ($G_{2.3}$ M_5 °यन्) जगत् (M_5 दिशः).

10 ^{d}) T_1 $G_{2.3}$ $M_{4.5}$ चक्रायुधम्; T_2 M_{1-3} शक्रायुधम्; G_1 छत्रायुधम् (for इन्द्रायुधम्). $D_{4.5}$ आरतम्; G_1 आयतम् (for आततम्). D_{10} इंद्रायुधसमप्रभं.

11 ^{a}) $Ś_1$ K_2 D_{3-6} $G_{1.3}$ M (except M_3) पर्जन्यो (for पर्जन्ये). — ^{b}) D_3 दिवि विद्युत्प्रभासते; S विद्युत्पतति पर्वते. — After 11^{ab}, N (except Dn_1 $D_{1.2}$) $M_{1.2}$ ins.:

1015* द्योतयन्ती दिशः सर्वाः पृथिवीं च समन्ततः ।
[K योजयंती; $M_{1.2}$ विष्फूर्ज्य च (for द्योतयन्ती). $M_{1.2}$ पृथिवीमनुनादयन् (for the posterior half).]

— ^{c}) T_1 G_2 M_{3-5} विष्फूर्जिता; T_2 विस्फूर्जति; $G_{1.3}$ विस्फूर्जितैर्; $M_{1.2}$ तथा तथा (for तथा दश). D_4 क्ष्मां च; D_6 तत्र (for सर्वाः). K_1 तथा च विदिशः सर्वाः. — ^{d}) S ज्वलद् (G_1 ज्वाला) (for पतद्).

12 ^{a}) B_1 Dn $D_{11.12}$ नागाश्च (for त्रस्ताश्च). D_6 तत्र (for सर्वे). — ^{b}) $B_{1.3}$ Dn $D_{11.12}$ मुमुहु(B_3 बभूवु)स्तत्र भारत; D_6 बभूवुः सर्वतो रणे; S चैं(T_2 ह्रैं; G_1 ऐं)द्रमस्त्रं वि(M_4 प्र)कुर्वति. — ^{c}) Dn $D_{11.12}$ S यो(M यौ)धाः (for भूत्वा). — ^{d}) B_4 भेजिरे (for लेभिरे). S स्वचित्तं नाभिजज्ञिरे (G_1 नानुमेनिरे). — After 12^{cd}, D_6 ins.:

1016* एवं ते सैनिकास्तत्र धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ।

— ^{ef}) B Dn $D_{1-3.5-9.11.12}$ संग्रामे विमुखाः (D_7 विरथाः; D_8 विरताः) सर्वे; D_4 विमुखाः संगरे सर्वे. $Ś_1$ °चेतनाः (for °चेतसः). S संहिता द्रोणभीष्माभ्यां प्रमोहगतचेतनाः (M_4 °सः). — D_4 om. 12^{f}–13^{c}.

13 D_4 om. 13^{abc} (cf. v. l. 12). — ^{ab}) S तानि (for एवं). $G_{1.3}$ transp. सर्वाणि and भग्नानि. $M_{1.2}$ transp. सर्वाणि and सैन्यानि. — ^{c}) B_{1-3} Dn_1 व्यद्रवंति; $B_{4.5}$ Dn_2 $D_{3.5.6.9-12}$ व्यद्रवंत; $D_{1.2.7.8}$ विद्रवंति; M द्रवंति स्म (for प्राद्रवन्त). G_1 प्राद्रवन्सैनिकाः सर्वे. — ^{d}) B_4 $D_{7.8.10}$ स्म (for स्व-). S भयाद्वै सव्यसाचिनः.

Colophon. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ K D_{11} गोग्रह; B_{1-3} Dn $D_{1.2.4-10.12}$ उत्तरगोग्रह; M_2 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B_{1-3} $D_{1-3.6.10}$ सेनाभंगः; B_4 D_4 कौरवसेना(D_4 °सैन्य)भंगः; D_7 समस्तयोधानां पराजयः; D_9 दुर्योधनप्रमुखयोधानां पराजयः; T G_2 $M_{1.2}$ सर्वयो($M_{1.2}$ °यौ)धपलायनं; G_1 योधपलायनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_4 61; $D_{5.10}$ 56; D_6 60; D_7 55; S 64 (M_{2-4} 63).

५९

वैशंपायन उवाच ।

ततः शांतनवो भीष्मो दुराधर्षः प्रतापवान् ।
वध्यमानेषु योधेषु धनंजयमुपाद्रवत् ॥ १
प्रगृह्य कार्मुकश्रेष्ठं जातरूपपरिष्कृतम् ।
शरानादाय तीक्ष्णाग्रान्मर्मभेदप्रमाथिनः ॥ २
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
शुशुभे स नरव्याघ्रो गिरिः सूर्योदये यथा ॥ ३
प्रध्माय शङ्खं गाङ्गेयो धार्तराष्ट्रान्प्रहर्षयन् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य बीभत्सुं समवारयत् ॥ ४
तमुद्वीक्ष्य तथायान्तं कौन्तेयः परवीरहा ।
प्रत्यगृह्णात्प्रहृष्टात्मा धाराधरमिवाचलः ॥ ५
ततो भीष्मः शरानष्टौ ध्वजे पार्थस्य वीर्यवान् ।
समपर्यन्महावेगाञ्श्वसमानानिवोरगान् ॥ ६
ते ध्वजं पाण्डुपुत्रस्य समासाद्य पतत्रिणः ।
ज्वलन्तः कपिमाजघ्नुर्ध्वजाग्रनिलयांश्च तान् ॥ ७
ततो भल्लेन महता पृथुधारेण पाण्डवः ।
छत्रं चिच्छेद भीष्मस्य तूर्णं तदपतद्भुवि ॥ ८
ध्वजं चैवास्य कौन्तेयः शरैरभ्यहनद्दृढम् । C 4.2043 B. 4.64.9 K. 4.63.4

59

1 Before 1, S ins. a passage given in App. I (No. 50). — S (except M_5) om. the ref. — ^{a}) S तदाभि(T_2 तथाभि॰; G_1 तथा हि)गुप्तये ते(M_{1-3} स्वे)षां. — ^{b}) B_{2-5} $D_{5.6}$ सुदुर्धर्षः (for दुरा॰). S पितामहः (for प्रतापवान्). B_1 Dn $D_{11.12}$ भा(Dn भ)रतानां पितामहः. — ^{c}) B_4 $D_{1.2}$ विध्य॰; $D_{7.8}$ युध्य॰; S हन्य॰ (for वध्य॰). $M_{1.2}$ सैन्येषु; $M_{3.5}$ यौधेषु (for योधेषु).

2 ^{a}) $Ś_1$ K Dn_1 $D_{1.7}$ कार्मुकं श्रेष्ठं. — ^{d}) $Ś_1$ K B_{1-3} Dn $D_{9.11.12}$ मर्मभेदान् प्रमाथिनः ($Ś_1$ प्रहारिणः); B_4 D_7 मर्मभेदिप्र॰; B_5 सुपुंखान्मर्मभेदिनः; $D_{1.2}$ वर्मदेहप्र॰; D_4 हेमवर्मप्र॰; D_8 देहमर्मप्र॰; S मर्म(T G_2 वर्मि)देहप्र॰. ❀Co: मर्मभेदान् वीरप्रमथनशीलान् ।❀

3 ^{a}) B_4 S Ca पांडरेण. — ^{c}) $Ś_1$ महारथः समुच्छ्रो. — After 3^{c}, K *repeats* 1^{b} and then ins. महारथाः समुच्छ्रो! — ^{d}) T_1 $G_{1.2}$ M सूर्योत्तरो (T_1 ॰रे) (for सूर्योदये). G_3 गिरिसानुर्यथेंदुना.

4 ^{a}) B (except B_4) $D_{3.5-10}$ S प्रध्माप्य; Dn_2 $D_{11.12}$ प्राध्माय. — ^{b}) $B_{3.4}$ S (except T_2) धार्तराष्ट्रं. — ^{d}) $D_{3.5.8.10}$ पर्यवारयत्; D_9 (*sup. lin.*) समधारयत्; T G_3 प्रत्यवारयत्.

5 ^{a}) $Ś_1$ B Dn $D_{6.8.11.12}$ तमुदीक्ष्य; D_9 S स(D_9 T_1 M_4 त)मवेक्ष्य. B_1 Dn $D_{6.10-12}$ $M_{3.4}$ समायांतं; B_{2-4} D_5 T_2 G_3 तदायांतं; B_5 T_1 $G_{1.3}$ $M_{1.2.5}$ तमायांतं. — ^{b}) $Ś_1$ बीभत्सुः (for कौन्तेयः). — After 5^{ab}, S (except M_3) ins.:

1017* देवदत्तं महाशङ्खं प्रदध्मौ युधि वीर्यवान् ।
तौ शङ्खनादावत्यर्थं भीष्मपाण्डवयोस्तदा ।
नादयामासतुर्द्यां च खं च भूमिं च सर्वशः ।

[(L. 2) T_2 G तौ शंखौ नादमत्यर्थं (for the prior half). — (L. 3) T G_3 तत्र; $G_{1.3}$ शंखौ (for द्यां च).] Thereafter S (except M_3) *repeats* 5^{ab} (v. l. स हि दृष्ट्वा समा[T_1 G_2 M_5 तमा॰; $M_{1.2}$ तदा॰; M_4 तथा]यांतं). — ^{c}) K_2 प्रत्यग्रहीत्; B_4 D_6 अभ्यगृह्णात्; D_8 प्रतिगृह्णात्. S अमेयात्मा (for प्रहृष्टात्मा). — ^{d}) S प्रियातिथिमिवागतं. — After 5, S ins. a passage given in App. I (No. 51).

6 Before 6, S ins. वैशं॰. — ^{ab}) $D_{1.2.4.10}$ धीमतः (for वीर्यवान्). D_8 ततो भीष्मः **** बाणानष्टौ मुमोच ह. — ^{c}) $B_{1.2.5}$ Dn_2 $D_{5.7.11}$ (m as in text) समार्पयन्. — ^{d}) S श्वसतः पन्नगानिव.

7 ^{a}) $Ś_1$ तं (for ते). — ^{c}) $Ś_1$ B D (except $D_{1.2.5.10}$) S (except T_1 G_2) ज्वलंतं (B_4 D_4 ॰त) (for ज्वलन्तः). K आजग्मुः (for ॰घ्नुः). — ^{d}) B_5 तथा (for च तान्). D_7 (before corr.).$_9$ ध्वजाग्रं किल लेभिरे; G_1 ॰निलयं च तं; M_4 ॰निलये स्थितं. — After 7, S ($M_{3.4}$ om. lines 2–3) ins.:

1018* सारथिं च हयांश्चास्य विध्याध दशभिः शरैः ।
उरस्यताडयत्पार्थं त्रिभिरेवायसैः शरैः ।
ततोऽर्जुनः शरैस्तीक्ष्णैर्विद्ध्वा कुरुपितामहम् ।

[(L. 1) T $G_{2.3}$ चापि (for चास्य). T $G_{2.3}$ निशितैः; G_1 नवभिः (for दशभिः). — (L. 3) $M_{1.5}$ अर्जुनोपि (for ततोऽर्जुनः).]

8 S om. 8. — ^{a}) D_8 वेगेन (for महता). — ^{b}) D_8 समासाद्येन (for पृथुधारेण). — ^{d}) K उदपतद्; D_{7-9} अम्य(D_9 ॰स्या)पतद् (for तदपतद्). D_8 बली (for भुवि).

C. 4. 2043 B. 4. 64. 9 शीघ्रकृद्रथवाहांश्च तथोभौ पार्ष्णिसारथी ॥ ९
तयोस्तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
भीष्मस्य सह पार्थेन बलिवासवयोरिव ॥ १०
भल्लैर्भल्लाः समागम्य भीष्मपाण्डवयोर्युधि ।
अन्तरिक्षे व्यराजन्त खद्योताः प्रावृषीव हि ॥ ११
अग्निचक्रमिवाविद्धं सव्यदक्षिणमस्यतः ।
गाण्डीवमभवद्राजन्पार्थस्य सृजतः शरान् ॥ १२
स तैः संछादयामास भीष्मं शरशतैः शितैः ।
पर्वतं वारिधाराभिश्छादयन्निव तोयदः ॥ १३
तां स वेलामिवोद्धूतां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ।
व्यधमत्सायकैर्भीष्मो अर्जुनं संनिवारयत् ॥ १४
ततस्तानि निकृत्तानि शरजालानि भागशः ।
समरेऽभिव्यशीर्यन्त फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ १५
ततः कनकपुङ्खानां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ।

---

9 M3.4 om. 9. — ^{a}) S (M3.4 om.) ध्वजं च सारथिं चास्य. — ^{b}) B4 शीघ्रम् (for शरैर्). Ś1 K त्रिभिः; B1–3 Dn D3.9.11.12 भृशं (for दृढम्). S (M3.4 om.) विव्याध दशभिः शरैः. — S om. 9^{cd}. — ^{c}) D5.6 शीघ्रं तद् (for शीघ्रकृद्). K1 D5 °वाहं; B4.5 D6 °वाहौ; Cc °वाहान् (as in text). — After 9, N (D10 om. line 3) ins.:

1019* अमृष्यमाणस्तद्भीष्मो जानन्नपि च पाण्डवम् ।
दिव्येनास्त्रेण महता धनंजयमवाकिरत् ।
तथैव पाण्डवो भीष्मं दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ।
प्रत्यगृह्णाददीनात्मा महामेघमिवाचलः ।

[(L. 1) Dn D11.12 स (for च). — (L. 2) D7 विधिना (for महता). K इ(K2 अ)वाकरोत्; D8 इवाकिरत् (for अवाकिरत्). — (L. 3) Ś1 K1 भीष्मे; Dn1 भीष्मो (for भीष्मं). K1 Dn2 D11.12 उदीरयत् (for °यन्). — (L. 4) K1 °गृह्णद्; K2 °गृह्यद्; Cc °गृह्णाद् (as above). Ś1 B1–3 Dn D1.5.9.11.12 अमेयात्मा (for अदीनात्मा). K1 D3.8 अचलं (for अचलः). ❀Cc: यथा महामेघोऽचलं व्याप्नोतीत्यर्थः।❀]

10 ^{a}) D7.9 समभवद् (for तदभवद्). S तद्युद्धमभवद्घोरं. — ^{b}) K सुमहत्; D3.4.7.8 तुमलं (for तुमुलं). S रोमहर्षणमद्भुतं (T G2 अद्भुतं रोमहर्षणं). — ^{c}) Ś1 B5 Dn D11.12 T1 भीष्मेण (for भीष्मस्य). — ^{d}) K2 D8 वृत्र°; D2.7 बल° (for बलि°). — After 10, N ins.:

1020* प्रैक्षन्त कुरवः सर्वे योधाश्च सहसैनिकाः ।

[Dn D2 प्रेक्षंते (for प्रैक्षन्त). D1–4.10 देवा(D8 योधा)श्च सह चारणैः; D7.9 योधाश्चैव समंततः (for the posterior half). D7m.8 प्रेक्षंते चांतरिक्षस्थाः सर्वे देवास्तमाहवं.]

On the other hand, S ins. after 10:

1021* संततं शरमालाभिराकाशं समपद्यत ।
अम्बुदैरिव धाराभिस्तयोः कार्मुकनिःसृतैः ।

[(L. 1) G1 वर्षतं (for संततं). G1 °धाराभिः; M5 °जालाभिः (*inf. lin.* °जालौघैः) (for °मालाभिः).]

11 ^{a}) K2 D7–9 भल्लान्; D1.2 भल्लं; D8 भल्ले (for भल्लाः). B D5.6.10 समाविद्धा; D7 समाहत्य (for समागम्य). — ^{b}) B3.4 D6 इह (for युधि). S कुरुपांडवयो रणे. — D8 om. 11^{cd}. — ^{c}) K व्यरोचंत; T2 यथा राजन् (for व्यराजन्त). — ^{d}) G1.3 खद्योता इव प्रावृषि.

12 ^{ab}) S अग्निचक्रोपमं घोरं मंडलीकृतमाहवे (see below). — ^{c}) D3.7–9 गांजीवम् (for गाण्डीवम्). S जिष्णोः (for राजन्). — ^{d}) S सव्यं द° (cf. ^{b}).

13 S transp. 13^{ab} and 13^{cd}. — ^{ab}) Ś1 स तं; Dn D11.12 ततः; D4.9 शरैः (for स तैः). S अर्जुनो(G2 जिष्णुरा-)छादयन्भीष्मं शरवर्षैरनेकशः. — ^{d}) D6 वर्षास्विव पयोधरः.

14 B5 om. 14^{a}–16^{b}. — ^{a}) D6 ततो वेलाम्; D7.9 तां सुवेलाम्; S तां समुद्रम् (T2 G2 °द्र) (for तां स वेलाम्). K D7.9 उद्भूतां (for उद्धूतां). — ^{b}) Ś1 इवोत्थितां; B4 D1.2.4–6 उपस्थितां; D7 समुद्धतां; D8 समुच्छ्रितां; G1 समुद्यतां (for समुत्थि°). — Ś1 K D6 om. (hapl.) 14^{c}–16^{b}; D9 reads them in marg. — ^{c}) D8 विधमत्. G1.3 तीक्ष्णैः (for भीष्मः). — ^{d}) B (B5 om.) D2–5.7.8.10 पार्थं च; Dn D9.11.12 पांडवं; T G2 M1–4 ह्यर्जुनं; M5 -प्यर्जुनं (for अर्जुनं). B (B5 om.) Dn D4.5.7–9.11.12 G1 Cc समवारयत्; D1–3.10 समवाकिरत्; T G2 (*inf. lin.*) M1.2.5 स (T2 G2 सं-) न्यवारयत्.

15 Ś1 K B5 D6 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) S वि(T2 नि-; G1 हि)सृष्टानि (G2 कृत्तानि) (for निकृत्तानि). — ^{b}) S (except T2) संघशः. — ^{c}) B1.2 Dn D9.11.12 च; D5 हि (for ऽभि-). S आहतानि व्य(G1 इह)शीर्यंत. — ^{d}) B (B5 om.) D (D6 om.) फाल्गुनस्य; S (except M2) अर्जुनस्य (for फल्गुनस्य).

16 Ś1 K B5 D6 om. 16^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) T G °पुंखाग्रैः; M °पुंखैश्च (M3 °पुंखाभिः). — ^{b}) B4 D4.5.8 Cc उपस्थितां (for समुत्थि°). S शरैः (M3.4 शितैः) संनतपर्वभिः. — For 16^{cdef}, S subst.:

पाण्डवस्य रथात्तूर्णं शलभानामिवायतिम् ।
व्यधमत्तां पुनस्तस्य भीष्मः शरशतैः शितैः ॥ १६
ततस्ते कुरवः सर्वे साधु साध्विति चाब्रुवन् ।
दुष्करं कृतवान्भीष्मो यदर्जुनमयोधयत् ॥ १७
बलवांस्तरुणो दक्षः क्षिप्रकारी च पाण्डवः ।
कोऽन्यः समर्थः पार्थस्य वेगं धारयितुं रणे ॥ १८
ऋते शांतनवाद्भीष्मात्कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ।
आचार्यप्रवराद्वापि भारद्वाजान्महाबलात् ॥ १९
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य क्रीडतः पुरुषर्षभौ ।
चक्षूंषि सर्वभूतानां मोहयन्तौ महाबलौ ॥ २०
प्राजापत्यं तथैवैन्द्रमाग्नेयं च सुदारुणम् ।
कौबेरं वारुणं चैव याम्यं वायव्यमेव च ।
प्रयुञ्जानौ महात्मानौ समरे तौ विचेरतुः ॥ २१
विस्मितान्यथ भूतानि तौ दृष्ट्वा संयुगे तदा ।
साधु पार्थ महाबाहो साधु भीष्मेति चाब्रुवन् ॥ २२
नेदं युक्तं मनुष्येषु योऽयं संदृश्यते महान् ।
महास्त्राणां संप्रयोगः समरे भीष्मपार्थयोः ॥ २३
एवं सर्वास्त्रविदुषोरस्त्रयुद्धमवर्तत ।
अथ जिष्णुरुपावृत्य पृथुधारेण कार्मुकम् ।
चकर्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम् ॥ २४
निमेषान्तरमात्रेण भीष्मोऽन्यत्कार्मुकं रणे ।
समादाय महाबाहुः सज्यं चक्रे महाबलः । C. 4. 2064 B. 4. 64. 28 K. 4. 63. 24

1022* पतद्भिः खगवाजैश्च द्यौरासीत्संवृता शरैः ।
ततः प्रासृजदुग्राणि शरजालानि पाण्डवः ।
तावन्ति शरजालानि भीष्मः पार्थाय प्राहिणोत् ।

[(L. 1) M5 खं विष्टैः (for पतद्भिः). T G खगवाजैश्च (G1.3 खगैरिवास्य) द्यौरासीत्संवृता शतशः शरैः.]

S cont.:

1023* साश्वं ससूतं सरथं च पार्थं
समाचिनोद्भारत वत्सदन्तैः ।
प्रच्छादयामास दिशश्च सर्वा
नभश्च बाणैस्तपनीयपुङ्खैः ।

17 a) S ततो देवर्षि(G3 देवाः स)गंधर्वाः. — b) Ś1 अथाब्रुवन्; B1-3 D1.4-6 S अपूजयन् (D1 G1 पूजयन्) (for चाब्रुवन्). — c) G1.3 M (except M5) कुरुते (for कृतवान्). — d) T1 G1.3 M2-4 अवारयत् (for अयोधयत्).

18 a) S अर्जुनो (for तरुणो). — b) Ś1 विप्र° (for क्षिप्र°). Ś1 Dn D11.12 धनंजयः (for च पाण्डवः). — d) Ś1 K भुवि (for रणे).

19 D10 om. 19. — c) S आचार्यवर(G1 °र्यात्कृप)-मुख्याद्वा. — d) D5 m.9 °रथात् (for °बलात्).

20 b) K2 B D G1.3 M1.2.4.5 क्रीडंतौ; M3 क्रीडतुः. D1.2.4.5.10-12 भरतर्षभौ; S (except G1 M5) पुरुषोत्तमौ. — c) T1 G1.3 मनांसि (for चक्षूंषि). G1.3 M5 सर्वयो(M5 °यौ)धानां.

21 Dn1 om. 21. — b) Dn2 D9.11.12 रौद्रदारुणं; G1 अथ वारुणं (for च सुदारुणम्). M2 अश्वमस्त्रेण पांडवः. — c) D9 वैष्णवं (for वारुणं). D6.9 याम्यं (for चैव). — d) D6 तथा (for याम्यं). D9 वायवीयास्त्रमेव च; M5 वायव्यं याम्यमेव च. — e) Ś1 महावीरौ (for °त्मानौ). — f) Ś1 D6.3.9 T1 G M3.4 वि(T1 G2 व्य)रेजतुः (M4 *inf. lin.* as in text).

22 b) B D5 समरे; D3 संगमे (for संयुगे). — cd) M1-3 transp. पार्थ and भीष्म.

23 a) Dn D1-4.3-12 नायं युक्तो; S नैतदन्यो (T2 °दद्य; M1.3 °दन्यन्) (for नेदं युक्तं). Cc cites युक्तः. G1 समर्थोस्ति (for मनुष्येषु). — b) Dn1 यो यः परमदारुणः; S प्रदर्शयितुमाहवे. — c) B च संयोगः; T1 M4.5 सप्रयोगं; G3 समायोगं. — d) G1 समर्थौ (for समरे). D1-3.10 M3 पार्थभीष्मयोः (by transp.). — After 23, B4.5 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: B4 62). D10 repeats 23 after 35.

24 Before 24, all MSS. except T1 G1 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — D2.3 om. 24ab. — b) K अस्त्रै युद्धम्; G1 तयोर्युद्धम्; Cc as in text. — After 24ab, N ins.:

1024* अस्त्रयुद्धे तु निर्वृत्ते शरयुद्धमवर्तत ।

[Ś1 K शरवर्षम्; D4-6.10 Cc शस्त्रयुद्धम् (for शरयुद्धम्). K अवर्धत (for अवर्तत).]

— c) S (except M5) उदावृत्य (G1 शितास्त्रेण) (for उपावृत्य). — d) Ś1 B Dn D5.6.9.11.12 G2 क्षुर°; T G1.3 M शित° (for पृथु°). — e) S न्यकृंतद्धृध्र(M4.5 °द्धार्ध्र)-पत्रेण. — f) M2 जांबुनद°.

25 M3 om. 25b-26a. — b) D3 सोप्यन्यत् (for भीष्मोऽन्यत्). — c) S (M3 om.) नरव्याघ्रः (for महाबाहुः). — d) Most MSS. सज्जं (for सज्यं). B Dn

C. 4. 2075
B. 4. 64. 28
K. 4. 63. 25

शरांश्च सुबहून्क्रुद्धो मुमोचाशु धनंजये ॥ २५
अर्जुनोऽपि शरांश्चित्रान्भीष्माय निशितान्बहून् ।
चिक्षेप सुमहातेजास्तथा भीष्मश्च पाण्डवे ॥ २६
तयोर्दिव्यास्त्रविदुषोरस्यतोरनिशं शरान् ।
न विशेषस्तदा राजँल्लक्ष्यते स्म महात्मनोः ॥ २७
अथावृणोद्दश दिशः शरैरतिरथस्तदा ।
किरीटमाली कौन्तेयः शूरः शांतनवस्तथा ॥ २८
अतीव पाण्डवो भीष्मं भीष्मश्चातीव पाण्डवम् ।
बभूव तस्मिन्संग्रामे राजँल्लोके तदद्भुतम् ॥ २९
पाण्डवेन हताः शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः ।
शेरते स्म तदा राजन्कौन्तेयस्याभितो रथम् ॥ ३०
ततो गाण्डीवनिर्मुक्ता निरमित्रं चिकीर्षवः ।
आगच्छन्पुङ्खसंश्लिष्टाः श्वेतवाहनपत्रिणः ॥ ३१
निष्पतन्तो रथात्तस्य धौता हैरण्यवाससः ।
आकाशे समदृश्यन्त हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ ३२
तस्य तद्दिव्यमस्त्रं हि प्रगाढं चित्रमस्यतः ।
प्रेक्षन्ते स्मान्तरिक्षस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ३३
तद्दृष्ट्वा परमप्रीतो गन्धर्वश्चित्रमद्भुतम् ।
शशंस देवराजाय चित्रसेनः प्रतापवान् ॥ ३४
पश्येमानरिनिर्दारान्संसक्तानिव गच्छतः ।
चित्ररूपमिदं जिष्णोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्यतः ॥ ३५
नेदं मनुष्याः श्रद्दध्युर्न हीदं तेषु विद्यते ।
पौराणानां महास्त्राणां विचित्रोऽयं समागमः ॥ ३६
मध्यंदिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवाम्बरे ।
न शक्नुवन्ति सैन्यानि पाण्डवं प्रतिवीक्षितुम् ॥ ३७
उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ युद्धविशारदौ ।

D5.6.11.12 °रथः (for °बलः). — e) B8 D8 स शरान् सु(D8 च)बहून्क्रुद्धः. — f) K D7 अथ (for आशु).

26 M8 om. 26a (cf. v. l. 25). — a) B1.2.5 D (except D3–5.7) S (M8 om.) तीक्ष्णान् (for चित्रान्). — c) D4 च; M (except M4) स (for सु-).

27 b) B D T2 G1.3 निशितान् (D5m.7 सुबहून्) (for अनिशं). — c) Ś1 K D4 निर्विशेषस्; D6 G1.3 न विशेषं. — d) D5 G1.3 M सु- (for स्म).

28 a) B1.3 यथा; G1 ततो (for अथ). — d) B D6 शरैः; D4 भीष्मः (for शूरः). K अपि च; B4 D4 तदा (for तथा). S शूरं शांतनवं तदा (M4 sup. lin. रणे).

29 c) S बभूव तत्र संखे(T M4 °ख्ये; G1.3 °घे)स्मिन्. — d) S transp. राजन् and लोके.

30 c) G1 तत्र सर्वे (for शेरते स्म). B (except B4) D5.6 G1 महाराज (for तदा राजन्).

31 b) D7m निःसपत्नं (for निरमित्रं). — c) K D2.5.7.8.10 S (except T1 M8) अगच्छन्. B4 पुंख-संसृष्टाः; D1 S °संसक्ताः (T G2 °सक्तास्ते); D4 मुखसंश्लिष्टाः; D9 पुंखसंविष्टाः. — d) Ś1 K श्वेतवाहस्य प°; G1 बाणाः शत्रुविदारणाः. Cc cites श्वेतवाहनः.

32 c) G1.3 M4.5 प्रत्यदृश्यंत.

33 b) K2 B D (except D7) वि° (for प्र°). G1 शत्रुवक्षसि (for चित्रमस्यतः). — c) D5 Cc वीक्षंते (for प्रेक्षन्ते).

34 a) K2 B4 Dn D2.3.5.9.11.12 T G2 M तं (M2 स) (for तद्). — b) D8 उत्तमम् (for अद्भुतम्).

35 a) D2.7 M5 एतान् (for इमान्). Ś1 अनिशं बाणान्; K1 अरिभिर्दाणान् (sic); K2 अरिभी वीरान्; B Ccp रणनिर्दारान् (cf. Cr रणनिर्दारणे शरणे); Dn D11.12 पार्थनिर्मुक्तान्; D3 अरिभिर्दूरात्; D5 शरनिर्ग्रावान्; D6 रथ-निर्हारान्; D8 परिवृंदानि; M1 (sup. lin. as in text) इति तद्बाणान्; Cc रणनिर्हारान् (for अरिनिर्दारान्). — b) B4 G1 संयुक्तान् (for संसक्तान्). — d) D1–3.5.7.8 M1 उदीर्यंते (for उदीर्यतः). D9 (corrupt) दिव्यरूपमिवेपते. — After 35, D10 repeats 23.

36 a) Ś1 Dn D2.9.11.12 संदध्युर्; K1 अदधुर्; K2 च दधुर् (for श्रद्दध्युर्). — c) Ś1 K पौराणां (Ś1 °णं) न; B D3 Cc.r वा(B4 D5 Cc दा)रुणानां; D4.8 पौरवाणां; D6 वरुणानां; D9 पुराणानां; T2 G2 कौरवाणां (for पौराणानां). Ś1 K महास्त्रं वा (for महास्त्राणां). — After 36, N ins.:

1025* आददानस्य हि शरान्संधाय च विमुञ्चतः ।
विकर्षतश्च गाण्डीवं नान्तरं समदृश्यत ।

[= (var.) 4. 57. 19. — (L. 1) B (except B4) D3.4.6.10 च (for हि). D1–5.7.8.10 संदधानस्य मुंचतः (for the posterior half). — (L. 2) D3.7.8 गांजीवं (for गाण्डीवं). Ś1 B3.4 D5.6 संप्रदृश्यते; K समदृश्यते; D1–4.7.10 स्म प्र(D4 न)दृश्यते.]

37 Ś1 om. 37cd. — c) Dn D1.3.9.11.12 नाशक्नुवंत सै°. — d) B5 D7 पांडवं प्रसमीक्षितुं. — After 37, N (except Ś1 K) ins.:

उभौ सदृशकर्माणावुभौ युधि दुरासदौ ॥ ३८
इत्युक्तो देवराजस्तु पार्थभीष्मसमागमम् ।
पूजयामास दिव्येन पुष्पवर्षेण भारत ॥ ३९
ततो भीष्मः शांतनवो वामे पार्श्वे समर्पयत् ।
अस्यतः प्रतिसंधाय विवृतं सव्यसाचिनः ॥ ४०
ततः प्रहस्य बीभत्सुः पृथुधारेण कार्मुकम् ।
न्यकृन्तद्गार्ध्रपत्रेण भीष्मस्यामिततेजसः ॥ ४१
अथैनं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
यतमानं पराक्रान्तं कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ ४२
स पीडितो महाबाहुर्गृहीत्वा रथकूबरम् ।
गाङ्गेयो युधि दुर्धर्षस्तस्थौ दीर्घमिवातुरः ॥ ४३
तं विसंज्ञमपोवाह संयन्ता रथवाजिनाम् ।
उपदेशमनुस्मृत्य रक्षमाणो महारथम् ॥ ४४ C. 4. 2085 B 4. 64. 49 K. 4. 63. 50

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

1026* तथैव भीष्मं गाङ्गेयं द्रष्टुं नोत्सहते जनः ।

38 D4. 8 om. (hapl.) 38^bc; D7 reads it in marg. *sec. m.* — ^b) Ś1 युधि विशारदौ; K D9 युधि दुरासदौ; B Dn D5. 5–7. 11. 12 तीव्रपराक्रमौ; S वीरौ (G1 वीर्य-; M1–4 शूरौ) महीक्षितां (T2 G3 °क्षितौ; M8 °पते). — D1. 2. 9. 10 G1 om. (hapl.) 38^cd. — ^c) Ś1 K दिव्यास्त्रविदुषौ; M4 विश्रुतकर्माणौ. — ^d) K B (except B4) M2 युद्धविशारदौ; Dn D11. 12 युधि सुदुर्जयौ.

39 ^a) B8 च; D6 अथ; T2 G3 तं (for तु). — After 39, T1 G3 ins.:

1027* अश्वत्थामा ततोऽभ्येत्य द्रुतं कर्णमभाषत ।
अश्वत्थामा ।
अहमेको हनिष्यामि समेतान्सर्वपाण्डवान् ।
इति कर्ण समक्षं नः सभामध्ये त्वयोदितम् ।
न तु तत्कृतमेकस्माद्भीतो धावसि सूतज ।
वैचित्रवीर्यजाः सर्वे त्वामाश्रित्य पृथासुतान् ।
जेतुमिच्छन्ति संग्रामे भवान्युध्यस्व फल्गुनम् ।
वैशंपायनः ।
अश्वत्थामोदितं वाक्यं श्रुत्वा दुर्योधनस्तदा ।
प्रत्युवाच रुषा द्रौणिं कर्णप्रियचिकीर्षया ।
मा मानभङ्गं विप्रेन्द्र कुरु विश्रुतकर्मणः ।
मानभङ्गेन राज्ञां तु बलहानिर्भविष्यति ।
शूरा वदन्ति संग्रामे वाचा कर्माणि कुर्वते ।
पराक्रमन्ति संग्रामे स्वस्ववीर्यानुसारतः ।
तस्मात्तं नार्हसि भवान्गर्हितुं शूरसंमतम् ।]
राज्ञैवमुक्तः स द्रौणिर्गतरोषोऽभवत्तदा ।

40 Before 40, T2 G3 ins. वैशं°. — ^a) Dn D10–12 transp. भीष्मः and शांतनवः. — ^b) Ś1 Dn D8. 11. 12 वामं पार्श्वं; B1. 2. 5 वामे पार्थे; B4 T1 G1. 3 बाणं (T1 G1. 3 °णान्) पार्श्वे; D1. 2. 4. 6. 9 T2 G2 M4. 5 वामपार्श्वे. K प्रदर्शयत्; B (except B4) D1. 2. 4. 5. 7. 9 M1 C0. v समार्पयत्; Dn D11. 12 अताडयत्. — B5 om. 40^c–42^d. — ^c) Dn D11. 12 पश्यतः; M2 तस्य तत् (for अस्यतः). — ^d) B1–3 Dn D11. 12 विध्यतः; D8 विवृतः; T G2 विवरे; M1. 5 Cv विवरं; Ca. c. r विवृतं (as in text).

41 B5 om. 41 (cf. v. l. 40). — ^b) M8 शित° (for पृथु°). — ^c) B1–3 निकृत्य; Dn D11. 12 चिच्छेद; D5. 6 चकर्त (for न्यकृन्तद्). Ś1 K गार्ध्रपक्षेण; S (except M4. 5) गृध्रपत्रेण. — ^d) Dn D11. 12 आदित्य° (for अमित°). M1 जांबूनदपरिष्कृतं.

42 B5 om. 42 (cf. v. l. 40). — ^a) S पश्चात् (for बाणैः). — ^c) G1. 3 °मानः °क्रांतः. — ^d) T1 G2 परंतपः (for धनंजयः).

43 ^a) Ś1 K1 D3. 8 M4 संपीडितः; Crp (Cat.) समाहि(ह?)तः; Cr as in text. — ^cd) B Dn D2. 9–12 G1 युद्ध- (for युधि). B4 D1. 2. 4–7. 9 गिरिर् (B4 D6 दीर्घ) इवाचलः; B5 Dn D3. 8. 10–12 दीर्घमिवातरं; C0 (in prose order) दीर्घमिवातुरः (as in text). Ś1 K तस्थौ विसंज्ञो गांगेयः सुदीर्घमिव चातु(Ś1 चांत)रः. — After 43, K2 D1. 2. 4. 5. 9 ins.:

1028* ततः पार्थोऽग्निसंकाशं ज्वलमानमिवोरगम् ।
निचखान ललाटाग्रे भीष्मस्य शरमुत्तमम् ।
व्याघूर्णत तदा भीष्मस्तस्थौ दीर्घमिवान्तरम् ।

[After line 2, D4 ins.:

1029* दीर्घस्वरेण चोवाच बीभत्सुः कौरवान्प्रति ।
वृद्धार्यस्य प्रपश्यन्तु सुतार्थे शक्रमद्भुतम् ।
मानं यथा ज्ञानिनोऽस्य चापल्यं प्रतियुध्यतः ।

— (L. 3) D1. 2 किंचिद् (for दीर्घम्). — After line 3, D4 ins.:

1030* पार्थोऽपि क्षात्रधर्मज्ञो विसंज्ञः प्राहरत्ततः ।]

44 ^b) D1. 2. 4 T2 G1. 3 M स यंता; T1 नियंता (for संयन्ता). D8 संयतो रथसारथिः. — After 44,

६०

C. 4. 2086
B. 4. 65. 1

वैशंपायन उवाच ।
भीष्मे तु संग्रामशिरो विहाय
पलायमाने धृतराष्ट्रपुत्रः ।
उच्छ्रित्य केतुं विनदन्महात्मा
स्वयं विगृह्यार्जुनमाससाद ॥ १
स भीमधन्वानमुदग्रवीर्यं
धनंजयं शत्रुगणे चरन्तम् ।
आकर्णपूर्णायतचोदितेन
भल्लेन विव्याध ललाटमध्ये ॥ २
स तेन बाणेन समर्पितेन
जाम्बूनदाभेन सुसंशितेन ।
रराज राजन्महनीयकर्मा
यथैकपर्वा रुचिरैकशृङ्गः ॥ ३
अथास्य बाणेन विदारितस्य
प्रादुर्बभूवासृगजस्रमुष्णम् ।
सा तस्य जाम्बूनदपुष्पचित्रा
मालेव चित्राभिविराजते स्म ॥ ४
स तेन बाणाभिहतस्तरस्वी

T G2 ins.:

1031* पराक्रमे च शौर्ये च वीर्ये सत्त्वे महारणे ।
शस्त्रास्त्रेषु च सर्वेषु लाघवे दूरपातने ।
यस्य नास्ति समो लोके पितृदत्तवरश्च यः ।
जितश्रमो जितारातिर्निस्तन्द्रिः खेदवर्जितः ।
यः स्वेच्छामरणो जातः पितृशुश्रूषणे रतः ।
दुर्योधनहितार्थाय युद्ध्वा पार्थेन संगरे ।
पृथासुतहितार्थाय पराजित इवाभवत् ।

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1 Dn2 D11 गोग्रह; B1-4 Dn1 D1. 3-6. 8. 10 उत्तरगोग्रह; M1. 2 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B2. 3. 5 Dn2 D5. 6. 10-12 भीष्मापयानं; B4 भीष्मार्जुनयुद्धभंगः; D1-4. 8 भीष्मभंगः; D7 भीष्मपराजयः and भीष्मयुद्धं; D9 T G1. 2 M4 भीष्मपराजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 D8 59; B4 T G M1. 5 62; D5. 10 57; D6 M2-4 61. — *S'loka no.:* G3 44.

☞ After adhy. 59, S ins. an addl. adhy. given in App. I (No. 52).

60

☞ Before adhy. 60, S ins. a passage given in App. I (No. 53).

1 S om. 1. — a) D6. 9 अथ; D8 च (for तु). Ś1 भीष्मे तु संग्राममहासहाये. — c) K2 Dn D1. 2. 4. 9. 11. 12 Ca. s उत्सृज्य; B4 उद्धृत्य; D8 उद्यम्य (for उच्छ्रित्य). B4 D6 चापं; Ca. s केतुं (as in text). — d) Ś1 K2 D (except D6. 7) धनुर् (for स्वयं). B3 D10 विगाह्य; Co विगृह्य (as in text).

2 a) G1 M5 (*inf. lin.* सा) तं (for स). D1. 2. 4. 8 उदारवीर्यं; S उदग्र(G3 उदार)वेगं; Ca. c उदग्रवीर्यं (as in text). — b) Ś1 धनंजये. S °गणैरजेयं (for °गणे चरन्तम्). — c) Ś1 K1 °लोचनेन; D1-4. 7. 8 °नोदितेन. — d) Ś1 B1. 2 Dn D11. 12 transp. भल्लेन and विव्याध. D7. 9 M2 बाणेन (for भल्लेन).

3 a) B1. 2 T2 अथास्य (for स तेन). — b) N जांबूनदाग्रेण (for °भेन). Ś1 K स(Ś1 सु)दंशितेन; Dn1 समोहि°; Dn2 D1. 11. 12 G3 सुसंहि°; D2. 4 सुपुंखि°; D3 सुसंमि°; D5. 7. 9 सुसंधि°; D8 सुशंसि°; D10 सुसंह°; T1 सुसंस्कृ°; G1 सुसंयु°; Cc as in text. ❀Co: पाठान्तरे तिर्यक्पातेन ।❀ — c) S पार्थो (for राजन्). Ś1 रमणीय°; K कमनीय°; Dn D1-4. 7-9. 11. 12 Ca. v र(Dn2 D12 भ्र)जनीय°; S रुधिरं क्षर(G1 वम)न्वै; Cap महनीय° (as in text). Cr cites महनीय (Crp रजनीय). — d) S यथैकरश्मिर्भगवानिवार्कः (T1 °वान्दिनैकः; G3 °वांस्तथार्कः).

4 a) B (except B1) D10 भल्लेन (for बाणेन). — b) D4 अतुल्यपूरं; D6 अनल्पमुष्णं; D7. 9 अथो समुष्णं (for अजस्रमुष्णम्). B3 उग्रं (for उष्णम्). K2 प्रादुर्बभूवाप्यसृगल्पमुष्णं. — c) B (except B3. 4) Dn D3. 6. 8. 11. 12 T2 स (for सा). D7. 9 ततः स (for सा तस्य). B1. 2 Dn D3. 8. 11. 12 °पुंखचित्रः; B3 T G2 °चित्रपुष्प- (B3 °ष्पा); Co °पुष्पचित्रा (as in text). — d) Ś1 तत्र; S धारा (for चित्रा). B3-5 D5 अति-; T1 हि (for अभि-). K मालेव भालेमभि(K2 °व वि)राजते स्म; B1. 2 Dn D3. 4. 8. 11. 12 भित्त्वा ललाटं सुविराजते स्म; D7. 9. 10 मालेव चित्रोभि(D9 °त्रो वि-; D10 °त्रस्य)विराजति (D10 °ते) स्म.

5 B1. 2 om. 5. — a) B3 D3 M2 बाणेन हतस् (for बाणाभिहतस्). D7. 9 मनस्वी (for तरस्वी). — b) B5

दुर्योधनेनोद्धतमन्युवेगः ।
शरानुपादाय विषाग्निकल्पा-
न्विव्याध राजानमदीनसत्त्वः ॥ ५
दुर्योधनश्चापि तमुग्रतेजाः
पार्थश्च दुर्योधनमेकवीरः ।
अन्योन्यमाजौ पुरुषप्रवीरौ
समं समाजघ्नतुराजमीढौ ॥ ६
ततः प्रभिन्नेन महागजेन
महीधराभेन पुनर्विकर्णः ।
रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैः
कुन्तीसुतं जिष्णुमथाभ्यधावत् ॥ ७
तमापतन्तं त्वरितं गजेन्द्रं
धनंजयः कुम्भविभागमध्ये ।
आकर्णपूर्णेन दृढायसेन
बाणेन विव्याध महाजवेन ॥ ८
पार्थेन सृष्टः स तु गार्ध्रपत्र
आ पुङ्खदेशात्प्रविवेश नागम् ।
विदार्य शैलप्रवरप्रकाशं
यथाशनिः पर्वतमिन्द्रसृष्टः ॥ ९
शरप्रतप्तः स तु नागराजः
प्रवेपिताङ्गो व्यथितान्तरात्मा ।
संसीदमानो निपपात मह्यां
वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ १०
निपातिते दन्तिवरे पृथिव्यां
त्रासाद्विकर्णः सहसावतीर्य ।
तूर्णं पदान्यष्टशतानि गत्वा
विविंशतेः स्यन्दनमारुरोह ॥ ११
निहत्य नागं तु शरेण तेन
वज्रोपमेनाद्रिवराम्बुदाभम् ।
तथाविधेनैव शरेण पार्थो
दुर्योधनं वक्षसि निर्बिभेद ॥ १२
ततो गजे राजनि चैव भिन्ने
भग्ने विकर्णे च सपादरक्षे ।
गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्ना-
स्ते योधमुख्याः सहसापजग्मुः ॥ १३
दृष्ट्वैव बाणेन हतं तु नागं C. 4. 2099 B. 4. 65. 13 K. 4. 66. 34

उद्धत°; D2.3.9 उद्धुत°; Co उद्धत° (as in text). — c) B5 om. from दाय up to धरा in 7b. — d) K अहीन° (for अदीन°).

6 B5 om. 6 (cf. v. l. 5). — a) D7.9 °कर्मा; D8 °धन्वा (for °तेजाः). — b) T1 G2 उग्रवीर्यः (for एकवीरः). — c) B2.3 तु युधि (for पुरुष-). — d) K B4 Dn D11.12 समौ (for समं). K B1.2 Dn D2.7.11.12 T2 M (except M5) °जग्मतुर् (for °जघ्नतुर्).

7 B5 om. 7ab up to धरा (cf. v. l. 5). — b) G1.3 M (except M3) °धराभेण. — c) Ś1 °पादकेंद्रैः. — d) S पांडवमभ्यधावत् (for जिष्णुमथाभ्य°).

8 a) D1.2.4 सहसा (for त्वरितं). — b) S कुंभ-स्थलाटमध्ये. — c) Ś1 D3 °पूरेण (for °पूर्णेन). Ś1 सदा°; Dn D11.12 महा° (for दृढा°). — d) S भृशं नृवीरः (for महाजवेन).

9 a) Ś1 दृष्टः; G1 कृष्टः; M1 मुक्तः; Ca सृष्टः (as in text). Ś1 K D1.2 गार्ध्रपक्षः; D6 °पत्रम्; T2 G गृध्रपत्रः (for गार्ध्रपत्रः). — b) S सपुंख°. D1.2 कायं (for नागम्). — c) B4 Dn1 D4–6.9.11.12 °प्रवरं (for °प्रवर-).

10 a) B3 शरैः प्रतप्तः; D1–4 शरप्रभिन्नः; D5 शरेण तप्तः. — c) D1.2.4.8 स (D8 सु-) गाढविद्धो; D5 G3 M2 स सीद° (for संसीद°). D5m.7.9 दृढमाहतश्च; M विरराज मह्यां (for निपपात मह्यां). — d) D5m.7.9 पपात भूमौ भृशमुन्नदन्सः.

12 a) G3 शिलीमुखेन (for शरेण तेन). — b) D1.2.4 अप्रतिमप्रभावः; D5.6 अद्रिमिवांबुदाभं (D5m अद्रिवरोपमेयं); D7.9 °मिवाशु वीरः; S अद्रिवरप्रकाशं (G3 °शः). Co cites अम्बुदाभम्.

13 a) B (except B4) D1.2.4.5.7.9.10 S Cop हते; D3 गते; Co ततो (as in text). B3.4 D5.6 10 Co (?) भग्ने (for भिन्ने). — b) B3 D5.6.10 Co (?) तथा; B4 ततो (for भग्ने). — c) D9 गांजीव° (for गाण्डीव°). D7.9 च शरैर्विभिन्नाः; G2 विशिखप्रणुन्नाः (for विशिखैः प्र°). — d) K2 B4 D3 S (except T2) प्र° (G1 उप°) (for अप°).

C. 4. 2090
B. 4. 65. 13
K. 4. 66. 34

योधांश्च सर्वान्द्रवतो निशम्य ।
रथं समावृत्य कुरुप्रवीरो
रणात्प्रदुद्राव यतो न पार्थः ॥ १४
तं भीमरूपं त्वरितं द्रवन्तं
दुर्योधनं शत्रुसहो निषङ्गी ।
प्राक्ष्वेडयद्योद्धुमनाः किरीटी
बाणेन विद्धं रुधिरं वमन्तम् ॥ १५

अर्जुन उवाच ।

विहाय कीर्तिं विपुलं यशश्च
युद्धात्परावृत्य पलायसे किम् ।
न तेऽद्य तूर्याणि समाहतानि
यथावदुद्यान्ति गतस्य युद्धे ॥ १६
युधिष्ठिरस्यास्मि निदेशकारी
पार्थस्तृतीयो युधि च स्थिरोऽस्मि ।
तदर्थमावृत्य मुखं प्रयच्छ
नरेन्द्रवृत्तं स्मर धार्तराष्ट्र ॥ १७
मोघं तवेदं भुवि नामधेयं
दुर्योधनेतीह कृतं पुरस्तात् ।

---

14 [a]) B8 D5 चानेन; Dn D11.12 पार्थेन (for बाणेन). D (except D5.6.10) S (except M8) च (for तु). — [b]) S निरीक्ष्य (for निशम्य). — [c]) K1 D3.7.8 M4 (*inf. lin.*) °वर्त्य (D8 °चक्र्य); B8 °साद्य; Cc °वृत्य (as in text). — [d]) D6 द्रुतं (for रणात्).

15 [a]) B4 D1.2.6 M1.3.4 भीत° (for भीम°). T2 G2.3 M व्रजंतं (for द्रवन्तं). G1 तं वीक्ष्य भीत्या सहसा प्रयांतं. — [b]) Ś1 K शत्रुसहं निषिध्य; B (except B8) Dn D6.10–12 Cc °सहोभि(B4 °हि)षंगात्; D5 (before corr.) °सहोपसंगात् and (m by corr.) °गणप्रमाथी; S °गणावमर्दी (M2 °गणैरजेयं) (for °सहो निषङ्गी). Cr.s cite अभिषङ्गात्. — [c]) Ś1 B1.2.5 Dn D10–12 Cs प्रास्फोटयद्; K1 D7.9 प्रक्ष्वेडयद्; K2 समाह्वयद्; B4 D5.6 Cc प्राक्षेपयद्; T G2.3 M3.4 अन्वाह्वयद्; G1 अथाह्वयद्; M1.4 (*inf. lin.*).5 अन्वागमद्; M2 असाहयद्; Ca.r.v as in text. — [d]) B D1.5–7.10 बाणेन विद्धा; S बाणाति(T2 G1 °भि)विद्धं (but see below). — After 15, S ins. a passage given in App. I (No. 54), whose last pāda is a *repetition* of our 15[d].

16 K1 G1 om. the ref. — [a]) G3 M1.4 (*inf. lin.*) प्रहाय; M3 प्रयाहि (for विहाय). S च यशश्च लोके (for विपुलं यशश्च). — [b]) Ś1 समावर्त्य (for परावृत्य). — [c]) D7 m (*sec. m.*) न तेद्य कार्याणि समाहितानि; S न ना(T G2 नं)दयिष्यंति तवाहतानि. — [d]) D2.4.5 युद्धात् (for युद्धे). Ś1 K1 यथावदुद्यान(K1 °त)गतस्य युद्धे; K2 यथावद्घुष्यंति गतस्य युद्धे; B1.2 Dn D11.12 यथैव राज्यादवरोपितस्य; D7.9.10 यथावदुर्व्यां वि(D10 °दुक्रांति)गतस्य युद्धे; S तूर्याणि युद्धादवरोपितस्य. — K2 D2.3.10 S ins. after 16 (lines 3, 6–12 being om. in K2 D3, and lines 3, 9–12 being om. in D2.10): D3.7.9 (all om. lines 3, 6–12) ins. after 18:

1032* न भोक्ष्यसे सोऽद्य महीं समग्रां
यानानि वस्त्राण्यथ भोजनानि ।
कल्याणगन्धीनि च चन्दनानि
युद्धात्पराजित्य तु भोक्ष्यसे किम् ।
सुवर्णमाल्यानि च कुण्डलानि
हारांश्च वैडूर्यकृतोपधानान् ।
च्युतस्य युद्धान्न तु शङ्खशब्दा-
स्तथा भविष्यन्ति तवाद्य पाप ।
न भोगहेतोर्वरचन्दनं च
स्त्रियश्च मुख्या मधुरप्रलापाः ।
युद्धात्प्रयातस्य नरेन्द्रसूनोः
परे च लोके फलता न चेह ।

[(L. 1) D8 -त्यर्थ-; D7.9 चाद्य; T2 G2 किं च (for सोऽद्य). — (L. 2) T2 G2 धामानि (for यानानि). — (L. 4) D2.3.7.9.10 युद्धात्पलायन्धृतराष्ट्रपुत्र. — (L. 5) D2.3.7.9.10 सुवर्णमाला वरकुंडलानि. — (L. 6) D2.10 °कृतोपचाराः (for °कृतोपधानान्). — (L. 7) D2.10 च्युतस्य राज्यात्तव नाद्य राजन्. — (L. 8) T2 G1.3 नदिष्यंति. T1 M1–3 यथा (for तव). D2.10 यथा भविष्यंति जितस्य तस्य. — (L. 9) T2 न भोक्ष्यसे त्वं (for न भोगहेतोर्). — (L. 11) G M3 परावृत्य; M1.2 पराजित्य (for प्रयातस्य). — (L. 12) T2 परे च लोका वरदा न चेह; M5 परश्च लोको भविता न चेह.]

17 [a]) B4 नियोगकारी; T1 G2 निदेशवर्ती; Ca निदेशकारी (as in text). — [b]) Ś1 B1.4 D5–7.10 G3 M4 (*inf. lin.* as in text) च स्थितो; B5 Dn D1.2.4.8.9.11.12 संस्थितो; M2 चार्थितो (for च स्थिरो). D2 अहं (for अस्मि). — [c]) B3.4 D10 तवेवम् (for तदर्थम्). D3.6 G2 M1 प्रयच्छन्. — [d]) K2 श्रृणु (for स्मर).

18 [a]) B4 घोरं; G3 मोहं; Cc मोघं (as in text). B4 तवेयं; D5 m.7.9 बतेदं; G3 M (except M5) तवैतद् (for

न हीह दुर्योधनता तवास्ति
पलायमानस्य रणं विहाय ॥ १८
न ते पुरस्तादथ पृष्ठतो वा
पश्यामि दुर्योधन रक्षितारम् ।
परैहि युद्धेन कुरुप्रवीर
प्राणान्प्रियान्पाण्डवतोऽद्य रक्ष ॥ १९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

वैशंपायन उवाच ।
आहूयमानस्तु स तेन संख्ये
महामना धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।
निवर्तितस्तस्य गिराङ्कुशेन
गजो यथा मत्त इवाङ्कुशेन ॥ १
सोऽमृष्यमाणो वचसाभिमृष्टो
महारथेनातिरथस्तरस्वी ।
पर्याववर्ताथ रथेन वीरो
भोगी यथा पादतलाभिमृष्टः ॥ २
तं प्रेक्ष्य कर्णः परिवर्तमानं C. 4. 2107 B. 4. 66. 3 K. 4. 67. 7

तवेदं). B4 T2 G2 युधि; D5 m. 7. 9 तव; G1 रुचि (for भुवि). — b) D1–4. 8 प्रथितं; D7. 9 इति कृतं (for इह कृतं). — After 18ab, S ins.:

1033* दुर्योधनस्त्वं प्रथितोऽसि नाम्ना
सुयोधनस्त्वं निकृतिप्रधानः ।

[(L. 1) M4 लोके (for नाम्ना). — (L. 2) G2. 3 M5 सन् (for त्वं). T1 G1 वि° (for नि°).]
— c) B3. 4 D6. 10 G3 न चेह (for न हीह). — After 18, D5. 7. 9 ins. 1032*, omitting lines 3, 6–12 (cf. v. l. 16).

19 a) K1 अस्मि; K2 B4 D3. 5. 7. 9. 10 अपि; D4 M1. 2 ते (for वा). — D8 reads 19cd twice, with different readings. — c) K पैरैर्हि; B1. 3 अवेहि; B3 m. 4 D1. 2 अपेहि; B5 D5. 8 (second time). 9 T G2 M परीप्स; Dn D3. 4. 8 (first time). 10–12 अपैहि; G3 परीत्य; Cc परैहि (as in text). G1 परंपरीयुर्ने (for परैहि युद्धेन). Ś1 B1. 2. 4 Dn D1–4. 8 (first time). 10–12 युद्धात्पुरुषप्रवीर (D4 °षाधम त्वं) (for युद्धेन कुरुप्रवीर). Cc cites युद्धेन. — d) D7. 9 रक्षन् (for रक्ष). D4 प्राणान्प्रियान्प्राप्नुहि मत्प्रदत्तान्; D5 m. 8 (second time) S प्राणान्मया बाण(D5 m. 8 [second time] G1. 3 बाहु-; G2 *inf. lin.* प्राण) बलाभि(D8 [second time] G3 °ति)तप्तान् (D5 m. 8 [second time] °सृष्टान्; G1 M2 °तप्तः). Cc cites अद्य and रक्ष. — After 19, D4. 7 ins. a passage given in App. I (No. 55).

Colophon om. in D7. — *Sub-parvan*: K Dn2 D11 गोग्रह; B1–4 Dn1 D1. 3–6. 9. 10 उत्तरगोग्रह; G3 उत्तरगोग्रहण; M1. 2 गोग्रहण. — *Adhy. name*: B1–3. 5 D5. 10 दुर्योधनाह्वानं; B4 Dn2 D11 दुर्योधनापयानं; D1 राजा दुर्योधनपराजयः; D2. 3 दुर्योधनपराजयः; D8 कुरुराजपराजयः; D4 ऊरुरीभंगः; D6 दुर्योधनभंगः; D12 T G2 M2. 3 दुर्योधन(T2 G2 °धनादि)पलायनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 63; D3 60; D5. 10 58; D6. 9 62; S 65 (M2–4 64). — *S'loka no.*: D1 19.

61

1 a) Ś1 M5 transp. तु and स. Dn D3. 11. 12 च (for तु). M1 कुरुप्रवीरो (for स तेन संख्ये). — b) Ś1 D6. 7 G3 महामना वै धृतराष्ट्रपुत्रः; B1–3. 4 Dn D3. 5 (m as in text). 9. 11. 12 G1 M महात्मना वै (B4 °नासौ) धृतराष्ट्रपुत्रः; D1. 2. 4. 8 पार्थेन राजा धृतराष्ट्रपुत्रः; T G2 महौजसा वै धृतराष्ट्रसूनुः. — c) Ś1 K °र्तितोप्यस्य; Dn1 °र्तमानस्य; D1. 2 °र्तितश्चैव; T1 G2 °र्तितस्तेन; M2 °र्तितस्तत्र. D2 निरं°; D6. 7. 9 वचों°. — d) B D महागजः (for गजो यथा). K इव प्रसह्य; D4 इवातियूनः (for इवाङ्कुशेन).

2 a) Ś1 K1 स मृष्य°. K B (except B4) D1. 6. 7 °सृष्टो (for °मृष्टो). — c) D1. 2 जवेन (for रथेन). B1 रथी रथेन (for रथेन वीरः). Ś1 K D1. 2 भोगी; D8 वेगं; D4. 8 तेन (for वीरः). B4. 5 पर्यापतत्पार्थरथं प्रवीरो; D7 °ववर्तातिरथो रथेन; T G2 ततः स (G2 सु-) वीरो विनिवृत्य तस्थौ; G1. 3 M ततः स पर्यावबृते रथेन. — d) Ś1 °तलावस्पृष्टः; K °तलेन मृष्टः; Dn D6 °भिसृ(Dn2 °पृ)ष्टः. Ca cites अभिमृष्टः (as in text), Cc अभिसृष्टः. — After 2,

C. 4. 2107
B. 4. 66. 3
K. 4. 67. 7

निवर्त्य संस्तभ्य च विद्धगात्रः ।
दुर्योधनं दक्षिणतोऽभ्यगच्छ-
त्पार्थं नृवीरो युधि हेममाली ॥ ३
भीष्मस्ततः शांतनवो निवृत्य
हिरण्यकक्ष्यांस्त्वरयंस्तुरंगान् ।
दुर्योधनं पश्चिमतोऽभ्यरक्ष-
त्पार्थान्महाबाहुरधिज्यधन्वा ॥ ४
द्रोणः कृपश्चैव विविंशतिश्च
दुःशासनश्चैव निवृत्य शीघ्रम् ।
सर्वे पुरस्ताद्विततेषुचापा
दुर्योधनार्थं त्वरिताभ्युपेयुः ॥ ५

स तान्यनीकानि निवर्तमाना-
न्यालोक्य पूर्णौघनिभानि पार्थः ।
हंसो यथा मेघमिवापतन्तं
धनंजयः प्रत्यपतत्तरस्वी ॥ ६
ते सर्वतः संपरिवार्य पार्थ-
मस्त्राणि दिव्यानि समाददानाः ।
ववर्षुरभ्येत्य शरैः समन्ता-
न्मेघा यथा भूधरमम्बुवेगैः ॥ ७
ततोऽस्त्रमस्त्रेण निवार्य तेषां
गाण्डीवधन्वा कुरुपुंगवानाम् ।
संमोहनं शत्रुसहोऽन्यदस्त्रं

S ins.:

1034* ततो दुर्योधनः क्रुद्धो विक्षिपन्धनुरुत्तमम् ।
धृतिं कृत्वा सुविपुलां प्रत्युवाच धनंजयम् ।
दुर्योधनः ।
नाहमिन्द्रादपि क्रुद्धाद्बिभेमि भरतर्षभ ।
भुक्त्वा सुविपुलं राज्यं वित्तानि च सुखानि च ।
किमर्थं युद्धसमये पलायिष्ये नरोत्तम ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा महाराजः प्रत्ययुध्यत फल्गुनम् ।
संनिपत्य तु शीघ्राश्वस्तोत्रार्दित इव द्विपः ।
आक्रान्तभोगस्तेजस्वी धनुर्वक्र इवोरगः ।
रथं रथेन संगम्य योधयामास पाण्डवम् ।

[(L. 1) M2 क्षिप्तो (for क्रुद्धो). — (L. 6) T2 G2 M1 °बाहुः (for °राजः). — (L. 7) T2 M4 संनिवृत्य. M5 शीघ्राश्वस्. — (L. 9) M1. 2 फल्गुनं (for पाण्डवम्).

3 a) K T G M2 संप्रेक्ष्य; D8 तं प्रेष्य; Cc तं प्रेक्ष्य (as in text). K1 प्रतिवर्त्यमानं. — b) Ś1 K1 B1–3 D4 M3 विवृत्य; K2 D3. 10 निवृत्य. K2 Dn2 D7. 8. 11. 12 संस्तंभ्य. B4 स (for च). K2 B1–4 Dn D3. 5–9. 11. 12 M3 विद्धगात्रं. B5 °र्त्य संस्तंभितविद्धगात्रं; D1 विवृत्य संष्टभ्य च गात्रविद्धः; D2 निवृत्य संपुष्टविचित्रगात्रं; T G विवृत्त(G2 °त्य)संस्तंभित(G1 °स्तभ्य च)सर्वगात्रं; M1. 4. 5 संस्तभ्य गात्राण्यतिविद्धगात्रः; M2 (corrupt) संस्तम्भ्य चाभ्यस्त्रविविद्धगात्रः. — c) B D (except D3. 8) दुर्योधनस्योत्तरतो; M5 °धनं पश्चिमतो. D3. 8 S ररक्ष (for ऽभ्यगच्छत्). — d) D3. 8 T G1. 3 M1. 3–5 पार्थान् (for पार्थं). Ś1 K नृवीरं; D3. 8 नृवीराद्; D6 प्रवीरो. M2 पार्थान्महाबाहुरधिज्यधन्वा.

4 a) Ś1 K1 Dn D1. 2. 4. 6. 11. 12 T G2. 3 M3 Cr विवृत्य; D5 M2. 5 निवर्त्य; D7. 9 निवृत्तो; Ca विधृत्य. — b) K2 B1–3 D1. 2. 4. 8. 9 °कक्षान् (cf. Ca). G2 त्वरया. D9 पिशंगान् (for तुरंगान्). Ś1 °क्ष्यास्त्वरयंस्त्वरंगं; B4. 5 D5. 6. 10 °क्षांस्तुरगान्पिशंगान्; Dn D11. 12 °क्षस्त्वरयाभिषंगी; D7 °क्षांस्तु हयान्नियम्य; G1 °क्ष्यं स्वरथं सुरम्यं. Cs cites अभिषङ्गी. — c) D8 चोत्तरतो; M5 दक्षिणतो (for पश्चि°). Ś1 B4 अभ्यगच्छत्; D4 S ररक्ष. — d) D8 चापं (for पार्थान्). Cr cites अधिज्य- (as in text), Crp (Cat.) अरिष्ट.

5 b) Ś1 K1 B1–3 Dn2 D1–3. 7. 9. 11. 12 T2 G2. 3 M3 विवृत्य; D6 M2 निवर्त्य. — c) D1 विधृतेषुचापा; D4 विततोरुचापा; S प्रणिधाय बाणान् (G1 बाहुं). — d) Some MSS. °नार्थे; D9 °नाग्रे. B4. 5 D1–3. 5. 6. 8. 10 त्वरया° (for त्वरिता°). D7 कुरुप्रवीरा युधि दुःप्रसह्याः.

6 a) Ś1 गतानि; S सर्वाणि (for स तानि). — Ś1 K1 विवर्त°; K2 विवर्त्य°; B4 D1–3. 5–10 अनुवर्त°; S निवर्तितानि. — b) Ś1 अवेक्ष्य; S संप्रेक्ष्य (for आलोक्य). B4 मेघौ° (for पूर्णौ°). — c) D7 (marg. sec. m.) °पतन्तो (for °पतन्तं). — d) Ś1 प्राप ततस्; K2 B (except B4) Dn2 D7–9. 11. 12 T2 Cn प्रत्यतपत्.

7 a) K D8 M2 तं (for सं-). — b) B4 D6 M2 शस्त्राणि (for अस्त्राणि). S सर्वाणि (for दिव्यानि). Ś1 °दधानं; K D1. 2 °दधानाः. — d) K1 D3. 8 M1–3 मेघो. B3 D5 पर्वतम् (for भूधरम्). Ś1 अंबुवर्गैः; B D5. 10 °जालैः; D1. 2. 4. 6–8 °वर्षैः.

8 a) K अस्त्रमंत्रेण; M5 महास्त्राणि (for अस्त्रमस्त्रेण).

प्रादुश्चकारैन्द्रिरपारणीयम् ॥ ८

ततो दिशश्चानुदिशो विवृत्य
शरैः सुधारैर्निशितैः सुपुङ्खैः ।
गाण्डीवघोषेण मनांसि तेषां
महाबलः प्रव्यथयांचकार ॥ ९

ततः पुनर्भीमरवं प्रगृह्य
दोर्भ्यां महाशङ्खमुदारघोषम् ।
व्यनादयत्स प्रदिशो दिशः खं
भुवं च पार्थो द्विषतां निहन्ता ॥ १०

ते शङ्खनादेन कुरुप्रवीराः
संमोहिताः पार्थसमीरितेन ।
उत्सृज्य चापानि दुरासदानि
सर्वे तदा शान्तिपरा बभूवुः ॥ ११

तथा विसंज्ञेषु परेषु पार्थः
स्मृत्वा तु वाक्यानि तथोत्तरायाः ।
निर्याहि मध्यादिति मत्स्यपुत्र-
मुवाच यावत्कुरवो विसंज्ञाः ॥ १२

आचार्यशारद्वतयोः सुशुक्ले
कर्णस्य पीतं रुचिरं च वस्त्रम् ।
द्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नीले
वस्त्रे समादत्स्व नरप्रवीर ॥ १३

भीष्मस्य संज्ञां तु तथैव मन्ये
जानाति मेऽस्त्रप्रतिघातमेषः ।
एतस्य वाहान्कुरु सव्यतस्त्व-
मेवं हि यातव्यममूढसंज्ञैः ॥ १४

रश्मीन्समुत्सृज्य ततो महात्मा C. 4. 2119 B. 4. 66. 13 K. 4. 67. 21

B D5.10 विदार्य. D7.9 अस्त्रैः प्रतिवार्य (for अस्त्रेण निवार्य). — c) D7.9 महास्त्रं (for ऽन्यदस्त्रं). — d) B3.4 D6 T G2.3 M Co ऐन्द्रम्; Dn1 G1 ऐन्द्रिम्; D2.3 उग्रम्; Cop ऐन्द्रिर् (as in text). B3.4 D5.6.10 S अवारणीयं.

9 a) B D5.6.10 सं(D5.10 स)प्रदिशो; D7 सोनु° (for चानु°). D4 निवृत्य; S निवार्य; Cs विवृत्य (as in text). — b) M1.3.4 सुमुखैः (for निशितैः). Dn D1–4.11.12 सुपत्रैः; D7.9 सुपीतैः (for सुपुङ्खैः). — c) T1 गांडीवशब्देन. — d) Ś1 K1 D5 m.7.9 M3 °रथः (for °बलः).

10 a) S (except T2 G1) निगृह्य. — b) G1.3 M मुदा (for महा-). D9 उदारवेगः. — c) D3.8 विनादयन्; T2 स नाद° (for व्यना°). K1 B1–3.5 D1.2.4.9 G1.3 सं-; B4 D5 खं (for स). M3 दिशं (for दिशः). B4 D5.10 T2 G2 च (for खं). — B4 om. 10^{d}.

11 a) S (except G1.3) शंखशब्देन. Ś1 गुरुप्रवीराः. — b) D1.2 सुसंहताः; Cv संमो° (as in text). — c) D8 समुच्छ्रितानि; S (except M3) दुरासमानि. — d) M3 सदा (for तदा). T G2 मोहपरा. G1 मोहमुपागताभवन् (for शान्तिपरा ब°). ❀Cv: बुत्कारेण हनूमतः प्रतिहतश्रोत्रा विचेष्टाङ्गकाः केचिच्छङ्खरवेण पेतुरपरे ज्यानादसंमूर्छिताः । केचिद्दर्शनतोऽपि यान्ति चकिताः केचिच्च बाणाहताः इत्थं कौरवसैनिका हरिसुतक्षोभाद्दिशो भेजिरे ॥ क्षेपकोऽयम् ।❀

12 a) Dn D7(m as in text).9.11.12 बलेषु; D5.10 च तेषु (for परेषु). — b) K2 B Dn D3.5.7–12 च; D4.6 अथ (for तु). B D1.2.4–6.10 तदा (for तथा). S संस्मृत्य (M3 °स्पृश्य) संदेशमथो°. — c) D4 शत्रून्; T1 वाहौ; T2 G2.3 M3–5 वाहात्; G1 M1.2 वाहान् (for मध्यात्). B4 T1 G1 M मात्स्य°. ❀Co: निर्याहीत्यादि पद्यार्धस्य स्थाने वैराटिमाभाष्येति पद्यार्धं क्वचित्पुस्तके ।❀

13 a) B4 D5 G2.3 तु शुक्ले; B5 D3.4.6 च शुक्ले; D8 सुरक्ते; D10 च मुक्तं. — b) Ś1 वासः (for वस्त्रं). — d) M2 सुमार्गस्व (for समा°). D10 नरेंद्रपुत्र; M3 कुरुप्रवीर.

14 a) D1.2.4.10 M2 संज्ञा. T G2.3 भीष्मं ससंज्ञं. K B4 च; D4 इति (for तु). — b) G3 कुर्याच्च (for जानाति). Ś1 K B1.2.5 Dn D11.12 T G2 सो (for मे). D7(m as in text) चैव (for मेऽस्त्र-). Ś1 D5 एकः (for एषः). — d) K च यातव्यम्; T2 G1.2 M प्रयातव्यम्; G3 प्रयाहि त्वम् (for हि यातव्यम्). Co cites हि. D1–5.7.8 M1 °संज्ञे; G3 °संज्ञं; Co.s °संज्ञैः (as in text). T1 एवं हि वै धर्ममाहुर्जितस्य. ❀Co: अमूढसंज्ञैः...। अस्माभिरिति वा पाठः ।❀

15 Before 15, M1.2.5 ins. वैशं°. — b) G3 °स्कंध (for °मुत्य). — After 15^{abc}, T G2 ins.:

1035* नानाविधान्यद्भुतवर्णकानि ।
महान्ति चीनांशुदुकूलकानि
पट्टांशुकानि विविधानि मनोज्ञकानि(!) ।
हारांश्च राज्ञां मणिभूषणानि
सुवर्णनिष्काभरणानि मारिष । [5]
माणिक्यबाह्वङ्गदकङ्कणानि
अन्यानि राज्ञां मणिभूषणानि ।

C. 4. 2107 B. 4. 66. 3 K. 4. 67. 7 रथादवप्लुत्य विराटपुत्रः ।
वस्त्राण्युपादाय महारथानां
तूर्णं पुनः स्वं रथमारुरोह ॥ १५
ततोऽन्वशासच्चतुरः सदश्वा-
न्पुत्रो विराटस्य हिरण्यकक्ष्यान् ।
ते तद्व्यतीयुर्ध्वजिनामनीकं
श्वेता वहन्तोऽर्जुनमाजिमध्यात् ॥ १६
तथा तु यान्तं पुरुषप्रवीरं
भीष्मः शरैरभ्यहनत्तरस्वी ।
स चापि भीष्मस्य हयान्निहत्य
विव्याध पार्श्वे दशभिः पृषत्कैः ॥ १७
ततोऽर्जुनो भीष्ममपास्य युद्धे
विद्ध्वास्य यन्तारमरिष्टधन्वा ।
तस्थौ विमुक्तो रथवृन्दमध्या-
द्राहुं विदार्येव सहस्ररश्मिः ॥ १८
लब्ध्वा तु संज्ञां च कुरुप्रवीरः
पार्थं समीक्ष्याथ महेन्द्रकल्पम् ।
रणाद्विमुक्तं स्थितमेकमाजौ
स धार्तराष्ट्रस्त्वरितो बभाषे ॥ १९
अयं कथंस्विद्भवतां विमुक्त-
स्तं वै प्रबध्नीत यथा न मुच्येत् ।
तमब्रवीच्छांतनवः प्रहस्य
क्व ते गता बुद्धिरभूत्क्व वीर्यम् ॥ २०
शान्तिं पराश्वस्य यथा स्थितोऽभू-
रुत्सृज्य बाणांश्च धनुश्च चित्रम् ।
न त्वेव बीभत्सुरलं नृशंसं

[(L. 3) T2 °शुकान्येव दुकूलकानि. — T G2 *repeat* 15ᵉ, after the last line.]
— ᵈ) K1 B4 D3.4.6 तं; B3 D5.10 Cc तद्- (for स्वं). — After 15, T G2 ins.:

1036* राज्ञश्च सर्वान्मृतसंनिकाशा-
न्संमोहनास्त्रेण विसंज्ञकल्पान् ।
नासाग्रविन्यस्तकराङ्गुलीकः
पार्थो जहास स्मयमानचेताः ॥;

while D4 ins. a passage given in App. I (No. 56).

16 ᵃ) B3 D5.10 अन्वशाद्वै; T1 G M5 अन्वशात्तान्; M3.4 अन्वगात्तान् (for अन्वशासत्). M1 तुरंगान् (for सदश्वान्). — ᵇ) D1.2.4.8 सुवर्णकक्षान्. Some other MSS. also कक्षान्. — ᶜ) Ś1 K ते तं; D3 ततो; M2 एतद्; M4 नैते. D3.4 ध्वजिनीम्; T G M5 द्विषताम्. D3 कुरूणां (for अनीकं). — ᵈ) D1.2.4 आजिमध्ये.

17 ᵃ) K2 B1.2.4 Dn2 D1–4.9.11.12 T2 अनुयांतं; Dn1 D7.8 अनुयातं; D6.10 T1 G M प्रयांतं (for तु यान्तं). — ᵈ) B1.2.5 D (except D3–5.7.8) G1.3 M पार्थः; T G2 भीष्मं (for पार्श्वे).

18 ᵇ) B3m.4 D5 अधिज्य°; Cv अरिष्ट° (as in text). — ᶜ) Ś1 K निवृत्तो (for विमुक्तो). — ᵈ) Ś1 B Dn D5.6.9–12 मेघं; D7 मेघान् (for राहुं). K विदीर्य.

19 ᵃ) K D3.4 M4.5 च; B4 D9 अथ; Dn D2.8.11.12 हि (for तु). Ś1 K2 Dn D9.11.12 तु; B D5–7.10 स (for च). S पुरुष° (for च कुरु°). Ś1 K2 Dn1 D3.8.9.11 (before corr.) °प्रवीराः; B1–3 °प्रवीर. — ᵇ) Ś1 B1.2 Dn D3.9.11.12 T G3 M3 निरीक्ष्य (for समी°). B D सुरेंद्र° (D3 नरेंद्र°) (for महेन्द्र°). — ᶜ) B3m भीष्मं; B5 Dn D11.12 रणे; D6 रथाद् (for रणाद्). D1.2.4.8 T G2 रणात्प्रमुक्तं. D1.2.4.8 स्थितमेकवीरं; T1 G2 पुरुषप्रवीरं. D7.9 शूरं रणे संस्थितमेकमाजौ (D7 °मीक्ष्य). — After 19ᵃᵇᶜ, D4 ins.:

1037* सर्वाश्रितान्मुण्डितशीर्षकूर्चा-
न्पृथक्पृथग्भागविरूपरौद्रान् ।

— ᵈ) B3.4 D6.10 M5 तं; D5 तान् (for स). D7 °राष्ट्रान्. B1.2.5 Dn D3.6.9.11.12 T G2.3 M4 त्वरितं.

20 Before 20, T1 G3 ins. दुर्योधनः. — ᵃ) B4 कथं वा; D1.4–9 कथंचिद्. Ś1 Dn D11.12 भवतो; K1 B D6.8.10 T G3 M1.2 भवता. — ᵇ) B (except B5) Dn D1.5.11.12 तथा; D2 तदा; D7.9 गाढं (for तं वै). Ś1 B1.2 Dn D1.3.4.6.7.10–12 T1 M4.5 प्रमथ्नीत; K1 प्रमाथीत; B3 निबध्नीहि; B4.5 प्रमथ्नीहि; D5 निमथ्नी(m °बध्नी)त; G2 प्रबध्नीम; G3 प्रगृह्णीत. K न मुक्तं; D1.2 न मुंचेत्; D7(m as in text).9 (*sup. lin.* as in text) निबध्येत्; M2 न मुच्ये. — ᶜ) G1 अथ; M1.2 ततः (for तम्). — ᵈ) Ś1 K पूर्वं क्व ते (for क्व ते गता). T G2 उत (for अभूत्). K स्ववीर्यं (for क्व वीर्यं).

21 ᵃ) Ś1 K1 पुराश्वस्य; B Dn D3.8–12 परां प्राप्य; D1.2.6 पराश्वस्य; D4 परामाप्य; D5m पराश्रित्य; D7m त्वमाश्रित्य; G1 M1–3.5 परामृश्य; G3 समासाद्य; M4 परामेत्य.

कर्तुं न पापेऽस्य मनो निविष्टम् ॥ २१
त्रैलोक्यहेतोर्न जहेत्स्वधर्मं
तस्मान्न सर्वे निहता रणेऽस्मिन् ।
क्षिप्रं कुरून्याहि कुरुप्रवीर
विजित्य गाश्च प्रतियातु पार्थः ॥ २२
दुर्योधनस्तस्य तु तन्निशम्य
पितामहस्यात्महितं वचोऽथ ।
अतीतकामो युधि सोऽत्यमर्षी
राजा विनिःश्वस्य बभूव तूष्णीम् ॥ २३
तद्भीष्मवाक्यं हितमीक्ष्य सर्वे
धनंजयाग्निं च विवर्धमानम् ।
निवर्तनायैव मनो निदध्यु-
र्दुर्योधनं ते परिरक्षमाणाः ॥ २४ C. 4. 2129 B. 4. 60. 24 K. 4. 67. 36

B D (except D1.2.4) T2 Cc यदा स्थितो. Dn1 D3.4.11.12 अभूद्; T G2 असि; G1.3 M त्वं (for अभूः). — b) T G2 विसृज्य. B1.2 Dn D11.12 G1 M2 वि- (for च). — c) Ś1 B Dn1 D4.11.12 Cc न त्वेष (B4 तदैव); D1 मत्वेति; D2 नन्वेष; G3 न चैव; M2 न तत्र. Ś1 K M2 °सुरणं; M3 °सुरयं (for °सुरलं). — d) K M2 पापस्य (for पापेऽस्य). K Dn D11.12 विशिष्टं (for निविष्टम्).

22 a) Ś1 विजह्यान्न; K विजयत्; D6 न जहात्. B4 स धर्मं. S जह्यान्न धर्मं त्रिदिवस्य हेतोः. Cc cites the pāda as in text, in prose order. — b) B1.2 Dn D11.12 T2 G2 transp. तस्मात् and सर्वे. D1.2.4.7–9 सर्वे स्थिताः न्नो; T1 G1.3 M सर्वे तु (G1 °र्वेन्न) तस्मात् (for तस्मान्न सर्वे). D1–4.7–9 G1 M3 न हताः (for निहताः). — After 22ab, D3 ins.:

1038* अद्यापि चैतन्यमहो तवात्र
नास्त्येव राजन्गतचीरकस्य ।
संभालयात्मानममित्रसाह
क्व ते गतं चीरमदीनसत्त्व ।
योधांश्च सर्वानभिवीक्ष्य नग्नां-
स्तस्मान्न वाच्यं धृतराष्ट्रपुत्र ।

— cd) D4 transp. 22c and 22d (reading आदाय for विजित्य). D1.2.3 निर्जित्य (for विजित्य). K ते; B3 D1.2 तु; B5 D3.5.6 सं- (for च). — After 22, D3 ins.:

1039* युष्मान्समेतान्कुपितो न हन्या-
त्तस्मात्पुरं (ज)याम स नोऽस्तु लाभः ।

N ins. after 22 (D3, after 1039*):

1040* मा ते स्वकोऽर्थो निपतेत मोहा-
त्तत्संविधातव्यमरिष्टधन्वन् ।

[(L. 1) D1.2 Ccp मातेव कोपो; D3 मानेषु कोर्थो; D4 मा तेस्य कोपो; D10 मा ते स्वकोपो. Cc cites स्वकोऽर्थो. B4 निपतेच्च; D3 निपतेत्तु; Cc निपतेत (as above). — (L. 2) Ś1 K तथा विधे(K2 °धा)तव्यम्; Cc तत्संविधातव्यम् (as above). B1 Dn D11.12 C3 अरिष्टवंत्रं; D2 °धन्विनः; D4 अहो प्रमत्तैः.]

Thereafter D10 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 59). — On the other hand, T G2 ins. after 22:

1041* संमोहनास्त्रप्रतिमोहिताः स्थ
यूयं न जानीत धनापहारम् ।
पश्यात्मवस्त्राभरणानि राज-
न्विराटपुत्रेण समाहृतानि ।
नृपेषु सर्वेषु च मोहितेषु
हन्तुं यदिच्छेत्स हनिष्यतीति ।
तदा तु धर्मात्मतया नृवीरो
न चाहनद्वो बलभित्तनूजः ।
भाग्येन युष्मानवधीन्न पार्थः
संधिं कुरूणामनुमन्यमानः ।
तस्मात यूयं सह सैनिकैश्च
हतावशिष्टैर्गजसाह्वयं पुरम् ।

[(L. 2) T2 यूयं न जानीथ तदस्त्रयोगं.]

23 Before 23, all MSS. except T1 M1.2 ins. वैशं° उ°. G1 om. 23–24. — a) G3 कृतं (for तु तन्). T G2 निशम्य वाक्यं (for तु तन्निशम्य). — b) B5 वचो हि; D3 वचोथ; T G2 प्रशस्तं; M2 वचोर्कं. — After 23ab, D3 ins.:

1042* नीतानि वस्त्राणि च फाल्गुनेन
समीक्ष्य राजा हृदि लज्जितश्च ।

— c) K2 D7 अतीव°; D3.8 व्यतीत°; M1 अपेत°; M2–5 अवीत°; Ca.c अतीत° (as in text). K D9 सोभ्यमर्षी; D5 चाप्रमर्षी; D6 चाप्यमर्षी; D3 सोप्य°; G3 न प्रहर्षी. — d) G2 रुजा; G3 राजन्. D3 विनिश्वित्य; a few MSS. विनिश्वस्य.

24 G1 om. 24 (cf. v. l. 23). — a) K हितमेव; B5 T G2 हि निशम्य; G3 प्रसमीक्ष्य; M1 हि समीक्ष्य. Dn सर्वं; D2 सार्थं. — b) D1 परि° (for च वि°). T G2 धनंजयं चापि वि°. — c) B3–5 D1.2.5–7.9.10 S (except T2; G1 om.) मतिं; D3 मतीन् (for मनो). K1 विदधुः; B4 D1–3.7.9 विदध्युः. — d) S (except G3; G1 om.) सं

C. 4. 2130
B. 4. 66. 25
K. 4. 67. 37

तान्प्रस्थितान्प्रीतमनाः स पार्थो
धनंजयः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरान् ।
आभाषमाणोऽनुययौ मुहूर्तं
संपूजयंस्तत्र गुरून्महात्मा ॥ २५
पितामहं शांतनवं स वृद्धं
द्रोणं गुरुं च प्रतिपूज्य मूर्ध्ना ।
द्रौणिं कृपं चैव गुरूंश्च सर्वा-
ञ्शरैर्विचित्रैरभिवाद्य चैव ॥ २६
दुर्योधनस्योत्तमरत्नचित्रं
चिच्छेद पार्थो मुकुटं शरेण ।
आमन्त्र्य वीरांश्च तथैव मान्या-
न्गाण्डीवघोषेण विनाद्य लोकान् ॥ २७
स देवदत्तं सहसा विनाद्य
विदार्य वीरो द्विषतां मनांसि ।

(for ते). Some MSS. °रक्ष्य°.

25 After 25^{a}, G_{1} (which om. 25^{bcd}) ins. 1043* (see below). — ^{b}) S (G_{1} om.) सर्व- (for प्रेक्ष्य). — ^{c}) B Dn $D_{5.6.9.11.12}$ अभाषमाणो; S (G_{1} om.) आमंत्र्य वीरो (M_{5} पार्थो); Cc आभाष° (as in text). $B_{1.2}$ Dn $D_{11.12}$ अनुनयं; M_{1} प्रययौ; Cc अनुययौ (as in text). $Ś_{1}$ स पार्थं (for मुहूर्तं). — After 25^{c}, T $G_{2.3}$ M read 27^{d}, then T $G_{2.3}$ M ins. after 27^{d} (transposed): G_{1} (which om. 25^{bcd}) ins. after 25^{a}:

1043* तेषामनीकानि निरीक्ष्य पार्थो
विशीर्णतूर्यध्वजकार्मुकानि ।
गाण्डीवधन्वा प्रवरः कुरूणां
शङ्खं प्रदध्मौ बलवान्बलेन ।
ते शङ्खशब्दं तुमुलं निशम्य
ध्वजस्य श्रुत्वा नदतोऽन्तरिक्षे ।
गाण्डीवशब्देन मुहुर्मुहुस्ते
भीता ययुः सर्वधनं विहाय ।
तानर्जुनो दूरतरं विभज्य
धनं च सर्वं निखिलं निवर्त्य ।
आपृच्छय तान्दूरतरं प्रयात्वा.

[(L. 6) T_{2} G_{2} ध्वजस्य शब्देन ततोंत°. — (L. 9) T_{2} G_{3} M_{5} प्रभज्य. — After line 10, M (which om. line 11) read 1044* (see below).]

— M om. 25^{d}. — ^{d}) T G धनंजयस्; D_{8} तान्पूजयन्. $Ś_{1}$ गुरूर्महात्मा; B_{3-5} $D_{1.4.6}$ 10 T G कुरून्म°; $D_{2.5}$ कुरुप्रवीरान्. $B_{1.3}$ Dn $D_{7.9.11.12}$ वचोऽब्रवीत्संपरिहृत्य ($D_{7.9}$ °गृह्य) भूयः. Cs cites परिहृत्य. — T G ins. after 25^{d}: M, after line 10 of 1043*:

1044* गुरूंश्च सर्वानभिवाद्य बाणै-
र्न्यवर्ततोदग्रमनाः शनैः सः ।
[(L. 1) T_{1} $G_{1.3}$ कुरून् (for गुरून्).]

26 ^{a}) $Ś_{1}$ स भीष्मं; K_{3} B_{4} प्रवृद्धं; B_{1} D (except $D_{6.10}$) च वृद्धं; S महात्मा. — ^{b}) D_{4} तं (for च). $Ś_{1}$ प्रतिमंच्य; $B_{1.2}$ Dn $D_{1-4.5m.7.9.11.12}$ प्रणिपत्य; $B_{3}m$ D_{10} प्रतिगृह्य; D_{6} प्रतिवंद्य. D_{8} S द्वाभ्यां शराभ्यामभिवाद्य वीरः (D_{8} G_{3} पार्थः). — After 26^{ab}, G_{1} (which om. 26^{c}–29^{b}) ins. lines 1–4 of a passage given in App. I (No. 57). — ^{c}) S (G_{1} om.) द्रोणं (for द्रौणिं). B Dn $D_{1-3.5.6.7m.9-12}$ S (except T_{2}; G_{1} om.) कुरून् (for गुरून्). B Dn $D_{1-7.9-12}$ T $G_{2.3}$ M_{3} मान्यान् (for सर्वान्). D_{8} द्रोणं गुरुं तं प्रणिपत्य मूर्ध्ना (cf. ^{b}). — ^{d}) $D_{1.2.4}$ वीरः; D_{9} पार्थः; S (G_{1} om.) संख्ये (for चैव). D_{8} द्रौणिं कृपं चैव कुरूंश्च सर्वान् (cf. ^{c}).

27 G_{1} om. 27 (cf. v. l. 26). — ^{b}) S (except T_{2}; G_{1} om.) मकुटं. S (except M_{2}; G_{1} om.) शरौघैः (for शरेण). — After 27^{ab}, M_{1} ins.:

1045* तत्राम विश्राव्य ततो निवृत्तः ।

Lines 1–4 of a passage given in App. I (No. 57) are ins. in S after 27^{ab} (in G_{1}, after 26^{ab}; in M_{1}, after 1045*); then S cont.:

1046* धनंजयं सिंहमिवात्तवक्त्रं
गा वै विजित्याभिमुखं प्रयान्तम् ।
उदीक्षितुं पार्थिवास्ते न शेकु-
र्यथैव मध्याह्नगतं तु सूर्यम् ।
रत्नानि वासांसि च तानि गृह्य
रणोत्कटो नाग इव प्रभिन्नः ।
जित्वा च वैराटिमुवाच पार्थः
प्रहृष्टरूपो रथिनां वरिष्ठः ।

[M_{2} om. line 1. — (L. 2) Om. in $M_{2.4.5}$. T_{1} G_{3} गावः (for गा वै). — (L. 5) T गृह्णन् (for गृह्य).]

— S (which transp. 27^{d}) om. 27^{c}. — ^{c}) D_{4} transp. वीरान् and मान्यान्. D_{9} स (for च). — S (G_{1} om.) reads 27^{d} after 25^{c}. — ^{d}) $Ś_{1}$ विनद्य. S (G_{1} om.) लोकं (for लोकान्).

28 S om. 28^{a}–29^{b}. — ^{b}) $D_{1.2}$ विदारयित्वा (for °र्य वीरो). — ^{d}) Dn $D_{1.2.11.12}$ हेममालेन. $D_{9}m$ मुमोद पार्थोथ विराटपुत्रः. — After 28, $D_{7.9}$ ins. 1047* (see below).

ध्वजेन सर्वानभिभूय शत्रू-
न्स हेमजालेन विराजमानः ॥ २८
दृष्ट्वा प्रयातांस्तु कुरून्किरीटी
हृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यपुत्रम् ।
आवर्तयाश्वान्पशवो जितास्ते
याताः परे याहि पुरं प्रहृष्टः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

वैशंपायन उवाच ।
ततो विजित्य संग्रामे कुरून्गोवृषभेक्षणः ।
समानयामास तदा विराटस्य धनं महत् ॥ १
गतेषु च प्रभग्नेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः । C. 4. 2137 B. 4. 67. 2 K. 4. 68. 2

---

29 S om. 29^ab (cf. v. l. 28). — ^a) K स; D1–4. 7–10 च (for तु). Ś1 तु वीरो; K च वीरो; D7. 9 प्रहृष्टो (for किरीटी). — ^b) D7. 9 वचो (for हृष्टो). K च (for स). — ^c) B4 प्रावर्तय; D1. 2. 4 निवर्तय; Ca. c आव° (as in text). B5 कुरवो (for पशवो). — ^d) K पुरे (for परे). S प्रैहि (for याहि). K Dn1 M1. 2 प्रविष्टः; G1. 3 प्रवेष्टुं; M3 प्रहृष्टं. — After 29, D1. 4 ins. a passage given in App. I (No. 57); while K2 ins. lines 1–4 only of that passage. — B Dn D3. 5. 6. 8. 10–12 ins. after 29: D7. 9, after 28:

1047* देवास्तु दृष्ट्वा महदद्भुतं त-
द्युद्धं कुरूणां सह फाल्गुनेन ।
जग्मुर्यथास्वं भवनं प्रतीताः
पार्थस्य कर्माणि विचिन्तयन्तः ।

[Ca cites entire stanza (with v. l. यद् for तद् in l. 1), while Cc cites only यथास्वं and प्रतीताः. — (L. 1) D8 सदश्वदृष्टा; D6 हृष्टास्तु दृष्ट्वा; D7 देवाश्च दृष्ट्वा. D7. 8 च (for तद्). — (L. 3) D3. 5. 8. 10 तथा (for यथा-). D3. 8 ते (for -स्वं). D8 सुभवः; D8 भुवनं. D8 प्रतीक्ष (for प्रतीताः). — (L. 4) D8 °णि विचिंत्यमानाः; D10 कर्म प्रतिचिंतयंतः.]

D9 cont.:

1048* स हेममालेन विराजमानो
रथेन वीरो रुधिरोक्षितेन ।

On the other hand, S ins. after 29:

1049* उद्घुष्यतां ते विजयोऽद्य शीघ्रं
गात्रं तु ते सेवतु माल्यगन्धान् ।
माता तु ते नन्दतु बान्धवाश्च
त्वामद्य दृष्ट्वैवमुदीर्णहर्षम् ।

[(L. 2) T माल्यगंधः; G3 गंधमाल्यं.]

T1 marg. cont.:

1050* देवाश्च गन्धर्वगणाश्च पार्थं
राजर्षयश्चापि मुदं प्रतीताः ।
संपूजयन्तो जवमेव सर्वे
ययुः पुरस्कृत्य तदा महेन्द्रम् ।

Colophon om. in D4. — *Sub-parvan:* Ś1 K गोग्रह; B Dn D1–3. 5. 6. 8. 11 G1. 3 उत्तरगोग्रह (G1. 3 °ग्रहण); D10 गोविजय; T1 M2–4 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B4 गोनिवर्तनं; Dn D11. 12 समस्तकौरवपलायनं; D1. 2. 7 कुरुपराजयः; D8 वस्त्रग्रहणः; D8 कौरवसैन्यप्रभंगः; D9 सर्वकुरुपराजयः; T1 G2 सर्वसैन्यसंमोहनोपभीष्मसर्वोष्णीषापहरणसर्वसेनाविद्रावणपुनर्भीष्मपराजयपुनर्भीष्मद्रोणयोर्निशितैः(G2 °णयोः शरै)रभिवादनामंत्रणदुर्योधनमकुटभंगः; T2 सर्वसैन्यसंमोहनसर्ववस्त्रभूषणाहरणभीष्मद्रोणाभिवंदनदुर्योधनमकुटभंगः; G1 वस्त्रापहरणं; G3 मकुटच्छेदः; M3 वस्त्रग्रहणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 64; D5 59; D6 63; D7 57; D10 60; S 66 (M2–4 65). — *S'loka no.:* D1 30; G3 41.

62

1 After वैशं°, D3. 9 ins.:

1051* ततो हृष्टमनाः पार्थमुत्तरः प्रत्यभाषत ।
कुरून्पराजितान्दृष्ट्वा भ्राजमानं च पाण्डवम् ।
दिष्ट्या जयसि दुर्धर्ष महाबाहो धनंजय ।
प्रादुर्भावं जयं चैव दृष्ट्वा प्रीतोऽस्मि पाण्डव ।
निशम्य वचनं तस्य उत्तरस्य महात्मनः ।
अर्जुनः परवीरघ्नः प्रत्युवाचोत्तरं तदा ।
दिष्ट्या त्वमक्षतस्तात दिष्ट्या गावस्तवानघ ।
प्रत्यागता यथान्यायं शात्रवश्च जिता रणे ।
आवर्तय रथं शीघ्रं सदश्वान्संप्रणोदय ।
अपवर्तय गाः सर्वा याहि चैव शमीं प्रति ।

C. 4. 2137
B. 4. 67. 2
K. 4. 68. 2
वनान्निष्क्रम्य गहनाद्बहवः कुरुसैनिकाः ॥ २
भयात्संत्रस्तमनसः समाजग्मुस्ततस्ततः ।
मुक्तकेशा व्यदृश्यन्त स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ॥ ३
क्षुत्पिपासापरिश्रान्ता विदेशस्था विचेतसः ।
ऊचुः प्रणम्य संभ्रान्ताः पार्थ किं करवाम ते ॥ ४

अर्जुन उवाच ।

स्वस्ति व्रजत भद्रं वो न भेतव्यं कथंचन ।
नाहमार्ताञ्जिघांसामि भृशमाश्वासयामि वः ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तामभयां वाचं श्रुत्वा योधाः समागताः ।
आयुःकीर्तियशोदाभिस्तमाशीर्भिरनन्दयन् ॥ ६
ततो निवृत्ताः कुरवः प्रभग्ना वशमास्थिताः ।
पन्थानमुपसंगम्य फल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
राजपुत्र प्रत्यवेक्ष समानीतानि सर्वशः ।
गोकुलानि महाबाहो वीर गोपालकैः सह ॥ ८
ततोऽपराह्णे यास्यामो विराटनगरं प्रति ।

— ^{a}) B D5.6 विजित्य चैव (for ततो विजित्य). — ^{b}) B2.3.5 Dn D1.5.6.11.12 स; B4 D7 तान्; Ca.c गो- (as in text). — ^{c}) D8 स आन° (for समान°). — ^{d}) D7.9 transp. धनं and महत्.

2 ^{a}) B4 D3.5.6 M2 तेषु (D3 ते च) भग्नेषु; D1.2.4.8 तेषु सर्वेषु; T G2 चैव भग्नेषु; M3 च प्रभिन्नेषु. — ^{b}) K Dn D11.12 सर्वत: (for °श:).

3 ^{a}) B5 भयसंत्रस्त°; T G2 भयात्संभ्रांत°. — ^{b}) D6 S (except M1.2.5) इतस्तत:. — ^{c}) B4 अवदृश्यंत; Dn D11.12 त्वदृश्यंत; D10 अदृश्यंत; S प्रदृश्यंते. — ^{d}) K2 D1.2.4.8 दंशिता: प्रांजलिस्थिता:.

4 ^{a}) Ś1 °सापरिक्रांता; D10 °सार्दिता: शांता; G1 °सातुरा-दीना. — ^{b}) Ś1 विचेतना:. — ^{c}) K1 B5 संत्रस्ता: (for संभ्रान्ता:). K2 D2.4.8 S ऊचु: प्रांजलय: सर्वे. — ^{d}) B4.5 D3.10 पार्थं; G3 M ब्रूहि (for पार्थ). Ś1 करवाणि ते; K2 B5 D1.2.4–9 G1.3 M °वामहे. — After 4, S ins.:

1052* प्राणानन्तर्मनोयातान्प्रयाचिष्यामहे वयम् ।
वयं चार्जुन ते दासा ह्यनुरक्ष्या ह्यनाथकाः ।
अर्जुनः ।
अनाथान्दुःखितान्दीनान्कृशान्वृद्धान्पराजितान् ।
न्यस्तशस्त्रान्निराशांश्च नाहं हन्मि कृताञ्जलीन् ।
भवन्तो यान्तु विस्रब्धा निर्भया अमृतास्तथा । [5]
मम पादरजोरक्ष्या जीवन्तु सुचिरं भुवि ।

[(L. 1) G1 प्राणानां रक्षणार्थाय. — (L. 5) M3 अकुतो-भया: (for अमृतास्तथा). — (L. 6) T2 °लक्ष्या; G2 °लक्ष्म्या (for °रक्ष्या).]

5 S om. 5. — ^{a}) D4.7–9 स्वस्था (for स्वस्ति). D4 भवंतु (for व्रजत). Dn D11.12 transp. भद्रं and वो. D2 भवतां (for भद्रं वो). D1 भवतां व्रजत: स्वस्ति. — ^{b}) Ś1 B3 (m as in text) D4.8 कदा° (for कथं°).

6 ^{b}) Some S MSS. यौधा:. D7.9 सहजश: (for समा°). — ^{c}) Ś1 °यशोधाभि:; K °यशस्याभि:; D10 °यश:-श्रीभि:; T2 G2 °युताभिस्ते; G1.3 M °यशोभिस्ते. — ^{d}) B1–3.5 D1.5.6.10 transp. तं and आशीर्भि:. D4 तदा (for तम्). D4m.7 (m as in text).9 S अपूज° (for अनन्द°). B4 आशीर्भि: समवादयन्; D2 आशीर्भिस्तमनो-दयन्; D3 तेजसामभिनंदयत्. — A passage given in App. I (No. 57) is ins. in B (B5 has the first two lines only) Dn D2.3.5–12 after 6 (but D2.3 ins. lines 1–4 after 4. 61. 29); in S (for lines 1–4 cf. v. l. 4. 61. 26, 27), after 1053* below. — S ins. after 6 (T1, after 1054*):

1053* स कर्म कृत्वा परमार्यकर्मा
निहत्य शत्रून्द्विषतां निहन्ता ।

[(L. 2) T1 निर्जित्य; M1.3 विजित्य (for निहत्य).]

On the other hand, after 6, T1 reads 7^{ab} (for the first time), with v. l., followed by:

1054* प्रयाता: सर्वतस्तत्र नमस्कृत्य धनंजयम् ।,

which in its turn is followed by 1053*.

7 Ś1 om. 7. B5 om. from 4. 62. 7 to 4. 63. 4; D9 om. 7^{ab}. T1 reads 7^{ab} (for the first time) after 6, followed by 1054*, 1053* and passage No. 57 of App. I, with a *repetition* of 7^{ab}. — Before 7, B (B5 om.) D (except D4) S (except T1 M1.2.4) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) D7 G3 यतो (for ततो). — ^{b}) T1 भग्नाश्च (for प्रभग्ना). D1 बलम्; D2 जवम्; D3–5.8 मौनम्; T1 दिवम्; S (T1 *sup. lin.*) शमम् (for वशम्). K1 °ग्ना यशसा स्थिता:; D6 °ग्नांश्च समागता:; D10 °ग्नबलमास्थिता:. — After 7^{ab}, Dn D3.5.7.8.11.12 ins.:

1055* हस्तिनापुरमुद्दिश्य सर्वे दीना ययुस्तदा ।

— ^{d}) K B (B5 om.) D T2 Cr फाल्गुनो (for फल्गुनो).

8 B5 om. 8 (cf. v. l. 7). — Before 8, M4 ins. अर्जुन:. — ^{a}) K1 B1 Dn1 D10–12 प्रत्यवेक्ष्य; K2 समी-क्षस्व; S प्रपश्यस्व. — ^{b}) Ś1 सर्वत:; G3 भागश:. — ^{c}) Ś1

आश्वास्य पाययित्वा च परिप्लाव्य च वाजिनः ॥ ९
गच्छन्तु त्वरिताश्चैव गोपालाः प्रेषितास्त्वया ।
नगरे प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम् ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।
उत्तरस्त्वरमाणोऽथ दूतानाज्ञापयत्ततः ।
वचनादर्जुनस्यैव आचक्षध्वं जयं मम ॥ ११

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ समाप्तं गोग्रहणपर्व ॥

६३

वैशंपायन उवाच ।
अवजित्य धनं चापि विराटो वाहिनीपतिः ।
प्राविशन्नगरं हृष्टश्चतुर्भिः सह पाण्डवैः ॥ १
जित्वा त्रिगर्तान्संग्रामे गाश्चैवादाय केवलाः । C. 4. 2161 B. 4. 63. 2 K. 4. 63. 2

D6 गोधनानि; D8 कुलानि च; G1 गोमूलानि; Cr गोकु° (as in text). — After 8, D7 ins.:

1056* अर्जुनः ।
अग्रे प्रयान्तु नगरं घोषयन्तु च ते जयम् ।
(cf. 10^{cd}).

9 B5 om. 9 (cf. v. l. 7). — ^{a}) Ś1 K अथ; D6 इतो (for ततो). B3. 4 D1. 5 यास्यावो. — ^{b}) Ś1 K वैराटे नगरं. — ^{c}) B1 गाश्चापि (for आश्वास्य). B4 D5. 6 आपः; D8 G1 तु (for च). D1 आश्वासयित्वा च श्रीमान्.

10 B5 om. 10 (cf. v. l. 7). — ^{a}) B1. 2 Dn D11. 12 चेमे; D6 तत्र; S दूताः (for चैव). — ^{b}) D1 प्रेरितास्; D2 प्रहितास्; D4 नगरं (for प्रेषि°). D4 प्रति (for त्वया). — ^{c}) D4 विराटं; D7. 8–10 नगरं. — ^{d}) K तु (for च).

11 B5 om. 11 (cf. v. l. 7). S om. वैशं°. — ^{b}) T G (except G1) तदा (for ततः). — ^{d}) T G2 ह्याचक्षध्वं. — For 11, N subst.:

1057* अथोत्तरस्त्वरमाणः स दूता-
नाज्ञापयद्वचनात्फाल्गुनस्य ।
आचक्षध्वं विजयं पार्थिवस्य
भग्नाः परे विजिताश्चापि गावः ।

[(L. 1) K2 स्म; B1 D7. 9 च; D8 तु; D8 अथ (for स). — (L. 2) Ś1 फल्गुणस्य; B3. 4 D1. 2. 4–6. 10 अर्जुनस्य (for फाल्गु°).]

D7 cont. (in parenthesis): D4 ins. after वैशं° उ° of 4. 63. 1:

1058* प्रहृष्टास्तेऽथ गोपालाः प्रविश्य नगरं ततः ।
ऊचुर्जयं विराटस्य दिष्ट्या गोधनमाहृतम् ।

D7 cont.: B (B5 om.) Dn (Dn1 om. lines 1–4) D1. 2. 5. 6. 9–12 ins. after 1057*:

1059* वैशंपायन उवाच ।
इत्येवं तौ भारतमत्स्यवीरौ
संमन्त्र्य संगम्य ततः शमीं ताम् ।
अभ्येत्य भूयो विजयेन तृप्ता-
वुत्सृष्टमारोपयतां स्वभाण्डम् ।
स शत्रुसेनामभिभूय सर्वा-
माच्छिद्य सर्वं च धनं कुरुभ्यः ।
वैराटिरायान्नगरं प्रतीतो
बृहन्नलासारथिरेकवीरः ।

[(L. 1) B1–3 एवं तु; D2. 10 इत्येव. B1. 3. 4 D5 °मत्स्य-पुत्रौ; D9 पांडवमत्स्य°. — (L. 3) B4 विजयेन हृष्टौ; D1. 2. 6. 10 विजने(D6. 10 °ये)न हृष्टौ; D5 m. 7. 9 विजने नृसिंहौ. — (L. 4) B4 द्रव्यं समारोपयतान्स्वभांडं. Cs cites भाण्डं. — (L. 5) D1. 2 स ताञ्शत्रूनभि°. — (L. 7) Cs cites प्रतीतः. — (L. 8) B1. 2 Dn D11. 12 °थिना प्रवीरः.]
— After 11, Ś1 (om. lines 1–4) K2 (transp. those four lines) ins. a passage given in App. I (No. 57).

Colophon om. in B5 D7. — *Sub-parvan:* Ś1 K2 G2 गोग्रह; B2. 4 Dn D1. 3–6. 8. 9. 11. 12 T1 उत्तरगोग्रह (T1 °ग्रहण); D10 गोविजय; M1. 2 गोग्रहण; Ś1 B3 D3–5. 8. 9 cont. समाप्त. — *Adhy. name:* B4 [उत्त]रागमनं; T G2 दूतप्रस्थापनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 65; D5 60; D6 64; D10 61; S 67 (M2–4 66).

63

1 B5 om. 1–4 (cf. v. l. 4. 62. 7). — After वैशं°, D4 ins. 1058* (cf. v. l. 4. 62. 11). — ^{a}) B (B5 om.) D धनं चापि विजित्याजौ (B1 Dn D11. 12 विजित्याशु; D8 विनिर्जित्य; D1 विजित्वाजौ); M1. 4. 5 विजित्य गोधनं चापि. — ^{c}) Dn D11. 12 विवेश; D8 प्रविश्य (for प्रावि°). — ^{d}) B (B5 om.) D transp. सह and पाण्डवैः.

2 B5 om. 2 (cf. v. l. 1); D6 (hapl.) om. 2–3.

C. 4. 2161 B. 4. 69. 2 K. 4. 69. 2 अशोभत महाराजः सह पार्थैः श्रिया वृतः ॥ २
तमासनगतं वीरं सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ।
उपतस्थुः प्रकृतयः समस्ता ब्राह्मणैः सह ॥ ३
सभाजितः ससैन्यस्तु प्रतिनन्द्याथ मत्स्यराट् ।
विसर्जयामास तदा द्विजांश्च प्रकृतीस्तथा ॥ ४
ततः स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।
उत्तरं परिपप्रच्छ क्व यात इति चाब्रवीत् ॥ ५
आचख्युस्तस्य संहृष्टाः स्त्रियः कन्याश्च वेश्मनि ।
अन्तःपुरचराश्चैव कुरुभिर्गोधनं हृतम् ॥ ६
विजेतुमभिसंरब्ध एक एवातिसाहसात् ।
बृहन्नडासहायश्च निर्यातः पृथिवींजयः ॥ ७
उपयातानतिरथान्द्रोणं शांतनवं कृपम् ।
कर्णं दुर्योधनं चैव द्रोणपुत्रं च षड्रथान् ॥ ८
राजा विराटोऽथ भृशं प्रतप्तः
श्रुत्वा सुतं ह्येकरथेन यातम् ।
बृहन्नडासारथिमाजिवर्धनं
प्रोवाच सर्वानथ मन्त्रिमुख्यान् ॥ ९
सर्वथा कुरवस्ते हि ये चान्ये वसुधाधिपाः ।
त्रिगर्तान्निर्जिताञ्श्रुत्वा न स्थास्यन्ति कदाचन ॥ १०
तस्माद्गच्छन्तु मे योधा बलेन महता वृताः ।
उत्तरस्य परीप्सार्थं ये त्रिगर्तैरविक्षताः ॥ ११
हयांश्च नागांश्च रथांश्च शीघ्रं

— b) D1.2.7–9 समादाय; D10 चादायैव; S चैवानाय्य (G1 °नीय). Dn D11.12 सर्वशः; Cr केवलाः (as in text). — c) Ś1 K2 B1–3 Dn D1–5.8.10–12 T2 M3.5 महाराज; D7.9 महाबाहुः. — d) Dn D11.12 सहपार्थैः. B4 समावृतः; D5 श्रिया युतः.

3 B5 D6 om. 3 (cf. v. l. 1, 2). — a) D1.2 प्राविशन्नगरं (D2 °रीं) वीरः. — b) Dn D11.12 °दां हर्ष°; D7.9 °दां प्रिय°; G1 °दानंद°; G3 M °दां नंदि°. — After 3^{ab}, Ś1 K Dn D4.5.7.11.12 ins.:

1060* उपासांचक्रिरे सर्वे पाण्डवाः सह सैनिकैः ।

[D4.5.7 सहसैनिकाः. Dn D11.12 सह पार्थैः परंतपाः (for the posterior half).]

— c) B (B5 om.) D1–5.7–10 समाजग्मुः (for उपतस्थुः). — d) B4 D3.7.9 T1 G2 M (except M3) समंताद् (for समस्ता).

4 B5 om. 4 (cf. v. l. 1). — a) T G2 समासीनः; Ca.r सभाजितः (as in text). Ś1 तु सैन्यांश्च; D5 M स तामिश्च; D6 ससैन्योथ; T G सभासद्भिः. — b) K2 D6 G1.3 M स; D2 च (for अथ). — d) D3 M1–3 तदा.

5 a) Ś1 Dn D11.12 तथा (for ततः). T2 मात्स्यानां. — After 5^{ab}, T G2 ins.:

1061* प्रविश्यान्तःपुरं रम्यं स्त्रीशतैरुपशोभितम् ।

— c) T G2 उत्तरं तत्र नापश्यत्.

6 D3 om. 6^{ab}. — a) K D4 T2 G2 M4 तत्र (for तस्य). Dn D10–12 तत्सर्वं (Dn1 °र्वाः; Dn2 °र्वे) (for संहृष्टाः).

7 a) S तान्जेतुम् (for विजेतुम्). K B3 M1.3.5 अति-; T G2 इह; G1 इव (for अभि-). — c) Many MSS. °न्नला°. — d) Dn2 D11.12 निर्गतः (for निर्यातः).

8 a) D3.7.9 उपयातो; D4 उपायतश्च; Ca व्युपायातान्; Cr उपायातं; Crp व्युपायातं. D3 ह्यतिरथान्; D4 चातिर°; D7.9 नरव्याघ्रान्; D8 अतिरथः. — b) Dn D10–12 भीष्मं (for द्रोणं). M3 भीष्मद्रोणमुखान्कुरून्. — c) Dn D10–12 द्रोणं (for चैव). — d) Dn1 पुत्रं तस्य (for द्रोण°). D1.2 संगतान्; Ca षड्रथान् (as in text).

9 D3 om. 9^{a}–12^{d}. — Before 9, N M3.5 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — a) B Dn2 D1.2.4–12 भृशाभि- (D4 °ति)तप्तः. Dn1 राजा विराटो भृशमाभितप्तः; S ततो विराटः परमाभितप्तः. — b) K सुतं श्रुतं (for श्रुत्वा सुतं). Ś1 B1.2.5 Dn D10–12 तु (for हि). S पुत्रं निशम्यैकरथेन यातं (T G2 °रथं प्रयातं; M2 °रथोपयातं). — c) K °वर्धनः; G1.3 M °मर्दनं. D1.2.8 °सारथिनाजिमध्ये (D8 °जिवर्धनं). — T G2 (which also transp. 10 and 11) ins. after 9: G1.3 M, after 10:

1062* राजा ।
गवां शतसहस्राणि अभिभूय ममात्मजम् ।
कुरवः कालयन्ति स्म सर्वे युद्धविशारदाः ।

10 T G2 transp. 10 and 11. D3 om. 10 (cf. v. l. 9). Before 10, K2 D5.7–9 ins. विराट उ°; S (except G1 M5) कंकः. — a) G1.3 M1–3 च (for ते). S (except M4.5) अपि (for हि). — c) Ś1 K त्रैगर्तान्. K D1.2 विजितान्; Dn D11.12 G3 निःसृतान् (for निर्जि°). — d) Ś1 T G M2 कथंचन; M3–5 इति मे मतिः.

12 D3 om. 12 (cf. v. l. 9). Before 12, T2 G2 ins. वैशं°. — a) K तूर्णं; B3.4 D5(m as in text) सर्वान् (for शीघ्रं). — bc) T G2 transp. पदातिसंघांश्च

पदातिसंघांश्च ततः प्रवीरान् ।
प्रस्थापयामास सुतस्य हेतो-
र्विचित्रशस्त्राभरणोपपन्नान् ॥ १२
एवं स राजा मत्स्यानां विराटोऽक्षौहिणीपतिः ।
व्यादिदेशाथ तां क्षिप्रं वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥ १३
कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा न वा ।
यस्य यन्ता गतः षण्ढो मन्येऽहं न स जीवति ॥ १४
तमब्रवीद्धर्मराजः प्रहस्य
विराटमार्तं कुरुभिः प्रतप्तम् ।
बृहन्नडा सारथिश्चेन्नरेन्द्र
परे न नेष्यन्ति तवाद्य गास्ताः ॥ १५
सर्वान्महीपान्सहितान्कुरूंश्च
तथैव देवासुरयक्षनागान् ।
अलं विजेतुं समरे सुतस्ते
स्वनुष्ठितः सारथिना हि तेन ॥ १६
अथोत्तरेण प्रहिता दूतास्ते शीघ्रगामिनः ।
विराटनगरं प्राप्य जयमावेदयंस्तदा ॥ १७
राज्ञस्ततः समाचख्यौ मन्त्री विजयमुत्तमम् ।
पराजयं कुरूणां चाप्युपायान्तं तथोत्तरम् ॥ १८
सर्वा विनिर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।
उत्तरः सह सूतेन कुशली च परंतप ॥ १९
कङ्क उवाच ।
दिष्ट्या ते निर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।
दिष्ट्या ते जीवितः पुत्रः श्रूयते पार्थिवर्षभ ॥ २० K. 4. 63. 21

and प्रस्थापयामास. G1 M वादित्र° (for पदाति°). Ś1 च ततः प्रवीरः; B1. 3 पुरुषप्रवीरान्; B4. 5 D1. 2. 6 च युधि प्रवी°; D4 च भटप्रवी°; D8 च रणप्रवी°; S च ततः प्रभूतान्. Ś1 प्रास्थाप°. — d) D2. 4. 10 T G2 °वस्त्रा°; D8 °सर्वा°; G1 M °चित्रा°; G3 °नाना° (for °शस्त्रा°).

13 D1 om. 13–16. — Before 13, K2 B (except B3) D2. 4–8 G3 M3–5 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — a) S (except M1. 2. 4. 5) मात्स्यानां. — b) Ś1 B Dn D3. 5. 6. 9–12 विराटो वाहिनीपतिः; D2 S महानक्षौ°; D4 °टो ध्वजिनी°. — c) K1 D4. 6 आदिदेश. K च (for अथ). S स (for तां).

14 D1 om. 14 (cf. v. l. 13). — d) Ś1 वै न; K1 नैवं; K2 नैव (for ऽहं न). B5 Dn D3. 9. 11. 12 transp. न and स. — After 14, D3 ins.:

1063* मत्सैन्यं त्वरितं गत्वा कुरून्प्राप्य च चोत्तरम् ।
दृष्ट्वा यदि जिता गावो विजयेनाभ्यनन्दत ।

15 D1 om. 15 (cf. v. l. 13). Before 15, B3 Dn D10–12 T G ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — a) T2 G2 ततोऽब्र°. B4. 5 S धर्मसुतः. Dn D10–12 विहस्य; S विराटं (for प्रहस्य). — b) Dn D10. 11 (m as in text). 12 विराटराजं तु भृशाभितप्तं; S आर्तं विदित्वा कुरुभिः प्र°. — Before 15cd, T1 G2 ins. कंकः. — d) Ś1 K तथा; D10 तदा (for तव). K transp. गाः and ताः. D7 (m as in text). 9 गावः; S गाश्च.

16 D1. 2 om. 16 (cf. v. l. 13). — a) D7. 9 सर्वान्समीप्मांश्च समाहितान्कुरून्. — b) Dn D11. 12 °सुरसिद्धयक्षान्; D3. 4 °सुरयक्षपन्नगान्; S °सुरनागयक्षान्. — d) B4 युधि स्थितः; D2. 4. 5. 10 स्वधिष्ठितः; G3 सुनिष्ठितः.

17 Before 17, K B D (except D2. 5) S (except T1) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — b) Ś1 शीघ्रकारिणः. — d) D6 (m as in text) आघोषयन्; S प्रावेदयन्. Ś1 B D1–10 तयोः; T1 G3 तथा. Dn D11. 12 विजयं समवेदयन्.

18 K1 om. 18a–19b. — a) Ś1 तत्र (for ततः). K2 समाचख्युः. B Dn D1. 2. 5. 6. 10–12 राज्ञस्ततस्सर्वमाचख्यौ (D6 °ख्यौ); T G2 राजानं (T2 राज्ञे तद्) वृत्तमाचख्युः; G1 आ राजानं तथा चख्युः; G3 राज्ञे ततः समाचख्युः; M राजानं तत्र (M1. 2 तत) आचख्युः (M4 चाचख्युः). — b) M1. 2 मंत्रीन्. K2 मंत्रिणां जय°; T G मंत्रिभिर्जय°; M3. 4 मंत्रिणो जय°; M5 सुतस्य जय°. — d) Ś1 ह्युपयातं; K2 ह्युपायातं; B3 D3 G3 M1. 3. 4 अप्युपायातं; D3 ह्यपयातं; T1 उपायातं; T2 G2 उपयातं; G1 M2 ह्यपायातं (for अप्युपायान्तं). D1. 6 G3 M5 अथो°; G1 ततो° (for तथो°).

19 K1 om. 19ab (cf. v. l. 18). — a) D4 सर्वाभिर्निर्जिताः; D7 सर्वास्ता विजिताः; D9 सर्वाः समाहृताः; G1 सर्वा हि निर्जिताः. — b) Ś1 विनिर्जिताः (for पराजिताः). — D3 M2 om. (hapl.) 19c–20b. — d) B3. 4 D2. 4–6 ते; B5 D1. 10 इति; M1 स (for च). K2 B2. 5 D (except D2. 4. 5. 7; D3 om.) G3 M1. 3. 5 परंतपः.

20 D3 M2 om. 20ab (cf. v. l. 19). B D (except D4; D3 om.) युधिष्ठिर (for कङ्क). — a) Dn D9. 11. 12 विनिर्जिता; D1. 2 ते विजिता; D6 वो निर्जिता. — b) B3 Dn D11. 12 पलायिताः; D10 त्वया जिताः. — B1. 2 Dn

C. 4. 2150
B. 4. 63. 20
K. 4. 69. 22

नाद्भुतं त्वेव मन्येऽहं यत्ते पुत्रोऽजयत्कुरून् ।
ध्रुव एव जयस्तस्य यस्य यन्ता बृहन्नडा ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

ततो विराटो नृपतिः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
श्रुत्वा तु विजयं तस्य कुमारस्यामितौजसः ।
आच्छादयित्वा दूतांस्तान्मन्त्रिणः सोऽभ्यचोदयत् ॥
राजमार्गाः क्रियन्तां मे पताकाभिरलंकृताः ।
पुष्पोपहारैरर्च्यन्तां देवताश्चापि सर्वशः ॥ २३
कुमारा योधमुख्याश्च गणिकाश्च स्वलंकृताः ।
वादित्राणि च सर्वाणि प्रत्युद्यान्तु सुतं मम ॥ २४
घण्टापणवकः शीघ्रं मत्तमारुह्य वारणम् ।
शृङ्गाटकेषु सर्वेषु आख्यातु विजयं मम ॥ २५
उत्तरा च कुमारीभिर्बह्वीभिरभिसंवृता ।
शृङ्गारवेषाभरणा प्रत्युद्यातु बृहन्नडाम् ॥ २६

श्रुत्वा तु तद्वचनं पार्थिवस्य
सर्वे पुनः स्वस्तिकपाणयश्च ।
भेर्यश्च तूर्याणि च वारिजाश्च
वेषैः परार्ध्यैः प्रमदाः शुभाश्च ॥ २७

D11.12 om. 20^cd. — ^c) D1.2 दिष्ट्या ते जीवति सुतः; D8 T G2 °ष्ट्या ते विजयी (D8 °यः) पुत्रः; G1.3 M °ष्ट्या जीवति पुत्रस्ते. — ^d) D3 श्रूयतां. D1.2 °र्षभः; D8 नरपुंगवः; D8 च नराधिप; D10 पुरुषर्षभ.

21 ^a) D4.5.8 च (for तु). T G1.2 M इह (for एव). G3 नाद्भुतं तदहं मन्ये. — ^b) T G2 transp. यत्ते and पुत्रो. — ^c) Ś1 K1 D7–9 ध्रुवम्. D8 तत्र (for तस्य). D8 ध्रुवं जयस्तु तस्य स्याद्. — ^d) D8 यत्र (for यस्य). Ś1 सूतः (for यन्ता). — After 21, T G2 ins.:

1064* देवेन्द्रसारथिश्चैव मातलिः ख्यातविक्रमः ।
कृष्णस्य सारथिश्चैव न बृहन्नलया समौ ।

22 K1 om. वैशं° उ°. — D1 om. 22^cd. — ^a) Ś1 K वै; B5 D (except D5.6.10; D1 om.) स (for तु). — ^e) B4 प्रच्छाद°; D1 पूजयामास; D6 आश्वास°; T1 G2 संतोष°; Ca.s आच्छाद° (as in text). B4 तान्सर्वान्; T2 G2 दूतांश्च. — ^f) B (except B4) D11.12 मंत्रिणं. D3.4.8 चाभ्यनोदयत्; D7.9 सोभ्यभाषत. T G2.3 M धन(T हेम°; G2.3 धनै)रत्नैश्च सर्वशः; G1 वासोरत्नाकरैर्धनैः. — After 22, S ins.:

1065* गते त्वनुबले तस्मिन्दूतवाक्यं निशम्य तु ।
उत्तरस्य जयात्प्रीतो विराटः प्रत्यभाषत ।

[(L. 1) T1 G2.3 त्वनुजने. G3 हर्षेण महताविष्टो (for the prior half). M च (for तु). — (L. 2) G1 M1–3 जयप्रीतो; M5 (*sup. lin.* as in text) जयं वीरो.]

23 Before 23, S (except G1 M3) ins. विराटः. — ^a) M वै (for मे). — ^b) K2 स्वलंकृताः. — D9 (hapl.) om. 23^c–24^b. — ^c) K2 D3.4.7.8 पूज्यंतां (for अर्च्यन्तां). — ^d) Ś1 सर्वतः.

24 D9 om. 24^ab (cf. v. l. 23). — ^c) D7 (marg. *sec. m.* as in text).9 वाद्यंतां (for सर्वाणि). — ^d) D4 प्रवाद्यंतां च मे सुतं; D7 (marg. *sec. m.* as in text).9 सर्वाणि च सुतं मम; M3–5 प्रत्युद्गच्छंतु मे सुतं. — After 24, S ins.:

1066* भवन्तु ते लब्धजये सुते मे
पौराश्च नार्यश्च पुरे च मर्त्याः ।
ते शुक्लवस्त्राः प्रभवन्तु मार्गे
सुगन्धमाल्याभरणाश्च नार्यः ।
भजन्तु सर्वा गणिकाः सुतं मे
नार्यश्च सर्वाः सहसैनिकाश्च ।
स्वलंकृतास्ताः सुभगाश्च वेश्याः
पुत्रस्य पन्थानमनुव्रजन्तु ।

[M3 om. from नार्यश्च (in line 2) up to सुतं मे (in line 5). — (L. 3) G1 शुक्लांबराढ्याः (for ते शुक्ल°). — (L. 5) T G1.2 प्रयांतु (for भजन्तु). — (L. 6) M कन्याः (for सर्वाः).]

25 ^a) K1 घंवामानस्य च कः (sic); K2 घंटामानवका; B1–3 घंटायां मानवः; B3 m.4.5 Dn D1.2.5.7 (marg. *sec. m.*).10–12 Ca घंटावान्मानवः; D3 घंटावाक्षवका; D4.8.9 घंटामाणवकाः (D9 °कं); T G3 M4.5 °पणवकाः; G2 सघंटापणवः; M3 °पणवकं. — ^b) Ś1 वै गजं; K1 मार्गणं (sic) (for वारणम्). D3.4.8 मत्तानारुह्य वारणान्. — ^c) D10 चतुष्पथेषु; Ca.r.s.v शृंगाटकेषु (as in text). — ^d) Ś1 Dn1 आख्यातुं; K व्याख्यातु; D4 व्याख्यातुं; D8.9 आख्यात. D6 S समाख्यातु (G2.3 °ख्यांतु) जयं मम; D7 m घोषयंतु जयं मम.

26 ^b) B4 सर्वाभिर् (for बह्वीभिर्). Dn D7–9.11.12 परिवारिता; D1 अभिमंत्रिता. S बह्वा(T G2.3 सर्वा)भरणभूषिता. — ^c) S सखीं वि(T G2 सखीभिर्)जितसंग्रामां. — ^d) D4 प्रतियांतु; G1 प्रत्यायातु. Ś1 K D (except D1.2.5.6.10) सुतं मम (for बृहन्नडाम्).

27 Before 27, Dn D2.11.12 ins. वैशं° उ°. For S, cf. v. l. 28. — ^a) B1 तदेतद्; B3 एतद्वै; Dn D11.12

तथैव सूताः सह मागधैश्च
नन्दीवाद्याः पणवास्तूर्यवाद्याः ।
पुराद्विराटस्य महाबलस्य
प्रत्युद्ययुः पुत्रमनन्तवीर्यम् ॥ २८
प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च स्वलंकृताः ।
मत्स्यराजो महाप्राज्ञः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ।
अक्षानाहर सैरन्ध्रि कङ्क द्यूतं प्रवर्तताम् ॥ २९
तं तथा वादिनं दृष्ट्वा पाण्डवः प्रत्यभाषत ।
न देवितव्यं हृष्टेन कितवेनेति नः श्रुतम् ॥ ३०
न त्वामद्य मुदा युक्तमहं देवितुमुत्सहे ।
प्रियं तु ते चिकीर्षामि वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ३१
विराट उवाच ।
स्त्रियो गावो हिरण्यं च यच्चान्यद्वसु किंचन ।
न मे किंचित्त्वया रक्ष्यमन्तरेणापि देवितुम् ॥ ३२ C. 4. 2194 B. 4. 68. 32 K. 4. 70. 6

चेदं; $D_{1.3}$ वै तद्; $D_{2.4}$ चैतद्; $D_{6.10}$ एतद्; D_{8} एतत्ते; D_{9} एव तद् (for तु तद्). B_{2-4} D_{5} श्रुत्वा तदेतद्वचनं नृपस्य. — ^{b}) B_{1-3} Dn $D_{1.2.5-7.9.11.12}$ सर्वं पुरं; $B_{4.5}$ $D_{3.8}$ Ca सर्वे पुरः; D_{10} पुरःसराः. $B_{1.2}$ Dn $D_{11.12}$ °पाणिभूतं; Ca °पाणयश्च (as in text). — ^{d}) Ś1 °दाश्च ताश्च; D_{4} °दागणाश्च; D_{9} °दाजनाश्च (for °दाः शुभाश्च).

28 For S see below. — ^{a}) N (except K) सूतैः. — ^{b}) K B Dn $D_{3.5.7.9.11.12}$ $Cr_{.3}$ नांदीवाद्याः (B_{3}m नांदीप्रवाद्याः; B_{4} नांदीप्रधानैः); D_{2} सनंदीवाद्यैः; D_{4} नांदीव वाद्याः; D_{8} वीणावाद्याः. B_{3} $D_{2.5-7}$ तूर्यवाद्यं; B_{4} च वाद्याः; C_{3} तूर्यवाद्याः (as in text). D_{1} वीणाश्च वाद्याः पाणवतूर्यतांडवं. — ^{c}) B_{4} D_{8} पुरो (for पुराद्). — ^{d}) $D_{7.9}$ °ययुस्ते नृपशासनेन. — For 27–28, S subst.:

1067* श्रुत्वा तु वचनं राज्ञः पौराः स्वस्तिकपाणयः ।
सूताश्च सर्वे सह मागधाश्च
हृष्टा विराटस्य पुरे जनौघाः ।
भेर्यश्च तूर्याणि च वारिजाश्च
वेषैः परार्ध्यैः प्रमदाजनाश्च ।
वन्दिप्रवादैः पणवानकैश्च
तथैव वाद्यानि च शङ्खशब्दाः ।
सकांस्यतालं मधुरं च गीतं
आदाय नार्यो नगरात्तदीयात् ।
प्रत्युद्ययुः पुत्रमनन्तवीर्यं
ते ब्राह्मणाः शान्तिपराः प्रधानाः ।
स्वाध्यायवेदाध्ययनक्रमज्ञाः
स्वस्तिक्रियागीतजयप्रधानाः ।

[(L. 1) T $G_{2.3}$ तस्य (for राज्ञः). T G_{3} पार्थिवस्य महात्मनः (for the posterior half). — After line 1, $M_{1.2}$ ins.:

1068* सर्वे सुप्रीतमनसः प्रतिजग्मुर्यथोचितम् ।

— (L. 4) $G_{1.3}$ वारिजांश्च; M_{1} वैणवाश्च. — (L. 6) T_{1} G_{3} °प्रवाद्याः; G_{1} °प्रणादैः. M °वानकाश्च. — Lines 9–13 are lost in M_{3} on a missing fol.]

Thereafter S ins. a colophon (*adhy. no.*: T G $M_{1.5}$ 68; $M_{2.4}$ 67; M_{3} missing).

☞ In M_{3}, the portion from 29 to the end of this parvan is lost on missing fol.; the MS. is mostly ignored in the sequel.

29 Before 29, $B_{1.3.4}$ D (except $D_{1.2.5.10}$) S (M_{3} missing) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). M_{2} om. 29^{a}–40^{b}. — ^{b}) T_{2} °काः समलंकृताः. — After 29^{ab}, T_{1} G_{3} ins.:

1069* अभ्यभाषत मत्स्यानां राजा कङ्कमरिंदमम् ।
त्रिगर्ताः कुरवः सर्वे संग्रामे निर्जिता मया ।
प्रविश्यान्तःपुरं हृष्टौ द्यूतं देव्यामहे वयम् ।
[(L. 3) T_{1} द्यूतं देव्याम ब्राह्मण.]

— ^{c}) $D_{1.2}$ °तेजाः (for °प्राज्ञः). — ^{d}) Ś1 K T_{2} G_{2} इदं वचनमब्र°. — Before 29^{ef}, M_{4} ins. विराटः. — ^{e}) B_{4} सैरिंध्री. — After 29^{e}, T_{1} G_{3} (both of which om. 29^{f}) ins.:

1070* आसनं चोपकल्पय ।
आदाय व्यजनं त्वं च पार्श्वतोऽनन्तरा भव ।

30 M_{2} om. 30 (cf. v. l. 29). — ^{a}) $D_{3.4.7.8.10}$ तथा मुदितं.

31 M_{2} om. 31 (cf. v. l. 29). — ^{a}) B_{4} $D_{5.10}$ स; B_{5} Dn $D_{11.12}$ तं (for न). Ś1 K इदम्; B_{4} $D_{5.10}$ त्वम्; $D_{3.4.7.8}$ एवम्; D_{9} त्वया (for त्वाम्). B_{4} उक्तो; D_{4} उक्ते (for अद्य). Ś1 K शक्यं; $B_{4.5}$ $D_{5.10}$ युक्तो; $D_{4.7}$ युक्ते. D_{7} (before corr.) नेह मेद्य मुदा शक्यं. — ^{b}) Ś1 K $B_{4.5}$ D (except $D_{2-4.8}$) नाहं (for अहं). — ^{d}) D_{4} S (M_{2} om.) रोचते (for मन्यसे). — After 31, T G ins.:

1071* द्यूतं कर्तुं न वाञ्छामि नरेन्द्र तव संसदि ।

32 M_{2} om. 32 (cf. v. l. 29). — D_{3} transp. 32 and 33. — After 32^{a}, T_{2} ins.:

1072* धान्यं युग्यमजाविकम् ।
विविधानि च रत्नानि.

C. 4. 2195
B. 4. 68. 33
K. 4. 70. 7

कङ्क उवाच ।

किं ते द्यूतेन राजेन्द्र बहुदोषेण मानद ।
देवने बहवो दोषास्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ३३
श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवो वै युधिष्ठिरः ।
स राज्यं सुमहत्स्फीतं भ्रातॄंश्च त्रिदशोपमान् ॥ ३४
द्यूते हारितवान्सर्वं तस्माद्द्यूतं न रोचये ।
अथ वा मन्यसे राजन्दीव्याव यदि रोचते ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

प्रवर्तमाने द्यूते तु मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत् ।
पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुरवो जिताः ॥ ३६
ततोऽब्रवीन्मत्स्यराजं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
बृहन्नडा यस्य यन्ता कथं स न विजेष्यति ॥ ३७
इत्युक्तः कुपितो राजा मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत् ।
समं पुत्रेण मे षण्ढं ब्रह्मबन्धो प्रशंससि ॥ ३८

— ^{b}) $D_{1.7-10}$ वस्तु (for वसु). D_{8} विद्यते (for किंचन). — ^{c}) T_{2} G_{2} कार्यं (for रक्ष्यं). K_{1} न च मे किंचित्त्वारक्ष्यं; $B_{1.2.5}$ Dn $D_{11.12}$ न मे किंचित्तु रक्ष्यं ते. — ^{d}) G_{1} दैवतं; G_{2} M_{4} (*sup. lin.*) देवितं; G_{3} M_{4} जीवितं.

34 M_{2} om. 34 (cf. v. l. 29). — ^{b}) B_{5} Dn D_{10-12} $M_{1.4.5}$ पांडवेयो; D_{8} पांडवो यो; D_{4} °वो वा; D_{6} °वो हि. — ^{c}) B (except B_{4}) Dn $D_{7.8.11.12}$ स राष्ट्रं; D_{6} राज्यं च. S (M_{2} om.) धनमक्षय्यं (for सुमहत्स्फीतं). — After 34^{c}, S (M_{2} om.) ins.:

1073* पणमेकममन्यत ।
कृष्णां च भार्यां दयितां.

— After 34, S ins.:

1074* निःसंशयं च कितवः पश्चात्तप्स्यति पाण्डवः ।
विविधानां च रत्नानां धनानां च पराजये ।
अभक्षितविनाशश्च वाक्पारुष्यमनन्तरम् ।
अविश्वास्यं बुधैर्नित्यमेकाह्ना द्रव्यनाशनम् ।

[(L. 1) $M_{1.4.5}$ स (for च). G_{3} $M_{1.4.5}$ तपति. — (L. 3) T_{2} G_{3} अभीप्सित°; G_{3} अस्मिन्क्षिति° (for अभक्षित°).]

35 B_{5} M_{2} om. 35 (cf. v. l. 29). — ^{a}) Dn $D_{11.12}$ राज्यं (for द्यूते). — ^{b}) B_{4} कारयेः; D_{1} देवयेत्; $D_{2.3.10}$ रोचयेत्. — ^{c}) $Ś_{1}$ K रोचते (for मन्यसे). — ^{d}) B_{1-3} Dn $D_{1.3.11.12}$ दीव्याम; $D_{5.6.10}$ दीव्यावो; T $G_{2.3}$ M_{5} दीव्यतां. $Ś_{1}$ K Dn_{3} मन्यसे (for रोचते). — T_{1} G_{1} $M_{1.4}$ ins. after 35: T_{2} $G_{2.3}$ M_{5} ins. after वैशं° (of 36, om. उवाच):

1075* एवमाभाष्य वाक्यैस्तु क्रीडतुस्तौ नरोत्तमौ ।

[T क्रीडमानौ; G_{2} क्रीडितास्तौ; G_{3} क्रीडंतौ तौ.]

36 M_{2} om. 36 (cf. v. l. 29). T_{1} G_{1} $M_{1.4}$ om. वैशं° उ°. — After वैशं°, T_{2} $G_{2.3}$ M_{5} (which all om. उवाच) ins. 1075* (cf. v. l. 35). — ^{b}) S (except G_{1}; M_{2} om.) मात्स्यः. D_{4} मत्स्यराट् कंकमब्रवीत्. — ^{d}) $D_{1.2}$ M_{5} हताः (for जिताः). — After 36, S (M_{2} om.) ins.:

1076* कुरवोऽतिरथाः सर्वे देवैरपि सुदुर्जयाः ।

37 M_{2} om. 37 (cf. v. l. 29). — ^{a}) $Ś_{1}$ Dn $D_{11.12}$ महात्मा स; S (M_{2} om.) धर्मराजो (for मत्स्य°). — ^{b}) Dn $D_{11.12}$ एनं राजा; S (M_{2} om.) द्यूते मात्स्यं (for धर्म°). — After 37^{ab}, S (M_{2} om.; M_{3} missing) ins.:

1077* कङ्कः ।
दिष्ट्या ते विजिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।
अत्यद्भुतमहं मन्ये उत्तरश्चेत्कुरूञ्जयेत् ।

$G_{1.3}$ $M_{1.4.5}$ cont.: T G_{2} ins. after 37:

1078* ततो विराटः क्षुभितो मन्युनाभिपरिप्लुतः ।
उवाच वचनं क्रुद्धः परिव्राजमनन्तरम् ।
तादृशेन तु योधेन महेष्वासेन धीमता ।
कुरवो निर्जिता युद्धे तत्र किं ब्राह्मणाद्भुतम् ।
कङ्कः ।
यन्ता तथाविधो यस्य रथे तिष्ठति वीर्यवान् ।
यदेतद्दुष्करं कुर्यात्तत्र किं नाद्भुतं भवेत् ।
विराटः ।
पुमांसो बहवो दृष्टाः सूताश्च बलिनो मया ।
विक्रम्य यन्ता योद्धा च न मे दृष्टः कदाचन ।
विप्रियं नाचरेद्राज्ञामानुकूल्यं प्रियं वदेत् ।
आचरन्विप्रियं राज्ञां न जातु सुखमेधते ।

[(L. 1) $M_{1.4}$ कुपितो (for क्षुभितो). T_{2} मन्युनांतः परि°. — $M_{1.4.5}$ युधिष्ठिरः (for कङ्कः). — (L. 6) T_{2} $M_{1.4.5}$ यदि तद्दु°. — T_{1} ins. lines 7–10 after 39^{ab}. — (L. 7) $M_{1.4}$ बहवो (for बलिनो). — (L. 9) $M_{1.4.5}$ अनुकूलं.]

— $G_{1.3}$ M om. 37^{c}–39^{d}. — ^{c}) D_{1} transp. बृह° and यस्य. T G_{2} transp. बृहन्नडा यस्य and यन्ता. — ^{d}) Cf. 39^{d}. Dn_{1} $D_{4.6.7.10}$ transp. कथं and स. B_{1-3} $D_{5.8}$ transp. स and न. B (except B_{5}) $D_{5.6}$ विजेष्यते; Dn $D_{11.12}$ जयेद्युधि; D_{10} अजयद्युधि. T G_{2} स कथंचिद्विजेष्यते. — After 37, T G_{2} ins. 1078*.

38 $G_{1.3}$ M om. 38 (cf. v. l. 37); T_{2} G_{2} om. 38–

वाच्यावाच्यं न जानीषे नूनं मामवमन्यसे ।
भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्कस्मान्न स विजेष्यति ॥ ३९
वयस्यत्वात्तु ते ब्रह्मन्नपराधमिमं क्षमे ।
नेदृशं ते पुनर्वाच्यं यदि जीवितुमिच्छसि ॥ ४०

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्र द्रोणस्तथा भीष्मो द्रौणिर्वैकर्तनः कृपः ।
दुर्योधनश्च राजेन्द्र तथान्ये च महारथाः ॥ ४१
मरुद्गणैः परिवृतः साक्षादपि शतक्रतुः ।
कोऽन्यो बृहन्नडायास्तान्प्रतियुध्येत संगतान् ॥ ४२

विराट उवाच ।

बहुशः प्रतिषिद्धोऽसि न च वाचं नियच्छसि ।
नियन्ता चेन्न विद्येत न कश्चिद्धर्ममाचरेत् ॥ ४३ C. 4. 2207 B. 4. 68. 45 K. 4. 70. 37

39; T_1 om. 38^{ab}. — ^{c}) $Ś_1$ स मे (for समं). T_1 समं षंढेन मे पुत्रं.

39 T_2 G M om. 39 (cf. v. l. 37, 38). — After 39^{ab}, T_1 (which om. 39^{cd}) ins. lines 7–10 of 1078* (cf. v. l. 37). — ^{c}) Dn_1 शूरान् (for सर्वान्). — ^{d}) Cf. 37^{d}. $Ś_1$ K B_3m D_5 कथं (for कस्मान्). $Ś_1$ K D_8 transp. न and स. B_3m D_5 षंढो (for न स). $B_{1.4}$ $D_{5.6.10}$ विजेष्यते.

40 M_2 om. 40^{ab} (cf. v. l. 29). — ^{a}) K D_8 वा(K_2 व)यस्यकात्तु; $D_{7.9}$ व(D_7 वा)यस्यकत्वात्; $C_{s.v}$ as in text. S (M_2 om.) सर्वम् (for ब्रह्मन्). — ^{c}) K_2 Dn $D_{3.4.8–12}$ तु (for ते). S नेदृशीं प्रवदेर्वाचं (G_1 M_1 °देद्वाचं). — ^{d}) K_1 अर्हसि (for इच्छसि). — After 40, S ins.:

1079* ततोऽब्रवीत्पुनः कङ्कः प्रहस्य कुरुवर्धन ।
बृहन्नलाया राजेन्द्र घुष्यतां नगरे जयः ।
उत्तरेण तु सारथ्यं कृतं नूनं भविष्यति ।
निमित्तं किंचिदुत्पन्नं तर्कश्चापि दृढो मम ।
यतो जानामि राजेन्द्र नान्यथा तद्भविष्यति । [5]
कुरवोऽपि महावीर्या देवैरपि सुदुर्जयाः ।
ससोमवरुणादित्यैः सकुबेरहुताशनैः ।

[M_2 om. lines 1–2. — (L. 1) T_2 G_2 M_4 °वर्धनः.]

41 S om. युधि° उ°. — ^{ab}) S यत्र शांतनवो भीष्मो द्रोणकर्णौ च (T_1 $G_{1.2}$ M_1 सु-) दुर्जयौ. — After 41^{ab}, S ins.:

1080* अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तो जयद्रथः ।
भूरिश्रवाः शलो भूरिर्जलसंधिश्च वीर्यवान् ।
दुर्योधनो दुष्प्रसहो दुःशासनविविंशती ।
वृषसेनोऽश्वसेनश्च वातवेगसुवर्चसौ ।
बाह्लीको भूरिसेनश्च युयुत्सुश्च परंतपः । [5]
सौबलः शकुनिश्चैव द्युमत्सेनश्च साल्वराट् ।
अन्ये च बहवः शूरा नानाजनपदेश्वराः ।
कृपेणाचार्यमुख्येन सहिताः कुरवो नृप ।
सज्जकार्मुकनिस्त्रिंशा रथिनो रथयूथपाः ।

[(L. 5) M शूरसेनः (for भूरि°). — (L. 6) $M_{1.5}$ (*sup. lin.* as in text) वीर्यवान् (for साल्व°).]

— ^{c}) $Ś_1$ B D (except $D_{1.9.10}$) राजेंद्रः. S अन्ये चैव महावीर्याः. — ^{d}) $B_{3.4}$ $D_{2.5–7.9}$ एवान्ये; D_1 एव च (for अन्ये च). $Ś_1$ K $D_{4.8}$ सु- (for च). T_2 G_2 °बलाः (for °रथाः).

42 ^{b}) Dn $D_{11.12}$ मरुत्पतिः; D_{10} S पुरंदरः (for शतक्रतुः). — After 42^{ab}, S ins.:

1081* तद्बलं न जयेत्क्रुद्धो भीष्मद्रोणादिभिर्वृतम् ।

— ^{cd}) $Ś_1$ संगरे; D_8 संयुगे (for संगतान्). S कस्तद् (T_1 कश्चिद्; G_1 न तद्; G_3 $M_{1.2}$ कस्तान्) बृहन्नळादन्यो मनुष्यः प्रतियोत्स्यति. — After 42, all MSS. except M ins.:

1082* यस्य बाहुबले तुल्यो न भूतो न भविष्यति ।
अतीव समरं दृष्ट्वा हर्षो यस्योपजायते ।

[(L. 1) T G_2 न भविष्यति कश्चन; G_3 न भूमौ विद्यते क्वचित् (for the posterior half). — (L. 2) Om. in G_1. K कृत्वा (for दृष्ट्वा). G_3 देवासुरे वा संग्रामे (for the prior half). T $G_{2.3}$ अभिवर्धते (for उपजा°).]

N cont.:

1083* योऽजयत्सहितान्सर्वान्सुरासुरमहोरगान् ।
तादृशेन सहायेन कस्मात्स न विजेष्यते ।

[(L. 1) K D_8 यो जयेत्; $D_{4.5}$ योधयत्. D (except $D_{1.2.5.6}$) संगतान् (for सहितान्). Dn $D_{11.12}$ ससुरासुरमानवान् (for the posterior half). — (L. 2) B (except B_1) D_5 कथं; D_{10} तस्मात् (for कस्मात्). D_6 transp. कस्मात् and स. $D_{1.2.4.5}$ transp. स and न. $Ś_1$ K_2 $B_{1.2.5}$ $D_{1.2.4.7–9}$ °ष्यति.]

On the other hand, T G_2 ins. after 1082*:

1084* किमेवं पुरुषो लोके दिवि वा भुवि विद्यते ।;

while $G_{1.3}$ ins.:

1085* किं पुनर्मानुषेणेह विजिता त्विह विद्यते ।

— T G_2 ins. after 1084*: $G_{1.3}$, after 1085*: M, after 42:

1086* वैशंपायनः ।
तेन संक्षुभितो राजा दीर्यमाणेन चेतसा ।
अब्रवीद्वचनं तात अजानन्वै युधिष्ठिरम् ।

C. 4. 2208
B. 4. 68. 46
K. 4. 70. 37

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रकुपितो राजा तमक्षेणाहनद्भृशम् ।
मुखे युधिष्ठिरं कोपान्नैवमित्येव भर्त्सयन् ॥ ४४
बलवत्प्रतिविद्धस्य नस्तः शोणितमागमत् ।
तदप्राप्तं महीं पार्थः पाणिभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ ४५
अवैक्षत च धर्मात्मा द्रौपदीं पार्श्वतः स्थिताम् ।
सा वेद तमभिप्रायं भर्तुश्चित्तवशानुगा ॥ ४६
पूरयित्वा च सौवर्णं पात्रं कांस्यमनिन्दिता ।
तच्छोणितं प्रत्यगृह्णाद्यत्प्रसुस्राव पाण्डवात् ॥ ४७
अथोत्तरः शुभैर्गन्धैर्माल्यैश्च विविधैस्तथा ।

कङ्क मा मा ब्रवीर्वाक्यं प्रतिकूलं द्विजोत्तम ।

[(L. 2) T_1 $G_{1.3}$ राजा (for तात). — (L. 3) T_2 G_2 द्विजाधम (for द्विजो°).]

43 S om. विराट उ°. — ^{a}) D_6 शतशः (for बहुशः). D_4 अपि; T G $M_{1.2}$ त्वं (for असि). — ^{b}) S चेद् (for च). $Ś_1$ K प्रयच्छसि.

44 S om. वैशं° उ°. — ^{a}) S प्रक्षुभितो. — ^{b}) D_2 S सः (for तम्), and अभ्यहनद् (for अहनद्). B D (except Dn D_{10-12}) दृढं (for भृशम्). K_3 तमक्षेणा(भ्य)हनद्भृशं. — After 44^{ab}, S ins.:

1087* तस्य तक्षकभोगाभं बाहुमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विराटः प्राहरत्क्रुद्धः कर्णमाश्रित्य दक्षिणम् ।

[(L. 1) $M_{1.4}$ (*sup. lin.* as in text) बाहुं (for तस्य). T_2 M_5 उत्क्षिप्य (for उद्यम्य). $M_{1.2.4}$ उत्क्षिप्य समलंकृतं (for the posterior half).]

— ^{c}) $D_{5.7.9}$ ललाटे पार्थिवं कोपात्. — ^{d}) $D_{1.2.5.6}$ S (except T_1) मा (for न). D_9 G_2 अभि-; T G_1 M अव- (for एव).

45 ^{a}) $Ś_1$ D_6 बलेन; D_2 बलात्सं-; Cv बलवत् (as in text). $D_{1.7}$m प्रतिरुद्धस्य; $D_{3.8}$ प्रहतस्यास्य; $D_{7.9}$ प्रतिरुद्धं च; $C_{a.v}$ प्रतिविद्धस्य (as in text). — ^{b}) K_3 B (except B_3) $D_{1.2.7}$ (m as in text) आगतं; Dn D_{10-12} आवहत्; T $M_{1.2}$ आपतत्; $G_{2.3}$ $M_{4.5}$ आस्रवत्. — After 45^{ab}, S ins.:

1088* अक्षेणाभिहतो राजा विराटेन महीपतिः ।
तूष्णीमासीन्महाबाहुः कृष्णां संप्रेक्ष्य दुःखितः ।
तस्य रक्तोत्पलनिभं शिरसः शोणितं तदा ।
प्रावर्तत महाबाहोरभिघातान्महात्मनः ।

[(L. 1) T_2 G_2 युधिष्ठिरः (for मही°). — (L. 2) $M_{4.5}$ दुःखितां.]

— ^{d}) $Ś_1$ प्रत्यगृह्णत; K_3 प्रतिगृह्य तं; B $D_{1.2.5.6}$ अग्रहीत्तदा; S समधारयत्.

46 ^{a}) K_3 B Dn $D_{1-6.7m.8.10-12}$ स (for च). $D_{7.9}$ अवैक्षीत्तत्र ध°. — ^{b}) D_8 द्रौपदीमात्मपार्श्वगाम्. — ^{c}) $B_{4.5}$ Dn D_{10-12} ज्ञात्वा; $D_{1.2}$ वेदं (for वेद). $Ś_1$ सा वेदिताभिप्राया च; S सा वेदनाभि(T_2 G_2 °नां तु)विज्ञाय.

— ^{d}) D_8 राज्ञस्तस्य महात्मनः. — After 46, S ins.:

1089* सा विषण्णा च भीता च क्रुद्धा च द्रुपदात्मजा ।
बाष्पं नियम्य दुःखं च भर्तुर्निःश्रेयकारिणी ।
उत्तरीयेण सूक्ष्मेण तूर्णं जग्राह शोणितम् ।
निगृह्य रक्तं वस्त्रेण सैरन्ध्री दुःखमोहिता ।

[(L. 2) T_2 G_2 कृच्छ्रेण (for दुःखं च). T G_2 °श्रेयसैषिणी; M_4 °श्रेयकांक्षिणी. — (L. 3) T G_2 तूष्णीं (for तूर्णं).]

47 ^{a}) $Ś_1$ अस्य; $D_{4.7.9.10}$ तु (for च). B Dn $D_{1.2.5.6.11.12}$ पात्रं गृहीत्वा (D_2 ins. here तु) सौ°; $D_{3.8}$ सा गृहीत्वा तु सौ°; S सौवर्णं गृह्य भृंगारं. — ^{b}) $Ś_1$ पार्थं कांस्यम्; B Dn $D_{1.5.6.11.12}$ जलपूर्णम्; $D_{3.8}$ पानपात्रम्; $D_{4.10}$ पानकांस्यम्; D_7 पात्रं कांश्यम्. Cr cites पात्रं, Crp (Dev.) कांस्यं. D_2 पानीयस्य भाजनंदिता (sic); S शोणितं तदपामृजत्. — After 47^{ab}, D_8 ins.:

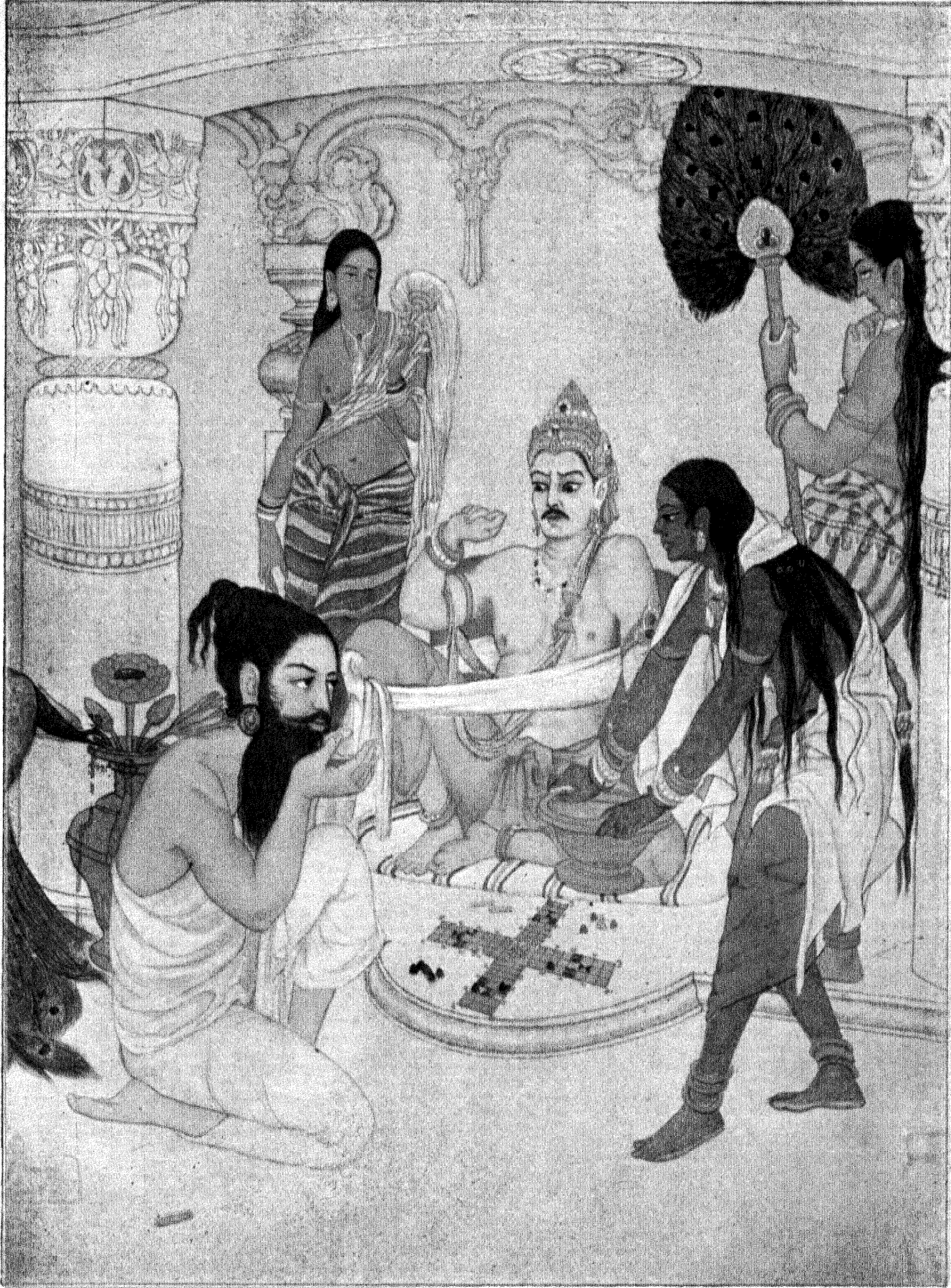
1090* पूरयित्वा च सौवर्णं पानीयस्य च भाजनम् ।

[❀Cv: सौवर्णं भाजनं कचोलकं पानीयस्य पानीयेन पूरयित्वा ।❀]

— ^{c}) S युधिष्ठिरस्य राजेंद्र. — ^{d}) D_4 प्रति (for यत्प्र-). $Ś_1$ K_1 पांडवः; Dn D_{10-12} Cs नस्ततः (for पाण्डवात्). S द्रुपदस्य सुता तदा. — After 47, S ins. a passage given in App. I (No. 58); while D_6 ins.:

1091* विराटोऽस्याब्रवीत्तत्र किमेतत्क्रियतामिति ।
सैरन्ध्रि ब्रूहि तत्त्वेन मम प्रश्नमशेषतः ।
सैरन्ध्रि उवाच ।
यदिदं शोणितं राजन्कङ्कस्य पतति क्षितौ ।
इदं च राष्ट्रं ते क्षिप्रं विनश्येत न संशयः ।
न च द्वादश वर्षाणि वर्षयेत पुरंदरः ।
ईतयश्च प्रवर्तन्ते न सस्यं जायते क्वचित् ।
अशुभं स्याच्च राजेन्द्र नृपस्य च पुरस्य च ।

48 ^{a}) S आपूर्यमाणो माल्यैश्च. — ^{b}) S गंधैश्च (for माल्यैश्च). D_4 पुनः; D_6 अपि; S शुभैः (for तथा). — ^{c}) Hypermetric! K B_3 $D_{1.5.6.9}$ आकीर्यमाणः; D_8 विकीर्यमाणं; D_4 प्रकीर्यमाणः. S संपूज्यमानो लोकेन. — ^{d}) S नगरद्वारम् (for नगरं स्वैरम्). B_{1-3} Dn $D_{11.12}$ आगतः; D_8 आगतं; D_4 आविशत्. — After 48, S ins.:

बलवत्प्रतिविद्धस्य नस्तः शोणितमागतम् ।
तदप्राप्तं महीं पार्थः पाणिभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ ४. ६३. ४५.

अवकीर्यमाणः संहृष्टो नगरं स्वैरमागमत् ॥ ४८
सभाज्यमानः पौरैश्च स्त्रीभिर्जानपदैस्तथा ।
आसाद्य भवनद्वारं पित्रे स प्रत्यहारयत् ॥ ४९
ततो द्वाःस्थः प्रविश्यैव विराटमिदमब्रवीत् ।
बृहन्नडासहायस्ते पुत्रो द्वार्युत्तरः स्थितः ॥ ५०
ततो हृष्टो मत्स्यराजः क्षत्तारमिदमब्रवीत् ।
प्रवेश्यतामुभौ तूर्णं दर्शनेप्सुरहं तयोः ॥ ५१
क्षत्तारं कुरुराजस्तु शनैः कर्ण उपाजपत् ।
उत्तरः प्रविशत्वेको न प्रवेश्या बृहन्नडा ॥ ५२
एतस्य हि महाबाहो व्रतमेतत्समाहितम् ।
यो ममाङ्गे व्रणं कुर्याच्छोणितं वापि दर्शयेत् ।
अन्यत्र संग्रामगतान्न स जीवेदसंशयम् ॥ ५३
न मृष्याद्भृशसंक्रुद्धो मां दृष्ट्वैव सशोणितम् ।
विराटमिह सामात्यं हन्यात्सबलवाहनम् ॥ ५४

C. 4. 2210
B. 4. 68. 56
K. 4. 72. 8

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

1092* भेर्यश्च तूर्याणि च वेणवश्च
विचित्रवेषः प्रमदाजनश्च ।
पुराद्विराटस्य महाबलस्य
निष्क्रम्य भूमिंजयमभ्यनन्दन् ।
प्रशस्यमानस्तु जयेन तत्र
पुत्रो विराटस्य न हृष्यति स्म ।
संभाष्यमाणस्तु जनेन तेन
सोऽन्तर्मना: पाण्डवमीक्षमाणः ।
पुत्रो विराटस्य ततो वराणि
वस्त्राण्यदात्पाण्डुसुतः सखीभ्यः ।
सभाजयंश्चापि समागतास्ता
दिष्ट्याजयन्तश्च बलं कुमार्यः ।

Colophon.

[(L. 1) T1 M1.2.5 वैणवाः. — (L. 2) M1 om. line 2. M3 प्रवादयंतो वचनेन पौराः. — (L. 3) T1 G2 M1 पुरा; G1 पुरो; G3 पौराः; M2 पुरे (for पुरात्). — After line 4, M1 (which om. line 2) ins.:

1093* बृहन्नलासारथिनं प्रशस्य ।

— (L. 5) M3.5 प्रशस्यमानस्य (for °नस्तु). T2 G2 M5 जनेन (for जयेन). T2 M2 पुत्रो; M5 तेन (for तत्र). — (L. 6) M2 विराटराजस्य न गृह्यते स्म. — (L. 9) T1 G2 M1.4 पुत्र्यै; G1.3 M5 पुत्र्या (for पुत्रो). — (L. 11) T2 G2 अपूजयन्; M2 समागतः (for सभा°). — (L. 12) G2 दृष्ट्वा बलं तस्य जयं कुमार्यः; M5 ऊचुश्च तस्मिन्निहितां बृहन्नलां. — Colophon. *Adhy. no.:* T G M1.5 70; M2.4 69.]

49 Before 49, S ins. वैशं°. — ^{a}) D1 आभाष्यमाणः; D8 संभाष्यमानः. D5 सूतैः; D5 m. 9 शूरैः (for पौरैः). — ^{b}) D4–6 जनपदैस्. S अपि (for तथा). — ^{c}) S °थांतःपुरद्वारं. — ^{d}) Ś1 B D5.6 G1.3 संप्रत्यहारयत्; Dn D4.3.11.12 T G2 M संप्रत्यवेदयत्; D1.2 संप्रत्यपादयत्; D8 सम्यङ्न्यवेदयत्; D7 (before corr. as in text) स प्रत्यवेदयत्. Ca cites आहारयत्, Cr प्रत्यहारयत् (as in text).

50 ^{a}) MSS. द्वास्थः and द्वार्स्थः. S समागम्य (for प्रविश्यैव). — After 50^{a}, S ins.:

1094* प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
वर्धयित्वा जयाशीर्भिर्.

— ^{b}) S इदं वचनमब्र°. — After 50^{b}, S ins.:

1095* द्वाःस्थः ।
राजन्पृथुयशास्तुभ्यं जित्वा शत्रून्समागतः ।

— K2 D8 (hapl.) om. 50^{c}–51^{b}. — ^{cd}) Dn D10–12 च; D1.2.8 तु (for ते). S उत्तरः सह सूतेन द्वारि तिष्ठति ते सुतः (G1 M1–4 वारितः). — After 50, S ins.:

1096* कुमारो योधमुख्यैश्च गणिकाभिश्च संवृतः ।
पौरजानपदैर्युक्तः पूज्यमानो जयाशिषा ।

51 K2 D8 om. 51^{ab} (cf. v. l. 50). — ^{a}) Ś1 मत्स्यराजा; S महीपालः. D10 श्रुत्वैवं द्वास्थवचनं. — ^{b}) D10 विराटः (for क्षत्तारम्). — Before 51^{cd}, S ins. विराटः. — ^{c}) Dn1 D2.4 प्रविश्यताम्; D7 प्रविश्येताम्; D10 प्रवेश्येताम् (for प्रवेश्यताम्, a solecism!). D7.9 शीघ्रं (for तूर्णं). D8 प्रवेश्यैतावुभौ तूर्णौ; D5 प्रवेश्यैतावुभौ शीघ्रं; D6.8 प्रविश्यै(D8 °श्ये)तावुभौ तूर्णं; S प्रवेशयोभौ तौ तूर्णं (G1 प्रवेशयाशु तौ वीरौ; G3 प्रवेशयोभौ तूर्णं तु).

52 ^{a}) D4 इत्युक्ते; Ca क्षत्तारं (as in text). Ś1 K1 D1.2.5.6 धर्म° (for कुरु°). D3.8 च (for तु). — ^{b}) Ś1 K1 B4 Dn D1.3.5.7–9.11.12 G2 कर्णम्; Cs कर्ण (as in text). K2 D7–9 उपागमत् (for उपाजपत्). D4 कर्णे क्षत्तारमब्रवीत्. — Before 52^{cd}, T1 G2.3 ins. कंकः. — ^{d}) Some MSS. °न्नला.

53 ^{a}) K एतस्येह; D2.3.10 एतस्या हि; T2 एतस्यैव. M1.2.4 °बाहोर्. — ^{b}) S व्रतं नित्यं महात्मनः. — ^{d}) B3.4 चापि द°; D1.4.6.7 T2 G2 M वा प्रद°. — ^{e}) Ś1 D10

६४

C. 4. 2220
B. 4. 68. 57
K. 4. 72. 12

वैशंपायन उवाच ।
ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत्पृथिवींजयः ।
सोऽभिवाद्य पितुः पादौ धर्मराजमपश्यत ॥ १
स तं रुधिरसंसिक्तमनेकाग्रमनागसम् ।
भूमावासीनमेकान्ते सैरन्ध्र्या समुपस्थितम् ॥ २
ततः पप्रच्छ पितरं त्वरमाण इवोत्तरः ।
केनायं ताडितो राजन्केन पापमिदं कृतम् ॥ ३
विराट उवाच ।
मयायं ताडितो जिह्मो न चाप्येतावदर्हति ।
प्रशस्यमाने यः शूरे त्वयि षण्ढं प्रशंसति ॥ ४

संग्रामगतो; K °गतौ; D1 चापि संग्रामात्; M1.2 °गतं. — ^{f}) B1.2 Dn D10–12 S कथंचन; B4 न संशयः.

54 D8 om. 54. — ^{a}) B4 न मृष्यात्स भृशं क्रुद्धो; D4 न स मृश्यन्भृशं क्रुद्धो; D10 द्वेष्टा च भृश°; T G M2.5 व्यक्तं भृशं सुसंक्रुद्धो; M1.4 व्यक्तं स (M4 तु) भृशसं°. — ^{b}) B4 Dn D8.7.11.12 तु; D1 एवं; D10 च (for एव). — ^{c}) B5 विराटं तु सहामात्यं; D8 विराटमिह सापत्यं. — ^{d}) D5 (m as in text) हन्यादेषोविचारयन्. — After 54, D4 ins.:

1097* उत्तरस्त्वेक एवास्मात्प्रवेश्यो न बृहन्नडा ।

(cf. 52de); while S ins.:

1098* इन्द्रं वापि कुबेरं वा यमं वा वरुणं तथा ।
मम शोणितकर्तारं मृद्नीयात्किं पुनर्नरम् ।
क्षणमात्रं तु तत्रैव द्वारि तिष्ठतु वीर्यवान् ।
इति प्रोवाच धर्मात्मा युधिष्ठिर उदारधीः ।
इत्युक्त्वा क्षमया युक्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
सभायां सह मात्स्येन तूष्णीमुपविवेश ह ।

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* K गोग्रह; B4 D1 उत्तरगोग्रह. — *Adhy. name:* B4 उत्तरप्रत्यागमनं; D1.2 बृहन्नडा(D2 °डाया)नगरप्रवेशः; D8.4.7 उत्तरप्रवेशः; D5 उत्तरबृहन्नडाप्रवेशः; D9 उत्तरागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 66; D5 61; D9 65. — *S'loka no.:* D1 53.

64

☞ M8 is missing for the entire adhy. (cf. v. l. 4. 63. 29). The MS. is completely ignored hereafter in the critical apparatus.

1 S om. वैशं° उ°. — ^{a}) S राज- (for राज्ञः). G8 राजन् (for ज्येष्ठः). D7 (m as in text).9 ततो विराटस्य सुतः. — ^{b}) B4 D1.4.7 (m as in text).9 प्रविश्य (for प्राविशत्). D4 पृथिवीपतिः. — ^{c}) T G2 ववंदे स (for सोऽभि°). — ^{d}) Dn D10–12 कंकं चाप्युपतिष्ठत; T G1.2 M1.4.5 धर्मराजस्य पश्यतः; M2 धर्मराजोभ्यपद्यत. — After 1, T G2 ins.:

1099* पश्यन्युधिष्ठिरं दृष्ट्वा वक्त्रया चरणौ पितुः ।

2 ^{a}) K2 एनं; B1.2 Dn D9–12 G1.8 M ततो; B8–5 D1–8 तथा (for स तं). Ś1 D4 °संसक्तं; Dn D11.12 °संयुक्तं; D7.9 G1.8 M °सिक्तांगं. T G2 सोभिवाद्य ततो दृष्ट्वा. — ^{b}) D8 एकाग्रगतमानसं; T G2 कंकास्यं रुधिरा(G2 °र)प्लुतं. — After 2^{ab}, T G2 (both of which om. 2^{c}–4^{b}) ins.:

1100* हृदयेऽदह्यत तदा मृत्युग्रस्त इवोत्तरः ।
को वा जिगमिषन्मृत्युं केन स्पृष्टः पदोरगः ।
श्रोत्रियो ब्राह्मणश्रेष्ठ इन्द्रासनरतिक्षमः ।
पूजनीयोऽभिवाद्यश्च न प्रबाध्योऽयमीदृशः ।
वैशंपायनः ।
स पुत्रवचनं श्रुत्वा विराटो राष्ट्रवर्धनः ।
प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं साध्वसाकुलमानसः ।
विराटः ।
पुत्र ते विजयं श्रुत्वा प्रहृष्टोऽहं महाभुज ।
अक्षक्रीडनयानेन कालक्षेपमकारिषम् ।
ततोऽजयत्कुरून्सर्वानुत्तरो राष्ट्रवर्धनः ।
इत्युक्तं हि मया पुत्र नेति कङ्को बृहन्नला ।
अजयत्सा कुरून्सर्वानिति मामब्रवीन्मुहुः ।
प्रशंसिते मया पुत्र विजये तव विश्रुते ।
बृहन्नलाया विजयं कङ्कस्तु वदते रुषा ।

[G1.8 ins. lines 3–4 after stanza 3 of the text. — Line 5 = (var.) 6^{ab}.]

— ^{c}) G1.8 M भूमावेकांतमा(M1.4 °त आ)सीनं. — ^{d}) B4 सैरिंध्र्या. B D प्रत्युपस्थितं (D8 पर्युपस्थितं; D6 प्रत्युपासितं).

3 T G2 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) M (M5 *sup. lin.* as in text) दृष्ट्वा (for ततः). G1.8 M राजानं (for पितरं). — ^{c}) G1 M1.2 वीर; G8 M4.5 वीरः (for राजन्). — After 3, G1.8 ins. lines 3–4 of 1100* (v. l. in line 3: G8 लोके धर्मभृतां श्रेष्ठः for the prior half).

उत्तर उवाच ।

अकार्यं ते कृतं राजन्क्षिप्रमेव प्रसाद्यताम् ।
मा त्वा ब्रह्मविषं घोरं समूलमपि निर्दहेत् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राष्ट्रवर्धनः ।
क्षमयामास कौन्तेयं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ६

क्षमयन्तं तु राजानं पाण्डवः प्रत्यभाषत ।
चिरं क्षान्तमिदं राजन्न मन्युर्विद्यते मम ॥ ७

यदि ह्येतत्पतेद्भूमौ रुधिरं मम नस्ततः ।
सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येथा न संशयः ॥ ८

न दूषयामि ते राजन्यच्च हन्याददूषकम् ।
बलवन्तं महाराज क्षिप्रं दारुणमाप्नुयात् ॥ ९

शोणिते तु व्यतिक्रान्ते प्रविवेश बृहन्नडा ।
अभिवाद्य विराटं च कङ्कं चाप्युपतिष्ठत ॥ १०

क्षमयित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतम् ।
प्रशशंस ततो मत्स्यः शृण्वतः सव्यसाचिनः ॥ ११ C. 4. 2230 B. 4. 68 67 K. 4. 72. 32

---

4 T G2 om. 4^{ab} (cf. v. l. 2); D8 om. 4^{abc}. — ^{a}) G1. 3 M जाल्मो (M4 *sup. lin.* विप्रो; M5 *sup. lin.* जातो) (for जिह्मो). — ^{b}) D4 योसावेतावदर्हति. — ^{c}) Ś1 K D1. 2. 4. 9 प्रशंसमाने. B (except B5) Dn D1. 9. 11. 12 यच् (for यः). S मया प्रशस्यमानेपि (T G1. 2 °ने तु). — ^{d}) Ś1 S षण्डं. D5 षंढमेव प्रशं°. — After 4, S ins. (T G2 in reverse order):

1101* ताडितोऽयं मया पुत्र दुरात्मा शत्रुपक्षकृत् ।
बृहन्नलाप्रशंसाभिरभ्यसूयाम्यहं तदा ।

[(L. 2) G1 अभ्यसूयास्पदं तदा; G3 M2 अभ्यसूयमहं त्विमं (M2 तयोः); M4 अभ्यसूयाभवन्मम.]

T G2 cont.:

1102* वैशंपायनः ।
श्रुत्वा पितुर्भृशं क्रुद्धः पितरं वाक्यमब्रवीत् ।

5 ^{a}) D6 कर्म (for राजन्). D8 सांत्वयित्वा यथान्यायं. — ^{b}) D6 शीघ्रम् (for क्षिप्रम्). B1. 3. 4 D5–7 G2. 3 M2. 4. 5 एष (for एव). D3. 8 प्रशाम्यतां. — ^{c}) K2 B D (except Dn1) M1. 2 त्वां (for त्वा). D3. 4 T1 G3 M1. 2. 4 ब्रह्मद्विषं. — ^{d}) B5 Dn D9. 11. 12 इह; D10 इव; T2 अव-; G2 उप- (for अपि). — After 5, T2 G2 ins.:

1103* यावन्न क्षयमायाति कुलं सर्वमशेषतः ।
स्फीतं वृद्धं च मात्स्यानामयं तावत्प्रधक्ष्यति ।
प्रणम्य पादयोरस्य दण्डवत्क्षितिमण्डले ।
प्रगृह्य पादौ पाणिभ्यामयं तावत्प्रसाद्यताम् ।

6 ^{a}) T G2 पुत्रेणैवमभिहितो. — ^{b}) D4 पृथिवीपतिः; D10 रोषवर्धनः; T G2 साध्वसाकुलः. — ^{c}) D3. 8. 10 क्षामयामास. B3. 4 D5–9 कौरव्यं. — ^{d}) S छन्नं ब्राह्मणवर्चसा.

7 ^{a}) Ś1 K क्षमावांस्तं; D8 क्षमयानं; D7–9 क्षामयानं; D10 M1. 2 क्षामयंतं; G1 क्षमया तं. D10 च (for तु). — ^{b}) G1. 3 ब्राह्मणः (for पाण्डवः). — Before 7^{cd}, K2 D7. 9 ins. युधिष्ठिर उ°; D4 कंक उ°. — ^{c}) D2. 7 S मया (for इदं). — ^{d}) B (except B4) D5. 7 मयि (for मम). S मन्युर्मम न विद्यते (G1 मन्युर्मनसि वर्तते).

8 ^{a}) D8 तु; D10 ते; S स्म (for हि). D10 S तत् (M1. 2 नि-) (for एतत्). — ^{b}) D3. 8 S पार्थिव; Cr नस्ततः (as in text). — ^{c}) D5 महाबाहो; T G2 इतो नाशम्; G1. 3 M इहोच्छेदम् (for महाराज). — K (hapl.) om. 8^{d}–9^{c}. — ^{d}) S आपद्येथा नरर्षभ (M1 नराधिप).

9 K om. 9^{abc} (cf. v. l. 8). — ^{a}) D8 च दूयामि; Cr. s दूष° (as in text). D10 ते वासं; S राजेंद्र (for ते राजन्). — ^{b}) B (except B5) D1–6. 8. 10 Cr S यः; Cs यत् (as in text). B6 Dn D9. 11. 12 वै; S तु; Cr च (as in text). D7 यत्प्रहारः कृतो मम. — ^{c}) D10 बलवत्स; S फलं तस्य; Cnp. sp कलयंतं; Cs बलवंतं (as in text). — ^{d}) G1 तत्फलम् (for दारुणम्). — After 9, D5 ins.:

1104* इत्युक्त्वा मार्जयामास शोणितं स नराधिपः ।

10 Before 10, Dn D4. 10–12 S (except T1) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — After 10^{a}, T1 (in which 10^{b}–12^{b} is lost on a damaged fol.) ins.:

1105* पुत्रो राजानमब्रवीत् ।
न युक्तमिव तस्यात्र द्वारि स्थातुं महात्मनः ।
अनुत्तमभुजस्यास्य श्लाघ्यस्याद्भुतकर्मणः ।
* * * * * * * *.

— ^{c}) S (T1 broken) महाराजं (for विराटं च). B4 सा; B5 Dn D11. 12 तु; D2 तं; D8 स (for च). — ^{d}) B1 D10 S (T1 broken) चाप्यु(M3. 5 °भ्यु)पतिष्ठति. D4 राजानं चोपतस्थिवान्.

11 T1 broken (cf. v. l. 10). — ^{a}) Ś1 B3. 5 Dn1 D1. 7–9. 11. 12 क्षाम°. D4. 8 राजानं (for कौरव्यं). — After 11^{ab}, S (T1 broken) ins.:

1106* परिष्वज्य दृढं राजा प्रवेश्य भवनोत्तमम् ।
[M प्रविश्य.]

— ^{c}) D4 राजा; S (T1 broken) मात्स्यः. — ^{d}) K शृणुतः. D4 विराटो वाहिनीपतिः.

C. 4. 2261 B. 4. 68. 68 K. 4. 72. 83

त्वया दायादवानस्मि कैकेयीनन्दिवर्धन ।
त्वया मे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ १२
पदं पदसहस्रेण यश्चरन्नापराध्नुयात् ।
तेन कर्णेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ १३
मनुष्यलोके सकले यस्य तुल्यो न विद्यते ।
यः समुद्र इवाक्षोभ्यः कालाग्निरिव दुःसहः ।
तेन भीष्मेण ते तात कथमासीत्समागमः ॥ १४
आचार्यो वृष्णिवीराणां पाण्डवानां च यो द्विजः ।
सर्वक्षत्रस्य चाचार्यः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
तेन द्रोणेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ १५
आचार्यपुत्रो यः शूरः सर्वशस्त्रभृतामपि ।
अश्वत्थामेति विख्यातः कथं तेन समागमः ॥ १६
रणे यं प्रेक्ष्य सीदन्ति हृतस्वा वणिजो यथा ।
कृपेण तेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ १७
पर्वतं योऽभिविध्येत राजपुत्रो महेषुभिः ।
दुर्योधनेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ १८

---

12 T1 broken up to 12ᵇ (cf. v. l. 10). — Before 12, D4 G3 M1 ins. विराट उ° (resp. विराटः). — ᵇ) Ś1 K कैकेयीनाभिवर्धन; D4 °यी वीरसूस्त्वया; D3 T2 G2 °य्यानंद°. — ᶜ) D4 त्वया सदृक्षः पुत्रो मे.

13 ᵃ) K पादं पद°; B4 पदं पदसहस्रेषु; D5 Cnp.rp पदं पदं स°; Cap पदं पदौ स°; Cr.s.v as in text. — ᵇ) G1 सं·; G2 यच् (for यश्). D4 G3 अपराध्यति (for °ध्नुयात्). D1.2.10 यश्चरंतमवाप्नुयात्. — After 13ᵃᵇ, T1 ins.:

1107* शूरश्च लघुहस्तश्च कर्णो लघुपराक्रमः ।

— Ca cites the entire stanza as in text.

14 The sequence of S for stanzas 14 to 18, is: 17, 18, 15 (all om. in M3), 14 (see below), and 16. — Dn D11.12 om. 14ᶜᵈ; D9 reads 14ᶜᵈ after 15ᵃᵇ. — For 14, S subst.:

1108* यस्य तद्विश्रुतं लोके महद्व्रतमनुत्तमम् ।
पितुः कृते कृतं घोरं ब्रह्मचर्यं सुदुष्करम् ।
येन युद्धं कृतं पूर्वं जामदग्न्येन वै सह ।
भीष्मेण पुरुषव्याघ्र न च युद्धे पराजितः ।
पराक्रमी वै दुर्धर्षो विद्वाञ्शूरो जितेन्द्रियः । [5]
क्षिप्रकारी दृढं वेधी विश्रुतः सर्वकर्मसु ।
तेन ते सह भीष्मेण कुरुवृद्धेन संयुगे ।
युद्धमासीत्कथं तात सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ।

[(L. 2) T G2 M4.5 व्रतं (for कृतं). G2 M1 च दुस्करं; M5 अनुत्तमं (for सुदुष्करम्).]

— After 14, D7 (marg. *sec. m.*) ins.:

1109* रामं यो जितवान्संख्ये भार्गवं सुमहाबलम् ।
क्षत्रियान्तकरं वीरं तेजोराशिं दुरासदम् ।
अस्त्रशिष्यं महाबाहुमजेयं दैवतैरपि ।
कालाग्निरुद्रसंकाशं कथमासीत्समागमः ।

15 M3 om. 15. — ᵃ) D2 G3 M1 कुरु° (for वृष्णि°). — ᵇ) Ś1 K3 D (except D1.2.4–8) कौरवाणां; S (M3 om.) पांचालानां (for पाण्डवानां). D2 गुरुः; S (M3 om.) प्रभुः (for द्विजः). — After 15ᵃᵇ, D7 repeats, and D9 reads 14ᶜᵈ. — ᶜ) D3 सर्वेषां क्षत्रियाणां च. — ᵈ) D2 शूरः सर्वधनुष्मतां. — ᵉ) D7 transp. तेन and द्रोणेन.

16 ᵃ) B (except B4) D1.2.5.6 °पुत्रोतिबलः. — ᵇ) B1.2.4 D4–6 S वरः (for अपि). — ᶜ) S तेन वीरेण ते तात. — ᵈ) Dn D10–12 तेनासीत्संगरः कथं; D1.2 S कथमासीत्समागमः. — After 16, S ins.:

1110* सर्वे चैव महावीर्या धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
तैश्च वीरैश्च ते तात कथमासीत्समागमः ।

17 M3 om. 17–18. — ᵇ) S (M3 om.) हृतवीर्यपराक्रमाः. — ᶜ) B5 Dn1 transp. कृपेण and तेन.

18 G1 M3 om. 18 (cf. v. l. 17). — ᵃ) B3 (m as in text) D6 अभिभिंद्येत; D1 विभिद्येत; D2 हि भिद्येत; D10 विभिंद्याच्च; S (G1 M3 om.) विभिंद्यात्तु (for ऽभिविध्येत). Ś1 K धन्विनो ये (Ś1 यो) भविष्यंति (Ś1 °ष्येत). — ᵇ) Ś1 K1 T2 G2 राजपुत्र. Ś1 K1 B (except B4) D1.2.5–7.9.10 रथेषुभिः; S (G1 M3 om.) वरेषुभिः. — ᵈ) D4 तेन (for आसीत्). — After 18, N T1 ins.:

1111* अवगाढा द्विषन्तो मे सुखो वातोऽभिवाति माम् ।
यस्त्वं धनमथाजैषीः कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ।
तेषां भयाभिभूतानां सर्वेषां बाहुशालिनाम् ।
नूनं प्रकाल्य तान्सर्वांस्त्वया युद्धे नरर्षभान् ।
आच्छिन्नं गोधनं सर्वं शार्दूलानामिवामिषम् ।

[(L. 1) T1 broken. K सुखे; Ca सुखो (as above). Ś1 K1 न वाति (for ऽभिवाति). K D4 मे (for माम्). B4 सुतबालो विजित्यवान्; D10 मुग्धो बालोभिमानवान्; Cvp as above. — (L. 2) T1 broken. K D1.2 यत् (for यस्). K D1–4.9 अथाजैषीः. B3.4 D5.6 यस्त्वं मे (D6 गो-) धनमाजैषीः. B4 हृतम्; D6 ग्रहम् (for ग्रस्तम्). D1 कुरुग्रस्तं महाहवे. — (L. 3) Om. in D6; T1 broken. Dn D11.12 °भिपन्नानां; D10 °भितप्तानां. K रण°; B Dn

उत्तर उवाच ।

न मया निर्जिता गावो न मया निर्जिताः परे ।
कृतं तु कर्म तत्सर्वं देवपुत्रेण केनचित् ॥ १९
स हि भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत् ।
स चातिष्ठद्रथोपस्थे वज्रहस्तनिभो युवा ॥ २०
तेन ता निर्जिता गावस्तेन ते कुरवो जिताः ।
तस्य तत्कर्म वीरस्य न मया तात तत्कृतम् ॥ २१
स हि शारद्वतं द्रोणं द्रोणपुत्रं च वीर्यवान् ।
सूतपुत्रं च भीष्मं च चकार विमुखाञ्शरैः ॥ २२
दुर्योधनं च समरे सनागमिव यूथपम् ।
प्रभग्नमब्रवीद्भीतं राजपुत्रं महाबलम् ॥ २३
न हास्तिनपुरे त्राणं तव पश्यामि किंचन ।
व्यायामेन परीप्सस्व जीवितं कौरवात्मज ॥ २४
न मोक्ष्यसे पलायंस्त्वं राजन्युद्धे मनः कुरु ।
पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ॥ २५
स निवृत्तो नरव्याघ्रो मुञ्चन्वज्रनिभाञ्शरान् ।
सचिवैः संवृतो राजा रथे नाग इव श्वसन् ॥ २६
तत्र मे रोमहर्षोऽभूदूरुस्तम्भश्च मारिष । C. 4.2249 B 4.69.9 K. 4.72.52

D_{10-12} बल° (for बाहु°). — (L. 4) T_1 resumes. Ś$_1$ प्रधर्ष्य; D_8 प्रद्राव्य; C_S प्रकाल्य (as above). Ś$_1$ K Dn D_{7-12} युधि (for युद्धे). B_4 Dn $D_{4.11.12}$ नरर्षभ; T_1 नराधिपाः. — (L. 5) Dn $D_{2.3.8.10-12}$ शार्दूले(D_2 °ला)नामिषं यथा. Cr cites शार्दूलानां as above.]
Thereafter K_2 Dn $D_{3.4.7.8.10-12}$ ins. a colophon (*adhy. no.:* K_2 64; D_{10} 63); while T_1 ins.:

1112* परिगृह्य विनिर्मुक्ता लब्धवान्बलवान्पुनः ।
उत्तर क्षत्रियश्रेष्ठ केनोपायेन शात्रवान् ।
विनिर्जेयसि संग्रामे * * * * * * * * ।

On the other hand, T_2 ins. after 18:

1113* सर्वे चैव महावीर्या धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
तैश्च वीरैश्च ते तात कथमासीत्समागमः ।

19 ^{a}) B (except B_4) $D_{1.2.5.6}$ S विजिता (for निर्जिता). — ^{b}) B (except B_4) $D_{1.2.5.6}$ विजिताः (for निर्जिताः). S न मया कुरवो जिताः. — G_1 (hapl.) om. 19^c–21^b. — ^{c}) B_2 S (G_1 om.) च (for तु). Dn D_{10-12} कृतं तत्सकलं तेन.

20 G_1 om. 20 (cf. v. l. 19). — ^{a}) B_5 T_2 मा (for मां). — After 20^a, G_2 ins.:

1114* भीष्मद्रोणमुखान्कुरून् ।
दृष्ट्वा विषण्णं संग्रामे.

— ^{b}) D_4 न्यवर्त° (for न्यवार°). — ^{c}) S (G_1 om.) हि तिष्ठन् (for चातिष्ठद्). — ^{d}) $B_{1-3.5}$ Dn $D_{9.11.12}$ °संनहनो; B_4 $D_{5-8.10}$ Ca °संहननो; D_8 °संनिहितो; D_4 G_3 °हस्तसमो; T G_2 °पाणिनिभो; $M_{1.2}$ °हस्तोपमो (for °हस्तनिभो).

21 G_1 om. 21^{ab} (cf. v. l. 19). — ^{a}) $B_{2.3}$ D_{4-6} G_3 $M_{1.4}$ ते (for ता). $B_{2.3}$ D_{4-6} विजिताः. — ^{b}) Dn D_{10-12} कुरवश्च पराजिताः; D_4 तेन ते विजिताः परे. — ^{d}) D_4 न मया कृतमित्युत.

22 ^{b}) Dn D_{10-12} षड्रथान्; $D_{1.2}$ पार्थिव (for वीर्य°). — ^{d}) D_4 रणे (for शरैः).

23 ^{a}) Ś$_1$ सौबलं च; K च सौवर्णं; Dn $D_{11.12}$ विकर्णं च; D_8 तु समरे; D_3 स समरे. — ^{b}) D_1 नागानाम्; D_2 नागेंद्रम्; D_8 सदानम्; S प्रभिन्नम् (for सनागम्). Dn_1 $D_{1.10.11}$(before corr.)$_{.12}$ यूथपः; D_8 T_2 G_2 कुंजरम्. — ^{c}) $D_{3.4.5m.7-9}$ प्रयांतम्; G_1 प्रहसन् (for प्रभग्नम्). — ^{d}) $B_{4.5}$ $D_{1.5.6}$ देवपुत्रो; D_2 राजपुत्रो. B D (except $D_{3.7-9}$) महाबलः; M_4 °रथं.

24 ^{a}) $G_{1.2}$ हस्तिन°. D_6 द्रोणं (for त्राणं). — ^{b}) $D_{3.4}$ G_3 न च (for तव). D_6 transp. तव and पश्यामि. Ś$_1$ कंचन; K केचन. — After 24^{ab}, T $G_{2.3}$ ins.:

1115* न हास्तिनपुरे भोगा भोक्तुं शक्याः पलायता ।

— ^{d}) T_2 G_2 विजेतुं (for जीवितं). D_9 कौरवात्मनः; T_1 कौरवेश्वर.

25 ^{b}) D_5 युधि (for युद्धे). S राजन्युद्धमना भव. — ^{d}) D_1 मृतो (for हतो). Ś$_1$ आप्नुहि (for आप्स्यसि). G_1 हतः स्वर्गमवाप्स्यसि.

26 ^{a}) Ś$_1$ स निवृत्तैर्; K D_4 संनिवृत्तो. $D_{1.2}$ महाव्याघ्रो. — ^{b}) $D_{7.9}$ बहुविधाञ्; G_3 वज्रसमाञ्. — D_{10} om. 26^{cd}. — ^{c}) D_7m (*sec. m.*) सरथैः (orig. सचिवैः being cancelled). B_4 सहितो; D_8 स वृतो. Dn_1 राजन्. — ^{d}) K_1 गजराज इव श्वसन्; K_2 $D_{3.4.7-9}$ यथा नागो विनिःश्व°; S भीष्मद्रोणकृपादिभिः.

27 D_8 om. 27. — ^{a}) $B_{1.2}$ Dn D_{10-12} तं दृष्ट्वा; B_5 D_4 ततो मे. — ^{b}) Ś$_1$ ऊरूस्पंदश्च; K_1 ऊरूरुष्कश्च; $B_{1-3.5}$ Dn D_{10-12} ऊरूकंपश्च; G_3 वेपथुश्चापि. $D_{2.7-9}$ S मे भवत्; D_{10} पश्यतः (for मारिष). B_4 गात्रस्तंभो व्यजायते; D_4 ऊरुस्तंभस्तथा भृशं. — ^{c}) Ś$_1$ D_4 यदत्र घन°; B_{1-3} Dn

C. 4. 2249 B. 4. 59. 9 K. 4. 72. 53

यदभ्रघनसंकाशमनीकं व्यधमच्छरैः ॥ २७
तत्प्रणुद्य रथानीकं सिंहसंहननो युवा ।
कुरूंस्तान्प्रहसन्राजन्वासांस्यपहरद्बली ॥ २८
एकेन तेन वीरेण षड्रथाः परिवारिताः ।
शार्दूलेनेव मत्तेन मृगास्तृणचरा वने ॥ २९
विराट उवाच ।
क्व स वीरो महाबाहुर्देवपुत्रो महायशाः ।
यो मे धनमवाजैषीत्कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ॥ ३०
इच्छामि तमहं द्रष्टुमर्चितुं च महाबलम् ।
येन मे त्वं च गावश्च रक्षिता देवसूनुना ॥ ३१
उत्तर उवाच ।
अन्तर्धानं गतस्तात देवपुत्रः प्रतापवान् ।
स तु श्वो वा परश्वो वा मन्ये प्रादुर्भविष्यति ॥ ३२
वैशंपायन उवाच ।
एवमाख्यायमानं तु छन्नं सत्रेण पाण्डवम् ।
वसन्तं तत्र नाज्ञासीद्विराटः पार्थमर्जुनम् ॥ ३३

D10–12 स तत्र सिंह°; B4 यदभ्रचय°; B5 तदभ्रघन°; D5 तदभ्रचय°; D6 यदब्धघन°; D7.9 यदस्य घन°; G1 नील-जीमूत°; Ca अनभ्रघन°. Cr cites अभ्रघन.

28 a) D7.9 स (for तत्). — b) D1 सिंहः सिंहस्वनो; D3.4.8.9 S सिंहदर्पसमो. — c) S transp. कुरून् and तान्. B4 D8.7 प्राहसन्; S द्रावयद् (T2 G2 M1.2 °न्). — d) Ś1 K B (except B4) Dn D10–12 संस्थितान् (K1 D10 °हतान्; K2 °हसान्) हतवाससः; D1.2 °स्यपहरन्बली; D7.9 हृताभरणवाससः; S रणे नाग (M4 नागान्सिंह) इव श्वसन्.

29 a) D10 एकैकं (for एकेन). Ś1 K वीरास्ते; D3.8 ते वीराः; S शूरेण (for वीरेण). — b) Ś1 विनिवारिताः; B1 प्रति°; B2 Dn D2.3.11.12 S परिनिर्जि(M2 °कीर्ति)ताः; B3 प्रतिबाधिताः; B5 D8 वै (D8 च) पराजिताः; D5 m (orig. as in text).7.9 युधि निर्जिताः; D10 संनिवा°. — c) D4 T2 G2 च (for इव). — d) D4.7–9 G3 वन° (for तृण°). D4.7–9 S यथा (for वने). Dn D10–12 यथा वनचरा मृगाः. — After 29, D10 ins. an addl. colophon (*adhy. no.* 68); while D2.7 (both showing lines 1 and 2 *only*) S (G3 hapl. om. lines 5–8) ins.:

1116* हयानां च गजानां च शूराणां च धनुष्मताम् ।
निहतानि सहस्राणि भग्ना च कुरुवाहिनी ।
सूतपुत्रं शरैर्विद्ध्वा हयान्हत्वा महारथः ।
देवपुत्रसमः संख्ये रक्तं वस्त्रं समाददे ।
चतुर्भिः पुनरानर्च्छद्भीष्मं शांतनवं रणे ।
तं विद्ध्वाथ हयांश्चास्य शुक्लं वस्त्रं समाददे ।
दुर्योधनं च बलवान्बाणैर्विव्याध सप्तभिः ।
तं स विद्ध्वा हयांश्चास्य पीतं वस्त्रं समाददे ।
द्रोणं कृपं च बलवान्सोमदत्तं जयद्रथम् ।
भूरिश्रवसमिन्द्राभं शकुनिं च महारथम् ।
त्रिभिस्त्रिभिः स विद्ध्वा तु दुःशासनमुखानपि ।
विविधानि च वस्त्राणि महार्हाण्याजहार सः ।
द्वाभ्यां शराभ्यां विद्ध्वा तु तथाचार्यसुतं रणे ।
चापं छित्वा विकर्णस्य नीले चादत्त वाससी ।

[(L. 4) T2 G2 अस्त्रेण मोहयित्वा तं; M1 °पुत्रोपमः संख्ये. — T2 G2 read lines 5–8 after line 12. — (L. 5) M4.5 दशभिः (for चतुर्भिः). — (L. 6) G1 M1 स तान्विध्वा; M2 शतं विध्वा; M4 स तं विध्वा; M5 सर्वान्विध्वा (for तं विद्ध्वाथ). G1 M1.2 तत्र; M4 एव (for अस्य). M2 शुक्लवस्त्रं; M4.5 नास्य वस्त्रं. — (L. 11) T2 समाविध्वा; G3 स विव्याध (for स विद्ध्वा तु). — (L. 12) G1 M1.2 रुचिराणि (for महार्हाणि).]

30 a) D1 क्वासौ; D2.7.9 कोसौ (for क्व स). D7 (m as in text) पुत्रो (for वीरो). — b) B1.3 °बलः (for °यशाः). — c) Ś1 B1–3.5 Dn2 D4.6–8.11.12 अथाजै° (for अवाजै°). B4 Dn1 D5 यो मे गोधनमाजैषीत्; D3 (corrupt) यो मे न धनवाजैषीत्; S यो ममामोचयत्पुत्रं. — d) D1.2 M1.2 कुरुग्रस्तं (M1 °भ्यस्तु) महाहवे.

31 a) D7.9 ज्ञातुं (for द्रष्टुं). S °मि तममित्रघ्नं. — b) K1 Dn2 D4.6.8.11 (before corr.).12 अर्चितं; D3 अर्द्दितं. D10 परंतपं (for महा°). S द्रष्टुमर्चितुमेव च (T2 G2 M5 वा). — c) K2 ता गावो (for गावश्च). S (except G1) मोक्षिता (for रक्षिता). — After 31, T G1.2 ins.:

1117* तस्मै दास्यामि तां पुत्रीं ग्रामांश्चैव तु हाटकान् ।
स्फुरितं कटिसूत्रं च स्त्रीसहस्रशतानि च ।

32 a) D2.3 T2 G2 अंतर्धान°. B (except B4) Dn D10–12 तत्र (for तात). — b) Dn D7.9–12 महाबलः (for प्रतापवान्). — c) K मत्त; D3 S अद्य; D7 स नः (for स तु). D3 परेद्युर्; Cr परश्वो (as in text).

33 a) T G2 M1.2.5 °मानस्; G3 °माने. B5 D3–5 तं (for तु). G1 एवमुक्तस्तु तं तत्र. — b) D3 छन्नं; D4 छिन्नं; Ca छन्नं (as in text). Ś1 G3 पुत्रेण; D4 सैन्येन; G1 वस्त्रेण; Ca सत्रेण (as in text). — d) Dn D10–12

ततः पार्थोऽभ्यनुज्ञातो विराटेन महात्मना ।
प्रददौ तानि वासांसि विराटदुहितुः स्वयम् ॥ ३४
उत्तरा तु महार्हाणि विविधानि तनूनि च ।
प्रतिगृह्याभवत्प्रीता तानि वासांसि भामिनी ॥ ३५
मन्त्रयित्वा तु कौन्तेय उत्तरेण रहस्तदा ।
इतिकर्तव्यतां सर्वां राजन्यथ युधिष्ठिरे ॥ ३६
ततस्तथा तद्व्यदधाद्यथावत्पुरुषर्षभ ।
सह पुत्रेण मत्स्यस्य प्रहृष्टो भरतर्षभः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तृतीये दिवसे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
स्नाताः शुक्लाम्बरधराः समये चरितव्रताः ॥ १
युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य सर्वाभरणभूषिताः ।　C. 4. 2201 B. 4. 70. 2 K. 4. 74. 2

विराटो वाहिनीपतिः.

34 a) G2.8 ह्यनु° (for ऽभ्यनु°). — After 34^{ab}, S ins.:

1118* सह पुत्रेण मात्स्यस्य मन्त्रयित्वा धनंजयः ।
इत्येवं ब्रूहि राजानं विराटस्य युधिष्ठिरम् ।
इत्युक्त्वा सहसा पार्थः प्रविश्यान्तःपुरं शुभम् ।

[After line 1, T1 ins.:

1119* आमन्त्रयित्वा कौन्तेयमुत्तरो वाक्यमब्रवीत् ।
इति राज्ञः प्रवक्ष्यामि धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

— (L. 2) G2 श्च इतो (for इत्येवं). T2 G2 विराटं च युधि°; G1.8 °टं समुपस्थितं.]

— c) D10 तस्य (for तानि). T2 G1 M1 ददौ वस्त्राणि रत्नानि; G2.8 M2.4.5 ददौ रत्नानि वस्त्राणि (M2 वासांसि).

35 b) D7.9 रक्तानि च (for विवि°). Dn D11.12 नवानि; Ca तनूनि (as in text). S वस्त्राण्याभरणानि च. — c) B3.5 D1.2.5.6 प्रत्यगृह्णात्ततः प्रीता; S प्रगृह्य तानि वस्त्राणि (G1 M4.5 सर्वाणि). — d) B Dn2 D5.6.10–12 भाविनी. S प्रीता सानुचराभवत्. — After 35, S ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* T G M1.5 71; M2.4 70); and thereafter a passage given in App. I (No. 59).

36 For S cf. v. l. 37. — b) B (except B4) Dn D11.12 महात्मना; D7 तदा रहः; D9 तदा सह (for रहस्तदा). Ś1 इतिकर्तव्यतां ततः (see below). — c) D1.3.8 सर्वं; D5 सर्वो (for सर्वां). Ś1 उत्तरेण रहः सर्व (see above). — d) K B (except B4) Dn D11.12 राजन्पार्थे (K2 Dn1 °र्थो); D8 राजन्यपि.

37 For S see below. — a) K D7 तदा (for तथा). — b) K2 B (except B4) D1.2 °र्षभः; Dn2 D11 °र्षभाः; D5 भरतर्षभ. D4 यथाह स नरर्षभः. — c) B4 मत्स्यश्च; D7.9 मत्स्यस्तु. — d) Dn2 D11.12 प्रहृष्टा. K1 Dn1 D10 भरतर्षभ; Dn2 D11.12 °भाः. B4 D1–9 संप्रहृष्टो नरर्षभः (B4 D7.8 °भ). — For 36–37, S subst.:

1120* इतिकर्तव्यतां सर्वे मन्त्रयित्वा तु पाण्डवाः ।
न्यवसंश्चैव तां रात्रिं पाण्डवा धर्मवत्सलाः ।
पुत्रेण सह मात्स्यस्तु संप्रहृष्टो नराधिपः ।
तां रात्रिमवसद्धीमान्समाश्वस्तेन चेतसा ।

[(L. 1) M1.5 विनिश्चयं; M3.4 महारथाः (for तु पाण्डवाः). — M2 om. lines 2–3. — (L. 2) T G2 धर्मज्ञा (for पाण्डवा). — (L. 4) T G3 M4 श्रीमान् (for धीमान्). T G2 संप्रहृष्टेन (for समाश्व°).]

Colophon (M8 missing). — *Sub-parvan:* K1 गोग्रह; Dn D11.12 उत्तरगोग्रह; M5 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B4 उत्तरप्रशंसा; D3.4 पांडवाभ्युदयः; D5 उत्तरप्रवेशः; D7 उत्तरोत्तरं; D8 उत्तरवाक्यं; D9 मत्स्योत्तरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 D9 67; D4 62; D5 64; S 72 (T2 M3.4 71; M8 missing). — *S'loka no.:* G3 18.

65

☞ M8 missing for the entire adhy. (cf. v. l. 4. 63. 29). The MS. is entirely ignored hereafter in the critical apparatus.

1 a) Ś1 तृतीयदिवसे; S द्वितीये दिवसे. — After 1^{ab}, K2 (partly corrupt) ins.:

1121* स्वमभ्रितेति विज्ञाय हर्षेणोत्फुल्ललोचनाः ।
विराटस्य सभां जग्मुस्ते तीर्णा व्रतमुत्तमम् ।

C. 4. 2261 B. 4. 70. 2 K. 4. 74. 2 अभिपद्मा यथा नागा भ्राजमाना महारथाः ॥ २
विराटस्य सभां गत्वा भूमिपालासनेष्वथ ।
निषेदुः पावकप्रख्याः सर्वे धिष्ण्येष्विवाग्नयः ॥ ३
तेषु तत्रोपविष्टेषु विराटः पृथिवीपतिः ।
आजगाम सभां कर्तुं राजकार्याणि सर्वशः ॥ ४
श्रीमतः पाण्डवान्दृष्ट्वा ज्वलतः पावकानिव ।
अथ मत्स्योऽब्रवीत्कङ्कं देवरूपमवस्थितम् ।
मरुद्गणैरुपासीनं त्रिदशानामिवेश्वरम् ॥ ५
स किलाक्षातिवापस्त्वं सभास्तारो मया कृतः ।
अथ राजासने कस्मादुपविष्टोऽस्यलंकृतः ॥ ६
परिहासेप्सया वाक्यं विराटस्य निशम्य तत् ।
स्मयमानोऽर्जुनो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ७

जगृहुश्च तथा सर्वं राज्ञो धर्मसुतस्य च ।
समये ते तु तं दृष्ट्वा चार्जुनश्छत्रमाददे ।
चामरं भीमसेनेन माद्रेयौ च वरायुधान् ।
वरं ताम्बूलसंपूर्णं द्रौपदी च स्वभाजनम् ।
ययौ तस्य सुता हृष्टा परचर्याकृते स्थिता: ।
— ^{c}) K स्नाताः शुक्लांबराः सर्वे. — ^{d}) D3.4.10 S सर्वे सु- (for समये).

2 ^{b}) B4 D1.2.5 राजाभरण°. — ^{c}) K अभिपद्मं; B D2.4–6.10 T2 G M4.5 Cr अभिपद्मा; Dn D9.11.12 द्वारि मत्ता; D8 अभिजात्य; D3 °पद्य; T1 महापद्मा; Cv (cf. Ca) अभिपद्मा (as in text). G1 यथाकामं; G3 महानागा. — ^{d}) T2 °बला: (for °रथा:).

3 ^{a}) S प्राप्य (for गत्वा). — ^{b}) K D1.2.4.6 च (for अथ). B4 °सने सुखं.

4 After 4^{ab}, T G ins.:

1122* तस्यां राज्यां व्यतीतायां प्रातःकृत्यं समाप्य च ।
गोसुवर्णादिकं दत्वा ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ।
— ^{a}) M4 जगामात्मसभां. S राजा (for कर्तुं). — ^{d}) K2 नित्यश: (for सर्वश:). S उत्तरेण सह प्रभो. — D7 ins. after 4: D4, after 5^{ab}: D5.6, after 1124*:

1123* अचिन्तयत्कथमिमे सभामागम्य भूषिताः ।
अतिष्ठन्देवसंकाशाः कथमन्वाविशन्निह ।
[(L. 2) D7 कथं नु प्राविशन्निह.]

5 ^{a}) Dn1 D4.8.11.12 श्रीमंत:. D4.8 पांडवांस्तत्र. B D1.2.6 श्रीमंतं पांडवं दृष्ट्वा; S स तान्दृष्ट्वा महासत्वान्. — ^{b}) Ś1 K ज्वल(K2 °लि)तान्; Dn D4.5.8.9.11.12 G3 ज्वलंत:. ❀Cr: उपादाय ज्वलन्तं (?) ।❀ Dn2 D4.8.11.12 पावका इव; D5.7.9 इव पावकान्. B D1.2.6 ज्वलंतमिव पावकं; M5 श्वसतः पन्नगानिव. — After 5^{ab}, D4 ins. 1123*; while B4 D5.6 S ins.:

1124* राजवेषानुपादाय पार्थिवो विस्मितोऽभवत् ।
किमिदं को विधिस्त्वेष भयार्त इव पार्थिवः ।
[(L. 1) D6 राजवेश्मनि आयातो (for the prior half).]
Thereafter D5.6 ins. 1123* (cf. v. l. 4); while S ins.:

1125* पुरुषप्रवरान्दृष्ट्वा विषादमगमन्नृपः ।
[T2 M1 परं (for नृप:).]
On the other hand, after 5^{ab}, D10 ins.:

1126* राजासनगतं दृष्ट्वा नृपतिर्विस्मितोऽभवत् ।
D10 cont.: B4 ins. after 1124*: Ś1 K B5 Dn D1–3.7–9.11.12, after 5^{ab}: D4–6, after 1123*:

1127* मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सरोषः पृथिवीपतिः ।
[Ś1 K अपि (for इव). D3.4.10 स (for च). D5 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा. Dn D7–9.11.12 स राजा; D8 सजोष: (for सरोष:).]
— ^{c}) D7.9 तदा (for अथ). S (except M1.3) मात्स्य:. — ^{d}) D8 देवराजम्. Ś1 BD1–3.6–9.11.12 T G2.3 M4 इव (D6 इवा-) स्थितं; G1 उपस्थितं (for अव°). — ^{e}) Ś1 K परिवृतं; D4.5 सहासीनं (for उपा°). D7.9 मरुद्भि: संवृतं देवं.

6 ^{ab}) K D7.8 T1 G2.3 M1.5 न; D8 भो; D10 मत्; M3 त्वं (for स). M1 खलु (for किल). K1 अक्षमवापस्; K2 अक्षणमापस्; D3 अक्षनिवासे; D4 अक्षप्रवापस्; D9.10 T G1.3 M4.5 अक्षनिवापस्; D11 (*sup. lin.* as in text).12 अक्षाभिवापस्; G2 अक्षाग्निवापस्; Ca अक्षवापकस्; Cs (cf. Cn) अक्षातिवापस् (as in text). M3 तु (for त्वं). B3.5 D1.2.5.6 Cr अहं लक्ष्मीनिवासस्त्वं; B4 यदि कंको भवान्विप्रः; Crp (Dev.) अहो अक्षनिवापस्त्वं (for ^{a}). Crp (Dev., and Ke.?) त्वमक्षवापो (? for त्वं सभास्तारो). Ś1 K2 B (except B3) Dn D5.7.9–12 वृत:; D8 धृत: (for कृत:). — ^{c}) D7 अद्य (for अथ). — ^{d}) Ś1 B1–3.5 Dn2 D11.12 °विष्टस्त्वलंकृत:; K1 Dn1 D3.4.10 °विष्ट: स्वलं°; B4 °विष्टोभ्यलं°; D2.3.9 T2 °ष्टोस्य(T2 °ष्टो ह्य)लंकृते; T1 G1.2 M °ष्टोस्य लंघने. — After 6, B5 ins. an addl. colophon.

7 Before 7, all MSS. except Dn1 D3 G1 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) G1 परिहासवचो; G3 Ca °हासेच्छया. Ś1 योग्यं; K शक्यं; S राज्ञो (for वाक्यं). — ^{cd}) S स्मयमानोब्रवीत् (G1 °र्जुन:) वाक्यम् (T G1.2 पार्थः) अर्जुनः (T G3 ह्यर्जुनः; G1 अब्रवीत्) परवीरहा.

8 Before 8, N (except K1 D9.10) G3 M4 ins.

इन्द्रस्याप्यासनं राजन्नयमारोढुमर्हति ।
ब्रह्मण्यः श्रुतवांस्त्यागी यज्ञशीलो दृढव्रतः ॥ ८
अयं कुरूणामृषभः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अस्य कीर्तिः स्थिता लोके सूर्यस्येवोद्यतः प्रभा ॥ ९
संसरन्ति दिशः सर्वा यशसोऽस्य गभस्तयः ।
उदितस्येव सूर्यस्य तेजसोऽनु गभस्तयः ॥ १०
एनं दश सहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
अन्वयुः पृष्ठतो राजन्यावदध्यावसत्कुरून् ॥ ११
त्रिंशदेनं सहस्राणि रथाः काञ्चनमालिनः ।
सदश्वैरुपसंपन्नाः पृष्ठतोऽनुययुः सदा ॥ १२ C. 4. 2279 B. 4. 70. 19 K. 4. 74. 21

अर्जुन उ° (resp. अर्जुनः). — ^{a}) Ś1 B (except B4) Dn D5.11.12 S अर्धासनं; K D7.8 अप्यासने. — ^{c}) D1.10 सत्य° (for श्रुत°). — ^{d}) D10 जितेंद्रियः (for दृढ°). S सर्वलोकाभिपूजितः. — After 8, N ins.:

1128* एष विग्रहवान्धर्म एष वीर्यवतां वरः ।
एष बुद्ध्याधिको लोके तपसां च परायणम् ।
एषोऽस्त्रविच्च संग्रामे त्रैलोक्ये सचराचरे ।
न चैवान्यः पुमान्वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ।
न देवा नासुराः केचिन्न मनुष्या न राक्षसाः ।
गन्धर्वयक्षप्रवराः किंनराः समहोरगाः ।
दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ।
पाण्डवानामतिरथो यज्ञधर्मपरो वशी ।
महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
बलवान्धृतिमान्सौम्यः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
धनैश्च संचयैश्चैव शक्रवैश्रवणोपमः ।
यथा मनुर्महातेजा लोकानां परिरक्षिता ।
एवमेष महातेजाः प्रजानुग्रहकारकः ।

[(L. 1) Ś1 निग्रह° (for विग्रह°). — (L. 2) K विद्या°; B4 पुण्या° (for बुद्ध्या°). Ś1 K B3-5 D1.3.10 परायणः. — (L. 3) B1-3.5 Dn D10-12 एषोस्त्रं विविधं वेत्ति; B4 D1.2.4-7.9 एषोस्त्रविद्वान् (D1.2 °योद्धा) संग्रामे. — (L. 4) K B4 D1-4 एवम्; B5 D5.6.8 एनम् (for चैव). D1.2 धन्वी (for वेत्ति). D8 कथंचन; D10 च कश्चन (for कदा°). B4 न च वेत्स्यंति केचन; D4.7.9 न च वेत्स्यति कश्चन. — (L. 5) D3.8 मनुष्या न च राक्षसाः. — (L. 6) B4 गंधर्वयक्षाप्सरसः. D1-6 न (for स-). B Dn D10-12 सकिंनर(B4 किंनरा वा)महोरगाः. — (L. 7) D7.9 °बाहुः (for °तेजाः). Dn2 D11.12 om. lines 8-9. — (L. 8) K धर्मयज्ञपरो वशी; B4 Dn1 D1-4.6.10 यज्वा (B4 योद्धा) धर्मपरो वशी; D5 यज्वा धर्मपरायणः; D5m.7.9 यज्वा दानपतिर्वशी. — (L. 9) B (except B4) Dn1 D7.9.10 सर्व- (for त्रिषु). — (L. 10) Ś1 K धृतिवान्. D5 transp. बलवान् and धृतिमान्. B (except B4) Dn D10-12 दक्षः; D9 सम्यक् (for सौम्यः). D1 यतेंद्रियः. — (L. 11) ❀Cr: संचयैः सम्यग्यज्ञैः। शक्रदृष्टान्तमादाय।❀ — (L. 12) B4 परिरक्षकः; D4 परिकीर्तिताः. — (L. 13) Om. in D10. D7-9 transp. एवं and एषः. D4 लोका° (for प्रजा°).]

9 ^{a}) D2.4 अधिपः (for ऋषभः). D10 एष वै धर्मराजस्तु. — ^{b}) Dn D11.12 धर्मराजो; D10 पांडवेयो (for कुन्ती°). — After 9^{ab}, D4.7 ins.:

1129* अस्य प्रभावात्सर्वेऽपि भ्रातरोऽमी वयं नृप ।
महाप्रभावसंयुक्ता महाबलपराक्रमाः ।
अस्यैव तपसास्माकं प्रभावाः सन्त्यनेकशः ।
विनास्य मनुजैस्तुल्या वयं सर्वे भवाम भोः ।
यावदेतस्य चादेशं तिष्ठामो वयमादृताः ।
पालयन्तः सुरैस्तावदभिपूज्यतमाश्च ह ।

— ^{c}) S (except T2) यस्य (for अस्य). B3-5 D1-3.5-7.9 transp. कीर्तिः and लोके. B3.5 D5 G1 स्थिरा (for स्थिता). — ^{d}) K तता; B3 D1 दिवा; B4.5 D5.6 दिवि; D2 उत्थिता (for उद्यतः).

10 ^{a}) D1.2.5m.7.9 संचरंति; D4 T1 G2 प्रस°; D8 संरंभंति; G3 संसर्पति. — ^{b}) B5 Dn D4.7-9.11.12 इवांशवः; D8 सदांशवः (for गभस्तयः). Ś1 K प्रदिशश्च नराधिप (Ś1 नरर्षभ). — D10 G1.3 M4.5 om. (hapl.) 10^{cd}. — ^{c}) K1 चाकाशे; K2 मेरोर्हि (for सूर्यस्य). — ^{d}) K सूर्यस्य (for तेजसो). K इव; D7.9 T2 G3 अथ; D8 T1 M1.2 अस्य (for अनु). — After 10, D8 reads 14^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

☞ In Ś1, the portion from stanza 11 up to the end of this parvan is lost on missing fol.; the MS. is ignored hereafter in the critical apparatus.

11 D8 om. 11. — ^{a}) K1 Dn1 D1.2.6 T1 एवं; G2 एतं; M5 येन (*sup. lin.* एनं as in text). K D7.8 सह सह°; S त्रिंशत्सह°. — ^{c}) D10 अन्वगच्छंस्ततो राजन्. — ^{d}) D5m.7.9 एष च (for यावद्). K1 अस्यावसत्; K2 अध्यासितः; D9 M1.2.5 अध्यवसत्; T G2 अन्वावसत्; Ca अध्या° (as in text). T2 क्रमात् (for कुरून्). G3 सहस्राण्यनुगच्छतः.

12 ^{a}) B5 Dn1 D4.7.8.10 एवं; S चैव (for एनं). D3 एनं सप्त सह°. — ^{b}) D7.9 रथा वै हेममालिनः; S रथानां रथिनां वरं. — ^{c}) G3 उपपन्नानि; M1.2.5 उपपन्नानां; M4

C. 4. 2279 B. 4. 70. 20 K. 4. 74. 22 एनमष्टशताः सूताः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।
अस्तुवन्मागधैः सार्धं पुरा शक्रमिवर्षयः ॥ १३
एनं नित्यमुपासन्त कुरवः किंकरा यथा ।
सर्वे च राजन्राजानो धनेश्वरमिवामराः ॥ १४
एष सर्वान्महीपालान्करमाहारयत्तदा ।
वैश्यानिव महाराज विवशान्स्ववशानपि ॥ १५
अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
उपजीवन्ति राजानमेनं सुचरितव्रतम् ॥ १६
एष वृद्धाननाथांश्च व्यङ्गान्पङ्गूंश्च मानवान् ।
पुत्रवत्पालयामास प्रजा धर्मेण चाभिभो ॥ १७
एष धर्मे दमे चैव क्रोधे चापि यतव्रतः ।
महाप्रसादो ब्रह्मण्यः सत्यवादी च पार्थिवः ॥ १८
श्रीप्रतापेन चैतस्य तप्यते स सुयोधनः ।
सगणः सह कर्णेन सौबलेनापि वा विभुः ॥ १९
न शक्यन्ते ह्यस्य गुणाः प्रसंख्यातुं नरेश्वर ।
एष धर्मपरो नित्यमानृशंस्यश्च पाण्डवः ॥ २०
एवंयुक्तो महाराजः पाण्डवः पार्थिवर्षभः ।
कथं नार्हति राजार्हमासनं पृथिवीपतिः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

उपसंपन्नं. — d) K (corrupt) अन्वययुस्. B1.2 Dn D6.8–12 T G2.3 M तदा; D3 तथा (for सदा). G1 पृष्टतैनं ययुः सदा. — After 12, S ins.:

1130* वाजिनां च शतं राजन्सहस्राण्यन्वयुस्तदा ।

[T2 तथा; G2 तदा (for शतं). T1 G1.3 M4 अयुतं (for अन्वयुस्). T1 G1.3 तथा (for तदा).]

13 a) S इमम् (for एनम्). D7.9 S अष्टशतं (G1 अष्टादश). M1.2 राजन् (for सूताः). — c) B1–3 Dn D11.12 अब्रुवन्; S तुष्टुवुर् (for अस्तु°).

14 a) B3–5 D1.2.4–6.8 S इमं; D3 इमे; D10 एवं (for एनं). D1.2.5.6.10 S उपातिष्ठन्; D3.4.7.8 उपासंते. — b) M1.5 राजानं (for कुरवः). D4.7.9 इव; S सदा (G1 M4 तदा) (for यथा). — After 14^{ab}, G1 *repeats* 1130* (with v. l.). — D3 *repeats* 14^{cd} (cf. v. l. 10). — c) G1 M नृप (for राजन्). M1.2.5 राजानं (for °नो). T G2 सर्वे चैव नृपा राजन्; G3 सर्वे चैव तु राजानः.

15 b) D3.5 सदा; D7.9 स्वयं; G1 तथा (for तदा). Dn D10–12 करदान्समकारयत्. — c) K B (except B2) D4–6.9.10 महाराजो; Dn D11.12 महाभागो. — d) D7.9 करदानिव सर्वशः; G1 M2.4 विवशाः स्ववशा अपि. Cr cites विवशान् स्ववशान् (as in text).

16 b) D3.4 दिने दिने (for महात्मनाम्). — c) D4 °तिष्ठंति (for °जीवन्ति). — d) D3 धर्मात्मानं महीपते.

17 b) B Dn D10–12 पंगू(B4 व्यंगा)नंधांश्च मान°; D4 वृद्धपंगवंधदुःखितान्. — After 17^{ab}, D4 (corrupt) ins.:

1131* मूकमिम्मिणिरोग्यादीन्दीनेडव्यङ्घिरादिकान् ।

— c) D4 °वत्पालयच्चित्यं. — d) K1 (corrupt) चर्वितुं; K2 त्वर्चितं; B1.2 Dn D11.12 वै विभुः; B3–5 D1.2.5 वीर्यवान्; D3 चाभितः; D4 M1.2 चाभिभोः; D6 धर्मवित्; D7 T2 चाभिभुः; D8 वै प्रभुः; D9 वा विभुः; D10 वै विभु; T1 G चाभिभूः.

18 D9 om. 18. — a) K धने; D3 धुरि (for दमे). D4 दाने; D8 प्रोक्तः (for चैव). — b) B D1.2.5.6 यतः सदा; Dn D7.8.11.12 जितव्रतः. S दाने सत्ये रतः सदा (T1 G2 M4.5 तदा; G1.3 तथा). — c) D2 M2 महाप्रभावो. K D4.5 m.7 धर्मज्ञः (for ब्रह्मण्यः). — d) D4.6 जितेंद्रियः; D5 m.7 प्रियंवदः; M4.5 च पांडवः.

19 a) Dn D11.12 शीघ्रं तापेन; Ca.r श्रीप्र° (as in text). B Dn1 D1.2.5.6.8 चैवास्य; S वै यस्य. — b) D3 दीप्यते; D4 व्यथते (for तप्यते). D2.3 च; D4 स्म; D5 असौ (for स). — c) B4 D1.5.6 सबलः; M2 सानुजः (for सगणः). — d) K सौबलेनैव चानघ; B1–3.5 D5.6 °लेन तथा (D6 च वा) विभो; B4 D3.4.7–9 सह दुःशासनेन च; D1.2 °लेयेन वा विभो (D2 °भोः); S °लेन च वीर्यवान्. Ca.rp (Dev.) cites अभिभूः; Cr विभोः.

20 a) D5 अस्य च (for ह्यस्य). K गुणान्. T1 G2 न शक्यते त्वस्य गुणान्; G1.3 M न शक्यमेतस्य गुणान्. — c) T1 G2.3 धर्मरतो. — d) K1 अक्षसंसश्च; K2 अज्ञसंसश्च; B (except B4) D1–3.5.6.8 T2 आनृशंसश्च (D1.2 °सस्तु); T1 G3 M आनृशंसी च; G1 °शंस्ये च. K G1 पार्थिवः (for पाण्डवः). D7.9 आनृशंस्यपरस्तथा; G2 °शंसी सुशीलवान्.

21 a) D1–3 G1 M महाराज. D5 m.7.9 एष (D5 m एवं) सर्वगुणोपेतः; G3 एवंविधगुणो राजा. — b) B D1–6 S पुरुषर्षभः (G1 M5 °भ). D5 m.7.9 पार्थिवः पार्थिवर्षभ. — c) D4 राजाह्र्यं. — d) B1 Dn D11.12 °पते; D7.9

६६

विराट उवाच ।

यद्येष राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कतमोऽस्यार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो बली ॥ १
नकुलः सहदेवो वा द्रौपदी वा यशस्विनी ।
यदा द्यूते जिताः पार्था न प्राज्ञायन्त ते क्वचित् ॥ २

अर्जुन उवाच ।

य एष बल्लवो ब्रूते सूदस्तव नराधिप ।
एष भीमो महाबाहुर्भीमवेगपराक्रमः ॥ ३
एष क्रोधवशान्हत्वा पर्वते गन्धमादने ।
सौगन्धिकानि दिव्यानि कृष्णार्थे समुपाहरत् ॥ ४
गन्धर्वा एष वै हन्ता कीचकानां दुरात्मनाम् ।
व्याघ्रानृक्षान्वराहांश्च हतवान्स्त्रीपुरे तव ॥ ५
यश्चासीदश्वबन्धस्ते नकुलोऽयं परंतपः ।
गोसंख्यः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ ॥ ६
शृङ्गारवेषाभरणौ रूपवन्तौ यशस्विनौ ।
नानारथसहस्राणां समर्थौ पुरुषर्षभौ ॥ ७

C. 4. 2206
B. 4. 71. 7
K. 4. 75. 8

जगतीपतिः. — After 21, D4 (om. lines 7–8).7 ins.:

1132* छलेन यावद्रिपुभिः सत्यपाशेन बन्धितः ।
अभूत्तावन्मनुष्येषु सर्वसाधारणो ह्ययम् ।
त्रयोदशमवर्षस्य नष्टचर्याव्रतं त्विदम् ।
पारितं स्वत्समक्षं वै तन्निस्तीर्णोऽद्य पाण्डवः ।
यथावद्व्रतचीर्णोऽयं मेघमध्याद्यथा रविः ।
भवेत्प्रतापासह्यस्तु तद्वत्पश्यैनमप्यहो ।
योग्यस्त्वयं नरपतिर्मन्ये शक्रासनस्य च ।
तस्मान्मा विस्मयस्तेऽस्तु न मृषा प्रब्रवीमि ते ।

Colophon (Ś1 M8 missing). — *Sub-parvan:* K1 गोग्रह; Dn1 D1.9 उत्तरगोग्रह. — *Adhy. name:* B4 युधिष्ठिराभिषेकः; D1.2 पांडवप्रकटनं; D8 सभायां पाण्डवदर्शनं; D4 पांडवानां त्रयोदशवर्षनष्टचर्याव्रतविसर्गः; D5 पांडवप्राकट्यं; D7 युधिष्ठिरप्रकटनः; D9 अर्जुनकृतं धर्मस्तवनं; M2.5 पांडवप्रकाशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 D9 68; D5 63; D6 67; D10 66; S 73 (T2 70; M2.4 72). — *S'loka no.:* G8 23.

66

☞ Ś1 M8 missing for entire adhy. (cf. v. l. 4. 63. 29; 65. 11). The MSS. are ignored hereafter in the critical apparatus.

1 c) K D1.2.10 च; G8 हि (for अस्य). — d) Dn D11.12 युधि (for बली). K भीमसेनो महाबली.

2 a) K B4 D4.5.10 च (for वा). — b) K D4.7.10 च (for वा). — c) N (except K1 B4 D5) द्यूत- (for द्यूते). S यतो (M5 गता) ह्यक्षैर्जिता (T1 G2 °क्षजिता) ह्येते (G1 एते; G8 -स्त्वेते; M5 -स्ते वै). — d) Dn1 D8 प्रज्ञा°; D6 प्राज्ञायत. K D1.2.4.8 प्रज्ञायंते (D1 प्राज्ञायंत; D2.8 प्रज्ञायंत) न ते क्वचित्; S नांतरा श्रूयते कथा.

3 a) B4 D1.6 बल्लवं; S वललो. T2 नाम (for ब्रूते). — b) S सूपकारश्च ते नृप. — c) Dn D8.8–12 T G2.8 M1.2.5 महाराज; D7 महाभाग; G1 महौजाश्च. D4 स एव भीमो मत्स्येश. — d) D8 भीमवीर्य°; D4 श्रीमन्वेग°; D8 श्रीमानुरु°; G1 भीमाकार°; M5 सिंहतुल्य°.

4 D8 om. 4. — a) K वेगवशान्; B4 क्रोधवशाद्; Cs as in text. B4 युद्ध्वा (for हत्वा). D4.8 सयक्षान्राक्षसाञ्जित्वा (D8 °न्भित्वा). — c) B4 शतशः; D4.9m पद्मानि; S पुष्पाणि (for दिव्यानि). — d) S (except G1) समुपानयत्.

5 a) D1.2 चैष (for एष). D7 गधर्वाणामयं हंता. — b) D1.10 T2 M2 महात्मनां; D6 महामनाः. — c) B5 वृकान्; D4 यक्षान् (for ऋक्षान्). S गजांश्चैव (for वराहांश्च). K1 व्याघ्ररूक्षान् रजांश्चैव (sic). — d) T2 G1.2 च पुरे; Ca स्त्रीपुरे (as in text). — After 5, S ins.:

1133* हिडिम्बं च बकं चैव किर्मीरं च जटासुरम् ।
हत्वा निष्कण्टकं चक्रे अरण्यं सर्वतः सुखम् ।

6 D2 om. 6. — a) D10 om. च. — b) K सनातन (K2 °नः); Dn1 M4 परंतप; D4 स पार्थिवः. — c) Dn D11.12 गोसंख्ये; Ca गोसंस्थः. — d) K माद्रीपुत्रश्च वीर्यवान्; B D1.5.6 S °त्रौ महाबलौ (G8 परंतपौ).

7 a) K अंगारकेशाभरणौ; M °षाभरणः. — b) M उपपन्नौ. D4.6 S मनस्विनौ. — c) K नानारक्षसमुत्थाने; Dn D4.8.11.12 महारथ°. — d) D5m.7.9 जेतारौ. B D (except D3.4.8) T G2 M1.2.4 भरतर्षभौ; G1.8 रक्षणे नृप.

8 a) G1 पद्मविशालाक्षी. — c) B4 D6 सैरिंध्री. — d) B4 Dn D4.10–12 यस्यार्थे; D2.5.7–9 T G2 यदर्थे. G1 M1.2.5 कीचको हतः. — After 8, S (which om. 9) ins.:

C. 4. 2296 B. 4. 71. 8 K. 4. 75. 9 एषा पद्मपलाशाक्षी सुमध्या चारुहासिनी ।
सैरन्ध्री द्रौपदी राजन्यत्कृते कीचका हताः ॥ ८
अर्जुनोऽहं महाराज व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
भीमादवरजः पार्थो यमाभ्यां चापि पूर्वजः ॥ ९
उषिताः स्म महाराज सुखं तव निवेशने ।
अज्ञातवासमुषिता गर्भवास इव प्रजाः ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

यदार्जुनेन ते वीराः कथिताः पञ्च पाण्डवाः ।
तदार्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् ॥ ११
अयं स द्विषतां मध्ये मृगाणामिव केसरी ।

1134* द्रुपदस्य प्रिया पुत्री धृष्टद्युम्नस्य चानुजा ।
अग्निकुण्डात्समुद्भूता द्रौपदीत्यवगम्यताम् ।
भीमः ।
अस्त्रज्ञो दुर्लभः कश्चित्केवलं पृथिवीमनु ।
धनुःस्पृशां तथा श्रेष्ठः कौन्तेयोऽयं धनंजयः ।
एतेन खाण्डवं यस्य अक्रामस्य शतक्रतोः ।
दग्धं नागवनं चैव सह नागैर्नराधिप ।
वर्षं च शरवर्षेण वारितं दुर्जयेन वै ।
करमाहारिताः सर्वे पार्थिवाः पृथिवीपते ।
स्त्रीवेषं कृतवानेष तव राजन्निवेशने ।
बृहन्नळेति यामाहुरर्जुनं जयतां वरं ।

[(L. 4) G_2 M_2 धनुर्भृतां. T_2 धनुः°; G_2 अयं (for तथा). — (L. 5) M_2 दग्ध्वा (for यस्य). — M_2 om. line 10.]

9 S om. 9. — ^{a}) B_5 °नोयं; $D_{7.9}$ अस्म्यर्जुनो (for °नोऽहं). — ^{b}) $D_{1.2}$ यदि; Cr व्यक्तं (as in text). — D_4 om. 9^{cd}. — ^{d}) K_1 B_4 $D_{5.6}$ om. च. $D_{2.10}$ पूजितः (for पूर्वजः). D_8 यमलाभ्यां च पूर्वजः.

10 D_2 om. 10^a; M_2 om. 10^{ab}. — ^{a}) K_2 B (except B_5) D (except $D_{1.3.6}$; D_2 om.) स्मो. S (M_2 om.) सुखं सर्वे (for महाराज). — ^{b}) D_{10} चिरं (for सुखं). S (M_2 om.) तव राजन् (for सुखं तव). — ^{c}) = 4. 1. 1^c. K_1 D_6 °वासाभिभृता; B_3 °वासे नियता; B_4 °वासनिरता; B_5 $D_{1.5.7}$ °वासं (D_1 °वास-) निहिता; $D_{4.9}$ °वासविहिता; D_8 °वासं रहिता; S °वासे निहिता. — ^{d}) K D_6 °वासम्; Cr °वासे (as in text).

11 All N MSS. except $B_{4.5}$ D_1 (Ś$_1$ missing) *repeat* (at different points) 11^{cd}; while $D_{2.6}$ repeat (the whole of) 11; for details see below. — ^{a}) K यद्; $M_{3.4}$ यथा (for यदा). — ^{b}) $D_{7.9}$ तत्र (for पञ्च). — After 11^{ab}, $B_{4.5}$ $D_{1.2}$ ins. 1136* (see below). — ^{c}) K $B_{4.5}$ D_{1-3} ततः; $M_{3.4}$ तथा (for तदा). — $B_{4.5}$ D_9 ins. after 11^{cd}: $D_{4.7.8}$, after the *repetition* of 11^{cd}: D_5, after 1142*:

1135* महेन्द्रकल्पस्य तदा संप्रहृष्टतनूरुहः ।

N ins. after (the *first* occurrence of) 11 ($B_{4.5}$ $D_{1.2}$, after 11^{ab}: D_9, after 1135*):

1136* पुनरेव तु तान्पार्थान्दर्शयामास चोत्तरः ।
उत्तर उवाच ।
य एष जाम्बूनदशुद्धगौर-
तनुर्महासिंह इव प्रवृद्धः ।
प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घनेत्र-
स्ताम्रायताक्षः कुरुराज एषः ।
अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी
प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ।
पृथ्वायतांसो गुरुदीर्घबाहु-
र्वृकोदरः पश्यत पश्यतैनम् ।
यस्त्वेष पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मा-
ञ्श्यामो युवा वारणयूथपोपमः ।
सिंहोन्नतांसो गजराजगामी
पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः ।
राज्ञः समीपे पुरुषोत्तमौ यौ
यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पौ ।
मनुष्यलोके सकले समोऽस्ति
ययोर्न रूपे न बले न शीले ।
आभ्यां तु पार्श्वे कनकोत्तमाङ्गी
यैषा प्रभा मूर्तिमतीव गौरी ।
नीलोत्पलाभा सुरदेवतेव
कृष्णा स्थिता मूर्तिमतीव लक्ष्मीः ।

[(L. 1) D_6 om. line 1. K_2 $B_{1.2}$ Dn $D_{4.9-12}$ च; D_8 हि (for तु). D_8 कथ° (for दर्श°). — (L. 3) K_1 $B_{1.2}$ Dn $D_{7.9.11.12}$ महान्सिंह. B_4 $D_{4.8}$ प्रसिद्धः (for प्रवृद्धः). — (L. 4) Cv प्रलंबघोणः. $D_{4.5}$ m.$_9$ °बाहुस्; Cc °नेत्रस् (as above). — (L. 5) K B_5 D_5 (m as above) °यतास्यः; Cc °यताक्षः (as above). — (L. 9) D_4 °दरः सोयमिति प्रतापः; D_5 (marg.; orig. as above).$_{7.9}$ ताम्रायताक्षः स वृकोदरोयं. — (L. 10) B Dn_2 $D_{11.12}$ एव (for एष). — (L. 12) K $D_{3-7.9.10}$ गजखेलगामी; B_4 $D_{1.2}$ गजलील°. — (L. 14) B (except B_4) Dn $D_{1-3.11.12}$ तु; D_4 वा; $D_{6.8}$ तौ (for यौ). — (L. 15) K यमौ च तौ; $B_{4.5}$ $D_{1.2.4-6}$ एतौ यमौ (for यमाविमौ). $D_{2.3}$ °महेंद्रतुल्यौ. — (L. 17) Dn_1 $D_{10.11}$ (before corr.).$_{12}$

अचरद्रथवृन्देषु निघ्नंस्तेषां वरान्वरान् ।। १२
अनेन विद्धो मातङ्गो महानेकेषुणा हतः ।
हिरण्यकक्ष्यः संग्रामे दन्ताभ्यामगमन्महीम् ।। १३
अनेन विजिता गावो जिताश्च कुरवो युधि ।
अस्य शङ्खप्रणादेन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ।। १४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् ।
उत्तरं प्रत्युवाचेदमभिपन्नो युधिष्ठिरे ।। १५
प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये ।
उत्तरां च प्रयच्छामि पार्थाय यदि ते मतम् ।। १६
उत्तर उवाच ।
अर्च्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकालं च मे मतम् ।
पूज्यन्तां पूजनार्हाश्च महाभागाश्च पाण्डवाः ।। १७ C. 4. 2312 B. 4. 71. 24 K. 4. 76. 8

गुरुत्वे (for न रूपे). B4.5 D4.5.8 न कुले (Cr cites कुले) (for न बले). D7 (before corr. as above) ययोर्न रूपेण कुलेन तुल्यः. — (L. 18) D7.9 राज्ञः; Cc आभ्यां (as above). D1 समीपे (for तु पार्श्वे). K D3.5.7–9 कनको- (D5.7 प्रमदो)त्तमाद्या; Cr as above. — (L. 19) K1 B4 D1.4 Cc.r सैरी; D2 शुद्धा; D9 लक्ष्मीः; Ccp.rp गौरी (as above).]

K cont.:

1137* वैशंपायन उवाच ।
एवं निवेद्य तान्पार्थान्पाण्डवान्पञ्च भूपतेः ।

(a line curiously enough reproduced in almost all old printed ed.), and thereafter *repeats* 11[cd]. — On the other hand, after 1136*, B1.3 Dn D3.5.9–12 *repeat* 11[cd]; while B2 D6 *repeat* (the whole of) 11. Furthermore after 1136*, B4.5 read and D4.7.8 *repeat* 11[cd], which is followed by 1135*. Finally, after 11[cd] (see above), D1.2 ins.:

1138* भूतपूर्वं न कस्यापि हर्षेणोत्फुल्ललोचनः ।;

while after the *repetition* of 11[cd], D10 ins.:

1139* विराटनृपतेरग्रे यथादृष्टं कुरून्प्रति ।

12 Before 12, K B D (except D7.9) G3 ins. उत्तर उ° (resp. उत्तरः). — After उत्तर उ°, D5 ins. 1142*. — [a]) K विजयो (for अयं स). D1.2 विद्विषां (for द्विषतां). B Dn D1–4.5m.6.10–12 हंता (for मध्ये). — [c]) B2 D5.6 व्यचरद्. G3 द्वहवृंदेषु. — [d]) D6 विनिघ्नंस्तान् (for निघ्नंस्तेषां). B (except B1.3) Dn D5.10–12 तांस्तान् (for तेषां). B4.5 D10 धुरंधरान्; Dn1 महारथान्; G3 रथाम्वरान्. D3 निघ्नते साधुरापरान्.

13 [ab]) D3 नृप (for हतः). S अनेन विद्धा मातंगा महामेघोपमास्तदा. — [c]) B1–3 Dn D9–12 सुवर्णकक्षः; B4.5 D1–3 Ca.c हिरण्यकक्षः; S °कक्ष्याः. D1.2 संनद्धः (for संग्रामे). — [d]) D1.2 सपताकोगमन्महीं. — After 13, D7 (marg.) ins. 1142*.

14 [a]) K D9 ता जिता; G3 निर्जिता. — [b]) K जितास्ते; S निर्जिताः. — After 14[ab], D1.2 ins.:

1140* तस्य तत्कर्म वीरस्य न मया तात तत्कृतम् ।,

which is followed by lines 3–4 of 1142*. — [c]) B4 शंखनिनादेन; T G2 शंखस्य शब्देन. — T G2 ins. after 14:

1141* जायते रोमहर्षो मे संस्मृत्यास्य धनुर्ध्वनिम् ।
ध्वजस्य वानरं भूतैराक्रोशन्तं सहानुगैः ।
नाददानं शरान्घोरान्मुञ्चन्तं शरोत्करान् ।
न कार्मुकं विकर्षन्तमेनं पश्यामि संयुगे ।
एतद्धनुःप्रमुक्ताश्च शराः पुङ्खानुपुङ्खिनः ।
नालक्ष्येषु रणे पेतुर्नाराचा रक्तभोजनाः ।
तीक्ष्णनाराचसंकृत्तशिरोबाहूरुवक्षसाम् ।
कलेवराणि दृश्यन्ते योधानां साश्वसादिनाम् ।
अनेन तटिनी तत्र शोणिताम्बुप्रवाहिनी ।
प्रवर्तिता भीमरूपा यां स्मृत्वाद्यापि मे मनः ।
प्रकम्पते चण्डवायुकम्पिता कदली यथा ।

T G2 cont.: G1.3 M ins. after 14: D1.2 (both om. lines 1–2), after 1140*: D5, (after उत्तर उ°, which is ins. in some MSS.) before 12: D7, after 13:

1142* अनेन तात वीरेण भीष्मद्रोणमुखा रथाः ।
दुर्योधनेन सहिता निर्जिता भीमकर्मणा ।
अयं द्रवन्तं भीतं मां देवपुत्रो न्यवारयत् ।
अस्य बाहुबलेनास्मि जीवन्प्रत्यागतः पुनः ।

[(L. 1) S राजन् (for तात). — (L. 2) T1 भीम-रूपिणा. — (L. 3) D1.2 T1 एष (T1 रथाद्) भीतं द्रवंतं मां. — (L. 4) D1.2 अभ्या° (for प्रत्या°).

☞ For 15–26, S subst. a passage which contains some additions and transpositions. The text of the Southern passage is given separately, with variants, under v. l. 26.

15 For S cf. v. l. 26. — [d]) K B4 अभिपन्ने; D3 उपपन्नं; D3 Cc प्रतिपन्नो; Cr.cp अभिपन्नो (as in text).

16 For S cf. v. l. 26. B3 om. 16. — [a]) B4 प्रसादं पांडवस्यैव; D1.2.5m.7 प्रसादनं पांडवेये (D5m.7 °वानां); D9.10 प्रसादं पांडवेयस्य (D9 °वानां च). — [b]) K च (for हि). K D3 रोचते. — [d]) K मे मतं; B (except B4) Dn D2–4.8.10–12 मन्यसे; D7.9 रोचते.

C. 4. 2318
B. 4. 71. 25
K. 4. 76. 5

विराट उवाच ।

अहं खल्वपि संग्रामे शत्रूणां वशमागतः ।
मोक्षितो भीमसेनेन गावश्च विजितास्तथा ॥ १८
एतेषां बाहुवीर्येण यदस्माकं जयो मृधे ।
वयं सर्वे सहामात्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
प्रसादयामो भद्रं ते सानुजं पाण्डवर्षभम् ॥ १९
यदस्माभिरजानद्भिः किंचिदुक्तो नराधिपः ।
क्षन्तुमर्हति तत्सर्वं धर्मात्मा ह्येष पाण्डवः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततो विराटः परमाभितुष्टः
समेत्य राज्ञा समयं चकार ।
राज्यं च सर्वं विससर्ज तस्मै
सदण्डकोशं सपुरं महात्मा ॥ २१
पाण्डवांश्च ततः सर्वान्मत्स्यराजः प्रतापवान् ।
धनंजयं पुरस्कृत्य दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ २२
समुपाघ्राय मूर्धानं संश्लिष्य च पुनः पुनः ।
युधिष्ठिरं च भीमं च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २३
नातृप्यद्दर्शने तेषां विराटो वाहिनीपतिः ।
संप्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ २४
दिष्ट्या भवन्तः संप्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात् ।
दिष्ट्या च पारितं कृच्छ्रमज्ञातं वै दुरात्मभिः ॥ २५
इदं च राज्यं नः पार्था यच्चान्यद्वसु किंचन ।

---

17 For S cf. v. l. 26. — ^{a}) $B_{2.5}$ Ccp आर्याः; Cc (cf. Cv) अर्च्याः (as in text). — ^{b}) K प्राप्ते काले; Cr प्राप्तकालं (as in text). K D_{4} हि (for च). — ^{c}) B_{4} $D_{1.2}$ पूज्यानां. D_{10} पूज्यंतां चैव पूज्यार्हाः.

18 For S cf. v. l. 26. — ^{d}) B Dn $D_{1.3.10-12}$ गावश्चापि जितास्तथा (D_{8} पराजिताः); $D_{3.4.9}$ गाश्चापि (D_{9} °श्चैव) विजितास्तथा.

19 For S cf. v. l. 26. — ^{a}) B D (except $D_{5.7.9}$) बाहुवीर्यं तद् (B_{4} तु; D_{1} च). — ^{b}) K यदास्माकं; D_{4} यद्यस्माकं. B_{8} D_{4} जयो रणे; D_{5} रणे जयः. — ^{c}) $B_{1.2}$ Dn $D_{11.12}$ एवं (for वयं). — ^{d}) K °पुत्रे °ष्ठिरे. — ^{e}) K_{2} D_{5} प्रसादयाम.

20 For S cf. v. l. 26. — ^{b}) K_{2} B_{4} उक्तं. $B_{3.4}$ $D_{1.5-8}$ नराधिप. — ^{c}) B_{4} D_{4-6} अर्हसि. — ^{d}) B_{4} $D_{5.6}$ °त्मा ह्यसि पांडव.

21 For S cf. v. l. 26. — ^{a}) K_{2} परमाभितृप्तः; $B_{4.5}$ D_{6} प्रथमं (B_{5} °म-) प्रहृष्टः; D_{5} परमप्रहृष्टः; D_{10} प्रथमोभिरुष्टः. D_{4} ततो विराटोपि पराभि°. — ^{b}) K राज्ञः; B (except B_{4}) D (except $D_{1.3-6.8.10}$) राजा. — ^{c}) D_{5} transp. सर्वं and तस्मै. — ^{d}) B (except B_{5}) $D_{5.6.11.12}$ °कोषं. D_{8} देशं च कोशं च पुरं महात्मा.

23 For S cf. v. l. 26. — ^{a}) B_{4} Dn_{1} $D_{1.3-7.9}$ मूर्ध्न्यैतान्; D_{2} तान्मूर्ध्नि. D_{8} मूर्ध्नि तान्समुपाघ्राय. — ^{b}) B_{4} $D_{1.2}$ समाश्लिष्य; D_{4} संश्लाघ्य च; D_{8} संश्लिषंश्च.

24 For S cf. v. l. 26. — ^{c}) B (except B_{4}) D (except Dn_{1} D_{3-7}) स (for सं-).

25 For S cf. v. l. 26. K om. 25^{cd}. — ^{c}) $B_{1-3.5}$ Dn $D_{9.11.12}$ Cop संपालितं; B_{4} D_{10} च पालितं (for च पारितं). Cc cites पारितं. — ^{d}) $D_{1.2.5}$ अज्ञातैश्. B_{4} $D_{1.2.5.6}$ च; D_{7} तैर् (for वै). $D_{3.4}$ दुरासदं. — After 25, $D_{4.7}$ ins.:

1143* पृच्छेऽहं कारणं किंचिदुच्यतां तद्यथातथम् ।
देवानामपि शक्तिर्वो रूपप्रावर्तकारिणो ।
मन्येऽप्यहं यथा पूर्वं रूपं वो नाधुना तथा ।
यदा मनुष्यसामान्यमभूदेतर्हि देववत् ।
रूपं कान्ति बलं धैर्यं गुणाः सर्वेऽप्यनीदृशाः ।
सूर्याग्निरुद्रवज्जाता यूयं देवोपमाः क्षणात् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यशौचतपोभिर्नो गुणैः प्रीताः सुरा ददुः ।
धर्मदुर्गाप्रभृतयो रूपप्रावर्तकृद्गुणान् ।

26 For S see below. — ^{a}) B_{4} $D_{2.7}$ transp. च and राज्यं. B (except B_{4}) Dn $D_{1.9-12}$ पार्थाय; D_{2-6} वः पार्था; D_{7} पार्था मे; D_{8} पार्था वो (for नः पार्था). — ^{b}) B D (except $D_{2.5}$) अपि (for वसु). — ^{cd}) B_{5} $D_{1.2.5.6}$ यच्च वक्ष्यामि तत्कार्यं (B_{5} तत्सर्वं) कौंतेये(D_{5} अर्जुने)नाविशंकया.

☞ For 15–26, S subst.:

1144* वैशंपायनः ।
(15^{ab}) तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् ।
(22^{ca},23)धनंजयं परिष्वज्य पांडवानथ सर्वशः ।
नमस्कृत्वा तु राजानं राजन्राज्येऽभिषेचितम् ।
(24^{ab}) नातृप्यद्दर्शने तेषां विराटो वाहिनीपतिः ।
(24^{cd}) संप्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ।
(25^{ab}) दिष्ट्या भवन्तः संप्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात् ।
(25^{cd}) दिष्ट्या च चरितं कृच्छ्रमज्ञातं तैर्दुरात्मभिः ।
(26^{ab}) इदं राज्यं च वः सर्वं यच्चास्ति वसु किंचन ।

प्रतिगृह्णन्तु तत्सर्वं कौन्तेया अविशङ्कया ॥ २६
उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनंजयः ।
अयं ह्यौपयिको भर्ता तस्याः पुरुषसत्तमः ॥ २७
एवमुक्तो धर्मराजः पार्थमैक्षद्धनंजयम् ।
ईक्षितश्चार्जुनो भ्रात्रा मत्स्यं वचनमब्रवीत् ॥ २८
प्रतिगृह्णाम्यहं राजन्स्नुषां दुहितरं तव ।
युक्तश्चावां हि संबन्धो मत्स्यभारतसत्तमौ ॥ २९ C. 4. 2825 B. 4. 71. 35 K. 4. 77. 6

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

(26cd) अविभक्तमतेद्भवतां नोत्कण्ठां कर्तुमर्हथ ।
Colophon.
वैशंपायनः ।
विराटस्य वचः श्रुत्वा पार्थस्य च महात्मनः ।
(15cd) उत्तरः प्रत्युवाचेदमभिपन्नो युधिष्ठिरे ।
(16ab) प्रसादनं प्राप्तकालं पाण्डवस्याभिरोचये ।
तेजस्वी बलवाञ्शूरो राजराजेश्वरः प्रभुः ।
(16cd) {उत्तरां च वरारोहां पार्थस्यामित्रकर्शन ।
प्रणिपत्य प्रयच्छामस्ततः शिष्टा भवामहे ।
(19cd) वयं च सर्वे सामात्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
प्रसाद्य ह्युपतिष्ठामो राजन्किं करवामहे ।
(18a,c) राजंस्त्वमसि संग्रामे गृहीतस्तेन मोक्षितः ।
(19a,18d) एतेषां बाहुवीर्येण गावश्च विजितास्त्वया ।
कुरवो निर्जिता यस्मात्संग्रामेऽमिततेजसः ।
एष तत्सर्वमकरोत्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
(17a) अर्च्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्रत्युत्थेयाश्च पाण्डवाः ।
(17b) अर्घ्यार्हाश्चाभिवाद्याश्च प्राप्तकालं च मे मतम् ।
(17cd) पूज्यन्तां पूजनीयाश्च महाभागाश्च पाण्डवाः ।
न ह्येते कुपिताः शेषं कुर्युराशीविषोपमाः ।
तस्माच्छीघ्रं प्रपद्यामः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
(19e) प्रसादयाम भद्रं ते सह पार्थैर्महात्मभिः ।
उत्तरामग्रतः कृत्वा शिरःस्नातामलंकृताम् ।
जानाम्यहमिदं सर्वमेषां तु बलपौरुषम् ।
कुले च जन्म महति फल्गुनस्य च विक्रमम् ।
उत्तरात्पाण्डवाञ्श्रुत्वा विराटो दुःखमोहितः ।
उत्तरां चापि संप्रेक्ष्य प्राप्तकालमचिन्तयत् ।
ततो विराटः सामात्यः सकलत्रः सबान्धवः ।
उत्तरामग्रतः कृत्वा शिरःस्नातां कृताञ्जलिः ।
भूमौ निपतितस्तूर्णं पाण्डवस्य समीपतः ।
विराटः ।
प्रसीदतु महाराजो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रच्छन्नरूपवेषत्वान्नाभिरिष्टस्तृणैर्वृतः ।
शिरसाभिप्रपन्नोऽस्मि सपुत्रपरिचारकः ।
(20ab) यदस्माभिरजानद्भिरधिक्षिप्तो महीपतिः ।
अवमत्य कृतं सर्वमयुक्तं प्राकृतो यथा ।
(20cd) क्षन्तुमर्हति तत्सर्वं धर्मज्ञो बन्धुवत्सलः ।
यदिदं मामकं राष्ट्रं पुरं राज्यं च पार्थिव ।
सदण्डकोशं विसृजे तव भृत्योऽस्मि पार्थिव ।
वयं च सर्वे सामात्या भवन्तं शरणं गताः ।
वैशंपायनः ।
तं धर्मराजः पतितं महीतले
सबन्धुवर्गं प्रसमीक्ष्य पार्थिवम् ।
उवाच वाक्यं परलोकदर्शनः
प्रनष्टमन्युर्गतशोकमत्सरः ।
युधिष्ठिरः ।
न ते भयं पार्थिव विद्यते मयि
प्रतीतरूपोऽस्म्यनुचिन्त्य मानसम् ।
एतत्त्वया सम्यगिहोपपादितं
द्विजैरमात्यैः सदृशैश्च पण्डितैः ।
इमां च कन्यां समलंकृतां भृशं
समीक्ष्य तुष्टोऽस्मि नरेन्द्रसत्तम ।
क्षान्तमेतन्महाबाहो यन्मां वदसि पार्थिव ।
न चैव किंचित्पश्यामि विकृतं ते नराधिप ।
वैशंपायनः ।
(21a) ततो विराटः परमाभितुष्टः
(21b) समेत्य राज्ञा समयं चकार ।
(21c) राज्यं च सर्वं विससर्ज तस्मै
(21d) सदण्डकोशं सपुरं महात्मा ।
Colophon.
विराटः ।
यच्च वक्ष्यामि ते सर्वं मा शङ्केथा युधिष्ठिर ।
इदं सनगरं राष्ट्रं सवनं सवधूजनम् ।
युष्मभ्यं संप्रदास्यामि भोक्ष्याम्युच्छिष्टमेव च ।
अहं वृद्धश्चिरं राजन्भुक्तभोगश्चिरं सुखम् ।
राज्यं दत्त्वा तु युष्मभ्यं प्रव्रजिष्यामि काननम् ।

[(L. 7) G1 प्रचरितं; M1.2 विच°; M4 दुश्चरितं (for च चरितं). — (L. 8) M1.2 अन्यद् (for अस्ति). — (L. 9) Hypermetric! G1.2 M1.2 विभक्तम् (for अवि°). T1 हि (for एतद्). — Colophon. *Adhy. no.:* T G M1.4.5 74; M2 73. — (L. 10) T G पार्थिवस्य (for पार्थस्य च).

६७

C. 4. 2226
B. 4. 72. 1
K. 4. 77. 7

विराट उवाच ।
किमर्थं पाण्डवश्रेष्ठ भार्यां दुहितरं मम ।
प्रतिग्रहीतुं नेमां त्वं मया दत्तामिहेच्छसि ॥ १
अर्जुन उवाच ।
अन्तःपुरेऽहमुषितः सदा पश्यन्सुतां तव ।
रहस्यं च प्रकाशं च विश्वस्ता पितृवन्मयि ॥ २
प्रियो बहुमतश्चाहं नर्तको गीतकोविदः ।
आचार्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहिता तव ॥ ३
वयःस्थया तया राजन्सह संवत्सरोषितः ।
अतिशङ्का भवेत्स्थाने तव लोकस्य चाभिभो ॥ ४

— (L. 11) T2 G2.3 अतिभीतो (for अभिपन्नो). — (L. 14) T1 G1 °कर्शन:; G3 °कर्शिन:; M1.2 °घातिन:. M4 पार्थायामित्रकर्शिने; M5 °स्यामिततेजस:. — (L. 15) G2 M4 प्रयच्छाम; M5 प्रदास्याम:. T1 G2 तुष्टा; T2 दिष्टा. — (L. 16) G1 सर्वे वयं च सामात्या:; G3 वयं सर्वे सहामात्या:; M4 वयं सर्वे च सामात्या:. — (L. 17) G1.3 प्रसाद्याभ्युप°. — (L. 20) M1.2 विजिता (for निर्जिता). G1 सर्वे (for यस्मात्). — M1.2 om. lines 23–24. — (L. 23) G1 आर्याश्चैवाभि°; M4.5 अर्घ्याश्चैवाभि°. — (L. 32) T2 उत्तरं. — (L. 40) T G अज्ञानात् (for अयुक्तं). — (L. 41) M5 अर्हसि. — (L. 45) G1.3 स (for तं). — (L. 47) T2 G3 परलोकदर्शी; G1.3 M5 °दर्शनं. — (L. 50) M1 आत्मनः (for मानसम्). — (L. 52) T1 M1.2 सुहृदैश्च; G1 सवयोथ; M4.5 सचिवैश्च (for सदृशैश्च). — (L. 55) G1 यथा; G2 M4.5 यन्मा; M2 यद्वा (for यन्मां). — (L. 57) T2 परमाभितृप्त:; G2 °भितृप्यन्. — Colophon. *Adhy. no.*: T G M1.4 75; M2.5 74. — (L. 61) G1.3 तत् (for ते). — (L. 64) G3 अहं वृद्धश्च राजेंद्र; M1 अहं वृद्धश्च राज्यं तु. G1 भुक्तभोग: प्रियं सुखं; G2 °भोगसुखश्चिरं; M2 °भोज्यश्च वै सुखं.]

27 [b]) D4 परंतप (for धनंजय:). — [d]) D4.9.10 °सत्तम. D8 मत्स्यानां पुरुषर्षभ.

28 Before 28, S read वैशं°. — [a]) K1 महाराज; K2 D6 महाराज:. — [b]) D6 धनंजयमवैक्षत. — [c]) D7.9 स ईक्षितस्तदा भ्राता; S ईक्षितं (T1 G1.3 °तश्च) चार्जुनो ज्ञात्वा. — [d]) S (except M1.2) मात्स्यं. — After 28, S (M4 hapl. om. line 2) ins.:

1145* वयं वनान्तरात्प्राप्ता न ते राज्यं गृहामहे ।
किं तु दुर्योधनादीनां राज्ञां राज्यं गृहामहे ।

[(L. 1) G1.2 वनांतात्संप्राप्ता; G3 वनादिह प्राप्ता; M1 वनांतरे प्राप्ता.]

29 [a]) B4 D6 चैतां; D5 इमां (for राजन्). — [b]) D4 मम (for तव). — [c]) T2 G2 हि (for च). Dn1 D2 वां; D8 एव; Cc.r आवां (as in text). D1 च (for हि). D6 युक्त एवावयोरेष; T1 युक्तोयं वां हि सं°; G1 युक्तो हि राजन्सं°; G3 युक्तो विवाहसं°; M युक्तरूपो हि सं°. Ca cites 29[c] as in text. — [d]) Dn D1–3.9.11.12 मत्स्यभारतयोरपि (D3 °योस्तथा; D9 °योरयं); D6 संबंध: कुरुमत्स्ययो:; S मा(T1 G2 म)त्स्यभारतवंशयो:; Ca.c.r as in text.

Colophon (Ś1 M3 missing). T G M1.2.4.5 om. it. — *Sub-parvan:* B1.3.4 D1.2.5.6 अभिमन्युविवाह:; D3.7 उत्तराप्रदानं (D3 °दापनं); D4 परस्परप्रीतिसंवाद:; D8 मत्स्यवाक्यं: D9 उत्तरावरप्रदान:. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 66; D5 65; D6 68; D10 62. — *S'loka no.*: D1 37.

67

☞ Ś1 M3 missing (for the entire adhy. (cf. v. l. 4. 64. 29; 65. 11). The MSS. are completely ignored here, in the critical apparatus.

2 [c]) D1 वयस्थया तया राजन्; D2 M1.4.5 रहस्ये च प्रकाशे च; D5 रहश्चैव प्रकाशं च. — [d]) K2 B5 Dn D9.11.12 T1 विश्वस्तां; D1 सहस्तं.

3 [a]) T2 G2 भूयो (for प्रियो). B (except B4) Dn1 D1.2.9–12 T G1 बहुतमश्च. B D (except D2.4.6.7) S (except T2 G2) आसं (for अहं). — [b]) D4 S नर्तने (D4 °को) गीतवादिते (D4 T2 G1.3 °वादने).

4 [a]) S (except T1) वयस्यया. Cc cites वयःस्था. G1.3 अनया (for तया). — [b]) D3 सोहं; D4.5.10 अहं (for सह). — [c]) K इति; D1.4–6.9.10 Cc.r अभि-; D2 अवि- (for अति-). D5.6 T1 G1 M तत:; Cr.3 भवेत् (as in text). T1 G1 M1.2.5 अस्थाने; G3 तस्या: (for स्थाने). — [d]) D5 भवेत् (for तव). K D8 चोभयो:; B Dn D1.2.5.6.8.10–12 वा विभो (B4 वाबुभौ); D7 वाभिभो; S च (M1.2 वा) प्रभो.

5 [a]) Dn1 D6 न मंत्रये; D1–4.7.9 S Cr आमंत्रये; Ca.c.n.3 निमंत्रये (as in text). B1.3–5 D3 अहं त्वां; B2 Dn D11.12 अयं ते; D1.2.6 हि त्वां; D3.4 अहं ते; D5 त्वां तु; D10 अयं त्वां; S त्वां हि (G1 त्वाश्च) (for त्वाहं).

तस्मादभिमन्त्रये त्वाहं दुहितुः पृथिवीपते ।
शुद्धो जितेन्द्रियो दान्तस्तस्याः शुद्धिः कृता मया ॥५
स्नुषाया दुहितुर्वापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः ।
अत्र शङ्कां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ६
अभिषङ्गादहं भीतो मिथ्याचारात्परंतप ।
स्नुषार्थमुत्तरां राजन्प्रतिगृह्णामि ते सुताम् ॥ ७
स्वस्रीयो वासुदेवस्य साक्षाद्देवशिशुर्यथा ।
दयितश्चक्रहस्तस्य बाल एवास्त्रकोविदः ॥ ८
अभिमन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशां पते ।
जामाता तव युक्तो वै भर्ता च दुहितुस्तव ॥ ९

विराट उवाच ।

उपपन्नं कुरुश्रेष्ठे कुन्तीपुत्रे धनंजये ।
य एवं धर्मनित्यश्च जातज्ञानश्च पाण्डवः ॥ १०
यत्कृत्यं मन्यसे पार्थ क्रियतां तदनन्तरम् ।
सर्वे कामाः समृद्धा मे संबन्धी यस्य मेऽर्जुनः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अन्वजानात्स संयोगं समये मत्स्यपार्थयोः ॥ १२ C. 4. 2247 B. 4. 72. 13 K. 4. 77. 18

Cc cites अहं and त्वा. D9 तस्मादामंत्रयेथा. — b) D1 Cn दुहिता; D7.8 Crp (Dev.) दुहित्रा; Cr दुहितुः (as in text). B1.3 दुहित्रर्थे महीपते; B2 Dn D3.4.11.12 दुहितां (D4 °ता) मनुजाधिप; D9 (hypermetric!) दुहित्रर्थे पृथिवी°; D10 दुहितारं नराधिप; S दुहित्रर्थं (G1 पुत्रार्थं मे) विशां पते. — c) B (except B4) D1.2.5.6 S Ca शुद्धं; D8 योद्धं; D9 शुद्धां; Cc.s शुद्धः (as in text). B (except B4) D5.6.8 S जितेंद्रियं; D1.2 यतेंद्रियं; D9 जितेंद्रियां; Cc as in text. K1 क्षत्तः; B1–3.5 D1.2.5m.8 Ca rp दांतं; B4 Cc शांतः; D5.6 Cr शांतं; S मन्ये; Cc दांतः (as in text). — d) K इति; B1–3 D1.2.6.8.10 G1 M1.2.5 तस्य; Ca.c.r तस्याः (as in text). K transp. कृता and मया.

6 a) K2 B1–3.5 G1.3 M1 Cc स्नुषायां; Ca.r स्नुषाया (as in text). D1.2 च (for वा). B4 D5 स्नुषायां दुहितरि वा. Ca.c.r cite दुहितुः. — b) D4 पुत्री; D8 तुल्ये; M1.2.4 पित्रे; Ca.c.r पुत्रे (as in text). D4 G1 M1.4 वा (for च). D6 पुत्रेण (for पुत्रे च). D1 मयि; Cr पुनः (as in text). — c) B1.4.5 D1.2.5.6 Cr अभिशंकां; D3.7 S Ca.c अतिशंकां. — d) D8 तस्य; Cc तेन (as in text).

7 a) K1 B1–3.5 Dn D11.12 Cs अभिशापात्; B4 D5 (m as in text).6 अभिशंकात् (cf. Cr); Cc अतिषंगात्; Cop अतिशंकात् (cf. Ca); Crp अभिषंगात् (as in text). — b) B1–3 Dn D3–12 T G2 मिथ्यावादात्; Ca.c (cf. Cr) मिथ्याचारात् (as in text).

8 a) K स्वस्रेयो; Ca.c स्वस्रीयो (as in text). — b) K T2 G2.3 देवसुतो. D1 प्रियः (for यथा). D2 साक्षाद्देवसुतोपमः. — c) M4 दयितश्च कृतस्तस्य. — d) B2.5 सर्वास्त्रेषु च कोविदः; Dn2 D11.12 एक एवास्त्रको°; S बलवानस्त्रको°.

9 a) D5 (m as in text).6 °राज (for °बाहुः). — c) B4 D5.6 असौ; D1.2 अयं (for वै). — d) B4 D3.5 तु; D8 अपि; T1 M अथ; G3 स (for च).

10 a) D1.3.7–9 T1 G3 M2.5 कुरुश्रेष्ठ; D10 सर्वमिदं. — b) K1 D1.3.9 G1 °पुत्रो; B4 °पुत्र. B4 D9 °जयः; D1 °जय. — c) Dn1 D2.5.6.9.10 य एष; T1 यदैव; T2 G1.2 सदैव; G3 M यदेव (for य एवं). D5 धर्मनिष्ठश्च; G2 धर्मनित्यं च. B4 एष धर्मश्च नित्यश्च; D8 य एव धर्मं निश्चित्य. — d) D5 M ज्ञातज्ञेयश्च; D7 T1 ज्ञातज्ञानश्च; T2 G1.2 शास्त्रज्ञानं च. D8 T2 G1.2 M4 पांडव.

11 a) K D3.4.8 Crp कृतं; Cc.r कृत्यं (as in text). G1 यत्कर्तव्यं च ते पार्थ. — c) D10 समृध्यंतां. — d) K D2.4.5 G3 च (for मे). M2.5 भवान् (for ऽर्जुनः).

12 a) Dn2 D10 राजेंद्रो; G1 M1.4 राजेंद्र; M2.5 मात्स्ये तु. — c) B2 D1.2.5 अन्वजानीत; B4 D6 अनुजानीत; B5 Dn D7.11.12 अन्वशासत्स; S अन्वजानत (G3 °जानाच्च) (for अन्वजानात्स). Cs.op cite अन्वशासत्, Cc अन्वजानात्. ❀ Ca: अनुनोत् अनुमतवान्। ❀ B (except B5) D1.2.5.6 S संबंधं (for संयोगं). — d) S समये कृष्णमात्स्ययोः.

13 a) T G3 M5 (*sup. lin.*) दूतान्; G1 M4.5 युक्तं; G2 दूता; M1.2 युक्त- (for ततो). D10 transp. मित्रेषु and सर्वेषु. G1 संबंधं (for सर्वेषु). — b) B1.3.5 T1 वासुदेवं. K च शीघ्रगान्; B2.4 D5 च पार्थिवः; D1 निमंत्रणं; D3 च भारतः; D6 च पांडवाः. — c) D3 दूतांश्च (for कौन्तेयो). — d) D4 विराटश्चैव भारत; D3 कौरव्येपि विराटकः. — After 13, S ins. a passage given in App. I (No. 60), ending with an addl. colophon (*adhy. no.: 76*). — For a repetition of 13 (with v. l.) in S cf. v. l. 14.

C. 4. 2248 B. 4. 72. 13 K. 4. 77. 19 ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवे च भारत ।
प्रेषयामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः ॥ १३
ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पञ्च पाण्डवाः ।
उपप्लव्ये विराटस्य समपद्यन्त सर्वशः ॥ १४
तस्मिन्वसंश्च बीभत्सुरानिनाय जनार्दनम् ।
आनर्तेभ्योऽपि दाशार्हानभिमन्युं च पाण्डवः ॥ १५
काशिराजश्च शैब्यश्च प्रीयमाणौ युधिष्ठिरे ।
अक्षौहिणीभ्यां सहितावागतौ पृथिवीपते ॥ १६
अक्षौहिण्या च तेजस्वी यज्ञसेनो महाबलः ।
द्रौपद्याश्च सुता वीराः शिखण्डी चापराजितः ॥ १७
धृष्टद्युम्नश्च दुर्धर्षः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
समस्ताक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
सर्वे शस्त्रास्त्रसंपन्नाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः ॥ १८
तानागतानभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृतां वरः ।
प्रीतोऽभवद्दुहितरं दत्त्वा तामभिमन्यवे ॥ १९
ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः ।
तत्रागमद्वासुदेवो वनमाली हलायुधः ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यो युयुधानश्च सात्यकिः ॥ २०

---

14 Before 14, S ins. वैशं°. — ^{a}) D1 T1 G3 तत्र (for ततस्). — ^{c}) K D3 उपप्लवे; B Dn D1.5.6.9–12 Cc.s उपप्लव्यं; S उपप्लाव्ये. — ^{d}) S वासं चक्रुः पुरोत्तमे. — After 14, T G2.3 ins.:

1146* विराटेन सपुत्रेण पूज्यमानाः समावसन् ।

T G2.3 cont.: G1 M (which om. 15) ins. after 14:

1147* दूतान्मित्रेषु सर्वेषु ज्ञातिसंबन्धिकेष्वपि ।
प्रेषयामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः ।

[=(var.) 13. — (L. 1) G1 M ततो (for दूतान्).] Thereafter G1 M read 20, and T G2.3 read 20^{abcd} (cf. v. l. 20 also).

15 G1 M om. 15. — ^{ab}) B1–3 Dn D10–12 अभिमन्युं च; D2–4.7–9 तस्मिन्वसत्सु. B4 D5.6 स (for च). — For 15^{abcd}, T G2.3 subst.:

1148* अभिमन्युं समादाय रामेण सहितस्तदा ।
सर्वयादवमुख्यैश्च संवृतः परवीरहा ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्विराटनगरं ययौ ।,

followed by 20^{ef}. — ^{c}) K D7.8 हि; D5.6 अथ (for अपि). D2 दाशार्हं; Ca दाशार्हान् (as in text). D4 आनिर्न्येर्ध्याय दा°. — ^{d}) B (except B4) Dn D7.8.10–12 आनयामास (for अभिमन्युं च). K2 D3 पांडवं.

16 S transp. 16–19 (G1 M om. altogether 17^{c}–18^{b}) and 20–24. — ^{a}) T1 चैद्यश्च (for शैब्यश्च). — ^{b}) T2 G1.2 M2.4.5 भजमानौ; M1 महात्मानौ (for प्रीयमाणौ). D3 S (except G1) °ष्ठिरं. — D3.10 om. (hapl.) 16^{cd}. — ^{c}) D1 अक्षौहिणीसमायुक्तौ. — ^{d}) K1 Dn D1.2.7.9.11.12 T2 G1 °वीपती.

17 For sequence in S cf. v. l. 16. — ^{a}) B (except B4) Dn D10–12 सहितः (for तेजस्वी). S अक्षौहिणीभिः (G2 °भ्यां) पांचालः (G3 M3 °ल्यः). — ^{b}) T1 G2.3 तिसृभिश्च; T2 ते त्रिभिश्च; G1 M त्रिभिरेव; Ca.c यज्ञसेनः (as in text). M4 (*sup. lin.*).5 समन्वितः (for महाबलः). — After 17^{ab}, G1 M1.4.5 ins.:

1149* सह पुत्रैर्महावीर्यैर्धृष्टद्युम्नशिखण्डिभिः ।

G1 M1.4.5 (which om. 17^{c}–18^{b}) cont.: M2 (om. line 1) ins. after 17^{ab}: T G2.3 ins. after 18^{ab} (T1 ins. line 1, for the first time, after 1149*):

1150* उपप्लाव्यं ययुः शीघ्रं पाण्डवार्थे महाबलाः ।
ततः शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
समीपमभिवर्तन्ते योधा यौधिष्ठिरं बलम् ।
समुद्रमिव घर्मान्ते स्रोतःश्रेष्ठाः पृथक्पृथक् ।

[(L. 3) M4 अभ्यवर्तत; M5 अभिवर्तत. — (L. 4) G1 प्रावृट्काले यथा सिंधुं (for the prior half).]
— G1 M om. 17^{c}–18^{b}. — ^{c}) K पिता (for सुता). K2 वीर (for वीराः).

18 For sequence in S cf. v. l. 16. G1 M om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — After 18^{ab}, T G2.3 ins. 1150* (cf. v. l. 17). — ^{c}) B4 समस्ताक्षौहिणीयुक्ताः; S आ(T1 G3 अ)पूरयन्महीपालाः. — ^{d}) G1 M सर्वे पांडुसुतं तदा. — K1 om. 18^{e}; G3 om. 18^{ef}. — ^{e}) B1–3.5 Dn2 D2.9.11.12 T G2 वेदावभृथसंपन्नाः; B4 D1 सर्वशास्त्रास्त्र°; Dn1 D5 (m as in text).6.10 Cnp वेदाध्ययन°. — ^{f}) T G2 transp. सर्वे and शूराः. D3 सर्वे युद्धविशारदाः.

19 For sequence in S cf. v. l. 16 (G1 M read 19 after 1162*). — D2 om. 19^{ab}. — ^{a}) D4.9 समालोक्य (for अभिप्रेक्ष्य). G1 M तत्रस्थायां (M4 निविष्टायां) तु सेनायां. — ^{b}) G1 M मात्स्यो. T G2.3 पार्थो ज्ञानभृतां (G3 °वतां) वरः. — After 19^{ab}, B D (except D1–3.8) T G2.3 ins.:

1151* पूजयामास विधिवत्सभृत्यबलवाहनान् ।

अनाधृष्टिस्तथाक्रूरः साम्बो निशठ एव च ।
अभिमन्युमुपादाय सह मात्रा परंतपाः ॥ २१
इन्द्रसेनादयश्चैव रथैस्तैः सुसमाहितैः ।
आययुः सहिताः सर्वे परिसंवत्सरोषिताः ॥ २२
दश नागसहस्राणि हयानां च शतायुतम् ।
रथानामर्बुदं पूर्णं निखर्वं च पदातिनाम् ॥ २३
वृष्ण्यन्धकाश्च बहवो भोजाश्च परमौजसः ।
अन्वयुर्वृष्णिशार्दूलं वासुदेवं महाद्युतिम् ॥ २४
पारिबर्हं ददौ कृष्णः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
स्त्रियो रत्नानि वासांसि पृथक्पृथगनेकशः ।
ततो विवाहो विधिवद्ववृते मत्स्यपार्थयोः ॥ २५
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च गोमुखाडम्बरास्तथा ।
पार्थैः संयुज्यमानस्य नेदुर्मत्स्यस्य वेश्मनि ॥ २६
उच्चावचान्मृगाञ्जघ्नुर्मेध्यांश्च शतशः पशून् । C. 4. 2363 B. 4. 72. 28 K. 4. 78. 31

[T G2.8 यथार्हं राजसत्तमान् (for the posterior half).] — T om. 19^{cd}. — ^{cd}) G M प्रीतो दुहितरं गृह्य प्रददावभिमन्यवे.

20 S reads 20 after 1147* (T G2.8, however, reads 20^{ef} after 1148*). For S cf. v. l. 16 also. — ^{a}) S तेषु तत्रोपविष्टेषु. — ^{b}) S (M4 *sup. lin.*) प्रेषितेषु (M4 orig. प्रेषयत्सु) (for पार्थिवेषु). G2.8 इतस्ततः. — ^{c}) D1.2 अथ (for तत्र). B4 D5.6 आगच्छद् (for आगमद्). S महाबाहुर् (for वासुदेवो). — ^{d}) T2 G2.8 बलानुजः (for हला°). — After 20^{cd}, T1 G8 ins.:

1152* ते दूता द्वारकामेत्य दृष्ट्वा वृष्णीन्महारथान् ।
ऊचुः प्राञ्जलयस्तत्र पाण्डवानां मतं तदा ।

[(L. 1) T1 कृष्णं महाबलं (for वृष्णीन्महा°).]

T1 G8 cont.: T2 G2 ins. after 20^{cd}:

1153* तस्मिन्काले निशम्याथ दूतवाक्यं जनार्दनः ।
दयितं स्वस्त्रियं पुत्रं सुभद्रायाः सुमानितम् ।

Thereafter T G2.8 read 1148*.

21 For sequence in S cf. v. l. 16. — ^{a}) S (except G1) अथ (for तथा). D8 शूरः (for अक्रूरः). — ^{b}) Some MSS. शांबो. — After 21^{ab}, D4.7 ins.:

1154* अन्येऽपि बहवः शूरा नृपाः प्रीतिपरायणाः ।
बिभ्यन्केऽपि समाजग्मुः पाण्डवेभ्यो हितैषिणः ।;

while S ins.:

1155* प्रद्युम्नश्च महाबाहुरुल्मुकश्च महाबलः ।

— ^{d}) K transp. सह and मात्रा. M2 भ्रात्रा (for मात्रा). D2.4.8.9 परंतप. — After 21, T G2.8 ins.:

1156* कृष्णेन सहिताः सर्वे पाण्डवान्द्रष्टुमागताः ।

22 For sequence in S cf. v. l. 16. — ^{a}) D1 M इंद्रसेनमुखाश्चैव; G1 इंद्रस्यैवायुधैश्चापैः. — ^{b}) B4 D8 रथस्थैः; D1.2 रथैस्ते; D8 रथाश्वैः. K D1.2 तु समाहितैः; B4 सुसमावृतैः. — ^{c}) T G2.8 उपेयुः; G1 M1.2.4 प्रययुः. T G1.8 सादिनः (for सहिताः). — ^{d}) D5.6 संवत्सरंमथो- (D6 °मुपो)षिताः.

23 For sequence in S cf. v. l. 16. — ^{a}) D4.5 m.7.9 त्रिंशत् (for दश). — ^{b}) B4 रथानां (for हयानां). B1.8 Dn D1–4.5 m.6–12 दशायुतं; B2.4 D5 तथायुतं. G1 हयानां द्विगुणं तथा. — ^{c}) B4 हयानाम्; Dn1 अश्वानाम् (for रथानाम्). K अयुतं; G1 नियुतं (for अर्बुदं). B4 T2 तूर्णं. — ^{d}) Dn1 D10 निर्बुदं च; D2 खर्वं चैव; G2 नियुतं च. S (except G8) पदातयः.

24 For sequence in S cf. v. l. 16. — ^{a}) B (except B5) D1.2.5.6 G1.8 M शतशो; T G2 ते सर्वे (for बहवो). — ^{b}) D1.2 भोजाश्चैव महौजसः. — ^{d}) B4.5 D6 महामतिं; D5 जनार्दनं. — After 24, T G2.8 ins. a passage given in App. I (No. 61).

25 Dn2 D11 om. 25^{ab}. — ^{a}) B5 D1.6.10 T1 Ca.c.r परिबर्हं; D8 परिग्रहं. — ^{c}) D8 दास्यो (for स्त्रियो). — After 25^{cd}, D8-5.7–9 ins. a passage given in App. I (No. 62); while T G2.8 ins.:

1157* राजानो राजपुत्राश्च निवृत्ते समये तदा ।
यथार्हं पाण्डवश्रेष्ठे ह्यवर्तन्ताभिपूजिताः ।
आसन्प्रहृष्टमनसः पारिबर्हं ददुस्तदा ।

T1 G8 cont.: G1 M ins. after 25^{cd}:

1158* वैशंपायनः ।
तेषु तत्र समेतेषु राजानो वृष्णिभिः सह ।

[T1 तेषु तत्रोपविष्टेषु; G1 सर्वेषु समवेतेषु. T1 G1.8 राजभिः; M1 (marg.) राजन्वै (for राजानो). M2 पांडवेषु महात्मसु.]

— ^{e}) G1.8 M विवाहो विधिवद्राजन्. — ^{f}) B1–8.5 Dn D1–8.9–12 S ववृधे (G2 चक्रिरे); B4 D8 निवृत्तो. K2 वृष्णिपार्थयोः; S कुरुमात्स्ययोः.

26 ^{a}) D1.2 S ततः शंखा (G8 M4.5 °ख-) मृदंगाश्च. — ^{b}) D1.2 गोमुखं. D1 डंबरास्; D2 S डिंडिमास्. K D10 गोमुखो (K2 °खौ) दुंबरास्तथा; B D2.5.6.8 पणवानक (B4 °श्चापि) गोमुखाः. — ^{c}) K वाद्यान्यायुज्यमानस्य; Dn1 D9 पार्थैः संयुज्यमानाश्च (D9 °नैस्तु); D2–4.7.8 G2 M1.2.4

C. 4. 2364 B. 4. 72. 28 K. 4. 78. 31 सुरामैरेयपानानि प्रभूतान्यभ्यहारयन् ॥ २७
गायनाख्यानशीलाश्च नटा वैतालिकास्तथा ।
स्तुवन्तस्तानुपातिष्ठन्सूताश्च सह मागधैः ॥ २८
सुदेष्णां च पुरस्कृत्य मत्स्यानां च वरस्त्रियः ।
आजग्मुश्चारुसर्वाङ्ग्यः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ २९
वर्णोपपन्नास्ता नार्यो रूपवत्यः स्वलंकृताः ।
सर्वाश्चाभ्यभवत्कृष्णा रूपेण यशसा श्रिया ॥ ३०
परिवार्योत्तरां तास्तु राजपुत्रीमलंकृताम् ।
सुतामिव महेन्द्रस्य पुरस्कृत्योपतस्थिरे ॥ ३१
तां प्रत्यगृह्णात्कौन्तेयः सुतस्यार्थे धनंजयः ।
सौभद्रस्यानवद्याङ्गीं विराटतनयां तदा ॥ ३२
तत्रातिष्ठन्महाराजो रूपमिन्द्रस्य धारयन् ।
स्नुषां तां प्रतिजग्राह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३३
प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्दनम् ।
विवाहं कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः ॥ ३४
तस्मै सप्त सहस्राणि हयानां वातरंहसाम् ।

पार्थैः सं(D_4 तु)पूज्यमानस्य (D_4 °नैस्तु; D_8 °नास्तु); T G_3 अभिमन्योर्विवाहे तु; G_1 पणवाश्च मृदंगाश्च. — ^{d}) $G_{2.3}$ $M_{1.2.4}$ मात्स्यस्य. G_1 विनेदुस्तस्य वेश्मनि; M_5 व्यनदन्पार्थवेश्मनि.

27 ^{b}) $D_{1.2}$ बहवः (for शतशः). G_3 शतशस्तथा. — ^{c}) $G_{1.3}$ M भक्ष्याश्चभोज्यपानानि. — ^{d}) D_2 अव°; D_5 उप°; Cc अभ्य° (as in text). G_3 प्रभूताश्चान्यकारयन्.

28 ^{b}) $D_{3.7.12}$ T_2 नट- (for नटा). — ^{c}) D_6 चापि (for तान्). $D_{4.7.9}$ उपातिष्ठंत तत्रैव. — After 28, S ins.:

1159* स्त्रियो वृद्धाः कुटुम्बिन्य उत्सवज्ञाश्च मङ्गलैः ।
द्रौपद्यन्तःपुरे चैव विराटस्य गृहे स्त्रियः ।
[(L. 1) T_2 $G_{1.2}$ M_5 मंगले (for मङ्गलैः).]

29 ^{a}) K_1 सुदोष्णां. D_6 $G_{1.3}$ M तु (for च). — ^{b}) $B_{1.3}$ $D_{4.7}$ (m as in text).$_9$ च पुरस्त्रियः; S केवलाः स्त्रियः. — ^{c}) S चारुपीनांग्यः.

30 Dn_1 om. 30^{b}–31^{a}. K_1 (hapl.) om. 30^{c}–31^{b}. — ^{c}) Dn_2 $D_{4.11.12}$ सर्वास्ता; D_3 सर्वाभ्यश्च; G_1 सर्वासां (for सर्वाश्च). K_2 B Dn_2 $D_{2.3.5.7.9–12}$ G_3 $M_{4.5}$ $Cn.s$ अभ्यभवन्; D_6 T_2 अभ्यद्रवन्; D_8 चाभवत्; T_1 अभ्यजयत्; G_1 ह्यभवत्; G_2 अभ्यद्रवत्; M_1 (*sup. lin.*) अप्यभवन्; Ca.c as in text. D_6 T_2 G_2 कृष्णां. — ^{d}) D_2 वयसा; S वपुषा (for यशसा). D_3 T_2 G_2 स्त्रियः; Ca श्रिया (as in text).

31 K_1 om. 31^{ab}; Dn_1 om. 31^{a} (cf. v. l. 30). — ^{a}) $D_{1.2}$ तस्थुः; T $G_{2.3}$ $M_{1.4.5}$ श्लाघ्यां; G_1 तां च (for तास्तु). — ^{b}) D_3 यशस्विनीं; G_2 अनिंदितां (for अलंकृतां). — ^{c}) M_2 शचीम् (for सुताम्). — T_1 ins. after 31: G_3, after 1162*:

1160* धौम्यो महर्षिभिस्तत्र समाधाय च पावकम् ।
जुहाव विधिवद्विद्वान्पाण्डवानां पुरोहितः ।

T_1 cont.: T_2 $G_{2.3}$ ins. after 31:

1161* भृङ्गारं तु समादाय सौवर्णं जलपूरितम् ।
पार्थस्य हस्ते सहसा सतामिन्दीवरेक्षणाम् ।
स्नुषार्थं प्राक्षिपद्वारि विराटो वाहिनीपतिः ।
[(L. 1) G_3 कलशं (for भृङ्गारं).]

32 ^{b}) $B_{1.3.4}$ $M_{1.2.4}$ महात्मनः; T G M_5 महामनाः (for धनं°). — ^{c}) Dn_1 आजग्मुश्चारुसर्वांग्यो; D_3 °द्रस्याथ बीभत्सुः; G_1 नयत्यकं समानीय. — ^{d}) D_3 T_2 विराटस्य सुतां तदा.

33 ^{a}) T गृहीत्वा तु; G_2 महातेजाः (for महाराजः). — ^{c}) D_4 transp. स्नुषां and तां. G_1 सुतां (for स्नुषां). D_6 सं- (for तां). B_4 °गृह्णात्स; S °गृह्णानः (for °जग्राह). — ^{d}) G_3 धनंजयः (for युधि°). — G M ins. after 33: T_1, after 1174*:

1162* द्रुपदश्च विराटश्च शिखण्डी च महायशाः ।
काशिराजश्च शैब्यश्च धृष्टद्युम्नश्च सात्यकिः ।
सप्तैतेऽक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
परिवार्य पाण्डवं सर्वे निवेशं चक्रिरे तदा ।

Thereafter G_1 M read 19; while G_2 *repeats* 19^{ab} (v. l. तत्रस्थायां तु सेनायां for the prior half), followed by 19^{cd}. On the other hand, after 1162*, G_3 ins. 1160*, and thereafter *repeats* 19^{ab} (with v. l. as in G_2), followed by 19^{cd}.

34 ^{a}) D_3 प्रत्यगृह्णाच्च; $D_{7.8}$ परिगृह्य च. K D_5 तु तां; T अथ तां; G_1 उत्तरां (for च तां). $G_{2.3}$ M मुदा गृह्योत्तरां पार्थः. — ^{b}) G_1 M आनाय्य च जना°. — After 34, T_1 ins.:

1163* धौम्यः शिष्यैः परिवृतो भानुमानिव रश्मिभिः ।

T_1 cont.: G M ins. after 34:

1164* ततो विवाहो ववृधे स्फीतः सर्वगुणान्वितः ।
सौभद्रस्याद्भुतश्चैव पितुस्तव पितुस्तदा ।
[(L. 1) T_1 $M_{2.4.5}$ ववृते. G_2 स्थितः (for स्फीतः).]

$G_{2.3}$ cont.: T_2 ins. after 34:

द्वे च नागशते मुख्ये प्रादाद्बहु धनं तदा ॥ ३५
कृते विवाहे तु तदा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाहरदच्युतः ॥ ३६
गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ।
भूषणानि च मुख्यानि यानानि शयनानि च ॥ ३७
तन्महोत्सवसंकाशं हृष्टपुष्टजनावृतम् ।
नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ३८

C. 4. 2378
B. 4. 72. 40
K. 4. 78. 52

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

॥ समाप्तं वैवाहिकपर्व ॥

॥ समाप्तं विराटपर्व ॥

1165* धौम्यः शिष्यैः परिवृतो जुहावाग्नौ विधानतः ।
अग्निं प्रदक्षिणं कुर्वन्सौभद्रः पाणिमग्रहीत् ।

Thereafter $G_{2.8}$ repeat 32^c–33^b. Then $G_{2.8}$ cont.:
T_1 G_1 M ins. after 1164*:

1166* ततः पार्थाय संहृष्टो मात्स्यराजो धनं महत् ।

35 ^{d}) $D_{1.2}$ T G_2 धनं; D_8 ददौ (for प्रादाद्). $D_{1.2}$ T $G_{2.8}$ -विधं (for धनं). K $D_{1.2.5.10}$ T तथा (for तदा). G_1 M विराटः प्रददौ तदा. — After 35, $D_{1.2.8}$ T $G_{2.8}$ ins.:

1167* प्रादान्मत्स्यपतिर्हृष्टः कन्याधनमनुत्तमम् ।
[G_2 प्रादान्मात्स्यः प्रहृष्टोथ. $D_{1.2.8}$ प्रीत्यर्थमभिमन्यवे (for the posterior half).]

T_1 $G_{2.8}$ cont.: G_1 M ins. after 35:

1168* पारिबर्हं च पार्थस्य प्रददौ मत्स्यपुंगवः ।
कृष्णेन सह कौन्तेयः प्रत्यगृह्णात्प्रभूतवत् ।
[(L. 1) M परिबर्हं. — (L. 2) G_1 प्रतापवान् (for प्रभूतवत्).]

On the other hand, B D (except $D_{1-3.8.10}$) ins.: after 35:

1169* हुत्वा सम्यक्समिद्धाग्निमर्चयित्वा द्विजन्मनः ।
राज्यं बलं च कोशं च सर्वमात्मानमेव च ।
[(L. 1) $D_{4.7.9}$ द्विजानथ (for द्विजन्मनः). — (L. 2) $D_{4.7.9}$ सदंडकोशं (for बलं च कोशं).]

B_4 $D_{4-7.9}$ cont.:

1170* न्यवेदयत्पाण्डवेभ्यो विराटः प्रीतिमांस्तदा ।

36 ^{a}) G_1 दत्त्वा रत्नानि सर्वाणि. — ^{b}) D_8 T_2 $G_{2.8}$ M_5 °राजो (for °पुत्रो).

37 ^{ab}) K B_4 $D_{2.8}$ transp. रत्नानि and वस्त्राणि. D_5 वासांसि (for वस्त्राणि). T_2 विविधानि च रत्नानि; G_1 तथा सुवर्णरत्नानि (for ^{a}). — Dn_1 (hapl.) om. 37^{cd}. — ^{c}) D_4 भूषणानां. $D_{4.7.9}$ रत्नानि; D_6 चित्राणि; S सर्वाणि (for मुख्यानि). D_8 भूषणानि परार्घ्याणि. — ^{d}) K_2 G_1 विविधानि (for शयनानि). — After 37, T_2 G_8 ins.:

1171* पट्टवासांसि चित्राणि दासीदासान्बहून्ददौ ।

T_2 G_8 cont.: T_1 G_2 ins. after 37:

1172* नागरान्प्रीतिभिर्दिव्यैस्तर्पयामास भूपतिः ।
[T_1 प्रीतिदैर्; T_2 बहुभिर्. T_2 द्रव्यैः (for दिव्यैः).]

On the other hand, N ins. after 37:

1173* भोजनानि च हृद्यानि पानानि विविधानि च ।
[B_4 $D_{1.2.5.6.8}$ दिव्यानि; D_8 खाद्यानि; $D_{4.7.9}$ मुख्यानि (for हृद्यानि). K D_5 सुरभीणि (for विविधानि).]

38 ^{b}) $B_{1.8}$ D_8 G_1 (*inf. lin.*) °जनाकुलं; B_2 हृष्टं पुष्टं समाकुलं; B_4 °जनान्वितं; Dn $D_{1.2.10-12}$ $G_{2.8}$ °जना(Dn_1 °जनैर्)युतं; G_1 कृतयन्तो यदुत्तरं. — ^{c}) B_4 मत्स्यराजस्य भवनं; D_8 मत्स्यराजस्य शुशुभे; G_1 युधिष्ठिरस्य राज्ञस्तु. — ^{d}) G_8 $M_{1.2.4}$ (*sup. lin.* as in text) °र्षभैः. D_8 नगरं वै महात्मनः; D_5 शुशुभे खेचरं यथा; Cop खेचरं भरतर्षभ. — After 38, T $G_{2.8}$ ins.:

1174* पुरोहितैरमात्यैश्च पौरैर्जानपदैरपि ।

विराटनृपतिः श्रीमान्सौभद्रायाभिमन्यवे ।
तां सुतामुत्तरां दत्त्वा मुमुदे परमं तदा ।

Thereafter T1 ins. 1162*, and cont.:

1175* एवं वृत्ते विवाहे तु पार्थसूनोः परंतप ।
पुराद्बहिरुपप्लाव्य ऊषुः पाण्डुसुतास्तदा ।

T1 cont.: T2 G2.3 ins. after 1174*: G1 M, after 38:

1176* जनमेजयः ।
वृत्ते विवाहे हृष्टात्मा यदुवाच युधिष्ठिरः ।
तत्सर्वं कथयस्वेह कृतवन्तो यदुत्तरम् ।

[(L. 1) T1 G3 धर्मात्मा (for हृष्टात्मा). — (L. 2) G1 पांडवाश्च महात्मानः (for the prior half).]

Colophon (Ś1 M3 missing). — *Sub-parvan:* Dn उत्तरगोग्रह. — *Adhy. name:* K B D5–9.11.12 G2.3 M1.2.4.5 अभिमन्युविवाहः; Dn2 G1 उत्तराविवाहः; D3 विवाहः; D10 अभिमन्यूत्तराविवाहः. — MSS. mostly add समाप्त after the major parvan, sub-parvan, or adhy. name; some add it twice. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D3 (as in text!) 67 (D3 in words 91); B4 70; D5 65; D6 69; D7 63; S 77. — *S'loka no.:* D1 40; G3 62.

After the colophon, K1 ins.: विराटपर्वण्यमी वृत्तान्ताः। धौम्यशिक्षा । विराटनगरप्रवेशः । रूपविन्यासः । मल्लयुद्धं । कीचकवधः । उत्तरनिर्याणं । कुरुभिर्गोग्रहः । आयुधवर्णनं । कुरुभिर्युद्धं। कुरुपराजयः। युधिष्ठिराभिषेकः। वासुदेवाभिगमनं। अभिमन्युविवाहश्चेति । Then follow the stanzas (cf. 1. 2. 134 f.):

1177* चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पर्ववर्णनम् ।
अत्रापि परिसंख्याता अध्यायानां महात्मना ।
सप्तषष्टिरथो पूर्णा श्लोकानामपि मे श्रृणु ।
श्लोकानां द्वे सहस्रे तु त्रीणि श्लोकशतानि च ।
पर्वण्यस्मिन्समाख्यातं संख्यानं परमर्षिणा ।
विराटपर्वे देयानि वासांसि विविधानि च ।

शुभमस्तु । Then it cont.: अस्यानूद्योगपर्व भविष्यति । यस्यायं प्रतिसंधिः । परमुद्योगपर्व । तस्यायं आद्यः श्लोकः ।

1178* कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरा-
स्तदाभिमन्योर्मुदितस्य पक्षाः ।
विश्रम्य चत्वार्युषसः प्रतीताः
सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥,

the first st. of the Udyogaparvan.

— K2 ins. after the colophon, the latter part of the last passage, namely, from अस्यानूद्योगपर्व up to ततोऽभिजग्मुः, and then it enumerates Vṛttantas as in K1, followed by 1177*; then it cont.: शुभाय भवत्विदं पर्व । संवत् १८२८ ज्येष्ठमासे शुभे कृष्णपक्षे १० भृगुवासरे लिपिकृतं मिश्र जयकृष्ण नगरभर[त]पुरमध्ये । शुभमस्तु । मंगलं ददातु ॥

— B4 ins. after the colophon: इतः परमुद्योगपर्व । तस्यायमाद्यः श्लोकः । Then follows 1178* (with v. l.: °र्मुदिताः सपक्षाः । विश्रम्य रात्रावुषसि प्रतीताः). And, finally: श्रीराम ॥ ॐ तत्सत् । ॐ तत्सत् । ॐ तत्सत् ॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥ श्रीव्रजनाथदेवशर्मणो लिपिरियं पुस्तकं च ॥

यत्नेन लिखितं ग्रन्थं यश्चोरयति मानवः ।
शूकरी तस्य माता च पिता तस्य च गर्दभः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ गुरवे नमः ॥ यथा दृष्टं तथा लिखितं लिखको नास्ति दोषकम् । श्रीश्रीराम ॥

— Dn2 ins. after the colophon 1178* (with v. l.). It is dated: संवत् १६७० समये येष्ट वदि १२.

— D4 ins. after the colophon: अतः परमुद्यमपर्व । तस्य प्रतिसंधिर * * * कः; then follows 1178* (with v. l.). Then it cont. (cf. 1. 2. 134 f.):

विराटपर्वण्यथ संख्यानं व्यासेनोक्तं महात्मना ।
अध्यायाः सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र संख्यया ।
द्वे * * त्र सहस्राणि श्लोकाः पञ्चशतानि च ।

अस्मिन्विराटपर्वण्यमी वृत्तान्ताः । धौम्यशिष्याः । विराटनगरागमनं । रूपविन्यासः । सभाप्रवेशः । जीमूतवधः । कीचकानां वधः । चारप्रत्याचारः । त्रिगर्तैः सह गोग्रहे युद्धं । उत्तरवाक्यं । शमीगमनं । आयुधवर्णनं । कुरुभिर्युद्धं । कुरुपराजयः । विराटसभायां पांडवदर्शनं । अभिमन्युविवाहः । इति वृत्तान्ताः । संवत् १७०० वर्षे वैशाखमासे शुक्लपक्षे पौर्णमास्यां पुण्यतिथौ शनिवासरे लिखितमिदं पुस्तकं ।

यादृशं पुस्तके दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥

परोपकाराय भटमोहनेन लिखितमिदं पुस्तकम् । श्रीरस्तु कथकस्य ॥

— D5 ins. after the colophon: संवत् १७१६ वर्षे भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे प्रतिपदायां लिखितमिदं पुस्तकम् । जीवेनात्मपठनार्थं । शुभमस्तु ॥

— D6 ins. after the colophon: अस्यानंतरमुद्योगपर्व भविता । तस्यायं अभिसंधिः । Then follows 1178* (with v. l.); and, finally: अस्मिन्पर्वण्यमी वृत्तान्ताः । अज्ञातवासः । धौम्यवाक्यं । आयुधन्यासः । विराटनगरे प्रवेशः । जीमूतवधः । कीचकवधः । दक्षिणगोग्रहः । उत्तरगोग्रहः । अभिमन्युविवाहश्चेति वृत्तान्ताः । संवत् १७४५ वर्षे सहः कृष्ण ७ लेखः पूर्णः ॥

— D7 ins. after the colophon 1178* (with v. l.); then विराटपर्वण्यथ संख्यानं व्यासेनोक्तं महात्मना ।

अध्यायाः सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र संख्यया ॥

द्वे चैवात्र सहस्रे तु श्लोकाः पञ्च शतानि च ॥

Then the वृत्तान्ताः. The MS. is dated: संवत् १५५३ वर्षे वैशाख शु २ भृगुवारेऽद्येह राजपुरग्रामवास्तव्यमेवाड- पंडितजागांकेन विराटपर्वस्य लिखितम् । शुभमस्तु ॥

— D8 ins. after the colophon 1178* (with v. l.), and the वृत्तान्ताः. The MS. is dated: संवत् १५९५ वर्षे फा० वदि ९ भौमे. And finally (cf. 1. 2. 135):

अध्यायाः सप्ततिर्ज्ञेयाः तथा द्वौ प्रतिसंख्यया ।

श्लोकानां द्वे सहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ॥

— D9 has after the colophon 6 stanzas of *phalas'ruti*, followed by 1178* (with v. l.); then enumeration of adhy. and s'lokas as in D7; then follow the वृत्तान्ताः, as in D6. No date.

— D10 has after the colophon the foll. s'lokas:

भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयतः ।

श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषतः ॥

चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पर्व वर्णितम् ।

अत्रापि परिसंख्यानमध्यायानां महात्मना ॥

सप्तषष्टिरथा पूर्णाः श्लोकानामपि मे श्रृणु ।

श्लोकानां द्वे सहस्रे तु तथा पञ्च शतानि च ॥

Then again 4 stanzas of *phalas'ruti*.

— D11. 12 is after the colophon, 1178* (with v. l.).

— T1 ins. after the colophon:

करकृतमपराधं क्षंतुमर्हति संतः ।

धूपगुंट शंकरप्पग्राशिन विराटपर्वं संपूर्णं । सीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमत्समेतश्रीरामचंद्रपरब्रह्मणे नमः ॥

— T2 ins. after the colophon: इति विराटपर्वं समाप्तं । श्रीकृष्णार्पणमस्तु । श्रीरामार्पणमस्तु ॥

— G1 ins. after the colophon: हरिः ओम् । विराटपर्वं संपूर्णं । रक्ताक्षिवर्षे मीनमासं नालां तेदि सुब्रह्मण्येन लिखितं विराटपर्वं । सुब्रह्मण्यस्वामिने नमः । वेदांतशास्त्रिणः अयं पुस्तकः ॥

— G2 ins. after the colophon: हरिः ओं । विराटपर्वं समाप्तं । हरिः ओम् शुभमस्तु ॥

— G3 ins. after the colophon: श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः । हरिः ओम् ॥

— M1. 2 ins. after the colophon: विराटपर्वं समाप्तं । शुभं भूयात् ॥

— M4 ins. after the colophon: विराटपर्वं समाप्तम् । श्लोकं ३५०० । १००६ आमत धनुमासं १४ आं तेदि एळुति तीर्नु । अनेन विराटपर्वलेखनेन श्रीमन्मध्वान्तर्गतश्रीगोपालकृष्णः प्रीयतां । श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु । यत्कीर्तनं यच्छ्रवणं यदर्हणं यद्वन्दनं यत्स्मरणं यदीक्षणं । लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्मषं । तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ।

कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा मम नित्यशः ।

केशवाराधने सा स्याज्जन्मजन्मान्तरेष्वपि ।

ग्रन्थं मळेञ्चेरियुडे ॥ The date of completion is given here as Kollam 1006 [ca. A. D. 1830-31], on the 14th of the month of Dhanus. The Ms. belongs to Maleñceri.

— M5 ins. after the colophon: कोल्लं १००३ आमत चिङ्ङ ञायर २१ तेदि चोव्याळचयुं चतयवुं पौर्णमासियुं कूटिय दिवसं तिरुवन्नूरनिन्न एळुति तीर्तु । चेवायूर नाणु पटिञ्ञारे कोविलकत्ते विराटपर्वं ग्रन्थम् ॥ The date of completion is given here as Kollam 1003 [ca. A. D. 1827-28] on Tuesday, the 21st day of the month of Siṁha, which was a full-moon day; and the place is given as the village of Tiruvannūr.

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which have been cited in the foregoing foot-notes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the foot-notes; but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accomodated in the foot-notes, but which, being found in single MSS. or in a very small group of cognate MSS. have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text; in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as च-वै-तु-हि) and adverbs (such as तथा-तदा-ततः, एव-एवं), discrepant readings of single MSS., corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here.

1

M_1 ins. after 4. 1. 1: $M_{2.4.5}$, after 4. 1. 3: D_4, after 4. 1. 4: T_1 G, after 9*:

वैशंपायनः ।

धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ।
अज्ञातवासं वत्स्यन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ।
उपोपविश्य विद्वांसः स्नातकाः संशितव्रताः ।
ये तद्भक्ता वसन्ति स्म वनवासे तपस्विनः ।
तानब्रुवन्महात्मानः शिष्टाः प्राञ्जलयस्तदा ।
अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तद्विवासं धृतव्रताः ।
विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ।
छद्मना हृतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुशः कृताः ।
उषिताश्च वने वासं यथा द्वादश वत्सरान् ।
भवद्भिरेव सहिता वन्याहारा द्विजोत्तमाः ।
अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् ।
तद्वत्स्यामो वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ।
दुर्योधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
जानन्तो विषमं कुर्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः ।
युक्ताचाराश्च युक्ताश्च क्षये स्वस्य जनस्य च ।
दुरात्मनां हि कस्तेषां विश्वासं गन्तुमर्हति ।
अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह ।
समस्तेष्वेव राष्ट्रेषु स्वराज्यं स्थापयेमहि ।
इत्युक्त्वा दुःखशोकार्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा ।
संमूर्छितोऽभवद्राजा साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ।
तमथाश्वासयन्सर्वे ब्राह्मणा भ्रातृभिः सह ।
अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ।
राजन्विद्वान्भवान्दान्तः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
नैवंविधाः प्रमुह्यन्ति नराः कस्यांचिदापदि ।
देवैरप्यापदः प्राप्ताश्छन्नैश्च बहुभिस्तदा ।
तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः ।
इन्द्रेण निषधं प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा ।
छन्नेनोष्य कृतं कर्म द्विषतां बलनिग्रहे ।
दितेः पुत्रैर्हृते राज्ये देवराजोऽतिदुःखितः ।
ब्राह्मणं तोषयिष्यंश्च ब्रह्मरूपं विधाय च ।
प्रसादाद्ब्रह्मणो राजन्दितेः पुत्रान्महाबलान् ।
निर्जित्य तरसा शत्रून्पुनर्लोकाञ्जुगोप ह ।
विष्णुनाश्मगिरिं प्राप्य तदादित्यां निवत्स्यता ।
गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोषितं चिरम् ।
प्रोष्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मचारिणा ।
बलेर्यथा हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ।
और्वेण वसता छन्नमूरौ ब्रह्मर्षिणा तदा ।
यत्कृतं तात लोकेषु तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ।
प्रच्छन्नं चापि धर्मज्ञ हरिणा वृत्रनिग्रहे ।
वज्रं प्रविश्य शक्रस्य यत्कृतं तच्च ते श्रुतम् ।
हुताशनेन यच्चापः प्रविश्य छन्नमासता ।
विबुधानां हितं कर्म कृतं तच्चापि ते श्रुतम् ।
तथा विवस्वता तात छन्नेनोत्तमतेजसा ।
निर्दग्धाः शत्रवः सर्वे वसता गवि वर्षशः ।
विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य च ।
दशग्रीवो हतश्छन्नं संयुगे भीमकर्मणा ।
एवमेते महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह ।
अजयञ्छात्रवान्मुख्यांस्तथा त्वमपि जेष्यसि ।
इति धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरिहर्षितः ।
शास्त्रबुद्धिः पुनर्भूत्वा व्यष्टम्भत युधिष्ठिरः ।
अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा संपरिहर्षयन् ।
अवेक्षय महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
धर्मानुगतया बुद्ध्या न किंचित्साहसं कृतम् ।
सहदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितः ।
शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रुघ्नौ भीमविक्रमौ ।
न वयं वर्त्म हास्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो भवान् ।
तद्विधत्तां भवान्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे परान् ।
इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाशिषः ।
प्रयुज्यापृच्छ्य भरतान्यथास्वान्प्रययुर्गृहान् ।
सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मुनयस्तदा ।
आशीरुक्त्वा यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ।
ते तु भृत्याश्च सूताश्च शिल्पिनः परिचारकाः ।
अनुज्ञाप्य यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ।
सह धौम्येन विद्वांसस्तथा ते पञ्च पाण्डवाः ।
उत्थाय प्रययुर्वीराः कृष्णामादाय भारत ।
क्रोशमात्रमतिक्रम्य तस्माद्वासान्निमित्ततः ।
श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्छन्नवासार्थमुद्यताः ।
पृथक्शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः ।
संधिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ।

Colophon.

☞ The above passage is nothing more than (the S version of) the *last adhy. of our Āraṇyaka*. After the colophon S begins a new adhy. (2) with 8*, followed in T_1 G by a *repetition* of 5^{ab}, a repetition which suggests that the passage is *misplaced* in S; cf. Lüders, *Ueber die Grantharecension*, p. 54.

1

D_4 M (M_8 missing) om. वैशं°. — D_4 reads lines 1–2 after 4. 1. 2^{ab} ! — (L. 1) $M_{1.4.5}$ °वादिनः (for °विक्रमाः). — (L. 3) D_4 अथोपविष्टाः (for उपो°). M (M_8 missing) सहिताः (for स्नातकाः). D_4 स्नातकैर्ब्राह्मणैः सह. — G_1 om. lines 4–6. — (L. 4) T_1 $G_{2.3}$ तु (for तद्).

2

After 4. 5. 14, K_3 ins.:

एषा शमी पापहरा सदैव
यात्रोत्सवानां विजयाय हेतुः ।
अत्रायुधानां कृतसंनिवेशे
कृतार्थकामा जयमङ्गलं च ।
प्रदक्षिणीकृत्य शमीलतां ते
प्रणम्य चानर्चुरथ प्रवीराः ।
मृत्पिण्डमादाय निजाञ्जलेन
मूर्तिं चकार प्रथमं किरीटी ।
शमी शमयते पापं शमी शमयते रिपून् ।
शमी शमयते रोगाञ्छमी सर्वार्थसाधना ।
रामः सीतां समादाय स्वप्रसादाच्छमीतले ।
कृतकृत्यः पुरे प्राप्तः प्रसादात्ते तथास्तु मे ।

3

After 4. 5. 24, S ins.:

आयुधानि कलापांश्च गदाश्च विपुलास्तथा ।
तानि सर्वाणि संनह्य वासोभिः परिवेष्ट्य च ।
आरुह्य यावदेतानि निधातुं विहगैर्वृताम् ।
शमीमारुह्य महतीं निक्षिपाम्यायुधानि नः ।
वैशंपायनः ।
स हि धर्मेण धर्मात्मा तदा घोरतरे वने ।
अरणीपर्वणः काले वरदत्तः परंतपः ।
तान्यायुधान्युपादाय कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
स वचः पुरुषव्याघ्रः प्रोवाच मधुराक्षरम् ।
युधिष्ठिरः शुचिर्भूत्वा मनसाभिप्रणम्य च ।
युधिष्ठिरः ।
ब्रह्माणमिन्द्रं वरदं कुबेरं वरुणानिलौ ।
रुद्रं यमं च विष्णुं च सोमार्कौ धर्ममेव च ।
पृथिवीमन्तरिक्षं च दिशश्चोपदिशस्तथा ।
वसूंश्च मरुतश्चैव ज्वलनं चातितेजसम् ।
दिवाचरा रात्रिचराणि चापि
यानीह भूतान्यनुकीर्तितानि ।
तेभ्यो नमस्कृत्य च सुव्रतेभ्यः
प्रणम्य तेषां शरणं गतोऽहम् ।
सर्वायुधानीह महाबलानि
न्यासं महादेवसमीपतो वै ।
न्यस्याम्यहं वायुसमीपतश्च
वनस्पतीनां च सपर्वतानाम् ।
एष न्यासो मया दत्तः सूर्यसोमानिलान्तिके ।
मह्यं पार्थाय वा देयं पूर्णे वर्षे त्रयोदशे ।

— (L. 5) D_4 तानभ्यर्च्य महाभागान् (for the prior half), and पार्थाः (for शिष्टाः). — (L. 6) T_1 G_2 तान्; $M_{1.4}$ तं (for तद्). — For line 6, D_4 subst.:

उवाचैनं महाप्राज्ञो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

— (L. 8) D_4 परिक्लिष्टाः सदा बहु (for the posterior half). — (L. 9) D_4 स (for च), and कृच्छ्रं (for वासं). D_4 वर्षाणि द्वादशैव तु (for the posterior half). — (L. 13) M (M_3 missing) सुयो° (for दुर्यो°). — (L. 15) G_1 धूर्ताः; $M_{1.4}$ यत्ताः (for युक्ताः). D_4 (corrupt) मुक्ताचाराश्चापकुर्युरस्मान्प्रतिकुरुष्वयः. — (L. 17) D_4 समये च गते भूयो यद्वयं ब्राह्मणर्षभाः. — (L. 18) D_4 $M_{1.2.5}$ समस्ताः स्वेषु रा°. D_4 $M_{2.5}$ स्वराज्यस्था (D_4 सर्वैः सह) वसेमहि. — (L. 19) T_1 G दुःखमोहार्तः. $G_{2.3}$ °परः (for °सुतः). D_4 राजा धर्मभृतां वरः (for the posterior half). — (L. 20) D_4 विवक्तुं नाशकत्किंचित् (for the prior half). D_4 सन्नकंठो; T_1 G सास्र°. — After line 20, T_1 G_3 ins.:

प्रबुद्धदुःखो मोहार्तो धौम्यं धर्मभृतां वरम् ।
प्रावैक्षत तदा राजा सास्रकण्ठो धृतव्रतः ।

— (L. 21) D_4 भ्रातॄंश्च ब्राह्मणैः सह (for the posterior half); see below. — After line 22, T_1 G ins.:

आश्वासयंस्तथाभूतं भ्रातॄंश्च ब्राह्मणैः सह ।

Thereafter G_1 ins. 6*, preceded by जनमेजयः. — (L. 24) T_1 $G_{2.3}$ धीराः (for नराः). — M om. lines 29–32. — (L. 29) G_1 तदा शत्रुः सुदुःखितः (for the posterior half). — (L. 32) G_1 पुनर्लेभे जगत्प्रभुः. — (L. 36) $G_{2.3}$ तज्जनैः (for तच्च ते). — (L. 37) $M_{2.4}$ पुरा (for तदा). — (L. 39) T_1 °न्नेन हि; G_1 °न्नेनापि. — M_1 om. lines 41–42. — (L. 41) $G_{2.3}$ M_4 °श्य छद्मनासता. — (L. 49) G_1 °भाषितः; $G_{2.3}$ °तोषितः (for °हर्षितः). — (L. 50) G_2 शास्त्रदृष्टिः; G_3 M_5 शास्त्रबुद्ध्या. G_3 $M_{1.2.5}$ बुध्वा. — G_1 om. lines 58–60. — (L. 59) $G_{2.3}$ M_1 इत्युक्तो. T_1 $G_{2.3}$ धर्मराजो युधिष्ठिरः (for the posterior half). — After line 59, T_1 $G_{2.3}$ *repeat* lines 3–5, 7–9, 11–12 [v. l.: सुखोपविष्टो विद्वद्भिस्तापसैः संशितव्रतैः (for line 3). ये तद्भक्त्याभवंस्तस्मिन् (for the prior half of line 4). तानब्रवीन्महाप्राज्ञः शिष्टान्राजा कृताञ्जलिः (for line 5)]. Then these MSS. cont.:

इत्युक्तो धर्मराजेन ब्राह्मणाः परमाशिषः ।

— (L. 60) T_1 $G_{2.3}$ M_4 स्वं (for स्वान्). — M_2 om. lines 63–64.

3

(L. 3) T आरोह; G_1 $M_{1-3.4}$ (*sup. lin.*) आरोहे. — (L. 4) T_2 निक्षिपाद्य; M_1 निक्षिप्स्यामि. — (L. 8) M (except M_5) सु- (for स). — (L. 14) M_1 °राश्च (for °राणि). M_1 ये च; $M_{2.3}$ यानि; M_5 येपि (for चापि). T_1

नेदं भीमे प्रदातव्यमयं क्रुद्धो वृकोदरः ।
अमर्षान्नित्यसंरब्धो धृतराष्ट्रसुतान्प्रति ।
अपूर्णकाले प्रहरेत्क्रोधसंजातमत्सरः ।
पुनः प्रवेशो नः स्यात्तु वनवासाय सर्वथा ।
समये परिपूर्णे तु धार्तराष्ट्रान्निहन्महे ।
एष चार्थश्च धर्मश्च कामः कीर्तिः कुलं यशः ।
ममायत्तमिदं सर्वं जीवितं च न संशयः ।
वैशंपायनः ।
सोऽवतीर्य महाप्राज्ञः पाण्डवः सत्यविक्रमः ।
भीमं कण्ठे परिष्वज्य चानुनीय नराधिपः ।
दैवतेभ्यो नमस्कृत्वा शमीं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
नगरं गन्तुमायाताः सर्वे ते भ्रातरः सह ।

4

The Durgāstava.

(A)

After 4. 5. 29, D2 (marg.) ins.:

तत्र ते वै महात्मानो दुर्गां भक्तिपुरस्कृताः ।
स्मरन्तः पूजयांचक्रुर्देवीं दुर्गविनाशिनीम् ।
सा पूजिता तदा सर्वैः पाण्डवैश्च समाहितैः ।
प्रसन्ना वागुवाचाथ स्मयन्ती वियति स्थिता ।
न भेतव्यं महाभागा दुर्गमेतत्तरिष्यथ ।
कृतीष्णा * * * * * आयुधान्युपलप्स्यथ ।
तीर्णप्रतिज्ञाः सुधियः शत्रूनपि विजेष्यथ ।
इत्युक्त्वान्तर्हिता सद्यः पाण्डवा विस्मयं ययुः ।

(B)

After 4. 5. 29, D6 ins.:

वैशंपायन उवाच ।
विराटनगरं रम्यं प्रविशन्नेव भूपते ।
स्तुनोति मनसा देवीं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितो राजंस्तवैव प्रपितामहः ।
दुःखशोकेन संतप्तो द्रौपद्या सह भारत ।
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा वनवासाद्विनिर्गतः ।
भक्त्या परमया युक्तो दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम् ।
महिषासुरदर्पघ्नीं सर्वलोकनमस्कृताम् ।
शैलराजसुतां गौरीं वरदामभयप्रदाम् ।

Cf. Lüders, *Ueber die Grantharecension*, p. 55, f.n. 2.

(C)

D4.10 ins. after 4. 5. 30: D5, after adhy. 5:

विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः ।
तुष्टाव मनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।
यशोदागर्भसंभूतां देवस्य भगिनीं प्रियाम् ।
नन्दगोपकुले जातां मङ्गल्यां कुलवर्धिनीम् ।
कंसविद्रावणकरीमसुराणां क्षयंकरीम् ।
शिलातलसमुत्क्षिप्तामाकाशान्तरगामिनीम् ।
वासुदेवं स्मरन्तीं च दिव्यां मायाकरीं वराम् ।
भारावतरणे पुण्ये ये स्मरन्ति सदा शिवाम् ।
तान्वै तारयते पापात्पङ्के गामिव दुर्बलाम् ।
ॐ नमोऽस्तु वरदे देवि कुमारि प्रियदर्शने ।
बालभावासुरेन्द्राणि घण्टाली विकटोत्कटे ।
चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे चतुर्दंष्ट्रे महासुरि ।
महादेवि महेष्वासे जयन्ति विजयप्रदे ।
भूतरात्रि महारौद्रे चाष्टमीनवमीप्रिये ।
कपिले पिङ्गले ज्वाले हिरण्यकनकप्रदे ।
शशिसूर्यमहाभागे विद्युज्ज्वलितकुण्डले ।
मेरुविन्ध्यान्तरगते अप्सरोगणसेविते ।
कालि कालि महाकालि खड्गखट्वाङ्गधारिणि ।
त्रिशूलवरदे देवि त्रिनेत्रे भुवनेश्वरि ।

दिवा च रात्रौ च चराणि वापि; T2 G1 दिवाचरा रात्रिचराचराणि. — (L. 20) T1 G1.3 M1.3 न्यसामि. — (L. 22) T2 न्यस्तः (for दत्तः). — (L. 23) G1 M मम (for मह्यं). — (L. 24) T1 G1 महाक्रुद्धो; M1 अतिक्रु°; M2.3 स हि क्रु° (for अयं क्रुद्धो). — (L. 25) T G1 °संक्रुद्धो (for °संरब्धो). M1 om. line 27; M om. 28. — (L. 28) T2 °न्महि. — After line 28, T1 ins.:

मया न प्रविजानीयुर्मनुष्या नात्र संशयः ।

— M om. line 34.

4

(C)

After line 9, D5 ins.:

स्तोत्रं प्रचक्रमे भूयो विविधैः स्तोत्रसंभवैः ।
आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी देवीं राजा सहानुजः ।

— (L. 20) D5 देवि त्वं पूज्यसे देवैः (for the prior half). — After line 20, D5 ins.:

दुर्गे तारय मां भद्रे बन्धनानां महार्णवात् ।

— (L. 23) D4 सत्ये सत्या भवस्व नः (for the posterior half). — After line 23, D10 ins.:

दर्शनं तु गता देवि दुर्गा त्रिभुवनेश्वरी ।

— (L. 28) D5 भक्त्या (for लोका).

(D)

The v. l. of D7 are as follows. — (L. 13) तनुमध्ये (for चतुर्वक्त्रे). — (L. 19) पात्रं च पंकजं घंटामसिं चर्म च बिभ्रती (marg. *sec. m.*). — (L. 50) °क्षि सर्वसंपत्प्रदायिनी. — (L. 56) क्षोभयिष्यसि संप्राप्तां समेतां कुरुवाहिनीं.

देवि देवाश्च पूजन्ति पूर्णमासीं चतुर्दशीम् ।
सोऽहं राज्यपरिभ्रष्टस्त्वशक्तश्च विशेषतः ।
अहं शरणमापन्नस्तव देवि सुरेश्वरि ।
त्राहि मां पद्मपत्राक्षि सत्येन स्वामिनी भव ।
श्रीदेवी उवाच ।
शृणु वत्स महाबाहो संग्रामे विजयस्तव ।
मत्प्रसादाद्विनिर्मुक्तो हत्वा कौरववाहिनीम् ।
निष्कण्टकं कृतं राज्यं भोक्ष्यसे भ्रातृभिः सह ।
इति गुह्यतमं स्तोत्रं पवित्रं पापनाशनम् ।
कीर्तयिष्यन्ति ये लोका न तेषां विद्यते भयम् ।
संग्रामे शत्रुसंबाधे विवादे चौरसंकटे ।
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा यः कश्चिन्मां स्मरिष्यति ।
तस्याहं सर्वकार्याणि साधयिष्यामि पाण्डव ।
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा पाण्डवं देवी तत्रैवान्तरधीयत ।

In D5.10, the passage is followed by a colophon (*adhy no.:* D5 6).

(D)

The Vulgate Version.

After adhy. 5, Dn D7 (om. lines 23-27, 31-42, 44-47, 51, 60-67). 11.12 T1 ins. the foll. adhy.:

वैशंपायन उवाच ।
विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः ।
अस्तुवन्मनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।
यशोदागर्भसंभूतां नारायणवरप्रियाम् ।
नन्दगोपकुले जातां मङ्गल्यां कुलवर्धिनीम् ।
कंसविद्रावणकरीमसुराणां क्षयंकरीम् ।
शिलातटविनिक्षिप्तामाकाशं प्रति गामिनीम् ।
वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमाल्यविभूषिताम् ।
दिव्याम्बरधरां देवीं खड्गखेटकधारिणीम् ।
स्तोतुं प्रचक्रमे भूयो विविधैः स्तोत्रसंभवैः ।
आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी राजा देवीं सहानुजः ।
नमोऽस्तु वरदे कृष्णे कुमारि ब्रह्मचारिणि ।
बालार्कसदृशाकारे पूर्णचन्द्रनिभानने ।
चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे ।
मयूरपिच्छवलये केयूराङ्गदधारिणि ।
भासि देवि यथा पद्मा नारायणपरिग्रहः ।
स्वरूपं ब्रह्मचर्यं च विशदं तव खेचरि ।
कृष्णच्छविसमा कृष्णा संकर्षणसमानना ।
बिभ्रती विपुलौ बाहू शक्रध्वजसमुच्छ्रयौ ।
पात्री च पङ्कजी घण्टी स्त्रीविशुद्धा च या भुवि ।
पाशं धनुर्महाचक्रं विविधान्यायुधानि च ।
कुण्डलाभ्यां सुपूर्णाभ्यां कर्णाभ्यां च विभूषिता ।
चन्द्रविस्पर्धिना देवि मुखेन त्वं विराजसे ।
मुकुटेन विचित्रेण केशबन्धेन शोभिना ।
भुजंगाभोगवासेन श्रोणिसूत्रेण राजता ।
विभ्राजसे चाबद्धेन भोगेनेवेह मन्दरः ।
ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छ्रितेन विराजसे ।
कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं पावितं त्वया ।
तेन त्वं स्तूयसे देवि त्रिदशैः पूज्यसेऽपि च ।
त्रैलोक्यरक्षणार्थाय महिषासुरनाशिनि ।
प्रसन्ना मे सुरश्रेष्ठे दयां कुरु शिवा भव ।
जया त्वं विजया चैव संग्रामे च जयप्रदा ।
ममापि विजयं देहि वरदा त्वं च सांप्रतम् ।
विन्ध्ये चैव नगश्रेष्ठे तव स्थानं हि शाश्वतम् ।
कालि कालि महाकालि सीधुमांसपशुप्रिये ।
कृतानुयात्रा भूतैस्त्वं वरदा कामचारिणि ।
भारावतारे ये च त्वां संस्मरिष्यन्ति मानवाः ।
प्रणमन्ति च ये त्वां हि प्रभाते तु नरा भुवि ।
न तेषां दुर्लभं किंचित्पुत्रतो धनतोऽपि वा ।
दुर्गात्तारयसे दुर्गे तत्त्वं दुर्गा स्मृता जनैः ।
कान्तारेष्ववसन्नानां मग्नानां च महार्णवे ।
दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम् ।
जलप्रतरणे चैव कान्तारेष्वटवीषु च ।
ये स्मरन्ति महादेवि न च सीदन्ति ते नराः ।
त्वं कीर्तिः श्रीर्धृतिः सिद्धिर्ह्रीर्विद्या संततिर्मतिः ।
संध्या रात्रिः प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कान्तिः क्षमा दया ।
नृणां च बन्धनं मोहं पुत्रनाशं धनक्षयम् ।
व्याधिं मृत्युं भयं चैव पूजिता नाशयिष्यसि ।
सोऽहं राज्यात्परिभ्रष्टः शरणं त्वां प्रपन्नवान् ।
प्रणतश्च यथा मूर्ध्ना तव देवि सुरेश्वरि ।
त्राहि मां पद्मपत्राक्षि सत्ये सत्या भवस्व नः ।
शरणं भव मे दुर्गे शरण्ये भक्तवत्सले ।
एवं स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पाण्डवम् ।
उपगम्य तु राजानमिदं वचनमब्रवीत् ।
देव्युवाच ।
शृणु राजन्महाबाहो मदीयं वचनं प्रभो ।
भविष्यत्यचिरादेव संग्रामे विजयस्तव ।
मम प्रसादान्निर्जित्य हत्वा कौरववाहिनीम् ।
राज्यं निष्कण्टकं कृत्वा भोक्ष्यसे मेदिनीं पुनः ।
भ्रातृभिः सहितो राजन्प्रीतिं प्राप्स्यसि पुष्कलाम् ।
मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्यं च भविष्यति ।
ये च संकीर्तयिष्यन्ति लोके विगतकल्मषाः ।
तेषां तुष्टा प्रदास्यामि राज्यमायुर्वपुः सुतम् ।
प्रवासे नगरे चापि संग्रामे शत्रुसंकटे ।
अटव्यां दुर्गकान्तारे सागरे गहने गिरौ ।
ये स्मरिष्यन्ति मां राजन्यथाहं भवता स्मृता ।
न तेषां दुर्लभं किंचिदस्मिँल्लोके भविष्यति ।
इदं स्तोत्रवरं भक्त्या शृणुयाद्वापठेत वा ।

तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पाण्डवाः ।
मत्प्रसादाच्च वः सर्वान्विराटनगरे स्थितान् ।
न प्रज्ञास्यन्ति कुरवो नरा वा तन्निवासिनः ।
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा वरदा देवी युधिष्ठिरमरिंदमम् ।
रक्षां कृत्वा च पाण्डूनां तत्रैवान्तरधीयत ।
Colophon.

(E)

After adhy. 5, Ds ins. the foll. adhy.:

वैशंपायन उवाच ।
विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः ।
स्तूयमानस्तदा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।
यशोदागर्भसंभूतां नारायणबलिप्रियाम् ।
नन्दगोपकुले जातां माङ्गल्यां कुलवर्धनीम् ।
कंसविद्रावणकरीमसुराणां निबर्हणीम् ।
शिलातले समाक्षिप्तामाकाशान्तरगामिनीम् ।
वासुदेवं च स्मरतीं दिव्यां मायाधरां वराम् ।
भारावतरणे पुण्ये ये स्मरन्ति सदा शिवाम् ।
तान्वै तारयते पापात्पङ्के गामिव दुर्बलाम् ।
स्तोत्रं प्रचक्रमे भूयो विविधैः स्तोत्रसंभवैः ।
आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी देवीं राजा सहानुजः ।
नमोऽस्तु वरदे देवि कुमारि प्रियदर्शने ।
बालबाला सुरेन्द्राणां घण्टालि विघटोत्कटे ।
चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे चतुर्दंष्ट्रे महासुरि ।
महादेवि महेष्वासे जयश्रीविजयप्रदे ।
भूतरात्रि महारौद्रे अष्टमीनवमीप्रिये ।
कपिले पिङ्गले ज्वाले हिरण्यकनकप्रदे ।
शशिसूर्यसमाभासे विद्युज्ज्वलितकुण्डले ।
मेरुविन्ध्यान्तरगते अप्सरोगणसेविते ।
कालि कालि महाकालि खड्गखेटकधारिणि ।
त्रिशूलवरदे देवि त्रिनेत्रे भुवनेश्वरि ।
देवि त्वं पूज्यसे देवि पूर्णमासीं चतुर्दशीम् ।
सोऽहं राज्यपरिभ्रष्टस्त्वद्भक्तश्च विशेषतः ।
अहं शरणमापन्नस्तव देवि सुरेश्वरि ।
त्राहि मां पद्मपत्राक्षि सत्येन स्वामिनी भव ।
श्रीदेव्युवाच ।
शृणु वत्स महाबाहो संग्रामे विजयस्तव ।
मत्प्रसादाद्धिनिर्मुक्तो जित्वा कौरववाहिनीम् ।
निष्कण्टकं कृतं राज्यं भोक्ष्यसे भ्रातृभिः सह ।
इदं च मे गुह्यतमं पवित्रं पापनाशनम् ।
कीर्तयिष्यन्ति ये भक्त्या न तेषां विद्यते भयम् ।
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा यः कश्चिन्मां करिष्यति ।
तस्याहं सर्वकार्याणि साधयिष्यामि पाण्डव ।
इत्युक्त्वा पाण्डवं देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
Colophon.

(F)

Ds (besides inserting version B after 4. 5. 29) ins. after adhy. 5, on a suppl. fol., the foll. adhy.:

वैशंपायन उवाच ।
विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः ।
तुष्टाव स तदा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।
शिलातटविनिक्षिप्तामाकाशतलगामिनीम् ।
वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमालाविभूषिताम् ।
यशोदागर्भसंभूतां देवस्य भगिनीं प्रियाम् ।
नन्दगोपकुले जातां दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।
कंसविद्रावणकरीमसुराणां क्षयंकरीम् ।
दिव्याम्बरधरां देवीं खड्गखेटकधारिणीम् ।
स्तोतुं प्रचक्रमे भूयो विविधैः स्तोत्रसंभवैः ।
आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी देवीं राजा सहानुजः ।
नमोऽस्तु वरदे कृष्णे कौमारव्रतचारिणि ।
बालार्कसदृशच्छाये पूर्णचन्द्रनिभानने ।
चतुर्भुजे तनुमध्ये पीनश्रोणिपयोधरे ।
मयूरपिच्छच्छत्रे च चक्रासिगदधारिणि ।
भासि देवि यथा पद्मा नारायणपरिग्रहः ।
सुरूपं ब्रह्मचर्यं ते अविरुद्धं च चेष्टितम् ।
भारावतारिणीं पुण्यां ये स्मरन्ति सदा शिवाम् ।
तान्वै तारयसे पापात्पङ्के गामिव दुर्बलाम् ।
कृष्णविस्मयविच्छाया संकर्षणनिभानना ।
बिभ्रती विपुलौ बाहू शक्रध्वजमिवोच्छ्रितौ ।
त्रिशाखं शूलमुद्यम्य दानवान्विनिकृन्तसि ।
पादौ नूपुरकेयूरैर्घण्टाभरणभूषितौ ।
वसामेदान्वितं वस्त्रं पीतेनोरसि वाससा ।
शशिरश्मिप्रकाशेन हारेणोरसि लम्बिना ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विराजता ।
चन्द्रबिम्बसमेन त्वं मुखेनेह विराजसे ।
मुकुटेन विचित्रेण केशबन्धेन शोभसे ।
भुजगाभोगकल्पेन श्रोणिसूत्रेण राजता ।
भ्राजसे चावबद्धेन नागेनेव हि मन्दरः ।
कौमारव्रतमास्थाय त्रिदिवं पालितं त्वया ।
तेन त्वं पूज्यसे देवि ऋषिभिः पूज्यसे सदा ।
सुरेश्वरि महादेवि महिषासुरनाशिनि ।
प्रपन्नोऽहं सुरश्रेष्ठे दयां कुरु शिवा भव ।
जया त्वं विजया चैव संग्रामे विजयप्रदा ।
भविष्यसि च सुप्रीता वर्तस्व मम सांप्रतम् ।
विन्ध्ये चैव नगश्रेष्ठे तत्र स्थानं हि शाश्वतम् ।
कालि कालि महाकालि सीधुमांसवसाप्रिये ।
वदास्थिता त्वं भूतानां भक्तानां कामदायिनि ।
भयत्रस्ता * ये च त्वां संस्मरिष्यन्ति मानवाः ।
प्रणमन्ति च ये नित्यं तेषां च वरदा भव ।
न तेषां दुर्लभं किंचित्पुत्रतो धनतोऽपि च ।

दुर्गात्तारयसे नित्यं तेन दुर्गा स्मृता वरा ।
कान्तारेष्वपि मग्नानां मग्नानां च महार्णवे ।
दस्युभिः संनिधानानां त्वं गतिः परमा भव ।
जलप्रतरणे चैव कान्तारेष्वटवीषु च ।
संस्मरिष्यन्ति ये देवीं नावसीदन्ति ते नराः ।
संध्या रात्रिः प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना क्षान्तिः क्षमा दया ।
येषां बन्धवधक्लेशं पुत्रदारधनक्षयम् ।
व्याधिमृत्युभयं चैव पूजिता नाशयिष्यसि ।
सोऽहं राज्यात्परिभ्रष्टः शरणं त्वामुपागतः ।
प्रणतश्च तथा मूर्ध्ना तव देवि सुरेश्वरि ।
त्राहि पद्मपलाशाक्षि सत्ये सत्या भवस्व नः ।
शरणं मे दुःखदुर्गे शरणागतवत्सले ।
एवं स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पाण्डवम् ।
उपगम्य च राजानं वचनं चेदमब्रवीत् ।

श्रीदेव्युवाच ।

शृणु राजन्महाबाहो श्रद्धत्स्व च मे वचः ।
भविष्यत्यचिरादेव संग्रामे विजयस्तव ।
क्षोभयिष्यसि संप्राप्तां समेतां कुरुवाहिनीम् ।
राज्यं निष्कण्टकं कृत्वा भोक्ष्यसे मेदिनीं पुनः ।
भ्रातृभिः सहितो राजन्प्रीतिं प्राप्स्यसि पुष्कलाम् ।
मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्यं च भविष्यति ।
ये च मां कीर्तयिष्यन्ति लोके विगतमत्सराः ।
तेषां तुष्टिं प्रदास्यामि राज्यमायुर्बलं सुतान् ।
ग्रामे वा नगरे वाथ संग्रामे शत्रुसंकटे ।
अटव्यां दुर्गकान्तारे समुद्रे गिरिगह्वरे ।
ये स्मरिष्यन्ति मां राजन्यथाहं भवता स्मृता ।
तेषां न दुर्लभं किंचिदस्मिँल्लोके भविष्यति ।
इदं स्तोत्रवरं पुण्यं शृणुयाद्वा पठेत वा ।
तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पाण्डव ।
मत्प्रसादाच्च ते सर्वे विराटवसतिं स्थिताः ।
न प्रज्ञास्यन्ति कुरवो नरा वा तत्र वासिनः ।

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा सा तदा देवी युधिष्ठिरमरिंदमम् ।
रक्षां कृत्वा च पाण्डूनां तत्रैवान्तरधीयत ।

Colophon.

(G)

After adhy. 5, D9 ins. the foll. adhy.:

वैशंपायन उवाच ।

विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः ।
अस्तुवन्मनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।
यशोदागर्भसंभूतां नारायणवरप्रियाम् ।
नन्दगोपकुले जातां मङ्गल्यां कुलवर्धनीम् ।
कंसविद्रावणकरीमसुराणां भयंकरीम् ।
शिलातटविनिक्षिप्तामाकाशान्तरगामिनीम् ।
वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमाल्यविभूषिताम् ।
दिव्याम्बरधरां देवीं खड्गखेटकधारिणीम् ।
स्तोतुं प्रचक्रमे भूयो विविधैः स्तोत्रसंभवैः ।
आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी राजा देवीं सहानुजः ।
नमोऽस्तु वरदे कृष्णे कौमारव्रतचारिणि ।
बालार्कसदृशच्छाये पूर्णचन्द्रनिभानने ।
चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे ।
मयूरपिच्छवलये गदाचक्रासिधारिणि ।
नमस्तेऽम्बुजपत्राक्षि नमस्ते त्रिदशार्चिते ।
सुरारिणि नमस्तुभ्यं नमः पशुपतिप्रिये ।
दैत्यदानवदर्पघ्नि दैत्यदानवपूजिते ।
शैलराजसुते देवि नमस्ते विन्ध्यवासिनि ।
सर्वप्रहरणोपेते सर्वज्ञे सर्वगे ध्रुवे ।
अजिते विजये भद्रे भद्रकालि रणप्रिये ।
कृष्णे देवि नमस्तुभ्यं नमः कैटभमर्दिनि ।
नमो गायत्रि सावित्रि नमस्ते जातवेदसि ।
वागीश्वरि नमस्तुभ्यं मेनकायाः सुते नमः ।
शंकरार्धशरीरस्थे नमस्ते विष्णुपूजिते ।
नमो ब्रह्माणि रुद्राणि नमो नारायणप्रिये ।
नमस्त्रैलोक्यविख्याते नमस्तेऽमरपूजिते ।
पद्मकिञ्जल्कवर्णाभे चारुपद्मनिभानने ।
महासिंहरथारूढे महाशार्दूलवाहिनि ।
महेन्द्राणि नमस्तुभ्यं नमस्ते भक्तवत्सले ।
महिषासुरदर्पघ्नि कंसासुरभयंकरि ।
कालरात्रि महारात्रि यशस्करि शुभानने ।
कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं पालितं त्वया ।
तेन त्वं स्तूयसे देवि त्रिदशैः पूज्यसेऽपि च ।
सुरेश्वरि महादेवि महिषासुरघातिनि ।
प्रसन्ना मां सुरश्रेष्ठे दयां कुरु शिवा भव ।
जया त्वं विजया त्वं च संग्रामे विजयप्रदा ।
भविष्यसि सुसंप्रीता वरदा भव सांप्रतम् ।
विन्ध्याचले नगश्रेष्ठे तव स्थानं हि शाश्वतम् ।
कालि कालि महाकालि सीधुमांसवसाप्रिये ।
त्रैलोक्यमातर्जननि ममेह वरदा भव ।
भारावतरणे ये त्वां संस्मरिष्यन्ति मानवाः ।
प्रणमन्ति च ये नित्यं प्रभाते च नरा भुवि ।
न तेषां दुर्लभं किंचित्पुत्रतो धनतोऽपि च ।
दुर्गात्तारयसे नित्यं तेन दुर्गा स्मृता पुरा ।
कान्तारेष्ववसन्नानां मग्नानां च महार्णवे ।
दस्युभिः संनिरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम् ।
जलप्रतरणे देवि कान्तारेष्वटवीषु च ।
ये स्मरन्ति महादेवीं नैव सीदन्ति ते नराः ।
त्वं कीर्तिः श्रीर्धृतिः सिद्धिर्ह्रीर्विद्या संततिर्मतिः ।
संध्या रात्रिः प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कान्तिः क्षमा दया ।
नृणां बन्धवधक्लेशं पुत्रदारधनक्षयम् ।

व्याधिमृत्युभयं घोरं पूजिता नाशयिष्यसि ।
सोऽहं राज्यपरिभ्रष्टः शरणं त्वामुपागतः ।
प्रणतश्च तथा मूर्ध्ना चरणौ ते सुरेश्वरि ।
त्राहि मां पद्मपत्राक्षि सत्ये सत्या भवस्व नः ।
शरणं भव मे दुर्गे शरण्ये भक्तवत्सले ।
आपन्महार्णवे घोरे अस्मिन्विषमदुर्गमे ।
दुस्तरे त्राहि मां भद्रे परकीयनिवेशने ।
यथा न जानाति नरोऽत्र कश्चि-
द्युधिष्ठिरोऽत्रावसतीति दुर्गे ।
तथा कुरु स्वर्गसदां वरिष्ठे
त्वच्चारुपादाब्जपुरः स्थितोऽहम् ।
दुःखान्वितोऽहं प्रलपामि दुर्गे
उन्मत्तवद्दीनमना निराशः ।
प्रसीद दुर्गे मम सानुजस्य
समीहितं तत्कुरुते नमोऽस्तु ।
एवं स्तुता तदा देवी दर्शयामास पाण्डवम् ।
उपसंगम्य राजानं वचनं चेदमब्रवीत् ।

देव्युवाच ।
शृणु राजन्महाबाहो मदीयं वचनं प्रभो ।
भविष्यत्यचिरादेव संग्रामे विजयस्तव ।
क्षोभयिष्यसि संप्राप्तां समस्तां कुरुवाहिनीम् ।
राज्यं निष्कण्टकं कृत्वा भोक्ष्यसे पृथिवीं पुनः ।
भ्रातृभिः सहितो वीर वृद्धिं प्राप्स्यसि पुष्कलाम् ।
मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्यं च भविष्यति ।
ये च मां कीर्तयिष्यन्ति लोके विगतमत्सराः ।
तेषां तुष्टिं प्रदास्यामि राज्यमायुर्बलं सुतान् ।
प्रवासे नगरे वापि संग्रामे शत्रुसंकटे ।
अटव्यां दुर्गकान्तारे सागरे गिरिगह्वरे ।
ये स्मरिष्यन्ति मां राजन्यथाहं भवता स्मृता ।
न तेषां दुर्लभं किंचिदस्मिँल्लोके भविष्यति ।
इदं स्तोत्रवरं भक्त्या शृणुयाद्वा पठेत वा ।
तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पाण्डव ।
मत्प्रसादाच्च वः सर्वान्विराटनगरे स्थितान् ।
नैव ज्ञास्यन्ति कुरवो नरा वा तन्निवासिनः ।

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा सा तदा देवी युधिष्ठिरमरिंदमम् ।
रक्षां कृत्वा च पाण्डूनां तत्रैवान्तरधीयत ।

Colophon.

5

After वैशं° (v. l. of वैशं° उ°) of 4. 6. 1, S ins.:

ततस्तु ते पुण्यतमां शिवां शुभां
महर्षिगन्धर्वनिषेवितोदकाम् ।
त्रिलोककान्तामवतीर्य जाह्नवी-
मृषींश्च देवांश्च पितॄनतर्पयन् ।
वरप्रदानं ह्यनुचिन्त्य पार्थिवो
हुताग्निहोत्रः कृतजप्यमङ्गलः ।
दिशं तथैन्द्रीमभितः प्रपेदिवा-
न्कृताञ्जलिर्धर्ममुपाह्वयच्छनैः ।
युधिष्ठिरः ।
वरप्रदानं मम दत्तवान्पिता
प्रसन्नचेता वरदः प्रजापतिः ।
जलार्थिनो मे तृषितस्य सोदरा
मया प्रयुक्ता विविशुर्जलाशयम् ।
निपातिता यक्षवरेण ते वने
महाहवे वज्रभृतेव दानवाः ।
मया च गत्वा वरदोऽभितोषितो
विवक्षता प्रश्नसमुच्चयं गुरुः ।
स मे प्रसन्नो भगवान्वरं ददौ
परिष्वजंश्चाह तथैव सौहृदात् ।
वृणीष्व यद्वाञ्छसि पाण्डुनन्दन
स्थितोऽन्तरिक्षे वरदोऽस्मि पश्य माम् ।
स वै मयोक्तो वरदः पिता प्रभुः
सदैव मे धर्मरता मतिर्भवेत् ।
इमे च जीवन्तु ममानुजाः प्रभो
वयश्च रूपं च बलं तथायुः ।
क्षमा च कीर्तिश्च यथेष्टतो भवे-
द्व्रतं च सत्यं च समाप्तिरेव च ।
वरो ममैषोऽस्तु यथानुकीर्तितो
न तन्मृषा देववरो यदब्रवीत् ।
वैशंपायनः ।
स वै द्विजातिस्तरुणस्त्रिदण्डभृ-
त्कमण्डलूष्णीषधरोऽन्वजायत ।
सुरक्तमाञ्जिष्ठवराम्बरः शिखी
पवित्रपाणिर्ददृशे तदद्भुतम् ।
तथैव तेषामपि धर्मचारिणां
यथेप्सिता ह्याभरणाम्बरस्रजः ।
क्षणेन राजन्नभवन्महात्मनां

5

(L. 1) $G_{1.3}$ पुण्यजलां; G_2 पुण्यजलैः. — (L. 7) M ततो दिशं चैन्द्रमभिप्र°. — (L. 11) G_2 M_{2-4} भ्रातरो (for सोदरा). — (L. 14) T_2 G_1 °वे विस्मितदेवदानवाः. — (L. 18) M (M_4 *sup. lin.* as above) °जंश्चानपगेन चेतसा. — (L. 26) T_1 $M_{4.5}$ व्रतस्य; M_1 धृतिश्च; M_2 व्रतश्च; M_3 व्रतं तु. T_1 सत्यस्य; G_3 M सत्येन. — After वैशं°, T $G_{2.3}$ ins.:
इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्ममेवानुचिन्तयन् ।

प्रशस्तधर्मोऽग्र्यफलाभिकाङ्क्षिणाम् ।
नवेन रूपेण विशां पतिर्वृतः
स्वधर्मरूपेण तथा प्रतापवान् ।

6

T G M_1 (om. lines 12-16) ins. after 4. 8. 7^{ab}: M_{2-5} ins. after 4. 8. 7 (for transpositions and omissions in M_{2-5} see below):

स्त्रीभिश्च पुरुषैश्चापि सर्वतः परिवारिताम् ।
विराटभार्या तां देवीं कारुण्याज्जातसंभ्रमा ।
अप्रेषयत्समीपस्थाः स्त्रियो वृद्धाश्च तत्पराः ।
अपनीय ततः सर्वा आनयध्वमिहैव ताम् ।
यदा दृष्टा मया साध्वी कम्पते मे मनस्तदा ।
तस्माच्छीघ्रमिहानाय्य दर्शयध्वं यदीच्छथ ।
तास्तथोक्ता उपागम्य द्रौपदीं परिसंगताम् ।
आनीय सर्वथा त्वेनामब्रुवन्मधुरां गिरम् ।
भद्रे त्वां द्रष्टुमिच्छन्ती सुदेष्णा हर्म्यभूतले ।
स्थिता तदर्थं हि वयं त्वत्समीपमिहागताः ।
अथ सा छिन्नपट्टाभ्यां वल्कलाजिनसंवृता ।
राजवेश्म उपागम्य यत्राग्रमहिषी स्थिता ।
सुदेष्णामगमत्कृष्णा राजभार्यां यशस्विनीम् ।
कृष्णान्केशान्मृदून्दीर्घान्समुद्ग्रथ्यायतेक्षणा ।
कुञ्चिताग्रान्सुसूक्ष्मांस्तान्दर्शनीयान्निबध्य च ।
जुगूह दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना ।
सा प्रविश्य विराटस्य द्रौपद्यन्तःपुरं शुभा ।
ह्रीनिषेधान्विता बाला कम्पमाना लतेव सा ।
अभिगम्य च सुश्रोणी सर्वलक्षणसंयुता ।
ददर्शावस्थितां हैमे पीठे रत्नपरिच्छदे ।
रक्तसूक्ष्मांशुकधरां मेघे सौदामिनीमिव ।
नानावर्णविचित्रां च सर्वाभरणभूषिताम् ।
सुभ्रूं सुकेशीं सुश्रोणीं कुब्जवामनमध्यगाम् ।
बहुपुष्पोपकीर्णायां भूम्यां वेदिमिवाध्वरे ।
सुदेष्णां राजमहिषीं सर्वालंकारभूषिताम् ।
श्रीमतीं राजपुत्रीणां शतेन परिवारिताम् ।
ताः सर्वा द्रौपदीं दृष्ट्वा संतप्ताः परमाङ्गनाः ।
त्वरिताश्चोपतस्थुस्ताः सहसोत्थाय चासनात् ।
निरीक्षमाणास्ताः सर्वाः शचीं देवीमिवागताम् ।
गूढगुल्फां वरारोहां कृष्णां ताम्रायतेक्षणाम् ।
अतिसर्वानवद्याङ्गीं नतगात्रीं सुमध्यमाम् ।
नह्रस्वां नातिमहतीं जातां बहुतृणे वने ।
ऋश्यरोहीमिवानिन्द्यां सुकेशीं मृगलोचनाम् ।
तां मृगीमिव वित्रस्तां यूथभ्रष्टामिव द्विपाम् ।
लक्ष्मीमिव विशालाक्षीं विद्यामिव यशस्विनीम् ।
रोहिणीमिव ताराणां दीप्तामग्निशिखामिव ।
पार्वतीमिव रुद्राणीं वेलामिव महोदधेः ।
सुलभामिव नागीनां मृगीणामिव किंनरीम् ।
गङ्गामिव विशुद्धाङ्गीं शारदीमिव शर्वरीम् ।
तामचिन्त्यतमां लोके इलामिव यशस्विनीम् ।
सावित्रीमिव दुर्धर्षां ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्विताम् ।
सुदेष्णा पर्यपृच्छत्तां विस्मयोत्फुल्ललोचना ।
का त्वं सर्वानवद्याङ्गी कुतोऽसि त्वमिहागता ।
कस्य वा त्वं विशालाक्षि किं वा ते करवाण्यहम् ।

तदैव तत्प्रसादेन रूपमेवाभजत्स्वकम् ।

— (L. 30) T व्यजायत; G_1 व्यराजत; $G_{2.3}$ ह्यजायत. — (L. 38) T_1 त्वधर्म्य-; G_3 त्वधर्म-; M_1 तथा च; M_{2-5} त्वधर्व-. $G_{2.3}$ वृतान् (for तथा).

6

G_1 om. lines 1-2; M_2 reads lines 1-10 after line 17; M_{3-5} om. lines 1-10. — (L. 2) $M_{1.2}$ तां दृष्ट्वैव तदा देवी (for the prior half). — (L. 4) T_2 $G_{1.3}$ अनुनीय. — (L. 7) $M_{1.2}$ °संगताः. — (L. 10) G_2 स्थित्वा. T_1 G_3 त्वदर्थं. G_3 तदर्थं हि वयं सर्वाः; $M_{1.2}$ त्वदर्थं प्रेषयच्चास्मान् (for the prior half). G_2 उपागताः. $M_{1.2}$ द्रष्टुं तां त्वं यदीच्छसि (for the posterior half). — After line 10, $M_{1.2}$ ins.:

आयाह्यस्माभिरेवाद्य रक्ष्यमाणा यथेष्टतः ।
तच्छ्रुत्वा द्रौपदी तासां वचनं वाक्यकोविदा ।
ईप्सितार्था हि लाभेन हृष्टायाता गृहोत्तमम् ।

— M_2 repeats line 11 after line 18. — (L. 12) T_1 G_2 °श्म तदागम्य; G_1 श्मन्युपाक्रम्य; G_3 °श्मन्यपक्रम्य; $M_{2.3}$ °श्ममुपागम्य; M_4 °श्म उपक्रम्य. — (L. 16) G_1 M_2 जगृहे (for जुगूह). — (L. 24) T_1 G_1 M_{1-3} वेदी°. — (L. 25) T_1 G_2 °संयुतां; G_3 °संवृतां (for °भूषितां). — (L. 29) M शची- (for शचीं). — (L. 32) $M_{1.3}$ न गौरीं न च कालिकां (for the posterior half). — (L. 33) $M_{1.3}$ नीलोत्पलदलश्यामां (for the prior half). — After the prior half, M_2 ins.:

न गौरीं न च कालिकाम् ।
नीलोत्पलदलश्यामां.

— (L. 38) T M (except M_4) केसरीं (for किंनरीम्). — (L. 41) T_1 G_2 M_4 समावृतां (for सम°). — After line 41, T_1 G_2 ins.:

सीतामिव सतीं शुद्धामरुन्धतिमिव प्रियाम् ।

— (L. 43) Some MSS. °ङ्गि. — (L. 44) A few MSS. °क्षी.

7

After 4. 8. 19^{ab}, S ins.:

कृष्णा कमलपत्राक्षी सा मे प्राणसमा सखी ।
न चाहं चिरमिच्छामि क्वचिद्वस्तुं शुभानने ।
व्रतं किलैतदस्माकं कुलधर्मोऽयमीदृशः ।
यो ह्यस्माकं हरेद्द्रव्यं देशं वसनमेव वा ।
न क्रोद्धव्यं किलास्माभिरस्मद्गुरुरोषणः ।
साहं वनानि दुर्गाणि तीर्थानि च सरांसि च ।
शैलांश्च विविधान्रम्यान्सरितश्च समुद्रगाः ।
भर्तृशोकपरीताङ्गी भर्तृसब्रह्मचारिणी ।
विचरामि महीं दुर्गां यत्र सायंनिवेशना ।
वीरपत्नी यदा देवी चरमाणेषु भर्तृषु ।
साहं विवत्सा विधिना गन्धमादनपर्वतात् ।
शृणोमि तव सौशील्यं भर्तुर्मधुरभाषिणि ।
माहात्म्यं च ततः श्रुत्वा ब्राह्मणानां समीपतः ।
त्वामुपस्थातुमिच्छामि ततश्चाहमिहागता ।
गुरवो मम धर्मश्च वायुः शक्रस्तथाश्विनौ ।
तेषां प्रसादाच्च न मां कश्चिद्धर्षयते पुमान् ।

8

For 4. 9. 1–4^{ab}, S subst.:

वैशंपायनः ।

अथापरोऽदृश्यत वै शशी यथा
हुतो हविर्भिर्हि यथाध्वरे शिखी ।
तथा समालक्ष्यत चारुदर्शनः
प्रकाशवान्सूर्य इवाचिरोदितः ।
तमाव्रजन्तं सहदेवमग्रणी-
र्नृपो विराटो नचिरात्समैक्षत ।
प्रैक्षन्त तं तत्र पृथक्समागताः
सभासदः सर्वमनोहरप्रभम् ।
युवानमायान्तमभिप्रकर्शनं
प्रमुक्तमभ्रादिव चन्द्रमण्डलम् ।
यष्ट्या प्रमाणान्वितया सुदर्शनं
दामानि पाशं च निबध्य पृष्ठतः ।
मौर्वीं च तन्वीं महतीं सुसंहितां
वालैश्च दामैर्बहुभिः समावृताम् ।
स चापि राजानमुवाच वीर्यवा-
न्कुरुष्व मां पार्थिव गोष्ववस्थितम् ।
मया हि गुप्ताः पशवो भवन्तु ते
प्रनष्टनिद्राः प्रभवोऽस्मि बल्लवः ।
न श्वापदेभ्यो न च रोगतो भयं
न चापि तासामुत तस्कराद्भयम् ।
पयःप्रभूता बहुला निरामया
भवन्ति गावः सुभृता नराधिप ।
निशम्य राजा सहदेवभाषितं
निरीक्ष्य माद्रीसुतमभ्यनन्दत ।
उवाच तुष्टो मुदितेन चेतसा
न बल्लवस्त्वं त्वयि वीर लक्षये ।
धैर्याद्वपुः क्षात्रमिवेह ते दृढं
प्रकाशते कौरववंशजस्य वा ।
नापण्डितेयं तव दृश्यते तनु-
र्भवेह राज्ये मम मन्त्रधर्मभृत् ।
प्रशाधि मत्स्यान्सहराजकानिमा-
न्बृहस्पतिः शक्रयुतानिवामरान् ।
बलं च मे रक्ष सुवेष सर्वशो
गृहाण खड्गं प्रतिरूपमात्मनः ।
अनीककर्णाग्रधरो बलस्य मे
प्रभुर्भवानस्तु गृहाण कार्मुकम् ।
विराटराज्ञाभिहितः कुरूत्तमः
प्रशस्य राजानमभिप्रणम्य च ।
उवाच मत्स्यप्रवरं महामतिः
शृणुष्व राजन्मम वाक्यमुत्तमम् ।
बालो ह्यहं जातिविशेषदूषितः
कुतोऽद्य मे नीतिषु युक्तमश्रिता ।
स्वकर्मतुष्टाश्च वयं नराधिप
प्रशाधि मां गाः परिरक्षणेऽनघ ।

9

After 4. 10. 4, S ins.:

विराटः ।

गजेन्द्रलीलो मृगराजगामी
वृषेक्षणो देवसुतोग्रतेजाः ।
पीनांसबाहुः कनकावदातः
कोऽयं नरो मे नगरं प्रविष्टः ।
किमेष देवेन्द्रसुतः किमेष
ब्रह्मात्मजो वा किमयं स्वयंभूः ।

8

(L. 1) $M_{1.3}$ खे (for वै). — (L. 6) G समीक्षत. — (L. 12) G_3 पाशानि; $M_{1.4}$ (*sup. lin.* as in text). $_3$ कीलांश्च. — (L. 13) T M सुसंहतां. — (L. 16) M (except M_4) मा (for मां). — (L. 17) G_3 M मयाभिगुप्ताः. — (L. 18) G प्रसन्न° (for प्रनष्ट°). — (L. 40) T_1 °ष्व वाक्यं मम राजसत्तम. — (L. 42) T_1 G_3 M_4 °मंत्रता. — (L. 43) T स्वकर्मयुक्ताश्च. — (L. 44) M_{1-3} मा (for मां). T_1 G_2 M_4 गो- (for गाः). T_1 °रक्षणेन वै; T_2 G_1 $M_{3.4}$ (*sup. lin.*) प्रतिरक्षणेन च; $M_{1.2.3}$ °रक्षणे तव.

उमासुतो वैश्रवणात्मजो वा
प्रेक्ष्यैनमासीदिति मे प्रतर्कः ।
वैशंपायनः ।
सभामतिक्रम्य च वासवोपमो
निरीक्ष्यमाणो बहुभिः समागतैः ।
स तत्र राजानमभिप्रहाब्रवी-
द्बृहन्नलाहं नरदेव नर्तना ।
वेणीं प्रकुर्यां रुचिरे च कुण्डले
ग्रथे स्रजः प्रावरणानि संहरे ।
स्नानं रचेयं विमृजे च दर्पणं
विशेषकेष्वेव च कौशलं मम ।
क्लीबेषु बालेषु जलेषु नर्तने
शिक्षाप्रदानेषु च योग्यता मम ।
करोमि वेणीषु च पुष्पपूरका-
न्न मे स्त्रियः कर्मणि कौशलाधिकाः ।
तमब्रवीत्पांशुमुदीक्ष्य विस्मितो
विराटराजोपसृतं महायशाः ।

10

After 4. 12. 16^{ab}, S (G_1 om. lines 1–6) ins.:

अवाङ्मुखाश्च भीताश्च मल्लाश्चान्ये विचेतसः ।
व्यसुत्वमपरे चैव वाञ्छन्तीव प्रविह्वलाः ।
गां प्रवेष्टुमिवेच्छन्ति खं गन्तुमिव चोत्थिताः ।
त्रस्ताः शान्ता विषण्णाङ्गा निःशब्दा विह्वलेक्षणाः ।
विराटराजमल्लास्ते भग्नचित्ता हतप्रभाः ।
मल्लेन्द्रनिहताः सर्वे न किंचित्प्रवदन्ति ते ।
मल्ल उद्वीक्ष्य तान्मल्लांस्त्रस्तान्वाक्यमुवाच ह ।
आगतं मल्लराजं मां कृत्स्ने पृथिविमण्डले ।
सिंहव्याघ्रगजैः सार्धं क्रीडन्तं विद्धि भूपते ।
मल्लेन्द्रस्य वचः श्रुत्वा बलदर्पसमन्वितम् ।
विराटो वीक्ष्य तान्मल्लांस्त्रस्तान्वाक्यमुवाच ह ।
अनेन सह मल्लेन को योद्धुं शक्तिमान्नरः ।
ततो युधिष्ठिरोऽवादीच्छ्रुत्वा मत्स्यपतेर्वचः ।
अस्ति मल्लो महाराज मया दृष्टो युधिष्ठिरे ।
अनेन सह मल्लेन योद्धुं शक्नोति भूपते ।
योऽसौ मल्लो मया दृष्टः पूर्वं यौधिष्ठिरे पुरे ।
सोऽयं मल्लो वसत्येष राजंस्तव महानसे ।
युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा व्यक्तमाहेति पार्थिवः ।
सोऽप्यथाहूयतां क्षिप्रं योद्धुं मल्लेन संसदि ।
भीमसेनो विराटेन आहूतश्चोदितस्तदा ।
योद्धुं ततोऽब्रवीद्वाक्यं योद्धुं शक्नोमि भूपते ।
नरेन्द्र ते प्रभावेन श्रिया शक्त्या च शासनात् ।
अनेन सह मल्लेन योद्धुं राजेन्द्र शक्नुयाम् ।
युधिष्ठिरकृतं ज्ञात्वा श्रिया तव विशां पते ।
महादेवस्य भक्त्या च तं मल्लं पातयाम्यहम् ।
चोदितो भीमसेनस्तु मल्लमाहूय मण्डले ।

11

N ins. after 4. 12. 20: T_2, after line 2 of 253*:

ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धे समीयतुः ।
वीरौ परमसंहृष्टावन्योन्यजयकाङ्क्षिणौ ।
आसीत्सुभीमः संपातो वज्रपर्वतयोरिव ।
उभौ परमसंहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ ।
अन्योन्यस्यान्तरं प्रेप्सू परस्परजयैषिणौ ।
उभौ परमसंहृष्टौ मत्ताविव महागजौ ।
कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सुसंकटैः ।
संनिपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ।
क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्वनैः ।
तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ।
शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ।
जानुभिश्चाश्मनिर्घोषैः शिरोभिश्चावघट्टितैः ।
तद्युद्धमभवद्घोरमशस्त्रं बाहुतेजसा ।

9

(L. 1) $G_{2.3}$ गजेंद्रतुल्यो. — (L. 2) Some MSS. °तोऽय°. — (L. 7) G M_1 उतासुरो; $M_{2.5}$ हुताशनो (for उमा°). — After line 20, T_1 ins.:

इत्यर्जुनस्तं नरदेवमोजसा
विज्ञाप्य तस्थौ विधिनात्मनः क्रियाम् ।

10

(L. 9) T_2 G_2 °मृगैः; G_1 M_5 °गणैः (for °गजैः). — After line 12, T_1 ins.:

इत्युक्तास्ते विराटेन सर्वे मल्ला विशां पते ।
तूष्णीमासंस्ततो राजा क्रोधाविष्ट उवाच सः ।
ग्रामांश्च वेतनान्येषां मल्लानां हारयाम्यहम् ।

— (L. 21) M_{1-3} योद्धुकामो (for योद्धुं ततो). — (L. 24) G_2 °कृतं कृत्वा; M °कृतशत्वात्. — (L. 26) M (except M_4) तं (for तु). — After line 26, T G_2 ins.:

योद्धुं व्यवस्थितो वीरो रेणुं संमृज्य हस्तयोः ।

11

(L. 1) $B_{3.5}$ Dn_2 $D_{1-3.9-12}$ T_2 °युद्धं. — (L. 2) Om. in D_{1-3}. D_3 बलेनातिबलावुभौ (for the posterior half). — After line 2, Ś$_1$ K ins.:

तद्युद्धमभवद्घोरं तयोस्तत्र समागमे ।

— (L. 3) Om. in D_{1-3}. Dn_2 $D_{11.12}$ T_2 भीमश्च (for सुभीमः). — (L. 4) Om. in K_2 $D_{3.7}$ $D_{1.2}$ वीरौ (for उभौ). — (L. 5) Om. in K_2 $D_{3.7}$. Ś$_1$ Dn_1 $D_{1.2}$ D_4

बलप्राणेन शूराणां समाजोत्सवसंनिधौ ।
अरज्यत जनः सर्वः सोत्कृष्टनिनदोत्थितः ।
बलिनोः संयुगे राजन्वृत्रवासवयोरिव ।
प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः ।
आकर्षेतुरथान्योन्यं जानुभिश्चाभिजघ्नतुः ।
ततः शब्देन महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ।
व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ ।
बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघैरिव ।

12

B D (except D1.2.4.8) T2 ins. after 4. 13. 10: K2, after 4. 14. 1:

का त्वं कस्यासि कल्याणि कुतो वा त्वं वरानने ।
प्राप्ता विराटनगरं तत्त्वमाचक्ष्व शोभने ।
रूपमग्र्यं तथा कान्तिः सौकुमार्यमनुत्तमम् ।
कान्त्या विभाति वक्त्रं ते शशाङ्क इव निर्मलम् ।
नेत्रे सुविपुले सुभ्रु पद्मपत्रनिभे शुभे ।
वाक्यं ते चारुसर्वाङ्गि परपुष्टरुतोपमम् ।
एवंरूपा मया नारी काचिदन्या महीतले ।
न दृष्टपूर्वा सुश्रोणि यादृशी त्वमनिन्दिते ।
लक्ष्मीः पद्मालया किं त्वमथ भूतिः सुमध्यमे ।
ह्रीः श्रीः कीर्तिरथो कान्तिरासां का त्वं वरानने ।
अतीव रूपिणी किं त्वमनङ्गाङ्गविहारिणी ।
अतीव भ्राजसे सुभ्रु प्रभेवेन्दोरनुत्तमा ।
अपि चेक्षणपक्ष्माणं स्मितज्योत्स्नोपमं शुभम् ।
दिव्यांशुरश्मिभिर्वृत्तं दिव्यकान्तिमनोरमम् ।
निरीक्ष्य वक्त्रचन्द्रं ते लक्ष्म्यानुपमया युतम् ।
कृत्स्ने जगति को नेह कामस्य वशगो भवेत् ।

अंतर-. D5.6 °न्यमंतरप्रेप्सू. D7.10 परस्परवधै°. — After line 5, Ś1 reads lines 17–18, and K1 reads lines 16–20; while D4 ins.:

उभावपि सुसंरब्धौ यथा शैलोच्चयौ तथा ।

— (L. 6) Om. in D4. — After line 6, D1–3.7.9 ins.:

उभाभ्यामेव घर्षोऽभूद्यथा शैलमयस्तथा ।

— (L. 7) Ś1 सुकंकजैः; K1 सकंकणैः; K2 B2 D4 Cc.np.sp सकंटकैः; Dn2 D8 ससंकटैः; D6m.7.9.10 Cr सकंकटैः; D6 (orig.) सतांकुशैः; Cn.s as above. D1–3 °भिः परिघोपमैः; D5 °भिश्चलकंकटैः. — (L. 8) D4 °पातैश्च (for °धूतैश्च). Ś1 K B3 प्रमाथोन्माथनैस्तथा; B4 D4 प्रमथोन्मथनैस्तथा (D4 °नैः सह); D10 °न्मथितैस्तथा. Cn.s quote the line as above. — (L. 9) K2 क्षेपणोन्माथनश्चैव. K2 बाह्वोरुबंधंतु निःस्वनैः; D1–3 क्ष्वेडितोत्कृष्टनिःस्वनैः; D5.6 वराह्वोद्धृत°. Cn.s cite the line as above. — (L. 11) D1.3 °नखघातैश्च; D4 शिलाकासंनिपातैश्च; D7.9 अरत्निकरपातैश्च; D8 शिलाकानखपातैश्च; Ca.c.n.s as above. — (L. 12) B1.2.5 Dn D5.11.12 T2 Crp (Dev.) °घट्टनैः; Cr as above. — (L. 13) D1–3 सुमहद् (for अशस्त्रं). — (L. 14) D1–3 बलप्राणविनिस्साद्यं; Ca.c.s as above. — (L. 15) Ś1 असंज्यत; K1 D4 संरज्यत; B4 अवद्यत; D1.3 संलक्षते; D2 संरज्यते. D1–3 निनादोत्कृष्ट उत्थितः. — After line 15, D1–3.6 ins.:

कीचकोऽपि यदा मल्लं न विशेषयते बली ।;

then D1–3 *repeat* 16[b]–20[d] (followed by lines 1–4, 13); while D6 *repeats* 16[cd]. — (L. 17) B3.4 D1–3.7 Cr प्र(D1.3 आ)कर्षणाकर्षणाभ्यां; Crp as above. Ś1 K अभिकर्ष°; D1.3 मत्वाकृत्यतिकर्षणैः. Ca.c.s cite the line as above. — (L. 18) Ś1 K B2–4 D5 आकर्षेतां; D1–4.7 आकर्षेतां; D8 अवकर्ष्य; D10 अवकृष्य. D4 यथा; D3.10 तथा (for अथ). B5 D6 आकर्षयेतामन्योन्यं. D3.10 जानुभ्यां (om. च). K B2 Dn2 D11.12 T2 अपि; B1.3 Dn1 D5 अव-; D1–3 अनु- (for अभि-). — (L. 19) D3.10 भीष° (for भर्त्स°).

12

Cv does *not* comment on a single word of this passage! — Before line 1, K2 B3–5 D6.7.9 ins. कीचक उ°. — (L. 1) D7.9 सुश्रोणि (for कल्याणि), and तनुमध्यमे (for त्वं वरा°). — (L. 2) K2 D5.7.9 विराटभवने (K2 °नं). K2 भामिनि; D7.9 मे शुभे (for शोभने). — (L. 3) K2 D6 उग्रं; D7.9 चाग्र्यं; Cc अग्र्यं (as above). D7.9 वपुः (for तथा). D6 अनुवृतं; D7.9 मनोरमं (for अनुत्तमम्). — (L. 4) D7.9 का त्वं शशांकवदने विभासि च वरानने. — (L. 6) D7.9 च वरारोहे (for चारु°). Cs cites परपुष्ट-. — (L. 8) K2 दृष्टा क्वापि; D10 दृष्टरूपा. D7.9 दृष्टपूर्वा न कल्याणि (for the prior half). — (L. 9) Dn D11.12 T2 का (for किं). — (L. 10) D6 आसां त्वं कतमा शुभे; D7.9 उत ज्योतिर्वरानने. — (L. 11) K2 रतिस्वरूपिणी; B2–4 D3.5.6 रतीव रू°; D7.9 रतिर्वा रू°. K2 त्वमनंगानुकारिणी; B3 (marg.) अनंगांक°; D3.5.7.9.10 अनंगांग(D10 °गा)विचा°; Cs as above. — (L. 13) B4 °पक्ष्माक्षं; Dn1 °पक्ष्माणां; D10 Cnp °लक्ष्माणं; Cn °पक्ष्मणां (cf. Cs). Cr cites पक्ष्मांकं (cf. Cc). K2 शुभेक्षणे सुपक्ष्माक्षि; D7.9 शशपक्ष्मणलक्ष्माणं; Dn1 D3.6.10 सितं; Cc.r (cf. Cn.s) स्मित- (as above). K2 शीतज्योत्स्नोज्वलं मुखं; D7.9 °त्स्नानुलेपनं. Ca cites the entire line as above. — (L. 14) D10 दिव्यांग°. Cr cites दिव्यांशु-. D5 युक्तं; D6 व्याप्तं (for वृत्तं). K2 सुदिव्यं रश्मिसंयुक्तं; B Ca दिव्यांशुरश्मिसंवीतं; D7.9 दिव्यरश्मिसुसंपन्नं. K2 B D3.5.6 Ca °कांतिमनुत्तमं; D7.9 °कांतिसमन्वितं. — (L. 15) K2 °क्ष्य मुखचंद्रं च. Ca cites वक्त्रचन्द्रं. B3.4 D5.6.10 परमया (for अनुप°).

हारालंकारयोग्यौ तु स्तनौ चोभौ सुशोभनौ ।
सुजातौ सहितौ लक्ष्म्या पीनौ वृत्तौ निरन्तरौ ।
कुड्मलाम्बुरुहाकारौ तव सुभ्रु पयोधरौ ।
कामप्रतोदाविव मां तुदतश्चारुहासिनि ।
वलीविभङ्गचतुरं स्तनभारविनामितम् ।
कराग्रसंमितं मध्यं तवेदं तनुमध्यमे ।
दृष्ट्वैव चारु जघनं सरित्पुलिनसंनिभम् ।
कामव्याधिरसाध्यो मामप्याक्रामति भामिनि ।
जज्वाल चाग्निमदनो दावाग्निरिव निर्दयः ।
त्वत्संगमाभिसंकल्पविवृद्धो मे दहत्ययम् ।
आत्मप्रदानवर्षेण संगमाम्भोधरेण च ।
शमयस्व वरारोहे ज्वलन्तं मन्मथानलम् ।
मच्चित्तोन्मादनकरा मन्मथस्य शरोत्कराः ।
त्वत्संगमाशानिशितास्तीव्राः शशिनिभानने ।
मह्यं विदार्य हृदयमिदं निर्दयवेगिताः ।
प्रविष्टा ह्यसितापाङ्गि प्रचण्डाश्चण्डदारुणाः ।
अत्युन्मादसमारम्भाः प्रीत्युन्मादकरा मम ।
आत्मप्रदानसंभोगैर्मामुद्धर्तुमिहार्हसि ।
चित्रमाल्याम्बरधरा सर्वाभरणभूषिता ।
कामं प्रकामं सेव त्वं मया सह विलासिनि ।
नार्हसीहासुखं वस्तुं सुखार्हा सुखवर्जिता ।
प्राप्नुह्यनुत्तमं सौख्यं मत्तस्त्वं मत्तगामिनि ।
स्वादून्यमृतकल्पानि पेयानि विविधानि च ।
पिबमाना मनोज्ञानि रममाणा यथासुखम् ।
भोगोपचारान्विविधान्सौभाग्यं चाप्यनुत्तमम् ।
पानं पिब महाभागे भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ।

13

After 267* (cf. v. l. 4. 13. 12), S ins.:

देवं प्रपद्ये शरणं वृषध्वजं
त्रिलोचनं दक्षमखप्रणाशनम् ।
हरं भवं स्थाणुमुमापतिं प्रभुं

K_2 लक्ष्म्या चोपमयाशुभं; D_9 लक्ष्म्या अनुपमाकृति. — (L. 17) K_2 B_5 D_6 °योग्यो (D_6 °योग्यौ) ते; B_{2-4} D_5 °योर्योग्यौ (B_4 °ग्ये); $D_{7.9}$ °योग्यासि; D_{10} °संयोग्यौ. K_2 स्तनौ पीनोन्नतौ शुभे; $B_{2.3}$ D_5 उभौ चारुस्तनौ शुभौ; B_4 समावेतौ स्तनौ शुभौ; B_5 स्तनावेतौ समावुभौ; D_6 स्तनावेतौ समौ शुभे; $D_{7.9}$ पीनोन्नतशुभस्तनी; D_{10} उभौ स्तनौ समौ शुभौ. — (L. 18) B_2 संवृतौ (for सहितौ). K_2 समसुजातौ सहितौ; D_5 समौ सुजातौ लक्ष्म्या च; $D_{7.9}$ सौम्यौ सुकांती सुघनौ. C_s cites सुजातौ. K_2 लक्ष्मोपेतौ; B_2 पीनावति-; $D_{7.9}$ गुरुपीनौ (for पीनौ वृत्तौ). C_c cites वृत्तौ. — (L. 19) D_{10} कुड्मलाब्जनिभाकारौ (cf. C_s). C_r पयोऽधरौ (=पयोरहितौ!). — (L. 20) Om. in D_7. K_2 कामप्रसाददावंतौ; D_8 कामप्रवाददावेनौ. C_c cites प्रतोदाविव. K_2 स्तनौ ते (for तुदतः). — (L. 21) K_2 $D_{7.9}$ त्रिवलीभंग°; D_{10} वलीविभाग°. C_c analyses वलीविभंग°. K_2 भ्राजते नाभिमंडलं. — (L. 24) B_3m.$_4$ असौ मां; $D_{7.9}$ असह्यो; C_c असाध्यो (as above). K_2 B_5 अयं; B_3m.$_4$ च (for माम्). K_2 मन्येऽहमिति प्रार्थये; $B_{2.4}$ बाधतेतीव भाविनि. — (L. 25) B $D_{5.6.10}$ ज्वालावानद्य मदनो; D_8 जज्वाल वाद्य मदनो; $D_{7.9}$ संतापयत्यपि वनं. B_2 मां दहेत्; $D_{5.7.9}$ निर्दहन्. — (L. 26) C_r cites संकल्पः. $B_{2.4.5}$ D_{n1} D_6 मां (for मे). $B_{1.3}$ त्वत्संगमाशा(B_3m °भि)संकल्पविवृद्धार्चिर्दहत्ययं. — (L. 28) $B_{2.4}$ $D_{7.9}$ शमय त्वं (for °यस्व). — (L. 29) K_2 मदोत्कराः; B_3 $D_{5-7.9}$ शरोत्तमाः. — (L. 30) D_n $D_{11.12}$ T_2 त्वत्संगमेन शमिताः; $D_{7.9}$ त्वत्संगमर्मनिहताः. C_r cites निशिताः. K_2 शराः; B (except B_5) $D_{3.5.6.10}$ C_r पीताः; $D_{7.9}$ नष्टाः (for तीव्राः). $D_{7.9}$ शशिवरानने. — (L. 31) Om. in D_n $D_{11.12}$ T_2. $D_{7.9}$ अद्यावदार्य. — (L. 32) B_3 $D_{3.6.7.9.10}$ च (for हि). $D_{7.9}$ अनवद्यांगि (for असिता°). $B_{2.4}$ $D_{3.7.9.10}$ च सुदारुणाः. — (L. 33) K_2 त्वं प्रापय समारंभं. B_3(m as above) रत्युन्मा°; B_4 रत्युन्मादकरारभाः; D_6 प्रत्युन्मादकरारस्ते; $D_{7.9}$ मृत्युपाशसमा°. K_2 प्रत्युत्साहकरं; $B_{2.3}$m C_r साक्षात्कारकराः; B_4 प्रत्युत्पादकराः; $D_{3.5}$ प्रीत्युत्पादकराः; D_6 प्रत्युन्माथकराः; $D_{7.9}$ मृत्यून्माद°. C_c cites काराः. B_2 C_r इव (for मम). — (L. 34) K_2 B_{2-4} $D_{3.5.10}$ °भोगात्. K_2 $D_{7.9}$ मां समुद्धर्तुमर्हसि; B_{2-4} $D_{3.10}$ मामुद्धर्तुं त्वमर्हसि; D_5 मां त्वमुद्धर्तुमर्हसि. — (L. 35) K_2 विचित्रपुष्पाभरणा; D_7 दिव्यमाल्यां°. $D_{7.9}$ दिव्या° (for सर्वा°). — (L. 36) K_2 मां दत्स्व; B_3m $D_{6.7.9}$ सेवस्व (for सेव त्वं). — (L. 37) K_2 कर्तुं (for वस्तुं). $D_{7.9}$ तथैवार्हा सुखं वस्तुं. — (L. 38) D_{n2} $D_{11.12}$ T_2 प्राप्नुं हि; D_{10} प्राप्य च; $C_{n.r}$ (commenting on line 41) प्राप्नुहि (as above). K_2 प्राप्नुया उत्तमं सौ°. K_2 मंदगामिनि; B_{2-4} D_6 गजगा°; B_3m D_5(after corr.).$_7$ मत्तकाशिनि. — (L. 39) K_2 B (except B_1) $D_{5-7.9.10}$ पानानि (for पेयानि). — (L. 40) K_2 पिब त्वं हि (for पिब°), and रमयस्व (for रममाणा). — (L. 41) K_2 भोगान्भजस्व विपुलान्. $D_{7.9}$ यशस्विनि (for चाप्य°). — After line 41, K_2 (which om. line 42) ins.:

निर्गयस्य वरारोहे भूपद्रविणसंपदाम् ।,

repeating thereafter 4. 14. 1^{ab}. — (L. 42) $B_{2.4.5}$ $D_{3.10}$ $C_{a.c(?).r}$ पाहि; C_{rp} (Cat.) पिब (as above). $D_{7.10}$ मानयस्व वरारोहे. B_{3-5} $D_{3.5-7.9.10}$ om. च.

13

(L. 3) T_1 G_1 शिवं; G_3 M_3 विभुं (for प्रभुं). — (L. 10 G_2 स्यालं प्रियत्वं; $M_{1.4.5}$ स्यालः प्रिय°. M मेदिनीं (for भामिनि). — (L. 12) G_2 $M_{4.5}$ °प्रसरोस्मि. — (L. 17) M

त्वयाद्य मे सुभ्रु ददातु संगमम् ।
त्वया समागम्य तु चारुलोचने
षडाननं द्वादशदीप्तलोचनम् ।
वरं वरार्हं वरदं वरेश्वरं
वरेण तुष्टो वरगान्नि तोषये ।
अयं तु राजा परसैन्यवारणः
स्यालप्रियत्वान्मम चाद्य भामिनि ।
करिष्यते काममयं यथेष्टतो
ह्यनीककर्णाग्रधरोऽस्मि तस्य वै ।
अप्राप्य तु त्वामहमद्य शोभने
श्रियं समृद्धामिव पापमाचरन् ।
अजेयमिन्द्रस्य निवेशनं शुभे
त्वया विसृष्टो ह्यपुनर्भवां गतिम् ।
प्रियांश्च दारान्ससुतान्कुलं धनं
यशश्च कीर्तिंमथ वापि जीवितम् ।
त्यजामि सर्वं सुकृतं च यत्कृतं
प्रिये त्वदर्थे च जिजीविषाम्यहम् ।
अपारयन्तं बत शोकमुद्यतं
समुद्रवेगोपममातुरं भृशम् ।
भजस्व मामद्य शुभेन चेतसा
यथा न शुष्ये न पताम्यचेतनः ।
यथा न गच्छेयमहं यमक्षयं
तथा कुरुष्वाद्य विशाललोचने ।
अहं हि कान्ते त्वदधीनजीवित-
स्त्वया वियुक्तो न चिरं जिजीविषे ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

एवमुक्तानवद्याङ्गी कीचकेन दुरात्मना ।
द्रौपदी तमुवाचेदं सैरन्ध्रीवेषधारिणी ।

Then follows 4. 13. 13.

14

After 4. 13. 16, K_2 B Dn $D_{8.5-7.10-12}$ ins.:

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु सैरन्ध्या कीचकः काममोहितः ।
जानन्नपि सुदुर्बुद्धिः परदाराभिमर्षणे ।
दोषान्बहून्प्राणहरान्सर्वलोकविगर्हितान् ।
प्रोवाचेदं सुदुर्बुद्धिर्द्रौपदीमजितेन्द्रियः ।
नार्हस्येवं वरारोहे प्रत्याख्यातुं वरानने ।
मां मन्मथसमाविष्टं त्वत्कृते चारुहासिनि ।
प्रत्याख्याय हि मां भीरु वशगं प्रियवादिनम् ।
नूनं त्वमसितापाङ्गि पश्चात्तापं करिष्यसि ।
अहं हि सुभ्रु राज्यस्य कृत्स्नस्यास्य सुमध्यमे ।
प्रभुर्वासयिता चैव वीर्ये चाप्रतिमः क्षितौ ।
पृथिव्यां मत्समो नास्ति कश्चिदन्यः पुमानिह ।
रूपयौवनसौभाग्यैर्भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ।
सर्वकामसमृद्धेषु भोगेष्वनुपमेष्विह ।
भोक्तव्येषु च कल्याणि कस्माद्दास्ये रता ह्यसि ।
मया दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यस्मिञ्शुभानने ।
भजस्व मां वरारोहे भुङ्क्ष्व भोगाननुत्तमान् ।
एवमुक्ता तु सा साध्वी कीचकेनाशुभं वचः ।
कीचकं प्रत्युवाचेदं गर्हयन्त्यस्य तद्वचः ।

15

After 4. 14. 2, S ins.:

यदीयमनवद्याङ्गि न मामद्याभिकाङ्क्षते ।
चेतसाभिप्रपन्नेन गतोऽस्मि यमसादनम् ।

वैशंपायनः ।

तमुवाच परिष्वज्य सुदेष्णा भ्रातरं प्रियम् ।
शरणागतेयं सुश्रोणी मया दत्ताभया च सा ।
शुभाचारा च भद्रं ते नैनां वक्तुमिहोत्सहे ।
नैषा शक्या हि चान्येन स्प्रष्टुं पापेन चेतसा ।

प्रियाणि दाराणि सुतान् (M_5 °णि ससुतं) कुलं धनं. — (L. 18) G_2 $M_{4.5}$ कीर्ति. — (L. 21) M_{1-3} अवारयंतं; M_5 अपारणीयं. T_2 आस्थितं; G_2 M_5 उत्थितं; M_{1-4} उद्धतं (for उद्यतं). — (L. 24) T_2 G_2 M_4 तपामि (for पतामि). — Colophon. *Adhy. no.*: 15. — M om. lines 29–30 (with वैशं°).

14

No commentary except Ca comments on this passage; Ca explains only त्वत्कृते in l. 6. — (L. 1) K_2 $D_{8.10}$ सूतनंदनः (for काम°). — (L. 7) K_2 प्रत्याख्यातुं; Dn_2 $D_{7.9.11.12}$ °ख्याहि. K_2 Dn_2 $D_{7.9.11.12}$ न; Dn_1 D_8 च; D_5 स (for हि). — (L. 8) $D_{7.9}$ गाढं (for नूनं). B $D_{5.7.9}$ गमिष्यसि. — (L. 10) B_4 D_6 प्रभू रक्षयिता. B_3 चास्मि; D_5 चापि (for चैव). — (L. 12) K_2 D_{10} गुणैः (for भोगैः). K_2 उत्तमजैः; $B_{3.4}$ अनुपमैः (for अनुत्तमैः). — (L. 15) Dn_1 $D_{8.5.10}$ असि (for अस्मिन्). $D_{8.5.10}$ वरानने; $D_{7.9}$ भवानघे. — After line 17, B_4 ins.:

उवाच परमक्रुद्धा सैरिन्ध्री कीचकं वचः ।

15

(L. 1) T_2 $M_{4.5}$ °ङ्गी. T_2 G_1 अपि (for अभि°). — (L. 2) G_3 M गतोस्म्यद्य यमक्षयं. — After line 3, T_1 G_2 ins.:

भ्रातुर्जीवितरक्षार्थं समाश्वास्यासितेक्षणा ।

— (L. 6) T G_2 M_4 त्वया (for हि च). $G_{1.3}$ नैषा च शक्या अन्येन. $G_{1.3}$ M_5 दुष्टेन (for पापेन). — (L. 8) T G_1

गन्धर्वाः किल पञ्चैनां रक्षन्ति रमयन्ति च ।
एवमेषा ममाचष्ट तथा प्रथमसंगमे ।
तथैव गजनासोरूः सत्यमाह ममान्तिके ।
ते हि क्रुद्धा महात्मानो नाशयेयुर्हि जीवितम् ।
राजा चैव समीक्ष्यैनां संमोहं गतवानिह ।
मया च सत्यवचनैरनुनीतो महीपतिः ।
सोऽप्येनामनिशं दृष्ट्वा मनसैवाभ्यनन्दत ।
भयाद्गन्धर्वमुख्यानां जीवितस्योपघातिनाम् ।
मनसापि ततस्त्वेनां न चिन्तयति पार्थिवः ।
ते हि क्रुद्धा महात्मानो गरुडानिलतेजसः ।
दहेयुरपि लोकांस्त्रीन्युगान्तेष्विव भास्कराः ।
सैरन्ध्र्या ह्येतदाख्यातं मम तेषां महद्बलम् ।
तव चाहमिदं गुह्यं स्नेहादाख्यामि बन्धुवत् ।
मा गमिष्यसि वै कृच्छ्रां गतिं परमदुर्गमाम् ।
बलिनस्ते रुजं कुर्युः कुलस्य च जनस्य च ।
तस्मात्कार्यं मनः कर्तुं यदि प्राणाः प्रियास्तव ।
मा चिन्तयेथा मा गास्त्वं मत्प्रियं च यदीच्छसि ।
एवमुक्तस्तु दुष्टात्मा भगिनीं कीचकोऽब्रवीत् ।
गन्धर्वाणां शतं वापि सहस्रमयुतानि वा ।
अहमेको हनिष्यामि गन्धर्वान्पञ्च किं पुनः ।
न च त्वमभिजानीषे स्त्रीणां गुह्यमनुत्तमम् ।
पुत्रं वा किल पौत्रं वा भ्रातरं वा मनस्विनी ।
रहसीह नरं दृष्ट्वा नानागन्धविभूषितम् ।
योनिरुत्स्विद्यते स्त्रीणामसतीनां मया श्रुतम् ।
सा त्वं ध्रुवं ब्रूहि चैनां मम चेच्छसि जीवितम् ।
एवमुक्ता सुदेष्णा तु शोकेनाभिप्रपीडिता ।
अहो दुःखमहो कृच्छ्रमहो पापमिति स्म ह ।
प्रारुदद्भृशदुःखार्ता विपाकं तस्य वीक्ष्य सा ।
पातालेषु पतत्येष विलपन्वडवामुखे ।
त्वत्कृते विनशिष्यन्ति भ्रातरः सुहृदश्च मे ।
किं नु शक्यं मया कर्तुं यस्त्वमेवमभिद्रुतः ।
न च श्रेयोऽभिजानीषे काममेवानुवर्तसे ।
ध्रुवं गतायुस्त्वं पाप यदेवं काममोहितः ।
अकर्तव्ये हि मां पापे वियुनक्षि नराधम ।
अपि चैतत्पुरा प्रोक्तं निपुणैर्मनुजोत्तमैः ।
एकस्तु कुरुते पापं स्वजातिस्तेन हन्यते ।
गतस्त्वं धर्मराजस्य विषयं नात्र संशयः ।
अवृषकमिमं सर्वं स्वजनं घातयिष्यसि ।
एतत्तु मे दुःखतरं येनाहं भ्रातृसौहृदात् ।
विदितार्था करिष्यामि तुष्टो भव कुलक्षयात् ।
गच्छ शीघ्रमितस्त्वं हि स्वमेव भवनं शुभम् ।

16

After 4. 15. 14, S ins.:

द्रौपदी ।
प्रजारक्षणशीलानां राज्ञां ह्यमिततेजसाम् ।
कार्यानुपालनान्नित्यं धर्मे सत्ये च तिष्ठताम् ।
स्वप्रजायां प्रजायां च विशेषं नाधिगच्छताम् ।
प्रियेष्वपि च द्वेष्येषु समत्वं ये समाश्रिताः ।
विवादेषु प्रवृत्तेषु समकार्यानुदर्शिना ।
राज्ञा धर्मासनस्थेन जितौ लोकावुभावपि ।
राजन्धर्मासनस्थोऽसि रक्ष मां त्वमनागसीम् ।
अहं त्वनपराध्यन्ती कीचकेन दुरात्मना ।
पश्यतस्ते महाराज हता पादेन दासिवत् ।
त्वत्समक्षं नरश्रेष्ठ निष्पिष्टा वसुधातले ।
अनागसीं कृपार्हां मां स्त्रियं त्वं परिपालय ।
रक्ष मां कीचकाद्भीतां धर्मं रक्ष नरेश्वर ।
मत्स्याधिप प्रजा रक्ष पिता पुत्रानिवौरसान् ।
यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहाद्वा कुरुते नृपः ।
अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ।
मत्स्यानां कुलजस्त्वं हि तेषां सत्यं परायणम् ।
त्वं किलैवंविधो जातः कुले धर्मपरायणे ।

समाचष्ट; G1.3 तथाचष्ट. — (L. 12) M (except M4) महामतिः (for मही°). — (L. 17) T1 G भास्करः. — (L. 18) T2 G2 M (except M4) बलाबलं (for महद्बलम्). — (L. 20) T G2 दुःखां; M5 कष्टां (for कृच्छ्रां). — (L. 21) T1 M (except M5) रुजां; T2 G2 बलं (for रुजं). T2 G2 दुर्बलस्य (for कुलस्य च). — M om. lines 22–23. — (L. 22) T om. न. — (L. 25) M1–3 °युतं तथा. — (L. 28) T1 भ्रातरं चैव मातुलं; M °रं वा यश(M4.5 मन)स्विनं. — (L. 29) M ना(M1.3 स्ना)नागरु°. — (L. 30) T1 G1.3 °रुत्स्विच्यते; T2 °रुत्क्लिद्यते; G2 °रुद्रवते. — After line 30, T1 G3 ins.:

मां निरीक्ष्यानुलिप्ताङ्गं सर्वाभरणभूषितम् ।
वशमेष्यति सैरन्ध्री मन्मथेनाभिपीडिता ।

— (L. 31) T दृष्टां; G1 द्रष्टुं; G2.3 धृष्टं; M4 द्रुतं (for ध्रुवं). G3 M1–3.5 वदस्व; M4 ब्रुवस्व (for ब्रूहि च). T2 G1 मम चेज्जीवितं प्रियं; M4 जीवितं मां यदीच्छसि; M5 मम चेदिच्छसि प्रियं. — (L. 33) M ब्रुवन् (for स्म ह). — (L. 34) M transp. तस्य and वीक्ष्य. — (L. 35) T सबद्धो (for विलपन्). — (L. 42) T2 G M5 स (for स्व-). — (L. 44) T G2 अदूषितम्; G1.3 अदुष्टकम्.

16

(L. 1) M °शीलेन. T2 G2 राज्ञाममित°; M राज्ञा ह्यमिततेजसा. — (L. 2) M तिष्ठता. — (L. 3) M °गच्छता. — (L. 4) M यः (for ये), and °श्रितः (for °श्रिताः). — (L. 5) T1 G1 समं; T2 सम्यक् (for सम-). — (L. 10) M नृपश्रेष्ठ. — (L. 14) T2 G1 M (except M4) नृप.

अतस्त्वाहमभिक्रन्दे शरणार्थं नराधिप ।
त्राहि मामद्य राजेन्द्र कीचकात्पापपूरुषात् ।
अनाथामिति मां ज्ञात्वा कीचकः पुरुषाधमः ।
प्रहरत्येव नीचात्मा न च धर्ममवेक्षते ।
अकार्याणामनारम्भात्कार्याणामनुपालनात् ।
प्रजासु ये सुवृत्तास्ते स्वर्गमायान्ति भूमिपाः ।
कार्याकार्यविशेषज्ञाः कामकारेण पार्थिवाः ।
प्रजासु किल्बिषं कृत्वा नरकं यान्त्यधोमुखाः ।
नैव यज्ञैर्न वा दानैर्न गुरोरुपसेवनात् ।
प्राप्नुवन्ति तथा धर्मं यथा कार्यानुपालनात् ।
अपि चेदं पुरा ब्रह्मा प्रोवाचेन्द्राय पृच्छते ।
द्वन्द्वं कार्यमकार्यं च लोकेष्वासीत्परं यथा ।
धर्माधर्मौ पुनर्द्वन्द्वं विनियुक्तमथापि वा ।
क्रियायामक्रियायां च प्रापणे पुण्यपापयोः ।
प्रजायां सृज्यमानायां पुरा ह्येतदुदाहृतम् ।
एतद्धो मानुषाः सम्यक्कार्यं द्वन्द्वत्रयं भुवि ।
अस्मिन्सुनीते दुर्नीते लभते कर्मजं फलम् ।
कल्याणकारी कल्याणं पापकारी तु पापकम् ।
तेन गच्छन्ति संसर्गं स्वर्गाय नरकाय वा ।
एवमुक्त्वा परं वाक्यं विससर्ज शतक्रतुम् ।
शक्रोऽप्यापृच्छ्य ब्रह्माणं देवराज्यमपालयत् ।
यथोक्तं देवदेवेन ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
तथा त्वमपि राजेन्द्र कार्याकार्ये स्थिरो भव ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

एवं विलपमानायां पाञ्चाल्यां मत्स्यपुंगवः ।
अशक्तः कीचकं तत्र शासितुं बलदर्पितम् ।
विराटराजः सूतं तु साम्त्वेनैव न्यवारयत् ।
कीचकं मत्स्यराजेन कृतागसमनिन्दिता ।
नापराधानुरूपेण दण्डेन प्रतिपादितम् ।
पाञ्चालराजस्य सुता दृष्ट्वा सुरसुतोपमा ।
धर्मज्ञा व्यवहाराणां कीचकं कृतकिल्बिषम् ।
पुनः प्रोवाच राजानं स्मरन्ती धर्ममुत्तमम् ।
संप्रेक्ष्य च वरारोहा सर्वांस्तत्र सभासदः ।
विराटं चाह पाञ्चाली दुःखेनाविष्टचेतना ।

Then follow 4. 15. 24-27.

17

S ins. after 4. 15. 33 (T1, which hapl. om. st. 33 and lines 1-8 of the foll. passage, ins. after 32):

श्रूयतां ते सुकेशान्ते मोक्षधर्माश्रयाः कथाः ।
यथा धर्मः कुलस्त्रीणां दृष्टो धर्मानुरोधनात् ।
नास्ति यज्ञः स्त्रियः कश्चिन्न श्राद्धं नाप्युपोषणम् ।
या तु भर्तरि शुश्रूषा सा स्वर्गायाभिजायते ।
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।
अनुरुध्यमाना भर्तारं दृश्यन्ते वीरपत्नयः ।
शुश्रूषया क्लिश्यमानाः पतिलोकं जयन्त्युत ।
भर्तॄन्प्रति तथा पत्न्यो न क्रुध्यन्ति कदाचन ।
बहुभिश्च परिक्लेशैरविज्ञाताश्च शत्रुभिः ।
अनन्यभावशुश्रूषाः पतिलोकं जयन्त्युत ।
न क्रोधकालं नियतं पश्यन्ति पतयस्तव ।
न क्रुद्धान्प्रतियायाद्धि पतींस्ते वृत्रहा अपि ।
तेन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः कामरूपिणः ।
यदि ते समयः कश्चित्कृतो ह्यायतलोचने ।
तं स्मरस्व क्षमाशीले क्षमा धर्मो ह्यनुत्तमः ।
क्षमा धर्मः क्षमा सत्यं क्षमा दानं क्षमा तपः ।
त्र्यंशिनो द्वादशाङ्गस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।
कश्चिषष्टिशतारस्य मासोनस्याक्षमी भवेत् ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्ते तिष्ठन्तीं पुनरेवाह धर्मराट् ।

— (L. 20) M1-3 मत्वा मां; M4.5 मां मत्वा (for मां ज्ञात्वा). — (L. 23) M1.5 स्युः; M2.3.4 (*sup. lin.* as in text) तु (for ते). — (L. 26) M तपोदानैर् (for न वा दानैर्). — (L. 28) M एतत् (for इदं). — (L. 31) G1.3 क्रियाणामक्रियाणां च; M1-3 अक्रियायां क्रियायां च. — (L. 36) M निःसंगं (for संसर्गं). — After line 36, T G ins.:

सुकृतं दुष्कृतं वापि कृत्वा मोहेन मानवः ।
पश्चात्तापेन तप्येत स्वबुद्ध्या मरणं गतः ।

— (L. 38) T1 G देवान्पालयते प्रभुः; T2 देवान्प्रभुरपालयत्. — (L. 40) G1.3 यतो (for स्थिरो). — Colophon. *Adhy. no.*: 18. — (L. 43) M °नैवास्यवारयत्. — (L. 46) M transp. पाञ्चाल° सुता and दृष्ट्वा. — (L. 47) M °हारस्य. — After line 49, T G2 ins.:

राजानुवर्तनपरान्कीचकं च कृतागसम् ।

17

Lines 5-6 = Manu. 9. 3. — Lines 7-8 = (var.) 4. 15. 32. — (L. 7) Hypermetric! T2 G2 आराध्य° (for अनु°). — G1.3 om. line 8. — (L. 9) M1.2 भीरु (M3 भर्तुर्) भर्तृभयात्पत्न्यो; M3-5 (corrupt) भर्तृभीरुभयात्पत्न्यो. — (L. 10) T1 M1.2.5 अवज्ञा°; G3 परिज्ञा°. G1.3 बंधुभिः (for शत्रुभिः). — (L. 11) G1 M1 परलोकं; M2.4 पुण्यलोकं. G1.3 M (except M3) व्रजंति (for जयन्ति). — (L. 18) T1 G1.3 त्रिंशिनो; T2 M3 त्र्यंशिनो.

18

After 4. 15. 41, S (M_{2-5} om. lines 13-19) ins.:

भ्रातुः प्रयच्छ त्वरिता जीवश्राद्धं तमद्य वै ।
सुदृष्टं कुरु चैवैनं नासून्मन्ये धरिष्यति ।
तेषां हि मम भर्तॄणां पञ्चानां धर्मचारिणाम् ।
एको दुर्मर्षणोऽत्यर्थं बले चाप्रतिमो भुवि ।
निर्मनुष्यमिमं लोकं कुर्यात्क्रुद्धो निशामिमाम् ।
न च संक्रुध्यते तावद्गन्धर्वः कामरूपधृक् ।
नूनं शाम्यति यावद्धि ममैतत्पादघातनम् ।
तत्क्षणात्कीचकः पापः सपुत्रभ्रातृबान्धवः ।
विनशिष्यति दुष्टात्मा यथा दुष्कृतकर्मकृत् ।
अपि चैतत्पुरा प्रोक्तं निपुणैर्मनुजोत्तमैः ।
एकस्तु कुरुते पापं कालपाशवशं गतः ।
नीचो ह्यात्मापराधेन कुलं येन विनश्यति ।
सुदेष्णामेवमुक्त्वा तु सैरन्ध्री दुःखमोहिता ।
कीचकस्य वधार्थाय व्रतदीक्षामुपागमत् ।
अभ्यर्थिता च नारीभिर्मानिता च सुदेष्णया ।
न च स्नाति न चाश्नाति पांसूंश्च परिमार्जति ।
रुधिरक्लिन्नवसना बभूव मृदितेक्षणा ।
तां तथा शोकसंतप्तां दृष्ट्वा प्ररुरुदुः स्त्रियः ।
कीचकस्य वधं सर्वा मनोभिश्चाशशंसिरे ।

19

The foll. (addl.) adhy. is ins. after adhy. 15 in S (except $M_{2.3.5}$; M_4 marg. ins. lines 1-3 here and the whole adhy. after the end of this parvan):

जनमेजयः ।

अहो दुःखतरं प्राप्ता कीचकेन समाहता ।
पतिव्रता महाभागा द्रौपदी योषितां वरा ।
दुःशलां मानयन्ती या भर्तॄणां भगिनीं शुभाम् ।
नाशपत्सिन्धुराजं सा बलात्कारेण वाहिता ।
किमर्थमिह संप्राप्ता कीचकेन दुरात्मना ।
नाशपत्तं महाभागा कृष्णा पादेन ताडिता ।
तेजोराशिरियं देवी धर्मज्ञा सत्यवादिनी ।
केशपक्षे परामृष्टा मर्षयिष्यत्यशक्तवत् ।
नैतत्कारणमल्पं हि श्रोतुकामोऽस्मि सत्तम ।
कृष्णायास्तु परिक्लेशान्मनो मे दूयते भृशम् ।
कस्य वंशे समुद्भूतः स च दुर्ललितो मुने ।
बलोन्मत्तः कथं चासीत्स्यालो मात्स्यस्य कीचकः ।
दृष्ट्वापि तां प्रियां भार्यां सूतपुत्रेण ताडिताम् ।
नैव चुक्षुभिरे वीराः किमकुर्वन्त तं प्रति ।

वैशंपायनः ।

त्वदुक्तोऽयमनुप्रश्नः कुरूणां कीर्तिवर्धन ।
एतत्सर्वं यथा वक्ष्ये विस्तरेणेह पार्थिव ।
ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतो भवति पार्थिव ।
प्रातिलोम्येन जातानां स ह्येको द्विज एव तु ।
रथकारमितीमं हि क्रियायुक्तं द्विजन्मनाम् ।
क्षत्रियादवरो वैश्याद्विशिष्टमिति चक्षते ।
सह सूतेन संबन्धः कृतः पूर्वं नराधिपैः ।
तेन तु प्रातिलोम्येन राजशब्दो न लभ्यते ।
तेषां तु सूतविषयः सूतानां नामतः कृतः ।
उपजीव्यं च यत्क्षत्रं लब्धं सूतेन यत्पुरा ।
सूतानामधिपो राजा केकयो नाम विश्रुतः ।
राजकन्यासमुद्भूतः सारथ्येऽनुपमोऽभवत् ।
पुत्रास्तस्य कुरुश्रेष्ठ मालव्यां जज्ञिरे तदा ।
कीचका इति विख्याता शतं षट् चैव भारत ।
तेषामासीद्बलश्रेष्ठः कीचकः सर्वजित्प्रभो ।
अग्रजो बलसंमत्तस्तेनासीत्सूतषट्शतम् ।
मालव्या एव कौरव्य तत्र ह्यवरजाभवत् ।
तस्यां केकयराज्ञस्तु सुदेष्णा दुहिताभवत् ।
तां विराटस्य मात्स्यस्य केकयः प्रददौ मुदा ।
सुरथायां मृतायां तु कौसल्यां श्वेतमातरि ।
श्वेते विनष्टे शङ्खे च गते मातुलवेश्मनि ।
सुदेष्णां महिषीं लब्ध्वा राजा दुःखमपानुदत् ।
उत्तरं चोत्तरां चैव विराटात्पृथिवीपते ।
सुदेष्णा सुषुवे देवी कैकेयी कुलवृद्धये ।
मातृष्वसृसुतां राजन्कीचकस्तामनिन्दिताम् ।
सदा परिचरन्प्रीत्या विराटे न्यवसत्सुखी ।

18

(L. 2) M (except M_1) न स (for नासून्). — (L. 12) T $G_{1.3}$ तेन (for येन). — (L. 17) T_1 G_1 °क्लिन्नवदना. G_1 °व मदिरेक्षणा ; G_2 °वामुदिते° ; G_3 °व रुदिते° ; M_1 °व रुधिरोक्षिता. — (L. 18) T_2 प्रारुदिताः ; G_2 प्रारुरुदुः ; M_1 प्ररुदिताः. — (L. 19) $G_{1.3}$ °श्च शशंसिरे ; G_2 °श्चाशशंकिरे.

19

After the prior half of line 2, $G_{1.3}$ read the posterior half of line 6; then lines 7-8, 3-5 and the prior half of line 6, followed by the posterior half of line 2. — In G_3 lines 7-8 are repeated. — (L. 9) Cf. 1. 56. 4^{ab}. $G_{1.3}$ M_1 कृतपूर्वो. $G_{1.3}$ विशां स्मृतः ; $M_{1.4}$ नरेश्वरैः (for नरा°). — (L. 22) Om. in $G_{1.3}$. $M_{1.4}$ तथापि तैर्महीपालै(M_4 °नरव्याघ्र). — (L. 24) Om. in G_2. T_2 $G_{1.3}$ क्षेत्रं, and राजन् (for लब्धं). — (L. 25) Om. in G_2. $M_{1.4}$ कीचको (for केकयो). — (L. 28) Om. in $M_{1.4}$. — (L. 29) T G_2 अपि (for आसीद्). G_1 कुलश्रेष्ठः ; G_3 बलः श्रेष्ठः ; M_4 बलं श्रेष्ठः. M_1 तेषामतिबलो ज्येष्ठः. — (L. 31) M_1 द्वितीयायां तु मालव्यां (for

भ्रातरश्चास्य विक्रान्ताः सर्वे च तमनुव्रताः ।
विराटस्यैव संहृष्टा बलं कोशं च वर्धयन् ।
कालेया नाम दैतेयाः प्रायशो भुवि विश्रुताः ।
जज्ञिरे कीचका राजन्बाणो ज्येष्ठस्ततोऽभवत् ।
स हि सर्वास्त्रसंपन्नो बलवान्भीमविक्रमः ।
कीचको नष्टमर्यादो बभूव भयदो नृणाम् ।
तं प्राप्य बलसंमत्तं विराटः पृथिवीपतिः ।
जिगाय सर्वांश्च रिपून्यथेन्द्रो दानवान्पुरा ।
मेखलांश्च त्रिगर्तांश्च दशार्णांश्च कशेरुकान् ।
मालवान्यवनांश्चैव पुलिन्दान्काशिकोसलान् ।
अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च तङ्गणान्परतङ्गणान् ।
करदांश्च निषिद्धांश्च शिवान्मच्छिल्लिकांस्तथा ।
अन्ये च बहवः शूरा नानाजनपदेश्वराः ।
कीचकेन रणे भग्ना व्यद्रवन्त दिशो दश ।
तमेवं वीर्यसंपन्नं नानायुतसमं बले ।
विराटस्तत्र सेनायाश्चकार पतिमात्मनः ।
विराटभ्रातरश्चैव दश दाशरथोपमाः ।
ते चैनानन्ववर्तन्त कीचकान्बलवत्तरान् ।
एवंविधबलो भीमः कीचकास्ते च तद्विधाः ।
राज्ञः स्याला महात्मानो विराटस्य हितैषिणः ।
एतत्ते कथितं सर्वं कीचकस्य पराक्रमम् ।
द्रौपदी न शशापैनं यस्मात्तद्वदतः शृणु ।
विक्षरन्ति तपः क्रोधादृषयो न शपन्ति च ।
जानन्ती तद्यथातत्त्वं द्रौपदी न शशाप तम् ।
क्षमा धर्मः क्षमा दानं क्षमा यज्ञः क्षमा यशः ।
क्षमा सत्यं क्षमा शीलं क्षमा कीर्तिः क्षमा परम् ।
क्षमा पुण्यं क्षमा तीर्थं क्षमा सर्वमिति श्रुतिः ।
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
एतत्सर्वं विजानन्ती सा क्षमामन्वपद्यत ।
भर्तॄणां मतमाज्ञाय क्षमिणां धर्मचारिणाम् ।
नाशपत्तं विशालाक्षी सती शक्तापि भारत ।
पाण्डवाश्चापि ते सर्वे द्रौपदीं प्रेक्ष्य दुःखिताम् ।
क्रोधाग्निना व्यदह्यन्त तदा लज्जाव्यपेक्षया ।
अथ भीमो महाबाहुः सूदयिष्यंस्तु कीचकम् ।
वारितो धर्मपुत्रेण वेलयेव महोदधिः ।
संधार्य मनसा रोषं दिवारात्रं विनिःश्वसन् ।
महानसे तदा कृच्छ्रात्सुष्वाप रजनीं च ताम् ।

Colophon.

20

After 4. 17. 19, T_1 ins.:

सहस्रं वालखिल्यानां सहस्रमुदवासिनाम् ।
सहस्रमश्मकुट्टानां सहस्रं वायुभोजिनाम् ।
सहस्रं भुवि पत्नीनां सहस्रं ब्रह्मचारिणाम् ।
सहस्रं वानप्रस्थानां सहस्रं गृहमेधिनाम् ।
हंसाः परमहंसाश्च योगिनश्च द्विजातयः ।
कुटीचकाः परिव्राजो ये चान्ये वनचारिणः ।
नित्यं भक्तात्मकाश्चैव बहवश्चोर्ध्वरेतसः ।
चतुर्वेदविदो विप्राः शिक्षामीमांसयोः स्थिराः ।
पदक्रमपरा विप्राः सामाध्ययनिकाश्च ये ।

21

B Dn $D_{4-7.9-12}$ ins. after 4. 20. 24[ab] (B_5, after 4. 20. 22): K_2 D_8, after 4. 20. 24:

अथ मां तत्र कैकेयी प्रेषयत्प्रेषणेन तु ।
तेनैव चोदिता पूर्वं भ्रातृप्रियचिकीर्षया ।
सुरामानय सैरन्ध्रि कीचकस्य निवेशनात् ।
सूतपुत्रस्तु मां दृष्ट्वा महत्सान्त्वमवर्तयत् ।
सान्त्वे प्रतिहते क्रुद्धः परामर्शमनाभवत् ।
विदित्वा तस्य संकल्पं कीचकस्य दुरात्मनः ।
तथाहं राजशरणं जवेनैव प्रधाविता ।
संदर्शने तु मां राज्ञः सूतपुत्रः परामृशत् ।
पातयित्वा तु दुष्टात्मा पदाहं तेन ताडिता ।
प्रेक्षते स्म विराटस्तु कङ्कश्च बहवो जनाः ।

---

the prior half). $M_{1.4}$ चित्रा (for तत्र). — (L. 32) $M_{1.4}$ तां सुदेष्णेति वै प्राहुर्विराटमहिषीं प्रियां. — (L. 33) $M_{1.4}$ कीचकः (for केकयः). — After line 51, $M_{1.4}$ ins.:

मलदान्निषधांश्चैव तुण्डिकेरांश्च कोङ्कणान् ।

— (L. 52) T G_2 किरातान् (for करदान्). T_1 M_1 मत्पिल्लिकान्; T_2 G_2 मत्सिल्लिकान्. G_1 शिथिलान्मल्लकांस्तथा. — (L. 55) M_1 °युतबलं रणे. — (L. 63) T_2 G_2 रक्षंति च; $M_{1.4}$ क्षरतीति. $G_{1.3}$ नाशयंति (for न शपन्ति). — (L. 64) M_1 पांचाली (for द्रौपदी). — G_1 om. line 66. $M_{1.4}$ om. the posterior half of line 66 and the prior half of line 67. — (L. 72) $G_{1.3}$ $M_{1.4}$ दुःखिताः. — (L. 73) M_4 काल° (for लज्जा°). — Colophon. *Adhy. no.*: 20.

21

(L. 1) B $D_{5.6}$ Cr प्रैषयत्; D_8 अप्रैषीत्. B (except B_3) Dn $D_{4.11.12}$ Cr प्रणयेन (for प्रेष°). — (L. 2) $D_{6.7}$ तया (for तेन). K_2 $D_{4.7-9}$ नोदिता; B_4 प्रेषिता; Dn D_{10-12} देशिता. $D_{7.9}$ तूर्णं; D_{10} पूर्वे. Dn_2 $D_{8.10.11}$ भ्रातुः (for भ्रातृ-). — (L. 3) Dn $D_{8.11.12}$ कल्याणि; a few MSS. सैरिंध्रि. K_2 निकेतनात्. — (L. 5) Cv क्रुद्धः (as above); Cvp क्षुद्रः. — (L. 6) D_6 तं भावं (for संकल्पं), and महा° (for दुरा°). — (L. 7) B_4 राजसदनं; Cs as above. — (L. 9) B_4 D_4 बाधिता (for ताडिता). K_2 पदा तेनैव बाधिता; D_6 स तदा मां पदावधीत्. — (L. 10) K_2 वीक्षते. K_2 B_3 $D_{6.10}$ स (for स्म). B_2 ततो वीक्ष्य; B_4 तत्प्रेक्षको;

रथिनः पीठमर्दाश्च हस्त्यारोहाश्च नैगमाः ।
उपालब्धो मया राजा कङ्कश्चापि पुनः पुनः ।
ततो न वारितो राज्ञा न तस्याविनयः कृतः ।
योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम सारथिः ।
त्यक्तधर्मा नृशंसश्च तरस्वी संमतः प्रियः ।
शूरोऽभिमानी पापात्मा सर्वार्थेषु च मुग्धवान् ।
दारामर्शी महाभाग लभतेऽर्थान्बहूनपि ।
हरेदपि च वित्तानि परेषां क्रोशतामपि ।

Thereafter D_8 *repeats* 24^{cd}.

22

After 4. 21. 6, D_9 ins.:

अथ ज्ञात्वा विराटोऽपि कृष्णासख्यं तु कीचकम् ।
अब्रवीत्स प्रतीहारं द्वाःस्थ आनय कीचकम् ।
प्रहितः स विराटेन द्वाःस्थः कीचकमन्दिरम् ।
गत्वा तमब्रवीत्सूतं मत्स्यस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
कीचकोऽपि नृपादेशान्मत्स्यस्य भवनं ययौ ।
उवाच मत्स्यराजस्य प्रणिपत्य प्रविश्य च ।
आगतोऽहं महाराज विराट वचनात्तव ।
वदस्व यदि वक्तव्यं श्रुत्वा यास्यामि वै गृहम् ।
विराट उवाच ।
कलत्रे वाथ वा मित्रे भृत्ये राज्ञि यथापि वा ।
निवेदिते सुखे दुःखे सुखं भवति कीचक ।
त्वमेव शरणं मह्यं राज्यं च त्वत्प्रसादतः ।
सखा वापि ममैव त्वं तेन त्वां प्रतिपेदिरे ।
पश्याम्यहर्निशं दुःखं विपरीतं तु मण्डलम् ।
सधूमं ज्वलनं मन्ये वैमनस्यं च वाजिनाम् ।
शृणोमि च शिवां घोरामशिवां प्रतिभाषिणीम् ।
रात्रौ बलिभुजः संघाच्छन्नं सूर्यस्य मण्डलम् ।
अन्यच्च संप्रभाषन्ते दैवज्ञा मम कीचक ।
मम द्वादशगः सौरिर्जन्मर्क्षे तव कीचक ।
पश्यामि हर्म्यपतनं कीचक प्रावृषं विना ।
जानाम्येतैर्महोत्पातैर्युगान्तप्रतिमैरलम् ।
मृत्युस्ते भविता तथ्यमथ वा मम कीचक ।
शृणोमि वीर सैरन्ध्र्याः शूराः साहसकारिणः ।
गन्धर्वाः पतयः पञ्च सन्ति देवेन्द्रवल्लभाः ।
मुनिना केनचिच्छन्नाश्चरन्तीमां वसुंधराम् ।
रक्षमाणाश्च सैरन्ध्रीं भार्यां स्वीयां पतिव्रताम् ।
तेषां तु भार्यां त्वं वत्स सैरन्ध्रीं कर्तुमिच्छसि ।
न च शक्या त्वया भोक्तुमेषा गन्धर्वरक्षिता ।
त्वं वातीव कामार्तः कार्यमेतन्न बुध्यसे ।
विद्युत्पातैरिमैः सौम्य मर्तव्यं भवता ध्रुवम् ।
कान्या चैवंविधा नारी चरेद्वै क्षितिमण्डले ।
विना सैरन्ध्रीं भद्रं ते स्वयं गन्धर्वरक्षिताम् ।
वृद्धो वा यदि वा स्वामी यदि वा भगिनीपतिः ।
राजा पूज्यः सदा मान्यः कर्तव्यं वचनं मम ।
कैकेयपुत्र तन्मात्रां त्यज सैरन्ध्रिजां कथाम् ।
कृत्यैषा महती भाति रूपेणातीव कीचक ।
त्यक्त्वा कामं सैरन्ध्र्यां त्वं मदीयां ध्वजिनीं भवान् ।
संपालयस्व विश्रब्धो मद्वाक्यात्कैकयात्मज ।
कीचक उवाच ।
सर्वथा भवदीयं मे कर्तव्यं वचनं तथा ।
तथाप्येषा मयावश्यं भोक्तव्या तनुमध्यमा ।
सैरन्ध्री यदि मे पार्श्वे श्लिष्टा स्नेहेन भामिनी ।
शेते न शयने मत्स्य तदा मन्ये मृतं स्वयम् ।
बाधते मां भृशं कामः सैरन्ध्र्यर्थं नराधिप ।
जीवितं तृणवत्यक्त्वा भोक्तव्या हि मया शुभा ।
न स्तोकमपि गन्धर्वा मयि शक्ता विशां पते ।
वैशंपायनः ।
स मन्मथार्तो नृपतिं गतस्तु
त्यक्त्वा तु वाक्यं नृपतेर्नरेन्द्र ।
संयोगमिच्छन्द्रुपदात्मजायाः
संधायमानो विदितं स मृत्युम् ।

Colophon (*adhy. no.:* 22).

23

After 4. 21. 49, N ins.:

कीचकानां तु मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ।
अन्योन्यमभिसंरब्धौ परस्परवधैषिणौ ।
वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ।
ततः समुद्यम्य भुजौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ।
नखदंष्ट्राभिरन्योन्यं घ्नतः क्रोधविषोद्धतौ ।

$D_{7.9}$ तत्प्रैक्षत (for प्रेक्षते स्म). Some MSS. (incl. Dn) तु (for च). D_8 प्रेक्षतस्तु विराटस्य. D_8 प्राक्रोशन् (for कङ्कश्च). — (L. 13) K_2 D_8 सूतो न; $D_{7.9}$ न तेन (for ततो न). K_2 D_{5-10} $Ca.r$ विनयः; B_8 नियमः (for अविनयः). — (L. 15) K_2 $B_{1.3}$ Dn $D_{5.8.10}$ °धर्मो. K_2 न तस्य संमतः. Cn analyses नरस्त्रीसंमतः (cf. Cs). — (L. 16) K_2 शूरो-समानी; B_4 $D_{8.10}$ शूरमानी च; B_5 D_9 शूराभिमानी. K_2 अपि मौनमान्; B_2 च लोभवान्; B_4 D_8 च मुख्यवान्; $D_{7.9}$ तथा धने (for च मुग्धवान्). Cr cites लोभवान्, Crp (Dev.) मुख्यवान्, $Ca.c.s.rp$ मुग्धवान्. — (L. 17) K_2 दारानर्थी; D_4 m.$_7$ दारान्हर्षान्; some MSS. °मर्षी. — (L. 18) K_2 $D_{8.10}$ उद्धरेदपि; Dn $D_{11.12}$ आहरेदपि (for हरेदपि च).

23

Lines 2 and 3 are transp. in B_4 Dn $D_{8.11.12}$. — (L. 2) Om. in D_8. B (except B_2) $D_{2.10-12}$ °न्यमपि संरब्धौ; $D_{1.3}$ °न्यं जयसंरंभात्; D_4 °न्यं तौ सुसंरब्धौ; $D_{7.9}$ °न्यमभिसंरंभात्. K $B_{1.5}$ Dn D_5 (m as above). $_{11.12}$ °जयै° (for °वधै°). — (L. 3) $D_{1.3.7.9}$ पुरा वा नरसिंहयोः;

वेगेनाभिहतो भीमः कीचकेन बलीयसा।
स्थिरप्रतिज्ञः स रणे पदान्न चलितः पदम्।
तावन्योन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम्।
उभावपि प्रकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविव।
तयोर्ह्यासीत्सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः।
नखदन्तायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः।
अभिपत्याथ बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः।
मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभिन्नकरटामुखम्।
स चाप्येनं तदा भीमः प्रतिजग्राह वीर्यवान्।
तमाक्षिपत्कीचकोऽथ बलेन बलिनां वरः।
तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा।
शब्दः समभवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि।
अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृहमध्ये वृकोदरः।
धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम्।
भीमेन च परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे।
व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम्।

24

After 4. 21. 58, N ins.:

तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः।
योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा।
नदन्तं च महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम्।
भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम्।
प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः।
अपीडयत कृष्णायास्तदा कोपोपशान्तये।
अथ तं भग्नसर्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम्।
आक्रम्य च कटीदेशे जानुना कीचकाधमम्।
अपीडयत बाहुभ्यां पशुमारममारयत्।
तं विषीदन्तमाज्ञाय कीचकं पाण्डुनन्दनः।
भूतले भ्रामयामास वाक्यं चेदमुवाच ह।
अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुर्भार्यापहारिणम्।
शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्वा सैरन्ध्रिकण्टकम्।

इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
स्तं कीचकं क्रोधसरागनेत्रः।
आस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
मुत्क्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज।

निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टोष्ठपुटो बली।
समाक्रम्य च संक्रुद्धो बलेन बलिनां वरः।

D9 पुरेव कपिमुख्ययोः. — After line 3, D6 ins.:

बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघैरिव।

— (L. 4) K D4.5.7.9 Cc ततः संहत्य (K संवर्त्य; D4 संवृत्य) मुष्टिं (D5 °ष्टी) च (D4.5 तु; D7 स); B (except B1) D6 ततः संप्रेत्य (B4 D6 °क्ष्य) मुदितौ; D8 ततः समेत्य तु करैः. K D2.4.7.9 Cc °शीर्षमिवोरगम्; D8 °शीर्षैरिवोरगैः. — (L. 5) Om. in Ś1 K1 D1–4.7.9. D8 अन्योन्यमभिसंरब्धौ (for the prior half). K2 B3–5 D5.6.8 जघ्नतुः क्रोधमूर्छितौ (K2 B4 D8 क्रोधसंगतौ; B3 कोपमूर्छितौ); B2 घ्नतः पार्थजीवकौ (sic); D11.12 घ्नतः क्रोधविवर्धनौ. — D8 om. line 6; Ś1 K1 D1.3.4 om. line 7. — (L. 8) D1.3 महाबलौ (for परस्परम्). — (L. 10) Some MSS. om. हि. — (L. 11) K B2.4 D1.2.3.10 °दंष्ट्रायुध°. — (L. 12) K अमूर्च्छितं (for अमर्षितः). — (L. 13) A few MSS. °मुखः; Ca as above (cf. Cr). Cs.v cite करटामुखं. — (L. 14) K स चाप्येवं हतो भीमः. — (L. 15) K तमाविध्यत्; D3.7.9 समाक्षिपत्. — (L. 17) B4 वज्रस्फोट°. Dn2 D11.12 अभवत् (for युधि). — (L. 20) Om. in D3. B2 Dn2 D2 भीमसेनपरा°; D5 स भीमेन परा°. — (L. 21) Om. in D3. K1 Dn2 D8–10 व्यस्यंदत; Dn1 प्रस्यंदत; D1 व्यसीदत; D2 व्यस्कंदत; D4.7 विस्पंदत; D5 व्यस्पंदच्च; Ca व्यकंपत; Cv as above.

24

(L. 1) D4 उपालभ्य; D7.9(m as above) उपावृत्य. — (L. 2) Ś1 B (except B2) Dn D1.3.7.9–12 Cr योजयामास; K2 योध°; D2.8 पीड°; Ca.c.n.s.rp (Cat.; Dev.) as above. B4 D1.3–6.10 Ca रसनया; Cc.s as above. — After line 2, D1.2 ins.:

गृहीत्वा कीचकं भीमो विरराम महाबलः।

D1 marg. cont.:

किंचिच्छेषा यदा रात्रिर्बभूव पुरुषर्षभः।

— (L. 3) D4.7.9 महारावं. D1.3 °महास्वनं; D4 भीमभेरी°; D8 °समस्वरं; D10 °समं च तत्. — After line 4, B2 D1.4.6.7 read line 10. — (L. 5) D1.3.10 निगृह्य. D4 पशुमारममारयत् (for the posterior half); cf. line 9. — After line 5, D6 ins.:

जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव पुनर्भृशम्।

— (L. 6) Om. in Dn1 D4. Ś1 K D6 तदा कोपप्रशांतये; D2.7.8 कोपितायाः प्रशांतये. — (L. 7) Om. in Dn1 D4. Ś1 छिन्न°; K भिन्न°; D2.8 सर्वभग्नांगं. Ś1 K व्यावृत्त°; D1.10 ह्याविद्ध°; Cv as above. — (L. 8) K आक्रामत् (for आक्रम्य). — Ś1 K transp. lines 9 and 10. — (L. 9) Om. in D4. K2 अपीडयत्स; D6.10 आपीड°. Ś1 K1 प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां (for the prior half). Cc cites बाहुभ्यां. — B2 D1.4.6.7 read line 10 after line 4 (B2 D1.6 *repeat* it here). — (L. 11) D1.3.7 भ्रामयित्वा तु; D4 पिष°; D5 पेष°. — (L. 12) B2 D8 भ्रातृभार्याप°; D2.4 भ्रातृ(D4 भ्रातुर्)भार्याप्र°. — (L. 13) Ś1 K लभामि. D1.3

25

After line 3 of 448* (cf. v. l. 4. 21. 58), T G2 ins.:

महतोत्प्लुत्य वेगेन कीचकोरसि वीर्यवान् ।
जानुभ्यां ताडयामास सोऽपि पादौ प्रगृह्य च ।
भ्रामयामास वेगेन ताडयामास च क्षितौ ।
भीमोऽपि लाघवात्पादौ मोचयित्वोरुविक्रमः ।
उत्प्लुत्य सोर्ध्वमपतत्कीचकस्य शिरोपरि ।
केशे गृहीत्वा चाकृष्य विचकर्ष स सर्वतः ।
हस्तौ गृहीत्वा भीमस्य कीचको बलगर्वितः ।
मोचयित्वा केशपक्षं गले जग्राह पाण्डवम् ।
गृहीतकण्ठावन्योन्यं पातयामासतू रणे ।
हुंकारफूत्कृतोच्छ्वासौ मार्जाराविव कोपितौ ।
कीचकोपरि कौन्तेयः कौन्तेयोपरि कीचकः ।
अन्योन्यं पातयित्वैवं मुहूर्तं सूतपाण्डवौ ।
पुनरुत्थाय तौ वीरावन्योन्यं बाहुशालिनौ ।
बाहुयुद्धमयुध्येतामुपतापप्रकोपितौ ।
पादाभ्यां चैव जानुभ्यां मुष्टिभ्यां च परस्परम् ।
एवं तयोः प्रहरतोर्भीमकीचकयोस्तदा ।
स्वनः समभवद्घोरौ विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
लब्ध्वान्तरमथो भीमः पाणिभ्यां कीचकं बली ।
हीयमानं समुद्वीक्ष्य बभञ्जालिङ्ग्य मध्यतः ।
उत्तानं पातयित्वैनं पादाभ्यामुरसि स्थितः ।
संमृज्य पाणिना पांसुं दक्षिणेन दृढाकृतिः ।
मुष्टिं गृहीत्वा वेगेन शिरस्यभिजघान ह ।
मुष्टिघातेन तेनासौ निर्यज्जिह्वाक्षितारकः ।
विसृजन्मलमूत्रे च क्रोशन्महिषवत्खरम् ।

26

After 4. 22. 26, T G2 ins.:

मा खिदस्त्वं याज्ञसेनि पातिव्रत्यव्रते स्थिता ।
पातिव्रत्यस्थिता नारी व्रतं रक्षेत्सदात्मनः ।
पुरा स्त्री देवरातस्य पतिप्रीता शिरोमणिः ।
कदाचिद्भर्तृरूपेण रक्षसापहृता सती ।
कस्यचित्सरसस्तीरे तां निवेश्य स राक्षसः ।
तद्भर्तृरूपं संत्यज्य रक्षो भूत्वा सुदारुणम् ।
साम्ना दानेन भेदेन सा यदा नान्वमन्यत ।
तदा तां पातयित्वा स मैथुनायोपचक्रमे ।
ततः सा धैर्यमास्थाय विवरं न ददौ तदा ।
ततः स खड्गमुत्कृष्य भीषयामास तां सतीम् ।
साभित्यक्तभया साध्वी प्राणत्यागे सुनिश्चिता ।
प्रतिज्ञामकरोत्कृष्णे पतिव्रतपरायणा ।
आराधितो यदि मया भर्ता मे दैवतं महत् ।
कर्मणा मनसा वाचा गुरवस्तोषिता मया ।
तेन सत्येन योनिर्मे भवत्वद्य शिला दृढा ।
एवं तया प्रतिज्ञाते तद्योनिः सा शिलाभवत् ।
अन्तरा नाभिजान्वोर्यत्तत्सर्वं च शिलाभवत् ।
ततः स खड्गमुत्कृष्य वेगेनास्याः शिरोऽहरत् ।
जया नाम सखी साभूत्पार्वत्या नखमांसवत् ।
तस्मात्पतिव्रतायाश्च दुःखमल्पं सुखं बहु ।

27

S ins. after 4. 28. 14 (G1 M4, which om. st. 13–14, ins. after 12):

वैशंपायनः ।
ततो दुर्योधनो वाक्यं श्रुत्वा तेषां महात्मनाम् ।
मुहूर्तमिव संचिन्त्य सचिवानिदमब्रवीत् ।
श्रुतं ह्येतन्मया पूर्वं कथासु जनसंसदि ।
धीराणां शास्त्रविदुषां प्राज्ञानां मतिनिश्चये ।
कृतीनां सारफल्गुत्वे जानामि नयचक्षुषा ।
सत्त्वे बाहुबले धैर्ये प्राणे शारीरसंभवे ।
सांप्रतं मानुषे लोके सदैत्यनरराक्षसे ।
चत्वारस्तु नरव्याघ्रा बले शक्रोपमा भुवि ।
उत्तमाः प्राणिनां तेषां नास्ति कश्चिद्बले समः ।
समप्राणबला नित्यं संपूर्णबलपौरुषाः ।
बलदेवश्च भीमश्च मद्रराजश्च वीर्यवान् ।
चतुर्थः कीचकस्तेषां पञ्चमं नानुशुश्रुमः ।
अन्योन्यानन्तरबलाः परस्परजयैषिणः ।
बाहुयुद्धमभीप्सन्तो नित्यं संरब्धमानसाः ।
तेनाहमवगच्छामि प्रत्ययेन वृकोदरम् ।
मनस्यभिनिविष्टं मे व्यक्तं जीवन्ति पाण्डवाः ।

सौख्यं प्राप्स्यामि परमं (for the prior half). — (L. 15) Ś1 K क्रोधसनाथ°. — (L. 17) B1 Dn D11.12 उद्भ्रांतनेत्रं; D2.8 विभ्रांत°. — (L. 18) B2 विष्पिष्य; D6 निघृष्य. B (except B8) Dn D1.9.11.12 °पुटं (B4 °पुटौ) बली; D8 °बलीयसा. — After line 18, D6 *repeats* line 10. — After line 18, B4 ins.:

अभ्याहनन्महाराज पदाघातैश्च दारुणैः ।

— After line 19, D6 ins.:

अभ्याहनन्महाबाहुः पादाष्ठीलैः सुदारुणैः ।

(a v. l. of the previous insertion).

27

After वैशं°, T1 ins.:

भीष्मद्रोणकृपैरुक्तैः कर्णदुःशासनादिभिः ।

— (L. 4) T1 G वीराणां (for धीराणां). T1 G1.8 शस्त्र° (for शास्त्र°). — (L. 5) T2 G2 °फल्गुत्वं. — (L. 12) T1

तत्राहं कीचकं मन्ये भीमसेनेन मारितम् ।
सैरन्ध्रीं द्रौपदीं मन्ये नात्र कार्या विचारणा ।
शङ्के कृष्णानिमित्तं तु भीमसेनेन कीचकः ।
गन्धर्वव्यपदेशेन हतो निशि महाबलः ।
को हि शक्तोऽपरो भीमात्कीचकं हन्तुमोजसा ।
शस्त्रं विना बाहुवीर्यात्तथा सर्वाङ्गचूर्णितम् ।
मर्दितुं वा तथा शीघ्रं चर्ममांसास्थिचूर्णितम् ।
रूपमन्यत्समास्थाय भीमस्यैतद्धि चेष्टितम् ।
ध्रुवं कृष्णानिमित्तं तु भीमसेनेन सूतजः ।
गन्धर्वव्यपदेशेन हतो निशि न संशयः ।
पितामहेन ये चोक्ता देशस्य च जनस्य च ।
गुणास्ते मत्स्यराष्ट्रेषु बहुशोऽपि मया श्रुताः ।
विराटनगरे मन्ये पाण्डवाश्छन्नचारिणः ।
निवसन्ति पुरे रम्ये तत्र यात्रा विधीयताम् ।
मत्स्यराष्ट्रं गमिष्यामो ग्रहीष्यामश्च गोधनम् ।
गृहीते गोधने नूनं तेऽपि योत्स्यन्ति पाण्डवाः ।
अपूर्णे समये चापि यदि पश्याम पाण्डवान् ।
द्वादशान्यानि वर्षाणि प्रवेक्ष्यन्ति पुनर्वनम् ।
तस्मादन्यतरेणापि लाभोऽस्माकं भविष्यति ।
कोशवृद्धिरिहास्माकं शत्रूणां निधनं भवेत् ।
कथं सुयोधनं गच्छेद्युधिष्ठिरभृतः पुरा ।
एतच्चापि वदत्येष मात्स्यः परिभवान्मयि ।
तस्मात्कर्तव्यमेतद्धि तस्मिन्यात्रा विधीयताम् ।
एतत्सुनीतं मन्येऽहं सर्वेषां यदि रोचते ।

28

After 4. 29. 19, D_4 (marg.). 5 (on suppl. fol.). 9 (marg.) ins.:

दुर्योधन उवाच ।
उक्तमेतद्विधेयं वा वाक्यमुक्तं त्वयानघ ।
यदैव चारैः प्रहितैरिहागम्य निवेदितम् ।
निधनं सूतपुत्रस्य कीचकस्य बलीयसः ।
तदैव हि महाचिन्ता हृदि पाण्डुसुतान्प्रति ।
कीचकं बलसंपन्नं नान्यो हन्ता वृकोदरात् ।
नित्यमेव हि पार्थानां विराटः प्रियमिच्छति ।
तस्मिंस्ते चापि विश्वस्ता निवासाय स्थिता ध्रुवम् ।
पितामहेन यच्चोक्तं चिह्नं पार्थाभिवेदने ।
तद्धि राज्ञो विराटस्य श्रूयते विषये किल ।
तत्तत्र गत्वा कर्णाशु विराटं गोधनं वयम् ।
गृह्णीमस्तस्य राष्ट्रं च प्रमथ्य स्वबलैर्युताः ।
अनुयास्यन्ति ते चास्मान्विराटस्य हितैषिणः ।
तत्र वेत्स्यामहे तान्वै बुद्ध्या चैषां यथागतिम् ।
अपूर्णसमयान्भूयो वनाय गमयामहे ।
हत्वापि चैतांस्तत्रैव सुखं भोक्ष्याम मेदिनीम् ।
अल्पावशिष्टः कालोऽयं समयश्च विभाति मे ।
उद्योजयाम सैन्यानि श्वोभूते गमनं प्रति ।
कर्ण उवाच ।
यदि तत्र स्म ते पार्था भवेयू राजसत्तम ।
सिद्धिं चोभयकीं तस्यात्तथापि खलु यास्यथ ।
निग्रहाद्या विराटस्य पाण्डवानां प्रबोधनम् ।
दीनास्ते कोशहीनाश्च वनवासेन कर्शिताः ।
सुखेन हन्तुमर्हन्ति अथ प्रव्राजनाय वै ।

29

After 4. 30. 3, S ins.:

ततः शब्दो महानासीद्रेणुश्च दिवमस्पृशत् ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषो भेरीणां च महास्वनः ।
गवाश्वरथनागानां नराणां च पदातिनाम् ।
एवं तैस्त्वभिनिर्याय मत्स्यराजस्य गोधने ।
त्रिगर्तैर्गृह्यमाणे तु गोपालाः प्रत्यषेधयन् ।
अथ त्रिगर्ता बहवः परिगृह्य धनं बहु ।
परिक्षिप्य हयैः शीघ्रैः रथव्रातैश्च भारत ।
गोपालान्प्रत्ययुध्यन्त रणे कृत्वा जये धृतिम् ।
ते हन्यमाना बहुभिः प्रासतोमरपाणिभिः ।

M (except M_4) °शुश्रुम. — (L. 17) T G_2 पातितं (for मारितम्). — (L. 20) M_3 न संशयः (for महा°). — $G_{1.2}$ om. line 23. — (L. 24) M समानेतुं (for समास्थाय). T G_2 तथा भीमस्य चेष्टितं (for the posterior half). — (L. 25) T_1 कीचकः; $G_{1.3}$ कीचकाः; $M_{1.2.5}$ सूतजाः. — (L. 26) T_1 $M_{1.2.5}$ हता (for हतो). T_2 G_2 युधि (for निशि). — (L. 28) T G_2 मात्स्य°; M °राष्ट्रस्य (M_5 °राष्ट्रेपि). — (L. 31) T $M_{1.4.5}$ हनि° (for गमि°). — (L. 33) T_2 G_2 M_4 पश्येम. — (L. 38) G_1 °हृतं; G_3 °कृतं; M_2 °हृतः (for °भृतः). $G_{1.3}$ पुनः (for पुरा). — (L. 39) G M_5 नूतत्र (for तस्मि).

28

Cf. the previous passage (No. 27), which is similar in sense. Here are the v. l. of D_9: — (L. 1) युक्तमुक्तं हि राधेय वाक्यमेतत्त्वयानघ. — (L. 13) यथार्लिंगं यथामति (for the posterior half). — (L. 22) सुखसाध्या भविष्यंति पांडवा इति मे मतिः.

29

(L. 2) G_1 घोषश्च; $M_{1.2}$ निर्घोषा; M_3 घोषाश्च. M_{1-3} °स्वनाः. M om. line 3. — (L. 9) T_1 G_3 $M_{1.2.5}$ रथिभिः (for बहुभिः). T_1 G_3 M सादिभिः प्रासपाणि(T_1 G_3 °धारि)भिः. — (L. 14) T_2 G_2 गोपान्विद्रावयन्रणे; $G_{1.3}$ गोपालान्द्रावयन्रणे;

गोपाला गोकुले भक्ता वारयामासुरोजसा ।
परश्वधैश्च मुसलैर्भिण्डिपालैश्च मुद्गरैः ।
गोपालाः कर्पणैश्चित्रैर्जघ्नुरश्वान्समन्ततः ।
ते हन्यमानाः संक्रुद्धास्त्रिगर्ता रथयोधिनः ।
विसृज्य शरवर्षाणि गोपान्व्यद्रावयन्रणे ।
ततो युवानः संभीताः श्वसन्तो रेणुगुण्ठिताः ।

30

After 4. 31. 19, D4 ins.:

अयुध्यन्त रणे वीराः शूराः परिघबाहवः ।
कबन्धाः समरे हन्तुं महायोधाः प्रचक्रमुः ।
हन्यतां हन्यतामेव शिरांसि पतितान्यपि ।
कबन्धान्प्रेरयामासुर्हुंकारोच्चारणादिभिः ।
विराटश्च महाश्चर्यं दृष्ट्वा कौतुकमागतम् ।
हर्षं लेभे परं राजा ममाप्येवंविधा नराः ।
कबन्धेन शतं योधाः पातिता रणमूर्धनि ।
ततः कबन्धः पतितः पुष्पवर्षैः सहैव तु ।
विमानं प्रेरितं देवैरप्सरोभिः समावृतम् ।
समक्षं सर्वयोधानां तत्रारूढो दिवं ययौ ।
न शेकुरिति संक्रुद्धाः शूराः कर्तुं पराङ्मुखान् ।

This is followed by 11–14, 578*, 582*, 20, 21 etc.

31

After 4. 32. 21, Dn D5 (on suppl. fol.). 7. 9. 11. 12 ins.:

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु वेगेन भीमसेनो महाबलः ।
गृहीत्वा तु धनुःश्रेष्ठं जवेन सुमहाजवः ।
विमुञ्चञ्छरवर्षाणि सतोय इव तोयदः ।
तं भीमो भीमकर्माणं सुशर्माणमथाद्रवत् ।
विराटं समवीक्ष्यैनं तिष्ठ तिष्ठेति चावदत् ।
सुशर्मा चिन्तयामास कालान्तकयमोपमम् ।
तिष्ठ तिष्ठेति भाषन्तं पृष्ठतो रथपुंगवः ।
पश्यतां सुमहत्कर्म महद्युद्धमुपस्थितम् ।
परावृत्तो धनुर्गृह्य सुशर्मा भ्रातृभिः सह ।
निमेषान्तरमात्रेण भीमसेनेन ते रथाः ।
पातिता भीमसेनेन विराटस्य समीपतः ।
रथानां च गजानां च वाजिनां च ससादिनाम् ।
सहस्रशतसंघाताः शूराणामुग्रधन्विनाम् ।
पत्तयो निहतास्तेषां गदां गृह्य महात्मना ।
तद्दृष्ट्वा तादृशं युद्धं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।
चिन्तयामास मनसा किंशेषं हि बलस्य मे ।
अपरो दृश्यते सैन्ये पुरा मग्नो महाबले ।
आकर्णपूर्णेन तदा धनुषा प्रत्यदृश्यत ।
सुशर्मा सायकांस्तीक्ष्णान्क्षिपते च पुनः पुनः ।

32

Ś1 K ins. after 604* (for sequence see below): B D, after 4. 32. 35^{ab}:

विराटस्य महात्मानः परिक्लेशविनाशनाः ।
स्थिताः समक्षं ते सर्वे त्वथ भीमोऽभ्यभाषत ।
नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
किं नु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
गले गृहीत्वा राजानमानीय विवशं वशम् ।

M विमुखेषु विशां पते (M5 गोपालान्प्रत्यकालयन्). — After line 14, T1 ins.:

हन्यमानेषु गोपेषु विमुखेषु विशां पते ।

— (L. 15) Om. in G1 M4. 5. T1 G3 रेणुकुंठिताः; T2 G2 °मूर्च्छिताः.

31

Of the comm. only Cn. s comment on some of these lines (Cn on lines 7–8, 10, 16–18; Cs on lines 5, 16). — D5 om. line 2. — (L. 3) Dn2 D7. 9 विमुंचन्. — (L. 4) D5. 7. 9 अभिद्र° (for अथाद्र°). — (L. 5) D5. 7. 9 विराटमभिसंवीक्ष्य. D5 चाब्रवीत्; D7. 9 चासकृत्. — (L. 7) D5. 7. 9 मामुक्त्वा (for भाषन्तं), and क एष रथिपुंगवः (for the posterior half). — (L. 13) After line 10, D5. 9. 11. 12 read line 13. D5. 7. 9 संबाधाः (for संघाताः). D5 सुनाराचसुधन्वनाम्; D7 °णां च सुधन्वि°. — (L. 17) D5. 7. 9 अथ मत्स्यस्य सैन्येषु पुरा भग्ने तथा बले. — (L. 19) D5. 7 चिक्षेप (for क्षिपते).

32

The sequence of the lines in Ś1 K (which om. altogether lines 2–4, 11–12) is as follows: Ś1 6, 5, 7–10, 13–21, (lines 33^{ab}, 34, 35^{ab} of text), 1, 22–23, (line 35^{cd} of text); K 6, 5, 7–10, 13–21, (stanzas 33–34 of text), 22, (line 35^{ab} of text), 1, (line 35^{cd} of text). These transpositions and omissions are mostly ignored in the foll. notes. — (L. 1) Om. in D4. K महाराजा; Dn2 D11. 12 महाराजः. — (L. 2) B2 D6 भीमसेनोऽब्रवीदिदं (for the posterior half). D4 न्यवारयत्तदा भीमं स चोवाच महाबलं; Cop. rp प्राह भीमो महाबाहुरिदं वचनमर्थवत्; Crp (Cat.) as above. After line 2, B3 ins. a line which is given as a v. l. in Cop. rp for line 2. — (L. 5) B1. 3. 5 D6 Co. rp (Cat.) मौलौ; Cr गले (as above). D3 त्रैगर्तम् (for राजानम्). Dn2 D4. 11. 12 आनयामास चैव हि; D1 अवशं स्ववशे ततः; D8 अवशं पांशुगुंठितं. — (L. 6) Ś1 K

तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः ।
रथमारोपयामास विसंज्ञं पांसुगुण्ठितम् ।
अभ्येत्य रणमध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ।
दर्शयामास भीमस्तु तामवस्थां सुशर्मणः ।
प्रोवाच पुरुषव्याघ्रो भीममाहवशोभिनम् ।
तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतां वै नराधमः ।
एवमुक्तोऽब्रवीद्भीमः सुशर्माणं महाबलम् ।
जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं ते वदतः शृणु ।
दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ।
एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ।
तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ।
मुञ्चेममधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् ।
दासभावं गतो ह्येष विराटस्य महीपतेः ।
अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः क्वचित् ।
एवमुक्ते तु सव्रीडः सुशर्मासीदधोमुखः ।
स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थिवान् ।
प्रमुच्य च सुशर्माणं पाण्डवास्ते हतद्विषः ।
स्वबाहुबलसंपन्ना ह्रीनिषेवा यतव्रताः ।

☞ This is a badly fitting *replica* of a scene at the end of the Jayadratha-vimokṣaṇa in the Āraṇyaka (cf. B. 3. 272. 7-24), from which another short passage has been utilized by the interpolater earlier in the course of this parvan (cf. v. l. 4. 15. 6). — Lines 22-23 are a *variant* of 4. 32. 34^{cd}–35^{ab}, a sure sign of interpolation!

33

After 4. 32. 47^{ab}, S ins.:

पुनरेव विराटश्च राजा कङ्कमभाषत ।
अहो शूद्रस्य कर्माणि वललस्य द्विजोत्तम ।
सोऽहं शूद्रेण संग्रामे वललेनाभिरक्षितः ।
त्वत्कृते सर्वमेवैतदुपपन्नं ममानघ ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते ब्रूहि किं करवाणि ते ।
ददानि ते महाप्रीत्या रत्नान्युच्चावचान्यपि ।
शयनासनयानानि कन्याश्च समलंकृताः ।
हस्त्यश्वरथसंघाश्च राष्ट्राणि विविधानि च ।
तथैव च मम प्रीत्या प्रतिगृह्ण ममान्तिके ।
वैशंपायनः ।
तं तथा वादिनं तत्र कौरव्यः प्रत्यभाषत ।
एषैव तु मम प्रीतिर्यत्त्वं मुक्तोऽसि शत्रुभिः ।
प्रतीतश्चेत्पुनस्तुष्टः प्रवेक्ष्यसि तदानघ ।
दारैः पुत्रैश्च संश्लिष्य सा हि प्रीतिर्ममातुला ।
सुशर्माणं तु राजेन्द्र सभृत्यबलवाहनम् ।
विसर्जय नरश्रेष्ठ वरमेतदहं वृणे ।
एवमुक्तस्तु कङ्केन विराटो राजसत्तमः ।
प्रत्युवाच ततः कङ्कं सुशर्मा यातु चेष्टतः ।

34

After 624* (cf. v. l. 4. 34. 12), G1 ins.:

एतेन वै सारथिना तदार्जुनः
स देवगन्धर्वमहोरगासुरान् ।

प्र(Ś1 स)कामभयपीडितं (for the posterior half). — (L. 7) D1-3 विवशं (for विसंज्ञं). — (L. 8) Ś1 K कृत्वा तं रथमध्यस्थं. Cr cites अभ्येत्य. — (L. 9) D7 (before corr.).9 तदावस्थां. Ś1 K B1.5 Dn D11.12 सुशर्माणं नराधिपं (for the posterior half). — (L. 10) Some MSS. व्याघ्रं. Ś1 उवाच च ततो भीमं; K D6 तमुवाच ततो ज्येष्ठो. Ś1 K1 मुंचामुं वै महाबल; K2 मुंच मुंच महाबल. — (L. 11) D6 त्रिगर्तं (for तं राजा). B3 D1-6.10 प्रहसन्; B4 D8 प्राहसन्. D2 आह (for दृष्ट्वा). D8 Cv नराधिपः. — (L. 12) Om. in Ś1 K B2 Dn D1.3.4.10-12. D5.7-9 ततो भीमोब्रवीन्मूढं (D8 °वीद्वाक्यं) त्रिगर्तानां नराधिपं. — After line 12, D2 (marg.) ins.:

उवाच पुरुषव्याघ्र नृपस्य वचने रतः ।

— (L. 13) Ś1 जीवं चेदिच्छसे मूढ; K2 (corrupt) जीवितुमिच्छसि चेन्मूढ; D4.7 (m as above).9 जीवमिच्छसि चेन्मूढ. Ś1 मे (for ते). B2 Dn1 D1.2.4.5.10 गदतः (for वदतः). — (L. 14) Ś1 K सदा (for त्वया). — (L. 16) Ś1 K तदा (for ततो), and भ्राता भीमं महाबलं. Ca cites सप्रणयं. — (L. 17) Om. in B2. Dn1 मुंच मुंच; D4.7-10 मुंचैनम्. B3 Dn1 D4-7.9 Ca.c.rp (Cat.) प्रमाणाः; Cr.cp as above. — (L. 19) Dn1 D8 कदाचन (for पुनः क्वचित्). — After line 19, Dn1 alone ins. a colophon, followed by वैशं° उ°, which is copied by most of the printed editions! — (L. 20) Ś1 K B5 D6 उक्तस्तु; D1.2 स उक्तः; D8 स मुक्तः (for उक्ते तु). Ś1 K तूष्णीं किंचिदधोमुखः. — (L. 22) Om. in D4. Ś1 Dn1 विसृज्य तु; B1.3.5 Dn2 D6.10-12 अवमुच्य; D5.7.9 प्रमुच्याथ. — After line 22, D6 *repeats* line 1. K B2.4 D1-5.7-10 om. line 23, which is itself a *repetition* (with v. l.) of 35^{ab}.

33

(L. 2) G1 शूरस्य (for शूद्रस्य). — (L. 6) M5 ददामि. — (L. 9) G1.3 M5 एतानि च; M4 (*sup. lin.* as in text) सर्वमेव (for तथैव च). — (L. 12) M1-3 प्रविशाद्य परंतप (for the posterior half). — (L. 15) M1-3 नृप° (for नर°).

सर्वाणि भूतान्यजयत्स वीर्यवान्
अतर्पयच्चापि हिरण्यरेतसम् ।
यदस्य संस्थामपि तस्य संयुगे
जानामि वीर्यं परवीर्यमध्यगः ।
संगृह्य रश्मीनपि वार्य वीर्यवान्
आदाय चापं प्रययौ रथे स्थितः ।
न सर्वभूतानि न देवदानवाः
न चापि सर्वे कुरवः समागताः ।
धनं हरेयुस्तव जातु धन्विनो
बृहन्नला तूत्तरसारथिर्यदि ।

35

After 4. 36. 40, D4 ins. the foll. passage, of which D8 ins., at the some point, lines 2–3 only:

प्रगृह्यैतद्धनं सर्वं मुञ्च मां त्वं बृहन्नडे ।
आरनालेन जीविष्ये न मे गोभिः प्रयोजनम् ।
जीवन्प्राप्स्यामि गा ह्यन्या निवर्तस्व बृहन्नडे ।
अर्जुन उवाच ।
यशो हि कल्पान्तशतैकसाक्षि
न जीवितं कुञ्जरकर्णलोलम् ।
क्षितिपालसूनो भव रङ्गमध्ये
लज्जामहे संगररङ्गभङ्गात् ।
उत्तर उवाच ।
या कीर्तिरुत्सर्पति देहनाशे
धिग्दुःखदां मूलविनाशिनीं ताम् ।
विक्रीय देहं द्रविणेन को नु
यात्राकृतं देवकुले करोति ।

36

T1 ins. after 4. 37. 10^{ab}: G2 (which om. 10–11), after 4. 37. 9:

ये जेतारो महीपानाममुना बहवो हताः ।
यस्मिंस्तेजो महत्कृत्स्नं निर्भरोच्छ्वसितं भवेत् ।
येन मे दक्षिणा दत्ता बद्ध्वा द्रुपदमोजसा ।
विद्ध्वा वियद्गतं लक्ष्यं विनिर्जित्य च पार्थिवान् ।
निर्जितानेन पाञ्चाली पुरानेन स्वयंवरे ।
खाण्डवे येन संतृप्तो वह्निर्जित्वा सुरासुरान् ।
परिणीता सुभद्रा च येन निर्जित्य यादवान् ।
निर्जितो येन युद्धेन त्रिपुरारिः स्मरार्दनः ।
गत्वा त्रिविष्टपं येन जितेन्द्रा दानवा युधि ।
निवातकवचा राजन्दानवानां त्रिकोटयः ।
निर्जिताः कालकेयाश्च हिरण्यपुरवासिनः ।
येन त्वं मोचितो बद्धश्चित्रसेनेन तद्वने ।
येन गत्वोत्तरं मेरोरानिनाय महद्धनम् ।
याजितो धर्मसूनुश्च नृपान्सर्वान्विजित्य च ।
यस्मिञ्शौर्यं च वीर्यं च तेजो धैर्यं पराक्रमः ।
औदार्यं चैव गाम्भीर्यं ह्रीः श्रीर्धर्मो दयार्जवम् ।
एवमादिगुणोपेतः सोऽयं पार्थो न संशयः ।

37

After 4. 39. 19, S (which om. st. 20) ins.:

माता मम पृथा नाम तेन मां पार्थमब्रुवन् ।
देवदानवगन्धर्वान्पिशाचोरगराक्षसान् ।
अहं पुरा रणे जित्वा खाण्डवेऽग्निमतर्पयम् ।
हुताशनं तर्पयित्वा सहितः शार्ङ्गधन्वना ।
त्रिविष्टपगतौ दृष्ट्वा पितामहमहेश्वरौ ।
मूर्छया पतितं भूमावागतौ देवसत्तमौ ।
दृष्ट्वा तौ वरदौ देवौ संज्ञां लब्ध्वोत्थितं पुनः ।
मूर्धाभिप्रणतं भूमौ तौ तदा वरदौ वरौ ।
कृष्णेत्येकादशं नाम प्रीत्या मे तत्र चक्रतुः ।
तुष्टौ च मम वीर्येण कर्मणा चाभिराधितौ ।
सर्वदेवैः परिवृतौ भूयो मां स्वयमूचतुः ।
वरं तात वृणीष्वेति यत्प्रार्थयसि पाण्डव ।
ततोऽहमस्त्राण्यलभं दिव्यानि च दृढानि च ।
ब्राह्मं पाशुपतं चैव स्थूणाकर्णं च दुर्जयम् ।
ऐन्द्रं वारुणमाग्नेयं वायव्यमथ वैष्णवम् ।
ततोऽहमजयं भूयो रथेनैन्द्रेण दुर्जयान् ।
मातलिं सारथिं कृत्वा निवातकवचान्रणे ।
अवध्यकवचान्देवैर्वरदत्तान्महासुरान् ।
तिस्रः कोटीर्दानवानां संयुगेष्वनिवर्तिनाम् ।
एको निर्जित्य संग्रामे भूयो देवानतोषयम् ।
ततो मे भगवानिन्द्रः किरीटमददात्स्वयम् ।
देवाश्च शङ्खमददुः शत्रुसैन्यनिवारणम् ।
अहं पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरवासिनाम् ।

35

(L. 2) C8 cites आरनालं.

37

(L. 7) G1 लब्धेरितं; M4 °स्थितः. — (L. 8) M1-3 मूर्धभिः प्रणतं; M4 मूर्धा निपतितो. — (L. 10) M1.2.4 (*sup. lin.* as above) चाभितोषितौ; M5 °नंदितौ. — (L. 12) T1 G यं (for यत्). — (L. 18) T1 G सर्वान्हत्वा महारथान् (for the posterior half). — (L. 20) M समरे (for संग्रामे). — (L. 21) T1 G प्रददात् (for अददात्). — (L. 22) T1 G M5 (*sup. lin.* as above) °विदा° (for °निवा°). — (L. 23) = (var.) 4. 56. 11^{ab}. M2.4

हत्वा षष्टिसहस्राणि जयं संप्राप्तवानहम् ।
असंभ्रान्तो रथे तिष्ठन्सहस्रेषु शतेषु च ।
शत्रुमध्ये दुराधर्षो न मुह्यन्ति च मे दिशः ।
अहं गन्धर्वराजेन ह्रियमाणं सुयोधनम् ।
भ्रातृभिः सहितं तात गन्धर्वैः समरे जितम् ।
चतुर्दश सहस्राणि हत्वा चैनममोचयम् ।
मा भैर्विगतसंत्रासः कुरूनेतान्समागतान् ।
सुयोधनस्य मिषतः कर्णस्य च कृपस्य च ।
पितामहस्य भीष्मस्य द्रौणेर्द्रोणस्य च स्वयम् ।
सर्वानेव कुरूञ्जित्वा प्रत्यानेष्यामि ते पशून् ।

Colophon.

38

After 4. 39. 23, D9 ins.:

न स्मर्तव्यं त्वया वीर लोकपालसमो ह्यसि ।
प्रसादये महाबाहो पूर्वं यत्स्खलितं मम ।
तावन्मेऽभूद्भयं पार्थ यावत्त्वां नावलोकये ।
विभयो दर्शनात्तुभ्यं कस्त्वां योत्स्येज्जिजीविषुः ।
एवं प्रहृष्टरोमासौ ब्रूते मत्स्यसुतोऽर्जुनम् ।
प्राञ्जलिः समुपातिष्ठद्वासवो द्रुहिणं यथा ।
ततोऽर्जुनः समाश्वास्य मत्स्यं वैराटिमब्रवीत् ।
उवाच मुदितः काले तमो हत्वा यथा रविः ।
आश्वास्य पुत्रं मत्स्यस्य धनुर्विस्फार्य गाण्डिवम् ।
प्रेक्षणीयतमो भूत्वा तस्थौ दीप्तो रविर्यथा ।

39

After 4. 40. 27, N (D1 missing) ins.:

उत्तर उवाच ।
एकस्त्वं पाण्डवश्रेष्ठ बहूनेतान्महारथान् ।
कथं जेष्यसि संग्रामे सर्वशस्त्रास्त्रपारगान् ।
असहायोऽसि कौन्तेय ससहायाश्च कौरवाः ।
अत एव महाबाहो भीतस्तिष्ठामि तेऽग्रतः ।
वैशंपायन उवाच ।
उवाच पार्थो मा भैषीः प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ।
सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत्सखा मम ।
तथा प्रतिभये तस्मिन्देवदानवसंकुले ।
खाण्डवे युध्यमानस्य कस्तदासीत्सखा मम ।
निवातकवचैः सार्धं पौलोमैश्च महाबलैः ।
युध्यतो देवराजार्थे कः सहायस्तदाभवत् ।
स्वयंवरे तु पाञ्चाल्या राजभिः सह संयुगे ।
युध्यतो बहुभिस्तात कः सहायस्तदाभवत् ।
उपजीव्य गुरुं द्रोणं शक्रं वैश्रवणं यमम् ।
वरुणं पावकं चैव कृपं कृष्णं च माधवम् ।
पिनाकपाणिनं चैव कथमेतान्न योधये ।
रथं वाहय मे शीघ्रं व्येतु ते मानसो ज्वरः ।

40

This passage of 27 lines, which has been placed by oversight in this App., is only a part of the foll. adhy. (4. 43. 10–20), which was wrongly copied here by the scribe of B5 and subsequently *omitted* by him in its proper place. The passage, which is ins. after 4. 42. 28 begins with **धार्तराष्ट्राय दास्यामि** (cf. 4. 43. 10^c) and ends with **अद्य पश्यन्तु कौरवाः** (= 4. 43. 20^d), followed by a *repetition* of 4. 42. 28. It needs only to be noted that the passage contains 822*, and 826*, but not 823* (a Southern stanza which is found interpolated in some N MSS. including B1).

(*sup. lin.* as above) °पुरमारुजं. — (L. 24) Cf. 4. 56. 11^cd. T1 G विजयं प्राप्तवानपि. — (L. 25) M3.5 समेषु विषमेषु च (for the posterior half). — (L. 26) M5 आपतत्सु (for शत्रुमध्ये). — After line 29, T1 ins.:

मन्नामकथनं कीर्तिं प्राप्यान्यैश्च प्रकीर्तितम् ।
एतानि मम नामानि योऽहन्यहनि कीर्तयेत् ।
तं न पश्यन्ति सत्त्वानि न तं निघ्नन्ति शत्रवः ।
अथ पश्य महाबाहो मम वीर्यं सुदुःसहम् ।

— (L. 30) M5 दृष्ट्वा (for एतान्). — Colophon. *Adhy. no.:* S 42 (M3.4 41).

39

Of the comm. only Cr cites स्वयंवरे from line 12. — (L. 1) Ś1 K कथम् (for बहून्). — (L. 2) K बहून् (for कथं). K समेत्य; Dn3 D4.6 जेष्यामि. Ś1 समेत्य पार्थ संग्रामे. Ś1 K सर्वशा(Ś1 °श)स्त्रविशारदान्. — (L. 3) Ś1 K कौरव्य (for कौन्तेय), and सहायाश्चापि कौ°. — (L. 4) D8 अत एव हि तिष्ठामि भीतः पार्थ तवाग्रतः. — (L. 5) K धीमान्; D8 जिष्णुर् (for पार्थो). K कौंतेयः (for मा भैषीः). — (L. 7) Ś1 K D2.9 सखे मम; D8 सहायतां. — D8 reads lines 8–9 after line 11. — (L. 9) B3 अयात्; B3 m D5–7.9 अगात् (for आसीत्). B3.5 D2.4–7.9.10 सहायतां (for सखा मम). Ś1 K D8 कः सहायस्तदाभवत्. — K1 reads lines 10–11 after 13. — (L. 14) Ś1 K °व्य रणे रुद्रं. — Ś1 K2 B4 (om. the second line) ins. after line 15: D4.5.7.9 (all om. the second line), after line 16: K1, after line 17:

समासाद्य च वार्ष्णेयं योगानामीश्वरं प्रभुम् ।
कृष्णं च देवकीपुत्रं न भीर्मामुपयास्यति ।

41

Before 4. 45. 1 (that is, after adhy. 44), S ins.:

वैशंपायनः ।
कृपस्य तु वचः श्रुत्वा कर्णो राजन्युधां पतिः ।
पुनः प्रोवाच संक्रुद्धो गर्हयन्ब्राह्मणं कृपम् ।
लक्षयाम्यहमाचार्य भयाद्वाक्किं गतं रिपौ ।
भीतेन हि न योद्धव्यमहं योत्स्ये धनंजयम् ।
ननु वारुणमाग्नेयं याम्यं वायव्यमेव च ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव सत्त्वहीनश्च ते वृथा ।
मित्रकार्यं कृतमिदं पितापुत्रैर्महारथैः ।
भर्तृपिण्डश्च निर्दिष्टो यथेष्टं गन्तुमर्हथ ।
भिक्षां हरस्व त्वं नित्यं यज्ञाननुचरस्व च ।
आमन्त्रणं हि भुङ्क्ष्वाद्य मास्मान्युद्धेन भीषय ।
भार्गवास्त्रं मया मुक्तं निर्दहेत्पृथिवीमिमाम् ।
किं पुनः पाण्डुपुत्राणामेकमर्जुनमाहवे ।
आगमिष्यन्ति पदवीं मात्स्याः पाण्डवमाश्रिताः ।
तानहं निहनिष्यामि भवता गम्यतां गृहम् ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा अश्वत्थामा प्रतापवान् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो दुर्योधनमवेक्ष्य च ।
ततश्छेत्स्यामि खड्गेन शिरस्ते ब्राह्मणाधम ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ते तु वचने कर्णेनामित्रसूदन ।
अश्वत्थामा ततो राजन्खड्गं जग्राह चर्म च ।
गृहीत्वा विमलं खड्गं चर्म चादाय सुप्रभम् ।
दुद्राव योद्धुं तं कर्णं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ।
तस्मिन्गृहीते खड्गे तु कर्णोऽपि रथिनां वरः ।
उत्ततार रथात्तूर्णं गृह्णन्खड्गं स वीर्यवान् ।
ततस्तौ तु महावीर्यौ धृतास्त्रौ युद्धदुर्मदौ ।
अन्योन्यस्य वधं प्रेप्सू सिंहाविव मदोत्कटौ ।
तौ दृष्ट्वा सुमहावीर्यौ युद्धाय समवस्थितौ ।
दुर्योधनस्ततस्तूर्णं रथादुत्तीर्य वेगवान् ।
अभिगम्य गुरोः पुत्रमश्वत्थामानमब्रवीत् ।
अश्वत्थामन्गुरोः पुत्र क्षम्यतां द्विजसत्तम ।
कर्णो वक्तुं न जानाति ब्राह्मणाश्चातिकोपनाः ।
त्वयि संनिहितो भारो युद्धस्यैष विनिश्चयः ।
स तथाभिहितो राजन्राज्ञा चैव निवारितः ।
स्वरथं प्राप्य तूर्णं वै न च किंचिदुवाच ह ।
कर्णोऽपि स्वं रथं तूर्णमारुरोह नृपाज्ञया ।

42

After 4. 45. 26, D7 ins.:

कर्ण उवाच ।
सदैव द्रोणपुत्रोऽयं पापात्मा पापपौरुषः ।
किमत्र कार्यं पार्थेन कथं वा स प्रशस्यते ।
अन्यत्र कामान्मोहाद्वा लोभाद्वास्मासु केवलात् ।
प्रशंसति दुरात्मानं पाण्डवं पापपौरुषम् ।
मां चापि निन्दते नित्यं द्विषतस्यैव काम्यया ।
तस्मादयं सुदुर्बुद्धिः पश्यतां मम पौरुषम् ।
अश्वत्थामोवाच ।
वाक्छूरा ब्राह्मणाः प्रोक्ता बाहुशूराश्च क्षत्रियाः ।
धनुषा चार्जुनः शूरः कर्णः शूरो मनोरथैः ।
कर्ण उवाच ।
सदा भीषयते सर्वां वाहिनीं ब्राह्मणो गुरुः ।
प्रीत्या च पाण्डुपुत्राणां दर्शयन्नहितं तव ।
सदा च वायवो वान्ति नित्यं वर्षति वासवः ।
अर्जुनं समरे जित्वा लब्ध्वा च विजयं महत् ।

43

After 4. 48. 23, S ins.:

ततः स समरे वीरो बीभत्सुः शत्रुपूगहा ।
गोपालांश्चोदयामास गाश्चैताश्चोदयेति च ।
उत्तरं चाह बीभत्सुर्हर्षयन्पाण्डुनन्दनः ।
गवामग्रं समीक्षस्व गाश्चैवाशु निवर्तय ।
यावदेते निवर्तन्ते कुरवो जवमास्थिताः ।
याह्युत्तरेण गाश्चैताः सैन्यानां च नृपात्मज ।
पश्यन्तु कुरवः सर्वे मम वीर्यपराक्रमम् ।
ते लाभमिव मन्वानाः कुरवोऽर्जुनमाहवे ।
दृष्ट्वा यान्तमदूरस्थं क्षिप्रमभ्यपतन्रथैः ।
हस्त्यश्वपरिवारेण महताभिविराजता ।
योधैः प्रासासिहस्तैश्च चापबाणोद्यतायुधैः ।
तान्यनीकान्यशोभन्त कुरूणामाततायिनाम् ।
संसर्पन्त इवाकाशे विद्युत्वन्तो बलाहकाः ।
तानि दृष्ट्वा ह्यनीकानि निवर्तितरथानि च ।
पार्थोऽपि वायुवद्घोरं सैन्याग्रं व्यधुनोच्छरैः ।

41

(L. 2) M संरब्धो (for संक्रुद्धो). — (L. 8) M (except M5) निर्विष्टो (for निर्दिष्टो). — (L. 10) M आमंत्रणानि (for °णं हि). — After line 14, T ins.:

किं वेदवादिनां कार्यं परस्नेहानुभाषिणाम् ।

42

(L. 2–3) = (var.) 4. 42. 25. — (L. 11) = 4. 42. 24^ab.

43

(L. 1) T2 धीरो; M शूरो (for वीरो). — (L. 2) T2 M गावश्चोदयतेति च (for the posterior half). — (L. 10) T1 G1.3 °ता चापि राजता. — M om. line 14. — (L. 15) T1 G1.3 सैन्याग्रं.

44

After 4. 49. 20, all MSS. except Ś1 K D1.2.4.8 ins.:

तमापतन्तं सहसा किरीटी
वैकर्तनं वै तरसाभिपत्य ।
प्रगृह्य वेगं न्यपतज्जवेन
नागं गरुत्मानिव चित्रपक्षः ।
तावुत्तमौ सर्वधनुर्धराणां
महाबलौ सर्वसपत्नसाहौ ।
कर्णस्य पार्थस्य निशम्य युद्धं
दिदृक्षमाणाः कुरवोऽभितस्थुः ।
स पाण्डवस्तूर्णमुदीर्णकोपः
कृतागसं कर्णमुदीक्ष्य हर्षात् ।
क्षणेन साश्वं सरथं ससारथि-
मन्तर्दधे घोरशरौघवृष्ट्या ।
ततः सुविद्धाः सरथाः सनागा
योधा विनेदुर्भरतर्षभाणाम् ।
अन्तर्हिता भीष्ममुखाः सहाश्वाः
किरीटिना कीर्णरथाः पृषत्कैः ।
स चापि तानर्जुनबाहुमुक्ता-
ञ्शराञ्शरौघैः प्रतिहत्य कर्णः ।
तस्थौ महात्मा सधनुः सबाणः
सविस्फुलिङ्गोऽग्निरिवाशु कर्णः ।
ततस्तु जज्ञे तलतालशब्दः
सशङ्खभेरीपणवप्रणादः ।
प्रक्ष्वेडितज्यातलनिस्वनं तं
वैकर्तनं पूजयतां कुरूणाम् ।
उद्धूतलाङ्गूलमहापताकं
ध्वजोत्तमं साकुलभीषयन्तम् ।
गाण्डीवनिर्ह्रादकृतप्रणादं
किरीटिनं प्रेक्ष्य ननाद कर्णः ।
स चापि वैकर्तनमर्दयित्वा
साश्वं ससूतं सरथं पृषत्कैः ।
तमाववर्ष प्रसभं किरीटी
पितामहं द्रोणकृपौ च दृष्ट्वा ।
स चापि पार्थं बहुभिः पृषत्कै-

44

(L. 1) B1.3 त्वरितं; S समरे (for सहसा). — (L. 2) B2.4.5 D8.7.9 सहसा (for तरसा). S °नं सर्वसमृद्धतेजाः. — After line 2, S ins.:

प्रच्छादयामास महाधनुष्मा-
न्यषेधयच्छत्रुगणांश्च वीरः ।
निहत्य कर्णस्य तथा किरीटी
पुरःसरांश्चापि च पृष्ठगोपान् ।

— (L. 3) S प्रती(G1 समी)पमभ्यागमदप्रमेयो. — (L. 4) S वितत्य पक्षौ गरुडो यथोरगं (M °डेव नागं). — D7 om. lines 7-9. — (L. 7) D6 ततस्तयोर्युद्धमतीव घोरं; S कर्णं च पार्थं च निश(T2 M2-4 °शा)म्य रथ्यौ. Cs cites निशम्य. — (L. 8) B (except B1) D5.6 S °वोवतस्थुः. — (L. 9) S तं (for स), and स्पष्टम् (for तूर्णम्). — (L. 10) B5 G M5 कोपात्; D6 संख्ये (for हर्षात्). — D8 om. lines 11-13. — (L. 11) B (except B1) D5.7.9 सकेतुम्; S ससूतम् (for ससारथिम्). — (L. 12) S °धे मेघ इवाभि(T1 G3 °शु-; T2 G3 M4 *sup. lin.* °इम-; G1 °भ्र-; M5 °ति)वृष्ट्या. — (L. 13) S °युग्याः (for °विद्धाः). — (L. 15) B3 D4 °हिते; T2 G2.3 M °हितं; G1 °मुखं. D6 च योधाः; D9 समस्ताः; S समीक्ष्य (M3 निरीक्ष्य) (for सहाश्वाः). — (L. 16) B3 D3.9 कर्णरथे; B4 D7 कर्णरथः; Dn2 D10 S कर्णरथं; D5 कीर्णरथे; D6 कीर्णरथः. — (L. 18) Dn1 D10 वीरः; S तूर्णं (for कर्णः). — (L. 19) B D3.5.6.9 ततो; S बभौ (for तस्थौ). — (L. 20) S अथ (for आशु). — After line 20, B3.4 D5 ins.:

अन्तर्दधे पार्थमिषुप्रवर्षै-
र्भृशं तदा चुक्रुशुराशु योधाः ।

— (L. 21) B1.2 Dn D10-12 अभूद्वै; D3.7 तेषां (for जज्ञे). S तलतालघोषः (M3 तुमुलं सघोषं). — (L. 22) B3 D6.7 °भेरीपटहप्रणादः (D6 °हा प्रणेदुः); B4 शंखस्य भेरी°; D8 शंखाश्च भेरीपटह°; S °भेरीपणवाकुलस्तु. — D7 om. lines 23-52. — (L. 23) Om. in D9. Dn2 D11.12 प्रक्ष्वेलनं; Cr प्रचंडित-; Cn प्रक्ष्वेडित- (as above). S प्रक्ष्वेळितास्फोटित-सिंहनादैर्. Ca cites lines 25-28 (with v. l. वीक्ष्य for प्रेक्ष्य in line 28). — (L. 25) S आधूत- (for उद्धूत-). — (L. 26) D10 ध्वजोत्तमान्. Dn2 D11.12 °भीषणं तं. B3 m D8.9 Cr ध्वजोत्तमस्या(D9 °त्तमो ध्या)कुलभीषणं तं; B3 m Crp °त्तमास्याकुलभीषयंतं (Crp °णां तं); B3 m Crp °त्तमाशाकुलभीषणं (B3 m °यं-) तं; B3 m.4 Dn1 D5.6 Cc.rp °त्तमानां कुलभीषयं(Dn1 Cc °णं)तं; B5 Cn.s °त्तमांसाकुलभीषणांतं; S रथोत्तमं श्रेष्ठतमं कुरूणां; Crp °त्तमास्याकुलभीषणान्तं and °त्तमं साकुलभीषयन्तं (as above). — ※Cr: अर्जुनमिश्रस्तु साकुलं यथा स्यात् बिन्दुलोप आर्ष इत्याह ।※ — (L. 27) B2 D6 °निर्घोष°; Cr as above. — (L. 29) D6 पार्थोथ; S पार्थोपि (for स चापि). — (L. 30) T1 G1.3 M4.5 °केतुं (for °सूतं). D9 स्वशरैः (for सरथं). D9 प्रयुक्तैः; T1 G1.3 M4.5 ससूतं; T2 G2 M1-3 सकेतुं (for पृषत्कैः). D6 च पृषत्कवर्षैः (for सरथं पृष°). — D8 om. lines 31-36. — (L. 31) B4 असौ ववर्षाथ किरीटमाली; S ननाद हर्षात्सहसा कि°. — (L. 33) S सिषेच (for स चापि), and शरौघैर् (for पृषत्कैर्). — D9 om. 34-36. — (L. 34) S °तैनः संयति तीक्ष्णवेगैः (T2

वैकर्तनो मेघ इवाभ्यवर्षत् ।
तथैव कर्णं च किरीटमाली
संछादयामास शितैः पृषत्कैः ।
तयोः सुतीक्ष्णान्सृजतोः शरौघा-
न्महाशरौघास्त्रविवर्धने रणे ।
रथे विलग्नाविव चन्द्रसूर्यौ
घनान्तरेणानुददर्श लोकः ।
अथाशुकारी चतुरो हयांश्च
विव्याध कर्णो निशितैः किरीटिनः ।
त्रिभिश्च यन्तारममृष्यमाणो
विव्याध तूर्णं त्रिभिरस्य केतुम् ।
तेनातिविद्धः समरावमर्दी
प्रबोधितः सिंह इव प्रसुप्तः ।
गाण्डीवधन्वा ऋषभः कुरूणा-
मजिह्मगैः कर्णमियाय जिष्णुः ।
शरास्त्रवृष्ट्या निहतो महात्मा
प्रादुश्चकारातिमनुष्यकर्म ।
प्राच्छादयत्कर्णरथं पृषत्कै-
र्लोकानिमान्सूर्य इवांशुजालैः ।

°धारैः). — (L. 35) S वैकर्तनं चापि किरी°. — (L. 36) S (except T2) प्रच्छाद°. Dn1 शरैः पृषत्कैः; D6 G1.3 M शितैः शरौघैः; T G2 महेंद्रकल्पः. — (L. 37) S अमोघान् (for सुतीक्ष्णान्). — (L. 38) B1.3.5 महाशरौघास्त्रमहाविमर्दे (B5 °र्दः); B2 D6 अन्योन्यघोरास्त्रविमर्दनिष्ठे; B4 आसीत्सुघोरास्त्रमहाविमर्दः; D3 महान्सुघोरस्तुमुलो विमर्दः; D5 महान्सुघोरास्त्रमहाविमर्दे; D9 सहावुभौघोरमहाविमर्दः; S अ(G2 श)स्त्रशयोरास महान्विमर्दः; cf. Cs. Cr cites विमर्दः. — (L. 39) S राहुप्रमुक्ताविव चंद्र°. — (L. 40) T1 G क्षणांतरेण. D10 T1 G1.3 आशु (for अनु-). Cc.r cite घनान्तरेण. — After line 40, S ins.:

हतास्तु पार्थेन नरप्रवीरा
भूमौ शयानाः सुमुखाः सुकेशाः ।
सुवर्णलोहायसवर्मगात्रा
वृक्षा यथा हैमवता निकृत्ताः ।
तथा स शत्रून्समरे विनिघ्न-
न्गाण्डीवधन्वा व्यधमत्सपत्नान् ।
चचार संख्ये विदिशो दिशश्च
दहन्निवाग्निर्वनमातपान्ते ।
प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते
विधूनयन्वायुरिवाल्पसारान् ।
तथा सपत्नान्विधमन्किरीटी
चचार संख्येऽतिरथो रथेन ।
शत्रूनिवेन्द्रः समरे किरीटी
व्यद्रावयत्तद्रथसिंहवृन्दम् ।
प्रच्छादयन्चारुररिष्टधन्वा
रथेषुभिः शत्रुगणाननेकान् ।
कर्णं त्वथोवाच किरीटमाली
शूरः कुरूणां प्रवरोऽभिगर्जन् ।

Thereafter S reads our adhy. 55, and cont.:

अशोरतावृत्य महीं समग्रां
पार्थेषुमार्गेषु महाद्रिपेन्द्राः ।
हिरण्यकक्ष्याः शरजालचित्रा
यथा नगाः पावकजालनद्धाः ।
तं शत्रुसेनाङ्गनिबर्हणानि
कर्माणि कुर्वन्तममानुषाणि ।
वैकर्तनः पूर्वममृष्यमाणः
समर्पयल्लक्ष्यमिवाशु दूरात् ।

[Lines 1–12 are a repetition (with v. l.) of 4. 49. 15ᵃ–17ᵈ. — (L. 2) T2 G2 M4 युवानः (for शयानाः). T G2 M2.4 सुपुपुः (for सुमुखाः). — (L. 3) M1 (*sup. lin.* as above).5 °वर्मनद्धा. — (L. 6) T2 G2 द्विषतां निहंता (for व्यधमत्सप°). — (L. 7) T2 G2 प्रदिशो (for विदि°). — (L. 11) T1 G1.3 विकिरन् (for विध°). — (L. 14) T2 G2 M4.5 विद्राव्य तत्; M1–3 विद्रावयन् (for व्यद्रा°). M °वीर° (for °सिंह°). — (L. 15) T2 प्राच्छा°. — (L. 16) G2 परेषु°; M1–3 वरेषु° (for रथेषु°).]

— (L. 41) D6 तुरंगान् (for हयांश्च). S ततश्चतुर्भिस्तुरगान्विकृष्य. — (L. 42) D6 पार्थस्य विव्याध शरैस्तु कर्णः; S °ध कर्णोथ धनंजयस्य. — D3 om. lines 43–44. — (L. 43) S षड्भिश्च सूतं दशभिर्हयांश्च. — (L. 44) S षष्ट्या च पार्थं (for विव्याध तूर्णं). — After line 44, S ins.:

सविस्फुलिङ्गोज्ज्वलभीमघोषः
कोपेन्धनः केतुशिखः शरार्चिः ।
कर्णाग्निरस्त्रानिलभीमवेगो
बभौ दिधक्षन्निव पार्थकक्षम् ।
स्वनेमिशङ्खस्वनभीमघोष-
श्चलत्पताकोज्ज्वलभीमविद्युत् ।
पार्थाम्बुदः शस्त्रशराम्बुधारः
कर्णानलं संशमयांचकार ।

— (L. 45) B5 Dn D11.13 ततो (for तेन), and अभि° (for अति°). S समरे किरीटी (for समरा°). — D3 om. lines 47–51. — (L. 47) B2 D6 S प्रवरः (for ऋषभः). — (L. 48) D9 जघान कर्णं निशितैश्च जिष्णुः; S प्रतत्वरे कर्णवधाय जिष्णुः. — (L. 49) B1.3.4 D5.6.10 सशस्त्र° (for शरास्त्र°). B3.4.5 D5.6.10 अभि° (for नि°). S स माल्यमत्वं युधि सव्यसाची. — (L. 50) S अद्भुतवीर्य(T G2 °घोर-; G3 °भीम)कर्मा. — (L. 51) B3 Dn2 D5.9 प्रच्छाद°; S संताप°. M

45

B Dn D5.6.11.12 (all probably by conflation) ins. after 4. 50. 2^ab: S ins. after passage No. 46 of this App.:

ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वाणः प्रत्ययाद्रथसत्तमान् ।
यथा रश्मिभिरादित्यः प्रच्छादयति मेदिनीम् ।
तथा गाण्डीवनिर्मुक्ताश्छादयन्ति शरा दिशः ।
न रथानां न चाश्वानां न ध्वजानां न वर्मणाम् ।
अतिविद्धैः शितैर्बाणैरासीद्व्यङ्गुलमन्तरम् ।

B2.5 Dn2 D6.11.12 (all om. lines 9–15) S cont.:

दैवयोगाद्धि पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च ।
शिक्षाबलोपपन्नत्वादस्त्राणां च परिक्रमात् ।
ध्वजगाण्डीवयोश्चापि दैवी मायाकृतेति च ।
इतस्ततश्च संयाने दूरे वाप्यथ वान्तिके ।
दुर्गे विषमजाते वा स्थले निम्ने तथा क्षितौ ।
न च रुध्येद्गतिस्तस्य रथस्य मनसो यथा ।
समरेषु तु विद्वांसस्तस्य तांस्तान्पराक्रमान् ।
वीर्यमत्यद्भुतं दृष्ट्वा तथा पार्थस्य तद्बलम् ।
त्रेसुरेव परे भीताः पराङ्मुखरथा अपि ।
कालाग्निमिव बीभत्सुं निर्दहन्तमिव प्रजाः ।
नारयः प्रेक्षितुं शेकुर्ज्वलन्तमिव पावकम् ।
तानि भिन्नान्यनीकानि रेजुरर्जुनमार्गणैः ।
तिग्मांशोश्च वनाग्राणि व्याप्तानीव गभस्तिभिः ।
अशोकानां वनानीव संचितैः कुसुमैः शुभैः ।
पार्थः संरञ्जयामास रुधिरेणाकुलं बलम् ।

Dn2 D11.12 (all om. lines 26–27, 32–33, 39, 41, 44–49, 74–75, 79–81, 85, 89, 95–99) S cont.:

सहस्रशोऽर्जुनशरैश्छिन्नान्युच्चावचानि च ।
छत्राणि च पताकाश्च खेऽभ्युवाह सदागतिः ।
ये ह्यर्जुनबलत्रस्ताः परिपेतुर्दिशो दश ।
रथाङ्गदेशमुत्सृज्य पार्थच्छिन्नयुगा हयाः ।
निकृत्तपूर्वचरणास्ते निपेतुः शितैः शरैः ।
शिरोभिः प्रथमं जग्मुर्मेदिनीं जघनैर्हयाः ।
चक्षुर्नखविषाणेषु दन्तवेष्टेषु च द्विपान् ।
मर्मस्वन्येषु चाहत्य तथा निघ्नन्गजोत्तमान् ।
कौरवाणां गजानां तु शरीरैर्गतचेतसाम् ।
क्षणेन संवृता भूमिर्मेघैरिव नभस्तलम् ।

(except M8) शरौघैर् (for पृषत्कैर्). — (L. 52) S °माली (for °जालैः).

45

Before line 1 (that is, after 4. 50. 2^ab), B Dn D5.6.11.12 ins.:

अधारयत वेगं स वेलेव तु महोदधेः ।

— M2 om. lines 2–4. — (L. 2) B2.5 S (except T2 G2; M2 om.; M4 *sup. lin.*) विकु° (for प्रकु°). B2.8 Dn D5.6.11.12 Cc.8 प्रत्यायाद्. B Dn D5.6.11.12 °सत्तमः. — (L. 4) B Dn D5.6.11.12 T G2 निर्मुक्तैः (for निर्मुक्ताः). B1.2.4 Dn D5.11.12 शरैः पार्थो; B8 D6 अच्छादयत् (for छादयन्ति). B Dn D5.6.11.12 G1.8 M1 दिशो (for शरा). B Dn D5.6.11.12 दश (for दिशः). T G2 शरैः प्रच्छादयद्दिशः. — (L. 5) B (except B1) Dn D5.11.12 गजानां (for ध्वजानां). — (L. 6) B D6 Cn.8 अनिविद्धं (B8 अनिर्भिन्नं); Dn1 D5 अनिर्विद्धं; Dn2 D11.12 अतिविद्धं; T G2 अनाविद्धं; G1.8 अविद्धं तु. G1 शरैर् (for शितैर्). T1 G1.8 M1–8 नासीद् (for आसीद्). T1 G1 द्व्यंगुलिम्; M1 व्यंतरम्; M2–4 विवरम् (for द्व्यङ्गुलम्). M1 अगुलम् (for अन्त°). — (L. 7) B2.5 D6 °योगाच्च; Dn2 D11.12 दिव्ययोगाच्च; G1 दैवयोगेन. — (L. 8) B2 नित्तसिल्पोप°; B5 शिक्षाकल्पोप°; Dn2 D6.11.12 Cn शिक्षाशिल्पोप°. — After line 8, B Dn D5.6.11.12 ins.:

वीर्यतत्त्वं द्रुतं चाध्यं दृष्ट्वा जिष्णोरपूजयन् ।

❀ Cr: व्यूढस्यापततः शरैः इत्यनन्तरम् अधारयत वेगं स इत्यादि दृष्ट्वा तस्याथ विक्रमम् इत्यन्तं श्लोकचतुष्टयं दी अ स् संमतम् । ❀ — (L. 9) B2.5 Dn2 D6.11.12 om. lines 9–15. T G2 दैव्या शक्त्या च (T2 स) मायया. — (L. 12) M8 न निरुध्येद्; M4 न रुध्येत; M5 न च रुद्धा. — (L. 14) M1–8 पार्थस्यापि च तद्बलम्. — (L. 15) G1 त्रेसुश्चैव; M1.2 वितत्रसुः. G1 M8.4 अपरे (for परे). G1.8 कुरवश्च पराङ्मुखाः (for the posterior half). — (L. 19) B2.5 Dn2 D6.11.12 Cn.8 शैलं प्रति बला(B2.5 D6 नवा)ग्राणि; G1.8 °शोरिव गात्राणि. B2.5 Dn2 D6.11.12 व्याप्तानीवार्करश्मिभिः (B2.5 °श्मयः). — (L. 20) B2 कुंदानि; B5 D6 फुल्लानि; Dn2 D11.12 छन्नानि; G1 संहृतैः; G8 भ्रंसितैः (for संचितैः). Dn2 D11.12 बहुशः (for कुसुमैः). — (L. 21) B2.5 Dn2 D6.11.12 रेजुः पार्थशरैस्तत्र तदा सैन्यानि भारत. — For omissions of Dn2 D11.12 see above. — (L. 22) Dn2 D11.12 (cf. Cn.8) स्रजोर्जुनशरैः शीर्णे शुष्यत्पुष्पं हिरण्मयं. — (L. 23) Dn2 D11.12 Cn.8 दधार (for ऽभ्युवाह). — (L. 24) Dn2 D11.12 स्वबलत्रासनात्रस्ताः. — (L. 25) Dn2 D11.12 Cn.8 °देशानादाय (for °मुत्सृज्य). — (L. 27) G8 परं; M1–8 परे; M5 पुनः (for हयाः). — (L. 28) Dn2 D11.12 कर्णकक्षविषाणेषु अंतरोष्ठेषु चैव ह. — (L. 29) Dn2 D11.12 मर्मस्वंगेषु. Dn2 D11.12 पातयत्समरे गजान्; M5 तदा जघ्नुर्गजो°. — (L. 30) Dn2 D11.12 कौरवाग्र्यगजानां. T2 G च (for तु). — (L. 31) T1 G M1.2 नभःस्थलम्. — After line 31, T G2 ins.:

संछिन्नपरपादांश्च गजानेवं व्यनाशयत् ।

अस्त्रैर्दिव्यैर्महाबाहुरर्जुनः प्रदहन्निव ।
वडवामुखसंभूतः कालाग्निरिव सर्वतः ।
यथा युगान्तसमये सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
कालपक्वमशेषेण धक्ष्येदुग्रशिखः शिखी ।
तद्वत्पार्थोऽस्त्रतेजोभिर्धनुषो निस्वनेन च ।
दैवाद्वीर्याच्च बीभत्सुस्तस्मिन्दौर्योधने बले ।
रणशक्तिममित्राणां प्रायेणापनिनाय सः ।
चेष्टां प्रायेण भूतानां रात्रिः प्राणभृतामिव ।
सोऽतीयात्सहसा शत्रून्सहसा चाभिपेदिवान् ।
शीघ्रं दूरं दृढामोघमस्त्रमस्यातिमानुषम् ।
खगयानाभिसंवीतैः खंविष्टैः खगमैरिव ।
अर्जुनेन खमावव्रे लोहितप्राणपैः खगैः ।
अर्जुनास्त्रविनिर्मुक्ताः शरा गाण्डीवधन्वनः ।
तार्क्ष्यवेगा इवाकाशे न ससर्जुः परात्मसु ।
वर्माणि सारथींश्चैव हैमजालानि वाजिनाम् ।
किरीटं सूर्यसंकाशं वैयाघ्रमथ चर्म च ।
तस्य सर्वाणि गात्राणि रथस्य द्विषतां शरैः ।
नीहारेणेव भूतानि छन्नानीव चकाशिरे ।
सकृदेव न तं शेकू रथमभ्यसितुं परे ।
अनभ्यस्तः पुनस्तैर्हि रथः सोऽतिपपात तान् ।
तच्छरा द्विदशरीरेषु यथैव न ससज्जिरे ।
द्विडनीकेषु बीभत्सोर्न ससञ्ज रथस्तथा ।
स तद्विक्षोभयामास विगाह्यारिबलं रथी ।
अनन्तवेगो भुजगः क्रीडन्निव महार्णवे ।
अस्यतो नित्यमत्यर्थं सर्वघोषातिगस्तथा ।
सततं श्रूयते भूतैर्धनुषश्च किरीटिनः ।
संछिन्नास्तत्र मातङ्गा बाणैरल्पान्तरान्तरे ।
संस्यूतास्तत्र दृश्यन्ते मेघा इव गभस्तिभिः ।
दिशोऽनुभ्रमतः सर्वाः सव्यं दक्षिणमस्यतः ।
सततं दृश्यते युद्धे सायकासनमण्डलम् ।
पतन्त्यरूपेषु यथा चक्षूंषि न कदाचन ।
नालक्ष्येषु शराः पेतुस्तथा गाण्डीवधन्वनः ।
मार्गो गजसहस्रस्य युगपन्मर्दतो वनम् ।
कौन्तेयरथमार्गस्तु रणे घोरतरोऽभवत् ।
नूनं पार्थजयैषित्वाच्छक्रः सर्वामरैः सह ।
हन्त्यस्मानिति मन्यन्ते पार्थेनैवार्दिताः परे ।

क्षुरप्रैर्निशितैरन्यान्मेघपर्वतसंनिभान् ।
एकदन्ताक्षिचरणान्नागान्पार्थो व्यदारयत् ।
ऊर्ध्वमुद्धृतशुण्डाग्रान्विपुलास्यान्सभूरुहान् ।
वक्त्रमारभ्य जघनमुपर्यर्धं व्यदारयत् ।

— (L. 34) Dn2 D11.12 read यथा after सर्वं. — (L. 35) Dn2 D11.12 Cn.s कालक्षयम्. Dn2 D11.12 दहत्यग्र°; G1.3 धक्ष्यत्युग्र°. Cn.s cite अग्रशिखः. — (L. 36) Dn2 D11.12 त्वद्वत्पार्थो महाराज ददाह समरे रिपून्. — After line 36, Dn2 D11.12 ins.:

ततः सर्वास्त्रतेजोभिर्धनुषो निस्वनेन च ।
शब्देनामानुषाणां च भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
मैरवं शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कुर्वतः ।

— (L. 37) Dn2 D11.12 (cf. Cn.s) दैवारिपाच्च. — After line 37, Dn2 D11.12 ins.:

भयमुत्पादयामास बलवानरिमर्दनः ।

— (L. 38) T2 रणे; G1 रथं (for रण-). Dn2 D11.12 (cf. Cn.s) रथशक्तिममित्राणां प्रागेव निपतद्भुवि. Cnp शक्तिः. — (L. 40) Dn2 D11.12 Cn.s सोपयात्; T1 G1.2 सोत्ययात्. Dn2 D11.12 Cn.s पश्चात् (for शत्रून्). Dn2 D11.12 Cn.s साहसात्; T2 G2 बहुधा (for सहसा). Dn2 D11.12 T2 चाभ्युपेयिवान्; G1 तेभिपेदिरे; G3 अभिप्रपेदिवान्; M3 चाभिपेदिरे. Cn.s cite उपेयिवान्. — (L. 41) M2.3.5 °स्त्रमस्यन्नमा°. — After line 41, T G2 ins.:

दृष्ट्वा ते कौरवा भीता अतिमानुषविक्रमम् ।

— (L. 42) Dn2 D11.12 शरव्रातैः सुतीक्ष्णाग्रैः समादिष्टैः खगैरिव. — (L. 43) Dn2 D11.12 अर्जुनस्तु (for अर्जुनेन). Dn2 D11.12 लोहितप्राशनैः. — After line 43, Dn2 D11.12 (cf. Cn.s) ins.:

अत्र मध्ये यथार्कस्य रश्मयस्तिग्मतेजसः ।
दिशासु च तथा राजन्नसंख्याताः शरास्तदा ।

— (L. 44) T G °मुक्तः and शरो. T G2 °निःसृतः; G1 °संयुतः; G3 °संहतः; M1 °संयुताः (for °धन्वनः). — (L. 45) T1 G1 ससर्ज; T2 G2 ससज्ज; M4 ससज्जुः. — (L. 47) T2 G2 M वैयाघ्रस्य (M1.2 °घ्रं तु; M3 °घ्रं च; M4.5 °घ्रक-) रथस्य च. — (L. 49) T G छन्नानि प्र(G1 च; G3 न)चकाशिरे. — (L. 50) Dn2 D11.12 Cn.s सकृदेवानतं शेकुः; T1 °व न संशेकुः; G1.3 °व तु संशेकुः; M3 °वकृतं शे°; M4.5 °व तु तं शे°. T1 अभ्यर्दितुं; G1.2 अभ्यासितुं; Cn.s as in text. — (L. 51) Dn2 D11.12 (cf. Cn.s) अलभ्यः पुनरश्वैस्तु. Dn2 D11.12 (cf. Cn.s) रथात्सोतिप्रपादयेत्; G1 रथः सोतीव वायुवत्. — (L. 52) Dn2 D11.12 ते शरा. T2 G2 M4.5 Cn.s ससज्जिरे. — (L. 54) Dn2 D11.12 ह्यरातिबलमंजसा (for the posterior half). — (L. 55) Dn2 D11.12 G3 Cn.s अनंतभोगो. — (L. 56) Dn2 D11.12 Cn.s सर्वमेवा° (for सर्वघोषा°). — (L. 57) Dn2 D11.12 अश्रुतः; T1 G1.3 संनादः (for सततं). M शब्दो (for भूतैर्). Dn2 D11.12 T2 धनुर्घोषः (for धनुषश्च). — (L. 58) Dn2 D11.12 संततास्; G1.2 संछन्नास्. — (L. 59) Dn2 D11.12 संवृतास्तेन (for संस्यूतास्तत्र). — (L. 60) Some MSS. सव्य- (for सव्यं). — (L. 64) Dn2 D11.12 गच्छतो वने; T2 नर्दतो वनं. — (L. 65) Dn2 D11.12 यथा भवेत्तथा जज्ञे रथमार्गः किरीटिनः. — (L. 67) Dn2 D11.12 °स्मानित्यमन्यंत पार्थेन निहताः परे.

भ्रन्तमत्यर्थमहितान्सव्यसाचिं तु मेनिरे ।
कालमर्जुनरूपेण ग्रसन्तमिव च प्रजाः ।
कुरुसेनाशरीराणि पार्थेनानाहतान्यपि ।
पेतुः पार्थहतानीव पार्थकर्मानुदर्शनात् ।
ओषधीनां शिरांसीव कालपक्तिसमन्वयात् ।
अवनेमुः कुरूणां हि वीर्यादर्जुनजान्नयात् ।
बाह्वोरथास्फोटयतोः प्रध्माते शङ्खमर्जुने ।
चकार चार्जुनः क्रोधाद्विमुखानुषितानपि ।
अर्जुनेन विभिन्नानि बलाग्राणि पुनः क्वचित् ।
चक्रुर्लोहितधाराभिर्धरणीं लोहितोत्तराम् ।
लोहितेनापि संपृक्तैः पांसुभिः पवनोद्धतैः ।
तेनैव च समुद्धूतैः सूक्ष्मैर्लोहितबिन्दुभिः ।
लोहितार्द्रैः प्रहरणैर्निमग्ना लोहितोक्षिताः ।
लोहितेषु निमग्नास्ते निहताश्च किरीटिना ।
बभूवुर्लोहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मयः ।
सार्कं तत्तत्क्षणेनासीत्संध्याभ्रमिव लोहितम् ।
अप्यस्तं प्राप्य चादित्यो निवर्तेत न पाण्डवः ।
निवर्तेत न जित्वारीनित्यजल्पन्विचक्षणाः ।
तान्सर्वान्समरे शूरान्पौरुषे पर्यवस्थितान् ।
दिव्यैरस्त्रैरमेयात्मा सर्वानार्च्छद्धनुर्धरान् ।
स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत् ।
अशीत्या शकुनिं चैव द्रौणिमप्याशु सप्तभिः ।
दुःषहं दशभिर्बाणैरर्जुनः समविध्यत ।
दुःशासनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं त्रिभिः ।
भीष्मं शांतनवं षष्ट्या प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
स कर्णं कर्णिनाविध्यत्पीतेन निशितेन च ।
वासविर्द्विषतां मध्ये विध्याध परमेषु च ।
स कर्णं सतनुत्राणं निर्भिद्य निशितैः शरैः ।
अगच्छद्दारयन्भूमिं चोदितो दृढधन्वना ।
ततोऽस्य वाहान्व्यहनच्चतुर्भिश्च क्षुरेण तु ।
सारथेश्च शिरः कायादपाहरदरिंदमः ।
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद चापं तस्य करे स्थितम् ।
तस्मिन्विद्धे महाभागे कर्णे सर्वास्त्रपारगे ।
हताश्वसूते विरथे ततोऽनीकमभज्यत ।

Colophon (in S only).

वैशंपायनः ।
तत्प्रभग्नं बलं सर्वं विपुलौघबलं तथा ।

S cont.:

भीष्ममासाद्य संतस्थौ वेलामिव महोदधिः ।
तानि सर्वाणि गाङ्गेयः समाश्वास्य परंतपः ।
ततो व्यूहं महाबाहुः समरेष्वपराजितः ।
रथनागाश्वकलिलं युयुधे युद्धकोविदः ।
अभेद्यं परसैन्यानां शूरैरथ समीक्षितम् ।
आचार्यदुर्योधनसूतपुत्रैः
कृपेण भीष्मेण च पालितानि ।
अवध्यकल्पानि दुरासदानि
नराश्वमातङ्गसमाकुलानि ।

☞ Then S reads 4. 49. 3–20, followed by a passage given in App. I (No. 44). In the course of the latter passage, namely, No. 44, S reads our adhy. 55.

— (L. 68) M1–3 अत्यंतम् (for अत्यर्थम्). G1.3 भ्रंतमत्यर्थभीतास्ते; M4 भ्रंतमित्यहिताः सर्वे. Dn2 D11.12 (cf. Cn.3) विजयं तत्र मे°; G1.3 मेनिरे सव्यसाचिनं. — (L. 69) Dn2 D11.12 संहरंतमिव प्रजाः. — (L. 70) Dn2 D11.12 (cf. Cn.3) पार्थेनैवाहतान्यपि. — (L. 71) Dn2 D11.12 M2.4 Cn.3 सेदुः; M3 नेदुः (for पेतुः). Dn2 D11.12 °नुशासनात्. — (L. 72) Dn2 D11.12 द्विषच्छीर्षाणि सोन्वयात्; T2 G2.3 कालपंक्ति°; G1 काले पक्व°; M1.2 काले पक्ति°. — (L. 73) Dn2 D11.12 Cn अवनेशुः; M3 अन्वनेमुः. Dn2 D11.12 T2 G2 वीर्याण्यर्जु°; G1.3 M5 शिरांस्यर्जु°. — (L. 76) Dn2 D11.12 अर्जुनानिलभिन्नानि वनान्यर्जुनविद्विषां. — (L. 77) Dn2 D11.12 लोहितांतरां; M1 °तोदकां; M2 °तोत्तरः; M5 °तोक्षितां. — (L. 78) Dn2 D11.12 °तेन समायुक्तैः पां° पवनोद्धुतैः. — (L. 83) Dn2 D11.12 T1 सार्कं खं; T2 G2 आकाशं. G1.3 तत्र (for तत्तत्). Dn2 D11.12 संध्यायाम् (for °भ्रम्). — (L. 84) Dn2 D11.12 सूर्योपि (for चादित्यो). — (L. 85) T1 G2 °तैंताविजित्यारीन्; M1.2 °तंते त्वजित्वारीन्. — (L. 86) T2 G2 M3 स (for तान्). Dn2 D11.12 G3 शूरः; Dn2 D11.12 सम° (for पर्य°). — (L. 87) Dn2 D11.12 अचिंत्यात्मा (for अमेया°). — (L. 88) Dn2 D11.12 T2 क्षुरप्राणां; G1.3 नाराचानां. Dn2 D11.12 समार्पयत्. — (L. 90) Dn2 D11.12 दुःसहं, and द्रौणिमष्टाभिरेव च (for the posterior half). — (L. 92) Dn2 D11.12 राजानं च शतेन ह (for the posterior half). — (L. 93) Dn2 D11.12 कर्णं च कर्णिना कर्णे; and om. the posterior half of this line and the prior half of the next line. M तनुत्राणं शितैः शरैः (for the posterior half). — (L. 94) Om. in M. The prior half is om. in Dn2 D11.12. Dn2 D11.12 परवीरहा (for परमेषु च). — Dn2 D11.12 M om. lines 95 and 97. — (L. 100) Dn2 D11.12 M2.5 महेष्वासे; G1.3 महाबाहौ. Dn2 D11.12 °कोविदे (for °पारगे). — Colophon. *Adhy. no.:* S 56 (M2.3 55). — (L. 102) Dn2 D11.12 तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा. T G2 °निभं; G1.3 °स्वनं (for °बलं). T G2 महत् (for तथा). Dn2 D11.12 पार्थमाजिस्थितं पुनः. — (L. 106) T2 G2 M4.5 युयुजे. — (L. 107) M1.2.5 शूरैरभिस°. — (L. 111) T G2

46

After its version of 4. 50. 4–23, S ins.:

वैशंपायनः ।
अश्वत्थामा ततः कर्णं तत्र संप्रेक्ष्य वीर्यवान् ।
उवाच स्मयमानो वै सूतपुत्रमरिंदमम् ।
कर्ण यत्तत्सभामध्ये बहुवद्धं विकत्थसे ।
न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं प्रत्युपस्थितम् ।
एषोऽन्तक इव क्रुद्धः सर्वभूतावमर्दनः ।
संग्रामशिरसो मध्ये जृम्भते केसरी यथा ।
शूरोऽसि यदि संग्रामे दर्शयस्व सभां विना ।
यद्यशक्तोसि वीरेण पार्थेनाद्भुतकर्मणा ।
पुनरेव सभां गत्वा धार्तराष्ट्रेण धीमता ।
मातुलं प्रतिगृह्याशु मन्त्रयस्व यथासुखम् ।
एवमुक्तस्तदा कर्णः क्रोधादुद्वृत्य लोचने ।
द्रोणपुत्रमिदं वाक्यमुवाच कुरुसंनिधौ ।
नाहं बिभेमि बीभत्सोर्न कृष्णाद्देवकीसुतात् ।
पाण्डवेभ्योऽपि सर्वेभ्यः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ।
सत्त्वाधिकानां पुंसां हि धनुर्वेदोपजीविनाम् ।
गर्जतां जायते दर्पः स्वरश्च न विषीदति ।
पश्यत्वाचार्यपुत्रो मामर्जुनेन चिरं सह ।
युध्यमानं सुसंयत्तं जयो वै मय्यवस्थितः ।
ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणः प्रत्ययाद्रथसत्तमान् ।
महामना मन्दबुद्धिर्निःश्वसन्धृतराष्ट्रजः ।
उवाच स महाराज राजा दुर्योधनस्तदा ।
न विद्म ह्यर्जुनं तत्र वसन्तं मात्स्यवेश्मनि ।
तेनेदं कर्ण मात्स्यानामग्रहीष्म धनं बहु ।
एतच्चेत्तर्हि गच्छामो विसृजन्तो धनं बहु ।
अयशो नातिवर्तेत लोकयोरुभयोरपि ।
न च युद्धात्परं नास्ति क्षत्रियाणां सुखावहम् ।
तस्मात्पार्थेन संग्रामं कुर्महे न पलायनम् ।
एतावदुक्त्वा राजा वै अभियानमियेष सः ।
तानि पञ्च सहस्राणि वीराणां हि धनुष्मताम् ।
अभ्यद्रवंस्तदा पार्थं शलभा इव पावकम् ।
वर्मिता वाजिनस्तत्र संभृताश्च पदातिभिः ।
भीमरूपाश्च मातङ्गास्तोमराङ्कुशपाणिभिः ।
अधिष्ठिताः सुसंयत्तैर्हस्तिशिक्षाविशारदैः ।
अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धाश्चापहस्तोद्यतायुधैः ।
पञ्च चैनं रथोदग्रास्त्वरिताः पर्यवारयन् ।
द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्च कुरुराजश्च वीर्यवान् ।
अश्वत्थामा महाबाहुर्धनुर्वेदपरायणः ।
इषूंश्चै सम्यगस्यन्तो जीमूता इव वार्षिकाः ।
ते लाभमिव मन्वानाः प्रत्यगृह्णन्धनंजयम् ।
शरौघानभिवर्षन्तो नादयन्तो दिशो दश ।

☞ Then follows passage No. 45 of this Appendix.

47

After वैशं॰ उ॰ of 4. 52. 1, N (Ś1 missing; D1 missing for lines 1–8) ins.:

दृष्ट्वा व्यूढान्यनीकानि कुरूणां कुरुनन्दनः ।
तत्र वैराटिमाभाष्य पाण्डवोऽथाब्रवीदिदम् ।
जाम्बूनदमयी वेदी ध्वजे यस्य प्रकाशते ।
तस्य दक्षिणतो याहि कृपः शारद्वतो यतः ।
धनंजयवचः श्रुत्वा वैराटिस्त्वरितस्तदा ।
हयान्रजतसंकाशान्हेमभाण्डानचोदयत् ।
आनुपूर्व्यात्तु तदग्र्यूर आस्थाय जवमुत्तमम् ।
प्राहिणोच्चन्द्रसंकाशान्कुपितानिव तान्हयान् ।

M1.4 रथाश्व॰ (for नराश्व॰).

46

(L. 3) T2 G3 त्वं (for तत्). — (L. 10) T2 G2 M4.5 परि॰ (for प्रति॰). — (L. 11) G1 M1.4 उद्वृत्तलोचनः; G3 उद्वृत्य चक्षुषी; M2.5 उद्धृत्य लोचने. — (L. 16) G1 M गर्जनाज् (for गर्जतां). — (L. 17) G1 M1.3.4 परं; M5 रणे (for चिरं). G2 ॰नेनातिरंहसा; M2 ॰नेनावरं सह. T2 G2 रथिसत्तमः; G1 रथिनां वरं; G3 रथसत्तमः; M2.3 रथसत्तम. — (L. 24) T2 M4.5 मत्स्यानां. — (L. 25) G3 एतस्यैव हि; M3 तच्चेदात्तं हि; M4 इतः परं चेद्; M5 एवं चेत्तर्हि. — (L. 29) T2 ॰यातुम् (for ॰यानम्). — (L. 31) T G1.2 अनलं शलभा इव (for the posterior half). — (L. 32) G1 संभ्रांताश्च; G3 M1.3 संवृताश्च; M2.4.5 संभृताश्च. — (L. 36) T G2 त्वरितं; G3 परितः. — After line 38, G3 ins.:

कृपप्रभृतयश्चान्ये शकुनिर्धृतराष्ट्रजाः ।

— (L. 39) T इषूंस्ते; G इषुभिः; M4 इषूंश्च (*sup. lin.* इषवः).

47

(L. 1) Dn2 D3.5.7.9.11.12 कुरुनंदन; D6 पांडु॰. — (L. 2) B1–3 Dn D5.11.12 आमंत्र्य (for आभाष्य). B1 Dn D11.12 पार्थो वचनमब्रवीत्; D6 पांडवो वाक्यमब्रवीत्. — (L. 3) Dn D11.12 प्रदृश्यते; D6 प्रभासते (for प्रका॰). B5 D3 ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते. — (L. 5) B4.5 Dn D7.11.12 ततः (for तदा). — (L. 6) B2.4.5 D5.6 हेमदंडेन चोदयत्; D4.5m.7.9 हेमभांड(D4 ॰कुंभ-; D5m ॰भार)परिच्छदान् (for the posterior half). Ca.c.v cite हेमभाण्डान्, Cs भाण्डं. — (L. 7) B Dn D6.11.12 Cr आनुपूर्व्यात्तु तत्सर्वं. B3 D3.5(m as in text) रथम् (for जवम्). B1.3 Dn2 D6.11.12 जवमास्थाय चोत्तमं. — (L. 16) B1 Dn D2.4.8

स गत्वा कुरुसेनायाः समीपं हयकोविदः ।
पुनरावर्तयामास तान्हयान्वातरंहसः ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य मण्डलं सव्यमेव च ।
कुरून्संमोहयामास मत्स्यो यानेन तत्त्ववित् ।
कृपस्य रथमास्थाय वैराटिरकुतोभयः ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ।
ततोऽर्जुनः शङ्खवरं देवदत्तं महारवम् ।
प्रदध्मौ रथमास्थाय नाम विश्राव्य चात्मनः ।
तस्य शब्दो महानासीद्धम्यमानस्य जिष्णुना ।
तथा वीर्यवता संख्ये पर्वतस्येव दीर्यतः ।
पूजयांचक्रिरे शङ्खं कुरवस्ते ससैनिकाः ।
अर्जुनेन तथा ध्मातः शतधा यन्न दीर्यते ।
दिवमावृत्य शब्दस्तु निवृत्तः शुश्रुवे पुनः ।
सृष्टो मघवता वज्रः प्रपतन्निव पर्वते ।

48

Before the ref. of 4. 53. 1, S ins.:

वैशंपायनः ।
जितं वैकर्तनं दृष्ट्वा पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
स्थिरो भव त्वं संग्रामे जयोऽस्माकं नृपात्मज ।
यावच्छङ्खमुपाध्मास्ये द्विषतां रोमहर्षणम् ।
अविक्लवमसंभ्रान्तमव्यग्रहृदयेक्षणम् ।
याहि शीघ्रं यतो द्रोणो ममाचार्यो महारथः ।
तथा संक्रीडमानस्य अर्जुनस्य रणाजिरे ।
बलं सत्त्वं च तेजश्च लाघवं चाप्यवर्धत ।
तद्वाद्भुतमभिप्रेक्ष्य भयमुत्तरमाविशत् ।
उत्तरः ।
अस्त्राणां तव दिव्यानां शरौघान्क्षिपतश्च ते ।
मनो मे मुह्यतेऽत्यर्थं तव दृष्ट्वा पराक्रमम् ।
द्वैधीभूतं मनो मह्यं भयाद्भरतसत्तम ।
अदृष्टपूर्वं पश्यामि तव गाण्डीवनिस्वनम् ।
तव बाहुबलं चैव धनुः प्राकर्षतो बहु ।
तव तेजो दुराधर्षं यथा विष्णोस्त्रिविक्रमे ।
वैशंपायनः ।
तमुत्तरस्त्रिग्रमवेक्ष्य गाण्डिवं
शरांश्च मुक्तान्सहसा किरीटिना ।
भीतोऽब्रवीदर्जुनमाजिमध्ये
नाहं तवाश्वान्विषहे नियन्तुम् ।
तमब्रवीदीषदिव प्रहस्य
गाण्डीवधन्वा द्विषतां निहन्ता ।
मया सहायेन कुतोऽस्ति ते भयं
प्रैह्युत्तराश्वानुपमह्य वाहय ।
आश्वासितस्तेन धनंजयेन
वैराटिरश्वान्प्रतुतोद शीघ्रम् ।
धनंजयश्चापि निकृष्य चापं
विस्फारयामास महेन्द्रकल्पः ।
उत्तरं चैव बीभत्सुरब्रवीत्पुनरर्जुनः ।
न भेतव्यं मया सार्धं तात संग्राममूर्धनि ।
राजपुत्रोऽसि भद्रं ते कुले महति मात्स्यके ।
जातस्त्वं क्षत्रियकुले न विषीदितुमर्हसि ।
धृतिं कृत्वा सुविपुलां राजपुत्र रथं मम ।
युध्यमानस्य समरे शत्रुभिः सह वाहय ।
उक्त्वा तमेवं बीभत्सुरर्जुनः पुनरब्रवीत् ।
पाण्डवो रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाजं समीक्ष्य तु ।

49

After 4. 56. 2^{cd}, N (Ś1 missing) ins.:

अथ सैन्यं महद्दृष्ट्वा रथनागहयाकुलम् ।
अब्रवीदुत्तरः पार्थं प्रतिविद्धः शरैर्भृशम् ।
नाहं शक्ष्यामि वीरेह नियन्तुं ते हयोत्तमान् ।
विषीदन्ति मम प्राणा मनो विह्वलतीव मे ।
अस्त्राणामिह दिव्यानां प्रभावात्संप्रयुज्यताम् ।
त्वया च कुरुभिश्चैव भ्रमन्तीव दिशो दश ।
गन्धेन मूर्च्छितश्चास्मि वसारुधिरमेदसाम् ।
द्वैधीभूतं मनो मेऽद्य त्रासं चैव प्रपश्यतः ।
अदृष्टपूर्वः शूराणां महासंख्ये समागमः ।

10–12 बलम् (for रथम्). K पांडवः (for चात्मनः). — (L. 18) B $D_{11.12}$ तथा वीर्यवतः; $D_{1.2.4.10}$ महावीर्यवता (D_2 °तां). Cc cites वीर्यवतः. — (L. 19) B_1 Dn $D_{6.11.12}$ सह; B_4 तेन; $D_{1-3.7-10}$ ते च (for ते स-).

48

(L. 7) M_{1-3} चाभ्यवर्धत. — (L. 13) T_1 G M_5 मुहुः (for बहु). — (L. 22) T_2 G_2 $M_{2.5}$ प्रेह्यु°.

49

(L. 2) B_1 Dn $D_{9.11.12}$ अप° (for प्रति°). $D_{4.7.9}$ दृढं (for भृशम्). — (L. 3) $D_{2.4.8.10}$ इमान् (for इह). — (L. 5) K गतागतं च दिव्यानां. K अस्त्राणां; B_1 Dn_2 $D_{9.11.12}$ प्रभावः. — (L. 6) K B_1 Dn_2 $D_{4.9-12}$ द्रवंति (for भ्रमन्ति). B_{3-5} D_{10} मम (for दश). — (L. 7) B_1 Dn $D_{4.11.12}$ चाहं; D_1 चासं (for चास्मि). — (L. 8) B (except B_1) $D_{5.6}$ मह्यं (for मेऽद्य). B_1 Dn $D_{11.12}$ तव; B_{2-5} $D_{5-7.9}$ त्रासः. $D_{3.4.10}$ प्रपश्य मे; Cc as above. $D_{1.2}$ संत्रासं चैव पश्य मे. — (L. 9) K_1 $B_{2.5}$ Dn_1 D_8 °पूर्वं. K B_1 Dn D_{10-12} मया संख्ये. K B_1 Cr समागमं. $B_{2.4.5}$ D_6 महत्सैन्यसमागमं; B_3 Ca (cf. Cc) महत्संयत्समागमं; B_3m महासंशयमागतं; D_5 महासंपत्समागमं; $D_{8.9}$ महासंख्यस°.

गोधाघातेन महता शङ्खानां निनदेन च ।
सिंहनादैश्च शूराणां गजानां बृंहितैस्तथा ।
गाण्डीवशब्देन भृशमशनिप्रतिमेन च ।
श्रुतिः स्मृतिश्च मे वीर प्रनष्टा मूढचेतसः ।
अलातचक्रप्रतिमं मण्डलं सततं त्वया ।
व्याक्षिप्यमाणं समरे गाण्डीवं च प्रपश्यतः ।
दृष्टिर्विचलिता वीर हृदयं दीर्यतीव मे ।
वपुश्चोग्रं तव रणे क्रुद्धस्येव पिनाकिनः ।
व्यायच्छतस्तव भुजं दृष्ट्वा भीर्मे भवत्यपि ।
नाददानं न संधानं न मुञ्चन्तं शरोत्तमान् ।
त्वामहं संप्रपश्यामि पश्यन्नपि विचेतनः ।
अवसीदन्ति मे प्राणा भूरियं चलतीव मे ।
न च प्रतोदं नाभीषूृन्संयन्तुं शक्तिरस्ति मे ।
अर्जुन उवाच ।
मा भैषीः स्तम्भयात्मानं त्वयापि नरपुंगव ।
अत्यद्भुतानि कर्माणि कृतानि रणमूर्धनि ।
राजपुत्रोऽसि भद्रं ते कुले मत्स्यस्य विश्रुते ।
जातस्त्वं शत्रुदमने न विषीदितुमर्हसि ।
धृतिं कृत्वा सुविपुलां राजपुत्र रथे मम ।
युध्यमानस्य समरे हयान्संयच्छ शत्रुहन् ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटिं रथसत्तमः ।
अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठः पुनरेवेदमब्रवीत् ।
सेनाग्रमाशु भीष्मस्य प्रापयस्वैतदेव माम् ।

50

Before 4. 59. 1, which is transp. in S (in other words, after adhy. 57), S ins.:

वैशंपायनः ।
एवं विद्राव्य तत्सैन्यं पार्थो भीष्ममुपाद्रवत् ।
त्रस्तेषु सर्वसैन्येषु कौरव्यस्य महात्मनः ।
नरसिंहमुपायान्तं जिगीषन्तं पराक्रमे ।
वृषसेनोऽभ्ययात्तूर्णं योद्धुकामो धनंजयम् ।
तस्य पार्थस्तदा क्षिप्रं क्षुरधारेण कार्मुकम् ।
न्यकृन्तद्रुक्मपत्रेण जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
अथैनं पञ्चभिर्भूयः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
स पार्थबाणाभिहतो रथात्प्रस्कन्द्य प्राद्रवत् ।
दुःशासनो विकर्णश्च शकुनिश्च विविंशतिः ।
आयान्तं भीमधन्वानं पर्यकीर्यन्त पाण्डवम् ।
तेषां पार्थो रणे क्रुद्धः शरैः संनतपर्वभिः ।
युगं ध्वजमथैषां च चिच्छेद तरसा रणे ।
ते निकृत्तध्वजाः सर्वे छिन्नकार्मुकवेष्टनाः ।
रणमध्यादपययुः पार्थबाणाभिपीडिताः ।
ततः प्रहस्य बीभत्सुर्वैराटिमिदमब्रवीत् ।

— (L. 10) B4 Dn D11.12 गदापातेन; D1 योधाह्वानेन; D2 गोधाघोषेण; D3.5.7 योधाघातेन; D4 योधघोषेण; Ca as above. Dn D6.11.12 निःस्वनेन च. — (L. 12) B2 D6 गांडीवस्य च घोषेण वज्रघोषसमेन च. — (L. 14) D1–4.10 च कृतं (for सततं). — (L. 15) K °प्यमानं; D7 व्याकृष्य°; D9 m आकृष्य°. D1 व्याक्षिप्य समरे पार्थ. Dn1 च कर्षतः; Dn2 D11.12 प्रकर्षतः; D7.9 प्रदृश्यते. D2 गांडीवस्य च पश्यतः. — (L. 16) B1.2.4 Dn D4.9.11.12 प्रचलिता. — (L. 17) B2 D6 वपुश्चोग्रं च ते वीर. Dn2 D11.12 om. lines 18–20. — (L. 18) K शरगणं; B4 शराग्राजन्; B5 D3.4.6.8 शतभुजं; D1.2.7 शरभुजं; D5.7 (marg. *sec. m.*).9 तव भुजौ. D2 दृष्ट्वा भीतोस्मि फाल्गुन; D9 °ष्ट्वा भीमौ महद्धनुः; D10 भीतभीतोभवंस्त्वयि. ❀ Cv: तव व्यायच्छतः शतभुजमिव दृष्ट्वा मे मम भीर्भवति । शतभुजमिव युध्यतः । ❀ — (L. 19) B3 (m as above) D1.2.10 Ccp संदधानं. Cc.n.r cite संधानं (as above). — (L. 20) K भवंतं (for त्वामहं). B2.5 न चेतनः; D3 विचेतनं. — (L. 21) B1–3 Dn D1.2.5.6.11.12 च (for मे). — (L. 22) B1 Dn D1.3.11.12 रश्मींश्च (for नाभीषून्). Ca.s cite अभीषून् (as above). K2 न प्रतोदेन मे वीर; B2.4.5 D5.6 न प्रतोदं न चाभीषून्; D4 नैव प्रतोदं नो अश्वान्. K2 D1–4.8.10 नियंतुं (for संयंतुं). — (L. 25) B विश्रुतः. — (L. 26) B4 D2.4.6.9 °दमनो; Cv °दमने (as above). B1.5 Dn2 D11.12 नावसीदितुम्; Dn1 न च सीदितुम्; Cv as above. Ca विषीदितुमिच्छसि. — (L. 27) D1–4.10 transp. कृत्वा and सुविपुलां. — After line 28, K ins. a colophon (*adhy. no.*: K1 55). — (L. 29) B1.3.4 Dn D6.11.12 नरसत्तमः; D1 पार्थ°. — (L. 30) B1–3 Dn D11.12 उत्तरं वाक्यम् (for पुनरेवेदम्). — (L. 31) K अत्र (for आशु).

50

After line 2, T G2 ins.:

बाणान्धनुषि संधाय चतुरः पाकशासनिः ।
भीष्मं च प्राहिणोद्भीतस्तं द्वाभ्यामभ्यवादयत् ।
तस्य कर्णान्तिकं गत्वा द्वावन्यौ तां च कौशलम् ।
सोऽप्याशीरवदद्भीष्मः कौन्तेयो जयतामिति ।

— After line 4, T G2 ins.:

वैकर्तनात्मजो वीरः संग्रामे लोकविश्रुतः ।
शौर्यवीर्यादिभिः कर्णाद्बिम्बाद्बिम्ब इवोदितः ।
आत्मना युध्यतस्तस्य वृषसेनस्य पाण्डवः ।
मुहूर्तं तस्य तद्दृष्ट्वा हस्तलाघवपौरुषे ।
तुतोष च ततः पार्थो वृषसेनपराक्रमम् ।

— (L. 7) G1.3 बाणैः (for भूयः). — (L. 12) T1 युगान्ध्वजान्रथाक्षांश्च; T2 G1.3 धनुर् (T2 युगं) ध्वजमथाक्षं च; G2 युगान्ध्वजमथोक्षांश्च; M2.5 युगं ध्वजरथाक्षं (M5 °रथेषां) च. T

एतं मे प्रापयेदानीं तालं सौवर्णमुच्छ्रितम् ।
मेघमध्ये यथा विद्युदुच्चरन्ती पुनः पुनः ।
असौ शांतनवो भीष्मस्तत्र याहि परंतप ।
अस्त्राणि तस्य दिव्यानि दर्शयिष्यामि संयुगे ।
घोररूपाणि चित्राणि लघूनि च गुरूणि च ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वैराटिः पार्थसारथिः ।
वाहयच्चोदितस्तेन रथं भीष्मरथं प्रति ।
अथ तं चोदितं दृष्ट्वा फल्गुनस्य रथोत्तमम् ।
वायुनेव महामेघं सहसाभिसमीरितम् ।
तं प्रत्ययाच्च गाङ्गेयो रथेनादित्यवर्चसा ।
आयान्तमर्जुनं दृष्ट्वा भीष्मः परपुरंजयः ।
प्रत्युज्जगाम युद्धार्थी महर्षभ इवर्षभम् ।

51

After 4. 59. 5, S ins.:

अन्तरिक्षे प्रजल्पन्ति सर्वे देवाः सवासवाः ।
यदर्जुनः कुरून्सर्वान्प्राकृन्तच्छस्त्रतेजसा ।
कुरुश्रेष्ठाविमौ वीरौ रणे भीष्मधनंजयौ ।
सर्वास्त्रकुशलौ लोके एतावतिरथावुभौ ।
उभौ देवमनुष्येषु विश्रुतौ स्वपराक्रमैः ।
उभौ परमसंरब्धावुभौ दीप्तधनुर्धरौ ।
समागतौ नरव्याघ्रौ व्याघ्राविव तरस्विनौ ।
उभौ सदृशकर्माणौ सूर्यस्याग्नेश्च भारत ।
वासुदेवस्य सदृशौ कार्तवीर्यसमावुभौ ।
उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ शूरौ महाबलौ ।
सर्वास्त्रविदुषां श्रेष्ठौ सर्वशस्त्रभृतां वरौ ।
अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च ।
अनयोः सदृशं वीर्यं मित्रस्य वरुणस्य च ।
को वा कुन्तीसुतं युद्धे द्वैरथेनोपयास्यति ।
ऋते शांतनवादन्यः क्षत्रियो भुवि विद्यते ।
इति संपूजयामासुर्भीष्मं दृष्ट्वार्जुनं गतम् ।
रणे संप्रहरिष्यन्तं दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ।
अथ बहुविधशङ्खतूर्यघोषै-
र्विविधरवैः सह सिंहनादमिश्रैः ।
कुरुवृषभमपूजयत्कुरूणां
बलममराधिपसैन्यसप्रभं तत् ।

Colophon.

(*Adhy. no.:* T G $M_{1.5}$ 61; M_{2-4} 60.)

52

After adhy. 59, S ins. the foll. addl. adhy.:

वैशंपायनः ।
गास्ता विजित्य संग्रामे कुरूणां मिषतां वने ।
ततो योद्धुमनाः पार्थः प्रायात्पञ्च रथान्प्रति ।
आददानश्च नाराचान्व्यामृशन्निषुधी अपि ।
संस्पृशानश्च गाण्डीवं भूयः कर्णं समभ्ययात् ।
अश्वत्थामा ।
कर्ण यत्तत्सभामध्ये बह्वबद्धं प्रभाषसे ।
न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं प्रत्युपस्थितम् ।
एषोऽन्तक इव क्रुद्धः सर्वभूतावमर्दनः ।
अदूरात्प्रत्युपस्थाय जृम्भते केसरी यथा ।
कर्णः ।
नाहं बिभेमि बीभत्सोः कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ।
पाण्डवेभ्योऽपि सर्वेभ्यः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ।
सत्त्वाधिकानां पुंसां तु धनुर्वेदोपजीविनाम् ।
दर्शनाज्जायते दर्पः स्वरश्च न विषीदति ।
पश्यत्वाचार्यपुत्रो मामर्जुनेन रणे सह ।
युध्यमानं सुसंयत्तं दैवं तु दुरतिक्रमम् ।

G_2 बली (for रणे). — (L. 17) $G_{1.3}$ चलंतीव (for उच्च°). — M_3 om. lines 19–21. — (L. 20) T G_2 दृढानि (for गुरूणि). — After line 20, T G_2 ins.:

अस्माकं पोषको नित्यमा बाल्यान्मात्स्यभूमिप ।
श्रेयस्कामी सदास्माकं योगक्षेमकरः सदा ।
तस्माद्धि वर्धितो बाल्ये तद्योत्स्येऽनेन सांप्रतम् ।
अस्माकं धार्तराष्ट्राणां शमकामो दिवानिशम् ।

— M_3 om. lines 21–23. — (L. 22) $M_{1.4.5}$ उवाह (for वाह°). — (L. 23) $G_{1.3}$ तं रथं; M_5 तं रणे (for अथ तं). $M_{1.2.4}$ तमायांतं (M_4 तं वै महा-) रथं दृष्ट्वा.

52

(L. 2) M_{3-5} युद्धमनाः. — (L. 3) T_2 M_5 विमृश°; $G_{1.3}$ आमृश°. — (L. 5) T_2 G_2 M_3 त्वं (for तत्). G_3 विकत्थसे; M_5 बभाषसे. — T_2 om. lines 6–8. — (L. 7) T_1 $M_{1.3}$ -समः (for इव). — After the prior half of line 7, G_1 ins.:

क्षत्रधर्ममनुव्रतः ।
बडवाग्निसमः पार्थः.

— (L. 8) $G_{1.3}$ M_3 प्रत्यवस्थाय. M_2 संग्रामशिरसो मध्ये (for the prior half). — T_1 G_2 ins. after line 8: T_2 (which om. lines 6–8), after line 5:

न पलायस्व शूरश्रेष्ठस्थित्वा युध्यस्व फल्गुनम् ।

— (L. 12) M गर्जं° (for दर्श°). $G_{1.3}$ $M_{1.3}$ सत्त्वं (for दर्पः). — After line 14, T G_2 ins.:

अश्वत्थामा ।
को दोषः कर्ण शूराणां वाचा साकं हि पौरुषम् ।
विद्यते यदि तल्लोके गुणोत्तरमिहोच्यते ।
युध्यस्व त्वमभीः पार्थं प्रपलायस्व मा रणात् ।
उक्तं वचः स्मरन्कर्ण नाहमित्यादि संयुगे ।

वैशंपायनः ।
तं समन्ताद्रथाः पञ्च परिवार्य धनंजयम् ।
त इषून्सम्यगस्यन्तो मुमुक्षन्तोऽपि जीवितम् ।
ते लाभमिव मन्वानाः क्षिप्रमार्छन्धनंजयम् ।
शरौघान्सम्यगस्यन्तो जीमूता इव वार्षिकाः ।
बहुभिर्विविधैर्बाणैर्निशितैर्लोमवाषिभिः ।
आद्रवन्प्रत्यवस्थाय प्रत्यविध्यन्धनंजयम् ।
ततः प्रहस्य बीभत्सुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणः प्रत्ययाद्रथसत्तमान् ।
यथा रश्मिभिरादित्यः प्रच्छादयति मेदिनीम् ।
एवं गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः प्राच्छादयद्दिशः ।
न रथानां न नागानां न ध्वजानां न वाजिनाम् ।
अविद्धं निशितैर्बाणैरासीद्द्व्यङ्गुलमन्तरम् ।
सर्वे शान्तिपरा योधाः स्वचित्तं नाभिजज्ञिरे ।
हस्तिनोऽश्वाश्च वित्रस्ता व्यवलीयन्त सर्वशः ।
यथा नलवनं नागः प्रभिन्नः षाष्टिहायनः ।
एवं सर्वानपामृद्नादर्जुनः शस्त्रतेजसा ।
गाण्डीवस्य तु घोषेण पृथिवी समकम्पत ।
मनांसि धार्तराष्ट्राणामभ्यकृन्तद्धनंजयः ।
ततो विगाह्य सैन्यानां मध्यं शस्त्रभृतां वरः ।
सारथिं समरे शूरमभ्यभाषत वीर्यवान् ।
संनियम्य हयानेतान्मन्दं वाहय सारथे ।
आचार्यपुत्रं समरे योधयिष्येऽपराजितम् ।
पुरा ह्येष मया मुक्तः स मे भवति पृष्ठतः ।
एवमुक्तोऽर्जुनेनाजावश्वत्थामरथं प्रति ।
विराटपुत्रो जवनान्भृशमश्वानचोदयत् ।
कर्णः ।
एषोपयाति बीभत्सुर्व्यथितो गाढवेदनः ।
तं तु तत्रैव यास्यामि नायं मुच्येत जीवितात् ।
द्रोणः ।
नैषो भयेन निर्यातो महात्मा पाकशासनिः ।
एवं भीता निवर्तन्ते न पुनर्गाढवेदनाः ।
यद्येनमभिसंरब्धं पुनरेवाभियास्यसि ।
बहून्यस्त्राणि जानीते न पुनर्मोक्ष्यते भवान् ।
दिष्ट्या दुर्योधनो मुक्तो दिष्ट्या गावः पलायिताः ।
मुक्तमुष्टिषु संग्रामे किं रणेन करिष्यसि ।
क्रोशमात्रमतिक्रम्य बलमन्वानयामहे ।
अन्वागतबलाः पार्थं पुनरेवाभियास्यथ ।
Colophon.

☞ Most of lines 5-39 above recur (with v. l.) in passages No. 45 and 46 of this Appendix, and elsewhere.

53

Before adhy. 60 (or after adhy. 58), S ins.:

अर्जुनः ।
दक्षिणामेव तु दिशं हयानुत्तर वाहय ।
पुरा सार्थीभवत्येषामयं शब्दोऽत्र तिष्ठताम् ।
अश्वत्थाम्नः प्रतिरथं प्राचीमुद्याहि सारथे ।
अचिराद्द्रष्टुमिच्छामि गुरुपुत्रं यशस्विनम् ।
वैशंपायनः ।
मोहयित्वा तु तान्सर्वान्धनुर्घोषेण पाण्डवः ।
प्रसव्यं चैवमावृत्य क्रोशार्धं प्राद्रवत्ततः ।
यथा सुसंस्कृतो बाणः सुपर्णश्चापि शीघ्रगः ।
तथा पार्थरथः शीघ्रमाकाशे पर्यवर्तत ।
मुहूर्तोपरते शब्दे प्रतियाते धनंजये ।
हस्त्यश्वरथपादातं पुरस्कृत्य महारथाः ।
द्रोणभीष्ममुखाः सर्वे सैन्यानां जघने ययुः ।
यत्ताः पार्थमपश्यन्तः सहिताः शरविक्षताः ।
सैनिकाः ।
दिष्ट्या दुर्योधनो मुक्तः सैन्यं भूयिष्ठमागतम् ।
क्रोशमात्रमतिक्रम्य बलमन्वानयामहे ।

— (L. 18) G_1 M (except M_4) शारदाः (for वार्षिकाः). — (L. 19) $M_{1.2}$ transp. विविधैर् and निशितैर्. M_3 विशिखैर् (for विविधैर्), and विविधैर् (for निशितैर्). T_2 M (except M_2) लोमवाहिभिः. — (L. 20) $G_{1.3}$ अथ ते; M (except M_3) अद्रवात् (for आद्र°). — (L. 25) T G_2 चाश्वानां (for नागानां). T G_2 $M_{2.3}$ वर्मणां (for वाजिनाम्). — (L. 26) M_{3-5} अतीव (for अविद्धं). $G_{1.3}$ अनिर्विद्धं शितैर्बा°; $M_{1.2}$ अतिविद्धैः शितैर्बा°. T_1 G_1 $M_{1.2}$ नासीद् (for आसीद्). M_3 अविध्यद्गुल्ममंतरं. — (L. 27) G_3 M यौधाः. — (L. 28) T G_2 दंतिनो (for हस्तिनो). M_{1-3} नागाश्च (for सर्वशः). — (L. 32) T_1 अप्यकंपद्; T_2 $G_{2.3}$ अप्यकृंतद् (for अभ्य°). — M_2 om. lines 36–39. — (L. 37) $M_{3.4}$ हि मे (for मया). T_1 $M_{3.4}$ शब्दः (for मुक्तः). $M_{1.5}$ पुरा सार्थीभवत्येषां. T_1 साधुर्; M_4 सार्थी- (for स मे). $M_{1.4}$ अयं शब्दोत्र तिष्ठतां. — For lines 38–39, M_1 subst.:

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिरपराजितः ।
चोदयामास तानश्वानश्वत्थामरथं प्रति ।;

while M_{3-5} subst.:

अश्वत्थाम्नः प्रति रथं भृशमश्वानचोदयत् ।

— (L. 41) T_2 योत्स्यामि; M_{1-3} यास्यामो. — (L. 43) T_2 G_2 M_5 नैवं (for एवं). — (L. 47) G_2 मुक्तो दिष्टया च सं°; M_1 (*sup. lin.*) मुक्तस्त्वसाच्च सं°. — Colophon. *Adhy. no.*: T G $M_{1.3.5}$ 63; $M_{2.4}$ 62.

53

(L. 12) G_3 यत्नात्पश्यंति कौंतेयं शरविक्षतसैनिकाः. — (L. 13)

याम यत्र वनं गुल्मं नदीमन्वश्मकां प्रति ।
वैशंपायनः ।
अथ दुर्योधनो दृष्ट्वा भग्नं स्वबलमाहवे ।
असृष्यमाणः कोपेन परिमार्गन्धनंजयम् ।
न्यवर्तत कुरुश्रेष्ठः स्वेनानीकेन संवृतः ।
वार्यमाणो दुराधर्षैर्भीष्मद्रोणकृपैर्भृशम् ।
ततोऽर्जुनश्चित्रमुदारवेगं
समीक्ष्य गाण्डीवमुवाच वाक्यम् ।
इदं त्विदानीमनयं कुरूणां
शिवं धनुः शत्रुनिबर्हणं च ।
अत्याशुगं वेगवदाशुकर्तृ
अवारणीयं महते रणाय ।
प्रदारणं शत्रुवरूथिनीना-
मनीकभित्संयति वज्रकल्पम् ।
प्रयाहि यत्रैष सुयोधनो हि
तं पातयिष्यामि शरैः सुतीक्ष्णैः ।
आचार्यपुत्रं च पितामहं च
सुयोधनं सूतसुतं च संख्ये ।
द्रोणं कृपं चैव निवार्य युद्धे
शिरो हरिष्यामि सुयोधनस्य ।
तमुत्तरश्चित्रमुदारवेगं
धनुश्च दृष्ट्वा निशिताञ्शरांश्च ।
भीतोऽब्रवीदर्जुनमाजिमध्ये
नाहं तवाश्वान्विषहे नियन्तुम् ।
तमब्रवीन्मात्स्यसुतं प्रहस्य
गाण्डीवधन्वा द्विषतां निहन्ता ।
मया सहायेन कुतोऽस्ति ते भयं
प्रैह्युत्तराश्वानुपमन्त्रयस्व ।
आश्वासितस्तेन धनंजयेन
वैराटिरश्वान्प्रतुतोद शीघ्रम् ।
विष्फारयंस्तद्धनुरुग्रवेगं
युयुत्समानः पुनरेव जिष्णुः ।
गाण्डीवशब्देन तु तत्र योधा
भूमौ निपेतुर्बहवोऽतिवेलम् ।
शङ्खस्य शब्देन तु वानरस्य
शब्देन ते योधवराः समन्तात् ।
अर्जुनः ।
एषोऽतिमानी धृतराष्ट्रसूनुः
सेनामुखे सर्वसमृद्धतेजाः ।
पराजयं नित्यममृष्यमाणो
निवर्तते युद्धमनाः पुरस्तात् ।
तमेव याहि प्रसमीक्ष्य यत्तः
सुयोधनं तत्र सहानुजं च ।
वैशंपायनः ।
तमापतन्तं प्रसमीक्ष्य सर्वे
कुरुप्रवीराः सहसाभ्यगच्छन् ।
प्रहस्य वीरः स तु तानतीत्य
दुर्योधने द्वौ निचखान बाणौ ।
तेनार्दितो नाग इव प्रभिन्नः
पार्थेन विद्धो धृतराष्ट्रसूनुः ।
युयुत्समानोऽतिरथेन संख्ये
स्वयं निगृह्यार्जुनमाससाद ।

54

After 4. 60. 15, S ins.:

तस्मिन्महेष्वासवरेऽतिविद्धे
धनंजयेनाप्रतिमेन युद्धे ।
सर्वाणि सैन्यानि भयार्दितानि
त्रासं ययुः पार्थमुदीक्ष्य तानि ।
ततस्तु ते शान्तिपराश्च सर्वे
दृष्ट्वार्जुनं नागमिव प्रभिन्नम् ।
उच्चैर्नदन्तं बलवन्तमाजौ
मध्ये स्थितं सिंहमिवर्षभाणाम् ।
गाण्डीवशब्देन तु पाण्डवस्य
योधा निपेतुः सहसा रथेभ्यः ।
भयार्दिताः पार्थशराभितप्ताः
सिंहाभिपन्ना इव वारणेन्द्राः ।
संरक्तनेत्रः पुनरिन्द्रकर्मा

M_2 भग्नं स्वबलमाहवे; M_3 दिष्ट्या गावः पलायिताः (for the posterior half). — (L. 15) $G_{1.3}$ M_3 यात (for याम). $M_{1.2.4.5}$ °श्मकीं; M_3 °श्मकाः. — (L. 17) T_2 G_1 M_4 क्रोधेन (for कोपेन). $M_{1.2}$ प्रतिमार्गं. — (L. 19) M_1 °कृपादिभिः; $M_{2.5}$ °मुखैर्भृशं. — After line 21, T_1 G_2 ins.:

भोगेन्द्रकल्पं भुवनेषु रूढ-
ममेयमच्छेद्यमदाह्यमाजौ ।

— (L. 27) M_1 अनीकजित्. — After line 27, T_1 G_2 ins.:

वैधव्यदं शत्रुनितम्बिनीनां
सुखप्रदं कौरववंशजानाम् ।

— (L. 36) T_2 $G_{1.3}$ $M_{1.4}$ उग्रवेगं (for आजिमध्ये). — (L. 40) T G_2 $M_{4.5}$ भयं ते (for ऽस्ति ते भयं). — (L. 41) G_1 अभिमंत्र्य वाहय; M_{1-3} उपमंत्र्य वाहय (for उपमन्त्रयस्व). — (L. 43) T G_2 M_5 अतुदज्जवेन (for प्रतुतोद शीघ्रम्). — (L. 44) T_1 G_2 $M_{2.5}$ (*sup. lin.* as above) उग्रघोषं; T_2 उग्रघोरं. — (L. 46) M (except M_5) तत्र (for योधा). — (L. 47) M (except M_5) योधा (for भूमौ).

वैकर्तनं द्वादशभिः पृषत्कैः ।
विद्राव्य तेषां द्रवतां समीक्ष्य
दुःशासनं चैकरथेन पार्थः ।
कर्णोऽब्रवीत्पार्थशराभितप्तो
दुर्योधनं दुष्प्रसहं च दृष्ट्वा ।
दृष्टोऽर्जुनोऽयं प्रतियाम शीघ्रं
श्रेयो विधास्याम इतो गतेन ।
मन्ये त्वया तात कृतं च कार्यं
यदर्जुनोऽस्माभिरिहाद्य दृष्टः ।
भूयो वनं गच्छतु सव्यसाची
पश्यामि पूर्णं समयं न तेषाम् ।
शरार्दितास्ते युधि पाण्डवेन
प्रसस्रुरन्योन्यमथाह्वयन्तः ।
कर्णोऽब्रवीदापतत्येष जिष्णु-
र्दुर्योधनं संपरिवार्य यामः ।
सर्वांश्च विद्रावणयूथपाभः
काले प्रहर्ता युधि शात्रवाणाम् ।
अयं च पार्थः पुनरागतो नो
मूलं च रक्ष्यं भरतर्षभाणाम् ।
समीक्ष्य पार्थं तरसापतन्तं
दुर्योधनः कालमिवात्तशस्त्रम् ।
भयार्तरूपः शरणं प्रपेदे
द्रोणं च कर्णं च कृपं च भीष्मम् ।
तं भीतरूपं शरणं व्रजन्तं
दुर्योधनं शत्रुसहो निषङ्गी ।
इत्यब्रवीत्प्रीतमनाः किरीटी
बाणेन विद्धं रुधिरं वमन्तम् ।

55

After 4. 60. 19, $D_{4.7}$ ins.:

भीतं विवस्त्रं विरथं यतोऽहं
विसंज्ञमाजौ विकलं विवर्णम् ।
विमुक्तकेशं च पलायमानं
प्राप्तं तवाहं शरणं वदन्तम् ।
तवास्मि चेति प्रलपन्तमेवं
रक्षेति मां वादिनमेव वादीन् ।
पराङ्मुखान्नाहमहो निहन्मि
यतस्ततो जीव सुयोधन त्वम् ।
वचांसि चेत्त्वं स्मरसि स्वकीया-
न्युक्तान्यहो द्यूतजये सभायाम् ।
ऊरुं स्वकं दर्शयता समक्ष-
मस्मान्समाक्षिप्य जगाद कृष्णाम् ।
मृता यथैते किल पाण्डुपुत्रा
व्याघ्रा यथा चर्ममयाश्च सर्पाः ।
प्रभग्नदंष्ट्राश्च सकूर्चषण्ढा-
स्तिला यथारण्यभवास्तथैते ।
जनो यथा काकयवाञ्जगाद
पाण्डूंस्तथा नामधरांस्तु विद्धि ।
समाविशस्त्वङ्कमिमं ममेति
राज्यस्य मेऽलंकरणं भव त्वम् ।
द्रोणस्य भीष्मस्य कृपस्य चैव
यच्छृण्वतस्त्वं बहुधालपन्मोः ।
तदेहि भो न त्वकजस्व सैन्यैः
सहापि मामेकरथं रथैः स्वैः ।
सर्वैः स्वयोधैर्बहुभिः समं त्वं
युध्यस्व मामेकमपीह वीरम् ।
जीवन्विमोक्षे न पलायमानो
मन्द स्वयुक्तं स्मर तत्सभायाम् ।
परीप्स युद्धेन कुरून्समक्षं
प्राणान्मया बाहुबलाभिसृष्टान् ।

56

After 4. 61. 15, D_4 ins.:

ततोऽर्जुनो स्वापनमस्त्रमुग्रं
कोदण्डमारोप्य कुरून्प्रतीह ।
भीष्मं गुरुं पुत्रयुतं कृपं च
मुक्त्वा मुमोचान्यशिरस्यमर्षी ।
शिरांसि तेषामथ तत्प्रपद्य
प्रस्वापनास्त्रं कुरुपुंगवानाम् ।
एकैकशः कूर्चशिरोऽर्धमर्धं
पृथक्पृथग्वा लुनदन्यमन्यम् ।
भागं शिरः कूर्चभवं विमुण्ड्य
प्रत्याययौ पार्थकरं तदस्त्रम् ।
ततः प्रहृष्टः पुरुषप्रवीरो
गुरून्नमस्कृत्य जगाद चोच्चैः ।
प्रयान्तु भोऽन्तःपुरमाशु वीराः
स्वं स्वं प्रियाणां प्रतिदर्शयन्तु ।
प्राणानुपादाय मयाद्य मुक्ता
मोक्ष्यामि रोषं पुनरप्यहो स्वम् ।

54

(L. 15) G_3 विव्याध (for विद्राव्य). — (L. 16) $M_{1.3}$ चैव रथेन; M_2 चैव धरेण; M_5 चैकशरेण. — (L. 27) T_2 आह्वयति (for आपतति). T $G_{1.2}$ एव (for एष). — (L. 33) T G_2 सहसा (for तरसा). — (L. 40) = 4. 60. 15[d], $M_{2.3}$ बाणातिविद्धं; M_4 (*sup. lin.* as above).$_5$ बाणेन विध्वा.

57

B (B5 has lines 1–2 only) Dn D2.5–7.9–12 ins. the foll. passage after 4. 62. 6: D1.4 ins. it after 4. 61. 29: Ś1 om. lines 1–4 of the passage, and ins. the rest after 4. 62. 11: K2 ins. lines 1–4 after 4. 61. 29, and the rest after 4. 62. 11: D3.8 ins. lines 1–4 after 4. 61. 29, and the rest after 4. 62. 6: S (for lines 1–4, cf. v. l. 4. 61. 26–27) ins. after 1053* (cf. v. l. 4. 62. 6):

ततोऽर्जुनं नागमिव प्रभिन्न-
मुत्सृज्य शत्रून्विनिवर्तमानम् ।
विराटराष्ट्राभिमुखं प्रयान्तं
नाशक्नुवंस्तं कुरवोऽभियातुम् ।
ततः स तं मेघमिवापतन्तं
विद्राव्य पार्थः कुरुमेघसैन्यम् ।
तं मत्स्यपुत्रं द्विषतां निहन्ता
वचोऽब्रवीत्संपरिगृह्य भूयः ।
पितुः सकाशे तव तात सर्वे
वसन्ति पार्था विदितं तवैव ।
तान्मा प्रशंसेर्नगरं प्रविश्य
भीतः प्रणश्येत स मत्स्यराजः ।
मया जिता सा ध्वजिनी कुरूणां
मया च गावो विजिता द्विषद्भ्यः ।
एवं तु कामं नगरं प्रविश्य
त्वमात्मना कर्म कृतं ब्रवीहि ।
उत्तर उवाच ।
यत्ते कृतं कर्म न पारणीयं
तत्कर्म कर्तुं मम नास्ति शक्तिः ।
न त्वां प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे
यावन्न मां वक्ष्यसि सव्यसाचिन् ।
वैशंपायन उवाच ।
स शत्रुसेनामवजित्य जिष्णु-
राच्छिद्य सर्वं च धनं कुरुभ्यः ।
श्मशानमागम्य पुनः शमीं ता-
मभ्येत्य तस्थौ शरविक्षताङ्गः ।
ततः स वह्निप्रतिमो महाकपिः
सहैव भूतैर्दिवमुत्पपात ।
तथैव माया विहिता बभूव
ध्वजं च सिंहं युयुजे रथे पुनः ।
निधाय तच्चायुधमाजिवर्धनं
कुरूत्तमानामिषुधीर्ध्वजांस्तथा ।
प्रायात्स मत्स्यो नगरं प्रहृष्टः

57

G1 om. lines 1–2. — (L. 1) T G2.3 M1–4 धनंजयं (for ततोऽर्जुनं). M4 (*sup. lin.*).5 धनंजयो नाग इव प्रभिन्नः. — (L. 2) D4 M विजित्य; T G2 विवृत्य; G3 विसृज्य (for उत्सृ°). K2 D1.4.9 S (G1 om.) परिवर्तमानं. — (L. 3) S गास्ता विजित्या° (for विराटराष्ट्रा°). — (L. 4) K2 D1.7.10 T G1.3 ते; M5 वै (for तं). K2 D1.4.6.9 -भिगंतुं; T G2 M1.3 प्रयातुं; G1 प्रवीराः; G3 प्रधानाः; M5 -भिसर्तुं. — After line 4, D8 ins.:

विषण्णरूपा भयपीडिताङ्गा
जग्मुः पुरस्कृत्य यथाप्रदेशम् ।

T2 G2 M3 om. lines 5–6. — (L. 5) T1 G3 M (M3 om.) वातः (for ततः). B1.2 Dn2 D7–9.11.12 स तन्; M1.2 यथा (for स तं). B3.4 D2 सिंहम्; D6 सिंह (for मेघम्). D5 महावात; T1 G3 M4.5 महामेघम् (for स तं मेघम्). D1.4.8 T1 G1.3 M1.4.5 आतपांते; D5 अभ्रवृंदं; D6 प्रभूतं; M2 आपतंते. — (L. 6) B3.5 D2.5.6.10 M4 कुरुसैन्यवृंदं; D1.4.8 -थ कुरुप्रवीरान्; D7 युधि शत्रुसैन्य°; T1 कुरुराज°; G1.3 M2.5 कुरुसैन्यमेकः; M1 कुरुसैन्यमेघं. — (L. 7) B1–3 Dn D3.11.12 मत्स्यस्य पुत्रं; S तं मात्स्य°. — (L. 8) B1.2 D1.3.4.8 संपरिरभ्य; B4 संप्रतिगृह्य; Dn D10–12 संपरिष्वज्य. S राजन् (for भूयः). — (L. 10) K2 B1.3.4 D3.5.6.10 M1.2.4 (*sup. lin.*).5 विदिताः; D8 नगरे (for विदितं). B1 त्वयैव; B3.4 D6.10 तथैव; D1.4 तवेदं; D2 तथैव ते; D3.7.9 G1 तवैतत्; D8 तवासिन्; T1 G3 तवेति; T2 G2 M त्वयेति (for तवैव). — (L. 11) B3 D2.5 तस्मात्; D1 न तान्; D4.6 तन्मां; D7.9.10 न मां; D8 T G1 M तन्मा. B3 D2.5.6 न शंसेर्; S न (T1 G2 स) शंसीर्. — (L. 12) B1.2 Dn D11.12 प्रणश्येद्धि; T G2 M1.2.5 प्रणश्येत्स; G1.3 M3.4 प्रणश्येन्न. T G3 M1–3.5 च; G2 हि (for स). — (L. 15) K2 B3.4 D7.9.10 प्रीतः; B1.2 Dn D5.11.12 पितुः; D6 प्रीतिः (for एवं). K2 तु चेमं; B1.2 Dn D11.12 सकाशं; D1.4.8 च राज्ञो; D8 स राजा (for तु कामं). D2 स प्राप्तकामं. — (L. 16) B1.2 Dn D6.7.9.11.12 G1.2 °त्मनः. D1.4.8.9 वदेथाः; Cv ब्रवीहि (as above). — (L. 17) S (except M3) वार° (for पार°). — (L. 19) M त्वा (for त्वां). — (L. 20) D6 यावत्स्वयं वक्ष्यसि न प्रवीर. — (L. 21) K2 ततः स शत्रून् (for स शत्रु°). D5.10 अभिजित्य जिष्णुर्; S (except T1) तरसा विजित्य. — (L. 22) D1 S कुरूणां (for कुरुभ्यः). — (L. 23) B1.2.4 Dn D4.8.9.11.12 T2 M1.2 आगत्य (for आगम्य). — (L. 27) D1.3.4.7–9 सकलाश्च ता वै; T2 M विहिता बभूव सा. — (L. 28) B4 Dn D5.7.9.11.12 T2 M1–3 Cs सैंहं (for सिंहं). D8 om. lines 29–31. — (L. 29) Some MSS. (incl. Dn) विधाय. D7.10 °वर्धनः; S °मर्दनः. — (L. 30) K2 D4.5.7–9 इषुधीन्. Dn D9.11.12 शरान्; T2 G2 ध्वजं. — (L. 31) B1 D7 S मात्स्यो.

किरीटिना सारथिना महात्मा ।
पार्थश्च कृत्वा परमार्यकर्म
निहत्य शत्रून्द्विषतां निहन्ता ।
विधाय वेणीं च तथैव भूयो
जग्राह रश्मीन्पुनरुत्तरस्य ।
विवेश हृष्टो नगरं महात्मा
बृहन्नलारूपमुपेत्य सारथिः ।

58

After 4. 63. 47, S (M_8 missing) ins.:

विराटः ।
सैरन्ध्रि किमिदं रक्तमुत्तरीयेण गृह्यते ।
कोऽत्र हेतुर्विशालाक्षि तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।
सैरन्ध्री ।
रक्तबिन्दूनि कङ्कस्य यावन्ति धरणीमियुः ।
तावद्वर्षाणि राष्ट्रे ते अनावृष्टिर्भविष्यति ।
एतन्निमित्तं राजेन्द्र कङ्कस्य रुधिरं मया ।
गृहीतमुत्तरीयेण विनाशो मा भवेत्तव ।
Colophon.
जनमेजयः ।
युद्धं त्वमानुषं द्रष्टुमागतास्त्रिदशाः पुनः ।
किमकुर्वन्त ते पश्चात्कथयस्व ममानघ ।
वैशंपायनः ।
वासवप्रमुखाः सर्वे देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
यक्षगन्धर्वसंघाश्च गणा ह्यप्सरसां तथा ।
युद्धं त्वमानुषं दृष्ट्वा कुरूणां फल्गुनस्य च ।
एकस्य च बहूनां च रौद्रमत्युग्रदर्शनम् ।
अस्त्राणामथ दिव्यानां प्रयोगानथ संग्रहान् ।
लघु सुष्ठु च चित्रं च कृतीनां च प्रयत्नतः ।
भीष्मं शारद्वतं द्रोणं कर्णं गाण्डीवधन्वना ।
जितानन्यांश्च भूपालान्दृष्ट्वा जग्मुर्दिवौकसः ।
सर्वे ते परितुष्टाश्च प्रशस्य च मुहुर्मुहुः ।
असङ्गगतिना तेन विमानेनाशुगामिना ।
प्रतिजग्मुरसङ्गेन त्रिदिवं च दिवौकसः ।
कुरवोऽर्जुनबाणैश्च ताडिताः शरविक्षताः ।
कुरूनभिमुखा याताः समग्रबलवाहनाः ।
विराटनगराच्चैव गजाश्वरथसंकुलाः ।
योधैः क्षत्रियदायादैर्बलवद्भिरधिष्ठिताः ।
विराटप्रहिता सेना नगराच्छीघ्रयायिनी ।
उत्तरं सह सूतेन प्रत्ययात्तमरिंदमम् ।
तस्मिंस्तूर्यशताकीर्णे हस्त्यश्वरथसंकुले ।
प्रहर्षः स्त्रीकुमाराणां तुमुलः समपद्यत ।
अर्जुनः ।
नगरे तुमुलः शब्दो रेणुश्चाक्रमते नभः ।
किं नु खल्वपयातास्ते कुरवो नगरं गताः ।
ते चैव निर्जितास्माभिर्महेष्वासाः सचेतसः ।
आमुञ्च कवचं वीर चोदयस्व च वाजिनः ।
जवेनाभिप्रपद्यस्व विराटनगरं प्रति ।
न तावत्तलनिर्घोषं गाण्डीवस्य च निस्वनम् ।
ध्वजं वा दर्शयिष्यामि कदाचित्स्वजनो भवेत् ।
उत्तरः ।
सेनाग्रमेतन्मात्स्यानां गणिकाश्च स्वलंकृताः ।
कन्या रथेषु दृश्यन्ते योधा विविधवाससः ।
उत्तरामत्र पश्यामि सखीभिः परिवारिताम् ।

D_2 प्रविष्टः; S प्रवेष्टुं. — (L. 32) B_1 Dn $D_{7.9.11.12}$ महात्मना (for महात्मा). — (L. 33) Om. in D_8. Some MSS. तु (for च). — (L. 35) Dn $D_{11.12}$ चकार (for विधाय). K_2 T $G_{2.3}$ M भूयः; $D_{1.3.8}$ वेषं (for वेणीं). K_2 रूपं; $D_{1.3.8}$ G_3 $M_{1.2.4.5}$ वेणीं; D_4 T G_2 वेषं; M_8 वेण्यः (for भूयो). G_1 भूयश्च मूलं ग्रथिताग्र्यवेणीं. — (L. 37–38) Om. in M. B_{1-3} Dn $D_{1.9.11.12}$ महामना (for महात्मा). $D_{7.9}$ बृहन्नडा सारथिरूपमेत्य (for line 38). S बृहन्नलारूप($G_{1.3}$ °वेष)मथो विहाय प्रायात्समात्स्यो ($G_{1.3}$ स मात्स्यं) नगरं प्रवेष्टुं.

58

(L. 2) G_3 $M_{1.2.4}$ तत्वतः (for पृच्छ°). — (L. 3) $G_{2.3}$ ययुः (for इयुः). — (L. 4) T G_2 तावद्वर्षसहस्राणि. — After line 4, G_2 (which om. lines 5–6) ins.:

यो यतीशं नियम्येत सहस्रं यातना यमे ।
यतो रक्तं दर्शयति यावन्तः पांसु गृह्णति ।
तावन्तः पितृलोकस्थाः पितरः प्रपतन्त्यधः ।
इति ज्ञात्वा विराटेन्द्र धृतं रक्तं च वाससा ।
मया तव हितार्थाय त्वयि प्रणयकारणात् ।

G_2 om. lines 5–6. — Colophon. *Adhy. no.:* T G $M_{1.5}$ 69; $M_{2.4}$ 68. — G_1 om. lines 7–9. — (L. 16) T G_2 विजितान्भूमिपालांश्च; G_1 °न्यांश्च वै भूपान्; G_3 M_5 °न्यान्भूमिपा°. — (L. 19) T G_2 °संगास्ते; $M_{1.2}$ °संख्येन. — After line 19, G_2 ins.:

कुरवो निर्जिताः सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ।
अजय्यास्त्रिदशैः सर्वैः सेन्द्रैः सर्वैः सुरासुरैः ।
पार्थेनैकेन संग्रामे विस्मयो नो महानहो ।
कस्मिन्मुहूर्ते संजातः कस्य धर्मस्य वा फलम् ।
किमाश्चर्यं फल्गुनेऽस्मिन्यो रुद्रेण न्ययोधयत् ।
निवातकवचानाजौ यस्त्रिंशत्कोटिसंमितान् ।
तस्य चैतत्किमाश्चर्यं स्तुवन्त इति ते सुराः ।

अनीकानि प्रकाशन्ते हस्तिनोऽश्वाश्च वर्मिताः ।
रथिनश्च पदाताश्च बहवो न च शस्त्रिणः ।
विरागवसनाः सर्वे संहृष्टाः प्रतिभाति मे ।
न च मेऽत्र प्रतीघातश्चित्तस्य स्वजने यथा ।
वैशंपायनः ।
ततः शीघ्रं समागम्य उत्तरः स्वजनं बहु ।
परस्परममित्रघ्नः सस्वजे तं समागतम् ।
प्रीतिमान्पुरुषव्याघ्रो हर्षयुक्तः पुनः पुनः ।
दिष्ट्या जयसि भद्रं ते दिष्ट्या सूतो बृहन्नला ।
दिष्ट्या संग्राममागम्य भयं तव न किंचन ।
उत्तरः ।
अजैषीदेष ताञ्जिष्णुः कुरूनेकरथो रणे ।
एतस्य बाहुवीर्येण यद्गावो विजिता मया ।
कुरवो निर्जिता यस्मात्संग्रामेऽमिततेजसः ।
अकार्षीदेष तत्कर्म देवपुत्रोपमो युवा ।
एष तत्पुरुषव्याघ्रो विक्षोभ्य कुरुमण्डलम् ।
गावः प्रसह्य विजिता रणे मां चाभ्यपालयत् ।
वैशंपायनः ।
उत्तरस्य वचः श्रुत्वा शंसमानस्य चार्जुनम् ।
चोदिता राजपुत्रेण जयमङ्गलवादिनः ।
ततो गन्धैश्च माल्यैश्च धूपैश्चैव सुसंभृतैः ।
कन्याः पार्थममित्रघ्नं किरन्त्यः समपूजयन् ।

59

After 4. 64. 35, S (M8 missing) ins.:

वैशंपायनः ।
प्रदाय वस्त्राणि किरीटमाली
विराटगेहे मुदितः सखिभ्यः ।
कृत्वा महत्कर्म तदाजिमध्ये
दिदृक्षया सोऽभिजगाम पार्थम् ।
तं प्रेक्षमाणस्त्वथ धर्मराजं
प्रपच्छ पार्थोऽथ स भीमसेनम् ।
किं धर्मराजो हि यथापुरं मां
मुखं प्रतिच्छाद्य न चाह किंचित् ।
तमेवमुक्त्वा परिशङ्कमानं
दृष्ट्वार्जुनं भीमसेनं च राजा ।
तत्राब्रवीत्तावभिवीक्ष्य वीरौ
युधिष्ठिरस्तत्परिमृज्य रक्तम् ।
दुरात्मना त्वय्यभिपूज्यमाने
विराटराज्ञाभिहतोऽस्मि पार्थ ।
तस्मात्प्रहाराद्रुधिरस्य बिन्दू-
न्पश्यन्न चेमे पृथिवीं स्पृशेयुः ।
इति प्रतिच्छाद्य मुखं ततोऽहं
मन्युं नियच्छन्नुपविष्ट आसम् ।
क्रुद्धे तु वीरे त्वयि चाप्रतीते
राजा विराटो न लभेत शर्म ।
अजानता तेन तवैव वीर्यं
छन्नस्य सत्त्रेण बलं च पार्थ ।
इदं विराटेन मयि प्रयुक्तं
त्वां वीक्षमाणो न गतोऽस्मि हर्षम् ।
तेनाप्रमेयेन महाबलेन
तस्मिंस्तथोक्ते शममाश्रितेन ।
तं भीमसेनो बलवानमर्षी
धनंजयं क्रुद्ध उवाच वाक्यम् ।
न पार्थ नित्यं क्षमकालमाह
बृहस्पतिर्ज्ञानवतां वरिष्ठः ।
क्षमी हि सर्वैः परिभूयते हि
यथा भुजंगो विषवीर्यहीनः ।
विराटमद्यैव निहत्य शीघ्रं
सपुत्रपौत्रं सकुलं ससैन्यम् ।
योक्ष्यामहे धर्मसुतं तु राज्ये
अद्यैव शीघ्रं त्वरिरेष मात्स्यः ।
अनेन पाञ्चालसुताथ कृष्णा
उपेक्षिता कीचकेनानुयाता ।
तस्मादयं नार्हति राजशब्दं
राजा भव त्वं तत्र पार्थ वीर्यात् ।

जग्मुः सुरालयं हृष्टा विस्मयाविष्टचेतसः ।

— (L. 40) T1 G2 विराग(G2 °ट)वचनात्सर्वे ; T2 G1 विराट-प्रमुखाः सर्वे ; G3 विकासवसनाः सर्वे ; M2 °वदनाः सर्वे. T2 G2 ह्यागताः (for संहृ°). T M4.5 °भांति. — (L. 42) G1 समासाद्य ; G3 उपागम्य. M1.2.5 उत्तरं. M1.2.4.5 (*sup. lin.* as above) स्वजनः. G3 प्रति ; M4.5 (*sup. lin.* as above) च ह (for बहु). — (L. 43) T1 M (M8 missing) °मित्रघ्नं. — (L. 48) T2 G2 °वीर्ये तथेन गावो जिता मम. — (L. 52) M1.2.5 जितवान् (for विजिता).

59

(L. 2) T2 M4.5 सखीभ्यः. — (L. 11) G1.3 M1.2 राजा ; M4.5 राजन् (for वीरौ). — After line 18, G2 ins.:

शुभाह राष्ट्रं निखिलीकृतं भवे-
द्यं हि यस्मिन्सुखिनो भवामः ।

— (L. 21) G1.3 M (M3 missing) अजानता तेनघ (G1 °न च ; G3 °न हि ; M5 °न तु) शौर्यमद्यं (M5 °मुग्रं). — (L. 26) G1.3 M5 आस्थि° (for आश्रि°). — (L. 36) T G2 रिपुरेष ; G1 न भवेत्स (for त्वरिरेष).

राजा कुरूणां च युधिष्ठिरोऽयं
मात्स्येषु राजा भवतु प्रतीतः।
तस्याद्य देहं शतधा भिनद्मि
कुम्भं घनेनेव यथाम्बुपूर्णम्।
अर्जुनः।
भवतः क्षमया राजन्सर्वे दोषाश्च नोऽभवन्।
तस्मादेनं च हत्वा वै सबलं सहबान्धवम्।
पश्चाच्चैव कुरून्सर्वान्हनिष्यामो न संशयः।
वैशंपायनः।
भीमसेनश्च ये चान्ये तथैवेति तमब्रुवन्।
तमब्रवीद्धर्मसुतो महात्मा
क्षमी वदान्यः कुपितं च भीमम्।
न प्रत्युपस्थास्यति चेत्सदारः
प्रसादने सम्यगथास्तु वध्यः।
न हन्तव्यो दुरात्मायं कुरवश्चापि तेऽर्जुन।
श्वः प्रभाते प्रवेक्ष्यामः सभां सिंहासनेष्विह।
राजवेषेण संयुक्तान्यदि तत्र न मंस्यते।
पश्चाद्बध्यामहे सर्वान्विराटेन सबान्धवान्।

60

After 4. 67. 13, S (M_8 missing) ins.:

प्रतिगृह्य स्नुषार्थं वै दर्शयन्वृत्तमात्मनः।
शीलशौचसमाचारं लोकस्यावेद्य फल्गुनः।
लोके विख्याप्य माहात्म्यं यशश्च स परंतपः।
कृतार्थः सुचिरव्यग्रस्तुष्टिमानभवत्तदा।
युधिष्ठिरः।
राजन्प्रीतोऽस्मि भद्रं ते सखा मेऽसि परंतप।
सुखमध्युषिताः सर्वे अज्ञातास्त्वयि पार्थिव।
वैशंपायनः।
विराटनगरे राजा धर्मात्मा संशितव्रतः।
पूजितश्चाभिषिक्तश्च रत्नैश्च शतशश्चितः।
तथा ब्रुवन्तं प्रसमीक्ष्य राजा
परं प्रहृष्टः स्वजनेन तेन।
स्नेहात्परिष्वज्य नृपो भुजाभ्यां
ददौ तमर्थं कुरुपुंगवानाम्।
युद्धात्प्रयाताः कुरवो हि मार्गे
समेत्य सर्वे हितमेव तत्र।
आचार्यपुत्रः शकुनिश्च राजा
दुर्योधनः सूतपुत्रश्च कर्णः।
संमन्त्र्य राजन्सहिताः समर्थाः
समादिशन्दूतमथो समग्राः।
युधिष्ठिरश्चापि सुसंप्रहृष्टो
दुर्योधनाद्दूतमपश्यदागतम्।
स चाब्रवीद्धर्मराजं समेत्य
युधिष्ठिरं पाण्डवमुग्रवीर्यम्।
धनंजयेनासि पुनर्वनाय
प्रव्राजितः समये तिष्ठ पार्थ।
त्रयोदशे ह्येष किरीटमाली
संवत्सरे पाण्डवेयोऽद्य दृष्टः।
ततोऽब्रवीद्धर्मसुतः प्रहस्य
क्षिप्रं गत्वा ब्रूहि सुयोधनं तम्।
पितामहः शांतनवो ब्रवीतु
यद्यत्र पूर्णोऽद्य त्रयोदशो नः।
संवत्सरान्ते तु धनंजयेन
विस्फारितं गाण्डिवमाजिमध्ये।
पूर्णो न पूर्णो न इति ब्रवीतु
यदस्य सत्यं मम तत्प्रमाणम्।
तेनैवमुक्तः स निवृत्य दूतो
दुर्योधनं प्राप्य शशंस तत्त्वम्।
समेत्य दूतेन स राजपुत्रो
दुर्योधनो मन्त्रयामास तत्र।
भीष्मेण कर्णेन कृपेण चैव
द्रोणेन भूरिश्रवसा च सार्धम्।
संमन्त्र्य रात्रौ बहुभिः सुहृद्भि-
र्भीष्मोऽब्रवीद्धार्तराष्ट्रं महात्मा।
तीर्णप्रतिज्ञेन धनंजयेन

— G_1 om. lines 41–44; G_3 om. lines 43–44. — (L. 43) T G_2 तं मात्स्यदेहं. — (L. 47) $G_{1.3}$ हनिष्यामि. — (L. 53) T_2 $G_{1.2}$ विराटः (for कुरवः). — (L. 55) After the prior half of line 55, G_2 ins.:

स्थानमस्य स्वलंकृताः।
विराटो यदि तत्रस्थान्राजालंकारशोभितान्।
राजलक्षणसंपन्नान्.

G_3 यद्यस्मान्नवजानते; $M_{1.2.5}$ यदि नो नानुमंस्यते (for the posterior half).

60

T $G_{2.3}$ M_5 read lines 7–8 after line 12. — (L. 8) T $G_{1.2}$ शतशोर्चितः; M_1 विविधैश्चितः; M_5 बहुभिश्चितः. — (L. 12) $M_{2.4.5}$ °पांडवानां (for °पुंगवानां). — After line 12, $M_{2.4}$ ins. a colophon (*adhy. no.*: 75), followed by वैशं°. — (L. 16) T_2 $G_{1.2}$ °सुतश्च (for °पुत्रश्च). — (L. 17) M (M_3 missing) समेत्य (for संमन्त्र्य). G_3 च सर्वे; $M_{1.2}$ सुहृद्भिः (for समर्थाः). — M_2 om. lines 30–33. — (L. 30) T_2 G_2 न तु यत्र तत्स्यात् (for अद्य त्रयोदशो नः).

विष्फारितं गाण्डिवमाजिमध्ये ।
ते धार्तराष्ट्राः समयं निशम्य
तीर्णप्रतिज्ञस्य धनंजयस्य ।
संचिन्त्य सर्वे सहिताः सुहृद्भिः
सपार्थिवाः स्वानि गृहाणि जग्मुः ।
Colophon.

61

After 4. 67. 24, T $G_{2.3}$ (om. lines 2–4) ins.:

वासुदेवं तथायान्तं दृष्ट्वा पाण्डुसुतास्तदा ।
मात्स्येन सहिताः सर्वे प्रत्युद्याता जनार्दनम् ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मङ्गल्यैश्च जनार्दनम् ।
ववन्दुर्मुदिताः सर्वे पादयोस्तस्य पाण्डवाः ।
मात्स्येन सहिताः सर्वे आनन्दाश्रुपरिप्लुताः ।
पाण्डवाः ।
एवं तव प्रसादाद्धि वर्षाण्येतानि सर्वशः ।
त्रयोदशापि दाशार्ह यथा स समयः कृतः ।
उषिताः स्मो जगन्नाथ त्वं नाथो नो जनार्दन ।
रक्षस्व देवदेवेश त्वामद्य शरणं गताः ।
वैशंपायनः ।
तान्वन्दमानान्सहसा परिष्वज्य जनार्दनः ।
विराटस्य सहायांस्तान्सर्वयादवसवृतः ।
यथार्हं पूजयामास मुदा परमया युतः ।
वृष्णिवीरांश्च तान्सर्वान्यथार्हं प्रतिपेदिरे ।
कृष्णा च देवकीपुत्रं ववन्दे पादयोस्तथा ।
तामुद्यम्य सुकेशान्तां नयने परिमृज्य च ।
उवाच वाक्यं देवेशः सर्वयादवसंनिधौ ।
मा शोकं कुरु कल्याणि धार्तराष्ट्रान्समाहितान् ।
अचिराद्धातयित्वाहं पार्थेन सहितः क्षितिम् ।
युधिष्ठिराय दास्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः ।
अभिमन्युना च पार्थेन रौक्मिणेयेन ते शपे ।
सत्यमेतद्वचो मह्यमवेहि त्वमनिन्दिते ।
इत्युक्त्वा तां विसृज्याथ प्रीयमाणो युधिष्ठिरम् ।
अन्वास्त वृष्णिशार्दूलः सह वृष्ण्यन्धकैस्तदा ।

62

After 4. 67. 25^{cd}, $D_{3-5.7-9}$ ins.:

अनेकशः समाजग्मुर्नानादिग्भ्यो नराधिपाः ।
विराटनगरं प्राप्य हस्त्यश्वरथसादिनः ।
नानादेशोद्भवांश्चैव रत्नानि सुबहून्यपि ।
वस्त्राणि च महार्हाणि मणीनां निचयानि च ।
रौक्मं चोच्चावचं वस्त्रं श्लक्ष्णानीव मृदूनि च ।

— After line 44, T $G_{2.3}$ ins.:

नेच्छन्त्यसत्येन सुरेन्द्रलोकं
पाण्डोः सुता ब्रह्मणश्चापि लोकम् ।
तथ्यं च ते पथ्यमहं ब्रवीमि
स्वर्ग्यं यशस्यं परलोकपथ्यम् ।
कुन्तीसुतैस्त्वं समुपैहि संधिं
भुङ्क्ष्व स्वराज्यं सह पाण्डवेयैः ।
युध्यस्व नोचेत्स्थिरबुद्धिराजौ
कुन्तीसुतैर्यद्यपि राज्यमिच्छेः ।
आत्तं न शक्यं कपटेन भोक्तुं
राज्यं परेषां हि महाबलानाम् ।
जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समग्रं
हतो भवान्भोक्ष्यसि स्वर्गलोकम् ।
वैशंपायनः ।
ततः स भागीरथिसूनुवाक्यं
निशम्य गान्धारितनूद्भवो नृपः ।
उवाच भीष्मं प्रमुखे च पित्रो-
र्महीं न दद्यादणुमात्रिकानपि ।
निहन्मि पाण्डूदरसंभवान्वा
हतोऽस्मि तैर्वा सुरलोकमेमि ।

— *Colophon. Adhy. no.* (in *all* S MSS.): 76 ।

61

(L. 3) T_1 मंगलैश्च. — After line 5, T_1 ins.:

ततः प्राञ्जलयः सर्वे पाण्डोः पुत्रा जगत्पतिम् ।
ऊचुः संहृष्टमनसो युधिष्ठिरपुरोगमाः ।

— (L. 6) T_2 G_2 तव कृष्ण (for एवं तव). — (L. 11) T_2 सभां यातः; G_3 सभां गत्वा (for सहायांस्तान्). — After line 12, T_1 ins.:

विराटस्य सुतां कृष्णः * * * * [द]दर्श ह ।
सहासीनो विराटेन महार्हे परमासने ।
न्यविशत्संप्रहृष्टात्मा यादवानां यशस्करः ।
* * मात्स्यं समायान्तं नमन्तं प्राञ्जलिं तदा ।
आशीर्भिरभिनन्द्याथ संपरिष्वज्य पाण्डवाः ।

— After line 14, T_1 ins.:

त्राहि त्राहीति रुदती बाष्पगद्गदभाषिणी ।
ततः कृष्णां च पतितां पादयोर्जगदीश्वरः ।

— (L. 17) T_1 सबांधवान् (for समा°). — (L. 20) T_1 भामिनि (for ते शपे). — After line 20, T_1 ins.:

युधिष्ठिरेण रामेण वसुदेवेन ते शपे ।

— (L. 22) G_3 °ञ्याशु कृष्णस्तत्र मुदं ययौ.

62

(L. 1) D_3 समाजग्मुर्महात्मानो (for the prior half). — (L. 2) $D_{3.8.9}$ °रथदंतिनः. — (L. 3) $D_{5.7}$ °द्भवाश्चै°. $D_{4.7.8}$ च (for अपि). — (L. 5) D_3 रुक्ममुच्चावचं चैव वस्त्राणि च मृदून्यपि. — (L. 7) D_3 अश्वास्तित्तिर°; D_4 अश्वांस्तित्तिर-

मणिकाञ्चनचित्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
अश्वांस्तित्तिरकल्माषाञ्श्वेताश्वांश्चैव सर्वशः ।
विवाहार्थमनुप्राप्ताः सौभद्रस्य महात्मनः ।
मङ्गलेन च संयुक्तं ब्रह्मघोषेण नादितम् ।
वेदोद्गीतैः सामभिश्च स्तुतिभिर्ब्रह्मचारिणाम् । [10]
वेदी विरचिता तत्र सर्वरत्नविभूषिता ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णाः सर्वशः शुक्लवाससः ।
नानादेशोद्भवाश्चैव गायनास्तत्र चागताः ।
समेताः सर्वशस्तत्र ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

प्रख्यांश्च; D7 अश्वांश्च तित्तिरप्रख्यान्. D8.8.9 श्वेताश्वांश्च सहस्रशः; D5 श्वेतांश्चान्यान्सहस्रशः. — (L. 9) D5 विवाहं संनिरीक्षितुं; D8 ब्रह्मघोषसमन्वितं; D9 °घोषैर्निनादितं. — (L. 12) D8.9 °कीर्णे. D8.5 सर्वशः शुक्लवाससा; D9 सर्वशुक्ला च वाससा.

APPENDIX II

This Appendix is a list of Sanskrit excerpts culled from Dr. Juynboll's edition of the Javanese Version of the Virāṭa, but emended in the light of the variants given by him as well as of the Javanese paraphrase, and further compared with the Critical Text published here. Complete identity between the passages compared is shown by the sign of equality (=); difference between them is indicated by either ± or ~: the former shows close proximity (implying only some trifling addition or omission or both), the latter rather remote resemblance (implying free paraphrase). A few passages included in this list, it will be seen, have nothing corresponding to them in our edition, or for that matter in other printed editions and even in our MSS. The excellent book of Dr. Kurt Wulff on the Javanese Version of the Virāṭa, *Den oldjavanske Wirāṭaparwa og dens Sanskrit-original* (Kopenhagen 1916) has been utilized and was immensely helpful. The majority of the emendations of the Javanese text adopted here agrees with those proposed by Dr. Wulff, but not all.

As the fifth column shows, *the Javanese text is based on a misch-codex*, the base being of the Northern type. When in the fifth column, "N" stands alone, it signifies that either the excerpt is an exclusively Northern feature or it has a definite Northern trait (large or small); similarly "S". When there is no entry in this column, it should be understood that the excerpt is common to the two recensions; or, in the case of corruptions, could have been derived from either.

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
		I			
1	8. 22–23	कथं विराटनगरे	= 1. 1[a]		
		मम पूर्वपितामहाः ।	= 1[b]		
		अज्ञातवर्षमुपेता	~ 1[c]		The variation °वर्षमुपेता not shown by any of our MSS.
		दुर्योधन भयार्दिताः ॥	= 1[d]		
2	10. 3–4	चेदिमत्स्याश्च	Cf. 9[c]	N	
		शूरसेनाः पटच्चराः ।	= 9[d]	N	
		दशार्णा नवराष्ट्राश्च	± 9[e]	N	
		मल्लाः शाल्वा युगंधराः ॥	= 9[f]	N	
3	5	कुन्तिराष्ट्रं च.	Cf. 13*. 1	N	

Serial numbers	Pages and lines of Juyuboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed.		Specific source (N or S)	Remarks
	10. 5	अवन्ति.	Cf.	13*. 1	N	See above.
4	21–22	मृदुर्वदान्यो ह्रीमांश्च	=	1. 17^{a}		
		धार्मिकः सत्यविक्रमः (?)।	=	17^{b}	N	धार्म्मिक preserved in old Javanese paraphrase.
		राजंस्त्वं तपसा क्लिष्टः	~	17^{c}	N + S	
		किं करिष्यसि पाण्डव ॥	=	17^{d}	N	
5	12. 37	विदिते चापि वक्तव्यं	=	4. 6^{a}		
		सुहृद्भिरनुरागिभिः।	±	6^{b}		°रागिभिः not shown by any of our MSS.
	13. 1	अतोऽहमपि वक्ष्यामि	=	6^{c}		
		हेतुमत्र निबोधत ॥	±	6^{d}		But one S MS. also has हेतुमत्र.
6	14. 14–15	अनुशिष्टाः स्म भद्रं ते	=	45^{a}	N	
		नैतद्वक्तास्ति कश्चन।	=	45^{b}		
		कुन्तीमृते मातरं नो	=	45^{c}		
		विदुरं वा महामतिम् ॥	±	45^{d}	N	
7	16. 1–2	जयो जयन्तो विजयो	=	5. 30^{a}	N	
		जयत्सेनो जयद्बलः।	=	30^{b}		
		इति गुह्यानि नामानि	=	30^{c}	N	
		चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥	=	30^{d}	N	
		II				
8	17. 1–3	कस्यासि (?) राज्ञो (?) विषयादिहागतः।	=	6. 9^{b}		
	4–5	गोत्रं च नामापि [च] शंस तत्त्वतः	=	9^{c}	N	
	6	किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥	=	9^{d}	N	
9	9	युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा	=	10^{a}	N	
	10–11	वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि ब्राह्मणः।	=	10^{b}	N	
	12	अक्षान्प्रवक्तुं कुशलोऽस्मि देविता	±	10^{c}	N	
	13	नाम्नास्मि कङ्केति	Cf.	10^{d}	N	
10	19. 25–26	जयतीन्दुं मुखं तस्या गतिर्हंसं स्मितं श्रियम्। मृदुत्वं च लतां सेयं कथं दासी भविष्यति ॥			Nil	Not found in any of our sources.
11	37	सैरन्ध्री तु भुजिष्यास्मि	=	8. 15^{c}	N	
		सत्यमेतद्ब्रवीमि ते।	=	15^{d}	N	
12	20. 3	अहमेतन् सुमालिनीम् (?).	Cf.	19^{a}		Corrupt?

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
13	20. 11	गन्धर्वाः पतयो मह्यं	= 8. 25^{c}	N	
		युवानः पञ्च कामिनि ।	± 25^{d}	N	कामिनि not shown by any of our MSS.
14	21. 5	कुतोऽसि कस्यासि कथं त्वमागतः.	= 11. 5^{c}		
15	9–11	मातलिरिव देवपते-	= 242*. 1^{a}	S	
		र्दशरथनृपतेः सुमन्त्रो यन्ता ।	± 1^{b}	S	
		सोह (?) इव जामदग्न्यस्य	± 2^{a}	S	Old Jav. para. सह, which is shown by three of our S MSS.
		तथा च ते शिक्षयाम्यश्वान् ॥	± 2^{b}	S	
		III			
16	22. 17–18	आगतं राजमल्लेन (?) कृत्स्ने भूर्भुवमण्डले । सिंहव्याघ्रगजा वापि (?) क्रीडन्ति (?) विद्धि भूपते ॥	± App. I, No. 10, lines 8–9	S	
		IV			
17	23. 34	स तु चिन्ताग्निसंतप्तः.	± 13. 5^{a}	N	Old Jav. para. has काम, just as in N. चित्त is not shown by any of our MSS.
18	24. 3–4	नेयं पुरा जातु मयेह दृष्टा	= 6^{a}	N	
		राज्ञो विराटस्य निवेशनेषु ।	± 6^{b}		
	8–9	रूपेण चोन्मादयतीति मां भृशं	± 6^{c}	N	
		गन्धेन जाता मदिरेव भाविनी ॥	± 6^{d}	N	
19	27–28	लक्ष्मीः पद्मालया का त्वं त्वं देवी किं सुमध्यमे । ह्रीः श्रीः कीर्तिरथो कान्ति- रासां का त्वं वरानने ॥	~ App. I, No. 12, lines 9–11	N	T_2 (an inferior S MS.) has also these lines !
20	34	रतिर्वा रूपिणीति त्वम्.			
21	25. 4–5	लज्जोन्मादो मामर्दनो (?) दावाग्निरिव निर्दहन् (?) । त्वत्संगमाशासंकल्प- (?) मिद्धाग्निर्निर्दहत्यपि (?) ॥	~ *Ibid.* lines 25–26	N	T_2 has also these lines; cf. the last extract.
22	21	परदारे न ते बुद्धि-	= 13. 15^{a}		
		र्जातु कार्या कथंचन ।	= 15^{b}	N	
	24	विवर्जनं ह्यकार्याणा-	= 15^{c}	N	
		मेतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥	= 15^{d}		
23	26. 16–17	किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशु-	= 21^{c}	N	

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
		श्वन्द्रं जिघृक्षन्निव मन्यसे हि माम् ।	± 13. 21^{d}	N	
24	27. 11	उत्तिष्ठ गच्छ सैरन्ध्रि	= 14. 10^{a}	N	
		कीचकस्य निवेशनम् ।	= 10^{b}		
25	15	पिपासा मां प्रबाधते.	= 10^{d}	N	
26	34-35	तपोधनां सततं तु		Nil	
		गुरुवश्यां पतिव्रताम् ।		Nil	
		सत्येन (?) रक्षितां व्यक्तं	~ 18^{c}		
		मा कुर्यात् (?) कीचको वशे ॥	~ 18^{d}		
27	28. 3-4	देवा रक्षन्तु मामिह		Nil	But cf. 297*.
28	29. 14-16	केचित्प्राशंसन्तां वधूं	± 331*. 1^{a}	S	
		केचिन्निन्दन्ति कीचकम् ।	= 1^{b}	S	
		केचिन्निन्दन्ति राजानं	= 2^{a}	S	
		केचिद्देवीं च ते नराः ॥	= 2^{b}	S	
29	26-27	भर्तारमनुरुध्यन्त्यः	= 15. 32^{a}	N	
		क्लिश्यन्ते वीरपत्नयः ।	= 32^{b}	N	
		शुश्रूषया क्लिश्यमानाः	= 32^{c}		
		पतिलोकं जयन्त्युत ॥	= 32^{d}		
30	31. 25-26	न चेत् कीचकं (?) हन्यास्त्वं	± 357*. 3^{a}	S	
		ग्रीवां बद्ध्वा जले म्रिये ।	± 3^{b}	S	
		विषमालोड्य पास्यामि	= 4^{a}	S	N (20. 33^{c}) has also
		प्रवेक्ष्येऽप्यथवानलम् ॥	± 4^{b}	S	this pāda.
31	30	अस्त्रेणाङ्गं च भेत्स्यामि.	± 6^{a}	S	अस्त्रेण is a corruption for शस्त्रेण of S. Old Jav. para. has कड्ग, 'sword'.
32	32. 1	महान् कं सोपशासनम्. (?)		Nil	Old Jav. para. does not help in the reconstruction.
33	17	कूपेऽग्निरिव संवृतः.	= 18. 10^{d}		
34	29-30	अनित्या (?) किल मर्त्यानाम्.	= 19. 3^{a}		Old Jav. para., which extends to the next pāda, is after N.
35	34. 31-33	समयं रक्षमाणानां	= 20. 26^{c}		
		रम्भस्तस्य (?) भविष्यति ।	~ 26^{d}		Old Jav. para. has क्रोध-मात्सर्य. Evidently the text has got corrupted.
		भार्यायां रक्ष्यमाणायां	= 27^{a}		
		प्रजा भवति रक्षिता ।	= 27^{b}		

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
		प्रजायां रक्ष्यमाणाया-	= 20. 27^{c}		
		आत्मा भवति रक्षितः ॥	= 27^{d}		
36	34. 34	वदतां (?) वर्णधर्मांश्च	= 28^{a}		
		ब्राह्मणानां हि मे (?) श्रुतम् ।	= 28^{b}		
37	35. 11-12	कीचकस्यापि नष्टस्य			These lines are an anticipation of 21. 59, here put in the mouth of Bhima (in between 21. 1^{ab} and 1^{cd}).
		मुखं हस्तौ च मस्तकम् ।			
		भङ्क्त्वा सर्वाणि रूपाणि		Nil	
		गात्रे प्रवेशयाम्यहम् ॥			
38	37. 19	दण्डपाणिरिवान्तकः.	~ 21. 51^{d}	N	
39	38. 13-14	क्वास्य ग्रीवा क्व चरणौ	= 67^{a}		
		क्व पाणी क्व शिरश्च क्व ।	± 67^{b}	S	
40	35	जयो जयन्तो विजयो	= 22. 12^{a}	N	
		जयत्सेनो जयद्बलः ।	= 12^{b}		
41	39. 26-27	एवं ते (?) भीरु वध्यन्ते	= 27^{a}		
		ये त्वां हिंसन्ति मानवाः ।	~ 27^{b}	S	
42	40. 1-2	यथा वज्रेण वै भिन्नं (?)	= 23. 2^{a}	S	
		पर्वतस्य महच्छिरः ।	= 2^{b}		
		विनिकीर्णा प्रदृश्यन्ते	± 2^{c}		
		तथा सूता महीतले ॥	= 2^{d}		
43	16-17	गच्छ सैरन्ध्रि भद्रं ते	= 9^{a}		
		यथाकामं चराबले ।	= 9^{b}		
		राजा बिभेति सुश्रोणि	± 9^{c}	N	
		गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ॥	= 9^{d}		
		V			
44	41. 29-30	कृतोऽस्माभिः परो यत्न-	= 24. 9^{a}		
		स्तेषामन्वेषणे सदा ।	= 9^{b}		
		पाण्डवानां मनुष्येन्द्र	= 9^{c}		
		तस्मिन्महति कानने ॥	= 9^{d}		
45	43. 13-14	शूराश्च कृतविद्याश्च	= 26. 2^{a}		
		बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः ।	= 2^{b}		

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
		धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च	= 26. 2[c]	N	
		राजानं चाप्यनुव्रताः ॥	~ 2[d]		
46	44. 22–23	नावज्ञेयो ह्यरिस्तात	± 28. 4[a]		
		प्राकृतोऽपि बुभूषता ।	= 4[b]		
		किं पुनः पाण्डवांस्तेन (?)	± 4[c]		
		सत्यं विज्ञातुमन्ततः(?) ॥			Old Jav. para. does not help in the reconstruction of this pāda.
47	29	स्वराष्ट्रे परराष्ट्रेषु	± 6[a]	N	
		ज्ञातव्यं बलमात्मनः ।	= 6[b]		
48	45. 1–2	संधिश्च विग्रहश्चैव			Cf. Manu. 7. 160.
		आयनं आसनैव च ।			
		द्वैधीभावं संश्रयश्च			
		षड्गुणं चिन्तयेत्सदा ॥			
49	10–11	स्वाम्यमात्यो जनपदो			Cf. *Ibid.* 9. 294.
		दुर्गा द्रविणसंचयः ।			
		दण्डनीतिश्च मित्रं च			
		सप्त प्रकृतयो मताः ॥			
		VI			
50	47. 20	क्षरन्त इव जीमूताः.	= 30. 26[c]		
51	22	चलन्त इव पर्वताः.	= 27[d]	N	
52	34	रथे रथाः समाजग्मुः	± 31. 8[a]	S	
		पत्तिभिश्च पदातयः ।	± 8[b]		पत्तिभिश्च is shown by the extreme South. M group !
	48. 1	सादिभिः सादिनः सार्धं	± 8[c]		सार्धं is shown by none of our MSS.
		गजाश्चापि महागजैः ॥	± 8[d]		
53	7	आदित्योऽन्तरधीयत.	= 6[b]		
54	49. 1–2	अथा(?)न्धकारं प्रणुद-	± 32. 2[a]		
		न्नुदतिष्ठत्तथांशुमान् ।	~ 2[b]	S	अंशुमान् only in M ! तथा and -ऋषभ- (in pāda 4) are not shown by any of our MSS.
		कुर्वाणो विमलां रात्रिं	= 2[c]		
		नन्दयन्नक्षत्रियर्षभान् ॥	± 2[d]		
55	16–17	तस्मिन्गृहीते विरथे	= 10[a]	N	
		विराटे बलवत्तरे (?) ।	= 10[b]		

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
		बलं सर्वेषु भग्नं च	± 588*. 1[a]	S	
		निरुत्साहं निरर्थकम् (?) ॥	± 1[b]	S	
56	31	एनमेव समारुह्य	= 32. 16[c]	N	
		द्राव[यिष्या]मि शात्रवान् ।	= 16[d]		
57	50. 24	वृद्धोऽपि तरुणो यथा.	= 31[f]		
58	51. 10-11	युष्माकं विक्रमादद्य	= 39[a]		
		मुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह (?) ।	= 39[b]	N	
		तस्माद्भवन्तो मत्स्याना-	= 39[c]		
		मीश्वराः सर्व एव ते (?) ॥	± 39[d]		
59	54. 27-28	गीतं वा यदि वा नृत्तं	= 35. 15[a]	N	
		वादित्रं [वा] पृथग्विधम् ।	= 15[b]		
		तत्करिष्यामि भद्रं ते	= 15[c]		
		सारथ्यं तु कुतो मम ॥	± 15[d]		
		VII			
60	55. 35	द्युतिमन्तो महेष्वासाः	= 36. 12[c]	N	
		सर्वे युद्धविशारदाः ।	= 12[d]		
61	56. 9	प्रतियोद्धुं न शक्नोमि	± 16[c]	S	
		निवर्तस्व बृहन्नले ।	= 16[d]	N	
62	20	किमर्थं च न योत्स्यसे.	± 20[d]	S	
63	57. 1-2	नैष पूर्वस्मृतो धर्मः	± 26[a]	S	
		क्षत्रियस्य पलायनम् ।	= 26[b]		
		श्रेयो हि मरणं युद्धे	± 26[c]	S	
		क्षत्रियस्य पलायनात् ॥	~ 26[d]	S	
64	58. 14	[यत्ता] भवन्तस्तिष्ठन्तु.	= 37. 7[c]		Cf. old Jav. para. यत्नयत्ना.
65	21-22	क्लेशितो वनवासेन	~ 11[a]		
		वासवेन च शिक्षितः ।	= 11[b]		
		अमर्षवशमापन्नो	= 11[c]		
		योत्स्यते नात्र संशयः ॥	= 11[d]		
66	59. 22	तदहं राजपुत्रः सन्	= 38. 9[c]		
		स्पृशेयं पाणिना कथम् ।	= 9[d]		

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
67	59. 29-30	दायादं मत्स्यराजस्य	= 38. 13[a]		तिशयस्य is hopelessly corrupt. Mbh. MSS. uniformly show कुले जातं, with which may be compared old Jav. para. कुलवद्दशन्त ङरन्यु सिनक्षहू क्षत्रियजमा.
		तिशयस्य (?) मनस्विनम् ।	~ 13[b]		
		कथं तस्मिन्निदं कर्म	± 13[c]		
		कारयेत्स (?) नृपात्मज ॥	± 13[d]		
68	61. 1-2	भ्रातुर्नियोगाज्ज्येष्ठस्य	= 40. 12[a]		
		संवत्सरमिदं व्रतम् ।	= 12[b]		
		चराणि (?) ब्रह्मचर्यं वै	± 12[c]		
		सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥	= 12[d]		
69	27-28	अहमस्म्यर्जुनः पार्थः	= 39. 5[a]	N	
		सभास्तारो युधिष्ठिरः ।	= 5[b]	N	
		बल्लवो भीमसेनस्तु	= 5[c]	N	
		पितुस्ते रसपाचकः ॥	= 5[d]	N	
70	62. 1-2	अश्वबन्धोऽथ नकुलः	= 6[a]	N	
		सहदेवस्तु गोकुले ।	= 6[b]	N	
		सैरन्ध्रीं द्रौपदीं विद्धि	= 6[c]		
		यस्यार्थे कीचको हतः ॥	± 6[d]		
71	15	दश पार्थस्य नामानि.	= 7[a]		
72	17-18	अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः	= 8[c]		There is no old Jav. para. to this stanza.
		किरीटी श्वेतवाहनः ।	= 8[d]		
		बीभत्सुर्विजयः कृष्णः	= 8[e]	N	Only T₂ among S-MSS. agrees with N !
		सव्यसाची धनंजयः ॥	= 8[f]		
73	24	तेन मामर्जुनं विदुः.	= 18[d]		
74	29	तेन मां फाल्गुनं विदुः.	± 14[d]		
75	33	जिष्णुनामेति विश्रुतः.	± 19[d]		इति is not shown by any of our MSS.
76	63. 4	तस्मान्माहुः किरीटिनम्.	± 15[d]		तस्मात् is not shown by any of our MSS.
77	8	तेनाहं श्वेतवाहनः.	= 13[d]		
78	12	तस्माद्बीभत्सुसंज्ञकः.	~ 16[d]		The line is differently cast in our MSS.
79	16	तेन मां विजयं विदुः.	= 12[d]		

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
80	63. 20	कृष्ण इत्येव संज्ञा मे.	~ 39. 20[a]	N	
81	25	तेनाहुः सव्यसाचीं माम्.	~ 17[d]		Again differently cast in our MSS.
82	31	तस्मादाहुर्धनंजयम्.	± 11[d]	S	तस्माद् only in the extreme South. M group!
83	64. 3	दासोऽहं ते भविष्यामि	= 748*. 1[a]	S	
	4	पश्य मामनुकम्पया।	= 1[b]	S	
84	65. 6	नैवंविधं (?) पुरा दृष्टं	~ 41. 14[a]		
		न श्रुतं वा कथंचन।	~ 14[b]		
85	15–16	सर्वैर्योद्धव्यमस्माभि-	= 42. 15[c]		
		रिति नः समयः कृतः।	= 15[d]		
		अथ कस्मात्स्थिता ह्येते	= 16[a]		
		रथेषु रथसत्तमाः॥	= 16[b]		
86	22	नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति.	= 17[c]		
87	66. 9	धार्तराष्ट्राय दास्यामि	= 43. 10[c]	N	
		निहत्य समरेऽर्जुनम्।	= 10[d]		
88	19–20	अद्य दुर्योधनस्याहं	= 19[a]		
		शल्यं हृदि चिरस्थितम्।	= 19[b]	N	
		समूलमुद्धरिष्यामि	= 19[c]	N	
		बीभत्सुं पातयन्रथात्॥	= 19[d]	N	
89	33	भारं हि रथकारस्य	= 44. 4[c]		
		न व्यवस्यन्ति पण्डिताः।	= 4[d]		
90	67. 17–18	अकृतास्त्रः कृतास्त्रं च	± 16[a]		
		बलवन्तं सुदुर्बलः।	= 16[b]		
		तादृशं कर्ण यः पार्थं	= 16[c]		
		योद्धुमिच्छसि दुर्मतिः॥	± 16[d]		
91	35–36	पचत्यग्निरवाक्यस्तु	= 45. 3[a]		
		तूष्णीं भाति दिवाकरः।	= 3[b]		
		तूष्णीं धारयते लोका-	= 3[c]		
		न्वसुधा सचराचरान्॥	= 3[d]		
92	69. 10	दुर्योधनः पार्थजले	= 48. 17[c]	N	

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
		पुरा नौरिव मज्जति ।	= 48. 17[d]	N	
93	70. 34	एतच्चिरन्तरं (?) शूरो	~ 52. 1[a]		शूरो not shown by any of our MSS.
		बलदर्पसमन्वितः ।	~ 1[b]	N	
94	37	धनुषो राजा विध्याध	~ 927*. 1[a]	N	राजा not shown by any of our 3 MSS. which have this line.—For शरैः cf. old Jav. para. प्रसक्र (Skt. पृषत्क).
		पार्थं [स] दशभिः शरैः (?) ।	~ 1[b]	N	
95	71. 15	समये मुच्यमानस्य	= 52. 14[c]	N	
		सर्पस्येव तनुर्यथा ।	= 14[d]	N	
96	33	प्रतिमार्गमथागमत्.	= 25[d]	N	
97	72. 12-13	उषिताः स्मो वने वासं	± 53. 16[a]		
		प्रतिकर्मचिकीर्षवः ।	= 16[b]		
		कोपं नार्हसि नः कर्तुं	= 16[c]		
		सदा समरदुर्मदः (?) ॥	± 16[d]		
98	20	अहं तु प्रहृतः पूर्वं	± 17[a]	N	°हृतः (nom. sing.) is not shown by any of our MSS.
		प्रहरिष्यामि तेऽनघ ।	= 17[b]	N	
99	73. 13-14	द्रोणमुक्तं प्रसेत्पार्थः } पार्थमुक्तं प्रसेद्द्विजः । }	Cf. 48[cd]		
100	19	शोणिताक्ताः स्म दृश्यन्ते	± 51[c]	S	
		पुष्पिता इव किंशुकाः ।	= 51[d]		
101	74. 20	तस्य कोपो व्यवर्धत (?).	± 54. 16[d]	N	
102	21-22	तमैक्षत विवृत्ताभ्यां	± 17[c]	N	
		नेत्राभ्यां कुरुपुंगवः ।	= 17[d]	N	
103	31-32	कर्ण यत्ते सभामध्ये	= 55. 1[a]	N	
		बहु वाचा विकत्थितम् ।	= 1[b]	N	
		न मे युधि समोऽस्तीति	= 1[c]		
		तदिदं समुपस्थितम् ॥	± 1[d]	N	
104	75. 19-20	यदि तावद्वने वासो	= 10[a]	N	
		यथोक्तश्चरितस्त्वया (?) ।	= 10[b]		
		तत्त्वं धर्मार्थविक्लिष्टः (?)	= 10[c]		
		समयं भेत्तुमिच्छसि (?) ॥	= 10[d]	N	

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
105	76. 21-22	नाहं शक्योऽपि तवेमान् (?)।	± {App. I, No. 49. line 3^{a}	N	
		नयितुं (?) ते हयोत्तमान्।	± 3^{b}	N	The sequence of lines 2-4 is supported by old Jav. para.
		विषीदन्ति मम प्राणा	= 4^{a}	N	
		मनो विह्वलतीव (?) मे ॥	= 4^{b}	N	
106	30	न च प्रतोदं न पाशान् (?)	± 22^{a}	N	
		संयन्तुं शक्तिरस्ति मे।	= 22^{b}	N	
107	35	* * * स्तम्भयात्मानं	Cf. 23^{a}	N	
		धारये(?)त्नरपुंगव।	± 23^{b}	N	
108	78. 7	ततः शांतनवो भीष्मो	= 59. 1^{a}	N	
		दुराधर्षः प्रतापवान्।	= 1^{b}	N	
109	79. 24	मोघं तवेदं भुवि नामधेयम्.	= 60. 18^{a}		
110	30	निवर्तितस्तद्वच[न]ाङ्कुशेन	± 61. 1^{c}		तद्वचन- is not shown by any of our MSS.
		महागजो मत्त इवाङ्कुशेन।	± 1^{d}	N	
111	80. 17-20	आचार्यशारद्वतयोस्तु शुक्ले	± 13^{a}		
		कर्णस्य पीतं रुचिरं च वस्त्रम्।	= 13^{b}		
		द्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नीले	= 13^{c}		
		वस्त्रे समादत्स्व रथिप्रवीर (?) ॥	± 13^{d}		रथि- is not shown by any of our MSS.
112	27	जानाति मेऽस्त्रप्रतिघातमेषः(?).	= 14^{b}		
113	81. 12	क्व ते गता बुद्धिरभूत्क्व वीर्यम्.	= 20^{d}		
114	17	अपापेऽस्य मनो निविष्टम् (?).	± 21^{d}		Cf. end of the pāda. अपापे is not shown by any of our MSS.
115	19	सर्वे स्थिताः स्मो निहता रणेऽस्मिन्	± 22^{b}	N	
	21	क्षिप्रं कुरून्याहि कुरुप्रवीर।	= 22^{c}		
116	31-34	तान्प्रस्थितान् [प्रीत]मनाः स पार्थो	= 25^{a}		
		धनंजयः सर्वकुरुप्रवीरान्।	= 25^{b}	S	
		आभाषमाणोऽनुययौ मुहूर्तं	= 25^{c}	N	अनुययौ and संपूजयन् are supported by old Jav. para. रणे is not shown by any of our MSS.
		संपूजयं[स्तत्र] रणे महात्मा ॥	± 25^{d}	N	
117	82. 12	हृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यपुत्रम्.	= 29^{b}	N	
118	24	पार्थ किं करवाम ते.	= 62. 4^{d}		

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
119	28	वयं चार्जुन ते दासाः	= 1052*. 1[a]	S	
		पणः पूर्वं च देवने।		Nil	
120	35-36	अनाथान्दुःखितान्दीनान्	= 3[a]	S	
		कृशान्वृद्धान्पराजितान्।	= 3[b]	S	
		त्यक्तास्त्राभिराशांश्चैव	± 4[a]	S	त्यक्तास्त्रान् is not shown by any of our MSS.
		नाहं हन्मि कृताञ्जलीन्॥	= 4[b]	S	
121	83. 10	स्वस्ति व्रजत भद्रं [वो]	= 62. 5[a]	N	
		न भेतव्यं कथंचन।	= 5[b]	N	
122	84. 23-24	कुमारमाशु जानीत	= 63. 14[a]		
		यदि जीवति वा न वा।	= 14[b]		
		यस्य यन्ता गतः षण्ढो	= 14[c]		
		स मन्येऽहं न जीवति॥	± 14[d]		
123	86. 14	किं ते द्यूतेन राजेन्द्र	= 33[a]		
		बहुदोषेण मानद।	= 33[b]		
124	17	श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः.	= 34[a]		
125	19	तस्मात्तत्परिवर्जयेत्.	= 33[d]		
126	26	पश्य पुत्रेण मे युद्धे	= 36[c]		पश्य is supported by old Jav. para.
		तादृशाः कुरवो जिताः।	= 33[d]		
127	31-32	दिष्ट्या च निर्जिता गावः	± 20[a]		
		कुरवश्च पराजिताः।	= 20[b]		
		दिष्ट्या ते जीवितः पुत्रः	= 20[c]	N	
		श्रूयते पार्थिवर्षभ॥	= 20[d]		
128	87. 33	उत्तरः प्रवेश्यस्त्वया	± 52[c]		
		न प्रवेश्या बृहन्नला।	= 52[d]		
129	88. 11	पूजनीयोऽभिवाद्यश्च.	= 1100*. 4[a]	S	
130	22-23	अकार्यं ते कृतं राजन्	= 64. 5[a]		
		क्षिप्रमेव प्रसाद्यताम् (?)।	= 5[b]		
		मा त्वां ब्रह्मविषं घोरं (?)	± 5[c]		
		समूलमपि निर्दहेत्॥	= 5[d]		

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
131	89. 7–8	यदि वैतत्पतेद्भूमौ	± 8^{a}		वा and मस्तकात् are not shown by any of our MSS.
		रुधिरं मम मस्तकात् ।	± 8^{b}	N (?)	
		सराष्ट्रस्त्वं महाराज	= 8^{c}	N	
		विनश्येथा नरर्षभ ॥	± 8^{d}	N + S	
132	14–15	त्वया दायादवानस्मि	= 12^{a}		
		कैकेयीनन्दिवर्धन ।	= 12^{b}		
		त्वया मे सदृशः पुत्रो	= 12^{c}		
		न भूतो न भविष्यति ॥	= 12^{d}		
133	27–28	न मया निर्जिता गावो	= 19^{a}	N	
		न मया निर्जिताः परे ।	= 19^{b}	N	
		कृतं तु कर्म तत्सर्वं	= 19^{c}	N	
		देवपुत्रेण केनचित् ॥	= 19^{d}		
134	90. 3–4	न मया कर्म तत्कृतम् (?).	± 21^{d}		
135	15	पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा	= 25^{c},		
		हतो वा स्वर्गमेष्यसि ।	± 25^{d}		एष्यसि is not shown by any of our MSS.
136	31–32	तस्मै दास्यामि तां पुत्रीं	= 1117*. 1^{a}	S	
		ग्रामं वै काञ्चनान्यथो ।	± 1^{b}	S	
		स्फुरितं च कटीसूत्रं	± 2^{a}	S	
		स्त्रीसहस्रं शतानि च ॥	± 2^{b}	S	
137	91. 18–19	ततस्तृतीये दिवसे	= 65. 1^{a}	N	
		भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।	= 1^{b}		
		स्नाताः शुक्लाम्बरधराः	= 1^{c}		
		समये चरितव्रताः ॥	= 1^{d}	N	
138	92. 4–5	संसरन्ति दिशः सर्वा	= 10^{a}		Old Jav. para. runs: "who knows not the *teja* of *S'as'āṅka*, when the *dig-maṇḍala* is lighted up by the *candrakānti*. Just as the brilliance of *Mṛga-lāñchana* is *vyāpaka* in the *das'ades'a*, so is his *yas'a* spread wide in the *trilokamaṇḍala*."
		यथा सोम्यं तथा विधिः ।		Nil	
		यशांसि यस्य वै लोके		Nil	
		ख्यातानि सर्वपूरुषैः ॥		Nil	
139	37	उषिताः स्मः सुखं राजन्	± 66. 10^{a}		
		वयं तव निवेशने ।	± 10^{b}		वयं is not shown by any of our MSS.
	93. 1	अज्ञातवासे निहिता	± 10^{c}		
		गर्भवासे प्रजा इव ॥	± 10^{d}		
140	32–33	दिष्ट्या भवन्तः संप्राप्ताः	= 25^{a}		

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
		सर्वे कुशलिनो वनात् ।	= $66.\ 25^{b}$		
		दिष्ट्या विचरितं कृच्छ्-	± 25^{c}	S	
		मज्ञातं वै(?) दुरात्मभिः ॥	= 25^{d}		
141	94. 9–10	अपि वृद्धश्चिरं राजन्	± 1144*. 64^{a}	S	
		भुक्तभोगश्चिरं प्रभुः ।	± 64^{b}	S	Emendations in padas 2 and 4 are after old Jav. para.
		राज्यं दत्त्वा तु युष्मभ्यं	= 65^{a}	S	
		प्रव्रजिष्यामि काननम् ॥	= 65^{b}	S	
142	31	अतिविश्वासदा त्वम्.	Cf. $67.\ 2^{d}$		
143	96. 3–4	पारिबर्हं ददौ कृष्णः	= 25^{a}		
		पाण्डवानां महात्मनाम् ।	= 25^{b}		
		स्त्रियो रत्नानि वासांसि	= 25^{c}		
		पृथक् पृथगनेकशः (?) ॥	= 25^{d}		
144	36	गोसहस्राणि रत्नानि	= 37^{a}		
		वस्त्राणि विविधानि च ।	= 37^{b}		
	97. 1	भूषणानि च मुख्यानि (?)	= 37^{c}		
		यानानि शयनानि च ॥	= 37^{d}		
145	7–8	एवं रथोत्त्रवाधारे (?) वसन्ति स्म तदा नृपाः । अज्ञातवासे कालेन यन्मा त्वं परिपृच्छसि ॥		Nil	
146	18–21	विराटपर्व शृणुयात्पठेद्वा नरः सदा मुच्यते पापकर्मणः । स्वकार्यसिद्धिं लभते च संततिं जयं तथाप्नोति समेत्य बन्धुभिः ॥		Nil	संतति supported by old Jav. para.

Readings of Javanese MSS. noted by Juynboll in his edition of the Javanese Version of the Virāṭaparvan.

N. B. It should be understood that when no MSS. are mentioned in the following list, the reading cited is the *concordant* reading of all MSS. collated for his edition by Juynboll. Figures refer to the Serial numbers of the preceding table.

1 ᵃ) °मुपेतः. — ᵈ) °भयाधिकः.

2 ᵇ) ABCE पचोर ; DGH पचेर (for पटच्चराः).

3 कुन्तिवरष्ट्र (for कुन्तिराष्ट्रं च).

4 मृदु वरेन्ये हिमाश्च धर्मासत्येति विक्रमः । राज त्व तापसा क्लिष्टः कङ्कुरस्यस पन्दवः. But in his Introduction (pp. 10-11) to *Drie Boeken van het Oudjavaansche Mahābhārata*, Juynboll registers the reading of F as follows: मृदु वद्रेन्ये हीमाश्र धर्म सत्येति विक्रमाः । राज त्व हमस क्लिष्टः किङ्कुरश्यस पाण्डव. In the latter half of the first line, the emendation धर्मसत्त्वोऽतिविक्रमः would be very near to the MSS., though it is not shown by our Mbh. MSS.

5 ᵃ) वधिते (for विदिते). — ᵈ) अत्क निवोधत.

6 ᵃ) सु (for स्म). — ᶜ) मतरन्तः (for मातरं नो). — ᵈ) महापति.

7 ᵈ) तत्रे (for चक्रे).

8 ᵃ) का सञ्ज्ञा (for कस्यासि राज्ञो). विमयादि अगतः. — ᵇ) नाम्नोपि. सस्व (for शंस). — ᶜ) किञ्चापिदिशलपान्तर वेषते यम्.

9 ᵃ) युधिष्ठिरस्य समुहम्पुरसका. — ᵇ) वैयाघ्रपाद्यः पुररदिम. — ᶜ) अक्षप्रवक्तं कुशलोस्मि देहिना. — ᵈ) नाम्नासा (for नाम्नास्मि).

10 ᵇ) गतिर्हंसस्सितं. — ᶜ) लतं (for लतां). — ᵈ) कथन्दधी भविष्यति.

11 ᵃ) सैरन्द्रि and भुजस्यास्मि. — ᵇ) त्रिविमि.

13 ᵃ) गन्धर्व्वपतियो. — ᵇ) युद्धानः.

15 ᵃ) °पक्रेः (for °पतेर्). — ᵇ) सुमञ्च यन्त.

16 ᵈ) विधि भूवते.

17 चेतास्मि°.

18 ᵃᵇ) देयं पुरं जतु मयेहि कृष्ण रज्ञो विरस्ये नितवेत्वमेसु. — ᶜ) बोन्मदयतिति म धृषं.

19 ᵇ) तन्देविक्कि समथमम्.

21 ᵃ) ममार्द्दनः. — ᶜᵈ) त्वत्सङ्गमासासङ्कल्पं इच्छामिन्दनेहस्यपि.

22 ᵃᵇ) परधाराम्य ते बुद्धिः जातु कार्य्यम्. — ᶜᵈ) विसार्ज्जन ह्यपकार्य्यमेतत् सात्पुरुस°.

23 ᵃ) किन्तत्तुरङ्क सपुको. — ᵇ) चाष्ठक्षनिद मन्यसे हे (short ऍ)म्.

24 ᵃ) गन्ध सैरन्द्रि. — ᵇ) निवेशना.

25 पिपासं मां प्रवाचके.

26 ᵃᵇ) तपो यशं महातं तु गुरुवस्य पतोमताः. — ᶜ) सकेञ्च (for सत्येन). — ᵈ) अभवङ् (for मा कुर्यात्).

28 ᵃᵇ) All MSS. except E प्रशङ्का (for प्राशंसन्) and कैचकं. — ᶜ) All MSS. except E निन्दन्त. E विरतं (to be emended to विराटं); other MSS. राजनः (for राजानं).

29 ᵃ) भाक्तराम् (for भर्तारम्). — ᵇ) विरपातयः (for वीरपत्नयः). — ᶜᵈ) क्लिणमनः. पातिलोकञ्चायन्त्युतः.

30 ᵃᵇ) भवे कुण्डन्तु हन्यस्त्वा ग्रीवं बंद्धअले प्रिये. — ᵈ) प्रवक्ष्योपेथ.

31 अक्षेभङ्गञ्च भेक्स्यामि.

34 अनित्य किन्तु मार्त्यानि.

36 चित्तानां वर्ण्णधर्मैश्च ब्राह्मनानं महाश्रुति.

37 ᵃᵇ) कैचकस्यापि नास्तश्य मुकहस्तो व. — ᶜ) भुञ्ज. — ᵈ) प्रवेगयस्यहम्.

40 ᵃ) जया जयान्तो. — ᵇ) °सेन जयद्वालः.

41 ᵃ) लभन्ते (for एवं ते). — ᵇ) हिङ्शन्ति.

42 ᵃ) बज्रेग भिन्नानां. — ᶜ) °दश्यन्ते (for °दृश्यन्ते). — ᵈ) सुति (for सूता).

43 ᵇ) °कामाचराचलैः. — ᶜ) विभेति.

44 ᵇ) अद्वेषते (for अन्वेषणे). — ᶜ) मनुप्यन्द्र.

45 ᵃ) °विद्या च. — ᵇ) जितेन्द्रियः. — ᵈ) राजानाञ्चाप्यनुग्रहः.

46 ᵃ) ग्नरिष्टक. — ᵇ) प्राकृतापि विभूषितः. — ᶜ) पाण्डवन्तेन. — ᵈ) सत्य विज्ञातुमान्ततः.

47 ᵃ) °राष्ट्रेषु.

49 a) सोम्यवाक्यो (for स्वाम्यमात्यो).

52 a) रथो रथ समजग्मः. — c) सादिभिश्वदिना सार्थ. — d) गजश्च.

53 आदित्योन्तरदिग्भयं.

54 ab) कथं (for अथा). प्रबुदं दद्यात्तिष्टात्तथाद्दशुमान्. — c) °मलं रश्नि. — d) क्षत्रियार्षजन्.

55 a) गृहीत्वे विराटं. — b) अबलान्तरे.

56 एवमेव समरुप्य द्रवमि शात्रवात्.

58 a) युष्माक व्विक्रमं दद्यात्. — b) अहम् (for इह). — d) इश्वरस्सर्व्वद्रवते.

59 a) यादि. — b) मादित्यं पृवग्विदं. — c) तात्करिस्यामि.

60 a) महेश्वरः. — b) सर्व्वायुद्धविसारदः.

61 प्रतियोद्धं न सक्नोमि निव्वातश्व वृहन्नलं.

62 योक्ष्यते (for योत्स्यसे).

63 a) पूर्व्वस्मृतिधर्म्मः. — b) फलायनि. — c) श्रियो हि and युद्धं. — d) फलायनात्.

64 भगवन्तस्.

65 a) वाशवाशेना. — b) वाशवेनवगीक्षितः. — c) अमर्ष-माशमपिन्तो.

66 तदहं राजपुत्रस्त्वान्सवृक्षेयपणिसकं.

67 a) दयघम्. — b) मनसिकम्. — c) कशान्तन्निन्दित-कर्म्मा. — d) करयेत्सः नृपा°.

68 a) भातुः वियोग°. — c) चारनि ब्राह्मचार्य्यं वै. — d) सत्यपेदातुविमि ते.

69 b) सभास्थाने. — d) पातुस् and °पावकः.

70 a) अश्वबन्धो. — c) सैरान्द्री द्रौपदी. — d) यद्यार्थ कीचकं वदेत्.

72 c) विभात्सर्. — d) सव्यशचि.

73 तेन नामर्ज्जुनं विधुः.

74 तेन नाम्नः फल्गुण व्विदुः.

75 जिष्णुकमीति.

76 तस्मात्साहुः.

83 दासोहन्तो भविष्यति पाण्यमासानुकम्पयं.

84 a) वैनं शुद्धं परम्.

85 a) यधनेम् (for योद्धव्यम्). — c) तस्मात् and हेते — d) रथेम रथसात्तमिः.

86 युद्धान्.

88 a) °स्याहा (for °स्वाहं). — b) विरस्तितम्. — d) विवस्य पातय.

89 a) भारद्व हि रत°. — b) °सन्ति पण्डितः.

90 a) कृतास्ति च. — b) बलावन्तास्. — d) इच्चासि.

91 a) पवत्याम्निनवाच्यस्. — b) तुर्नि नाहि (?).

92 b) पूर गोरिव मार्ज्जति.

93 a) एताभिरान्तरं. — b) वला° (for बल°).

94 a) धनुसे राज विन्यथा. — b) दशभिच्छिशदरः.

95 a) मूचमनस्य. — b) सार्प्पस्यै च तनुसार्थे.

97 a) उसे (short ए) वक्षो वदे वशम्. — b) पुन्तिकर्म्म बिनिसर्व्वः. — c) कोपिनहार्जिवः कार्कुद्ध. — d) सदा षमार दुर्पादः.

98 b) °नघः.

100 a) शोनितात्कः स्मा. — b) पुष्पितर्.

101 तस्यां कोपां परिवृतात्.

102 Juynboll notes °प्राकृतम् (but for which word?).

103 a) यत्नैस्सभामाद्ये. — c) शुद्धि समो त्पिरम्. — d) त्यादिदं समुपस्तितं.

104 b) यथोक्त स्वभिमारमहा. — c) नातिधर्मैश्वरविष्टं. — d) इच्छति.

105 a) नाहं शक्त्यापि करेमान्. — b) विसदान्ति मम प्रणः. — c) मन विशाल्यतिवा मे. — d) नयितुन्ते भयोत्तम.

106 a) व (for च) and नापिसन् (for न पाशान्). — b) सायन्त्वं and अस्त.

107 a) स्ताम्बयात्मनन्. — b) धारयेत् नरपुङ्गव.

108 b) दूरधर्म्म.

109 मोघान्तमिदम्भवि नामदेयः. On page 16 of his *Drie Boeken van het oudjavaansche Mahābhārata*, Juynboll notes for the MS. F मेघम् तमिदम्भुवि नामधेयं दुर्योधन.

110 a) °तः तद्वचाङ्कुशेना. — b) °गज मत्तमिवा°.

111 a) °सारद्वतयोस्. — c) द्रोणस्य राजश्च and नीलं. — d) रथञ्च वीर.

112 क्वि (for ऽस्त्र) and आम (for एषः).

113 बुद्धिम्.

114 आपप्यास्य and विविष्टं.

115 a) सर्व्वंस्तितः क्नो and रने तस्मिन्. — b) याय (H

om.) for याहि and °विरे (for °वीर).

116 ᵃ) तन्प्रस्तितमानसम्. — ᵉ) ननायुः (for ऽनुययौ). — ᵈ) सम्पूर्णजया रणे महात्म्यम्.

117 ब्वीत्तात्र.

118 कं तुर श्रम ते.

119 ᵇ) पर्ण्णः and चेदने.

121 ᵃ) बृजत दुनं. — ᵇ) भोक्तव्यं कतश्चन.

122 ᵃ) आसु जानिस. — ᵇ) पदि (for यदि). — ᵉ) यन्तर् and सण्डे. — ᵈ) सार्थान्ये हन जिवति.

123 ᵃ) किन्तु चूते राजेन्द्राश्च. — ᵇ) मानदा.

124 त्रे यवि (for ते यदि).

125 Juynboll's note reads: AB °तत्परिवर्ज्जय, C °तपेरिवर्ज्जयत्, E तस्मत्°, F om., G °ज्जयेत्, DH °ज्जयत्-

126 ᵃ) मत्स्य (for पश्य). — ᵇ) जितः.

127 ᵃ) दिरत्याश्च निर्ज्जिताः. — ᵉ) जीवतः. — ᵈ) श्रुयते प्रतिवर्सभाः.

128 ᵃ) °वशः (for °वेश्यस्). — ᵇ) न भ्रवेशात् बृहन्नाल.

129 भवेयश्च (for ऽभि°).

130 ᵇ) क्षिप्रं भाषति यो नरः. — ᵉ) न त्वं माम्रादिपङ्क घ्योरम्.

131 ᵃ) वेतत्पतो (for वैतत्पतेद्). — ᵉ) सरोद्दत्वा. — ᵈ) विनास्त्वेश्वा नरस्सभा.

132 ᵃ) आसिन् (for असि). — ᵇ) °बन्धिनः (for °वर्धन). — ᵉ) वक्र (for पुत्रो?).

133 ᵃ) गवाः. — ᵇ) मयो निर्ज्जितः. — ᵈ) कादचित्.

134 नामर्षाया कर्म्मात्कृत्यं.

135 ᵃ) पृथिबी चोक्षते. — ᵇ) अथ (for हतो) and एष्यमि.

136 ᵇ) ग्राममेकञ्च अन्यते. — ᵉ) धूरिकञ्च कनिपुत्रिं.

137 ᵃ) ततः कृतिनिये दमै. — ᵇ) भार्त्तरः. — ᵈ) यम-योधनितमतः.

138 ᵃ) शशङ्कन्ति दिशाः सर्व्वे. — ᵉ) यशांशि. — ᵈ) °पुरुसाः.

139 ᵃ) उसित्कास्सास्सुके(short ए)म् राजान्. — ᵇ) वयम् and निवेशनैः. — ᵉ) अज्ञतावाश नियन्तः. — ᵈ) गर्भवाश प्रजाह्ग्व.

140 ᵃ) कवन्त. — ᵇ) सर्व्व-. — ᵉ) अवचरितं कृत्स्नं. — ᵈ) यशकं दे दुरात्मसि.

141 ᵃ) चिर-. — ᵇ) भ्रातरोपश्चिर-. — ᵉ) युष्माभ्यां. — ᵈ) प्रायश्चित्तशमीकृतः.

143 ᵃ) परिवर्षे. — ᵇ) महात्मने. — ᵈ) जनमिलोकतः (for पृथगनेकशः).

144 ᵃ) रत्नादि. — ᵇ) वत्सस्य विविधान. — ᵉ) सुकन्य (for मुख्यानि).

145 ᵇ) वसन्तिन्म तदानृपः. — ᵉᵈ) कथानम्यत्मा (for कालेन यन्मा).

146 ᵃ) °पर्व्वं. — ᵉ) °सिद्धिर् and वशान्तितं (for च संततिं). — ᵈ) जयन्तवाप्नोति and वन्दुभिः.

ADDENDA ET CORRIGENDA

1

1 जनमेजय उवाच. It should be noted that here and in the sequel, S *always* om. उवाच. Ś1, though a a N MS., retains उवाच only occasionally.

3 ^{c}) अरणीसहितं तस्मै. The important v. l. for तस्मै are भाण्डं and मन्थं.

(a) सहितं, "a pair", not understood; hence तस्मै changed in S (except two MSS.) to भाण्डं. — D7 अरणीयुगुलं after Crp. Cv reads as text अरणीयुग्मं. This युग्मं is actually used as *gloss* by Arjuna, who reads अरणीसहितं अरणीयुग्मं.

(b) This compound occurs in the Āraṇyaka-parvan no less than five times (in the Vulgate). — (i) B. 3. 311. 8^{ab} अरणीसहितं मन्थं (v. l. भाण्डं) ब्राह्मणस्य तपस्विनः; but stanzas 7–10 appear to be a later addition, since in our collations about 12 MSS. omit them. — (ii) B. 3. 311. 12^{ab} अरणीसहितं मन्थं (v. l. भाण्डं, मह्यं) समासक्तं वनस्पतौ. The v. l. मह्यं in 6 MSS. is very significant (dat. for gen. मम)—counterpart of तस्य, यस्य, अस्य of the following passages. — (iii) B. 3. 314. 12^{ab} अरणीसहितं यस्य मृगो ह्यादाय गच्छति. Here सहितं is replaced in S by तु हृता (with मृगेण वदतां वर *or* तां वृणे वदतां वर for ^{b}), thus getting rid of the very awkward word. — (iv) B. 3. 314. 13^{ab} अरणीसहितं ह्यस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया. S has the very convenient substitute आरणेयमिदं तस्य (for ^{a}), taken over from B. 3. 314. 27^{cd} आरणेयं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने. — (v) B. 3. 314. 20^{ab} अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत. S भाण्डं for चेदं.

9 ^{b}) परितः कुरून्, "lying about the Kuru-land". For the location of Das'ārṇas, Pāñcālas, Yakṛllomas and Śūrasenas with reference to Matsyas, see 4. 5. 3–4.

20 ^{d}) प्रियदेविता. Cf. 4. 6. 10^{c} देविता (all MSS.; only K वेदिता, B1 देविनां, D2–4. 8 देवने); 15. 35^{d} अक्षदेविता (entire N; only K °वेदिता); 17. 22^{c} देविता (entire N, including even K!).

2

5 ^{c}) निहनिष्यामि, "shall strike down", in contradistinction to हनिष्यामि "shall kill", in the next line. Parallels are नियोत्स्यामि and नियोधकाः in the previous line. Elsewhere नि + √हन् means "to kill", e. g. see 4. 13. 18^{c}; 20. 19^{c}; 22. 28^{b}, 29^{a}; 23. 1^{a}.

22 ^{a}) प्रतिमुच्य, in the older sense, "putting on".

3

2 ^{ab}) For N अश्वबन्ध and ग्रन्थिक, against S अश्वाध्यक्ष and दामग्रन्थी, cf. 4. 11. 4^{d} and 5^{b} (अश्वसूत in N, अश्वबन्ध in most S); 11. 8^{d} (ग्रन्थिक in all MSS.); 18. 32^{b} and 30. 19^{d} दामग्रन्थि (in almost all MSS.).

4

8 ^{d}) परिवत्सरम्, "a full year".

33 ^{ab}) निगृहीतः, "thrown out of favour": प्रगृहीतः, in 33^{a}, "favoured".

5

2 ^{c}) गिरिदुर्गेषु. There are no hills on the banks of the Yamunā!!

23 In the footnotes, for "(= 164^{f})" read "(= 164*)".

31 ^{a}) यथाप्रतिज्ञाभिः. S reads यथासमाज्ञप्तं. But cf. 4. 11. 13^{b} यथाप्रतिज्ञाभिः in *all* MSS. — In the footnotes (p. 33, column 2) under ☞, for "C, D, E, F, G", read "D, E, F, G".

6

15 Under 180*, in line 97, read तस्योषितवानहं.

7

1 ^{c}) खजं च दर्वीं च. Cf. Bhāratamañjarī, Virāṭap., st. 35, दर्वीखण्डलाञ्छनं (? read °खज°).

2 Under 183*, in line 2, read: रात्रिमिवावभासयन्.

3 Under 185*, in line 11, read: मतिर्ममेति च.

— In the v. l. of line 16 of the same passage, read: सभागतं for समागतं.

7 In the footnotes, add "S om. 7^{cd}".

8

19 ^{d}) In the footnotes, for "Ś1 K1 सुदोष्णा" read "Ś1 K सुदोष्णा".

10

5 ^{d}) अ-पिनह्य कुण्डले, "having unfastened the kuṇḍalas".

11

3 In the footnotes, 241*, together with "—For 4, S subst.:" and the variants given in [ ] should have come after st. 4 and not after st. 3, as printed.

12

2 In the last line of the variants given in [ ], for "ऽअवसन" read "ऽवसन्".

13

14 ^{a}) परदारासि = परदाराः + असि (double crasis!) or परदारा (fem. sing.) + असि? Mark the masc. sg. परदारे in 15^{a}.

14

5 ^{a}) पर्विणीं त्वं. Cf. Bhāratamañjarī, Virāṭap., st. 77: कृतोत्सवं त्वां.

7 ^{d}) For सुपरिस्रुताम्, cf. परिस्रुतं in 4. 15. 5^{b} and its v. l.

17 ^{ab}) कांस्यं हिरण्मयम्. The word कांस्य had already lost its original sense, and had come to mean simply "a vessel".

15

15 ^{b}) पदा भूमिमुपस्पृशन्, "a mortal" (acc. to Devabodha, in another place). Kṣemendra (Virāṭap., st. 98), however, substitutes for it Śakra:

सुखं न शेते शक्रोऽपि येषां वैरिपदं श्रितः ।

34 Before 336*, read "S (which om. 34^{ef}) ins. after 34^{ab} (transposed)" instead of "S...after 34^{cd}", as erroneously printed.

18

25 ^{c}) यस्मिन् = यस्मिन् कृते सतीत्यर्थः (Arj.).

20

4 Under ☞, for "4. 21. 21^{a}" read "4. 21. 21".

32 ^{b}) भिन्धि कुम्भमिवाश्मनि. A vedic simile which occurs also in the Atharvaveda, Paippalāda Saṁhitā.

21

46 Under 443*, in line 1, read: °गुणान्विताम्.

66 In the footnotes, with reference to 454*, for "After 68", read "After 66".

25

2 ^{b}) अन्ततः. It is worth noting that S generally avoids अन्ततः; cf. 4. 25. 3^{b}; 27. 25^{d}; 34. 3^{b}.

26

9 ^{c}) तेजोराशिरसंख्येयः. असंख्येयः, "not to be looked at"? A Prakritism? Cf. the vedic verb सं + √ख्या, "to see". Maitrāyaṇī Saṁhitā, *passim*.

29

27 ^{d}) घर्मपक्ष is the "warm fortnight", i. e., the dark fortnight. Cf. शीतरश्मि and its synonyms as the names of the moon.

31

1 In the footnotes, for "569*" read "569**".

35

23 ^{a}) पाञ्चालिकार्थे. Cf. Bhāratamañjarī, Virāṭap., st. 214 मत्केलिपुत्रिकाहेतोः.

36

30 ^{ab}) In the footnotes add "D2. 8. 6. 10 B4 स्त्रियाः (for स्त्रियः)".

37

8 For lines 2–5 of 683*, cf. also 794*.

67

In the post-colophon statements, the following corrections are necessary. — P. 294, col. 2, line 2, after "कृष्णपक्षे" add "तिथौ". — P. 295, col. 1, line 4, after "१५५३" add "(or १५५०, or १५५७)". At the end of the same line, add "ज्ञाती" after "मेवाड". — On the same page (295), col. 1, line 7 from bottom, read "ins." for "is".

ERRATA

☞ *Only mistakes in the constituted text have been listed here. For other corrections see the Addenda et Corrigenda.*

Adhy. & Śl. No.					
9.	10	Remove the wavy line under the last pāda.			
17.	7	On the left hand top margin (p. 80) the reference should read: C. 4. 5 29.			
21.	44	For	सत्सर्वं	read	तत्सर्वं
30.	28	,,	पष्टि°	,,	षष्टि°
36.	40	,,	हेमण्दड°	,,	हेमदण्ड°
38.	25	,,	उपासंगे	,,	उपासङ्गे
63.	32	,,	देविनुम्	,,	देवितुम्
66.	27	,,	अय	,,	अयं